ORLANDO FIGES

Karanlıkta Fısıldaşanlar

Stalin Rusya'sında Özel Yaşam

Çeviren: Nurettin Elhüseyni



YKY
Yapı Kredi Yayınları

KARANLIKTA FISILDAŞANLAR
Stalin Rusya'sında Özel Yaşam

Orlando Figes 1959'da Londra'da doğdu. Cambridge'te tarih öğrenimi gördü. 1984'ten 1999'a kadar Trinity College'de öğretim üyeliği yaptı, halen Londra Üniversitesi Birkbeck College'de tarih profesörü. Rusya tarihi üzerine çalışmalarıyla tanınan ve Rusya'daki sözlü tarih çalışmalarının gelişmesine önemli katkılarda bulunan Figes'in kitapları: *Peasant Russia, Civil War* (1989), *A People's Tragedy: Russian revolution 1891-1924* (1996), *Interpreting the Russian Revolution: The Language and Symbols of 1917* (Boris Kolonitskiy ile, 1999), *Natasha's Dance. A Cultural History of Russia* (2002), *The Whisperers: Private Life in Stalin's Russia* (2007), *Crimea: The Last Crusade* (2010)

Nurettin Elhüseyni (Silvan/Diyarbakır, 1954 -). Darüşşafaka Lisesi ve Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi mezunu. AnaBritannica'da yazı kurulu üyesi ve çeşitli yayın kuruluşlarında editör olarak çalıştı. Halen serbest çevirmenlik ve araştırmacılık yapıyor. Çevirdiği kitaplardan bazıları: *Polonya Günlüğü* (Metis, 1985); *Kahve ve Kahvehaneler*, Ralph S. Hattox (Tarih Vakfı, 1996); *Çatışan Kültürler*, Bernard Lewis (Tarih Vakfı, 1999); *İslam Sanatı ve Mimarisi*, Peter Delius (Literatür, 2007); *Türkiye'nin Kadınları ve Folklorik Özellikleri*, Lucy Garnett (Oğlak, 2009); *Mitoloji - Kolektif* (NTV, 2009); *Gezgin Şölen* (YKY, 2010); *Demokrasi Neye Yarar?* (YKY, 2010).

ORLANDO FIGES

Karanlıkta Fısıldaşanlar
Stalin Rusya'sında Özel Yaşam

Çeviren:
Nurettin Elhüseyni

Yapı Kredi Yayınları

Yapı Kredi Yayınları - 3236
Tarih - 72

Karanlıkta Fısıldaşanlar - Stalin Rusya'sında Özel Yaşam / Orlando Figes
Özgün adı: The Whisperers - Private Life in Stalin's Russia
Çeviren: Nurettin Elhüseyni

Kitap editörü: Tamer Erdoğan
Düzelti: Hakan Toker

Kapak tasarımı: Nahide Dikel
Grafik uygulama: Gülçin Erol

Baskı: Mas Matbaacılık A.Ş.
Hamidiye Mah. Soğuksu Cad. No: 3 Kağıthane-İstanbul
Telefon: (0 212) 294 10 00 e-posta: info@masmat.com.tr
Sertifika No: 12055

Çeviriye temel alınan baskı: Penguin Books, 2008
1. baskı: İstanbul, Ocak 2011
ISBN 978-975-08-1902-5

© Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş., 2009
Sertifika No: 12334
© Orlando Figes, 2007
Bütün yayın hakları saklıdır.
Kaynak gösterilerek tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında
yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş.
Yapı Kredi Kültür Merkezi
İstiklal Caddesi No. 161 Beyoğlu 34433 İstanbul
Telefon: (0 212) 252 47 00 (pbx) Faks: (0 212) 293 07 23
http://www.ykykultur.com.tr
e-posta: ykykultur@ykykultur.com.tr
İnternet satış adresi: http://alisveris.yapikredi.com.tr

İÇİNDEKİLER

Görsel Malzeme Listesi • 9
Özel İsimlere İlişkin Not • 15
Haritalar • 16
Soyağaçları • 23
Giriş • 29

1 1917'nin Çocukları (1917–28) • 43
2 Büyük Kopuş (1928–32) • 115
3 Mutluluk Arayışı (1932–36) • 185
4 Büyük Korku (1937–38) • 265
5 Terörün Kalıntıları (1938–41) • 359
6 "Beni Bekle" (1941–45) 379 • 419
7 Sıradan Stalinistler (1945–53) • 495
8 Dönüş (1953–56) • 575
9 Anılar (1956–2006) • 635

Sonsöz ve Teşekkürler • 693
İzinler • 703
Kaynaklar • 705
Dizin • 719

Annem Eva Figes
(eö Unger, Berlin 1932) için ve
kaybettiğimiz ailenin anısına

GÖRSEL MALZEME LİSTESİ

31 Antonina Golovina, 1943

44 Bolşeviklerin Parti örgütlenmesinin başındaki Yakov Sverdlov'un dört sekreteri, Smolni Enstitüsü, Ekim 1917

59 Leonid Elyaşov, 1932

60 Yosif ve Aleksandra, Yekaterinoslav, 1924

62 Bir Lenin köşesi, 1920'ler

64 Aleksey ve İvan Radçenko, 1927

66 Vera Minusova, 1930'ların başları

80 Tetyuev ailesi, Çerdin, 1927

82 Batanya Bonner torunlarıyla birlikte, Moskova, 1929

88 Köylü dadı, Fursey ailesi (Leningrad)

89 Nataşa Ovçinnikova

95 Vittenburg ailesi Olgino'da, 1925

100 Konstantin, Aleksandra ve Aleksandr İvanişev, Riyazan, 1927

101 Simonov'un okul defterinden bir sayfa (1923)

106 Laskin ailesi, Moskova, 1930

110 Slavin ailesi, 1927

117 Yevdokiya ve Nikolay oğulları Aleksey Golovin'le birlikte (1940'lar)

127 Hrişine (Ukrayna) yöresindeki Udaçne köyünden sürgün edilen "kulaklar", 1930'ların başları

128 Valentina Kropotina, kız kardeşi ve kuzenlerinden üçü bir arada, 1939

139 Batı Sibirya'daki bir "özel yerleşme"de sürgünler, 1933

143 Solda: Leonid ve Aleksandr Rubliyov, 1930. Sağda: Klavdiya, Natalya ve Raysa Rubliyova kardeşler Raysa'nın kocasıyla birlikte, Kansk, 1930

144 Ozemblovski ailesi solda: Aleksandr ve Serafima Ozemblovski 1914'teki nikâh gününde; sağda: Serafima 1937'de Saşa ve Anton Ozemblovski'yle birlikte

154 Marya, Nadejda ve İgnatiy Maksimov; yanlarında İgnatiy'in kardeşi Anton, Arhangelsk, 1934
156 Uglitskih ailesi, Çerdin, 1938
159 Golovin ailesine ait karyola, Obuhovo
172 Aleksandr Tvardovski, 1940
176 "Proleter" Simonov, 1933
184 B Sınıfı'ndaki *otliçniki*, Pestovo Okulu, 1936
185 Fanya Laskina ve Mihail Voşçinski, Moskova, 1932
186 Arbat'taki Laskin evi
188 Mayakovski Metro İstasyonu, 1940
189 Avtozavod Metro İstasyonu, 1940'lar
203 Üstte: Vladimir Mahnaç, 1934; altta: Marya ve Leonid, 1940'lar
205 Soldan sağa: Anatoli Golovniya Çeka üniformasıyla, 1919; Liyuba Golovniya, 1925; Boris Babitski, 1932
207 Volik Babitski ile Liyuba ve Oksana Golovniya Kratovo daçasında, 1935
213 Haneyevski ailesinin evi. Preçistenka Caddesi
215 Komünal daire ("koridor sistemi"), 1930–64
219 Reyfşneyder ailesinin Üçüncü Sovyetler Evi'ndeki odası, Moskova
236 Simonov 1936'da
244 Leningrad'daki Komünist Akademi'nin hukuk bölümü öğretim üyeleri ve öğrencileri, 1931
247 Zina ve Pavel Vittenburg Kem çalışma kampında, 1931
249 Pavel Vittenburg Vaygaç çalışma kampındaki bürosunda, 1934
254 "Babamın Köşesi"; Mihail Stroykov'un çizimi, 1935
257 Poloz ailesi, 1934
259 Tatyana Poloz'un Rada'ya yazdığı mektuptan parça, 12 Haziran 1935
262 Nikolay ve Yelena ("Alyona") Kondratyev, 1926
263 Nikolay Kondratyev, "Şammi'nin Olağandışı Serüvenleri" (detay)
267 Osip ve Yuliya Piyatnitski Moskova yakınındaki daçalarında oğullarıyla ve komşularının çocuklarıyla birlikte, 1920'lerin sonları
270 Osip Piyatnitski Komintern Yedinci Kongresi'nde, Moskova, 1935
287 İda Slavina anne babasıyla birlikte, 1937
306 Maligin ailesinin Sestroretsk'teki evi, 1930'lar
330 Nikitin ve Turkin ailelerinin daireleri, Perm
332 Gülçıra Takırova ve çocukları, 1937
341 Vladimir Antonov-Ovseyenko karısı Sofya ve üvey kızı Valentina'yla birlikte, 1936

360 Angelina ve Nelli Buşuyeva, 1937
364 Yelena Lebedeva'nın Ak-Bulak'ta torunları Natalya ve Yelena Konstantinova'yla birlikte yaşadığı ev, 1940'lar
365 Yelena Lebedeva torunları Natalya ve Yelena Konstantinova'yla birlikte, Ak-Bulak, 1940
366 Veronika Nevskaya ve büyük halası Marya, Kirov bölgesi, 1939
368 İnna Gayster kız kardeşleri Valeriya ve Natalya'yla birlikte, Moskova, 1939
370 Oleg ve Nataşa Vorobyov, 1940
373 Solda: Mihail Mironov. Sağda: Annesine yazdığı bir mektuptan parça
374 Zoya Arsenteva, Habarovsk, 1941
375 Marksena Karpitskaya, Leningrad, 1941
379 1 No'lu Yetimhane'nin kızları, Dinyepropetrovsk, 1940
387 "Karada, Denizde ve Gökte" jimnastik gösterisi, 1938
392 Yelizaveta Delibaş, 1949
395 Fizik öğretmeni Dimitri Streletski Çermoz "özel yerleşme"sinde yedinci sınıftaki erkek öğrencilerle birlikte, Eylül 1939
397 Solda: Zinayda Buşuyeva erkek kardeşleriyle birlikte, 1936. Sağda: Zinayda ALZhIR çalışma kampında, 1942
399 ALZhIR'deki çocuklar, 1942
402 Dina Yelson-Grodzianskaya'nın kızı Gertrud için ALZhIR çalışma kampında yaptığı nakışlı havlu (detay)
405 Ketevan Orahelaşvili, Sergey Drozdov ve oğulları Nikolay, Karaganda
410 Jenya Laskina ve Konstantin Simonov Kırım'da balayında, 1939
415 Valentina Serova, 1940
429 Natalya Gabayeva anne babasıyla birlikte, 1934
430 Anastasya torunları Maryanna ve Georgiy Fursey'le birlikte, Arhangelsk, 1939
442 Serova ve Simonov, Leningrad Cephesi, 1944
446 Aleksey ve Konstantin Simonov, 1944
447 Simonov 1941'de
449 Simonov 1943'te
465 İvan Bragin ve ailesi, 1937
491 Antonina Mazina, kızı Marina ve Marina İlina, Çimkent, 1944
496 Buşuyev ailesinin komünal dairedeki "köşe" odası, Sovyet Sokağı 77, Perm, 1946–48
514 İnna Gayster Moskova Üniversitesi'nde iki arkadaşıyla birlikte, 1947
516 Nelli ve Angelina Buşuyeva, 1953

517 Leonid Saltıkov, 1944
520 Valentina Kropotina ve kocası, Viktor, 1952
523 Simonov 1946'da
535 Fadeyev Yazarlar Birliği'nde, 22 Aralık 1948
540 Aleksandr Borşçagovski, 1947
543 Simonov Beyaz Rus Cumhuriyeti'ndeki Sovyet Yazarları Kongresi'nde, Minsk, 1949
547 Simonov 1948'de (solda) ve 1953'te (sağda)
554 Samuil ve Berta Laskin, Sonya Laskina, Aleksey Simonov ve Jenya Laskina, *yak.* 1948
557 Jenya ve Sonya Laskina Vorkuta'da, 1952
564 Stalin'in Sütunlar Salonu'nda katafalktaki naaşı, Moskova, Mart 1953
567 Kiev'deki Gorki Tank Fabrikası'nda yas töreni, 6 Mart 1953
579 Laskin ailesi Moskova yakınındaki İlinskoye daçasında, 1956
583 Valentin Muravski kızı Nina'yla birlikte, Karaganda, Kazakistan, 1954
586 Maryanna Fursey, Yosif ve Nelli Goldenştayn, Tiflis, 1960
591 Aleksandr Sagatski ve Galina Ştayn, Leningrad, 1956
594 Fruza Martinelli, 1956
596 Solda: Esfir ve İda Slavina 1938'de. Sağda: Esfir 1961'de
598 Liyuba Golovniya ALZhIR'den döndükten sonra, Moskova, 1947
605 Vladimir Mahnaç, 1956
608 Yelena Konstantinova, annesi Liyudmila, ninesi Yelena Lebedeva ve kız kardeşi Natalya, Leningrad, 1950
609 Nina ve İlya Fayvisoviç Sverdlovsk yakınındaki evlerinin dışında, 1954
613 Sonya Laskina'nın Vorkuta çalışma kampından tahliye sertifikası
631 Simonov oğlu Aleksey'le birlikte, 1954
639 Zinayda Buşuyeva kızı Angelina ve oğlu Slava'yla birlikte, 1958
640 Nadejda'nın babası İgnatiy Maksimov'un mezarı, Penza, 1994
641 Tamara ve Kapitolina Trubina, 1948
647 Simonov ve Valentina Serova, 1955
654 Aleksey ve Konstantin Simonov, 1967
657 Rusya Ana, Volgograd'daki Mamayev Kurgan Savaş Anıtı kompleksinin bir parçası
664 Simonov 1979'da
669 İvan Korçagin, Karaganda, 1988
670 Mihail Yusipenko, Karaganda, 1988
674 Norilsk, Temmuz 2004

676 Vasili Romaşkin, 2004

679 Leonid Saltıkov, 1985

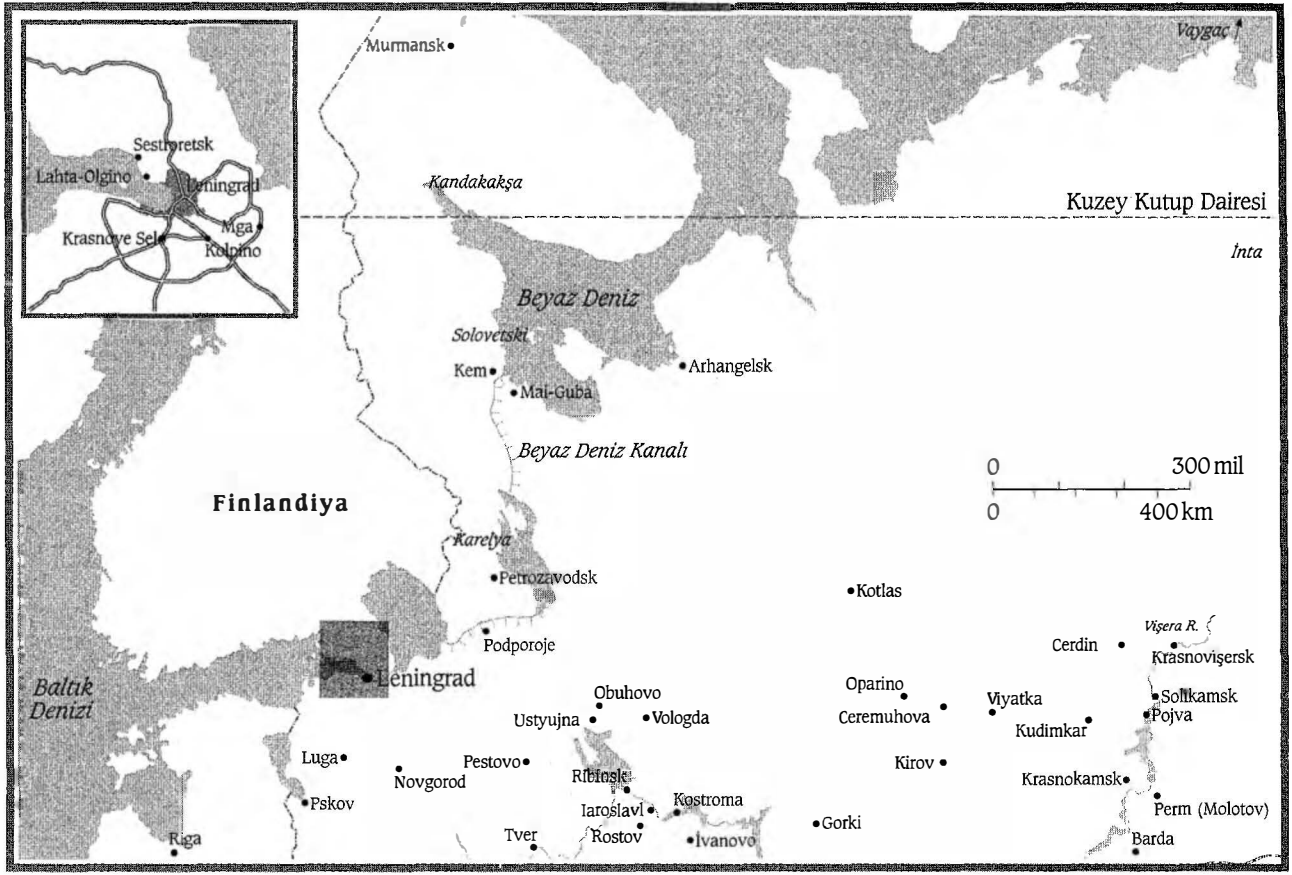
681 Vera Minusova, Yekaterinburg yakınındaki Baskı Mağdurları Anıt Kompleksi'nde, Mayıs 2003

688 Nikolay ve Elfrida Meşalkin kızları Marina ve İrina'yla birlikte, Perm, 2003

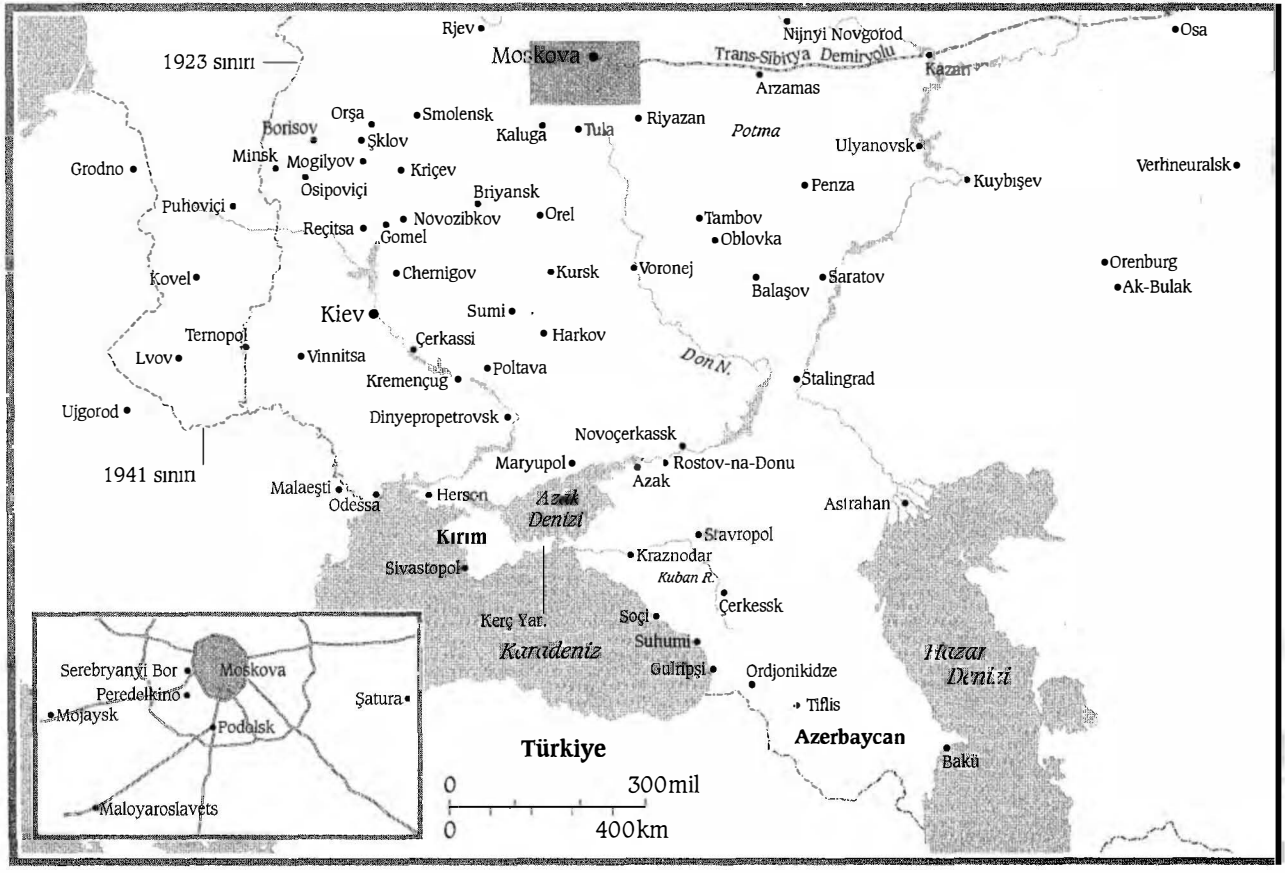
691 Antonina Golovina, 2004

ÖZEL İSİMLERE İLİŞKİN NOT

[Kruşçev ve Gorbaçov gibi bazı yazımlar dışında okunuşa yakın/uygun bir transkripsiyonla verilmiştir. ç.n.] Rahat okunma açısından (Yaroslavl' ve Noril'sk gibi örneklerdeki) yumuşatma işaretleri kaldırılmıştır.



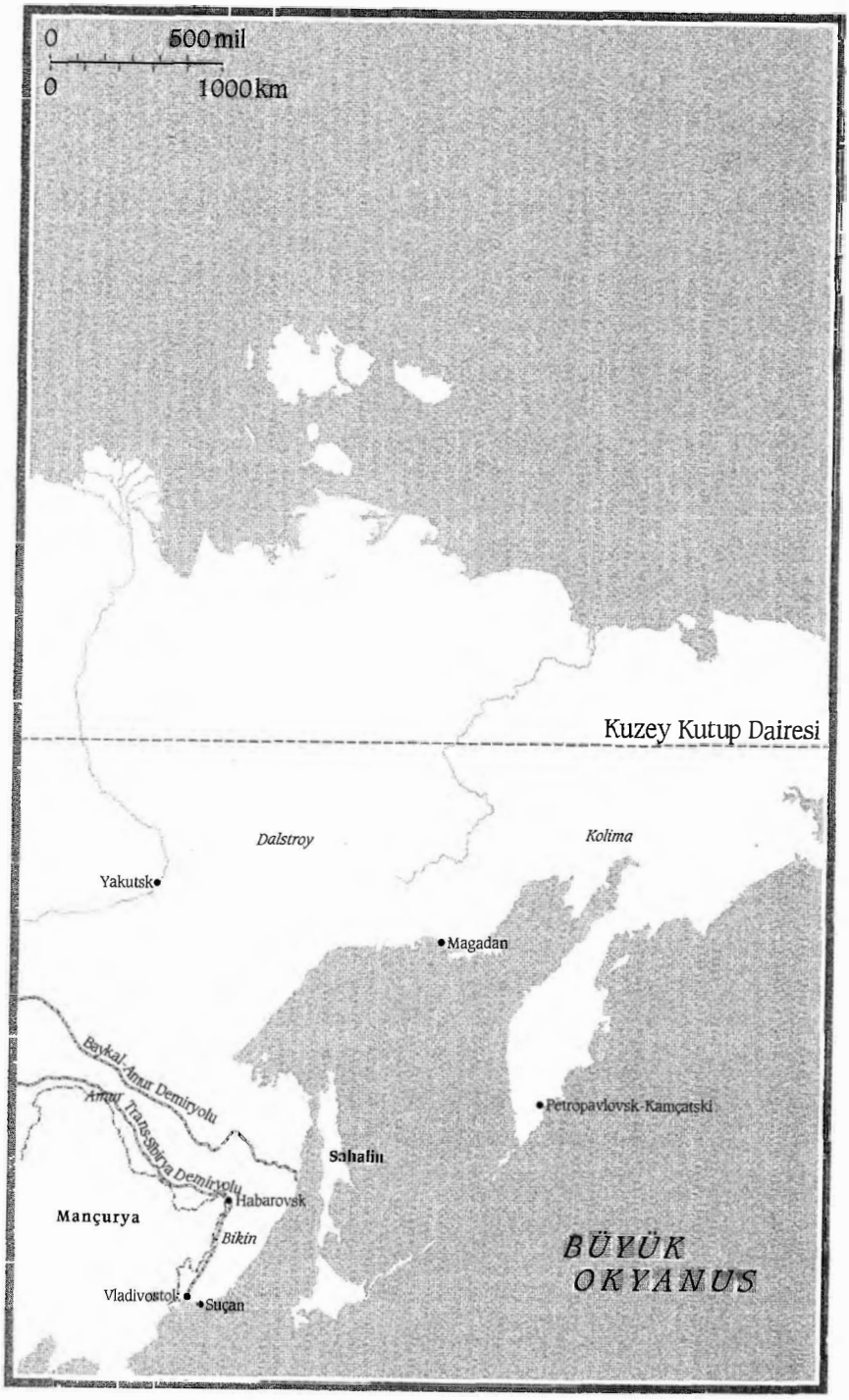
SSCB'nin Kuzey Avrupa kesimi



SSCB'nin Güney Avrupa kesimi



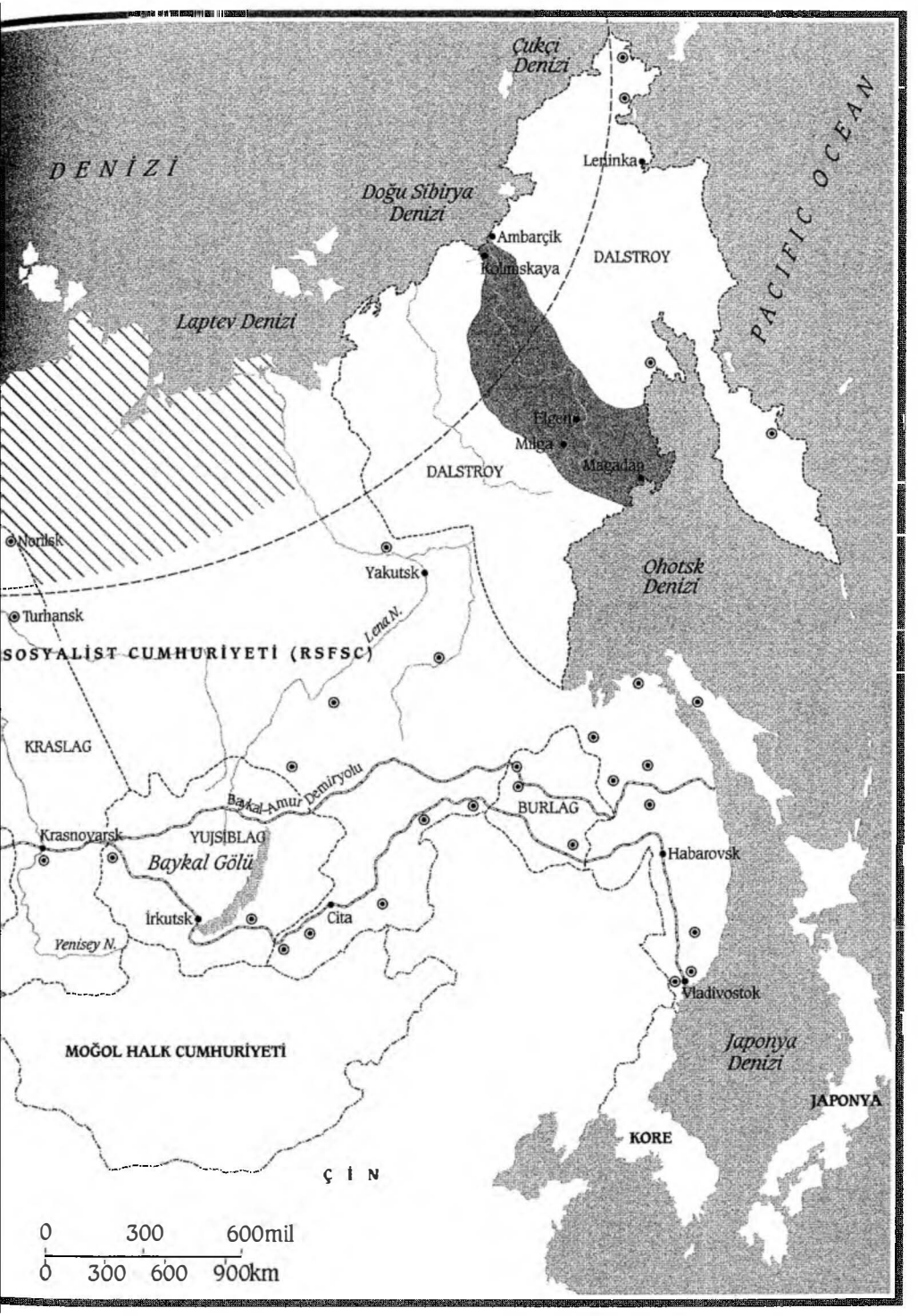
Batı ve Orta Sibirya



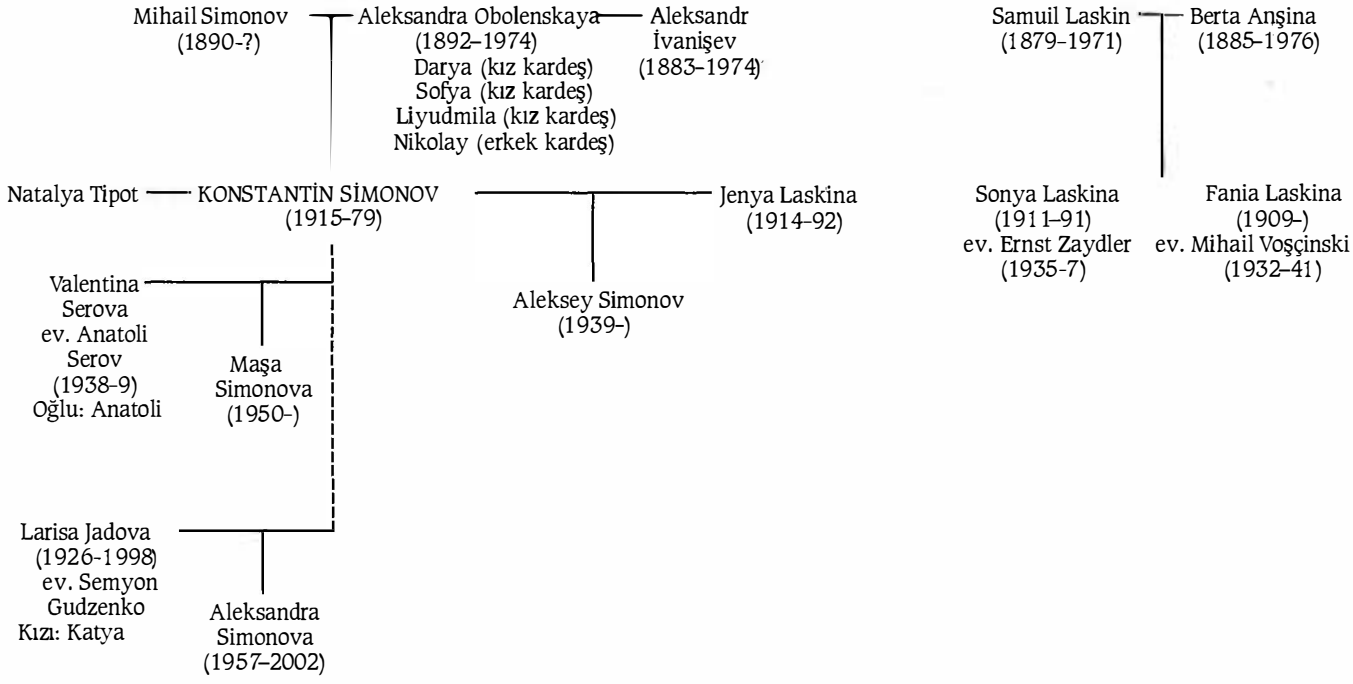
Doğu Sibirya



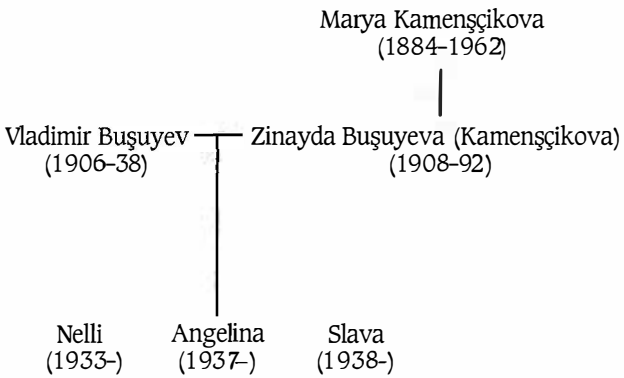
Stalin döneminde Sovyetler Birliği


Çukçi Denizi
DENİZİ
Doğu Sibirya Denizi
Leninka
Ambarçik
Kolymskaya
DALSTROY
PACIFIC OCEAN
Laptev Denizi
Elgen
Milga
Magadan
DALSTROY
Norilsk
Yakutsk
Ohotsk Denizi
Turhansk
Lena N.
SOSYALİST CUMHURİYETİ (RSFSC)
KRASLAG
Baykal-Amur Demiryolu
BURLAG
Krasnoyarsk
YUJSIBLAG
Baykal Gölü
Habarovsk
İrkutsk
Cita
Yenisey N.
Vladivostok
MOĞOL HALK CUMHURİYETİ
Japonya Denizi
JAPONYA
KORE
ÇİN
0 300 600mil
0 300 600 900km

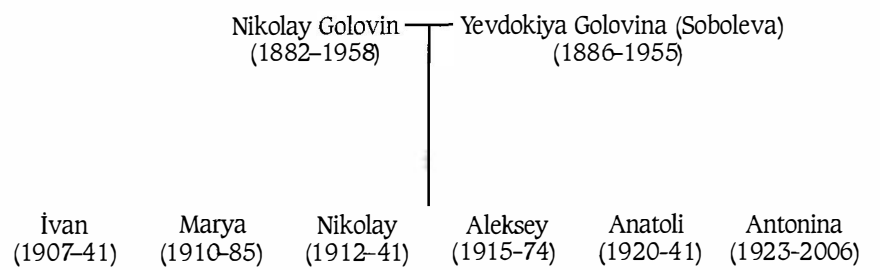
Simonov ve Laskin Aileleri



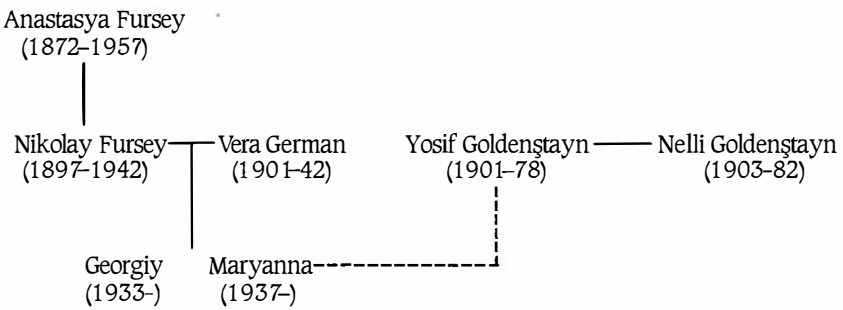
Buşuyev Ailesi



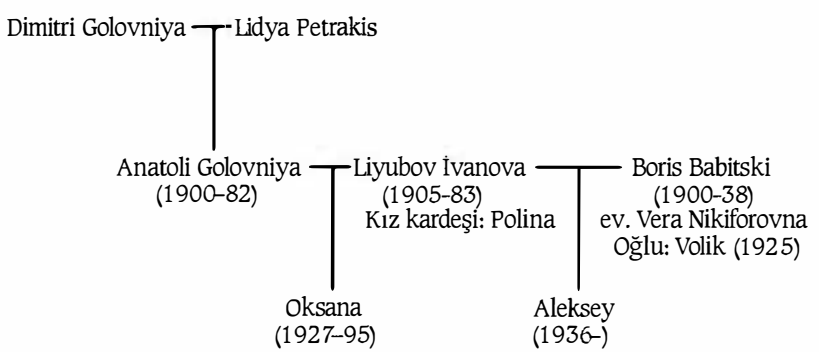
Golovin Ailesi



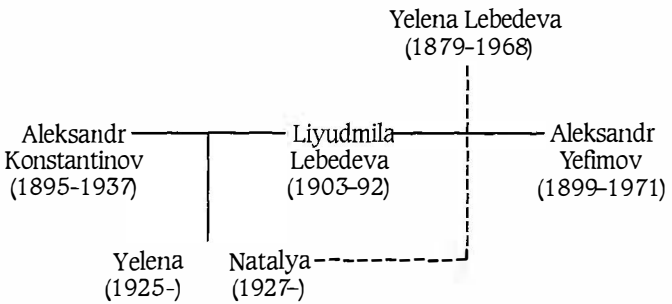
Fursey-German Ailesi



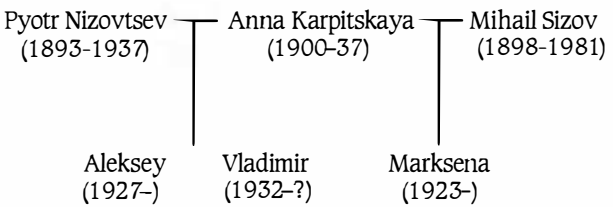
Golovniya-Babitski Aile



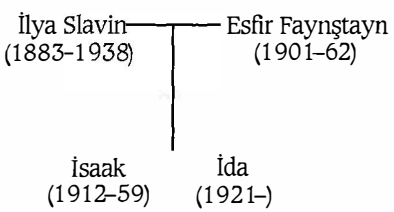
Konstantinov Ailesi



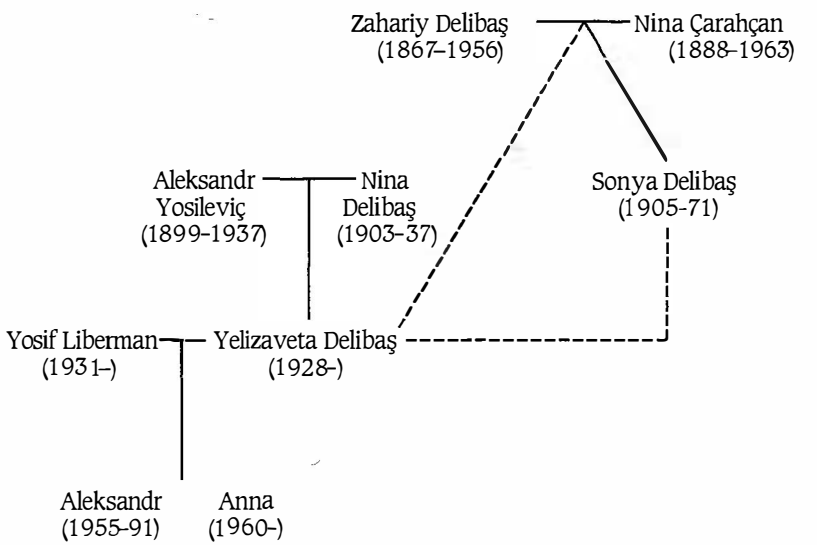
Nizovtsev-Karpitskaya Ailesi



Slavin Ailesi



Delibaş-Liberman Ailesi



GİRİŞ

Antonina Golovina annesi ve daha küçük iki erkek kardeşiyle birlikte Sibirya'nın ücra Altay bölgesine sürgün edildiğinde sekiz yaşındaydı. Kuzey Rusya'daki köylerinin kolektifleştirilmesi sırasında babası bir "kulak", yani "zengin" köylü olduğu gerekçesiyle tutuklanıp bir çalışma kampında üç yıl cezaya çarptırılmış ve ailenin el konulan mülkü, tarım aletleri ve hayvanları kolektif çiftliğe verilmişti. Antonina'nın annesine uzun yolculuk için birkaç elbiseyi denkleştirmek üzere sadece bir saatlik süre tanındı. Ardından Golovin'lerin kuşaklar boyunca yaşamış olduğu ev yıkıldı ve ailenin geri kalan üyeleri dağıtıldı: Antonina'nın büyük erkek kardeşleri ve kız kardeşi, nine ve dedesi, amcaları, halaları ve kuzenleri tutuklanmamak için dört bir yana kaçtı. Ama bunların büyük bölümü polisçe yakalanıp Sibirya'ya sürüldü ya da Gulag çalışma kamplarına gönderildi ve birçoğu bir daha hiç görülmedi.

Antonina bir "özel yerleşme"de, nehir kıyısında bin kadar "kulak"ın aileleriyle birlikte barındığı beş ahşap barakalı bir kerestecilik kampında üç yıl geçirdi. Daha ilk kışta barakalardan ikisinin yoğun kar yüzünden yıkılması üzerine, sürgünlerden bazıları donmuş toprakta kazılan çukurlarda yaşamak zorunda kaldı. Yerleşmeye giden yolun karla kapanması nedeniyle gıda ulaştırılamadığı için, insanlar beraberlerinde getirdikleri erzakla hayatta kalmaya çalıştılar. Birçoğu açlık, soğuk ve tifüs yüzünden öldü; gömülemedikleri için yığınlar halinde donmaya bırakılan cesetler ilkbaharda nehre atıldı.

Antonina ve ailesi sürgünden Aralık 1934'te döndü ve babanın da katılımıyla, eski "kulak"lar ve aileleriyle dolu bir kasaba olan Pestovo'da tek odalı bir eve yerleşti. Ama küçük kızın geçirdiği travma bilincinde derin bir iz bıraktı; en derin yara ise "kulak" kökeninin getirdiği damgaydı. Sosyal sınıfın her şey olduğu bir toplumda, Antonina taşıdığı "sınıf düşmanı" yaftasıyla daha yüksek okullardan ve birçok iş alanından dışlandı; Stalin döneminde ülkeyi saran terör dalgala-

rında baskıya ve tutuklanmaya her zaman açık oldu. Kapıldığı sosyal düşüklük duygusu onda "kulak olmaktan dolayı rejim bize her türlü şeyi yapabilirdi, hiçbir hakkımız yoktu, suskunluk içinde acı çekmeye mecburduk" diye ifade ettiği "bir tür korku" yarattı. Okulda zorbalık eden çocuklar karşısında kendisini savunamayacak kadar ürkekleşti. Bir keresinde onu ceza olarak ayrı yere oturtan öğretmenlerinden biri, bütün sınıf önünde "cins"ini "halk düşmanları, rezil kulaklar" diye nitelendirerek, "Sürülmeyi kesinlikle hak ediyorsunuz, umarım hepiniz orada yok olursunuz!" azarını çekti. Haksızlığa uğramanın getirdiği derin öfkeyle, Antonina'nın içinden bağırarak protestoda bulunma isteği geçti. Ama daha derin bir korku onu susturdu.[1]

Antonina bu korkudan ömrü boyunca sıyrılamadı. Korkusunu bastırabilmesinin tek yolu Sovyet toplumu içinde erimekti. Antonina güçlü bireysellik duygusuna sahip olan zeki bir genç kızdı. Doğumdan gelen damganın üstesinden gelme kararlılığıyla, günün birinde sosyal bakımdan eşit bir kişi olarak kabul görebilmek için okulda sıkı çalıştı. Ayrımcılığa rağmen derslerinde başarılı oldu ve zamanla güven kazandı. Hatta Komsomol adlı Komünist Gençlik Birliği'ne katıldı; örgütün yöneticileri girişkenliğine ve enerjisine değer verdikleri için "kulak" kökenini görmezlikten geldiler. Antonina on sekiz yaşında kaderini belirleyen cüretli bir karar aldı: Yüksek riskli bir strateji izleyerek geçmişini resmî makamlardan gizledi ve hatta tıp okuluna girebilmek için belgelerinde tahrifat yaptı. Leningrad'da kırk yıl çalıştığı Fizyoloji Enstitüsü'nde arkadaşlarına ya da meslektaşlarına ailesinden hiç söz etmedi. Komünist Parti'ye üye oldu (ve kapatıldığı 1991'e kadar üyeliğini sürdürdü); en azından şimdi ileri sürdüğüne göre bunun sebebi Parti'nin ideolojisine inanması değil, üzerindeki kuşkuları bertaraf etme ve ailesini koruma isteğiydi. Belki Parti'ye katılmanın kariyerine yardımcı olacağı ve ona mesleki itibar kazandıracağı kanısının da payı vardı.

Antonina geçmişine ilişkin gerçekleri her biriyle yirmi yıldan fazla beraber yaşadığı iki kocasından da sakladı. İlk kocası Georgiy Znamenski'yle ömür boyu arkadaş kaldı; ama ailelerinin geçmişi konusunda nadiren birbirleriyle konuştular. Georgiy'in halalarından biri 1987'de Antonina'yı ziyaret ettiğinde, yeğeninin Bolşeviklerce idam edilen çarlık yanlısı bir deniz subayının oğlu olduğunu ağzından kaçırdı. Yani, Antonina onca yıl hiç farkında olmaksızın, tıpkı kendisi gibi gençliğini çalışma kamplarında ve "özel yerleşme"lerde geçiren bir adamla evli kalmıştı.

Antonina'nın Estonyalı olan ikinci kocası Boris Yoganson da "halk düşmanı" bir ailedendi. Hem babası, hem de dedesi 1937'de tutuklanmıştı. Antonina bun-

1 MSP, dos. 3, op. 14, bel. 2, sat. 31; bel. 3, sat. 18–19.


Antonina Golovina, 1943

dan habersiz kaldığı gibi, kendi geçmişini de kocasından gizli tuttu. İkilinin dili ancak 1990'ların başlarında Mihail Gorbaçov'un başlattığı *glasnost* politikalarının ve medyada Stalinist baskılara yönelik açık eleştirilerin verdiği cesaretle çözülmeye başladı. Antonina ve Georgiy de kırk yılı aşkın bir süre birbirlerinden gizli tuttukları geçmişlerini açıklamak için bu fırsattan yararlandılar. Ama bir öğretmen olan kızları Olga'ya böyle şeylerden hiç söz etmediler; çünkü bir komünist tepkisinden çekiniyorlardı ve Stalinistlerin iktidara dönmesi halinde, geçmişlerinden habersiz olmanın onu koruyacağını düşünüyorlardı. Antonina ancak 1990'ların ortalarında korkusunu tedricen aşabildi ve kızına "kulak" kökenini anlatacak cesareti toplayabildi.

Karanlıkta Fısıldaşanlar Golovin'ler gibi birçok ailenin gizli geçmişlerini açığa çıkarırken, Stalin'in tiranlığı altında yaşayan sıradan Sovyet yurttaşlarının iç dünyasına daha önce yapılmamış ölçüde ışık da tutuyor. Terörün dış yönlerini – tutuklamalar ve yargılamalar, Gulag kölelikleri ve cinayetleri – anlatan birçok kitap var; ama *Karanlıkta Fısıldaşanlar* kişisel ve ailevi yaşam üzerindeki etkisini derinlemesine irdeleyen ilk kitaptır. Sovyet insanları Stalin'in yönetimi altında özel yaşamlarını nasıl sürdürmekteydi? Gerçek hayattaki düşünceleri ve duyguları nelerdi? Kentsel nüfusun büyük çoğunluğunun yaşadığı, bütün bir ailenin tek odada kaldığı ve çoğu kez her konuşmanın bitişik odadan işitilebildiği sıkışık komünal dairelerde ne tür bir özel yaşam mümkündü? Devletin yasal düzenleme, gözetim ve ideolojik denetim yoluyla neredeyse her yönüne dokunabildiği özel yaşam ne anlama gelmekteydi?

Antonina gibi milyonlarca insan sürekli bir korku içindeydi, çünkü akrabaları sindirilmişti. Böyle bir güvensizlikle nasıl başa çıktılar? Haksızlığa uğramanın ve Sovyet sistemine yabancılaşmanın getirdiği doğal duygular ile bu sistemde bir yer bulma gereği arasında nasıl bir denge kurabildiler? "Bozuk sicil" damgasının üstesinden gelmek ve toplumun eşit üyeleri olarak kabul görmek için ne tür düzenlemelere başvurmaları gerekti? Antonina kendi yaşamı üzerine düşünürken, aslında Parti'ye ve ideolojisine hiç inanmadığını belirtiyor, hem de bir Sovyet uzmanı olma statüsünden açıkça gurur duymasına ve böyle bir statünün bir doktor olarak çalışmalarında sistemin temel hedeflerini ve ilkelerini benimsemesini gerektirmesine karşın. Belki de bir ikili yaşam sürdü; kamusal yaşamında Sovyet normlarına uyarken, özel yaşamında ailesinin köylü-Hıristiyan değerlerinin karşı çekimini hissetmeye devam etti. Birçok Sovyet insanı böyle ikiliklerle

yaşadı. Ama soylu ailelerden gelme ya da burjuva kökenli çocukların yanı sıra "kulak" çocukları arasında da geçmişlerinden tamamen koparak Sovyet sistemi içinde ideolojik ve duygusal bakımdan eriyenler aynı ölçüde vardı.

Aile ahlakı *Karanlıkta Fısıldaşanlar*'ın asıl ilgi alanını oluşturuyor. Kitap ailelerin Sovyet rejiminin çeşitli baskılarına nasıl tepki verdiğini irdeliyor. İnandıkları değerlerin okullar ve Komsomol gibi kurumlar aracılığıyla daha genç kuşağa aşılanan Sovyet sisteminin kamusal hedefleriyle ve ahlak ilkeleriyle çatıştığı durumlarda, kendi geleneklerini ve inançlarını koruyup çocuklarına aktarmayı nasıl başardılar? Terörün hüküm sürdüğü bir sistemde yaşamak yakın ilişkilerini nasıl etkiledi? Bir eşin, babanın ya da annenin birdenbire "halk düşmanı" sayılıp tutuklanması karşısında insanlar neler düşündüler? Sadık Sovyet yurttaşları olarak, sevdikleri insanlara güvenme ve korktukları devlete inanma arasındaki zihinsel çatışmayı nasıl çözdüler? Stalinist rejimin ahlaki boşluğunda insani duygular nasıl korunabildi? Milyonlarca hayata şekil veren tutunma stratejileri, suskunluklar, yalanlar, dostluklar ve ihanetler, ahlaki uzlaşmalar ve bağdaşmalar nelerdi?

Stalinist terörden etkilenmeyen çok az aile vardı. Stalin'in 1928'de Parti önderliğini ele geçirmesinden sonra, yarattığı sistemin değilse bile terör döneminin sona erdiği 1953'teki ölümüne kadar süren çeyrek yüzyıl içinde ölçülü tahminlere göre yaklaşık 25 milyon insan Sovyet rejimince bastırıldı. Bu 25 milyon kişi – infaz mangalarınca kurşuna dizilen insanlar, Gulag mahkûmları, "özel yerleşme"lere gönderilen "kulaklar", çeşitli türden köle işçiler ve yurtlarından edilen milliyetlerin mensupları – 1941'de 200 milyona varan Sovyet nüfusunun yaklaşık sekizde birini temsil eder; yani, Sovyetler Birliği'nde her 1,5 ailede ortalama bir kişinin baskı gördüğü anlamına gelir. Bu rakamlar kıtlık kurbanlarını ya da savaş ölülerini kapsamıyor.[2] Öldürülen ya da köle konumuna düşürülen milyonlarca insanın yanı sıra, Stalin'in mağdurlarının sayıca on milyonları bulan akrabalarının yaşamları da köklü sosyal sonuçları bugün hâlâ hissedilen rahatsız edici yollarla zarar gördü. Gulag yüzünden yıllarca ayrı kalan aileler öyle kolayca yeniden bir araya gelemedi ve ilişkiler kesildi; çünkü insanların dönebileceği herhangi bir "normal yaşam" artık yoktu.

2 Rakamlara ilişkin tahminimde esas aldığım kaynak M. Ellman, "Soviet Repression Statistics: Some Comments", *Europe-Asia Studies*, c. 54, no. 7 (Kasım 2002), s. 1151–72. Ellman 1934–53 arasında 18,75 milyon Gulag ceza hükmü verildiği yolunda bir rakam verir; ama birçok Gulag mahkûmu bu dönemde birden fazla ceza almıştır. Yazarın aynı yıllar için verdiği diğer rakamlar şöyledir: En az 1 milyon idam; Gulag'a bağlı emek ordusuna ve diğer zorunlu çalışma birimlerine alınan 2 milyon kişi; yurtlarından sürülen milliyetlere mensup 5 milyon kişi. En güvenilir tahminlere göre, yaklaşık 10 milyon kişi 1928'den sonra "kulak" olduğu gerekçesiyle baskıya uğradı. Bu da 36,5 milyon kişilik bir toplam verir; mükerrer Gulag cezaları için pay bırakıldığında, 25 milyon kişilik bir toplam rakam makuldür ve muhtemelen düşük bir tahmindir.

Sessiz ve uyumlu bir toplum, Stalin döneminin kalıcı sonuçlarından biriydi. Golovin'ler gibi aileler geçmişleri hakkında konuşmamayı öğrendiler – hatta Antonina gibi bazıları kendi geçmişlerini en yakın arkadaşlarından ve akrabalarından gizlediler. Çocuklara dillerini tutmaları, hiç kimseyle aileleri hakkında konuşmamaları, ev dışında gördükleri şeyleri yargılamamaları ve eleştirmemeleri öğretildi. "Biz çocukların öğrenmek zorunda olduğu belli dinleme ve konuşma kuralları vardı," diye hatırlıyor bir ara kademe Bolşevik yetkilisinin 1930'lardan yetişen kızı:

> Yetişkinler fısıltıyla konuşurken kulak misafiri olduğumuz ya da sırtımız dönükken söylendiğini duyduğumuz şeylerin başka bir kimseye aktarılamayacağını bilirdik. Söyledikleri şeyleri duyduğumuzu belli ettiğimizde sıkıntıya girerdik. Bazen yetişkinlerin bir şey söyledikten sonra bize "Yerin kulağı vardır," ya da "Dilini sıkı tut," gibisinden ifadelerle tembihte bulunmasından, az önceki sözlerini işitmemizin istenmediğini anlardık.[3]

Babası 1936'da tutuklanan başka bir kadın şunu hatırlıyor:

> Ağzımızı sıkıca kapatacak şekilde yetiştirildik. "Dilin yüzünden başın derde girecek," – insanların biz çocuklara sürekli söylediği şey buydu. Ömrümüz boyunca konuşmaktan korkar hale geldik. Annem bizden başka herkesin bir muhbir olduğunu söylerdi hep. Komşularımızdan, özellikle de polisten korkardık. ... Bugün bile bir polis gördüğümde, korkuyla titremeye başlarım.[4]

İnsanın gevşek dilinden dolayı tutuklanacağının öğretildiği bir toplumda, aileler içlerine kapanarak varlıklarını sürdürdüler. Sovyet kamu normlarıyla çatışan bilgilerini ve görüşlerini, dinsel inançlarını, aile değerlerini ve geleneklerini, özel varoluş biçimlerini tehlikeli komşuların ve hatta bazen kendi çocuklarının gözlerinden ve kulaklarından gizleyerek ikili bir yaşam sürmeyi öğrendiler. Fısıltıyla konuşmayı öğrendiler.

Rusça'da "fısıltı"yla konuşan biri için iki kelime vardır; *şepçuşçiy* işitilmekten korktuğu için fısıltıyla konuşan birini, *şeptun* ise insanların arkasından resmî makamlara muhbirlik yapan, yani gizli bilgi fısıldayan birini belirtir. Bu

3 Yelena Dombrovskaya'yla mülakat, Moskova, Ocak 2003.
4 MP, dos. 4, op. 25, bel. 2, sat. 9–10.

ayrımın kökleri bütün Sovyet toplumunun şu ya da bu şekilde fısıltıyla konuşan insanlardan oluştuğu Stalin dönemine özgü sözcük dağarcığında yatar.

Karanlıkta Fısıldaşanlar her sayfada varlığının hissedilmesine karşın, Stalin'le ya da doğrudan rejiminin siyasetiyle ilgili değildir; Stalinizm'in bütün değerleri ve ilişkileri etkileyecek biçimde insanların zihinlerine ve duygularına girişiyle ilgilidir. Elinizdeki kitap terörün kökleri muammasını çözmeye ya da Gulag'ın yükselişini ve çöküşünü ortaya koymaya çalışmıyor; ama polis devletinin Sovyet toplumunda nasıl kök salabildiğini ve milyonlarca sıradan insanı nasıl suskun seyirciler ve işbirlikçiler olarak terör sistemi içine katabildiğini açıklamaya girişiyor. Stalinist sistemin gerçek gücü ve kalıcı mirası ne devlet yapıları, ne de lider kültüydü; Rus tarihçi Mihail Gefter'in ifadesiyle, "hepimizin içine giren Stalinizm"di.[5]

Tarihçiler Stalin Rusya'sının iç dünyasına girmekte ağır davranmışlardır. Yakın döneme kadar araştırmalar çoğunlukla kamusal alanla, siyaset ve ideolojiyle, "Sovyet kitleleri"nin kolektif deneyimiyle ilgiliydi. Birey – şimdiye kadar sahnede göründüğü yer itibariyle – esas olarak resmî makamlara mektup yazan biri olarak, yani bir özel kişiden ya da aile ferdinden ziyade bir kamusal oyuncu olarak ele alınırdı. Sıradan insanların özel alanı büyük ölçüde gözlerden saklıydı. Kaynaklar bariz sorundu. Eski Sovyet ve Parti arşivlerindeki kişisel koleksiyonların (*liçnye fondi*) çoğu siyaset, bilim ve kültür dünyasının tanınmış şahsiyetlerine aitti. Bu koleksiyonlardaki belgeler devlete bağışlanmadan önce sahiplerince titizlikle ayıklanmıştı ve esas olarak söz konusu kişilerin kamusal yaşamıyla ilgiliydi. Bu kitaba dönük araştırmanın ilk aşamalarında gözden geçirilen birkaç bin kişisel koleksiyon içinde, ailevi ya da kişisel yaşama dair şeyleri açığa vuranlar bir avuçtan fazla değildi.*

Sovyetler Birliği'nde yayımlanan ya da 1991'den önceki Sovyet arşivlerinde ulaşılabilen anılar da bunları yazan insanların özel yaşantıları açısından genellikle aydınlatıcı olmaktan uzaktır; ama özellikle 1985'ten sonraki *glasnost* döneminde yayımlananlar arasında bazı istisnalar vardır.[6] Sovyetler Birliği'nden kaçan aydın göçmenlerin ve Stalinist baskılardan sağ kurtulan Sovyet yurttaş-

5 M. Gefter, "V predçuvstviy proşlogo", *Vek XX i mir*, 1990, no. 9, s. 29.

6 Örneğin *bak.* V. Kaverin, *Epilog: Memuary* (Moskova, 1989); K. Simonov, *Glazami çeloveka moyego pokoleniya* (Moskova, 1990).

* Bilim, edebiyat ve sanat arşivlerinde (örn. SPbF ARAN, RGALI, IRL RAN) tutulan kişisel koleksiyonlar bazen daha aydınlatıcı olmakla birlikte, çoğunda özel belgelerin büyük bölümünün yer aldığı kapalı bölümler vardır. Eski Sovyet arşivlerinden bazıları 1991'den sonra sıradan ailelerce bağışlanan kişisel koleksiyonları da kapsamaktadır; Moskovalılara ait geniş yelpazeli özel belgelerin yer aldığı TsMAMLS böyle bir örnektir.

larının Batı'da yayımlanan anıları geniş çevrede "susturulan" insanların "sahici sesi" olarak, bize sıradan bir yurttaşın Stalin terörünü yaşamasının neye "benzediğini" anlatan kaynaklar olarak karşılanmakla birlikte daha az sorunlu değildir.[7] Soğuk Savaş'ın doruğuna çıktığı 1980'lerin başlarında, Stalinist rejimin Batı'daki imajına bu aydın anlatıları, özellikle de Sovyet tiranlığına karşı iç muhalefetin bir kuvveti anlamında bireysel insan ruhuna ilişkin liberal fikre uygun ilk elden kanıtları sağlayan Yevgeniya Ginzburg ve Nadejda Mandelştam'ın anıları egemendi.[8] 1991'de "demokrasi"nin zaferinde hedefine ulaşan ve simgeleşen bu ahlaki bakış, Sovyet rejiminin çöküşünden sonra yazılan çok sayıdaki anılara güçlü bir etkide bulundu.[9] Stalinist diktatörlüğe halk direnişinin kuvvetlerini 1991'den sonra vurgulamaya eskisine göre daha eğilimli hale gelen tarihçileri de etkiledi.[10] Ama bu anılar terörden sağ kurtulan birçok insan, özellikle özgürlük ve bireycilik ideallerine güçlü biçimde bağlı aydınlar açısından bir gerçeği yansıtmakla birlikte, Stalinist rejimin birçok mağdurunu da kapsayan ve bu içsel özgürlük ya da muhalefet duygusunu paylaşmayan, aksine sistemin temel değerlerini sessizce benimseyip içselleştiren, kamusal kurallarına uyan ve belki de suçların işlenmesinde işbirliği yapan milyonlarca sıradan insanı temsil etmez.

7 Literatür çok geniştir, ama örneğin *bak.* A. Barmine, *One Who Survived* (New York, 1945); V. Kravçenko, *I Chose Freedom: The Personal and Political Life of a Soviet Official* (Londra, 1947); A. Gorbatov, *Years off My Life* (Londra, 1964); N. Kaminskaya, *Final Judgment: My Life as a Soviet Defence Attorney* (New York, 1982); N. Mandelstam, *Hope Against Hope* (Londra, 1989); aynı yazar, *Hope Abandoned* (Londra, 1990); E. Ginzburg, *Journey into the Whirlwind* (New York, 1967); aynı yazar, *Within the Whirlwind* (New York, 1981); L. Bogoraz, "İz vospominaniy", *Minuvşi*, c. 2 (Paris, 1986); L. Kopelev, *No Jail for Thought* (Londra, 1979); aynı yazar, *The Education of a True Believer* (Londra, 1980); T. Aksakova-Sivers, *Semeynaya hronika*, 2 c. (Paris, 1988); Mihail Baytalski, *Notebooks for the Grandchildren: Recollections of a Trotskyist Who Survived the Stalin Terror* (New Jersey, 1995).

8 A. Krilova, "The Tenacious Liberal Subject in Soviet Studies", *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, c. 1, no. 1 (Kış 2000), s. 119–46.

9 Yine literatür hacimlidir, ama daha ilginç örnekler arasında şunlar sayılabilir: O. Adamova-Sliyuzberg, *Put* (Moskova, 1993); A. Raykin, *Vospominaniya* (St Petersburg, 1993); I. Diyakonov, *Kniga vospominaniy* (St Petersburg, 1995); Yu. Liyuba, *Vospominaniya* (St Petersburg, 1998); İ. Şihiva-Gayster, *Semeynaya hronika vremen kulta liçnosti (1925–53 gg.)* (Moskova, 1998); İ. Dudareva, *Proşloye vsegda s nami: vospominaniya* (St Petersburg, 1998); E. Yevangulova, *Krestnyi put* (St Petersburg, 2000); K. Atarova, *Vçeraşnyi den: vokrug semi Atarovyih-Daltsevih: vospominaniya* (Moskova, 2001); L. Elyaşova, *Mi uhodim, mi ostayemsya. Kniga 1: Dedi, ottsi* (St Petersburg, 2001); N. Yudkovskiy, *Rekviem dvum semeistvam: vospominaniya* (Moskova, 2002); E. Vlasova, *Domaşnyi albom: vospominaniya* (Moskova, 2002); P. Kodzayev, *Vospominaniya reabilitirovannogo spetspereselentsa* (Vladikavkaz, 2002); E. Liyusin, *Pismo-vospominaniya o projitih godah* (Kaluga, 2002); A. Bovin, *XXvek kak jizn: vospominaniya* (Moskova, 2003). *Ayrıca bak.* I. Paperno, "Personal Accounts of Soviet Experience", *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, c. 3, no. 4 (Sonbahar 2002), s. 577–610.

10 Örneğin *bak.* S. Fitzpatrick, *Stalin's Peasants: Resistance and Survival in the Russian Village After Collectivization* (New York, 1994); S. Davies, *Popular Opinion in Stalin's Russia: Terror, Propaganda and Dissent, 1934–1941* (Cambridge, 1997); S. Kotkin, *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization* (Berkeley, 1997).

Arşivlerden çıkan günceler ilk başta daha ümit verici gibiydi. Bunlar her çeşidi kapsar (yazar günceleri, çalışma günceleri, edebi almanaklar, kupür albümleri, günlük notlar vb.); ama Stalin döneminden kalanların nispeten çok azı yazarın duyguları ve kanıları konusunda – araya giren yorumsal çerçeveler olmaksızın – güvenilir şeyleri açığa vurur. 1930'lu ve 1940'lı yıllarda özel günce yazma riskini göze alan insanlar çok fazla değildi. Bir kişi – neredeyse herkesin başına hemen her an gelebilecek bir akıbetle – tutuklandığında, el konulan ilk şey güncesi olurdu; böyle bir güncenin "anti-Sovyet" olarak yorumlanabilecek düşünceler ya da duygular içerdiğinde suçlayıcı kanıt olarak kullanılma olasılığı yüksekti. (Yazar Mihail Prişvin tutuklanması ve güncesinin ele geçirilmesi halinde, düşüncelerini polisten gizleyebilmek için güncesini bir büyüteçle zar zor okunabilen kargacık burgacık ufak yazılarla kaleme almıştı.) Sovyet döneminde genellikle sözcüklerini çok dikkatli seçen aydınlarca yazılmış günceler yayımlanırdı.[11] 1991'den sonra – bazıları Sovyet toplumunun orta ve alt kademelerine mensup insanlarca yazılmış – daha fazla günce eski Sovyet arşivlerinde belirmeye ya da Moskova'daki Halk Arşivi (TsDNA) gibi gönüllü girişimlerle günışığına çıkmaya başladı.[12] Ama bir bütün olarak Stalin döneminin günce külliyatı (eski KGB arşivlerinde başka örnekler bulunması mümkün olsa bile) dardır, sıradan yurttaşların iç dünyasına ilişkin kapsamlı sonuçlar çıkarılama-

11 Örneğin *bak.* N. Kosterina, *Dnevnik* (Moskova, 1964); O. Berggolts, "Bezumstvo predannosti: iz dnevnikov Olgi Berggolts", *Vremya i mi*, 1980, no. 57, s. 270–85; A. Maryan, *Godi moy, kak soldati: dnevnik selskogo aktivista, 1925–1953 gg.* (Kişinev, 1987); M. Prişvin, *Dnevniki* (Moskova, 1990); E. Bulgakova, *Dnevnik Eleni Bulgakovoy* (Moskova, 1990); N. Vişniyakova, *Dnevnik Nini Vişniyakovoy* (Sverdlovsk, 1990).

12 Örneğin *bak.* V. Vernadskiy, "Dnevnik 1938 goda", *Druzba narodov*, 1992, no. 2, s. 219–39; no. 3, s. 241–69; aynı yazar, "Dnevnik 1939 goda", *Druzba narodov*, 1993, no. 11/12, s. 3–41; A. Solovyev, *Tetradi krasnogo professora (1912–1941 gg.)*, *Neizvestnaya Rossiya. XX vek*, c. 4 (Moskova, 1993), s. 140–228; " 'İşçez çelovek i net ego, kuda devalsya – nikto ne znaet': iz konfiskovannogo dnevnika", *İstoçnik*, 1993, no. 4, s. 46–62; *Golgofa. Po materyalam arhivno-sledstvennogo dela no. 603 na Sokolovu-Piyatnitskuyu Iu. I.* ed. V. İ. Piyatnitskiy (St Petersburg, 1993); A. Afinogenov, "Dnevnik 1937 goda", *Sovremennaya dramaturgiya*, 1993, no. 1, s. 219–33; no. 2, s. 223–41; no. 3, s. 217–39; K. Çukovskiy, *Dnevnik 1930–1969* (Moskova, 1994); M. Prişvin, " 'Jizn stala veseley ...': iz dnevnika 1936 goda", *Oktiyabr,* 1993, no. 10, s. 3–21; aynı yazar, "Dnevnik 1937 goda", *Oktiyabr,* 1994, no. 11, s. 144–71; 1995, no. 9, s. 155–71; M. Prişvin ve V. Prişvin, *Mis toboy: dnevnik liyubvi* (Moskova, 1996); A. Kopenin, "Zapiski nesumashedşego: iz dnevnika selskogo uçitelya", *Rodina*, 1996, no. 2, s. 17–29; *Dnevnye zapiski ust-kulomskogo krestyanina İ. S. Rassuhayeva (1902–1953)* (Moskova, 1997); M. Krotova, *Bavikinskiy dnevnik: vospominaniya şkolnogo pedagoga* (Moskova, 1998); A. Tsember, *Dnevnik* (Moskova, 1997); V. Sitnikov, *Perejitoye: dnevnik saratovskogo obivatelya 1918–1931 gg.* (Moskova, 1999); E. Filipoviç, *Ot sovetskoy piyonerki do çeloveka-pensiyonerki: moy dnevniki* (Podolsk, 2000); A. Mankov, *Dnevniki tridtsatih godov* (St Petersburg, 2001); Yu. Nagibin, *Dnevnik* (Moskova, 2001); N. Lugovskaya, *I Want to Live: The Diary of a Soviet Schoolgirl 1932–1937* (Moskova, 2003); M. Şirşova, *Zabityi dnevnik poliyarnogo biyologa* (Moskova, 2003). Güncelerden alıntıların çevrilerek verildiği bir kaynak için V. Garros, N. Korenevskaya ve T. Lahusen (ed.), *Intimacy and Terror: Soviet Diaries of the 1930s* (New York, 1995).

yacak kadar küçüktür. Özel yaşam tarihçisi açısından başka bir sorun bu günce-lerden birçoğunun yazıldığı "Sovyet dili" ve bu dilin ifade ettiği uyumlu fikirler-dir; insanları böyle bir tarza yönelten güdüleri (korku, inanç ya da moda) bilme-den, günceleri yorumlamak zordur.[13]

Son yıllarda bir dizi tarihçi dikkatini "Sovyet öznelliği" üzerinde yoğunlaş-tırarak, edebi ve özel metinleri (en başta da günceleri) okumada bireysel yurt-taşın içsel yaşamında rejimin ideolojisinin ne ölçüde egemen olduğunu öne çıkarmıştır.[14] Bazılarına göre, birey için Sovyet siyasetinin kamusal söylemiy-le belirlenen çerçeve dışında düşünmek ya da duyumsamak pratikte olanaksız-dı ve diğer her türlü düşüncenin ya da duygunun kişilikten sökülüp atılması ge-reken bir "benlik bunalımı" olarak görülmesi yüksek bir olasılıktı.[15] Sovyet de-ğerlerini ve fikirlerini içselleştirme gerçekte de *Karanlıkta Fısıldaşanlar*'a konu olan birçok kişinin ayırıcı özelliğidir; ancak bunlar içinde söz konusu tarihçilerce "Sovyet öznelliği"nin tezahürü sayılan kişisel gelişim tarzında Stalinist sistem-le özdeşleşenler çok azdır. Bu kitaba yansıyan Sovyet zihniyetleri çoğu durum-da daha eski değerlerin ve inançların askıya alındığı ya da bastırıldığı bir bilinç alanında yer almaktaydı; insanlarca benimsenmelerinin sebebi "Sovyetleşme" yönündeki yakıcı bir arzudan çok bir utanç ve korku duygusuydu. Antonina'yı okulda başarılı olma ve toplumda eşit bir konum kazanma kararlılığına yönel-ten şey buydu – böylece bir "kulak" çocuğu olarak ("bir tür korku" gibi yaşadı-ğı) düşüklük duygularını aşabilecekti. Sovyet sistemi içinde erimek Stalinist re-jimin birçok mağdurunu da kapsamak üzere çoğu insan için ayakta kalmanın bir aracıydı; açıkça dile getirildiğinde yaşamayı olanaksız hale getirebilecek kuş-

13 Tarihçi Jochen Hellbeck 1930'lardaki Sovyet günceleri araştırmalarına öncülük etmiştir; bunlar-dan özellikle Stepan Podlubnyi'nin güncesi (J. Hellbeck [ed.], *Tagebuch aus Moskau, 1931–1939*, Münih, 1996) ünlüdür. *Revolution on My Mind: Writing a Diary Under Stalin* (Cambridge, Mass. 2006) adlı kitabında 1930'lardan kalma dört Sovyet güncesi ele alınır. Hellbeck'in tartışmalı görü-şü 1930'larda Sovyet yurttaşlarının kavramsal bir alternatifin olmaması nedeniyle Sovyet kategorileri çerçevesinde düşündükleri, günce lerinde kişiliklerindeki bütün Sovyet dışı unsurlardan arına-rak Yeni Sovyet insanı kalıbına girmeye çalıştıkları ve bunu bir "benlik bunalımı" olarak yaşadık-ları yönündedir. *Ayrıca bak.* J. Hellbeck, "Self-Realization in the Stalinist System: Two Soviet Diaries of the 1930s", M. Hildermeier (ed.), *Stalinizmus vor dem Zweiten Weltkrieg: neue Wege der Forschung* (Münih, 1998), s. 275–90. Hellbeck'in görüşünü ağır biçimde eleştiren kaynaklar arasında özellikle *bak.* A. Etkind, "Soviet Subjectivity: Torture for the Sake of Salvation?", *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, c. 6, no. 1 (Kış 2005), s. 171–86; S. Boym "Analiz praktiki subyektivizatsiy v rannestalinskom obşçestve", *Ab Imperio*, 2002, no. 3, s. 209–418.

14 Örneğin *bak.* J. Hellbeck, "Fashioning Stalinist Soul: The Diary of Stepan Podlubnyi (1931–1939)", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 44 (1996), s. 344–73; I. Halfin ve J. Hellbeck, "Rethinking Stalinist Subject: Stephen Kotkin's 'Magnetic Mountain' and the State of Soviet Historical Studies", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 44 (1996), s. 456–63; I. Halfin, *Terror in My Soul: Communist Autobiographies on Trial* (Cambridge, Mass. 2003); C. Kaier ve E. Naiman (ed.), *Everyday Life in Early Soviet Russia: Taking the Revolution Inside* (Bloomington, 2006).

15 Bu Hellbeck'in ana savıdır (yukarıdaki notta eserlerine göndermelere bakınız).

kuları ve korkuları susturmanın gerekli bir yoluydu. Sovyet projesine inanmak ve katılmak çektikleri acılara anlam vermenin bir yoluydu; böyle yüce bir amaç olmadığında, bu acılar onları çaresizliğe düşürebilirdi. Başka bir "kulak" çocuğunun, yıllarca bir "halk düşmanı" olarak sürgün yaşamakla birlikte hayatı boyunca inanmış bir Stalinist olarak kalan bir adamın sözleriyle, "Stalin'in adaletine inanmak ... aldığımız cezaları kabullenmeyi kolaylaştıran ve içimizdeki korkuyu çekip alan bir şeydi".[16]

Böyle zihniyetler Stalin dönemine ait güncelere ve mektuplara sözlü tarihte olduğundan daha seyrek yansır; çünkü bunların içeriğini genellikle korkuyu kabul etmeye elvermeyen Sovyet yazı ve görgü kuralları belirlemiştir.[17] Stalinist rejim tarihçileri gittikçe sözlü tarih tekniklerine yönelmektedir.[18] Bellek oyunlarına tutsak düşen diğer her disiplin gibi, sözlü tarihin de metodolojik güçlükleri vardır; fısıltıyla konuşmanın öğretildiği ve Sovyet tarihine ilişkin anıların efsanelerle ve ideolojilerle yüklü olduğu Rusya gibi bir ülkede bu sorunlar özellikle ağırdır. Kazara muhbirlere konuşmaktan dolayı milyonlarca kişinin tutuklandığı bir toplumda yaşamış olan birçok yaşlı insan, mikrofon (KGB'yle özdeşleşmiş bir araç) uzatan araştırmacılara bir şey anlatmakta son derece sakıngandır. Böyle bir vartadan geçenler acılı anılarını korku, utanç ya da metanet nedeniyle bastırmışlardır. Birçoğu kendi yaşamı üzerine düşünemeyecek durumdadır; çünkü herhangi bir konuyla, hele Sovyet sisteminde kişisel yükselmenin belirleyici anlarındaki ahlaki tercihlerle ilgili tekinsiz sorulardan kaçınmayı alışkanlık edinmiştir. Diğerleri utanç duydukları eylemleri itiraf etmekte isteksizdir ve çoğu kez geçmişlerine yükledikleri güdüleri ve inançları belirterek davranışlarını haklı gösterirler. Böyle güçlüklere karşın ve birçok bakıma bunlardan dolayı, sözlü tarih düzgün ele alınması kaydıyla özel yaşam tarihçisi için muazzam yararlar taşır. Bu da mülakat bulgularının sıkı bir çapraz sorgudan geçirilmesi ve mümkün olan durumlarda aile ve kamu arşivlerindeki yazılı kayıtlarla karşılaştırılarak doğrulanması gerektiği anlamına gelir.

16 MP, dos. 4, op. 18, bel. 2, sat. 49–50.

17 Özellikle *bak.* Catherine Merridale, *Night of Stone: Death and Memory in Russia* (Londra, 2000) ve *Ivan's War: The Red Army 1939–1945* (Londra, 2005), her iki kitap da kısmen mülakatlara dayanır.

18 Örneğin *bak. Golos krestiyan: Selskaya Rossiya XX veka v krestiyanskih memuyarah* (Moskova, 1996); *Sudba liyudey: Rossiya xx vek. Biyografii semey kak obekt sotsiologiçeskogo issledovaniya* (Moskova, 1996); D. Bertaux, P. Thompson ve A. Rotkirch (ed.), *On Living through Soviet Russia* (Londra, 2004); V. Skultans, *The Testimony of Lives: Narrative and Memory in Post-Soviet Latvia* (Londra, 1998); A. Shternshis, *Soviet and Kosher: Jewish Popular Culture in the Soviet Union, 1923–1939* (Bloomington, 2006). Mülakatlara dayanarak yazılmış birçok kitap arasında özellikle dikkat çekici bir kaynak olarak *bak.* N. Adler, *Beyond the Soviet System: The Gulag Survivor* (New Brunswick, 2002); A. Applebaum, *Gulag: A History of the Soviet Camps* (Londra, 2003).

Karanlıkta Fısıldaşanlar Rusya'nın her yanında Stalin teröründen sağ kurtulanların şahsi evlerdeki gizli çekmecelerde ve döşek altlarında yakın döneme kadar sakladıkları yüzlerce aile arşivine (mektuplar, günceler, kişisel belgeler, anılar, fotoğraflar ve eşyalar) dayanıyor. Her ailede kapsamlı mülakatların yapıldığı en yaşlı fertler, bu özel belgelerin bağlamını açıklayabilmiş ve onları ailenin büyük ölçüde konuşulmayan tarihi içine oturtabilmiştir. Ailelerin ve bireylerin iç dünyasına odaklanan bu kitaba dönük araştırmalarla bağlantılı sözlü tarih projesi, Sovyet döneminin esas olarak sosyolojik nitelikte olan ya da terörün ve Gulag tecrübesinin dışsal ayrıntıları üzerinde duran önceki sözlü tarihlerinden belirgin biçimde farklıdır.[19] Bu malzemelerin bir araya getirildiği özel arşiv, Stalin döneminde özel yaşamla ilgili en büyük belge koleksiyonlarından birini oluşturmaktadır.*

Karanlıkta Fısıldaşanlar'da hikâyeleri aktarılan aileler Sovyet toplumunun geniş bir kesitini temsil etmektedir. Değişik sosyal geçmişlere sahiptir ve Rusya'nın her yanındaki kentlerden, kasabalardan ve köylerden gelmedir; hem baskıya uğrayan aileleri, hem de bazı üyeleri NKVD ajanı ya da Gulag idarecisi olarak baskı sisteminde yer almış aileleri kapsamaktadır. İstatistiksel bakımdan çok az sayıda olmakla birlikte, Stalin terörünün dokunmadığı aileler de vardır. *Karanlıkta Fısıldaşanlar* bu malzemelere dayanarak, Devrim'in ilk yıllarında, çoğunlukla 1917–25 arasında doğan ve böylece yaşamları Sovyet sisteminin yö-

19 Büyük çaptaki ilk sözlü tarih çalışması Avrupa ve ABD'deki Sovyet mültecilerle 1950–51'de yapılmış 329 mülakatı içeren Sovyet Sosyal Sistemi Üzerine Harvard Projesi'ydi. Mülakat yapılanların çoğu Sovyetler Birliği'ni 1943–46 arasında terk etmişti ve Batı'da yaşama tecrübesinin etkilediği görüşleri Sovyet halkını bir bütün olarak temsil edemeyecek ölçüde bilinçli bir anti-Sovyet tutuma dayanmaktaydı. Bununla birlikte, projenin sonunda yayımlanan çeşitli sosyoloji kitapları Soğuk Savaş sırasında Batı dünyasının Sovyet günlük yaşamına bakışını etkiledi: R. Bauer, A. Inkeles ve C. Klukhohn, *How the Soviet System Works: Cultural, Psychological and Cultural Themes* (Cambridge, Mass. 1957); J. Berliner, *Factory and Manager in the USSR* (Cambridge, Mass. 1958); M. Field, *Doctor and Patient in Soviet Russia* (Cambridge, Mass. 1958); A. Inkeles ve R. Bauer, *The Soviet Citizen: Daily Life in a Totalitarian Society* (Cambridge, Mass. 1959). Son kitap özgül olarak "Sovyet toplumunun bireyi nasıl etkilediğini ve bireyin Sovyet yaşamının işleyiş düzenine nasıl uyduğunu" (s. 3) incelemeye yöneliktir. Sosyolojik bir yaklaşımın benimsendiği daha küçük çaptaki sözlü tarih projeleri 1990'ların başlarında Daniel Bertaux ve Paul Thompson (yayınlar *Sudba liyudey* ve *On Living through Soviet Russia*) ile Moskova Sosyal ve İktisadi Bilimler Okulu (yayınlar *Golos krestiyan*) tarafından yürütüldü. Gulag'a ilişkin sözlü tarih çalışmalarına Anılar Derneği (http://www.memo.ru) öncülük etmiştir; ancak bu konuya yönelik ilk büyük sözlü tarih hiç kuşkusuz Aleksandr Soljenitsin'in büyük ölçüde çalışma kamplarından sağ kurtulanlarla yapılmış mülakatlara dayanan *The Gulag Archipelago* (3 c. Londra, 1974–78) kitabıdır.

* Arşivlerin çoğu Sovyet baskısının kurbanlarını sunmak ve anmak üzere 1980'lerin sonlarında örgütlenmiş bir insan hakları ve tarih kuruluşu olan Anılar Derneği'nin işbirliğiyle yazar tarafından derlenmiştir. Anılar Derneği'nin St Petersburg (MSP), Moskova (MM) ve Perm (MP) arşivlerinde yer alan belgelerin büyük bölümüne, ayrıca mülakatların metin ve ses özetlerine internetten (http://www.orlandofiges.com) ulaşılabilir. Malzemelerden bazılarının İngilizce çevirileri vardır. Bu kitapla bağlantılı araştırma projesine ilişkin daha ayrıntılı bilgiler için "Sonsöz ve Teşekkürler" bölümüne bakınız.

rüngesini izleyen bir kuşağın hikâyesini ortaya koyuyor. Kitap sonraki bölümlerinde onların soyundan gelenlerin görüşlerine de yer veriyor. Böyle çok-kuşaklı bir yaklaşım, rejimin geride bıraktığı şeyleri anlamak açısından önemlidir. Sovyet sistemi üç çeyrek yüzyıl boyunca aile ahlakı alanına etkide bulunmuştur; bağlı insanların özel yaşamları üzerinde böylesine köklü etki yaratan başka bir totaliter sistem yoktur – Komünist Çin bile onunla kıyaslanamaz. (Stalinist rejimin sıklıkla karşılaştırıldığı Nazi diktatörlüğü sadece on iki yıl sürdü.) Stalinist olguyu uzun erimli yapısıyla anlama girişimi de bu kitabı ayrı kılmaktadır. Konuya ilişkin önceki tarihler esas olarak 1930'lara odaklanmıştır – bu yaklaşım 1937–38 Büyük Terör'üne ilişkin bir açıklamayı Stalinist rejimin özünü kavramak için sanki yeterliymiş gibi görür. Büyük Terör Stalin döneminin diğer örneklerini çok geride bırakan en canice olayıdır; 1917–55 arasındaki siyasal idamların yüzde 85'i bu olayın sonucudur. Ama hepsi de birçok cana mal olan bir dizi baskı dalgasından (1918–21, 1928–31, 1934–35, 1937–38, 1943–46, 1948–53) biriydi sadece; Gulag çalışma kamplarının ve "özel yerleşme"lerin nüfusu 1938'de değil, 1953'te doruğa çıktı. Bu uzun terör döneminin etkisi Stalin'in ölümünden yıllarca sonra da milyonlarca insan tarafından hissedildi.

Karanlıkta Fısıldaşanlar'ın toplu anlatısıyla iç içe geçen aile tarihleri muhtemelen okur tarafından tekil anlatılar olarak izlenemeyecek kadar çok olmakla birlikte, kitabın sonundaki dizine başvurularak birbirine bağlanabilirler. Ortak bir tarihin, yani her aile yaşamına damgasını vuran Stalinizm'in varyasyonları gibi okunmaları daha doğru olur. Ama aralarında Golovin'lerin de yer aldığı çeşitli ailelerin hikâyeleri bütün anlatı boyunca işlenmektedir ve her birinin soyağacı verilmiştir. *Karanlıkta Fısıldaşanlar*'ın özünde Laskin'ler ve Simonov'lar yer almaktadır; evlilik yoluyla birbirine bağlanan bu ailelerin Stalin terörü sırasındaki karşıt akıbetleri trajik biçimde birbirine örülmüştür.

Konstantin Simonov (1915–79) *Karanlıkta Fısıldaşanlar*'ın kilit kişiliğidir ve (bakış açınıza bağlı olarak) belki de trajik kahramanıdır. Sovyet rejiminin baskısına uğramış soylu bir aileden gelmesine karşın, 1930'larda bir "proleter yazar" olarak kendisini yeniden yarattı. Günümüzde büyük ölçüde unutulmuş olsa bile, Sovyet edebiyat çevresinde önemli bir simaydı; altı kez Stalin Ödülü, bir kez Lenin Ödülü ve bir kez de Sosyalist Emek Kahramanı unvanı aldı. Yetenekli bir lirik şairdi; savaşı konu alan romanları son derece popülerdi; tiyatro oyunları zayıf ve propagandaya dönüktü, ama birinci sınıf bir muhabirdi ve savaş sırasında Rusya'nın en iyi muhabiri olduğunu gösterdi. Ömrünün son yıllarında mükemmel bir anı yazarı olarak, kendi günahlarını ve Stalinist rejimle ahlaki uzlaşma-

larını dürüstçe irdeledi. Simonov Moskova'ya Sınırlı Alan'dan gelmiş bir Yahudi ailenin üç kızından en küçüğü olan Yevgeniya Laskina'yla 1939'da evlendi; ama kısa bir süre sonra onu ve küçük yaştaki oğlunu terk ederek, güzel aktris Valentina Serova'nın peşine düştü. Bu sevdadan ilham alarak yazdığı en ünlü şiiri "Beni Bekle" (1941) cephede çarpışırken bir sevgiliye ya da eşe dönme özlemiyle tutuşan neredeyse her askerce ezbere bilinirdi. Simonov 1945–53 arasında Yazarlar Birliği'nde önemli bir konum kazandı; bu dönemde Stalin'in ideologları Sovyet edebiyatının ileri gelen isimlerini aşırı liberal sayılan yazar arkadaşlarını sindirme kampanyasında yer almaya, sanat ve bilim dallarında Yahudilere yönelik kampanyaya görüşleriyle destek vermeye çağırdı. Bu resmî anti-Semitizm'in mağdurlarından biri Laskin ailesiydi; ancak o sırada Simonov onlara yardım edemeyecek ölçüde Stalinist rejime bulaşmıştı ve belki de yapabileceği hiçbir şey yoktu artık.

Simonov karmaşık bir karaktere sahipti. Anne babasından aristokrasinin kamusal hizmet değerlerini, özellikle de askeri ödev ve itaat ruhunu miras almıştı; bunların zihninde halk militanlığına ve yurtseverce fedakârlığa ilişkin Sovyet erdemleriyle kaynaşması, Stalinist komuta hiyerarşisinde yer almasını sağladı. Simonov'un övgüye değer birçok insani niteliği vardı. Eğer "iyi Stalinist" diye bir şey mümkünse, rahatlıkla bu kategori içinde sayılabilir. Dürüst ve samimiydi, tertipli ve sıkı disiplinliydi; ama hatırı sayılır bir sıcaklıktan ve çekicilikten de uzak değildi. Eğitim ve mizaç itibariyle bir militan olduğundan, erken bir yaşta Sovyet sisteminde benliğini kaybetti ve kendisini bu sistemin ahlaki baskılarından ve dayatmalarından kurtaracak araçlardan yoksun kaldı. Bu anlamda Simonov yaşamları Stalinist rejimin gölgesinde kalan kuşağının bütün ahlaki çatışmalarını ve ikilemlerini somutlaştıran bir örnekti – onun düşüncelerini ve davranışlarını anlamak belki de dönemini anlamaktır.

1

1917'NİN ÇOCUKLARI
(1917–28)

1

Yelizaveta Drabkina Ekim 1917'de Bolşevik karargâhı Smolni Enstitüsü'nde babasını gördüğünde tanıyamadı. Onu en son henüz beş yaşındayken, devrimci yeraltı hareketine katılmak üzere ortalıktan kaybolmasından hemen önce görmüştü. Aradan geçen on iki yılda görünüşünü unutmuştu. Onu sadece Parti'deki takma adıyla biliyordu. Smolni Enstitüsü'nde bir sekreter olarak çalışırken, "Sergey Gusev" adına Petrograd Sovyeti'nin başkentteki asayiş ve düzenden sorumlu organı Askeri Devrim Komitesi'nin başkanı olarak imzaladığı onlarca kararnameden dolayı aşinaydı. Smolni'nin sonu gelmez tonozlu koridorlarında dinlenmeye çekilmiş askerlerin ve Kızıl Muhafızların sataşmaları ve ıslıkları arasında koşturarak, söz konusu kararnameleri yeni Sovyet hükümetinin eskiden soylu kadınların eğitim gördüğü bu okulun koğuşa benzer dersliklerinde barınan derme çatma dairelerine dağıtmıştı. Ama diğer sekreterlere imzanın çoktan kayıp babasına ait olduğunu söylediğinde, hiçbiri bu durumda bir ilginçlik görmedi. Onunla temasa geçmesi gerektiği yönünde hiçbir ima olmadı. Her Bolşevik'ten kendi kişisel çıkarlarını ortak davaya tabi kılmasının beklendiği bu çevrelerde, Parti insanlığın kurtuluşuna dönük belirleyici mücadeleyle uğraşırken, kişinin özel yaşamını düşünmesi "sığlık" sayılmaktaydı.[1]

Sonunda açlık Yelizaveta'yı babasına yaklaşmaya yöneltti. Bodrum katındaki dumanla dolu yemek salonunda tam yemeğini bitirdiği sırada, içeriye askeri

1 RGALI, dos. 3084, op. 1, bel. 1389, sat. 17; dos. 2804, op. 1, bel. 45.



Bolşeviklerin Parti örgütlenmesinin başındaki Yakov Sverdlov'un dört sekreteri, Smolni Enstitüsü, Ekim 1917: Drabkina sağdan ikinci

üniformalı, kelebek gözlüklü, ufak tefek, ama adaleli ve yakışıklı bir adam girdi; peşinden gelen Parti görevlilerinin ve Kızıl Muhafızların oluşturduğu bir maiyetle birlikte ortadaki uzun masaya oturdu. İki asker iştahlı proleterlere lahana çorbası ve yulaf lapası sunmaya koyuldu. Yelizaveta hâlâ açtı. Köşedeki daha küçük masasında, yeni gelen adamın bir elindeki kaşıkla çorbasını içerken öbür elindeki kalemle önüne bırakılan evrakları imzalayışını seyretti.

> Birdenbire birisinin ona "Yoldaş Gusev" diye seslendiğini duydum.
> Demek babam bu, diye geçirdim içimden. Hiç düşünmeksizin ayağa kalktım ve kalabalık masalar arasından kendime yol açarak ona doğru gittim.
> "Yoldaş Gusev, sana ihtiyacım var," dedim. Bana döndü. Çok yorgun görünüyordu. Gözleri uykusuzluktan kızarmıştı.
> "Seni dinliyorum, yoldaş!"
> "Yoldaş Gusev, ben kızınım. Bir öğün için bana üç ruble ver."
> Galiba öylesine bitkindi ki, işitebildiği tek şey üç ruble isteğimdi.
> "Elbette yoldaş," dedi Gusev, elini cebine uzatıp üç rublelik yeşil bir banknot çıkararak. Parayı kaptım, ona teşekkür ettim ve kendime bir öğün daha yemek aldım.[2]

Lenin bu hikâyeden çok hoşlanırdı. Ölümünden (1924) önceki yıllarda, yakın çevresinde görev alan Drabkina'yı sıklıkla yanına çağırarak olayı tekrar anlattı-

2 E. Drabkina, *Çernye suhari* (Moskova, 1975), s. 82–3.

rırdı. Hikâye kişisel fedakârlık ve devrim davasına özverili bağlılık konusundaki Bolşevik ideali yansıtmasından dolayı Parti çevrelerinde efsane haline büründü. Stalin'in ifadesi şöyleydi: "Gerçek bir Bolşevik'in ailesi olmamalıdır ve olamaz; çünkü kendisini tam anlamıyla Parti'ye vermesi gerekir."[3]

Drabkin'ler bu devrimci ilkenin iyi bir örneğiydi. Yelizaveta'nın babası (gerçek adıyla Yakov Drabkin) başında Lenin'in bulunduğu Sosyal Demokratlara 1895'te bir öğrenciyken katılmıştı. Annesi Feodosya da Parti'nin yeraltı örgütünde ("Nataşa" takma adıyla) önemli bir görevliydi; St Petersburg'daki devrimcilere cephane satın almak için Helsingfors'a (Helsinki) sıklıkla yaptığı yolculuklarda kuşku çekmemek için kızını da yanında götürürdü. (Dinamitleri ve fişekleri Yelizaveta'nın oyuncaklarının bulunduğu bir torba içinde kaçak olarak içeriye sokardı.) Başarısız 1905 Devrimi'nden sonra Yelizaveta'nın anne babası çarlık polisinin baskısı yüzünden gizliliğe çekilmek zorunda kaldı. Beş yaşındaki kız Rostov'daki dedesinin yanına gönderildi ve yeni kurulan Geçici Hükümet'in* bütün devrimcileri serbest bıraktığı 1917 Şubat Devrimi'ne kadar orada kaldı. Yelizaveta annesiyle adı Petrograd'a çevrilen St Petersburg'da buluştu. Bolşevik Partisi'ne katıldı, Kızıl Muhafızlar birliğinde bir makineli tüfek nişancısı oldu, Bolşeviklerin iktidarı ele geçirdiği 25 Ekim'de Kışlık Saray'a düzenlenen baskında yer aldı ve Bolşeviklerin Parti örgütlenmesinin başındaki Yakov Sverdlov'un sekreterlerinden biri olarak görevlendirildi. Böylece babası Gusev'in de çalıştığı Smolni'ye girdi.[4]

İktidara gelen Bolşevikler kendi tabanlarını Çarlık Rusya'sında "işçi sınıfına hizmet etmek üzere kişisel mutluluklarını feda eden ve ailelerinden kopan" devrimcileri örnek almaya zorladılar.† Bir "özverili devrimci" kültü yaratarak, Parti'ye ve davasına hizmet yönündeki biricik ilkenin bütün eski emirlere ağır bastığı yeni bir ahlak kurdular. Onların ütopyacı bakışıyla, devrimci militan geleceğin komünist toplumunu oluşturacak yeni türden bir insanın, sadece ortak yarar için yaşa-

3 S. Sebag Montefiore, *Stalin: The Court of the Red Tsar* (Londra, 2003), s. 61.

4 RGALI, dos. 2804, op. 1, bel. 22, sat. 4; dos. 3084, op. 1, bel. 1389, sat. 3; Drabkina, *Çernye suhari*, s. 23–9; N. Burenin, *Pamyatnye godi: vospominaniya* (Leningrad, 1961), s. 150–51.

* Geçici Hükümet ülkeyi Birinci Dünya Savaşı'ndan çıkarmak ve bir Kurucu Meclis için demokratik seçim yapılmasını sağlamak üzere liberaller ve ılımlı sosyalistler tarafından kurulmuştu. Ancak işçilerin, köylülerin ve askerlerin radikal bir sosyal devrimi yürütmek üzere "sovyet" adıyla kendi yerel devrim komitelerini oluşturmalarıyla birlikte siyasal otoritesi kısa sürede çöktü. Lenin'in öncülüğündeki Bolşevikler Ekim 1917'de bu sovyetler adına iktidara el koydu. Ayaklanmanın arifesinde 350 bin kadar üyeye sahip olan Bolşevikler Sosyal Demokrat (Marksist) Parti'nın devrimci kanadını, Geçici Hükümet'e destek veren Menşevikler ise ılımlı kanadını temsil etmekteydi. Mart 1918'de Bolşevik kanat Rusya Komünist Partisi adıyla ayrı bir partiye dönüştü.

† İzlenecek bolca örnek vardı. Sözgelimi, Aleksandr Fadeyev (gelecekteki ünlü yazarın babası) 1905'te kendisini "halkın davası"na adamak üzere karısını ve üç çocuğunu bıraktı; Liyuba Radçenko güncesindeki ifadeyle "bir aileye bağlanıp kalmamanın gerçek devrimcinin görevi" (RGAE, dos. 9455, op. 3, bel. 14, sat. 56) saydığı için kocasından ve iki genç kızından ayrıldı.

yan bir "kolektif kişiliğin" prototipiydi. Birçok sosyalist bu insan tipinin yaratılmasını Devrim'in temel hedefi olarak görmekteydi. "Siyasal yaşamın yeni yapısı bizden yeni bir ruh yapısı bekliyor," diye yazmıştı Maksim Gorki 1917 ilkbaharında.[5]

Bolşevikler açısından, "kolektif kişiliğin" radikal biçimde gerçekleşmesi için "özel yaşamın kabuğunu havaya uçurmak" gerekliydi. Lenin'in karısı Nadejda Krupskaya, "özel yaşam ile kamusal yaşam arasında bir ayrıma" yer vermenin "er ya da geç komünizme ihaneti getireceği" görüşündeydi.[6] Bolşeviklere göre, siyaset dünyasından ayrı "özel yaşam" fikri saçmaydı; çünkü siyaset her şeyi etkilerdi ve bir kişinin sözde "özel yaşam"ında siyasal olmayan hiçbir şey yoktu. Kişisel alan kamusal gözetime ve denetime tabi olmalıydı. Bolşevikler devlet denetiminin ötesindeki özel alanları, açığa çıkarılması ve kökünün kazınması gereken karşı-devrimcilerin üreyeceği tehlikeli kaynaklar saymaktaydı.

Yelizaveta anlatılan karşılaşmadan sonra babasını nadiren gördü. Her ikisi de devrimci uğraşlarla meşguldü. Yelizaveta 1917'den sonra Sverdlov'un bürosunda çalışmaya devam etti; İç Savaş (1918–20) sırasında Kızıl Ordu'da önce tıbbi asistan, ardından makineli tüfek nişancısı olarak görev yaptı; Sibirya'da, Baltık ülkelerinde ve Güney Rusya'da Beyaz, yani karşı-devrimci ordulara ve onları destekleyen Batılı devletlere karşı dövüştü. Hatta Doğu Cephesi'nde Amiral Kolçak'ın Beyaz Ordu'suna karşı yürütülen harekâtta, Lev Troçki'nin başında bulunduğu Sovyet kuvvetlerinin merkezî komuta organı Devrimci Askeri Konsey'de üst düzey bir konumda bulunan babasının komutası altında çarpıştı. Babasının askerlere yaptığı konuşmaları sıklıkla duydu, ama ona asla yaklaşmadı; çünkü daha sonra ifade ettiği gibi, Bolşeviklerin "kişisel konularla ilgilenmesi" gerektiği görüşünde değildi. Baba kız İç Savaş sırasında sadece Mart 1919'da Sverdlov'un cenazesinde ve aynı yılın sonraki bir ayında Kremlin'deki bir resmî toplantıda bir araya geldi. Her ikisinin de Moskova'daki Parti işleriyle aktif olarak uğraştığı 1920'lerde daha sık görüştüler ve hatta bir süre birlikte yaşadılar; ama aralarında asla bir yakınlık doğmadı. Bir aile ilişkisi kuramayacak kadar uzun bir dönem ayrı kalmışlardı. "Babam benimle kendisi hakkında hiç konuşmazdı," diye yazacaktı daha sonraları Yelizaveta. "Onu ancak ölümünden [1933] sonra insanların ona dair hikâyeleri anlatmasıyla tanıdığını kavrıyorum şimdi."[7]

5 *Partiynaya etika: dokumenti i materyali diskussii dvadtsatih godov* (Moskova, 1989), s. 16; M. Gorki, *Untimely Thoughts: Essays on Revolution, Culture and the Bolsheviks, 1917–18* (Londra, 1970), s. 7.

6 Aktaran E. Naiman, *Sex in Public: The Incarnation of Early Soviet Ideology* (Princeton, 1997), s. 91–2.

7 RGALI, dos. 2804, op. 1, dd. 22, 40, 1389; V. Eraşov, *Kak molniya v noçi* (Moskova, 1988), s. 344.

İç Savaş sadece Beyaz ordulara karşı bir askeri mücadele değildi; aynı zamanda eski toplumun özel çıkarlarına karşı bir devrimci savaştı. Beyazlarla dövüşmek için Bolşevikler planlı ekonominin ilk versiyonunu, yani daha sonraları Stalin'in Beş Yıllık Planları'na model oluşturacak savaş komünizmini geliştirdiler. Özel ticareti ve mülkiyeti ortadan kaldırmaya çalıştılar ve hatta paranın yerine genel karne sistemini geçirme yönünde planlar yaptılar; kentleri ve askerleri beslemek için köylülerin tahılına el koydular; milyonlarca insanı yakacak odun için ağaç kesmek, yollar inşa etmek ve demiryollarını onarmak üzere "ekonomik cephe"de kullanılan emek ordularına yazdırdılar; deneysel kolektif çalışma biçimlerini ve fabrikalara bitişik yatakhanelerde ve koğuşlarda yaşamayı dayattılar; dine karşı savaş açarak, rahipleri ve dindarları sindirdiler, yüzlerce kiliseyi kapattılar; proletarya diktatörlüğüne aykırı ve muhalif bütün sesleri susturdular. İç Savaş'ın "iç cephe"sinde ise Bolşevikler bireyci değerlerinden dolayı Beyazların ve diğer "karşı-devrimciler"in potansiyel destekçileri olmaya yatkın "burjuvazi"ye – eski çarlık yetkilileri, toprak ağaları, tüccarlar, "kulak" köylüler, küçük esnaf ve eski aydınlar – karşı bir terör kampanyasını ("Kızıl Terör") alabildiğine yürüttüler. Onların inancına göre, topluma dönük bu sert temizlik komünist ütopyaya giden kestirme bir yol sağlayacaktı.

1921'in ilkbaharına varıldığında, savaş komünizmi politikaları Sovyet ekonomisini yıkıma uğratmış ve köylü Rusya'nın büyük bir bölümünü kıtlığın eşiğine getirmişti. Sovyet Rusya'da köylülüğün dörtte biri açlıktan kırılacak noktaya geldi. Ülkenin her yanında köylüler Bolşevik rejimine ve tahıla el koyma sistemine başkaldırarak, bizzat Lenin'in "bütün Beyazların bir araya gelmesinden çok daha tehlikeli" diye nitelendirdiği bir dizi ayaklanmaya giriştiler. Kırsal Rusya'nın büyük bir bölümünde Sovyet iktidarı fiilen ortadan kalkarken, köylerin denetimini ele geçiren köylüler kentlere tahıl sevkiyatını durdurdu. Aç işçiler grevlere gitti. Bolşeviklerin Ekim 1917'de yakındaki Petrograd'da iktidarı ele geçirmesine yardım etmiş olan Kronstadt deniz üssünün denizcileri Devrim'in aleyhine döndü. Anarşist esinli isyan bayraklarında sovyetler için serbest seçim, "emeğiyle geçinen herkese ifade, basın ve toplanma özgürlüğü" ve "köylülere topraklarını uygun gördükleri biçimde işleme özgürlüğü" talep etti. Bolşeviklerin bir devrimci durumla karşı karşıya geldiği açıktı. "Zar zor ayakta duruyoruz," diye itiraf etti Lenin Mart başında. Kronstadt denizcilerini "Devrim'in gurur ve neşe kaynağı" olarak nitelendirmiş olan Troçki, deniz üssüne yönelik saldırıya komuta etti. Köylü ayaklanmalarına karşı askeri güç ve acımasız terör aynı ölçüde kullanıldı. Ayaklanmaların bastırılması sırasında tahminen 100 bin kişi hapse atıldı ya da toprağından sürüldü ve 15 bin kişi kurşuna dizildi. Ama Le-

nin halkın başkaldırı dalgasının önüne geçmek ve köylülerin kentlere yeniden gıda ürünleri göndermeye başlamasını sağlamak için Bolşeviklerin nefret duyulan savaş komünizmi politikalarından vazgeçmesi ve serbest ticareti geri getirmesi gerektiğinin de farkına vardı. Beyaz orduları yenilgiye uğratan Bolşevikler köylülüğe teslim oldu.[8]

Lenin'in Mart 1921'deki Onuncu Parti Kongresi'nde sunduğu Yeni Ekonomi Politikası (NEP) gıda ürünlerine el koyma sisteminin yerine görece esnek bir ayni vergiyi geçirdi ve küçük ölçekli özel ticarete ve imalata dönüşü meşrulaştırdı. Ağır sanayiyi geliştirme tezine karşı tarımdan ve tüketim mallarının üretiminden yana bir çizgiyi benimsedi. Lenin'e göre, NEP esasen Devrim'i kurtarmak ve ülkenin tekrar ayakları üstünde durmasını sağlamak açısından, özel aile üretimi ilkelerine sıkıca bağlı olan küçük mülk sahibi köylülüğe verilmesi gereken geçici ama zorunlu bir ödündü. "En az on yıl ve muhtemelen daha uzun" süreceğinden söz etti. Piyasanın tekrar devreye girişi Sovyet ekonomisini hayata döndürdü. Özel ticaret Devrim ve İç Savaş yıllarında birikmiş olan kronik sıkıntıları hızla çözdü. 1921'de Sovyet halkı yamalı elbiseler ve ayakkabılar giymekte, kırık kaplarda yemek pişirmekte, çatlak kadehlerle içmekteydi. Herkesin yeni bir şeye ihtiyacı vardı. Esnaf satış barakaları ve tezgâhları açtı, bitpazarları hızla arttı ve köylü tacirler kentlere gıda ürünleri getirmeye başladı. Yeni yasalara göre ruhsat verilen özel kahvehaneler, dükkânlar ve lokantalar, gece kulüpleri ve kerhaneler, hastaneler ve klinikler, kredi ve tasarruf birlikleri, hatta küçük ölçekli imalathaneler her tarafta pıtrak gibi bitti. İç Savaş sırasında mezar kentlere dönüşmüş olan Moskova ve Petrograd aynen 1917'den önce olduğu gibi gürültücü esnafla, koşuşturan arabacılarla ve caddeleri aydınlatan parlak camekânlı dükkânlarla birdenbire canlandı.

Birçok Bolşevik'in gözünde, piyasaya dönüş Devrim'e ihanet gibiydi. NEP'in gündeme gelişi Parti tabanında derin kuşkuyla karşılandı. (Lenin'in "gözde"si olan ve daha sonraları NEP'in bir numaralı savunucusu kesilen Nikolay Buharin bile tasarıya ancak 1921–23 sürecinde yavaş yavaş ısındı.) Lenin tasarının kongreden geçmesi için bütün ikna gücünü ve otoritesini kullanmak zorunda kaldı. Özellikle kent işçileri arasında, NEP'in sınıf çıkarlarını köylülüğe feda ettiği ve köylülerin yükselen gıda fiyatları sayesinde kendi aleyhlerine zenginleştiği yolunda yaygın bir kanı vardı. Onlara göre, özel ticaretteki canlanma kaçınılmaz olarak zenginler ile yoksullar arasındaki uçurumun derinleşmesine ve kapitalizmin geri dönmesine yol açacaktı. Bu nedenle NEP'e "Yeni Ezilen Proletarya" yaftasını yapıştırdılar. Öfkelerinin hedefi büyük ölçüde "NEP adamları", 1920'lerde

8 O. Figes, *A People's Tragedy: The Russian Revolution, 1891–1924* (Londra, 1996), s. 752–68.

gelişen özel tüccarlardı. Halkın Sovyet propagandasıyla ve karikatürleriyle şekillenen hayal gücünde, "NEP adamları" karılarına ve metreslerine elmaslar takan ve kürkler giydiren, kocaman ithal arabalarla dolaşan, operalarda horlayan, lokantalarda şarkı söyleyen, yeni açılmış yarış pistlerinde ve kumarhanelerde harcadıkları dolar servetlerini pahalı otel barlarında yüksek sesle anlatarak övünen kişilerdi. Bu yeni varlıklı sınıfın efsaneleşen harcamaları, 1920'lerin kitlesel işsizlik ve kentsel yoksulluk ortamında, Devrim'in eşitsizliğe son vereceğini düşünen insanlarda buruk bir güceniklik duygusu yarattı.

NEP "iç cephe"de komünizmin ortadan kaldırmayı vaat ettiği, ama henüz başından atamadığı "burjuva kültürü" kalıntılarına bir rahatlık sağlamayı zorunlu kıldı. Sovyet ekonomisinin uzmanlığına ihtiyaç duyduğu eski a ve meslek sahibi aydınlara karşı savaşı durdurmayı getirdi. Dine karşı savaşta da 1924–8 arasında geçici bir gevşeme yaşandı: Kiliseleri kapatmaktan vazgeçildi ve din adamlarına eskisi (ya da daha sonraki) kadar baskı uygulanmadı; kiliseye karşı propaganda savaşının aynı tempoda sürmesine karşın, insanların ibadetlerini her zamanki gibi yerine getirmelerine izin verildi. Son olarak, NEP özel yaşama özgü eski ev alışkanlıklarına ve aile geleneklerine bir nefes alma alanı sağladı; Rusya "küçük burjuvazi"sinin – NEP'le birlikte sayıları kabaran milyonlarca küçük esnaf ve üreticinin – görenekleri ve zihniyetleriyle ayak diremesinden ve hatta devrimci kampanyayı baltalamasından çekinen birçok Bolşevik arasında ciddi bir endişe kaynağıydı bu. Stalin daha 1924'te, "Eski toplumdan devraldığımız ve milyonlarca emekçinin zihnini tutsak alan tutumlar ve alışkanlıklar sosyalizmin en tehlikeli düşmanıdır," diye ilan etti.[9]

Bolşevikler komünist ütopyanın inşasını görenekle ve alışkanlıkla sürekli bir kavga olarak tasarlamaktaydı. İç Savaş'ın sona ermesiyle birlikte "iç cephe"de yeni ve daha uzun süreli bir mücadeleye hazırlandılar: Eski toplumdan devralınan bireyci ("burjuva") davranışları ve sapkın alışkanlıkları (fuhuş, alkolizm, serserilik ve din) ortadan kaldırma yoluyla komünist kişiliğin doğmasını sağlamaya yönelik bir devrimci savaş. İnsan doğasını dönüştürme kavgasının onlarca yılı alacağı konusunda Bolşevikler arasında çok az görüş ayrılığı vardı. Tek anlaşmazlık konusu kavganın ne zaman başlaması gerektiğiydi. Marx bilinç değişimin maddi temeldeki değişikliklere bağlı olduğunu öğretmişti; Lenin de NEP tasarısını ortaya atarken, komünist toplumun maddi koşullarının – bütün bir tarihsel çağı alacak bir süreç – yaratılmasına kadar, özel yaşamda komünist bir ahlak sistemini düzenlemeye çalışmanın anlamsız olduğunu teyit etti. Ama çoğu Bolşevik, NEP'in özel alandan bir geri çekilişi gerektirdiğini kabul etmedi.

9 Y. Stalin, *Soçineniya*, 13 c. (Moskova, 1946–55), c. 6, s. 248.

Aksine, gittikçe güç kazanan bir düşünce tarzıyla, günlük yaşamın her anında ve her kavga alanında etkin bir uğraşı gerekli saydı – eski zihniyetlerin direşkenliğinin Parti'nin temel ideolojik hedefleri için büyük tehdit oluşturduğu ailede, evde ve bireyin iç dünyasında. NEP kültüründe "küçük burjuva" kitlelerinin bireyci içgüdülerinin daha da güçlendiğini görünce, çabalarını iki kata çıkardılar. Anatoli Lunaçarski 1927'de şunu yazdı: "Sözde özel yaşam alanı ilgimizin dışında kalamaz; çünkü Devrim'in nihai hedefine ulaşacağı yer tam da burasıdır."[10] Aile Bolşeviklerin mücadeleye giriştiği ilk alan oldu. "Burjuva aile"nin sosyal bakımdan zararlı olduğu 1920'lerde kesin bir doğru olarak benimsendi: Çünkü içe dönük ve tutucuydu, din, boş inancın, cehaletin ve önyargının bir kalesiydi; bencilliği ve maddi açgözlülüğü güçlendiren, kadınları ve çocukları baskı altında tutan bir yapısı vardı. Bolşeviklerin beklentisine göre, aile Sovyet Rusya'nın tam bir sosyalist sisteme geçişiyle birlikte ortadan kalkacaktı; devlet bütün temel aile işlevlerinin sorumluluğunu üstlenerek, kamusal merkezlerde ve apartman bloklarında çocuk yuvaları, çamaşırhaneler ve kantinler sağlayacaktı. Ev işlerinden kurtulan kadınlar erkeklerle eşit bir konumda işgücüne katılmakta özgür olacaktı. Ataerkil evlilik ona eşlik eden cinsel ahlakla birlikte yok olacaktı – böylece yerine, radikallerin inanışına göre, "özgür aşk birliktelikleri" geçecekti.

Bolşeviklerin bakış açısıyla, aile çocukların sosyalleşmesinin önündeki en büyük engeldi. "Aile bir çocuğu sevmekle onu bencil bir varlığa dönüştürür ve kendisini evrenin merkezi gibi görmeye yönlendirir," diye yazdı Sovyet eğitim düşünürü Zlata Lilina.[11] Bolşevik teorisyenler bu "bencil sevgi"nin yerine daha geniş bir "sosyal aile"ye özgü "rasyonel sevgi"yi geçirme gereği konusunda görüş birliği içindeydi. *Komünizmin Alfabesi* (1919) gelecekte anne babaların çocuklarından söz ederken artık "benim" kelimesini kullanmayacağı, yaşanılan birimdeki bütün çocukları gözeteceği bir toplum öngörmekteydi. Bolşevikler arasında bu değişimin ne kadar zaman alacağına dair farklı görüşler vardı. Radikaller aileyi hemen sarsmak için Parti'nin doğrudan eyleme girişmesi gerektiğini ileri sürdü; ama çoğunluk Sovyet Rusya gibi köylü bir ülkede ailenin bir süre birincil üretim ve tüketim birimi olarak kalacağını ve ancak ülkenin kentsel bir sosyalist topluma geçişiyle birlikte tedricen zayıflayacağını belirten Buharin'in ve NEP teorisyenlerinin savlarını doğru buldu.

Bu arada Bolşevikler ailenin çözülmesini hızlandırmaya yönelik – ev alanını dönüştürme gibi – çeşitli stratejileri benimsedi. Aşırı kalabalık kentlerdeki ko-

10 K. Geiger, *The Family in Soviet Russia* (Cambridge, Mass. 1968), s. 61.

11 L. Kirschenbaum, *Small Comrades: Revolutionizing Childhood in Soviet Russia, 1917–1932* (New York, 2001), s. 48.

nut sıkıntısıyla başa çıkmak için – "yoğunlaşma" (*uplotnenye*) olarak bilinen bir politikayla – varlıklı aileleri dairelerini kent yoksullarıyla paylaşmaya zorladılar. 1920'lerde komünal dairenin (*kommunalka*) en yaygın tipinde asıl sahipler "seyir tarafı"ndaki ana odalarda kalırken, arka odalarda diğer aileler otururdu. O sırada asıl sahiplerin "sağlık norm"una (1926'da 13,5 metrekareyken 1931'de 9 metrekareye inen kişi başına yaşam alanı payına) uyma koşuluyla birlikte oturacakları insanları seçmeleri hâlâ mümkündü. Birçok aile fazla yaşam alanının yabancılarca doldurulmasını önlemek amacıyla yanma hizmetçilerini ya da tanıdıklarını alma yoluna gitti. İzlenen politikanın güçlü bir ideolojik çekicilik taşıması sadece yeni rejimin propagandasında sunulan biçimiyle ("Saraylara Karşı Savaş!") ayrıcalıkla mücadeleyi öngörmesiyle değil, aynı zamanda daha kolektif bir yaşam tarzını düzenleme seferberliği çerçevesine oturtulmasıyla da bağlantılıydı. Bolşevikler insanları komünal daireleri paylaşmaya zorlamakla, onları temel düşünce ve davranış bakımından birer komünist hale getirebileceklerine inanmaktaydılar. Böylece özel alan ve mülkiyet ortadan kalkacak, tekil ("burjuva") ailenin yerini komünist kardeşlik ve örgütlenme alacak, bireyin yaşamı topluluk içinde eriyecekti. 1920'lerin ortalarından itibaren bu dönüşüm göz önünde tutularak yeni konut tipleri tasarlandı. Çağdaş Mimarlar Birliği bünyesindeki konstrüktivistler gibi en radikal Sovyet mimarlar, "komün evleri" (*doma kommuni*) inşa ederek özel alanı tamamen yok etmeyi önerdiler. Bu evlerde elbiseler ve iç çamaşırlar da dahil her türlü mal sakinlerce paylaşılacak, yemek pişirme ve çocuk bakımı gibi ev işleri için dönüşümlü bir temelde ekipler görevlendirilecek ve cinsel ilişkiler için özel odalar bulundurmak üzere, herkes cinsiyete göre ayrılmış tek bir büyük yatakhanede yatacaktı. Ütopyacı hayal gücünde ve Yevgeni Zamyatin'in *Biz* (1920) gibi gelecekçi romanlarında geniş yer tutmakla birlikte, bu türden çok az ev inşa edildi. Tasarımını konstrüktivist mimar Moisei Ginzburg'un hazırladığı Moskova'daki Narkomfin (Maliye Bakanlığı) Binası (1930) gibi hayata geçirilen projelerin çoğu genelde tam komünal biçime bürünmedi ve hem özel yaşam alanlarına, hem de çamaşırhane, banyo, yemek odası ve mutfak, yuva ve okul işlevini görecek komünal bloklara yer verdi. Yine de bireyi özel ("burjuva") aile yaşamı biçimlerinden uzaklaşıp daha kolektif bir yaşam tarzına yönelmeye özendirecek mimari düzen hedefinden vazgeçilmedi.[12]

Bolşevikler ev yaşamına daha doğrudan yollarla da müdahale ettiler. Yeni Evlilik ve Aile Yasası (1918) geleneksel aile yapısının çözülüşünü kolaylaştırma-

12 O. Maitich, "Utopia in Daily Life", J. Bowlt ve O. Maitich (ed.), *Laboratory of Dreams: The Russian Avant-garde and Cultural Experiment* (Stanford, 1996), s. 65–6; V. Buchli, An Archaeology of Socialism (Oxford, 1999), s. 65–8.

yı açıkça amaçlayan bir yasal çerçeve oluşturdu. Evliliği ve boşanmayı basit bir resmî tescil işlemine bağlayarak, bu alanda kilisenin nüfuzunu devre dışı bıraktı. Fiili evliliklere (birlikte yaşayan çiftlere) yasal evliliklere denk yasal haklar tanıdı. Boşanmayı zenginlere özgü bir lüks olmaktan çıkararak, herkes için kolay ve katlanılabilir bir şey haline getirdi. Sonuçta, Hıristiyan-ataerkil düzendeki çöküşün ve devrim yıllarındaki kaosun aile ve topluluk bağlarının yanı sıra cinsel ahlakı gevşetmesiyle birlikte, gelişigüzel evliliklerde çok büyük bir artış yaşandı ve dünyadaki en yüksek – 1926'da Fransa ya da Almanya'dakinden üç kat ve İngiltere'dekinden yirmi altı kat yüksek – boşanma oranına ulaşıldı.[13]

Sovyet iktidarının ilk yıllarında, ailenin dağılışı devrimci militanlar arasında öylesine yaygındı ki, neredeyse bir mesleki tehlike niteliğine büründü. İç Savaş sırasında Bolşevik çevreler için gelişigüzel ilişkiler pratikte norm gibiydi; her yoldaş apar topar cephenin uzak bir kesimine gönderilebilirdi. Parti militanlarına ve Komsomol'daki (Komünist Gençlik Birliği) genç taklitçilerine proletaryaya bağlılığı romantik aşktan ya da aileden üstün tutmaları öğretildiği için, böyle gevşek tutumlar 1920'ler boyunca yaygınlığını korudu. Cinsel gelişigüzellik genel Sovyet gençliğine oranla Parti'nin genç üyeleri arasında daha belirgindi. Birçok Bolşevik cinsel serbestliği burjuva ahlak göreneklerinden kurtuluşun bir biçimi ve "Sovyet modernliği"nin bir belirtisi saymaktaydı. Hatta bazıları cinsel hafifmeşrepliği sevgilileri kolektif yapıdan ayıran ve Parti'ye bağlılıktan uzaklaştıran eşleşme ilişkilerine karşı koyacak bir yol olarak savunmaktaydı.[14]

Parti gereklerinin evden uzak tutması nedeniyle, bir Bolşevik'in kötü koca ve kötü baba olması olağan bir durumdu. "Biz komünistler kendi ailelerimizi tanımayız," diye belirtmişti Moskovalı bir Bolşevik. "Evden erken çıkıp geç dönersiniz. Karınızı nadiren görürsünüz ve çocuklarınızı neredeyse hiç görmezsiniz." Konunun 1920'ler boyunca tartışıldığı Parti kongrelerinde, Partili olmayan kocalara oranla Bolşeviklerin eşlerini ve ailelerini terk etmeye çok daha yatkın olduğu ve bunun Parti bağlılığının cinsel sadakatten önce gelmesiyle yakından alakalı olduğu saptandı. Ama aslında evden uzak kalan karılar ve anneler sorunu Parti çevrelerinde neredeyse aynı ölçüde vahimdi; çoğu kadının kamusal alanda görevler aldığı daha geniş Sovyet aydın çevrelerinde de aynı durum geçerliydi.[15]

13 W. Goldman, *Women, the State and Revolution: Soviet Family Policy and Social Life, 1917–1936* (Cambridge, 1993), s. 107; N. Lebina, *Povsednevnaya jizn sovetskogo goroda: normi i anomaliy, 1920–1930 godi* (St Petersburg, 1999), s. 272.

14 I. Halfin, "Intimacy in an Ideological Key: The Communist Case of the 1920s and 1930s", aynı yazar (ed.), *Language and Revolution: Making Modern Political Identities* (Londra, 2002), s. 187–8.a

15 L. Troçki, *Problems of Everyday Life: Creating the Foundations of a New Society in Revolutionary Russia* (Londra, 1973), s. 72; A. Inkeles ve R. Bauer, *The Soviet Citizen: Daily Life in a Totalitarian Society* (Cambridge, Mass. 1959), s. 205.

Troçki Bolşeviklerin "yeni koşulların etkisine en açık kesim" olmaları nedeniyle, aile yaşamındaki çözülmeden başkalarına oranla daha fazla etkilendiklerini ileri sürdü. 1923'teki bir yazısında, modern yaşam tarzında başı çeken "komünist öncü"nün bir bütün olarak toplum için "kaçınılmaz süreçten daha erken ve daha sarsıcı geçtiğini" belirtti.[16] Birçok Partili ailede çocuklarla yakından ilgilenememe pahasına olsa bile yeni tipte – hem annenin, hem de babanın kamusal uğraşlar açısından özgür olduğu – bir aileye öncülük etme anlayışı kesinlikle vardı.

Anna Karpitskaya ve kocası Pyotr Nizovtsev (Lenin'in ölümünden sonra Petrograd'a verilen yeni adla) Leningrad'da üst düzey Parti militanlarıydı. Smolni Enstitüsü'ne yakın bir özel apartman dairesinde, Anna'nın ilk evliliğinden 1923'te doğan kızı Marksena'nın* da aralarında yer aldığı üç çocuklarıyla birlikte yaşamaktaydılar. Marksena sabahleyin o uyanmadan iş için evden çıkan ve gece çok geç dönen anne babasını nadiren görmekteydi. "Bir anne ilgisinin eksikliğini hissederdim," diye hatırlıyor Marksena. "Anneleri çalışmayan çocukları hep kıskanırdım." Çocuklar anne babalarının yokluğunda bir kâhyanın ve bir aşçının gözetimine bırakılmıştı; her iki hizmetçi de yakın dönemde kırsal kesimden gelmiş köylü kadınlardı. Ancak Marksena dört yaşındaki en büyük çocuk olarak, "ev işlerinde tam otoriteye ve sorumluluğa sahip" olduğunu hatırlıyor. Aşçı akşama ne yemek yapacağını ona sorardı ve Parti yetkililerine mahsus özel bir dükkândan yiyecek satın almak için gerekli parayı ondan isterdi. Marksena hizmetçilerin ev kurallarına uymaması "veya kendince doğru bulmadığı bir şeyi yapması" halinde durumu annesine bildirirdi; ama "Hoşuma gitmeyen bir şey yaptıklarında kendim onları azarlardım," diye hatırlıyor. Marksena kendisini sorumlu hissetmekte, annesinin işleri kendisine bırakmasının uygun olduğunu anlamakta ve bunu doğal saymaktaydı: "Annem evde olup bitenlerin kendisini ilgilendirmediğini açıkça belli ederdi ve ben de bunu asla sorgulamazdım."

Yeni toplumun değerlerini yansıtacak biçimde yetiştirilen Marksena 1917'nin bir çocuğuydu. Anne babası tarafından bir "küçük yoldaş" olarak görülmekteydi. Hiçbir oyuncağı yoktu; bir çocuk olarak serbestçe oynayabileceği kendisine ait bir alanı yoktu. "Annem ve babam bana bir eşit gibi davranır ve benimle bir yetişkinmişim gibi konuşurdu," diye hatırlıyor. "Bağımsız olmayı ve her şeyi kendi başıma yapmayı küçük yaşta öğrendim." Yedi yaşında ilkokula başladığında, annesi ilk sabah onu götürmüş ve öğleden sonra tek başına yürüyerek eve dö-

16 Troçki, *Problems of Everyday Life*, s. 48.

* Marx ve Engels'e atfen konulmuş olan bu ad, 1917'den sonra Devrim tarihinden türetilen birçok Sovyet adından biriydi. Diğer yaygın "Sovyet" adları arasında Vladlen (Vladimir Lenin), Engelina, Ninel, Marlen (Marx ve Lenin) ve Melor (Marx, Engels, Lenin ve Ekim Devrimi) vardı.

nebilmesi için güzergâhı – yaklaşık üç kilometrelik karmaşık bir yolu – ezberlemesini bildirmişti. "O günden sonra hep yürüyerek okula gidip geldim," diye hatırlıyor Marksena. "Birisinin yanımda olması gerektiği aklımın ucundan geçmedi." Marksena bütün kitaplarını ve kırtasiye malzemelerini kent merkezindeki yayan bir saatte ulaşılabilen bir dükkândan bizzat almıştı. Sekiz yaşından itibaren kendi başına tiyatroya gitmeye başladı; anne babasının Parti yetkililerine verilen pasosundan dolayı yan koridorlardaki localardan birine oturma olanağı vardı. "Kimse bana ne yapacağımı söylemezdi," diye hatırlıyor Marksena. "Kendi kendimi yetiştirdim."

Marksena'nın hayatında anne babası uzak kişiliklerdi. Tatillerde bile Parti yetkililerine mahsus Kırım sayfiyelerinden birine tek başlarına giderek, çocuklarını Leningrad'da bırakırlardı. Ama çocuklarına Marksena'nın bir sıkıntı kaynağı olarak hatırladığı ideolojik katılıklarını dayatırlardı. Annesi Parti'nin çocuklar için yeğ tuttuğu Vladimir Obruçev'in *Sannikov Diyarı* (1926) adlı bilimsel serüveni ya da Grigoriy Belih ve Aleksey Panteleyev'in Leningrad'da okula gönderilen evsiz yetimleri anlattığı *Şkid Cumhuriyeti* (1927) gibi didaktik kitaplar yerine Puşkin ve Tolstoy okumasından dolayı onu azarlardı. Marksena annesinin eve getirdiği her iki kitabı görev gereği okuduktan sonra bir dolaba koyup unutmuştu. Okuldaki arkadaşlarını eve çağırması yasaktı; çünkü annesi Parti yöneticilerinin – mütevazı ve Sparta tarzı olsa bile – diğer ailelere kıyasla rahat yaşadıklarını görmemelerinin daha iyi olacağını belirtmişti. Marksena anne babasından çok nadir takdir ya da iltifat görürdü; neredeyse hiç öpülmez ya da kucağa alınmazdı. Tek sevgi kaynağı, hastalandığında kendisine bakan ninesiydi. "Onun evine gitmekten hoşlanırdım," diye hatırlıyor Marksena. "Bana epey ilgi gösterirdi. Nasıl dikiş yapacağımı, gerdanlığa nasıl boncuk dizeceğimi öğretirdi. Benim için oyuncaklar bulundururdu. Hatta tahtadan küçük bir oyuncak mutfak alıp odasının bir köşesine koymuştu; orada mutfağımla oynamak hoşuma giderdi."[17]

Ebeveyn sevgisinden yoksunluk Partili ailelerin 1917'den sonra doğan birçok çocuğunca anlatılan bir şeydi. Bu açıdan Sovyet elit tabakasının çocuk yetiştirme âdetleri bakımla çok az ilgilenen ve çocuklarını ilk günlerden itibaren dadıların ve diğer ev hizmetçilerinin gözetimine bırakan 19. yüzyıl Rus aristokrasisinin âdetlerinden pek farklı değildi.[18]

Angelina Yevseyeva 1922'de bir Bolşevik ailenin kızı olarak doğdu. Anne babası İç Savaş sırasında Kızıl Ordu için çarpışırken tanışmıştı. Çiftin 1920'de

17 MSP, dos. 3, op. 16, bel. 2, sat. 2, 7, 46–62.
18 *Bak.* O. Figes, *Natasha's Dance: A Cultural History of Russia* (Londra, 2002), s. 119–30.

Petrograd'a dönmesinden sonra, baba Kronstadt isyanının bastırılmasına katılan bölüklerden birinin komutanı oldu. 1925'te Askeri Tıp Akademisi'ne girerek akşamları orada öğrenim görmeye başladı. Angelina'nın annesi ise Ticaret Komiserliği'ndeki bir yetkiliydi. Doğum yaptıktan kısa bir süre sonra akşamları öğrenim görmek üzere Dış Ticaret Enstitüsü'ne girdi. Angelina çocukluğunu büyük ölçüde bir kâhyanın bakımı altında geçirdiğini hatırlıyor:

> Annem beni severdi, sabırlı ve ilgiliydi; ama sevgisini göstermez ve bana hiç yüz vermez ya da benimle bir çocuk gibi oynamazdı. Benden bir yetişkin gibi davranmamı beklerdi ve öyle davranırdı. ... Babam tamamen işiyle meşguldü. Ona ayak bağı olduğumu hissederdim. Anne babamın gözünde herhalde bir baş belasıydım. Evde kalmaktan hoşlanmazdım. Avluda ve sokakta büyüdüm, yaramaz bir çocuktum. Sekiz yaşında olduğum bir sırada, babam Moskova'ya iş gezilerinin birinden dönüşünde bir akvaryum getirmişti. Dışarı çıkıp oynamama izin vermemesi nedeniyle, akvaryumu devirip bütün balıkları yere döktüm. Beni bir hortumla dövünce, yüzüne karşı şöyle bağırdım: "Sen bir baba değilsin, bir üvey annesin, bir üvey anne!"[19]

Marya Budkeviç Sovyet silahlı kuvvetlerinin ana yayınevi Askeri Ansiklopedi'de çalışan bir Partili ailenin çocuğu olarak 1923'te Moskova'da doğdu. Babası aileden ayrı başka bir apartman dairesinde yaşamaktaydı; bunun sebebi Parti'nin İç Savaş tarihini araştıran ekipte görevli annesinden ayrılmış olması değil, tek başına kalmayı işi açısından daha rahat bulmasıydı. Marya babasını o kadar seyrek görmekteydi ki, beş ya da altı yaşında babası olduğundan kuşkulanmaya başladı. "Bir babanın ne olduğunu anlayamıyordum," diye hatırlıyor. "Diğer kızların 'baba' diye seslendiğini biliyordum, ama kendi babamı pek görmemiştim. Günün birinde ansızın bir dış geziden dönerek ortaya çıkardı. Herkese getirdiği hediyelerle büyük bir tantana yaşanırdı ve ardından tekrar kaybolurdu."[20]

Yelena Bonner'in anne babası Leningrad'da görevli Parti militanlarıydı. Sabahın erken saatlerinden gece yarısına kadar çalışır ve ninenin gözetimine bırakılan çocuklarını nadiren görürlerdi. Yelena annesinin sevgisine özlem duyardı. Annesini evde kalmaya zorlamak için "mızmız bir çocuk gibi davranır" ve sıklıkla hasta numarası yapardı. Anneleri çalışmayan ve kendisine kıyasla "her zaman çok neşeli" görünen diğer çocukları kıskanırdı. Kendi anne babası evdeyken

19 MSP, dos. 3, op. 18, bel. 2, sat. 24, 26.
20 MSP, dos. 3, op. 12, bel. 2, sat. 15.

bile Parti işleriyle öylesine meşguldüler ki, çocuklarına çok az ilgi gösterirlerdi. Yelena dokuz ya da on yaşındaki bir anısını şöyle aktarıyor: "Annem ve babam akşamları ve geceleri 'Parti inşası sorunları'yla ilgili olduğunu belirttikleri broşürler yazarlardı. Uzun bir süre Parti'in evler inşa ettiğini sandım."[21]

Bonner ailesi Leningrad'daki eski Astoriya Oteli'nde Parti görevlilerinin kaldığı özel bir konukevinde yaşamaktaydı. Seyrek döşenmiş odalarındaki her şey çalışmalarına göre ayarlanmıştı. Stalin'in sadık yetkilileri lüks apartman daireleriyle ve tüketim mallarıyla ödüllendirmeye başladığı 1930'lara kadar, Parti üyelerinin çoğu benzer bir asgarici yaşam tarzına sahipti. Üst düzey yetkililer bile oldukça mütevazı yaşardı. 1923'ten 1930'a kadar sağlık komiseri olan Nikolay Semaşko'nun ailesi Moskova'daki Narkomfin Binası'nda küçük ve tek tük mobilyalı bir dairede kalmaktaydı. "Herhangi türden bir *bit* [burjuva rahatlığı] ya da dekorla hiç ilgilenmezlerdi," diye hatırlıyor komşularından biri.[22]

1920'lerin Bolşevik idealistleri bu Sparta yaşam tarzına dayalı bir kült yarattılar. Devrimci yeraltı hareketinden devraldıkları güçlü bir çilecilik unsuru, Sovyet rejiminin ilk yıllarındaki değerlerinin ve ilkelerinin kaynağı oldu. Maddi varlıkların reddi "küçük burjuva" evcimenliğinin bütün belirtilerini – şömine üstündeki süslü biblolar, öten kanaryalar, bitki saksıları, yumuşak mobilya, aile portreleri ve aile ocağının diğer yavan nesneleri – yok etmeye ve daha yüce, daha manevi bir varoluşa yönelmeye çalışan Rus sosyalist aydınlarının kültüründe ve ideolojisinde kilit öneme sahipti. Daha komünist bir yaşam tarzı kurma yönündeki devrimci itkinin özünde "sığ *bit*"le mücadele yatmaktaydı. Şair Mayakovski 1921'de şöyle yazmıştı:

> Marx duvarından bir süre baktı durdu,
> Sonra birdenbire bizim ihtiyar
> Açtı ağzını, lâkin gülümsemek için değil,
> Ama ne kükreyiş bir bilseniz:
> "Devrim sığ kafaların ağına dolanmış durumda,
> Sığ kafaların sığ alışkanlıkları Wrangel'den* beterdir" diye haykırdı.
> "Daha çabuk,
> bu kanaryaların boynunu sıkın,
> izin vermeyin Komünizmin içini boşaltmalarına!"[23]

Bolşevik estetiğinde kişinin evini bezemeye aşırı ilgi göstermesi sığlıktı. İde-

21 E. Bonner, *Mothers and Daughters* (Londra, 1992), s. 40, 46, 61–2, 101.
22 Buchli, *An Archaeology of Socialism*, s. 131.
23 V. Mayakovski, *Polnoye sobranye soçineniy*, 13 c. (Moskova, 1955–61), c. 2, s. 74–5.
* İç Savaş sırasında Güney Rusya'daki Beyaz orduların lideri.

al "yaşam alanı" (Sovyet yetkililerin dilinde ev) asgari düzeyde süslenmiş ve döşenmiş olmalıydı. Yan yana konulduğunda yatağa dönüşen kanepeler gibi az yer tutan mobilyalarla sırf işlevsel bir nitelik taşımalıydı. Bolşevik hayal gücünde bu basit yaşam tarzı insanların eşya kültüne köle olduğu burjuva toplumdan kurtuluşun bir biçimiydi. Fyodor Gladkov'un etkili romanı *Çimento*'da (1925) her ikisi de Parti militanı olan bir adam ve karısı kişisel mutluluklarını feda ederek, İç Savaş'ta yıkılmış bir çimento fabrikasının yeniden inşasına yardımcı olmak üzere evlerini ve kızlarını terk ederler. Koca evdeki rahatlıkların özlemini çekmeye başlayınca, karısı daha yüce bir amacı hemen hatırlatır ona: "Pencere eşiğinde açan güzel çiçekler ve yastıklarla dolu bir yatak mı istiyorsun? Hayır, Gleb, kışın ısıtılmayan bir odada kalıyorum ve yemeğimi komünal mutfakta yiyorum. Anlayacağın, özgür bir Sovyet yurttaşıyım ben."[24]

Bolşevikler arasında kişisel görünüme ilişkin benzer bir sade tutum geçerliydi – moda elbiseler, gösterişli saç stilleri, mücevherler, parfümler ve kozmetik ürünler pespaye *bit* alanına havale edilmişti. Parti'nin öncü "yeni insanları" hiçbir süs emaresi taşımayan sade ve basit elbiseler – yarı-proleter ya da yarı-askeri kıyafetler – giymekteydi. Bolşevik liderlerin Parti tabanının birdenbire önlerine serilen "burjuva" kültürün rahatlıklarıyla ve ayartmalarıyla bozulmasından endişe duyduğu NEP döneminde, bu Sparta tutumları ideolojik saflığın bir simgesi olarak özendirildi. Parti'nin komünist ahlak konusundaki önde gelen sözcüsü Aron Solts 1922'de NEP'in üyeleri baştan çıkararak, "kişinin kendi zevklerine uymakta ve hatta burjuva toplumun zarif saydığı şeyleri taklit etmekte tamamen özgür olduğu bir tür kişisel yaşamın varlığına" inanmaya yöneltebileceği uyarısında bulundu. Bolşevikleri estetik tutumlarını değiştirerek, bu burjuva içgüdüsünü içlerinden temizlemeye çağırdı. Ona göre, "bir kişinin yüzüklere, bileziklere, altın dişlere sahip olması çirkin"di ve böyle bir davranış Parti saflarında "estetik öfke uyandırmalıydı."[25]

Valentina Tihanova 1922'de Moskova'da doğdu. Ekim 1917'deki Kışlık Saray baskınına öncülük eden Bolşevik lider Vladimir Antonov-Ovseyenko'nun evinde büyüdü. Annesi bu ünlü Bolşevik'le Prag'da, Vladimir orada Sovyet büyükelçisiyken tanışmış ve bir yayınevi editörü olan kocasını bırakarak 1927'de onunla evlenmişti. Valentina ailesinin 1920'lerde Moskova'da kaldığı küçük apartman dairesinin "en sıradan mobilyalarla ve dövme demir karyolalarla basitçe döşendiğini" hatırlıyor. Tek değerli eşya annesine ait büyük bir bakırta-

24 V. Dunham, *In Stalin's Time: Middle-Class Values in Soviet Fiction* (Durham, 1990), s. 64 (anlaşılması açısından çeviri biraz değiştirilmiştir).

25 W. Rosenberg (ed.), *Bolshevik Visions: First Phase of the Cultural Revolution in Soviet Russia*, 2 c. (Ann Arbor, 1990), c. 1, s. 37 (anlaşılması açısından çeviri biraz değiştirilmiştir).

şı kutuydu. Dairede süsler ya da bezemeler yoktu ve anne babası böyle şeylere meraklı değildi. Annesi bir büyükelçi eşi olduğunda bile mücevherler takmadı. Antonov-Ovseyenko'nun evinde de çilecilik egemendi. Moskova'daki üst düzey Parti yetkilileri için yapılmış büyük bir apartman bloğu olan İkinci Sovnarkom Binası'ndaki daireleri dört küçük odadan ibaretti. Valentina'nın hücreye benzer odasındaki mobilyalar katlanır bir yatak, bir yazı masası ve küçük bir kitaplıktı. Ona göre, bu sade ortam ailesinin aydın ilkelerinin (*intelligentnost*) ve Sovyet ideolojisinin bilinçli bir unsuruydu. "Biz Sovyet insanlarıydık (*sovki*)," diye aktarıyor. "İhtiyaçlarımızı tatmin doğrultusunda değil, toplumumuzun gelecekteki mutluluğuna inanç doğrultusunda yaşardık. Hayat tarzımızda bir ahlaki saflık vardı."[26]

Liyudmila Elyaşova Letonyalı bir Bolşevik ailede büyüdü. Babası Leonid 1917'de henüz gençken Riga'dan kaçmış ve Petrograd'daki Bolşeviklere katılmıştı. Kendisine sert ve acımasız davranan varlıklı Yahudi anne babasına karşı utanç ve kırgınlık duygusuyla doluydu; işçi hareketine ilgi duymasında Sparta yaşam tarzının payı vardı ve 1920'de karısına yazdığı bir mektupta itiraf ettiği gibi, bunu "burjuva sınıfı kökeninden kopmak" için benimsemişti. Kızı Liyudmila'ya göre, Leonid *Enternasyonal*'in "Vazgeçeriz bu köhne dünyadan/Silkeleriz tozunu ayaklarımızdan!" sözlerine kişisel bir anlam yüklerdi. "Onun gerek duyduğu şey sadece sınıfından değil, ailesinden ve alışkın olduğu yaşam tarzından da rahat apartman daireleriyle ve daçalarıyla, güzel mutfağıyla, şık elbiseleriyle, tenis oyunlarıyla ve daha birçok yönüyle vazgeçmekti." Kendi kızları Liyudmila (d. 1921) ve Marksena'yı (d. 1923) işçi sınıfından daha yüksek konumda bulunmaya yol açacak her türlü zenginlikten ya da konfordan utanç duyacak şekilde yetiştirdi. Onlara daha yoksul durumda ve daha az yiyeceğe sahip başka çocuklar varken, iyi bir kahvaltı yapınca suçluluk duymaları gerektiğini anlatırdı. Sofrada şöyle derdi: "Herkes ekmek ve yumurta yerken, bizim balık ya da sosis yememiz ayıptır. Bizi başkalarından daha makbul kılan ne var ki?" "Parti Tavanı"na, yani 1920'lerde Parti üyelerinin aylıklarına uygulanan üst sınır sistemine sıkı sıkıya inanan ve ailesini kendi olanakları ölçüsünde yaşamaya alıştıran biriydi. Kızların eskisi basbayağı parçalanana kadar yeni ayakkabı almalarına izin verilmezdi. Onlara yalnız önemli Sovyet bayramlarında tatlı verilirdi. "Çok mütevazı yaşardık," diye hatırlıyor Liyudmila.

> Mobilyalarımız ucuzdu – hepsi devletten satın alınmıştı. Yemeklerimiz basit, elbiselerimiz sadeydi. Babamı askeri üniforma, yelek ve çizme dı-

26 MM, dos. 1, op. 1, dd. 167, 169; dos. 12, op. 27, bel. 2, sat. 47–54.

şında bir şey giymiş olarak hiç görmedim. Annemin tiyatro için "özel kıyafeti" ve bir ya da iki elbisesi vardı, ama hepsi buydu. ... Tiyatroya gitmek tek lüksümüzdü – ayrıca bir sürü kitap.



Leonid Elyaşov, 1932

1917'nin birçok çocuğu gibi, Liyudmila ve kız kardeşi de özverinin ahlaki saflıkla ve herkesin gelecekteki mutluluğu için devrimci mücadeleyle eşanlamlı olduğuna inanacak şekilde yetiştirildi. 1936'da güncesinin kapağına şunu yazmıştı: "Acı çekmek anlamsız şeyleri yok eder ve güçlü şeyleri pekiştirir."[27]

Bazı aileler için Parti militanına özgü çilecilik fazlasıyla sıkıntılıydı. Voytinski ailesi böyle bir örnekti. Yosif Voytinski Ruslaşmış bir liberal Yahudi ailesinin çocuğu olarak 1884'te St Petersburg'da doğdu. Babası matematik profesörü, kardeşi Nikolay mühendisti; hukukçu olan diğer kardeşi Vladimir gibi o da St Petersburg Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ni bitirdi. Aile Ekim Devrimi'yle dağıldı. Yosif'in anne babası Finlandiya'ya kaçtı. Eski bir Menşevik ve 1917 Geçici Hükümeti'nin önde gelen simalarından biri olan Vladimir göç ettiği Berlin'de Bolşevikleri açıkça eleştiren bir tutum takındı. Yosif ve kız kardeşi Nadejda ailenin Petrograd'da kalan tek mensuplarıydı. Vladimir gibi Yosif de eski bir Menşevik'ti; ama Bolşeviklere katılmakla ve İç Savaş'ta dövüşmekle ilişkilerini düzelteceğini umdu. Bağlılığını kanıtlamak amacıyla Berlin'deki kardeşine – hiç kuşkusuz üstlerince okunacağını gözeterek – "siyasal ilkelerini yeniden değerlendirmesi ve ortak uğraş Sovyet Rusya'ya dönmesi" için yalvaran bir mektup yazdı. Kardeşinin karşı-devrimci faaliyetleri yüzünden cezaya uğramaktan duyduğu dehşetle, kendisini tamamen Parti'nin davasına adadı. "Geçmişteki günahlarımdan dolayı beni sadece aday üye yaptılar," diye yazdı Nikolay'a. "Ama bir sürü Parti görevi üstlenmekteyim ve her iyi komünist gibi, cehenneme gönderilmeye her zaman hazırım."[28]

Nitekim yerel sendika örgütünün hukuk dairesinde çalışmak üzere Yekaterinoslav'a gönderildi. Karısı Aleksandra'yla birlikte rutubetli ve çok az döşenmiş bir bodrum odasına yerleşti. "Daha iyisini bulamıyoruz," diye yazdı

27 MSP, dos. 3, op. 47, bel. 2, sat. 32–3, 59–64; bel. 3, sat. 1–6; L. Elyaşova, *Mi uhodim, mi ostayemsya. Kniga 1: Dedi, ottsi* (St Petersburg, 2001), s. 191–4.

28 OR RNB, dos. 1156, bel. 597, sat. 3, 14; IISH, Vojtinskij, No. 11 (Kutu 3, dosya 5/b); VOFA, A. Levidova, "Vospominaniya", metin, s. 11; Ada Levidova'yla mülakat, St Petersburg, Mayıs 2004.



Yosif ve Aleksandra, Yekaterinoslav, 1924

Aleksandra 1922'de Nadejda'ya. "Her yer çok pahalı ve sadece NEP adamlarının gücü kiraya yetiyor. Ev yaşamımıza gelince, en temel şeylerden yoksunuz – çarşaf, elbise, iğne, iplik. Tek kelimeyle, her şeyden yoksunuz." Yosif böyle "ev ayrıntıları"yla ilgilenemeyecek kadar meşguldü. Karısına göre, "işi dışındaki her şeyde sakar ve tertipsizdi." Çiftin parası yoktu, çünkü "Parti Tavanı" nedeniyle ellerine küçük bir meblağ geçmekte ve bunun büyük bölümü Yosif'in Finlandiya'daki annesine gitmekteydi. Aleksandra geçici işler alarak aile gelirine destek olmak için elinden geleni yapmaktaydı. Ama çalışmak zorunda kaldığı için kızgındı ve Parti'yi "aile düşleri"ni yıkmakla suçlamaktaydı. 1922'de bir kürtaj yaptırdı. Nadejda'ya bir mektubunda açıkladığı gibi, çocuk sahibi olmak istemesine rağmen, "sağlığının yıpranmış olması" ve "Parti çalışması altında ezildiği" bir sırada "Yosif'in yükünü artırmak" istememesi nedeniyle gebeliğini sonlandırmıştı. Çiftin evliliği sıkıntıdaydı. Aralarında para konusunda sürekli tartışma vardı. Yosif'in başka bir kadınla ilişkisinden 1924'te bir oğlu olmuştu ve onlara da maddi destek vermekteydi. Aleksandra'yla ilişkileri kopma noktasına varacak ölçüde gerginleşti. Yosif Parti işleri için sıklıkla evden ayrılıyor, iş hukuku üzerine ders verdiği Moskova'ya ya da sendikalar için çalıştığı Kuban'a gidiyordu. "Yosif'i seyrek görüyorum," diye yazdı Aleksandra 1925'te Nadejda'ya. "Durumun bu hale gelmesi bende burukluk yaratıyor, ama yaşam tarzımız şu sıralarda böyle. Özel yaşam için yer yok ve aşkı geçmişin bir kalıntısı olarak gömmek zorundayız."[29]

29 OR RNB, dos. 1156, bel. 576, sat. 4, 12–19; bel. 577, sat. 1; bel. 597, sat. 51; VOFA, A. Levidova, "Vospominaniya", metin, s. 12.

2

Bolşevikler eğitimi yeni bir toplum yaratmanın anahtarı olarak görmekteydi. Okulların yanı sıra komünist çocuk ve genç birlikleri (Öncüler ve Komsomol) aracılığıyla sonraki kuşağa yeni kolektif yaşam tarzını aşılamayı amaçlamaktaydılar. Sovyet eğitiminin teorisyenlerinden birinin 1918'deki saptaması şöyleydi:

> Gençleri komünist bir kuşak haline getirmeliyiz. Çocuklar tıpkı yumuşak balmumu gibi şekil verilmeye çok uygundur ve iyi birer komünist olarak kalıba dökülmeleri gerekir. ... Çocukları ailenin zararlı etkisinden kurtarmalıyız. ... Onları kamulaştırmalıyız. Daha küçük yaştan itibaren komünist okulların hayırlı etkisi altına girmeleri gerekir. ... Anneyi çocuğunu Sovyet devletine vermeye zorlamak – görevimiz budur.[30]

Sovyet okulunun birincil görevi çocukları özel yaşama ilişkin eski zihniyetlerin sosyal içgüdüleri geliştirmeyi baltaladığı "küçük burjuva" aileden koparmak ve onlara komünist bir toplumun genel değerlerini aşılamaktı. "Genç kişi 'biz' kavramı çerçevesinde düşünmelidir," diye yazmıştı Eğitim Komiseri Anatoli Lunaçarski 1918'de. "Ve bütün özel çıkarlar geride bırakılmalıdır."[31]

Komünist değerlerin yayılması Sovyet okul müfredatının yol gösterici ilkesiydi. Bu anlamda, Sovyet eğitim düşünürlerinin de kabul ettiği gibi, Marksizm'in Sovyet okullarındaki rolü dinin çarlık dönemi okullarındaki rolüne benzerdi. Daha deneysel okullarda teoriden ziyade pratik uğraşlar yoluyla öğrenmeye güçlü bir vurgu vardı. Bütün Sovyet öğrencileri için ilkokuldan üniversiteye kadar bir ulusal çerçeve sağlamaya yönelik Birleşik Emek Okulları'nda bile program genellikle (derslikler yerine) bir dizi atölye etrafında düzenlenirdi; atölyelerde çocuklara ana akademik konulara, özellikle bilime ve ekonomiye giriş niteliğinde teknik ve zanaat becerileri öğretilirdi.[32]

Siyasal beyin yıkama militan yaratmaya yönelikti. İdeal çocuğun propaganda imajı, erken gelişmiş olan ve dilinden sloganlar düşmeyen bir siyasal hatipti. Eğitim düşünürlerine göre, komünizm kitaplarla öğretilemezdi. Bütün okul

30 V. Zenzinov, *Deserted: The Story of the Children Abandoned in Soviet Russia* (Londra, 1931), s. 27.
31 A. Lunaçarski, *O narodnom obrazovaniy* (Moskova, 1948), s. 445.
32 E. M. Balaşov, *Şkola v rossiyskom obşçestve 1917–1927 gg. Stanovlenye "novogo çeloveka"* (St Petersburg, 2003), s. 33; J. Ceton, *School en kind in Sowjet-Rusland* (Amsterdam, 1921), s. 3. Kreşlerde çalışma ve oyun için *bak.* L. Kirschenbaum, *Small Comrades: Revolutionizing Childhood in Soviet Russia, 1917–32* (New York, 2001), s. 120–23.

yaşamı boyunca aşılanmalıydı; bunun için de okul Sovyet bayramlarını kutlama, toplu yürüyüşlere katılma, gazete okuma, okullar arası münazaralar ve yarışmalar düzenleme gibi müfredat dışı faaliyetlerle daha geniş siyaset dünyasına bağlanmalıydı. Asıl amaç çocukları büyüdüklerinde sadık ve aktif komünistler haline gelmeleri için Sovyet sisteminin pratikleri, kültleri ve törenleriyle tanıştırmaktı.

Çocukların beyni daha küçük yaşta "Lenin Amca" kültüyle yıkanırdı. Kreşlerde Sovyet liderinin resmini işaret edebildikleri andan itibaren onlara "Ekim çocukları" (*oktiyabriyata*) denirdi. Lenin'in ölümünden sonra, onu tanımayan bir çocuk kuşağının yetişeceği korkusuyla, okullara "Lenin köşeleri", yani Sovyet devletinin tanrısal kurucusuyla ilgili propaganda gösterisine dönük siyasal tapınaklar kurma talimatı verildi. Lenin'e ve diğer Devrim kahramanlarına dair efsanevi hikâyeler siyasal eğitimin önemli bir aracıydı. Çoğu çocuk Sovyet devletinin ideolojisini anlamaz ve Devrim'i "iyi" ile "kötü" arasındaki basit bir mücadele olarak görürdü; ama devrimcilerin kahramanca işleriyle özdeşleşebilirdi.

İlerici okullar Sovyet devletinin minyatür versiyonları olarak örgütlenmişti: Çalışma planları ve ulaşılan hedefler duvarlarda grafikler ve dilimli daireler halinde sergilenirdi; sınıflar birer alay gibi düzenlenirdi; okulun günlük işleyişi çocukları Sovyet siyasetinin yetişkinler dünyasıyla tanıştıran konseylere ve komitelere dayalı bir bürokratik yapıyla kurallara bağlanırdı. Çocukların kendi polis birimlerini kurmaya özendirildiği, okul kurallarını çiğneyen öğrencileri yazılı olarak ihbar etmeye çağrıldığı ve hatta sınıf mahkemelerinin kurulduğu okullar vardı. Bir toplu itaat anlayışını aşılamak amacıyla bazı okullar marşların, şarkılar ve Sovyet yönetimine bağlılık antlarının yer aldığı siyasallaşmış bir idman sistemini uygulamaya koydu. İda Slavina Leningrad'daki okul günlerini anlatırken, "Resmî bayramlarda sınıfça yürüyüş yapardık," diye aktarıyor. "Okulumuzun temsilcileri olarak yürümekten gurur duyardık. İnsanların bizi pencerelerden seyrettiği



Bir Lenin köşesi, 1920'ler

bir binanın yanından geçerken, yavaşlayarak hep bir ağızdan 'Evde oturanlar, pencereden bakanlar – ayıp size!' diye bağırırdık."[33]

Aleksey Radçenko ünlü devrimciler yetiştirmiş bir ailenin oğlu olarak 1910'da doğdu. Amcası Stepan daha Lenin öncesi dönemdeki Marksist yeraltı hareketinin kıdemlilerinden biriydi; Bolşevik Partisi'nin bir kurucu üyesi olan babası İvan 1917'den sonra (hayati bir enerji kaynağı olarak görülen) Sovyet turba sanayisini geliştirme çalışmalarının başındaydı. Aile Moskova'nın doğusuna düşen Şatura adlı küçük bir kasabada, Sovyet başkenti için turbayı elektriğe çeviren enerji santralinin yakınındaki geniş ve rahat bir evde yaşamaktaydı. Aleksey'in annesi Alisya aslen Tallinn'de oturan Alman-İsveç kökenli bir küçük burjuva ailedendi; kişisel zevklerinde, itibar özlemlerinde ve aile saadeti takıntısında görgüsünün izleri vardı. Ama ideolojik bakımdan eski burjuva kültürünü ortadan kaldırma ve yeni bir insan tipi yaratma yönündeki komünist ideale bağlıydı. Sovyet pedagoji teorilerinin bir öncüsü ve eğitim alanında Krupskaya'nın yakın bir çalışma arkadaşı olan Alisya'ya göre, oğlunun okul öğrenimi komünist eğitimi için bir laboratuvardı. Teorileri büyük ölçüde Rus beden eğitiminin kurucusu olan ve 1903-4'te St Petersburg'daki konferanslarını dinlediği Pyotr Lesgaft'ın fikirlerine ve oğluna adını verdiği Maksim Gorki'nin yazılarına dayanmaktaydı. (Gorki'nin gerçek adı Aleksey Peşkov'du.) Alisya oğlu Aleksey'e yabancı diller öğretti, piyano ve keman dersleri aldırdı, el emeğine saygıyı aşılamak için ev ve bahçe işleri yaptırdı ve sosyal vicdanının gelişmesi için çevredeki yoksul evlerini görmesini sağladı. Ekim 1917'de müdürlüğüne getirildiği Şatura Birleşik Emek Okulu'nu bir komün gibi düzenledi; çocukların komünist yaşamı daha küçükken tanıması için akademik dersleri bir çiftlikteki tarımsal çalışmayla birleştirdi.[34]

Aleksey babasına ve diğer devrimcilere büyük saygı duyacak şekilde yetiştirildi. Yürümesini güçleştiren bir omurga hastalığından dolayı marazi bir çocuk olması, kitabi fantezilerle dolu bir dünyada yaşamasına yol açtı. Lenin'i idolleştirdi ve babasının "ona benzemesi gerektiği" yolundaki teşvik sözlerini ciddiye aldı. Aralık 1923'te Lenin'in ölümcül hastalığını duyduğunda güncesine şunu yazdı: "Evden kaçıp gitmek ve eğer hayatını kurtaracaksa bütün kanımı Lenin'e vermek geliyor içimden." Sovyet liderinin ölümünden sonra, odasında bir Lenin köşesi kurarak, duvarları onun resimleriyle ve ezberlediği konuşma metinleriyle

33 MP, dos. 4, op. 18, bel. 2, sat. 1–2; RGAE, dos. 9455, op. 2, bel. 154; L. Holmes, "Part of History: The Oral Record and Moscow's Model School No. 25, 1931–1937", *Slavic Review*, 56 (Yaz 1997), s. 281–3; S. Fitzpatrick, *Education and Social Mobility in the Soviet Union 1921–1934* (Cambridge, 1979), s. 27; SFA, İ. Slavina, "Tonenkiy nerv istoriy", metin, s. 16.

34 RGAE, dos. 9455, op. 2, bel. 30, sat. 241–56; bel. 51, sat. 113–14; bel. 154, sat. 47–8.



Aleksey ve İvan Radçenko, 1927

kapladı. Alisya oğlunun siyasal gelişimini kaydetmek üzere tuttuğu bir günlüğe onun güncesinden alıntılar, okul ödevlerinden ve çizimlerinden örnekler koyarak, eğitimine ilişkin kendi yorumlarını de ekledi. Kendi ifadesiyle, bu günlük "ailelerde ve okullarda komünist eğitim sorununa rehber" işlevini görebilecek bir "bilimsel seyir defteri" gibiydi. Alisya oğlunu esas olarak enerji santralinde çalışan köylü ailelerden gelme diğer Şatura'lı çocukların arasına karışmaya özendirdi; geniş evlerinde oyunlar ve faaliyetler düzenleyerek onda daha azayrıcalıklı arkadaşlarının bir lideri olduğu hissini uyandırmaya çalıştı. "Babanı kendine örnek al," diye yazmıştı Alisya oğlunun güncesinin kenarına. "O nasıl işçi sınıfının bir lideriyse, sen de küçük arkadaşlarının bir lideri olmayı öğren." Annesinin teşvikiyle Aleksey bazı okul yoldaşlarıyla birlikte bir "gizli" örgüt kurdu: Dünya Çocuklar Birliği Rus Komitesi Merkez Bürosu. Örgütün kendi amblemi, Alisya tarafından çocuklar için yazılmış devrim şarkısı ("Başlangıç") ve resmî bayramlarda Şatura içinde yürüyüş yaparken taşıdığı kendi ev yapımı kızıl sancakları vardı.[35]

1917'nin çocukları devrimcilik oynamaya özendirilirdi. Sovyet eğitim düşünürleri, Friedrich Froebel ve Maria Montessori gibi Avrupalı pedagogların savunduğu "oynayarak öğrenme" fikirlerinden etkilenmişti. Onlara göre, düzene bağlanmış oyun çocukların kolektiflik, sosyal militanlık ve sorumluluk gibi Sovyet değerlerini özümsemelerini sağlayacak bir eğitsel deneyimdi. Duvar gazeteleri, Lenin köşeleri, konseyleri ve komiteleriyle Sovyet okulunun bütün amacı çocuklara potansiyel devrimciler oldukları ve Parti önderliği çağrıda bulunduğunda – gerekirse anne babalarına da karşı – başkaldırmaya hazır olmaları gerekti-

35 RGAE, dos. 9455, op. 2, bel. 154, sat. 397; bel. 155, sat. 5, 8, 9, 15; bel. 156, sat. 11–12, 171; d.157, sat. 98–103.

ği fikrini aşılamaktı. Leningrad'da 1920'lerde bir aydın aile içinde yetişen Raysa Berg, okul arkadaşlarının yoldaşlığını ve kavgaya hazır oluşunu şöyle aktarıyor:

> Sınıfımızın öğrencileri müthiş bir dostluk, güven ve dayanışma ruhuyla birleşmişti. İstisnasız hepsini sevdiğimiz harika öğretmenlerimizle aralıksız bir kavga, gerçek bir sınıf savaşı içindeydik. Ölçülüp biçilmiş stratejilere ya da gizli kumpaslara ihtiyacımız yoktu; yazılı olmayan bir düstura göre yaşamaktaydık: Tek önemli şey yoldaşlarımıza bağlılıktı. Anne babamıza hiçbir şey anlatamazdık; çünkü sırlarımızı öğretmenlere verebilirlerdi.[36]

1920'lerin en gözde avlu oyunlarından biri Kızıllar ile Beyazlar oyunuydu. Kovboy-Kızılderili çekişmesinin bu Sovyet tarzında çocuklar çoğu kez özel olarak bu oyun için satılan havalı tabancaları (*pugaçi*) kullanarak İç Savaş'ın olaylarını canlandırırdı. Bütün oğlanlar Lenin olmak istediği için, Kızıllar ile Beyazlar çoğu kez sonunda gerçek kavgaya tutuşurdu. İçlerinden biri bunu şöyle aktarıyor:

> Lider rolünü oynama hakkı için kavga ederdik. Herkes Kızıl, Bolşevik olmak ister ve hiç kimse Beyaz, Menşevik olmak istemezdi. Bu münakaşaları ancak araya giren büyükler bitirebilirdi – önerdikleri yol da isimler almaksızın kavgaya tutuşmamız ve kazanan tarafın Bolşevikler sayılmasıydı.

"Ararım Bulurum" adlı başka bir oyunda bir grup (genellikle oğlanlar) hasat toplayan bir Kızıl Ordu takımı rolünü üstlenirken, başka bir grup (genellikle kızlar) tahıl saklayan "burjuva vurguncular" ya da "kulak" köylüler gibi davranırdı.[37]

Kızıllar ile Beyazlar ve Ararım Bulurum gibi oyunlar, çocukları dünyadaki "iyiler" ve "kötüler" biçimindeki Sovyet ayrımını benimsemeye özendirirdi. Sovyet okullarında 1920'lerde yürütülen araştırmalar genelde çocukların yakın tarihin temel gerçeklerinden habersiz olduğunu (örneğin birçok öğrencinin çarı bilmediğini), ama Sovyet propaganda kitaplarında ve filmlerinde eski rejim destekçilerinin karanlık ve tehditkâr imgelerinden etkilendiğini ortaya koydu. Böyle imgeler birçok çocuğu "gizli düşman"ların hâlâ var olduğuna inanmaya yönlendirdi; eski rejimin her türlü belirtisine karşı irrasyonel korku, isteri ve saldırganlık yaratmaya elverişli bir inançtı bu. Küçük bir öğrenci öğretmenine şunu

36 R. Berg, *Suhovey: vospominaniya genetika* (Moskova, 2003), s. 29.

37 A. Maryan, *Godi moy, kak soldati: dnevnik selskogo aktivista, 1925–1953 gg.* (Kişinev, 1987), s. 17; E. Liyusin, *Pismo – vospominaniya o projitih godah* (Kaluga, 2002), s. 18–19. *Ayrıca bak.* C. Kelly, "Byt, Identity and Everyday Life", S. Franklin ve E. Widdis (ed.), *National Identity in Russian Culture: An Introduction* (Cambridge, 2004), s. 157–67.



Vera Minusova, 1930'ların başları

sormuştu: "Burjuvalar çocuk yer mi?" Başka bir öğrenci bir sınıf arkadaşının üstünde kol ağzına kabartmalı taç işlenmiş eski bir gömlek görünce birdenbire sınıfın ortasında şöyle bağırmıştı: "Bakın, o bir çar destekçisi!"[38]

1917'nin birçok çocuğunun ilk siyaset deneyimi Öncü üyeliğiydi. Öncü örgütü 1922'de kurulurken, Sovyet hükümetince 1920'de yasaklanana kadar Komünist Rusya'daki son bağımsız kamu kuruluşlarından biri olan İzci hareketi örnek alınmıştı. Küçük yaştaki üyelerde pratik uğraşlar yoluyla bir kamusal görev duygusunu güçlendirmeyi amaçlayan izcilik anlayışı 1920'lerde birçok Öncü örgütünde (bazı elit Sovyet okullarında olduğu gibi) ağırlığını korudu. 1925'te on ila on dört yaş arasındaki Sovyet çocuklarının yaklaşık beşte biri Öncü üyesiydi ve bu oran sonraki yıllarda arttı. İzciler gibi Öncülerin de kendi ahlak kuralları ve törenleri vardı. Her Öncünün ezberlemekle yükümlü olduğu (birçoğunun üç çeyrek yüzyıl sonra bile hatırlayabildiği) ant şöyleydi: "Sovyetler Birliği'nin bir Genç Öncüsü olarak, Lenin'in ilkelerine bağlı kalacağıma, Komünist Partimizin hedefine ve komünizm davasına sıkıca destek olacağıma yoldaşlarımın önünde ant içerim." Öncüler yürüyüş, marş, jimnastik ve spor alıştırmalarını epeyce yapardı. Yüksek sesli emir tekrarı ("Öncüler, hazır ol!" Cevap: "Her zaman hazır!") Kızıl Ordu'dan alınmaydı. Takımlar halinde örgütlenen Öncülerin kendi sancakları, bayrakları ve şarkıları, çok büyük bir gurur kaynağı ve anlaşıldığı kadarıyla birçoğu için asıl çekici unsur olan kendi üniformaları (beyaz gömlek ve kırmızı kaşkol) vardı. "Hareketin yükümlülüklerini anlayamıyordum. Herkes gibi ben de kırmızı kaşkolü istiyordum sadece," diye hatırlıyor bir Öncü. Örgüte 1928'de Perm'de katılan Vera Minusova şunu aktarıyor: "Üniforma, özellikle kaşkol hoşuma gidiyordu; kaşkolü her gün ütüler ve boynuma takarak okula giderdim. Bunlar şık ve düzgün tek giysilerimdi. Üstüme geçirdiğimde gururlanır ve kendimi büyümüş hissederdim." Moskova'da 1920'lerde öğrenci olan Valeriy Frid Öncülere katıldıktan sonra duyduğu gururdan dolayı kırmızı kaşkolünü birkaç gece boynundan çıkarmadan uyumuştu.[39]

38 Balaşov, *Şkola v rossiyskom obşçestve*, s. 137.

39 MSP, dos. 3, op. 37, bel. 2, sat. 8–9; op. 14, bel. 3, sat. 24–6; MP, dos. 4, op. 24, bel. 2, sat. 41–2; op. 3, bel. 2, sat. 24; V. Frid, *58½: zapiski lagernogo pridurka* (Moskova, 1996), s. 89.

Sovyet çocukları Öncüler aracılığıyla güçlü bir sosyal katılım duygusu edindiler. Her çocuk bir Öncü olmayı ister hale geldi. Öncülük büyüleyici ve heyecan verici bir şeydi; kırmızı kaşkol sosyal kabul görmenin ve eşitliğin önemli bir işaretiydi. Birçoğu sosyal geçmişinden dolayı Öncüler dışında bırakılan çocuklar yoğun utanç ve aşağılanma duyguları yaşamaktaydı. Marya Drozdova bir "kulak" ailesinden geldiği için Öncüler örgütünden çıkarılmıştı. Yeniden kabul edilme arzusu öylesine yoğundu ki, kaşkolünü gömleğinin altında gizlenmiş olarak yıllarca giydi. Polonyalı bir soylunun kızı olan Sofya Ozemblovskaya kilisede görüldükten sonra Öncüler arasından uzaklaştırılmıştı. Örgütten atılışını hâlâ heyecanla hatırlıyor:

> Okul koridorundaki duvar gazetesine ansızın bir duyuru – bir "flaş haber" – asıldı: "Hemen sıraya girin!" Bütün sınıflardan koşarak çıkan çocuklar oyun alanında saf tuttu. Bir yüz karası olarak bütün takımın önüne dikildim. Çocuklardan bağırışlar yükseldi: "Bakın, kiliseye gitmekle takımımızı nasıl rezil etti!" "Kaşkole layık değil o!" "Kaşkol takmaya hakkı yok!" Üstüme toz toprak attılar. Ardından kaşkolümü çekiştirip zorla boynumdan almaya çalıştılar. Ağlamaya başladım. Bağırdım: "Size kaşkolü vermeyeceğim! Size kaşkolü vermeyeceğim!" Dizlerim üstüne çöktüm ve kaşkolü benden almamaları için yalvardım. Gelgelelim boynumdan aldılar. O günden sonra artık bir Öncü değildim.[40]

Öncü örgütlenmesinin amacı Sovyet çocuklarının beyinlerini komünist değerlerle ve disiplinle yıkamaktı. Öncüler Komsomol ve Parti'de olduğu gibi "çalışma planları"na ve "değerlendirme"lere dayalı bir rejime tabiydi. Parti'nin kişilik oluşumunda sosyal koşullamanın rolü konusundaki önde gelen sözcüsü psikolog ve eğitim teorisyeni A. B. Zalkind'e göre, Öncü hareketinin hedefi "burjuva ideolojisinin sınıf zehirlerinden tam kurtulmuş devrimci-komünist savaşçıları" eğitmekti. Krupskaya Öncülerin Sovyet çocukları üzerindeki asıl etkili unsur olarak ailenin yerine geçeceği kanısındaydı. Öncülere çalışkan ve uysal, düşünce ve davranışta saf olmaları gerektiği öğretilmekteydi. "Öncüler sayesinde becerikli ve tertipli olmayı, bütün işlerimi zamanında bitirmeyi ve her şeyde disiplinli davranmayı öğrendim," diye düşünüyor Minusova. "Bunlar ömrüm boyunca ilkelerim oldu."[41]

40 MSP, dos. 3, op. 8, bel. 2, sat. 1, 7; MP, dos. 4, op. 9, bel. 2, sat. 11–12.

41 C. Kelly, "Shaping the 'Future Race': Regulating the Daily Life of Children in Early Soviet Russia", C. Kaier ve E. Naiman (ed.), *Everyday Life in Early Soviet Russia: Taking the Revolution Inside* (Bloomington, 2006), s. 262; Rosenberg, *Bolshevik Visions*, c. 2, s. 86; MP, dos. 4, op. 24, bel. 2, sat. 43.

Öncüler militandı. Onlara sosyal eylemciliği ve liderlik duygusunu aşılamaya yönelik birçok değişik kulüp faaliyeti vardı – gösteriler düzenlemek, duvar gazeteleri çıkarmak, gönüllü çalışma (*subbotniki*),* oyunlar ve konserler. Vasili Romaşkin 1914'te Moskova ilinde köylü bir ailenin çocuğu olarak doğdu. 1920'lerdeki okul yıllarına ve Öncülere katılışına dönüp baktığında, kamusal faaliyetlere verilen bu ağırlığı şöyle hatırlıyor:

> Bir "Sovyet kişisi" olmak ne demekti? Okulda ve Öncüler arasında bize öğretildiğine göre, Sovyet anayurdunu sevmek, sıkı çalışmak ve başkalarına örnek olmaktı. Bu sözlere harfiyen uydum. Okuldaki üçüncü yılımda [1924] okul komitesinin başkanı oldum. Daha sonra okul mahkemesi başkanlığı, okul davalarında savcılık ve okul sendikasında başkan yardımcılığı yaptım. Aktif Öncülerden biriydim. Öncüler sayesinde okulumu ve ülkemi ailemden daha fazla sevmeyi öğrendim. Köy okulumuzun başöğretmenini sanki annemmiş gibi severdim.[42]

Bütün Öncüler Romaşkin kadar aktif değildi. Birçok çocuğun gözünde, Öncülerin faaliyetleri aslında bir tür oyundu. Tanınmış bir Sovyet hukukçusunun kızı olan İda Slavina, Leningrad'da büyüdüğü apartman bloğunda kendi kulübünü kuruşunu şöyle hatırlıyor:

> Okumaktan hoşlandığım çocuk dergisi *Murzilka*'nın kapağında "Anne! Baba! İktidarınızı devireceğiz!" sloganı yazılıydı. Dergi çocukları bütün oyuncaklarını bir araya getirerek ve Öncülere benzer bir kulüpte örgütlenerek yeni bir yaşam tarzı kurmaya çağırmaktaydı. Ben katımızdaki çocukların lideriydim. Dergiyi yüksek sesle okuyarak, kulübümün üyelerine makalenin anlamını açıkladım. Bina idaresi toplantılarımız için bir bodrum odasını kullanmamıza izin verdi. Duvarları devrimci kahramanlarımızın resimleriyle kapladık ve bütün oyuncaklarımızı orada depoladık.[43]

Başka bazı Öncüler siyasal faaliyetlerinde daha ciddiydi. Büyüklerinin de özendirmesiyle, yetişkin komünistlerin uygulamalarını taklit ederek, bürok-

42 Vasili Romaşkin'le mülakat, Norilsk, Temmuz 2004.
43 İda Slavina'yla mülakat, Köln, Haziran 2003.

* *Subbotniki*, yani Cumartesi çalışma kampanyaları İç Savaş sırasında uygulamaya konuldu. Esası öğrencilerin, işçilerin ve diğer yurttaşların sokaklardaki çöpleri temizleme gibi el emeği işlerinde "gönüllü" olarak çalıştırılmasıydı. Çok geçmeden Sovyet yaşam tarzının kalıcı bir özelliğine dönüştü: Halk sadece birkaç günlüğüne değil bütün hafta boyunca ücretsiz çalışmaya çağrılır oldu

rat ve polis rollerine bürünmekteydi. Bu boyundan büyük hevesliler "yönetim toplantıları"na evrak çantaları getirir, Parti sloganlarıyla konuşur, resmî tutanaklar düzenler ve karşı-devrimci görüşler taşıdığından kuşku duydukları öğretmenleri teşhir ederlerdi. Sokakta muhbirlik yaparak, "casus" ve "düşman" avlamada polise yardımcı olan Öncüler bile vardı.[44]

Sovyet çocukları on beş yaşında Öncüler safından Komsomol'a çıkardı. Bu geçiş her çocuğa açık değildi. 1925'te Komsomol'un bir milyon kadar üyesi vardı. Yani, Komsomol çağındaki (on beş ila yirmi üç yaş arası) gençlerin ancak yüzde 4'ü Komsomol'a üyeydi; bu oran Öncü çocukların yüzdesinden beş kat küçüktü.[45] Komsomol'a katılmak Parti üyeliğine doğru giden bir kariyer yoluna girmeyi sağlardı. Sadece Komsomol üyelerine açık olan ya da daha nitelikli adaylar karşısında bu üyelerin tercih edildiği birçok görev ve yüksekokul kursu vardı. Nina Vişniyakova Komsomol'a katılmanın bir "büyük olay" olduğunu şöyle aktarıyor:

> Her kelimesi hâlâ [1990] aklımda olan kural kitabı bende birçok duygu uyandırırdı: Kendimi birdenbire sorumlu bir yetişkin olarak düşündüğümü hatırlıyorum. ... Katılmadan önce yapabildiğim şeylerden çok daha fazlasını artık yapabilecekmişim gibi geliyordu bana. Sovyet elit tabakasına mensup olmak, önemli bir şeyi başarmak hep düşlediğim bir şeydi. İşte o düşüm artık gerçeğe dönüyordu.[46]

Avukatlar yetiştirmiş Moskovalı bir ailenin çocuğu olarak 1915'te doğan şair Yevgeni Dolmatovski de 1930'da Öncüler safından Komsomol'a geçişini iyi hatırlayanlardan biriydi. Üye yazılma görüşmesine geç kalınca, Komsomol sekreteri onu azarlayarak, "açıkçası Komsomol'a katılmak için yeterince olgun" olmadığını ve "sadece bir kariyerist olarak" katıldığını belirtmişti. Dolmatovski olayı babasına anlattığında, ondan konuyu hafife aldığı yolunda bir eleştiri aldı. "Seni izliyorlar," diye uyardı babası, "kendini onlara adamaya hazır olduğunu kanıtlamalısın." Sonraki görüşmede Dolmatovski'yi sorguya çeken bir kız, ona "hayatını Sovyet iktidarına feda etmeye hazır" olup olmadığını sordu.[47]

Komsomol'a üye olmak Komünist Parti'nin talimatlarını, kurallarını ve ahlakını benimsemeyi gerektiren bir şeydi. Komsomol üyelerinden Devrim'e bağ-

44 MSP, dos. 3, op. 17, bel. 2, sat. 8.
45 P. Kenez, *The Birth of the Propaganda State: Soviet Methods of Mass Mobilization, 1917–1929* (Cambridge, 1985), s. 168–9.
46 N. Vişniyakova, *Dnevnik Nini Vişniyakovi* (Sverdlovsk, 1990), s. 28–9.
47 E. Dolmatovski, *Bilo: zapiski poeta* (Moskova, 1982), s. 22–3.

lılığı aileye bağlılıktan üstün tutmaları beklenirdi. Artık çocuk değil, genç komünist oldukları için, Parti üyeleri gibi yaşamlarını kamusal alanda geçirmeleri gerekirdi. Komsomol Parti için genç militanlardan ve ateşli taraftarlardan oluşan bir yedek ordu işlevini görerek, Parti çalışmalarına katılacak gönüllülerin yanı sıra yolsuzlukları ve istismarları bildirmeye hazır casuslar ve muhbirler sağlardı. Böyle görevler hareketin ve enerjinin ağır bastığı Devrim'in ve İç Savaş'ın idealleriyle şekillenmiş olan 1920'lerin ve 1930'ların Sovyet gençliği için büyük bir çekiciliğe sahipti. Birçok genç insanı Komsomol'a katılmaya yönelten etken komünist olması değil, militan olmasıydı: Bir şeyler yapmak istiyorlardı ve sosyal enerjilerini akıtacakları başka bir mecra yoktu.[48] Üyeler anne babalar ve öğretmenler arasında "sınıf düşmanları"nı teşhir etmekle yükümlüydü ve sanki bu görev için yetiştirilmek üzere, okullarda ve yüksekokullarda "karşı-devrimci"lerin yargılandığı göstermelik davalarda yer alırlardı.

Eski toplumun değerlerine göre yetişemeyecek kadar geç tarihte (1905–15 arasında) doğan ve İç Savaş'ın kanlı çarpışmalarına katılmış olamayacak kadar genç olan bu militanlar Devrim'in "kahramanlık dönemi"ne ilişkin son derece romantik bir görüşe sahipti. "Devrimcilerle, bizden büyük kardeşlerimiz ve babalarımızla bağlantıya girme özlemini duyardık," diye hatırlıyor Romaşkin. "Kendimizi onların mücadelesiyle özdeşleştirirdik. Onlar gibi askeri tarzda giyinirdik ve eski köylü delikanlılarının Kızıl Ordu'dan kaptıkları dili taklit ederek bir tür ordu jargonuyla konuşurduk." Bu militanlar Bolşeviklerin Sparta kültürünü aşırı ölçüde benimsediler. Birinci Dünya Savaşı, Devrim ve İç Savaş'ın ekonomik yokluk ortamında büyüdükleri için, kıt kanaat yaşamaya yabancı değillerdi. Yine de devrimci mücadele azmini azaltan her türlü kişisel ("burjuva") zenginliğe ve zevke çileci bir karşı çıkışta özellikle militan sayılırlardı. Bazıları "bireyciliği yok etmek" üzere komünler oluşturarak, bütün paralarını ve malvarlıklarını bir araya getirdiler. Ahlaki bakımdan da mutlakıyetçi bir tutum takınarak, eski göreneklerden kopmaya çalıştılar.[49]

1920'lerin Komsomol idealistleri Stalinist rejimde önemli bir rol oynayacak olan özel bir gruptu. Onların yol gösterici değerler sistemini Odessa bölgesinde bir Komsomol militanı olan ve arkadaşlarıyla beraber bir kulüp oluşturan Mihail Baytalski'nin anlatımında buluruz. "Herkes saftı, komünizmi savunmak için gerekirse hayatını vermeye hazırdı," diye yazar Baytalski anılarında. "Gösteriş yapanlar ya da yakınanlar çürük aydın olarak nitelendirilirdi. 'Çürük aydın' en aşağılayıcı yaftalardan biriydi. Sadece 'çıkarcı' ondan daha kötüydü." Bu çevre-

48 V. Pirojkova, *Poteryannoye pokolenye* (St Petersburg, 1998), s. 46–7.

49 Vasili Romaşkin'le mülakat, Norilsk, Temmuz 2004; D. Hoffman, *Stalinist Values: The Cultural Norms of Stalinist Modernity* (Cornell, 2003), s. 121–2.

lerde Parti davasına tam bağlılık vardı. Örneğin, bir Çeka (siyasal polis) görevlisinin Devrim'in ihtiyaçları için babasının hırdavat dükkânına el koyduğu haberi hiç kimseyi şoka uğratmamıştı. Kişisel mutluluk düşünceleri ayıp ve uzak durulması gereken bir şey sayılırdı. Devrim uğruna bugünün zevklerini gelecekteki daha iyi bir hayata feda etmek gerekirdi. Baytalski bunu şöyle anlatır:

> Geleceğe kilitlenmiş umutlarla, yakında kopması beklenen dünya devrimine şahsen katılma duygusuyla ve bu devrimde tam sorumluluğu paylaşmaya yatkınlıkla, bütün konularda, hatta çok sıradan meselelerde bile coşkulu ve kararlı bir ruh hali içindeydik. Harika bir şeyi başarmak üzere bizi bir yere götürecek bir treni beklemek ve uzaktan düdüğünün sesini işitmenin keyfiyle kıvranmak gibi bir şeydi bu...[50]

Genç erkekler ve kadınlar arasında içli dışlı ilişkiler Devrim'e dönük kolektif tutkuyu dağıtıcı bir unsur olarak görülürdü. Evliliğe bir "burjuva" göreneği olarak karşı çıkılırdı. Leningrad'daki Kızıl Putilov Fabrikası'nda 1926'da bir Komsomol militanı, "Kişisel ilişkilere dönük düşünceler taşımak kabul edilemez," diye belirtmekteydi. "Böyle fikirler çoktan tarihe karışmış bir döneme, Ekim Devrimi öncesine aittir."[51] Baytalski yerel Komsomol hücresinin sekreteri olan Yeva adlı bir Yahudi kıza uzun süreden beri kur yapmaktaydı. Ama aşka çok az fırsat vardı; Yeva'nın işine şevkle bağlı olmasından dolayı, umabileceği tek şey onu Komsomol toplantılarından evine götürürken elini tutmak ve bir öpücük çalmaktı. Sonunda evlendiler ve doğan oğullarına Lenin'in anısına (ilk iki adının baş harfleriyle) Vi adını verdiler. Baytalski 1927'de Troçki'nin Parti'den atılmasının ardından bir "Troçkist karşı-devrimci" olarak üyelikten ihraç edildi. Yeva önce Parti'ye bağlı kaldı. Kocasının karşı-devrimci faaliyetten suçlu olduğunu varsayarak, onunla ilişkisini kesti ve evden ayrılmaya mecbur etti. Baytalski 1929'da tutuklandı.

Bu olaylara 1970'lerin perspektifiyle dönüp baktığında, Baytalski'nin görüşü Yeva'nın iyi bir kişi olduğu, ama iyiliğinin Parti görevi anlayışı karşısında geri çekildiği yönündeydi; Parti'nin doğruları onun dünyadaki "iyi" ve "kötü" şeylere tepkisini önceden belirlemişti. Yeva kişiliğini ve muhakeme gücünü Parti'nin kolektif ve "erişilmez otorite"sine tabi kılmıştı. Bolşevikler arasında "on binlerce" Yeva vardı ve Parti'nin yargısını tartışmasız kabullenişleri Devrim'in yerini Stalinist diktatörlüğe bırakmasından sonra da sürdü:

50 M. Baytalski, *Notebooks for the Grandchildren: Recollections of a Trotskyist Who Survived the Stalin Terror* (New Jersey, 1995), s. 56, 68, 71 (anlaşılması açısından çeviri biraz değiştirilmiştir).
51 Lebina, *Povsednevnaya jizn,* s. 274.

> Bu insanlar yozlaşmadılar. Aksine, çok az değiştiler. İç dünyalarının eskisi gibi kalması, dış dünyada değişmeye başlayan şeyleri görmelerini engelledi. Onların talihsizliği Devrim'in ilk yıllarında edinilmiş standartlara ve tanımlara ... değişmez bağlılıklarında ifadesini bulan tutuculuklarıydı. (Buna "devrimci tutuculuk" diyebilirim.) Böyle insanları Devrim'in yararı için casus olduklarını itiraf etmeleri gerektiğine inandırmak bile mümkündü. Ve de birçoğu mahkûm edildi ve bunun Devrim açısından zorunlu olduğuna inanarak öldü.[52]

3

"Biz komünistler özel bir soydan gelmiş insanlarız," demişti Stalin 1924'te. "Bizim kumaşımız daha iyidir. ... Bu orduya mensup olma onurundan daha yüce bir şey yoktur." Bolşevikler kendilerini toplumun öbür kesiminden ayıran erdemlere ve sorumluluklara sahip kişiler olarak görürlerdi. Aron Solts etkili kitabı *Parti Ahlakı*'nda (1925) Bolşevikleri çarlık döneminin aristokrasisiyle karşılaştırmaktaydı. "Bugün egemen sınıfı oluşturan biziz. ... Ülkemizdeki görenekler bizim yaşam ve giyim tarzımıza, şu ya da bu ilişkiye değer vermemize, davranış biçimimize göre belirlenecektir." Egemen bir proleter kast olarak, Bolşeviklerin farklı bir sosyal sınıftan insanlarla sıkı fıkı olması kabul edilemez bir şeydi. Örneğin, Solts'a göre, bir Bolşevik'in proletarya dışındaki bir sınıftan eş edinmesi "kötü zevk" örneğiydi ve böyle evlilikler tıpkı "geçen yüzyılda bir kontun hizmetçisiyle evliliğinin kınanışında" olduğu gibi kınanmalıydı.[53]

Aynen aristokrasinin değerler sisteminin Çarlık Rusya'sındaki kamusal yaşama egemenliğinde olduğu gibi, Parti'nin değerler sistemi de Sovyet Rusya'daki kamusal yaşamın her alanına hızla egemen olmaya başladı. Bizzat Lenin Bolşevikliği soylulukla karşılaştırmıştı; nitekim 1917'den sonra Parti'ye katılmak sınıf atlamak gibi bir şeydi. Bürokratik görevlerde öncelik, seçkin bir statü ve ayrıcalıklar ve Parti-devlet içinde bir kişisel pay sağlamaktaydı. İç Savaş bittiğinde Bolşevikler devletin bütün önde gelen kademelerine sağlamca yerleşmişti; Sovyet Rusya'daki yaşamın hemen her veçhesinin devlet denetimi altına girmesiyle bürokrasi şişkinleşti. 1921'de Sovyet bürokrasisi çarlık devletinin on katı büyüklüğe ulaştı. Sayıca Rusya'daki sanayi işçilerinin iki katına varan 2,4 milyon devlet görevlisi, rejimin ana sosyal tabanını oluşturmaktaydı.

52 Baytalski, *Notebooks for the Grandchildren*, s. 94–6, 161–2.
53 Stalin, *Soçineniya*, c. 6, s. 46; *Partiynaya etika*, s. 287.

Elit tutumlar Bolşevik ailelerde çok çabuk kök saldı ve çocuklara aktarıldı. 1925'te çeşitli okullarda güdümlü oyunlar kullanılarak yürütülen bir araştırmaya göre, Sovyet öğrencilerinin çoğunluğu Parti üyelerinin toplumun diğer mensuplarından daha yüksek statü taşımasını olağan saymaktaydı. İki oğlan arasındaki uyuşmazlığı çözmek için kendi başlarına bırakılan diğer çocuklar genellikle anne babasının Bolşevik olması gerekçesiyle öncelik isteyen oğlandan yana karar almaktaydı. Araştırma Sovyet okullarının çocuklarca benimsenen değerlerde önemli bir değişim yaratarak, bir zamanlar işçi sınıfı içinde ağır basan eski hakkaniyet ve eşitlik duygusunun yerine yeni bir hiyerarşik sistemi geçirdiğini gösterdi. Parti üyelerinin çocukları çok gelişkin bir hak sahipliği duygusuna sahipti. Güdümlü bir oyunda bir grup çocuk trencilik oynamaktaydı. Oğlanlar küçük bir kızın binmesini beklemeyerek trenin kalkmasını istediklerinde, kız şöyle dedi: "Tren bekleyecek. Kocam GPU'da [siyasal polis] çalışıyor ve ben de orada görevliyim." Ardından trene bindi ve kendisine bedava bilet verilmesini talep etti.[54]

Bu kendinden menkul elit tabakanın tanımlayıcı vasfı "komünist ahlak"tı. Bolşevik Partisi kendisini hem ahlaki, hem de siyasal öncü olarak nitelendirmekteydi; böyle bir kurtarıcı öncülük duygusu üyelerin bu elit tabakaya mensup olmaya layık olduklarını kanıtlamalarını gerektirmekteydi. Seçkinliğin bir gereği olarak, her üye özel davranışlarının ve kanaatlerinin Parti çıkarlarına uyduğunu göstermekle yükümlüydü. Komünizme gerçekten inandığını, halk kitlesine oranla daha yüksek bir ahlaki ve siyasal bilinç taşıdığını, dürüst, disiplinli, çalışkan ve davaya özveriyle bağlı olduğunu ortaya koymak zorundaydı. Bu alışılmış anlamda bir ahlaki sistem değildi. Bolşevikler soyut ya da Hıristiyan ahlak anlayışına "burjuva baskısı"nın bir biçimi olarak karşı çıkmaktaydı. Daha ziyade bütün ahlaki sorunların Devrim'in gereklerine tabi kılındığı bir sistem söz konusuydu. Bir Parti teorisyeni 1924'te şöyle yazmıştı: "Ahlak proletaryaya sınıf mücadelesinde yardımcı olan şeydir. Ahlaksızlık ise onu köstekleyen her şeydir."[55]

İnanç her "bilinçli" Bolşevik'in can alıcı ahlaki vasfıydı. Gerçek komünisti kişisel gayelerle Parti'ye katılan "kariyerist"ten ayıran şeydi. Ve de inanç berrak bir vicdanla eşanlamlıydı. Parti tasfiyeleri ve göstermelik duruşmalar, sanığın gerçek inançlarını açığa çıkaracak bir ruh sorgulaması gibi algılanmaktaydı. (Gizli benliğin açığa vurulması sayılan itiraflara yüklenen önemin sebebi buydu.) Dahası, inanç şahsi bir meseleden çok genel bir meseleydi. Belki de Hıristi-

54 M. Rubinştayn, *Sotsyal'no-pravovye predstavleniya i samoyupravleniya u detey* (Moskova, 1925), s. 69–70.

55 *Partiynaya etika*, s. 329.

yan Batı dünyasındaki günah çıkarmanın şahsi niteliğinden çok farklı olan Ortodoks geleneğine özgü aleni günah çıkarma ve pişmanlık göstermeyle bağlantılıydı. Sebep her ne olursa olsun, komünist ahlakta iç benlikle özel diyaloga dayanan Batılı vicdan kavramına yer yoktu. Bu anlamdaki Rusça "vicdan" (*sovest*) kelimesi 1917'den sonra resmî kullanımdan neredeyse düştü. Yerini alan *soznatelnost* kelimesi daha yüksek ahlaki yargıya ve dünya anlayışına varma bilinci ya da yetisi anlamını taşır. Bolşevik söyleminde ifade ettiği şey de daha yüksek ahlaki-devrimci mantığı, yani Marksist-Leninist ideolojiyi edinmekti.[56] zElbette her Bolşevik'ten Parti'nin ideolojisini ayrıntılı bilmesi beklenmezdi. Tabanda ritüellerin (antlar ve şarkılar, törenler, kültler ve davranış kuralları) günlük uygulanışına katılmak yeterliydi – tıpkı kurumsal bir dine inananların ibadethaneye giderek inançlarının gereklerini yerine getirmeleri gibi. Ama Parti'nin doktrinleri bütün yandaşlarınca kesin doğrular sayılmalı, kolektif yargısı adalet olarak benimsenmeliydi. Önderlik tarafından suçlanan bir Parti üyesinin pişmanlık duyması, Parti önünde diz çökmesi ve hakkında verilen hükme boyun eğmesi beklenirdi. Kişinin kendisini savunması ona başka bir suç yüklerdi: Parti'nin iradesine karşı gelmek. Bu anlayış birçok Bolşevik'in tasfiyeler sırasında yüklenen suçları işlememişse bile niçin kaderine boyun eğdiğini açıklar. Bolşevik liderlerden Yuriy Piyatakov'un Troçkist olduğu gerekçesiyle 1927'de Parti'den atılmasından kısa bir süre sonra bir arkadaşıyla yaptığı konuşmada böyle bir tutumu görürüz. Parti'ye yeniden alınmak için eski siyasal inançlarının birçoğundan vazgeçen Piyatakov, arkadaşının korkaklık suçlamasına şöyle bir açıklamayla karşılık verir:

> Gerçek bir Bolşevik yıllarca inandığı fikirleri rahatlıkla zihninden söküp atar. Gerçek bir Bolşevik kişiliğini kolektif yapı, "Parti" içinde öylesine eritmiştir ki, kendi görüşlerinden ve kanılarından kopmak için gerekli çabayı gösterebilir. ... Eğer Parti gerek görürse, siyahın beyaz ve beyazın siyah olduğuna inanmaya hazırdır.[57]

Ne var ki, görüşlerini böylesine köklü değiştirmesi nedeniyle, diğer "dönekler" gibi Piyatakov da Stalin'in tam güvenini ya da inancını asla kazanamadı ve onun emriyle 1936'da tutuklandı.

56 O. Khakhordin, *The Collective and the Individual in Russia: A Study of Practices* (Berkeley, 1999), s. 35–74, 212–28. Benzer bir biçimde "proleter bilinç" için gerekli koşul bilinç (Parti davasına ideolojik bağlılık) kanıtıydı; proletarya içinde doğmak yeterli değildi, çünkü işçi sınıfı kökenli olup "küçük burjuva" zihniyeti edinen birçok insan vardı.

57 L. Schapiro, The Communist Party of the Soviet Union (Londra, 1970), s. 385.

Tasfiyeler Stalin'in iktidara yükselişinden çok önce başladı. Sürecin kökleri Parti saflarının hızla büyümesi üzerine liderlerin kariyerist ve "çıkarcı" çevrelerce sıkıştırılma korkusuna kapıldığı İç Savaş'a kadar inmekteydi. İlk tasfiyelerin hedefi "dirilen burjuva unsurlar", "kulaklar" gibi sosyal kesimlerdi. İşçi sınıfı kökenli Bolşevikler bir tasfiye toplantısında belirli bir suçlamayla karşılaşmadıkları sürece sıkı incelemenin dışında tutuldular. Ama 1920'lerde her Bolşevik'in özel davranışlarına ve kanaatlerine gittikçe ağırlık verilmesiyle, tasfiye uygulamasında tedrici bir değişim ortaya çıktı.

Bu değişime Parti üyelerinin özel yaşamına dönük gittikçe sıkılaşan bir inceleme ve denetim sistemi eşlik etti. Parti'ye üyelik için başvuran herkes onun ideolojisine inancını göstermek zorundaydı. Davaya ne zaman dönüldüğüne büyük ağırlık verildi ve sadece İç Savaş'ta Kızıl Ordu'nun yanında çarpışanlar bağlılıklarını kanıtlamış sayıldı. Parti üyelerinden ömürleri boyunca sosyal geçmiş, eğitim ve kariyer durumu, siyasal bilinç evrimi konusunda ayrıntılı bilgi vermek üzere düzenli aralıklarla kısa bir otobiyografi yazmaları ya da bir anket (*anketa*) doldurmaları istenirdi. Bu belgeler esasen Parti üyelerinin seçkinliğe layık olduklarını teyit etmelerini sağlayan bir tür açık günah çıkarma niteliğindeydi. İşin anahtarı siyasal bilinçlerinin oluşumunda her şeyi Devrim'in ve Parti'nin vesayetine borçlu olduklarını göstermeleriydi.[58]

Leningrad Madencilik Akademisi'nde yaşanan trajik bir olay, Parti'nin kendi üyelerinin özel yaşamını denetleme yönündeki ısrarına bir dayanak sağladı. Akademi yurdunda 1926'da intihar eden bir öğrencinin buna nikâhsız kocasının acımasız davranışları yüzünden sürüklendiği ortaya çıktı. Konstantin Korenkov adlı bu genç hakkında dava açılmadı, ama "bir yoldaşın intiharındaki ahlaki sorumluluk" gerekçesiyle Komsomol'dan ihraç edildi. Bölge Parti örgütünün denetim komisyonu – bir tür bölgesel Parti mahkemesi – sert bulduğu bu kararı bozarak, yerine "ağır kınama ve uyarı" cezası verdi. Birkaç hafta sonra Korenkov ve küçük kardeşi Madencilik Akademisi'ndeki veznedarlığı soydu; bu arada bıçak darbeleriyle veznedarı öldürürken, karısını da yaraladı. Parti ahlakı ve meşruiyetinden sorumlu organ Merkezi Denetim Komisyonu'nun kıdemli üyelerinden Sofya Smidoviç olaya el koyarak, "Korenkovizm"i ana belirtisi yoldaşların ahlakına ve davranışına kayıtsızlık olan bir "hastalık" olarak nitelendirdi:

58 *Ayrıca bak.* I. Halfin, "From Darkness to Light: Student Communist Autobiography During NEP", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 45 (1997), s. 210–36; aynı yazar, *Terror in My Soul: Communist Autobiographies on Trial* (Cambridge, Mass. 2003).

> Yoldaşımın özel yaşamı beni ilgilendirmez. Öğrenci topluluğu Korenkov'un hasta, düpedüz kan kusan karısını odaya kilitlemesini seyrediyor – eh, ne de olsa onun özel yaşamı. Ona küfürler ediyor ve aşağılayıcı sözler söylüyor – hiç kimse karışmıyor. Dahası var: Korenkov'un odasından bir kurşun sesi geliyor ve odası bir kat aşağıda olan bir öğrenci gidip ne olduğuna bakmaya bile gerek duymuyor. Bunu özel bir konu olarak kabul ediyor.

Smidoviç kolektif yapının özel yaşamlara dönük karşılıklı gözetim ve müdahale yoluyla üyeleri arasında ahlaki standartları hayata geçirmekle görevli olduğunu ileri sürdü. Ona göre, gerçek kolektivizm ve bir "komünist vicdan" ancak bu yolla teşvik edilebilirdi.[59]

Smidoviç'in öngördüğü karşılıklı gözetim ve ihbar sistemi tamamen 1917 Devrimi'nin bir icadı değildi. İhbarcılık yüzyıllardan beri Rus yönetim tarzının bir unsuruydu. Yetkilerini kötüye kullanan memurlar aleyhinde çara verilen dilekçeler çarlık sisteminde hayati bir rol oynayarak, (mahkemelerin ya da başka kamusal kurumların yokluğunda) insanları "habis maiyet"ten koruyan "adil çar" temalı popüler efsaneyi pekiştirmişti. Rusça sözlüklerde "ihbar" (*donos*) eylemi bencil ya da fena bir davranıştan ziyade medeni bir erdem ("yasadışı işlerin açığa çıkarılması") olarak tanımlanırdı ve bu tanım 1920'li ve 1930'lu yıllar boyunca korundu.[60] Ama Sovyet rejimi altında ihbar kültürü yeni bir anlam ve yoğunluk kazandı. Sovyet yurttaşları komşularını, meslektaşlarını, arkadaşlarını ve hatta akrabalarını ihbar etmeye özendirildi. Tetikte olmak her Bolşevik'in ilk göreviydi. Merkezi Denetim Komisyonu'nun kıdemli üyeleri arasına giren Sergey Gusev, "Lenin bize her Parti üyesinin bir Çeka görevlisi olması, yani etrafı izleyip raporlar yazması gerektiğini öğretti," diye ileri sürmüştü.[61] Parti üyelerine şahsi düşünceleriyle ya da davranışlarıyla Parti'nin birliğini tehdit ettiğine inandıkları yoldaşlarını ihbar etmeleri talimatı verilirdi. Fabrikalarda ve koğuşlarda Parti hücresi bürosunun dışına üyelik adaylarının bir listesi asılırdı. Ardından kolektif yapının üyelerinden adayların kişisel yetersizliklerini (örn. aşırı içki düşkünlüğü ya da kabalık) belirtecek suçlamalar yazmaları istenir ve bunlar bir Parti toplantısında görüşülürdü. Bazı Parti yöneticilerinin böyle davranışların ahlaka uygunluğu konusunda çekincelerini belirtmelerine karşın, özel sohbetlerin rapor edilmesi gittikçe bu ihbar pratiğinin yaygın bir özelliği haline geldi. 1925'teki On

59 Khakhordin, *The Collective and the Individual in Russia*, s. 123–5.

60 V. Kozlov, "Denunciation and Its Functions in Soviet Governance: A Study of Denunciations and Their Bureaucratic Handling from Soviet Police Archives, 1944–1953", *Journal of Modern History*, 68 (Aralık 1996), s. 867; C. Hooper, "Terror from Within: Participation and Coercion in Soviet Power, 1924–64" (Doktora tezi, Princeton Üniversitesi, 2003), s. 13.

61 *XIV sezd VKP(b): stenograficeskiy otçet* (Moskova, 1926), s. 600.

Dördüncü Parti Kongresi'nde özel bir sohbeti rapor etmenin genellikle onaylanmaması gerektiğine karar verilmişti, ama bu sohbetin "Parti'nin birliği için bir tehdit" olarak görülmemesi kaydıyla.[62]

İhbara davetiye 1920'lerde gelişen tasfiye kültüründe kilit öneme sahipti. Parti ve Sovyet örgütlerinin düzenli yaptığı tasfiye toplantılarında Parti üyeleri ve yetkilileri tabandan alınan yazılı ve sözlü ihbarlar doğrultusunda eleştirilere cevap vermeye zorlanırdı. Genç Yelena Bonner'in Komintern yurdundaki bir gözlemiyle saptadığı gibi, bu toplantılar bazen çok kişisel niteliğe bürünürdü:

> İnsanların karıları ve bazen çocukları hakkında sorular yöneltilirdi. Sonradan anlaşıldı ki, bazı kişiler karılarını dövüyormuş ve çok fazla votka içiyormuş. Batanya [Bonner'in ninesi] orada olsa, edepli insanların böyle soruları sormadığını söylerdi herhalde. Bazen sorgudan geçirilen kişi bir daha karısını dövmeyeceğini ya da artık içki içmeyeceğini söylerdi. Bir sürü kişi de yaptığı işler konusunda "bir daha yapmayacağım" ve "her şeyi anladım" derdi. Böylece iş öğretmen odasına çağrılmayı andıran bir hal alırdı: Siz ayakta dikilmiş beklerken, masa başında oturan öğretmen sizi azarlar ve diğer öğretmenler sırıtarak bakar; siz de "Anladım", "Bir daha yapmayacağım", "Elbette hatalıyım" laflarını çarçabuk sıralarsınız. Oysa içinizden hiç de öyle düşünmezsiniz; tek istediğiniz şey bir an önce oradan çıkıp teneffüsteki diğer çocuklara katılmaktır. Toplantıdaki insanlar öğretmen karşısına çıkmış öğrenciden daha tedirgindi. Bazıları düpedüz ağlamaklı haldeydi. Onları seyretmek tatsızdı. Her sorgulama uzun zaman alırdı; bazı akşamlar üç kişi sorguya çekilirdi, bazen tek kişiyle uğraşılırdı.[63]

Gittikçe bir Bolşevik'in özel yaşamında Parti önderliğinin dik bakışına ve kınamasına hedef olmayan hiçbir şey kalmadı. Her üyenin iç benliğini kolektif yapıya açmasının beklendiği bu alenilik kültürü Çin'deki Kültür Devrimi'ne kadar Bolşeviklere özgüydü. (Nazi ya da faşist harekette buna benzer bir şey yoktu; Parti'nin kurallarına ve ideolojisine bağlı kaldığı sürece, her Nazi'nin ya da faşistin bir özel yaşamı olmasına izin verilirdi.) Bolşevikler özel yaşam ve kamusal yaşam arasındaki her türlü ayrıma açıkça karşıydı. Bir Bolşevik 1924'te şöyle yazmıştı: "Bir yoldaş 'Şu anda yaptığım şey toplumu değil, özel yaşamımı ilgilendirir,' dediğinde, bunun doğru olamayacağını söyleriz."[64] Parti üyesinin özel

62 Ibid. s. 615.
63 Bonner, *Mothers and Daughters*, s. 148.
64 *Partiynaya etika*, s. 329.

yaşamındaki her şey sosyal ve siyasaldı; yaptığı her şeyin Parti çıkarlarına doğrudan bir etkisi vardı. "Parti birliği"nin anlamı buydu – bireyin Parti'deki kamusal yaşamla tam kaynaşması.

Solts *Parti Ahlakı* kitabında Parti'yi yoldaşların şahsi güdülerinin ve davranışlarının her Bolşevik tarafından dikkatle gözlendiği ve eleştirildiği bir özdenetimli kolektif yapı olarak algılamaktaydı. Ona göre, bu şekilde her Bolşevik kendisini Parti'nin bakışıyla tanır hale gelecekti. Ancak gerçek hayatta bu karşılıklı gözetim tam tersi bir sonuç doğurdu: İnsanları Sovyet ideallerine uyuyormuş gibi görünürken, gizli bir özel alanda gerçek benliklerini saklamaya yöneltti. Bağlılık *gösterisi* isteyen ve aykırılığın *dışa vuruluşunu* cezalandıran Sovyet sisteminde böyle bir ikiyüzlülüğün yaygınlaşması kaçınılmazdı. Gizliliğin ve kandırmanın Sovyetler Birliği'ndeki hemen herkes için hayatta kalma açısından gerekli stratejiler haline geldiği 1930'lardaki terör sırasında, tamamen yeni tipte bir kişilik ve toplum ortaya çıktı. Ama bu ikili yaşam daha 1920'lerde toplumun geniş kesimleri, özellikle de herkesin gözü önündeki Partili aileler ve sosyal geçmişleri ya da inançları yüzünden baskıya maruz kalan kişiler için bir gerçekliğe dönüşmüştü. İnsanlar evlerinin kapalı ortamında başka ilkelere göre yaşasalar bile, bir maske takmayı ve sadık Sovyet yurttaşı rolünü oynamayı öğrendiler. Bu toplumda konuşmak tehlikeliydi. Ailede konuşulanları evin dışında tekrarlamak tutuklanmaya ve hapse atılmaya yol açabilirdi. Çocuklar başta gelen tehlike kaynağıydı. Doğal konuşkanlıklarından dolayı, kulak misafiri oldukları şeylerin siyasal önemini anlayıp saklayamayacak kadar küçüktüler. Özellikle oyun alanı muhbirlerin kaynadığı bir yerdi. Bir ara kademe Bolşevik yetkilisinin kızı olan Saratov "Bize dilimizi tutmamız ve ailemiz hakkında hiç kimseyle konuşmamamız öğretilirdi," diye hatırlıyor:

> Biz çocukların öğrenmek zorunda olduğu belli dinleme ve konuşma kuralları vardı. Yetişkinler fısıltıyla konuşurken kulak misafiri olduğumuz ya da sırtımız dönükken söylendiğini duyduğumuz şeylerin başka bir kimseye aktarılamayacağını bilirdik. Söyledikleri şeyleri duyduğumuzu belli ettiğimizde sıkıntıya girerdik. Bazen yetişkinlerin bir şey söyledikten sonra bize "Yerin kulağı vardır," ya da "Dilini sıkı tut," gibisinden ifadelerle tembihte bulunmasından, az önceki sözlerini işitmemizin istenmediğini anlardık. ... Ama çoğunlukla bu kuralları içgüdüyle öğrenirdik. Hangi sözlerin siyasal bakımdan tehlikeli olduğunu kimse bize açıklamazdı, ama bir şekilde bunu anlardık.[65]

65 Yelena Dombrovskaya'yla mülakat, Moskova, Ocak 2003.

Nina Yakovleva Sovyet rejimine bir sessiz muhalefet ortamında büyüdü. Annesi İç Savaş sırasında Kostroma'da Bolşeviklerden kaçan bir soylu ailedendi. Babası 1921'de Tambov ilinde Bolşeviklere karşı büyük çaplı köylü ayaklanmasında yer aldığı için hapse atılan bir sosyalist devrimciydi.* (Hapisten kaçıp gittiği Leningrad'da 1926'da yeniden tutuklandı ve Suzdal özel tecrit kampında beş yıl cezaya çarptırıldı.) Nina 1920'lerde daha çocukken okuldaki arkadaşlarına babasından söz etmesinin uygun görülmediğini içgüdüsel olarak öğrenmişti. "Annem görünüşte siyaset konusunda sessizdi," diye hatırlıyor. "Siyasal konulara ilgi duymadığını belirtirdi." Nina bu sessizlikten dilini tutması gerektiğini öğrenmişti. "Hiç kimse nelerin konuşulabileceğine dair belirli kurallar koymuş değildi; ama içinde babam hakkında konuşmamamız gerektiğini bize açıkça belli eden bir genel sezgi, bir hava vardı." Nina yakın aile çevresi dışında hiç kimseye güvenmemeyi de öğrendi. "Hiç kimseyi sevmiyorum, sadece annemi, babamı ve Liyuba teyzemi seviyorum," diye yazdı babasına 1926'daki bir mektubunda. "Sadece ailemizi seviyorum. Başka kimseyi sevmiyorum."[66]

Galina Adasinskaya aktif muhalefet yürüten bir ailenin kızı olarak 1921'de doğdu. Babası sosyalist devrimci, annesi ve ninesi Menşevik'ti (her üçü de 1929'da tutuklandı). Eski sosyalist devrimcilerin ve Menşeviklerin Sovyet hükümetinde görev almasının hâlâ mümkün olduğu 1920'lerde Galina'nın anne babası bir ikili yaşam sürdü. Babası NEP döneminin ürünü bir ekonomik kuruluş olan Kooperatifler İdaresi'nde, annesi ise Ticaret Bakanlığı'nda çalışmaktaydı; ikisi de özel yaşamlarında eski siyasal görüşlerine bağlı kaldılar. Galina bu gizli siyaset alanının dışında tutularak korundu. Bir "Sovyet çocuğu" olarak yetiştirildi; Öncüler ve Komsomol örgütlerine katıldı. "Siyaset annemle babamın işte yaptığı ya da üzerine yazı yazdığı bir şeydi. Ama evde böyle şeylerden hiç söz etmezlerdi. ... Siyaseti kirli bir iş olarak görürlerdi."[67]

Nina ve Galina'nin yetiştiği aile ortamları belki uç örnekler olabilir; ama içgüdüyle öğrendikleri sessizlik kurallarına birçok aile uymaktaydı. Polonyalı bir soylu ailenin kızı olan ve kilisede görüldüğü için Öncüler örgütünden atılan Sofya Ozemblovskaya, Minsk yakınındaki bir köyde ailesiyle birlikte ahşap bir evin ön yarısında oturmaktaydı. "Evde siyaset ya da benzer şeyler üzerine hiç konuşmazdık," diye hatırlıyor. "Babam her zaman 'Yerin kulağı vardır,' derdi. Bir keresinde duvara bir bardak dayayarak komşularımızın konuşmalarını nasıl din-

66 MSP, dos. 3, op. 48, bel. 2, sat. 1, 23, 32–4.

67 MSP, dos. 3, op. 42, bel. 2, sat. 5–6.

* Sosyalist Devrimciler 1917'de Rusya'daki en büyük partiydi. Köylülerden aldıkları destekle çoğunluğu ellerinde tuttukları Kurucu Meclis Ocak 1918'de Bolşeviklerce kapatıldı.



Tetyuev ailesi (dört yaşındaki Liyubov ortada oturuyor), Çerdin, 1927

leyebileceğimizi gösterdi bize. Böylece gerekeni anladık. Artık biz de komşularımızdan korkar hale geldik."[68]

Liyubov (Liyuba) Urallar'da küçük bir kasaba olan Çerdin'de 1923'te doğdu. Bir Ortodoks rahip olan babası Aleksandr 1922'de tutuklanmıştı ve o yılın büyük bölümünde hapis yatmıştı. Serbest bırakıldıktan sonra muhbirlik yaparak cemaat mensupları hakkında rapor vermesi için OGPU (siyasal polis) tarafından baskı altına alındı, ama teklifi kabul etmedi. Çerdin Sovyeti bunun üzerine Tetyuev ailesini yurttaşlık haklarından ve karneyle dağıtımın yürürlüğe girdiği 1929'da bir karneden yoksun bıraktı.* Aleksandr'ın kilisesi Ortodoks ayini basitleştirmeye çalışan ve Sovyet rejiminden destek gören "yenilikçiler" adlı (*obnovlentsi*) kilise reformcularının eline geçti. Kısa bir süre sonra da onu cemaate katılmayarak "inananlar arasında nifak tohumları" ekmekle suçlayan *obnovlentsi*'nin ihbarı üzerine ikinci sefer tutuklandı. Liyubov'un annesi kütüphane katalogu üzerine çalıştığı Çerdin Müzesi'ndeki işinden çıkarıldı; iki erkek kardeşinden büyüğü okuldan ve Komsomol'dan atıldı. Aile geçim için Liyubov'un öğretmen olan ablasının kazancına bakar hale düştü. Liyubov 1920'lerdeki çocukluğunu şöyle aktarıyor:

> Annemle babam önemli bir şeyi konuşma gereğini duyduklarında, her zaman evin dışına çıkarak fısıltıyla konuşurlardı. Bazen ninemle avluda konuştukları olurdu. Böyle konuşmaları çocukların önünde asla, ama asla yapmazlardı. ... Hiçbir zaman, Sovyet iktidarı üzerine tartışmaz ya da

68 MP, dos. 4, op. 9, bel. 1, sat. 4–8; bel. 2, sat. 13.

* Ailenin de yer aldığı *lişentsi* (kelime anlamı "haklardan mahrum olanlar") esas olarak yurttaşlık ve seçim haklarından yoksun bırakılmış eski aydınlardan, küçük burjuvalardan ve din adamlarından oluşan bir kategoriydi. Bolşeviklerin *lişentsi*'ye yönelik ayrımcılığı 1920'lerde gittikçe arttı; birçok aile Sovyet okullarına gitme ve devlet konutlarında oturma hakkından ya da karnelerden yoksun bırakıldı.

eleştirel sözler etmezlerdi – hem de eleştirecek çokça şey olmasına karşın. Bir defa bile onlardan bunu duymuş değildik. Annemin her zaman bize söylediği tek şey şuydu: "Gevezelik yapmaya kalkmayın, gevezelik yapmayın. Ne kadar az duyarsanız, o kadar iyi olur." Fısıltıyla konuşulan bir evde büyüdük.[69]

4

Birçok aile 1920'lerde gittikçe artan bir kuşak kopukluğu yaşadı: Büyüğe saygının geçerli olduğu evlerin özel alanlarında eski toplumun görenekleri ve alışkanlıkları egemen kalırken, gençler okul, Öncüler ve Komsomol aracılığıyla Sovyet propagandasının etkisi altına gittikçe daha fazla girdi. Eski kuşak açısından bu durum bir ahlaki ikilem yarattı: Bir yandan aile geleneklerini ve inançlarını çocuklarına aktarmak isterken, diğer yandan onları Sovyet yurttaşları olarak yetiştirmek zorunda kaldılar.

Çoğu ailede nineler ve dedeler geleneksel değerlerin başlıca aktarıcıları oldu. Özellikle nineler hem annenin, hem de babanın çalıştığı durumlarda çocukları yetiştirmede birincil sorumluluk üstlenerek ve ev işlerini çekip çevirerek özel bir rol oynadılar; annenin yarım gün çalıştığı durumlarda da önemli bir yardımcı rolünü yerine getirdiler. Şair Vladimir Kornilov'un sözleriyle, "Bizim zamanımızda anneler yoktu sanki/Sadece nineler vardı başımızda."[70] Ninenin etkisi çeşitli yollarla hissedilirdi. Nine ev işlerini çekip çevirmekle, çocukların görgüsünü ve alışkanlıklarını doğrudan etkilerdi. Onlara "eski günler"in (1917 öncesinin) hikâyelerini anlatırdı; bunlar zamanı geldiğinde Sovyet tarihine bir referans noktası ya da karşı denge unsuru sağlayarak, çocukların okulda işlenen propagandayı sorgulamalarına olanak verebilirdi. Nine çocuklara Sovyet okullarında çok az yer verilen devrim öncesi Rus edebiyatını okuyarak veya onları tiyatroya, galerilere ya da konser salonlarına götürerek 19. yüzyılın kültürel değerlerini canlı tutardı.[71]

Yelena Bonner de ninesi tarafından yetiştirildi. "Hayatımın merkezinde annem değil, Batanya vardı," diye yazacaktı daha sonraları. Yelena'nın anne babası Parti militanları olduklarından çoğu kez evde bulunmuyorlardı. Küçük kız

69 MP, dos. 4, op. 12, bel. 2, sat. 7.

70 Bonner, *Mothers and Daughters*, s. 17.

71 V. Semenova, "Babuşki: semeynye i sotsyalnye funktsiy praroditelskogo pokoleniya", *Sudba liyudey: Rossiya xx vek. Biyografii semey kak obekt sotsiologiçeskogo issledovaniya* (Moskova, 1996), s. 326–54.

ninesiyle ilişkisinde çok özlemekle birlikte anne babasından alamadığı sevgiyi ve şefkati buldu. Batanya ayrıca anne babanın işlediği Sovyet etkisine bir ahlaki karşı denge unsuru sağladı. Yelena henüz bir çocuk olmasına karşın, tombul ama "şaşılacak derecede güzel" ve "sakin, otoriter mizaçlı" bir kadın olan ninesinin aslında anne babasının Sovyet dünyasından farklı bir dünyada yaşadığının farkındaydı.

> Batanya'nın arkadaşları ve tanıdıkları sadece kendisinin ve çocukların Parti üyesi olmadığı binamıza nadiren gelirdi. Ama ninemle birlikte sıkça onları ziyarete giderdik. Onların farklı yaşadığını görürdüm – farklı yemek tabakları, farklı mobilyaları vardı. (Bizim evde Batanya normal mobilyaya ve birkaç güzel şeye sahip tek kişiydi...) Her şeyi farklı yaklaşımla konuşurlardı. Kesinlikle babamdan ve annemden kaynaklanan bir izlenimle, onların farklı türden insanlar olduğunu hissederdim – çözemediğim şey onların daha kötü mü, yoksa daha iyi mi olduğuydu.

Batanya'nın tutucu ahlaki bakış açısının kökleri Rus-Yahudi burjuvazisinin dünyasındaydı. Çalışkan, katı, ama şefkatli ve ailesine tam anlamıyla bağlı biriydi. 1920'lerde Leningrad gümrük idaresinde bir "uzman" (*spets*), yani epeyce horlanmakla birlikte gerek duyulan "burjuva" eksperler ve teknisyenler sınıfının bir mensubu olarak çalıştı. Muhasebeci konumuyla aldığı aylık "Parti Tavanı" ölçeğinde Bonner'in anne babasının kazandığından daha fazlaydı. Batanya para ve ev idaresi konusunda Yelena'nın anne babasının aileye dayattığı "Sovyet rejimi"yle sürekli bir sürtüşme kaynağı olan eski tarz kanaatkâr tutumlara sahipti. Epeyce kitap okumakla birlikte "çağdaş edebiyatı okumayı inatla reddederdi" ve modern dünyayı öylesine küçümserdi ki, sinemaya "ilke olarak" git-



Batanya Bonner torunlarıyla birlikte (soldan sağa: Zorya, Yelena, Yegorka), Moskova, 1929

mezdi. "Yeni düzene hep tepeden bakar", Parti liderlerini kötüleyici sözler söyler ve Bolşevik diktatörlüğünün aşırılıklarından dolayı kızını azarlardı. Gerçekten kızdığı zaman, "Size şunu hatırlatayım ki, Devrim'inizden önce..." ibaresiyle başlayan şeyler söylerdi. Sovyet hükümetinin Ortodoks takviminin en renkli yortusu apukuryayı yasaklamasından sonra, bütün eski âdetlere sempatiyle bakan Batanya torununa şöyle demişti: "Eh, bunun için anneciğine ve babacığına teşekkür edebilirsin." Ailesindeki bu değerler çatışmasıyla Yelena'nın kafasının karışması şaşırtıcı değildi. "Eğitim konusunda muazzam bir çatışma vardı," diye aktarıyor kendisiyle yapılan mülakatta.

> Ninem bana Altın Çocuk Kütüphanesi'nden kitaplar, çeşitli ahmakça şeyler getirirdi ve annem bundan hoşlanmayarak dudaklarını büzmekle birlikte, nineme bir şey söylemeye asla cesaret edemezdi. Annemin eve getirdiği kitaplar farklıydı. Örneğin, Pavel Korçagin'i* benim için el yazması olarak getirdiğinde, onu da okudum. Ama hangi kitabın daha çok hoşuma gittiğine karar veremezdim.

Yelena ninesini seviyor ve ona "dünyadaki herkesten daha fazla" saygı duyuyordu; ama şaşırtıcı olmayan bir şekilde anne babasıyla ve onların dünyasıyla özdeşleşmek istiyordu: "Babamın ve annemin arkadaşlarını her zaman kendime yakın, Batanya'nınkileri ise yabancı olarak görürdüm. Esasen, çoktan Parti'ye bağlanmıştım."[72]

Vsevolod Pudovkin'in 1920'lerde ve 1930'larda çektiği filmlerin çoğunun kameramanı olan Anatoli Golovniya'nın Moskova'daki evinde annesi Lidya İvanovna dediğim dedik bir konuma sahipti. Odessa'lı Rum bir tüccar ailenin çocuğu olarak, Smolni Enstitüsü'nde eğitim gördüğü için Rus aristokrasisinin süzme tutumlarını ve alışkanlıklarını edinmişti. Bu görenekleri "Rus Victoria" tarzında demir disiplinle yönettiği Golovniya hanesine de taşıdı. Oğlu Anatoli'nin olağanüstü güzel bir film aktrisi olan ve Çelyabinsk'teki yoksul bir köylü ailesinin çocuğu olarak sonradan Moskova'ya gelen Liyuba adlı karısının "kaba" görgüsünü hor gören bir tutum içindeydi. Gelininin pahalı elbiselere ve mobilyalara dönük zevkinin "yeni Sovyet burjuvazisi"nin, bürokrasi saflarında yükselen köylü ve işçi sınıfının maddi açgözlülüğünü yansıttığı kanısındaydı. Liyuba'nın bir alışve-

72 Bonner, *Mothers and Daughters*, s. 14, 15, 16, 27, 40, 78, 145; Yelena Bonner'le mülakat, Boston, Kasım 2006.

* Nikolay Ostrovski'nin Sovyet iktidarının kuruluşunu ve Komsomol militanı Pavel Korçagin'in kahramanca hayatını anlattığı *Ve Çeliğe Su Verildi* (1932–4) adlı bu romanı 1930'larda ve 1940'larda birçok Sovyet çocuğuna ilham kaynağı olmuştu.

riş eğlencesinde dönüşünde tutuştukları hararetli münakaşada, ona "Devrim'in çirkin yüzü"nü temsil ettiğini söylemişti. Lidya'nın ise basit zevkleri vardı. Her zaman aynı tam boy siyah elbiseyi giyer ve derin ceplerinde bir puda kutusu ile uzun saplı bir gözlük bulundururdu. İç Savaş'ın sonunda Güneydoğu Rusya ve Ukrayna'yı saran kıtlıktan sağ kurtulmuş biri olarak, sürekli açlık korkusuyla yaşardı, hem de Anatoli'nin kazancı Liyuba'nın kız kardeşini ve kızı Oksana'yı da kapsayan aileye fazlasıyla yetmesine karşın. Lidya her öğünü önceden planlar ve satın alınması gereken malzemelerin tam miktarıyla birlikte küçük bir deftere not ederdi. Seçkin Filippovski fırını ve "bir bardak buzlu domates suyu içme lüksünden kendisini mahrum etmediği" Tverskaya Caddesi'ndeki Yeliseyev mağazası gibi gözde dükkânları vardı. Oksana 1985'te çocukluk anılarına değinirken şöyle yazacaktı:

> Ninem çok mütevazı ve disiplinli bir kişiydi. Bir tür ahlak öğretmeni gibiydi, belki de bir pedagog. Her zaman "doğru şey"i yapmaya çalışırdı. İnanmış bir Bolşevik olan oğluna şunu söylemekten ne kadar hoşlandığını hatırlıyorum: "Eğer işleri benim gibi yapmış olsaydınız, komünizmi çoktan kurardınız." Sözlerinde korkusuzdu ve düşündüğü ya da yaptığı hiçbir şeyi gizlemezdi. Fikirlerin gösteriş, kandırma ya da korku etkisi olmaksızın açıkça ve yüksek sesle söylenmesi gerektiğine sıkı biçimde inanırdı. Bana sıkça şunu söylerdi: "Fısıldayarak konuşma, görgüsüzlüktür bu!"* Torununa bir ahlaki örnek sunmak için böyle davrandığını kavrıyorum şimdi – amacı bana doğru davranma yolunu göstermekti. Teşekkürler, nineciğim![73]

Nineler aynı zamanda dinsel itikadın başta gelen uygulayıcıları ve koruyucularıydı. Bir Sovyet çocuğunun bazen anne babasının bilgi ya da onayı olmadan vaftiz edilişini ayarlayan hemen her zaman nineydi; torunlarını kiliseye götürerek onlara dinsel görenekleri ve inançları aktarırdı. Sovyet çocuklarının anne babaları dinsel itikatlarını korusalar bile, bunu iletmeye daha az yatkın olurlardı; tavırlarının ardında sözgelimi okulda böyle inançların açığa çıkmasının aile açısından feci sonuçlar doğuracağı korkusunun payı vardı bir ölçüde. Leningrad yakınındaki Kolpino'da fabrika işçisi bir ailenin çocuğu olarak doğan Vladimir

73 GFA, O. Golovniya, "Predislovye k pismam", metin, s. 20; Yevgeniya Golovniya'yla mülakat, Moskova, Kasım 2004.

* 1924'te doğduğu Roma'da büyüyen Yelena Volkonskaya annesinin aynı ibareyi kullandığını hatırlıyor. Yelena'nın 1893'te doğan annesi 1906–11'de Rusya'nın başbakanı olan Pyotr Stolipin'in kızı ve Smolni Enstitüsü mezunuydu (Yelena Volkonskaya'yla mülakat, Cetona, Temmuz 2006).

Fomin, "Babamın ve annemin şiddetle karşı çıkmasına rağmen, ninem beni vaftiz olmaya götürdü," diye hatırlıyor. "Bu iş bir köy kilisesinde tamamen gizlice yapıldı. Annem ve babam vaftiz edildiğimin ortaya çıkması halinde, fabrikadaki işlerini kaybetmekten korkuyorlardı."[74]

Bir ninenin dinsel inançları çocuğu Sovyet okullarındaki ideolojik sistemle bir çatışma sürecine götürebilirdi. Tiflis'te mühendisler yetiştirmiş varlıklı bir ailenin çocuğu olarak 1918'de doğan Yevgeniya Yevangulova çocukluğunun büyük bir bölümünü Ribinsk'teki ninesinin ve dedesinin yanında geçirdi; çünkü Sovyet Madencilik Konseyi'nde madenlerden sorumlu şef olan babası Pavel sıklıkla Sibirya'da iş gezilerine çıkarken, Moskova'da öğrenim görmekte olan annesi Nina da bakımıyla başa çıkamayacak durumdaydı. Yevgeniya'nın yetişmesinde dindar bir tüccarın eski anlayışa sahip eşi olan ninesi önemli bir etken oldu. Okula gittiği ilk gün ona bluzunun altına takması için küçük bir haç verdi. Ama bir grup oğlan bunu fark edip kızı alaya aldılar. Onu işaret edip "Tanrı'ya inanıyor!" diye bağırdılar. Yevgeniya bu olayla sarsıntıya uğradı ve içine kapandı. Öncülere katılmaya çağrıldığında, o yaştaki çocuklar arasında nadir görülen bir protestoyla bunu reddetti ve daha sonra Komsomol'a da katılmaktan kaçındı.[75]

Boris Gavrilov 1921'de doğdu. Babası Leningrad'ın bir sanayi banliyösünde bir fabrika yöneticisi ve üst düzey Parti üyesiydi. Annesi ise bir öğretmendi. Boris varlıklı bir fildişi tüccarının dul eşi olan anneannesinin yanında büyüdü ve onun dinsel itikadı üzerinde kalıcı bir etki bıraktı:

> Toplam beş odamızın biri nineme aitti. Odasının duvarları dinsel suretlerle ve adak mumlarının yakıldığı büyük ikonlarla kaplıydı. Evde babamın ikon asılmasına izin verdiği tek odaydı burası. Ninem kiliseye giderdi ve babama haber vermeden beni de yanında götürürdü. Çok uzun sürmesine karşın, Paskalya ayini hoşuma giderdi. ... Bu kilise ninemin tek neşe kaynağıydı – tiyatroya ya da sinemaya gitmezdi; sadece dinsel kitapları okurdu ve benim okumayı öğrendiğim ilk kitaplar bunlardı. Annem de dindar olmakla birlikte kiliseye gitmezdi. Buna zamanı yoktu ve zaten babam da izin vermezdi. Okulda bana ateist olmam gerektiği öğretildi. Ama kilisenin güzelliğine daha fazla tutkundum. Ninem öldüğünde ve annem ile babam boşandığında [1934], annem beni kilise ziyaretlerini sürdürmeye teşvik etti. Hatta bazen komünyona katıldığım ve günah çıkardığım da oldu.

74 Vladimir Fomin'le mülakat, St Petersburg, Eylül 2003.

75 Yevgeniya Yevangulova'yla mülakat, St Petersburg, Mart 2004; E. P. Yevangulova, *Krestnyi put* (St Petersburg, 2000), s. 7–9, 36; RGAE, dos. 5208, op. 1, bel. 28.

> Kendimi öyle pek dindar saymasam da, her zaman bir haç takarım. Haliyle okuldayken ya da orduya katıldığımda [1941] dinsel inançlarımdan tek kelime söz etmedim. Böyle şeylerin gizlenmesi gerekiyordu.[76]

Ev ile okul arasındaki ayrım birçok aile çatışmaları yarattı. Anne babaların söyledikleri ile öğretmenlerin öğrettikleri arasındaki çelişki çoğu kez çocukların kafasını karıştırırdı. "İnsan evde bir şey, okulda başka bir şey duyuyor; en iyisinin hangisi olduğunu bilmiyorum," diye yazmıştı bir öğrenci 1926'da. Din konusu özellikle kafa karıştırıcıydı. Bir öğrenci "iki kuvvet arasında parçalanma" duygusuna işaret etmekteydi: Okulda ona "Tanrı diye bir şeyin olmadığı" öğretilirken, evde ninesi "Tanrı'nın var olduğunu" söylemekteydi. Din sorunu özellikle öğretmenlerin çocukları büyüklerin inançlarına ve otoritesine karşı çıkmaya teşvik ettiği kırsal kesimde gençleri ve yaşlıları ayıran bir unsurdu. "Çay içilirken annemle Tanrı'nın varlığı konusunda tartıştım," diye yazmıştı bir kırsal öğrenci 1926'da. "Sovyet iktidarının dine savaş açmakla ve rahipleri sindirmekle yanlış yaptığını söyledi. Ama onu ikna ettim: 'Hayır, anneciğim, yanılıyorsun. Sovyet iktidarı doğru yapıyor. Rahip bir yalancı.'" Öncüler arasına katıldıktan sonra, çocuklar güven kazanırdı. Geçmişin geri âdetlerini temizlemeye kararlı bir hareketin üyeleri olma bilincini edinirlerdi. "Büyük Perhiz sırasında bir gün okuldan eve döndüğümde, ninem bana çayın yanında sadece patates verdi," diye yazmıştı bir Öncü. "Şikâyet etmem üzerine, ninem 'Kızına, Büyük Perhiz daha bitmedi ki,' dedi. Hemen karşılığını verdim: 'Senin için öyle olabilir, çünkü yaşlısın. Ama biz Öncüleriz ve bu törelere uymak zorunda değiliz.'" Militan ateizmin "ileri" siyasal bilincin bir belirtisi sayıldığı ve neredeyse üyeliğin bir önkoşulu olduğu Komsomol'da bu girişkenlik daha da belirgindi.[77]

Anne babalar Tanrı konusunda çocuklarına anlatacaklarını çok titizlikle seçmek zorundaydılar; dinsel eğilimler taşısalar bile çoğu kez çocuklarına dinsel terbiye vermeme yönünde bilinçli bir karar almaktaydılar. Çocuklarının yetişkinlikte başarıya ulaşmak için Sovyet kültürüne uyum sağlamalarının gerekli olduğunun farkındaydılar. Bu uzlaşma özellikle bir çocuğun hedeflerine ulaşmasının devlet onayına bağlı olduğunu anlayan meslek sahibi aileler arasında yaygındı. Babası mimar olan bir mühendis, anne babasının Devrim öncesinde Tanrı'ya inanacak ve önceki kuşakça öğretilen ilkelere uyacak şekilde yetiştiril-

76 Boris Gavrilov'la mülakat, St Petersburg, Haziran 2003.

77 "Obidennyi NEP (Soçineniya i pisma şkolnikov 20-x godov)", *Neyzvestnaya Rossya xx vek*, c. 3 (Moskova, 1993), s. 285–7; HP, 59 A, c. 5, s. 25; Inkeles ve Bauer, *The Soviet Citizen*, s. 216. *Ayrıca bak.* S. Tchouikina, "The 'Old' and 'New' Intelligentsia and the Soviet State", T. Vihavainen (ed.), *The Soviet Union – A Popular State?* (St Petersburg, 2003), s. 99–100.

miş olduğunu hatırlıyor. Ama kendisi farklı ilkelere saygı duyacak şekilde, yani kendi ifadesiyle "ortama uygun davranacak" ve "istenen bütün sosyal gereklere uyacak" şekilde yetiştirilmişti. Her ikisi de kütüphaneci olan Pyotr ve Marya Skaçkova'nın Moskova'daki evinde benzer bir durum geçerliydi. Dindar olmalarına ve daima kiliseye gitmelerine karşın, üç kızlarını Tanrı'ya inanacak şekilde yetiştirmediler. İçlerinden biri bunun gerekçesini şöyle aktarıyor:

> Annemin ve babamın düşünce tarzına göre, din artık yasaklandığına göre, bu konuda çocuklarıyla konuşmamaları gerekirdi; çünkü bizler onların içinde yetiştiğinden farklı bir toplumda yaşayacaktık. Öncülere ya da Komsomol'a katıldığımızda bir ikili yaşam sürmemizi istemiyorlardı.[78]

Gerçekten de ikili yaşam sürdüren birçok aile vardı. Bunlar 1 Mayıs ve 7 Kasım (Devrim Günü) gibi Sovyet resmî bayramlarını kutlamakla ve rejimin ateist ideolojisine uyum sağlamakla birlikte, evlerinin mahremiyetinde dinsel itikatlarının gereklerini yerine getirmekteydiler. Yekaterina Olitskaya Sosyalist Devrimci Parti'nin bir üyesiydi. 1920'lerde sürgün edildiği Riyazan'da, eski bir demiryolu işçisinin dul eşi olan yaşlı bir kadınla ve onun bir kâğıt fabrikasında çalışan Komsomol üyesi kızıyla birlikte oturdu. Yaşlı kadın koyu dindardı, ama kızının ısrarı nedeniyle ikonlarını evin arka odasında perdeyle örtülen gizli bir dolapta tutmaktaydı. Kızı evinde ikonlar bulunduğunun ortaya çıkması halinde Komsomol'dan atılacağı korkusu içindeydi. "Pazar günleri ve önemli yortularda akşamleyin perdeleri çeker ve adak mumlarını yakarlardı," diye yazar Olitskaya. "Genellikle kapıların kilitli olmasına dikkat ederlerdi." Antonina Kostikova benzer biçimde ketum bir evde büyüdü. Babası 1922'den 1928'e kadar Saratov ilindeki bir köy sovyetinin başkanıydı; ama gizlice Ortodoks inancını korumaktaydı. "Anne babamız çok dindardı," diye hatırlıyor Antonina. "Bütün duaları bilirlerdi. Babam özellikle sofuydu, ama sadece geceleri evde ara sıra dinden söz ederdi. Bizim [üç çocuk] onu dua ederken görmemize fırsat vermezdi. Okulda Tanrı hakkında anlatılanları öğrenmemiz gerektiğini söylerdi bize." Antonina'nın annesi basit bir köylü kadınıydı; Antonina onun bir masa çekmecesinin gizli bölmesinde tuttuğu bir ikonu ancak 1970'lerde ölümünden sonra bulmuştu.[79]

Partili ailelerde bile dinsel ritüellerin gizlice yerine getirildiği olurdu. Aslında, Merkezi Denetim Komisyonu'nun 1925'te Parti'den atılan üyelerin neredey-

78 Inkeles ve Bauer, *The Soviet Citizen*, s. 223; MSP, dos. 3, op. 52, bel. 2, sat. 19.

79 E. Olitskaya, *Moy vospominaniya*, 2 c. (Frankurt, 1971), c. 2, s. 56; MP, dos. 4, op. 8, bel. 2, sat. 6. *Ayrıca bak.* MM, dos. 12, op. 31, bel. 2, sat. 1–2; MSP, dos. 3, op. 53, bel. 2, sat. 11–12; dos. 3, op. 8, bel. 2, sat. 1–7.



Köylü dadı, Fursey ailesi (Leningrad)

se yarısının dinsel ibadetten dolayı tasfiye edildiğini ortaya koyan raporuna bakılırsa, oldukça yaygın bir durumdu bu. İsa'nın komünist idealle haşır neşir olduğu ve Lenin'in portresinin oturma odasının "kızıl" ya da "kutsal" köşesinde aile ikonlarıyla birlikte sergilendiği çok sayıda Partili hane vardı.[80]

Sovyet ailesi içinde geleneksel Rus değerlerinin bir başka taşıyıcısı olan dadı haliyle ninenin doğal bir müttefikiydi. Birçok şehirli ailede, özellikle hem annenin, hem de babanın çalıştığı evlerde dadılar tutulurdu. Özellikle milyonlarca köylünün kolektifleştirmekten kaçmak için kentlere akın ettiği 1928'den sonra kırsal kesimden gelen dadılar neredeyse sınırsız bir kaynağa dönüştü ve bunlar beraberlerinde köylülüğün göreneklerini ve inançlarını getirdiler.

Hemen her Bolşevik çocuklarının bakımı için dadı tuttu. Partili kadınlardan çoğunun çalışması nedeniyle, en azından devletin genel yuva bakımını sağlamasına kadar pratik bir zorunluluktu bu. Birçok Partili ailede dadı evdeki egemen Sovyet tutumlarına karşı bir ahlaki karşı denge unsuru işlevini gördü. Tam bir ironiyle, çoğu üst düzey Bolşevik'in tuttuğu en pahalı dadılar genellikle gerici görüşlere sahipti. Örneğin, Bonner ailesinin bir dizi dadısı arasında Kont Şeremetev'in St Petersburg'daki evinde çalışmış biri, çocuklara "görgü" dersleri veren bir Baltık Alman'ı (Batanya'nın eski toprak ağası arkadaşlarından birinin tanıdığı) ve hatta geçmişte çarlık ailesine hizmet vermiş biri vardı.[81]

Dadıların aile yaşamına köklü bir etkide bulunması mümkündü. Örneğin, Parti militanları Anna Karpitskaya ve Pyotr Nizovtsev'in Leningrad'daki evinde çalışan Maşa adlı köylü dadı sofu bir Eski Mümin'di* ve evde dinsel ibadetini yerine getirirdi. Kendi sofra takımını kullanarak ayrı yemek yer, her sabah ve akşam odasında dualar eder ve çocukları kendi inancının gösterişli ayinlerine katardı. Maşa'nın bir özelliği de Rusya'nın kuzey kırsal kesimindeki köyünde öğrendiği geleneksel hekimliği uygulayarak, çocukların çeşitli hastalıklarını şifalı otlarla iyileştirmesiydi. İyiliksever ve sevecen kişiliğiyle işverenlerinin gözüne girdi ve Sovyet makamlarının militan dindarlara yönelik takibinden korundu. Onun varlığı bu

80 *Partiynaya etika*, s. 437; Liyusin, *Pismo*, s. 11; MP, dos. 4, op. 32, bel. 4, sat. 7.

81 Bonner, *Mothers and Daughters*, s. 41, 138–9, 200–202.

* Eski Müminler 1650'lerdeki kilise reformlarının Rum Ortodoks ibadetine yakınlaşmayı sağlamasından önceki Rus Ortodoks ritüellerine bağlıydı.



Nataşa Ovçinnikova

ailede hüküm süren ve nadir görülen liberal ortama katkıda bulundu. "Bir Eski Mümin'in aile içinde olmasını yadırgamazdık," diye hatırlıyor Anna'nın kızı Marksena. "Evimizde o sırada diğer Partili ailelerde rastlanan militan ateizmden hiç eser yoktu. Kendimiz ateist olsak bile, bütün dinlere ve inançlara hoşgörülü bir anlayışla yetiştirildik."[82]

İnna Gayster dadısının karşı değerlerinden derin biçimde etkilenen bir başka Bolşevik çocuğuydu. Babası Aron Gayster Gosplan'da (Devlet Planlama Komisyonu) üst düzey ekonomistlerden biri, annesi Rahil Kaplan ise Ağır Sanayi Halk Komiserliği'nde görevli bir ekonomistti. Her ikisi de Rus İmparatorluğu'nun güneybatı köşesinde Yahudilerin çarlık kararıyla yaşamak zorunda olduğu Sınırlı Alan'daki emekçi ailelerdendi. Beyaz Rus kasabası Gomel'de tanışan çift İç Savaş sırasında Parti'ye katılmış ve 1920'de Moskova'da bir komünal daireye taşınmıştı. Aron Kızıl Profesörler Enstitüsü'nde öğrenim görürken, Rahil Tekstil İşçileri Birliği'nde çalışmaktaydı. Birçok Sovyet Yahudi'si gibi, Gayster'ler de umutlarını Sovyetler Birliği'nde her türlü geriliği, eşitsizliği ve sömürüyü sona erdireceğine inandıkları sanayileşme programına bağlamışlardı. İlk çocukları İnna'nın 1925'te doğmasından iki ay sonra Nataşa adlı bir dadı tuttular. Geçtikleri yeni eve taşınan Nataşa Ovçinnikova Moskova'nın güneyine düşen Riyazan ilindeki bir köylü ailedendi; ailesinin küçük çiftliğinin İç Savaş'ta Bolşevik tahıl toplama görevlilerince yıkılmasının ardından 1921 kıtlığı sırasında başkente kaçmıştı. Gayster'lerin evinde ailesinden nadiren söz ederdi. Ama İnna daha sekiz ya da dokuz yaşındayken, dadısının yetiştiği dünyanın anne babasının yaşadığı dünyadan çok farklı olduğunu anladı. Nataşa'nın kilisede dua edişini izledi ve odasında ağlayışını duydu. Aynı şekilde başkentin yolunu tutarak kalabalık bir barakada kaçak göçmen olarak yaşayan Riyazan'lı akrabalarını ziyaretlerine onunla beraber gittiğinde bu insanların sefaletini gördü. Nataşa'nın yeğeni olan bir kızla birlikte oynamaktan hoşlanırdı; kızın ayakkabılarının olmadığını görünce, evden ona bir çift getirdi ve ayakkabıları soran anne babasına kaybettiği yalanını uydurdu. İnna herhangi bir şeyi siyasal bakımdan sorgulayamayacak kadar küçük olmasına karşın, Nataşa ve ailesiyle çoktan örtülü bir ittifak kurmuştu.[83]

82 MSP, dos. 3, op. 16, bel. 2, sat. 3–4, 7.

83 MSP, dos. 3, op. 37, bel. 2, sat. 13–15; İ. Şihiva-Gayster, *Semeynaya hronika vremen kulta ličnosti: 1925–1953* (Moskova, 1998), s. 5–6.

Bu dadıların geldiği köylü dünyasına büyük ölçüde ataerkil aile yapısının gelenekleri egemendi. 1926'da köylülük Sovyet nüfusunun yüzde 82'sini oluşturmaktaydı – toplam 147 milyonluk nüfus içinde Sovyetler Birliği'nin dört bir yanına dağılmış 613 bin köyde ve ücra yerleşmede yaşayan 120 milyon insan demekti bu.[84] Köylülüğün özel hanehalkı çiftliğindeki bireysel aile emeğine bağlılığı Sovyet Rusya'da bireyciliğin son önemli kalesi ve Bolşeviklerin bakış açısıyla Komünist ütopya önündeki başlıca sosyal engeldi.

Bazı yörelerde, özellikle Orta Rusya'da kentsel yaşam tarzı kırsal kesime sızmakta ve okumuş köylü oğullar babalarının yerine aile çiftliklerinin başına geçmekte ya da geniş ailelerden koparak kendi evlerini kurmaktaydı. Ama başka yerlerde ataerkil köylü ailesine özgü gelenekler baskın kaldı.

Antonina Golovina bir köylü ailesinin altı çocuğundan en küçüğü olarak 1923'te doğdu. Moskova'nın 800 kilometre kuzeydoğusundaki Obuhovo adlı köyü, bir ormanın ortasındaki ahşap evlerden oluşan eski bir yerleşmeydi; köyün ortasında bir havuz ve 18. yüzyılda inşa edilmiş büyük bir ahşap kilise vardı. Golovin'ler hep Obuhovo'da yaşamışlardı (1929'da köydeki elli dokuz hanenin yirmisinde bu ailenin mensupları oturmaktaydı).[85] Antonina'nın babası Nikolay 1882'de köyde doğmuş ve Birinci Dünya Savaşı sırasında orduda askerlik yaptığı üç yılın dışında bütün ömrünü orada geçirmişti. Birçok köy gibi, Obuhovo da aile ve akrabalık ilişkilerinin can alıcı rol oynadığı, sıkıca kenetlenmiş bir beldeydi. Köylüler kendilerini tek bir "aile" gibi görmekte ve çocuklarına diğer yetişkinlere ("teyze", "hala", "amca", "dayı" gibi) ailevi sıfatlarla hitap etmeyi öğretmekteydi. İç Savaş sırasında köylülüğü ayrı ve çatışan sosyal sınıflara – "kulaklar" ("kırsal burjuvazi") ve yoksul köylüler ("kırsal proletarya") – ayırmaya dönük Bolşevik girişimleri, Sovyet Rusya'nın büyük bölümünün yanı sıra Obuhovo'da fena halde çuvalladı.

Nikolay köyün en geniş sülalesine mensup çalışkan, ağırbaşlı ve başarılı bir köylü olarak Obuhovo'da saygın bir konuma sahipti. "Sakin bir adamdı, günü laklakla geçirmezdi; ama dürüstçe çalışır, işlerin hal yoluna girmesini sağlardı ve bu da köylülerce makbul görülürdü," diye hatırlıyor köylülerden biri. Birinci Dünya Savaşı'ndan döndükten sonra, Obuhovo'da köylü komününün bir lideri oldu. Önde gelen çiftçilerin oluşturduğu bir heyetçe yönetilen köylü komünü, serflik çerçevesinde ortaya çıkmış çok eski bir kurumdu; köy ve tarım yaşamının hemen her alanını düzenlerdi. Serflerin özgürleştirildiği 1861'de özyönetim

84 V. Danilov, *Sovetskaya dokolhoznaya derevniya: naselenye, zemlepolzovanye, hozyaystvo* (Moskova, 1977), s. 31.
85 MSP, dos. 3, op. 14, bel. 3, sat. 34–5.

yetkilerinin hatırı sayılır ölçüde genişletilmesiyle toprak ağalarının idare, kolluk ve yargı işlevlerinin çoğunu üstlenmiş ve kırsal idarenin temel birimi haline gelmişti. Komün Rusya'nın büyük bölümünde komünal mülkiyet altında olmakla birlikte bireysel olarak işlenen köy arazilerini denetler, şeritlerin çitlerle ayrılmadığı açık tarla sistemi uyarınca ekime ve hayvan otlatmaya ilişkin ortak kalıpları belirler ve tarıma elverişli alanları köylü çiftlikleri arasında hanehalkı büyüklüğüne göre periyodik olarak yeniden paylaştırırdı. Böyle eşitlikçi bir ilke arazilerin işgücü yüksek ailelerce tam işlenmesini sağlayarak komünün devlete vergi ödemesini de kolaylaştırırdı. Komün 1917'de toprakta köylü devriminin düzenleyici çekirdeğine dönüştü. Eski kırsal düzenin çöküşünden ve düzene öncülük eden eşraf ve ruhban kesimlerine mensup insanların çoğunlukla kırsal kesimden kaçışından sonra, Rusya genelinde köylüler bütün toprakların denetimini ele geçirdiler ve – merkezi hükümetten ya da kasabalardaki devrimci partilerden herhangi bir talimat beklemeksizin – köylü komünlerinin yanı sıra 1917'de kendi işlerini yürütmek üzere kurdukları çeşitli köy konseyleri (sovyetler) ve komiteleri aracılığıyla toprakları yeniden dağıttılar.[86]

Devrim'den önce Nikolay köy rahibinden arazi icar etmişti. Aşırı nüfusun ve verimsiz çiftçiliğin toprak sıkıntısına yol açtığı Rusya'daki çoğu köylü gibi, o da ailesini beslemek için icar ettiği bu araziye muhtaçtı. Komün 1917'de denetimini ele geçirdiği kilise topraklarını komünal arazilerle birlikte köylüler arasında paylaştırdı. Ailedeki "kaşık" sayısıyla (yani hanehalkı büyüklüğüyle) orantılı olarak belirlenen bir norma göre, Nikolay'a ekim ve otlak için dört hektar arazi verildi. Artık 1917'den önce ekip biçtiğinin neredeyse iki katı kadar toprağa sahipti ve bir icar bedeli ödemesine de gerek yoktu. Ama dört hektar Obuhovo'da veya Kuzey Rusya'nın başka bir yerinde geçim için yeterli değildi. Çünkü toprağın verimi düşüktü ve ağaçlıklarla birbirinden kopuk parsellere ayrılan arazinin (her köylüye eşit pay düşmesini sağlamak üzere) komün tarafından bölünmesiyle ortaya çıkan dar şeritlerin her biri en fazla birkaç metre genişliğindeydi ve modern ekime elverişsizdi. Golovin ailesinin ekilebilir arazisi on sekiz farklı yerdeki yaklaşık seksen ayrı şeritten oluşmaktaydı – Vologda bölgesindeki köylüler için olağandışı rakamlar değildi bunlar. Köylüler ek gelir için ticaret ve zanaat işleri de yürütürdü; kuzey köylerinin ekonomisinde her zaman neredeyse tarım kadar önemli bir hayati rol oynayan bu işler, devletin kırsal ticareti teşvik ettiği ve hatta kooperatifler aracılığıyla destek sağladığı NEP döneminde daha da gelişti. Nikolay da çiftliğinin arka avlusunda bir deri atölyesi açmıştı. Antonina o yılları şöyle aktarıyor:

86 Köylü devrimi için *bak.* O. Figes, *Peasant Russia, Civil War: The Volga Countryside in Revolution, 1917–1921* (Oxford, 1989).

> Evimizde geçim için yeterince şey vardı, ama çalışkanlığımız ve tutumluluğumuz sayesinde. En küçüğümüz dâhil altı çocuğun hepsi tarlada çalışırdı ve babam atölyesinde saatlerce çalışarak ayakkabı ve başka deri mallar yapardı. Pazardan bir inek satın aldığında, her şeyinden yararlanmaya özen gösterirdi. İneği keser, etini satar, (bölgemizdeki her köylünün bildiği bir hünerle) derisini bizzat tabaklar, deriden imal ettiği çizmeleri yine pazarda satardı.[87]

Bu çalışma ahlakının "çocuklara verilen eğitimin ana felsefesi" olduğunu belirtiyor Antonina. En çalışkan köylü ailelerinde çocukların daha küçük yaşta çiftlik işlerinde çalışmaya alıştırılması tipik bir durumdu. Antonina'nın aktardığı gibi, bu köylüler emekleriyle gurur duyarlardı:

> Babam yaptığımız her şeyin iyi yapılması gerektiğini söylemekten hoşlanırdı – her şey bir ustanın elinden çıkmış gibi olmalıydı. Buna en yüksek övgü ibaresiyle "Golovin tarzı" derdi. ... Okula giderken hepimize sıkı çalışmamızı ve iyi bir meslek öğrenmemizi tembihlerdi. Onun gözünde iyi meslekler doktorluk, öğretmenlik, tarım teknisyenliği ve mühendislikti. Kendi işinde tam bir sanatçı olmasına ve biz çocukların yanı sıra evimize gelen herkesin eserlerinin güzelliğine hayran kalmasına karşın, çocuklarının zor bir hayat olarak gördüğü ayakkabıcılık mesleğini öğrenmesini istemezdi.[88]

Nikolay uzun, badanalı ve tek katlı bir bina olan evini Obuhovo'nun ortasındaki değirmentaşının yakınında inşa etmişti. Köyün tek tuğla evi olarak, bir yemek odasının yanı sıra bir yatak odası vardı. Vologda'da satın alınmış fabrika mobilyalarıyla hafifçe döşenen yatak odasındaki iki karyolanın biri Nikolay ve karısı Yevdokiya, diğeri iki kız içindi. (Oğlanlar yemek odasında yere serilen döşeklerde yatmaktaydı.) Evin tek giriş yerinin bulunduğu mutfağın dış tarafında hayvanlar için yapılmış korunaklı bir avluda bir mandıra, bir domuz ağılı, bir ahır ve iki ambar vardı. Ayrıca bir hamamın, bir tuvaletin, bir alet deposunun ve bir atölyenin bulunduğu avlunun ötesinde elma ağaçlarıyla dolu bir bahçe yer almaktaydı.

Nikolay sert bir babaydı. "Bütün çocuklar ondan korkardı," diye hatırlıyor kızı Antonina, "ama saygıya dayalı bir korkuydu bu. Annemizin söylemekten

87 MSP, dos. 3, op. 14, bel. 3, sat. 8, 104; G. Dobronojenko, *Kollektivizatsiya na Severe, 1929–1932* (Siktivkar, 1994), s. 27–8.

88 MSP, dos. 3, op. 14, bel. 3, sat. 7–8.

hoşlandığı deyişle, 'gökte Tanrı, evde baba vardı.' Babamızın her sözünü kanun sayardık. Dört oğlan için de geçerliydi bu." Böyle ataerkil bir ailede yetişkinler ile çocuklar arasında sevecenlik ya da yakınlık çok azdı. "Anne babamızı hiçbir zaman öpmez ya da kucaklamazdık," diyor Antonina. "Onlara sevgimizi böyle göstermezdik. Onlara saygılı ve hürmetkâr davranacak biçimde yetiştirilmiştik. Sözlerinden hiç çıkmazdık." Ama sevginin hiç olmadığı söylenemezdi. Nikolay'ın en küçük kızı henüz dört yaşındayken yaşadığı sevecenlik dolu bir anı hatırlıyor. Bir bayram günü en güzel pamuklu gömleğini giyen babası onu güçlü kollarında taşıyarak köy kilisesine götürmüştü.

> Birdenbire ellerimi tutarak sıkıca dudaklarına bastırdı. Gözlerini yumdu ve içten bir duyguyla ellerimi öptü. Bunu hatırlıyorum. Onun için ne kadar önemli olduğumu, sevgisini göstermeye ne kadar ihtiyaç duyduğunu şimdi anlıyorum. Kahverengi nakışlar işlenmiş o yeni gömleğiyle öylesine akça pakça ve öylesine hoş kokuyordu ki.[89]

5

Eski toplumun elitleri açısından aile geleneklerini ve değerlerini sonraki kuşağa aktarmak özellikle çapraşık bir konuydu; yeni toplumda başarıya ulaşmak için göreneksel alışkanlıklarına öyle sıkıca bağlı kalmak yerine Sovyet koşullarına ayak uydurmak zorundaydılar. Eski ile yeni arasında bir denge sağlamak için ailelerin benimseyebileceği çeşitli stratejiler vardı. Örneğin, eski inançlara gizlice bağlı kalacakları özel bir dünyaya çekilerek ("iç göç") ve Sovyet anlayışıyla yetişen kendi çocuklarından belki de bunu saklayarak bir ikili yaşam sürmeleri mümkündü.

Preobrajenski'ler Sovyet koşullarına büyük ölçüde uyum sağlamakla birlikte eski hayatlarının bazı yönlerini gizlice sürdüren eski elit ailelerin iyi bir örneğiydi. Pyotr Preobrajenski 1917'den önce St Petersburg'daki Priyajka Psikiyatri Hastanesi'nde bir rahip olarak görev yapmıştı. Rasputin'in saraya girişinden önce Çariçe Aleksandra'nın oğlu çarevici hemofiliden kurtarmak için şifa umduğu "cinci"lerden biriydi. Pyotr'un karısı Smolni Enstitüsü mezunlarındandı ve Dul Çariçe Mariya Fyodorovna'nın sırdaşlarından biriydi. Pyotr ve en büyük oğlu 1917'den sonra hastanede sedyeci olarak çalıştılar. Daha önce Aleksandr Nevski Manastırı'nda koro şefi olan küçük oğlu ise Kızıl Ordu'ya katıldı ve İç Savaş'ta

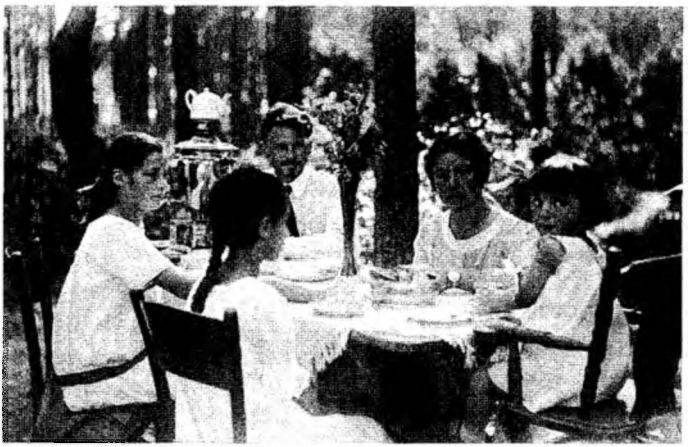
89 MSP, dos. 3, op. 14, bel. 2, sat. 18, 69.

çarpışırken öldü. Pyotr'un en büyük kızı Petrograd Sovyeti'nde sekreter olurken, küçük kızı Marya konser piyanistliğini bırakarak Luga yöresindeki kolektif çiftliklerde denetçi oldu. Marya'nın bir şarkıcı olan kocası Priyajka Hastanesi'ne sağlık görevlisi olarak girdi. Aile 1920'ler boyunca hastanenin arkasındaki bir dairede birlikte yaşadı. Bu ağır sefalete rağmen yakınmak yerine sessizce yaşayarak, yeni rejimin verdiği görevleri içine sindirdi – ama bir istisnayla. Her akşam ikonlar saklandıkları gizli yerlerden çıkarılır, adak mumları yakılır ve dualar edilirdi. Aile kiliseye gider, Paskalya ve Noel ağaçlarının "burjuva yaşam tarzının bir kalıntısı" olarak 1929'da yasaklanmasından sonra bile her Noel'de eve bir ağaç koyardı. Marya ve kocası kızları Tatyana'ya takması için altın haçlı bir kolye vererek, bunu gizli tutmasını tembih etmişlerdi. "Tanrı'ya inançla yetiştirilirken, bir yandan da Sovyet okulundan ve yaşamından gerekli şeyleri öğrenmeye özendirildim," diye hatırlıyor Tatyana. Preobrajenski'ler bu iki dünya arasındaki boşlukta yaşadı. Pyotr akrabalarını hâlâ Hıristiyan âdetlerine göre gömmeyi yeğ tutan insanlara gayri resmî bir rahip olarak hizmet vermeyi gizlice sürdürdü – böyle kişiler Sovyet toplumunun sessiz çoğunluğunu oluşturmaktaydı.* "Geçimimize yetecek kadar parayı asla kazanamadığımız için," diye açıklıyor Tatyana, "dedem Leningrad mezarlıklarını dolaşarak ufak bir bedel karşılığında defin ayinlerini yerine getirirdi."[90]

Meslek sahibi eski elitler için geleneksel aile yaşam tarzını sürdürerek Sovyet toplumuna uyum sağlamanın başka bir yolu da vardı. Doktorlar, avukatlar, öğretmenler, bilimciler, mühendisler ve ekonomistler becerilerini yeni rejimin hizmetine sunabilir ve böylece ayrıcalıklı konumlarının bazı yönlerini korumayı umabilirdi. En azından yeni rejimin bu "burjuva uzman"ların ehliyetine çok gerek duyduğu 1920'lerde gayet iyi yaşamaları bile mümkündü.

Pavel Vittenburg Sovyet jeoloji dünyasının önde gelen şahsiyetlerinden biriydi ve Arktik Gulag'ların, yani Kolima ve Vaygaç'taki zorunlu çalışma kamplarının imarında önemli bir rol oynadı. Sibirya'nın Vladivostok kentinde Baltık Alman'ı bir ailenin dokuz çocuğunun sekizincisi olarak 1884'te doğan Pavel'in babası aslen Riga'lıydı; ama çarlık yönetimine karşı 1862–4'teki Polonya ayaklanmasına katıldığı için Sibirya'ya sürülmüştü. Serbest bırakıldıktan sonra Vladivostok Telgraf İdaresi'nde çalıştı. Oğlu Pavel sırasıyla Vladivostok, Odessa ve Riga'da öğrenim gördü; bir süre Almanya'nın Tübingen kentinde kaldıktan sonra, doktora yapmış ağırbaşlı bir genç olarak 1908'de St Petersburg'a yerleşti. Bir demiryolu makinistin kızı olan ve o sırada St Petersburg'da tıp öğrenimi gören uzaktan akrabası Zina Razumihina'yla evlendi. Çift Finlandiya Körfezi kıyı-

90 MSP, dos. 3, op. 2, bel. 2, sat. 20, 43–5.



Vittenburg ailesi Olgino'da, 1925

sında, St Petersburg'a yakın elit daça sayfiyesi Olgino'da geniş ve rahat bir ahşap ev satın aldı. Üç kızları oldu: Veronika (1912), Valentina (1915) ve Yevgeniya (1922). Dışa kapalı ve sıkı fıkı bir aileydi. Yevgeniya babası Pavel'in "ilgili, sabırlı ve sevecen" olduğunu, Olgino'da "müziğin, resmin ve akşamları ailece okumanın eksik olmadığı mutlu bir hayat" sürdüklerini hatırlıyor. Yazın hep beraber uzun yürüyüşlere çıkarlardı ve Zina'ya da çocukluğunda bakıcılık etmiş olan dadı Annuşka'nın hazırladığı enfes yemekleri sofra başında eğlenerek yerlerdi. Vittenburg'lara çoğu kez sanatçılar ve yazarlar katılırdı; bunların arasında birkaç yazı onların evinde geçiren ünlü çocuk kitapları yazar Korney Çukovski de vardı. Çehov hikâyelerinde anlatılanlara benzer bu yaşam tarzı 1920'ler boyunca sürdü.

Vittenburg'lara 19. yüzyıl aydınlarının neredeyse tanımlayıcı özelliği olan güçlü bir kamusal hizmet ahlakı yön vermekteydi. Zina 1917'den sonra komşu Lahta kasabasında bir hastane açarak, orada hastaları bedava muayene etti. 1917'de Lahta Konseyi'nin başkanlığına seçilen Pavel, emekçi yoksulların çocuklarına teknoloji öğretecek bir okulun açılmasına önayak oldu. "Her zaman çalışırdı," diye hatırlıyor Yevgeniya. "Bir şey yazmadığında, Kutup Komisyonu için keşif planları hazırlar ya da Jeoloji Müzesi için belgeler düzenlerdi. Her zaman bir şeyle uğraşır ve nadiren dinlenme olanağı bulurdu." Pavel o sırada henüz emekleme aşamasında olan ve Sovyetler Birliği'nin dünyaya öncülük ettiği kutup keşifleri ve jeoloji davasına kendisini adamıştı. Kutup kâşifleri 1920'lerde Sovyet kitaplarında ve filmlerinde birer kahraman gibi sunulmakta, Sovyet hükümeti de bilim bütçesinin büyük bir kısmını Arktik kuşağındaki potansiyel madencilik işletmelerine dönük jeolojik araştırmalara ayırmaktaydı. Pavel siyasetle

ilgilenen biri değildi, ama Sovyet rejiminin ilgisini ve bilimsel uğraşlarını düzenli ve disiplinli bir ortamda yürütmesi için sağladığı fırsatı olumlu karşıladı. 1927'de Kolima altın sahalarında bir araştırmayı yürütmek üzere Olgino'dan ayrılmasından kısa bir süre önce, "Son on yıl kutup keşiflerinde kahramanlıklarla dolu bir dönem olmuştur," diye yazdı. "Gelecek daha da büyük atılımları vaat ediyor."[91]

Sovyet koşullarına aynı şekilde uyum sağlayan başka bir elit çift, bu kitabın merkezinde yer alan yazar Konstantin Simonov'un anne babasıydı. Simonov da 1917'nin çocuklarından biriydi. Annesi Aleksandra yıllarca çarlık sisteminde önemli mevkilerde bulunmuş soylu bürokratların ve toprak ağalarının çıktığı debdebeli Obolenski sülalesindendi; ama babası Leonid birçok soylu gibi 1870'lerde ticarete girmişti. 1890'da doğan ve Smolni Enstitüsü mezunu olan Aleksandra "eski düzen"e bağlı ve aristokrat tutumları sıklıkla Sovyet tarzına ters düşen bir kadındı. Uzun boyuyla heybetli duran "Alinka"nın (aile içinde bilinen adı) "doğru davranış" konusunda eski kafalı anlayışları vardı – görgü kurallarını aktardığı oğlu da yaşamı boyunca (Stalinist düzende kariyerinin doruğundayken bile) centilmence tavırlarıyla tanınacaktı. Alinka insanların özellikle kadınlara karşı kibar, arkadaşlarına sadık ve ilkelerinde tutarlı olmalarını beklerdi. Onu "bir pedagog" olarak nitelendiren torunu, "Başka insanlara nasıl davranmaları gerektiğini anlatmaktan hiç bıkmazdı," diye hatırlıyor.[92]

Aleksandra 1914'te bir genelkurmay albayı ve neredeyse iki katı yaşta olan Mihail Simonov'la evlendi ve bir yıl sonra Konstantin doğdu.* Bir askeri tahkimat uzmanı olan Mihail, Birinci Dünya Savaşı sırasında Polonya'da çarpışarak, Beşinci Ordu'da tümgeneralliğe kadar yükseldi ve Dördüncü Kolordu'nun kurmay başkanı oldu. 1917'de ortalıktan kayboldu ve sonraki dört yıl boyunca Aleksandra ondan hiç haber alamadı. Anlaşıldığı kadarıyla Polonya'da üstlendiği bazı gizli görevler Mihail'in Sovyet Rusya'daki ailesiyle temasa geçmesini önlemekteydi. Belki Polonya ordusuna ya da Polonyalıların Rus İç Savaşı'nda ittifak içine girdiği Beyazlara katılmıştı. Her halükârda, bir karşı-devrimci olmasa bile çarlık general statüsünün Bolşeviklerce en azından tutuklanmasına yol açabileceği Rusya'ya dönmekte isteksizdi. Aleksandra'nın o dönemde kocasının faaliyetlerini ne kadar bildiği açık değildir. Ama bildiği şeyleri, hiç kuşkusuz ona zarar gelmemesi düşüncesiyle, oğlundan gizledi. Mihail 1921'de Polonya'dan

91 VFA, Y. Vittenburg, "Pamyati P. V. Vittenburga", metin, s. 4; Yevgeniya Vittenburg'la mülakatlar, St Petersburg, Ağustos 2003, Eylül 2004; Y. Vittenburg, *Vremya polyarnih stran* (St Petersburg, 2002), s. 44–74.

92 RGALI, dos. 1814, op. 9, bel. 351, sat. 3; Aleksey Simonov'la mülakat, Moskova, Kasım 2003.

* Kirill adıyla vaftiz ettikleri oğullarına ömürleri boyunca öyle hitap ettiler. Ama genç adam 1930'larda edebiyat alanına girdiğinde adını Konstantin olarak değiştirdi; çünkü adındaki r harfinin telaffuzunu garip bulmaktaydı. Karışıklık olmaması için kitap boyunca Konstantin olarak anılacaktır.

Aleksandra'ya bir mektup yazarak, artık bir Polonya yurttaşı olarak kaldığı Varşova'ya oğullarıyla birlikte gelmesini rica etti. Aleksandra ne yapacağına bir türlü karar veremedi. Evlilik yeminini ciddiye alan biriydi ve Mihail'in ağır hasta oluşunu göz ardı edemezdi. Ama sonuçta Rusya'yı bırakamayacak ölçüde de yurtseverdi. "Annem yurtdışına kaçan dostları ve akrabaları olmasına karşın, devrim sonrasında Rusya'dan göçlere hüzünlü bir anlayışsızlıkla tepki gösterirdi," diye aktaracaktı Simonov sonraki yıllarda. "Rusya'yı terk etmenin nasıl mümkün olduğuna düpedüz akıl erdiremezdi."[93]

Aleksandra yeni Sovyet hükümetinin resmî bürolarında daktilo, muhasebeci ve çevirmen olarak çalışan soylu ve burjuva ailelere mensup genç kadınlar ordusuna katıldı. 1918 sonbaharında Petrograd'daki apartman dairesinden çıkarıldı. Bolşeviklerin eski elitlere karşı açtığı Kızıl Terör kampanyası doruğundaydı; Obolenski'ler gibi "eski insanlar", düşkün soylular ve "burjuvalar" evlerinden atılıp bütün mal varlıklarından yoksun bırakıldıktan sonra, çalışma ekiplerinde işe koşuldu ya da İç Savaş'ta Beyazlara karşı birer "rehine" olarak Çeka tarafından tutuklanıp hapse atıldı. Sovyet yönetimine başvurularından aylarca sonuç alamayan Aleksandra, oğlu Konstantin'le birlikte Petrograd'dan ayrılarak Sovyet başkentinin 200 kilometre güneydoğusundaki Riyazan'a gitti; Birinci Dünya Savaşı'nda alayı Riyazan garnizonunda konuşluyken ölen bir topçu yüzbaşının dul eşi olan ablası Liyudmila'nın yanına yerleşti. Artık onlar da İç Savaş'ta gıda kaynaklarına daha yakın olmak için aç kentlerden kaçan milyonlarca şehirli arasındaydı.[94]

Riyazan 1920'lerin başlarında yaklaşık 40 bin nüfuslu küçük bir kentti. Başlıca kurumlarından biri İç Savaş sırasında Kızıl Ordu'ya komutanlar yetiştirmek üzere Bolşeviklerce kurulmuş olan Askeri Okul'du. Okulun idari kadrosunda Aleksandr İvanişev adlı bir çarlık ordusu albayı vardı; Birinci Dünya Savaşı'nda iki kez yaralandıktan (ve üç kez zehirli gaz saldırısına maruz kaldıktan) sonra Troçki tarafından Kızıl Ordu'ya komutan olarak alınmıştı. Aleksandra 1921'de İvanişev'le evlendi. Elit Obolenski sülalesinden gelen bir kadın açısından, bu hiç kuşkusuz aşağı konumda biriyle evlilikti: Aleksandr sıradan bir demiryolu işçisinin oğluydu. Ama Aleksandra zor durumdaydı ve yeni kocasının askeri ahlakında kamusal hizmet ideallerini de içermek üzere kendi soylu sınıfına özgü sistemi ilkelerin bir yansımasını bulmuştu; anlaşıldığı kadarıyla yaşadığı belirsiz ortamda biraz avuntu sağlayan bir şeydi bu.[95]

93 RGALI, dos. 1814, op. 9, bel. 2613, sat. 7, 13; K. Simonov, *Segodniya i davno* (Moskova, 1978), s. 65. Aile efsanesine göre, Aleksandra gebe olduğu kızı düşürmesine yol açmakla suçladığı Mihail'den ayrılmaya karar verdi (Aleksey Simonov'la mülakat, Moskova, Haziran 2003).

94 RGALI, dos. 1814, op. 10, bel. 360; op. 9, bel. 2613, sat. 3, 13.

95 RGALI, dos. 1814, op. 9, bel. 2698, sat. 1.

Aleksandr mizaç bakımından sevecen ve yumuşak kalpli olmakla birlikte, katışıksız bir "asker"di, yani dakik, titiz, tertipli ve katı disiplinliydi. Konstantin onun Riyazan'daki evi bir alay gibi yönettiğini hatırlıyor:

> Ailemiz subay kışlasında kalıyordu. Askeri personelle çevriliydik ve attığımız her adıma askeri yaşam tarzı yön veriyordu. Sabah ve akşam geçit törenleri evimizin önündeki meydanda yapılırdı. Annem diğer subay eşleriyle birlikte çeşitli ordu komitelerinde görev alırdı. Evimize konuklar geldiğinde konuşmalar hep ordu üzerineydi. Akşamları üvey babam askeri talimler planlar çizerdi. Bazen ona yardım ederdim. Ailede disiplin katıydı, tam anlamıyla askeriydi. Her şey saatle planlanırdı; tuvalete bile talimatla gidilirdi. Geç kalınamazdı ve verilen bir göreve karşı çıkılamazdı. Dilimizi tutmayı öğrenmek zorundaydık. En küçük yalan bile sert azarla karşılanırdı. Annem ve babam evde hizmet ahlaklarına uygun düşen katı bir işbölümünü oturtmuştu. Altı ya da yedi yaşından itibaren, gittikçe daha fazla sorumluluk üstlendim. Tozları alır, döşemeyi siler, bulaşığa yardım eder, patatesleri yıkar, gaz lambasının bakımını yapar, ekmek ve süt getirirdim.[96]

Bu yetişme tarzı Simonov üzerinde ciddi bir etki bıraktı. Çocukken özümsediği askeri değerler (kendisinin tarifiyle "itaat ve itina, bütün engellerin üstesinden gelme hevesi, 'evet' ya da 'hayır' deme mecburiyeti, sıkı sevme ve sıkı nefret etme") onu 1930'ların ve 1940'ların yarı-askeri Sovyet siyasal komuta sistemini benimsemeye hazırladı.

> On üçünde şunu bilirdim:
> Söz ağızdan boşa çıkmaz.
> Evet evettir. Hayır hayırdır.
> Tartışmak boşunadır.
> Görevin anlamını bilirdim.
> Fedakârlığın ne olduğunu bilirdim.
> Bilirdim cesaretin neler başardığını,
> Korkaklığa merhamet olmadığını!
>
> ("Baba" şiirinden, 1956)[97]

96 RGALI, dos. 1814, op. 10, bel. 360, sat. 31.
97 RGALI, dos. 1814, op. 9, bel. 353, sat. 38; bel. 337, sat. 7.

Simonov üvey babasına karşı çok saygılıydı ("üstünde askeri üniformadan başka giysiyi hiç görmediğim bir adamdı") ve erken yaştan itibaren onu gerçek babası gibi kabul etmişti. Aleksandr'dan öğrendiği askeri görev ve itaat ilkelerini annesinden ve onun aristokrat muhitinden kaptığı kamusal hizmet fikirleriyle birleştirdi. Bu ilkeler çocukken okuduğu ve Sovyet askeri kültürünün sindiği kitaplarla pekişti. Öğrenciliğinde okuduğu İç Savaş'a dair efsanevi hikâyeler, sözgelimi Dimitri Furmanov'un bir "Sovyet klasiği" sayılan *Çapayev* (1925) romanı ona ilham kaynağı oldu. Çocukluk kahramanlarının hepsi askerdi. Okul defterleri ileride olmak istediği asker çizimleriyle doluydu.[98] Yine küçük yaşta bir komuta hiyerarşisinde yer edinme gereğinin bilincini edindi. Kendisini sadece bir asker değil, alt rütbelilerden sorumlu bir subay olarak düşünecek şekilde yetiştirildi. Öte yandan, aşırıya varan kamusal görev ve itaat duygusu üstlerine boyun eğme anlayışını da getirdi. Daha sonra bizzat yazacağı gibi, "iyi olmak" onun gözünde "dürüstlük" ve "vazifeşinaslık"la (*poryadoçnost*) eşanlamlıydı – sonraları Stalinist rejime desteğine temel oluşturacak bir anlayıştı bu. Kişiliğinin oluşumunu belirleyen ilişkilerin hepsi otorite figürlerine dayalıydı. Daha çocukken zamanının çoğunu yetişkinlerle birlikte geçirirdi ve onların takdirini kazanmakta oldukça mahirdi. Okulda yakın arkadaşları olmadığından, dostluğa ya da onlara bağlılığa ilişkin ahlaki dersleri hiçbir zaman gerçek anlamda öğrenemedi; oysa böyle bir yakınlık 1930'larda ve 1940'larda (özlemlerini açığa vurduğu bir alan olan) şiirlerinde yoldaşlığın baskın bir tema olmasına karşın, üstlerini memnun etme yönünde gittikçe güçlenen eğilimini biraz törpüleyebilirdi. Simonov kurnaz ve erken olgunlaşmış bir çocuktu. Çok okur ve sıkı çalışırdı. Bir sürü kulübün üyesiydi, oyunlara hep katılırdı ve bir Öncüydü. Okul defterleri asker çizimlerinin yanı sıra saatlerce haritalar ve grafikler çizen, tıpkı bir bürokrat gibi listeler ve çizelgeler hazırlayan ve yapılacak işleri düzenleyen ciddi bir çocuk olduğunu da açığa vurur.[99]

Simonov ömrünün son yılında yazdığı anılarında, anne babasının Sovyet rejimini benimsediğini savunur. Yönetimi beğenmemeyi ya da 1917'den sonra göç etmemiş olma pişmanlığını dile getiren hiçbir sohbetlerini hatırlamadığını aktarır. Onun sezişine göre, anne babası birer aydın olarak Sovyet Rusya'da kalıp çalışmanın onlar için bir görev olduğu ve kendi değerleri "Sovyet" olmasa bile, Konstantin'i bir "Sovyet" çocuğu olarak yetiştirmenin bir yükümlülük olduğu görüşündeydi. Ama bu gerçeğin ancak yarısıdır. Aleksandra siyasal bağlılık görünümünün ardında, sonuçta ailesine felaket getirmiş olan Sovyet reji-

98 RGALI, dos. 1814, op. 10, bel. 339, sat. 11; op. 9, bel. 1534, sat. 31.
99 RGALI, dos. 1814, op. 6, bel. 70, sat. 103; bel. 170, sat. 17; op. 9, bel. 2613, sat. 13; dd. 23, 24.



Konstantin (en solda), Aleksandra ve Aleksandr İvanişev (sağda), Riyazan, 1927

mine karşı eleştirel bir görüşü saklamaktaydı. Erkek kardeşi Nikolay 1917'den sonra Paris'e kaçmak zorunda kalmıştı. (Harkov ilinin eski valisi olduğu için Bolşeviklerce tutuklanması söz konusuydu.) Aleksandra onu bir daha göremedi. Ailenin geri kalan fertleri – Aleksandra, annesi ve üç kız kardeşi – önce Petrograd'da, ardından Riyazan'da korku ve sefalet içinde yaşadı. İç Savaş'tan sonra Aleksandra'nın kız kardeşleri Sonya ve Darya Petrograd'a döndü; annelerinin 1923'te ölmesi üzerine, Liyudmila da Petrograd'ın yolunu tuttu. Riyazan'da tek başına kalan Aleksandra Sovyet ortamına ayak uydurma mücadelesine girdi. ("Ben başka bir dünyada doğdum," diye yazacaktı oğluna 1944'te. "Ömrümün ilk yirmi beş yılı rahat koşullarda geçti. ... Derken bir anda hayatım yıkıldı. ... Çamaşır yıkadım, yemek pişirdim, alışveriş için dükkânlara gittim ve bütün gün çalıştım.") Aleksandra aristokrasiye özgü değerleri aktarmanın yanı sıra, dinsel âdetleri canlı tutmak için de uğraştı. Oğlunu on iki yaşına kadar kiliseye götürdü. (Kontantinov'un teyzelerine sonraki mektuplarında Ortodoks yortularını dinsel ibarelerle kutlamayı sürdürdüğü görülür.) Ancak oğluna soylu kökenden gelmelerinin tehlikeli olduğunu ve onun ilerlemesi için bunu gizlemeleri gerektiğini de öğretti.[100] NEP döneminin görece liberal havasına karşın, Devrim'in çığırından çıkardığı sınıf savaşı sadece geçici bir mola vermişti ve barışçıl dış görünümün altında eski elitlere dönük yeni bir tasfiye yönünde artan baskılar Simonov'lar gibi aileler için bir tehditti.

100 RGALI, dos. 1814, op. 9, bel. 1533, sat. 18; bel. 24, sat. 16; bel. 25, sat. 6, 17, 26; bel. 1010, sat. 9–10; Simonov, *Segodniya i davno*, s. 66.



Simonov'un okul defterinden bir sayfa (1923)

Annesi Simonov'u 1927'de üvey babasının Kremençug civarındaki kırsal kesimde oturan akrabalarının yanına götürdü. "Jenya Hala" eski bir general olan kocasıyla Yevgeni Lebedev'le birlikte yaşamaktaydı. Yevgeni'nin çarlık ordusundan uzun süre önce emekliye ayrılmasına yol açan yaralı bacağı, onu kötürüm hale getirmiş ve daha genç olan karısına bağımlı kılmıştı. General babacan ve iyimser bir liberal tipti; Sovyet yönetimi konusunda söylenme ya da yakınma gibi bir huyu yoktu. Konstantin güzel hikâye anlatan ilginç bir adam olmasından dolayı onunla ahbaplık etmekten hoşlanmıştı. Bir gün korudaki yürüyüşten sonra halasının evine döndüğünde, kapıyı bir yabancı açtı. Sonradan bu kişinin generali tutuklamadan önce karşı-devrimci faaliyetlerine ilişkin deliller bulmak üzere evi aramaya gelen OGPU elemanlarından biri olduğunu öğrendi. Simonov anılarında olayı şöyle aktarır:

> İçeriye girdiğimde OGPU elemanlarından biri yaşlı adamın üstünde dinlendiği döşeği kaldırıp altını arıyordu. ... "Çocuk, oturup bekle," dedi bana, bir tabureyi işaret ederek. Tam kaba sayılmazdı, daha çok buyurgandı; oturup ona uymak zorunda olduğumu anladım. ... Arama üniformalı iki adam tarafından yürütülüyordu, ama bir arama emri göstermemişlerdi ve yaşlı general çok kızgın biçimde onlara lanetler okuyor ve yasadışı davranışlarını şikâyet etme tehditlerini savuruyordu. Jenya Hala bana göründüğü kadarıyla nispeten sakindi; en çok korktuğu şey kocasının bir kalp krizi geçirmesiydi ve nafile bir çabayla onu yatıştırmaya çalışıyordu. Adamlar sırayla her kitabı bütün sayfalarını çevirip yoklayarak, raflardaki muşambaların ve istif halindeki nakış işlerinin altına bakarak aramayı sürdürdüler. Sırtını duvara dayayıp yarı yatar halde yatağında duran yaşlı adam da onlara lanetler okumaya devam etti. ... Nihayet, arama sona erdi ve adamlar hiçbir şey almaksızın evden ayrıldılar. Davranışları ölçülüydü, ağızlarından küfür ya da azar çıkmamıştı; çünkü uğraştıkları kişi kötürüm durumdaki yaşlı bir adamdı. ... Bilincimde bu olay ürkütücü, trajik ya da rahatsız edici bir izlenim bırakmadı; az çok normal göründü bana.

Olayın ilginç tarafı Simonov tarafından algılanış biçimiydi. Ailesine karşı devlet baskısının yasadışı bir eylemine tanık olmuştu, ama bundan ürkmemişti ya da daha sonraki ifadesi öyleydi; hatta bir bakıma olayı rutin ("normal") bir işlem olarak görmüştü. Simonov 1930'larda aralarında üvey babasının ve üç teyzesinin de bulunduğu diğer akrabalarının tutuklanışını da benzer bir tavırla karşılayacak, olayları "gerekli" tedbirler olarak rasyonelleştirecekti – akrabalarının kesinlikle suçsuz olmasından dolayı belki hatalar vardı, ama devletin potansiyel karşı-devrimcilerin kökünü kazımasını gerektiren daha geniş bağlamda anlaşılabilir bir durumdu bu.[101]

Simonov 1928'de anne babasıyla birlikte Volga kıyısında büyük bir sanayi kenti olan Saratov'a taşındı; Aleksandr oradaki askeri okula eğitmen olarak atanmıştı. Kışlada kalan aile iki bitişik odada oturmakta ve bir komünal mutfağı birkaç aileyle daha paylaşmaktaydı. Simonov bir ortaokula başladı, ama 1929'da henüz on dört yaşındayken okulu bıraktı; anne babasının kendisi için tasarladığı akademik eğitimi tamamlamak yerine, genel eğitimin teknik kursla birleştirildiği bir Fabrika Çırak Okulu'na (FZU) geçmeye karar verdi. Birçok eski aydının çocuğu gibi, Simonov da Sovyet toplumunda önünü kesmesi kesin olan sosyal kökeninden kurtulmak için yeni bir "proleter" kimlik edinmeye hevesliydi. 1920'lerin sonlarında FZU'lar ve daha yüksek teknik kurumlar aydın ailelerin çocuklarıyla doluydu; bunlar (artık işçi sınıfı kökenli adayları kayıran) üniversiteye gitmek yerine "proleter" vasfını kazanmak amacıyla fabrika okullarını ya da teknik okulları seçmişlerdi, çünkü daha ileri iş ve eğitim kapılarını açacak bir vasıftı bu. Kayıtta annesinin bir "büro işçisi" olduğunu belirten Simonov gibi, eski elit tabakaya mensup birçok çocuk teknik okullara ve yüksekokullara girebilmek için sosyal kökenini gizleme ya da biyografisini seçici bir ayıklamayla sunma yoluna gitti. Bunların büyük bölümü Birinci Beş Yıllık Plan'ın (1928–32) sanayi devrimi sırasında mühendis ya da teknisyen olarak, sosyal sınıf konusundaki büyük ikilemden kurtulmayı sağlayan yeni bir mesleki kimlik kazandı – çünkü önemli olan tek şey Sovyet sanayi davasına bağlılıklarıydı. Simonov'un kendisi için anne babasınca seçilen akademik eğitimi reddetmesi anlamlıydı: İçinde doğduğu eski uygarlığa sırt çevirdiği ve bir "Sovyet" kimliğini benimsediği dönüm noktasıydı bu.

FZU'da Simonov bir tornacı olmayı öğrendi. Akşamları Saratov'daki bir mühimmat fabrikasında çırak olarak çalıştı. Sonradan kabul ettiği gibi, "sanayi işine gerçek yeteneği yoktu" ve sadece "hava atmak" için bu işte sebat etti. Leningrad'daki Sonya teyzesine gönderdiği mektuplar, delikanlılığındaki sosyal aktivizmini ve Sovyet davasına dönük coşkusunu yansıtır:

101 K. Simonov, *Glazami çeloveka moyego pokoleniya* (Moskova, 1990), s. 25–6.

1929

Sevgili Sonya Teyze!

Güzel mektubuna cevap vermekte bu kadar geciktiğim için kusura bakma. Hiç bu kadar meşgul olmamıştım. Dört kulübe üyeyim: Bunlardan ikisinin yönetim komitesindeyim ve birisinin (genç doğacılar) başkanıyım. Ayrıca, [sosyalist] yarışma komisyonunun, okuma grubunun, okul yazı kurulunun ve [zehirli gaz saldırılarına karşı] kimya takımının üyesiyim. Bir de kolektif yardımda eğiticilik yapıyorum, [okul idaresine FZU öğrencilerinin siyasal çalışmalarını ve görüşlerini bildiren] yönetim komitesinde üye olarak bulunuyorum ve MOPR [Uluslararası İşçilere Yardım Derneği] içinde yer alıyorum. Şu anda yönetim alt-komitesi aracılığıyla din karşıtı propagandayı düzenliyorum ve sınıf komitesini yönetiyorum. Bir süre önce okulda bir satranç kulübü örgütleme çalışmalarının başına getirildim. Sanırım, hepsi bu kadar.[102]

Bu faaliyet taşkınlığının ardında neyin yattığını kestirmek zordur – kamusal hizmet ahlakıyla yetiştirilmiş bir gencin enerjisi, bu yükümlerle sosyal kökenini gizleme ve Sovyet toplumunda yer edinme hesabı ya da komünist ideale dönük tutkulu bir inanç. Ama Simonov'un Stalinist rejime katılmasının başlangıç noktası buydu.

6

Tüccar sınıfı da özellikle NEP'in uygulamaya girmesinden sonra yeni rejime uyum sağlama yollarını buldu. Samuil Laskin, karısı ve üç kızları 1922'de Orşa kasabasından ayrılarak Moskova'ya göç etti. Aile NEP döneminde canlanan özel ticaretle eşanlamlı hale gelen Suharevka çarşısına yakın bir bodrum odasına yerleşti. Samuil Laskin salamura ringa ve başka balıklar alıp satan küçük bir tacirdi. Birçok Yahudi gibi, o da özel tüccarlara tanınan yeni fırsatlardan yararlanmak üzere Moskova'ya gelmişti. Gelecekleri için her türden hayali kurduğu kızlarının 1917'den önce Yahudi kimliğinden dolayı kendisinin dışlandığı mesleklere girebilmeleri için Sovyet okullarından ve üniversitelerinden yararlanmalarını istemekteydi.

1879 doğumlu Samuil Sınırlı Alan'da su ve lağım tesisatından yoksun tek katlı ahşap evlerden oluşmuş bir pazar kasabası olan Orşa'nın geniş bir esnaf

102 RGALI, dos. 1814, op. 9, bel. 25, sat. 12; bel. 1010, sat. 16–19; op. 10, bel. 339, sat. 11.

sülalesindendi. Bir toptan salamura balık tüccarı olan babası Moisey, Şklov'a giden işlek yol üzerindeki Ortodoks ve Katolik kiliseleri arasında kalan yıkık dökük bir ahşap evde oturmaktaydı. Orşa Rusların, Polonyalıların, Beyaz Rusların, Letonyalıların ve Litvanyalıların Yahudilerle bir arada yaşadığı çok-kültürlü bir kasabaydı. (Kasabada 1905'te küçük çaplı bir pogroma girişilmişti sadece.) Laskin'ler Yidiş ve Rusça konuşan, Yahudi törelerini yerine getiren, sinagoga giden ve çocuklarını Yahudi okuluna gönderen, ama onların eğitimine ve Rus toplumunda yükselmesine de büyük değer veren bir aileydi. Moisey'in altı çocuğu vardı. Üç büyük çocuk (Sima, Saul ve Samuil) sadece yerel okulu bitirdi; ama diğerleri (Fanya, Yakov ve Jenya) Yahudileri Rus üniversitelerinin ve serbest mesleklerin dışında tutan çarlık kısıtlamalarını bir şekilde aşmayı başararak üniversite okudu ve birer doktor oldu.* O dönemde özellikle iki kız, Fanya ve Jenya açısından olağanüstü bir başarıydı bu.[103]

Samuil babasının mesleğini sürdürdü. 1907'de komşu Şklov kasabasındaki bir Yahudi esnafın kızı olan Berta'yla evlendi; çift 1917 Devrimi'ne kadar üç kızları Fanya (d. 1909), Sonya (d. 1911) ve Yevgeniya'yla (d. 1914) birlikte orada yaşadı. Yardımsever ve kibar, pratik ve akıllı bir adam olan Samuil'in edebiyata ve uluslararası siyasete canlı bir ilgisi vardı; Devrim'i Yahudilerin kurtuluşu olarak görüp benimsedi. Çok sevdiği kızlarını okutma hayalini hep kurmuştu; Moskova'da yaşamasını mümkün hale getiren NEP'in ilanıyla birlikte, nihayet hayalini gerçeğe dönüştürme fırsatının çıktığı kanısına vardı.

NEP Moskova'yı büyük bir pazaryerine çevirdi. Kentin nüfusu 1921'i izleyen beş yılda ikiye katlandı. Özel ticaretin yasaklandığı İç Savaş'taki sıkıntıların ardından pazarın sunabildiği her türlü mala dönük muazzam bir talep doğdu. Esnafın hurda demirden elbiselere, kap kacaktan sanat eserlerine kadar her şeyi sattığı Suharevka gibi çarşılara büyük kalabalıklar akın etti. Moskova Nehri'nin güney yakasında, Kremlin'e pek uzak olmayan işlek lokantaların ve kahvehanelerin alışveriş ettiği bir gıda çarşısı olan Bolotnaya Meydanı'nda Samuil'in ufak bir ringa dükkânı vardı. Ringa işini Samuil'den daha iyi bilen kimse yoktu. Bir salamura balık tenekesini açtığında, nereden – Volga Nehri'nden mi, yoksa Aral Gölü'nden mi, Astrahan civarından mı, yoksa Nijni Novgorod'dan mı – geldiğini anında anlardı.

Hayat ilk başta zordu. Laskin'lerin Birinci Meşçanskaya Sokağı'ndaki bodrum odası tamtakırdı. Yere serilen döşeklerde yatılır ve çocukların uyuduğu ala-

103 SLFA, M. Laskin, "Vospominaniya", metin, s. 2.

* Fanya ve Yakov çarlık döneminde Yahudilerin alındığı az sayıdaki üniversitelerden biri olan Estonya'daki Yurev (Tartu) Üniversitesi'ne gitti.

nı yetişkinlerin alanından ayırmak için tavandan aşağıya inen bir perde asılırdı. Üst katın diğer sakinleriyle paylaşılan tek bir tuvalet ve mutfak vardı. Ama 1923'e doğru Samuil'in ringa işinin açılmasıyla birlikte, Laskin'ler Sretenskaya Sokağı'nda eskiden görkemli olan bir evin ikinci katındaki bir kiralık daireye taşındılar. Üç ferah odası, geniş bir banyosu ve o günlerde Moskova için nadir bir lüks olarak ayrı tuvaleti ve mutfağı olan rahat bir apartman dairesiydi bu. Samuil'in işi o kadar iyiydi ki, Orşa'daki anne babasına her ay para gönderiyor ve ailesiyle birlikte Moskova'ya gelmiş olan yeğeni Mark'a yardım edebiliyordu. Laskin ailesinin düzenli gittiği Bolşoy Tiyatrosu'nda Samuil her zaman bir loca tutuyordu.[104]

Fakat 1923-4'teki mal sıkıntıları ve fiyat enflasyonu NEP adamlarına ve yeni zenginliklerine yönelik proleter kızgınlığını alevlendirdi ve kentin Sovyet yöneticileri halkın hoşnutsuzluğunu gidermek için 300 bin özel işletmeyi kapattı.[105] Laskin'ler bu tepkinin mağdurları arasındaydı. Samuil işini sürdürdüyse de, Moskova Sovyeti'ne özel bir vergi ödemeye mecbur edildi ve birçok küçük tacir gibi *lişentsi* konumuna indirildi, yani seçim ve diğer yurttaşlık haklarından yoksun bırakılan insanlar arasına girdi. Bu cezalara sakince katlandı ve paslanmış demirden yapılma dükkânına biçilen aşırı "işyeri kirası"nı birkaç yıl ödedi –işçi sınıfının NEP uygulamalarına kızgınlığını yatıştırmak amacıyla Moskova Sovyeti'nce özel tüccarlara yüklenen birçok özel vergiden biriydi bu. Samuil 1925'te balık sektörünün büyük ölçüde Rus uzmanlığına bağımlı olduğu İran'a taşınması yönündeki bir çağrıyı geri çevirdi. Çünkü üç kızının – sonradan yanıldığı ortaya çıksa da – açıldığına inandığı birçok fırsattan yararlanmak üzere Sovyetler Birliği'nde büyümesini istiyordu. Fanya üç kızın en büyüğü ve en pratik olanıydı. 1926'da okul sınavlarını üstün dereceyle geçti, ama bir tıp yüksekokuluna başvurusu babasının *lişenets* statüsünden dolayı reddedildi; bunun üzerine bir fabrikada çalışırken, gece okulunda iktisat öğrenimi gördü. Sonya geçirdiği çocuk felciyle kısmen kötürüm kalmasına karşın çarpıcı güzelliğe sahip, ağırbaşlı, açık sözlü ve zeki bir kızdı. Ablası gibi yüksek eğitim şansından yoksun bırakılınca, Moskova'daki Sokolniki Sanayi Okulu'nun akşam sınıflarında istatistik öğrenimi gördükten sonra, 1928'de Çelik Enstitüsü'ne kaydoldu. Aralarında mühendis kuzeni Mark'ın da yer aldığı birçok Yahudi gibi, Birinci Beş Yıllık Plan'ın sanayi programını benimsedi. Bu program Laskin'lerin de kurtulmak için kente göç ettiği geri ve köylü Rusya'yı, pogromlarm yaşandığı Rusya'yı mo-

104 SLFA, "Liçnyi listok po uçeti kadrov" (Samuil Laskin); Fanya Laskina'yla mülakatlar, Moskova, Kasım 2003, Mart 2005.

105 A. Ball, *Russia's Last Capitalists: The NEPmen 1921–1929* (Berkeley, 1987), s. 39.



Laskin ailesi (soldan sağa): Berta, Sonya, Yevgeniya (Jenya), Fanya, Moskova, 1930. Samuil o sırada sürgündeydi

dernleştirmeyi vaat etmekteydi. Kızların en küçüğü Yevgeniya (Jenya) mizaç itibariyle sanata daha düşkündü ve bütün ailenin paylaştığı bir tutku olan edebiyat dalında öğrenim gördü. Laskin ailesinin "her zaman bir edebiyat tartışması içinde" olduğunu hatırlıyor Fanya. Sonya'nın 1927'de Komsomol üyeliği başvurusu bir *lişenets* çocuğu olması nedeniyle reddedilince, üç kız Mark'la ve anne babalarının aynı civarda yaşayan arkadaşlarının çocuklarıyla beraber bir okuma çevresi oluşturdu. Çevrenin uğraşı siyaset tartışmak ve edebiyattan seçilmiş karakterlerle ilgili "göstermelik duruşmalar" yapmaktı. Bir keresinde Eski Ahit'le ilgili bir duruşma düzenlediler; bunun için edindikleri bir Kitabı Mukaddes nüshasını bir ay boyunca birlikte incelediler.[106] Edebi eserlerin, ideolojilerin ve dinsel göreneklerin bu şekilde tartışılması 1920'lerin ve 1930'ların bilinçlenmeye dönük popüler olaylarıydı.

Laskin'ler birinci kuşak Sovyet Yahudilerinin tipik örneğiydi. Devrim'in bütün ulusal önyargıları ve eşitsizlikleri ortadan kaldırmayı vaat eden enternasyonalizmiyle ve Yahudilere daha önce görülmeyen ölçüde okullara ve üniversitelere, bilim ve sanat dallarına, mesleklere ve iş alanlarına girme olanağı sunan özgürleştirici modern kent vizyonuyla bütünleştiler. 1917'den sonra eski Sınırlı Alan'ın kırsal yerleşmelerindeki nüfusun göç etmesiyle ya da ölümlerle azalmasıyla birlikte, Rusya Yahudileri bir kuşak içinde kentli insanlara dönüştüler. (İkinci Dünya Savaşı'nın başında Sovyet Yahudilerinin yüzde 86'sı kentsel alanlarda ve bunun yarısı da SSCB'nin en büyük on bir kentinde yaşamaktaydı.) Moskova'nın Yahudi nüfusu 1914'te 15 binken, Yahudileri kentin ikinci bü-

106 Fanya Laskina'yla mülakatlar, Moskova, Haziran, Kasım 2003, Şubat, Temmuz 2004; Aleksey Simonov'la mülakatlar, Moskova, Kasım 2003; SLFA, M. Laskin, "Vospominaniya", metin, s. 20, 21, 29.

yük etnik topluluğu haline getirecek bir artışla 1937'de çeyrek milyona çıktı.[107] Yahudiler Sovyetler Birliği'nde gelişen bir kesim olarak Parti elit tabakasında, bürokraside, askeri komuta kademesinde ve polis örgütünde büyük bir orana vardı. Döneme ilişkin anılara bakılacak olursa, Samuil Laskin gibi sosyal sınıfından ve özel ticaretle bağlantısından dolayı yurttaşlık haklarından yoksun bırakılan birçok Yahudi'nin olmasına karşın, görece az anti-Semitizm ya da ayrımcılık vardı. Çok sayıda sinagogun kapatıldığı doğrudur; ama bu 1920'li ve 1930'lu yılların dine yönelik genel Bolşevik kampanyasının bir sonucuydu. Aile Yahudi dinsel yaşamının gerçek merkezi olmaya devam etti; çoğu evde Sovyet resmî bayramlarının kutlanışıyla ve Sovyet inançlarının özellikle gençler tarafından benimsenişiyle birlikte varlığını sürdüren geleneksel ibadetin ve âdetlerin yerine getirilişini daha yaşlı kuşak üstlendi. Sovyet hükümetinin aktif olarak desteklediği canlı bir seküler Yidiş kültürü de ortaya çıktı; Yidiş okulları, Yidiş sineması ve Solomon Mikhoels'in yönetimi altında birçok Bolşevik ve solcu Yahudi aydın için bir odak noktası haline gelen Moskova Devlet Yidiş Tiyatro'su gibi Yidiş tiyatroları vardı. Büyük kentlerdeki çoğu Yahudi ailesinde geleneksel Yahudi kültürü uluslararası dünyanın daha geniş kültürüne girişin bir aracı olarak Rus-Sovyet edebiyatına ve sanatına entelektüel bağlılıkla yan yanaydı.[108]

Samuil ve Berta bu çok yönlü (Yahudi-Rus-Sovyet) ve karmaşık kimliğe bağlıydı. İkisi de dindar değildi. Berta'nın Sovyet bayramlarında daima Yahudi yemekleri pişirmesine karşın, sinagoga gitmez ya da Yahudi ritüelleri ve bayramlarının gereklerini yerine getirmezlerdi. Her ne kadar Yidiş bilseler de, Samuil ve Berta'nın evde konuştukları dil Rusça'ydı. Kızları onların Yidiş konuşmalarını anlamakla birlikte, geçmişin bir "egzotik kalıntısı" saydıkları bu dili düzgün konuşamaz ve öğrenmek için de bir çaba göstermezlerdi. Kızlar açısından kimlik sorunu daha yalındı. "Kendimizi Yahudi olarak düşünmek istemezdik," diye hatırlıyor Fanya. "Rusya'da yaşamamıza ve kültürüyle yoğrulmamıza karşın Rus olma sevdamız da yoktu. Kendimizi birer Sovyet yurttaşı olarak görürdük." Aile eğitime, sanayiye ve kültüre kişisel kurtuluşun ve eşitliğin yolu olarak bakmaktaydı. Samuil Sovyet siyasetini yoğun bir ilgiyle izler ve Troçki gibi tanınmış Yahudi Bolşeviklerin başarılarıyla olağanüstü gurur duyardı. Eğitimli bir adam olmamasına karşın, evini kitaplar ve gazetelerle doldururdu; siyasal olayları, özellikle de son derece aşina olduğu dış olayları tartışmaktan hoşlanırdı. Pazar gün-

107 Y. Slezkine, *The Jewish Century* (Berkeley, 2005), s. 217; *Vsesoyiuznaya perepis naseleniya. 1937 g. Kratkiye itogi* (Moskova, 1991), s. 90.

108 A. Shternshis, *Soviet and Kosher: Jewish Popular Culture in the Soviet Union, 1923–1939* (Bloomington, 2006), s. 35–43; J. Veidlinger, *The Moscow State Yiddish Theatre: Jewish Culture on Soviet Stage* (Bloomington, 2000).

leri ünlü "Laskin ziyafetleri"ne gelen arkadaşlarıyla ve akrabalarıyla bir "mutfak parlamentosu" kurardı; Berta'nın pişirdiği Yahudi yemeklerinin Moskova'da rakipsiz olduğu söylenirdi.[109]

Bazı Yahudi ailelerinde "Sovyet" olma arzusu Yahudi kültürüyle ya da diniyle süren her türlü özdeşleşmeyi bastırmaya yansırdı. Örneğin, Gayster ailesinde Yahudi görenekleri birkaç tuhaf Yahudi yemeğinin ya da deyiminin Yidiş karşılıklarını ya da çarlık dönemindeki pogromlara ilişkin aile efsanelerini pek geçmeyecek kadar düşüktü; öyle ki, İnna gençlik çağına vardığında bile bir Yahudi olduğu bilincini gerçek anlamda edinmemişti. İnna'nın anne babasının tanıştığı Gomel yöresindeki bir Yahudi ailenin çocuğu olarak 1923'te doğan Rebekka Kogan, Leningrad'daki çocukluğunun "tamamen Sovyet" olduğunu hatırlıyor. Anne babası başlıca Yahudi göreneklerine uyar ve özellikle Rebekka'nın anlamasını istemedikleri durumlarda ara sıra Yidiş konuşurlardı; ama başka bakımlardan onu kendi ifadesiyle "modern bir tarzda", yani "dine ya da Yahudi alışkanlığına sıkıca bağlı kalan nine ve dedelerin etkisine yer vermeksizin" yetiştirmişlerdi.[110]

İda Slavina da benzer bir çocukluk geçirdi. Beyaz Rusya'daki Yahudilerin özgürleşmesinde önemli bir rol oynayan seçkin Sovyet hukukçusu İlya Slavin'in kızı olarak 1921'de Moskova'da doğdu. Mogilyov'a yakın küçük bir kasabada 1883'te doğan İlya, yoksul ve geniş bir emekçi Yahudi ailenin en büyük oğluydu. On iki yaşından itibaren yerel bir eczanede çalışarak mesleği öğrendi. Böylece eczacı ehliyetini elde etmesi, ona yasal olarak Sınırlı Alan dışında yaşama hakkını kazandırdı.* 1905'te dışarıdan dersleri takip eden bir öğrenci olarak Harkov Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ne yazıldı. On iki yaşından sonra resmî eğitim görmemiş olmasına karşın, birinci sınıf sınavlarında en yüksek puanı aldı ve Yahudi öğrencilere devletçe tanınan yüzde 3'lük kotaya girerek resmen kaydını yaptırdı. Üniversiteden mezun olunca, Hıristiyanlığa dönme kaydıyla fakültede bir görev teklifi aldı. Ama bunu geri çevirip Sınırlı Alan'a döndü ve Mogilyov'da bir avukatın yardımcısı olarak çalışmaya başladı. Birinci Dünya Savaşı sırasında Almanların batıdaki toprakları işgal etmesi üzerine taşındığı Petrograd'da Kentler Birliği merkezinde çalışarak, Sınırlı Alan'dan gelen Yahudilerin Rusya'ya yerleşmesine yardımcı oldu. 1917'den sonra yargıç seçildi, Mogilyov, Gomel ve Vitebsk halk mahkemelerinde görev yaptı. 1921'de Moskova'ya taşındı ve Sovyet

109 Fanya Laskina'yla mülakatlar, Moskova, Haziran, Kasım 2003; Aleksey Simonov'la mülakat, Moskova, Kasım 2003; SLFA, M. Laskin, "Vospominaniya", s. 19.

110 Rebekka (Rita) Kogan'la mülakat, St Petersburg, Mayıs 2003.

* Yahudilere birinci loncaya mensup tüccar, olağandışı yetenekli zanaatkâr, üniversite öğrencisi ya da vasıflı eczacı olmaları halinde Sınırlı Alan dışında yaşama izni verilirdi.

adli kurumunda yükselmeye devam etti. Yakışıklı, zeki, kibar ve yumuşak kalpli bir adam olan İlya'nın yüksek idealleri vardı; bunları kendi Yahudiliğini inkâr etme noktasına varacak ölçüde Sovyet deneyine aktardı.

İlya 1903'ten itibaren aktif bir Siyonist, Filistin'de sosyalist bir toplum kurmayı amaçlayan Siyon Partisi'nin proleter üyelerinden biriydi. Siyonizm'e yönelişi ağırlıklı olarak Siyon proleterlerinin oturduğu Sınırlı Alan'daki yaşamının bir sonucuydu. Ama yerleştiği Petrograd'da Avrupalılaşmış ve asimilasyondan yana Yahudilerle temasa girmesiyle birlikte Siyonizm'den uzaklaşarak sosyal demokrasiye yönelmeye başladı. Devrimi bir uluslararası dava olarak benimsedikten sonra, Yahudi ulusal çıkarlarını sınıf mücadelesine bağlamak gerektiği görüşüne vardı. Hatta Vitebsk mahkemesinin başkanı olarak, 1919'da Yahudilere yönelik pogromun işçi faillerini bu olayın Yahudi fabrika yöneticilerine duyulan sınıf nefretinin bir ifadesi olduğu gerekçesiyle savundu.[111] Siyonist hareketten 1920'de ayrılan İlya kısa bir süre Bundçuların (Yahudi Marksistler) yanında yer aldıktan sonra 1921'de Bolşevik saflarına geçti. Bolşeviklere katılırken yazdığı otobiyografisinde "siyasal hata"larını (Siyonizm ve Yahudi milliyetçilik) kabul etti ve o andan itibaren evinden Yahudi kültürünü silip attı. Karısı Esfir'e Rusça okuma yazmayı öğretti, Yidiş konuşmasını yasakladı ve iki çocuğu İsaak (d. 1912) ve İda'yı hiçbir Yahudi geleneği taşımayan Sovyet yurttaşları olarak yetiştirdi. İda o dönemi şöyle hatırlıyor:

> Babam doğru davranmak, ideal Bolşevik hayatı sürmek için çok titizlenirdi. Evimizde Yahudi görenekleri yoktu ve asla Yidiş konuşulmazdı – biz çocuklar bu dili bilmiyorduk bile. Babam bir Bolşevik olduktan sonra, ona gettoları ve Sınırlı Alan'ı hatırlatan her şeyi evimizden silmeye girişti. Bir enternasyonalist olarak, Sovyetler Birliği'ndeki ulusların eşitliğine inanırdı ve evimizi Sovyet anlayışına uygun şeylerle doldurmuştu. En değerli varlığı Lenin Mozolesi'nin hep masasında duran bir mermer minyatürüydü.[112]

Ne var ki, NEP düzeninin gittikçe sert eleştirilere uğramasıyla birlikte yeni kentli Yahudilerin geleceği pek parlak görünmemeye başladı. Moskova Sovyeti 1928'de küçük esnafa özel bir iş vergisi daha getirdi. Samuil Laskin açısından bu vergi ters bir zamana denk geldi. NEP uyarınca konut alanında özel ve kooperatif mülkiyet haklarının yeniden tanınması üzerine, o yılın önceki aylarında Zubov Meydanı'na bakan bir bina projesine para yatırmıştı. Vurguncu müteah-

111 İ. Slavin, *Protsess v Novikah* (Vitebsk, 1920).
112 SFA, İ. Slavina, "Tonenkiy nerv istoriy", metin, s. 11; İda Slavina'yla mülakat, Köln, Ekim 2003.



Slavin ailesi, 1927. İda babası İlya'yla birlikte (ortada), annesi Esfir sağda

hitler Moskova'nın bu gözde semtinde büyük bir apartman bloğunun avlusuna iki katlı bir ev inşa etmekteydi ve Samuil'in yatırımı üst katta üç odalı bir daire edinmeye yönelikti. Özel mülkiyet düşleri olan Samuil henüz öğrenimleri süren üç kızının geçimini sağlamak istediği için vergiyi tam ödemekten kaçındı. Bunun üzerine tutuklandı, Moskova'da kısa bir süre hapis tutuldu ve ardından Nijni Novgorod'a sürgün edildi.[113] Tutuklama özel ticarete karşı 1927'de başlatılan ve zamanla NEP uygulamasının tersine dönmesine yol açan ülke çapındaki bir saldırının parçasıydı. NEP karşıtı bu kampanya Stalin'in yükselişi ve parti önderliğindeki iki asıl rakibinin, Troçki ve –Lenin'in 1921'de uygulamaya koyduğu karma ekonomi politikalarını desteklemeye devam eden– Buharin'in yenilgisiyle ayrılmaz biçimde bağlantılıydı.

Bolşevikler NEP konusunda hep ikircikli olmuşlardı; ama özel dükkânların koyduğu fiyatlara maddi güçleri yetmeyen proleter destekçilerinin birçoğu bu düzene sıkı biçimde karşıydı. Onların NEP'e duyduğu güvensizlik kırsal kesimdeki mal sıkıntılarının köylüleri gıda ürünlerini şehirlere göndermekten alıkoyan her durumda fiyatları yukarıya çeken sert piyasa dalgalanmalarıyla pekişti. İlk önemli piyasa çöküşü 1923–4'te Sovyet yönetiminin büyük ölçüde işçi sınıfının enflasyondan yakınmalarını yatıştırmak için NEP adamlarına karşı ilk saldırıyı başlatmasıyla yaşanmıştı. Piyasa 1920'lerin ortalarında istikrara kavuştu, ama kötü hasadın tüketim malları sıkıntısıyla çakıştığı 1927–8'de ikinci bir çöküş ortaya çıktı. Mamul mal fiyatlarının yükselmesi üzerine, köylülük devlet depolarına ve kooperatiflere tahıl teslimatını azalttı; sabit alım fiyatları evde ihtiyaç duyulan malları satın almaya yetmeyecek kadar düşüktü. Köylüler ürettikleri tahılı evde tüketme, davarlarına yem olarak verme, ambarlarda saklama ya da devlete teslim etmek yerine özel piyasada satma yo-

113 Fanya Laskina'yla mülakat, Moskova, Mart 2005.

luna gitti. NEP destekçileri krizi çözmenin doğru yolu konusunda görüş ayrılığına düştü. Buharin devlet harcamalarını arttırmanın sanayide yatırım hızını yavaşlatacağını teslim etmekle birlikte, esas olarak pazar mekanizmasını ve Lenin'in NEP'in temeli olarak nitelendirdiği köylülerle ittifakı sürdürmek üzere alım fiyatlarını yükseltmekten yana tutum takındı. Troçki, Kamenev ve Zinovyev (Birleşik Muhalefet) ise sonuçta sosyalist sanayileşme yönündeki Sovyet hedefini erteleyeceğinden çekindikleri için, köylülüğe daha fazla ödün vermeyi sakıncalı buldu. Onlara göre, devlet tüketim mallarının üretimini bollaştırmak için gerekli gıda ve sermaye stokunu sağlamak üzere geçici olarak köylülerin tahılına el koymalı ve ancak bu hedefe varıldıktan sonra köylülükle ilişkilerde pazar mekanizmasına dönmeliydi. Sırf Troçki ve Zinovyev'i Aralık 1927'deki On Beşinci Parti Kongresi'nde yenilgiye uğratmak için Buharin'in yanında yer alan Stalin daha sonra Buharin ve NEP aleyhine döndü. Tahıl krizini bir "kulak grevi" ilan ederek, Sovyetler Birliği'ni sanayileştirecek Beş Yıllık Plan'ı desteklemek amacıyla İç Savaş'taki el koyma sistemini yeniden uygulama çağrısında bulundu. Ülkenin sosyalist sanayileşmeye ilerleyişinin önünü tıkayan kapitalist ekonominin (küçük ölçekli ticaret ve köylü tarımı) son kalıntılarının kökünü kazımak gerektiğini sert ifadelerle belirti.

Stalin'in sert retoriği – Devrim ve İç Savaş sırasındaki sınıf savaşına dönme çağrıları – Parti'nin proleter tabanındaki geniş bir kesim için çekiciydi; bunlar arasında burjuvazinin NEP adamları, "burjuva uzmanlar" ve "kulaklar" yoluyla başka bir biçimde dirildiği yolunda gittikçe güçlenen bir kanı vardı. Birçoğu NEP'i Bolşevik sosyal adalet idealinden bir ricat olarak görmekte ve kapitalist ekonominin geri dönüşüne yol açmasından çekinmekteydi. "Biz genç komünistler paranın temelli bertaraf edildiği inancıyla yetişmiştik," diye hatırlıyor bir Bolşevik. "Para yeniden ortaya çıktığına göre, zengin insanlar da yeniden ortaya çıkmaz mıydı? Tekrar kapitalizme dönmeyi getirecek bir kaygan yamaçta değil miydik? Kafamızda bu soruları endişe duygularıyla tartmaktaydık." Stalin'in İç Savaş yöntemlerine dönüş çağrısının 1900'lerde ve 1910'larda doğan, yani 1917–21'de devrimci kavgalara katılamayacak kadar küçük olan, ama İç Savaş hikâyelerine dayalı "mücadele kültüyle" eğitilen genç komünistler için özel bir çekiciliği vardı. Bir Bolşevik (d. 1909) anılarında çağdaşlarının militan dünya görüşünün onları Stalin'in "burjuva uzmanlar"a, NEP adamlarına, "kulaklar"a ve diğer "burjuva uşakları"na karşı "sınıf savaşını yeniden başlatma" gereğine ilişkin savlarını benimsemeye yatkın kıldığını savunur. Bir Stalinist genç komünistlerin içine düştüğü umutsuzluğu şöyle açıklar:

> Benim kuşağımdan Komsomol üyeleri – Ekim Devrimi'ni on yaşında ya da daha küçükken yaşayanlar – kaderlerine kızarlardı. Komsomol'da, fabrikalarda konuşurken, bize yapacak hiçbir şey kalmadığı için hayıflanırdık: Devrim bitmişti, İç Savaş'ın zorlu ama romantik yılları bir daha gelmeyecekti ve eski kuşak bize mücadeleden ve heyecandan yoksun olan sıkıcı ve yavan bir hayat bırakmıştı sadece.

Aleksey Radçenko 1927'de güncesine şunu yazmıştı:

> Günümüzde ilerici gençliğin aktiviteye dönük gerçek ilgisi ya da odaklanışı yok. Artık İç Savaş yıllarında değil, NEP yıllarındayız; Devrim'in gerekli bir aşaması olsa da sıkıcı bir durum bu. İnsanların ilgisi kişisel meselelere, aile konularına kayıyor. ... Hepimizi sarsacak ve havayı temizleyecek bir şeye ihtiyacımız var (bazı kişiler savaş düşünü bile kuruyor).[114]

Stalin İç Savaş'ı "kahramanlık dönemi", Sovyetler Birliği'ni içeride ve dışarıda kapitalist düşmanlarla sürekli mücadele içindeki bir devlet olarak gören bu romantik anlayışlardan yararlandı. Sovyet basınını İngiliz "casus"larına ve Sovyetler Birliği'ne yönelik "istila planları"na dair düzmece hikâyelerle doldurarak 1927'nin "savaş ürküntüsü"nü yarattı ve potansiyel "düşman"lara ("monarşist"lere ve "eski insan"lara) dönük kitlesel tutuklamalar çağrısı için bu korkuyu kullandı. Beş Yıllık Plan ve silahlı kuvvetleri güçlendirme savları için kullandığı gerekçe de savaş tehdidiydi. Ona göre, NEP bir sanayi donanımı aracı olarak çok yavaştı ve savaş halinde tahıl tedariki aracı olarak yeterince sağlam değildi. Stalin'in Beş Yıllık Plan anlayışı tamamen düşmanla aralıksız mücadele üzerine kuruluydu. Parti'ye hâkim olmak için 1928–9'da Buharin'le giriştiği siyasal kavgalarda, onu sınıf mücadelesinin zamanla azalacağı ve "kapitalist unsur"ların sosyalist bir sistemle bağdaşabileceği yolundaki tehlikeli görüşe katılmakla suçladı. (Oysa gerçekte Buharin'in ileri sürdüğü şey mücadelenin ekonomik alanda süreceğiydi.) Bu görüş Parti'yi kapitalist düşmanlarına karşı savunmayı zayıflatmaya yönelterek, Sovyet sistemine sızmalarına ve onu içeriden yıkmalarına fırsat verecekti. Stalin ise Büyük Terör sırasında genişleyen devlet baskısı dalgalarını rasyonelleştirmek için ortaya attığı iddiaların bir habercisi olarak, ülkenin sosyalizme doğru ilerleyişiyle birlikte burjuvazinin direnişinin aksine yoğunlaşmasının kaçınılmaz olduğu, bu nedenle "sömürücülerin muhalefetini ezmek ve kökünü kazımak" için uya-

114 A. Barmine, *One Who Survived: The Life Story of a Russian Under the Soviets* (New York, 1945), s. 124–5; H. Kuromiya, *Stalin's Industrial Revolution: Politics and Workers, 1928–1932* (Cambridge, 1988), s. 110; RGAE, dos. 9455, op. 2, bel. 157, sat. 183.

nıklığı canlı tutmanın sürekli gerektiği görüşünde ısrar etti.[115] Stalin'in kuvvetlerini bir araya getiren ve Buharin karşısında zafere ulaşmasını sağlayan dayanak buydu. Terör Beş Yıllık Plan'ın ilham kaynağıydı, sonucu değil.

Özel tüccarlara yönelik saldırı yeniden başlatılan devrimci savaşın açılış muharebesiydi. Binlerce NEP adamı hapse atıldı ya da başka yerlere sürgün edildi. 1928'in sonuna varıldığında, 1926'da tescil edilmiş 400 bin özel işletmenin yarısından fazlası vergilerle ortadan kaldırılmış ya da dosdoğru polisçe kapatılmıştı; 1929'un sonunda geriye yalnızca onda biri kalmıştı. *Lişentsi*'ye yönelik yeni kısıtlamalar NEP adamlarının aileleri için hayatı daha da zorlaştırdı. 1928'de yeniden uygulamaya konulan karne sisteminin dışında tutulan *lişentsi* gıda ürünlerini fiyatların çarpıcı bir artışla yükseldiği son birkaç özel dükkândan satın almaya mecbur edildi. Bu ailelerin devlet konutlarından atılması ve çocuklarının Sovyet okullarına ve üniversitelerine alınmaması eskisinden daha sık görülen bir uygulamaydı.[116]

Samuil Laskin bu sınıf savaşının doruğuna çıktığı sırada Nijni Novgorod'daki sürgünden Moskova'ya döndü. Laskin'ler 1929 ilkbaharında Zubov Meydanı'na bakan yeni evlerine taşındılar. Samuil ve Berta bir odada, Sonya başka bir odada kalırken, Fanya ve Jenya oturma odasını paylaşmaktaydı. Ama Samuil'in kendi evine sahip olma düşleri, NEP düzeninin bozulmasının ardından özel mülkiyetin kaldırılmasıyla çok geçmeden suya düştü. Moskova Sovyeti'nin kamulaştırdığı Laskin evi bir komünal daireye çevrildi ve her ikisi de polis muhbiri olarak maruf bir yaşlı çift eve taşındı; çifte en geniş iki oda verilirken, bütün Laskin'ler tek bir kiralık odaya sığışmak zorunda kaldı. Kasım 1929'da devlet Samuil'in ringa işletmesine el koydu. Samuil ikinci sefer tutuklandı, birkaç hafta Butirki zindanında tutuldu ve ardından Voronej'e sürüldü. Oradan 1930'da dönünce balıkçılık alanında bir Sovyet çalışanı olarak yeni bir hayata başladı.[117]

Samuil her şeyini kaybetmişti. Ama her zaman olduğu gibi daha düşük yaşam koşullarına da Sovyet rejiminden bir sefer bile yakınmaksızın katlandı. Jenya'nın 1950'lerdeki arkadaşlarından biri olan Nadejda Mandelştam, Stalin dönemiyle ilgili anılarında Samuil'in karakterinin bu yönünü şöyle anlatır:

115 V. Danilov, "Vvedenye: sovetskaya derevniya v godi Bolşogo terrora", *Tragediya sovetskoy derevni: kollektivizatsiya i raskulaçivanye. Dokumenti i materyali v 5 tomah 1927–1939*, 5 c. (Moskova,1999–2004), c.5: *1937–1939*, Bölüm 1,*1937*, s. 9; A. Meyer, "The War Scare of 1927", *Soviet Union/Union Soviétique*, c. 5, no. 1 (1978), s. 1–25; S. Fitzpatrick, "The Foreign Threat During the First Five Year Plan", *Soviet Union/Union Soviétique*, c. 5, no. 1 (1978), s. 26–35; Stalin, *Soçineniya*, c. 11, s. 170–72.

116 R.. Davies, *The Industrialization of Soviet Russia 3: The Soviet Economy in Turmoil, 1929–1930* (Londra, 1989), s. 76; Ball, *Russia's Last Capitalists*, s. 76–7.

117 SLFA, "Liçnyi listok po uçeti kadrov" (Samuil Laskin); Fanya Laskina'yla mülakatlar, Moskova, Kasım 2003, Mart 2005.

Jenya'nın babası küçük, aslına bakılırsa akla gelebilecek en küçük düzeyde bir tacirdi; üç kızını büyütmek için salamura ringa işiyle uğraşmaktaydı. Yahudilere eşit haklar tanınacağını bildiren ve böylece üç akıllı kızına iyi bir eğitim verme düşünü gerçekleştirmesini sağlayan Devrim onu çok mutlu etmişti. NEP uygulamaya konulduğunda, işlerin göründüğü gibi gideceğini sandı ve kızlarını doyurmak için salamura ringa işine girdi – ancak istenen vergileri ödeyemeyince dükkânına el konuldu. Hiç kuşkusuz o da ailesini kurtarmak için abaküsünde toplama işlemleri yapan biriydi. Narım ya da onun gibi bir yere gönderildi. Ama ne bu olayla, ne de önceki hapis cezasıyla yıldı – o cezayı "yeni yöntem"lerin, yani "değerli eşyalara el koymayı" içeren durumlarda ilkel dayaktan daha incelikli işkencelerin uygulamaya konulduğu bir dönemde almıştı. İlk sürgün yerinden öylesine yürek parçalatıcı duyarlılık taşıyan bir mektup gönderdi ki, karısı ve üç kızı bu mektubu aile dışında kimseye göstermemeye karar verdi. Adamın bütün ömrü sürgüne gidiş gelişle geçti; daha sonra aynı şey kızlarının ve kocalarının başına geldi, onlar da sürgüne ve kamplara gönderildi. Eğer yıllarca asla tutumunu değiştirmeden orta direk gibi duran baba olmasa, bu ailenin kaderi tipik Sovyet hayat hikâyesinin somut örneği haline gelirdi. O adam Yahudi ermişliğinin timsaliydi, Hazreti Eyüp'ü yüceleştiren gizemli maneviyat ve fazilet niteliklerine sahipti.[118]

118 N. Mandelstam, *Hope Abandoned* (Londra, 1989), s. 551.

2

BÜYÜK KOPUŞ
(1928-32)

1

Obuhovo köylüleri 2 Ağustos 1930'da yaz ortasının bitişini gösteren ve Rus köylülerinin bir şölenle iyi hasat için dua ettiği eski bir yortu olan İlin Günü'nü kutlamaktaydı. Kilisedeki ayinin ardından Obuhovo'nun en büyük ailesi Golovin'lerin evinde toplanan köylülere ev yapımı çörekler ve bira ikram edilirken, çocuklar da evin dışında oynadı. Akşam yaklaşırken köy dansı (*gulyane*) başladı. Balalayka ve akordeon çalgıcılarından oluşan bir bandonun eşliğinde, pamuklu şenlik giysileri içindeki delikanlılar ve kızlar iki ayrı sıra oluşturup evden yola çıktı ve şarkılar söyleyip köyün ana sokağı boyunca dans etti.[1]

O yıl yortu sert tartışmaların gölgesinde kaldı. Köylüler Sovyet hükümetinin talimatı doğrultusunda bir kolektif çiftlik (kolhoz) kurup kurmama konusunda keskin biçimde bölünmüştü. Köylülerin çoğu kuşaklar boyunca işlenmiş aile çiftliklerinden vazgeçmeye ve mal varlıklarını, atlarını, ineklerini ve tarımsal aletlerini bir kolhoz bünyesinde paylaşmaya isteksizdi. Kolektif çiftlikte bütün arazileri, hayvanları ve aletleri orta malı haline gelecekti; köylülerin ayrı parselleri bir araya getirilip traktörlere uygun büyük tarlalara dönüştürülecekti; köylüler sadece kümes hayvanlarını besleyecek ve birkaç sebze yetiştirecek ufak mutfak bahçelerine sahip ücretli ırgatlar konumuna düşecekti. Obuhovo köylülerinin aile emeği ve mülkiyeti ilkelerine sıkı bir bağlılığı vardı; diğer kuzey köylerindeki kolektifleştirme hakkında duydukları hikâyeler onları ürkütmüştü. Askerlerin

1 MSP, dos. 3, op. 14, bel. 2, sat. 38; bel. 3, sat. 10.

köylüleri zorla kolhoza soktuğuna, kitlesel tutuklamaların ve sürgünlerin uygulandığına, evlerin yakıldığına ve insanların öldürüldüğüne, köylülerin köylerinden kaçtığına ve kolektifleştirmekten kurtulmak için davarlarını kestiğine dair dehşet verici hikâyeler anlatılmaktaydı. Temmuz ayındaki bir komün toplantısında Nikolay Golovin, "Hepimiz çiftliklerimizde kendimiz için çalışabiliriz," diye uyardı, "ama kolhozda tekrar serf durumuna düşeceğiz."[2] Obuhovo'daki yaşlı köylülerin birçoğu 1861'de serfliğin kaldırılışından önce doğmuştu.

Nikolay 1917'de toprak mülkiyetindeki köylü devrimine öncülük eden kişiydi. Kilise arazilerine el konulmasını örgütlemiş (yörede eşraf malikâneleri yoktu), komün ve Sovyet aracılığıyla köy arazisinin yeniden bölünüşünü yönetmiş ve ekime elverişli toprak şeritlerinin hane büyüklüğüne göre aile çiftliklerine dağıtılmasını sağlamıştı. Böylece gözlerinde büyük saygınlık kazandığı diğer küçük mülk sahibi köylüler, komünal arazide kendi emekleriyle işledikleri aile çiftliklerinin Devrim sayesinde büyümesi nedeniyle, tarımsal konularda çoğu kez ona danışırlardı. Zekâsına, dürüstlüğüne, çalışkanlığına, ağırbaşlılığına ve sakin alçakgönüllülüğüne değer verir ve görüşlerine güvenirlerdi; çünkü Sovyet hükümetinin politikalarını anlayabilen ve basit dille açıklayabilen biriydi. Evinin dışında duran eski değirmentaşı yaz akşamları köylülerin buluştuğu gayri resmî bir toplantı yeriydi ve Nikolay orada onlara yerel olaylara ilişkin görüşlerini aktarırdı.[3]

Golovin'ler köylü geleneğinin savunucularıydı. Ataerkil temelde düzenlenmiş aile çiftliklerinde bütün çocuklar babanın emri altında çalışırdı ve ona neredeyse tanrımsı bir otorite figürü olarak itaat edecek şekilde ("Gökte Tanrı, evde baba vardır," anlayışıyla) yetiştirilirdi. Bütün köylüler gibi, Golovin'ler de toprakta aile emeği haklarına inanırdı. 1917-18'deki tarım devriminin yol gösterici ilkesi bu olmuştu. İç Savaş sırasında Kızıl Ordu'nun kuzeyde örgütlenmesine yardım eden Nikolay, Sovyet rejimine köylü haklarını savunacağı düşüncesiyle destek vermişti. (1920'lerde Sovyet Askeri İşler Komiseri Kliment Voroşilov'un bir portresini evinin ana odasındaki ikonların yanında hep asılı tuttu.). Ama bu haklar gittikçe Bolşeviklerin saldırısına uğradı ve genç Komsomol militanları Obuhovo'da kolektifleştirme kampanyasına öncülük etti. Komsomol'un köy okulundaki toplantılarında ajitatörler Obuhovo'nun en zengin köylülerine, en başta da Golovin'lere karşı sert konuşmalar yaptı. Köylüler geçmişte böyle bir propagandayı hiç duymamıştı ve birçoğu Komsomol liderlerinin kullandığı uzun ibarelerden etkilendi. Bu toplantılarda köylülere birbirine hasım üç sınıfa ayrıl-

2 AFSBVO, Arhivno-sledstvennoye delo N. A. Golovina.
3 MSP, dos. 3, op. 14, bel. 2, sat. 102–4.



Yevdokiya ve Nikolay, oğulları Aleksey Golovin'le birlikte (1940'lar)

dıkları anlatıldı: Proletaryanın müttefiki olan yoksul köylüler, tarafsız olan orta köylüler ve proletaryanın düşmanı olan zengin, yani "kulak" köylüler.* Bu farklı sınıflara mensup bütün köylülerin adları köy okulunun dışındaki bir levhaya listeler halinde asıldı. Böyle ayrımlar tamamen Komsomol tarafından yaratılmış şeylerdi. Köylülerin daha önce kendilerini sosyal sınıf açısından tanımlama gibi bir kavrayışı yoktu. Kendilerini hep tek "köylü ailesi" olarak görmüşlerdi ve en yoksul köylüler normalde Golovin'ler gibi en başarılı köylülere karşı saygılı ve hatta itaatkârdı. Ama köy okulundaki toplantılarda yoksullar alkolle dilleri çözüldüğünde "kulak Golovin'lere" yönelik suçlamaları desteklemeye başladı.[4]

Obuhovo'daki Komsomol köyde yarı-askeri üniformalarla dolaşan ve tüfek taşıyan bir düzine kadar gençten oluşmaktaydı. Hareketleri köylülere gözdağı vermeye yönelikti. Liderleri konumundaki Kolya Kuzmin yıkık çatılı sefil evi köyün ta ucunda, en fakir ailelerin yaşadığı kesimde yer alan yoksul ve alkolik bir köylünün on sekiz yaşındaki oğluydu. Ailesi Kolya'yı çocukken diğer çiftliklerde dilencilik yapmaya gönderirdi. Nikolay'ın kızı Antonina onun sıklıkla "Kuzmin

4 MSP, dos. 3, op. 14, bel. 2, sat. 93.

* Köken olarak "yumruk" anlamındaki bir kelimeden türetilen "kulak" terimi ilk başta köylülerce sömürücü unsurları (tefeciler, icar simsarları, hileci tüccarlar vb.) toprağı işleyen köylülükten ayırt etmek için kullanılırdı. Onların gözünde, girişimci bir köylü çiftçi ırgat tutsa bile bir "kulak" olamazdı. Bolşevikler ise terimi çarpıtarak Marksist bir anlamda her türlü zengin köylüyü belirten bir anlam yüklediler. Köylünün toprağı işlerken (Rusya'nın büyük bölümünde son derece ender bir uygulamayla) ücretli ırgat tutmasının (tarladaki işgücü açığını kapatmanın bir yolu yerine) bir tür "kapitalizm" olduğu yolundaki yanlış varsayımla "kulak" sıfatını "kapitalist" sıfatıyla özdeşleştirdiler. İç Savaş sırasında Bolşevikler kırsal kesimde sınıf savaşını kızıştırmaya ve topraksız köylüleri (esas olarak kentlere göç etmiş olanları) tahıl istifçiliğiyle suçlananan "kulak"lara karşı yoksul köylü komitelerinde (*kombedi*) örgütleyerek tahılı toplamaya çalıştılar. Kolektifleştirme sırasında "kulak" terimi kolektif çiftliklere girmeye karşı çıkan – zengin ya da yoksul – her köylü için kullanılır hale geldi.

hanehalkına asla yılbaşına kadar yetmeyen kibrit, tuz, gazyağı ya da un için komşuca bir ricayla" kendi evlerine geldiğini hatırlıyor. Babası delikanlıya acıyarak çiftliğinin avlusundaki deri atölyesinde bir iş verdi; Kolya orada birkaç yıl çalıştıktan sonra, 1927'de Komsomol'a katıldı ve Golovin'lerin aleyhine döndü.[5]

Birçok köyde, özellikle Obuhovo gibi ücra köylerde Bolşevikler bir Parti hücresinin yokluğundan dolayı ajitasyon için Komsomol'a dayandı. 1920'lerin ortalarında her kırsal Parti üyesine karşılık dört kırsal Komsomol üyesi vardı. Obuhovo'ya en yakın Parti bürosu yedi kilometre ötedeki ilçe merkezi Ustyujna kasabasındaydı. Obuhovo'daki köy sovyetine Golovin'lerin hâkim olması nedeniyle, kolhoz yönündeki kampanyanın başına köyün Komsomol'a katılan tez canlı gençleri getirildi. Parti önderliğinin kitlesel kolektifleştirme çağrısında bulunduğu 1928 sonbaharından itibaren, Kuzmin ve yoldaşları köyde dolaşarak, en yoksul köylüleri "kulak"ların ve kilisenin "karşı-devrimci" nüfuzuna karşı mücadelelerine katılmaları için kışkırtmaya ve ilçe merkezine imzasız ihbar mektupları göndermeye başladı. Nikolay 1929 ilkbaharında "bir dericilik işletmesinin kapitalist sahibi" olduğu gerekçesiyle Obuhovo Sovyeti'nden atıldı ve yurttaşlık haklarından yoksun bırakıldı. Ardından Kasım ayında ilçe merkezinden gelen yetkililerle birlikte köyün Komsomol örgütü evinde arama yaptı ve "kulak" çiftliğine 800 ruble gibi ağır bir vergi biçildi. Ülke çapında "kulak"ları "sıkıştırmaya" ve mal varlıklarına el koymaya yönelik politikanın bir parçası olan bu vergi tek başına Vologda yöresinde yaklaşık dört bin köylü hanesinin yıkımına yol açtı.[6]

Nikolay vergiyi ödemek için iki sağmal ineğini, ayakkabı imalat makinelerini, bir karyolayı ve bir sandık dolusu elbise satmak zorunda kaldı. Hatta biraz ek para kazanmak üzere dört kardeşinden ikisiyle birlikte kışın Leningrad'daki bir inşaatta çalıştı. Üç kardeş tarımda kolektifleştirmenin artık kaçınılmaz göründüğü Obuhovo'dan ayrılmayı düşünüyor ve kentteki hayatın nasıl olduğunu anlamak istiyordu. Bir işçi koğuşundaki peykelerde uyudular, yemeklerini kantinlerde yediler ve eve birkaç yüz ruble göndermelerine yetecek kadar tasarruf yaptılar; ama birkaç ay bu şekilde yaşadıktan sonra, köylerine dönmeye karar verdiler. Nikolay ailesine yazdığı bir mektupta bunu şöyle açıklamıştı: "Her şeyi, ekmeği, patatesi ve lahanayı bir dükkândan satın alma zorunluluğu insana yaraşır bir hayat değil."[7]

Nikolay'ın 1930 ilkbaharındaki dönüşü Komsomol'la ilişkilerini kopma nok-

5 AFSBVO, Arhivno-sledstvennoye delo N. A. Golovina; MSP, dos. 3, op. 14, bel. 2, sat. 69; bel. 3, sat. 7–8.

6 GAVO, dos. 407, op. 1, bel. 98, sat. 7.

7 AFSBVO, Arhivno-sledstvennoye delo N. A. Golovina; MSP, dos. 3, op. 14, bel. 3, sat. 9.

tasına getirdi. Bir akşam komşu köyde oturan kardeşi İvan Golovin'le birlikte evinde yemek yiyordu. Pencere kenarındaki mutfak masasında oturdukları için, gaz lambasının aydınlattığı siluetleri karanlıkta evin dışında toplanan Kuzmin ve yandaşları tarafından açık seçik görülebilecek durumdaydı. Gençlerin sarhoş oldukları besbelliydi. "Kulak"lara "dışarı çıkmaları" için bağırdılar ve ardından pencereye ateş açtılar. İvan başından vuruldu ve cansız bedeni bir kan gölü içinde yere serildi.

Birkaç hafta sonra Kuzmin tekrar Nikolay'ın evine gitti; bu sefer yanında ilçe merkezinden gelmiş iki Parti yetkilisi vardı. O gece Nikolay'ın evinin ana odası bir araya gelmiş dostlarla ve akrabalarla doluydu. Onları yasadışı bir toplantı yapmakla suçlayan Kuzmin kapıyı döverek, "Kulaklar, açın kapıyı, Sovyet iktidarına karşı tertipleri bırakın!" diye bağırdı. Elindeki tüfekle havaya ateş açtı. Davetsiz misafirleri sundurmada karşılayan Nikolay içeriye girmelerine izin vermedi. Kuzmin'in onu öldürme tehdidini (oradakilerin duyduğu "Aynen kardeşini öldürdüğüm gibi seni de vuracağım ve hiç kimse beni cezalandırmayacak," sözlerini) bir dalaş izledi ve Nikolay genç adamı iterek yere düşürdü. Yoldaşlarıyla birlikte çekip giden Kuzmin, birkaç gün sonra Ustyujna siyasal polis (OGPU) şefine yazdığı mektupta Nikolay hakkında şu ihbarda bulundu:

> Köyümüzde bir düzine kadar başka kulak unsurla birlikte anti-Sovyet propagandayı yayan bir kulak sömürücüdür. Bunlar Sovyet hükümetinin halkı soyduğunu söylüyor. Amaçları insanları aleyhine döndürüp kolektifleştirmeyi sabote etmektir.

Kuzmin herhalde bunun eski patronunu tutuklatmak için yeterli olacağını biliyordu; suçlamasına destek veren iki Bolşevik'in ayrıca Nikolay'ın "Sovyet yönetimine küfürler" savurduğunda "her zaman sarhoş" olduğunu eklemesi özellikle etkili olacaktı.[8]

Beklendiği gibi, 2 Ağustos'ta konuklar İlin yortusunun sonunda Golovin'lerin evinden ayrılmaya hazırlanırken, iki yetkili Nikolay'ı tutuklamaya geldi. Ustyujna'da hapse atılan Nikolay üç kişilik bir OGPU mahkemesince "terörist kasıt"tan (Kuzmin'i iterek yere düşürmekten) dolayı suçlu bulundu ve Beyaz Deniz'deki bir adada bulunan Solovetski hapishane kompleksinde üç yıllık cezaya çarptırıldı. Antonina babasını son kez Ustyujna zindanı parmaklıkları ardında gördü. Solovetski kampına gönderilmesinden önce onu bir an görebilmek için annesiyle, erkek ve kız kardeşleriyle birlikte ilçe merkezine kadar yürümüştü. Sonraki üç yıl

8 AFSBVO, Arhivno-sledstvennoye delo N. A. Golovina.

boyunca babasının bu görüntüsü hep rüyalarına girdi.[9] Nikolay'ın tutuklanışından birkaç hafta sonra, Obuhovo köylüleri toplanıp götürüldükleri bir köy toplantısında bir kolhoz oluşturmak üzere aile çiftliklerini kapatma ve bütün arazilerini, aletlerini ve hayvanlarını teslim etme kararı aldılar.

Kolektifleştirme Sovyet tarihinde büyük dönüm noktasıydı. Yüzyıllar içinde ortaya çıkmış bir yaşam tarzını yok etti; çünkü Bolşevikler bu yaşamın temelini oluşturan aile çiftliğini, kadim köylü komününü, bağımsız köyü, kilisesini ve kırsal pazarını sosyalist sanayileşmenin önündeki engeller olarak görmekteydi. Milyonlarca insan yurtlarından sökülerek Sovyetler Birliği'nin dört bir yanına dağıtıldı: Kolektif çiftliklerden kaçanlar; kolhoz tahılına aşırı el konulmasından kaynaklanan kıtlığın mağdurları; yetim kalan çocuklar; "kulaklar" ve aileleri. Bu göçebe topluluk Stalin'in sanayi devriminin ana işgücü haline gelerek, kentleri ve sanayi şantiyelerini, çalışma kampları ve Gulag (Ana Kamp İdaresi) "özel yerleşme"lerini doldurdu. Bu zoraki gelişim düzenini belirleyen Birinci Beş Yıllık Plan, Stalinist rejimi pekiştiren yeni türden bir sosyal devrimi (bir "tepeden devrim"i) başlattı. Bütün toplumun devlete tabi kılınmasıyla ve planlı ekonominin denetlediği neredeyse her alanda– konut, eğitim, iş ve yiyecek – ona muhtaç duruma düşmesiyle, eski bağlar ve bağlılıklar çözüldü, ahlak bozuldu, yeni ("Sovyet") değerleri ve kimlikler dayatıldı.

Köylü aile çiftliğinin ortadan kaldırılışı bu "tepeden devrim"in başlangıç noktasıydı. Bolşevikler köylülüğe karşı temel bir güvensizlik içindeydi. 1917'de kırsal kesimde etkili olmadıkları için, topraktaki köylü devrimini mecburen hoşgörüyle karşılamış ve eski rejimi sarsmak için ondan yararlanmışlardı; ama uzun vadeli hedeflerinin köylerdeki küçük mülk sahipliği sistemini bertaraf ederek, yerine köylüleri "kırsal proletarya"ya dönüştürecek büyük ölçekli mekanize kolektif çiftlikleri geçirmek olduğunu her zaman açıkça belli etmişlerdi. Marksist ideoloji Bolşeviklere köylülüğü eski toplumun nihai anlamda bir komünist toplumun gelişimiyle bağdaşmayan bir "küçük burjuva" kalıntısı olarak görmeyi öğretmişti. Köylülük Eski Rusya'nın ataerkil âdetlerine ve geleneklerine çok sıkı bağlıydı, serbest ticaretin ve özel mülkiyetin ilkelerine ve alışkanlıklarına fazlasıyla batmıştı ve tam sosyalleşmeye gelmeyecek ölçüde aile "bencilliği"ne yatkındı.

Bolşevikler köylülerin temel gıda arzını denetim altında tuttukları sürece Devrim için bir potansiyel tehdit oldukları kanısındaydı. İç Savaş'ın gösterdiği gibi, köylülük pazara tahıl sürmeyerek Sovyet rejimini çöküşün eşiğine getirebilirdi. 1927–8 tahıl krizi Stalinist çevrelerde bir "kulak grevi" korkularını di-

9 MSP, dos. 3, op. 14, bel. 3, sat. 11.

riltti. Bunun üzerine Stalin gıda ürünlerine el koymayı yeniden yürürlüğe koydu ve politikasını haklı göstermek için bir "iç savaş" havası yarattı. Ocak 1928'te kilit tahıl üretim bölgelerinden biri olan Sibirya'daki gezisinde, yerel militanlara elde tahıl tuttuklarından kuşku duyulan "kulak"lara hiç acımamalarını bildirdi. Bu savaş çağrısı yerel organlara tahılını görevli takımlara vermekten kaçınan bütün köylüleri tutuklamak ve mal varlıklarına el koymak için Ceza Kanunu'nu kullanma talimatını veren bir dizi olağanüstü hal tedbiriyle desteklendi. (Ceza Kanunu'nun hükümet içinde bile belirli bir direnişle karşılaşan sert bir yorumuydu bu.) Rejimin "kulak grevi"ni kırmaya çalışmasıyla birlikte yüz binlerce "habis kulak" (Nikolay Golovin gibi sıradan köylüler) tutuklanıp çalışma kamplarına gönderildi ve mal varlıkları tahrip ya da gasp edildi; böylece aşırı kalabalık hapishaneler (kısa bir süre sonra Gulag olarak anılacak olan) bir çalışma kampları şebekesine dönüştü.[10]

Tahıl kavgası şiddetlenirken, Stalin ve destekçileri devletin gıda üretimi üzerindeki denetimini güçlendirmek ve "kulak tehdidi"ni temelli ortadan kaldırmak amacıyla bir kitlesel kolektifleştirme politikasına yöneldi. "Kolektif çiftliklerin pazara sürülebilir bütün tahıl ürününü, devlet yardımlarının ve kredilerinin çekileceği tehdidi altında devlete ve kooperatif örgütlerine vermesini sağlayacak bir işleyiş geliştirmeliyiz," diye belirtti Stalin 1928'de.[11] Büyük ölçekli mekanize kolektif çiftliklerin potansiyelinden büyük iyimserlikle söz etti. İstatistikler bu tipteki mevcut birkaç çiftliğin pazara sürülebilir tarımsal fazlasının köylü aile çiftliklerinin büyük çoğunluğunca sağlanandan çok daha yüksek olduğunu göstermekteydi.

Kolektif çiftliklere dönük bu coşku görece yeniydi. Daha önce Parti kolektifleştirmeye pek fazla vurgu yapmamıştı. NEP döneminde kolektif çiftlikler kurmanın maddi yardım ve bilimsel tarım desteği yoluyla devletçe teşvik edilmesine karşın, Parti çevrelerinde kolektifleştirmenin tedrici ve gönüllü bir süreç olacağı genellikle kabul görmekteydi. Köylülerin kolektiflik ilkesini benimseme yönünde pek belirti göstermemesi nedeniyle, kolhoz sektörünün büyüme hızı oldukça düşüktü. Devletin vergilendirme politikalarıyla daha büyük baskı uyguladığı – kolektif çiftliklere krediler verdiği, "kulak" çiftliklerine ise ağır harçlar yüklediği – 1927'den sonra kolhoz sektörü daha hızlı büyüdü. Ama çoğu köylünün ilgisini çeken (bütün arazilerin ve mal varlıklarının bir araya getirildiği) büyük

10 *Tragediya sovetskoy derevni: kollektivizatsiya i raskulaçivanye. Dokumenti i materyali*, 5 c. (Moskova, 1999–2004), c. 1, s. 36, 148–50, 228–30, 742; *İzvestiya TsK KPSS*, 1991, no. 5, s. 196–202.

11 Aktaran M. Lewin, *Russian Peasants and Soviet Power: A Study of Collectivization* (Londra, 1968), s. 257.

kommuni değil, (toprağın ortaklaşa işlendiği, ama hayvanların ve aletlerin özel mülkiyet olarak köylülerin elinde kaldığı) *TOZi* adlı daha küçük, daha serbest ve daha "köylümsü" birliklerdi. Beş Yıllık Plan'da Parti'nin politikalarında değişiklik yapacağı yönünde pek belirti yoktu; kolektif çiftliklerce ekilip biçilen arazilerde ölçülü bir artış öngörülmekte ve gönüllülük ilkesinin bırakılacağından hiç söz edilmemekteydi.

Ani politika değişikliğine Stalin'in zorlamasıyla 1929'da gidildi. Bu *köklü dönüş* Beş Yıllık Plan'ın yapısında NEP piyasa mekanizmasını korumak için kıyasıya uğraş veren Buharin'e belirleyici bir darbe indirdi. Planın resmen 1929 ilkbaharında kabul edilmekle birlikte geriye dönük olarak 1928'den başlatılan ilk versiyonunda sosyalist sanayileşmeye ilişkin iyimser ama makul hedefler öngörülmüştü. Stalin sanayide daha da yüksek büyüme hızlarını dayattı ve 1929 sonbaharında Beş Yıllık Plan'ın hedef rakamları çarpıcı düzeyde yukarıya çekildi. Buna göre 1932'ye kadar yatırımlar üçe, kömür üretimi ikiye ve (ilk versiyonda zaten yüzde 250'lik bir yükselişin öngörüldüğü) pik demir üretimi dörde katlanacaktı. Parti tabanında büyük çapta paylaşılan bu aşırı iyimserlik dalgasıyla, Sovyet basını "Beş Yıllık Plan Dört Yılda!" sloganını ortaya attı.[12] Parti'yi kitlesel kolektifleştirme yönündeki Stalinist politikayı, göründüğü kadarıyla, hızla genişleyen sanayi işgücü (ve sermaye getirecek ihracat) için ucuz ve garantili gıda maddeleri arzını sağlamanın tek yolu olarak benimsemeye yönelten bu ütopyacı büyüme hızlarıydı.

Bütün bu politikaların özünde Parti'nin köylülükle savaşı yatmaktaydı. Tarımı kolektifleştirmek köylülüğün hepsi de Rusya'nın geçmişinde köklü yer tutan köye ve kiliseye, bireysel aile çiftliğine, özel ticarete ve mülkiyete bağlılığına doğrudan bir saldırıydı. Stalin 7 Kasım 1929'da *Pravda*'da çıkan "Büyük Kopuş Yılı" başlıklı makalesinde, Beş Yıllık Plan'ı SSCB'deki "kapitalist unsur"lara karşı sosyalist sanayi temelinde komünist bir toplumun kuruluşunu sağlayacak son büyük devrimci mücadelenin başlangıcı olarak müjdeledi. Gorki'ye yaptığı açıklamaya göre, Stalin'in "büyük kopuş"la kastettiği şey "eski toplumun topyekûn çözülüşü ve yeni toplumun hummalı kuruluşu"ydu.[13]

1929 yazından itibaren binlerce Parti militanı kolektif çiftlikler için ajitasyon yapmak üzere kırsal kesime gönderildi. Obuhovo'da olduğu gibi, çoğu köylü meçhule doğru bir inanç sıçraması için geçmişi yüzyıllara inen bir yaşam tarzını bırakmaktan korkmaktaydı. İyi kolektif çiftliklerin köylülüğü ikna edecek

12 R. Davies, *The Soviet Economy in Turmoil, 1929–30* (Londra, 1989), s. 198–9; *Pravda*, 1 Eylül, 10 Kasım, 1929.

13 *Pravda*, 7 Kasım 1929; Y. Stalin, *Soçineniya*, 13 c. (Moskova,1946–55), c.12, s.174.

son derece az örneği vardı. Sibirya'da 1929'da çalışan bir Alman tarım uzmanı kolektif çiftlikleri "yok olmaya aday" diye nitelendirmişti. Çiftliklerin çok azı traktörlere ya da modern aletlere sahipti. Tarımı çok az bilen ve "kaba hatalar" yapan insanlarca kötü yönetilmeleri "bütün kolektifleştirme sürecini gözden düşürmekteydi." OGPU'ya göre, köylülerin algılaması bir kolhoza girmeleri halinde "her şeyi kaybedecekleri" yönündeydi – tarlalar ve inekler, atlar ve aletler, evler ve aileler. Bir yaşlı köylünün ifadesi şöyleydi: "Nutukçular birbiri ardı sıra gelip bize mal varlığını unutmamız ve her şeye ortaklaşa sahip olmamız gerektiğini anlatıyorlar. O halde kanımızda niçin böyle bir arzu var?"[14]

Militanlar köylülüğü ikna edemeyince zorlayıcı önlemlere başvurmaya başladı. Stalin'in "kulakları bir sınıf olarak tasfiye etme" çağrısında bulunduğu Aralık 1929'dan itibaren, köylüleri kolektif çiftliklere yöneltme kampanyası bir savaş biçimine büründü. Tam teçhizatlı Parti ve Komsomol yerel milislerin de takviyesiyle özel ordunun ve OGPU birimlerinin yanı sıra kentli işçileri ve gönüllü öğrencileri, bir kolhoz örgütlemeden ilçe merkezlerine dönmemeleri yolundaki sıkı talimatla köylere gönderdi. Talimatta "çizgiyi aşmanın çizginin gerisinde kalmaktan daha iyi olduğu" anlatıldı. "Bir aşırılıktan dolayı kınanmayacağınızı unutmayın, ama sakın ola yetersiz kalmayın!" Militanlardan biri Volga bölgesinde seksen Parti örgütçüsünün katıldığı bir toplantıda Bolşevik lider Mendel Hatayeviç'in şunları söylediğini hatırlıyor:

> Görevlerinizi sızlanmaksızın ve kof liberalizme düşmeksizin en sıkı Parti sorumluluğuyla üstlenmelisiniz. Burjuva insancıllığını pencereden dışarı atın ve Yoldaş Stalin'e layık Bolşevikler gibi davranın. Başını kaldırdığı her yerde kulak ajanını bastırın. Bu bir savaş – ya onlar ya biz kazanacağız. Kapitalist çiftçiliğin çürümüş son kalıntısı her ne pahasına olursa olsun yok edilmelidir.[15]

Sadece 1930'un ilk iki ayında, Sovyet köylülüğünün yarısı (100 bini aşkın köyde yaşayan yaklaşık 60 milyon insan) zorla kolektif çiftliklere sokuldu. Militanlar kolhoza katılma yönünde belirleyici oylamanın yapıldığı köy toplantılarında çeşitli gözdağı taktiklerine başvurdular. Örneğin, bir Sibirya köyünde köylüler kolektif çiftliğe katılma önergesini kabul etmeye isteksizdi. Oylama vakti geldiğinde, militanlar silahlı askerler getirdi ve önergeye muhalif olanları görüşle-

14 R. Davies, *The Socialist Offensive: The Collectivization of Soviet Agriculture, 1929–1930* (Londra, 1980), s. 111; *Tragediya sovetskoy derevni*, c. 1, s. 702–10, 716–27; M. Hindus, *Red Bread: Collectivization in a Russian Village* (Bloomington, 1988), s. 246.

15 Davies, *The Socialist Offensive*, s. 218; V. Kravçenko, *I Chose Freedom* (New York, 1946), s. 91.

rini açıkça belirtmeye çağırdı: Hiç kimse itirazda bulunmaya cesaret edemeyince, önergenin "oybirliğiyle kabul edildiği" duyuruldu. Bir başka köyde ise köylülerin kolhoza katılmanın aleyhinde oy kullanmasından sonra, militanlar köylülerin kolektif çiftliklere katılmasının Sovyet hükümetinin emri olduğunu açıklayarak, hangi köylülerin Sovyet iktidarına karşı olduğunu öğrenmek istedi. Hiç kimse hükümete muhalefetini belirtmeye yanaşmayınca, köyün "oybirliğiyle" kolektifleştirme yönünde karar verdiği militanlarca kayda geçirildi. Diğer köylerde oylama sonucunun bütün köy için bağlayıcı olmasına karşın, sakinlerin sadece (militanlarca seçilmiş) küçük bir azınlığının toplantıya katılmasına izin verildi. Örneğin, Komi bölgesindeki Çeremuhova köyünde 437 hane vardı; ama köy toplantısına bunlardan sadece 52'sinin temsilcileri katıldı. Temsilcilerin 18'i kolektifleştirme lehinde, 16'sı aleyhinde oy kullandı; bu sonuca dayanılarak bütün köy kolhoza kaydedildi.[16]

Kolektifleştirmeye açıkça karşı çıkan köylüler kolektif çiftliğe katılmayı kabul edinceye kadar dövüldü, işkenceden geçirildi, tehdit ve taciz edildi. Birçoğu "kulak" olduğu gerekçesiyle evinden çıkarılıp köyden sürüldü. Köylülerin zorla kolektif çiftliklere sokulmasına köydeki eski yaşam tarzının odak noktası olan ve Bolşeviklerce kolektifleştirmeye potansiyel muhalefetin bir kaynağı sayılan kiliseye yönelik şiddetli bir saldırı eşlik etti. Binlerce rahip tutuklandı ve kiliseler yağmalanıp tahrip edildi; milyonlarca dindar inançlarını evlerinde gizlice sürdürmek zorunda bırakıldı. Zoraki kolektifleştirmeye karşı çıkan kırsal kesimdeki komünistler ve Sovyet yetkililer Parti'den atılıp tutuklandı.

Stalin'e göre, "kulak"larla savaş kolektifleştirme kampanyasından ayrılamazdı. Onun bakışıyla, bazı Bolşeviklerin önerdiği gibi "kulak"ları tarafsızlaştırmaya ya da tarım işçileri olarak kolhoza girmelerini sağlamaya çalışmakla kazanılacak hiçbir şey yoktu. "Baş koptuğunda saç için ağlanmaz," diye ileri sürmekteydi Stalin.[17] Onun anlayışında "kulak"ları sindirmenin iki amacı vardı: Kolektifleştirmeye potansiyel muhalefeti bertaraf etmek ve bu yoldan diğer köylülere bir örnek sunarak, onları "kulak"larla aynı akıbete uğramamak için kolektif çiftliklere katılmaya teşvik etmek.

"Kulak"lardan çokça söz edilmesine karşın, aslında böyle bir nesnel kategori yoktu. Terim öylesine geniş ve gelişigüzel biçimde kullanılmaktaydı ki, neredeyse her köylü bir "kulak" sayılarak mülksüzleştirilebilirdi; bu belirsizlik sadece "kulak"larla savaşın yaratması öngörülen terörü arttırmaya yaradı. Leninist ide-

16 M. Vareykis, "O partiynom rukovodstve kolhozam", *Na agrarnom fronte*, 1929, no. 8, s. 65; *İzvestiya*, 19 Nisan 1930; GARK, dos. 3, op. 1, bel. 2309, sat. 6.

17 Davies, *The Socialist Offensive*, s. 198.

olojiye göre, "kulak"lar ücretli ırgat çalıştıran kapitalist çiftçilerdi; oysa 1929'dan sonra "kulak" sayılarak bastırılan köylülerin ancak bir avuç kadarı için geçerliydi bu. NEP köylülerin kendi emekleriyle zenginleşmelerine olanak vermişti ve Golovin'ler gibi bazı köylüler kendi aile çiftliklerinde çok çalışarak mütevazı bir refaha ulaşmışlardı.* Ama ücretli ırgat çalıştırma konusunda sıkı bir denetim uygulanmıştı ve zaten köylülerden alınan vergilerin arttırıldığı 1927'den sonra Golovin'ler gibi en zengin köylülerin çoğu özel servetini büyük ölçüde kaybetmişti. Kapitalist köylülerden oluşan "kulak sınıfı" fikri bir fanteziydi. Sözde "kulak"ların büyük çoğunluğu Golovin'ler gibi çalışkan köylülerdi, yani köydeki en makul, tutumlu ve ilerici çiftçilerdi – mütevazı zenginlikleri çoğu kez geniş aileye sahip olmanın sonucuydu. "Kulak"ların çalışkanlığı çoğu köylünün gördüğü bir gerçekti. Bir kolhoz işçisinin 1931'de belirttiği gibi, "kulak"lara yönelik kampanya sadece "toprağı en iyi ve en sıkı işleyen" kişilerin kolektif çiftliklerin dışında tutulmasını getirdi.[18]

"Kulak"ların yok edilişi Sovyetler Birliği için bir ekonomik felaket oldu. Kolektif çiftlikleri ülkenin en çalışkan köylülerinin çalışma ahlakından ve ustalığından yoksun bırakarak, sonuçta Sovyet tarım sektörünün gerilemesine yol açtı. Ama Stalin'in "kulak"lara karşı açtığı savaşın ekonomik mülahazalarla pek ilgisi yoktu – köyde kolektifleştirmeye potansiyel muhalefetin bertaraf edilişiyle ise her bakımdan ilgiliydi. "Kulak"lar bireyci köylüler, eski kırsal yaşam tarzının en güçlü liderleri ve destekçileriydi. Bu yüzden ortadan kalkmaları gerekiyordu.

"Kulakların tasfiyesi" ülke çapında aynı kalıbı izledi. Ocak 1930'da bir Politbüro komisyonu çalışma kamplarına gönderilecek 60 bin "habis kulak"la ve ayrıca Kuzey Rusya, Sibirya, Urallar ve Kazakistan'a sürgün edilecek 150 bin "kulak" hanesiyle ilgili kotaları hazırladı. Bu rakamlar 1 milyon "kulak" hanesinin (yaklaşık 6 milyon insanın) bütün mal varlıklarından yoksun bırakılarak çalışma kamplarına ya da "özel yerleşme"lere gönderilmesine dönük bir genel planın parçasıydı. Kotaları uygulama görevinin verildiği OGPU tasfiye edilecek "kulak"lara ilişkin hedefi bütün köylü hanelerinin yüzde 3 ila 5'i düzeyine yükseltti; bunu yerine getirmekle görevli yerel OGPU ve Parti örgütleri ise birçok bölgede üstlerince kendilerinden beklenen tetikliği göstereceği inancıyla kasıtlı olarak kotaları aştı.[19] Her köyün ilçe yetkililerince belirlenmiş kendi kotası

18 M. Fainsod, *Smolensk Under Soviet Rule* (Cambridge, Mass. 1958), s. 250.

* Golovin'lerin iki ambarı, birkaç makine parçası, üç atı, yedi ineği, birkaç düzine koyun ve domuzu, iki kağnısı, ayrıca Sovyet kırsal kesiminde her ikisi de zenginlik belirtisi olan karyola ve semaver gibi ev eşyaları vardı.

19 R. Conquest, *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine* (Londra, 1986), s. 120–21; S. Fitzpatrick, *Stalin's Peasants: Resistance and Survival in the Russian Village After Collectivization* (New York, 1994), s. 54–5.

vardı. Komsomol ve Parti militanları her köyde tutuklanacak ve sürgün edilecek "kulak"lar listelerini hazırladı. "Kulak"lar sürgün edilirken, evlerinde el konulacak mal varlıklarının envanterleri çıkarıldı.

"Kulak"ların sindirilişine köylülerin muhalefeti şaşırtıcı ölçüde düşüktü – özellikle Rusya'nın güçlü tarihsel köy dayanışması gelenekleri göz önünde tutulduğunda. ("Kulak"lara yönelik önceki kampanyalar sözgelimi İç Savaş'ta köylülüğü bölememişti.) Köylülerin kotaya direnerek, aralarında hiç "kulak" olmadığı ve bütün köylülerin benzer düzeyde yoksul olduğu noktasında ısrar ettikleri, kendi "kulak"larını teslim etmeye yanaşmadıkları ve hatta tutuklama amacıyla gelen militanlara karşı savundukları yerler elbette vardı. Ama köylülük çoğunlukla aynı köyden insanların aniden ortadan kayboluşuna korkudan kaynaklanan pasif bir kabuğuna çekilmeyle tepki verdi. Bazı yerlerde köylüler içlerinden "kulak"lar seçtiler. Basbayağı bir köy toplantısı düzenleyerek kimlerin "kulak" olarak gideceğine karar verdiler. (Kimsesiz çiftçiler, dullar ve yaşlı insanlar özellikle seçilmeye adaydı.) Başka bazı yerlerde "kulak"lar kurayla saptandı.[20]

Dimitri Streletski Sibirya'nın Kurgan bölgesindeki geniş bir köylü ailesinin çocuğu olarak 1917'de doğdu. Anne babasının "kulak" olarak köyden sürgün için seçilişini şöyle hatırlıyor:

> Bir inceleme ya da hesaplama yoktu. Dosdoğru gelip, "Siz gidiyorsunuz," dediler bize. Bizi sürgün eden köy sovyetinin başkanı Serkov şu açıklamayı yaptı: "[İlçe Parti komitesinden] sürgüne gidecek 17 kulak ailesi bulma talimatını aldım. Bir yoksullar komitesi oluşturdum ve bütün gece oturup aileleri seçtik. Köyde bu niteliğe uyacak kadar zengin kimse ve öyle çok fazla yaşlı insan olmadığı için, 17 aile seçmek durumunda kaldık. Seçilenlerden biri sizsiniz. Lütfen, bunu şahsi bir konu sanmayın. Başka ne yapabilirdim ki?"[21]

"Kulak" oldukları gerekçesiyle sindirilen insanların sayısına ilişkin kesin istatistikler vermek çok güçtür. "Anti-kulak kampanya"nın doruk evrelerinde (1929–30 kışı, 1931'in ilk ayları ve 1932 sonbaharı) ülke yolları elde kalmış son eşyalarını, hazin bir görüntü oluşturan elbise ve yatak çıkınlarını sırtlarında taşıyan ya da bunların konulduğu kağnıları çeken sürgünlerin uzun konvoylarıyla doluydu. Ukrayna'nın Sumi bölgesinde bir görgü tanığı demiryolundaki toplan-

20 GAVO, dos. 22, op. 1, bel. 37, sat. 41; GARK, dos. 136, op. 1, bel. 121, sat. 153; MSP, dos. 3, op. 14, bel. 3, sat. 75; *Tragediya sovetskoy derevni*, c. 3, s. 66–8.
21 MP, dos. 4, op. 18, bel. 2, sat. 44.



Hrişine yöresindeki (Ukrayna) Udaçne köyünden sürgün edilen "kulak"lar, 1930'ların başları

ma noktasına doğru yürüyüş sırasında "yeni köylerden sürekli katılımlarla her iki istikamette göz alabildiğince uzanan" kafileler görmüştü. Bunlar davar vagonlarına tıka basa doldurulup "özel yerleşme"lere taşınmaktaydı. Demiryolları muazzam sayıdaki sürgünlerle başa çıkamadığı için, birçok "kulak"ın taşınmak üzere aylarca bekletildiği ilkel gözetim kamplarının berbat koşullarında çocuklar ve yaşlılar sinek gibi ölmekteydi. 1932'ye gelindiğinde çoğunlukla Urallar ve Sibirya'daki "özel yerleşme"lerde 1,4 milyon "kulak" vardı; Gulag fabrikalarına ve şantiyelerine bağlı çalışma kamplarında tutulan ya da düpedüz kaçak olarak yaşayan insanların sayısı daha da yüksekti. 1929–32 arasında evlerinden ve köylerinden sürülen "kulak"lar toplam olarak en az 10 milyona ulaştı.[22]

Böyle istatistiklerin ardında sayısız insan trajedisi yatmaktaydı.

Dimitri Streletski'nin ailesi Ocak 1930'da Kurgan bölgesindeki Baraba'da elli yıldan beri yaşadığı çiftlikten çıkarıldı. Dedesinin evi yıkıldı. Çiftlik aletleri ve kağnılar, atlar ve inekler kolhoza devredilirken, elbise, çarşaf ve kap kacak gibi daha küçük eşyalar köylülere dağıtıldı. Aile ikonlarının hepsi parçalanıp yakıldı. Dimitri'nin nine ve dedesi, dört oğullarından üçü ve aileleri (toplam on dört kişi) sürgün emirlerinin ilçe merkezinden gelişine kadar bir davar ahırında tutuldu ve diğer köylülerle temasa geçmeleri yasaklandı. Altı hafta sonra hepsi Urallar'daki bir kerestecilik kampına sürüldü. (Nine ve dede bir yıl dolmadan orada öldü.) Dimitri'nin babası Nikolay ise ailesiyle birlikte Baraba'da kaldı. Çünkü İç Savaş sırasında Kızıl Ordu'da çarpışmış bir eski asker olarak köyde ilk kolektif çiftliği (bir *TOZ*) örgütlemişti ve onun tarım uzmanlığına kolhozun çok ihtiyacı vardı. Karısı Anna ve altı çocuğuyla birlikte yaşadığı evinde kalmasına izin verildi.

22 Conquest, *The Harvest of Sorrow*, s. 137; *Tragediya sovetskoy derevni*, c. 3, s. 15; Lewin, *Russian Peasants and Soviet Power*, s. 508.



Valentina Kropotina (soldan ikinci) ve kız kardeşi (sağdan ikinci) kuzenlerinden üçüyle birlikte, 1939

Ama derken 1931 ilkbaharı başlarında bir gün onlara da Baraba'dan ikinci sürgün dalgası için "kulak" olarak "seçilmiş" oldukları bildirildi. Az sayıdaki eşyalarını toplamaları için sadece bir saatlik süre verildi; ardından muhafızlar eşliğinde köyden çıkarılıp açık stepe bırakıldılar ve asla geri dönmemeleri istendi. "Her şeyimizi kaybettik," diye hatırlıyor Dimitri.

> Bir saatte ne toplayabilirdik? Babam (biri gümüş başlıklı) bastonlarını almak isteyince, muhafızlar ona izin vermediler. Annemin altın kolyesini ve yüzüğünü de aldılar. Güpegündüz yapılan bir soygundu bu. Her şeyi geride bıraktık – evimiz, ambarlarımız, davarlarımız, çarşaflarımız, elbiselerimiz ve porselenlerimiz. Yanımıza sadece birkaç giysi parçası aldık –anne baba, çocuklar, erkek ve kız kardeşler olarak ailemizin gerçek canlı zenginliği kaldı bize sadece.[23]

Valentina Kropotina Beyaz Rusya'da yoksul bir köylü ailesinin çocuğu olarak 1930'da doğdu. Aile "kulak" olduğu gerekçesiyle 1932'de baskıya uğradı. Valentina'nın hatırladığı ilk olay köydeki komünistlerin talimatıyla yakılan evlerinden anne babasıyla birlikte kaçışıydı. Ev gece yarısı aile uykudayken ateşe verilmişti. Kropotina çifti evi saran alevlerle vücutlarında ağır yanıklar oluşan iki kızlarını zar zor kurtararak evden çıkabilmişti. Valentina'nın babası aynı gece tutuklandı, bir süre hapis yattı ve ardından sürgün edildiği Sibirya'nın Amur bölgesindeki çeşitli çalışma kamplarında altı yıl kaldı. Ailenin evi ve ambar yanarak yerle bir oldu; ineğine ve domuzlarına kolektif çiftlik adına el konuldu; bahçedeki meyve ağaçları kesildi; tarladaki ürünleri yok edildi. Ellerinde kalan tek

23 MP, dos. 4, op. 18, bel. 5, sat. 15.

şey bir çuval bezelyeydi. Valentina'nın cahil bir köylü kadın olan annesi Yefimya kolhozun dışında tutuldu. İki küçük kızıyla birlikte evin yıkıntılarına sığınmak zorunda kaldı. Daha sonra evin molozlarıyla köyün kenarında bir baraka kurdu. Çeşitli temizlik işleri yaparak zar zor geçimini sağladı. Valentina ve kardeşi "kulak kızları" oldukları gerekçesiyle birkaç yıl okula gidemediler. Temizlik işlerine giden annelerinin peşine takılarak sokaklarda büyüdüler. "Bütün çocukluk anılarım acıklıdır," diye aktarıyor o günleri Valentina. "Hatırladığım esas şey bir türlü üstümden atamadığım açlık duygusudur."[24]

Klavdiya Rubliyova Sibirya'nın Krasnoyarsk kenti civarındaki İrbey yöresinde bir köylü ailenin on bir çocuğundan üçüncüsü olarak 1913'te doğdu. Annesinin 1924'te doğum yaparken ölmesi, babası İlya'yı bütün çocuklarını tek başına büyütmek durumunda bıraktı. Girişimci bir adam olan İlya, NEP uygulamalarından yararlanarak çiftçilikten bostancılığa geçti. Küçük çocuklarının kolayca bakabildiği haşhaş tohumu ve salatalık yetiştirdi. Bu işinden dolayı "kulak" olarak damgalandı, tutuklanıp hapse atıldı ve ardından bir çalışma kampına gönderildi; böylece çocukların bakımı henüz on yedi yaşındaki Klavdiya'ya kaldı. Çocuklar babalarının bütün mal varlığından yoksun bırakıldı: Onun inşa etmiş olduğu eve köy sovyetince el konulurken, atlar, inekler, koyunlar ve tarım aletleri kolhoza devredildi. Birkaç hafta hamamda kalan çocuklar sonunda yetkililerce alınıp bir yetimhaneye götürüldü. Klavdiya en küçük kardeşini yanına alarak, Krasnoyarsk yakınında yetişkin ablası Raysa'nın yaşadığı Kansk'a kaçtı. Gidişinden önce elde kalan son eşyalarını diğer köylülere sattı. "Satacak pek fazla şeyimiz yoktu, ne de olsa çocuktuk daha," diye hatırlıyor Klavdiya. "Evimizden bir şekilde kurtarabildiğimiz kürkle kaplı bir battaniye, eski bir koyun postu, kuştüyü bir döşek ve bir ayna vardı. Satmak zorunda kaldığımız bütün eşya buydu."[25]

Köylülüğe karşı bu acımasız savaşı yürüten erkeklerin ve kadınların güdüleri nelerdi? Kolektifleştirme görevlilerinin çoğu askerler ve işçiler, yani tepeden verilen emirleri yerine getirmeye (ve bazı durumlarda ceplerini doldurmaya) hevesli insanlardı. "Kulak"lara yönelik nefret, "kulak asalakları" ve "kan emicileri" tehlikeli "halk düşmanları" olarak sunan bir propagandayla komutanlarınca beyinlerine işlenmişti. Kuban'daki bir Komsomol takımının lideri olan genç bir militan daha sonraları anılarında "Kulakları insan değil, yok edilmesi gereken mikrop ve haşere olarak görecek şekilde eğitilirdik," diye belirtecekti. Başka bir kolektifleştirme görevlisinin 1980'lerde yazdığı gibi, "Kolhoz

24 MP, dos. 4, op. 7, bel. 2, sat. 39.
25 MP, dos. 4, op. 5, bel. 2, sat. 30.

olmadığında kulaklar boğazımıza sarılıp hepimizin derisini diri diri soyar!" düşüncesi vardı.[26]

Bazılarına yön veren komünist coşkuydu. Beş Yıllık Plan'a ilişkin propagandanın uyandırdığı romantik devrimci tutkularla heyecana kapılan böyle kişiler Bolşeviklerin öncülüğünde her türlü mucizenin sırf insan iradesiyle gerçekleşebileceği inancındaydı. O dönemde öğrenci olan bir kişi bu duyguyu şöyle aktarıyor: "Bir komünist toplum yaratmakta olduğumuza ve bu hedefe beş yıllık planlarla ulaşılacağına inandığımız için her türlü fedakârlığı yapmaya hazırdık."[27] Özellikle "mücadele kültü"yle ve İç Savaş'ın abartılı hikâyeleriyle yetiştirilmiş genç kuşakta bu kurtarıcı umutların ve doğurduğu bağnazlığın duygusal gücünü günümüzde küçümsemek kolaydır. Bu gençler "Enternasyonal"in sözleriyle "insanlığın kurtuluşu" uğruna kavga etmenin görevleri olduğuna inanmak istiyorlardı. Kolektifleştirme kampanyasının yürütülmesine yardımcı olmak üzere kentlerden kırsal kesime gönderilen ateşli taraftarların oluşturduğu "Yirmi Beş Binler" ordusunda yer alanlardan birinin ifadesi şöyleydi: "Sürekli mücadele, mücadele ve daha fazla mücadele! Bu bize öğretilen düşünme tarzıydı – sosyal yaşamın bir normu olan mücadele olmaksızın hiçbir şey elde edilemezdi."[28] Bu militan dünya görüşüne göre, yeni bir toplumun yaratılması elbette eski toplumun kuvvetleriyle keskin bir mücadeleyi gerekli kılacaktı. (Beş Yıllık Plan'ın sosyal, ekonomik, uluslararası ve iç "cephe"lerde sürekli "harekât", "muharebe" ve "hücum"dan söz eden propagandasının pekiştirdiği bir mantıktı bu.) Komünist idealistlerin "anti-kulak" terörü kendi ütopyacı inançlarıyla bağdaştırışı böyleydi. Bazıları acımasız şiddet karşısında dehşete düştü. Hatta bazıları bu işteki rolünden iğrendi. Ama hepsi ne yaptığının bilincindeydi; hiçbirinin olup bitenlerden habersiz olma ya da sırf "emirleri yerine getirme" bahanesini ileri sürmesi mümkün değildi. Ve de hepsi amaçların araçları meşru kıldığına inanmaktaydı. Genç bir komünistken Ukraynalı köylülere yönelik en feci mezalimlerin bazılarında rol oynayan Lev Kopelev'in açıklamalarında davranışını nasıl rasyonelleştirdiği görülür. Kopelev "kulak"lardan tahıl toplayan bir Komsomol takımına 1932'de gönüllü olarak katılmıştı. Takım köylülerden son ekmek somununa varıncaya kadar her şeyi almıştı. Kopelev yaşadığı olaylara 1970'lerde dönüp bakarken, çocukların çığlıklarını ve "ürkek, yalvaran bakışlı, nefret dolu, donuk tavırla boyun eğen, çaresizlikten bitkin düşen ya da yarı-deli cesaretinin yol açtığı vahşilikle parlayan" köylü erkeklerin görüntüsünü şöyle hatırlamaktaydı:

26 VFA, "Vospominaniya", metin, s. 8; *Komsomolskaya pravda*, 8 Eylül 1989, s. 2.
27 LFA, "Roditeli", s. 24.
28 A. Zverev, *Zapiski ministra* (Moskova, 1973), s. 54.

> Bütün bunları görüp işitmek azap vericiydi. Bu işte yer almak daha da beterdi. ... Ve de kendimi ikna ettim, kendimce açıklamalar buldum. Zaafa yol açan acıma duygusuna teslim olmamalıydım. Tarihsel zorunluluğa uymaktaydık. Devrimci görevimizi yerine getirmekteydik. Sosyalist vatan için tahıl elde etmekteydik. Yaptıklarımız Beş Yıllık Plan içindi.[29]

Çoğu köyün "kulak"lara yönelik baskıya boyun eğmesine karşın, kolektifleştirmeye karşı yaygın bir köylü direnişi vardı. Polis 1929–30'da 44.779 "ciddi karışıklık" vakasını kayda geçirdi. Yüzlerce komünist ve kırsal militan öldürüldü, binlercesi de saldırıya uğradı. Köylü gösterileri ve başkaldırıları, Sovyet kurumlarına yönelik saldırılar, kolhoz mallarını hedef alan kundaklama ve saldırı eylemleri, kiliselerin kapatılışını protestolar vardı. Ülkenin her yanındaki köylü savaşlarının Bolşevikleri tahıla el koymaktan vazgeçerek NEP düzenine geçmek zorunda bıraktığı İç Savaş'ın sonundaki duruma neredeyse benzer bir gidişat vardı; ancak bu sefer Sovyet rejimi köylü direnişini ezebilecek güçteydi. (Aslına bakılırsa, 1929–30 köylü ayaklanmalarının birçoğu "kulak asi"leri açığa çıkarıp bastırmak üzere polisçe kışkırtılmıştı.) Güçsüzlüğünün farkına varan köylülük geleneksel "zayıf insan silahı"nı benimseyerek kolektifleştirmeyi sabote etmeye yöneldi: Kolektif çiftliklerin eline geçmemesi için kendi hayvanlarını kesti. Sovyetler Birliği'ndeki büyükbaş hayvan sayısı 1929–30'da yüzde 30 oranında ve 1928'den 1933'e kadar yarı yarıya düştü.[30]

Sovyet kırsal kesiminin yıkımıyla karşı karşıya kalan Stalin kolektifleştirme kampanyasına geçici bir mola verme çağrısında bulundu. *Pravda*'da 2 Mart 1930'da çıkan "Zafer Sarhoşluğu" başlıklı makalesinde, yerel yetkilileri köylülüğe karşı zora başvurmada aşırı gayretkeşlikle ve emir vererek kolhozlar oluşturmakla suçladı. Milyonlarca köylü bunu kolektif çiftliklerden ayrılma yönünde bir izin olarak görüp hemen tepki verdi. Kolektif çiftliklere kayıtlı Sovyet köylü hanelerinin oranı Mart–Haziran 1930'da yüzde 58'den yüzde 24'e indi. (İç kesimdeki Kara Toprak bölgesinde düşüş yüzde 83'den yüzde 18'eydi.) Ama kolektif çiftlikten ayrılmanın hiç de kolay bir mesele olmadığı anlaşıldı. Köylülerin özel mülklerini, aletlerini ve hayvanlarını geri almaları neredeyse olanaksızdı. Altı ay gergin bir ateşkes yaşandı. Derken Eylül 1930'da Stalin ikinci bir kolektifleştirme dalgası başlattı; belirtilen hedef köylü hanelerinin – ilk dalgaya göre yüzde 50'lik bir artışla – en az yüzde 80'ini kolektifleştirmek ve 1931 sonuna kadar bütün "kulak"ları tasfiye etmekti. Politbüro OGPU'ya Kuzey Rusya, Sibirya,

29 L. Kopelev, *The Education of a True Believer* (Londra, 1981), s. 235.

30 *Tragediya sovetskoy derevni*, c. 1, s. 8–9; R. Davies ve S. Wheatcroft, *The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931–1933* (Londra, 2004), s. 451.

Urallar ve Kazakistan'ın ücra bölgelerinde her biri 300 "kulak" ailesini barındırabilecek bin "özel yerleşme" hazırlama talimatını verdi. Bu yerlere 1930–31'de iki milyon insan sürgün edildi.[31]

Eylül 1930'da, yani bu ikinci dalganın başında Obuhovo'daki kolhoz kuruldu. Kolhoza verilen "Yeni Hayat" (*Novyi Bit*) adı, köyün 1522'den beri kullanılan adı Obuhovo'nun yerini aldı. Kolektifleştirildiğini göstermek üzere köyün girişine kızıl bayraklar dikildi. Köyün ortasındaki eski ahşap kilise, seyreden bir grup köylü kadınının gözyaşları arasında yıkıldı, kalasları yakacak odun olarak kesildi ve çanları eritilmek üzere sökülüp götürüldü.

Köylülerin elinden alınan parseller yeniden düzenlenerek büyük kolektif tarlalara dönüştürüldü. Kolhoz çeki atlarına el koydu ve bütün inekleri mandıra barakalarına kapattı; ama söz verilen yeni makineler gelmeyince, inekler sağılmak üzere sahiplerine geri verildi ve her eve bir süt vergisi konuldu. Komsomol lideri Kolya Kuzmin kolhozun başkanı oldu. Yakın bir köyden kız aldı ve sürgün "kulak" Vasili Golovin'in elinden alınmış olan en büyük eve yerleşti. Bütün köyde belki de en az tecrübeli çiftçi olmasına karşın, kolhozdaki günlük işlerin sorumluluğunu üstlendi. Çoğu kez sarhoş ve sataşkandı. İlk kış bir felaket oldu. Kolhoz devlete büyük bir tahıl ve süt kotası teslim etti; ama atların yarısı öldü ve her kolhoz işçisine günde sadece 50 gram ekmek verilir hale geldi. Bazı köylüler direnmeye devam etti. Kolya Kuzmin silahlı bir takımla mal varlıklarına el koymaya gittiğinde öfkeli sahneler yaşanmaktaydı. Birçok köylü kolhoza zorla katılmaktansa kaçmayı yeğledi. Golovin'ler bir sülale olarak darmadağın oldu. Obuhovo'da 1929'da yaşayan 120 Golovin mensubundan geriye kalanların sayısı 1931 ortalarında sadece 71'di. (Bunların 20'si çeşitli kasabalara kaçmış, 13'ü "kulak" sayılarak sürgün edilmiş ve 16'sı da kolektif çiftlikten dışlanınca ücra mezralara taşınmıştı.)

Nikolay'ın yakın aile çevresi ise tamamen dağıldı. Kardeşlerinden ikisi sürgün edildi. Annesi en yakın kasabaya kaçtı. En büyük oğlu tutuklandı ve Beyaz Deniz Kanalı (Belomorkanal) kıyısında bir Gulag işçisi olarak çalışmaya gönderildi. Diğer iki çocuğu Marya ve İvan tutuklanmamak için kaçtı. Karısı Yevdokiya en küçük üç çocukla birlikte kolektif çiftliğe katılmaya çalıştı; ama "kulak unsurlar" oldukları gerekçesiyle geri çevrildiler ve köylülerden tecrit edildiler. Sadece en eski ahbapları olan Pujinin ailesi onlarla konuşmayı sürdürdü. "Ortam korkunçtu," diye hatırlıyor Antonina. "Annem sıkça ağlardı. Dışarıda oynamayı

31 Davies, *The Socialist Offensive*, s. 442–3; *Tragediya sovetskoy derevni*, c. 3, s. 8–9; Davies ve Wheatcroft, *The Years of Hunger*, s. 31, 37; *Politbiyuro i krestiyanstvo: visilka, spetsposelenye 1930–1940*, 2 c. (Moskova, 2006), c. 2, s. 43.

bırakmıştık; komşular artık bize uğramıyordu. Kısa sürede büyüdük mecburen." Aile evinde kalan Yevdokiya ve çocukları kendilerine bırakılan bir inekle ve küçük bir parselle birkaç ay idare edebildiler; bunu sağlayan da kısmen akrabalarının onlara gizlice yardım etmesiydi. Ama Kuzmin'in tek ineklerini alması hayatı katlanılmaz hale getirdi; çünkü ailenin başlıca besin kaynağı süttü. Kuzmin Ocak 1931'de "kulak Golovin'lerin sonuncusu"nu sıkıştırma politikasını ilan etti ve köy sovyeti Yevdokiya'ya bin kilo tahıl gibi muazzam bir vergi biçti. "Kuzmin ve çetesi peşimizi bırakmaya niyetli değildi," diye hatırlıyor Antonina. "Sürekli gelip elimizdeki her şeyi aldılar ve daha fazlasını istediler. Bütün tahıl bitince, son ev eşyalarımıza, tarım aletlerine ve kağnılara, mobilyalara ve çanak çömleğe el koydular; elimizde sadece bir karyola, biraz eski çarşaf ve bazı elbiseler kaldı."

Derken sürgün emri geldi. Soğuk bir ilkbahar günü olan 4 Mayıs'ta Yevdokiya ve çocukları evlerinden çıkarılıp Sibirya'ya sürgüne gönderildi. Uzun yolculukta gerekli eşyalarını toplamaları için sadece bir saat süre tanındı. Pujinin'ler karyolayı saklamak üzere aldılar. Golovin'lerin bu son eşyası, bütün çocukların doğduğu yerdi ve ailenin birkaç yüzyıldır yaşadığı Obuhovo'daki köklerinin son iziydi. Antonina köyden ayrılışlarını şöyle hatırlıyor:

> Annem sükûnetini korudu. Bize en sıcak elbiselerimizi giydirdi. Toplam dört kişiydik: Annem, on beş yaşındaki Aleksey, on yaşındaki Tolya ve sekiz yaşındaki ben. ... Annem beni yünlü bir şalla sardı; ama evden çıkarılışımızı gözlemeye gelmiş olan Kolya Kuzmin el konulduğu gerekçesiyle şalın çıkarılmasını emretti. Annemin soğuk havayı ve bizi bekleyen uzun yolculuğu belirterek yalvarmasını dinlemedi. Tolya kulaklıklı eski takkelerinden birini verdi bana. Kuzmin'in yırtık olduğu için bir tarafa attığı bu takkeyi geçirdim başıma; [köylü kızların geleneksel olarak giydiği] şal yerine bir oğlan takkesini takmaktan utandım. Annem aile ikonlarının önünde başını eğip haç çıkardı ve bizi önüne katıp kapıdan çıktı. ... Kağnıya doğru yürüyüşümüz seyreden sessiz insanların oluşturduğu külrengi duvarı hatırlıyorum. Hiç kimse kımıldamadı ya da bir şey söylemedi. ... Hiç kimse bizi kucaklamadı ya da bir veda sözü söylemedi; bizimle birlikte kağnıya doğru yürüyen askerlerden korkuyorlardı. Kulaklara sempati göstermenin yasaklanmış olması nedeniyle, öylece dikilip bizi sessizce süzdüler. ... Annem kalabalığa veda etti. "Eğer sizi gücendirdiysem bağışlayın beni, kadınlar," dedi, başını eğip haç işareti yaparak. Ardından sırtını çevirdi ve başını eğip bir daha haç çıkardı. Kalabalığa döndü ve her-

> kese elveda demek üzere dört kez başını eğdi. Onun da kağnıya oturması üzerine yola koyulduk. Orada dikilip duran insanların yüzlerini hatırlıyorum. Onlar dostlarımız ve komşularımızdı – birlikte büyüdüğüm insanlardı. Hiç kimse bize yaklaşmadı. Hiç kimse bize güle güle demedi. Orada tek sıraya girmiş askerler gibi sessizce durdular. Onları öyle tutan korkuydu.[32]

2

ABD'ye yaklaşık çeyrek yüzyıl önce göç eden yazar Maurice Hindus Haziran 1931'de Beyaz Rusya'daki köyüne döndüğünde, kolektifleştirme sonucunda "insanların üstüne çöken yeni bir derbederlik" olarak gördüğü durumu dikkat çekici bulmuştu. "Evler, avlular, çitler fena halde onarıma muhtaçtı." Kutsal Üçleme yortusunun yaklaşmasına karşın,

> hiçbir evde pencereler ya da kepenklerin boyandığına ya da çatının yeni bir saz örtüsüyle kaplandığına dair bir emare yoktu. Acaba bu ihmal sırf bir tesadüf müydü? Buna inanamadım. Kolhozun etrafa saçtığı belirsizliklerin insanları evlerine çekidüzen vermekten alıkoyduğuna hiç kuşku yoktu.[33]

Hindus'un gözlemi kolektifleştirilen hemen her köy için geçerli sayılabilirdi. Ellerinden arazileri ve hayvanları alınan köylüler geçmişte onlar için gurur ve bağımsızlık kaynağı olan aile çiftliklerine bağlılık duygusunu yitirdiler; kolhozda birer ırgat konumuna düştüklerinden, evlerini bakımlı tutacak imkânları ve hatta şevkleri kalmadı artık.

Kolhoz takımları halinde çalışan köylüler, bunun karşılığını (özel bahçelerinde sebze yetiştirerek, domuz ve tavuk besleyerek takviye etmeleri beklenen) dar bir gıda karnesi ve yılda bir ya da iki kez ödenen (ve ortalama olarak ancak bir çift ayakkabı satın almaya yeten) bir nakit meblağ biçiminde alıyordu. Kolhoz üretiminin aslan payı fiyatları çok düşük düzeyde tutan bir zorunlu "sözleşme" sistemiyle devlete gidiyordu; öyle ki kolhoz yöneticileri işletme giderlerine kaynak ayırmak için köylüleri sıkıştırmak zorunda kalıyordu. Köylülere göre kolektifleştirme bir "ikinci serflik"ti. Tıpkı toprak ağalarınca serfleştirilip sömürülen ataları gibi, onlar da devletçe toprağa bağlanıp sömürülmekteydi.

32 AFSBVO, Arhivno-sledstvennoye delo N. A. Golovina; MSP, dos. 3, op. 14, bel. 2, sat. 82–101, 122–3; bel. 3, sat. 11, 56–8.
33 Hindus, *Red Bread,* s. 142.

Kolektif çiftlikler ekonomik bakımdan iç karartıcı bir başarısızlıktı. Köylülerce kesilmiş atların yerini tutacak traktörler çok azında vardı. (İlk yıllarda arazilerin büyük bir bölümünde toprağı sürmede insan gücü kullanıldı.) Kolektif çiftliklerin yönetilişi berbattı. Yöneticiler tarımdaki ehliyetinden ziyade Parti'ye bağlılığı gözetilerek seçilmiş Kuzmin gibi kişilerdi. Sözde "kulak"ların, yani kolektifleştirme öncesindeki en çalışkan köylülerin girişimciliğinin ve enerjisinin yerini tutacak hiçbir şey yoktu. Yeni kolhoz işçileri yaptıkları işlerle gerçek anlamda ilgili değillerdi. Dikkatlerini daha çok kendi bahçelerine veriyor ve kolhoz mallarını çalıyorlardı. Birçok kolhoz köylüsü şahsi mallarının elinden çıkışına alışmakta güçlük çekiyordu. Bir zamanlar kendisine ait olan atı ya da ineği tanıyor ve toprağı bu atla işlemeye ya da bu inekten süt sağmaya çalışıyordu.[34]

Olga Zapregayeva Sibirya'nın Tomsk bölgesinde küçük bir köy olan Krivoşeyno'da, bir köylü ailenin altı çocuğundan dördüncüsü olarak 1918'de doğdu. Krivoşeyno 1931'de kolektifleştirilince, kolhoz ailenin malvarlığına (üç inek, üç at, tarım aletleri, kağnılar ve iki ambar dolusu saman) el koyarak, onlara sadece tavuklarını ve keçilerini bıraktı. Daha on üç yaşındayken okulu bırakıp tarlada çalışmaya başlayan Olga, "Kolhozda bize bir şey ödenmezdi," diye hatırlıyor. "Geçimimizi bahçemizde yetiştirdiğimiz ürünlerden, tavuklarımız ve keçilerimizden sağlamak zorundaydık." Kolhozda hiç traktör olmadığı için, köylüler tarlaları kendi atlarıyla sürüyordu. Kolhoz idare binasının yakınında atların tutulduğu özel bir ahır vardı. Bununla birlikte birçok köylü gibi Olga'nın annesi de rahat etmedikleri endişesiyle atlarını sıklıkla eve getirip tımar etmeye ve beslemeye özen göstermekteydi. Yörenin kolhoz başkanları köylüler ile hayvanlar arasındaki bu bağlantıyı ortadan kaldırma çabasıyla, insanları kendi köylerinin dışına gönderme yönünde bir politika başlattılar. Olga'nın babasının Krivoşeyno'daki kolhozda kalmasına izin verildi; ama Olga, annesi ve kardeşleri 8 kilometre ötede, Sokolovka köyüne yakın başka bir kolhoza gönderildi ve kiralık bir odaya yerleştirildi. "Orada iki yıl çalıştık," diye aktarıyor Olga. "Babamızı sadece bir ya da iki kez gördük; çünkü sadece bir tatil günümüz vardı ve bu da nadiren onun tatil günüyle çakışırdı." Aile 1935'te Olga'nın babasının bir şantiye ahırında çalıştığı Tomsk'ta bir araya geldi. Olga'nın annesi bir et fabrikasında iş buldu ve aile hepsi toprağı terk etmiş eski köylülerden oluşan bir düzine kadar başka aileyle bir yurtta kalmaya başladı.[35]

1930'daki iyi hasadın ardından 1931 ve 1932 hasatları feci biçimde kötü git-

34 E. Foteeva, "Coping with Revolution: The Experience of Well-to-do Russian Families", D. Bertaux, P. Thompson ve A. Rotkirch (ed.), *On Living through Soviet Russia* (Londra, 2004), s. 75.

35 Olga Ramenskaya (eö Zapregayeva) ve Galina Petrova, Strugi Krasnye'yle mülakatlar (Pskov bölgesi), Ağustos 2003.

ti. Ancak 1932–3'teki devlet alımları bereketli geçen 1929 ve 1930 yıllarındaki düzeyin iki katından fazlaydı. Parti aşırı yüksek tahıl tarhlarını 1930'un iyi sonuçlarına ve siyasal başarılarını göstermeye hevesli yerel yetkililerin sunduğu abartılı 1931 ve 1932 rakamlarına dayandırmıştı. 1932'nin gerçek hasadı resmî rakamlarda gösterilenden en az üçte bir oranında düşüktü (ve aslında 1921'deki kıtlık yılından beri elde edilen en kötü hasattı). Kaçınılmaz netice 1932 ilkbaharında başlayıp ertesi yıl doruğa çıkan kıtlıktı; kıtlık bölgelerinde 70 milyon kişi (yaklaşık olarak Sovyet nüfusunun yarısı) yaşamaktaydı. Birçoğunun kayda geçirilmemiş olmasından dolayı ölü sayısını hesaplamak olanaksızdır; ama en akla yakın demografik tahminler 1930–33 arasında 4,6 milyon ile 8,5 milyon kişinin açlıktan ya da hastalıktan öldüğü yönündedir. En çok etkilenen bölgeler, kolektifleştirmeye köylü direnişinin özellikle güçlü ve tahıl tarhlarının aşırı yüksek olduğu Ukrayna ve Kazakistan'dı. Bu çakışma bazı tarihçilerin, Robert Conquest tarafından dile getirildiği üzere, kıtlığın "kasıtlı yaratıldığı" ve olayın komünist ideolojinin güdümüyle "erkekleri, kadınları ve çocukları hedef alan bir kıyım" olduğu savını ileri sürmeye yöneltmiştir. Bu tam doğru değildir. Kıtlıkta rejimin kusuru hiç kuşkusuz vardı. Ama izlediği politikalar, Conquest ve başkalarının ima ettiği gibi, başlı başına bir soykırım olmak şöyle dursun, bir "terör-kıtlık" kampanyası sayılmazdı.[36] Rejim kıtlığın çapı karşısında şaşkınlığa uğradı ve elinde mağdurlara sunabilecek stoklar yoktu. En kötü etkilenen bölgelerden tahıl toplamaya devam etti ve ancak 1932 sonbaharında alımlarını azalttığında, miktar çok azdı ve adım da çok geçti. Kıtlık ortalığı kırıp geçirince, rejim insanların yıkıma uğrayan bölgelerden kuzeydeki kentlere göçünü önleyerek felaketin boyutlarını gizlemeye çalıştı.[37]

Bununla birlikte milyonlarca insan topraktan kaçtı. Kolhoza girmiş olan her otuz köylüden onu tarımı tamamen bıraktı ve çoğunlukla sanayide ücretli işçi olmaya yöneldi. 1932'nin ilk aylarına varıldığında, yollara düşenler birkaç milyona ulaştı; demiryolu istasyonları can havliyle kıtlık alanlarından kaçmaya çalışan insanlarla doluydu.[38] Kentler bu insan akınıyla başa çıkamadı. Hastalıklar

36 RGAE, dos. 7486, op. 37, bel. 101, sat. 61–2; M. Tauger, "1932 Harvest and the Soviet Famine of 1932–33", *Slavic Review*, c. 50, no. 1 (Spring 1991); Davies ve Wheatcroft, *The Years of Hunger*, s. 181–224, 411, 415; Conquest, *The Harvest of Sorrow*, s. 3, 196, 272–3, 441. Soykırım suçlamasının yapıldığı bir başka kaynak için *bak.* J. Mace, "The Man-Made Famine of 1933 in the Soviet Ukraine: What Happened and Why?", I. Charny (ed.), *Toward the Understanding and Prevention of Genocide: Proceedings of the International Conference on the Holocaust and Genocide* (Boulder, 1984), s. 67; "Famine and Nationalism in Soviet Ukraine", *Problems of Communism*, c. 33, no. 3 (Mayıs–Haziran 1984), s. 39.

37 Kıtlık ve Aralık 1932'de pasaport sisteminin yürürlüğe girmesi arasındaki bağlantı için *bak.* RGASPI, dos. 81, op. 3, bel. 93, sat. 24–5; dos. 558, op. 11, bel. 45, sat. 109.

38 Fitzpatrick, *Stalin's Peasants*, s. 80; Conquest, *The Harvest of Sorrow*, s. 237.

yayıldı. Konut, gıda ve yakıt üzerindeki baskının artması insanları daha iyi koşullar arayışıyla kentten kente dolaşmaya yöneltti. Sanayi kalelerinin kıtlıktan mustarip ve asi köylülerce istila edilmesinden çekinen Politbüro, kentlere göçü sınırlamaya yönelik bir iç pasaport sistemini yürürlüğe koydu. Yeni yasa yetişkinlerin kentlerde çalışmak için gerekli olan oturma iznini (*propiska*) elde etmek üzere polisçe tescil edilmiş bir pasaportunun olmasını öngörmekteydi. Sistem Kasım 1932'de yedi büyük kentte uygulanmaya başladı ve ertesi yıl diğer kentleri kapsayacak biçimde genişletildi. Polis sistemi sadece insanların dolaşımını denetim altında tutmak için değil, kentleri Sovyet rejimine bir muhalefet kaynağı olabilecek "tehlikeli sosyal unsur"lardan ("kulak"lar, esnaf, hoşnutsuz köylüler) temizlemek için de kullandı. Ama sonuçta yasa milyonlarca evsiz köylüyü kentten kente dolaşarak, pasaport sistemine yakalanıncaya kadar fabrikalarda ve inşaatlarda çalışmak durumunda bıraktı sadece.[39]

Genç köylülerin evlerini bırakıp kentlere gitmeleriyle aileler dağıldı. Söz konusu yıllarda milyonlarca çocuk terk edildi. Birçok köylü kolektif çiftliklerden kaçarken çocuklarını bıraktı. "Kulak"lar birçok çocuğun öldüğü söylenen "özel yerleşme"lere ve diğer sürgün yerlerine doğru uzun yolculuğa çıkarken, çocuklarını yanlarına almak yerine başka ailelere vermeyi yeğ tuttular. Bir Sibiryalı "kulak" bu tavrı şöyle açıklamaktaydı: "İsterlerse beni sürgün etsinler, ama çocuklarımı yanıma almayacağım. Onları kırdırmaya niyetim yok." Kıtlık kurbanları arasında çocukların terk edilişi kitlesel bir olguydu. Anneler çocuklarını kapı eşiklerine bırakıyor, Sovyet makamlarına teslim ediyor ya da en yakın kente götürüp salıyordu. Yetimler inşaat alanlarında yatıp kalkıyor, sokaklarda dolaşıyor ve çöp artıklarını karıştırıp buldukları şeylerle besleniyordu. Dilencilik, ufak tefek hırsızlık ve fuhuşla zar zor geçiniyordu; birçoğu da demiryolu istasyonlarında, meyhanelerde ve işlek alışveriş caddelerinde böyle işleri kontrol eden çocuk çetelerine katılmıştı. Bu çocuklardan bazıları polisçe toplanıp "kabul merkezleri"ne götürüldükten sonra, çocuk yurtlarına ve kamplara gönderiliyordu. Polis kayıtlarına göre, 1934–35'te kabul merkezlerine götürülen evsiz çocukların sayısı 842.144 gibi inanılmaz bir düzeydeydi. 1934'ün sonunda sadece Rusya, Ukrayna ve Beyaz Rusya'da yetimhanelerde kayıtlı 329.663 çocuk vardı; daha birçok çocuk da polisin denetimindeki özel yurtlarda ve çalışma kampla-

39 G. Kessler, "The Passport System and State Control over Population Flows in the Soviet Union, 1932–1940", *Cahiers du Monde Russe*, c. 42, no. 2–4 (2001), s. 477–504; D. Shearer, "Social Disorder, Mass Repression and the NKVD during the 1930s", *Cahiers du Monde Russe*, c. 42, no. 2–4 (2001), s. 505, 519–20. *Ayrıca bak.* D. Shearer, "Elements Near and Alien: Passportization, Policing, and Identity in the Stalinist State, 1932–1952", *Journal of Modern History*, c. 76 (Aralık 2004), s. 835–81.

rında ("iş-eğitim kolonileri") kalmaktaydı. Cezai sorumluluk yaşını on ikiye indiren bir yasanın çıkarıldığı Nisan 1935'ten itibaren Gulag sistemindeki çocukların sayısı düzenli olarak yükselmeye başladı; sonraki beş yılda on iki ila on altı yaş arasındaki 100 bini aşkın çocuk mahkemelerce çeşitli suçlardan dolayı cezaya çarptırıldı.[40]

Obuhovo'dan ayrılan Yevdokiya Golovina ve üç küçük çocuğu 56 kilometre ötedeki Pestovo'da bulunan en yakın demiryolu istasyonuna götürülerek bir gözetim kampına konuldu. Üç gün sonra bir davar vagonuna bindirildi ve altı haftalık tren yolculuğunun ardından Sibirya'daki Kemerovo'ya vardı. Vagonlar her yaştan çocuk, erkek ve kadının bulunduğu ailelerle doluydu. Her vagonda tuvalet için kullanılan ve günde bir sefer kapılar açılınca boşaltılan bir kova vardı; muhafızlar her kişiye günde bir parça ekmek vermekteydi. Kemerovo'ya varıldığında Golovin'ler yüksek bir dikenli tel çitle çevrili ve başlarında nöbetçiler bulunan birkaç yüz ailenin kaldığı açık bir alan biçimindeki dağıtım merkezine götürüldüler; orada yatacak hiçbir yer olmadığı için çıkınları üstünde uyudular. Bir ay sonra Sibirya'nın ıssız Altay bölgesinde "kulak"lar için kurulmuş bir "özel yerleşme" olan Şaltır'a nakledildiler.

"Özel yerleşmeler" ilkel ve dış dünyadan kopuk kamplardı. Çoğunda sürgünlerin vardıklarında inşa ettikleri ve birkaç yüz insanın kalaslar üstünde uyuduğu birkaç koğuş vardı; ama birçok "özel yerleşme"de "kulak"lar yeraltı sığınaklarında kalmakta ya da terk edilmiş kiliselerde ve binalarda, davar ahırlarında ve ambarlarda barınmaktaydı. Aşırı kalabalık ortam berbattı. Vologda yakınındaki Prilutski Manastırı'nda 7.000 sürgün tek bir mutfağı beraber kullanarak ve düzgün bir tuvalet ya da banyo olmaksızın yerde yatmaktaydı. Bizzat Vologda'da 2.000 kişi bir kilisede yaşamaktaydı. Bir görgü tanığı Kotlas'taki 25.000 sürgünün yaşam koşullarını şöyle anlatmaktaydı:

> Her birinde 250 kişinin kaldığı koğuşların içi neredeyse kapkaranlık; birkaç yerdeki ufak pencere aralıklarından giren ışık sadece dipteki ranzalara vuruyor. Sakinler yemekleri dışarıdaki ocak ateşlerinde pişiriyor. Helâ çitle çevrilmiş bir alandan ibaret. Suya gelince, aşağıda bir nehir var, ama hâlâ donmuş halde. Yerel sakinler "Bize hastalık bulaştıracaksınız; çocuklarınız ölüyor," diyerek kuyularını kilitli tutuyorlar ve suyu şişeler içinde satıyorlar.

40 *Tragediya sovetskoy derevni*, c. 3, s. 63; A. Applebaum, *Gulag: A History of the Soviet Camps* (Londra, 2003), s. 333; GARF, dos. 5207, op. 3, bel. 49, sat. 190; dos. 8131, op. 37, bel. 137, sat. 4.



Batı Sibirya'daki bir "özel yerleşme"de sürgünler, 1933

"Özel yerleşmeler" teknik anlamda bir hapsetme biçimi değildi (kitlesel sürgünler mahkemelerin yargı yetkisi dışındaki idari talimatlarla yürütülmekteydi); ama 1931 ilkbaharından itibaren köle emeğinin sömürülüşünden sorumlu OGPU'ya bağlı organların denetimine girdi. "Özel yerleşme"lerdeki sürgünler ayda bir kez polise görünmek zorundaydı. Gulag sisteminin başındaki Matvey Berman'a göre, yerleşmelerdeki koşullar çalışma kamplarındakinden daha berbattı. Erkekler kerestecilik kamplarında ve madenlerde ağır işlerde çalışırken, kadınlar ve çocuklar daha hafif işler yapardı. Onlara çok az yiyecek (bütün bir ay için birkaç somun ekmek) verilirdi. Hastalığa yakalanınca basbayağı ölüme terk edilirlerdi; nitekim 1931–2 kışında yüz binlerce kişi bu şekilde can verdi.[41]

Şaltır bir nehir kıyısında inşa edilmiş iki katlı beş ahşap barakadan oluşmaktaydı. Orada Sovyetler Birliği'nin hemen her yanından gönderilmiş bin kadar köylü kalmaktaydı; ama Ruslar, Ukraynalılar, Volga Almanları ve Sibiryalılar en büyük topluluklardı. Erkekler yakındaki bir kerestecilik kampında ağaç kesmeye gönderilir ve ancak Pazar günleri dönerdi. Yevdokiya'nın oğlu Aleksey Golovin de henüz on beş yaşında olmasına karşın onlar arasındaydı. Küçük oğlu Tolya ve kızı Antonina 1 Eylül'de barakaların birinde yer alan ve yerleşmenin bütün çocuklarının gittiği tek bir sınıftan oluşan okula başladı. Kızlar (geleneksel olarak köylerde evlenene kadar uzatılan) saç örgülerini kesmeye zorlan-

41 L. Viola, "Tear the Evil From the Root: The Children of Spetspereselentsy of the North", N. Baschmakoff ve P. Fryer (ed.), *Modernization of the Russian Provinces*, *Studia Slavica Finlandensia*, özel sayı, 17 (Nisan 2000), s. 4, 44, 48–9 (alıntının çevirisi anlaşılması için biraz değiştirilmiştir), 51; *Politbiyuro i krestiyanstvo*, s. 47. "Özel yerleşme"ler hakkında daha fazla bilgi için *bak.* L. Viola, *The Unknown Gulag: The Lost World of Stalin's Special Settlements* (Oxford, 2007); N. Werth, *Cannibal Island: Death in a Siberian Gulag* (Princeton, 2007).

dı – doğdukları köylü kültüründen vazgeçişlerini simgeleyen bir şey gibiydi bu sanki. Yerleşmenin komutanı okulun açılış töreninde çektiği nutukta, çocuklara "kulak ailelerden gelmelerine karşın öğrenim görüp iyi birer Sovyet yurttaşı olmalarına izin verecek kadar iyi ve müşfik olan" Sovyet iktidarına minnettar olmaları gerektiğini anlattı. Şaltır gibi ücra ve dünyadan kopuk yerleşmelerde bile, "Sovyet kişiliği" kalıbına uymayan insanları "yeniden kalıba dökmek" (*perekovka*) ilk yıllarda Gulag sisteminin önemli bir ideolojik özelliğiydi.

Şaltır'daki ilk kış çok soğuk geçti. Yoğun kar yağışıyla barakalardan ikisinin yıkılması yüzünden, on yaşındaki Tolya'nın da aralarında olduğu birçok oğlan çocuk yeraltı sığınaklarında barınmak zorunda kaldı. Bütün sağlam erkeklerin kışı kerestecilik kampında geçirmelerinden dolayı, karları temizlemek için her sabah öğrenciler seferber edildi. Yerleşmeye giden yol birkaç hafta karla tıkandı. Gıda dağıtımı yapılmadığından, insanlar evden beraberlerinde getirdikleri sınırlı erzakla idare etmek zorunda kaldı. Birkaç yüz kişi tifüse yakalandı; bunlar hiç ilaç olmaması nedeniyle başlarının çaresine bakmak üzere barakaların birine kapatıldı. Yevdokiya da tifüs mağdurlarından biriydi. Antonina anılarında şöyle yazar:

> Her gün annemi görmeye giderdik. Onu bir kalasın üstünde yatmış halde görebildiğimiz pencerenin kenarına dikilirdik. Saçı tıraş edilmişti. İrice açılmış gözleri dönüp duruyordu. Hafızasını yitirdiği için bizi tanımıyordu. Tolya pencereyi tıklatır ve gözyaşları içinde yakarırdı: "Anneciğim, anneciğim, hastalanma, ayağa kalk."

Yevdokiya kurtuldu. Ama o kış tifüse yakalanan o kadar çok kişi öldü ki, yerleşmenin komutanı hepsini gömmeye vakit olmadığına karar verdi. İlkbaharda karların erimesine kadar donmuş halde bırakılan cesetleri daha sonra nehre atıldı.

İkinci kış ilkinden daha da sert geçti. Anlaşıldığı kadarıyla yerleşmenin nüfusunu dörtte üç oranında azaltmaya dönük kasıtlı bir politika çerçevesinde sürgünlere hiç yiyecek verilmedi. Sürgünler ağaç kabuklarını ve çürümüş patates köklerinden yapılan lapayı yedi. Karınları şişti ve birçoğu öldü. İlkbahara doğru herkes dizanteriye yakalandı. Golovin'ler şans eseri kurtuldu. Bir gün komutan barakaları denetlerken, Yevdokiya'nın İncil okuduğunu fark etti. On iki kilometre ötedeki bir Gulag madencilik yerleşmesi olan Tsentralnyi Rudnik'e posta götürüp getirecek okuryazar bir kişiye ihtiyacı vardı. Bu göreve seçilen Yevdokiya posta almaya gittiğinde, çocukların yakındaki korudan topladığı bir kova

böğürtleni, yiyecek ve elbise satın almak üzere Tsentralnyi Rudnik'teki pazarda satmaya başladı. "Amir elbette her şeyden haberdardı, ama görmezlikten geldi," diye hatırlıyor Antonina. "Çünkü posta getirebilecek başka kimse yoktu." Bir keresinde postayla bir koli patates tohumu geldi. Yevdokiya tohumları ekmekle görevli çalışma ekibinin başına getirildi. Antonina bu olayın yarattığı sevinci şöyle aktarıyor:

> Bir bayram gibiydi! Hepimiz patates için toprağı kazmaktan çok mutluyduk! Yetişkin ve çocuk demeden, herkes sıkı çalışıyordu. Ne de olsa, halis köylüydük, atalarımız yüzyıllarca toprağı işlemişti ve şimdi toprağı yeniden işlememize izin veriliyordu. Annem takım lideriydi, Sibiryalı Snegirev de kolektifimizin başkanıydı. Kulak olduğumuz için bir kolhoz oluşturmamıza izin verilmedi. Annem patatesin gübresiz yetişmemesinden çekiniyordu – patates yetiştirme konusunda hiçbirimizin tecrübesi yoktu. Ama sonbaharda muazzam bir hasat topladık ve o kış hiç kimse açlıktan ölmedi. Patates bizi kurtarmıştı.[42]

Dimitri Streletski ve ailesi ilk sürgün yerlerine karda birkaç gün yürüyerek ulaştılar. Kurgan'da terk edilmiş büyük bir mahzen olan bu sürgün yerinde, uzak akrabalarından birçoğunun da aralarında yer aldığı birkaç yüz "kulak" aile yiyecek ya da su verilmeksizin basbayağı başlarının çaresine bakmak zorunda bırakıldılar. Onlara yiyecek getiren akrabaları ve Kurgan'daki başka insanlar yardıma yetişmeseydi açlıktan öleceklerdi. Mahzende tutuldukları bir hafta boyunca çıkınlarının üstünde veya çıplak zeminde olabildiğince uyumaya çalıştılar. Daha sonra davar vagonlarına bindirilip uzun bir tren yolculuğuyla Perm'in kuzeyindeki Usole'ye gönderildiler ve oradan 150 kilometre ötedeki fabrika kasabası Pojva'ya silahlı muhafızlar eşliğinde yürütüldüler. Kafile bir atölyeye yerleştirildi ve herkes beton zeminde uyumak zorunda kaldı. "Babam ıstırap içindeydi," diye hatırlıyor Dimitri. "Birden yaşlanmış gibiydi. Hayatının mahvolduğunu söylüyordu. ... Herkes aynı duyguyu besliyordu. Ama söylenenleri yapmaktan başka seçeneklerinin olmamasına karşın, insanlar onurlarını korumaya çalışıyorlardı. Resmî makamlar önünde köle gibi davranmaktan kaçınıyorlardı." Dimitri'nin babası Çermoz yakınında ağaç kesmeye ve bir "özel yerleşme" kurmaya gönderildi. Ailenin geri kalan fertleri üç aileyle birlikte bir doğrama atölyesinin üstündeki bir odaya sığıştı. Altı ay sonra bütün aile "özel yerleşme"de bir araya geldi. Yerleşmede her biri 500 kişinin kalas yataklarda

42 MSP, dos. 3, op. 14, bel. 2, sat. 25–6; bel. 3, sat. 12–18, 125.

uyuyabileceği alana sahip on baraka vardı. Yüksek bir dikenli tel çitle çevrili olan yerleşme, büyük bir çam ormanının ortasındaydı. Ağaç kesmeye gönderilen erkekler haftada bir kez dönüyordu. Günlük tayının 200 gram ekmekten ibaret olması nedeniyle, ölüm oranı çok yüksekti. Ama Streletski'ler köylü çalışkanlıkları sayesinde hayatta kalmayı başardılar. Çocuklar mantar topluyor ve bunları Çermoz'da satıyordu; anneleri geceleyin bir kolhoza ait tarladan patates çalıyordu; babaları da yakındaki bir mezbahanın işçileriyle vardığı anlaşmayla, ahşap evlerini inşa etmelerine yardımcı olma karşılığında sığır kanı alıyordu. (Kan resmî makamların et ve kemik gibi hemen eksikliğini saptayabileceği bir şey değildi.) Günlük tayının 50 gram ekmeğe kadar kısıldığı 1933'teki kıtlık yılında "özel yerleşme" nüfusunun yarısı açlık ve hastalık yüzünden ölürken, Streletski'ler kan içerek sağ kalabildi.[43]

Streletski'lerin talihi aile olarak bir arada olmalarıydı. Başka birçok insan için sürgün yaşantısı parçalanmayla eşanlamlıydı. Klavdiya Rubliyova babasının 1930'da tutuklanmasından sonra, erkek ve kız kardeşlerinden yedisiyle temasını kaybetti. Çeşitli çocuk yurtlarına gönderilen kardeşlerinden bir daha haber alamadı. Küçük kız kardeşi Natalya'yla birlikte, Sibirya'nın Krasnoyarsk kenti yakınındaki Kansk'ta yaşayan yetişkin ablası Raysa'nın yanına gitti. Bir doktorun evinde dadı olarak çalışmaya başladı; ama pasaport sisteminin bu Sibirya kasabasında da uygulamaya girmesi üzerine, bir "kulak" kızı olmasından dolayı kaçmak zorunda kaldı. Natalya'yı ablasına bırakarak, İrkutsk yakınındaki Çeremhovo'da kıdemli bir orman müfettişi olan amcasının yanına gitti ve orada amcasının adına yeni bir sicil çıkardı. Kasım 1933'te babası İlya'dan amcasına bir mektup geldi. Hapisten çıkan İlya 2.000 kilometre ötede, Çin sınırına yakın Taştip bölgesindeki bir "özel yerleşme"de yaşamaktaydı artık. Klavdiya trenle ve daha sonra çeşitli araçlarla yolculuk ederek, Ocak 1934'te karlar içindeki Taştip'e vardı. Uzun bir süre hiç iş bulamadı. Sicil belgesinde babasının adı yer almadığı için, hiç kimse onu işe almıyordu; o da bir "kulak" kızı olmasından dolayı gerçek kimliğini açıklamaktan çekiniyordu. Sonunda gözüne girmeyi başardığı Taştip Sovyeti başkanı, onu dadı olarak evine aldı ve bir giysi fabrikasında geçici işlerde çalışmasını sağladı. Klavdiya bir gün başkanın baldızıyla konuşurken, birinde iki erkek kardeşi Leonid ve Aleksandr'ın, diğerinde kendisiyle birlikte iki kız kardeşinin yer aldığı iki fotoğraf gösterdi.

> Kız [baldız] hemen "Lenka [Leonid], tanıyorum onu!" dedi. Kardeşimi tanıması şaşırttı beni. "Nerede o? Nerede o?" diye sordum, heyecanımı bas-

43 MP, dos. 4, op. 18, bel. 2; bel. 5, sat. 16–17.





Klavdiya'nın gösterdiği fotoğraflar. Solda: Leonid (ağabey) Aleksandr'la birlikte, 1930. Sağda: Klavdiya (sağda), Natalya (ortada) ve Raysa (solda, kocasının yanında), Kansk, 1930

> tırmaya çalışarak. ... O sırada babamın sürgünde olduğunun açığa çıkmaması için, ağzımdan çıkacak her söze dikkat ediyordum.

Klavdiya erkek kardeşini Taştip'te buldu. Ondan babasının Hakasin'deki Kirov madenine bağlı bir "özel yerleşme"de kaldığını öğrendi. Orada ikinci bir evlilik yaparak yeni bir hayata başlamıştı. Klavdiya onunla buluşmasını şöyle aktarıyor:

> Onları görmeye gittim. Akşamleyin oraya vardığımda, madendeki işlerinden yeni dönüyorlardı. İneklerini önlerine katmış geliyorlardı. Beni görünce korkuya ya da şaşkınlığa kapılmadılar. Babam beni daha önceki gün görmüş gibi selamladı. Kaldıkları barakanın dışında birkaç dakika onlarla birlikte oturdum. Daha sonra oradan ayrıldım.[44]

Klavdiya'nın babasını son görüşüydü bu. Yeniden tutuklanan İlya Ağustos 1938'de kurşuna dizildi.

"Özel yerleşme"lerden kaçan ve firari olarak yaşamaya çalışan birçok "kulak" aile vardı. OGPU kaynaklarına göre, 1930 yazına doğru "özel yerleşme"lerden kaçışlar bir "kitlesel olgu" haline gelmiş ve "kulak" kaçakların sayısı on binlere varmıştı. Kaçışlar kıtlıkta doruğa ulaştı. OGPU 1932-3'te "özel yerleşme"lerden 422.866 "kulak"ın kaçtığını gösteren şaşırtıcı bir döküm çıkardı; bunlardan sadece 92.189'sı daha sonra yakalanabilmişti.[45]

44 MP, dos. 4, op. 5, bel. 2, sat. 37, 38.
45 *Politbiyuro i krestiyanstvo*, s. 467–553; Viola, *The Unknown Gulag*, s. 232.





Ozemblovski ailesi. Solda: Aleksandr ve Serafima 1914'teki nikâh gününde. Sağda: Serafima 1937'de sürgünden dönüşte Saşa (solda) ve Anton'la (sağda) birlikte

Ozemblovski'ler aslen Polonyalı küçük bir soylu aileydi. 1917'den sonra Beyaz Rusya'daki arazilerini kaybetmelerine karşın, Minsk ilinin Puhoviçi yöresindeki Oreşkoviçi köyünde kalarak köylülük düzeyinde çiftçiliği sürdürdüler. Aleksandr ve Serafima'nın ikisi oğlan, ikisi kız olmak üzere dört çocuğu vardı; bunların en büyüğü 1917'de, en küçüğü ise Oreşkoviçi'deki kolhozun kurulduğu 1928'de doğdu. Aleksandr bizzat katılmayı reddetmesine karşın, kolhoza bütün hayvanlarını ve aletlerini vererek, sadece ailesini beslemek üzere bir ineğini elinde tuttu. Yöredeki diğer birçok Polonyalı gibi, o da ABD'ye ya da Fransa'ya göç etmek istiyordu. Ama Serafima karşı çıktı: "Kim bize dokunacak? Ne yanlışlık yaptık ki? Bütün mal varlığımızı verdik!" Aleksandr 1930 ilkbaharında tutuklandı. Birkaç gün sonra sıra aileye geldi. "Eşyanı topla, sen ve çocukların sürgüne gideceksiniz," diye bildirdi OGPU askeri. Serafima bazı elbiseleri battaniyelerle sararken, birkaç altın takıyı saklamayı başardı; çocuklarıyla birlikte kağnılara bindirildi ve birkaç yüz "kulak" ailenin tutulduğu bir kiliseye götürüldü. Birkaç gün sonra erkeklerin de katılmasıyla, bu topluluk vagonlara dolduruldu ve Kuzey Rusya'nın Komi bölgesindeki ücra bir yerleşmeye gitmek üzere 3.000 kilometrelik bir yolculuğa çıktı. Oraya varınca boş bir ambarda "kendilerine ev yapmaları" bildirildi. "İçeride işimize yarayacak hiçbir şey yoktu – ne yatacak kalas, ne bıçak, ne de kaşık," diye hatırlıyor Sofya. "Koruda topladığımız dallardan döşekler yaptık kendimize."

Zamanla sürgünler eskiden köylerinde yaşadıkları tarzda, her ailenin bir ahşap kulübede oturduğu bir yerleşme yarattılar. Ozemblovski'ler beraberlerinde getirdikleri altınla bir inek satın aldılar. Aile yaşamı yeniden başladı. Derken kıtlık baş gösterdi ve koşullar yine katlanılmaz hale döndü. Ozemblovski'ler bir

kaçış planı hazırladı. En küçük oğlun hasta olması nedeniyle, kaçış sırasında Aleksandr iki oğlanla kalıp yeniden tutuklanma riskini göze alacaktı. Serafima ve iki kızı, dokuz yaşındaki Sofya ve beş yaşındaki Yelena geceleri yürüyerek ve gündüzleri uyuyarak ormanda yol aldılar. Karınlarını esas olarak böğürtlenle doyurdular. Serafima'nın birkaç altın dişi vardı. Bir köylü kağnısına binmek ya da bir yetkiliyi rüşvetle atlatmak için bunları teker teker çekti. Sonunda kızlarıyla birlikte Beyaz Rusya'ya vardı. Bir hafta kadar Serafima'nın anne babasının Puhoviçi'deki evinde saklandılar; ama bundan dolayı tutuklanmaktan korkan yaşlı karı koca, kızlarına polise gidip teslim olmayı öğütledi. Serafima'nın Puhoviçi'de başvurduğu polis, kaçış hikâyesini dinleyince öylesine üzüldü ki, ona tekrar kaçmasını önerdi ve bunu sağlamak için tutuklamaya gelişini yirmi dört saat geciktireceğini söyledi. Yelena'yı anne babasının yanında bırakan Serafima, diğer kızı Sofya'yla birlikte yakındaki Osipoviçi kasabasına gitti ve yaşlı bir çiftin evinde bir oda kiraladı. Sofya'yı okula yazdırdı. Ardından kocasını ve oğullarını bulmak amacıyla Komi bölgesine döndü. "Annem tek bir söz etmeden çekip gitti – ne veda etti, ne de nasıl ayakta durabileceğim konusunda bir öğüt verdi," diye hatırlıyor Sofya.

Sofya'nın ertesi yıl boyunca yanlarında kaldığı yaşlı çift çok zalim çıktı. "Bana küfrediyor ve halk düşmanının kızı diye sesleniyorlardı; söyledikleri şeyleri yapmamam halinde, bir tekme vurup sokağa atmakla tehdit ediyorlardı. Sürekli ağlıyordum. Param ve gidecek yerim yoktu." Sofya o kadar perişan duruma düştü ki, nine ve dedesinin yanına kaçtı. Puhoviçi'deki evlerinden çıkarılan ve artık eski bir hamamda kalan karı koca, Yelena'yla birlikte ona da kucak açtı.

Bu arada Komi yerleşmesine ulaşan Serafima, kocasının artık orada olmadığını gördü: Aleksandr kaçışın ertesi günü tutuklanmış ve ceza olarak yakındaki Kotlas çalışma kampına üç yıllığına gönderilmişti. Büyük oğlu Anton bir polis muhbiri olmuştu. (Ona öğretilen gizlice dinleme yöntemleriyle sürgünlerin konuşmalarını izleyip dinliyor ve her ihbarının karşılığında ekmek alıyordu.) Küçük oğlu Saşa ise hâlâ çok hastaydı ve öğretmenin bakımı altındaydı. Serafima vardığı gün tutuklanıp Kotlas'a götürüldü. Ama çalışmadan dönüşte konvoydan ayrılıp korunun derinliklerinde kaybolarak bir kez daha kaçmayı başardı. Yine 3.000 kilometrelik yolu yürüyüp Puhoviçi'ye döndü ve orada iki kızıyla buluştu. Akrabalarının Osipoviçi'de onlara satın aldığı küçük bir eve yerleştiler; bir keçi ve birkaç domuz besledikleri küçük bahçelerinde yetiştirdikleri ürünlerle geçimlerini sağladılar. Saşa ve (Beyaz Rusya'da polis için çalışmayı sürdüren) Anton 1937'de onlara katıldı. İki yıl sonra Kotlas kampından bir süre önce bırakıl-

mış olan Aleksandr'ın da dönüşüyle ailenin yeniden bir araya gelişi tamamlandı. Sofya onun dönüş anını şöyle hatırlıyor:

> Annem onu karşılamak için dışarıya koştu ve kucağına atladı. Babam sordu: "Anacık, çocuklar nerede?" Annem cevap verdi: "Merak etme – çocuklar sağ ve iyi, her dördü de." Babam dizleri üstüne çöktü ve bizi kurtardığı için, onun ellerini ve ayaklarını öpmeye başladı.[46]

Okorokov'ların hikâyesi daha da ilginçti. Aleksey Okorokov bir "kulak" olduğu gerekçesiyle Mayıs 1931'de Sibirya'nın güneybatı kesimindeki Kuznetsk bölgesinde bulunan köyü İlinka'dan sürüldü. Gönderildiği Kuzey Rusya'da konvoyundan kaçtı ve bir ay yürüyerek 900 kilometre ötedeki köyüne döndü. Oraya vardığında, karısı Yevdokiya'nın, yedi yaşındaki Marya ve dokuz yaşındaki Tamara adlı iki kızının ve anne babasının 800 kilometre kuzeybatıya düşen Narım yakınındaki bir "özel yerleşme"ye sürgün edilmiş olduğunu öğrendi. Düzenlediği sahte belgelerle, gündüz ve gece yolculuk ederek yerleşmeye ulaştı. Birkaç gün sonra da aile, Aleksey'in bütün bir takım olarak örgütlediği kaçak "kulak"larla birlikte oradan ayrıldı. Aralarında çocukların, ninelerin ve dedelerin de bulunduğu kafile taygada kaçak "kulak"ları arayan devriyelere görünmemek için geceleri yürüyordu – Marya annesinin sırtında, Tamara da babasının kucağındaydı. Bu gece yürüyüşlerinde bazen tekrar başlangıç noktasına döndükleri oluyordu; çünkü böyle bir arazide yol almak zordu. Sonunda yiyecekleri ve suları bitti, yaşlılar bitkinlikten çöktü. On birinci gecede etraflarını saran bir devriye ateş açtı ve Aleksey'i karnından yaraladı. Askerler onları başka kaçakların da bulunduğu büyük bir kağnıya bindirip yakındaki bir köye götürdü ve bir hamama kapattı. Kaçaklar Narım'a gönderilirken, yaşlılar orada bırakıldı; Aleksey'in anne babası da kalanlar arasındaydı ve bir daha ailelerini göremediler.

Okorokov'lar bir kez daha kaçınayı başardı. Narım'a gidecek konvoy yola çıkmaya hazırlanırken, Yevdokiya rüşvetle bir köylünün devriyeyi sarhoş etmesini sağladı; böylece Aleksey ve kızlarıyla birlikte firar etti. Tomsk'a doğru ilerleyen aile (muhafızların ve köpeklerinin yolda uzaktan görülebildiği) gündüzleri saklanırken, (ayıların ve kurtların asıl tehlikeyi oluşturduğu) geceleri yolculuk etti. Birkaç gece ekmeksiz ve yiyeceksiz yürüdükten sonra, çiçek salgının vurduğu Kerjaki kabilesine ait bir yerleşmeye rastladılar. Kabilenin bütün çocukları ölmüştü. Kabile reisi yanlarında çalışabilecek yaştaki Tamara karşılığında biraz ekmek, bir kavanoz bal ve bir tekne vermeyi önerdi. Anlaşma olmazsa onla-

46 MP, dos. 4, op. 9, bel. 5, sat. 2–7.

rı polise ihbar etme tehdidinde bulundu. Aleksey gönülsüzce razı oldu ve çılgına dönen Yevdokiya'nın yakarmalarına aldırmadı. "Gücümüzü toplamak için Kerjaki kabilesinin yanında bir hafta kaldık," diye hatırlıyor Marya.

> Annem bir türlü ağlamayı kesmeyince, kız kardeşim bir şeylerin ters gittiğini anlamaya başladı. Ayrılacağımız gün babam kız kardeşimi ayrı bir odaya koyup üstüne kapıyı kilitledi. Daha sonra kederden yarı deliye dönmüş annemi ve beni önüne katıp erzakla birlikte tekneye bindirdi. Böylece kürek çekip uzaklaştık.

Aleksey birkaç kilometre ilerleyince, tekneyi durdurup demirledi, karısını ve kızını çalılar arasına sakladı ve Tamara'yı kurtarmak üzere Kerjaki yerleşmesine yürüyerek döndü. Dört gün sonra Tamara'yı sırtında taşıyarak geri geldi.

Fakat ailenin çilesi daha bitmemişti. Kuzeye doğru yol aldıkları sırada, bir devriye onlara yetişti. Tomsk'a 8 kilometre uzaktaki başka bir kampa, yüksek bir dikenli tel çitiyle çevrili bir barakaya götürüldüler ve altı ay orada kaldılar. Aleksey atla ve kağnıyla Tomsk'a sebze taşırken, Yevdokiya ve çocuklar diğer mahkûmlarla birlikte bir kolhozda çalıştırıldı. Tomsk'ta Aleksey'in tanıştığı bir memur, aileye acıdı ve bir vicdani davranışla, kaçmalarına yardım etmeyi kabul etti. Bir gün Aleksey kızlarını patates çuvallarının arasında gizleyerek kağnıyla Tomsk'a götürdü ve orada memurun evinde saklandılar. Çalıştığı tarlanın içinden geçişi sırasında bir trene atlayıp kaçan Yevdokiya da onlara katıldı. Memurun onlar için satın aldığı yeni elbiseleri giyen Okorokov'lar trenle Kuznetsk'e (o sıradaki yeni adıyla Stalinsk'e) döndüler. Aleksey bir kömür madeninde, Yevdokiya da bir kantinde iş buldu. Böylece aile yaşamı yeniden başladı. "Babam hemen bize tek pencereli ve kil ocaklı bir ahşap ev inşa etmeye koyuldu. Hiç kimseyi incitmeden ve hiç kimseye muhtaç olmadan kendi küçük köşemizde yaşadık."

Derken birkaç ay sonra pasaport sistemi Stalinsk'e ulaştı. Aleksey kayıt yaptırma umuduyla köyü İlinka'ya gitmeye karar verdi; ama oraya varır varmaz tutuklanıp bir çalışma kampına gönderildi. Stalinsk'te beklemekte olan Yevdokiya sonunda Aleksey'den bir mektup aldı. Mektubun polise bulunduğu yerle ilgili ipucu vereceği endişesiyle, kızlarıyla birlikte pasaport sisteminin henüz yürürlüğe girmediği yakındaki Taştagol kasabasına kaçtı. Hapishane kampından bir şekilde kaçmayı başaran Aleksey kısa bir süre sonra onlara katıldı. Onun inşa ettiği derme çatma bir evde yaşamaya başladılar. Yevdokiya geçici işler tuttu. Bir ara gebe olduğunun farkına varınca, rahmine yumruklarla vurarak ve dölütü çekip çıkarak kendi başına bir kürtaja kalkıştı. Neredeyse ölümden döndü. Birkaç ay

yatağa düştü. Kasabadaki doktorların hiçbiri ona bakmadı; çünkü kürtaj hükümetçe yasaklanmıştı. Yevdokiya şifalı otlar yiyerek kendisini tedavi etti.

Pasaport sistemi 1934'te Taştagol'a da ulaştı. Aleksey yeniden tutuklandı ve bir mahkûm işçi olarak Stalinsk metal fabrikasına gönderildi. Yevdokiya ve kızlar da tutuklandı ve tamamen bir tesadüf eseri onunla aynı metal fabrikasında bir araya geldi. Fabrika duvarının dışında nehir kenarına oyulmuş bir yeraltı sığınağında barınan birkaç yüz aileden biri de onlardı. "Çatı" çamurla birbirine tutturulan ağaç dallarından ve çam kozalaklarından yapılmıştı; "duvar"lardan yağmur suları sızmaktaydı. Aleksey birkaç kaba mobilya yaptı. Oyma tahta dolapları ve kaşıkları vardı. Okorokov'lar bir kez daha toparlanarak bir ev yaşantısı kurmaya başladılar. Mucizevi biçimde sağ kalmış ve aile olarak birbirinden kopmamışlardı; ama geçirdikleri üç yılın travmaları özellikle kızlar üzerinde derin izler bıraktı. Hem Marya, hem de Tamara kâbuslardan kurtulamadı. İkisi de ürkek ve çekingendi. "Üç yıl firari yaşadıktan sonra," diye aktarıyor Marya, "kız kardeşim ve ben konuşmamaya alışmıştık. Daha çok fısıltıyla konuşmayı öğrenmiştik."[47]

3

Beş Yıllık Plan'ın vaadi modern bir sanayi toplumunun yaratılmasıydı. "Sanayileşme, sosyalizm yolunda tam istimle ilerleyerek, köklü Rus geriliğimizi geçmişte bırakıyoruz," demişti Stalin 1929'da. "Bir metal, motor ve traktör ülkesi haline geliyoruz; Sovyet insanını otomobile ve köylüsünü traktöre oturttuğumuz zaman, uygarlıklarıyla mağrur biçimde övünen Batılı kapitalistler bize yetişmeye çalışsınlar bakalım."[48]

Bu ilerlemenin simgeleri Birinci Beş Yıllık Plan'ın devasa inşa projeleriydi: Magnitogorsk gibi sanayi kentleri, Urallar'ın çıplak yamaçlarında sıfırdan başlayarak kurulan büyük çaplı bir demir-çelik kompleksi; yeni alanların kaynaklarını işletmeye açan ve hızlı bir gelişme içindeki kentlere temel malları sağlayan Moskova–Volga Hattı ve Beyaz Deniz Kanalı gibi demiryolları ve su kanalları; dünyadaki en büyük hidroelektrik tesis olan ve türbinleri 1932'de dönmeye başlayan Dnyeprostroy gibi muazzam barajlar. Bu "başarılar" zorla kolektifleştirme politikalarına ve Beş Yıllık Plan'ın aşırı iddialı sanayi hedeflerine – Parti içinde ve dışında – hâlâ hatırı sayılır muhalefetin olduğu bir dönemde Stali-

47 AMILO, M. A. Solomonik, "Zapiski raskulaçennoy", metin, s. 7–34.
48 *Pravda*, 7 Kasım 1929.

nist rejim açısından önemli bir propaganda değerine sahipti. Planın gerçekleşmesi uğruna insanlardan istenen fedakârlıkların ideolojik gerekçesi haline gelen "sosyalist ilerleme"ye, Sovyet ütopyasına kısa sürede ulaşılacağına inancı güçlendirmeyi sağladı. Beyaz Deniz Kanalı'nda OGPU muhafızlığı yapmış bir köylü oğlu olan Anatoli Mesunov 1980'lerde yazdığı anılarında, bu propagandanın kendisini de aralarında saydığı on milyonlarca "sıradan Stalinist" üzerindeki etkisini şöyle özetler:

> Beş Yıllık Plan konusunda kendimce kuşkularım vardı. Kanalı bitirmek uğruna bu kadar çok mahkûmu niçin ölüme sürmemiz gerektiğini anlayamıyordum. Bu iş niçin bu kadar çabuk yapılmalıydı? Durum kimi zaman canımı sıkardı. Ama yüce bir şeyi, sadece bir kanalı değil, gönüllü uğraşlarla ortaya çıkamayacak yeni bir toplumu kurmakta olduğumuz kanaatiyle haklı bulurdum. O kanalda kim gönüllü çalışırdı ki? Sosyalizmi bu şekilde kurmanın çok haşin ve hatta belki gaddarca olduğunu şimdi anlıyorum, ama haklı bir temele dayandığına hâlâ inanıyorum.[49]

Stalin'in sanayi devrimi Batı toplumlarının sanayileşmesinden çok farklıydı. Mesunov'un işaret ettiği gibi, Beş Yıllık Plan'da Stalin'in öngördüğü büyüme hızlarına özellikle ülkenin mineral ve yakıt kaynaklarından çoğunun bulunduğu soğuk ve ücra Uzak Kuzey ve Sibirya bölgelerinde zorunlu çalışmaya başvurulmaksızın ulaşılamazdı. "Kulak"ların 1929'da kitlesel tutuklanışıyla ve sürgüne gönderilişiyle başlamak üzere, köle emeği tedariki, Gulag sisteminin ekonomik gerekçesiydi. İlk başta rejim düşmanları için bir hapishane olarak tasarlanmasına karşın, Gulag sistemi çok geçmeden Sovyetler Birliği'nin aslında hiç kimsenin yaşamak istemeyeceği ücra bölgelerindeki toprakları yerleşime açmanın ve sanayi kaynaklarını işlemenin ucuz ve hızlı bir yolu olarak bir ekonomik iskân biçimine büründü. Bizzat Gulag yetkilileri arasında açıkça kabul edilen bir gerekçeydi bu.[50] Gulag'ın kökeni konusunda tarihçilerin farklı görüşleri vardır. Bazıları bunu Stalin'in siyasal iktidarı pekiştirmesinin bir yan ürünü olarak görürken, bazıları "burjuvazi" ve "kulaklar" gibi hayalet "sınıf"ları ya da devlet için tehlikeli sayılan ulusal ve etnik toplulukları tecrit etmenin ve cezalandırmanın

49 AFA, A. M. Alekseyev, "Vospominaniya", s. 18.

50 Örneğin *bak.* GARF, dos. 9414, op. 1, bel. 368, sat. 115. Norilsk Gulag madencilik kompleksinde 1954'ten 1957'ye kadar müdür olarak görev yapan Aleksey Loginov'un geriye dönük bakışla yaptığı aydınlatıcı yorumlar için *ayrıca bak.* A. Macqueen, "Survivors", *Granta*, 64 (Kış 1998), s. 45.

bir aracı olarak oynadığı rolü öne çıkarır.[51] Bu etkenlerin hepsi belirli bir pay taşısa da, ekonomik saik kilit hususta ve rejimin hapishaneleri kendi masraflarını çıkaracak duruma getirme yollarını aramaya başlamasıyla birlikte önemi gittikçe arttı.

1920'lerde çalışma kampları temelde mahkûmların bakım giderleri için çalışmalarının beklendiği hapishanelerdi. En önemli kamp ise Beyaz Deniz'in aynı adlı adasındaki eski bir manastırda OGPU'nun 1923'te kurduğu ve daha sonraları köle emeğini kullanma açısından Gulag'ın prototipine dönüşen Özel Solovetski kampıydı (SLON). Çarlık döneminde siyasal muhalifleri kapatmak için kullanılan manastır, Bolşeviklerce bütün hasımların –yasaklanan muhalefet partilerinin üyeleri, aydınlar, eski Beyazlar – yanı sıra "spekülatör"lerin ve adi suçluların tutulduğu bir genel hapishaneye dönüştürüldü. Mahkûmlardan biri Sovyet Rusya'ya kaçak mal sokma işine bulaştığı için Sovyet polisince 1923'te tutuklanan Filistin asıllı Yahudi işadamı Naftali Frenkel'di. Hapishanenin verimsizliği karşısında hayrete düşen Frenkel, kampı nasıl yönetmek gerektiğine dair fikirlerini ortaya koyan bir mektup yazıp mahkûm "şikâyet kutusu"na bıraktı. Mektup OGPU'nun hızla yükselen şefi Genrih Yagoda'nın eline bir şekilde geçince, Frenkel hemen alınıp Moskova'ya götürüldü ve mahkûmları ekonomik işlerde kullanma tasarısına zaten hevesli olan Stalin'e hapishanedeki işgücünden yararlanmaya dönük planlarını açıkladı. Frenkel 1927'de serbest bırakıldı ve SLON'u kâr sağlayıcı bir işletmeye dönüştürme işinin başına getirildi. SLON'un ağaç kesimi ve yol inşası ihalelerini kazanmasıyla ve Fin sınırındaki Karelya'da bulunan fabrikaları devralmasıyla birlikte, 1927'de 10 bin olan hapishane mevcudu hızla büyüyerek 1931'de 71 bine çıktı. Yeni gelenlerin çoğu Aralık 1930'da Solovetski kampına gönderilen Nikolay Golovin gibi "kulak" köylülerdi. Bedensel becerilerine göre takımlara ayrılan mahkûmlara yaptıkları iş miktarına göre tayın verilirdi. Yani güçlüler hayatta kalırken, zayıflar ölürdü.[52]

"Kulak"lara, ruhban ve esnaf kesimine, "burjuva uzman"lara ve mühendislere, "tahrip"çilere, "sabotajcı"lara ve Stalin'in zorla sanayileştirme programının diğer "düşman"larına yönelik kitlesel tutuklamaların Sovyet hapishane sistemi-

51 Gulag sistemine ilişkin bir klasik siyasal yorum için *bak.* R. Conquest, *The Great Terror: A Reassessment* (Londra, 1992) ve aynı yazar, *Kolyma: The Arctic Death Camps* (New York, 1978). Ekonomik boyutu vurgulayan kaynaklar için *bak.* M. Jakobson, *Origins of Gulag: The Soviet Prison Camp System, 1917–1934* (Lexington, 1993); G. İvanova, *Gulag v sisteme totalitarnogo gosudarstva* (Moskova, 1997); P. Gregory ve V. Lazarev (ed.), *The Economics of Forced Labor: The Soviet Gulag* (Stanford, 2003). Gulag'ın ilk yılları üzerine her iki görüşü bağdaştıran uzmanca bir açıklama için *bak.* O. Khlevniuk, *The History of the Gulag: From Collectivization to the Great Terror* (New Haven, 2004).

52 *Sistema ispravitelno-trudovih lagerey v SSSR, 1923–1960. Spravoçnik* (Moskova, 1998), s. 395; Applebaum, *Gulag*, s. 31–40.

nin kaldıramayacağı bir yük yaratma tehlikesinin doğduğu 1928'de Politbüro artan hapishane mevcudunun kullanılabileceği alanları incelemek üzere bir komisyon oluşturdu. Başında Adalet Komiseri N. M. Yanson'un yer aldığı komisyonda İçişleri Komiseri V. N. Tolmaçyov'un yanı sıra OGPU şefi Yagoda da vardı. Üç adamın hapishane mevcudunun denetimi için kavgası bir kilitlenme yarattı; ama Stalin bu işgücünü yeni bir çalışma kampları şebekesi aracılığıyla Uzak Kuzey ve Sibirya'yı iskâna açmak ve sanayi kaynaklarını işlemek üzere kullanmayı öneren Yagoda'dan yana açık bir tavır takındı. Bu ücra bölgelerde neredeyse tükenmez bir kereste kaynağı vardı; Pavel Vittenburg gibi jeologlar mahkûm işçilerce ucuza işlenebilecek zengin altın, kalay, nikel, kömür, doğal gaz ve petrol rezervlerinin haritalarını çıkarmaktaydı. Nisan 1929'da komisyon OGPU denetiminde her biri 50 bin mahkûm barındıracak "deneysel" kamplardan oluşan yeni bir sistem yaratılmasını önerdi. Kamplarda çok sayıda kişiyi toplama yoluyla, bu köle işgücünü sürdürme maliyetinin kişi başına yılda 250 rubleden 100 rubleye indirilebileceğinin altını çizdi. İki ay sonra Politbüro "mahkûmları çalıştırarak [ücra] bölgeleri iskâna açmak ve doğal zenginliklerini işlemek" üzere OGPU'ya bir "ıslah-çalışma kampları" şebekesi kurma talimatını veren "Hapishane İşgücünün Kullanılması Üzerine" başlıklı bir önergeyi kabul etti. O noktadan itibaren siyasal polis Sovyet sanayileşmesinin ana itici güçlerinden biri haline geldi. Böylece hızla genişleyen bir mahkûm çalışma kampları imparatorluğunu denetim altına aldı; kampların 1928'de 20 bin olan mahkûm sayısı OGPU'nun NKVD (İçişleri Halk Komiserliği) bünyesine alındığı 1934'te 1 milyona ulaştı. Yeni yetkili makam siyasal polis üzerinde denetim kurdu ve bütün bu çalışma kamplarını Gulag aracılığıyla yönlendirdi.[53]

İlk mahkûm çalışma kamplarının en büyüğü olan ve 1932'de 100 bini aşkın mahkûmu barındıran Belbaltlag, Baltık Denizi'ni Beyaz Deniz'e bağlayan Beyaz Deniz Kanalı adlı 227 kilometrelik suyolunun inşasında kullanıldı. Kanal tasarısı ilk kez 18. yüzyılda ortaya atılmış, ama eski rejimin teknik kapasitesinin buna yetmediği ortaya çıkmıştı; bu yüzden konu Beş Yıllık Plan'ın Sovyet sisteminin üstünlüğünü gösterme yönünde propaganda işlevinin hayati bir unsuruydu. Planlamacıların kanalı makineler olmadan ve hatta gerekli arazi incelemeleri yapılmadan inşa etmeyi tasarladığı düşünüldüğünde, garip denecek ölçüde iddialı bir projeydi bu. Projeyi eleştiren çevreler (kanalın özgür işgücüyle inşa edileceğini hesaba katarak) çok yüksek inşa giderlerinin haklı bir temele dayandırılamayacağını ileri sürmüşlerdi; çünkü Beyaz Deniz'de görece

53 GARF, dos. 5446, op. 11a, bel. 555, sat. 32; RGASPI, dos. 17, op. 3, bel. 746, sat. 11; *Sistema ispravitelno-trudovih lagerey v SSSR*, s. 38.

az bir gemi taşımacılığı vardı. Ama Stalin yeterli hapishane işgücünün OGPU tarafından sağlanması kaydıyla, kanalın hem ucuza, hem de–Parti'nin iradesinin ve gücünün bir simgesi olarak – rekor bir sürede inşa edileceği konusunda ısrarcıydı. İnşa işlerinin başına Frenkel getirildi. Onun SLON'da başvurduğu yöntemler kanalda da uygulandı; mahkûmların birçoğu Solovetski kampından kanala gönderilen kişilerdi. Zaman ve para tasarrufu için, kanalın derinliği bir süre sonra 6,5 metreden 3,5 metreye indirildi; böylece sığ mavnalar ve yolcu gemileri dışında pek kullanılamayacak hale getirildi. (Projenin sonuna doğru 1932–3'te aceleyle inşa edilen güney kesiminin bazı yerlerinde kanal ancak 3 metre derinliğe sahipti.) Mahkûmlara dinamit ve makineler yerine ilkel el aletleri, kabaca yapılmış baltalar, hızarlar ve çekiçler verildi. Her iş elle yapıldı – toprağın kazılması, ağır taşların sürüklenmesi, toprağın el arabalarıyla taşınması, ahşap iskelelerin kurulması. Kanal güzergâhı boyunca bizzat mahkûmlarca inşa edilen kamp yerleri de işin cabasıydı. Dondurucu soğukta bitkin düşünceye kadar çalışıldığı için, sırf 1931–2 kışında kesin rakam bilinmemekle birlikte muhtemelen 25 bin dolayında mahkûm yaşamını yitirdi; sağ kalanlar arasındaki söylentilere bakılırsa, ölü sayısı çok daha yüksekti. Solovetski çalışma kampının eski mahkûmlarından biri olan ve Beyaz Deniz Kanalı'nda kontrolör olarak çalışan Dimitri Vitkovski şöyle bir sahneyi hatırlıyor:

> İşgünü sonunda çalışma alanında cesetler vardı. Kar yüzlerini pudra gibi kaplamıştı. İçlerinden biri tersine çevrilmiş bir el arabasının altında çömelmiş haldeydi; ellerini yenlerinin içine saklamış ve o konumda donarak ölmüştü. Donanlardan birisi başını dizlerinin arasına eğmiş, ikisi ise sırt sırta yaslanmış haldeydi. Bunlar köy delikanlılarıydı ve insanın tasavvur edebileceği en iyi işçilerdi. Her seferinde on binlere varan kafileler halinde kanala gönderilmişlerdi ve resmî makamlar çalışma yerlerini hiç kimsenin babasıyla aynı kamp birimine düşmeyeceği şekilde ayarlamışlardı; amaç aileleri dağıtmaktı. Ve daha gelir gelmez onlara yazın bile insanın yerine getiremeyeceği düzeydeki çakıl ve iri taş taşıma ölçüleri bildirilirdi. Hiç kimse onlara bir şey öğretebilecek ve uyarılarda bulunabilecek durumda değildi; alıştıkları köy sadeliği içinde kendilerini var güçleriyle işe verir, çok çabuk takatten düşer ve ardından donarak ölürlerdi. Geceleyin kızaklar dolaşıp onları toplardı. Sürücüler cesetleri kızakların üstüne attığında küt diye boğuk bir ses çıkardı. Ve de vaktinde kaldırılmamış cesetlerden geriye kalan kemikler yazın çakıllarla birlikte beton karıştırıcısına

girdi. Böylece onlar, Belomorsk kentindeki son havuzun betonuna karıldı ve hep orada kalacak.[54]

Beyaz Deniz Kanalı insan canı açısından yol açtığı fiziksel yıkımın dışında birçok aileye tarifsiz acılar da yaşattı.

Novgorod ilinin Valday yöresindeki Dubrovo köyünde yaşayan İgnatiy ve Marya Maksimov çocukluk sevgilileriydi. Marya'nın on altı yaşını doldurduğu 1924'te evlendiler ve 1927'ye kadar İgnatiy'in aile çiftliğinde çalıştılar. Ardından taşındıkları Leningrad'da İgnatiy bir marangoz olarak iş buldu. Ama 1919'da Bolşeviklere karşı bir köylü ayaklanmasına katılmış biriydi. Nadejda adını verdiği kızının doğumundan beş ay sonra, Ekim 1929'da tutuklandı ve önce Solovetski kampına, ardından Beyaz Deniz Kanalı'nın kuzey kesimine gönderildi. Bu arada Marya da Leningrad'da oturduğu odadan çıkarıldı. Nadejda'yla birlikte Dubrovo'ya döndüğünde, Maksimov'lar gibi kendi anne babasının evinin de yıkıldığını ve her iki ailenin sürgüne gönderildiğini öğrendi. Dubrovo'da ailesinden kimse kalmamıştı. Eski bir komşusu ona tutuklanmaması için köyden kaçmasını öğütledi. Bunun üzerine Marya kucağında bebeğiyle sınır boyunca yürüyerek, Novgorod polisinin kendisine ulaşamayacağını umduğu komşu Tver iline gitti ve karşısına çıkan ilk köydeki ilk evin kapısını çaldı. Kapıyı bir yaşlı çift açtı. Marya dizleri üstüne çöktü ve rahatça kaçabilmesi açısından, kızını yanlarını almaları için yalvardı: Küçük çocuklu bir kadına hiç kimse iş vermezdi. Çift müşfik insanlardı. Marya'nın Leningrad-Murmansk demiryolu hattında aşçı olarak iş bulup çalıştığı iki yıl boyunca Nadejda'ya baktılar. Demiryolu Beyaz Deniz Kanalı'nın kuzey kesiminden, yani İgnatiy'in de çalıştığı yerden geçmekteydi; ama o sırada Marya'nın bundan haberi yoktu. Hiçbir haber alamadığı kocasının Belomorsk bölgesinde kanalın Beyaz Deniz'e ulaştığı yerin civarındaki bir çalışma kampında olduğunu ancak 1932'de bir tanıdıktan duydu. Trenin Belomorsk'taki şantiyeden geçtiği sırada, ufak kâğıt parçalarına yazdığı notları mutfak vagonunun penceresinden atarak kocasıyla temas kurmaya çalıştı. Sonunda bir mucize gerçekleşti: Bir mektup aldığı İgnatiy'in aslında Murmansk'a giden demiryolu hattının 55 kilometre kadar daha kuzeyde düşen Kem yakınındaki bir kampta olduğunu öğrendi. İgnatiy 1932 sonunda tahliye edilip sürgün olarak Arhangelsk'e gönderildi; böylece karı koca orada buluştu.[55]

54 GARF, dos. 9414, op. 1, bel. 2920, sat. 178; Applebaum, *Gulag*, s. 62–5; C. Joyce, "Gulag in Karelia, 1929–41", Gregory ve Lazarev (ed.), *The Economics of Forced Labor*, s. 166; N. Baron, "Conflict and Complicity: The Expansion of the Karelian Gulag, 1923–33", *Cahiers du Monde Russe*, c. 42, no. 2–4 (2001), s. 643; A. Soljenitsin, *The Gulag Archipelago 1918–1956: An Experiment in Literary Investigation*, 3 c. (Londra, 1974–78), c. 2, s. 99.

55 MSP, dos. 3, op. 19, bel. 2, sat. 1–4.



Marya, Nadejda ve İgnatiy Maksimov; yanlarında İgnatiy'in kardeşi Anton (ayakta), Arhangelsk, 1934

Gulag, Beyaz Deniz Kanalı gibi inşa projeleri için bir işgücü kaynağı olmanın ötesinde bir şeydi. Başlı başına bir sanayileşme biçimiydi. Gulag sisteminin ilk sanayi kompleksi Urallar'daki Vişera Nehri kıyısında OGPU çalışma kampları kompleksi olan Vişlag kâğıt hamuru ve kâğıt imalathanesiydi. Kompleksin SLON tarafından yönetilen geniş çaplı bir kerestecilik kampları şebekesi olarak 1926'da hizmete girmesine karşın, sanayi faaliyetleri ancak Letonyalı Bolşevik Eduard Berzin'in yapı işlerinin başına getirildiği 1929 yazından sonra gelişti. Vişera sularının katışıksızlığı Politbüro'yu kaliteli kâğıt üretimi için burayı seçmeye yöneltti; üretime 1930'ların başlarında geçildi ve *Büyük Sovyet Ansiklopedisi* gibi itibarlı yayınlar Vişlag imalathanesinden gelen kâğıda basıldı. Vişlag kampları 1930'da (yazar Varlam Şalamov'un aralarında bulunduğu) 20 bin mahkûmu barındırmaktaydı: Bunların 12 bini kerestecilik kamplarında ve 2 bini tuğla ve selüloz üreten daha küçük fabrikalarda çalıştırılırken, geri kalanlar kâğıt hamuru ve kâğıt imalathanesinin yanı sıra zamanla birer sivil kente dönüşecek olan Krasnovişersk ve Gorod Sveta'daki ("Işık Kenti") barakaların inşasında kullanıldı.[56] Berzin bu Gulag yerleşmelerini kültürel kurumlarıyla mahkûmları yeniden eğitip "Sovyet işçileri" haline getirecek bir "deneysel sanayi kalkınması biçimi" olarak görmekteydi. Gorod Sveta için sinema ve radyo kulüpleri, kütüphaneler ve kantinler, sağlık merkezleri, çeşmeli bahçeler, yabanıl yaşam alanları, açık hava tiyatroları, müzakere alanları ve Şalamov'a "daha ürkütücü olması" dışında Parthenon'u hatırlatan sütunlu bir bina içindeki "ana kamp kulübü" bir övünç kaynağıydı.[57]

Vişlag ilk yıllarında, yani insanları bir Sovyet kalıbıyla "yeniden şekillendirmek" üzere hapishane işgücünü kullanma fikrinin birçok Bolşevik'in gözünde sırf propaganda değil, kesin doğru olduğu dönemde Gulag sisteminin tipik örneğiydi. Yine de Vişlag kampı içindeki kâğıt imalathanesiyle esas olarak bir ekonomik girişimdi. Berzin'in işletme ilkeleri tamamen yatırımlardan beklenen ge-

56 GARF, dos. 5515, op. 33, bel. 11, sat. 39–40; GASO, dos. 148, op. 5, bel. 26, sat. 75.
57 GARF, dos. 9414, op. 1, bel. 3048, sat. 25–36; V. Şalamov, *Vişera: antiroman* (Moskova, 1989), s. 23.

tiriler üzerine kuruluydu; mahkûmları üretim planlarının hedeflerine ulaşmaya yöneltecek manevi ve maddi teşvikler de buna dahildi. Terfi eden Berzin Kasım 1931'de Sibirya'nın kuzeydoğu köşesinde (nam salmış Kolima kamplarının da aralarında bulunduğu) büyük çaplı bir çalışma kampları topluluğu olan Dalstroy'un (Uzak Kuzey İnşaat Kurumu) ilk şefi oldu. Pasifik ve Arktik okyanusları arasında yer alan Batı Avrupa büyüklüğündeki bu bölgede dünyanın en büyük altın rezervi donmuş toprak altında yatmaktaydı. Berzin daha önce Vişlag'da benimsediği ekonomik ilkeleri Dalstroy kamplarında da uyguladı: Onun görevi mahkûmların olabildiğince çok altın çıkarmasını sağlamaktı. (1930'ların ortalarında Dalstroy kamplarının altın üretimi Sovyetler Birliği'nin 1928'deki toplam altın üretimini aştı.)[58] Berzin döneminde (1931–7) Dalstroy kamplarındaki koşullar sonraki yıllara oranla çok daha iyiydi. Şalamov *Kolima Hikâyeleri* adlı kitabında birçok mahkûmun Berzin dönemine nasıl nostaljiyle baktığını şöyle aktarır:

> Berzin bu haşin ve ücra bölgeyi yerleşime açma sorununu ve buna bağlı olarak mahkûmların kişiliklerini yeniden şekillendirme sorununu çözme çabası içindeydi – bunda başarısız olduğu söylenemezdi. On yıl cezaya çarptırılmış bir adam yeterli çalışma kredisi topladığında iki ya da üç yıl içinde serbest kalabilirdi. Berzin döneminde yemekler mükemmeldi; bir işgünü kışın dört ila altı saat, yazın on saatti; mahkûmlara ödenen yüksek ücretler ailelerine yardım etmelerini ve cezalarını tamamlayınca anakaraya hali vakti yerinde insanlar olarak dönmelerini sağlardı. ... O dönemden kalma mezarlar o kadar azdı ki, Kolima'nın ilk sakinleri sonradan gelenlere sanki ölümsüzmüş gibi gelirdi.[59]

Vişlag kampı 1934'te dağıtıldı, ama o sırada Krasnovişersk'teki kâğıt hamuru ve kâğıt imalathanesi bir sanayi merkezine, Kuzey Urallar'da birçok köylüyü sanayiye çeken önemli bir ekonomik güce dönüşmüştü.

Sanayinin yükselişi mühendisleri ve başka teknik uzmanları gerektirdi. İvan Uglitskih Urallar'ın Çerdin bölgesindeki Fyodortsovo'da bir köylü ailenin çocuğu olarak 1920'de doğdu. Bir "kulak" olduğu gerekçesiyle Fyodortsovo kolhozuna alınmayan babası Çerdin'e kaçtı ve hem kardeşinin, hem de amcasının çalışma kampında bulunduğu Krasnovişersk'teki kâğıt hamuru ve kâğıt ima-

58 D. Nordlander, "Magadan and the Economic History of the Dalstroi in the 1930s", Gregory ve Lazarev (ed.), *The Economics of Forced Labor*, s. 110.

59 V. Şalamov, *Kolyma Tales* (Londra, 1994), s. 368–9. Şalamov Kolima'ya 1937'de vardığı için, Berzin dönemi üzerine yazdıklarının büyük bir bölümü kamp efsanelerine dayanır.



Uglitskih ailesi (İvan arka tarafta ayakta), Çerdin, 1938

lathanesine kereste taşıyan nehir mavnalarında çalıştı. İvan hayatta başarılı olma yönünde güçlü bir arzuyla büyüdü. Babası ona hep bir meslek edinmesini söylerdi. "Yaşadığımız yerde hiçbir şey yoktu, sanayi hiç gelişmemişti," diye hatırlıyor İvan. "Benim düşüm Perm'e gitmekti, ama orası çok uzaktı ve yol parasını ödeyebilecek durumda değildim. ... Asıl mesele bir meslek sahibi olmaktı. Onsuz bir gelecek yoktu." On dört yaşından sonra öğrenim görebileceği tek yer, kâğıt hamuru ve kâğıt imalathanesine bağlı Fabrika Çırak Okulu'ydu (FZU). İvan'ın hatırladığına göre, bütün öğretmenler eski Vişlag mahkûmlarıydı:

> Bizi kâğıt üretimi ve elektrik işi konusunda eğitmek üzere kamptan getirilen ve mesleklerinin erbabı olan mühendislerdi bunlar. Ben bir elektrik teknisyeni olarak yetiştirildim ve ardından kâğıt imalathanesinde çalıştım. Artık her şehirde ve her fabrikada iş bulabilirdim; çünkü o yıllarda benim gibi vasıflı işçilere büyük bir talep vardı. Perm'e bile gittim ve nehir tekneleri için yapılan iskelelerde çalıştım. ... Başarımdan dolayı gururluydum. Annem babam da benimle gurur duyuyordu.[60]

Milyonlarca köy delikanlısı kentlere gitmekte ve yeni bir kimlik kazanmaktaydı. Kentsel nüfus 1928–32 arasında haftada 50 bin kişi gibi olağanüstü bir hızla büyüdü. Kentlerin nüfusu öylesine hızlı artıyordu ki, devlet Beş Yıllık Plan'ın Sovyet öncelikleri listesinde alt sıralarda yer alan tüketim mallarına dönük talep artışıyla başa çıkamadı. Böylece 1928'den sonra gıda maddeleri, yakıt ve çeşitli ev eşyaları için karne sistemi yürürlüğe konuldu. Özel ticaret bastırıldığı için, caddeler sönükleşti, lokantalar ve kahvehaneler yok oldu, dükkân vitrinleri boşaldı ve insanlar daha derbeder giyinmeye başladı. Dört yıl yurtdışında kaldıktan sonra Moskova'ya 1930 yazında dönen Aleksandr Barmine adlı bir Sovyet diplomat, başkentte gördüğü ekonomik güçlüklerin onda yarattığı şok duygusunu şöyle aktarıyor:

60 MP, dos. 4, op. 10, bel. 1, sat. 1–4, 14–17.

> Moskova'da 1922–28'deki düzelmelerden sonra korkunç değişiklikler vardı. Her surata ve her ev cephesine perişanlığın, bitkinliğin ve miskinliğin dokunaklı görüntüsü sinmişti. Dükkânlar tek tüktü ve hâlâ duran nadir vitrinlerin kasvetli bir havası vardı. Vitrinlerde karton kutular ve yiyecek tenekeleri dışında bir şey yoktu; dükkân sahipleri bunlara ataklıktan çok çaresizliği yansıtan bir tavırla "boş" yazılı etiketler yapıştırmıştı. Herkesin kıyafeti yırtık pırtıktı ve kumaşların kalitesi berbattı. Üstümdeki Paris işi takım elbiseden dolayı utandım. Her şeyde sıkıntı vardı – özellikle de sabun, çizme, sebze, et, tereyağı ve her çeşit yağlı gıda maddesi.[61]

Konut durumu vahimdi. 1928'de Sovyet kent sakininin ortalama 5,8 metrekarelik yaşam alanı vardı; ama en yoksul işçilerin birçoğu kendisine ait sayabileceği en fazla iki metrekarelik alana sahipti. Bir Amerikalı birçok Moskovalı işçinin yaşadığı koşulları şöyle anlatır:

> Kuznetsov yaklaşık 250 metre uzunluğunda ve 5 metre genişliğinde bir ahşap yapıda erkek ve kadın olmak üzere 550 dolayında kişiyle birlikte kalıyordu. İçeride saman ya da kuru yaprak doldurulmuş döşeklerle kaplı yaklaşık 500 daracık yatak vardı. Yastık ya da battaniye hiç yoktu. ... Yatağı olmayan bazı sakinler yerde veya tahta kutular üstünde uyuyordu. Bazı durumlarda yataklar gündüz ve gece vardiyalı kullanılıyordu. Belirli bir özel alan sağlayacak paravanlar ya da duvarlar yoktu. ... Dolap ya da gardırop diye bir şey yoktu, çünkü herkesin giysileri zaten üstünde olanlardan ibaretti.[62]

Köylü ailelerden gelen birçok işçinin özel alan yönündeki beklentisi azdı. Köyde aileler geleneksel olarak ortak bir lengerden yemek yer ve ocak kenarındaki peykelerde birlikte uyurdu. Yine de kentlere göçen birçok kişi açısından yaşam alanını başka ailelerle paylaşmak herhalde bir şok yaratmış olsa gerek.

Pskov ilinde geniş bir köylü ailenin kızı olarak 1912'de doğan Nadejda Puhova, 1929'da kolhozdan kaçarak Leningrad'ın büyük bir sanayi banliyösü olan Kolpino'ya yerleşti ve İjora makine imalat fabrikasında bir iş buldu. Fabrikaya pek uzak olmayan bir ahşap evin zemin kat odalarından birinin köşesini kiraladı. Gaz sobasıyla ısıtılan, bir mutfak-tuvaleti ve avludan ayrı yan girişi olan geniş ve ha-

61 A. Barmine, *One Who Survived: The Life Story of a Russian Under the Soviets* (New York, 1945), s. 196.

62 C. Ward, *Stalin's Russia* (Londra, 1999), s. 56; A. Smith, *I Was a Soviet Worker* (Londra, 1937), s. 43.

vadar bir odaydı bu. Nadejda sonradan evlendiği Aleksandr'la bu evde tanıştı. Yaroslavl ilinin Ribinsk yöresindeki bir köylü ailenin en büyük oğlu olan Aleksandr, bir garaj tamircisi olarak çıraklık eğitimi almak üzere bir süre önce Kolpino'ya gelmişti. Uzaktan akrabası olan ev sahibi, ona bir üst kat odasının köşesini kiralık vermişti. Aleksandr evlendikten sonra zemin katta Nadejda'yla birlikte yaşamak üzere aşağıya taşındı. Çift diğer ailelerden ayrı bir alan sağlamak üzere yatağın çevresine bir perde astı. Odada kalan toplam on altı kişi arasında, geceleri müşterilerini getiren bir fahişe ve işe gitmek üzere sabah saat dörtte ayaklanan bir itfaiyeci vardı. "Uykumuz berbat olurdu," diye hatırlıyor Nadejda. "Yanımızdaki yatakta uyuyan itfaiyeci geceleyin ikide bir kalkar ve saate bakmak içim kibrit çakardı. Olga'yla [fahişe] birlikte sürekli erkekler girip çıkardı. Onu ihbar etmemiz halinde bizi öldüreceği tehdidini savururdu. İnsanların asabı çok bozuktu." Kışın Aleksandr'ın akrabaları Yaroslavl'dan gelerek yanlarında kalırdı. Geliş sebepleri fabrikada iş aramak ya da kolhoz gelirini takviye amacıyla yaptıkları keçe çizmeleri satmak içindi. "Hepsi gelirdi – halalar, amcalar, kız kardeşler ve karılarını da yanlarında getiren erkek kardeşler," diye hatırlıyor Nadejda.

> Çok pis ve ilkel yaşam tarzları beni şoka uğrattı. Anne babamın evinin her zaman tertemiz olduğu Pskov'dakine benzer bir hayat değildi bu. Aleksandr'ın akrabaları yerde uyurdu – kadınlar battaniyelere sarınırken, erkekler üşümemek için tuniklerini çıkarınamakla yetinirdi. Odayı atlar gibi kokuturlardı.[63]

Golovin'ler de şehre göç yolunu tuttu. Nikolay Şubat 1933'te nihayet Solovetski çalışma kampından tahliye oldu. Tekrar tutuklanabileceği için Şaltır'daki Yevdokiya ve çocukların yanına gitmemesi yolunda uyarılınca, Vologda yakınında küçük bir kasaba olan Pestovo'nun yolunu tuttu ve bir şantiyede marangoz olarak iş bulmayı başardı. 1930'ların başlarındeki birçok taşra kasabası gibi, Pestovo da kaçak "kulak"larla doluydu. Yevdokiya'nın eski bir rahip olan erkek kardeşi İvan Sobolev de bunlardan biriydi; Bolşeviklerin köy kilisesini kapatmasından sonra ismini değiştirip kerestecilik işinde bir muhasebeci olarak çalışmaya başlamıştı. Nikolay inşaattaki iş ekibinin lideri oldu ve bir ormancının terk ettiği ufak bir ahşap kulübeye yerleşti. Zamanla aile yeniden bir araya geldi. Nikolay Beyaz Deniz Kanalı'nın Ağustos 1933'te tamamlanmasındaki sıkı çalışmadan dolayı ödül olarak serbest bırakılan 12 bin mahkûmdan biri olarak Pestovo'ya gidip babasının iş ekibine katıldı. Askerler Golovin'leri tutuklamak üzere gel-

63 Lidya Puhova'yla mülakatlar, St Petersburg, Mayıs, Ekim 2004.



Obuhovo'daki Golovin evinden kalan karyola (Pestovo'da 2005'te çekilen fotoğraf). Antonina'nın çocukluğundan hatırladığı efsanevi karyolaya kıyasla daha sıradan görünüyor

diğinde Obuhovo'dan kaçmış olan diğer oğul İvan da yıllarca Sibirya'nın çeşitli yerlerinde dolaştıktan sonra Pestovo'ya gitti ve babasının iş ekibinde yer aldı. Bunu yine Obuhovo'dan kaçmış olan Marya'nın 1934'teki gelişi izledi. Bir "kulak" kızı olarak üç yıl sürdüğü firari yaşamda çok korktuğu için ismini değiştirip bir Bolşevik işçiyle evlenmişti; ama kocası gerçek kimliğini öğrendiğinde onu dövüp bırakmıştı. Son olarak, Nikolay birkaç ay Ustyuj'daki NKVD'ye yazdığı dilekçelerin ardından, Aralık 1934'te "özel yerleşme"den sağ salim dönen karısı Yevdokiya'ya ve diğer üç çocukları Antonina, Tolya ve Aleksey'e kavuştu. Sıcak bir eve dönüştürmüş olduğu ormancı kulübesi çok küçüktü, ama Şaltır'daki barakalarda üç yıl geçirmiş olan Antonina'ya bir cennet gibi göründü:

> Evin tek bir küçük odası vardı. İçindeki karyola evimizden sürüldüğümüzde komşumuz Pujinin'in bizim için sakladığı karyolanın ta kendisiydi – anne babamızın yattığı ve biz çocukların doğduğu yataktı bu. Direklerindeki nikel kaplamalı küreleriyle ve üstündeki döşekle bizim yatağımız olduğu apaçıktı. Eski hayatımızdan bize kalan tek şeydi.[64]

4

Batı Sibirya'daki Gerasimovka köyüne yakın bir ormanda 3 Eylül 1932'de iki erkek çocuğun cesedi bulundu. Basında çıkan haberlere göre, oğlanlar kendi akrabalarınca bıçaklanarak öldürülmüşlerdi; çünkü on beş yaşında aktif bir öncü

64 MSP, dos. 3, op. 14, bel. 2, sat. 23–4, 26, 29; bel. 3, sat. 20, 63–70.

olan büyük çocuk Pavlik kendi babası Trofim Morozov'u bir "kulak" olduğu gerekçesiyle Sovyet polisine ihbar etmişti. Morozov ailesinin diğer mensupları öç almışlardı. Yaratılan yalan ve siyasal entrika ağı içinde olayın ardındaki gerçekleri çözmek zordu. Soruşturmanın başından itibaren, cinayet Sovyet basını ve polis tarafından bir siyasal suç olarak sunuldu; Pavlik'e örnek bir Öncü rolü biçilirken, katilleri "karşı-devrimci kulaklar" konumuna büründürüldü.

Gerasimovka Urallar'daki Sverdlovsk'un 350 kilometre kuzeydoğusuna düşen Tavda yakınındaki ormanın içinde bulunan ücra bir köydü. Çalışma kamplarıyla ve "özel yerleşme"lerle çevriliydi. Geceleyin köylüler bekçi köpeklerin havlamalarını duyabiliyordu. Gerasimovka sefalet içinde olan bir yerdi. En yoksul köylü bir, en zengin köylü iki ineğe sahipti. Sadece dokuz evde semaver vardı. Tek bir öğretmenin görev yaptığı ilkel okulu 1931 gibi geç bir tarihte kurulmuştu ve sadece on üç kitapla hizmet vermekteydi. Batı Sibirya'daki köylülüğün büyük bölümü gibi, Gerasimovka köylüleri de bağımsızlıklarına son derece düşkündü. 19. yüzyılda Orta Rusya'dan doğuya göç ederek kazandıkları toprakları ve özgürlüğü kolektif çiftliklere katılarak bırakmaya hiç niyetleri yoktu. Ağustos 1931'de köydeki hanelerin hiçbiri kolhoz için başvurmuş değildi; Sovyet basınının burayı bir "kulak yuvası" olarak nitelendirmesine pek şaşmamak gerekir.[65]

Trofim Morozov geçimi vasat düzeyde olan ağırbaşlı ve çalışkan bir köylüydü. İç Savaş'ta Kızıl Ordu saflarında çarpışırken iki kez yaralanmıştı. Köylüler arasında itibarlı bir konuma sahipti ve "özel yerleşme"lerdeki "kulak" sürgünlere sahte belgeler sattığı yolundaki ihbarın OGPU'ya ulaştığı 1931 sonbaharında köy sovyeti başkanlığındaki üçüncü görev dönemindeydi. Muhbir de oğlu olabilirdi. Sovyet basınındaki propagandanın aksine, Pavlik aslında bir Öncü değildi (Gerasimovka'da Öncü örgütü yoktu); ama besbelli ki buna istekliydi ve köyde okulun açılmasından sonra ajitasyon çalışmalarındaki aktifliği onu polise yakınlaştırmıştı. Gerasimovka'da ters bir şey yapan komşularını ihbar eden biri olarak tanınırdı. (Yıllar sonra köylülerin onu anarken kullandığı sıfat "sütü bozuk"tu.) Başka bir kadın için aile yuvasını terk eden ve böylece kendisini en büyük oğul olarak annesi Tatyana'ya bakma durumunda bırakan babasına karşı bir hıncı vardı. Cahil bir köylü kadın olan annesi Trofim'in ayrılışı yüzünden zihnen dengesizdi ve bir kıskançlık nöbeti sırasına Pavlik'i ihbara teşvik etmiş olması mümkündü. Trofim'in Kasım 1931'de köy okulunda yargılanışıyla ilgili olarak çıkan basın haberlerine göre, Pavlik babasının suçlarını açığa vurdu ve "Oğlum, babanım ben," diye bağırması üzerine yargıca şunu söyledi: "Evet, es-

65 Y. Druzhnikov, *Informer 001: The Myth of Pavlik Morozov* (Londra, 1997), s. 45–6, 155–6; C. Kelly, *Comrade Pavlik: The Rise and Fall of a Soviet Boy Hero* (Londra, 2005), s. 66.

kiden babamdı, ama artık onu babam saymıyorum. Bir oğul değil, bir Öncü olarak davranıyorum." Trofim Uzak Kuzey'deki bir çalışma kampına gönderilmekle cezalandırıldı ve daha sonra vuruldu.[66]

Mahkemeye çıkmış olmaktan cesaret alan Pavlik, tahıl saklayan ya da kolhoz aleyhine konuşan köylüleri ihbar etmeye başladı. O sırada henüz dokuz yaşında olan küçük kardeşi Fyodor da ona yardım etti. Köylüler iki oğlanın faaliyetlerine kızgındı. Pavlik'in dedesi Sergey Morozov onlara evinin kapısını kapattı ve diğer aile mensupları polise ihbarlarını önlemeye çalıştı. Ama oğlanların öldürülüşüne ailenin bulaştığına dair kanıt yoktu; cinayet büyük olasılıkla aralarında Pavlik'in kuzeni Danila'nın da bulunduğu akranlarının işiydi ve gençlerin bir koşum takımı ve tüfek için tutuştuğu ağız dalaşından sonra gerçekleşmişti.[67]

Yerel basında cinayetle ilgili haberler çıkar çıkmaz, soruşturma hemen siyasal niteliğe büründü. Danila dedesi Sergey'i katil olarak suçlaması için sıkıştırıldı. Bu isnat iki aile mensubunca daha desteklendi: Oğullarının öldürülmesinden dolayı herkesi suçlamaya hazır olan Tatyana; Pavlik'in kuzeni, ateşli bir Stalinist ve bir polis yardakçısı olan ve olaydaki rolünden dolayı ödül olarak Parti saflarında yükseltilen İvan Potupçik. Sonunda Morozov "kulak sülalesi"nin beş mensubu Kasım 1932'de mahkemeye çıkarıldı: Cinayeti tasarlamakla suçlanan amca ve vaftiz baba; cinayeti işlediği söylenen dede Sergey ve kuzen Danila; oğlanları kandırıp ormana gönderdiği iddia edilen nine. Göstermelik duruşmanın başından itibaren suçları kanıtlanmış sayıldı. (Savcılar katillerin siyasal güdülerini göstermek için Stalin'in kırsal kesimde sınıf mücadelesinin şiddetlendiğine ilişkin konuşmalarından alıntılar yaptılar.). Beş sanıktan dördü – anlaşılmayan bazı sebeplerle aklanan Pavlik'in amcası dışındaki bütün sanıklar – "en ağır ceza"ya, yani bir idam mangasınca kurşuna dizilme cezasına çarptırıldı.[68]

Daha bu aşamaya varılmadan ulusal basın kendince sonuçlar çıkarmıştı. Basının sunuşuyla Gerasimovka geri ve köylü Rusya'nın bir simgesi, Morozov'lar da kolektifleştirmenin ortadan kaldıracağı ataerkil "kulak" ailenin bir arketipiydi. Pavlik 1933 sonbaharında başlatılan bir propaganda kültünün kahramanı haline geldi; buna öncülük eden Gorki "aynı kandan bir akrabanın can düşmanı olabileceğini ve böyle bir kişinin korunmaması gerektiğini anlayan" genç şehit için bir anıt dikilmesi çağrısında bulundu.[69] Kült her alana yayıldı. Hikâyeler,

66 Druzhnikov, *Informer*, s. 19–20, 30–31, 42, 114, 152; Kelly, *Comrade*, s. 13, 94. Gizli polis dosyasını gören Kelly aslında bir Morozov davası olduğundan kuşkuludur. Ona göre, Pavlik'in ihbarı polis ve basın tarafından uydurulmuştur (s. 251–8).

67 Kelly, *Comrade*, s. 26–72.

68 Druzhnikov, *Informer*, s. 9–11; Kelly, *Comrade*, s. 14.

69 Kelly, *Comrade*, s. 156 (anlaşılması açısından çeviri biraz değiştirilmiştir).

filmler, şiirler, oyunlar, biyografiler ve şarkılar Pavlik'i kusursuz bir Öncü ve Parti'nin evdeki sadık bir düzen bekçisi gibi sundu. Bizzat babasını feda ederek sergilediği özverili cesaret, bütün Sovyet öğrencilerine bir örnek olarak tanıtıldı. Kült bütün bir kuşağın ahlak normlarına ve duyarlılıklarına muazzam bir etkide bulundu; bu çocuklar Pavlik'ten devlete bağlılığın aile sevgisinden ve diğer kişisel bağlardan daha yüksek bir erdem olduğunu öğrendi. Kişinin kendi arkadaşlarını ve akrabalarını gammazlamasının ayıp değil, yurtseverlik olduğu fikri bu kült aracılığıyla milyonlarca zihne işlendi. Sovyet yurttaşından beklenen davranış buydu.[70]

Morozov hikâyesine ilişkin bu dersten en çok kimler etkilendi? Mülakatlara bakılacak olursa, ahlak ilkelerinin anne baba tarafından açıkça belirlendiği istikrarlı ailelerde etkilenen çocuklar çok azdı; ancak günümüzde Terör bağlamında anlaşılan bu çetrefilli meselede hafızalara güvenilemez. Göründüğü kadarıyla, Pavlik büyüklerin etkisinin Sovyet rejiminin fikirlerine karşı koyamayacak kadar zayıf olduğu istikrarsız ya da baskıcı ailelerde yetişmiş birçok kimse için olumlu bir örnekti. Kültün propagandacıları bu bakımdan tipikti. Örneğin, Pavlik'in hikâyesini basında Sovyet kamuoyuna ilk kez duyuran Sverdlovsk muhabiri Pavel Solomeyn, çocukken zalim üvey babasından kaçmış ve bir dizi yetimhanede büyümüştü. Gorki de dedesinin evinden – erkeklerin içki şişesine sarıldığı ve kadınların avuntuyu Tanrı'da bulduğu bir acımasızlık ve gerilik ortamından – kovulduğu dokuz yaşından itibaren Volga'nın sanayi kentlerinde kendi başının çaresine bakmış biriydi. Böyle mutsuz geçmişe sahip birçok kişi için Pavlik bir kahramandı; çünkü ailesinin yaşam tarzındaki "karanlık"tan kendisini kurtarmıştı. Siyasal bilinç edinerek ve kamusal alanda aktif hale gelerek, Parti ve Sovyet insanlarıyla birlikte "parlak ve ışık saçıcı bir geleceğe" doğru ilerleyen Öncüler safında daha yüksek bir "aile" biçimi bulmuştu. Pavlik'in hikâyesi özellikle yetimler açısından güçlü bir çekiciliğe sahipti. Aile yaşamının etkisi dışında kalan böyle çocukların gözünde, oğlanın kendi babasını ihbar etmekle yaptığı yanlışlık anlaşılmaz bir şeydi. Devletçe büyütüldükleri için, kendilerini kimsesizlikten kurtaran devlete sadık ve minnettar olacak şekilde beyinleri yıkanmıştı; dünyanın en büyük ülkesi Sovyetler Birliği'nde doğacak kadar şanslı olmayan yetimleri kimsesizliğin beklediği anlatılmıştı onlara.

Mihail Nikolayev anne babasının tutuklanması üzerine bir yetimhaneye gönderildiği ve kendisine yeni bir adın verildiği 1932'de henüz üç yaşındaydı. Gerçek adını, anne babasının adlarını, kim olduklarını, niçin tutuklandıklarını ya da daha sonra başlarına ne geldiğini asla öğrenemedi. Asıl kimliklerini silme

70 *Bak.* ibid. s. 22, 26–9, 169–71.

yoluyla Mihail gibi çocukları "Sovyet yurttaşları" olarak yeniden kalıba dökmek çocuk yurtlarında izlenen bir politikaydı. Mihail de çocukluğunda yetimlerin kafasına küçük yaştan itibaren işlenen Pavlik Morozov olayından derin biçimde etkilendi. Pavlik'i bir "gerçek kahraman" olarak gördü ve "bir casusu açığa çıkararak" aynı başarıya ulaşma düşünü kurdu. Geriye dönüp çocukluğuna baktığında ise, bir ailede yetişmesi halinde çocukluk kahramanı hakkında farklı düşünmüş olabileceği kuşkusunu taşıyor:

> Biz yetimlerin normal çocuklara kıyasla zayıf bir hayat anlayışı vardı. Aile olaylarından sohbetler ve mutfak masasındaki sohbetlerden mahrum kalmıştık – bir kişinin hayat anlayışını ve dünyayla ilişkisini şekillendiren gayri resmî ve kanımca en önemli bütün bilgilerden yoksunduk. "Dünyaya açılan penceremiz" sınıf, Öncüler, kızıl köşedeki radyo ve [gazetemiz] "Öncünün Hakikati"ydi (*Piyonerskaya Pravda*). Bu kaynaklardan edinilen bilgilerin hepsi aynıydı ve bunları yorumlamanın tek yolu vardı.[71]

Pavlik hikâyesinin özellikle gençlik kesiminde gördüğü rağbet, birçok aileyi bölen – ataerkil köyün eski dünyası ile Sovyet rejiminin yeni kentsel dünyası arasındaki – köklü kültür ve kuşak ayrılığını derinleştirdi. Kırsal nüfusta genç ve okuryazar oranı gittikçe arttı. 1926 sayımına göre, kırsal nüfusun yüzde 39'u on beş yaşın (ve yarıdan fazlası yirmi yaşın) altındaydı; okuryazar oranı yirmili yaşların başındaki köylü erkeklerde babalarının iki katı (aynı yaşlardaki köylü kadınlarda ise annelerinin beş katı) düzeyindeydi. Sovyet okullarında eğitim gören bu genç köylüler anne babalarının tutumlarını ve inançlarını artık paylaşmıyordu. Birçoğu Öncüler ve Komsomol sayesinde ebeveyn denetiminden çıkacak güveni kazandığı için kiliseye gitmeyi, haç takmayı ya da dinsel ibadetin gereklerini yerine getirmeyi reddediyordu; böyle konularda çoğu kez Sovyet iktidarının yeni otorite sayılması bazen anne babalarla tartışmalara yol açıyordu. Köylü gençler bilgi kaynağı ve değer ölçüsü için yüzlerini gittikçe kentlere çevirdiler; kentlerdeki popüler kültürün 1920'li ve 1930'lu yıllarda ücra köylere kadar yayılmasıyla birlikte, kırsal gençlik gittikçe kentleri kırsal kesime yeğ tutmaya başladı. Bu da kırsal kesimdeki çocukları kırsal kesime oranla kentleri daha iyi ve daha kültürlü yaşam tarzı sağlayacak yerler olarak görmeye yöneltti. Voronej ilinin tarıma en fazla dönük ilçelerinden birinde 1920'ler ortalarında Komsomol üzerine yürütülen bir inceleme, üyelerinin yüzde 85'inin köylü ailelerden geldiğini ortaya koydu. Buna karşılık tarımda çalışmak istediğini söyleyen üyelerin

71 M. Nikolayev, *Detdom* (New York, 1985), s. 89.

oranı ancak yüzde 3'tü. Kırsal kesimdeki çocukların çoğu kırsal kesimden ayrılmak ve bir dükkânda ya da devlet dairesinde iş bulmak, yüksekokullarda öğrenim görmek ve sanayi mesleklerini edinmek ya da orduya katılmak üzere kente gitmek istiyordu.[72]

Medvedev ailesi gençler ve yaşlılar arasındaki bu ayrılık yüzünden parçalandı. Andrey Medvedev Moskova'nın 570 kilometre güneydoğusunda, Tambov-Balaşov demiryolu hattı üzerinde yer alan Oblovka köyünde 1880'de doğmuştu. Bir demirci ustası olarak kışın daha varlıklı köylülere ait evlerin metal çatılarını tamir ederek geçimini sağlarken, yazın babası Fyodor'un aile çiftliğinde beş kardeşiyle birlikte çalışmaktaydı. Ailenin on yedi ferdi de bu evde kalmaktaydı. Fyodor koyu Ortodoks olan, uzun beyaz saçları omuzlarına dökülen ve evde eski anlayışla hüküm süren ataerkil bir köylüydü. "Eski çağın âdetlerine göre yaşardık," diye hatırlıyor torunlarından biti. "Herkes aynı lengerden yemek yerdi ve dedem lengerin kenarına kaşığını vurarak hepimize yemeğe başlama işaretini verirdi. O konuşmadığı sürece hiç kimse tek söz etmezdi."

Andrey 1923'te yarı yaşında bir genç kadın olan Alyona'yla evlendi. Açlık çekilen Petrograd'dan Tambov kırsal kesimine akrabalarıyla birlikte 1917'de göç eden Alyona yoksul bir emekçi ailedendi. Babası bir demiryolu hamalıydı ve karısının ölümünden sonra yedi çocuğuyla baş başa kalmıştı; bütün aile Tambov'da köylü çiftliklerinde çeşitli işler yaparak zar zor geçiniyordu. Andrey genç karısını babasının evine getirdi ve 1924'te kızı Nina doğdu. Alyona başından itibaren evin ataerkil âdetlerine uymakta güçlük çekti. Sadece üç yıl eğitim görmüş olmasına karşın, köy sovyetinin sekreteri oldu. Bir okulun açılmasına önayak oldu; köyün çocuklarına – ve yetişkinlerinden birçoğuna – okumayı öğretti. Andrey kitaplara meraklı değildi ve Medvedev'lerin evinde hiç kitap yoktu. Alyona'nın yerel pazar kasabasından eve getirdiği kitaplar ve dergiler sayesinde çocuklar okumayı öğrendi. Başında bulunduğu okul 1928'de dine ve kırsal kesimin ataerkil kültürüne karşı Sovyet kampanyası çerçevesinde Komsomol'un cehaleti ortadan kaldırmak için yürüttüğü kampanyada (*likbez*) bir "tasfiye noktası" (*likpunkt*) oldu. Alyona Parti'nin kadın kolu Jenotdel'in militanları arasına girdi ve konferanslar için sıkça ilçe merkezine gitmeye başladı. Alyona'nın başına buyrukluğu karşısında dehşete düşen Fyodor, onu evden kovmakla tehdit etti ve ikide bir oğluyla tartışır hale geldi. Köy sovyetinin yöneticilerinden biri olan Andrey kıskanç bir tip olmasına ve karısının tek

72 V. Danilov, *Sovetskaya dokolhoznaya derevniya: naselenye, zemlepolzovanye, hozyaystvo* (Moskova, 1977), s. 25; P. Kenez, *The Birth of the Propaganda State: Soviet Methods of Mass Mobilization, 1917–1929* (Cambridge, 1985), s. 186; *Oçerki bita derevenskoy molodeji* (Moskova, 1924), s. 10–12.

başına kasabaya gitmesinden hoşlanmamasına karşın, onun uğraşlarına destek verdi.

Eylül 1929'da Oblovka'da bir kolhoz kuruldu. Köydeki altmış yedi haneden sadece yirmi dokuzu katılmayı kabul etti; ama kuruluş için bu yeterli sayıldı. Andrey'in kolhoz başkanı seçilmesine karşın, ineğinin doğurduğu yeni bir buzağıyı vermek istemeyen Fyodor katılmayı reddetti. Baba ve oğul sert bir münakaşaya tutuştu. "Annem araya girmeseydi, birbirlerini öldüreceklerdi," diye hatırlıyor Nina. "Karşılıklı küfürler savurdular ve yollarını ayırmaya yemin ettiler." Aile çiftliği bölündü. Andrey kendisine düşen payla kolhoza girerken, seksen bir yaşındaki Fyodor tek başına toprağını işlemeyi sürdürdü. Dört ay sonra yaşlı adam "kulak" olduğu gerekçesiyle tutuklandı. Oblovka'da toplam on iki "kulak"ın tutuklanmasının dayanağı köy sovyetinin verdiği bir rapordu. Evi yıkılan Fyodor ardından Sibirya'ya sürgün edildi. Ama aile dramı orada bitmedi. Andrey kolhoz başkanı olarak geleceğini kırsal kesime bağlamıştı. Alyona ise büyük ölçüde hastalık yüzünden gözleri kör olan ve özel bakıma gerek duyan kızı Nina'ya bir çare bulma umuduyla şehre gitmeye eğilimliydi. Nisan 1930'da Andrey'i bırakıp Nina'yla birlikte Leningrad'daki ailesinin yanına döndü ve akrabalarının dostlarına ait bir odanın ufak bir köşesini kiraladı. "Sadece dört metrekarelik alanımız vardı," diye hatırlıyor Nina. "Bu yer annemin sığdığı daracık bir yatağa, bir komodine ve benim üstünde uyuduğum iki küçük iskemleye ancak yeterliydi." Aile iki yıl ayrı kaldıktan sonra, Ekim 1932'de Andrey de Leningrad'a geldi. Aile hasreti kolektif çiftliğe bağlılığına ağır basmıştı. Medvedev'ler kent merkezinde daha büyük bir odaya taşındı, Alyona kızı Nina'nın okulunda öğretmenliğe başladı ve Andrey OGPU'nun bayındırlık departmanında çatı ustası olarak işe girdi.[73] Medvedev'ler gibi kolektifleştirmenin ve kentleşmenin ikili baskısına yenik düşen birçok aile vardı. Kolektifleştirme Rus köylülüğü açısından – milyonlarca kişiyi yıkıma uğratan Büyük Savaş, Devrim, İç Savaş ve kıtlık gibi – bir dizi sosyal felaketin son halkasıydı, ama bir bakıma en sarsıcı olanıydı; çünkü Sovyet yaşam tarzını benimseme konusunda aileleri böldü ve oğullar ile babaları birbirine düşürdü. Kaç oğlun gerçekten kendi babasını ihbar ettiğini kestirmek zordur. Her ne kadar 1930'larda kırsal kesimin gerçek Pavlik Morozov'larla dolu olduğu izlenimini veren Sovyet basınına inanılacak kadar olmasa bile böyle bir küçük kesim elbette vardı. Basındaki haberlere göre Sorokin adlı bir Öncü, babasını kolhoz tahılını çalarken yakalayınca polise bildirerek tutuklatmıştı; Seryoja Fadeyev adlı bir öğrenci, okul müdürüne babasının bir patates stokunu sakladığı yeri

73 Nina Gribelnaya'yla mülakatlar, St Petersburg, Mart, Haziran, Ekim 2004; AFSBTO, Arhivnosledstvennoye delo F. Z. Medvedeva.

göstermişti; on üç yaşındaki Pronya Kolibin adlı bir oğlan kendi annesini kolhoz tarlalarında tahıl çaldığı için ihbar etmişti. (Son çocuk ödül olarak Kırım'daki ünlü Öncü tatil kampı Artek'e, annesi ise bir çalışma kampına gönderilmişti.)[74]

Öncüler örgütü çocukları anne babalarını ihbar ederek Pavlik Morozov örneğini izlemeye teşvik etmekteydi. Öncü takımlarının tahıl çalan köylüleri bildirmek üzere kolhoz tarlalarında gözcü olarak görevlendirilmeleri yaygın bir uygulamaydı. *Piyonerskaya Pravda* genç muhbirlerin adlarını vererek başarılarını sıralamaktaydı. Pavlik Morozov kültünün doruğuna ulaştığı 1930'larda, gerçek Öncü'den kendi akrabalarını ihbar ederek örgüte layık olduğunu kanıtlaması beklenmekteydi neredeyse. Bir taşra dergisi ailelerini ihbar etmekten kaçınan Öncülerin kuşkuyla karşılanmaları ve yeterli uyanıklığı göstermediklerinin saptanması halinde kınanmaları gerektiği uyarısında bulunmuştu. Böyle bir ortamda anne babaların kendi çocuklarının önünde konuşmaktan çekinmeleri şaşırtıcı değildir. Bir doktor anılarında şunu aktarıyor:

> Oğluma Stalin aleyhinde asla bir şey söylemezdim. Pavlik Morozov olayından sonra insan kendi oğlunun önünde bile ağzından sakınmasız bir laf kaçırmaktan korkar olmuştu; çünkü okulda bunu kazara söyleyebilirdi. O zaman da müdürün ihbarı üzerine çocuğa "Bunu nereden duydun?" diye sorulduğunda, "Babam öyle diyor ve babam her zaman haklıdır," diyecek oldu mu, daha ne olduğunu anlamadan başınız ciddi derde girerdi.[75]

Başı ciddi belaya girenlerden biri Aleksandr Maryan'ın babasıydı. Aleksandr Ukrayna'nın güneybatı kesiminde, Tiraspol kentine yakın Malaeşti köyündeki Komsomol'un yöneticilerinden biriydi. 1932'de on yedi yaşındayken, babası Timofey'i bir mektupla polise ihbar etti. Kolektifleştirmenin bağnaz bir destekçisi olan Aleksandr, güncesinde 8 Haziran 1931'de "SSCB'deki son ama en büyük sömürücü sınıf" olarak nitelendirdiği "kulak"lara karşı savaşı olumlu karşılamaktaydı. Timofey ise aynı görüşte değildi. Kolektifleştirmeye yönelik eleştirilerini açıkça belirttiği oğlu tarafından hemen ihbar edildi ve ardından tutuklanıp bir çalışma kampına gönderildi. Aleksandr Ekim 1933'te güncesinde babasının "karşı-devrimci" görüşlerinden dolayı yöneticilikten alınması gerektiğini ileri süren bir Komsomol yoldaşıyla fikir teatisini şöyle aktarmaktaydı:

74 Conquest, *The Harvest of Sorrow*, s. 295; Fitzpatrick, *Stalin's Peasants*, s. 256.

75 *Vshodi kommuni*, 19 Aralık 1932; K. Geiger, *The Family in Soviet Russia* (Cambridge, Mass. 1968), s. 308 (anlaşılması açısından çeviri biraz değiştirilmiştir).

> Yoldaşa babamın benim talebim üzerine tutuklandığını açıklamak zorunda kaldım. Babamın anti-Sovyet bir konuma düşmesinin sebebi [Birinci Dünya Savaşı'nda] bir savaş tutsağı olarak Avusturya'dayken gördüğü şeylerdi. ... Avusturya düzenine hayran biri olarak döndü; Avusturya'da gördüğü burjuva küçük mülk sahipliğinin tarımsal zenginliği sağlayan kilit unsur olduğu kanısındaydı. ... Kolektifleştirmenin ilk dönemindeki hataları geçici bir pürüz değil, basbayağı karmaşa olarak görmekteydi. Eğer diyalektiğin yasalarını bilseydi, eğer siyasal bakımdan eğitimli olsaydı, görüşlerindeki yanılgıyı anlayarak bunlardan cayardı.[76]

Böyle bağnaz ideolojik suçlamalar herhalde oldukça nadirdi. Daha yaygın görülen durum gençlerin tepkici davranmaları, aile mensuplarını ihbar etmek yerine terk etmeleri ve bu yola da ancak akrabalarının "düşman" olarak teşhirinden sonra başvurmalarıydı. Okullarda ve Öncü saflarında beyinleri yıkandığından, zaten tutuklanmış olan aile mensuplarıyla aralarına mesafe koymamakla kendi geleceklerine zarar vermekte bir anlam bulmuyorlardı belki de. Çoğu zaman böyle davranışları etkileyen karmaşık baskılar ve kaygılar vardı. Gençler tutuklanmış akrabalarından kopma yoluyla Sovyet yurttaşı bağlılığını ve uyanıklığını kanıtlamamaları halinde, Öncüler ve Komsomol'dan atılmakla ya da yüksekokulların ve mesleklerin dışında tutulmakla tehdit edilebiliyordu. Bu durum Sovyet basınında çıkan binlerce basmakalıp duyuruyu açıklar:

> Ben Nikolay İvanov eski bir rahip olan babamı yıllarca Tanrı'nın var olduğunu anlatarak insanları aldattığı için terk ediyorum; onunla bütün ilişkilerimi koparmamın sebebi budur.[77]

Bu tanımama ilanlarından bazıları çocuklarının Sovyet toplumunda ilerleyebilmek için kendilerinden kopmaları gerektiğinin farkına varan anne babalarınca bizzat teşvik edilmiş olabilir. Örneğin, Kremençug yakınındaki geleneksel bir Yahudi ailesine mensup olan on altı yaşında bir oğlan 1932'de yerel Yidiş gazetesine ailesinin gericiliğini bırakışını şöyle yazmıştı:

> Bu aile içinde yer almayı artık reddediyorum. Bana hayattaki önemli şeyleri öğreten Komsomol'u gerçek babam olarak görüyorum. Gerçek annem

76 A. Maryan, *Godi moy, kak soldati: dnevnik selskogo aktivista, 1925–53* (Kişinev, 1987), s. 55, 71, 78–9.

77 Aktaran Geiger, *The Family in Soviet Russia*, s. 140.

> de anayurdumuzdur; bundan böyle ailem Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği ve Sovyet halkıdır.

Daha sonraları mülakat yapılan küçük kız kardeşinin anlatımına göre, oğlan bu reddiyeyi babasının ısrarıyla yazmıştı:

> [Ben on dört yaşındayken] babam beni ve kardeşimi bir odaya çağırdı ve kendi yaşam tarzının modern çağa uygun olmadığını açıkladı. Yahudi din geleneklerine uyma gibi hatalara bizim de düşmemizi istemiyordu. Bir okul duvar gazetesinin editörüne giderek, artık yeni bir yaşam sürmekte olduğumuzu ve babamızın dinsel geçmişiyle hiçbir ortak yan taşımak istemediğimizi o gazetede duyurmamız gerektiğini söyledi. Bize bunu babam yaptırdı. Kendisi için hiçbir anlamı olmasa da, bu davranışın önümüze daha parlak bir gelecek açacağını belirtti.[78]

Gençleri kendi akrabalarından kopmaya yönelten başka etkenler arasında tutkunun küçümsenmeyecek bir yeri vardı. Bu açık reddiye mektuplarının birçoğu üniversite ya da kariyer için kentlere gidişten önce yazılırdı; yeni bir kimliğin, Sovyet düşlerine ve hedeflerine bağlılığın bir duyurusu niteliğini taşırdı. 1930'ların başları muazzam bir fırsat ve sosyal hareketlilik dönemiydi: İşçi oğulları ve kızları meslek sahibi olma özlemi içindeydi; köylü çocukları şehre yerleşme düşleri kurmaktaydı. Bütün bu tutkuları maksatlı olarak körükleyen Sovyet propagandası, kişisel başarı kültünü Beş Yıllık Plan'ın merkezine oturttu. Filmler, kitaplar ve şarkılar hepsi de Sovyetler Birliği'ne şan kazandıran proletarya kökenli "sıradan kahraman"ların – mühendisler ve bilimciler, örnek işçiler, havacılar ve kâşifler, balerinler, erkek ve kadın sporcular – marifetlerini işledi. Gençler sıkı çalışmaları ve layık Sovyet yurttaşı olmaları halinde aynı başarılara ulaşabileceklerine inanmaya özendirildi.

Böyle tutkuları çoğu kez en içtenlikle besleyenler "kulak"ların ve Sovyet rejiminin diğer "düşman"larının çocuklarıydı – "kulak" babalar ile oğulları arasındaki çatışmanın merkezinde yatan bir paradokstu bu. Aile kökenlerinin damgasıyla büyüdükleri için, toplumun eşit üyeleri olarak görülmek istiyorlardı ve buna da ancak geçmişten koparak ulaşılabilirdi. Bazıları "kulak" akrabalarını reddetti; bazıları ise biyografilerinde onlara yer vermeme veya "ölü" ya da "kaçak" olduklarını ileri sürme yoluna gitti. Böyle inkâr davranışları çoğu

78 A. Shternshis, *Soviet and Kosher: Jewish Popular Culture, 1923–1939* (Bloomington, 2006), s. 61. Sofya G. mülakatının bir metnini bana verdiği için Anna Shternshis'e teşekkür ederim.

kez ayakta kalmak açısından gerekliydi. Yine de bunların hatırlanışı hâlâ pişmanlık ve utanç duyguları uyandırabiliyor; çünkü böyle gençler kimseyi fiilen ihbar etmiş olmasalar da, anne babaları Gulag'da kaybolurken görece "normal" hayatlar sürdürmüş ve kariyer peşinde koşmuşlardı. Sovyet sisteminin kendi ailelerini yok ettiğini bilmelerine karşın, bu sistemle uzlaşmış ve içinde kendilerine bir yer bulmuşlardı.

Bu pişmanlık duygularını en güçlü ifade edenlerin başında şair Aleksandr Tvardovski gelir. Smolensk iline bağlı Zagore köyünde 1910'da doğan Aleksandr'ın bir demirci olan babası Trifon, karısı ve yedi çocuğuyla birlikte rahat ama mütevazı bir yaşam sürmekteydi. Aleksandr genç bir komünist olarak 1924'te Komsomol'a katıldı ve köyün militanları arasına girdi. Ailesinin köylü yaşam tarzıyla bağdaşamadığı için, babasıyla sıkça siyaset konusunda tartışmalara girdi ve iki kez evden kaçtı. 1927'de Rusya Proleter Yazarlar Birliği'ne (RAPP) üye oldu, Smolensk'e taşındı ve ilk şiiri "Bir Babaya ve Zengin Adama" ("Ottsu-bogateiu") Komsomol gazetesi *Genç Yoldaş*'ta yayımlandı:

> Senin evinde sıkıntı olmaz,
> Zenginsin sen – biliyorum bunu,
> Beş duvarlı köylü evleri içinde,
> En iyisi seninkidir.[79]

Resmî makamlar 1930 ilkbaharında Trifon'un ailesine ağır bir vergi biçti. Tutuklanmaktan korkan Trifon iş aramak üzere Donbass'a kaçtı; onu sonbaharda iki oğlu, on yedi yaşındaki İvan ve yirmi iki yaşındaki Konstantin izledi. Delikanlılar babalarının peşinden gitmekle annelerinin yükünü hafifleteceklerini hesaplamışlardı. İvan o kış geri döndüğünde, bir "kulak" oğlu olduğu gerekçesiyle köy okulundan atıldığını öğrendi. Mart 1931'de Tvardovski ailesi – Aleksandr hariç – Zagore'den sürüldü. Smolensk'te tutuklanmış olan Konstantin ve Donbass'tan dönüşünde tutuklanan Trifon onların konvoyuna Urallar yolunda katıldı. Aile sonraki iki yılı çalışma kamplarına ve "özel yerleşme"lere girip çıkarak, kaçak dolaşarak, pasaport sisteminde bir gedik bulabildikleri yerlerde fabrikalarda ve madenlerde geçici işler yaparak, defalarca ayrılıp yeniden bir araya gelerek geçirdi, ta ki Trifon 1932 sonbaharında Ural kasabası Nijni Tagil'deki bir fabrikada demirci olarak iş buluncaya kadar.

79 V. Bayevskiy, "Sin kulaka i vrag naroda: A. T. Tvardovskiy v Smolenske v 1937 g.", *Stalinizm v rossyiskoy provinstiy: smolenskiye arhivnye dokumenti v poçteniy zarubejnih i rossyiskih istorikov* (Smolensk, 1999), s. 256.

Bu arada Smolensk'teki Pedagoji Enstitüsü'nde öğrenim görmekte olan Aleksandr genç bir şair olarak adını duyurmaya başladı. İlk uzun şiiri *Sosyalizme Giden Yol*'da (1931), kolektif çiftliklerdeki hayatın coşkulu bir tablosunu sundu. Enstitüdeki öğrenci toplantılarında "kulak"lara yönelik kampanyanın lehinde konuştu. Ama besbelli ki ailesine reva görülen davranıştan rahatsızdı; çünkü 1931 ilkbaharında durumlarını kolaylaştırmak için aracı olabileceğini umarak Parti'nin bölge sekreteri İ. P. Rumyantsev'i görmeye gitti. Daha sonraları 1954'te aktardığına göre, Rumyantsev ona "hayatta kişinin ailesi ile Devrim arasında seçim yapmak zorunda kaldığı anların" bulunduğunu söyledi. Bu görüşmeden sonra Tvardovski "kararsız" biri olarak mimlendi. Bağlılığı Sovyet makamlarınca sınandı. Edebiyat toplantılarında bir "kulak" oğlu olduğu gerekçesiyle sert eleştirilere uğradı. Parti'den atılmaktan ancak (daha sonraları tutuklanan) yerel yazar Adrian Makedonov'un cesur ve sıkı savunmasıyla kurtulabildi.[80]

Kariyerinin tehlikeye girmesinden çekinen Tvardovski ailesiyle arasına mesafe koydu. Anne babası 1931 ilkbaharında Urallar'ın Liyalya yöresindeki "özel yerleşme"den ona bir mektup yazdı. Ondan para yardımı bekledikleri yoktu, çünkü parasının olmadığını biliyorlardı. Daha sonraları 1988'de, "umdukları tek şeyin kendi anne babasıyla ve kardeşleriyle temasını sürdürmesi olduğunu" belirten İvan, olayın sonrasını şöyle aktarıyor:

> Aleksandr iki kez cevap yazdı. İlk mektubunda bir şeyler yapma sözü verdi. Ama çok geçmeden ikinci bir mektup geldi. Mektupta hiç unutamadığım şu satırlar yazılıydı: "Canlarım! Ben ne bir barbarım, ne de bir hayvan. Sizden sağlam durmanızı, sabırlı olmanızı ve çalışmanızı rica ediyorum. Kulakların bir sınıf olarak tasfiyesi insanların, hele çocukların tasfiyesi anlamına gelmez..." Sonraki satırlarda şu ifade vardı: "... Size yazamıyorum, ... bana bir daha yazmayın."

Bu mektup okunduğunda, İvan'ın annesi

> başını önüne eğdi ve bir banka çökerek düşüncelere daldı; ardından yüksek sesle bu düşüncelerini dile getirdiğinde, sözleri bize değil kendisine yönelikti, oğlunun aileye sevgisi ve düşkünlüğü konusunda kendisini avutur gibiydi. "Biliyorum, hissediyorum ve inanıyorum ki, ... çok ağrına gitmiştir bu," dedi. "Oğlumun bir seçeneği yoktu muhakkak. Hayat bir atlıkarınca gibi. Başka ne yapılabilir ki?"[81]

80 *İstoriya sovetskoy politiçeskoy tsenzuri* (Moskova, 1997), s. 109; Bayevskiy, "Sin kulaka", s. 255–8.
81 I. Tvardovskiy, "Stranitsi perejitogo", *Yunost,* 1988, no. 3, s. 14, 18.

İki ay sonra, Ağustos 1931'de Trifon en küçük oğlu Pavlik'i yanına aldı ve geri kalan aileyi orada bırakarak Liyalya'dan kaçtı. Bir aylık yolculuğun sonunda Smolensk'e varınca, Aleksandr'ı yazı işleri bürosunda çalıştığını bildiği Sovyetler Konağı'nda aradı. Muhafızdan oğlunu çağırmasını istedi:

> Bize Liyalya'dayken neler yazdığını biliyordum, ama şöyle akıl yürütüyordum: O benim oğlum! En azından Pavluşka'nın [Pavlik] bakımını üstlenebilir. O çocukcağız, kendi kardeşi ne zarar vermişti ki ona? Aleksandr çıkageldi. Tanrı kimseye göstermesin, bir oğulla buluşmak nasıl bu kadar ürkütücü olabilir! Paniğe yakın bir havada ona baktım: Tam adam gibi olmuştu, narin ve yakışıklı! Babasının oğlu! Öylece dikildi ve sessizce bizi süzdü. Ardından "Baba, merhaba," diyeceğine, "Buraya nasıl geldiniz?" diye sordu.
>
> "Şura [Aleksandr]! Oğlum!" dedim. "Bizler ölüyoruz orada! Açlıktan, hastalıktan, keyfi cezalardan!"
>
> "Yani, kaçtınız, öyle mi?" diye kesti sözümü, ona ait değilmiş gibi gelen bir sesle. Bakışları da farklıydı ve gözlerimi yere indirmeme yol açtı.
>
> Suskunluğa boğuldum – ne diyebilirdim ki? Ne yapayım, öyle olsun – sadece Pavluşka için üzülüyordum. Kardeşinden sevgi göreceği umuduyla gelmiş bir ufak çocuktu ve çok farklı bir durumla karşılaşmıştı!
>
> "Geldiğiniz yere bilet parası ödemeden dönmenize yardımcı olabilirim sadece!" – Aleksandr'ın ağzından çıkan sözler tam tamına buydu.
>
> Daha fazla yardım dilemenin, yalvarmanın bir yararı olmayacağını anladım. Sadece Stolpovo'da bana borcu olan bir arkadaşı gidip görmeme kadar beklemesini rica ettim ondan; daha sonra döndüğümde dilediği şeyi yapabilirdi bana. Gözle görülür biçimde sarsılmıştı.
>
> "Tamam, gidin," dedi.

Trifon arkadaşını görmeye gitti. Onunla oturup kafa çekti ve Pavlik de uykuya daldı. Derken gece yarısı, polis Trifon'u tutuklamaya geldi. Oğlu onu ele vermişti.[82]

Aradan geçen dört yılda Aleksandr ne ailesini gördü, ne de onlardan haber aldı. İvan onun bu dönemde suçluluk duygusunu yayımlanmamış şiirlerine döktüğüne inanıyor:

82 Ibid. s. 23.



Aleksandr Tvardovski, 1940

Sen nesin, kardeş?
Nasılsın, kardeş?
Nerdesin, kardeş?
Hangi Belomorkanal'da?

("Kardeşler", 1933)

İvan 1935'te Aleksandr'ı görmek üzere Smolensk'e gitti. "Özel yerleşme"den kaçtıktan sonra üç yılını firarda geçirerek, Moskova'da ve başka sanayi kentlerinde geçici işlerde çalışmıştı; ama memleket özlemi içindeydi ve kardeşinin kendi ailesinin başına gelenleri öğrenme vaktinin geldiği kanısındaydı. İki kısa görüşmelerinde Aleksandr kardeşini Smolensk'ten ayrılması için uyardı: "Burada senin için hiçbir şey yok," diye anlattı İvan'a. "Tatsızlıklar dışında hiçbir şey bulamayacaksın. Buna karşılık benim burada yaşamam önemli, çünkü insanlar beni iyi tanıyor!"[83]

O sırada kardeşinin tavrı İvan'da büyük burukluk yaratmıştı. Ama sonraki yıllarda Aleksandr'ın üzerindeki baskıları, onun insanlarca tanındığı ve saygı gördüğü bir yerde kalma ihtiyacını ve başarısının ona bir ölçüde koruma sağladığını anlamaya başladı. Kardeşinin tercihleri üzerinde düşünürken, İvan şefkatle şunları yazmıştı:

> Bana kalırsa, ziyaretim onda suçluluk duygusu ve vicdan azabı uyandırdı. Sürgünde olduğumuz sırada bize yazdığı mektupları, aynı şekilde babamızla Sovyetler Konağı'ndaki görüşmeyi unutmuş olamazdı. Kardeşim için üzüldüm. Hoşuma gitsin ya da gitmesin, Komsomol'un samimi bir üyesi olduğunu, üstelik bunun 1920'lerden beri sürdüğünü kabul etmek zorundaydım. Aleksandr'ın anne babasını, erkek ve kız kardeşlerini önüne katıp sürükleyen devrimci şiddeti, haksız ve yanlış olsa bile, Komsomol'un içten bir üyesi olup olmadığını ortaya koyacak bir tür sınav gibi gördüğünü düşünüyorum şimdi. Belki bunu hiç kimseye kanıtlaması gerekmiyordu – belki sadece kendisine kanıtlama gereğini duyuyordu. Hiç kuşkusuz bunu şöyle rasyonelleştirmekteydi: "Her kulak birilerinin babasıdır ve çocukları da birilerinin kardeşleridir. Benim ailemi farklı kılan ne var ki? Cesur ve sağlam ol, soyut insancıllığa ve sınıf çıkarları dışındaki

83 Ibid. s. 26.

duygulara teslim olma." Onun mantığı şuydu: Kolektifleştirmeyi destekliyorsan, bu bir sınıf olarak kulakların tasfiyesini de desteklediğin anlamına gelir ve kendi baban için bir istisna istemeye ahlaki hakkın yoktur. Aleksandr'ın gönlünde ailesi için yas tutmuş olması mümkündür; ama sonuçta birçok kulak ailesinden biriydi o da.[84]

5

1928–32'deki "büyük kopuş" aileleri ve toplulukları birleştiren eski bağları ve bağlılıkları yok etti. İnsanların devletle ilişkilerine göre tanımladığı yeni türden bir toplum doğurdu. Bu sistemde sosyal sınıf her şey demekti; devletin görevi "proletarya"yı desteklemek, "burjuvazi"yi bastırmaktı. Ama sınıf değişmez ya da katı bir kategori değildi. Milyonlarca insanın evini terk ettiği, işini değiştirdiği ya da ülke içinde dolaştığı bir ortamda, kişinin sosyal sınıfını değiştirmesi ya da yeniden oluşturması görece kolaydı. İnsanlar ilerlemelerine yardımcı olacak bir sınıf kimliğine bürünmeyi öğrendiler. Katışık sosyal kökenlerini gizlemekte ya da başka bir kisveye sokmakta ve kendi sicillerini daha "proleter" görünecek şekilde süslemekte kurnazlaştılar.

"Benliği işleme" kavramı Bolşevikler arasında olağandı. Kendini eski toplumdan miras alınan "küçük burjuva" ve bireyci dürtülerden arındırma yoluyla daha yüksek tipte bir insan kişiliği (Yeni Sovyet İnsanı) yaratma yönündeki Bolşevik düşüncede kilit öneme sahipti. Bir Parti yöneticisi 1929'da şöyle yazmıştı: "Hepimiz geçmişin bütün sakıncalarını taşıyan insanlarız ve hepimizin üzerinde epeyce çalışma yapılması gerekir. Hepimiz kendimizi işlemeliyiz."[85] Öte yandan, insanların sınıf kimliklerini değiştirip kullanma becerileri Parti önderliği için büyük endişe kaynağıydı.[86] Yıkıma uğrayan köylülüğün ve diğer "küçük burjuva tipler"in ("kulak", esnaf, rahip vs.) kentlere kitlesel akınıyla "proletarya"nın – diktatörlüğün hayali sosyal tabanının – "sulandırılacağı" korkusu yaygındı; böylece Parti katışık sosyal kökenlerini gizlemeyi başaran "çıkarcılar"ın ve serüvencilerin istilasına uğrayacaktı.

Sovyet basınında böyle düzenbazlara dair bolca haberler vardı. En ünlü örnek kalifiye bir mühendis ve ödüllü bir mimar kimliğine bürünmekten dolayı

84 Ibid. s. 27.

85 E. Yaroslavskiy (ed.), *Kak provodit çistku partiy* (Moskova, 1929), s. 10.

86 *Bak.* S. Fitzpatrick, "The Problem of Class Identity in NEP Society", S. Fitzpatrick, A. Rabinowitch ve R. Stites (ed.), *Russia in the Era of NEP: Explorations in Soviet Society and Culture* (Bloomington, 1991), s. 21–33.

1935'te Beyaz Deniz Kanalı'nda on yıl çalışma cezasına çarptırılan Vladimir Gromov'du. Bu kişi yüksek ücretli işler ve Moskova'da saygın bir daire edinmek için sahte belgeler kullanmıştı. Hatta İkmal Halk Komiseri Anastas Mikoyan'ı kendisine avans olarak bir milyon ruble vermeye ikna etmeyi başarmıştı.[87] Düzenbazlar konusundaki vesvese Parti önderliği bünyesindeki köklü bir tedirginliği gösterdiği gibi, amansız suçlama retoriği "gizli düşman"ların gerçek kimliklerini açığa çıkarma gerekçesine dayandırılan tasfiye kültürünü de etkiledi. Parti önderliği 1930'lar boyunca meslektaşların, komşuların, hatta dostların ve akrabaların göründükleri gibi olmayabilecekleri yolundaki yaygın inancı teşvik etti – kişisel ilişkileri zehirlemede ve 1937–38'in kitlesel terörünü körüklemede epey rol oynayan bir inançtı bu. Yelena Bonner'in küçük kardeşi kendi babalarının tutuklanması üzerine "Bak hele şu halk düşmanlarına, bazıları babaymış gibi bile görünebiliyor," demişti.[88]

Kolektifleştirmede olduğu gibi, Beş Yıllık Plan'ın uygulamaya girişine de her türlü potansiyel muhalefeti ve ayrılığı ortadan kaldırmak üzere "sınıf düşmanları"na ve diğer "yabancı unsurlar"a yönelik büyük çaplı bir sosyal tasfiye eşlik etti. Pasaport sisteminin yürürlüğe girmesiyle birlikte, polise "sosyal bakımdan katışık" kesimleri, yani "kulak"ları, rahipleri, tüccarları, suçluları, "asalak"ları, fahişeleri, Çingeneleri ve diğer etnik toplulukları (Finliler, Koreliler, Volga Almanları vb.) kentlerden çıkarma kampanyasını hızlandırma talimatı verildi.[89] Sosyal dışlanma korkusu milyonlarca insanı kendi kökenini gizlemeye yöneltti. İdeolojinin teorik olarak benlik dönüşümünü öngörmesine karşın, bu süreç uzun ve belirsiz olabilirdi. Kimliğini gizleme insanlara sosyal kabul görmenin daha emin ve kesinlikle daha kısa yolu gibi görünebilirdi. 1930'ların başlarındaki kaos ortamında sırf başka bir kente taşınarak ya da yeni belgeler edinerek kimlik değiştirmek görece kolaydı. Sahte belgeleri rüşvet yoluyla kolayca edinmek ya da her pazar kasabasında bulunan kalpazanlardan satın almak mümkündü. Ama temiz bir sicil için para ödemeye bile gerek yoktu. Birçok kişi dosdoğru eski belgelerini atmakta ve geçmişi hakkında farklı bilgiler vererek, hatta bazen isimlerini ve doğum yerlerini değiştirerek başka bir sovyete

87 G. Alexopoulos, "Portrait of a Con Artist as a Soviet Man", *Slavic Review*, c. 57, no. 4 (Kış 1998), s. 774–90. *Ayrıca bak.* S. Fitzpatrick, "Making a Self for the Times: Impersonation and Imposture in 20th Century Russia", *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, c. 2, no. 3 (Yaz 2001), s. 469–87; aynı yazar, *Tear off the Masks! Identity and Imposture in Twentieth-Century Russia* (Princeton, 2005).

88 E. Bonner, *Mothers and Daughters* (Londra, 1992), s. 317.

89 S. Fitzpatrick, *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s* (Oxford, 1999), s. 118–38.

yeni belge için başvurmaktaydı.[90] Taşradaki Sovyet memurlarının ve polislerinin ehliyetsizliği ve yozluğu dillere destandı.

Kadınlar açısından evlilik sosyal kökeni örtbas etmenin başka bir yoluydu. Smolensk ilinde geniş bir köylü ailenin çocuğu olarak 1916'da doğan Anna Dubova böyle bir örnekti. Babasının "kulak" olduğu gerekçesiyle 1929'da tutuklanması ve daha sonra Moskova'nın hemen güneyine düşen Podolsk'taki bir inşaatta çalışmaya gönderilmesi üzerine, aile de onunla birlikte göç etti. Karısı bir tavşan çiftliğinde iş bulurken, kızlarından Anna da bir fırıncılık çırak okuluna (FZU) kaydoldu. Aile tam da artık "normal" insanlar gibi yaşama yoluna girdiğini sanırken, Anna'nın ablasının Komsomol'dan bir arkadaşının ihbarı üzerine "kulak" kökenini gizlemekle suçlandı. Sürgün edilen Dubov'lar bütün mal varlıklarını ve oturma haklarını yitirdiler. Anna'nın anne babası daha küçük çocuklarıyla birlikte Moskova'nın 200 kilometre doğusundaki Rjev'e giderek, akrabalarına ait "bir tür ahır"da yaşamaya başladı. Anna ise Moskova'ya kaçtı ve bir Moskovalı adamla evli olan başka bir ablası ona kendi ufak odalarının döşemesinde yatacak bir yer verdi. Oturma izni olmadığından kaçak yaşayan Anna yine de meslek edinme tutkusunu sürdürdü. FZU'dan mezun olduktan sonra Bolşevik Pasta Fabrikası'na aşçı olarak girdi ve pasta süslemede ustalaştı. Geleceği artık parlak sayılırdı. Ama "kulak" kökeninin ve kaçak statüsünün açığa çıkması halinde her şeyi kaybetme tehlikesi her zaman vardı. Onunla 1990'larda yapılan mülakatlarda bu dönemi şöyle anlatıyor:

> Ne zaman bir polis görsem korkardım; çünkü bendeki bir kusuru hemen anlayabilirmiş gibi gelirdi bana. Ve de sırf geçmişimi örtbas edebilmek için evlendim. ... Kocam *bednota* [yoksul köylü] kökenliydi. Bir Komsomol üyesi ve Moskova'ya pek uzak olmayan bir köydeki sovyetin sekreteriydi. Bir Komsomol üyesi olarak görevi kulakları saptayıp mülksüzleştirmekti. ... Evliliğim bir tür kamuflajdı. Kalacak yerim yokken, evlilikle birlikte bize ait küçük bir odamız oldu. Yatağa girdiğimde, Güzel Tanrım, işte kendi yatağımda uyuyorum, diye geçirirdim içimden.

Anna'nın kocası iyi kalpli, ama içkiye düşkün bir adamdı. "Sürekli 'Tanrım, keşke şöyle düzgün biriyle evlenebilsem,' diye düş kurardım. Onunla birlikte yaşıyordum, ama düzgün bir koca hayali içindeydim, hem ona bir kız doğurmuş olmama rağmen."[91]

90 Geiger, *The Family in Soviet Russia*, s. 141–2. *Ayrıca bak.* Fitzpatrick, *Everyday Stalinism*, s. 133.
91 B. Engel ve A. Posadskaya-Vanderbeck, *A Revolution of their Own: Voices of Women in Soviet History* (Boulder, 1997), s. 29–32 (anlaşılması açısından çeviri biraz değiştirilmiştir).



"Proleter" Simonov, 1933

Böyle ikili bir yaşam sürmek zorunda kalan insanların aklında hep açığa çıkma tehlikesi vardı. Soylu kökenini yaşamı boyunca gizlemiş ve örnek bir komünist olarak görülmüş eski bir gizli polis albayı, "Sürekli korku içindeydim," diye hatırlıyor. "Her zaman şunu düşünürdüm: 'Ya gerçek kimliğim ansızın ortaya çıkıverse.' Böyle bir durumda uğruna çalıştığım her şey, kendim ve ailem için yarattığım her şey, hayatım, kariyerim bir anda çökerdi." Ama korku bir dizi çelişik dürtü ve duygudan sadece biriydi; pasiflik, içe kapanma arzusu, utanç, aşağılık duygusu gibi etkilerin aynı kişide hem Sovyet rejimine karşı gizli bir nefreti, hem de Sovyet davasına bağlılığını gösterme yoluyla üstüne yapışmış damgadan kurtulma yönünde bir iradeyi doğurması mümkündü. İnsanlar bu ikilik içinde kendilerini kaybettiler. İç benlik dışa dönük kişilikte yok oldu. Böyle bir kişinin "Kendimi görünmeye çalıştığım adam gibi hissetmeye başladım," sözleri tam da bunu yansıtır.[92]

Genç Simonov benzer bir süreçten geçti. Soylu kökenini gizleyerek, tornacılık eğitimi görmek üzere Saratov'da fabrika okuluna (FZU) bir "proleter" kimliğiyle kaydını yaptırdı. Daha yüksek bir enstitüde ya da üniversitede öğrenim görmesini isteyen üvey babasına rağmen böyle bir tercihte bulunmuştu. Bu istek anne babasının da mensup olduğu eski memur sınıfının tipik eğitim rotasıydı. Oysa ergenlik çağındaki Simonov yeni sanayi toplumuna dönük hülyanın heyecanıyla doluydu. Proletarya'yı yeni yönetici sınıf olarak görüyor ve ona katılmak istiyordu. "Beş Yıllık Plan yeni uygulanmaya başlamıştı," diye hatırlıyor Simonov. "Planın romantik ruhunun etkisine kapıldım. Planın ve seçeneklerinin tartışıldığı bir kulübe katıldım; bana ortaokuldaki derslerimden çok daha ilginç gelen bir konuydu bu. Üvey babam tavrıma çok bozulduğu için, fabrika okulundaki ilk yılımda benimle doğru dürüst konuşmadı."[93]

Fabrika okulunda militanca bir proleter hava vardı. Öğrencilerin yarısı işçi ailelerinden, diğer yarısı çocuk yurtlarından gelmeydi. Asilzade bir kadının oğlu

92 Geiger, *The Family in Soviet Russia*, s. 143; N. Novak-Decker (ed.), *Soviet Youth: Twelve Komsomol Histories* (Münih, 1959), s. 99.

93 RGALI, dos. 1814, op. 10, bel. 339, sat. 6.

olan Simonov bu ortama sırıtacak ölçüde aykırıydı. Ama onlardan biriymiş gibi görünmek için elinden geleni yaptı; gençliğe adım atarken giydiği kısa pantolonlardan ve sandaletlerden vazgeçerek, ortama uyacak şekilde sırtına bir işçi tuniği ve başına bir kep geçirdi. Simonov'un proletaryaya ilgisinin özünde çalışan insanın bağımsızlığı anlayışı yatmaktaydı: "Bana göre, olgunluğa geçişin ilk adımı çalışmaya başlayarak eve para getirmekti. Bağımsızlığımı olabildiğince erken kazanmak ve kendi geçimimi sağlamak istiyordum."[94] Simonov sanayi işçileri ordusuna katılmakla, soylu geçmişinin kendisine ayak bağı olması kesin görünen ailesinden de bağımsızlaşacaktı haliyle.

Saratov fabrika okulundaki eğitim giderlerine destek olmak üzere, akşamları Evrensel Fabrika'da çırak olarak çalışmaya başladı. Bu devasa mühimmat tesisinin ürettiği saldırı tüfekleri için mermi imalatında görev aldı. 1931 ilkbaharına doğru eline geçen 15 ruble mütevazı bir aylıktı, ama aile bütçesine önemli bir katkıydı. Özellikle üvey babası Aleksandr'ın tutuklandığı Nisan ayından sonra, Simonov daha on beş yaşında aileyi geçindiren tek kişi haline geldi.

Tutuklama mutat bir olaydı. Kapı akşam saat onda çaldı. Aleksandra'nın rahatsızlığı nedeniyle aile çoktan uyumuştu. Aleksandr giyinene kadar polisi kışladaki daireye almadı. Konstantin uyandığında üvey babasını arama emrini büyüteçle okurken gördü:

> Arama uzun sürdü; işlerini usulünce yürüten adamlar evin iki odasındaki her şeyi yöntemli biçimde gözden geçirdiler, hatta metallerin teknolojisiyle ilgili fabrika okul defterime, yedinci sınıftan kalma defterlerime baktılar ve annemin kocaman mektup koleksiyonunun her yaprağına göz attılar – annem mektup yazmaktan çok hoşlandığı gibi, bütün akrabalarının ve dostlarının da kendisine sıkça yazmasını isterdi. ... Aramayı tamamlayan adamlar belgeleri ve mektupları toplayıp yerine koyunca ve – eğer yanılmıyorsam – el konulan şeylerin bir tür listesini çıkarınca, işin artık bittiğini sandım. Ama içlerinden biri cebinden bir kâğıt çıkarıp babama uzattı. Tutuklanmasına ilişkin emirdi bu. Daha sonraları kavramış olsam da, tutuklamanın arama sonuçlarına bakılmaksızın daha başından planlanmış olduğunu o anda düşünmedim. Annemin hali bakılacak gibi değildi. Güçlü bir karaktere sahip olmasına karşın, fenalık geçirdiği apaçıktı; bütün gece yüksek ateşle ayakta beklemişti ve bütün vücudu titriyordu. Babam sakindi. Kâğıdı okuduktan – yeleğinin cebinden çıkardığı büyüteçle inceledikten – sonra gerçekten bir tutuklama emri olduğuna tam emin olunca,

94 RGALI, dos. 1814, op. 10, bel. 339, sat. 3.

> annemi hafifçe öptü ve yanlış anlama giderilir giderilmez döneceğini söyledi. Tek bir söz söylemeksizin benimle sıkıca tokalaştı ve onu tutuklayan adamlarla birlikte evden çıktı.[95]

Aleksandr gibi, Simonov da ortada bir yanlış anlama olduğu kanısındaydı. Üvey babasının ders verdiği askeri okuldan subaylar da dahil olmak üzere Saratov'da birçok uzmanın tutuklanmış olduğundan herhalde haberdardı. Ama bir yakını tutuklanan çoğu kimse gibi, o da üvey babasının yanlışlıkla tutuklandığını varsaydı. "Diğerleri bir suç işleyen düşmanlar olmalı, diye düşündüm; ama onlarla üvey babam arasında bağlantı kurmadım."[96] Bu ayrım Simonov'un Sovyet adalet sistemine güvenini korumasına katkıda bulundu; sadece Aleksandr'ın tutuklanması sırasında değil, dört yıl önce Kremençug'da tanık olduğu üzere üvey babasının akrabası Yevgeni Lebedev'in tutuklanması sırasında da OGPU görevlilerinin usulüne uygun davranışları bunu daha da pekiştirdi.

Aleksandra'nın tembihi üzerine, Simonov fabrika okulundaki öğretmenlere tutuklama olayını bildirdi. Annesi bundan kaçınmanın korkakça bir davranış olacağını belirtmişti. Simonov okuldan atılmadı; ama üvey babası serbest bırakılıncaya kadar Komsomol'a başvurusunu ertelemesi öğütlendi. Aleksandra ve oğlu kışladaki küçük daireden çıkarıldılar. Bütün eşyaları sokağa atıldı – bir masa ve birkaç tabure, iki kitaplık, bir gardırop, bir karyola, Birinci Dünya Savaşı'ndan kalma bir subay sandığı ve Simonov'un içinde uyuduğu bir hamak. Dışarıda yağmur yağıyordu. Komşular bir humma geçirmekte olan Aleksandra'yı evlerine alırken, oğlu kalacakları bir yer aramak üzere Saratov'un dış mahallelerini dolaştı. Kiralık bir oda bulunca, eşyaları taşıması için bir yük arabacısını tuttu. Ailesinin sorumluluğunu üstlendiği o günü olgunlaşmasının dönüm noktası olarak ömrü boyunca hatırlayacaktı.

> Olayı kızgınlık duymadan ve hatta bir ölçüde kendimden hoşnut olarak hatırlıyorum; çünkü her türlü şeyle başa çıkabileceğimi kanıtlamıştım. Bir incinme duygum vardı, ama esas olarak annem açısından. ... Evden çıkarılışımızdan sorumlu olan insanları bir türlü bağışlayamıyordu. Hiç kuşkusuz henüz bir delikanlıyken onun incindiğini hissettiğim için, o kişilerin adlarını hâlâ hatırlıyorum...[97]

Simonov'un üvey babasının tutuklanışına tepkisi Sovyet rejimini suçlamak

95 K. Simonov, *Glazami çeloveka moyego pokoleniya* (Moskova, 1990), s. 29–30.
96 RGALI, dos. 1814, op. 10, bel. 339, sat. 5.
97 Simonov, *Glazami çeloveka*, s. 32.

ya da sorgulamak değil, ailesinin geçimi için daha da sıkı çalışmak oldu. Belki de bu olay proleter kimliğini güçlendirerek kendisini koruması gerektiği yolundaki kanaatini pekiştirdi. O yaz boyunca gündüzleri okula gitmeye ve geceleri fabrikada çalışmaya devam etti. İkinci derecede çırak işçi konumuna yükseltildi; iki katına çıkarılan aylığı da annesini geçindirmek ve hapishanedeki üvey babasına her hafta iki koli göndermek için yeterliydi. Aleksandra da bir ortaokulda Fransızca ve Almanca dersi vererek biraz ilave para kazandı. Sonbaharda Aleksandr hapisten çıktı. "Annemi kucaklayıp öptü, hatta alışılmamış bir tavırla beni bile öptü," diye hatırlıyor Simonov. "Onda değişen bir şey vardı. İlk başta dikkatimi çekmedi. Ama sonra anladım: Yüzü soğuk ve beyazdı, eski bildik bronz görünüşünden eser yoktu."[98]

Aleksandr zindanda maruz kaldığı işkencelerden söz etmedi. Söylediği tek şey "ağır baskı" altında bile itirafta bulunmayı reddetmesinden dolayı hakkındaki bütün suçlamaların düşürüldüğüydü. Simonov'un aktardığına göre, bu olaydan aldığı ders her zaman sıkı durması gerektiğiydi:

> Bugün [1978] kendime soruyorum: O yaz Saratov'da yaşadığım olaylar hayata genel yaklaşımım, on beş–on altı yaşında bir delikanlı olarak psikolojim üzerinde bir iz bıraktı mı? Hem evet, hem de hayır! Üvey babam açısından işler olması gereken hale döndü. Her zaman nasıl görüldüyse öyle kaldı – açık sözlülüğün ve vicdanlılığın bir timsali. Onu tanıyan insanların hepsi suçsuz olduğu kanısındaydı. Ve o korkunç aylarda, ilişki kurmamız gereken hemen herkes bize iyi davrandı – bu da doğru olandı, yani tam beklediğimiz şeydi. Ne var ki, üvey babamın sorgulanma hikâyesi çok güçlü ve sağlam bir kişi olmasından dolayı beklenen biçimde sonuçlanmış olsa da, bende bir tedirginlik izlenimi, daha zayıf bir kişinin onun gibi dayanıklı olamayacağı için bu durumdan farklı bir şekilde çıkmış olacağı izlenimi bıraktı. Bu uyarıcı düşünce hep aklımda kaldı. ... Ama hepsinden önemlisi, artık büyüdüğümü belki de bilinçsizce sezdim; çünkü ben de bir krizi atlatabileceğimi kanıtlamıştım.[99]

"Kulak"ların çocukları da en az burjuva ya da soylu ailelerin çocukları kadar sosyal kökenlerini gizleme baskısını hissettiler. Sovyet okullarından ve üniversitelerden, Öncüler ve Komsomol örgütlerinden, Kızıl Ordu'dan ve birçok işten büyük çapta dışlandılar. Ailelerinden uzak durarak "Sovyet yurttaşlığı"na la-

98 Ibid. s. 33.
99 Ibid. s. 35–6.

yık olduklarını kanıtlama yönündeki müthiş itkiye sıklıkla yansıyan şey dışlanma korkusuydu. Moskova'ya 1935'te yerleşmiş bir Alman komünistinin yirmi yaşındaki oğlu Wolfgang Leonhard 1942'de Kazakistan'ın Karaganda bölgesine gönderildi. Burada kaydolduğu öğretmen yüksekokulundaki öğrencilerin çoğu bu yarı çöllük bölgeye 1930'ların başlarında sürülmüş "kulak" çocuklarıydı. İlk başta feci sıkıntılar çekmelerine karşın, daha sonra okula gitmelerine izin verilmişti. Artık birer öğretmen olmak üzereydiler. Leonhard bunun siyasal kimliklerinde tam bir değişime yol açtığını aktarıyor:

> Okul arkadaşlarımın çoğu hafta sonlarında evlerine giderlerdi. Daha doğrusu, Karaganda'nın iç ya da dış kesiminde yer alan [özel] yerleşmelerden birinin yolunu tutarlardı. Geri döndüklerinde çoğu kez anne babalarından kızgınlıkla söz ederlerdi. "Hâlâ hiçbir şey anlamıyorlar!" dediklerini sıklıkla işitirdim. "Onlara kolektifleştirmenin niçin haklı temele dayandığını açıklamak için çok uğraştım, ama yaşlı insanlar bunu düpedüz anlamıyor!" Küçük çocukken oraya sürgün edilen bu kulak oğulları ve kızları aslında zaman geçtikçe birer Stalinist kesilmişlerdi.[100]

Birçok "kulak" çocuğu sonunda ateşli bir Stalinist haline geldi (ve hatta devletin baskı organlarına katılarak kariyer sahibi oldu). Bazıları açısından böyle bir dönüşüm uzun ve bilinçli bir "kendini işleme" sürecini gerektirdi ve beraberinde de ruhsal bedeller getirdi. Bunun bir örneği Ukrayna'nın batı kesimindeki Vinnitsa bölgesinde bir köylü ailenin çocuğu olarak 1914'te doğan Stepan Podlubni'ydi. Babasının "kulak" olduğu gerekçesiyle Arhangelsk'e sürgün edilmesinden sonra, 1929'da annesiyle birlikte Moskova'ya kaçtı. *Pravda* matbaasının fabrika okulunda bir çırak olarak işe girdi. Komsomol'a katıldı, bir yıldırım işçi takımına başkanlık etti, bir duvar gazetesinin çıkarılmasında görev aldı, fabrika işçi kurulu üyesi oldu ve anlaşıldığı kadarıyla bir aşamada muhbir olarak polisin hizmetine girdi. Bütün bu süre boyunca "kulak" kökenini titizlikle gizledi. Tuttuğu günce köylü atalarının "hastalıklı psikoloji"sinden arınma ve bir Sovyet yurttaşı olarak yeni kimlik kazanma mücadelesini ortaya koyar. Bu süreçte doğru kitaplar okumaya, bütün doğru tutumları benimsemeye, düzgün giyinerek ve dans etmeyi öğrenerek incelmeye, çalışkanlık ve uyanıklık konusundaki Sovyet kamu erdemlerini edinmeye çalıştı. Her yılın sonunda "kültürel ilerleme" düzeyine ilişkin bir "bilanço" çıkardı (tıpkı devletin planlama kuruluşlarının Beş Yıllık Plan'daki ekonomik ilerlemeye ilişkin bilançolar hazırlaması gibi). "Kulak" geç-

100 W. Leonhard, *Child of the Revolution* (Londra, 1957), s. 143.

mişi onun için sürekli kendinden iğrenmenin ve şüphe etmenin bir kaynağı oldu. Yetersizliklerinin açıklamasını bunda gördü ve toplumun gerçekten tam eşit bir üyesi olup olmayacağı merakı içini kemirdi:

> 13.9.1932: Üretimim üzerine bir süredir düşünüp duruyorum. Niye zahmetsizce başa çıkamıyorum bununla? Ve genelde bu iş niçin bana zor geliyor? ... Psikolojimdeki bu sorun bir türlü kafamdan silkip atamadığım, tıpkı bir huş ağacından akan özsu gibi kanımı çekip alan bir düşünce bu. Gerçekten diğerlerinden farklı olabilecek miyim acaba? Bu soru tüylerimi diken diken ediyor ve içimi ürpertiler kaplıyor. Şu anda ortada duran bir kişiyim, ne şu tarafa, ne öbür tarafa ait olan, ama ikisinden birine kolayca kayabilecek biri.

Podlubni kökeninin açığa çıkmasından, işyerinde ("düşman"larla dolu bir "yılan yatağı") ihbar edilmekten, böylece kovulmaktan ve belki de tutuklanmaktan sürekli korkuyordu. Bir süre sonra "kulak" kökenini sahiden öğrenen OGPU, "onlar için iyi iş yapmaya devam etmesi" kaydıyla bir önleme başvurmayacağını bildirdi. Podlubni'nin bu olaydan sonra çalışma arkadaşları hakkında muhbirlik yapmaya başlamış olması muhtemel görünüyor. Güncesinde kapana kısılmışlık duygusunun itirafı, dışa dönük kişiliğini bulmasında ve "kendisi gibi" olma özlemini açıkça duymasında karşımıza çıkıyor.

> 8.12.1932: Gün boyunca ağzı sıkı duruyorum, iç dünyamı gizli tutuyorum – bunlar bağımsız karakterli bir kişi olmama fırsat vermiyor. Herhangi bir özgür düşünceyle kendimi açıkça ya da keskince dışa vuramıyorum. Bunun yerine [başka] herkesin söylediği şeyleri söylemek zorundayım. Engebeli bir arazide yürümek, en az direnişli yolu izlemek zorundayım. Bu çok fena. Hiç istemediğim halde bir yaltakçı, kurnaz bir köpek karakterine bürünüyorum: Uysal, korkak ve her zaman teslimiyetçi.

Podlubni "kulak" çocuğu olduğu açığa çıkan bir okul arkadaşının cezalandırılmadığı yolundaki haberi, sosyal kökeninden dolayı kendisini lekeli hissetmesine artık gerek kalmadığına işaret eden bir "tarihsel an" olarak kutladı. Bu kişisel kurtuluşu sevinçle ve Sovyet yönetimine karşı minnet duygusuyla karşıladı.

> 2.3.1935: Benim de SSCB ortak ailesinin bir yurttaşı olabileceğim düşüncesi, bunu sağlayanlara sevgiyle karşılık vermemi gerekli kılıyor. Her an ve her yerde sürekli korktuğum düşmanlar arasında değilim artık. Bulunduğum ortamdan artık korkmuyorum. Ben de başka herkes gibiyim, çeşitli şeylere ilgi duymakta serbestim, efendisine yaltaklanan bir uşak değil, toprağına göz kulak olan bir efendiyim.

Podlubni altı ay sonra Moskova'daki İkinci Tıp Enstitüsü'ne öğrenci olarak kabul edildi. Daha yüksek bir kurumda öğrenim görmeyi hep düşlemişti, ama "kulak" kökeninin bir köstek olacağını bilerek. *Pravda* matbaasındaki Komsomol'un başvurusunu desteklemiş olması onun için yeni Sovyet kimliğinin nihai teyidiydi.[101]

Birçok "kulak" çocuğu açısından Sovyet yurttaşı olarak tanınma, toplumun değer verilen bir üyesi olma arzusunun ardında yatan şey siyasetten ya da kişisel kimlikten çok gayret ve çalışkanlıktı.

Antonina Golovina babası Nikolay'dan aldığı güçlü bir bireysellik duygusuna sahip, enerji dolu, girişken ve zeki bir kızdı. Şaltır'dayken okul takımının lideriydi. Diğer çocuklara okumayı öğretecek kadar ileriydi. Babasına katılmak üzere 1934'te Pestovo'ya dönüş yolunda, henüz on bir yaşındaki bu kız "çok çalışma ve kendini kanıtlama" yönünde sıkı bir karar aldı.[102] Yeni okulunda "kulak kızı" olduğu için yaşça büyük oğlanların alaylarına ve aşağılamalarına maruz kaldı (Pestovo'daki okulda birçok "kulak" çocuğu vardı) ve öğretmenlerce azarlandı. Çocukların yaramazlıktan dolayı paylandığı bir gün, kıdemli öğretmenlerden biri Antonina'yı özel bir fırça çekmek üzere sınıfın önüne dikerek, "cins"inin "halk düşmanları, rezil kulaklar" olduğunu bağırarak söyledi. "Sürülmeyi kesinlikle hak ediyorsunuz, umarım hepiniz orada yok olursunuz!" Antonina "Anılar"ında (2001) bu olayı hayatındaki belirleyici an olarak hatırlıyor. Haksızlığa uğramanın getirdiği derin öfkeyle, içinden bağırarak protestoda bulunma isteği geçmişti. Ama "kulak" kökenli olmasından kaynaklanan daha derin bir korku onu susturmuştu.

> [Kulaklar olarak] ötekilerden farklı olduğumuz, birer suçlu sayıldığımız ve birçok şeyden yoksun bırakıldığımız sezgisi birdenbire içime doğdu. Şimdi anlıyorum ki, temelde kapıldığım aşağılık kompleksi bende kulak olmamızdan dolayı rejimin bize her şeyi yapabileceği, hiçbir hakka sahip ol-

101 J. Hellbeck, "Fashioning Stalinist Soul: The Diary of Stepan Podlubnyi (1931–1939)", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 44 (1996), s. 350, 353–5 (anlaşılması açısından çeviri biraz değiştirilmiştir).

102 MSP, dos. 3, op. 14, bel. 3, sat. 22.

> madığımız ve buna sessizce katlanmamız gerektiği yönünde bir tür korku uyandırmıştı.

Öğretmenle yaşanan bu olaydan sonra, babası "kulak" olduğu gerekçesiyle tutuklanmış Marya adlı bir sınıf arkadaşı Antonina'ya şöyle fısıldadı: "Baksana, bize saydığı bütün bu şeylerden dolayı şu yaşlı cadı hakkında bir şikâyet mektubu yazalım!" Antonina korktuğu için, Marya her ikisi adına mektubu yazdı. Mektupta anne babaları kulak diye çocukların ayıplanmaması gerektiğini belirtti ve sıkı çalışarak kendilerini kanıtlamalarına şans verilmesini rica etti. İki kız mektubu bir yılbaşı ağacı çizerek süsledi.* Annesi okulda temizlik ve çamaşır işleri yapan Antonina, bir çamaşır destesi içine sakladığı mektubu okul müdürünün kapısına bıraktı. Okul müdürü iki kıza acıyarak onları odasına çağırdı ve "Sizinle gizlice hemfikirim, ama kimseye tek bir söz etmeyin," dedi. Besbelli ki, onlara çok sert davranan öğretmene meseleyi açmıştı. Çünkü kadın daha sonra yaklaşımını yumuşattı. Hatta kızlara okul piyesinde rol verdi. Piyesin konusu bir köylü dadının (Antonina) bir "kulak"ın (Marya) evinde gördüğü eziyetti. Antonina anılarında şöyle yazıyor:

> Final monologumun sonunda şu sözleri söylemem gerekiyordu: "Hayatımı elimden aldığını anlıyorum şimdi ve artık yanında kalmak istemiyorum. Seni bırakıp okula başlıyorum!" Bunları söyleyip sahneden çıktım. Büyük bir alkış koptu. Kendimi rolüme öylesine kaptırmıştım ki, kızgınlığım sahici gibi görünmüştü.[103]

Antonina kendisini derslerine verdi. Okulunu sevdi ve çok iyi notlar alarak, okul koridorunda sergilenen seçkin öğrenciler (*otliçniki*) listesinde birkaç sefer yer aldı. Bu da Sovyet bayramlarındaki okul geçit törenlerinde yürümek üzere seçilmesini getirdi. Antonina'nın bu gösterilerden hoşlanmasının sebebi siyasete ilgi duyması değil, okulunu temsil etmekten gurur duymasıydı. (Bir sancak taşımanın alçaltıcı olduğu görüşündeydi.) Katılmaya can attığı Öncüler arasına "kulak" kökeninden dolayı alınmayınca o kadar üzüldü ki, örgüt kaşkolünün ev yapımı bir çeşidini taktı ve oyunlara katılma gibi nafile bir umutla kulüp evindeki toplantılara gitti.[104] Zamanla kendisine bir yer edindi. "Kulak" geçmişine rağmen,

103 MSP, dos. 3, op. 14, bel. 2, sat. 31; bel. 3, sat. 18–19.

104 MSP, dos. 3, op. 14, bel. 2, sat. 38.

* Sovyetler Birliği'nde Noel ağacı 1929'da yasaklandıktan sonra, 1935'te yılbaşı ağacı olarak serbest bırakıldı. Bu yılbaşı bayramının geleneksel Noel'le birçok ortak yanı (ailenin bir araya gelişi, karşılıklı hediyeler, Buz Amca adıyla Noel Baba figürü vs.) vardı.



Pestovo Okulu'nda B Sınıfı'nın seçkin öğrencileri (otliçniki), 1936. On üç yaşındaki Antonina (Öncü üniforması olmayan tek çocuk) solda ayakta duruyor.

1939'da Komsomol'a kabul edildi. (Büyük olasılıkla Komsomol Komitesi girişkenliğine ve enerjisine değer verdiği için geçmişini görmezden gelmişti.) Bu başarının verdiği cesaretle, Antonina doğduğu köye – o sıradaki adıyla "Yeni Hayat" kolhozuna – 1939 yazında takma adla gitme cesaretini buldu. Orada eski evinin kolhoza ait bir idare binasına çevrildiğini gördü.[105]

Güveni ve hırsı gittikçe artan Antonina, kendisini olduğu gibi kabul ettirme uğraşından vazgeçmeye ve basbayağı yeni bir kimlik edinmeye karar verdi. Anket doldurulması istendiğinde kökeni konusunda yalan söylemeye başladı. "Ne yaptığımın farkındaydım," diye hatırlıyor. "Kendime yeni bir sicil yazmaya karar vermiştim." Ergenlik çağının bitişinden itibaren, Antonina gizli bir yaşam sürdü. Hiçbir arkadaşına ailesinden söz etmedi. 1940'ta tanıştığı ilk ciddi sevgilisine hiçbir şey anlatmadı; çünkü geçmişini öğrendiğinde kendisini terk etmesinden çekiniyordu. Sonraki elli yıl boyunca, gerçek kimliğini ailesinden bile gizledi; çünkü hem onlar, hem de kendisi için korkuyordu. Dönüp geçmişe baktığında şunu belirtiyor:

> Bir dil sürçmesiyle kendimi ele vermemek için sürekli tetikte olmak zorundaydım. Konuşurken düşünmeliydim: Bir şey unuttum mu? İnsanların kuşkusunu çekecek bir şey söyledim mi? Durum hep öyleydi. ... Korkuyordum ve suskun kalıyordum. Bu korku ömrüm boyunca sürdü. Ondan hiç sıyrılamadım. ... Annem her zaman şunu derdi: "Kurtlarla birlikte yaşadığında, kurtlar gibi yaşamasını öğrenmelisin!"[106]

105 MSP, dos. 3, op. 14, bel. 2, sat. 84.
106 MSP, dos. 3, op. 14, bel. 2, sat. 119–20.

3

MUTLULUK ARAYIŞI
(1932-36)

1



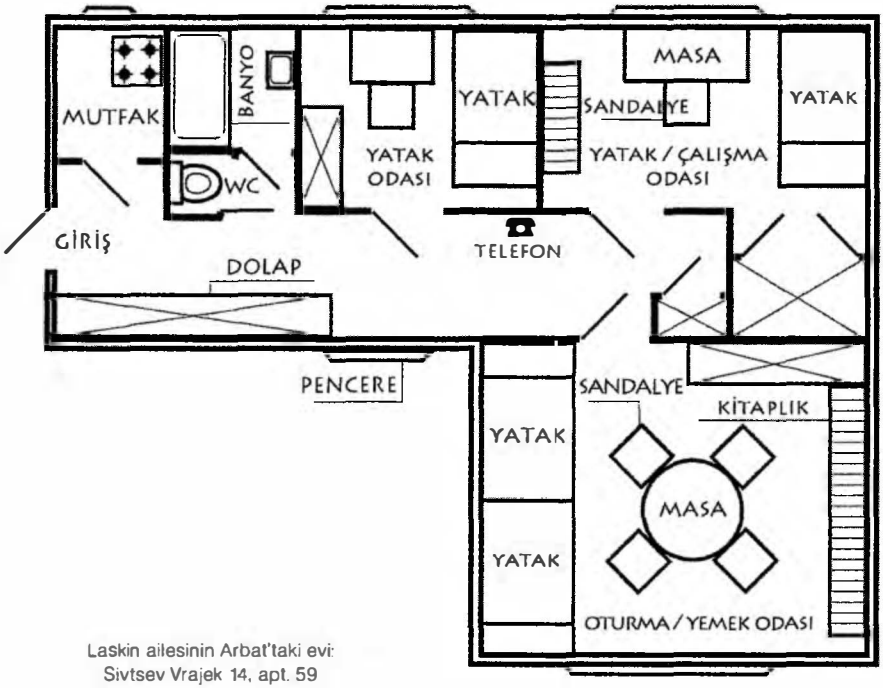
Fanya Laskina ve Mihail Voşçinski (nikâh fotoğrafı) Moskova, 1932

Fanya Laskina bir Parti görevlisi ve Moskova'nın önde gelen inşaat şirketlerinden Vesnin Kardeşler'in mimarlık atölyelerinde yapı işlerinin baş idarecisi olan Mihail Voşçinski'yle 1932'de evlendi. Ailesinin Zubov Meydanı'na bakan evinden ayrılıp birkaç ay kiralık odalarda kaldıktan sonra, kocasıyla birlikte gözde Arbat semtindeki üç odalı bir apartman dairesine taşındı. Bu toplam 58 metrekarelik ufak bir daireydi, ama Moskovalıların büyük çoğunluğunun yaşam koşullarıyla karşılaştırıldığında modern ve lükstü; ayrı mutfağı, ayrı banyo ve tuvaleti, hatta özel telefonu vardı.[1]

Moskova 1930'ların başlarında delidolu bir hızla büyüdü. Başkentin nüfusu 1928–33 arasında esas olarak sanayiye dönük kitlesel köylü akını sonucunda 2 milyondan 3,4 milyona çıktı. Bu kitlenin gelişi konut stoku üzerinde muazzam baskı yarattı. Kentin büyümesi 1933'ten sonra pasaport sistemiyle ve "yaban-

1 SLFA, Fanya ve Sonya Laskina'dan Gavril Popov'a mektup, 18 Mayıs 1990; M. Laskin, "Vospominaniya", metin, s. 31; Fanya Laskina'yla ve Aleksey Simonov'la mülakatlar, Moskova, Temmuz 2004, Mart 2005.

cı unsur"ların topluca çıkarılışıyla denetim altına alındı.[2] Moskova'da yaşamak milyonların düşüydü. Kent Sovyetler Birliği iktidarın, zenginliğin ve ilerlemenin merkeziydi. Propagandalarda sosyalizmin getirdiği daha iyi yaşamın canlı kanıtı gibi sunulmaktaydı.



Laskin ailesinin Arbat'taki evi: Sivtsev Vrajek 14, apt. 59

Stalin başkentin "sosyalist inşa"sıyla şahsen ilgilendi. Moskova'nın yeniden inşasına yönelik iddialı bir nazım planını 1935'te onayladı. Leonid, Viktor ve Aleksandr adlı Vesnin kardeşler Moskova Sovyeti'nin yol göstericiliği altında planı hazırlayan mimarlar arasındaydı. Plan karayolları, ring yolları, park alanları, kanalizasyon sistemleri, ulaşım şebekeleri ve sanayileşmiş dünyadaki en gelişkin örnek olması tasarlanan bir metro sistemiyle birbirine bağlanan geniş yeni konut banliyölerinin yer alacağı 5 milyon nüfuslu bir kenti öngörmekteydi. Her şey anıtsal ölçekte planlandı. Ortaçağdan kalma daracık sokakların ve kiliselerin bulunduğu kent merkezi daha geniş caddelere ve meydanlara yer açmak amacıyla büyük ölçüde temizlendi. Başkent merkezinden geçen geniş ve yeni bir resmigeçit yolu inşa edildi. Tverskaya (yeni adıyla Gorki) Caddesi eski binaların yıkılmasıyla 40 metre genişletildi. (Moskova Sovyeti'nin 18. yüzyıldan kalma binasının da araların-

2 T. Colton, *Moscow: Governing the Socialist Metropolis* (Cambridge, Mass. 1995), s. 214, 270 vd.

da yer aldığı birçok mimari anıt ana yolun gerisine taşındı.) Kızıl Meydan'ın çarşı dükkânları 1 Mayıs ve Devrim bayramlarında geçit töreni birliklerinin kutsal Devrim sunağı olan Lenin Mozolesi'nin yanından geçerek yürümesini sağlamak üzere kaldırıldı. Hatta yürüyüşçülerin Mozole'nin yanında kesintisiz bir hatla dizilebilmesi için Vasili Blajenni Katedrali'ni havaya uçurmaya yönelik planlar bile yapıldı. Stalin'in Moskova'sı bir imparatorluk başkenti, Sovyet döneminin bir St Petersburg'u çehresine büründürüldü. Sovyetler Birliği'nin bütün diğer kentlerinden daha büyük, daha yüksek ve daha gelişkin yapısıyla, geleceğin sosyalist toplumunun bir simgesi haline geldi. (Buharin nazım planın "neredeyse sihirli" olduğunu, çünkü Moskova'yı "dünyanın her köşesinden insanoğlunun mutluluğu için savaşanların akın edeceği yeni Mekke'ye" çevireceğini belirtmişti.)[3]

Vesnin kardeşler başkentin yeniden düzenlenişinde öncü bir rol oynadılar. Buna dönük çalışmaları mimarlık felsefesinde çarpıcı bir değişimi getirdi. Vesnin'ler 1920'lerde Le Corbusier'nin modernist ideallerini Sovyet mimarisiyle bütünleştirmeye çalışan konstrüktivist akımın ön saflarında yer almışlardı. Stalin'in Moskova'sının yeniden inşasında benimsedikleri neo-klasik ve anıtsal üslup sanatsal ve manevi bir uzlaşmayı ifade etmekteydi. Ama mimar olarak müşterilerine bağlıydılar ve tek müşteri de devletti. Kardeşler 1932'de yıkılan Kurtarıcı İsa Katedrali'nin yerine kurulması tasarlanan görkemli Sovyetler Sarayı'yla ilgili planlama komitesinde yer almıştı. Sarayın dünyadaki en yüksek bina olması (New York'ta 1931'de açılışı yapılan Empire State Binası'nı 8 metre geride bırakarak 416 metreye ulaşması) tasarlanmaktaydı; tepesinde de Lenin'in (Özgürlük Heykeli'nin üç katı büyüklüğündeki) devasa bir heykeli yer alacaktı.[4] Her ne kadar inşa edilemediyse de,* yıllar boyunca Moskova'nın umutla beklediği bir anıt olarak kaldı.

Vesnin'ler komünist ilerlemenin bir başka ikonu sayılan Moskova Metrosu'nun inşaatını denetlemeye de yardımcı oldu. Tünel açma çalışmaları 1932'de başladı. İşletmede 1934 ilkbaharında birçoğu göçmen köylü ve Gulag mahkûmu olan 75 bin işçi ve mühendis çalıştırmaktaydı. Kazı işleri son derece tehlikeliydi. İkide bir yangınlar çıktı ve toprağın yumuşaklığından dolayı göçükler yaşandı; Sokolniki ile Gorki Parkı arasındaki 12 kilometrelik ilk hattın inşası sırasında yüzden fazla kişi öldü. Kentin 1930'lardaki bütün önemli yapı projelerinde Gulag

3 RGALI, dos. 2772, op. 1, bel. 93, sat. 2; Colton, *Moskova*, s. 280, 327.

4 RGALI, dos. 2772, op. 1, bel. 6, sat. 24; bel. 87, sat. 5.

* Temel kentin mezarlıklarından alınan mezar taşlarıyla döşendikten sonra bile su sızdırmaktaydı. Çocuklar yüzmek ya da sazan avlamak için çitlerin üstünden atlayıp temele girmekteydi. İnşaat 1941'de savaşa girilmesi üzerine durduruldu ve bir daha başlatılmadı. Ama maketinin resimleri kibrit kutularında yer almaya ve civardaki metro durağı (şimdi Kropotkin İstasyonu) Sovyetler Sarayı olarak anılmaya devam etti. Alan daha sonraları bir yüzme havuzuna çevrildi.



Mayakovski İstasyonu, 1940

işgücü kullanıldı (başkentin yakınında birkaç çalışma kampı vardı). Başkentin artan nüfusunun su ihtiyacını karşılayan Moskova–Volga Kanalı'nın inşasında çeyrek milyon mahkûm çalıştırıldı. Birçoğu bitkinlikten öldü ve cesetleri kanalın temellerine gömüldü. Birçok bakımdan ilham kaynağı olan Petro'nun başkenti St Petersburg gibi, Stalin'in Moskova'sı da kölelerin kemikleri üstünde kurulan ütopyacı bir uygarlık hamlesiydi.

Metronun ilk hattı 1935'te hizmete girdiğinde, Parti'nin Moskova şefi Lazar Kaganoviç tarafından proletaryanın bir sarayı olarak selamlandı: "İşçimiz metroya bindiğinde, neşe ve keyif duymalıdır. Kendisini her alanda zaferlerle ilerleyen sosyalizmin ışığıyla parlayan bir sarayda sanmalıdır."[5] Metro istasyonları içinde avizelerin, vitray panolarının, pirinç ve krom aksesuarların, mermer (yirmi farklı çeşitten), somaki, akik ve bakırtaşı duvarların bulunduğu saraylar şeklinde inşa edildi. Mayakovski İstasyonu (1938) oval tavan kubbeleriyle, mozaik desenleriyle, mermer kaplı döşemeleriyle, orta salonda ışıklı ve ulvi bir atmosfer yaratan paslanmaz çelik kemerleriyle bir kilisenin güzelliğiyle yarışacak düzeydeydi. Vesnin'ler 1930'ların sonlarında Stalin Fabrikası (Avtozavod) Metro İstasyonu için planlar hazırlarken, yaratmak istedikleri havayı bir katedralin içindeki ortama benzetmişlerdi. İstasyon 1943'te bittiğinde neredeyse gotik üsluplu yüksek mermer sütunlarıyla, basit mekân ve ışık kullanımıyla, Beş Yıllık Plan "atılım"larını (Magnitogorsk, Stalin Fabrikası, Sovyetler Sarayı, Moskova–Volga Kanalı) tasvir eden beyaz mermerden alçak kabartmalarıyla bu ideale kusursuzca ulaştı.[6] Bu proleter sarayların o dönemde çoğu insanın yaşadığı sıkışık ve bakımsız özel alanlarla keskin tezat içindeki ihtişamı (kilisenin önceki dönemlerde yerine getirdiğinden pek farklı olmayan) önemli bir manevi rol oynadı. Metronun güzelliği halkta gurur ve huşu duyguları uyandırarak, Sovyet düzeninin kamusal hedeflerine ve değerlerine yaygın inancın güçlenmesine katkıda bulundu.

5 RGALI,, dos. 2772, op. 1, bel. 94, sat. 55; D. Neutatz, *Die Moskauer Metro: Von den ersten Planen bis zur Grossbaustelle des Stalinizmus (1897–1935), Beitrage zur Geschichte Osteuropas* 33 (Vienna, 2001), s. 173, 181–2; Colton, *Moscow*, s. 257; *Pravda*, 20 Mayıs 1935, s. 3.

6 RGALI, dos. 2772, op. 1, bel. 97, sat. 17–18.

Vesnin kardeşler özel evlerin inşasında da görev aldılar. Mihail Voşçinski ve Fanya Laskina'nın evlendikten sonra oturduğuna benzer iki ve üç odalı apartman daireleri tasarlamaları istendi. "Orada çok mutluyduk," diye hatırlıyor Fanya. "İkimiz de banyolu ve mutfaklı bir dairede ilk kez yaşıyorduk. Mişa'nın [Mihail] kendi çalışma odası vardı. Ve de ziyaretçilerin kalacağı yerimiz her zaman olurdu."[7]



Avtozavod İstasyonu, 1940'lar

Özel apartmanların inşasına verilen bu yeni ağırlık, Sovyet konut politikasında temel bir değişimin ifadesiydi. Yeni kolektif yapılar kurmaya dönük ütopyacı düşün politikayı belirlediği 1920'lerde Bolşevikler "komün evleri"ne (*doma kommuni*) öncelik vermişlerdi; sıralı odalar biçimindeki kocaman komünal bloklarda birkaç bin işçinin aileleriyle birlikte mutfakları, bulaşıkhaneleri ve çamaşırhaneleri paylaşmasının kadınları ev işlerinin zahmetinden kurtaracağı ve sakinlere yaşamlarını kolektif anlayışla düzenlemeyi öğreteceği tasarlanmıştı. Çağdaş Mimarlar Birliği'ndeki konstrüktivistler insanların komünal bir tarzda yaşamasını sağlayarak özel alanı ortadan kaldırmaya yönelik bu Sovyet kampanyasının ön saflarında yer almıştı. Ama Moskova'nın konut öncelikleri 1931'de yön değiştirdi: Sovyet başkentinde bir milyonu aşkın yeni sakinle daha da ağırlaşan kronik barınma sıkıntılarına rağmen, Moskova'da inşa edilecek ana konut tipinin ayrı aile dairelerine dayalı lüks ev olmasına karar verildi.

Politika değişikliği besbelli ki yeni bir siyaset ve sanayi elit tabakasının ortaya çıkışıyla ilintiliydi; bu kesimin Stalinist rejime bağlılığı maddi ödüller dağıtılarak sağlandı. Beş Yıllık Plan ekonominin bütün alanlarında yeni teknisyenlere, görevlilere ve yöneticilere büyük bir talep doğurmuştu. Devlet planlama kuruluşu Gosplan'ın başkanına göre, 1930'da sanayinin yeni ihtiyaçları için 435 bin mühendise ve uzmana gerek vardı. Stalinist yönetim eski ("burjuva") sanayi elitlerine karşı güvensizlik içindeydi. (1928'de Sovyet mühendislerinin sadece yüzde 2'si Parti üyesiydi.) Bu uzmanların birçoğu Beş Yıllık

7 RGALI, dos. 2772, op. 1, bel. 87, sat. 87; bel. 90, sat. 20–21; Fanya Laskina'yla mülakat, Moskova, Kasım 2003.

Plan'ın sanayi alanında son derece iyimser hedeflerine karşı çıkmıştı. Beş Yıllık Plan'ın getirdiği karmaşa, yakıt ve hammadde akışındaki sürekli aksamalar yüzünden fabrikaların kapanmasıyla ücretlerinden olan birçok işçinin yöneticilerini ihbar ettiği 1928–32'deki sanayi terörü sırasında bunlar ("sabotajcı" ve "tahripçi" oldukları gerekçesiyle) büyük çapta tasfiye edildiler. "Burjuva uzman"ların sanayi yönetiminin, ekonomi komiserliklerinin, planlama kuruluşlarının, akademilerin ve eğitim enstitülerinin üst makamlarından kovuluşu "proleter aydın"ların yükselerek yerlerine geçmeleri için fırsatlar yarattı. Birinci Beş Yıllık Plan sanayi mesleklerinin ve ekonomideki idari görevlerin kadrolarını genişletmek amacıyla birçoğu kırsal kesimden yeni gelmiş köylüler olan işçileri eğitmeye yönelik Fabrika Çırak Okulları'nın (FZU'lar) parlak dönemiydi. FZU'lardaki öğrenci sayısı 1928–32 arasında 1,8 milyondan 3,3 milyona çıktı (bunların yaklaşık yarısı köylü kökenliydi); 140 bin işçi fabrika sahasından idari dairelere terfi etti (bunların birçoğu işbaşında eğitilmişti); 1,5 milyon işçi idari görev ya da yükseköğrenim için fabrikaları bıraktı. Bu arada Parti'ye bir milyon işçi kaydedildi. Parti önderliğinin politikalarını destekleyip uygulayacak bir proleter sosyal taban yaratmaya yönelmesiyle birlikte, üyelik başvurularını teşvik etmek üzere sıkı denetimler kaldırıldı (birçok fabrikada bütün işçiler topluca Parti'ye kaydedildi).[8]

Stalin'in güvenilir desteğe ihtiyacı vardı. Büyük kopuş liderliğini sarsan sosyal kargaşalara ve yaygın hoşnutsuzluklara yol açmıştı. Parti ve Sovyet arşivleri kızgın işçilerin ve köylülerin Beş Yıllık Plan'ın getirdiği sıkıntılara ilişkin şikâyet mektupları ve dilekçeleriyle doludur. Bunlar kolektifleştirmedeki haksızlıkları ve köylü tahılına aşırı el koymaları, fabrikalarda karşılaşılan sorunları, Sovyet yöneticilerinin ve yetkililerinin yolsuzluklarını, konut yetersizliğini ve dükkânlarda gıda maddelerinin yokluğunu bildirmek üzere Sovyet hükümetine, Sovyet devlet başkanı Mihail Kalinin'e ya da doğrudan Stalin'e yazılmıştı.[9] Kaderine boyun eğmiş bir halk yoktu artık. Ülkenin her yanında başkaldırılar ve grevler vardı.[10] Birçok kent caddesinde neredeyse Sovyet

8 E. Zaleski, *Planning for Economic Growth in the Soviet Union, 1918–1932* (Chapel Hill, 1971), s. 120; N. Lampert, *The Technical Intelligentsia and the Soviet State: A Study of Soviet Managers and Technicians 1928–1935* (Londra, 1979), s. 71; S. Fitzpatrick, *Education and Social Mobility in the Soviet Union 1921–1934* (Cambridge, 1979), s. 199–200; R. Davies, *The Soviet Economy in Turmoil, 1929–30* (Londra, 1989), s. 134–5.

9 Bu mektuplarının iyi örneklerinin bulunabileceği kaynaklar için *bak. Obşçestvo i vlast 1930-e godi: povestvovanye v dokumentah* (Moskova, 1998); L. Siegelbaum ve A. Sokolov (ed.), *Stalinism as a Way of Life: A Narrative in Documents* (New Haven, 2000).

10 *Bak.* L. Viola, *Peasant Rebels Under Stalin: Collectivization and the Culture of Peasant Resistance* (Oxford, 1996); aynı yazar, "Popular Resistance in the Stalinist 1930s: Soliloquy of a Devil's Advocate", *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, c. 1, no. 1 (Kış 2000), s.

propagandası kadar Sovyet karşıtı duvar yazıları görmek mümkündü.[11] Kırsal alanlarda Sovyet rejimine yaygın muhalefet uyaklı şarkılarla (*çastuşki*) dile getirilmekteydi:

> Beş Yıllık Plan, Beş Yıllık Plan
> On Yıla Kaldı Beş Yıllık Plan.
> Kolhoza girmeye niyetim yok:
> Çünkü kolhozda ekmek yok![12]

Parti içinde Stalin çizgisine resmen muhalefet edilmemekle birlikte, 1928–32'deki muazzam can kaybı konusunda açığa vurulmayan epeyce ayrılık ve hoşnutsuzluk vardı. Böyle çevreler 1932'de iki gayri resmî grup etrafında kenetlenmeye başladı. Gruplardan biri Troçki'nin 1920'lerdeki Sol Muhalefet'ten kalma eski yandaşlarından (İ. N. Smirnov, V. N. Tolmaçyov, N. B. Eysmont) oluşmaktaydı; grubun düzenlediği çeşitli toplantılarda Stalin'in önderlikten alınması konuşulmaktaydı. Diğer grupta ise Rikov ve Buharin gibi NEP destekçilerinin ve özellikle Parti'nin Moskova örgütünün eski bölge sekreterlerinden N. N. Riyutin'in öncülük ettiği daha ılımlı Sağ Muhalefet'in kalıntıları yer almaktaydı. Riyutin'in Mart 1932'de bir araya getirdiği eski yoldaşların küçük ve gizli bir toplantısından "Stalin ve Proletarya Diktatörlüğünün Krizi" başlıklı ve daktiloyla yazılmış 194 sayfalık bir belge çıktı. Stalin'in politikalarına, yönetim yöntemlerine ve kişiliğine yönelik ayrıntılı bir eleştiriyi içeren metin OGPU tarafından engelleninceye kadar Parti saflarında dolaştı. Riyutin Platformu adı takılan grubun bütün önde gelen üyeleri 1932 sonbaharında tutuklandı, Parti'den çıkarıldı ve hapse atıldı. Çoğu daha sonra başka birçok Eski Bolşevik'in, yani 1917 kıdemlisinin grupla bağlantılı olmakla suçlandığı 1937'deki Büyük Tasfiye sırasında kurşuna dizildi.[13]

Riyutin grubunun açığa çıkarılması Stalin'in Parti içi muhalefet konusundaki paranoyasını arttırdı. Stalin'in karısı Nadejda Alliluyeva'nın Kasım 1932'deki intiharı bu olayla çakıştı ve lideri ciddi biçimde zıvanadan çıkararak maiyetindeki herkese karşı güvensizliğe sürükledi. Ocak 1933'te Politbüro, Parti saflarında kapsamlı bir tasfiyeyi duyurdu. Tasfiye yönergesinde muhalefet grupları içinde

45–69; J. Rossman, "The Teikovo Cotton Workers" Strike of April 1932: Class, Gender and Identity Politics in Stalin's Russia", *Russian Review*, c. 56, no. 1 (Ocak 1997), s. 44–69.

11 Lev Molotkov'la mülakat, St Petersburg, Mayıs 2003; Zinayda Belikova'yla mülakat, St Petersburg, Ekim 2003; MUFA, A. Golovanov'la mülakat, "Tetradki", metin, s. 16.

12 TsKhDMO, dos. 1, op. 23, bel. 1265, sat. 43.

13 J. Arch Getty ve O. Naumov, *The Road to Terror: Stalin and the Self-Destruction of the Bolsheviks, 1932–1939* (New Haven, 1999), s. 52–4.

yer aldığından kuşku duyulan üyelere bir değinme yoktu; ama "Parti'yi aldatan, gerçek emellerini saklayan ve Parti'ye sahte bir 'bağlılık' yemini kisvesi altında Parti'nin politikasını baltalamaya çalışan ikiyüzlü unsurların" atılması yönündeki çağrı, önderliğin arkasında safları sıklaştırma gereği duyan Parti için muhalifleri ayıklamanın acil bir görev olduğunu açıkça göstermekteydi.[14]

Parti'nin yapısı eski üyelerin atılmasıyla ve yeni üyelerin alınmasıyla 1930'larda tedrici bir evrim geçirdi. Eski Bolşevikler gerilerken, sanayi tabanından gelen ve büyük ölçüde idari görevlere yükseltilmiş işçilerden (*vidvijentsi*) oluşan Parti bürokratlarına dayalı yeni bir sınıf öne çıktı. *Vidvijentsi* Birinci Beş Yıllık Plan sırasında FZU'larda ve diğer teknik enstitülerde eğitim gören köylü ve proleter kökenli genç erkekleri (ve çok nadiren kızları) kapsayan bir kesimdi. Bu memur takımı zamanla Stalinist rejimin dayanağı haline geldi ve Stalin döneminin sonuna doğru üst düzey Parti önderliğinde büyük bir orana ulaştı. (1952'deki Sovyet hükümetinin üst düzey 115 yetkilisinden 57'si aralarında Leonid Brejnev, Andrey Gromiko ve Aleksey Kosigin de olmak üzere Birinci Beş Yıllık Plan'ın *vidvijentsi* kesimindendi.)[15] 1930'ların başlarında ortaya çıkan elit tabaka kendisini yaratan önderliğe karşı genellikle uyumlu ve uysal bir tutum içindeydi. Ortalama olarak ancak yedi yıl eğitim gören yeni görevlilerin çok azı bağımsız siyasal düşünce edinebilecek kapasiteye sahipti. Fikirlerini Parti yöneticilerinin basında çıkan demeçlerinden alarak, onların propaganda sloganlarını ve siyasal jargonunu papağan gibi tekrarlamaktan öteye geçmezlerdi.* Marksist-Leninist ideolojiye ilişkin bilgileri kıttı ve hepsinin ezbere bildiği Stalin'in *Bolşevik Partisi Tarihi* (1938) kitabıyla sınırlı denebilecek düzeydeydi. Stalinist rejimle tamamen özdeşleşmişlerdi; kişisel yararlarını onun çıkarlarına bağlamışlardı ve hepsi yukarıdan verilen emirleri uygulayarak kariyerini geliştirme peşindeydi.

Leningrad'daki Kızıl Üçgen Fabrikası'nda muhasebecilik yapan Arkadiy Mankov anılarında bu yeni elit tabakanın karakterini iğneli bir dille aktarır. Bir

14 Ibid. s. 126.

15 S. Fitzpatrick, *The Cultural Front: Power and Culture in Revolutionary Russia* (Ithaca, 1992), s. 160–61; aynı yazar, *Education and Social Mobility*, s. 178, 246.

* Pavel Galitski'nin (d. 1911) 1932 tasfiyeleri sırasında Leningrad'daki Kızıl Mühimmat Fabrikası'nda Parti üstlerince sorgulanışına ilişkin anlattıkları bir örnektir. Bir rahibin oğlu olan Galitski fabrikanın duvar gazetesinin editörüydü. Kısa bir süre önce Parti'ye katılmıştı, ama aile geçmişinden dolayı durumu hassastı. Parti'nin bölge komitesi başkanı ve fabrikanın müdürü de olan tasfiye komitesi başkanı, Galitski'yi zor duruma düşürmek için ondan "Lenin'in kitabı *Anti-Dühring*"in bir özetini vermesini istedi. (Lenin'in böyle bir eseri yoktur; Friedrich Engels'in yazdığı bu ünlü kitap felsefe, doğa bilimleri ve ekonomi politikaya ilişkin Marksist kavrayışı ansiklopedik ayrıntılarla ortaya koyar.) Kitaba dair hiçbir şey bilmeyen Galitski sonrasını şöyle aktarıyor: "Anti kelimesinin karşı anlamına geldiğini biliyordum; Lenin'in bu kitabı Dühring'e karşı yazdığını belirtınem üzerine, 'Doğru! Aferin, akıllı çocuk!' dediler," (MSP, dos. 3, op. 53, bel. 2, sat. 6).

avukatın oğlu olan Mankov'un fabrikada çalışmasının asıl amacı "proleter" kimliği edinmek ve böylece Kütüphanecilik Enstitüsü'ne girmekti. Güncesinin 1933 tarihli bir notunda kariyerine on binlerce genç gibi başlamış olan yirmi beş yaşındaki amirini şöyle anlatır:

> Hiç kimsenin bilmediği bir yerden Leningrad'da ortaya çıkıverdi ve iş bulma kurumu aracılığıyla fabrikada bir işe girdi. Orada birkaç ay çalıştıktan sonra Komsomol'a katıldı, bir militan haline geldi – yani, kendisinden istenen her şeyi yaptı – ve toplantılarda söz alıp konuşarak, Stalin'in ve Molotov'un makalelerine ilişkin bilgilerini sergiledi. Böylece birdenbire yükselerek idarede bir iş ekonomisti olarak çalışmaya başladı. ... Bütün marifeti önemli bir unvan elde etmesinden ve çok iyi bir ücret (ayda 300 ruble) almasından ibarettir. Kendisinden ve konumundan hoşnut olan son derece başarılı bir kişi izlenimini verir. Tatlı gülümser, lekesiz bir beyaz İngiliz gömleğinin üstüne kravat takar ve koyu renkli bir yeni ceket giyer; kendinden emin ve hatta küstah bir tavrı vardır. Yüksek bir mevkide yer almasına karşın, belirli bir işi yoktur. Bütün ufak tefek işleri yapar: İnsanları gözetler, hesapları kontrol eder, çalışma normlarını belirler. Her şeye burnunu sokmayı ("fabrika görüşü"nü belirtmeyi), ısrar etmeyi, bağırıp çağırmayı ve tehditler savurmayı işi sayar. Titizlikle bilgi toplar, hiç kimsenin asla görmediği anlamsız formları ve kartları doldurur. Atölyedeki her türlü yeniliğin yasalara uygunluğunu araştırmaya özel bir ilgi duyar ve her zaman kural kitabına göz atar.[16]

Maddi ve siyasal ödüller için yarışan bu tipteki görevliler Sovyet hiyerarşisindeki rakiplerinin aleyhine kolayca dönerlerdi. Büyük bir sanayi işletmesi olan Transmaşteh'teki yöneticilerden biri 1932'de Sovyet devlet başkanı Mihail Kalinin'e şunu yazmıştı:

> Sovyet iktidarının sorunu en aşağılık memur tipini – üst makamın genel düzenlemelerini özenle yerine getiren bir tipi – yaratmış olmasıdır. ... Bu memur asla doğruyu söylemez, çünkü baştakilerin canını sıkmak istemez. Rakibinin denetimi altındaki yörede ya da semtte kıtlığa ve salgın hastalığa sinsice sevinir. Komşusuna yardım etmek için parmağını bile kıpırdatmaz. ... Etrafımda gördüğüm şey sadece tiksindirici siyasal hesaplar, kirli oyunlar ve insanların dil sürçmelerinden dolayı mahvedilişi. İhbarla-

16 A. Mankov, *Dnevniki tridtsatih godov* (St Petersburg, 2001), s. 82–3.

> rın sonu gelmiyor. Tükürecek olsanız, iğrenç bir ihbarcıya ya da yalancıya değmemesi mümkün değil. Ne duruma düştük? Nefes almak olanaksız hale geldi. Bir mendebur ne kadar kabiliyetsizse, çaldığı kara da o ölçüde alçaklaşıyor. Partinizdeki tasfiye elbette beni ilgilendirmez, ama hâlâ var olan dürüst unsurlar da bu yüzden temizlenecek.[17]

Troçki "Sovyet Thermidor'u" teorisini ana hatlarıyla ortaya koyduğu *İhanete Uğrayan Devrim* (1936) kitabında, Stalin'in iktidarının dayandığı ve sayısını 5 ya da 6 milyon olarak verdiği bürokratlardan oluşan büyük çaplı "idari piramit"e işaret etmekteydi.[18] Buna göre, yeni yönetici kast NEP düzeninin burjuva etkilerinin Parti tabanını yozlaştırmasından büyük kaygı duyan Eski Bolşeviklerin demokratik içgüdülerini ya da Sparta kültünü paylaşmamaktaydı. Aksine, bir Sovyet burjuvazisine dönüşme umudu peşindeydi. İlgisi esas olarak evdeki konforlara, edinilecek maddi varlıklara, "incelikli" uğraşlara ve tavırlara yönelikti. Siyasal bakımdan komünist ideale inansa bile, sosyal bakımdan gerici, ataerkil aile göreneklerine sıkıca bağlı ve kültürel zevkleri bakımından tutucuydu. Asıl amacı ona maddi refah ve toplumda konum sağlayan Sovyet sistemini savunmaktı.

Buna karşılık sistem de onları memnun etmek üzerine kuruluydu. İkinci Beş Yıllık Plan döneminde (1933–7) hükümet yeni fabrikalar ve kentler kurma furyasında sermayeden yoksun bırakılmış olan tüketim malı sektörlerine yatırımı arttırdı. Gıda maddesi, elbise ve ev eşyası arzı 1930'ların ortalarına doğru belirgin biçimde düzeldi. (Bu yıllarda büyüyen milyonlarca çocuk 1930'ların ortalarını kendilerine ilk kez bir çift ayakkabı alınan dönem olarak hatırlayacaktı.) 1935 sonbaharından itibaren karne sisteminin kademeli olarak kaldırılmasıyla birlikte, Sovyet propagandası mallarla dolu dükkân vitrinlerinin tüketiciler arasında yarattığı iyimser havayı öne çıkardı. Kentsel ın edinmeye can attığı fotoğraf makinesi, gramofon ve radyo seri üretilen mallara dönüştü. Sovyet bayramlarında fiyatları düşürülse de esas olarak yeni elit tabakaya hitap eden lüks malların (parfümler, çikolata, konyak ve şampanya) üretiminde düzenli bir artış vardı. Daha önce ancak zenginlerin satın alabildiği lüks malların artık kitleler için erişilebilir olduğu ve sıkı çalışılması halinde edinilebileceği izlenimini vermek "iyi yaşam"a dair Sovyet efsanesi açısından önemliydi. Yeni tüketici dergileri Sovyet alışverişçisini giyim modalarının ve döşeme tasarımlarının çeşitliliğinden haberdar etmekteydi. Bonmarşelerin ve lüks gıda dükkânlarının açılı-

17 *Stalinism as a Way of Life*, s. 124–5 (anlaşılması açısından çeviri biraz değiştirilmiştir).
18 L. Troçki, *The Revolution Betrayed* (New York, 1972), s. 136, 138.

şı büyük çaplı tanıtımlarla duyurulmaktaydı. Örneğin, 1 Numaralı Market adıyla Moskova'nın Gorki Caddesi'nde Ekim 1934'te yeniden hizmete giren Yeliseyev mağazasında "1.200'den fazla gıda maddesinin satılacağı"nı bildiren *Moskova Akşam* gazetesinin haberi şöyleydi:

> Gıda bölümünde 38 sosis çeşidi var, üstelik bunlardan 20'si daha önce hiçbir yerde satılmayan yeni çeşitler. Bu bölüm özel sipariş üzerine mağaza için yapılmış üç çeşit – Camembert, Brie ve Limburger – peynir de satacak. Şekerleme bölümünde 200 çeşit tatlı ve pasta var. ... Ekmek bölümünde çeşit sayısı 50'yi buluyor...

Ertesi gün mağazayı 75 bin kişi dolaştı (her ne kadar çoğu sırf bakmaya gelmiş gibi görünse de).[19]

Bir Sovyet tüketim kültürünün özendirilişi, komünistlerden Parti uğruna mutluluklarını feda etmelerinin beklendiği Devrim'in ilk on yılındaki ve hatta Birinci Beş Yıllık Plan dönemindeki Bolşevik devrimci çilecilikten dramatik bir ideolojik geri çekilmeydi. Sovyet yönetimi artık tam aksi bir mesajı, yani tüketiciliğin ve komünizmin bağdaşır olduğu mesajını vermekteydi. Stalin 1934'te sosyalizmin "yoksulluk ve yokluk değil, tam tersine yoksulluğun ve yokluğun bertaraf edilmesi ve toplumun bütün üyeleri için zengin ve kültürlü bir yaşamın örgütlenmesi" anlamına geldiğini ileri sürdü. Kolhoz işçilerinin 1935'teki bir konferansında bu fikri ortaya atarken, kolektif çiftliklerin her türlü özel hanehalkı mülkiyetini ortadan kaldırmaya çalışmasını kınayarak, kolektif çiftliklere ilgiyi canlandırmak açısından kolhoz işçilerine kümes hayvanlarını ve ineklerini besleme olanağının tanınması ve daha geniş bahçe paylarının verilmesi çağrısında bulundu. "Bir kişi bir kişidir, kendisine ait bir şeye sahip olmak ister," dedi delegelere. "Bunda suç teşkil edecek hiçbir şey" yoktu; özel mülkiyet istemek doğal bir insani içgüdüydü ve "insanın psikolojisini yeniden yoğurmak, insanları kolektif yaşama yönünde yeniden eğitmek uzun bir zaman" alacaktı.[20]

Devrim'in çileci kültüründen bu geri çekilişin bir başka belirtisi, Parti'nin kişisel görünüme ve görgüye verdiği yeni önemdi. İlk Bolşevikler böyle ufak tefek şeylere aldırış etmeyi anti-sosyalist tutum sayardı. Ama 1930'lardan itibaren Parti incelikli görgüyü ve bakımlılığı genç komünistler için zorunlu ilan etti. "Biz güzelliği, hoş elbiseleri, şık saç stillerini, manikürü onaylamaktayız," diye

19 J. Gronow, *Caviar with Champagne: Common Luxury and the Ideals of the Good Life in Stalin's Russia* (Oxford, 2003), s. 36; Fitzpatrick, *The Cultural Front*, s. 224.

20 RGASPI, dos. 17, op. 120, bel. 138, sat. 78–9.

bildirdi *Pravda* 1934'te. "Kızlar çekici olmalıdır. Parfüm ve makyaj iyi bir Komsomol kızı için 'gerekli' şeylerdendir. Temiz tıraş bir Komsomol delikanlısı için zorunludur." Parfümlerin ve kozmetik ürünlerin satışı 1930'larda miktar ve çeşit bakımından arttı. Modayı ve kişisel hijyeni tartışmak üzere konferanslar düzenlendi.[21][21]

Eğlenmeye de yeni bir vurgu söz konusuydu. "Hayat artık daha güzel, yoldaşlar, hayat artık daha neşeli," diye duyurdu Stalin 1935'te. "Ve de hayat neşeli olunca, işler iyi gider." İlk Bolşevikler tarafından hoppa bir uğraş olarak mahkûm edilmiş olan dans Stalinist rejim tarafından resmen teşvik edildi. Çok geçmeden her yerde dans okullarının açılmasıyla bir furyaya dönüştü. Moskova parklarında şenlikler düzenleniyor ve Sovyet bayramları büyük geçit törenleriyle kutlanıyordu. Sovyet sineması mutlu müzikaller ve romantik komediler çekmeye başladı. İnsanların yiyecek ekmeği pek yoktu, ama bir sürü sirk vardı.

Stalinist rejimin pekişmesi maddi ödül dağıtımının şekillendirdiği bir sosyal hiyerarşisinin yaratılmasıyla yakından bağlantılıydı. Piramidin tepesinde yer alanlar için çalışkanlık ve bağlılık yoluyla bu ödüllere hemen ulaşmak mümkündü; piramidin altında yer alanlara ise gelecekte komünizme ulaşılmasıyla aynı şeyleri elde edecekleri vaat edildi. Böylece rejim özleme dayalı bir toplumun kuruluşuyla bağlantılı hale getirildi; bu toplumun özünde Parti ve sanayi elitlerinden, teknik aydınlardan ve meslek sahiplerinden, asker ve polis yetkililerinden ve liyakatlerini sıkı çalışarak kanıtlayan sadık sanayi işçilerinden (Stahanovcular) oluşan yeni bir yatmaktaydı.* Bu yeni sosyal hiyerarşinin tanımlayıcı ilkesi devlete hizmetti. Her kurumda İkinci Beş Yıllık Plan'ın sloganı ("Kadrolar Her Şeyi Belirler!") devletin sadık hizmetkârlarını kollamayı sağladı; onların bağlılığı daha yüksek ücret dereceleri, tüketim mallarını edinmede özel haklarla, Sovyet unvanları ve nişanlarıyla güzelce ödüllendirildi.

21 D. Hoffman, *Stalinist Values: The Cultural Norms of Stalinist Modernity* (Ithaca, 2003), s. 126, 131; N. Timasheff, *The Great Retreat: The Growth and Decline of Communism in Russia* (New York, 1946), s. 317–18. 1930'larda *Kulturnost*'un ("kültürlü yaşam") ideolojik rolü için *bak.* V.Volkov, "The Concept of *Kulturnost*: Notes on the Stalinist Civilizing Process", S. Fitzpatrick (ed.), *Stalinism: New Directions* (Londra, 2000), s. 210–30.

* Donbass kömür madencisi Aleksey Stahanov Ağustos 1935'te rekor miktarda kömür çıkardı. Ulusal basında epeyce övülen bu başarısı vasıflı ve işine bağlı işçileri ödüllendirme yönünde bir akımı başlattı; çünkü verimlilik İkinci Beş Yıllık Plan'ın belirtilen hedeflerinden biriydi. Stahanovculuk kısa sürede "yıldırım işçi" akımının başka bir biçimine büründü; üretim kotalarını aşan işçiler ücret primleriyle, tüketim mallarıyla, daha iyi konutla ve hatta (özellikle polis örgütünde) idari görevlere terfi ile ödüllendirildi. Stalinist rejim açısından, akım esasen üretim normlarını yükseltmenin ve işçileri parça başı ücretlere daha bağımlı hale getirme yoluyla temel ücret derecelerini düşürmenin bir aracı haline geldi. Yakıt ya da hammadde sıkıntıları Stahanovcuların üretim hedeflerine ulaşmalarını engellediğinde sorumlu gösterilen (ve sıklıkla "sabotajcı" ve "tahripçi" diye ihbar edilen) yöneticiler ve yetkililer üzerinde muazzam baskı yarattı.

Rejimin 1930'ların ortalarından itibaren geleneksel ("burjuva") aile değerlerini işlemesi bir Sovyet ının doğuşuna daha da destek verdi. Parti'nin 1917'den beri izlediği aile karşıtı politikalarda çarpıcı bir tersine dönüşü ifade eden bu tutum bir ölçüde de büyük kopuşun getirdiği demografik sonuca bir tepkiydi. Doğum oranı feci biçimde düşerek ülkenin işgücü arzı ve askeri gücü açısından ciddi bir tehdit yaratmıştı; boşanma oranı yükselmişti; ailelerin parçalanmasıyla birlikte çocukların terk edilmesi kitlesel bir olguya dönüşmüş ve rejime bunun sonuçlarıyla başa çıkma yükümünü getirmişti. Ama geleneksel aile değerlerine dönüş aynı zamanda çoğu köylülükten işçiliğe daha yeni geçmiş yeni sanayi ve siyaset elitlerinin tutuculuğunun bir yansımasıydı. Troçki'nin 1936'da yazdığı gibi, politika değişikliği Sovyet rejiminin "eski aileye çullanma", yani özel yaşam alışkanlıklarının ve göreneklerinin kökünü kazıyarak kolektif içgüdüleri yerleştirme yönündeki ütopyacı girişiminin başarısızlığa uğradığının samimi bir itirafıydı.[22]

Parti 1930'ların ortalarından itibaren aile ve özel ev konusunda daha liberal bir yaklaşımı benimsedi. "Özel yaşam" (*çastnaya jizn*), yani devletin denetim ve gözetiminin dışında kalan kapalı ve ayrı bir alan anlayışının ideolojik bakımdan reddedilişi sürdü. Ama "kişisel yaşam" (*liçnaya jizn*), yani kamusal gözetime açık bir bireysel ya da ailevi alan fikri devletçe yoğun biçimde desteklendi. Özel–kamu ayrımının bu yeni düzenlenişinde özel ve kişisel yönler bireysellik çerçevesinde tanımlanmaktaydı; ama kamusal alanın egemenliği bireyin yaşamındaki her veçhenin görünür olmasını gerekli kılmaktaydı. Pratikteki sonuç evin dört duvarı içindeki bir alanın aile yaşamının (tüketim zevkleri, yaşam tarzları, ev alışkanlıklar vb.) ifadesi açısından serbest bırakılması, buna karşılık bireylerin, özellikle de komünistlerin özel davranışları üzerindeki siyasal denetimlerin korunması oldu. Parti'nin kadınlara yönelik başlıca gazetesi *Rabotnitsa* 1936'da, "Parti bir komünistin günlük yaşamındaki ufak tefek şeylere karışmaz ya da bunlara ilişkin standartlar oluşturmaz," diye duyurdu. "Her Parti üyesinin yaşamındaki her alanla ilgili davranış kuralları konusunda ısrar etmez. Ama her üyeden özel yaşamında Parti'nin ve işçi sınıfının çıkarlarına hizmet edecek şekilde davranmasını bekler."[23]

Özel evlerin inşasına ağırlık verilmesi bu politika değişikliğinin bir işaretiydi. Bütün önemli bakanlıkların Moskova'da önde gelen yetkililerine tahsis ettiği

22 L. Troçki, *Problems of Everyday Life: Creating the Foundations of a New Society in Revolutionary Russia* (Londra, 1973), s. 98.

23 K. Gerasimova, "Public Privacy in the Soviet Communal Apartment", D. Crowley ve S. Reid (ed.), *Socialist Spaces: Sites of Everyday Life in the Eastern Bloc* (Oxford, 2002), s. 210; V. Buchli, *An Archaeology of Socialism* (Oxford, 1999), s. 78.

ayrı daire blokları vardı. 1920'lerde görece sade bir yaşam sürmüş olan Bolşevik aileler ödül olarak verilen yeni evler, gıda dükkânlarında alışveriş ayrıcalıkları, şoförlü arabalar, daçalar, özel devlet sayfiyelerinde ve sanatoryumlarında tatiller sayesinde görece lüks bir yaşam sürmeye başladı. Bu ailelerin birçoğu açısından 1930'lar ilk kez ayrı ev alanı ve özerklik elde ettikleri bir dönemdi. Sovyet elitlerine – 1930'lardan sonra büyük bir ölçeğe varmak üzere – daçalar verilmesi özel aile yaşamını teşvik etmede özellikle önemliydi. İzleyen gözlerden ve dinleyen kulaklardan uzak daçalarda akrabaların kamusal yerlerde düşünülemeyecek biçimde oturup konuşmaları mümkündü; dahası basit kır yaşamının günlük rutinleri – yüzme, yürüyüş, mantar toplama, okuma, bahçede uzanma – ailelere Sovyet toplumunun kısıtlamalarından bir ölçüde kurtulma olanağını sağladı.

Stalinist rejim ev içinde geleneksel aile ilişkilerine dönüşü özendirdi. Evlilik çekici hale geldi. Nikâh kıyma dairelerine çekidüzen verildi. Evlilik cüzdanları daha önce kullanılan ambalaj kâğıdı yerine (Vişlag'dan gelen) kaliteli kâğıda basılmaya başladı. Bir Hıristiyan kalıntısı olarak 1928'de yasaklanmış olan alyanslar 1936'dan sonra Sovyet dükkânlarında tekrar ortaya çıktı. Bir dizi kararnameyle Sovyet aile yapısı güçlendirildi: Boşanma yasaları sıkılaştırıldı; boşanma harçlarının önemli ölçüde yükseltilmesi boşanma oranında hızlı bir düşüşü getirdi; çocuk yardımı arttırıldı; eşcinsellik ve kürtaj yasadışı ilan edildi. Sovyet elitleri arasında görenekçi ve hatta oldukça ahlakçı cinsel tutumlara bir dönüş vardı. İyi Stalinist, kültünün propagandasında Stalin'in kendisi için ileri sürüldüğü gibi tekeşli ve ailesine bağlı olmalıydı.* Bolşeviklerin mahrem ilişkilerindeki davranış biçimi sıkıca mercek altına alındı. Bir Bolşevik'in kötü bir baba ya da koca olduğu gerekçesiyle Parti'den atılması olağandışı değildi. Parti üyelerinin eşlerinden evde çocuk yetiştirmeye dayalı geleneksel role dönmeleri beklenir oldu.

Ailenin ideolojik düzeyde yeniden itibar kazanışı, devletin temel birimi olarak sunuluşuyla yakından bağlantılıydı. "Aile toplumumuzun birincil hücresidir," diye yazmıştı bir eğitimci 1935'te. "Çocuk yetiştirme konusundaki ödevleri iyi yurttaşlar yetiştirme yükümlülüklerinden kaynaklanır." Stalinist rejim 1930'ların ortalarından itibaren gittikçe kendisini aile mecazları ve simgeleri aracılığıyla sundu – milyonlarca kişinin kendisini yeni ve yabancı ortamda bulduğu bir dönemde toplumun aşina olduğu bir değer sistemiydi bu. Aynı yıllarda yükselişe geçen Stalin kültü, tıpkı 1917'den önce Rus insanlarının "baba çar"ı (*çar-batyuşka*) sayılan II. Nikolay gibi, önderi "Sovyet halkının babası" olarak

* Stalin Ekim 1935'te Tiflis'teki annesine basında geniş yer verilen bir ziyarette bulundu. Böylece Parti önderini bir aile erkeği olarak göstermeye yönelik bir basın kampanyası başladı. Stalin daha önce hiç izin verilmemiş bir uygulamayla Kremlin bahçelerinde çocuklarıyla görüntülendi (çoğu Sovyet yurttaşı o zamana kadar Stalin'in çocuklarının olduğundan bile habersizdi).

gösterdi. Kızıl Ordu, Parti, Komsomol gibi sosyal kurumlar ve hatta "proletarya", yoldaşlık temelinde daha yüksek bir aidiyet biçimini sağlayan "büyük aile"ler olarak algılanmaya başladı. Bu ataerkil Parti-devlet rolünde anne babanın bir otorite figürü konumuna getirilişi evde Sovyet rejiminin ahlaki ilkelerini pekiştirdi. "Gençler büyüklerine, özellikle anne babalarına saygı göstermelidir," diye ilan etti *Komsomolskaya Pravda* 1935'te. "İnsan anne babasını sayıp sevmelidir, eski kafalı olsalar ve Komsomol'dan hoşlanmasalar bile." Sovyet çocuklarını devlet politikalarına karşı çıkmaları halinde kendi anne babalarını ihbar etmeye özendiren Pavlik Morozov kültünün öğrettiği ahlak derslerine ters düşen çarpıcı bir değişimdi bu. Rejim 1935'te Morozov kültünü yeni yoruma tabi tuttu; Pavlik'in ihbar hikâyesini ikinci plana düşürerek, Pavlik'in okuldaki çalışkanlığı ve uysallığı gibi yeni motifleri öne çıkardı.[24]

Sovyet elit tabakasının bu yıllarda büyüyen çocukları özellikle "normal aile yaşamı"nı tatma açısından dönemi özlemle anarlar. Marina İvanova üst düzey Parti yetkilisi bir ailenin kızı olarak 1928'de doğdu. Babası Leningrad'ın 50 kilometre güneydoğusuna düşen Mga kasabasının Parti sekreteriydi. Kasabada ferah bir daçaya sahip olmasına karşın, aile çoğunlukla Marina'nın eski bir soylu olan dedesinin Leningrad'daki apartman dairesinde kalmaktaydı. "Daire lükstü," diye hatırlıyor Marina:

> Çocukken evin on büyük odasında koşturabiliyordum. Odaların yüksek tavanları ve bahçelere bakan çok büyük pencereleri vardı. ... Duvarlarda Repin ve Levitan'ın yağlıboya tabloları [kopyaları] asılıydı. Misafirlerin ağırlandığı iki odada bir kuyruklu piyano ve bir bilardo masası vardı. ... Bu daire en mutlu çocukluk anılarının geçtiği yerdir. Yılbaşı için aile dostlarının ve akrabalarının bütün çocuklarıyla birlikte bizim evimizde toplandığı kalabalık partileri hatırlıyorum. Çocuklar maskeli balo kostümlerine bürünürdü; Buz Amca gibi giyinen babam herkese vermek üzere beraberinde getirdiği çikolataları ve hediyeleri yılbaşı ağacının çevresine koyardı.[25]

İnna Gayster'in ailesi 1932'de babası Aron'un Gosplan'da tarım bölümünün şefliğine atanması üzerine Moskova'da Kremlin'in karşısında kalan ve üst düzey

24 S. Fitzpatrick, *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s* (Oxford, 1999), s. 150–55; K. Clark, *The Soviet Novel: History as Ritual* (Chicago, 1981), s. 115; J. Brooks, "Revolutionary Lives: Public Identities in Pravda during the 1920s", S. Beyaz (ed.), *New Directions in Soviet History* (Cambridge, 1992), s. 34; Timasheff, *The Great Retreat*, s. 199–200, 202; C. Kelly, *Comrade Pavlik: The Rise and Fall of a Soviet Boy Hero* (Londra, 2005), s. 158.

25 Marina İvanova'yla mülakat, St Petersburg, Mart 2004.

Sovyet yetkililerin oturduğu saygın apartman bloğuna ("Setteki Konak") taşındı. Onlara verilen daire devletçe sağlanan son moda Sovyet mobilyalarla döşeliydi ve birkaç bin kitaplık bir kütüphanesi vardı. Aile komünist idealleri Sovyet elit tabakasının ayrıcalıklarıyla birleştiren kültürlü bir Rus yaşam tarzına sahipti. Bolşoy Tiyatrosu'nda Emperyal Loca'ya giriş izni olan ailelerden biriydi. Tatil için Parti'nin Kırım'da ve Moskova yakınındaki Astafevo'da bulunan özel sayfiyelerine sıkça gitmekteydi. Ama İnna'nın en hoş anıları Nikolina Gora'daki aile daçasında geçirdiği yazlarla ilgilidir:

> Belde Moskova Nehri'nin bir büklümüne bakan yüksek bir tepede, güzel bir çam ormanı içindeydi. Muhteşem güzelliğiyle Moskova yöresinin en şirin yerlerinden biriydi. ... Kaldığımız kısım nehrin hemen yukarısında, yüksek bir setteydi. Daça iki katlı büyük bir evdi: Dayım Venyamin pek gizleyemediği bir hasetle oraya "villa" derdi. Her iki katta üç geniş oda ve kocaman bir veranda vardı. Odalar genellikle insanlarla dolu olurdu. Her zaman anne babamın çok sayıdaki akrabalarından bazıları – çoğunlukla kuzenlerim – yanımızda kalırdı. Hafta sonlarında Moskova'dan annemin ve babamın dostları gelirdi. ... Benim de yakındaki daçalarda oturan arkadaşlarım vardı. Zamanımızın çoğunu nehir kıyısında geçirirdik. Ninemin suya daha kolay girebilmesi için, babam daçamızdan nehre inen bir merdiven yaptırmıştı. Yamacın çok dik olmasından dolayı dönemeçli olan merdivenin en az yüz basamağı vardı. Daçadan ayrılmamızdan uzun süre sonra da insanlar bu yapıyı Gayster'in merdiveni diye anmayı sürdürdü. Merdivenin dibinde yüzmek üzere suya atlanan küçük bir ahşap iskele vardı. İskele çevresindeki suyun çok derin olması nedeniyle, orada ancak babamla birlikte yüzmeme izin verilirdi. Arkadaşlarım ve ben suyun sığ ve yüzmeye uygun olduğu Kerjentsev daçasının aşağısındaki iskeleyi tercih ederdik.[26]

Ne var ki, böyle mutlu anılar herkese nasip olan bir şey değildi. Birçok aile için 1930'lar sıkıntıların arttığı bir dönemdi. Geleneksel ilişkilere dönüş çoğu kez eşler arasında gerginlikler yarattı. Sovyet ailesi üzerine uzun uzadıya yazan Troçki'ye göre, Stalinist rejim Bolşevik devrimcilerin kadınları ev köleliğinden kurtarma taahhüdüne ihanet etmişti. Ev işlerinin işçi ailelerinde nasıl paylaşıldığını ortaya koyan istatistikler bu savını desteklemektedir. Çalışan kadınlar 1923–34 arasında ev işlerine kocalarının üç katı zaman ayırırken, bu oran

26 İ. Şihiva-Gayster, *Semeynaya hronika vremen kulta liçnosti: 1925–1953* (Moskova, 1998), s. 15–17.

1936'da beş kata çıktı. Kadınlar açısından 1930'larda değişen hiçbir şey yoktu; bir fabrikada saatlerce çalıştıktan sonra, her gece ortalama beş saat olmak üzere yemek, temizlik, çocuk bakımı gibi işlerle uğraşmalarını gerektiren bir ikinci vardiyaya giriyorlardı. Buna karşılık işçi konutlarında su, gaz ve elektrik hizmetlerinin daha yüksek düzeyde modernleşmesiyle birlikte geleneksel ev görevlerinin (odun kesme, su taşıma, soba yakma vs.) çoğundan kurtulan erkeklere kültürel uğraşlar ve siyaset için daha fazla zaman kalıyordu.[27]

Fakat Troçki'nin üzerinde durduğu bir başka nokta da ailelerdeki cinsiyetçi siyasetti:

> Sovyet büyük kitabının en çarpıcı bölümlerinden biri Sovyet ailelerinin çözülme ve dağılma hikâyesi olacaktır. Bu ailelerde koca bir Parti üyesi, sendikacı, askeri komutan ya da idareci olarak palazlanıp gelişirken ve hayatta yeni zevkler edinirken, aile yükü altında ezilen karı eski düzeyde kalmıştır. Sovyet bürokrasisindeki iki kuşağın geçtiği yol bir tarafa atılıp geride bırakılan kadınların trajedileriyle döşelidir. Aynı olgu şimdi yeni kuşakta da gözlemlenecek. Bütün kabalıkların ve gaddarlıkların en büyüğüne bürokrasinin çok büyük bir bölümü kültürden pek nasip almamış zıpçıktılar olan ve kendileri için her şeyi mubah sayan en üst kademelerinde rastlanacak belki de. Arşivler ve anılar konumları sayesinde soruşturmadan bağışık olan aile ahlakı ve zorunlu "annelik hazları" vaizlerinin karılara ve genelde kadınlara karşı işledikleri apaçık suçları günün birinde ortaya çıkaracaktır.[28]

Vladimir Mahnaç Beyaz Rusya'da Minsk'in 60 kilometre güneyine düşen Uzda'da yoksul bir köylü ailenin çocuğu olarak 1903'te doğdu. Annesi onu doğururken öldü ve 1906'da ABD'ye göç eden babası onu büyütülmek üzere halasına bıraktı. Vladimir on dört yaşında evden kaçarak Kızıl Muhafızlara katıldı ve Ekim 1917'de Minsk'te iktidarın ele geçirilişinde yer aldı. Sonraki dört yılını Kızıl Ordu'da geçirdi ve İç Savaş sırasında Sovyet Rusya'ya saldıran Polonya birliklerine karşı çarpıştı. Ardından 1921'de Bolşeviklere katıldı ve Mogilyov Tarım Akademisi'nde öğrenim görmeye başladı. Orada tanıştığı Marya Çayusova'ya âşık oldu. 1904 doğumlu olan Marya, Mogilyov'un 100 kilometre doğusuna düşen küçük Kriçev kasabasındaki bir köylü esnafın kızıydı. Altı kız kardeşin en

27 J. Barber, "The Worker's Day: Time Distribution in Soviet Working-Class Families, 1923–36", Rusya ve Doğu Avrupa Araştırmaları Merkezi'ne sunulan bildiri, Birmingham Üniversitesi, 1978.
28 Troçki, *The Revolution Betrayed*, s. 156.

küçüğü ve ailenin ortaokul sonrasında öğrenime devam eden ilk kızıydı. Tarım Akademisi'nden bilimsel tarım ve iktisat derslerinde üstün bir başarıyla 1925'te mezun oldu. Genç çift Mogilyov'da nikâhsız olarak birlikte yaşamaya başladı. (1920'lerdeki birçok Sovyet genci gibi, burjuva göreneklerini protesto amacıyla evliliklerini tescil ettirmemişlerdi.) Vladimir Tarım Akademisi'ni bitirdikten sonra, araştırma uzmanı olarak bir kariyer edinmeye çalıştı. 1928'de Moskova'ya giderek, o sırada Bolşeviklerin önemli bir enerji kaynağı saydığı yakıt üzerine eğitim veren Turba Enstitüsü'ne girdi. Enstitünün başında bulunan kıdemli Bolşevik ve Lenin'in arkadaşı İvan Radçenko'nun yönlendirmesiyle bir tez hazırladı. Vladimir'in kusursuz sicili, proleter kökeni ve Stalin'in sanayileşme planlarına dönük coşkusu çok geçmeden Parti'nin Moskova örgütünün dikkatini çekti ve böylece 1932'de Moskova'da Radçenko'yla birlikte yeni enerji kaynaklarının geliştirilmesi üzerine çalışma çağrısı aldı. Vladimir yeni kurulmuş Mosgaz Kurumu'nun ilk müdürü oldu. Bu sanayi kompleksi hızla büyüyen başkente gaz sağlamakla görevliydi.[29]

Vladimir'in peşinden Moskova'ya giden Marya, oğulları Leonid'in doğduğu 1933'e kadar Tarım Komiserliği'nde bir ekonomist olarak çalıştı. Vladimir'in terfi ederek Mosgaz'a atanması üzerine, aile bir komünal apartmandaki küçük bir odadan Serçe Tepeleri (1935'te değiştirilen adıyla Lenin Tepeleri) semtindeki büyük bir özel daireye taşındı. Stalin'in yeni elit tabakasına tanınan ayrıcalıkların hepsinden yararlandı: Şoförlü bir resmî limuzin; Serebryanyi Bor beldesinde özel bir daça; Parti görevlilerine hizmet veren ve zor bulunur tüketim mallarını kolayca sağlayan gizli dükkânlarda alışveriş olanağı. Leonid hatırladığı ilk şeyleri şöyle anlatıyor:

> Bir bolluk duygusuyla ve büyülü bir peri masalı atmosferiyle dolu bölük pörçük anılar: Babamın güçlü omuzları üstünde (herhalde Moskova'nın yeni açılan metrosunda olsa gerek) bir ışık denizini ve mermer ihtişamını seyrediyorum. ... 1 Mayıs günü Kızıl Meydan'a bakan Lenin Mozolesi önünde duruyoruz.[30]

Marya oğlu için bir dadı tuttu ve ona dairenin kilerinde yatıp kalkacak bir yer açtı. Amacı Tarım Komiserliği'ndeki işine dönmekti. Ama Vladimir bu tasarıya şiddetle karşı çıktı (Marya'ya "bir üst düzey Parti yöneticisinin evde ka-

29 MFA, L. Mahnaç, "Oskolki bilogo s visoti nastoyaşçego", metin, s. 2–5; Leonid Mahnaç'la mülakatlar, Moskova, Mart, Temmuz 2004.
30 MFA, L. Mahnaç, "Otets", metin, s. 2–4.



Vladimir Mahnaç, 1934

lan bir eşinin olması gerektiği"ni belirtti) ve kararını değiştirmeye çalışması karşısında öfkeye kapıldı. Birçok Partili erkek gibi, Vladimir de aile yaşamının kendi Parti yükümlülüklerine tabi olması gerektiği kanısındaydı: Parti açısından işi karısınınkinden daha önemli olduğuna göre, karısına düşen görev "düzenli bir komünist evi"ni çekip çevirerek ona destek olmaktı. Kasım 1935'te bir iş gezisi için gittiği Leningrad'dan Marya'ya şunu yazdı:

> Sevgilim! Birkaç hafta burada kalacağım. Haberlerimi ve talimatlarımı sana yazarım. Şimdilik sadece birkaç kitaba ihtiyacım var. [Bir liste izliyor.] ... Salonu dayayıp döşemek iyi fikir, çünkü biraz karanlık. Hepsi bu kadar. Bizim ufaklığın başına bir kaza gelmesin. Kendine de dikkat et. Dışarıya çıktığında iyice sarın. ... Tekrar işe dönme hayallerini unut. Senin yerin artık evimizdir.[31]

"Burjuva" maddi değerlere dönüş kimi zaman aileler içinde bir başka gerginlik kaynağıydı. Anatoli Golovniya Sovyet sinemasının önde gelen simalarından biriydi; *Ana* (1926), *Asya'da Fırtına* (1930), *Firari* (1933) gibi bazı klasik Sovyet filmlerini çeken ve Stalin Ödülü'nü en az beş defa kazanan Vsevolod Pudovkin'in kameramanı ve yakın yardımcısıydı. Kırım'ın Simferopol kasabasında 1900'de doğan Golovniya'nın babası düşük mevkili bir soyluydu. Henüz iki yaşındayken babasını kaybettiği için, annesi onu ve kardeşi Pyotr'u küçük bir emekli aylı-



Marya ve Leonid, 1940'lar

31 MFA, Vladimir'den Marya Mahnaç'a, 29 Kasım 1935.

ğıyla büyütmek zorunda kaldı. Ailenin taşındığı Herson'da oğlanlar Soylular Meclisi'nin verdiği bursla bir tür üniversiteye hazırlık okulu olan Birinci Lise'de öğrenim gördü. Ekim Devrimi'nden sonra Anatoli Çeka'ya katılırken, Pyotr Beyaz Ordu saflarında yer aldı. Anatoli 1920'de birliğinin yakınında kamp kurmuş bir Beyaz müfrezeyi pusuya düşürmekle görevli küçük bir Çeka biriminin başına getirildi. Müfrezenin komutanı Herson Soylular Meclisi başkanının oğlu olan en yakın okul arkadaşıydı. Emri yerine getirmeyi içine sindiremeyen Anatoli, adamlarını votkayla sarhoş ettikten sonra karşı mevzilere geçerek Beyazlara kaçmaları uyarısında bulundu. Sonraları biyografisinden tamamen silinen bu olay güncelerindeki notlarla belgelenmiş durumdadır. Anatoli sonraki üç yılı Kızıllardan kaçarak geçirdi. Önce yerleştiği Taşkent'te bir tarım uzmanı olmaya çalıştı; ama tarım okuluna alınmayınca Moskova'ya kaçtı ve Eylül 1923'te kameramanlık eğitimi almak üzere Sovyet başkentinde yeni açılmış Devlet Sinematografi Teknik Enstitüsü'ne (GTK) girdi. Orada tanıştığı Liyuba İvanova'ya âşık oldu. Olağanüstü güzel bir genç aktris olan Liyuba, bir köylü ailenin on dört çocuğunun en küçüğü olarak 1905'te doğduğu Urallar'daki Çelyabinsk'ten Moskova'ya daha yeni gelmişti. İkili kısa bir süre sonra evlendi, ama filmler için değişik yerlerde çalışmaktan dolayı epeyce zamanı ayrı geçirdi. Bu yüzden kızları Oksana'yı çoğu kez trenle Herson'daki halalarının ya da Çelyabinsk'teki anneannesinin yanına göndermeleri gerekti.

Anatoli ve Liyuba 1933'te ilk kez bir apartman dairesine, Moskova'nın merkezindeki büyük bir konut bloğunun avlu ek binasında yer alan bir komünal kattaki iki küçük odaya geçti. O sırada yedi yaşında olan kızları Oksana anılarında (1981) bu daireyi şöyle hatırlıyor:

> Döşeme tahtaları [yere serilecek halı olmadığından] kırmızıya boyanmıştı. ... Maddi varlıklar için yaşayan bugünün gençleri orayı görmüş olsalardı, elden düşme mobilyaların satıldığı bir dükkân ya da belki bir çöplük olduğunu sanırlardı herhalde. Dairemizdeki en değerli şey "Slav işi" çekmeceli sandıktı. Bütün mutfak eşyamızı beyaza boyanmış ev yapımı bir dolapta tutardık. Dairemizde iki somya, babamın yazı masası ve camekânlı üç Fin kitaplığı vardı – en hoşuma giden mobilya parçası buydu, çünkü içleri kitaplarımızla doluydu. ... Ben oturma odasının bir köşesinde vitrin dolabının arkasında katlamalı bir kamp yatağında uyurdum. Bu yatak bana "ait" olan tek şeydi. Geceleyin onunla konuşurdum. Bana rüyalar anlattığını düşünürdüm.[32]

32 GFA, O. Golovniya, "Predisloviya k pismam ..." metin, s. 3–4, 6, 12, 14, 47.



Soldan sağa: Çeka üniformasıyla Anatoli Golovniya, 1919;
Liyuba Golovniya, 1925; Boris Babitski, 1932

Sovyet sinemasının iki önemli şahsiyetinin yaşadığı mütevazı mekân işte böyleydi. Liyuba o sırada Mejrabpomfilm stüdyolarının önde gelen aktrislerinden biriydi ve birkaç sessiz filmde başrol oynamıştı. Anatoli kişisel mal mülke pek önem vermeyen biriydi. Sıklıkla belirttiği gibi, "buna ilke olarak karşı"ydı; lüksü ve bolluğu sertçe kınardı. "Beyaz gömlek ve kravat aşırı miktarda sahip olduğu yegâne şeylerdi," diye hatırlıyor Oksana. Anatoli'nin sadeliğinin kökleri geldiği sınıfın (yoksul düşmüş soyluların, yani Rusya'nın önde gelen birçok yazar, sanatçı, düşünür ve devrimcisinin çıktığı kesimin) değerlerinde ve oğullarını sınırlı dul aylığıyla büyüten, okula gidebilmeleri için fedakârlıklarda bulunan annesinin tutumluluk alışkanlıklarında yatmaktaydı. Anatoli'yi 1917'de Bolşeviklere çeken şey de çalışkanlığa ve disipline dayalı bu değerler sistemiydi. Torununa göre, "her zaman karakterinde Çeka görevlisine özgü bir şey vardı. Bir dede olarak ciddi ve katıydı, bana bir çocuk olarak yüz vermeye asla gelmezdi."[33]

Liyuba farklıydı. Sıcak, sevecen ve tutkularında aşırıydı; ailesinin en küçük ve en sevimli çocuğu olarak hep gördüğü davranışla şımartılmaya alışkındı ve Moskova'daki lüks hayatın tadına varmaya hevesliydi. Pahalı elbiseler giyerdi ve bir sürü mücevheri vardı. Liyuba 1934'te gönlünü Mejrabpomfilm'in çekici ve yakışıklı şefi Boris Babitski'ye kaptırdı. Anatoli'den ayrıldı ve başkentin hemen dışındaki Kratovo'da Babitski'nin önceki bir evliliğinden olan oğluyla (Volik) birlikte kaldığı daçaya gitti. Sonbaharda Moskova'ya dönen Liyuba ve Boris, kent merkezinde "Hotel Lux" olarak bilinen Komintern otelinde (Mejrabpomfilm bürolarının hemen alt katında) ferah bir daireye yerleşti. Lüks dairenin parke döşe-

33 GFA, O. Golovniya, "Mejdu kratovim i otdihom", metin, s. 1; "Predisloviya k pismam ...", metin, s. 31; A. Golovniya, "Dnevnik"; Yevgeniya Golovniya'yla mülakatlar, Moskova, Mart, Temmuz, Ekim 2004.

meli bir koridora açılan dört geniş odası ve bir kâhya kadın ile bir dadının kaldığı büyük bir mutfağı vardı. Oraya 1935'te taşınan Oksana, "Bir saray, bir müze, bir peri diyarı gibiydi," diye hatırlıyor. İç düzenini Komintern'den bir Fransız işçi tasarlayıp kurmuştu. Evin eşyaları – değerli antikalar, tunç vazolar, deri koltuklar ve İran halıları – Leningrad'daki NKVD depolarından son derece indirimli fiyatlarla satın alınmıştı. Bu depolarda Parti'nin Leningrad şefi Sergey Kirov'un Aralık 1934'te öldürülmesinin ardından Stalin'in emriyle tutuklanıp evlerinden çıkarılan eski soylu ve burjuva ailelerin el konulmuş eşyaları vardı. "Annem edindiği eşyalarla çok gururlanırdı," diye hatırlıyor Oksana. "Bize her parçanın hikâyesini anlatmaktan hoşlanırdı."[34]

Anatoli'nin baskın bir kişilik taşıyan ve değerlerini eski soyluluktan alan annesi Lidya İvanovna, gelini Liyuba'nın "burjuva özentiler" içinde olduğu görüşündeydi. Onun elbise ve mobilya konusunda "kaba zevk"lerini "yeni Sovyet elit tabakasının maddi açgözlülüğünü yansıttığı" için alaya alırdı. Oğlunun konum olarak kendisine yakışmayan biriyle evlendiği kanısındaydı ve hatta hararetli bir münakaşada Oksana'nın bu yanlış evliliğin çocuğu olarak "Devrim'in en büyük hatası" olduğunu belirtmişti. Liyuba'nın pahalı zevklerini daha iyi tatmin edeceği düşüncesiyle Babitski'yi seçip oğlunu bıraktığına inandığından, bu ayrılıkla perişan olan Anatoli'yi daha ferah bir apartman dairesiyle onu ayartıp tekrar elde edebileceğine ikna etmeye çalıştı. Ama Anatoli ilkelerinden ödün verecek biri değildi. Oksana anılarında bu olaylara dönüp bakarken, mülkiyet konusunda aileyi karıştıran çatışmalı üç görüş üzerinde durur: Soyluluğa özgü tutumlar; devrimci Bolşeviklerin Sparta tutumları; yeni Sovyet elit tabakasının maddiyatçı tutumları. Oksana annesinin tutumuna yakınlık duyar. Onun kır evine düşkünlüğünü mülkiyet arzusundan ziyade çocukluğunda tanımış olduğu aile yaşamına dönük bir özleme bağlar:

> Annem hep "*daçamıza*" gittiğimizi söylerdi – sanki orası bize aitmiş gibi. Bunu hatırlıyorum, çünkü babam şeylerin birisine ait olması fikrine karşı olduğunu ikide bir belirtirdi. O yaşta mülkiyetten haberim yoktu ve annemin özlemlerini ona özgü bir şey olarak görmezdim. Bugün onu daha iyi anlamaya çalışırken, meselenin sırf mülkiyetle ilgili olmadığı görüşündeyim. Annemin kafasında kurduğu şey bir daçadan ibaret değildi – gözünde canlanan şey bir aileydi. Onun ailesine bakışı somut şeylere dayalıydı, tıpkı köylü atalarının yüzyıllar önceye inen güdüsü gibi. Boris'i seviyordu, beni seviyordu ve Volik'i seviyordu; evinin odağı bu sevgiydi.[35]

34 GFA, "Predisloviya k pismam ...", metin, s. 40–43, 58–61.
35 Ibid. s. 51.



Volik Babitski, Liyuba ve Oksana Kratovo daçasında, 1935

2

Liyuba Golovniya'nın yaşam tarzını sürebilen insanlar çok azdı. Sovyet halkının büyük bölümü için 1930'lar maddi sıkıntı yıllarıydı; özel dükkânlarda alışveriş yapabilen yeni bürokrasi açısından bile mal arzı pek bol değildi. Bir tahmine göre, 1930'ların ilk yarısında (Sovyet nomenklaturasını kestirmek için iyi bir ölçü olarak) özel erzak alan ailelerin sayısı 55.500'dü ve bunların 45.000'i Moskova'da yaşamaktaydı. Aldıkları mallar bu ailelerin büyük çoğunluktan daha rahat yaşamasını sağlamaktaydı; ama Batı standartlarına göre bu yaşam yine de çok mütevaziydi. Moskova merkezinde resmî görevlilerin ailelerine 1932'de bir ay için verilen mallar listesi şöyleydi:

4 kg et
4 kg sosis
1,5 kg tereyağı
2 litre zeytinyağı
6 kg taze balık
2 kg ringa
3 kg şeker
3 kg un
3 kg tahıl
8 kutu konserve gıda
20 yumurta
2 kg peynir
1 kg siyah havyar

50 gr çay
1.200 sigara
2 kalıp sabun

Bu aileler ayrıca devletin verdiği kuponlarla özel dükkânlardan elbise ve ayakkabı alabiliyordu ve stokta bulunduğunda her türlü lüks gıda ürününü ya da tüketim malını öncelikle edinebiliyordu. Ama bu ayrıcalıklı konum göreli olarak sınırlıydı; Stalin'in sıradan memurlarının çoğunluğu en fazla birkaç ilave elbiseyle ya da ortalama yurttaşınkinden birazcık geniş bir yaşam alanıyla mütevazı bir yaşantı sürmekteydi. Mankov'un güncesine iğneli bir dille düştüğü not şöyleydi: "İnsanın sahip olmayı düşleyebileceği şeyler en fazla şudur: Biri ithal olmak üzere iki ya da üç farklı takım elbise, bir ithal bisiklet (ya da motosiklet) ve kilosu 11 rubleden üzüm satın almayı (tabii dükkânda varsa) sağlayacak sınırsız fırsat."[36]

Maddi malların paylaşımı ile sosyal-siyasal hiyerarşideki güç ya da konum arasında doğrudan bir karşılıklı ilişki vardı. Sovyet elit tabakasının altında hiç kimse çok fazla mal varlığına sahip değildi – çoğu insan bir çift elbiseyle idare etmekteydi – ve herkese yetecek düzeyde gıda pek yoktu. Ama bu sınırlı malların dağıtımında bile işyerindeki statü, beceri düzeyi, tecrübe ve bir ölçüde coğrafi konum temelinde çalışanların ayrıldığı çeşitli kategoriler arasındaki sonu gelmez derecelerle katı bir sıralama sistemi geçerliydi. Moskova ve diğer büyük kentlerde ücret dereceleri taşra kentlerine ve kırsal alanlara oranla daha yüksekti. Eşitlikçi görüntüsüne ve ideallerine rağmen, bu aslında son derece katmanlaşmış bir toplumdu. Yoksulluk açısından sıkı bir hiyerarşi vardı.

Planlı ekonominin sıkça karşılaşılan sıkıntılarını özel ticaret kısmen gidermekteydi. İnsanlar ev eşyalarını bitpazarlarında satmakta ya da takas etmekteydi. Eğer maddi güçleri yeterse, kolhoz köylülerince özel bahçe alanlarında yetiştirilen ve çok az kalmış kent pazarlarına devletin göz yummasıyla getirilen ürünleri satın almaları mümkündü. İnsanların mobilyalarını ve diğer değerli eşyalarını resmî aracı mağazalarında satmalarına ya da halkın tasarruflarını çekmek ve böylece Beş Yıllık Plan'a sermaye sağlamak üzere 1930'ların başlarında rejimin geliştirdiği Torgsin dükkânlarında mücevherlerini ve dövizlerini lüks gıda maddeleriyle ve tüketim mallarıyla takas etmelerine izin verilmekteydi. Planlı ekonominin çeperlerinde karaborsa serpilip gelişti. Devlet mağazalarında bulunamayan mallar tezgâh altından daha yüksek fiyatlarla satılmakta veya karaborsada pe-

36 E. Osokina, *Za fasadom "stalinskogo izobiliya". Raspredelenye i rinok v snabjeniy naseleniya v godi industrializatsiy, 1927–41* (Moskova, 1998), s. 128, 134; Mankov, *Dnevniki tridtsatih godov*, s. 272. *Ayrıca bak.* Gronow, *Caviar with Champagne*, s. 126–7.

rakende satışa çıkarılmak üzere özel tüccarlara (yöneticilerin rüşvet ödeyen ahbaplarına) toptan hortumlanmaktaydı. Arz sorunlarıyla başa çıkmak için, kollama ilişkisi üzerine kurulu küçük gayri resmî şebekeler (*blat* olarak bilinen bir sistem) aracılığıyla işleyen bir "iltimas ekonomisi" devreye girdi. Eğer bu özel bağlantılar olmasaydı, Sovyet ekonomisi birçok bakımdan işlerlik kazanamazdı. Her türlü şeyi (bir kiralık oda, ev eşyası, bir demiryolu bileti, bir pasaport ya da resmî belgeler) edinmek için kişisel bağlantılara gerek vardı – aile mensupları ve akrabalar, meslektaşlar, dostlar ya da dostların dostları. Birçok malın ve hizmetin kişisel bağlantı ve kayırma temelinde sağlandığı ve değiş tokuş edildiği Sovyet fabrikalarında ve kurumlarında aynı karaborsa ilkeleri geçerliydi. Sovyet propagandası *blat*'ı bir yolsuzluk biçimi olarak sundu (tasfiyelerde iltimasa dayalı bu özel şebekelerin kökünü kazıma amacı önemli bir rol kazandı) ve birçok kişi, özellikle de işçiler bu görüşü benimsedi. Ama çoğu insan *blat*'a karşı tutum konusunda kararsızdı; çünkü ahlaki bakımdan doğru ve kesinlikle yasal olmadığını görmekle birlikte, herkes gibi onlar da ihtiyaçlarını karşılamada ve adaletsiz olduğu bilinen bir sistemi aşmada böyle bir işleyişe dayanmaktaydı. Sovyetler Birliği'nde *blat* olmadan rahat yaşamak olanaksızdı. Atasözündeki gibi bir durum vardı çünkü: "İnsanın yüz rublesi olacağına yüz dostu olsun."[37]

Aşırı kalabalık kentlerde konut sıkıntısı öylesine ağırdı ki, insanlar yaşam alanlarını genişletmek için neredeyse her şeyi yapmaya hazırdı. Köylülerin sanayiye kitlesel akını kentlerdeki konut stoku üzerinde muazzam baskı yaratmıştı. Moskova'da 1930'da kişi başına ortalama 5,5 metrekare olan yaşam alanı 1940'ta 4 metrekareyi ancak biraz geçen bir düzeye indi. Konut inşasının nüfus artışının bir hayli gerisinde kaldığı yeni sanayi kentlerinde durum daha da berbattı.[38] Örneğin, Magnitogorsk'ta kişi başına ortalama yaşam alanı 1935'te işçi aileleri için ancak 3,2 metrekareydi. Çoğu işçi mecburen ailelerin dağıldığı fabrika koğuşlarında veya mahremiyetin sadece kalastan yatakların çevresine çekilen bir perdeyle sağlandığı yatakhanelerde kalmaktaydı. Magnitogorsk'taki bir kadın işçi kendi koğuşundaki yaşamın canlı bir tablosunu şöyle sunmaktaydı:

> Ayrı odalar olmaksızın dört kısma bölünmüş yatakhaneler, insanın dönmesinin mümkün olmadığı ufacık mutfak alanları, üstü tamamen tencere ve tavalarla kaplanmış ocaklar, (çelik tesisinde hiç duş olmadığı için) yağlı iş elbiseleri içinde dolaşan insanlar, koridorlarda su kuyruğunda bekle-

37 A. Ledeneva, *Russia's Economy of Favours: Blat, Networking and Informal Exchange* (Cambridge, 1998); Fitzpatrick, *Everyday Stalinism*, s. 63.
38 Fitzpatrick, *Everyday Stalinism*, s. 46.

> yen çocuklar, berbat "mobilya"lar – metal karyolalar, komodinler, ev yapımı masalar ve raflar.

Birçok koğuş orada kalanları toplu yemek salonlarını, hamamları ve çamaşırhaneleri kullanmaya zorlamak amacıyla bilinçli olarak mutfaksız ya da banyosuz inşa edilmişti. Ama Magnitogorsk'taki işçilerin çoğu özel yaşamın bu şekilde kolektifleştirilmesine direndi ve ilkel koşullara rağmen, en azından bir nebze mahremiyetin bulunduğu yeraltı sığınaklarını (*zemlyanki*) tercih etti. 1935'te Magnitogorsk nüfusunun yaklaşık dörtte biri bu yeraltı sığınaklarında yaşamaktaydı. Fabrikaların ve maden ocaklarının yakınındaki boş arazilerde derme çatma *zemlyanki* kasabaları vardı. İşçiler Sovyet devletinin özel mülkiyetin bu son alanını ortadan kaldırma girişimlerine sert bir direniş gösterdiler.[39]

Stalin Rusya'sında insan ilişkileri yaşam alanı mücadelesi etrafında dönmekteydi. Nadejda Mandelştam bunu şöyle anlatıyor:

> Gelecek kuşaklar "yaşam alanı"nın bizim için ne anlama geldiğini asla anlamayacak. Bu uğurda sayısız suçlar işlenmiştir ve insanlar ona öylesine bağlıdır ki, onu bırakmak akıllarının ucundan geçmez. Bu harika ve değerli on iki buçuk metrekarelik yaşam alanını kim bırakabilir ki? Hiç kimse bunu yapacak kadar deli olmaz ve yaşam alanı bir aile şatosu, bir villa ya da bir malikâne gibi kişinin soyuna geçer. Birbirlerini görmek bile istemeyen karı kocalar, kaynanalar ve damatlar, yetişkin oğullar ve kızlar, mutfağın yanındaki bir göz deliği elinde tutmayı beceren eski hizmetçiler – bunların hepsi kendi yaşam alanına temelli bağlanmıştır ve ondan asla kopmaz. Evlilikte ve boşanmada gündeme gelen ilk şey yaşam alanı sorunudur. Eşlerinden ayrılmakla birlikte yaşam alanını onlara bırakan erkeklerin kusursuz beyefendi olarak nitelendirildiğini duymuşluğum var.[40]

Başını sokacak bir yer edinmeye yönelik düzmece evliliklere, boşanmış çiftlerin yaşam alanlarından vazgeçmektense odalarını paylaşma yoluna gitmelerine, komşuların ilave alan kazanma umuduyla birbirlerini ihbar edişlerine dair sonu gelmez hikâyeler vardır.[41]

Tver ilindeki bir dul köylünün on dokuz yaşındaki kızı olan Nadejda Skaçkova 1932'de Leningrad'daki Demiryolu Enstitüsü'nde öğrenim görmekteydi. Kal-

39 S. Kotkin, *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization* (Berkeley, 1997), s. 161, 171, 175–6, 477.

40 N. Mandelstam, *Hope Against Hope* (Londra, 1989), s. 135.

41 Örneğin *bak.* MSP, dos. 3, op. 36, bel. 2, sat. 3–9.

dığı öğrenci yurdunda küçük bir odayı birkaç kızla paylaşmaktaydı. Kırsal kesimden yeni gelmiş birçok kişi gibi, onun da Leningrad'da oturmasını sağlayacak sicil kaydı yoktu. Pasaport sistemi yürürlüğe girince, odasından çıkarılma durumuyla karşı karşıya kaldı. Tanıdıklar aracılığıyla bir komünal dairede 8 metrekarelik odası olan genç bir Ukraynalı askerle temasa geçti. Asker yakında Donbass'taki birliğine katılmak üzere oradan ayrılacaktı. Nadejda ona annesinin son ineğini ve ev eşyasını satarak sağladığı 500 rubleyi vererek kendisiyle evlenmesini sağladı ve taşındığı odaya annesini de aldı. Kocasıyla sadece bir defa bir araya geldi:

> Orduya katılmak üzere ayrılışından önceki akşam onu görmeye gittik. Ödeme işini hallettik. Daha sonra evlenmek üzere tescil dairesine ve ardından bizi [Nadejda ve annesi] sakinler olarak kaydetmeleri için ev idaresine gittik. Böylece iş bitti. Ev idaresindeki insanlar gülümsediler haliyle – kuralları aşmak için bu yola gittiğimizi biliyorlardı. Bütün ayrıntıların doğru olup olmadığını kontrol ettiler. Kocam ertesi sabah ayrıldı. Sekiz metrekare de annemle bana kaldı. ... Elbette o adamla birlikte yaşamayı asla düşünmedim. Az buçuk okuma yazması olan basit bir köy delikanlısıydı. Bize bir ya da iki mektup gönderdi – "Nasılsınız?" türünden şeyler. "Donbass" yerine "Dobas" yazmıştı. Aman Tanrım! Onu bile doğru yazmasını bilmiyordu.[42]

Sovyet kentlerinde en yaygın yaşam alanı tipi komünal daireydi (*kommunalka*); bir arada oturan birkaç aile tek bir mutfak, tuvalet ve banyoyu paylaşırdı, tabii şansları varsa (birçok kentli hamamları ve çamaşırhaneleri kullanmak zorundaydı).[43] 1930'lar ortalarında Moskova ve Leningrad'da nüfusun dörtte üçü komünal dairelerde yaşamaktaydı ve çoğu kimse için bu yaşam tarzı Stalin dönemi boyunca norm olarak kaldı.[44] Başka her şey gibi *kommunalka* da 1930'larda nitelik değiştirdi. 1920'lerde amacı konut krizini çözmek ve aynı zamanda özel yaşama bir darbe indirmekken, yeni dönemde esas olarak devletin gözetim gücünü aile evinin özel alanına taşımanın bir aracı haline geldi. Sovyet yönetimi 1928'den sonra "yoğunlaşma" politikası üzerindeki denetimini gittikçe

42 MSP, dos. 3, op. 44, bel. 2, sat. 57.

43 İzleyen bölüm 1930'larda komünal dairelerde kalmış otuz yedi kişiyle yapılan mülakatlara dayanmaktadır. *Bak.* Mülakatlar Listesi.

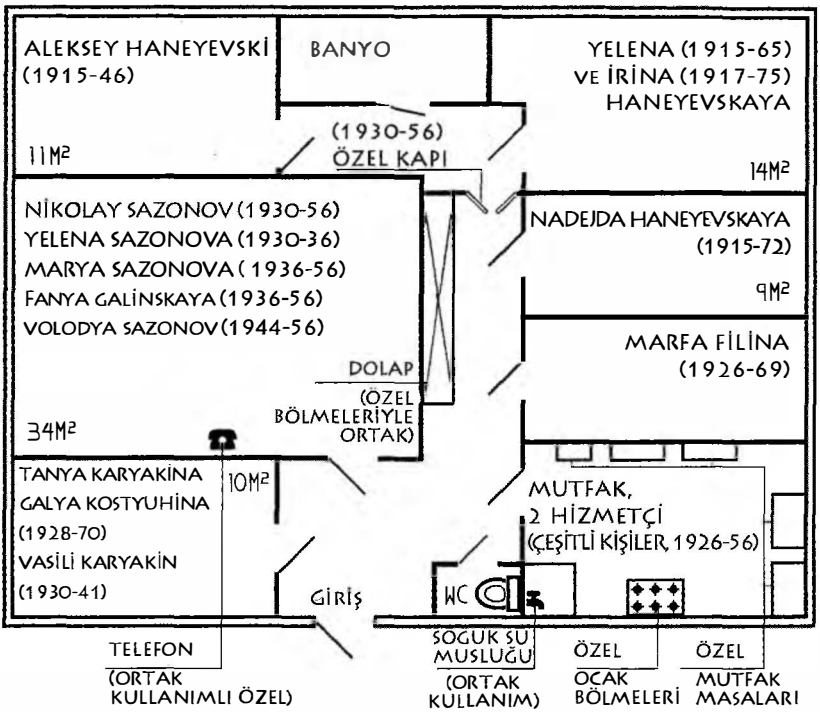
44 K. Gerasimova, "Public Privacy in the Soviet Communal Apartment", s. 208; V. Semenova, "Ravenstvo v nişçete: simvoliçeskoye znaçenye 'kommunalok' ", *Sudba liyudey: Rossiya xx vek. Biyografii semey kak obekt sotsiologiçeskogo issledovaniya* (Moskova, 1996), s. 374.

sıkılaştırdı; gözetim altında tutulması istenen eski burjuva ailelerin evlerine Parti militanlarını ve sadık işçileri yerleştirdi.[45]

Haneyevski'ler *kommunalka* yaşamının her evresini gördü. Voronej'deki varlıklı bir tüccar sülalesinden gelen Aleksey Haneyevski, Moskova'ya tıp öğrenimi görmek üzere 1901'de gelmişti. Okuldan askeri tabip olarak çıktı; Birinci Dünya Savaşı'ndaki seçkin hizmetlerinden dolayı yarbay rütbesine yükseltilmesi ona bir soylu statüsü kazandırdı. Aleksey 1915'te Moskova'nın merkezine yakın Preçistenka Caddesi'nde rahat ve geniş bir apartman dairesi kiraladı. Orada karısı Nadejda, iki küçük kızı İrina (d. 1917) ve Yelena (d. 1921), ayrıca bir dadıyla birlikte sürdürdüğü yaşam 1926'da Moskova Sovyeti'nin "yoğunlaşma" politikasını aileye dayatmasıyla değişti. Dairedeki bir odaya yerleştirilen fabrika işçisi Marfa Filina'yı önce Vasili Karyakin adlı bir terzinin ailesi ve ardından proleter kökenli eski bir Kızıl Ordu subayı olarak Komünist Akademi'de profesörlüğe yükselmiş olan Nikolay Sazonov'un ailesi izledi. 1920'lerde üç yetişkinin ve iki çocuğun kaldığı daireye sığışan insan sayısı, 1936'da Nikolay Sazonov'un ikinci karısının da annesiyle birlikte taşınması sonucunda on dörde çıktı. Hepsi koridoru, iki hizmetçinin uyuduğu mutfağı, bir tuvaleti ve suyu olmadığından kiler olarak kullanılan bir banyoyu paylaşmaktaydı. Bu yüzden yıkanılabilecek tek yer musluğundan soğuk suyun aktığı mutfaktı. Haneyevski'ler kaldıkları arka kısmı girişe kapatacak bir kapı takarak kendilerini yeni komşularından ayırmaya çalıştılar. Komşular kendilerine de mahremiyet sağladığından kapıdan hoşlandılar. Yörenin Sovyet yönetimi o sırada kişisel hijyen için yürütülen genel kampanya çerçevesinde 1931'de bir banyo tesisatının kurulması talimatını verince kapı kaldırıldı. Ama Haneyevski'ler ile Sazonov'lar arasındaki sürekli münakaşalar kapısız hayatın çok zor olduğunu gösterdi. Bunun üzerine Aleksey banyonun kaldırılmasına göz yumması için Sovyet yönetimine rüşvet verdi. Böylece banyo tekrar kilere çevrildi ve özel kapı geri geldi. Ancak Haneyevski'lerin Sazonov'larla ilişkileri sorunlu olmaya devam etti. Nikolay'ın zihnen dengesiz kaynanası sıklıkla koridorda sinir nöbetine tutularak, birilerini yatağının altındaki yiyecekleri çalmakla suçluyordu. Bu çatışmalarda sınıf farklılıklarının da bir payı vardı. Nadejda Sazonov'ların gümüşlerini çalmalarından endişe ediyordu. Onların koridorda yarı çıplak görünmesine kızıyordu. Kötü koktukları gerekçesiyle daha sık yıkanmaları gerektiğini söylüyordu.[46]

45 K. Gerasimova, "Public Spaces in the Communal Apartment", G. Rittersporn, M. Rolfe ve J. Behrends (ed.), *Public Spheres in Soviet-Type Societies* (Sonderdruck, 2003), s. 167; İ. Utehin, *Oçerki kommunalnogo bita* (Moskova, 2001), s. 148–9.

46 Aleksey Yurasovski'yle mülakatlar, Moskova, Mart, Haziran 2005.



Haneyevski ailesinin evi (komünal daire), Preçistenka (Kropotkin) Caddesi, 33/19, Daire 25

Eski daire sahiplerinin birçoğu "burjuva" olarak görüldüğü için yeni sakinlerin kötü davranışlarına maruz kaldığı kanısındaydı. 1917'den önce kontes olan Vera Orlova eskiden kendi ailesinin evi içinde kalan bir komünal dairede kocası ve kızıyla birlikte tek odaya sığışmak zorunda kaldı. Kızı 1930'larda dairedeki zehirleyici ortamı şöyle anlatıyor:

> Komünal yaşam korkunçtu. Sakinler koridorun her santimetrekaresini ve ortak alanın her kesimini ölçerdi ve annemin oraya bazı değerli mobilya parçalarını koymasına karşı çıkardı. Fazla yer kaplamalarından dolayı bunları kendi odasında tutması gerektiğini ve koridorun ona ait olmadığını ileri sürerlerdi. "Komşular" banyoda kalış süremizi tutarlardı. Bazı komünal dairelerde sakinler hiç kimsenin payına düşenden fazla elektrik harcamaması için tuvalette [ampullere] süreölçer aletler takmışlardı.[47]

47 P. Messana, *Kommunalka. Une histoire de l'Union soviétique a` travers l'appartement communautaire* (Paris, 1995), s. 16–17. *Ayrıca bak.* R. Berg, *Suhovey. Vospominaniya genetika* (Moskova, 2003), s. 140.

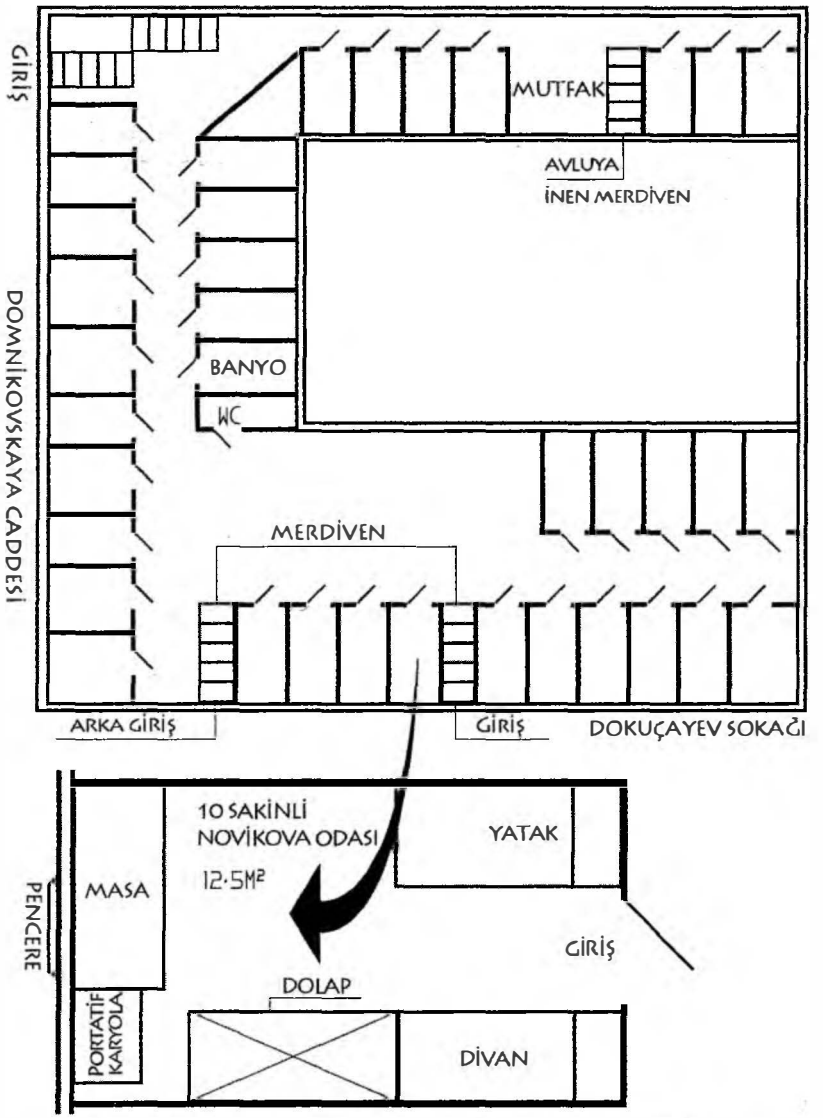
Haneyevski evi Moskova ve Leningrad'daki komünal dairelerin çoğuna göre aşırı kalabalık değildi. Yevgeni Mamlin her biri tek odada kalan ve tek mutfağı ortak kullanan on altı ailenin (toplam elli dört kişinin) yaşadığı bir *kommunalka*'da büyüdü. Dairede iki tuvalet ve soğuk suyun aktığı iki lavabo vardı, ama banyo yoktu.[48] Minora Novikova'nın Moskova'da büyüdüğü komünal dairede, evin üç kenarından geçecek şekilde uzanan bir koridor boyunca sıralanmış ve her birinde en az bir ailenin kaldığı otuz altı oda vardı. Onun odasında tam on kişi sadece 12,5 metrekarelik bir alanı paylaşmaktaydı. "Nasıl uyuduğumuzu anlatmak zor," diyor Minora o günleri anarken.

> Odada ninemin geceleyin üstünde uyuduğu bir masa vardı. Altı yaşındaki erkek kardeşim masanın altına yerleştirilmiş bir çocuk karyolasında uyurdu. Anne babamın yatağı kapının yanındaydı. Diğer ninem divanda uyurdu. Halam odanın başka bir kenarında yere serilmiş büyük bir döşekte kuzeniyle birlikte yatardı. On altı yaşındaki ablam, on yaşındaki kuzenim ve on bir yaşındaki ben ise bir şekilde onların arasına sıkışıverirdik – bunu nasıl becerdiğimizi hatırlamıyorum. Biz çocuklar yerde uyumaktan hoşlanırdık; çünkü kayarak anne babamızın karyolası altına girdiğimizde epey eğlenirdik. Sanırım, bu durum yetişkinler için pek eğlenceli değildi.[49]

Nina Paramonova da Leningrad'da benzer bir "koridor sistemi"nde yaşadı. Daire Ticaret Enstitüsü'nün 1925'te bir Alman baronundan el koyma yoluyla aldığı bir evin alt katını baştanbaşa kaplamaktaydı. Nina oraya Leningrad demiryolu idaresinde muhasebeci olarak iş bulduğu 1931'de bir gemi tasarımcısı olan kocasıyla birlikte taşındı. Dairenin her birinde en az bir ailenin kaldığı on yedi odası vardı. Dairede barınan altmışı aşkın kişi aynı mutfağı, tuvaleti ve (soğuk sulu) duş odasını paylaşmaktaydı.[50]

Sosyal yelpazenin öbür ucunda yer alan ve Moskova'nın merkezinde devlet görevlilerinin kaldığı bir komünal daire olan Üçüncü Sovyetler Konağı da "koridor sistemi"ne dayalıydı. Stalin'in kayınbiraderi Fyodor Alliluyev annesiyle birlikte ikinci kattaki bir odada kalmaktaydı. Kıdemli bir Bolşevik'in kızı ve siyaset yazarı olan Ninel Reyfşneyder anne babası, ninesi, dedesi, erkek ve kız kardeşiyle alt kattaki dokuz odadan birine sığışmıştı; genellikle Metropol Oteli'nde adına kayıtlı odada yatan babası sayılmazsa, altı kişinin paylaştığı bu yaşam

48 SSEES, Pahl-Thompson Koleksiyonu, E. V. Mamlin, s. 1–7.
49 Minora Novikova'yla mülakat, Moskova, Mayıs 2005.
50 Nina Paramonova'yla mülakat, St Petersburg, Haziran 2005.



Komünal daire ("koridor sistemi"), Dokuçayev Sokağı, Moskova, 1930–64

alanı 38 metrekareydi. Koridordaki dokuz odada kalan toplam otuz yedi kişi vardı. Bu insanlar bir kenarında paravanla ayrılmış bir duş odasının ve bir banyonun, diğer kenarında bir tuvalet bölmesinin bulunduğu büyük bir mutfağı paylaşmaktaydı. Koridorun sonunda iki tuvalet bölmesi daha vardı. Avluda ocaklarda ve sobalarda kullanılan odunun tutulduğu bir komünal odunluk yer almaktaydı. Ev kolektif yaşam deneyi olarak tasarlanmış olmakla birlikte Sov-

yet elit tabakasınca beklenen hizmetlerle donatılmıştı. Bodrum katında çocuklar için bir oyun alanı, bir kulüp ve bir sinema salonu vardı. Her koridorda aylıklarını sakinlerin kolektif olarak ödediği bir temizlikçi, bir hizmetçi ve bir dadı görev yapmaktaydı.[51]

Komünal daire komünist toplumun bir küçük evreniydi. Bolşevikler insanları aynı yaşam alanını paylaşmaya zorlamakla, temel düşünce ve davranış bakımından daha komünist hale getirebileceklerine inanmaktaydılar. Böylece özel alan ve mülkiyet ortadan kalkacak, aile yaşamının yerini komünist kardeşlik ve düzen alacak, bireyin özel yaşamı topluluğun karşılıklı gözetim ve denetimine tabi olacaktı. Her komünal dairede sakinler ortak sorumlulukları kendi aralarında düzenlerlerdi. Gaz ve elektrik ya da telefon gibi ortak hizmetlerin faturaları kullanım temelinde (örn. açılan telefon sayısına ya da her odada bulunan ampul sayısına göre) veya oda ya da aile büyüklüğü temelinde eşit dağıtılırdı. Onarım giderleri de kolektif olarak ödenirdi; ancak bireysel sorumluluk konusunda sıkça tartışmalar çıkar ve genellikle bunların sakinler arasındaki bir toplantıda giderilmesi gerekirdi. Ortak alanların (koridor, giriş, tuvalet, banyo ve mutfak) temizliği (genellikle koridora asılan) nöbet çizelgesine göre düzenlenirdi. Herkesin çamaşır yıkama "günü" vardı. Sabahları banyo için kuyruklar oluşurdu; banyo sırası da bir isim listesine bağlıydı. Bu mini devlette eşitlik ve adalet egemen ilkeler olmak zorundaydı. "Her şeyi olabildiğince eşit paylaşırdık," diye hatırlıyor Mamlin. "Evin kıdemlisi olan babam her şeyi son kopeğe kadar hesaplar ve herkes ne kadar ödeyeceğini bilirdi."[52]

Kıdemli makamı (*otvetstvennyi kvartupolnomoçennyi*) komünal dairenin belirli kurallara ve devlete karşı sorumluluklara (sağlık yönetmeliklerine uyma, vergi toplama, yasaların gereklerini yerine getirme, sakinlerin özel yaşamını polise bildirme) dayalı bir sosyal kurum olarak yasayla tanımlandığı 1929'da oluşturuldu.[53] Buna göre kıdemlilerin sakinlerce seçilmesi gerekirdi; ama uygulamada daha yaygın görülen durum kişiliğinin ağırlığına ya da toplumdaki konumuna dayanan birinin bu göreve talip olarak kendini sakinlere kabul ettirmesiydi. Nina Paramonova'nın aktardığına göre, kıdemli "evi bir diktatör gibi yönetirdi. Hepimiz ona saygı gösterirdik, çünkü çok sertti. Ondan korkardık. Oysa sırası gelen insanlara temizlik işlerini yaptırmakla yetkiliydi sadece."[54] 1933'te

51 Ninel Reyfşneyder'le mülakat, Moskova, Nisan 2005.

52 MSP, dos. 1, op. 16, bel. 2, sat. 65–6; op. 23, bel. 2, sat. 93; Berg, *Suhovej*, s. 141; Yelena Baygulova'yla mülakat, St Petersburg, Mayıs 2005; SSEES, Pahl-Thompson Koleksiyonu, E. V. Mamlin, s. 4.

53 Gerasimova, "Public Spaces", s. 185–6.

54 Nina Paramonova'yla mülakat, St Petersburg, Haziran 2005.

çıkarılan yeni bir yasa kıdemlileri komünal dairenin tek sorumlusu konumuna yükseltti, polisle bağlarını pekiştirdi ve kapıcıları (*dvorniki*) onların emrine verdi. Merdiven boşluğunu ve avluyu temizleyen, evin çevresini kolaçan eden, geceleyin avlu kapılarını kilitleyen ve gözlerini içeriye girip çıkan herkesin üzerinde tutan kapıcılar namlı muhbirlerdi. Kıdemliler ve kapıcılar aracılığıyla ev idaresi polisin gözetim ve denetim sisteminin temel işlevsel birimi haline geldi.

NKVD 1930'ların ortalarına doğru gizli muhbirlerden oluşan devasa bir şebeke kurdu. Artık her fabrikada, devlet dairesinde ve okulda polise muhbirlik yapan insanlar vardı.[55] Karşılıklı gözetim Sovyet sistemi açısından temel bir unsurdu. Bu kadar büyük bir ülkede Bolşevik rejimi (önceki çarlık rejiminden farklı olmayan bir tutumla) güvenlik için toplumun kendi kendini zapturapt altına almasına dayandı. Tarihsel bakımdan Rusya'nın güçlü kolektif normlara ve kurumlara sahip olması böyle bir politika izlemeye elverişliydi. 20. yüzyıldaki totaliter rejimlerin kolluk işinde toplumu seferber etmeye çalışmalarına ve Doğu Almanya'daki Stasi örneğinde olduğu gibi, bir ya da iki tanesinin bir süre toplumun neredeyse her katmanına sızmayı başarmasına karşın, hiçbiri Sovyet rejiminin altmış yıl boyunca yaptığı biçimde toplumu kolektif kollayıcılık yoluyla denetim altına alma düzeyine ulaşamadı.

Bu kolektif denetim sisteminde *kommunalka* hayati bir rol oynadı. Daire sakinleri komşularına dair hemen her şeyi biliyorlardı: Normal günlük uğraşlarının düzeni, kişisel alışkanlıkları, ziyaretçileri ve dostları, neler satın aldıkları, neler yedikleri, (normalde koridorda bulunan) telefonda neler söyledikleri ve hatta kendi odalarında neler konuştukları. Duvarlar çok inceydi ve birçok odada tavana çıkmazdı. İnsanların tetikte olmaya teşvik edildiği 1930'ların komünal dairesinde gizlice dinleme, gözetleme ve ihbar etme iyice yaygınlaştı. Komşular kapıları açarak koridordaki ziyaretçilere göz atar ya da telefondaki bir konuşmaya kulak kabartırlardı. Bir adam karısıyla ağız kavgasına girdiğinde "tanıklık etmek" ya da aşırı gürültü, sarhoşça davranışlar ya da şiddet halinde müdahalede bulunmak üzere rahatça odalara girerlerdi. Varsayım bir komünal dairede "mahrem" hiçbir şey olmayacağıydı; "Bir kişinin yaptığı hepimizin başına bela açar," sıklıkla söylenen sözlerdi. Mihail Baytalski Astrahan'daki bir akrabasının kaldığı komünal dairede özellikle tetik bir kapı komşusunu şöyle anlatıyor: "Kadın bir kapı kilidinin açılma sesini duyar duymaz, ufacık burnunu kapı ara-

55 V. Semystiaha, "The Role and Place of Secret Collaborators in the Informational Activity of the GPU-NKVD in the 1920s and 1930s (on the Basis of Materials of the Donbass Region)", *Cahiers du Monde Russe*, c. 42, no. 2–4 (2001), s. 231–44. *Ayrıca bak.* P. Holquist, "'Information is the Alpha and Omega of Our Work': Bolshevik Surveillance in its Pan-European Context", *Journal of Modern History*, 69 (Eylül 1997), s. 415–50.

lığından koridora doğru uzatır ve gözlerini fotoğraf çekercesine bir bakışla üzerinize dikerdi. Akrabamız kendisine gelen ziyaretçilerle ilgili bir fişleme dosyası tuttuğunu yeminle belirtti."[56]

Komünal dairenin sıkışık koşullarında kişisel mallar, ortak mutfakta kaybolan gıda maddeleri, odalardan çalınan şeyler, gürültü ya da geceleyin çalınan müzik konusunda sıklıkla münakaşalar çıkardı. "Ortam zehirleyiciydi," diye hatırlıyor sakinlerden biri. "Herkes ötekinin hırsız olduğundan kuşku duyardı, ama asla bir kanıt ortaya konulmazdı; sadece insanların arkasından fısıltıyla söylenen bir sürü suçlama vardı."[57] Herkes bir sinirsel gerginlik içinde olduğundan, kavgaların NKVD'ye bildirilen ihbarlara dönüşmesi pek uzun zaman almazdı. Bu dalaşmaların birçoğu bazı ufak tefek kıskançlıklardan kaynaklanırdı. Komünal daire maddi sıkıntılarla dolu bir sistemde doğal olarak ortaya çıkan Sovyet haset kültürünün evcil merkeziydi. Yoksullukta eşitlik ilkesine dayalı bir sosyal sistemde bir kişi bazı şeylere diğer sakinlerden daha fazla sahip olduğunda, bunun aslında herkesin zararına elde edildiği varsayılırdı. Her türlü maddi avantaj belirtisi – yeni bir giysi, daha iyi bir mutfak eşyası ya da belirli bir özel yiyecek – haliyle bu malların *blat* yoluyla edinildiğinden kuşkulanan diğer sakinlerin saldırganlığını körüklerdi. Komşular algılanan bu eşitsizlikler temelinde ittifaklar oluşturur ve kan davasına dönüşen kavgaları sürdürürdü. Moskova'da 1930'larda büyüdüğü komünal dairede hâlâ yaşayan bir kadın,* bir pastanede çalışan annesi ile muhbir olduğu gayet iyi bilinen kapıcının karısı arasında uzun süren bir kavgayı hatırlıyor. Mutfakta ne zaman pasta ya da çörek görünse, kapıcının karısı annesini hırsızlıkla ya da sabotajla suçlar ve bunu resmî makamlara bildirmekle tehdit ederdi.[58] Mitrofan Moyiseyenko ek gelir sağlamak amacıyla Leningrad'daki komünal bloğundaki sakinlerin mobilya ve pencerelerini tamir eden ve geçici işler yapan bir fabrika işçisiydi. 1935 ilkbaharında onu tamir işlerinde aşırı para istemekle suçlayan komşularıyla bir ağız kavgasına tutuştu. Olaydan sonra komşuları onu bloğun bodrum katındaki atölyesinde Troçki'yi saklama gibi saçma sapan bir iddiayla polise ihbar etti. Mitrofan tutuklandı ve Magadan yakınındaki bir çalışma kampında üç yıl cezaya çaptırıldı.[59]

Mutfak birçok tartışmaya sahne olan bir yerdi. Akşamları insanların içeriye doluşmasıyla her zaman kızışmaya yatkın olurdu. Mutfak bir ortak alan olması-

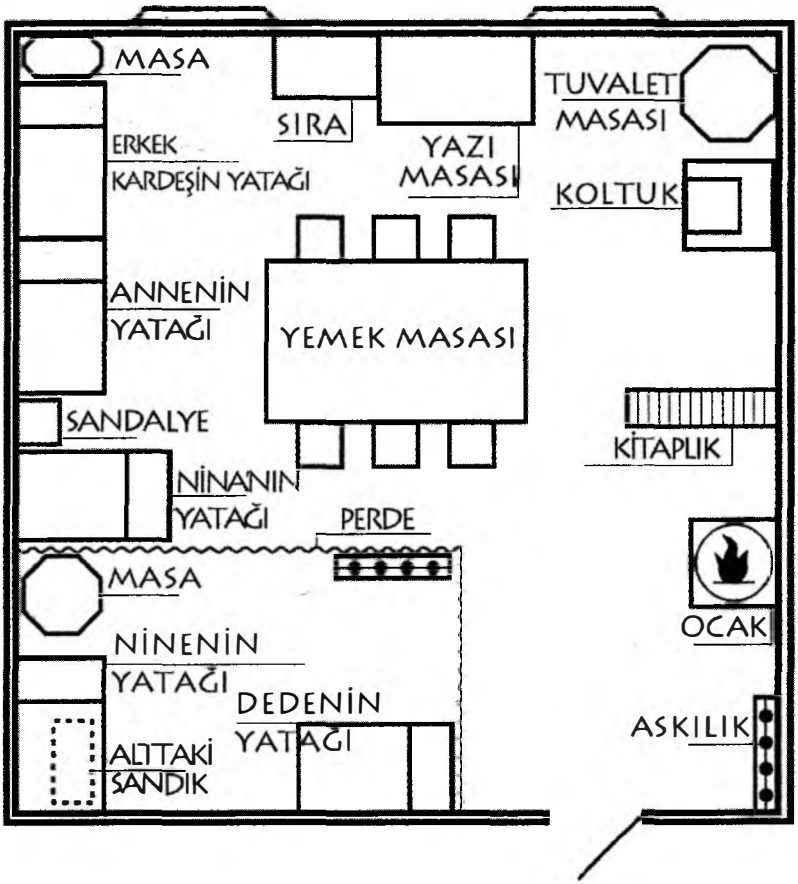
56 Nina Paramonova'yla mülakat, St Petersburg, Haziran 2005; M. Baytalski, *Notebooks for the Grandchildren: Recollections of a Trotskyist Who Survived the Stalin Terror* (New Jersey, 1995), s. 144.

57 mülakat Natalya Grigoreva, St Petersburg, Mayıs 2005.

58 İsimsiz mülakat, Moskova, Mart 2003.

59 Yevgeniya Moyiseyenko'yla mülakat, St Petersburg, Eylül 2005.

* Adının gizli kalmasını istemesinin sebebi budur.



Reyfşneyder ailesinin Üçüncü Sovyetler Konağı'ndaki odası (38 metrekare), Sadovaya Karetnaya, Moskova

na karşın, çoğu komünal dairede her ailenin ocakta ayrı bir yemek pişirme bölmesi, normalde yemeklerin yendiği kendi özel mutfak masası ve mutfak dolaplarında, açık raflarda ya da kışın havanın bir buzdolabı kadar soğuk olduğu pencere aralıklarında ayrı gıda saklama yeri vardı. Özel ve ortak alanlar arasındaki bu karışıklık sürekli bir sürtüşme kaynağıydı; başka birinin yemek pişirme bölmesini, mutfak eşyasını ya da erzakını kullanmak bir rezaletin kopması için yeterliydi. "Bunlar öyle şirret münakaşalar değildi," diye hatırlıyor Minora Novikova. "Hepimiz yoksulduk ve hiç kimsenin çalınmaya değer bir şeyi yoktu. Ama asla yeterli alan olmazdı, herkes mutfakta gerilirdi ve ufak tefek dalaşmalar kaçınılmazdı. Otuz kadının aynı anda yemek pişirdiğini gözünüzde bir canlandırın."[60]

60 Minora Novikova'yla mülakat, Moskova, Mayıs 2005; SSEES, Pahl-Thompson Koleksiyonu, G. E. Mamlina, s. 6.

Mahremiyetin yokluğu en büyük gerginlik kaynağıydı. Ailenin kendi odasında bile kişinin kendisine ait sayacağı alan yoktu. Odanın birçok işlevi vardı – yatak odası, yemek odası, konuk ağırlama yeri, çocukların okul ödevlerini yaptığı çalışma odası, hatta bazen mutfak. Ninel Reyfşneyder kaldığı odayı şöyle anlatıyor:

> Mal olarak herhangi bir kişiye ait tek özel eşya ya da mobilya parçası, tek bir özel raf, sandalye ya da masa yoktu. Bir ölçüde mahremiyet sağlamak için yataklarını bir perdeyle çevirmiş olan ninem ve dedem bile gerçekten kendilerine ait sayabilecekleri bir şeye sahip değillerdi. Ninem bazı özel eşyalarını yatağının altındaki sandıkta tutardı, ama sözgelimi yatağının yanındaki masayı hepimiz kullanırdık.

Birçok aile odasında küçük çocuklar yetişkinlerden ve akşam gelen konuklardan bir ölçüde ayrı kalmaları (ve yetişkinleri soyunup yatağa girerken seyretmemeleri) için derme çatma bir paravanın, bir kitaplığın ya da bir gardırobun arkasında uyutulurdu. Anne baba gece yarısı sessizce sevişmek zorundaydı.[61] Böyle iç içe bir ortamda hayal gücüne pek yer kalmazdı. Komşular koridorda birbirlerini yarı çıplak halde görmeye alışmışlardı. Birbirlerini insanların herkese açık alanlarda korunmak için takındıkları maske olmaksızın en kötü hallerinde – sarhoş ya da gafil anlarında – görüyorlardı. Komşularına bir ziyaretçi geldiğini kapı zili sisteminden anlıyorlardı; ön kapıdaki zilde her odanın ayrı numarası ya da zil sırası vardı. En mahrem işlevler için kullanılan odalar (banyo, mutfak ve tuvalet) herkesçe paylaşılıyordu; geride bırakılan ufak emarelerden kolayca sonuçlar çıkarılabiliyordu. Mutfaktaki çamaşır ipleri, banyodaki kişisel eşyalar, gece vakti tuvalete gidişler – bunlar komşulara her şeyi anlatıyordu. Bu "toplu mahremiyet" biçiminde özel yaşam kolektif yoklamaya sürekli açıktı.[62]

İnsanlar mahremiyetin yokluğunu birçok farklı biçimde hissederdi. Bazıları sürekli müdahalelere, komşuların çat pat içeriye girmesine, banyo kapını tıklamasına ya da ziyaretçileri gözetlemesine kızardı. Bazıları sürekli gürültüye, temizliğin yokluğuna ya da yaşça büyük erkeklerin kızlara yönelik cinsel alakasına tepki gösterirdi. Tuvalet ve banyo sürekli bir sürtüşme ve endişe kaynağıydı. Yelena Baygulova'nın 1930'larda Leningrad'da kaldığı komünal dairede kırk sekiz kişi için tek bir tuvalet vardı. İnsanlar odalarında tuttukları sabunu ve tu-

61 Nina Paramonova'yla mülakat, St Petersburg, Haziran 2005; Yevgeniya Moyiseyenko'yla mülakat, St Petersburg, Eylül 2005; MSP, dos. 3, op. 16, bel. 2, sat. 71–2.
62 Gerasimova, "Public Privacy", s. 224.

valet kâğıdını oraya gidince yanlarında götürürlerdi. Sakinlerden biri 1936'da bir siyah adamla evlendi. "İlk gelişinde bir rezalet koptu," diye hatırlıyor Yelena. "İnsanlar adamla aynı tuvalet ya da banyoyu paylaşmak istemediler. Teninin siyah olmasından dolayı pis olduğunu düşünüyorlardı."[63]

Özel sohbetler başlı başına bir sorundu. Konuşmaların bitişik odalardan açık seçik duyulması nedeniyle, aileler aralarında fısıldaşarak konuşmaya uyum sağladılar. İnsanlar komşularıyla siyaset üzerine konuşmamakta son derece dikkatliydi (bazı komünal dairelerde erkekler hiç konuşmazdı).[64] Burjuva ya da soylu kökenli aileler geçmişlerini gizlemeye özen gösterirlerdi. Bir çarlık subayının torunu olan Alina Dobriyakova Moskova'da bütün diğer sakinlerin fabrika işçileri ve aileleri, anılarındaki ifadeyle "bir yığın düşman bakışlı insan" olduğu bir *kommunalka*'da büyüdü. Dedesinin odalarında saklı tutulan fotoğrafları konusunda kimseye tek söz etmemesi sıkıca tembih edilmişti. Geçmişlerini gizlemek için annesi Parti'ye katıldı ve bir memuriyet işine girdi. "Komşularımız anne babamın kim olduğunu bilselerdi, epey tatsızlık çıkardı; ... bu yüzden bir mezar sessizliği içinde yaşadık," diye hatırlıyor Alina.[65] Bir komünal dairede konuşmak çok tehlikeli olabilirdi. Haneyevski ailesinin evinde Nadejda düpedüz sağırdı, ama anti-Sovyet görüşlerinde açık sözlüydü. Kızlarına çar döneminde hayatın nasıl daha iyi olduğuna açıklamaya giriştiğinde bağırmaya başlardı. Yan odadaki Sazonov'lardan yılmış olan kocası Aleksey ona bağırmaması gerektiğini hatırlatırdı: "Fısıltıyla konuş, yoksa tutuklanacağız."[66]

İnsanlar bir nebze özel yaşam kavgası içindeydi. Havlular ve tuvalet malzemeleri, mutfak eşyaları, tabaklar, kaşık çatallar, hatta tuz ve biber odalarda tutulurdu. Çamaşır yıkamak, yemek pişirmek, bir şeyler atıştırmak, elbise kurutmak için odaların mahremiyeti tercih edilirdi. Ortak alanlar kısmen özelleştirilmişti: Aileler raftaki bir yere, koridorun bir kesimine, mutfak masasının bir bölümüne, bir askıya ya da koridordaki ön kapının yanında ayakkabı bırakılacak bir yere sahip çıkabilirdi. Bütün bu düzenlemeler daire sakinlerince gayet iyi bilinirdi, ama dışarıdan gelen bir yabancı tarafından fark edilmezdi. İnsanlar komşularından uzak kalacakları bir özel alan düşünü kurarlardı. Yevgeni Mamlin'in

63 İnna Şiheyeva'yla (Gayster) mülakat, Moskova, Mayıs 2005; Yelizaveta Çeçik'le mülakat, Moskova, Nisan 2005; Minora Novikova'yla mülakat, Moskova, Mayıs 2005; Maya Rodak'ka mülakat, Moskova, Ekim 2004; Tatyana Vasileva'ya mülakat, St Petersburg, Mayıs 2005; Yelena Baygulova'yla mülakat, St Petersburg, Mayıs 2005.

64 Yelizaveta Çeçik'le mülakat, Moskova, Nisan 2005; İnna Şiheyeva'yla (Gayster) mülakat, Moskova, Mayıs 2005; Minora Novikova'yla mülakat, Moskova, Mayıs 2005; SSEES, Pahl-Thompson Koleksiyonu, E. V. Gavrilova, s. 6–7; G. E. Mamlina, s. 12; MSP, dos. 3, op. 16, bel. 2, sat. 64–5.

65 SSEES, Pahl-Thompson Koleksiyonu, A. A. Dobriyakova, s. 5–8.

66 Aleksey Yurasovski'yle mülakat, Moskova, Mart 2005. *Ayrıca bak.* E. A. Skriyabina, *Stranitsi jizni* (Moskova, 1994), s. 84.

"özlemi komünal mutfağını kullanmaksızın yemeğini pişirip yiyebilmesini sağlayacak biçimde odasına bağlanan servis bölmeli bir mutfaktı, ama bu sadece bir düştü," diye aktarıyor kızı. Yaz aylarında daçaya kaçış komünal dairenin baskılarından kurtulmanın bir yoluydu, tabii maddi gücü bir kır evi kiralamaya yetenler için.[67]

Komünal dairenin tek yararı sakinler arasında bir yoldaşlık ve kolektiflik duygusunu güçlendirmesiydi. Bir komünal dairede geçirdiği yılları her şeyin komşularla paylaşıldığı bir dönem olarak özlemle anan birçok insan var. "Savaştan önce uyum içinde yaşardık," diye hatırlıyor sakinlerden biri:

> Herkes birbirine yardım ederdi ve hiç münakaşa çıkmazdı. Hiç kimse para konusunda cimri değildi – ücretler alınır alınmaz harcanırdı. O sırada hayat eğlenceliydi. Savaştan sonra olduğu gibi, insanlar paralarını saklamaz ve kapılarını kapatmazdı.

Bu nostalji kısmen çocuklukta yaşanan mutluluğun, maddi sıkıntılara rağmen avlunun çocuk oyunları için temiz ve güvenli olduğu ve komünal dairenin bir geniş "aile" havası taşıdığı dönemin anılarıyla bağlantılıdır. *Kommunalka*'da çocuklar anne babalarına oranla diğer ailelerle çok daha fazla kaynaşırlardı: Birlikte oynarlardı ve her zaman birbirlerinin odalarına giderlerdi; bu nedenle birlikteliğin keyfini herkesten daha fazla alırlardı. Leningrad'da 1930'larda bir komünal dairede büyüyen Galina Markelova, "Koca bir aile gibi yaşardık," diye hatırlıyor:

> O günlerde herkes kapıları açık yaşardı ve biz çocuklar evin her tarafına girip çıkardık. Biz koridorda oynarken ve odadan odaya koşarken, büyükler de iskambil ya da domino oynardı. Bu oyunlara para için değil, sırf eğlence için oturulurdu. Ve de her zaman kahkahalar yükselirdi. Büyüklerin sayısı herkesin oyuna katılmasına elvermeyecek kadar fazla olduğundan, masaya sırayla oturulur ve bazıları oynarken, diğerleri seyrederdi. Sovyet bayramlarını bir aile gibi hep birlikte kutlardık; herkes yiyecek ya da içecek hoş bir şey getirirdi. Bir sürü oyunun ve şarkının eşlik ettiği doğum günü partileri çok neşeli geçerdi.[68]

67 İnna Şiheyeva (Gayster) mülakat, Moskova, Mayıs 2005; Yelizaveta Çeçik'le mülakat, Moskova, Nisan 2005; Minora Novikova'yla mülakat, Moskova, Mayıs 2005; Maya Rodak'la mülakat, Moskova, Ekim 2004; Tatyana Vasileva'yla mülakat, St Petersburg, Mayıs 2005; SSEES, Pahl-Thompson Koleksiyonu, E. V. Gavrilova, s. 7; E. V. Mamlin, s. 12.

68 Utehin, *Oçerki*, s. 94–5, 151, 153, 166; Galina Markelova'yla mülakat, St Petersburg, Haziran 2004. *Ayrıca bak.* MM, dos. 12, op. 7, bel. 2, sat. 12–15; TsGASP, dos. 7384, op. 42, bel. 343, sat. 421–4.

Fakat yakınlığın boğucu hale geldiği de olurdu. 1930'larda bir komünal dairede büyüyen sinema yönetmeni Rolan Bikov bu yaşam tarzını her türlü bireysellik belirtisini sindirmeye yönelik bir girişim olarak baskıcı olduğunu hatırlıyor. Ona göre, evde "kolektiflik yasası" egemendi ve ona karşı çıkmaya çalışmanın yararı yoktu – uymayı reddedenlere karşı "herkesi birleştiren" bir hava vardı. Yelizaveta Çeçik de büyüdüğü komünal daire hakkında benzer duyguları taşıyor:

> Bir ölçüde koridordaki bütün yetişkinlerce yetiştirilirdik. Birlikte oynadığım çocuklardan bazılarının anne babaları çok katıydı, yani Bolşevik'ti. Onlardan korkardım ve yanlarında tedirgin olurdum. Dönüp geriye baktığımda, özgür olmadığım duygusuyla büyüdüğümü, birilerinin beni gözetlemesi ve onaylamaması durumunda kendim gibi davranamadığımı kavrıyorum. Sadece dairede benden başka kimse olmayınca bu korkudan sıyrıldığını hissederdim.[69]

Komünal dairenin böyle bir ortamda yıllarca yaşayanlar üzerinde derin bir psikolojik etkisi vardı. Yapılan mülakatlarda uzun süreli kalmış sakinlerden birçoğunun itiraf ettiği şey tek başına olmaktan duyulan yoğun bir korkuydu.* Komünal daire pratikte yeni tipte bir Sovyet kişiliği doğurdu. Özellikle çocuklar kolektif değerlerden ve alışkanlıklardan etkilendi. Aileler bir komünal dairede kendi çocuklarını yetiştirmede denetimi kaybetmekteydi: Onların kültürel gelenekleri ve alışkanlıkları genelde bir bütün olarak evin ortak ilkeleri tarafından bastırılırdı. Minora Novikova dönüp çocukluğuna baktığında, *kommunalka*'nın kendisini "ben" yerine "biz" diye düşünmeye daha eğilimli kıldığına inanıyor.

> Her şey ortaktı. Sır diye bir şey yoktu. Hepimiz eşittik, hepimiz aynıydık. Alıştığım durum buydu ve sonraki yıllarda karşılaştığım farklı yaşam tarzları bana garip geldi. [Bir jeolog] olarak çıktığım ilk gezide biraz tatlı alınca, bunu çevremdeki herkesle paylaştığını hatırlıyorum. Grup lideri bana şöyle dedi: "Ne kadar harcadığını bir tarafa yazmalısın ki, masrafın sana geri ödensin." Bu beni korkunç bir düşünce olarak şaşırttı, çünkü çocukluğumdan beri sahip olduğum her şeyi paylaşmaya alışkındım.

69 N. Lebina, *Povsednevnaya jizn sovetskogo goroda: normi i anomaliy, 1920–1930 godi* (St Petersburg, 1999), s. 195; Yelizaveta Çeçik'le mülakat, Moskova, Nisan 2005.

* Psikiyatrlar uzun süreli sakinler arasında paranoyaya ve şizofrenik kuruntulara düşenlerin yüksek bir oranı bulduğunu da saptamışlardır.

Bir *kommunalka*'da büyüyen bazı kişiler komünal yaşamın kendilerine Sovyet rejiminin kamusal değerlerini – çalışma sevgisi, tevazu, itaat ve uyumluluk – öğrettiğini belirtiyor. Ama bir ihtiyat ve sıkılganlık duygusu asla çok geride değildi. "Kişinin kendini denetlemesi ve ortama uydurması yönünde sürekli bir çabaya gerek vardı," diye hatırlıyor sakinlerden biri.

> Benim de başımdan geçen gözaltı, hapis ve sürgündekinden farklı bir baskı duygusuydu bu, ama bazı bakımlardan daha kötüydü. Sürgünde kişi bir benlik duygusunu korurdu, oysa komünal dairede hissettiğim baskı içsel özgürlüğüme ve bireyselliğime dönük baskıydı. Mutfağa her girişimde orada toplanmış ufak kalabalığın inceleyici bakışlarına hep maruz kaldığım için böyle bir baskıyı, kendimi denetleme gereğini duyardım. Doğal olmak imkânsızdı.[70]

3

Sovyet yurttaşları maddi sıkıntıları ve eşitsizlikleri protesto etmede gecikmedi. Yeni bürokrasinin ayrıcalıklarıyla ilintilendirilen yolsuzluklar ve yetersizlikler konusunda devlete binlerce şikâyet dilekçesi yazıldı. Ancak komünist ütopyayı görecek kadar yaşayacakları beklentisiyle dişini sıkan birçok yurttaş da vardı. Sovyet rejimini 1930'larda ayakta tutan bu düşünceydi. Milyonlarca insan günlük yaşamlarındaki sıkıntıların bir komünist toplumun inşası için gerekli bir fedakârlık olduğuna inanmaya ikna edildi. Bugün sıkı çalışmanın karşılığı yarın herkesin tadına varacağı Sovyet tarzı "iyi yaşam"la alınacaktı.

Alman sosyolog Karl Mannheim *İdeoloji ve Ütopya* (1929) kitabında devrimci Marksistlerin zamanı gerçek ve somut saydıkları müstakbel bir cennete giden yoldaki "stratejik noktalar dizisi" olarak görme eğilimi üzerinde durur. Bu gelecek, günümüzdeki bir etken olduğu ve tarihin gelişim seyrini belirlediği için günlük gerçekliklere anlam kazandırır. Sovyetler Birliği'nde bu zaman anlayışının kökleri 1917 Devrimi'nin ütopyacı tasarımlarında yatmaktaydı. Bolşeviklerin gözünde Ekim 1917 yeni bir insanlık tarihinde birinci yılın başlangıcıydı (tıpkı 1789'un Jakobenlerce yaratılan yeni dünyanın başlangıcı olarak görülmesinde olduğu gibi). Sovyet propagandası bugünü geleceğe yansıtmakla, Devrim'i ("tarihin yürüyüşü"nde) komünist ütopyaya doğru ilerliyormuş gibi sunmak-

70 Minora Novikova'yla mülakat, Moskova, Mayıs 2005; İnna Şiheyeva'yla (Gayster) mülakat, Moskova, Mayıs 2005.

taydı; Beş Yıllık Plan başarılarını bu ütopyanın ufukta belirdiğinin kanıtı olarak selamlamaktaydı.[71]

Beş Yıllık Planlar bu ütopyacı tasarımda can alıcı bir rol oynadı. Plan'ın dayandığı anlayış bütün ekonominin temposunu yükselterek sosyalist geleceğe varmayı hızlandırmaktı. ("Beş Yıllık Plan Dört Yılda!" sloganının dayanağı buydu.) Buna göre Plan bizzat zamanı proleter iradeye tabi kılarak hükmü altına alacaktı. Batı dünyasının kapitalist ekonomilerinde sıkı bir rasyonel zaman bölümlemesine göre düzenlenen çalışma Sovyetler Birliği'nde Beş Yıllık Planlar çerçevesinde belirlenmiş hedeflere göre düzenlendi. Hedefin gerçekleşmesi hep yakın göründüğünden, üretimi "patlatmak", yani hedefe varmak üzere kısa süreli ama çılgınca bir tempoyla çalışmak anlamlıydı. Böylece daha sonra dinlenmek mümkün olacaktı. Stalinist ekonomi Beş Yıllık Plan hedeflerine ulaşmaya dönük bu üretim "patlaması" üzerine kuruluydu, aynen sistemin bir bütün olarak bugünkü sıkıntıların komünist ütopyada ödüllendirileceği anlayışına dayanması gibi. Birinci Beş Yıllık Plan'ın *vidvijenets*'lerinden biri olan ve daha Parti üst kademelerine yükselen Nikolay Patoliçev anılarında şunu belirtiyor: "Biz Sovyet insanları bilinçli olarak kendimizi epeyce mahrum bıraktık."

> Kendimize şunu söylerdik: "Bugün gerçekten ihtiyaç duyduğumuz şeylere sahip değiliz. Peki, ne olacak? Bunları yarın elde edeceğiz." Parti davasına inancımızın güç kaynağı buydu! Benim kuşağının gençleri bu inançla mutluydu.[72]

Birçok insan dönüp 1930'lara baktığında, bugünden ziyade gelecek için yaşama duygusunu hatırlıyor. Böyle bir duygu 1917'den sonra yetişen kuşakta, yani Sovyet rejiminin değerlerini ve ideallerini Patoliçev gibi tam anlamıyla sindirmiş gençlerde özellikle güçlüydü. Bu kuşağın gözünde komünist ütopya uzak bir düş değil, köşeyi döner dönmez varılacak somut bir gerçekti. 1920'lerin ve 1930'ların Sovyet öğrencileri komünizmi uzak görünen bir bilimkurgu çerçevesinde değil, daha çok yaşadıkları somut gerçekliğin bir dönüşümü (bol süt veren inekler, harıl harıl çalışan fabrikalar) olarak hayal etmekteydi.[73] Sovyet propagandasının yanı sıra sosyalist gerçekçi edebiyat ve sanat onla-

71 K. Mannheim, *Ideology and Utopia: An Introduction to the Sociology of Knowledge* (Londra, 1991), s. 184, 219. Bu paragrafın dayandığı kaynak için *ayrıca bak.* A. Kelly, "In the Promised Land", *New York Review of Books*, c. 48, no. 19 (29 Kasım 2001).

72 N. Patoliçev, *İspitaniya na zrelost* (Moskova, 1977), s. 170.

73 V. Petrov, *Bit derevni v soçineniyah şkolnikov* (Moskova, 1927); T. Egorov, *Kem hotyat bit naşi deti? Sbornik detskih pisem dliya ottsov* (Moskova ve Leningrad, 1929); G. Petelin, *Dadim slovo şkolniku* (Moskova, 1931).

rı Sovyet geleceğine böyle bakacak şekilde yetiştirmişti. Sosyalist gerçekçilik 1934'teki Yazarlar Birliği Birinci Kongresi'nde resmen tanımlandığı gibi, "devrimci gelişim sürecinde gerçekliği aslına uygun olarak ve tarihsel bakımdan somut biçimde sunmayı" öngörmekteydi. Sanatçının rolü dünyayı şu anda olduğu gibi değil, komünist gelecekte bürüneceği (ve bürünmekte olduğu) biçimde göstermekti.

Liyudmila Elyaşova'ya (d. 1921) ve kız kardeşi Marksena'ya (d. 1923) göre, komünist ütopyaya ilişkin bu kavrayış Leningrad'daki okul arkadaşlarınca yaygın olarak paylaşılmaktaydı:

> Hepimiz mutlu bir gelecek beklentisiyle eğitildik. Kız kardeşimin gözde porselen oyuncağımızı kırışını hatırlıyorum. Başka bir oyuncak alacak paramız yoktu; ama oyuncakların sergilendiği bonmarşeye gittik ve Marksena şunu söyledi: "Komünizm geldiğinde şu oyuncağımız olacak." Komünizmi bizim de görecek kadar yaşayacağımız, her şeyin bedava olacağı ve herkesin hayal edilebilecek en mutlu yaşamı süreceği bir dönem olarak canlandırırdık gözümüzde. Bu güzel geleceği beklemekten memnunduk.[74]

Moskova'da 1930'larda büyüyen Raysa Orlova, "geleceğe doğru atılma" duygusunun yaşanan anı nasıl gerçekdışı gibi gösterdiğini şöyle aktarıyor:

> Bu köhne duvarlar arasındaki [Moskova'nın Tverskaya Caddesi'nde büyüdüğü apartmandaki] yaşantının ulaşılacak gerçek hayata bir hazırlıktan ibaret olduğu konusunda sarsılmaz bir inancım vardı. Hayat yeni ve ışıltılı bir beyaz evde başlayacaktı; orada sabahları egzersiz yapacaktım, orada ideal düzen hüküm sürecekti, orada her türlü cesur atılıma girişecektim. Çağdaşlarının çoğu – ister çadırda, ister yeraltı sığınağında, ister komünal dairede, isterse de o dönemdeki bakışla lüks özel dairede yaşasınlar – hayata ilişkin aynı gelgeç, kaba ve basmakalıp yaklaşımı paylaşmaktaydı. Büyük hedefe doğru, yeni hayata doğru her geçen gün daha hızlı ilerleyecektik. Her şey değişebilirdi ve değişmeliydi: Caddeler, evler, kentler, sosyal düzen, insan ruhları. Ve de bu iş hiç de zor görünmüyordu. Coşkulu insanlar önce tasarıyı kâğıda dökecek, ardından eskiyi yerle bir edecekti. ("Yumurta kırmadan omlet yapılamaz.") Daha sonra molozlar silip süpürülecek ve böylece temizlenen alana sosyalist düşün öngördüğü yapı

74 MSP, dos. 3, op. 47, bel. 2, sat. 7.

> dikilecekti. Rusya'nın yeniden inşasında izlenen yol buydu. İnsanlar açısından da aynı şeyin mümkün olduğunu sanıyorduk.[75]

Moskova bu ütopyanın inşaat alanıydı. "Yakın" ve "şimdi" kavramlarının birbirine karıştığı komünist hayal gücünde Moskova'nın inşa halindeki sosyalist ütopyanın bir simgesi olarak efsanevi bir konumu ve anlamı vardı. Bu fantastik düşler ve hayaller kentinde bir temel çukuru geleceğin bir konut bloğuydu; bir kilisenin yıkılışı bir kültür sarayının ortaya çıkacağının işaretiydi. Moskova'ya anne babasıyla birlikte 1935'te gelen Alman komünist Wolfgang Leonhard, yanlarındaki eski 1924 haritasının yerine yenisini edinmeye çalışınca uğradıkları şaşkınlığı şöyle anlatır: Yeni haritada nazım plan uyarınca 1945'te tamamlanması öngörülen bütün imar girişimleri sanki bitmiş gibi yer almaktaydı. "Gezilere çıkarken yanımıza kentin her iki planını alırdık: Biri Moskova'nın on yıl önce nasıl olduğunu, diğeri ise on yıl sonra nasıl olacağını gösteren planlar."[76]

Sovyetler Birliği'nde 1930'ların başlarındaki değişimin hızı baş döndürücüydü. Yeni bir dünyanın yaratılmakta olduğu hayali– Batı'daki çok sayıda sosyalist aydın da dahil – birçok kimseyi Stalinist rejim konusunda kendisini kandırmaya yöneltti. Genç bir hukuk öğrencisi olan Nina Kaminskaya, babasının bir Sovyet bankasındaki işinden atılmasından ve daha karanlık bir gerçekliğe dair emarelerin artmasından sonra bile yeni dünyaya inancını sürdürdü. Anılarında arkadaşlarıyla birlikte o dönemde söylediği bir şarkıyı aktarır. Gelecekteki mutlu yaşama dönük sevinci işleyen bu şarkı, o kuşağın iyimserliğini ve anne babalarının yaşadığı trajedi karşısındaki körlüğünü simgeler:

> Ülkemize inanmak öylesine kolay ki,
> Ülkemizde solumak öylesine özgür ki:
> Ey şanlı, sevgili Sovyet yurdumuz...
> Sovyet yaşamımız o kadar güzel ve parlak ki,
> Gelecek çağlarda çocuklar herhalde
> Geceleyin yataklarına girdiklerinde
> Ağlayacaklar niçin o zaman doğmadık diye.[77]

75 R. Orlova, *Vospominaniya o neproşedşem vremeni* (Ann Arbor, 1983), s. 30.

76 *İzvestiya*, 14 Temmuz 1935, s. 2; A. Tertz, *On Socialist Realism* (New York, 1960), s. 78; *Soviet Writers' Congress, 1934: The Debate of Socialist Realism and Modernism* (Londra, 1977), s. 157; S. Fitzpatrick, *The Cultural Front: Power and Culture in Revolutionary Russia* (Ithaca, 1992), s. 217; W. Leonhard, *Child of the Revolution* (Londra, 1957), s. 22.

77 N. Kaminskaya, *Final Judgment: My Life as a Soviet Defence Attorney* (New York, 1982), s. 18–21.

Sovyet aydınlar bu iyimser havaya öylesine kapılmışlardı ki, Stalinist rejimin ilerleme adına işlediği korkunç suçlara gözlerini yumdular. Boris Pasternak Nisan 1935'te Olga Freidenberg'e şöyle yazmıştı:

> Doğrusu, ömrüm geçtikçe yapılmakta olan işlere inancım her şeye rağmen daha da sıkılaşıyor. Bunların büyük bir bölümü vahşet olarak sarsıcı görünüyor, [ancak] insanlar daha önce hiç bu kadar ileriye, böylesine bir özgüven duygusuyla, böylesine halis güdülerle ve böylesine hayati, böylesine aklı başında gerekçelerle bakmamışlardı.

Nadejda Mandelştam anılarında kendisinin ve şair kocası Osip Mandelştam'ın da "gözler önünde olup biten bütün o harika şeylerin farkına varamamaları" halinde Devrim'in kendilerini devre dışı bırakacağı yönündeki anlık korkularla bazen bu şekilde düşünmeye sürüklendiklerini aktarıyor. Osip 1934'te arkadaşlarına Stalin hakkındaki kışkırtıcı şiirini ("katil ve köylü celladı") okuduktan sonra tutuklandı. Nadejda'ya göre, kocasının yaptığı gibi gerçeklikle yüzleşmede diretmek yerine, komünist ütopya adına yapılanlara inanmak daha kolaydı: "Bugünü geleceğin tuğlalarıyla inşa etmenin mümkün olmadığını bilen biri kaçınılmaz akıbete uğramamak ve idam mangasının önüne çıkarılmamak için önceden içine kapanmaya mecburdu."[78]

Bu gelecek hayalini kabul etmenin gereği rejimle gizli anlaşma yolunu kolaylaştıracak belli tutumları benimsemekti. Yani, Parti'yi doğruluğun kaynağı olarak görmek gerekirdi. Birçok kimse açısından, bu inanç beraberinde mevcut gerçekliğin görünen doğrusu ile Parti'nin daha yüce devrimci doğrusu arasında sürekli bir çekişmeyi getirdi. Bu da onları iki doğru arasındaki uçlarda yaşamaya, daha iyi bir yaşam vaadine hâlâ inanmakla birlikte Sovyet sisteminin aksaklıklarını kabul etmeye zorladı – böyle bir şey ancak siyasal inanca dayanan bir bilinçli edimle başarılabilirdi. Genç bir komünistken 1932–3'te "kulak"lara yönelik en feci aşırılıkların bazılarında yer alan Lev Kopelev, anılarında kendi ahlaki yargısını (onun ifadesiyle "öznel doğru") Parti'nin daha yüce ahlaki hedeflerine ("nesnel doğru") tabi kılma çabalarına değiniyor. Kopelev ve yoldaşlar köylülüğe yaptıkları şeylerden dolayı dehşete düşmekle birlikte Parti'ye saygılıydı: "Vicdan, onur [ve] insancıllık" konusundaki "burjuva" idealler diye bir tarafa itecek şekilde yetiştirilmiş oldukları şeyler temelinde bu tutumdan cayma ihtimali ödlerini koparmaktaydı. "En çok korktuğumuz şey pusulamızı şaşırmak,

78 *The Correspondence of Boris Pasternak and Olga Freidenberg, 1910–1954* (New York, 1982), s. 154; N. Mandelstam, *Hope Against Hope: A Memoir* (Londra, 1989), s. 115.

kuşkuya ya da sapkınlığa düşmek ve sınırsız inancımızdan yoksun kalmaktı," diye hatırlıyor Kopelev [79]

Wolfgang Leonhard benzer bir ikili gerçekliğin bilincindeydi. Komsomol'a katıldığı sırada, "Sovyetler Birliği'ndeki gerçekliğin *Pravda*'da sunulan tablodan tamamen farklı olduğunu çoktan kavramış" biriydi. Annesi 1937'de tutuklanmıştı; bütün arkadaşları ve öğretmenleri alınıp götürülmüştü; bir yetimhanede yaşayıp büyümüştü. Ama Komsomol'a kabul edilmekten duyduğu keyfi "yadırgayabilecek" Batılı okurlarına durumu şöyle açıklıyor:

> Bu şeyleri, hatta kişisel izlenimlerimi ve deneyimlerimi temel siyasal inancımdan bir şekilde ayırdım. Neredeyse iki ayrı düzlem var gibiydi – biri kendimi eleştirel bir konumda bulduğum günlük olaylarla ve deneyimlerle, diğeri ise o sırada tereddütlerime rağmen genel ilke açısından hâlâ doğru saydığım büyük Parti çizgisiyle ilgiliydi.[80]

1937–38'deki Büyük Terör'ün doruğunda bile inançlarını hâlâ korumayı başaran birçok kişi vardı. Bunlar kitlesel tutuklamaları "*les rubyat – şçepki letyat*" ("Orman biçildiğinde yongalar uçuşur" ya da "Yumurta kırılmadan omlet yapılamaz") soyut formülüyle açıklamaktaydı.

"Komünizme doğru ilerleyiş"e inanç yol açtığı insan maliyetini kabullenmeyi zorunlu kılmaktaydı. Parti kendi yandaşlarına içeride ve dışarıda komünist ütopyanın nihai zaferine son verebilecek "kapitalist unsur"lara karşı bir ölüm kalım mücadelesi içinde olduklarını anlatmaktaydı. Hitler'in 1933'te iktidara yükselişi bu mücadelede can alıcı bir dönüm noktasıydı. Bu olay Sovyetler Birliği'nin komünizme doğru ilerleyişiyle birlikte düşmanlarının direnişinin artacağını söyleyen Stalin'in teorisini doğrulayıcı bir gelişme sayıldı. Tutumunu sertleştiren Parti kuşkucu kişileri kuşkularını bir yana bırakıp faşizme karşı mücadeleye katılmaya (ya da "faşist uşakları" damgasını yeme riskini göze almaya) zorladı. Parti'yi arındırma kampanyası 1933'ten itibaren pasif üyelerin ve "gizli düşman"ların kökünü kazımak üzere bireysel edimlerin daha sıkı mercek altına alınmasıyla yoğunlaştı. Leningrad'da kentin Parti şefi Sergey Kirov'un Aralık 1934'te öldürülmesinin ardından binlercesi tutuklanıp sürgüne gönderilen eski soylu ve burjuva kalıntılarıyla başlamak üzere, toplumun bütün kesimleri "düşmanlar" ve "yabancı unsurlar" olarak hedef alındı. "Kapitalist geçmişin kalıntısı" sayılan her topluluğun (eski "kulak"lar, küçük esnaf, Çingeneler, fahişeler,

79 L. Kopelev, *No Jail for Thought* (Londra, 1975), s. 11–13.
80 Leonhard, *Child of the Revolution*, s. 81.

suçlular, berduşlar, dilenciler vb.) komünist toplumu kurmanın önündeki bir engel olarak tasfiye edilmesi işten değildi artık. 1932–36 arasında "sosyal bakımdan zararlı unsur" olarak görülen on binlerce kişi polisçe toplanıp kentlerden sürüldü.[81] Bunların çoğu Gulag'a gönderildi.

4

Ağustos 1933'te önde gelen 120 Sovyet yazarından oluşan bir "takım" Beyaz Deniz Kanalı'ndaki çalışma kamplarının OGPU şefi Semyon Firin tarafından düzenlenen bir kanal turuna çıktı. Gezi fikrinin kaynağı Maksim Gorki'nin Moskova'daki evinde Ekim 1932'de yapılan bir toplantıydı. Bu toplantıda ülkenin önde gelen bir takım yazarları, aralarında Stalin'in de bulunduğu Politbüro üyeleriyle ve başka Parti yetkilileriyle edebiyatın görevlerini tartıştı. Gorki sosyalist gerçekçilik doktrininin ilk ifadelerinden biri olarak Beş Yıllık Planlar'ın "görkemli başarıları"na denk düşecek bir kahramanca edebiyat çağrısında bulunurken, Sovyet yazarlarını "insan ruhunun mühendisleri"ne benzeten Stalin onlara ilham verecek bir kanal turu önerdi. Her şey OGPU tarafından düzenlendi. "Çeka görevlilerinin konuğu olduğumuz dakikadan itibaren bizim için eksiksiz komünizm başladı," diye ironi dolu bir yorum yapacaktı yazar Aleksandr Avdeyenko daha sonraları. "Bize isteğe göre yiyecek ve içecek verildi. Hiçbir şey ödemedik. Füme sosis, peynir, havyar, meyve, çikolata, şarap ve konyak bolca ikram edildi. Üstelik kıtlığın yaşandığı bir yıldaydık."[82]

Yazarlar Leningrad'daki lüks Astoriya Oteli'ndeki konaklamanın ardından trenle gittikleri Beyaz Deniz Kanalı'nda bentleri ve havuzları incelediler ve mahkûmların sahneye koyduğu bir tiyatro gösterisini izlemek üzere kültür merkezini ziyaret ettiler. Bulundukları geminin güvenli ortamından mahkûmların nasıl çalıştığını gördüler, ama onlarla konuşmalarına izin verilmedi. Onlara sunulan şeyin aslında kamp yaşamının sterilize bir versiyonu olduğu birçok yazar için apaçıktı. "Bize 'Potemkin Köyleri' gösterdikleri bence besbelliydi," diye belirtecekti Tamara İvanova 1989'da. Ama yazarların kuşkuları olsa bile, çok azı o sırada bunu dile getirecek kadar cesurdu. Gezi boyunca yazarların rehberlik yapan Firin'e sorular yöneltme şansı vardı. Avdeyenko'ya göre, zorunlu çalışma uygulamasını soran tek yazar Dimitri Mirski'ydi. İç Savaş sırasında Beyaz Ordu

81 D. Shearer, "Social Disorder, Mass Repression and the NKVD During the 1930s", *Cahiers du Monde Russe*, c. 42, no. 2–4 (2001), s. 505–34; P. Hagenloh, "'Socially Harmful Elements' and the Great Terror", S. Fitzpatrick (ed.), *Stalinism: New Directions* (Londra, 2000), s. 286–308.

82 RGALI, dos. 1604, op. 1, bel. 21, sat. 32; A. Avdeyenko, "Otluçenye", *Znamiya*, no. 3 (1989), s. 11.

saflarında çarpışmış eski bir prens (Prens Dimitri Sviyatopolk-Mirski) olan bu yazar Britanya'ya göç ettikten sonra komünistlere katılmış ve 1932'de Sovyetler Birliği'ne dönmüştü; çünkü Stalin Rusya'sının "dünya tarihinde muazzam bir rol" oynayacağı kanısındaydı ve bunun bir parçası olmaya niyetliydi. Onun sorgulaması diğer yazarları tedirgin etti. Kanalın inşasını çevreleyen gizlilik havası konusunda kendince kuşkular beslediği belliydi. "Burada her adımda saklanan sırlar var. Her bendin altında. Her havuzun altında." Avdeyenko'ya söylediği bu sözler anlaşıldığı kadarıyla orada gömülü cesetlere bir göndermeydi. Ama böyle kuşkular Mirski'yi bile kanalın bitirilişini kutlamak üzere OGPU'nun sipariş ettiği bir kitabın yayınına katılmaktan alıkoymadı. Editörlüğünü Firin ve Gorki'nin yaptığı *Beyaz Deniz Kanalı* aralarında Mihail Zoşçenko, Viktor Şklovski, Aleksey Tolstoy ve Valentin Katayev'in bulunduğu önde gelen otuz altı Sovyet yazarının yanı sıra fotoğrafları çeken sanatçı Aleksandr Rodçenko tarafından yıldırım hızıyla hazırlandı. Kitap Ocak 1934'teki On Yedinci Parti Kongresi'nin delegelerine "Sovyet yazarların Bolşevizm davasına hizmet etmeye hazır oluşunun bir belirtisi olarak" sunuldu. Kanalın inşa tarihi olarak tanıtılmasına karşın, kitabın başlıca teması ve propaganda mesajı bedensel emeğin ıslah edici ve kurtarıcı etkisiydi. Suçluların ve "kulak"ların kanal inşasındaki büyük kolektif çalışmaya katılmakla, "topluma yararlı olma duygusunu tatmaya başladığı" ileri sürüldü. Mahkûm emeği güya onları değiştirip sosyalist yapmıştı.[83]

Yazarların bu şekilde Gulag'ı meşrulaştırmaya ortak olmalarının farklı sebepleri vardı. Hiç kuşkusuz bazıları Stalinist *perekovka* idealine, yani mahkûm emeği yoluyla insan ruhunu yeniden kalıba dökmeye inanmaktaydı. Örneğin, Zoşçenko'nun *Beyaz Deniz Kanalı* için yazdığı bir hikâye Rottenberg adlı sıradan bir hırsızı konu alır; hayatta pusulasını şaşırmış bu kişi kanalda mahkûm olarak çalışması sayesinde doğru yola döner. *Literaturnyi Leningrad*'da çıkan bir makalede açıkladığı üzere, Zoşçenko hikâyesinin olgusal temele dayandığı kanısındaydı:

> Hayatlarını aylaklık, sahtekârlık, hırsızlık ve cinayet üzerine kurmuş insanları merak ettiğim için, bütün dikkatimi onların yeniden eğitilmesi temasına verdim. Doğrusu, bu ünlü yeniden kalıba dökmenin düpedüz mahkûmların özgürlük ya da prim elde etme arzusunun sinik ifadesi olduğu varsayımıyla ilk başta oldukça kuşkucuydum. Ama bu konuda yanıldı-

83 C. Ruder, *Making History for Stalin: The Story of the Belomor Canal* (Gainesville, Fl. 1998), s. 50; G. Smith, *D. S. Mirsky: A Russian-English Life, 1890–1939* (Oxford, 2000), s. 209; Avdeyenko, "Otluçenye", s. 18; *Belomorsko-baltüiskiy kanal imeni Stalina: istoriya stroyitelstva 1931–1934 gg.* (Moskova, 1934).

> ğımı söylemek zorundayım. [Beyaz Deniz Kanalı gezisinde] sahici haliyle yeniden kalıba dökmeyi gördüm. İnşaat işçilerindeki gerçek gururu gördüm ve (artık hak ettikleri sıfatla) bu yoldaşlardan birçoğunun psikolojisinde gerçek bir değişimi fark ettim.[84]

Gorki de buna inananlardan biriydi. Aslında Beyaz Deniz Kanalı'nı hiç görmemişti; ama bu durum OGPU'nun yazdırdığı kitapta coşkulu övgülerde bulunmasına bir engel oluşturmadı. (Aynı şekilde 1935'te kanalı "bir mühendislik başarısı, ... insanın yeniden yaratılışında bir zafer" diye öven Sidney ve Beatrice Webb gibi yabancı sosyalistler için de konudan bihaber olmak bir engel değildi.) 1920'li yılları Batı'da geçiren Gorki 1928'deki çeşitli yaz gezilerinin birinde Sovyetler Birliği'ne dönmüş ve 1931'de temelli oraya yerleşmişti. "Büyük Sovyet yazarı" nişanlara boğuldu; ona oturması için Moskova'daki ünlü Riyabuşinski konağı ve iki büyük daça, ayrıca emrine (sonradan OGPU casusları oldukları anlaşılan) özel hizmetçiler verildi; Stalin'e hizmet veren aynı polis mağazasından özel yiyecekleri alma olanağı sağlandı. Bu bakımdan Gorki'nin Beş Yıllık Plan'ın "büyük başarı"larının ardında yatan muazzam insan acılarını görememesi herhalde şaşırtıcı değildir. Yazar 1929 yazında Solovetski çalışma kampını ziyaret ettiğinde OGPU rehberlerinin kendisine gösterdiği şeylerden öylesine etkilendi ki, yazdığı bir makalede birçok mahkûmun kamptaki çalışmayla ıslah olduğunu ve işini çok sevdiği için cezasının bitiminden sonra da adada kaldığını ileri sürdü. "Bence çıkarılacak sonuç apaçık," diye yazdı Gorki. "Solovetski gibi başka kamplara ihtiyacımız var."[85]

Hiç kuşkusuz Mirski gibi sırf merak duygusuyla geziye katılan yazarlar da vardı. Yazar Mihail Bulgakov gibi bazılarının katılma sebebi ise projede yer almaktan kaçınmaları halinde karşılaşacakları sonuçlardan korkmalarıydı. Kardeşi bir çalışma kampında hapis yatan edebiyat teorisyeni ve romancı Viktor Şklovski yazarlar takımına katılmadı; ama Beyaz Deniz Kanalı'na ayrı bir gezi yaptı ve sadece OGPU derlemesinde değil, başka birkaç eserde *perekovka* fikrini destekledi. Hatta Beyaz Deniz Kanalı'yla ilgili bir propaganda filminin senaryosunu yazdı. Şklovski'nin bu işi inanarak yapmış olması pek akla yakın görünmüyor. (Beyaz Deniz Kanalı gezisinde duygularını soran bir OGPU yetkilisine, "Bir kürk mağazasındaki canlı bir gümüş tilki gibi," diye esprili bir karşılık vermişti.) Kızının ifadesine göre, bu sadece "kardeşinin hayatı için ödemek zorunda

84 A. Starkov, *Mihail Zoşçenko: sudba hudojnika* (Moskova, 1990), s. 139.

85 S. ve B. Webb, *Soviet Communism: A New Civilization?*, 2 c. (Londra, 1935), c. 2, s. 591; İvan Çuhin, *Kanalo-armeyitsi: istoriya stroyitelstva Belomorkanala v dokumentah, tsifrah, faktah, fotografiyah, svidetelstvah içastnikov i oçevidtsev* (Petrozavodsk, 1990), s. 37.

kaldığı bedel"di. Şklovski'nin kardeşi 1933'te serbest bırakıldı, ama 1937'de yeniden tutuklandı ve Gulag'ta temelli kaybolup gitti.[86]

Kariyerist güdüler de bir rol oynadı. Beyaz Deniz Kanalı gezisine katıldığında proleter kökenli, pek tanınmamış bir yazar olmasına karşın, sadece iki yıl sonra, 1935'te Sovyet basınında ilk romanına ilişkin övücü eleştiriler çıkan Avdeyenko açısından kesinlikle böyle bir etken söz konusuydu. "Zirveye çıkmamı ve hayatımın yoluna girmesini gezi sağladı," diye itiraf edecekti daha sonraları. "Edebiyata soyunan bir yıldırım işçi! Tek bir hareketle Sovyet panteonunda yüksek nişana layık yazarlar safına katıldım." Avdeyenko Beyaz Deniz Kanalı'ndaki çalışma kamplarıyla ilgili OGPU (NKVD) yayın organı *Perekovka*'nın düzenli yazarları arasına girdi ve insanı yeniden kalıba dökmenin bir biçimi olarak mahkûmları çalıştırmayı öven makaleler yazdı.[87]

Konstantin Simonov adını Beyaz Deniz Kanalı sayesinde duyuran bir başka "proleter yazar"dı. 1933'te Mejrabpomfilm stüdyolarında bir teknisyen olarak çalışmaktaydı, yani Boris Babitski'nin emri altındaki yüzlerce teknisyenden biriydi. Simonov ve diğer teknisyenler öğle yemeği molalarını Pudovkin ve Golovniya'yı *Firari* filminin setinde çalışırken izlemekle geçirmekteydi. (Ona göre bu deneyim sanata ilgi duymasını sağlamıştı.) "O yıllarda doğru dürüst bir eğitimim yoktu," diye aktarıyor Simonov anılarında, "ama bir sürü kitap, özellikle de tarihi kitapları okurdum ve ömrümde ilk kez yazmaya koyuldum." Beyaz Deniz Kanalı propagandasının verdiği ilhamla Simonov'un mahkûm işçilerin yeniden kalıba dökülüşü üzerine "kötü şiirlerle doldurduğu bir defter" bir şekilde Goslitizdat'ın (Devlet Yayınevi) ve OGPU'nun dikkatini çekti. Bu şiirlerden biri olan "Beyaz Deniz Kanalı"ndan bazı parçalar 1933'te genç Sovyet yazarlarının şiirlerinin yer aldığı bir derlemede yayımlandı. Simonov bu başarıdan aldığı güçle Nisan 1934'te, çalışma kamplarını övücü bir şiir derlemesi için mahkûm işçilerin yeniden kalıba dökülüşüne ilişkin malzemeler toplamak üzere kanalı dolaşma izni için Goslitizdat'a başvurdu. Goslitizdat geziyi onayladı ve Beyaz Deniz Kanalı'ndaki Medvejegorsk çalışma kampında bir ay geçirmesi için gerekli masrafları karşılamak üzere onu *Perekovka*'nın bir muhabiri olarak görevlendirdi. Orada aynı koğuşta kaldığı mahkûm ekibi henüz on dokuz yaşındaki şairi çok ciddiye almadı. ("Onlara Beyaz Deniz Kanalı üzerine bir şiir yazmakta olduğumu söyleyince bana güldüler.") Simonov'a göre, mahkûmlar bu sebeple ona karşı "nispeten doğal" davranmıştı.[88]

86 Ruder, *Making History for Stalin*, s. 56–9.

87 Avdeyenko, "Otluçenye", s. 8; RGALI, dos. 1814, op. 1, bel. 944, sat. 6, 14.

88 RGALI, dos. 1814, op. 10, bel. 339; bel. 360, sat. 33, 35–6. Simonov ve Pudovkin üzerine *bak.* K. Simonov, "O Vsevolode İllarionoviçe Pudovkine", *Pudovkin v vospominaniyah sovremennikov* (Moskova, 1989), s. 274–81.

1934 yazının başlarında Beyaz Deniz Kanalı'nın inşası büyük ölçüde tamamlanmıştı. Simonov'un gözlemlediği işçiler yol ve tesis yapımında çalıştırılmaktaydı – 1931–3'te on binlerce cana mal olan ve ağır kol işçiliğine dayanan ana kanalın kazı çalışmalarına kıyasla görece kolay işlerdi bunlar. Proje sona doğru yaklaşırken, kamp idaresi işçileri primler, nişanlar ve madalyalarla ödüllendirmeye yöneldi. Ayrıca Simonov'un ziyaret ettiği kanal kesiminde işgücünü oluşturan hafif suçlulardan bazılarını erken tahliye etmeye başladı. Bu ödüllerin asıl amacı *perekovka* efsanesini somutlaştırmaktı. Böylece mahkûmlar özgürlüğe ya da maddi avantajlara kavuşmak amacıyla sıkı çalışıp kendini yenilemeye (ya da yenilenmiş izlenimini vermeye) özendirildi. Simonov bu görünüşe aldandı, ne de olsa genç ve saftı. Anılarında belirttiği gibi, Beyaz Deniz Kanalı'ndan "insanların yeniden kalıba dökülüşü üzerine yeni şiirler yazmaya hazır" halde döndü:

> Orada uzun süre kalmamış olsam da, yeniden kalıba dökmenin nasıl işlediğini – tam da olması gerektiğine inandığım şekilde yürüdüğünü – kendi gözlerimle gördüğüm kamsındaydım. Bizimki gibi bir toplumda bir kişinin işlediği günahların bedeli çalışma dışında neyle ödenebilir ki?

Simonov özellikle geçmişte Geçici Hükümet'le yakın işbirliği yapmış ("fiilen Kışlık Saray'ın son komutanı") olan bir mühendis hakkında anlatılan bir hikâyeden etkilendi.

> [Adam] 58. Madde uyarınca sekiz ve belki de on yıl cezaya çarptırılmıştı. Beyaz Deniz Kanalı'nda mühendis olarak çok iyi çalıştığı için daha üç yılını doldurduğunda serbest bırakılmış ve daha sonra Moskova–Volga Kanalı'yla bağlantılı bir inşaatta başmühendis olarak gönüllü çalışmıştı. Bu türden hikâyeler yolculuğumda edindiğim izlenimlerle pekişti.*

Aslında, belli uzmanların tahliyeden sonra Gulag sisteminde çalışmayı sürdürmeleri yeniden kalıba dökmenin nadir görülen bir sonucuydu. Ama Simonov Beyaz Deniz Kanalı'nda gördüğü şeylerin daha önce duyduğu ya da Sovyet basınında okuduğu hikâyelerle uyuştuğuna inandı. Anılarında şunu aktarıyor: "An-

* Simonov burada Kerenski'nin Ekim 1917'de Kışlık Saray komutanlığına atadığı maden mühendisi Pyotr Palçinski'den (1875–1929) söz ediyor olabilir. Bolşeviklerce hapse atılan Palçinski daha sonra serbest bırakıldı ve 1920'lerde Rusya Teknik Enstitüsü'ndeki işine dönmesine izin verildi. 1928'de yeniden tutuklandı ve ertesi yıl infaz edildi. Palçinski gibi ünlü mahkûmlar hakkında birçok kamp efsanesi vardı ve Simonov'un bunlardan birine kandığı anlaşılıyor.

ladığım kadarıyla Beyaz Deniz Kanalı sadece bir kanalın inşasına yönelik değildi; kötü insanları iyi insanlara, adi suçluları Beş Yıllık Plan'ın mimarlarına çevirmeye yönelik bir insancıl okuldu."[89]

Bir "proleter yazar" olarak kimliğini yeniden oluşturma uğraşı içindeki bir soylu olan Simonov açısından, *perekovka* tasarısının özel bir çağrışımı vardı. Anılarında "kulak"ların ve "burjuva sabotajcı"ların yeniden kalıba dökülüşünü "geçmişi gömerek yeni bir yola girme olasılığı"nı göstermesinden dolayı "toplum için son derece umut verici" ve kendisi için bir ilham kaynağı olarak gördüğünü belirtir. Eski muhaliflerin 1934'teki On Yedinci Parti Kongresi'nde ("galipler kongresi") yeniden kalıba dökülüşü, Parti'nin sıkı gözetimi altındaki sanatçı çevresinde bir kariyer edinmeye çalışan genç yazar için başka bir ilham kaynağıydı. Bu kongrede daha önce Stalin'in aşırı politikalarına muhalefet etmiş çeşitli Parti yöneticilerinin (Buharin, Kamenev, Zinovyev, Rikov, Tomski, Piyatakov ve diğerleri) konuşmalarına izin verildi. Eski tutumlarından caymaları ve Parti'nin birliği adına Stalin'e övgüler düzmeleri üzerine, Parti önderliğinin onlara itibarlarını iade ettiği izlenimini veren sıcak bir karşılık gördüler. Bu örnek Simonov'un içini rahatlattı. Onun bakışıyla, pişmanlık gösteren muhaliflere kucak açılması Parti'nin kendisi gibi insanların geçmişlerinden dolayı bağışlanabilecekleri bir yer olduğunun kanıtıydı. Simonov kendisinin yeniden kalıba dökülme sürecinin yeni siyasal kişilik edinmesine bağlı olduğunu anladı. Eski muhalifler gibi, kendisi de geçmişini yadsıyarak Parti'ye layık bir komünist olduğunu göstermeliydi. Beyaz Deniz Kanalı üzerine yazıları bu amaca dönük bir araçtı. Kanaldan dönüşünde Komsomol'a katılmak için ikinci kez başvurdu. Önceki seferde üvey babasının 1931'de tutuklanmasının ardından başvurusunu geri çekmesi tavsiye edilmişti. Ama bu sefer üye olma davetini aldı. Böyle bir kabul Simonov için "büyük bir rahatlama" demekti. Anılarında 1934'ü geleceğe dönük umutlarındaki zirve olarak aktarıyor:

> Kuşağımın diğer insanları adına konuşamam, ama benim için 1934 bütün gençliğimde en parlak umut yılıydı. Ülkenin zorlu bir dönemi atlattığı ve hâlâ sorunlar olsa da, hayatın hem manevi, hem de maddi bakımdan kolaylaşmakta olduğu yönünde bir kanı vardı. Bu yeni hayatın kuruluşunda yer aldığım için mutluydum. ... Ülkenin sanayileşmesine ve büyük başarıya ulaşmasına öncülük eden Stalin'in doğruluğu benim gözümde tartışmasızdı. Bana göre, muhalifleriyle tartışmakta ve onlara yanıldıklarını göstermekte haklıydı.[90]

89 K. Simonov, *Glazami çeloveka moyego pokoleniya* (Moskova, 1990), s. 39–41.
90 RGALI, dos. 1814, op. 10, bel. 360, sat. 34; Simonov, *Glazami*, s. 39, 41, 45.



Simonov 1936'da

Simonov 1934 yazında, kanaldan dönüşünden kısa bir süre sonra çalışma kamplarındaki bir suçlunun yeniden kalıba dökülüşünü konu alan "Ufuk" adlı bir şiir yazdı. OGPU Kültür-Eğitim Dairesi çok kötü ("özentili", "acemice", "kakofonik", "mekanik" ve "duygusal") yazıldığı sonucuna varmakla birlikte propaganda açısından yayımlanmaya değer bulduğu şiiri büyük çapta elden geçirdi – ve bazı yerlerini sansür etti.[91] Simonov üzerinde çalıştığı "Ufuk"u nihayet 1938'de "Pavel Çiyorni" adıyla yayımladı. Sonraki yıllarda bu şiire "dehşetli duygularla" bakacak ve yayımlanan toplu eserlerinde yer almaması için diretecekti.[92] Oysa Stalinist rejimin kullanabileceği şiirler verme yeteneğini göstermesi açısından kariyerinin yolunu açtı. Gorki Edebiyat Enstitüsü'ne başvurmaya teşvik edildi, hatta Goslitizdat'taki ve OGPU Kültür-Eğitim Dairesi'ndeki siyasal patronları ona bir tavsiye mektubu verdi.[93]

Tver Bulvarı'ndaki eski Herzen Sarayı'nda yer alan Edebiyat Enstitüsü işçi sınıfından yazarlar çıkmasını teşvik etmek amacıyla 1933'te açılmıştı (ve 1936'ya kadarki adı İşçi Akşam Edebiyat Üniversitesi'ydi). Derslerin akşam verilmesi Simonov'un Mejrabpomfilm'deki işini sürdürmesini ve böylece 200 rublelik bursunu takviye etmesini sağladı. Edebiyat Enstitüsü'ndeki öğrencilerin çoğu hiç de işçi sınıfına mensup değildi. Soylu ya da burjuva ailelerden gelmekle birlikte, Simonov gibi bir fabrika okulunda öğrenim görerek ya da bir fabrikada çalışarak enstitüye girme hakkını kazanmışlardı. Öğrencilerin yarısı Komsomol ya da Parti üyesiydi. Enstitü yirmi yedi farklı milliyetten yazarların bulunduğu kozmopolit bir yerdi.[94] Çok sayıdaki Yahudi öğrenci arasında sonradan ilk eşleri olacak iki genç kadın vardı: Tanınmış bir varyete tiyatrocusunun 1935'te Simonov'la evlenen kızı Natalya Tipot; iflas etmiş NEP adamı Samuil Laskin'in 1936'da enstitüye giren ve 1939'da Simonov'la evlenen en küçük kızı Jenya Laskina.

Kendisinin de itiraf ettiği gibi, Simonov'un edebiyata özel bir eğilimi yoktu. Bozuk sicilinden dolayı yöneldiği bir kariyerdi bu. "Eğer soylu bir aileden gelmeseydim," diye anlatmıştı Natalya'ya, "edebiyata hiç ilgi duymazdım, sadece siya-

91 RGALI, dos. 1814, op. 1, bel. 1, sat. 13–14, 60; bel. 848, sat. 5; op. 10, bel. 360, sat. 34–5.
92 RGALI, dos. 1814, op. 10, bel. 339, sat. 4.
93 RGALI, dos. 1814, op. 10, bel. 360, sat. 36.
94 RGALI, dos. 632, op. 1, bel. 1; bel. 16, sat. 5, 12.

setle ve tarihle ilgilenirdim."[95] Simonov Edebiyat Enstitüsü'ndeki en yetenekli öğrenciler arasında da sayılmazdı. (1936'da şaire Margarita Aliger'in başında yer aldığı şeref listesinde yedinci sıradaydı.) Ama çalışmaya, okumaya, hatta arkadaş muhabbetine ayıracağı zamanı titizlikle planlayacak kadar tertipli olan ve ödevlerini daima zamanında yetiştiren özenli bir öğrenci olarak tanınırdı. Çok çalışmasından dolayı, öğrenci arkadaşları ona "Demir İradeli" Simonov adını takmışlardı. "Öylece oturup ha bire yazardı," diye hatırlıyor (şeref listesinin ikinci sırasındaki) şair Yevgeni Dolmatovski. Aliger anılarında Simonov'un daha başından itibaren lider olarak öne çıkan biri olduğunu belirtiyor. Genellikle İç Savaş sırasındaki Bolşevikler gibi deri ceketli ya da ceket, gömlek ve kravatlı dolaşan Simonov enstitüdeki diğer öğrencilerin bohem kültüründen uzak durarak, boş zamanlarını bilardo oynamak yerine Komsomol faaliyetlerine katılarak ya da kitap eleştirileri yazarak geçirirdi. Haliyle enstitü idaresinin gözüne girdi ve Parti'ye sadık biri olarak görüldüğünden ona birçok görev verildi. (1937'de enstitü içindeki "anti-Sovyet unsur"ların açığa çıkarılmasında önemli bir rol oynadı.) Simonov ciddi ve eleştirici biriydi, genç bir şairden çok bir edebiyat bürokratı gibiydi. Daha sonraları 1945'te, "henüz kitap yazmamış" olmaktan dolayı takındığı tutumu şöyle anlatacaktı:

> Başkalarının kitapları üzerine birçok eleştiri yazdım. Çok katı ve hoşgörüsüzdüm. Bu tutum bir kitap hakkında en kaba biçimiyle olumsuz eleştirilerin her zaman böyle bir kitabı bizzat yazmamış ya da yazamamış eleştirmenlerce kaleme alındığını gösterir sadece.[96]

Simonov enstitülü bir şair olarak siyasal üstlerinin gözüne girmek için nasıl yazması gerektiğini öğrenmekteydi. 1930'larda sosyalist gerçekçi geleneğin basmakalıp bir teması haline gelen *perekovka*, dönüp dolaşıp Beyaz Deniz Kanalı konusunu işlediği ilk şiirlerinin bazılarında sürekli karşımıza çıkar. Ama gittikçe şiirlerini Beş Yıllık Plan'a ilişkin umutlar ve İspanya İç Savaşı'nda timsalleşen kahramanca mücadele teması şekillendirdi. Bu yönelişte Simonov şiir öğretmeni Vladimir Lugovskoy'dan (1901–57), derin biçimde etkilendi. Enstitüdeki genç şairlerin gözünde karizmatik bir kişi olan Lugovskoy'un odası, Rus İç Savaşı ve 1931'de Orta Asya'da Müslüman Basmacı asilere karşı son harekât sırasında katıldığı çarpışmaların hatırası olan kılıçlarla ve tüfeklerle doluydu. Simonov General Lukaç olarak da bilinen Macar komünist Mate Zalka'nın İspanya İç

95 N. Tipot (Sokolova), "Dnevnik", özel arşiv.

96 RGALI, dos. 632, op. 1, bel. 15, sat. 23–7; bel. 16, sat. 7–8; dos. 1814, op. 9, bel. 2606, sat. 6; op. 10, bel. 339, sat. 11; Lazar Lazarev'le mülakat, Moskova, Kasım 2003.

Savaşı'nda çarpışırken ölmesinden esinlenen "General" gibi şiirlerinde erkeklik ve kahramanca cesaret temasını işledi. Temel değerlerini üvey babasının askerlik anlayışından alan Simonov için, Zalka gibi savaşçıların cesareti ve özverisi sadece "harika insani nitelikler" değil, sosyalizm ile faşizm arasındaki mücadeleye boğulmuş bir dünyada "zorunlu erdemler"di. Simonov bunu 1960'ta bir yabancı muhabire şöyle açıklayacaktı: "1930'ların genç komünistleri olarak bizler gelecekteki zaferimizin kolay ve kansız olacağını hayal ederek gevşeklik belirtisi gösteren herkese karşı ateşli bir nefret beslerdik." Kavga anlayışına gömülüp kalmış olan, savaşa hazır halde yaşayan bir kuşaktı bu. Simonov'un 1973'te öğrencilik yıllarına değinirken yazdığı şeyler bütün bir çağla ilgiliydi:

> Edebiyat Enstitüsü tam da Nazilerin iktidara geldiği yıl açıldı. Bütün öğrencilik dönemimiz faşizmle yakında bir savaşın kopacağı anlayışının gölgesinde kaldı. O dönem edebiyatı ve o alanda izlenecek yolu ufukta gözüken faşizmle mücadelede er ya da geç nasıl bir rol oynamak zorunda kalacağımızı göz önünde tutmaksızın düşünmenin imkânsız olduğu yıllardı – bu kavgada bir kalemle mi, yoksa bir tüfekle mi yer alacağımız henüz açık değildi.

Simonov'un *İzvestiya*'da 1 Ocak 1936'da yayımlanan ilk şiiri "Yılbaşı Şerefine" başlığını taşımaktaydı. O sırada henüz yirmi yaşında olan genç şairin Parti yönetimi katında göreceği kayırmanın ilk işaretlerinden biriydi bu. Simonov şiirde karanlık ile aydınlık arasında nihai bir mücadeleyi hayal etmekteydi:

> Dostlar, bugün pür tetik ayaktayız!
> Kurtlar cumhuriyetimizi sarmış durumda!
> Haydi, kaldıralım kadehlerimizi
> Ve hep beraber şerefine içelim
> Makineli tüfek başında bekleyenlerin,
> Tek yareni tüfeğine sarılanların,
> Hazin bir zorunlu ders olarak
> "Kavga" etmeyi bilen herkesin,
> Sessiz bir odadan çıkarak
> Meçhul ateşin içine yürüyebilenlerin...[97]

97 L. Lazarev, *Konstantin Simonov. Oçerk jizni i tvorçestva* (Moskova, 1985), s. 18, 35; A. Karaganov, *Konstantin Simonov vblizi i na rasstoyaniy* (Moskova, 1987), s. 9, 10; RGALI, dos. 1814, op. 1, bel. 71.

Simonov kariyerinde yol alırken, Kirov cinayetini izleyen baskı ortamında Leningrad'dan uzaklaştırılan Obolenski soyadlı üç teyzesi Moskova'nın 1.500 kilometre güneydoğusunda, Doğu Volga steplerinde bir kent olan Orenburg'da sürgün çilesi çekmekteydi. Simonov çocukluğundan beri düzenli mektup yazdığı teyzelerine çok düşkündü. Annesinin üç kız kardeşinin en büyüğü olan Liyudmila, Ruslaşmış bir Alman aileden gelen Maximilian Tideman adlı bir topçu yüzbaşıyla evlenmişti. Birinci Dünya Savaşı sırasında kocasının ölümü üzerine, üç çocuğuyla birlikte onun alayının bulunduğu Riyazan'a sıkışıp kalmıştı. Petrograd'a 1922'de döndükten sonra, özürlü çocukların eğitim gördüğü bir okulda öğretmenlik yaptı. 1935'te tutuklandığında, üç çocuğu büyümüştü artık. İkisi onunla birlikte Orenburg'a giderken, en büyük oğlu Kızıl Üçgen Fabrikası'nın bir yöneticisi olarak büyük itibar gördüğü ve bu sayede tutuklanmaktan kurtulduğu Leningrad'da kaldı. Ortanca kız kardeş Darya, yani ailedeki adıyla "Dolli" ciddi biçimde özürlüydü; vücudunun sol tarafının sakat ve felçli olması hareket etmesini güçleştirmekteydi. Kişisel talihsizliği onu huysuz bir kız kurusuna çevirmişti. Bağnazlığa varacak kadar dindar olduğundan, Sovyet rejimine duyduğu nefreti hiç gizlemeyen ve aristokratik geleneklere sıkıca sarılan biriydi. Dolli 1927'de Riyazan'daki Aleksandra'yı görmeye gitti. Simonov'un iddiasına göre, evdeki sürekli din tartışmaları onu ateist olmaya yöneltti. (Bununla birlikte Simonov daha sonra teyzelerine gönderdiği mektuplarda dinsel ibareler kullanmayı sürdürdü.) Dolli'yi Leningrad'da birkaç sefer ziyaret etmekle birlikte bunu görev gereği yapan Simonov'un asıl gözdesi üçüncü ve en küçük teyzesi Sonya'ydı ve Leningrad'da sıklıkla onun yanında kalırdı. Tombul bir kadın olan Sonya'nın "yuvarlak ve güleç yüz"ü Simonov'a "iyi huyluluğunun ve açıklığının" bir yansıması gibi gelirdi. Görgüsüyle, değerleriyle ve inançlarıyla aristokrasinin 19. yüzyıl kültüründen izler taşımasına karşın, Dolli'nin aksine Sovyet sistemine uyum sağlamıştı. Öğretmenlik eğitimi görmüş olduğundan, kütüphaneci olarak çalışmakta ve bir komünal dairedeki büyük bir odada tek başına yaşamaktaydı. Ama kaderinden dolayı buruk ya da mutsuz değildi. Tam tersine, Simonov'un aktardığına göre, teyzeleri içinde en hayat dolu ve en şen şakrak olan oydu. Kendi çocukları olmadığı için, yeğenlerinin yanında kalmasından hoşlanırdı. En küçük yeğeni Konstantin'e karşı zaafı vardı ve onda kitaplara dönük ilginin uyanmasına katkıda bulunmuştu. Simonov'a yazdığı mektupların birinde şu ifade vardı. "Sevgili ciğerparem Kiryuşonçik, umarım büyüdüğünde yararlı biri olur ve böylece seni içtenlikle seven hepimize bir teselli verirsin. Umarım, eski günlerde bizim yaşadığımız gibi, sen de her zaman doyasıya yemek yersin."[98]

98 Simonov, *Glazami*, s. 42–5; RGALI, dos. 1814, op. 9, bel. 25, sat. 13; bel. 1010, sat. 16–19, 25.

Simonov teyzesi Sonya'yı son kez Leningrad'da yanında kaldığı ve ilk şiirlerini onun odasında yazdığı 1933 sonbaharında gördü. Sonya Şubat 1935'te Liyudmila ve Dolli'yle birlikte Orenburg'a sürgün edildi. Simonov Moskova'daki annesinin "St Petersburg'da çocukluğundan beri tanıdığı başka birçok insanla birlikte üç kız kardeşinin sürgüne gönderildiğini" öğrenince verdiği tepkiyi şöyle aktarıyor:

> Elinde [az önce Orenburg'dan aldığı] mektuplarla gözyaşı içinde öylece oturup durdu ve birdenbire şunu söyledi: "Keşke o zaman Liyulya'yla [Liyudmila] birlikte Riyazan'dan Petrograd'a dönmüş olsaydım, şimdi onların yanında olurdum böylece." Bu sözleri söyleyiş biçiminin beni şoka uğrattığını hatırlıyorum. Kız kardeşleriyle birlikte olmayışından, onların çektiği çileden bir şekilde kurtulmuş olmasından bir tür suçluluk duygusuyla söz ediyordu. Ardından üvey babama, "Belki biz de oraya sürülürüz, öyle değil mi?" diye sordu. "Biz" derken aileyi değil, kendisini, kökenini, Obolenski sülalesini kastediyordu.[99]

Simonov niçin şoka uğradığını açıklamaz. Belki annesinin suçluluk ifadesine şaşırmıştı. Ama başka bir şey daha vardı. Simonov kendisini bir "Sovyet insanı" olarak görecek şekilde yetiştirilmişti. Üvey babasının tutuklanması bu görüşünü sarsmamıştı. Aksine, bir proleter kimlik edinme çabasını pekiştirmişti. Önce bir teknisyen ve ardından bir "proleter yazar" olarak yeni bir kalıba girme yönündeki bütün çabaları Sovyet sistemiyle özdeşleşmesini güçlendirmişti. Ama teyzelerinin tutuklanışına annesinin verdiği tepki – anlaşıldığı kadarıyla onun ağzından kendisini Sovyet terimiyle bir "sosyal yabancı" olarak nitelendirdiğini ilk duyuşuydu bu – Simonov'u gerçeklikle yüzleşmeye zorladı.

Simonov annesinin ve üvey babasının her ay Orenburg'a gönderdiği yiyecek ve giysi kolilerine katkıda bulunmak üzere kazancının bir kısmını kenara ayırmaya başladı. Aleksandra 1936'da üç kız kardeşini ziyaret etti. Simonov'un aktardığına göre, dönemeyebileceği korkusu içindeydi. (Birçok insan sürgündeki akrabalarını ziyarete gitmesi halinde tutuklanmaktan çekinmekteydi.) Simonov'un her zaman pratik düşünceli olan üvey babası, Aleksandra'nın gitmemesinin daha iyi olacağı kanısındaydı; çünkü o da tutuklandığında, üç kız kardeşine yardım etmek daha da güçleşecekti. Ama Aleksandra "Bunu yapmazsam, kendim olmaktan çıkarım," diyerek gitmekte ısrar etti. Simonov onun Orenburg'dan dönüşünde "bitkin, üzgün, uzun yolculuktan ve oradaki kor-

99 Simonov, *Glazami*, s. 46–7.

kunç koşullardan dolayı harap halde" olduğunu hatırlıyor. "Ama gelecek açısından umutsuz değildi; ... çünkü artık başlarına daha beter bir şey gelmeyeceğini düşünüyordu".[100]

Oysa daha beteri geldi. Sonya ve Dolli 1937'de Orenburg'da gözaltına alınıp hapse atıldı. Sonya kurşuna dizilirken, Dolli daha sonra bir çalışma kampında öldü. Sadece Liyudmila sağ kaldı. Ömrünün son yılında geçmişe dönüp bu olaylara bakarken, Simonov gözde teyzesinin ölümüne tepkisini şöyle aktaracaktı:

> Onun tutuklandığını öğrendiğimde, ardından artık hiç haberini alamaz olduğumuzda ve derken bize – nerede ya da nasıl olduğu açıklanmaksızın – ölüm haberi bildirildiğinde, tamamen onunla [Sonya] ya da büyük ölçüde onunla ilgili olan güçlü ve acılı bir haksızlık duygusuna kapıldığımı hatırlıyorum. Bu duyguyu içimden atamadığımı korkmadan söyleyebilirim; olay şahsen bana karşı devletçe, Sovyet iktidarınca işlenen başlıca haksızlık olarak hep belleğimde kaldı. İçimdeki duyguyu özellikle keskin kılan şey, Sonya'nın yaşıyor olması halinde, bunu yapabilecek konuma geldiğimde yardım edeceğim ilk kişi olacağını bilmemdir.

Simonov'un pişmanlığı sonraki yıllarda vardığı kavrayışa, teyzelerini yok eden baskı sistemine suç ortağı olduğu kavrayışına dayanmaktaydı. Halbuki anılarında da itiraf ettiği gibi, tutuklandıkları sırada tepkisi farklı olmuştu. Teyzelerine üzülmekle birlikte, yazgılarını rasyonelleştirmenin ve hatta belki mazur görmenin bir yolunu buldu:

> Olay hakkında o zaman [1937] ne düşündüğümü, nasıl bir yargıya vardığımı ve olup bitenleri kendime nasıl açıkladığımı hatırlayamıyorum. ... Sırf teyzelerimden birini [Sonya] çok sevmemden dolayı bile olsa, etkilenmemiş olamayacağını biliyorum. ... Ama belki şöyle düşünmüşümdür: "Yumurta kırılmadan omlet yapılamaz." Bu kabullenme insanların bellekle-rinde Devrim'in, eski toplumdaki çözülme sürecinin hâlâ canlı olduğu ve bir sohbette söz konusu ibareye başvurmamanın nadir olduğu o döneme oranla şimdi çok daha sinik görünüyor.[101]

Simonov'un Beyaz Deniz Kanalı'yla karşılaşması onu rejime daha da yaklaştırırken, başkaları açısından tam tersi bir etki yarattı. Eski Siyonist ve Moskova'daki

100 Ibid. s. 48–9.
101 Ibid. s. 47.

Sovyet Hukuk Enstitüsü'nün önde gelen hukukçularından İlya Slavin 1929'da Komünist Akademi'nin hukuk bölümüne destek vermek üzere Leningrad'a gönderildi. O yıl girişilen tasfiyeler sırasında Leningrad Üniversitesi Hukuk Fakültesi kapatılmış ve "burjuva" akademisyenleri görevden alınmıştı. Komünist Akademi'de bu fakültenin yerini almak üzere oluşturulan hukuk bölümünün Leningrad'da varlığı hâlâ hissedilen Sovyet hukuk dünyasının "burjuva sağcı"larına karşı kararlılığı güçlendirmek açısından Slavin gibi güvenilir Bolşeviklere ihtiyacı vardı.[102] Slavin Sovyet hukuku alanındaki önemli simalardan biriydi. Adalet Komiserliği'nin danışmanlarından biri, ayrıca 1917'den sonra ceza hukukunda ilk büyük çaplı gözden geçirme olarak 1926 tarihli Sovyet Ceza Kanunu'nu yazan komisyonun bir üyesiydi. Leningrad'da Slavin'lere başka bir ailenin de kaldığı büyük bir apartman dairesinde iki oda verildi. (Moskova'da on beş ailenin paylaştığı bir komünal dairede kalmışlardı.) Daha sonra birçok devlet görevlisinin, bilimcinin ve sanatçının yaşadığı Leningrad Sovyet Evi'ndeki üç odalı bir daireye taşındılar. "Görece ayrıcalıklıydık," diye hatırlıyor İlya'nın kızı İda Slavina.

> Erkek kardeşimin ve karısının ayrı bir odası vardı. Anne babamın odası aynı zamanda babamın çalıştığı yerdi. Ben de yemek odasında yatardım. Evde konuklar olunca anne babamın odasında uyumaya giderdim; daha sonra anne babamın yatma vakti geldiğinde oradan yemek odasındaki divana taşınırdım. ... Ama lüksün zerresi yoktu – tamamen babamın sosyalist ideallerine bağlı olan Sparta tarzı, neredeyse püriten bir yaşam tarzımız vardı. ... Babamın almaktan utandığı fazla karnelerimizi daha yoksul dostlarımızla ve akrabalarımızla paylaşırdık. ... Kitaplar tek lüksümüzdü.[103]

Slavin rejimin 1931'de akademik hukuk camiasını tasfiyesi çerçevesinde Komünist Akademi'nin isteği üzerine yazdığı bir kitapta önde gelen bir dizi Sovyet hukukçusunun "burjuva eğilimleri"ne sert bir saldırıya girişerek siyasal üstlerine hizmet etti. *Sovyet Ceza Hukuku Cephesindeki Sabotaj* adlı bu kısa ama zehir zemberek metinde, bazı tanınmış akademik hukukçuların gizledikleri asıl "burjuva" görüşlerini açığa çıkarma gibi bir gerekçeyle 1920'lerdeki yazılarını 1917'den önceki yazılarıyla karşılaştırdı. Eski hukuk düşüncesinin kökünü ka-

102 TsGAIPD, dos. 1278, op. 1, bel. 439869, sat. 4.

103 SFA, İ. Slavina, "Tonenkiy nerv istoriy", metin, s. 16–17, 30; İda Slavina'yla mülakat, Köln, Eylül 2003.

zımak gerektiği yönündeki siyasal inancıyla, bu hukukçuları Sovyet hukuk sisteminin temel ideolojik ilkelerini yıkmaya çalışmakla suçladı. Eleştirilerinde Leningrad Üniversitesi'ne bağlı eski Hukuk Fakültesi'ni hedef seçerek, "bugünün Marksistleri ve yarının komünistleri" kisvesine bürünen "dünün rahiplerini ve Beyaz Muhafızlarını" yetiştirmiş olduğunu ileri sürdü. Slavin'in saldırdığı hukukçulardan bazıları daha sonra Leningrad ve Moskova üniversitelerindeki görevlerinden alındılar ve taşrada iş aramak zorunda kaldılar.[104]

Slavin ailesinin arşivinde İlya Slavin'in 1931'de Komünist Akademi'deki öğretim üyesi arkadaşlarıyla ve bazı öğrencilerle birlikte çekilmiş bir fotoğrafı vardır. Fotoğrafın arkasında şunlar yazılıdır: "Yoldaş Slavin'e! Bolşevik gelenekten sıkı bir komünist, öğretmenimiz, ideolojik cephedeki kararlı bir savaşçı, akademik camianın üst kademelerinden mikropları temizleyen demir bir süpürge olarak bizde bıraktığın güzel anılar adına." Bu tarifi yumuşak ve nazik ladığı babasıyla bağdaştırmak İda Slavina'ya zor geliyor. Slavin belki Parti'nin taleplerine direnemeyecek kadar zayıf olduğundan baskı sisteminin girdabına kapılmıştı. Belki daha önce Siyonist harekette yer almasından dolayı bir açığının bulunacağından korkmuş ve "Bolşevik geleneğin" bir üyesi sayılmaya layık olduğunu kanıtlamak amacıyla kitabı yazmıştı. Yahut belki de, İda'nın düşündüğü gibi, inançlarınca yanlış yönlendirildiği için "yolunu şaşırmış"tı.

Slavin *perekovka*'ya inanan biriydi. Daha 1917'den önce Mogilyov'da avukat olarak çalışırken, müdürünü tanıdığı bir yerel hapishanenin mahkûmları için bir atölye ve bir kültür merkezi kurarak yeniden kalıba dökme deneylerine girişmişti. Bu fikri 1920'lerdeki ve 1930'lardaki birçok hukuk yazısında tekrar uç verdi; özellikle işyerlerinde yoldaş mahkemeleri (*tovarişçeskiye sudi*) tasarısını anlattığı makalesinde, mahkûmları ıslah edecek bir toplumsal hizmet biçimi olarak mahkûmların çalıştırılmasını savundu.[105]

Komünist Akademi yönetimi 1933'te Slavin'e yeni bir görev verdi – "Beyaz Deniz Kanalı Örneğinin Gösterdiği Biçimiyle Mahkûm İşçilerin Yeniden Kalıba Dökülüşü" gibi geçici bir başlığın öngörüldüğü bir kitap yazmak.[106] Esasen ondan istenen şey Gulag çalışma kamplarına ilişkin hukuki ve felsefi bir gerekçe ortaya koymasıydı. Bu berbat göreve koşulmasında belki de yeniden kalıba dökmeyle ilgili önceki yazılarının bir payı vardı. Ama seçilmesinin asıl sebebi *Sov-*

104 İ. Slavin, *Vreditelstvo na fronte sovetskogo ugolovnogo prava* (Moskova, 1931), s. 76; SFA, İ. Slavina, "Put na plahu", metin, s. 29.

105 İ. Slavin, "K voprosu o prinuditelnih rabotah bez soderjaniya pod strajey", *Ejenedelnik sovetskoy yustitsiy*, 1922, no. 36; "Proizvodstvennye tovarişçeskiye sudi i revoliutsiia", *Sovetskoye gosudarstvo i pravo*, 1931, no. 7; "Nekotorye voprosi praktiki proyizvodstvenno-tovarişçeşih sudov", *Sovetskoye gosudarstvo i pravo*, 1932, no. 5–6.

106 SPbF ARAN, dos. 229, op. 1, bel. 100, sat. 44–5.



Leningrad'daki Komünist Akademi'nin hukuk bölümü öğretim üyeleri ve öğrencileri, 1931 (ak saçlı Slavin önde sandalyelere oturmuş sıranın en solunda yer alıyor)

yet Ceza Hukuku Cephesindeki Sabotaj kitabıyla rejimin baskı sistemi için hukuki savlar kurgulamaya hazır olduğunu göstermiş olmasıydı.

Perekovka'ya inanmak ve onu uygulamada görmek farklı şeylerdi. Slavin 1932–3'te Beyaz Deniz Kanalı'nın yanı sıra mahkûmların çalıştırıldığı Moskova–Volga Kanalı ve Sibirya'nın kuzeydoğu kesimindeki Kolima çalışma kampları gibi başka yerleri birkaç kez dolaştı. Oralarda gördüğü şeyler yeniden kalıba dökmeye ilişkin Sovyet idealine inancını yıktı. İda babasının bu gezilerden "bitkin ve keyifsiz" döndüğünü, "sanki bir şok içindeymişçesine birkaç gün hiç kimseyle konuşmadığını" hatırlıyor. Slavin özellikle bir çocuk çalışma kolonisinde muhafızların "çocukları Sovyet anlayışıyla kalıba dökmek" için başvurduğu acımasız disiplin karşısında dehşete düşerek sarsıldı. Beyaz Deniz Kanalı üzerine kitap yazmayı bir türlü içine sindiremedi. Kitabı bitirmeyi birkaç yıl erteledi. Kamplarda *perekovka* diye bir şeyin olmadığının farkına vardığından, bir dizi taslak bölümü yırtıp attı. (Bunlardan biri "Yeniden Kalıba Dökme Politikasında Faşist Çarpıtmalar" başlığını taşıyordu.)

Slavin kapana kısıldığını anladı. Kirov cinayetinden sonra Komünist Akademi'deki kadronun yarısı tasfiye edilince, kendisinin de tutuklanacağı korkusuna kapıldı. İda anne babasının odalarına kapandıklarını aktarıyor: "Bütün gece oturup fısıltıyla konuşurlardı." Parti arşivleri Aralık 1934'te Slavin'in adının da geçmişte başka partilerden ayrılıp Bolşeviklere katılmış siyasal kuşkulular ("ileride tutuklanacak kişiler") listesine eklendiğini doğruluyor.[107]

Komünist Akademi yöneticilerinin artan baskısı üzerine, Slavin Beyaz Deniz Kanalı'yla ilgili kitabının bazı taslak bölümlerini teslim etti. Bu bölümler-

107 TsGAIPD, dos. 1816, op. 2, bel. 5095, sat. 66.

de Gulag sisteminin günlük işleyişine dair bir dizi eleştiride bulunurken, hiçbir belirtisini görmediği yeniden kalıba dökme politikasına hiç değinmemekteydi. Daha önce "Faşist Çarpıtmalar" başlığını koyduğu bölümü "Yeniden Kalıba Dökme Politikasında Çarpıklıklar" başlığıyla verdi. Slavin bu cesur davranışından dolayı Komünist Akademi'nin editörlük kurulunca Mayıs 1935'te sert biçimde eleştirildi. Bu olay bir manevi dönüm noktası oldu. Bolşevik inançlarına artık bağlı kalamayacağını sezdiğinden, Siyonistlerle eski temaslarını canlandırdı – İda'nın ifadesiyle "zamanı geriye döndürme ve siyasal hatalarını telafi etme" yönünde beyhude bir girişimdi bu. Slavin çok geç kaldığının farkındaydı herhalde. Umutsuz bir durum içindeydi. *Perekovka* üzerine kitabını tamamlamak onu kurtarabilirdi; ama ahlaki bakımdan bunu yapamadı; dolayısıyla ertelemeyi sürdürdü, tabii bu gecikme uzadıkça tutuklanmaya doğru daha da yaklaşacağını bilerek. Mart 1937'de Komünist Akademi'deki Partili yoldaşlarıyla bir toplantıda "İşim bitti," dedi Slavin. "Ben bir siyasal müflisim."[108]

5

1930'ların ortalarında kolektifleştirme ve kıtlık mağdurlarının toplanıp artık Sovyet sanayi ekonomisinin ayrılmaz bir parçası sayılan çalışma kamplarına gönderilmesiyle birlikte Gulag'ın nüfusu artarak olağanüstü boyutlara vardı. Böylece 1932–36 arasında çalışma kampları, çalışma kolonileri ve "özel yerleşme"ler 2,4 milyon insanı barındırır hale geldi (ayrıca yarım milyonu bulan bir hapishane mevcudu da vardı.)[109] Bu köle işgücü normalde özgür işçilerin gitmeyeceği ücra Kuzey Arktik bölgelerinde kerestecilik, inşaat ve madencilik sektörlerinin gelişmesinde son derece hayati bir rol oynadı. Bu yüzden Gulag sistemi içinde bile insanların kariyerlerinde ilerlemeleri mümkündü. Gulag'daki hizmetleri çoğu kez NKVD'de terfi etmelerini sağlayan hapishane idarecilerinin ve gardiyanlarının yanı sıra belirli bir mahkûm kesimi için de fırsatlar mevcuttu, tabii Gulag sisteminin gerek duyduğu becerilere sahip olmaları ve Parti çizgisine bağlı – ya da uyum sağlamaya yatkın – olmaları kaydıyla.

Arktik kuşağındaki Sovyet maden alanı aramalarında öncü rol oynamış bir jeolog olan Pavel Vittenburg Nisan 1930'da tutuklandı. Bilimler Akademisi'ndeki

108 SPbF ARAN, dos. 229, op. 1, bel. 93, sat. 4, 6; bel. 100, sat. 67; bel. 120, sat. 7–12; bel. 122, sat. 6–10; SFA, "Put na plahu", s. 79–81; İda Slavina'yla mülakatlar, Köln, Haziran, Ekim, 2003; TsGAIPD, dos. 563, op. 1, bel. 1467, sat. 117.

109 S. Wheatcroft, "The Scale and Nature of German and Soviet Repression and Mass Killings, 1930–45", *Europe-Asia Studies*, c. 48, no. 8 (1996), s. 1338–40.

bir tasfiyede görevden alınan birkaç yüz bilimciden biri de oydu. Leningrad'da hapisteyken sorgulamalar ve ailesine yönelik tehditler sonunda direnci kırıldı ve Sibirya'nın kuzeydoğu kesimindeki Kolima altın yataklarında arama çalışmalarını yürütürken 1927'deki Yakutsk ayaklanmasının hazırlanmasında rol oynayan bir monarşist örgüte mensup olduğunu itiraf etti. Kopma noktası onu sorgulayan kişinin yanında telefon açarak karısı Zina'nın (Zinayda) tutuklanma emrini vermesiyle gelmişti. Pavel'in zindanda olduğu sırada Zina da sürekli tutuklanma beklentisiyle yaşamaktaydı. Aile Olgino'daki geniş kır evinin bir odasına taşınmaya zorlanırken, bir OGPU muhbiri diğer odalara yerleşmiş ve ailenin mal varlığına el koyma işlerini düzenlemişti. Pavel'in kızı Yevgeniya annesiyle birlikte Gorohovaya Caddesi'ndeki OGPU merkezinde bulunan babasının akıbetini sormak üzere her hafta Leningrad'a gidişlerini şöyle anlatıyor:

> Beni, yani henüz sekiz yaşında bir kızı Amirallik bahçesinde bulunan (ve o sırada suları akmayan) çeşmenin yanına bırakarak, dönüşüne kadar orada beklememi tembih ederdi. Geri gelmemesi halinde tutuklanmış olduğunu anlayarak, cebimde duran bir kâğıt parçasında yazılı adrese gitmeliydim. Orada yaşayan Tatyana Lvovna beni yanına alacaktı.

Şubat 1931'de Pavel kurşuna dizilme cezasına çarptırıldı. Son anda infazdan vazgeçildi ve cezası on yıl bir çalışma kampında kalmaya çevrildi. Olgino'daki evi kamulaştırıldı ve bir OGPU yetkilisine daça olarak verildi. Pavel önce Beyaz Deniz Kanalı için ağaç kesmek üzere May-Guba kerestecilik kampına gönderildi, ardından kanalın denize ulaştığı kuzey kesimindeki Kem'e yakın çalışma kampına kanalizasyon mühendis olarak nakledildi. Bu arada Zina iki kızı Yevgeniya ve Valentina'yla birlikte Leningrad'da bir komünal dairenin tek bir odasına yerleşti. (En büyük kızı Veronika ise Dağıstan'a göç etti.) Komünal dairede kalan on altı kişi arasında, dairenin cephe odasında oturan ve yaşlı bir çift olan ilk sahipleri ile onların "sınıf kini"yle dolu bir kadın olan ve koridorda bir perdenin ardında barınan hizmetçisi de vardı. Zina yazın her iki kızını Kiev'deki akrabalarının yanına gönderdi ve kocasına yakın olabilmek için Kem çalışma kampında gönüllü doktor olarak çalışmaya başladı.[110]

Zina'nın Ağustos 1931'de Leningrad'a dönüşünden kısa bir süre sonra, Pavel değerli mineralleri çıkarma olasılığını araştırmaya yönelik özel bir OGPU seferi çerçevesinde jeolog olarak Vaygaç adasına gönderildi. Jeoloji uzmanlığının onu

110 Yevgeniya Vittenburg'la mülakat, St Petersburg, Ağustos 2003; Y. Vittenburg, *Vremya polyarnih stran* (St Petersburg, 2002), s. 106–12.



Zina ve Pavel Vittenburg Kem çalışma kampında (Beyaz Deniz Kanalı), 1931

kurtarması açısından şanslı sayılırdı. Hâlâ bir mahkûm olmasına karşın, kendi alanında çalışmasına ve Gulag'ın hizmetinde yeteneklerini sergilemesine izin verildi. Vaygaç seferine bütün Gulag sisteminin OGPU şefi olan ve Kara Denizi'ndeki bu ücra Arktik adasında ilk kampı kurmak üzere Haziran 1930'da Moskova'daki görevinden ayrılan Fyodor Eyhmans başkanlık etmekteydi. Oraya götürülen 1.500 mahkûmun yaklaşık yarısı jeolog, topograf ve mühendisti; bunlar adanın zengin çinko ve kurşun yataklarını belirledi, ama Eyhmans'ın projeye katılmasının asıl sebebi olan altın ve platin aramalarından bir sonuç alamadı. Adada yaşayan ve seferin taşıma hizmetlerini gören Nenets halkı (Samoyedler) "altın kadın" diye anılan som altından bir totem bebeğe dair kadim efsanelerden söz etmişti. Kamptaki koşullar özellikle barakaların henüz inşa edilmediği ve herkesin mecburen çadırlarda kaldığı ilk aylarda çok çetindi. Çinko ve kurşun ocaklarının hepsi elle kazıldı. Disiplin insanların en ufak kural ihlalinde hemen vurulmasına varacak ölçüde sertti. Birçok kişi de kışın sıcaklığın genelde –40°C düzeyine kadar inmesi nedeniyle aşırı soğuktan öldü.[111]

Pavel oraya vardığında altın arayışı umutsuz bir hal almıştı; mevcut jeolog sayısını artırmak üzere getirtilmesinin sebebi de muhtemelen buydu. Kısa sürede baş jeolog konumuna yükseldi. Vaygaç'taki incelemeyi tamamlaması 1934'te Kuzey Kutup Dairesi'ndeki ilk Gulag madencilik kompleksinin açılmasını sağladı. OGPU'nun süreli yayınlarına seferle ilgili çeşitli makaleler yazdı ve hatta adanın doğa tarihi üzerine bir not defteri tuttu. Bir mahkûm açısından Pavel ayrıcalıklı bir konuma sahipti. Özel karneler alıyor, uzmanlara mahsus ayrı bir evde kalıyordu ve hatta kendi bürosu vardı. Mart 1932'de ziyaretine gelmesine izin verilen ailesi yazın yine gelerek, Vaygaç civarındaki büyük çaplı bir arama çalışmasında ona eşlik etti. Valentina'yı Leningrad'daki bir arkadaşının yanında bırakan Zina, Ekim 1932'de Eyhmans'ın yerine geçmiş olan yeni kamp komutanı Aleksey Ditsklan'ın uzmanlara ailelerini getirtme iznini verdiği 1933 yazında Yevgeniya'yla birlikte Pavel'in yanına yerleşti. Gönderdiği mektuplar oradaki koşulları yansıtır:

111 I. Flige, "Osoblag Vaygaç", *Vestnik Memoryala*, no. 6 (St Petersburg, 2001), s. 12–19.

Vaygaç Adası
26 Ağustos 1933
Sevgili küçük kızlarım Veroniçka ve Liyusenka [Valentina]. Ayın 24'ünde akşam geç vakit nihayet babanızın yanına vardık. Yolculuğumuz altı gün sürdü ve bunun üç gününde beş şiddetinde soğuk rüzgârlar vardı. Çevremizdeki çoğu yolcuyu sürekli deniz tuttuğu düşünülürse, Gulenka [Yevgeniya] çok cesurdu. ... Babacığınız bizi gemide karşıladı, her şeyi kendi motorlu teknesine yükledi ve saat on bire doğru eve ulaştık. Babacığınız çok iyi görünüyor, biraz kilo almış, kusursuz bir ten rengi kazanan yüzünde tek bir kırışık yok. Keyfi yerinde, enerji dolu ve her zamanki gibi işini yapmaktan dolayı mutlu. ... Uzmanlara ayrılmış bir evde çok iyi yaşıyoruz, aslında buranın 70. paralelde olduğu akla getirilmezse olağanüstü bir yaşam sayılır. Her biri üç pencereli iki sevimli odamız var; pencerelerin kuzeydoğuya ve kuzeybatıya bakmasına karşın odalar çok aydınlık. Ocak bölmeli kocaman bir sobamız olduğundan, tamamen unutmuş olduğum ev idaresi becerilerimi geliştirmem gerekecek. Sonraki gemiyle size babanızın bir fotoğrafını göndereceğim, böylece ne kadar iyi durumda olduğunu ve nasıl kilo aldığını bizzat görürsünüz. ... Dün akşam anakaraya dönecek olanlara [mahkûmlara] veda etmek ve yeni gelenlere hoş geldin demek için düzenlenen bir kabul törenindeydik. Konuşmalar çok hoşumuza gitti ve emek kahramanları çok iyi ağırlandı. Öyle anlaşılıyor ki, Vaygaç seferi Bütün-Birlik Sosyalist Yarışması'nda birinci sırayı almış. Burada insanları yeniden kalıba dökme (*perekovka*) harika işliyor: Bütün mahkûmlar anakaraya kalifiye, okuryazar ve bilinçli işçiler olarak dönüyor. Keşke daha fazla kişiye böyle yeni kimlik kazandırsak diyorum. ... Akşam bir "canlı gazete" [bir tür propaganda] gösterisiyle ve mükemmel bir konserle sona erdi. İlk bir buçuk günden vereceğim bütün haberler bu kadar...[112]

Vittenburg'lar çalışma kampı sınırları içinde zamanla aile yaşamının olağan akışına döndü. Zina kamp kliniğinde doktor olarak çalışmaya, Yevgeniya da uzmanların ve idarecilerin çocukları için açılmış okula gitmeye başladı. "Hayatımız annemin ve babamın işleri etrafında dönerdi," diye hatırlıyor Yevgeniya.

Her sabah hava nasıl olursa olsun, babam bir kazana soğuk su doldurup odamızda yıkanır, azıcık kalıvaltı eder ve ardından jeoloji bölümündeki işine giderdi. Dönüşünde bizimle birlikte akşam yemeğini yer ve çalışma

112 VFA, Zinayda'dan Veronika ve Valentina Vittenburg'a mektup, 26 Ağustos 1933.



Pavel Vittenburg bürosunda, Vaygaç çalışma kampı, 1934

masasının başına geçerdi. Annem iş dönüşünde her zaman yorgun olurdu. Akşamları okumaya pek gücü kalmazdı. Bütün ev işlerini okuldan sonra ben yapardım, çünkü zamanı en bol olan bendim. Kantinden yemeklerimizi (gönüllü işçiler için iki, bir mahkûm için bir tayın) alırdım. Aşçıların hepsi Çinliydi. Mükemmel insanlardı, bana kek pişirmeyi öğretmişlerdi. Leningrad'da yediklerimizle karşılaştırıldığında, yemekler genelde bize şahane görünürdü.[113]

Gulag'ın bu pembe tablosunun ardında ne yatıyor? Yevgeniya'ya göre, Zina'nın iyimserliği, hatta *perekovka*'ya inancı içtendi, sırf sansürü atlatmak için mektuplara yazılmış değildi.[114] Bir ailenin yeniden birleşmesinin getirdiği mutluluk hiç kuşkusuz bunda bir rol oynamış olmalıdır. Ama aynı ölçüde önemli bir etken Vittenburg'lar gibi uzmanların kamptaki yaşamın en berbat yönlerinden korunmalarını sağlayan görece ayrıcalıklı koşullarıydı. Kendilerini işlerine öylesine kaptırmışlardı ki, bunu sürdürmelerini ve gece rahat uyumalarını sağlayacak her türlü görüşü benimsemeye razıydılar.

1934'te Vaygaç adasında bir isyan çıktı. Adanın uzak ucunda çalışan bir mahkûm takımı başkaldırdı ve muhafızlarını öldürdü. Kaçacak yerleri olmayan asiler sonunda vuruldu ya da yakalanıp kampa geri getirildi. Kamp doktorlarından biri olan Zina, yaralarını inceleyerek hangi mahkûmların işe dönmeye uygun olduğuna karar vermekle görevliydi. Korkunç dayak izlerini görmesine karşın, hiçbir şey gerek *perekovka*'ya olan inancını, gerekse imzaladığı iş sözleşmesi uyarınca mahkûmların hastalık izni süresini kısaltarak kampın çalışma di-

113 Yevgeniya Vittenburg'la mülakat, St Petersburg, Ağustos 2003.
114 Yevgeniya Vittenburg'la mülakat, St Petersburg, Eylül 2004.

siplini rejimini uygulamaya yatkınlığını sarsmadı. İsyan sonrasındaki çalışmalarından dolayı, Zina "yıldırım işçi" (*udarnitsa*) onursal unvanıyla ödüllendirildi ve kampın "Kızıl Kitap" listesine alındı. Onlara yeni bir kişilik kazandıracağı ve ıslah olup topluma katılmalarını sağlayacağı inancıyla mahkûmların okuma yazma öğrenmelerine ve bir meslek edinmelerine yardımcı oldu. Hatta Parti okuluna katıldı ve kızlarına yazdığı mektuplarda orada ders vermekten hoşlandığını belirtti.[115]

Yevgeniya'ya göre, Pavel de Gulag'ın resmî bakış açısına uymaya aynı ölçüde hazırdı; çünkü "tamamen bilim için yaşayan" ve "siyasete pek ilgi duymayan" biriydi. "Kendi alanında çalışmalarını sürdürme fırsatını tanımasından ve ayrıca ailesinin Vaygaç'a gelip yanında kalmasına izin vermesinden dolayı Sovyet rejimine minnettardı." *Perekovka* konusundaki propagandaya inanmasının sebebi, kızının ifadesiyle "belki saf denecek kadar samimi ve mizaç itibariyle romantik" olmasıydı. Bu saptamanın büyük bir bölümü doğru olabilir. Ama sonuçta babasını seven ve hatırasına değer veren bir kızın bakış açısıdır. Farklı bir perspektiften bakıldığında, Pavel'in davranış biçimi köklü bir ahlaki ödün olarak nitelendirilebilirdi. Gerek duyduğu her şeyin sağlandığı çalışma kampı ortamında işini geliştirdiği apaçıktı. "Vaygaç'ta bir amir olmak ne kadar hoş," diye yazmıştı güncesine. "Buradaki işçiler arasında bir yarı-askeri disiplin ve tam itaat var." Temmuz 1935'te Pavel'e yararlı çalışmalarının karşılığı olarak, cezasının bitimine altı yıl kala erken tahliye hakkı tanındı. Ama Vaygaç'taki jeolojik araştırmalarını tamamlamak istediğinden, gönüllü olarak çalışmaya devam etmek üzere idareyle bir sözleşme imzaladı. Anlaşıldığı kadarıyla bu karar onun için can alıcı bir dönüm noktası oldu; o andan itibaren Gulag için zorunlu çalışan bir mahkûm olmaktan çıkarak, araştırmalarını ileriye götürmek üzere Gulag sistemindeki bir işbirlikçi haline geldi.

Vaygaç'taki işlerini bitiren Pavel daha sonra Dmitrov çalışma kampına gönderildi ve Moskova–Volga Kanalı'nın inşasında görev yapacak bir jeolog olarak işe alındı. Bu arada Leningrad'a dönen Zina ve Yevgeniya "hayatın artık daha rahat" hale geldiğini gördüler. Daha önce kalmış oldukları komünal daireye yerleştiler; bir süre sonra Valentina ve Veronika da onlara katıldı. Kirov cinayetini izleyen Leningrad terörü sırasında dairenin eski sahiplerinin tutuklanmasının ardından aileye ilave bir oda verildi. NKVD'nin hâlâ bir daça olarak kullandığı Olgino'daki evin mobilyalarını geri almalarına izin verilmeyen Vittenburg'lar

115 VFA, "Sotsdogovor ambulatornogo vraça sanotdela Vaygaçskoy ekspeditsiy NKVD Vittenburg Z.I. ot 2 marta 1933"; Zinayda'dan Veronika ve Valentina Vittenburg'a mektup, tarihsiz [1935]; Yevgeniya Vittenburg'la mülakat, St Petersburg, Eylül 2004.

bunun yerine NKVD deposuna davet edildi ve Leningrad tutuklamaları mağdurlarının el konulmuş mobilyalarından istediklerini almaları sağlandı. Valentina ve Veronika bir çift antika koltuk, bir divan, bir ayna, bir kitaplık ve bir kuyruklu piyano seçtiler.[116]

Pavel 1936'da Leningrad'a döndü. Sonraki iki yıl boyunca Kuzey Buz Denizi Gulag idaresi için çalışarak, Severnaya Zemlya'ya yönelik çeşitli keşif seferlerine öncülük etti. "Bir arada rahatça, yani sıkıca kenetlenmiş bir aile olarak yaşayabilmemizi sağlayacak daha geniş yaşam alanını elde etme yolu – görünüşe bakılırsa çözüm bulamadığım iş bu," diye yazdı Pavel 1936'da Yevgeniya'ya. Gulag'daki çalışmaları sayesinde ayrıcalıklı bir konuma varmayı başarmasına karşın, siyasal bakımdan hâlâ güvensizdi ve ailesine dair endişeleri vardı.

> Hepiniz için rahat bir yaşamı sağlamada bu kadar aciz kalmamı kabullenmek zor, çünkü benimle birlikte çektiğiniz bütün o acılardan sonra bunu hak ediyorsunuz. Yapabileceğim tek şey küçük bir ev inşa etmek, ama anneniz buna yanaşmıyor. Bana yardımcı edebilecek güçlü insanlar sırt çevirmiş durumda. 1930'dan önce sahip olduğum nüfuzun onda birine dahi ne zaman kavuşabileceğim acaba?

Pavel Sovyet kimliğini kazanmak için bilinçli bir çaba gösterdi. Parti tarihinden dersler çıkardı ve onun öğrettiği doğruyu benimsedi. 1936'nın sonuna doğru "Troçkist"lere ve Sovyet rejiminin diğer "düşman"larına ilişkin Parti öğretilerini kabul etmeye hazırdı. "Bu konuda daha önce hiçbir şey bilememem ne kadar utanç verici," diye yazdı güncesine. "Tarihi okumanın insan ufkunu nasıl genişlettiğini ve Parti'nin genel çizgisine ilişkin doğru bir anlayışa varmayı nasıl sağladığını keşke bilseydim. Belki o zaman hayatım sürgün ve hapisle belirlenen taşlı yola girmek zorunda kalmazdı. Hayatım ne uğruna mahvoldu? O fırlama Troçki binlerce kayıp hayattan sorumlu!"[117]

Pavel'in hikâyesi bize Gulag'ın bir hapishane kampının ötesine geçtiğini hatırlatıyor. Sovyet sanayi ekonomisinin itici güçlerinden biri olarak, uzmanlardan ve teknisyenlerden oluşan büyük bir orduyu – mühendisler, jeologlar, mimarlar, bilimsel araştırma elemanları, hatta uçak tasarımcıları – çalıştırdı ve onlara kariyerlerini geliştirmeleri için benzersiz fırsatlar sağladı.

116 Yevgeniya Vittenburg'la mülakatlar, St Petersburg, Ağustos 2003, Eylül 2004; VFA, Zinayda'dan Yevgeniya Vittenburg'a mektup, 3 Kasım 1935; "Dnevnik v pismah P. V. Vittenburga doçeri Yevgeniy", s. 54; Vittenburg, *Vremya polyarnih stran*, s. 134.

117 VFA, Pavel'den Yevgeniya Vittenburg'a mektup, 13 Eylül 1936; "Dnevnik v pismah P. V. Vittenburga doçeri Yevgeniy", metin, s. 7.

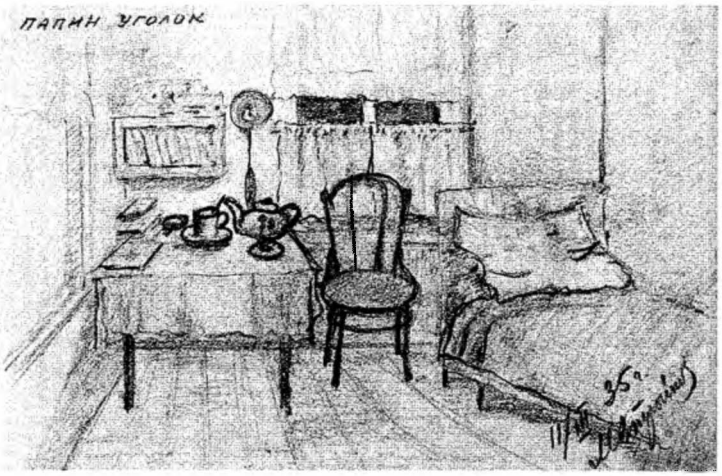
Pavel Drozdov bir köylü ailenin çocuğu olarak 1906'da Çernigov'da doğdu. Babası 1917'den önce Marksist harekete aktif olarak katıldı. Hem babasının, hem annesinin İç Savaşta öldürülmesi üzerine Moskova'ya giden Pavel önce Moskova Üniversitesi İktisat Fakültesi'ne girdi ve ardından elektrik teknisyenliği eğitimi gördü. (Daha sonra başkentin büyük bir bölümünü elektriğe kavuşturan Moskova Enerji Santrali'nde çalıştı.) Moskova Üniversitesi'ndeki bir öğrenci örgütlenmesine katıldığı gerekçesiyle 1925'te tutuklandı. Üç yıllığına sürgün olarak gönderildiği Krasnovişersk bölgesinde Vişlag'a bağlı olan ve henüz yeni kurulmuş bir kerestecilik kampında çalıştı. Cezasının bitimine bir yıl kala 1927'de serbest bırakılınca kampta kalmayı tercih etti ve bir muhasebeci olarak görevlendirildi. Kampa yakın bir köyde yaşayan Aleksandra adlı bir genç kızla evlendi ve ondan iki çocuğu oldu. Aile kamp kompleksinde idareciler için kurulmuş olan lojmanda kalmaktaydı. "Aydın" Gulag şefi Eduard Berzin'in 1929'da Vişlag'a gelmesi Pavel'in kaderini çarpıcı biçimde değiştirdi. Mahkûmları yeniden kalıba dökmenin savunucusu olan Berzin, onda idealinin canlı bir örneğini bulduğu kanısına vardı. En başta fotoğraf çeker gibi güçlü (Berzin'in söylemekten hoşlandığı ibareyle "kafanın içinde kurulu bir hesap makinesi" gibi) belleği olmak üzere yeteneklerinin farkına vardığı Pavel'i kamp idaresinde terfi ettirdi. Vişlag'daki üst düzey yetkililerle konuşmalarında yeniden kalıba dökmenin bir örneği olarak çoğu kez bu eski mahkûma dikkat çekerdi. Pavel 1929'da kerestecilik kampının baş muhasebeciliğine, 1930'da bütün Vişlag kompleksinin baş muhasebeciliğine atandı. Berzin'in yakın çalışma arkadaşlarından biri olarak, Sibirya'nın kuzeydoğu kesimindeki Dalstroy çalışma kampları şebekesini örgütlemek üzere Vişlag'dan ayrıldığında onun peşinden gitti. Pavel bu Gulag imparatorluğunun başkenti Magadan'da Dalstroy Kurumu planlama bölümünün baş muhasebecisi ve Dalstroy çalışma kamplarını denetleyen müfettişlerden biri oldu. NKVD içinde korgeneral rütbesine yükseltilince, sadece kendi ailesinin değil, kız kardeşinin ailesinin de barınmasına yetecek büyüklükte olan dört odalı bir daireyle ödüllendirildi. Ayrıca Moskova'da karısı Aleksandra'mn ve çocuklarının kış aylarında kalabileceği bir apartman dairesi de verildi ona. Ayrıcalıklı bir yaşantı süren ailenin Stalinist elit tabakaya mahsus özel mağazalardan ve sanatoryumlardan yararlanma, Sovyet bayramlarında Dalstroy fabrikalarının ürettiği hediyeler alma olanağı vardı.[118] Daha birkaç yıl önce Gulag'da sıradan bir mahkûm olan bir adam için hiç de fena sayılmazdı bu.

Mihail Stroykov Moskova'nın 300 kilometre kuzeydoğusuna düşen İvanovo yakınında Eski Müminler tarikatına mensup bir ailenin çocuğu olarak 1901'de

118 MM, dos. 1, op. 4, Trudovaya kniga; dos. 12, op. 9, bel. 2.

doğdu. 1925'te Moskova Mimarlık Enstitüsü'ne girdi ve (işçi kökenli öğrencileri enstitü eğitimine hazırlamaya yönelik) bir *rabfak* okulunda okuyan Yelena adlı genç bir sanatçıyla evlendi. Çiftin kızı Yuliya 1927'de doğdu. Onun doğumundan hemen önce, Mihail tutuklanıp Sibirya'ya sürüldü. Gerekçe Bolşeviklerin tarım politikalarına karşı çıkan bir öğrenci grubunda yer almasıydı. *Rabfak* okulundan atılan Yelena bir tekstil fabrikasında çalışmaya başladı. Mihail 1930'da Moskova'ya dönüp yeniden Mimarlık Enstitüsü'ne girdiyse de, iki yıl sonra ikinci kez tutuklandı ve iki yıllık cezasını çekmek üzere Butirki zindanına konuldu. Tutuklanışından önce tezini tamamlamaya fırsat bulamamasına rağmen, parlak bir öğrenci olmasından dolayı hocasının araya girmesiyle çalışmasını Butirki'de sürdürmesine ve hatta tezini enstitüye gidip savunmasına izin verildi. Mihail'in böyle bir şeyi siyasal polisin desteği olmadan başarmış olması pek akla yakın değildir. OGPU'da görevli iki amcası vardı, ayrıca en eski arkadaşlarından biri ve Yelena'nın ilk kocası olan Filipp Bazanov da OGPU'nun üst düzey yetkililerinden biriydi. Bazanov onun hapiste olduğu sırada Yelena'ya yardımcı oldu (ve kendisine dönmesi için ikna etmeye çalıştı). Mihail 1934'te Arhangelsk'e sürgün edildi. Orada Murmansk'ın eski vali yardımcısının da aralarında bulunduğu akrabaları vardı; ama onları tehlikeye düşürmek istemediği için ziyaretlerine gitmedi.

Mihail'i mimari uzmanlığı kurtardı. Yakındaki kamplardan getirilen Gulag işçilerinin kullanıldığı fabrika ve köprü gibi bir dizi büyük çaplı inşaat projesinde NKVD tarafından planlamacı-mimar olarak görevlendirildi. Çok geçmeden Arhangelsk'in önde gelen mimarları arasına girdi. Sürgün bir mahkûm olmasına karşın, yaşam koşulları Moskova'da bulunan Yelena ve Yuliya'nınkinden daha iyiydi. Mihail iyi para kazanıyor, yemeklerini mühendisler ve teknisyenler için açılmış NKVD kafeteryasında yiyordu. Orada her gün etli yemekler verilirken, Moskova'daki Yuliya ve Yelena yulaf lapası ve ekmekle yetinmek zorundaydı. Mihail et alabilmeleri için onlara para göndermeye başladı. Sıkça hasta düşen Yuliya'nın daha iyi beslenmeye çok ihtiyacı vardı. Yelena 1934'ün sonunda Mihail'in görece rahat konumundan yararlanacağı umuduyla onu Arhangelsk'teki babasının yanına gönderdi. Yuliya babasını en son iki yıl önce Butirki hapishanesinde görmüştü ve onunla ilgili aklında kalan tek anı da buydu. Bu ziyaret henüz altı yaşındaki kızcağızı intihara kalkışacak kadar kötü duruma düşürmüştü. Mihail kızı yanına gelince, yaşlı bir kadından bir oda köşesi kiraladı. Yelena Petrovna adlı bu kadın aynı zamanda yemeklerini pişiriyordu. Yuliya bu öğünleri – makarnalı domuz pirzolası, kıymalı gözleme, tavuk budu, dondurma – nostaljiyle hatırlıyor.



"Babanın Köşesi", Mihail Stroykov'un çizimi, 1935

> Akşamları babam işten dönünce bana şunu sorardı: "Yelena Petrovna'ya ne sipariş verelim? Ne yemek istiyorsun?" Onun lezzetli yemeklerine bir türlü doyamadığım için, [bize pişirdiği ilk yemek olarak] "Makarna ve pirzola! Makarna ve pirzola!" derdim her zaman. Bir gün babama gına geldi. "Liyusenka, başka bir şey düşün, bunu yiyemiyorum artık," diye yalvardı. Ama aklıma başka bir yemek gelmiyordu.

Yuliya için Arhangelsk'te geçirdiği 1934–7 dönemi hayatının en mutlu yıllarıydı. Okulda başarılıydı ve baleye düşkündü. Onu tiyatroya götüren babası, ufacık yaşam alanlarında bale müziği dinleyerek dans edebilmesi için bir gramofon satın aldı. Yelena'nın "Babanın Köşesi" adını verdiği bu yaşam alanı ancak yedi metrekareydi; Yelena Petrovna'nın kaldığı kısımdan Mihail'in yaptığı bir kontrplak paravan ve kapıyla ayrılmıştı. Mihail ayrı bir oda havası yaratan bu eseriyle çok gururluydu. "Babanın Köşesi" tek bir yatak, bir masa, bir sandalye ve duvara monte edilmiş bir kitaplık alabilecek büyüklükteydi. Ama bir tür evdi ve Yuliya orada babasıyla birlikte yaşamaktan mutluydu.

Ocak 1937'de Yelena da Arhangelsk'e gitti. Mihail'in cezası bitmek üzere olduğu için, niyeti o zamana kadar orada kalıp daha sonra hep birlikte Moskova'ya dönmekti. Ama resmî makamlar buna izin vermeyince, Yuliya'yla Moskova'ya dönmek zorunda kaldı. Birkaç hafta sonra, Mart ayında Mihail tutuklandı ve "karşı-devrimci ajitasyon" yaptığı gerekçesiyle bir çalışma kampında beş yıl cezaya çarptırıldı. (Ertesi yıl da kampta vuruldu.) Yelena'nın bu tutuklamadan hiç haberi yoktu. Sadece kocasından artık mektup gelmez olmuştu. Olup bitenleri

ancak ertesi yaz tekrar Arhangelsk'e gittiğinde ve Yelena Petrovna'yla konuştuğunda öğrendi.[119]

Vittenburg'lar, Drozdov'lar ve Stroykov'lar elbette istisnai örneklerdi. Gulag sakinlerinin büyük çoğunluğu ya köle gibi çalıştırıldı ya da hapishane kamplarında ve ücra yerleşmelerde çürümeye terk edildi, üstelik normal yaşamın rahatlıklarını pek görmeden ve hatta cezalarının hafifletilmesi umudunu taşımadan. Can kaybı olağanüstüydü. NKVD istatistikleri Sovyet çalışma kamplarında 1932–36 arasında 150 bini aşkın kişinin öldüğünü ortaya koyuyor.[120] Bu rakam çoğu kez 1937–38 fırtınasından önceki sessizlik dönemi sayılan (ve şair Anna Ahmatova'nın "vejetaryen yıllar" adını taktığı) 1930'ların ortalarına farklı bir ışık tutuyor. Büyük Terör sırasında hayatları mahvolanlar için böyle bir görüş doğru olabilir. Ama aileleri Gulag çalışma kamplarında ve kolonilerinde darmadağın olan milyonlarca insan açısından, bu yıllar en az diğerleri kadar feciydi.

Bu mahkûmların akrabalarına gönderdiği (ve sansür gözetilerek yazılmış) mektuplar okunduğunda, Gulag'ın nasıl birçoğunun, özellikle de idealleri uğruna büyük fedakârlıklara katlanmış "siyaşal mahkûm"ların değerlerini ve önceliklerini değiştirdiğini görmek çarpıcıdır. Daha önce belki de mutluluğu kariyerde veya komünist ütopya vaadinde aramış olmalarına karşın, bir hapishane kampında veya sürgünde geçirilen yıllar onları yeniden düşünmeye ve aileye daha büyük değer vermeye yöneltmişti.

Tatyana Poloz (eö Miyagkova) Tambov ilinin Borisoglebsk yöresinde avukat bir ailenin çocuğu olarak 1898'de doğdu. Bir rahip kızı olan annesi Feoktista, Rus Sosyal Demokrat Partisi'nin bir üyesiydi ve 1903'teki bölünmede Menşeviklere karşı Bolşeviklerin yanında yer almıştı. Tatyana'yı da siyasete girmeye teşvik etti. Bolşevik Partisi'ne 1919'da katılan Tatyana, İç Savaş sırasında Güney cephesinde Denikin komutasındaki Beyaz Ordu'nun hatları gerisindeki propaganda çalışmasında görev aldı. Sonradan evlendiği Mihail Poloz'la orada tanıştı. Kitlesel köylü tabanına sahip tek Ukrayna partisi olan Borotbistlerin (Sosyalist Devrimciler) önde gelen üyelerinden biri olan Mihail o sırada Ukrayna'nın bağımsız hükümetine bağlı Askeri Konsey'de görevliydi. İç Savaş'ın sonunda Borotbistler Bolşeviklerle birleşti ve böylece Ukrayna Sovyet yönetimi altına girdi. Mihail de Ukrayna'nın Moskova'daki siyasal temsilcisi (*polpred*) oldu. Yüksek Parti Okulu'na kaydolan Tatyana orada Troçki'nin verdiği dersleri izledi. Mihail'in 1923'te Sovyet Ukrayna hükümetine Maliye Komiseri olarak atanma-

119 MM, dos. 12, op. 2, bel. 2, sat. 13; bel. 3, sat. 43.

120 S. Rosefield, "Stalinism in Post-Communist Perspective: New Evidence on Killings, Forced Labour and Economic Growth in the 1930s", *Europe-Asia Studies*, c. 48, no. 6 (1996), s. 969.

sı üzerine Harkov'a (1934'e kadar Sovyet Ukrayna'nın başkenti) yerleşen ikilinin kızı Rada 1924'te doğdu.

Tatyana üç yıl sonra Astrahan'a, ardından 1929'da Kazakistan'daki Çelkar'a sürgün edildi. Ona yüklenen suç Smirnov grubuyla bağlantılı aktif bir muhalif olmasıydı. Bu grup 1927'de liderlerinin Parti'den atılmasına kadar Troçki'nin başını çektiği Sol Muhalefet'in önemli bir hizbiydi. Mihail 1929 sonbaharında Tatyana'yı Kazakistan'da ziyaret etti. O sırada ninesinin yanında kalmakta olan kızlarının hatırına muhalefet siyasetinden vazgeçmesi için yalvardı. Çelkar'daki başka bir sürgün muhalifin anlatımına göre, bir ara kocası onun kulağına eğilerek bir şey fısıldadı: "Tatyana'nın son derece umutsuz ve bozguna uğramış bir hale bürünmesine yol açan bir tür gizli haber olmalıydı bu." Belki de Mihail'in ona anlattığı şey, Smirnov ve grubunun tekrar Parti'ye alınma umuduyla Stalinist yöneticilerle bir teslimiyet pazarlığına girmiş olduğuydu. Nitekim Smirnov 3 Kasım 1929'da *Pravda*'da çıkan bir makalesinde Beş Yıllık Plan'a ve "Parti'nin genel çizgisi"ne tam desteğini bildirerek, Troçki yanlısı tutumundan vazgeçti ve bütün yandaşlarına "tereddütlerini aşma ve Parti'ye dönme" çağrısında bulundu. Ardından Smirnov grubunun dört yüz üyesi Parti'nin genel çizgisine bağlılık yönünde bir bildiriyi imzaladı. İmzacılar arasında bulunan Tatyana sürgün yerinden serbest bırakıldı ve ailesinin yanına dönmesine izin verildi.[121]

Aile 1930'da Harkov'dan Moskova'ya taşındı. Mihail Bütün-Birlik Sovyet Bütçe Komisyonu başkan yardımcısı olurken, Tatyana otomobil sanayisinde bir ekonomist olarak çalışmaya başladı. Karı koca Kremlin'in karşısında devlet görevlileri için inşa edilmiş itibarlı apartman bloğu Setteki Konak'ta Tatyana'nın annesi Feoktista ve bir kâhya kadınla birlikte geniş bir dairede kalmaktaydı. Ancak her zaman düşünceleri uğruna yaşamış romantik devrimciler olarak, ayrıcalıklı yaşam tarzı pek umurlarında değildi. Tatyana gerek Stalin'e muhalefetin beyhude olduğunda ısrar eden kocasının, gerekse inanmış bir Stalinist olan annesinin isteğine karşı durarak Troçkist tutumunu sürdürdü. 1933'te Smirnov grubunun öbür mensuplarıyla birlikte yeniden tutuklandı ve Urallar'da bulunan Verhneuralsk'ta özel bir tecrit kampında üç yıl cezaya çarptırıldı. Mihail de birkaç ay sonra, 1934'te tutuklandı, bir Ukrayna burjuva hükümeti kurmaya çalışmaktan suçlu bulundu ve Solovetski çalışma kampında on yıl cezaya çarptırıldı. Setteki Konak'tan çıkarılan Rada ve ninesi, Moskova'nın bir dış mahallesinde döşeli bir daireye taşındı; kocası üç yıl önce tutuklanmış olan teyzesi Olga da

121 MSP, dos. 3, op. 1, bel. 2, sat. 1–14; bel. 5, sat. 1–5, 12–15; *Pravda*, 3 Kasım 1929, s. 5; P. Broué, *Trotsky* (Paris, 1988), s. 638.



Poloz ailesi, 1934: Rada teyzesi Olga ile ninesi Feoktista arasında ayakta duruyor; erkek çocuk Olga'nın oğlu Volodya'dır

oğlu Volodya'yla birlikte yanlarına yerleşti. Rada ninesi Feoktista'nın "anne babasını sayıp sevmesi için çalıştığı"nı hatırlıyor.

> Ama benden Sovyet iktidarını da sevip saymamı beklerdi. Kolay olmayan bu işi her nasılsa başarırdı. Ninem Stalin'in aslında tutuklamaların çapından haberdar olmadığına içtenlikle inanmaktaydı. ... Sovyet iktidarının birçok düşmanının olması nedeniyle, resmî makamların gerçek suçluları saptamasının zor olduğu görüşündeydi. Evimizde "Yumurta kırılmadan omlet yapılamaz," sözleri sıklıkla duyulurdu.[122]

Tatyana 1933'ten Haziran 1936'ya kadar Feoktista ve Rada'ya 136 mektup, yani ortalama olarak haftada bir mektup yazdı. Gulag'dan gönderilen ve günümüze ulaşan en geniş özel mektup koleksiyonlarından biridir bu.[123] İlk mektuplar Tatyana'nın siyasal takıntılarını yansıtır. Kendisine Marx'ın yazılarının gönderilmesini ister. Güncel siyasal olaylara ilişkin ayrıntılı yorumlarda bulunur. Örneğin, Haziran 1934'te Tatyana'nın mektupları Kuzey Buz Denizi'ni aşmak üzere Leningrad'dan Bering Boğazı'na çığır açıcı bir yolculuğu yeni tamamlamış olan *Çelyuskin* mürettebatına dönük övgülerle doluydu. Aslında yolculuk geminin buzlara çarparak Çukçi Denizi'nin dibine gömüldüğü Şubat 1934'te felaketle sonuçlanmıştı. Ama bir aysberge çıkmayı başaran mürettebat sonunda Sovyet uçaklarınca kurtarılıp Moskova'ya getirilince, olay propagandayla bir kahramanlık hikâyesine dönüştürüldü. *Çelyuskin* mürettebatı "dünyaya Bolşeviklerin nasıl insanlar olduğunu göstermişti!" Tatya-

122 MSP, dos. 3, op. 1, bel. 5, sat. 10, 19.
123 MSP, dos. 3, op. 1, bel. 4 (mektuplardan alıntılar tarihlerine göre bulunabilir).

na 24 Haziran'daki mektubunda, daha dört gün önce ele aldığı konuya yine döner:

> Bir Sovyet yurttaşı olmanın verdiği gurur herhalde asla bügünkü kadar herkesi kucaklayıcı ve yoğun olmamıştır. Sovyet insanlarının "güzel nitelikleri"nin, Sovyet uçaklarının, harika Sovyet bilimcilerinin, denizcilerinin ve geri kalan herkesin verdiği gurur, o aysberglerde düşüncelerinin ve örgütlenme biçiminin üstün gücünü gösteren Bolşevizm'in verdiği gurur bu. Çocukların eğitimi için ne kadar etkili bir ders!

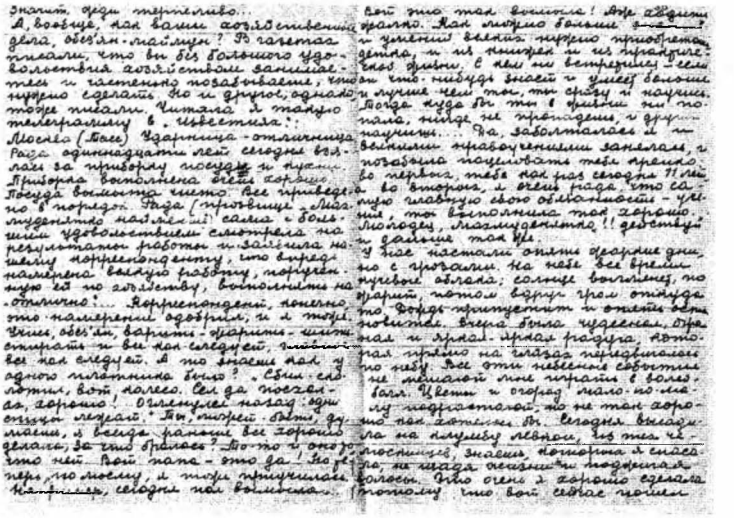
Rada'nın siyasal eğitimi bu mektuplarda sürekli üzerinde durulan bir konuydu. "Annem komünizmin nasıl kurulması gerektiği üzerine her zaman bir şeyler yazardı," diye hatırlıyor Rada.

> Bir mühendis ve yazar olmamı isterdi. ... Ve de mektupları bende bir etki bırakırdı. Ninem tarafından yetiştirilmeme rağmen, bu mektuplar aracılığıyla annemin de beni yetiştirdiğini düşünmek hoşuma giderdi.[124]

Tatyana kızının bir komünist olarak yetişmesini istiyordu. Onun evdeki davranışları üzerine uzun uzadıya yorumlarda bulunuyordu – tabii Feoktista'nın bilgi kaynağı olduğunu açık etmemek için bunları "gazete"lerde okuduğunu belirterek.

> 12 Haziran 1935
>
> Peki, ev ödevlerimiz nasıl gidiyor, küçük maymunum? Gazetelerde sana düşen ev işlerini pek keyif almadan ve çoğu kez yapılması gerekenleri unutarak yaptığın yazılıyor. Ama yazılan başka şeyler de var. *İzvestiya*'da şöyle bir telgraf okudum: "Moskova (TASS) – On bir yaşındaki yıldırım işçi ve örnek öğrenci Rada'dan bugün tabakları yıkaması ve mutfağı temizlemesi istendi. Görev çok iyi yerine getirildi. Tabaklar yıkandı ve her şeye çekidüzen verildi. Rada çalışmasının sonuçlarını büyük memnuniyetle sayıp döktü ve muhabirimize bundan böyle bütün ev işlerini aynı mükemmellik standartlarına göre yerine getireceğini bildirdi." Muhabir haliyle bunu takdir etmiş, ben de ediyorum. Çalış, küçük maymun, senden istendiği gibi yemek pişir, bulaşık yıka, etrafı temizle: Asıl nokta işi istendiği gibi yapmaktır.

124 MSP, dos. 3, op. 1, bel. 2, sat. 21, 59.



Tatyana'nın Rada'ya yazdığı mektuptan parça, 12 Haziran 1935

Tatyana'nın hapis süresi uzadıkça, mektuplarında aile ilişkileri de daha geniş yer tutar oldu. Mihail'in Moskova'ya mektup yazması yasaktı, ama Tatyana'yla yazışmasına izin veriliyordu. Böylece Tatyana'nın mektupları Rada'nın babasından ve Mihail'in kızından haber almasının tek aracı haline geldi. Rada annesinin mektupları üzerine düşününce, ayakta kalmak için gerek duyduğu aile bağlantılarını bu yolla sağladığı kanısını taşıyor. Anılarında mektupların "iyimserlikle dolu" olduğunu belirtiyor. "Zamanın akıp gittiğini ve ailenin yeniden bir araya geleceği anı hep dört gözle beklediğini daima hatırlatırdı bize". Tatyana'mn hapishane mektuplarının birçoğuyla birlikte, hapishane kampında Rada için eliyle yaptığı küçük hediyeler geliyordu – çaput bebekler, oyuncak hayvanlar ve hatta giysiler.[125]

Tatyana 1936'da Verhneuralsk hapishanesinden çıkınca, Uralsk'a ve ardından Alma-Ata'ya sürgün edildi. Feoktista Mart 1936'da iki haftayı Uralsk'ta Tatyana'yla birlikte geçirdi. Bu süre Tatyana için değerli haftalardı; sonraki mektuplarında annesiyle birlikte otururken "başını omzuna yaslayarak" geçmişi konuşmalarının getirdiği yeni bir yakınlıktan söz etti.[126] Feoktista'nın Moskova'ya dönüşünden kısa bir süre sonra, Tatyana şunu yazdı: "Anneciğim! Eve geldim, ama burası ev değil. Sen burada olmayınca, *home* [İngilizce yazılı] diye bir şey, yani yuva sıcaklığı yok." Tatyana Nisan ayında Alma-Ata'ya geçince, umutlarını Rada'nın gelip yanına yerleşmesi olasılığına bağlamaya başladı. Bunu ayarlamak için bütün enerjisini harcadı. Rada o dönem-

125 MSP, dos. 3, op. 1, bel. 2, sat. 58.
126 MSP, dos. 3, op. 1, bel. 2, sat. 50.

deki mektuplarının nasıl umut ve heyecanla dolu olduğunu şöyle anlatıyor: "İnatçı gücü ve sebatı tamamen çalışacağı bir iş ve kızıyla birlikte kalabileceği küçük bir oda bulmaya odaklıydı." Yolculuk gerçekleşmedi. Haziran 1936'da Rada tam Alma-Ata'daki annesinin yanına gitmek üzere Moskova'dan ayrılacakken, Tatyana yeniden tutuklandı ve bilinmeyen bir çalışma kampına gönderildi. "Alma-Ata'ya tren biletinin satın alındığını" belirten Rada, sonraki gelişmeleri şöyle aktarıyor:

> Yolculukta bana göz kulak olacak birilerini bulduk, bütün eşyamı denkleştirdik ve oraya varışımla ilgili ayrıntıları içeren bir telgraf gönderdik. "Adresteki kişi burada kalmıyor," diye bir cevap geldi. Bileti iade ettik. Ben Moskova'da kaldım ve bir daha annemi göremedim.

Stalin'in en feci Gulag kolonilerinden Kolima'ya gönderilen Tatyana Kasım 1937'de vuruldu. Mihail de aynı ay içinde Karelya'da kurşuna dizildi. Bir "Troçkist" olan karısıyla yazışması ölüm cezasına çarptırılması için yeterli suç delili olarak NKVD dosyasına kaydedildi.[127]

Rada'nın anne babasının öldüğünden haberi yoktu. Onları düşünmemeye çalışıyordu, çünkü hayatta olup olmadıklarını bilmiyordu. Ama bir keresinde annesini rüyasında gördü:

> İlk başta denizin ortasındaki bir geminin güvertesindeydim. Ellerimde çirişle yapıştırılmış ambalaj kâğıdıyla kaplı iki ders kitabı vardı. Birisini açtım ve annemin el yazısını hemen tanıdım. İlk cümle çok tuhaftı: "Sen bu satırları okuduğunda, ben çoktan denizin dibini boylamış olacağım..." Şimdi hatırlayamadığım birkaç satır daha okudum. Derken içimi bir korku kapladı. Suların fışkırdığı kocaman borular vardı. Gittikçe artan korkunun pençesinde kıvranırken uyandım.[128]

Rada rüyasındaki "mesaj"a – annesinin boğulmuş olduğuna – inandı ve onu sürekli düşünmeye başladı. Daha sonraları Kolima'dan sağ dönenlerin mahkûmlarla dolu bir geminin batışına dair hikâyeleri duyunca, annesinin akıbetine ilişkin kanısı daha da güçlendi. Rüyasına yıllarca inanmaya ve resmî makamlardan annesinin vurulduğunu belirten bir ölüm belgesi aldıktan sonra bile, onun boğulduğunu düşünmeye devam etti.

127 MSP, dos. 3, op. 1, bel. 2, sat. 52.
128 MSP, dos. 3, op. 1, bel. 5, sat. 7, 8, 21, 25–6.

Tatyana Poloz tutuklandıktan sonra aile özlemi çeken tek ateşli sosyalist değildi. Nikolay Kondratyev Moskova'nın 400 kilometre kuzeydoğusuna düşen Kostroma ilinde bir köylü ailesinin çocuğu olarak 1892'de doğmuştu. St Petersburg Üniversitesi'nde iktisat öğrenimi gördü, Sosyalist Devrimci Parti'ye katıldı ve 1917 tarım reformlarının çerçevesinin belirlenmesinde öncü bir rol oynadı. 1920'lerde Sovyet hükümetine tavsiyelerde bulunan seçkin bir ekonomistti. NEP'in sıkı bir destekçisi olarak, ağır sanayiyi geliştirmek yerine tarıma ve tüketim mallarının imalatına öncelik verilmesinden yanaydı. Ona bütün dünyada şöhret kazandıran kapitalist ekonomide uzun vadeli döngülere ilişkin teorisini ("Kondratyev dalgaları") bu dönemde ortaya attı. Ama NEP'ten vazgeçilmesiyle birlikte, Kondratyev bütün görevlerinden alındı. Temmuz 1930'da yasadışı (ve muhtemelen var olmayan) "Köylü Emek Partisi"ne mensup olduğu gerekçesiyle tutuklandı. Stalin Molotov'a şunu yazdı: "Kondratyev ve birkaç alçak daha kesinlikle kurşuna dizilmeli."[129] Ama Kondratyev Suzdal'daki 14. yüzyıldan kalma Spaso-Yefimeyev Manastırı'nda bulunan özel tecritli hapishane kampında sekiz yıl hapis cezasına çarptırıldı ve oraya Şubat 1932'de gönderildi.

Kondratyev'in sağlığı hızla bozuldu. Şiddetli baş ağrısı, baş dönmesi ve aralıklarla sağırlık, bacaklarda kronik romatizma, ishal, bulantı, uykusuzluk ve depresyon şikâyetleriyle ikide bir hapishane hastanesine yattı. 1936'da fiilen körleşti. Bununla birlikte araştırmalarını sürdürdü ve beş yeni kitap hazırladı. Karısı Yevgeniya'ya yüzün üzerinde mektup yazdı;[130] hemen hepsinde 1925'te doğan kızı Yelena ("Alyona") için iliştirilmiş küçük notlar vardı. Hissettiği ayrılık acısı bu mektuplarda elle tutulur gibidir. En çok özlediği kişi kızıdır. Kondratyev'in bu kadar sevecen bir baba olması durumu büsbütün dokunaklı kılmaktaydı. Kızının yetişmesinde aktif bir rol oynama isteği çok büyüktü ve zindanda çektiği acıların en feci tarafı bunu yapamamaktı. "Benim yokluğumda büyüyor olması ne kadar korkunç," diye yazmıştı Yevgeniya'ya Mart 1932'de. "Bu bana her şeyden daha fazla azap veriyor."[131] Nikolay bir baba olarak bütün sevgisini Yelena'ya yazdığı mektuplara döktü. Ondan mektup gelmeyince, babasını yeterince sevmemesinden dolayı serzenişte bulunuyordu. Tutuklanmasından önce birlikte geçirdikleri dönemdeki ufak tefek olayları sürekli hatırlatıyordu ona. Mektuplarında resimler çiziyor ve manastır çevresindeki yaban hayata ilişkin hikâyeler anlatıyordu – kendisini ziyarete gelen kuşlar, gördüğü tilkiler. Mektuplarının birçoğuna manastır yakınındaki çayırlardan toplanıp kurutulmuş çiçekler ya da

129 *Stalin's Letters to Molotov*, ed. L. Lih, O. Naumov ve O. Khlevniuk, çev. C. Fitzpatrick (New Haven, 1995), s. 200.

130 RGAE, dos. 769, op. 1, bel. 23–35.

131 RGAE, dos. 769, op. 1, bel. 25, sat. 10.



Nikolay ve Yelena ("Alyona") Kondratyev, 1926

otlar koyuyordu. Hepsinden önemlisi, asıl ilgi odağı kızının düşünsel gelişimiydi. Ona bilmeceler ve bulmacalar hazırlıyordu. Okuması için kitaplar tavsiye ediyor, bunlarla ilgili izlenimlerini yazmasını istiyordu. Onu bir günce tutmaya özendiriyor, mektuplarındaki yazım hatalarını düzeltiyor ve "düzgün yazması ve her zaman işini iyi yapmaya çalışması" yönünde hafif azarlar çekiyordu.[132] Birçok mektubunun altında küçük çocuk diliyle yazılmış "Babacık" kelimesi vardı. Yelena'nın onunla bağı bu mektuplardan ibaretti. Büyüdüğünde botanikçiliği seçerek Moskova Üniversitesi'nde profesör oldu. Botaniğe ilgisinin kaynağı belki de babasından gelen mektupların etkisiydi.

Nikolay 1935'te Yelena'ya isim gününü kutlamak üzere kendi yazıp resimlediği bir peri masalı gönderdi.[133] "Şammi'nin Olağandışı Serüvenleri" adlı bu masal "insanların, hayvanların ve bitkilerin mutluluk ve uyum içinde yaşadığı" ideal ülkeyi aramaya giden bir kedi yavrusunun başından geçenleri anlatır. Şammi çok korkak ve bu işe isteksiz olan Vasya adlı erkek kedi arkadaşıyla birlikte yola çıkar. Yolda arayıştan vazgeçmeleri halinde mutluluk vaat ederek onları daha ileriye gitmekten caydırmaya çalışan birçok hayvanla karşılaşırlar; ama Şammi yoluna devam eder ve hepsi de "çok çalışkan olan ve daha iyi bir hayat isteyen" çeşitli hayvanları – bir keçi, bir eşek, bir at ve bir tavuk – peşine takar. Ama bir süre sonra gezginler yolu şaşırırlar. Aralarında tartışmaya başlarlar. Bazıları bir timsah tarafından yutulur. Diğerleri de korudaki avcılarca vurulur.

Kondratyev 31 Ağustos 1938'de kızına şunları yazdı:

> Canım yavrucuğum Alyonuşka.
> Herhalde tatilin bitmiştir ve tekrar okuldasın. Yazı nasıl geçirdin? Daha da güçlendin mi, kilo aldın mı, bronzlaştın mı? Bunu öğrenmeyi çok istiyorum. Keşke seni görebilsem ve defalarca öpsem, ne kadar çok istiyorum

132 RGAE, dos. 769, op. 1, bel. 31, sat. 9.
133 RGAE, dos. 769, op. 1, bel. 13.



"Şammi'nin Olağandışı Serüvenleri" (detay)

bunu. Hâlâ kendimi iyi hissetmiyorum, hâlâ hastayım. Canım, Alyonuşka, bu kış hasta düşmemeni istiyorum. Daha önce olduğu gibi, sıkı çalışmanı da istiyorum. Güzel kitaplar oku. Uslu ve iyi bir küçük kız ol. Annenin sözünü dinle ve onu asla hayal kırıklığına uğratma. Beni, babacığını da büsbütün unutmazsan sevinirim. Evet, sağlıcakla kal! Mutlu ol! Sana sonsuz öpücükler.

Babacığın.[134]

Bu son mektuptu. Kısa bir süre sonra, 17 Eylül'de bir infaz mangasmca kurşuna dizildi.

134 RGAE, dos. 769, op. 1, bel. 29, sat. 44.

4

BÜYÜK KORKU
(1937-38)

1

Yuliya Piyatnitskaya 7 Temmuz 1937 gecesi kocası tutuklanınca ne düşüneceğini bilemedi. Osip Piyatnitski kıdemli bir Bolşevik, kuruluşundan beri Parti'nin bir üyesi ve Lenin'in en güvenilir yoldaşlarından biriydi. Ocak 1932'de Piyatnitski'nin ellinci yaş günü vesilesiyle *Pravda*'da çıkan bir makalede, Lenin'in dul eşi Krupskaya onu "kendisini tamamen Parti'ye veren ve sadece Parti çıkarları doğrultusunda yaşayan tipik bir profesyonel devrimci" olarak nitelendirmişti. Osip'in nasıl bir "halk düşmanı" haline geldiğini anlamak Yuliya için zordu. Kendini adamış bir Bolşevik olarak, kocasını "hain" ve "casus" diye anan Sovyet basınına mı, yoksa yaklaşık yirmi yıldır sevdiği adama mı inanması gerektiğini bilemiyordu. Osip iki çocuğunun babasıydı, ama tutuklanmasından sonra kocasını gerçekten tanıyıp tanımadığına artık emin değildi. "Piyatnitski kim?" diye yazdı Yuliya güncesine. "Gerçek bir devrimci mi, yoksa bir alçak mı? ... İkisi de doğru olabilir. Bilemiyorum. En kahredici şey de bu."[1]

Karı kocanın tanıştığı 1920'de Yuliya yirmi bir, Osip ise otuz dokuz yaşındaydı. Bir Rus-Polonyalı ailenin çocuğu olarak Vladimir'de doğan Yuliya'nın annesi soylu bir Polonyalı kadındı. Bir Rus Ortodoks rahiple anne babasının izni olmadan evlenerek kastının ve dininin bütün göreneklerini yıkan biriydi. Annesini altı yaşındayken kaybeden Yuliya, onun romantik ve asi mizacını kapmıştı. Tutkulu ve güzel bir kız olarak, daha on altı yaşındayken Birinci Dünya

1 *Pravda*, 31 Ocak 1932; *Golgofa. Po materyalam arhivno-sledstvennogo dela no. 603 na Sokolovu-Piyatnitskuyu Iu. I.* ed. V. İ. Piyatnitskiy (St Petersburg, 1993), s. 42.

Savaşı'nda Rus ordusuna hemşire olarak yazılmak üzere babasının evinden kaçtı. Orduda görev yaparken evlendiği genç general 1917'de bir çarpışma sırasında kayboldu. İç Savaş sırasında Bolşeviklere katılan Yuliya, Kızıl Ordu için casusluk yapmaya başladı ve Doğu Cephesi'ndeki Beyaz Ordu'nun lideri Amiral Kolçak'ın askeri karargâhına sızdı. Bir süre sonra kimliği açığa çıktı. Kıl payı canını kurtararak kaçtığı Moskova'da, bir sinir krizi geçirmesi üzerine yatırıldığı hastanede bir arkadaşını ziyarete gelen Osip'le tanıştı. Yuliya asabi ve havai, duygusal ve şair ruhluydu. Kökleri gördüğü katı dinsel terbiyede yatan ve siyaset anlayışını köklü biçimde etkileyen güçlü bir adalet duygusu vardı. Osip'in yoldaşlarından birinin kızına göre, sevecen ve sıcak kişiliğiyle onu tanıyan herkeste hayranlık uyandırırdı. "Biz çocuklar onun yanında daima sakinleşirdik. Onun bulunduğu yerde kaygılarımızı unuturduk. ... Her zaman hayat doluydu."[2]

Buna karşılık, Osip, sert görünüşlü ve az konuşan biriydi. Yumuşak ve çekici yüz hatları olan tıknaz bir adamdı. Örnek bir profesyonel devrimciydi. Kendini düşünmeyecek kadar mütevazı kişiliğinden dolayı, özel yaşamından nadiren söz ederdi. (En eski Parti yoldaşlarının birçoğu onun bir ailesi olduğunu bilmezdi.) Osip 1917'den önce Marksist yeraltı hareketinin en önemli militanlarından biriydi. İllegal literatürün Rusya ve Avrupa arasındaki kaçak geçişlerinden sorumluydu. Yurtdışında epeyce bir süre kaldı, özellikle de Almanca "Freitag" (Cuma) ya da Rusça "Piyatnitsa" takma adıyla tanındığı Almanya'da. Piyatnitski soyadı da buradan gelmekteydi; asıl Yahudi soyadı Tarşis'ti. Yuliya'yla evlendiğinde Parti'nin Moskova örgütü merkez komitesi sekreter olan Osip, kısa bir süre sonra Komünist Parti'nin uluslararası örgütü Komintern'e aktarıldı ve kilit önemdeki örgütlenme bölümünün başına geçerek, fiilen bütün Komintern'in lideri konumuna yükseldi. Devrimi dünyanın bütün köşelerine yaymaya çalışan Komintern'in faaliyetleri onun döneminde büyük çapta genişledi. Parti'nin örgütsel ve ahlaki ilkeleri üzerine bir elkitabı olarak yazdığı *Bir Bolşevik'in Anıları* (1926) yirmiden fazla dile çevrildi. Bu yoğun çalışma Piyatnitski'yi yorgun düşürdü. Sonradan aktardığı gibi, "sabahtan başlayıp geceye kadar Komintern'de" kalmak zorundaydı.[3] 1920'lerin ortalarında henüz kırklı yaşların başındayken saçları ağardı ve ardından döküldü.

Osip'in işleri aile yaşamına da ağır bir yük getirdi. Setteki Konak'ta Piyatnitski ailesinin dairesi her zaman yabancı ziyaretçilerle doluydu. Osip iki küçük oğlu İgor (d. 1921) ve Vladimir'in (d. 1925) çocukluk dönemini doğru dürüst göremedi. Sürekli evden uzak oluşu 1930'larda Parti'nin burjuvalaşması ve Stalin'in

2 Ibid. s. 8–9.
3 V. Piyatnitskiy, *Zagovor protiv Stalina* (Moskova, 1998), s. 198.



Osip ve Yuliya (merdivenin alt basamağının sağ tarafında) Moskova yakınındaki daçalarında oğulları İgor (Oslp'in yanında) ve Vladimir Piyatnitski (Yuliya'nın dizinde) ve komşularının çocuklarıyla birlikte, 1920'lerin sonları

diktatörlüğü karşısında zaten gittikçe düş kırıklığına uğrayan Yuliya'yla birçok tartışmanın kaynağıydı. İgor annesi ile babası arasında – herhalde 1934'te yaşanan – bir ağız kavgasına annesinin 19. yüzyıl başlarının şairlerinden Dimitri Venivitinov'un şu kışkırtıcı dizelerini yüksek ve öfkeli bir sesle okumasının yol açtığını hatırlıyor:

> Kir, pis koku, karafatmalar ve pireler
> Ve varlığı her yere sinmiş o yüce el
> Ve ha bire cırlayan bütün o Ruslar–
> Bunlara kutsal vatan demeye mecburuz.

Bu sözler komşuların kulağına gidecek diye dehşete düşen Osip, karısına şöyle çıkışmıştı: "Sesini kıs, Yuliya!"[4]

Piyatnitski 1935'te Komintern'deki konumuyla artık dünyanın her tarafında komünistlerce tanınan biriydi. (İngiliz komünist Harry Pollitt'e göre Piyatnitski adı Komintern *demekti*.) O sırada Stalin'in dış politikası Batılı demokratik devletlerle ilişkileri güçlendirerek Nazi Almanya'sını durdurmaya yönelikti ("kolektif güvenlik"). Sovyetler Birliği 1934'te daha iki yıl önce bir "emperyalist kumpas" olarak yerdiği Milletler Cemiyeti'ne bile katılmıştı. Komintern bu dış politikaya uymak zorundaydı. Yeni genel sekreter Bulgar komünist Georgi Dimitrov'un yönetimindeki Komintern'e verilen görev, Avrupalı sosyalistler-

4 *Golgofa*, s. 9.

le ittifaklar kurmak ve faşist tehdide karşı koymak üzere onları merkez partileriyle koalisyon hükümetlerine ("halk cepheleri") girmeye yöneltmekti. Bu politika halk cephesi hükümetlerinin 1936'da başa geçtiği Fransa ve İspanya'da bir ölçüde başarıya ulaştı. Ama Komintern içinde yeni stratejiyi eleştirenler vardı ve Piyatnitski de bunlar arasındaydı. Troçki'nin 1920'lerde öncülük ettiği Sol Muhalefet'in eski mensupları da dahil birçok komünist, bunu uluslararası devrimci davaya bir ihanet olarak görmekteydi; onların bakış açısıyla devrim ancak komünistlerin ve sosyalistlerin burjuva merkez partilerini dışlayarak kuracağı "birleşik cephe"lerle ileriye götürülebilirdi. Bu kesim Stalin'in yetkilerini kötüye kullanmasına gittikçe karşı çıkan Rikov ve Buharin'in öncülük ettiği daha ılımlı Sağ Muhalefet'in eski mensuplarıyla ortak davada buluştu. Her iki grup da Stalin'i "karşı-devrimci" saymaktaydı. Komintern 1936'ya varıldığında Stalin'in dış politikalarına karşı hoşnutsuzluk fısıltılarıyla doluydu. Solcular Batılı devletlerle Stalinist yakınlaşmayı Sovyet elit tabakasının burjuvalaşmasına bağlamaktaydı. Dünya devrimi idealine derin bağlılık duygusuyla, Stalin'in önderliği altında Sovyetler Birliği'nin Batı dünyasının proleterleri için bir ilham kaynağı olmaktan çıkarak düzenin ve güvenliğin bir bekçisi haline gelmesinden çekinmekteydiler. Onları özellikle düş kırıklığına uğratan gelişme, Stalin'in İspanya İç Savaşı sırasında General Franco'ya bağlı Milliyetçilerin – Faşist İtalya'dan ve Nazi Almanya'sından aldıkları yoğun yardımla – Madrid'in dış mahallelerine ilerledikleri 1936 sonbaharında Cumhuriyetçi rejimin çeşitli solcu savunucularına yeterli desteği vermekten kaçınmasıydı. Stalin'in bazı sadık destekçileri bile devrimci enternasyonalizme ideolojik bağlılığa ihanet olarak gördükleri bu tutuma razı olmakta bazen güçlük çekmekteydiler. Bir Eski Bolşevik 1935'te Sovyetler Birliği'ndeki ABD büyükelçisi William Bullitt'e şunu açıklamıştı: "Dünya devriminin dinimiz olduğunu ve içimizde bizzat Stalin'e dahi dünya devrimi davasına sırt çevirdiği kanısına varınca son tahlilde karşı çıkmayacak kimse bulunmadığını anlamalısınız."[5]

Stalin denetiminin dışına kaymasından korktuğu Komintern'e karşı gittikçe güvensizleşti. Ağustos 1935'teki Yedinci Kongre'de radikal bir yönetim değişikliğine gitti. Piyatnitski Komintern'deki yöneticilik görevinden alındı ve Merkez Komitesi'nde Parti bürokrasisinin çalışmalarını denetleyecek yeni bir bölümün başına getirildi. Eski muhalifler Kamenev ve Zinovyev'in Ağustos 1936'daki

5 J. Haslam, "Political Opposition to Stalin and the Origins of the Terror, 1932–1936", *Historical Journal*, c. 29, no. 2 (Haziran 1986), s. 412. *Ayrıca bak.* aynı yazar, "The Soviet Union, the Comintern and the Demise of the Popular Front, 1936–39", H. Graham ve O. Preston (ed.), *The Popular Front in Europe* (Londra, 1987), s. 152–60; K. McDermott, "Stalinist Terror in the Comintern: New Perspectives", *Journal of Contemporary History*, c. 30, no. 1 (Ocak 1995), s. 111–30.

göstermelik duruşması, Stalin'in kendisini eleştirenlere bütün politikaların tepede kararlaştırılacağı yolundaki açık bir uyarısıydı. Stalin'in muhalefeti "yabancı casus"ların uğraşlarıyla özdeşleştirdiği Komintern bu tavrın söz konusu olduğu yerlerin başında gelmekteydi. "Komintern'de hepiniz dosdoğru düşmanın eline koz veriyorsunuz," diye yazdı Stalin Şubat 1937'de Dimitrov'a. Birkaç bin Komintern yetkilisi ve yabancı komünist 1937–38'de tutuklandı. Alman, Polonya, Yugoslav ve Baltık komünist partileri fiilen yok edildi. Komintern merkezinde ve Moskova'da birçok Komintern yetkilisinin kaldığı Hotel Lux'ta öylesine büyük bir panik vardı ki, bir yetkilinin sözleriyle "birçoğu sürekli korkunun bir sonucu olarak yarı delirmiş ve iş yapamaz durumdaydı."[6]

Piyatnitski de Stalin tarafından Troçkist olmakla suçlandı. Daha sonra "Komintern'de Troçkistlerin ve sağcıların bir faşist casus örgütlenmesi"yle ilişkili olduğu ileri sürüldü. Ama oğullarının olaylara ilişkin anlatımına göre, tutuklanmasının gerçek sebebi Haziran 1937'deki Merkez Komitesi birleşik oturumunda yaptığına inandıkları cesur bir konuşmaydı.* Görünüşe bakılırsa, Piyatnitski Merkez Komitesi'ndeki görevi sırasında saptadığı şeyler karşısında şoka uğramıştı. Özellikle canını sıkan husus Stalin'in muazzam kişisel güce kavuşmuş olması ve düşmanlarını bertaraf etmek için NKVD'yi dizginsizce kullanmasıydı. İnanışa göre, Haziran birleşik oturumunda Piyatnitski NKVD'yi "halk düşman"larına karşı deliller uydurmakla suçladı ve NKVD'nin çalışmalarını denetlemek üzere özel bir Parti komisyonu oluşturulmasını önerdi. Herhalde Piyatnitski'nin farkında olduğu gibi, bir intihar konuşmasıydı bu. Sözlerini bitirdiğinde salona sessizlik çökmüştü. Gerginlik elle tutulur düzeydeydi. Oturuma ara verilmesi önerildi. Stalin'in talimatı üzerine, aralarında Kaganoviç, Molotov

6 *The Diary of Georgi Dimitrov, 1933–1949* (New Haven, 2003), s. 110; McDermott, "Stalinist Terror", s. 118.

* Piyatnitski'nin konuşmasının bir kaydı ve Haziran birleşik oturumunun günümüze ulaşan bir stenografi kaydı olmamakla birlikte, Piyatnitski'nin söylediği şeylerin başka muhaliflere cesaret verebileceği düşüncesiyle (ve Merkez Komitesi arşivlerindeki yaygın bir uygulamayla) stenografi tutanakları tashih edilirken silindiğine işaret eden bulgular vardır. Stalin birleşik oturumu 29 Haziran'da kapatmadan önce şunu duyurdu: "Piyatnitski'ye gelince, soruşturma sürüyor. Önümüzdeki birkaç günde tamamlanır herhalde." Sayfanın dibinde Stalin'in sekreterlerinden birinin el yazılı şu notu vardır: "Bu ileti yoldaş Stalin tarafından çizilmiştir, çünkü stenografi tutanaklarına girmemesi gerekiyor," (RGASPI, dos. 17, op. 2, bel. 622, sat. 220). Kremlin'deki Devlet Başkanlığı Arşivi gibi kapalı arşivlerde söz konusu olayla ilgili başka kayıtlar yer alıyor olabilir. Bu tür bulgulara ulaşılıncaya kadar, Eski Bolşeviklere yönelik kitlesel tutuklamalar konusunda Piyatnitski'nin takındığı tutuma ilişkin tek kayıt, oğlu Vladimir'in anlatımına dayanmaktadır. Vladimir babasının FSB arşivindeki kişisel dosyasından, öbür arşivlerdeki bölük pörçük bulgulardan ve Kaganoviç'in sekretaryasının başındaki Samuil Guberman'ın ona aktardığı şekliyle Kaganoviç'in anılarından hareketle Haziran birleşik oturumundaki olayları ortaya çıkardığını ileri sürmektedir (*Zagovor*, s. 59–70; Vladimir Piyatnitski'yle mülakatlar, St Petersburg, Eylül 2005; Piyatnitski'nin olaylara ilişkin anlatımını destekleyen bir kaynak olarak *ayrıca bak.* B. Starkov, "Arergardnye boy staroy partiyinoy gvardiy", *Oni ne molçali* [Moskova, 1991], s. 215–25).



Osip Piyatnitski Komintern Yedinci Kongresi'nde, Moskova, 1935

ve Voroşilov'un bulunduğu çeşitli Parti yöneticileri Piyatnitski'yi sözlerini geri alması ve böylece canını kurtarması için ikna etmeye çalıştı. Molotov bu durumun karısı ve çocukları açısından doğuracağı sonuçları düşünmesi için yalvardı. Ama Piyatnitski geri adım atmadı; başına gelecekleri bildiğini, ama "bir komünist olarak vicdanı"nın sözlerini geri almasına elvermediğini ileri sürdü. Kaganoviç'e göre, Piyatnitski ona protestosunun bilinçli ve önceden tasarlanmış bir eylem olduğunu bildirdi. "Parti'nin birliği ve ahlaki saflığı için hayatını feda etmeye ve gerekirse çocuklarının ve karısının cesetlerini çiğnemeye hazır olduğunu söyledi bana." Durum Stalin'e bildirilince, yönetim birleşik oturumu o gün ertelemeye karar verdi. Ertesi sabah birleşik oturum NKVD şefi Nikolay Yejov'un bir konuşmasıyla açıldı. Yejov kapitalist güçlerce Komintern'e sızmak üzere gönderilmiş bir çarlık casusu olmakla suçladığı Piyatnitski'ye karşı bir kınama önergesinin oya sunulmasını istedi. Önerge üç çekimser oyla kabul edildi; bu oylardan biri NKVD'nin Piyatnitski'ye yönelik suçlamalarını tutuklandığı ana kadar kabul etmeye yanaşmayan ve "O erkeklerin en dürüstüdür; Lenin onu çok sever ve sayardı," diyen Krupskaya'ya aitti.[7] Yuliya güncesine Piyatnitski'nin birleşik oturumdan "bitkin ve canı sıkkın" döndüğü notunu düştü. Ona neye sıkıldığını sorduğunda, Piyatnitski "sürekli psikolojik stres altında yaşamaya mecbur edilen bütün çocuklardan, bütün masum kişilerden" söz etmişti.[8]

Sonraki iki hafta boyunca Piyatnitski çalışma odasına kapanmış olarak evde kaldı. Çok az yemek yiyor ve bütün gününü Yejov'la irtibat kurma çabasıyla telefon başında geçiriyordu. Yuliya gerginliğe dayanamadı ve birkaç günlüğü-

7 B. Starkov, "The Trial That Was Not Held", *Europe-Asia Studies*, c. 46, no. 8 (1994), s. 1303.
8 *Golgofa*, s. 20, 21, 24; Vladimir Piyatnitski'yle mülakatlar, St Petersburg, Eylül 2005.

ne daçaya gitti – sonraları pişmanlık duyacağı bir karardı bu. "Onun yanında olmalıydım," diye yazacaktı güncesine Mart 1938'de. "Neler olup bittiğini anlayamıyordum. Yeterince zeki ya da yeterince güçlü değildim. Böyle bir kişinin karısı olmak ona hizmet etmeyi, her zaman onun arkasında durmayı gerektirir."[9] Söz konusu iki haftada Osip tutuklanışına hazırlandı. Tasarruf sandığı cüzdanını ve değerli eşyalarını Yuliya'ya gönderdi, özel defterlerini ve mektuplarını yok etti. Daha önce birçok kez tutuklanmış tecrübeli bir devrimci olarak, nasıl hazırlanacağını biliyordu. 5 Temmuz'da Parti'den atıldı. O kadar morali bozuldu ki, daçadan dönen Yuliya'nın güncesinde aktardığına göre, aklından intiharı geçirdi. Onun için Parti'siz bir hayat düşünülemezdi. Ama ertesi gün eski dostları ziyarete gittiklerinde, Osip onlara fikrini değiştirdiğini söyledi. Parti'nin birliği uğruna cezasını sineye çekeceğini söyledi: "Parti için bir fedakârlık yapılması gerekiyorsa, ne kadar ağır yük getirirse getirsin, seve seve taşırım bunu." Osip oğullarına kendisinin tutuklanmasına hazırlıklı olmaları uyarısında bulundu. Parti önderliğindeki yoldaşlarla tartıştığını ve onlar tarafından suçlandığını açıkladı; bir suç işlemediğini ve mümkün olduğu sürece suçsuzluğunu kanıtlamak için kavga vereceğini, ama tutuklanması halinde kendisini bir daha görmeyi beklememeleri gerektiğini söyledi. "Beni Stalin'le kavgaya girmeme konusunda uyardı; bana anlattığı asıl şey buydu," diye hatırlıyor İgor.[10]

NKVD 7 Temmuz akşamı saat 11'i biraz geçe Osip'i almaya geldi. Yejov tutuklama emrini bizzat yerine getirdi. Daireye dalan NKVD görevlileri Yuliya'ya bir sabahlık fırlatarak üstüne geçirmesini bildirdiler. Yuliya'nın bağırmaya başlayarak küfürler savurması üzerine, Yejov "Sovyet yurttaşları resmî makamların temsilcileriyle böyle konuşmaz," diye çıkıştı ona. Osip karısının davranışından dolayı özür diledi. Pijamasının ve bir diş fırçasının bulunduğu küçük bir valizi yanına alarak NKVD görevlileriyle birlikte evden ayrıldı. Yuliya daha onlar çıkarken bayıldı. Kendisine geldiğinde çoktan gitmişlerdi. "Kafamdaki tek düşünce," diye yazdı güncesine, "onu bir daha görmeyecek olmanın boğucu düşüncesi, ayrıca korkunç bir güçsüzlük duygusu sardı içimi." Ertesi gün Yuliya işteyken, NKVD elemanları evin kapısını kırıp içine girdiler. Osip'in belgelerini karıştırıp incelediler ve ailenin değerli eşyalarını alıp götürdüler: Nakit para ve tasarruf sandığı cüzdanları, bir radyo, bir bisiklet, paltolar, çarşaflar, örtüler, hatta çay fincanları gibi ufak tefek şeyler kayboldu. Ardından Osip'in çalışma odasının kapısı mumla mühürlendi. Hiç kimse mührü sökmeye cesaret edemedi; ama bunu yapsalardı içeride bir kütüphane bulacaklardı. O kütüphane-

9 *Golgofa*, s. 62–3.
10 Ibid. s. 25, 39–40.

nin satılması bütün "halk düşmanı" aileler gibi birdenbire yoksul duruma düşen Piyatnitski'lerin sonraki birkaç ay geçinmelerini sağlayabilirdi.[11]

Osip'in kaderine muhtemelen Haziran birleşik oturumundaki protestosundan çok önce karar verilmişti. En az 1,3 milyon insanın devlet aleyhine suçlardan dolayı tutuklandığı 1937–38'deki Büyük Terör sırasında Komintern, Stalin'in ana hedeflerinden biriydi. Bunun sebepleri incelenmeye değerdir, çünkü Terör'ün köklerine ilişkin muammanın anahtarlarından biridir.

Stalinist rejimin standartlarına göre bile olağanüstü boyutlara varan Büyük Terör, Stalin dönemi boyunca ülkeyi kasıp kavuran diğer örnekler gibi rutin bir kitlesel tutuklamalar dalgası değil, hesaplı bir katliam politikasıydı. Gerçek ya da hayali "siyasal düşman"larını hapse atmakla artık tatmin olmayan Stalin, polise insanları hapishanelerden ve çalışma kamplarından çıkarıp öldürme emrini verdi. Eksik istatistiklere göre, 1937 ve 1938 yıllarında şaşırtıcı bir rakamla toplam en az 681.692 ve belki de çok daha fazla kişi "devlet aleyhine suç"lardan dolayı kurşuna dizildi. (NKVD rakamlarına inanmak gerekirse, 1921–40 arasında siyasal suçlardan dolayı verilen bütün ölüm cezalarının yüzde 91'i demekti bu.) Gulag çalışma kamplarının ve kolonilerinin nüfusu aynı yıllarda 1.196.369'dan 1.881.570'e çıktı. (Bu rakama bizzat kamplar içindeki en az 140 bin ölü ve kamplara taşıma sırasındaki bilinmeyen ölü sayısı dahil değildir.) Sovyet tarihinin başka dönemleri de "düşman"lara yönelik kitlesel tutuklamalara sahne olmuştu; ama hiçbir zaman bu kadar çok mağdur öldürülmemişti. Büyük Terör sırasında tutuklanan insanların yarısından fazlası daha sonra kurşuna dizildi; oysa Stalin döneminde 20.201 ölüm cezasının infaz edildiği ve idamlar bakımından ikinci doruk noktası olan 1930'da bu oran yüzde 10'un altındaydı. 1929–32'deki "anti-kulak operasyonu" sırasında da tutuklamaların sayısı çok yüksek (586.904) olmakla birlikte, bu mağdurların sadece yüzde 6'sı, yani 35.689 kişi daha sonra kurşuna dizildi.[12]

Büyük Terör'ün köklerini açıklamak kolay değildir. Niçin bu iki yılda yoğunlaştığı da pek açık değildir. Konuyu anlamak için öncelikle Büyük Terör'e – ara sıra ileri sürülen bir görüş doğrultusunda[13] – kontrolsüz ya da tesadüfi bir olay, Stalinist rejimde hemen her an patlayabilecek kaosun bir ürünü olarak değil,

11 Ibid. s. 26, 34; Vladimir Piyatnitski'yle mülakatlar, St Petersburg, Eylül 2005.

12 M. Ellman, "Soviet Repression Statistics: Some Comments", *Europe-Asia Studies*, c. 54, no. 7 (Kasım 2002); H. Kuromiya, "Accounting for the Great Terror", *Jahbücher für Geschichte Osteuropas*, 53 (2005), s. 88; A. Applebaum, *Gulag: A History of the Soviet Camps* (Londra, 2003), s. 516, 519. 1929–32'ye ilişkin rakamların alındığı kaynak V. Popov, "Gosudarstvennyi terror v sovetskoy Rossiy. 1923–1953 gg.", *Oteçestvennyi arkhiv*, 1992, no. 2, s. 28.

13 J. Getty, *Origins of the Great Purges: The Soviet Communist Party Reconsidered, 1933–1938* (Cambridge, 1985).

Stalin'in 1937'de algıladığı özgül koşullar karşısında tezgâhladığı ve kontrol ettiği bir operasyon olarak bakmalıyız.

Bazı tarihçiler Büyük Terör'ün köklerini Parti'nin Leningrad örgütü şefi Sergey Kirov'a karşı Aralık 1934'te düzenlenen suikasta dayandırır; bu eylemin rejimi gizli düşmanlara karşı kanlı ava yönelttiğini söyler. Ama bu teori kitlesel tutuklamaların ve cinayetlerin niçin 1934–35'te başlamadığı sorusunu gündeme getirir. 1937–38 fırtınasından önce niçin iki yıllık bir sessizlik yaşandı? Kirov'un öldürülmesinden sonra Leningrad'da kitlesel tutuklamalar oldu; ama bunun dışında 1935 ve 1936 yılları Sovyetler Birliği'nin geri kalan bölümünde siyasal çevreler açısından nispeten terörsüz geçti. Aslına bakılırsa, SSCB başsavcısı Aleksandr Vişinski'nin döneminde rejim 1928–34 kaosunun ardından daha istikrarlı ve geleneksel bir hukuk düzenine dönüş için bilinçli bir çaba gösterdi.[14] Başka bazı tarihçiler Büyük Terör'ü Stalin'in özellikle kırsal kesim kaynaklı bir iç tehdit korkularına bağlamışlardır; onlara göre, 1936 tarihli "Stalin Anayasası"nın vaat ettiği gibi Sovyet seçimlerinin yapılması halinde kitlesel hoşnutsuzluk siyasal bir renge bürünebilirdi.[15] Ama ülke içindeki hoşnutsuzluğa ilişkin NKVD raporları güvenilmezdi ("anti-Sovyet duygular" ve "kargaşa tehditleri" çoğu kez NKVD'nin bütçe ve personel artışlarına gerekçe göstermek için uydurduğu şeylerdi) ve Stalin'in ya da yönetici çevrelerdeki başka bir kimsenin bunları tam ciddiye almış olduğu açık olmaktan çok uzaktır. Zaten söz konusu raporlar 1937'de iç tehdidin başka bir dönemdekinden daha büyük olduğuna dair hiçbir ima içermemektedir. 1928–32'de de hoşnutsuzluğa ve muhalefete ilişkin birçok rapor verilmişti; ama o yıllarda 1937–38'deki devlet katliamının yoğunluğuna erişen hiçbir şey yaşanmadı.

Başka tarihçilere göre ise Büyük Terör'ü anlamanın en iyi yolu onu her biri kendi başına açıklanabilse de, tek olayın çerçevesine sığmayan "bir dizi ilişkili ama ayrı olgu" olarak ele almaktır.[16] Gerçekten de Büyük Terör farklı unsurlardan oluşan karmaşık bir amalgamdı: Eski Bolşeviklere yönelik "göstermelik duruşmalar", siyasal elitlerin tasfiyesi, kentlerdeki kitlesel tutuklamalar, "kulak operasyonu", azınlıklara yönelik "ulusal operasyon"lar. Fakat Terör'ün çeşitli bi-

14 P. Solomon, *Soviet Criminal Justice Under Stalin* (Cambridge, Mass. 1996), Bölüm 5; O. Khlevniuk, "The Politburo, Penal Policy and 'Legal Reforms' in the 1930s", P. Solomon (ed.), *Reforming Justice in Russia, 1864–1996: Power, Culture, and the Limits of Legal Order* (Armonk, 1997), s. 190–206.

15 J. Getty, " 'Excesses Are Not Permitted': Mass Terror and Stalinist Governance in the Late 1930s", *Russian Review*, 61 (2002), no. 1, s. 113–38.

16 S. Fitzpatrick, "Varieties of Terror", aynı yazar (ed.), *Stalinism: New Directions* (Londra, 2000), s. 258. Benzer bir görüş için *bak.* B. McLoughlin ve K. McDermott, "Rethinking Stalinist Terror", aynı yazarlar (ed.), *Stalin's Terror: High Politics and Mass Repression in the Soviet Union* (New York, 2003), s. 1–18.

leşenlerini ayrı analiz etmek yararlı olsa bile, hepsinin eşzamanlı başladığı ve sona erdiği gerçeği ortadadır. Bu da açıklanması gereken birleşik bir kampanyanın parçaları olduklarına işaret etmektedir.

Büyük Terör'ü bir bütün olarak anlamanın anahtarı belki de Stalin'in yaklaşan bir savaşa ilişkin korkusunda ve Sovyetler Birliği'ne yönelik bir uluslararası tehdit algılamasında yatmaktadır.[17] Hitler Almanya'sının askeri saldırganlığının ilk sinyali olarak 1936'da Ren bölgesini işgali ve Japonların Mançurya'yı işgali, Stalin'i SSCB'nin iki cephede Mihver devletlerin tehdidi altına girdiğine inandırdı. Stalin'in korkuları Kasım 1936'da Berlin ve Tokyo'nun Komintern'e karşı (daha sonra Faşist İtalya'nın da katıldığı) bir paktta birleşmesiyle pekişti. "Kolektif güvenlik" politikasına desteğini sürdürmesine karşın, Stalin'in Mihver tehdidini durdurmada Batılı devletlerle Sovyet ittifakından pek umudu yoktu. Batılı devletler İspanya'ya müdahaleden kaçınmışlardı; Nazi Almanya'sını yatıştırma çizgisinde kararlı görünüyorlardı; ifadeleriyle Stalin'de Hitler'in kuvvetlerini Batı'daki bir kapışma yerine Doğu'ya sürme ve SSCB'yle savaşa sokma gibi gizli bir amaç güttükleri izlenimini uyandırdılar. 1937'de Stalin artık Sovyetler Birliği'nin Avrupa'da faşist devletlerle ve Doğu'da Japonya'yla savaşın eşiğinde olduğu kanısındaydı. Sovyet basını genelde ülkeyi her taraftan tehdit ediliyormuş ve toplumun her kesiminde faşist köstebekler – "casus"lar ve "gizli düşman"lar" – tarafından baltalanıyormuş gibi göstermeye başladı.

"Kapitalist çevrelerdeki düşmanlarımız yorulmak nedir bilmiyor ve her yere sızıyor," demişti Stalin yazar Romain Rolland'a 1935'te. Birçok Bolşevik gibi Stalin'in de siyasete bakışında, çarlık rejiminin cephe arkasındaki sosyal devrimle yıkıldığı Birinci Dünya Savaşı'ndan çıkarılan derslerin köklü etkisi vardı. Nazi Almanya'sıyla savaş halinde Sovyet rejimine karşı benzer bir tepkinin ortaya çıkmasından korkmaktaydı. İspanya İç Savaşı bu temeldeki korkularını pekiştirdi. Stalin (çoğu danışmanı gibi) komünizm ile faşizm arasında "gelecekteki bir Avrupa savaşı açısından geçerli bir senaryo" olarak gördüğü İspanya'daki çatışmayı yakın bir ilgiyle izledi.[18] Cumhuriyetçilerin 1936'daki askeri yenilgilerini İspanyol komünistler, Troçkistler, anarşistler ve diğer solcu gruplar arasındaki hizipçi kavgalara bağladı. Bu da onu faşistlerle bir savaşın patlak vermesinden önce Sovyetler Birliği'nde sadece "faşist casuslardan ve düşmanlardan" olu-

17 O. Khlevniuk, "The Reasons for the 'Great Terror': The Foreign Political Aspect", *Annali della Fondazione Giangiacomo Feltrinelli*, c. 34 (1998), s. 163 vd.; aynı yazar, "The Objectives of the Great Terror, 1937–38", J. Cooper, M. Perrie ve E. Rees (ed.), *Soviet History, 1917–1953: Essays in Honour of R. W. Davies* (Londra, 1995), s. 158–76. İzleyen paragraflarda esas aldığım kaynak için *ayrıca bak.* H. Kuromiya, "Accounting for the Great Terror".

18 Kuromiya, "Accounting for the Great Terror", s. 94; S. Payne, *The Spanish Civil War, the Soviet Union, and Communism* (New Haven, 2004), s. 309.

şan bir "beşinci kol"u değil, bütün potansiyel muhalefeti ezecek bir siyasal baskının acilen gerekli olduğu sonucuna götürdü.

Anlaşıldığı kadarıyla paranoyakça bir "düşman" korkusu Stalin'in karakterinde vardı. Karısı Nadejda'nın 1932'deki intiharı ve bir kardeş gibi sevdiği Kirov'un bir cinayete kurban oluşu bunu pekiştirmişti. "Denebilir ki Stalin eskiden beri insanlara çok fazla güvenmezdi," diye yazar kızı Svetlana, "ama onların ölümünden sonra insanlara güvenmekten büsbütün vazgeçti."* Stalin Kirov suikastını "Zinovyevci"lerin ("Leningrad Muhalefeti") üstüne yıktı ve cinayetle bağlantılarını gösteren hiçbir delil olmamasına karşın, Parti'nin Leningrad örgütünün eski şefi Zinovyev'in destekçilerinin tutuklanması emrini verdi. Bunların birçoğu Sovyet liderlerine yönelik suikastı teşvik eden bir muhalefet ortamı yarattıkları gerekçesiyle sonunda Kirov cinayetinde "manevi suç ortaklığı"ndan hüküm giydi. Cinayetten sonraki iki buçuk ayda Stalin'in Leningrad'daki soruşturmaya bizzat el koymasıyla yaklaşık bin "Zinovyevci" tutuklandı. Çoğu ücra yerleşmelere sürgün edildi. 1920'lerde Stalin'e karşı Birleşik Muhalefet'te Troçki'nin müttefikleri olan Zinovyev ve Kamenev tutuklandı: Zinovyev on yıl, Kamenev beş yıl hapis cezasına çarptırıldı. NKVD yetkilileri Parti'nin birçok sadık yöneticisini tutuklamada isteksiz davranınca, Stalin hemen NKVD şefi Yagoda'yı çağırdı ve daha uyanık olmaması halinde "şamarı yiyeceği" uyarısında bulundu. Yagoda'nın konumu 1935'te Parti'deki tasfiye çalışmalarının başına getirilen Yejov'un tam da Kremlin'in göbeğinde Troçki ile Zinovyev tarafından örgütlenen ve NKVD tarafından fark edilmeyen büyük bir "yabancı casus" ve "terörist" şebekesini açığa çıkardığını ileri sürmesiyle daha da sarsıldı. Stalin sonunda sabrının taşması üzerine Yagoda'yı görevden aldı ve yerine her türlü ahlaki vicdandan yoksun ve acımasız bir infazcı olan Yejov'u getirdi. Yejov her yerde "karşı-devrimci tertipler"e ve "casus çeteleri"ne ilişkin kanıtlar uydurarak Stalin'in paranoyakça fantezilerine uymaya hazırdı. Zaten birkaç yıldan beri Troçki'nin yurtdışından gönderdiği talimatlarla Kamenev ve Zinovyev'in Kirov, Stalin ve Parti önderliğinin diğer mensuplarını öldürtmeye yönelik tertiplere giriştikleri teorisini savunmaktaydı. Stalin buna dayanarak Kirov soruşturmasını yeniden açtırdı. Ağustos 1936'da Zinovyev, Kamenev ve on dört Parti yöneticisi daha vatana ihanet suçundan mahkemeye çıkarıldı. Davayla bağlantılı olarak tutuklanan diğer 160 kişiyle birlikte hepsi ölüm cezasına çarptırıldı.[19]

19 S. Alliluyeva, *Twenty Letters to a Friend* (Londra, 1967), s. 88–9; J. Getty ve O. Naumov, *The Road to Terror: Stalin and the Self-Destruction of the Bolsheviks, 1932–1939* (New Haven, 1999), s. 157, 256–7.

* Kirov cinayetinde Stalin'in parmağının olması mümkündür. Parti'nin Leningrad şefi çok daha popüler ve daha ılımlı bir yöneticiydi. Stalin'in ileride Kirov'un önderlikte ciddi bir rakip olarak kar-

Moskova'daki birkaç "göstermelik duruşma"nın ilkiydi bu. Amaç eski muhaliflerce örgütlenen eşgüdümlü bir "casus" ve "terörist" çetesini açığa çıkarmak ve kökünü kurutmaktı. Ocak 1937'deki ikinci göstermelik duruşma ağır sanayiden sorumlu komiser yardımcısı Georgiy Piyatakov'un, Karl Radek'in ve geçmişte Troçki destekçisi olan on beş kişinin daha sanayi sabotajından ve casusluğundan mahkûm edilişine sahne oldu. Nisan–Mayıs 1937'de aralarında Mareşal Tuhaçevski (savunma komiseri yardımcısı), General Uboreviç (Beyaz Rusya askeri bölgesi komutanı) ve General Yakir (Kiev askeri bölgesi komutanı) olmak üzere ülkenin üst düzey askeri komutanlarından sekizi tutuklandı, acımasızca işkenceden geçirildi, vatana ihanet ve casusluktan *gizli oturumda* yargılandı. Almanlar ve Japonlar tarafından finanse edildikleri ileri sürüldü ve hepsi aynı günde kurşuna dizildi. Göstermelik duruşmaların Mart 1938'deki sonuncu ve en büyük halkasında Buharin, Yagoda, Rikov ve on üç üst düzey yetkili daha, faşist güçlerin emri üzerine Sovyet liderlerine suikast düzenlemek, ekonomiyi sabote etmek ve casusluk yapmak üzere Zinovyevcilerle ve Troçkistlerle birlikte tertiplere girişme suçundan kurşuna dizilme cezasına çarptırıldı. Tertibin içinde Yagoda'nın da olması güya açığa çıkarılmasının niçin uzun zaman aldığını açıklamaktaydı. Bir Parti yöneticisi tutuklandığında, onun sosyal yörüngesindeki herkes kuşku altına girerdi. Tipik bir taşra kenti üst düzey yetkililerden – bölge Parti şefi, polis şefi, yerel fabrikaların, kolektif çiftliklerin ve hapishanelerin başındaki kişiler, yerel sovyetin başkanı – oluşan bir klik tarafından yönetilirdi; bunlarının her birinin de kentin kurumlarında kendi koruyucu–yanaşma şebekeleri bulunurdu. İktidar çevresi ayakta kaldığı sürece bu yetkililer birbirlerini kollarlardı. Ama içlerinden birinin tutuklanması, NKVD'nin bağlantıları açığa çıkarmaya girişmesiyle birlikte, kaçınılmaz olarak çevrenin bütün diğer üyelerinin, ayrıca dalkavuklarının da tutuklanmasına yol açardı. Örneğin, NKVD 1937'de Ukrayna'nın doğu kesimindeki Nikopol'un Parti sekreteri tutuklandıktan sonra, sıra

> yardımcılarına, arkadaşlarına, Nikopol'da işe soktuğu erkeklere ve kadınlara geldi. Av torbasına Nikopol garnizonunun komutanı, ardından yerel savcı ve bütün adli personeli, son olarak Nikopol sovyetinin başkanı atıldı; ... yerel banka, gazete, bütün ticari kurumlar "temizlendi"; ... komün idaresinin müdürü, itfaiye şefi, tasarruf sandığı başkanı görevden alındı...[20]

şısına çıkmasından çekinmesi için haklı sebepler vardı. Cinayetteki rolüne ilişkin şimdiye kadar hiçbir somut delil günışığına çıkmış değildir. Ama Stalin bu cinayeti bir iç tehdit saplantısını doğrulamak ve "düşman"larını sindirmek için kullandı.

20 V. Kravçenko, *I Chose Freedom* (Londra, 1947), s. 213.

Yani, yönetim kademesindeki terör aşağıya doğru Parti saflarına, Sovyet kurumlarına ve toplumuna yayıldı. Bir tahmine göre, 1937–38 yıllarında 116.885 Parti üyesi infaz edildi ya da hapse atıldı. Bir Parti üyesi ne kadar yüksek bir mevkideyse, tutuklanma olasılığı o ölçüde yüksekti; çünkü alt kademelerde olanlar yerlerine geçmek amacıyla üstlerini ihbar etmeye her zaman hazırdı. 1934'teki On Yedinci Parti Kongresi'nde seçilen 139 Merkez Komitesi üyesinden 102'si Büyük Terör sırasından tutuklanıp kurşuna dizildi ve 5'i intihar etti; ayrıca kongre delegelerinin yüzde 56'sı aynı yıllarda hapse atıldı. Kızıl Ordu'daki temizlik daha da kapsamlıydı: Yüksek komuta kademesinin 767 mensubundan (tugay komutanları ve daha üst rütbeliler) 412'si kurşuna dizildi, 29'u hapishanede öldü, 3'ü intihar etti ve 59'u yıllarca zindanda kaldı.[21]

Stalin bu mağdurların büyük çoğunluğunun tamamen masum olduğunu biliyordu herhalde. Ama ülke savaştayken sadece bir avuç "gizli düşman" bir devrim yapmaya yettiğine göre, onun bakış açısıyla, bu odağın kökünü kazımak için milyonları tutuklamak her bakımdan mazur görülebilirdi. Stalin'in Haziran 1937'deki ifadesine göre, tutuklanan insanlardan sadece yüzde 5'inin gerçek düşman olduğunun ortaya çıkması "iyi bir sonuç" sayılırdı. Delil gözetilmesi gereken ufak bir hususdu. O sırada Moskova Parti Komitesi'nin başında bulunan Nikita Kruşçev'in aktardığına göre, Stalin "bir rapor [ihbar] yüzde on doğruysa, hepsini gerçekmiş gibi saymak gerektiğini sıkça söylerdi". NKVD'deki herkes Stalin'in sırf bir casusu yakalamak uğruna binlerce kişiyi tutuklamaya hazır olduğunu biliyordu. Belirlenen tutuklama kotasının gerisinde kalmanın yeterince uyanık olmama gerekçesiyle başına iş açacağını biliyordu. Yejov NKVD ajanlarını "Eksik olacağına gereğinden fazla olsun," diye uyarırdı hep. "[Bir operasyonda] fazladan bin kişinin vurulması pek mühim bir mesele değil"di ona göre.[22]

Stalin ve destekçileri açısından, Büyük Terör yaklaşan savaşa bir hazırlıktı. Molotov ve Kaganoviç bu mantığı ölene kadar savunmaya devam ettiler. Molotov 1986'da bunu "Stalin işini sağlama alırdı," (*perestrahoval*) diye açıkladı. Ona göre, "Büyük Tasfiye" bir "sigorta politikası", yani önderliğin savaş zamanında sorun çıkarabilecek olan Parti içindeki "kararsız"ları, "kariyerist"leri ve "gizli düşman"ları açığa çıkarmak için başvurduğu gerekli bir yoldu. Molotov'un hatalar yapıldığını ve birçok insanın haksız yere tutuklandığını itiraf etmekle birlik-

21 V. Rogovin, *Partiya rasstrelyannih* (Moskova, 1997), s. 487–9; *Reyabilitatsiya. Kak eto bilo*, 3 c. (Moskova, 2000–2004), c. 1, s. 30; O. Suvenirov, *Tragediya RKKA, 1938–1938* (Moskova, 1998), s. 315.

22 *İstoçnik*, 1994, no. 3, s. 80; N. Kruşçev, *Khrushchev Remembers* (Londra, 1971), s. 283; M. Jansen ve N. Petrov, *Stalin's Loyal Executioner: People's Commissar Nikolai Ezhov, 1895–1940* (Stanford, 2002), s. 89, 201.

te, "Eğer önderlik ürkerek iç kargaşaya göz yumsaydı, savaşta büyük kayıplara uğrardık ve belki de yenilirdik," gerekçesine sarıldı.

> Savaş zamanında bir beşinci kolun olmamasını sağlamaya mecburduk. Bu insanların hepsinin casus olması kuşkuludur, ama ... asıl nokta belirleyici anda onlara güvenmenin mümkün olmamasıdır. ... Tuhaçevski ve Yakir, Rikov ve Zinovyev savaş sırasında muhalefete katılsalardı, kıyasıya bir mücadele ortaya çıkar ve muazzam kayıplar verilirdi. ... Herkes mahvolurdu!

1980'lerde Kaganoviç benzer bir yaklaşımla Büyük Terör'ü haklı gösterdi: Önderlik bir savaşın yakın olduğunu fark etmişti ve ülke "bataklığı (*boloto*) kurutarak", yani "güvenilmez ve kararsız unsurları yok ederek" kendisini korumak zorundaydı. Bu sırf Kaganoviç'in sonradan başvurduğu bir rasyonelleştirme değildi. Haziran 1938'de Donbass Parti örgütüne savaş tehdidinin kitlesel baskıları gerekli kıldığını ve "Büyük Tasfiye" sırasında "iç düşmanların ve casusların" yok edilmemesi halinde ülkenin "çoktan savaşta" olacağını anlatmıştı.[23]

Kremlin'in eşgüdümü altında NKVD'nin yerel düzeyde yürüttüğü Büyük Terör bütün topluma yayılırken, ülkeyi savaş ihtimaline karşı "anti-sosyal" ve potansiyel "anti-Sovyet" unsurlardan temizlemeye yönelik bir dizi kitlesel kampanyaya girişildi. Bu kampanyaların en büyüğü meşhur 00447 Direktifi'yle başlatılan "kulak operasyonu" öbürlerini çok geride bırakan bir uygulamaydı: 1937–38'deki bütün tutuklamaların yarısı (669.929) ve idamların yarıdan fazlası (376.202) bu operasyonun sonucuydu. Mağdurların neredeyse hepsi 1929–30 kolektifleştirme kampanyası sırasında "karşı-devrimci ajitasyon ve propaganda" gerekçesiyle verilen standart sekiz yıllık cezayı çektikten sonra "özel yerleşme"lerden ve Gulag çalışma kamplarından yeni dönmüş eski "kulak"lar ve aileleriydi. Stalin ülkeye doluşacak kırgın ve gücenik "kulak"ların savaş zamanında bir tehdit oluşturmasından korkmaktaydı. Onu özellikle endişelendiren şey Sibirya'ya yönelik bir Japon istilasıyla çakışacak bir "kulak ayaklanması" hazırlamakta olduğu söylenen Rus Genel Askeri Birliği (ROVS) adlı bir Beyaz monarşist örgüte dair NKVD raporlarıydı. "Kulak operasyonu" sırasında ROVS üyesi olduğu ileri sürülen on binlerce kişi kurşuna dizildi; ancak bunlar nadiren resmî istatistiklere alındı. (Örneğin, Altay bölgesindeki NKVD örgütü 1937'de

23 F. Çuyev, *Sto sorok besed s Molotovim* (Moskova, 1991), s. 390, 413; Piyatnitski, *Zagovor protiv Stalina*, s. 65; Kuromiya, "Accounting for the Great Terror", s. 96.

kurşuna dizdiği 22.108 ROVS üyesi için ayrı bir rapor tuttu.) "Kulak operasyonu" yerel sovyetlere dönük toptan bir tasfiyeyle bağlantılıydı. Özellikle batı illeri gibi sınır alanlarında ve rejimin halktan en çok korktuğu Donbass ve Batı Sibirya gibi bölgelerde vahşi boyutlara ulaştı.[24]

Büyük çaplı "ulusal operasyon"lara, yani savaş halinde potansiyel "casus" olacağı öngörülen Sovyet azınlıklarına yönelik toplu sürgünlere ve idamlara da başvuruldu: Almanlar, Polonyalılar, Finliler ve Letonyalılar, Ermeniler ve Rumlar, Koreliler, Çinliler, hatta 1935'te Doğu Çin Demiryolu'nun Japonların 1932'de oluşturduğu kukla Mançurya devleti Mançukuo'ya satılması üzerine Mançurya'dan Sovyetler Birliği'ne dönen Harbin Rusları. Stalin'in batıdaki Sovyet bölgelerinde yaşayan Polonyalılara karşı güvensizliği özellikle güçlüydü. Bunun geçmişi Rus İç Savaşı sırasında Ukrayna'ya giren Polonya kuvvetlerinin misilleme olarak Varşova'ya saldıran Kızıl Ordu'yu bozguna uğratmasına kadar inmekteydi – Stalin'in cephe hattı komiseri olarak işlediği taktik hatalardan dolayı şahsen madara duruma düştüğü bir askeri yenilgiydi bu. Stalin Sovyet yönetimi altındaki Polonyalıları (ve esasen "Polonyalı" saydığı birçok Beyaz Rus ve Ukraynalı Sovyet yurttaşını) tekrar Sovyetler Birliği'ne saldırmak üzere Nazi Almanya'sıyla birleşmesinden çekindiği Mareşal Jozef Pilsudski yönetimindeki "yarı-faşist" Polonya devletinin beşinci kolu olarak görmekteydi. Ağustos 1937'de 00485 Direktifi'yle Polonyalılara karşı başlatılan "ulusal operasyon" sonucunda kurşuna dizilen ya da çalışma kamplarına gönderilen kişilerin sayısı Kasım 1938'de yaklaşık 140 bine ulaştı.[25]

1937–38'de özellikle tanınmış Partili ve aydın çevrelerden o kadar çok insan ortalıktan kayboldu ki, tutuklamalar olağan gibi görülmeye başladı; geceleri sokaklarda dolaşan polis araçları herkesi alıp götürecekmiş gibi bir hava doğdu. Hapishanelerin mevcudu toplumun geniş bir kesitini yansıtır oldu. Çoğu mahkûmun hangi suçtan zindana atıldığına dair bir fikri yoktu. 1938 sonbaharına varıldığında, hemen her ailenin kayıp bir akrabası ya da mahpus yakını bir tanıdığı vardı. İnsanlar gece yarısı kapılarının çalınacağı yönünde korkulu bir beklentiyle yaşıyordu. Geceleri yarım yamalak uyuyor ve dışarıda bir araba freni duyar duymaz uyanıyordu. Ayak seslerinin merdiveni ya da koridoru geçip uzaklaşmasına kadar nefes almaksızın yatakta bekliyor, ardından ziyaret-

24 *Tragediya sovetskoy derevni: kollektivizatsiya i raskulaçivanye. Dokumenti i materyali*, 5 c. (Moskova, 1999–2004), c. 5: *1937–1939*, Part 1, *1937*, s. 32, 33, 46, 54, 387; Kuromiya, "Accounting for the Great Terror", s. 92–3.

25 N. Petrov ve A. Roginskii, " 'Polskaya operatsiya' NKVD 1937–1938 gg.", L. Eremina (ed.) *Repressiy protiv polyakov i polskih grajdan* (Moskova, 1996), s. 40–43. Bir "etnik temizlik" biçimi olarak "ulusal operasyonlar" için *bak.* T. Martin, *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939* (Ithaca, 2001), s. 328–43.

çilerin kendileri için gelmediğini anlamanın rahatlığıyla tekrar uykuya dalıyordu. Leningrad'daki Kukla Tiyatrosu'nun kurucusu Liyubov Şaporina 22 Kasım 1937'de güncesine şunları yazmıştı:

> Günlük yaşamın keyifleri. Sabah uyanınca otomatik olarak şunu düşünüyorum: Geçen gece tutuklanmadığım için Tanrı'ya şükürler olsun, ne de olsa insanları gündüz tutuklamıyorlar, ama bu akşam ne olacağını hiç kimse bilemez. Lafontaine'in kuzusu gibiyiz – her kişinin tutuklanıp meçhul bir yere sürgün gönderilme ihtimalini düşünmeye yetecek gerekçesi var. Ben şanslıyım, bütünüyle sakinim; düpedüz umursamıyorum. Ama insanların çoğu tam dehşet içinde yaşıyor.[26]

Osip'in oğlu Vladimir Piyatnitski babasının tutuklanmasından önce Setteki Konak'ta hüküm süren havayı şöyle hatırlıyor:

> O kasvetli binada elit Parti görevlilerinin kaldığı 500'den fazla daire vardı ve tutuklamalar alışılmış bir olaydı. Daima avluda ve koridorlarda oynamam nedeniyle, birkaç tutuklamaya tanık oldum. Akşamları hava kararınca konak tenha ve sessiz bir hale bürünürdü. Orada oturanlar sanki felaket beklentisiyle bir yerlere saklanmış gibiydi. Birdenbire birkaç araba avluya girer, üniformalı ve günlük elbiseli adamlar dışarıya fırlar ve merdiven girişlerine doğru yürürdü – hepsi "uğrayacağı" adresin yolunu bilirdi. Ardından birkaç dairede ışıkların yandığı görülürdü. Herkesin nerede oturduğunu bildiğimden, kimlerin tutuklanacağını hemen çıkarırdım. Dairedeki bütün ışıklar yanıyorsa, bir arama var demekti bu. O günlerde birçok insan tutuklanmayı bekliyordu, ama sıranın kendisine ne zaman geleceğini bilmiyordu.[27]

İnsanlar sıralarını bekliyordu. Birçoğu gerekli şeyleri bir çantaya koyuyor ve NKVD kapıyı çaldığında hazır olması için yatağının yanında tutuyordu. Bu edilginlik Büyük Terör'ün en çarpıcı özelliklerinden biridir. Tutuklanmadan kurtulmanın birçok yolu vardı; başka yere taşınmak ve karaborsadan belgeler satın alarak yeni bir kimlik edinmek en basit ve en etkili yoldu, çünkü NKVD hareket halindeki insanların izini sürmekte pek mahir değildi.[28] Rus halkı Eski Mümin-

26 V. Garros, N. Korenevskaya ve T. Lahusen (ed.), *Intimacy and Terror* (New York, 1995), s. 357.
27 Vladimir Piyatnitski'yle mülakat, St Petersburg, Eylül 2005.
28 R. Thurston, *Life and Terror in Stalin's Russia* (New Haven, 1996), s. 72–7.

ler tarikatından firari serflere varıncaya kadar devlet baskısından kaçma konusunda köklü bir geleneğe sahipti; kolektif çiftliklerden ve "özel yerleşme"lerden kaçan milyonlarca köylü aynı taktiği benimsedi. Ama şehir ahalisi büyük ölçüde hiçbir direniş belirtisi göstermeksizin yerinde kaldı ve Terör'ün gelip kendisini almasını bekledi.

1943'te tutuklanan senarist Valeriy Frid (1922–98) dönüp geriye baktığında, çoğu insanın korkudan felce uğradığı kanısındaydı. NKVD'nin gücü onları öylesine hipnotize etmişti ki, onun her yerde olduğuna inanarak, direnişi ya da kaçışı akıllarından geçirmiyorlardı.

> İnsan tarihinde benzer bir durum aklıma gelmiyor. Bu yüzden zoolojiden bir örnekle yetinmek zorunda kalacağım: Boa yılanının hipnotize ettiği tavşan. ... Hepimiz boa yılanının bizi yutma hakkını tanımış tavşanlar gibiydik; onun bakışının gücüne yakalanan bir kimse sakince ve kaderine razı olmuş halde ağzına doğru yürürdü.[29]

Viyaçeslav Kolobkov Leningrad'da bir fabrika işçisi olan babasının geceleri evlerinin dışında bir araba durunca yaşadığı paniği şöyle hatırlıyor.

> Her gece bir araba motorunun sesini bekleyerek uyanık kalırdı. Ses gelince doğrulup yatağında kaskatı otururdu. Dehşete düşerdi. Karanlıkta onu zar zor görmeme rağmen, yaşadığı korkunun, sinirli terleyişinin kokusunu alır ve bedeninin sarsıldığını hissederdim. "Beni almaya geldiler!" Bir araba sesi duyunca hep bunu söylerdi. Söylediği bir şeyden dolayı tutuklanacağına inanmıştı – bazen evde Bolşeviklere küfrettiği olurdu. Motorun durduğunu ve açılan araba kapısının çarptığını duyunca, hemen yataktan fırlar ve en çok gerek duyacağını düşündüğü şeyleri telaş içinde el yordamıyla aramaya koyulurdu. "Onlar" kendini almaya gelince hazır olması için, her zaman bu eşyaları yatağının yakınında bulundururdu. Orada ekmek kabuklarının durduğunu hatırlıyorum – en büyük korkusu ekmeksiz gitmekti. Babamın gözüne birçok gece doğru dürüst uyku girmedi – hiç gelmeyen bir arabayı beklemekten.[30]

Bolşevik elit tabakanın tutuklamalar karşısındaki tutumu özellikle pasifti. Çoğunun beynine Parti ideolojisi sıkıca işlendiğinden, direnmeye çalışma yönündeki

29 V. Frid, *58½: zapiski lagernogo pridurka* (Moskova, 1996), s. 91.
30 Viyaçeslav Kolobkov'la mülakat, St Petersburg, Mayıs 2004.

herhangi bir düşünceye Parti önünde suçsuzluğunu kanıtlama yönündeki daha derin bir dürtü kolayca ağır basmaktaydı. Yevgeniya Ginzburg Kazan'daki üst düzey bir Parti yöneticisinin karısı ve aynı zamanda bir Parti militanıydı. Kocasının içeriye alınmasından sonra, işinden oldu ve yakında kendisinin de tutuklanacağı korkusuna kapıldı. Ginzburg anılarında kaynanasını "serflik döneminde doğmuş basit ve cahil bir köylü kadın" olarak aktarıyor. "Derin bir felsefi düşünce tarzı vardı ve hayatın sorunlarından söz ederken taşı gediğine koymada olağanüstü ustaydı." İşte bu ihtiyar köylü kadın ona kaçmayı tavsiye etti:

> "Eskiler 'Gözden ırak olan, akıldan ırak olur,' derler. Ne kadar uzağa gitsen o kadar iyi olur. Ne diye eski köyüne, Pokrovskoye'ye gitmiyorsun?"
> "Ama bunu nasıl yaparım, nineciğim? Her şeyi, çocukları, işimi nasıl bırakırım?".
> "Bak, zaten işini elinden almışlar. Çocuklar da bizimle oldukları sürece başlarına bir iş gelmez."
> "Ama Parti'ye suçsuz olduğumu kanıtlamalıyım. Ben bir komünist olarak nasıl Parti'den saklanırım?"[31]

Suçsuz olma inancı birçok Bolşevik'in elini kolunu bağladı. Yalnız suçluların tutuklandığına ve suçsuz olmanın kendilerini koruyacağına bir şekilde kendilerini inandırmışlardı. Yelena Bonner ömürleri boyunca Parti'ye sadık kalan anne babasının yakın bir arkadaşlarının tutuklanışından sonra gece geç vakitteki bir sohbetine kulak misafiri oluşunu hatırlıyor. Gece yarısı endişeyle uyanmasına yol açan şey, bu tutuklamayla "sıranın acımasızca yakında onlara geleceği" gerçeğini fark etmesiydi.

> Yemek odası karanlıktı, ama annemin ve babamın sesleri geliyordu. Kapıya yanaştım. Annemin sümkürüşünü duyabildim. Ardından ağlamaklı bir sesle konuşmaya başladı. Onun ağladığını ilk kez işitiyordum. Sürekli "bütün hayatım" diyor ve hıçkırıyordu. ... Babam yumuşak bir sesle cevap veriyordu, ama ne söylediğini anlayamıyordum. Annem birdenbire bağırmaya başladı. "Styopa ömrüm boyunca tanıdığım biri. Bunun ne anlama geldiğini biliyor musun? Onunla tanışıklığım seninle birlikteliğimin üç katı bir süreye dayanıyor. Anladın mı? Bunu anlıyor musun?" Ardından sadece hıçkırıklar duydum. Bir gıcırtıyla birlikte yerde sürüyen terlik sesi geldi – Babam yataktan çıkmış olmalıydı. Onun dışarıya çıkacağı korkusuyla,

31 E. Ginzburg, *Journey into the Whirlwind* (New York, 1967), s. 21–2.

> sıçrayıp kapıdan uzaklaştım. Ama odanın içinde adımlamaya başladı– beş adım pencereye, beş adım yatağa kadar, tıpkı bir sarkaç gibi. Bir kibrit çaktı. Annem tekrar konuşmaya başladı. "Söyle bana, inanıyor musun? Bu kâbusa inanıyor musun?" Ağlamayı kesmişti. "İnanıyor musun ki Agasi... İnanıyor musun ki Pavel, Şurka... İnanıyor musun ki onlar...?" Cümlelerini tamamlamıyordu, ama neyi kastettiği açıktı. Ardından sakinleşti ve yumuşak sesle, "Senin asla inanmayacağını biliyorum," dedi. Babam tuhaf ve yalvaran bir sesle, "Ama Rufa-*can* [Yelena'nın annesi Ruth'a sesleniş biçimi], nasıl inanmayabilirim ki?" diye karşılık verdi. Biraz durduktan sonra sözlerini sürdürdü. "Sonuçta, seni ve beni tutuklamıyorlar."[32]

Aralarında Piyatnitski'nin de bulunduğu başka bazı Bolşevikler komünist inançlarına öylesine bağlıydılar ki, Parti tarafından öyle isteniyor diye, yöneltilen suçlamaları itiraf etmeye hazırdılar, hatta suçsuz olduklarını bilseler bile.* Komünist ahlaka göre, Parti'ye karşı suç işlediği ileri sürülen bir Bolşevik'ten pişmanlığını bildirmesi, Parti önünde diz çökmesi ve Parti'nin kararını kabullenmesi beklenirdi. Piyatnitski'nin tutuklanmasından önce, Parti için bir fedakârlık gerekiyorsa bunu "seve seve taşımak"tan söz ederken kastettiği şey herhalde bu olmalıydı.

Birçok Bolşevik ailesini tutuklanma olasılığına hazırlamaya ve elinden geldiğince korumaya çalıştı. Kama Nehri'nde bir ulaşım görevlisi olan Pyotr Potapov Ağustos 1937'de tutuklanmasından birkaç gün önce ailesini Nijni Novgorod'daki akrabaların yanına gönderdi. "Beş yılı aşkın bir süreden beri tatile çıkmamıştık," diye hatırlıyor kızı. "Neler olacağını sezdi ve bize bir şey olmasından korktu. NKVD onu almaya geldiğinde ortalıkta olmamamızı istedi." Murmansk demiryolunda bir üst düzey yetkili olan Lev İlin, tutuklanması halinde yaşam alanlarını başka bir aileyle paylaşmak zorunda kalmamaları için, ailesini Leningrad'daki ferah daireden küçük bir kooperatif apartmana taşıdı. Daha önce hiç çalışmamış olan karısının bir tekstil fabrikasında işe girmesini sağladı; böylece aileden biri küçük kızlarının geçimini sağlayabilecekti. Onu tutuklanmaktan koruyacağı umuduyla karısına boşanması için yalvardı; ama kadın bunun "utanç verici bir ihanet" olacağı gerekçesiyle buna yanaşmadı. Karı koca arasında bu yüzden çıkan sert münakaşalar Lev'in tutuklandığı güne kadar sürdü.[33]

32 E. Bonner, *Mothers and Daughters* (Londra, 1992), s. 263.

33 MP, dos. 4, op. 4, bel. 2, sat. 2, 25; op. 5, bel. 5, sat. 3–4; L. İlina, *Moy otets protiv NKVD* (St Petersburg, 1998), s. 16–21.

* Arthur Koestler'in *Gün Ortasında Karanlık* (1940) romanındaki yaşlı devrimci Rubaşov böyle kişilerin bir örneği sayılır. Masum olduğunu bilmesine karşın, mahkemede yöneltilen vatana ihanet suçlamasını kabul eder, çünkü devlete hizmet etmek ister.

Her ikisi de 1937'de tutuklanan Stanislav ve Varvara Budkeviç, daha önce on dört yaşındaki kızları Marya'yı kendi başının çaresine bakmaya hazırlamak için uğraştılar. Onu tek başına alışverişe gitmeye alıştırdılar, ona bir tutuklanma halinde anne babası hakkında tek bir söz etmemeyi tembih ettiler ve her ikisini evden koparabilecek tehdidin niteliğini anlaması için, gazetelerde göstermelik duruşmalarla ilgili haberleri okumaya zorladılar. "Her şeyi anlıyordum," diye hatırlıyor Marya. "Babam Tuhaçevski'ye yakındı, genelkurmayda onunla birlikte çalışmaktaydı ve evimiz hep askeri personelle doluydu; bu yüzden insanlar teker teker tutuklandığında neler olup bittiğini anladım." Marya'nın babası 8 Temmuz'da, annesi ise 14 Temmuz'da tutuklandı.

> Annem o gece onu almaya geleceklerini sezdi. Ertesi sabah sınavlarının olduğunu bilmesine karşın, akşam yanımızda Andrey [Marya'nın küçük kardeşi] olmaksızın uzun süre baş başa oturduk. Gece yarısı olunca, bana, "Artık geç oldu, haydı, yatağına git," dedi.

Marya ertesi sabah uyandığında, geceleyin tutuklanmış olan annesini bulamadı ve odada arama yapan NKVD görevlilerini gördü. Annesi yatağının yanına biraz parayla birlikte bir veda notu bırakmıştı.[34]

Hukukçu İlya Slavin 5 Kasım 1937 gecesi tutuklandı. Beyaz Deniz Kanalı'ndaki Gulag işçilerinin yeniden kalıba dökülmesi üzerine NKVD'nin yazmasını istediği kitabı bitirmemişti. Tutuklanacağı gün Leningrad'daki Parti bürosuna çağrıldı ve önceki direktörün kısa bir süre önce tutuklanmasıyla boşalan Hukuk Enstitüsü direktörlüğüne geçmesi önerildi. Slavin rahatladı. En kötüsünü beklemişti, ama görünüşe bakılırsa kurtulmuş gibiydi. Eve neşeli bir havayla döndü. O akşam Slavin ailesi İda'nın on altıncı yaş gününü kutluyordu. İda kutlamayı şöyle hatırlıyor:

> Annem nefis bir sofra hazırladı. Erkek kardeşim duvar gazetemiz "Halleluya"nın [Slavin ailesinin evde kurduğu bir ajitasyonal panosu] özel bir "yaş günü baskısı"nı hazırladı ve o akşam piyanisti oldu. Okul arkadaşlarımı karşılamak üzere şık bir elbise giydim. ... Babam en hoş halindeydi: Bizimle oynadı, tıpkı bir çocuk gibi şakalaştı, bütün kızlarla dans etti, epeyce içki içti ve hatta gözde şarkısı "Bülbül"ü söyledi.

Konuklar gidince, İlya sonraki yaz tatiline ilişkin planlarını anlatmaya başla-

34 MSP, dos. 3, op. 12, bel. 2, sat. 35–40, 116–17.

dı. "Tatili ailecek birlikte geçirmemizi istiyordu; Kafkasya'ya ve Karadeniz'e gitmekten söz etti."

NKVD gece yarısı saat birde geldi. İda daha sonra olanları şöyle aktarıyor:

> Ansızın parlak bir ışıkla ve çabucak giyinmemi söyleyen tuhaf bir sesle uyandım. Bir NKVD görevlisi kapıda dikilmiş duruyordu. Ben giyinmek için uğraşırken, yarım yamalak gözlerini çevirdi ve ardından beni önüne katıp babamın çalışma odasına götürdü. Babam odanın ortasındaki bir taburede oturuyordu; birdenbire yaşlanmış gibi görünüyordu. Annem, kardeşim ve hamile olan karısı benimle birlikte divana oturdu. Binanın kapıcısı tam kapı aralığında dikilmiş beklerken, NKVD görevlisi kendi evindeymişçesine rahatça davranıyordu...
>
> O geceden sadece belli anları hatırlıyorum:
>
> Babamın çalışma odasını aramaya koyulan NKVD görevlisi (her zaman hatırlayacağım adıyla Beygel) arada bir oflayıp pufluyordu: "Ne kadar çok kitabın var. Ben bir öğrenciyim ve bu kadar kitabım yok." Kitapların sayfalarını karıştırırken, babamın düştüğü bir kenar notunu her görüşünde, yumruğunu masaya vuruyor ve yüksek bir sesle "Kim bu yazar?" diye bağırıyordu.
>
> Derken neredeyse trajikomik denecek bir sahne yaşandı. Beygel benden Almanca ders kitabımı getirmemi istedi. Ben yaştaki çocukların bulunduğu birçok evde bu sahneyi canlandırdığını apaçık gösteren teatral bir havayla, ders kitabının sonunda Karl Radek'in bir makalesinin bulunduğu bölümü açtı. O sırada Karl Radek tutuklanmıştı, ama henüz cezaya çarptırılmadığı gibi basında "halk düşmanları" listesine alınmış değildi. Beygel gösterişli bir jestle o yaprakları ders kitabından yırtıp çıkardı, bir kibritle yaktı ve bir soylu kahraman edasıyla şöyle dedi: "Bu şeyi yok ettiğim ve seni de babanla birlikte alıp götürmeyeceğim için teşekkür borçlusun bana." Bir şey söyleyemeyecek kadar ürkmüştüm. Ama babam sessizliği bozup "Teşekkür ederim," dedi. ...
>
> Bu işgüzar Beygel dışında belleğime kazınan asıl şey babamın kıpırtısız figürüdür. Onu daha önce hiç böyle görmemiştim – pür mahzun haldeydi, ruhu bir şekilde çekilmiş gibiydi, maruz kaldığı aşağılanmaya neredeyse kayıtsızdı. Kendisi gibi değildi. ... Ona baktığımda, suratında hiçbir ifade yoktu, benim bakışımı görmüyor ya da sezmiyordu. Öylece odanın ortasında oturuyordu – kıpırtısız ve suskun. Orada duran oydu – ancak kendisi gibi durmuyordu.
>
> Ev araması bütün gece sürdü. Çalışma odasından yemek odasına ve ora-

dan da kardeşimin odasına geçtiler. Yerler her tarafta kitaplardan koparılmış yapraklarla, dolaplardan ve camlı büfelerden çıkarılıp atılmış el yazılı kâğıtlarla, özel bir sandığa özenle saklanmış aile albümlerinden alınan fotoğraflarla kaplıydı. Bunların birçoğunu sonradan toplayıp götürdüler. Evdeki fotoğraf makinesini, dürbünü ("casusluk" delili) ve daktiloyu da aldılar – babamın bütün makalelerini yazdığı Underwood marka evladiyelik daktilomuzdu bu. ...

O uzun gecede hayatının sayfaları karıştırılırken, babam ne düşünüyordu acaba? Bu durum inancını yıkmış mıydı? Beygel (o sıradan solucan!) Parti üyeliğinin ayrıntılarını suç delili gibi kayda geçirirken nasıl bir dehşet içindeydi acaba?

Arama bittiğinde sabah olmuştu; el koyma işlemi için her şey tutanak altına alındı ve babam koridora götürüldü. Biz de peşinden gittik. Anne babamın odasının kapısı mühürlendi. Babama giyinmesi bildirildi. Annem bütün gerekli eşyasını önceden hazırlayıp küçük bir valize koymuştu [içinde bir gözlük, tuvalet gereçleri, bir mendil ve 100 ruble para vardı].

Derken babam suskunluğunu bozup "Hoşça kalın," dedi. Ona sarılıp ağlayan annemin başını okşayarak, "Merak etme, her şey hallolacak," diye tekrarladı defalarca.

O gece içimdeki bir şeyi yok etti. Dünyadaki uyuma ve anlama inancımı darmadağın etti. Ailemizde babamıza dayanan bir kült oluşmuştu. Gözümüzde öylesine bir kaide üstünde duruyordu ki, onun devrilişi bize bütün dünyanın sonu gibi geldi. Korkumu görecek diye, gözlerinin içine bakamayacak kadar dehşet içindeydim. NKVD görevlileri babamı kapıya doğru götürdüler. Onun arkasından gittim. Birdenbire dönüp bana bir daha baktı. İçimdeki duygu kaosunu görebildi. Boğazıma düğümlenen hıçkırıklarla, ona doğru atıldım. Kulağıma şunları fısıldadı: "Yavrum, sevgili kızım, tarihte hatalar vardır, ama unutma – harika bir şeye başladık. İyi bir Genç Komünist ol."

"Kesin bakalım!" diye bağırdı Beygel. Ardından birisi beni çekip babamdan ayırdı.

"Elveda, canlarım. Adalete inanın..." – bir şey daha söylemek istiyordu, ama onu çekiştirip merdivenden aşağıya indirdiler.[35]

İda'nın tutuklanabileceği fikri, NKVD görevlisinin boş bir tehdidi değildi. On altı yaşında olmasına karşın, herhangi bir yetişkine yöneltilen aynı suçlardan dolayı tutuklanıp hapse atılabilir ve hatta kurşuna dizilebilirdi. Sovyet hükümeti 1935'te

35 SFA, İ. Slavina, "Tonenkiy nerv istoriy", metin, s. 9–13.



İda Slavina (solda) ve anne babası, 1937

cezai sorumluluk yaşını – kısmen hapishanede bulunanları suçlarını itiraf etmeye yanaşmamaları halinde çocuklarını tutuklamakla tehdit etmek amacıyla – on ikiye indirmişti. (Aynı yılda çıkarılan ikinci bir kararnameyle devlet aleyhine suçlardan dolayı hapishanede bulunan bir kimsenin akrabalarını tutuklama ve hapse atma yolu açıldı.) Yapılan iş fiilen bir rehine sisteminin ilanıydı. Birçok Bolşevik göstermelik duruşmalardan önceki sorgulamalarda akrabalarının tutuklanacağı yolundaki gözdağıyla karşılaştı. Örneğin, Kamenev oğlunun kurşuna dizileceği söylenerek tehdit edildi: İtiraf metnini ailesine dokunulmayacağı yönünde Stalin'in verdiği kişisel güvence üzerine imzaladı. Zinovyev de aynı şeyi yaptı. İvan Smirnov sorgulamasında kızına muhafızlarca kaba davranıldığını görünce teslim oldu. Stanislav Kosiyor acımasız işkencelere direndi; ama on altı yaşındaki kızı odaya getirilip gözlerinin önünde tecavüze uğrayınca çözüldü.[36]

Stalin bu Bolşeviklere yargılanmalarından önce ne söz vermiş olursa olsun, kurşuna dizilmelerinden sonra akrabalarından birçoğunun tutuklanma emrini verdi. Kamenev'in oğlu 1939'da kurşuna dizildi. (Daha küçük bir oğlu da bir yetimhaneye gönderildi ve soyadı Glebov olarak değiştirildi.) Kamenev'in 1935'te sürgüne gönderilmiş olan karısı 1938'de yeniden yargılandı ve 1941'de kurşuna dizildi. Zinovyev'in oğlu 1937'de, kız kardeşi de Vorkuta kamplarına gönderildikten sonra kurşuna dizildi. Diğer üç kız kardeşi, iki erkek yeğeni, bir kız yeğeni, bir kuzeni ve bir kayınbiraderi çalışma kamplarına gönderildi. Zinovyev'in kardeşlerinden üçü ve bir erkek yeğeni de kurşuna dizildi. Smirnov'un kızı hapse atıldı. Karısı 1938'de Kotlas çalışma kamplarının birinde kurşuna dizildi. Troçki sülalesinin neredeyse bütün mensupları 1936–38 arasında NKVD tarafından öldürüldü: Troçki'nin erkek kardeşi Aleksandr; kız kardeşi Olga; ilk karısı Aleksandra Sokolovskaya; oğulları Lev ve Sergey; 1933'te intihar etmiş olan kızı Zinayda'nın her iki kocası.[37]

36 R. Conquest, *The Great Terror: A Reassessment* (Londra, 1992), s. 75, 87, 89, 127.

37 V. Bronştayn, "Stalin and Trotsky's Relatives in Russia", T. Brotherstone ve P. Dukes (ed.), *The Troçki Reappraisal* (Edinburgh, 1992), s. 8–15.

Stalin'in düşmanlarının akrabalarını cezalandırma saplantısı belki de Gürcistan'dan aldığı bir şeydi: Sülaleler arasındaki kan davaları Kafkasya'da siyasetin bir parçasıydı. Bolşevik elit tabakasında aileler ve sülaleler siyasal bağlılıklarla kesişirdi; evlilikler yoluyla ittifaklar kurulur ve kariyer yolları muhaliflerin ve düşmanların kan bağlarına göre çizilirdi. Stalin'in bakış açısıyla, aile tek tek üyelerinin davranışlarından kolektif olarak sorumluydu. Bir adam "halk düşmanı" olarak tutuklanmışsa, karısı da otomatik olarak suçlu konumuna düşerdi; çünkü kocasını önceden ihbar etmediği sürece, aynı görüşleri paylaştığı ya da onu korumaya çalıştığı varsayılırdı. En azından yeterince uyanıklık göstermediği için suçlanırdı. Stalin akrabalar üzerindeki baskıyı hoşnutsuz insanları toplumdan temizlemek açısından gerekli bir önlem olarak görmekteydi. Stalin'in "düşman"larının ailelerine yönelik sindirmenin sebebi sorulduğunda, Molotov'un 1986'da yaptığı açıklama şöyleydi: "Tecrit edilmeleri gerekiyordu. Aksi halde her türden şikâyeti ortalığa yaymalarıyla toplum belirli bir moral bozukluğuna uğrardı."[38]

Yuliya Piyatnitskaya kendisinin de tutuklanacağı beklentisiyle yaşadı. Endişelerini Osip'in 7 Temmuz'da tutuklanmasına yol açan gelişmelerin ortaya çıktığı günlerde tutmaya başladığı güncesine döktü. Korkuları günlük sorunların ve kaygıların oluşturduğu bir deniz üstünde yüzmekteydi. Küçük oğlu Vladimir'i Haziran başından beri Öncüler için açılmış Artek kampında bulunduğu Kırım'dan getirtmesi gerekiyordu. Çünkü kendisi tutuklanmadan önce onu akrabaların ve dostların yanına yerleştiremezse, NKVD tarafından bir yetimhaneye gönderilmesinden çekiniyordu. Büyük oğlu İgor bir süre önce on altı yaşına basmıştı. Babasının tutuklanmasından önce Komsomol içinde öne çıkıp adını duyurmaya hevesliydi; ancak her şey artık farklıydı ve o da tutuklanma tehlikesiyle karşı karşıyaydı. Yuliya oğlu İgor'un karışık duygularıyla – babaya yönelik öfke, onun ayrılışından doğan üzüntü, umutsuzluk ve utanç–başa çıkmaya çalışıyordu; tabii bu arada kendisinin aynı ölçüde karışık duygularını bastırmaya çalışırken. "İgor bütün günü yatağında okumakla geçiriyor," diye not düşmüştü güncesine 11 Temmuz'da.

> Ne babası hakkında, ne de eski "yoldaş"larının yaptıkları hakkında bir şey söylüyor. Bazen çirkin ve zehirli düşüncelerimi açığa vuruyorum, ama o her zamanki Genç Komünist tavrıyla böyle şeyleri dile getirmemi yasaklıyor. Bazen şöyle diyor: "Anne, böyle konuşmana dayanamıyorum, seni bu yüzden öldürebilirim."[39]

38 Getty ve Naumov, *The Road to Terror*, s. 486–7; Çuyev, *Sto sorok besed*, s. 415.
39 *Golgofa*, s. 29.

Yuliya'nın acil derdi geçimdi. Büyük Terör sırasında kocasız kalan birçok eş gibi, o da günlük hayat mücadelesiyle öylesine meşgul ve ani statü düşüşüyle öylesine sarsılmış durumdaydı ki, içinde bulunduğu tehlikeyi durup düşünecek zamanı pek yoktu.[40] Ev araması sırasında tasarruf sandığı cüzdanı ve satabileceği her türlü değerli eşya alınmıştı. Tek geliri çalıştığı büro işinden eline geçen düşük bir maaştı ve bu da dairesinde kalan beş kişiye (oğulları, yaşlı babası ile üvey annesi ve onun bir işte çalışmayan kızı Liyudmila) bakmaya pek yeterli değildi. Evde ayrıca bir boksör köpek vardı. Aile karnını çorba ve lapayla doyuruyordu. Üst düzey bir Bolşevik'in eşi olarak ayrıcalıklı bir yaşama alışmış olan Yuliya, içine düştüğü yoksulluğa uyum sağlamakta güçlük çekti. Halinden dolayı buruk ve üzgündü. Parti bürosuna gidip yakındığı bir yetkili, dayanıklı olmasını ve proleter yaşam tarzına alışmasını öğütledi ona. Yuliya boş zamanlarının büyük bir bölümünü kenti dolaşarak beyhude bir çabayla daha iyi bir iş aramakla geçirdi. Çelik inşaat kurumunda (TsKMaş) "uzmanlar" için yer yoktu; "Biz Faşist Almanya değiliz," demişti yetkili ona. Butirki hapishanesindeki fabrikanın bile "onun gibi" işçilere (yani "düşman" eşlerine) ihtiyacı yoktu. "Fabrika yetkilisi belgelerime bakmadı bile," diye yazdı Yuliya güncesine. "Bana hiçbir şey sormadı; sadece bana bakıp 'yok' dedi." Çalışma arkadaşları da yardımdan kaçındı. "Herkes benden kaçıyor. Oysa desteğe o kadar ihtiyacım varken, en ufak ilgi ya da tavsiye dahi esirgeniyor." Bu arada durumun sürekli kötüleşmesiyle evdeki gerginlikler arttı. Yuliya'nın üvey kız kardeşi ve üvey annesi yiyecek azlığından sıklıkla yakınıyor ve bu sıkıntıdan dolayı Osip'i suçluyordu. Hatta Yuliya'yı daireden çıkarmaya kalkıştılar. Birkaç hafta sonra Liyudmila bir iş buldu ve Piyatnitski ailesiyle birlikte "perişan duruma düşmek" yerine anne babasını yanına alarak başka bir daireye taşındı. "Hepimiz kurtulamayacağımıza göre, başarabilenler kendilerini kurtarsın," dedi. Yuliya onun ve anne babasının bu davranıştan dolayı utanç duyduklarından kuşkuluydu:

> Piyatnitski'nin onları yedi yıl beslediğini, Liyuba'yı [Liyudmila] iyi bir okula gönderdiğini ve onlara iyi bir dairede yaşama olanağını sağladığını unutmaları tek kelimeyle ayıp. Başımız derde girer girmez, olabildiğince çabuk benden ve çocuklarımdan – biz talihsiz insanlardan – kaçmayı düşünüyorlar sadece.[41]

40 *Ayrıca bak.* MSP, dos. 3, op. 34, bel. 2; MP, dos. 4, op. 16, dd. 2, 3.
41 *Golgofa*, s. 31, 34, 35–6, 43, 45; Vladimir Piyatnitski'yle mülakat, St Petersburg, Ağustos 2005.

Onların ayrılışından kısa bir süre sonra, Yuliya ve oğulları evlerinden çıkarıldılar ve Setteki Konak'ın alt katlarının birinde daha küçük bir daireye yerleştirildiler. Bu daireyi ilkbaharda tutuklanan bir Ermeni Bolşevik'in ailesiyle paylaşmak zorundaydılar. Yuliya çaresizdi, hayatının kaydığı duygusuna kapıldı ve intihar etmeyi düşündü. Bu karamsarlık içinde bir komşusunu, Setteki Konak'ta onunla konuşmaktan çekinmeyen tek kişiyi görmeye gitti ve çektiği çileleri onunla konuştu. Yaşlı hanım durumuna çok üzülmemesini söyledi: Daha küçük odalarda kalan birçok yetkili vardı. Kadın ayrıca "zaten pek geçinemediği" Piyatnitski'nin yokluğunun onun için daha hayırlı olacağını belirtti. Artık kocasını bir yana bırakarak, sadece kendisini ve iki oğlunu düşünmeliydi. O gece bu sohbeti kafasında tartan Yuliya güncesine şunları yazdı: "Bizimle pek fazla vakit geçirmediği doğru. Daima işiyle meşguldü. Ve de bizden otlanmaya gelen herkes – yani neredeyse herkes – geçinemediğimizi ayan beyan görüyordu."[42] Yuliya'nın sonraki yıllarda kocası hakkında besleyeceği tek kuşku bu değildi.

2

Yazar Mihail Prişvin'nin güncesinde 29 Kasım 1937 tarihli not:

> Bizim Rus halkı, tıpkı karla kaplı ağaçlar gibi, günlük hayat sorunlarıyla öylesine yüklü ve bunları birbirlerine anlatmaya öylesine istekli ki, ağırlığı taşımaya takatleri düpedüz yok artık. Birisi içini döker dökmez, sözleri başka birinin kulağına gider – ve ansızın kaybolur! İnsanlar tek bir sohbetle başlarının derde gireceğini bilirler; bu yüzden arkadaşlarıyla bir suskunluk kumkumasına girerler. Aziz dostum N... kalabalık bir kompartımanda beni görünce çok sevindi ve sonunda bir koltuk boşalınca hemen yanıma oturdu. Bir şey söylemek istiyordu, ama öyle bir kalabalıkta bunu göze alamıyordu. O kadar gergindi ki, konuşmaya hazırlandığı her seferde bir bu yanımızdaki insanlara, bir öbür yanımızdaki insanlara bakıyor ve ağzından sadece "Evet..." sözü çıkıyordu. Ben de ona aynı şekilde karşılık veriyordum. İki saat boyunca Moskova'dan Zagorsk'a öyle yolculuk ettik:
> "Evet, Mihail Mihailoviç."
> "Evet, Georgiy Eduardoviç."[43]

42 *Golgofa*, s. 37.
43 M. Prişvin, "Dnevnik 1937 goda", *Oktiyabr,* 1995, no. 9, s. 168.

Sovyet döneminin en iyi zamanlarında bile konuşmak tehlikeli olabilirdi; ama Büyük Terör sırasında birkaç dikkatsiz söz birisinin temelli ortadan kaybolması için yeterliydi. Muhbirler her yerde vardı. "Şimdilerde bir adam ancak karısıyla serbestçe konuşabiliyor – geceleyin battaniyesini başının üstüne çekmiş halde," diye belirtmişti yazar İsaak Babel bir keresinde. Prişvin'in güncesinde yazdığına göre, arkadaşları arasında kasıtlı dedikodulara ya da ihbarlara yol açma korkusu olmaksızın serbestçe konuşabildiği "sadece iki ya da üç baba adam" vardı.[44]

Büyük Terör fiilen Sovyet halkını susturdu. Babası 1936'da tutuklanan Rezeda Taysina, "Ağzımızı sımsıkı kapatacak şekilde yetiştirildik," diye hatırlıyor.

> "Dilin yüzünden başın derde girecek," – insanların biz çocuklara sürekli söylediği şey buydu. Ömrümüz boyunca konuşmaktan korkar hale geldik. Annem bizden başka herkesin bir muhbir olduğunu söylerdi hep. Komşularımızdan, özellikle de polisten korkardık. Hâlâ konuşmaktan korkuyorum. Bir toplulukta kendimi savunamıyorum ya da açıkça görüşümü belirtemiyorum, her zaman tek bir söz etmeden boyun eğiyorum. Çocukluktaki yetiştirilme tarzımızdan dolayı karakterime işlemiş bu. Bugün bile bir polis gördüğümde, korkuyla titremeye başlarım.[45]

Tver ilinde koyu dindar bir köy ortamında büyüyen Marya Drozdova'nın ailesi 1930'da kolektifleştirmeden kurtulmak için kırsal kesimden kaçtı. Sahte belgelerle Leningrad yakınındaki Krasnoye Selo'ya yerleşti. Orada Marya'nın babası bir mobilya fabrikasında, annesi Anna bir hastanede çalışmaya başladı. Anna cahil bir köylü kadındı. Bolşeviklerin Deccal olduğuna ve adamlarının yaptığı her şeyi duyup gördüğüne inandığı için, kalabalığa karışmaktan ya da komünal dairedeki aile odasının dışında konuşmaktan korkardı. Bir kilise bekçisi olan babasının 1937'de tutuklanması onu korkudan felce uğrattı. Artık evden çıkamaz ve komşular duyacak diye odada konuşamaz hale geldi. Akşamları polisin dikkatini çekeceğini düşündüğü için elektrik lambasını açmaktan ödü kopmaktaydı. İçinde Stalin'in adının geçtiği bir haber bulunan bir gazete parçasıyla altını silme ihtimalini düşündüğü için tuvalete bile gitmekten korkmaya başladı.[46]

Tanıdıklar arasında siyasal olayları konuşmama yönünde örtük bir anlaşma vardı. Herkesin tutuklanması ve polis tarafından böyle sohbetleri "karşıdevrimci" faaliyetlerin delili gibi aktararak arkadaşlarını ihbar etmeye zorlan-

44 Conquest, *The Great Terror*, s. 256; M. Prişvin ve V. Prişvin, *My s toboy. Dnevnik liyubvi* (Moskova, 1996), s. 13.
45 MP, dos. 4, op. 25, bel. 2, sat. 9–10.
46 MSP, dos. 3, op. 8, bel. 2, sat. 9.

ması mümkündü. Böyle bir ortamda kişinin en yakın arkadaşları dışında biriyle siyasal tartışmaya girişmesi bir muhbir ya da provokatör olduğu kuşkusunu çekmesi için yeterliydi.

Vera Turkina Perm'deki il mahkemesinin başkanı olan babasının tutuklanışının dostları ve komşuları tarafından sessizlikle karşılanmasını şöyle hatırlıyor:

> Karşımızdaki evde aynen benim gibi babaları tutuklanmış üç kız vardı. ... Hepimiz bu konuyu konuşmaktan kaçınırdık. "Burada değil, uzağa gitti, şimdi başka yerde," demekle yetinirdik sadece. ... Babam ailemizin olaya bakışına göre "gevşek dili"nin kurbanıydı; çok doğrudan ve açık sözlü bir kişi olarak bir yerde söylemesi gerekenden fazlasını söylemişti. Konuşmanın tutukluluğa yol açtığı inancı sessizliğimizi pekiştirdi.[47]

Sessizce sineye çekmek dostların ve akrabaların kaybı karşısında gösterilen yaygın bir tepkiydi. Emma Gerştayn şair Mandelştam'ın 1937'de durumunu şöyle yazar: "Aramızdan ayrılan ve artık yaşamayan dostlar hakkında konuşmazdı. Kimse tek kelime etmezdi. ... Sadece gözyaşları dökülürdü! O yılların karakteri böyleydi."[48]

Suskunluk birçok ailede hüküm sürdü. İnsanlar tutuklanmış akrabalar hakkında konuşmazdı. Onlardan gelen mektupları yok ederlerdi ya da onları koruyacağı düşüncesiyle çocuklardan saklarlardı. Evin içinde bile bu tür akrabalar hakkında konuşmak tehlikeliydi; çünkü yaygın deyişle, "yerin kulağı vardı." Sergey Kruglov'un 1937'de tutuklanmasından sonra, karısı Anastasya iki çocuğuyla birlikte bir komünal daireye taşındı. Kaldıkları yeri komşu odadaki bir NKVD görevlisinin ailesinden ince bir duvar bölmesi ayırmaktaydı. "Her şey duyulabiliyordu, aksırmamızı ve hatta en hafif fısıltıyla konuşmamızı duymaları işten değildi," diye hatırlıyor Tatyana Kruglova. "Annem her zaman sessiz olmamızı söylerdi bize." Otuz yıl boyunca konuşmaktan çekinerek yaşadılar; çünkü NKVD görevlisi komşularının söylediklerini rapor ettiğine inanmışlardı. (Aslında adamın onları bu korku hali içinde bırakmasının sebebi sessiz ve uysal komşular istemesiydi.)[49]

Natalya Danilova babasının tutuklanmasından sonra, annesiyle birlikte onun ailesinin, Osorgin'lerin yanına taşındı. Orada babasından tek bir söz edilmesi yasaktı. Osorgin'ler birkaç ferdi Bolşevikler tarafından tutuklanmış olan

47 MP, dos. 4, op. 6, bel. 2, sat. 18, 37.
48 E. Gerstein, *Moscow Memoirs* (Londra, 2004), s. 79.
49 MM, dos. 12, op. 14, bel. 2, sat. 15–16.

soylu bir aileydi. Bunlardan biri de Natalya'nın teyzesi Maniya'nın kocasıydı. Maniya güçlü kişiliğiyle evi çekip çevirmekteydi. "Babama düşmanlığının sebebi herhalde bir köylü ve bir sosyalist olmasıydı," diye hatırlıyor Natalya. "Anlaşıldığı kadarıyla babamın suçlu olduğu, tutuklanmayı hak ettiği ve yaptığı işlerle ailenin başına dert açtığı görüşündeydi. Geri kalan herkesi olaylara ilişkin kendi yorumunu kabul etmeye zorlardı. Böyle şeyleri konuşmaya sadece onun hakkı vardı; geri kalan bizler aykırı görüşleri ancak fısıltıyla dile getirebiliyorduk."[50]

Aileler özel konuşma kuralları geliştirdiler. Bazı sözleri atlayarak dolaylı konuşmayı, ne anlama geldiğini yabancılardan, komşulardan ve hizmetçilerden gizleyecek şekilde fikirlere ve kanaatlere imada bulunmayı öğrendiler. Emma Gerştayn anılarında bir kuzeninin karısının, bir süre Moskova'da ailesiyle birlikte kalan eski muhalif Margarita Gerştayn'in davranışını aktarıyor. Margarita bir gün Stalin'e karşı çıkmanın boşuna olduğundan söz ederken, "Elbette Stalin'in defterini dürebiliriz, ama..." cümlesini tamamlayamadan,

> kapı açıldı ve yemek odasına hizmetçimiz Polya girdi. İçimden bir ürperti geçti ve dehşete düştüm, ama Margarita rahatça duruşunu değiştirmeksizin tam tamına aynı tonlamayla ve aynı duru sesle sözlerini şöyle toparladı: "Madem öyle, Emmoçka, hemen gidip o ipekli kumaşı al, hiç durma. Bütün yaptıklarından sonra yeni bir elbiseyi hak ediyorsun." Hizmetçi odadan çıkınca, Margarita insanın gafil avlandığı izlenimini hiç vermemesi gerektiğini açıkladı. "Ve de kuşku uyandıracak biçimde yerinizde kıpraşmayın ya da etrafa tedirgince bakmayın."[51]

Mizaçları gereği konuşkan olan çocuklar özellikle tehlikeliydi. Birçok anne baba çocukların daha az şey bilmesinin herkes için daha güvenli olacağı görüşündeydi. Antonina Moyiseyeva 1927'de Saratov ilinde bir köylü ailesinin çocuğu olarak doğdu. Moyiseyev'ler "kulak" kategorisine sokuldu ve 1929'da Urallar'daki bir "özel yerleşme"ye sürgün edildi. Perm yakınında bir kasaba olan Çusovoye'ye 1936'da dönmelerinden sonra, Antonina'nın annesi çocuklara tembihte bulunma gereğini duydu:

> "Hiçbir konuda fikir belirtmemelisiniz, yoksa tutuklanırsınız," derdi daima. Diyelim ki bütün gece bir ekmek kuyruğunda ayakta dikildi-

50 MM, dos. 12, op. 7, bel. 2, sat. 23.
51 Gerstein, *Moscow Memoirs*, s. 214.

> ğimizde, bize şunu söylerdi: "Fikir belirtmemelisiniz! Devletin ekmeği yoksa, size laf söylemek düşmez." Annem fikir belirtmenin günah olduğunu anlatırdı bize. Evden çıkacağımız zaman "Dilinizi tutun!" diye uyarırdı hep.[52]

Vilgelm Tell Moskova'da yaşayan bir Macar ailenin çocuğuydu. Babası 1938'de "ulusal operasyon"ların birinde tutuklandığında henüz dokuz yaşındaydı. Hatırladığı kadarıyla annesinin ya da ninelerinin ve dedelerinin nasıl davranacağına ilişkin özel uyarıları ya da tembihleri olmadan korku ortamını sezmişti:

> Sessiz olmam gerektiğini, aklımdan geçenleri söyleyemeyeceğimi bilinçaltımla anlardım. Örneğin, kalabalık bir tramvayda giderken, suskun kalmam gerektiğini, herhangi bir şey belirtemeyeceğimi, hatta pencereden gördüğüm şeylerden söz edemeyeceğimi bilirdim. ... Herkesin aynı hisler içinde olduğunu sezerdim. İnsanların toplu olarak bulunduğu tramvay gibi yerler her zaman sessiz olurdu. İnsanlar konuşunca nerede alışveriş yaptıkları gibisinden suya tirit şeylerden söz ederlerdi sadece. Yaptıkları işi ya da ciddi şeyleri hiç konuşmazlardı.[53]

Oksana Golovniya kalabalık bir Moskova otobüsünde "Lodya Amca"dan (yönetmen Pudovkin) söz etmesi üzerine, film yapımcısı olan babası Anatoli'nin gösterdiği tepkiyi şöyle aktarıyor:

> "Toplu bir yerdeyken asla birinin adını anma," diye kulağıma fısıldadı babam. Sorgulayıcı ve ürkek bakışım üzerine, ardından yüksek sesle şunu söyledi: "Şu meyveli çörekler birer ufak kulak gibi görünüyor, baksana!" Ne demek istediğini anladım – yakında oturan biri bizi dinliyordu. Babamın verdiği ders hayatım boyunca çok işime yaradı.[54]

Prişvin 1937'de güncesine düştüğü bir notta insanların konuşmalarındaki anlamı gizlemede çok ustalaşmaları nedeniyle doğruyu söyleme yetilerini büsbütün yitirme tehlikesiyle karşı karşıya kaldığına işaret etmekteydi.

52 MP, dos. 4, op. 8. bel. 2, sat. 22.
53 MM, dos. 12, op. 28, bel. 2, sat. 12, 35–6.
54 GFA, O. Golovniya, "Dom na Vasilyevskoy", metin, s. 2–3.

> 10 Temmuz:
> Moskova'da davranış biçimi: İnsan her şeyi konuşamaz ya da herkese anlatamaz. Bu davranışın bütün sırrı hiç konuşmaksızın bir şeyin ne anlama geldiğini ve kimin neyi kastettiğini sezmektir. "İçten konuşma" ihtiyacının her türlü kalıntısını içinizden tamamen silmek zorundasınız.[55]

Arkadiy Mankov güncesinde benzer bir olguyu belirtmekteydi:

> Halkın nabzından söz etmenin anlamı yok. Sanki hiçbir şey olmamışçasına bir suskunluk var. İnsanlar yalnız gizlice konuşuyor, sahnelerin arkasında ve baş başayken. Görüşlerini herkesin önünde ifade eden insanlar sadece sarhoşlar artık.[56]

İnsanların kabuklarına çekilmeleriyle, sosyal alan kaçınılmaz olarak küçüldü. "İnsanlar birbirlerine güveni tamamen bırakmış durumda," diye yazmıştı Prişvin 9 Ekim'de güncesine. Gittikçe fısıltıyla konuşan bir toplum ortaya çıkmaktaydı:

> Alt sınıfı oluşturan geniş kitle sadece işine bakıyor ve fısıltıyla konuşuyor. Bazılarının fısıltıyla söyleyecek bir şeyi bile yok: Onlar için "her şey olması gerektiği gibi." Diğerleri tek başınayken fısıltıyla söylenerek, sessizce işine veriyor kendisini. Birçoğu tamamen suskun kalmayı öğrenmiş bulunuyor... – tıpkı bir mezar gibi duruyor.[57]

Sahici iletişimin son bulmasıyla, güvensizlik bütün topluma yayıldı. İnsanlar gerçek benliklerini kamusal maskeler ardında gizlediler. Dışa dönük olarak doğru Sovyet davranış biçiminin kurallarına uyarken, içe dönük olarak başkalarının erişemeyeceği bir özel düşünce dünyasında yaşadılar. Bu ortamda korku ve dehşet büyüdü. Hiç kimse maskenin ardında neyin gizlendiğini bilmediği için, normal Sovyet yurttaşı gibi görünen insanların aslında casus ya da düşman olabileceği varsayılmaya başladı. Bu varsayım temelinde "gizli düşman"lara ilişkin suçlamalar ve ihbarlar sadece kamuoyunun değil, meslektaşların, komşuların ve arkadaşların gözünde güvenilirlik kazandı.

İnsanlar özel bir gerçeklik dünyasına sığındı. Bazı kişiler Büyük Terör sırasında günce yazmaya yöneldi. Taşıdığı bütün risklere rağmen, günce tutmak iki-

55 Prişvin, "Dnevnik 1937 goda", *Oktiyabr,* 1995, no. 9, s. 158.
56 A. Mankov, *Dnevniki tridtsatih godov* (St Petersburg, 2001), s. 144.
57 Prişvin, "Dnevnik 1937 goda", *Oktiyabr,* 1995, no. 9, s. 165.

yüzlülük içermeyen özel bir alan yaratmayı, açık konuşmanın tehlikeli olduğu bir dönemde kuşkuları ve korkuları dile getirmeyi sağlayan bir yoldu.[58] Yazar Prişvin en büyük korkularını güncesine döktü. 1936'da yılbaşı partisinde yaptığı keskin bir yorum üzerine Yazarlar Birliği'ndeki edebiyat bürokratlarının sert saldırısına uğramıştı. Özgürlüğüne mal olacak bir yorumdu bu. "Sarf ettiğim sözlerin yazar Prişvin'in özelliklerini bildiren bir muhbirin dosyasına girmesinden çok korkuyorum," diye yazdı. Prişvin kamusal alandan çekildi ve güncesine sığındı. Tutuklanması ve güncesine el konulması halinde, polisten düşüncelerini gizleyebilmek için, sayfaları büyüteçle bile zor okunabilecek mikroskobik bir karalamayla doldurdu. Prişvin açısından güncesi bir "bireysellik ifadesi", iç özgürlüğün tadına varabileceği ve kendi gerçek sesiyle konuşabileceği bir yerdi. "Kişi bir günceyi ya iç benliğini eşeleyip kendisiyle hasbıhale girmek üzere kendisi için ya da toplumla ilgilenip görüşlerini gizlice ifade etmek için yazar."[59] Prişvin için her ikisi de geçerliydi. Güncesini Stalin üzerine, Sovyet kitle kültürünün yıkıcı etkisi üzerine ve bireysel insan ruhunun yıkılmazlığı üzerine derin fikirlerle doldurdu.

Oyun yazarı Aleksandr Afinogenov 1926'da bir günce tutmaya başladı. Önceleri bir komünist olarak kendisini nasıl geliştirebileceğine dair özeleştirilerini ve düşüncelerini yazdı. Derken 1930'ların ortalarında rejimle ters düştü: Proleter oyunlarındaki psikolojik perspektif artık sosyalist gerçekçilik doktrinlerine bağlı olan edebiyat otoritelerinin gözünden düştü. Stalin *Yalan* (1933) adlı oyununu sertçe eleştirerek, kendisini işçi davasına adamış olumlu bir komünist kahramandan yoksun olduğunu belirtti. İçinde yer aldığı – RAPP'nin (Rusya Proleter Yazarlar Birliği) eski başkanı Leopold Averbah'ın öncülük ettiği – edebiyat grubu "edebiyattaki bir Troçkist ajan" olarak Sovyet rejimini yıkma peşinde olmakla suçlandı. Afinogenov 1937 ilkbaharında Parti'den atıldı ve NKVD görevlilerince Moskova'daki dairesinden çıkarıldı. Peredelkino'daki daçasına taşındı; karısı ve kızıyla birlikte neredeyse tam bir inzivaya çekilerek hiç kimseyle konuşmaz oldu. Eski dostları ona sırt çevirdi. Bir gün trende iki subay arasındaki sohbete kulak misafiri oldu; subaylar "Japon casusu Averbah"ın nihayet yakalanmış olmasından ve "yardakçısı Afinogenov"un zindanda yargılanmayı bekliyor olmasından duydukları memnuniyeti anlatıyorlardı birbirlerine. Afinogenov iç dünyasına çekildikçe, güncesinin mahiyeti de değişti. Kendisini eleştir-

58 Günce yazımının rolüne ilişkin farklı bir görüş için Jochen Hellbeck'in Giriş bölümünde aktarılan eserlerine bakın.

59 "'Jizn stala veseley ...' İz dnevnika 1936 goda", *Oktiyabr,* 1993, no. 10, s. 4; M. Prişvin, "Dnevnik 1937 goda", *Oktiyabr,* 1994, no. 11, s. 144; aynı yazar, *Sobranye soçineniy,* 8 c. (Moskova, 1986), c. 8, s. 473.

diği, hakkındaki suçlamaları kabul ettiği ve bir komünist olarak kendisini arındırmaya çalıştığı anlar hâlâ vardı; ama iç dünyasını yoklama ve psikolojik dolaysızlık daha fazla ağır basmaktaydı ve kendisinden eskisi gibi "o" yerine daha çok "ben" diye söz etmekteydi. Günce özel düşünceleri ve hayalleri için gizli bir sığınak haline geldi:

> 2 Kasım 1937
> Eve dönünce güncemin başına oturdum ve sadece dünyadaki özel köşemi, siyasetin bulaşmadığı ve üzerine yazdığım alanı düşündüm. Hayatın genel akışından artık dışlanmış olduğum için, birdenbire insanlarla etrafta olup biten her şey üzerine konuşma ihtiyacını duyuyorum; ... ama hiç kimse benimle konuşmadığından, artık iletişim özlemimi ancak bu sayfalarda giderebiliyorum.[60]

Yevgeniya (Jenya) Yevangulova Aralık 1937'de, yani hem annesinin hem de babasının tutuklandığı yıl içinde bir günce tutmaya başladı. Günce duygularını döktüğü ve Gulag'da kaybolan anne babasıyla "iç sohbet"i sürdürdüğü bir yere dönüştü. "Sevdiklerimin günün birinde bu günceyi okuyacağı yolundaki yakıcı umudu içimden atamadığım için, gerçeğe uygun olması için çalışmalıyım," diye yazdı giriş sayfasına. Leningrad Teknoloji Enstitüsü'nde okuyan Yevangulova açısından, güncesi enstitünün kolektif yaşam tarzında boğulmasından çekindiği bireysel benliğiyle bir bağlantı olarak gittikçe önem kazandı. 8 Mart 1938'de şunları yazdı: "Belki doğru ifade edememiş olabilirim: İç benliğim çekip gitmiş değil – bir kişiliğin içindeki şeyler asla yok olmaz. Ama şimdi derinlerde saklı ve artık varlığını içimde hissetmiyorum." Kişiliğini ancak başkalarıyla sahici bağlantıya girerek ifade edebileceğinin farkındaydı; ama etrafında hiç kimse yoktu. Öğrenci arkadaşları bir "halk düşmanı"nın kızı olarak ona güvenmiyordu; sarılacağı tek şey güncesiydi. Aralık 1939'da bu duyguyu şöyle yazdı: "Bazen gerçek bir dost, beni anlayabilecek birisini, bütün kahredici düşüncelerimi bu sessiz günce dışında paylaşabileceğim birisini bulma yönünde müthiş bir özleme kapılıyorum."[61]

Tıpkı Yevangulova gibi, Arkadiy Mankov da insan bağlantısına hasretti. Leningrad Halk Kütüphanesi'nde katıldığı kurstaki bir öğrenci arkadaşına güncesini göstermeye karar verdi. Mankov'un güncesi anti-Sovyet düşüncelerle doluy-

60 J. Hellbeck, *Revolution on My Mind: Writing a Diary Under Stalin* (Cambridge, Mass. 2006), s. 304–5, 306, 308–9, 311–22; RGALI, dos. 2172, op. 3, bel. 5, sat. 249.
61 E. Yevangulova, *Krestnyi put* (St Petersburg, 2000), s. 68, 81, 83.

du; dolayısıyla onu çok az tanıdığı bir adama açmak çok büyük bir güven meselesi, hatta aptallıktı. Ama güncesinde itiraf ettiği üzere, "yalnızlık, amaçsız bir hayatın sürdüğü günlük ve sonu gelmez yalnızlık" yüzünden böyle bir yola gitmişti.[62]

Prişvin de insan bağlantısı yönündeki dürtüye yenik düştü. Aralık 1938'de bir arkadaşından günce notlarını düzenlemeye yardımcı olacak bir sekreter bulmaya aracı olmasını rica etti. Ardından bir "yabancıyı laboratuvarına girme ve bütün benliğini anlama" fırsatını vermenin ne kadar tehlikeli olabileceğinin farkına vardı. O gece bir kâbus gördü. Büyük bir meydandan geçerken şapkası uçuyordu. Kendisini çıplakmış gibi hissediyordu. Bir polise şapkasının nereye gittiğini sorarken, daha sonra güncesinde analiz ettiği gibi, birdenbire "bir yabancıdan hayatının en mahrem ayrıntılarına girmesini istediği" aklına geliyordu. "Gizlilik şapkamın kayboluşu beni açığa çıkarmıştı." Birkaç gün sonra iş görüşmesi için Prişvin'in evine gelen kadın da tanımadığı bir adamın güncesi üzerine çalışma fikrinden tedirgindi. Çalışmaya başlamadan önce birbirlerini tanımak üzere konuşmaları gerektiğini belirtti. Oturup aralıksız sekiz saat konuştular. Birbirlerine âşık oldular ve bir yıla kalmadan evlendiler.[63]

3

Muhbirler her yerde vardı – fabrikalarda, okullarda, bürolarda, toplu yerlerde ve komünal dairelerde. Bütün tahminler Büyük Terör'ün doruğuna ulaştığı sırada milyonlarca kişinin kendi meslektaşlarını, arkadaşlarını ve komşularını ihbar ettiği yönünde olsa da, günümüze sadece bölük pörçük verilerin ve anlatıya dayalı bulguların ulaşması nedeniyle kesin bir rakam saptamak zordur. Bir üst düzey polis yetkilisine göre, her beş Sovyet büro elemanından biri NKVD için muhbirlik yapmaktaydı. Başka bir sava göre, büyük kentsel alanlarda düzenli muhbirler yetişkin nüfusun yüzde 5'ini bulmaktaydı. (Halk arasındaki kanaat sayının çok daha yüksek olduğu yönündeydi.) Gözetim düzeyi kentten kente büyük değişkenlik göstermekteydi. Güvenlik önlemlerinin yoğun olduğu Moskova'da, eski bir NKVD yetkilisine göre, her altı ya da yedi aile başına en az bir muhbir vardı. Buna karşılık 840 bin nüfuslu Harkov'da, kentteki bütün muhbirlerin denetiminden sorumlu olduğunu ileri süren eski bir NKVD yöneticisine göre, muhbir sayısı sadece elliydi, yani 16.800 kişiye bir muhbir düşmekteydi. Bu iki uç ör-

62 Mankov, *Dnevniki*, s. 59.
63 Prişvin ve Prişvin, *Mi s toboy*, s. 22–3, 35, 37.

nek arasında, Kuybışev kenti Sovyetler Birliği genelindeki durumu daha iyi temsil ediyor olabilir: Polis 1938'de nüfusu 400 bin olan bu kentte yaklaşık bin muhbirinin bulunduğunu iddia etmekteydi.[64] Bu rakamlar yalnız kayıtlı muhbirleri, yani polisin düzenli kullandığı ve genellikle bir şekilde (para, iş, konut, özel karne ya da tutuklanmaya karşı koruma yoluyla) ödüllendirdiği kişileri kapsamaktadır. Toplumun her köşe bucağında ücretsiz olarak polisin gözü ve kulağı işlevini gören milyonlarca "güvenilir unsur" (fabrika işçileri ve büro elemanları, öğrenci militanlar, bekçiler, kapıcılar vs.) bu rakamlara dahil değildir.[65] NKVD'nin talebi olmadan gelen ve polis devletini bu kadar güçlü kılan günlük bildirimler ve ihbarlar da sayılmamaktadır. Herkes "sadık Sovyet yurttaşı"ndan kulak misafiri olduğu kuşkulu sohbetleri ihbar etmesinin beklendiğini bilirdi: "Yeterince uyanık olmama" gerekçesiyle ceza görme korkusu birçok insanı işbirliğine zorlamaktaydı.

İki geniş kategori vardı: Genellikle maddi ödüllerin, siyasal inançların ya da mağdurlara yönelik garezin motive ettiği gönüllü muhbirler ve polis tehditleriyle ya da vaatleriyle kapana kıstırılıp akrabalarının tutuklanmasına yardımcı olan gönülsüz muhbirler. İkinci kategorideki muhbirleri kınamak zordur: Birçoğu normalde herkesin NKVD baskısına teslim olacağı neredeyse içinden çıkılmaz durumlara düşmüştü.

Yazar Simonov'u 1943'te Edebiyat Enstitüsü'nden eski bir sınıf arkadaşı olan "X" ziyaret etti. Anlatımına göre, "X" babasının tutuklanmasından sonra öğrenci arkadaşları arasında kulak misafiri olduğu sohbetler üzerine rapor yazmayı kabul etmemesi halinde enstitüden atılmakla tehditle edilmişti. Böylece 1937'den itibaren NKVD için bir muhbir olarak çalışmıştı. Şimdi ise suçluluk ve pişmanlık duygusuyla, Simonov'u arayıp bularak geçmişte aralarındaki sohbetleri ihbar ettiği konusunda uyarmak istemişti. "X" kendi ifadesiyle "utancına yenik düşerek" onu görmeye gelmişti. Bu davranışında belki biraz korkmasının da payı vardı; çünkü 1943'te Simonov artık Kremlin'le sağlam bağlantıları olan ünlü bir yazardı; eski arkadaşının raporlarını öğrenmiş olması bile mümkündü. "X" ihbarı yüzünden birisinin acı çektiğini öğrenecek olursa intihar edeceğini söyledi ona. Raporlarında suçlayıcı ifadelere yer ver-

64 MM, dos. 12, op. 25, bel. 2, sat. 136; Kravçenko, *I Chose Freedom*, s. 448; Thurston, *Life and Terror in Stalin's Russia*, s. 71. Bir OGPU yetkilisi 1930'da Moskova için 10 bin muhbir gibi daha düşük bir rakam vermektedir; aktaran G. Agabekov, *GPU: zapiski çekista* (Moskova, 1931). *Ayrıca bak.* V. Semystiaha, "The Role and Place of Secret Collaborators in the Informational Activity of the GPU-NKVD in the 1920s and 1930s (on the Basis of Materials of the Donbass Region)", *Cahiers du Monde Russe*, c. 42, no. 2–4 (2001), s. 231–44.

65 Alt düzeydeki bu muhbir şebekeleri için *bak.* C. Hooper, "Terror from Within: Participation and Coercion in Soviet Power, 1924–64" (doktora tezi, Princeton Üniversitesi, 2003), s. 154–64.

memeye çalışmakla birlikte, davranışlarıyla "hayatını katlanılmaz hale getirdiği" kanısını taşıdığını açıkladı.[66]

Wolfgang Leonhard anılarında 1939'da bir öğrenci arkadaşıyla, her zaman açık konuşabildiğini sandığı bir kızla arasında geçen bir olayı aktarır. İki arkadaşın Moskova parklarında yürüyüşler yaparak günün mühim siyasal konularını tartışma alışkanlığı vardır. Bir gün kız NKVD'nin öğrenci arkadaşlarının konuşmaları hakkında rapor yazması yönündeki baskıya boyun eğdiğini itiraf eder. Duruma üzüldüğü ve vicdan azabı çektiği için, henüz hakkında rapor vermesi istenmemiş olsa da, Leonhard'ı bir daha görüşmemeleri ve sohbet etmemeleri gerektiği yolunda uyarır.[67]

Valeriy Frid'in anılarında 1941'de bir muhbir olarak görevlendirilişinin öyküsü yer alır. O sırada Komsomol üyesidir ve Moskova'dan Kazakistan'daki Alma-Ata'ya taşınmış olan Bütün Birlik Devlet Sinema Enstitüsü'nde (VGIK) öğrenim görmektedir. Yiyecek durumu berbattır. Frid sahte karne düzenlemeye dönük ufak bir dolandırıcılığa karışır. Bir gün NKVD bürosuna çağrılır. Karne işinden haberi olan sorgucular, onu isteklerine uymayı ve öğrenci arkadaşlarını ihbar ederek bir "Sovyet kişisi" olduğunu kanıtlamayı kabul etmemesi halinde Komsomol'dan ve enstitüden atılacağı yönünde uyarır. Gece boyunca süren sorguda şiddet kullanmakla tehdit edilir ve mahkemeye verileceği söylenir. Frid teslim olur ve rapor yazma konusunda bir anlaşma imzalar. İmzayı atmasıyla birlikte, sorgucular elini sıkarlar, ona karşı yumuşak ve dostça bir tavır takınırlar. Karnelerden dolayı başının derde girmeyeceğini – aslında işi sürdürmede serbest olduğunu – belirtirler ve polisle bir sorun çıktığında arayabileceği bir özel telefon numarası verirler. Frid öğrenci yurduna döndüğünde gözyaşlarına boğulur. Üç gün boyunca gözüne uyku girmez ve boğazından bir lokma geçmez. Sonunda sadece üç öğrenci hakkında rapor yazar. Raporların çok genel düzeyde olmasına ve suçlayıcı bir husus içermemesine özen gösterir. Takma altın takım dişli ve ufak tefek bir adam olan NKVD görevlisi, verdiği raporları beğenmez. Ama VGIK'nin 1943'te tekrar Moskova'ya taşınmasıyla Frid bir ceza almaktan kurtulur.[68]

Daha on yedi yaşındayken muhbir olan Sofya Ozemblovskaya, Beyaz Rusya'da Minsk yakınındaki Osipoviçi'de yaşayan Polonyalı bir soylu ailenin çocuğuydu. Anne babası 1917 Devrimi'nden sonra sıradan köylüler olarak çiftçiliğe başladı; ama tarımdaki kolektifleştirme sırasında "kulak" oldukları gerekçe-

66 K. Simonov, *Glazami çeloveka moyego pokoleniya* (Moskova, 1990), s. 50.
67 W. Leonhard, *Child of the Revolution* (Londra, 1957), s. 100–102.
68 Frid, *58½*, s. 160–61.

siyle kuzeydeki Komi bölgesine sürgün edildi. Aile 1937'de Osipoviçi'ye döndüyse de, daha sonra Polonyalılara yönelik "ulusal operasyon"ların birinde yeniden tutuklandı ve Urallar'daki Perm yakınında bir "özel yerleşme"ye gönderildi. Sofya kaçmaya karar verdi. Gerekçesi "yeni bir hayata başlama şansı yakalamak için oradan uzaklaşmasının zorunlu" olmasıydı. Bir "proleter köken" edinmenin en çabuk yolu olarak bir fabrika okuluna kaydoldu ve ardından Perm'e yakın Kudimkar kentinde tıp yüksekokuluna girdi. Hiç kimse "kulak" kökeni hakkında bir soru yöneltmedi. Pasaportsuz olmasına karşın, ondan pasaport bile istenmedi. Altı ay sonra NKVD bürosuna çağrıldı. "Kaçtığım için beni hapse atacaklarını sandım," diye hatırlıyor Sofya. Ama sosyal kökenini saklamaktan dolayı yüksekokuldan atılmak istemiyorsa, NKVD için çalışması gerekeceği söylendi ona. Görevi öğrenci arkadaşlarıyla siyasal olaylarla ilgili sohbetler başlatmak ve onların söyleyecekleri her şeyi rapor olarak yazmaktı. Sofya'ya bir pasaport verildi. NKVD'nin koruması altında tıp yüksekokulundan mezun oldu ve Perm'deki ambulans servisinde başarılı bir kariyere ulaştı. Dönüp geriye baktığında, birçok öğrencinin doğrudan kendi raporları sonucunda tutuklandığını bilmesine karşın, yaptığı şeylerden hiç pişmanlık duymuyor. Bunun Stalin döneminde bir "kulak" kızı olarak yaşamını sürdürmesi için gerekli bedel olduğuna inanıyor. Sofya üst düzey bir NKVD görevlisinin oğluyla evlendi. Çocukları büyürken, onlara polislik faaliyetleri konusunda hiçbir şey söylemedi. Ama 1990'larda "özgürlüğün gelmesi ve korkacak hiçbir şeyin kalmaması üzerine" geçmişini itiraf etmeye karar verdi:

> Çocuklarıma ve torunlarıma her şeyi anlatmaya karar verdim. Çok sevindiler. Bir torunum şöyle dedi: "Ah, nineciğim, her şeyi aklında tutacak kadar zekisin. Ömrümüz boyunca hepsini hatırlayacağız – senin nasıl sindirildiğini, anne babamızın nasıl sindirildiğini hatırlayacağız."[69]

Olga Adamova-Sliyuzberg anılarında genç bir muhbirin hikâyesini anlatır. Büyük Terör sırasında kurşuna dizilmiş bir Bolşevik'in oğlu olan bu gencin görevi, anne babası tutuklanmış diğer çocuklarla yakınlık kurmak ve söyleyecekleri her hoşnutsuzluk sözünü, ortaya atacakları her kuşkuyu ve soruyu bildirmektir. Arkadaşlarının birçoğu verdiği raporlar sonucunda tutuklanır. Olga kendisi de 1949'da tutuklandıktan sonra bunlardan bazılarıyla Butirki hapishanesinde tanışır. Onlara delikanlı hakkında ne düşündüklerini sorduğunda, garip biçimde anlayışlı bir tavır gösterirler. Genel kanı "iyi ama toy olduğu, duyduğu her slo-

69 MP, dos. 4, op. 9, bel. 2, sat. 25–7; bel. 5, sat. 8–9.

gana ve gazetelerde okuduğu her söze inanan biri olduğu" yönündedir. Delikanlının "harika ve dürüst bir kadın" olan annesi, Olga'ya oğlunun herhangi bir garezle değil, yüce inançları doğrultusunda hareket ettiğini ısrarla belirtir. "Onun olağanüstü iyilikseverliği, akıllılığı ve dürüstlüğü üzerine epeyce şey anlattı." Belki de bu genç Sovyet iktidarı davası uğruna arkadaşlarını ihbar etmekle yurtseverce davrandığı kanısındaydı – tıpkı kahraman çocuk Pavlik Morozov'un babasını ihbar ederken yaptığı gibi.[70]

Hiç kuşkusuz, Büyük Terör sırasında birçok insan Sovyet yurttaşı olarak yurtseverlik görevini yerine getirdiği yolunda içten bir inançla ihbarlarda bulundu. "Casus"lar ve "düşman"larla ilgili propagandaya inanarak, arkadaşları arasında bile bunları açığa çıkarmaya yöneldiler. Ama hepsinden önemlisi, tanıdıkları biri tutuklandığında, daha önce onu ihbar etmemiş olmaktan dolayı başlarının derde girmesinden korkuyorlardı: Kişinin düşmanla irtibatını gizlemesi bir suçtu ve "yeterince uyanık olmama" başlı başına binlerce tutuklamanın gerekçesiydi. Bu genel korku ortamında insanlar ihbar edilmeden önce birbirlerini ihbar etme telaşına kapıldılar. Bu çılgınca ihbar yarışı Büyük Terör sırasında tutuklamaların olağanüstü bir sayıya ulaşmasını açıklamıyor olabilir – NKVD mağdurlarının çoğu ihbarlara değil, önceden hazırlanmış isim listelerine dayanan "ulusal operasyon" ve "kulak operasyonu" dalgalarında topluca tutuklandı– ama birçok insanın niçin muhbir olarak polis sisteminin içine çekildiğini gerçekten açıklar. İsterik yurttaşlar "halk düşmanı" olabilecek akrabaların ve arkadaşların isimlerini vermek üzere NKVD ve Parti bürolarına başvurmaktaydı. Çalışma arkadaşları ve tanıdıkları hakkında ayrıntılı raporlar yazarak, "düşman"larla bağlantısı olmuş insanlarla tek bir görüşmeye bile yer vermekteydi. Yaşlı bir kadın fabrikasının Parti bürosuna başvurarak, kız kardeşinin bir ara geçici temizlikçi olarak Kremlin'de çalıştığını ve daha sonra tutuklanan adamlardan birinin bürosunu temizlediğini bildirmişti.[71]

Korku insanları potansiyel "düşman"larla irtibat lekesini silerek kendilerini arındırma, yani kendilerini temiz kişilerin safında gösterme çabasına yöneltti. En bağnaz muhbirlerin birçoğu tutuklanma korkusunu duymak için en çok haklı sebebi bulunan "bozuk sicil"li kişiler, yani "kulak"ların ve "sınıf düşmanları"nın ya da eski muhaliflerin çocuklarıydı. Arkadaşını ihbar etmek "Sovyet yurttaşı" olmaya layık olduğunu kanıtlamanın bir yolu haline geldi. NKVD'nin şüpheye açık kesimlerden muhbir toplama yönünde bilinçli bir politikası vardı. Çoğu kez tutukluların aynı akıbete uğramaktan çekinen akrabaları seçilirdi. Kendisi

70 O. Adamova-Sliyuzberg, *Put* (Moskova, 2002), s. 172.
71 TsAODM, dos. 369, op. 1, bel. 161, sat. 1–2.

de 1938'de tutuklanan Aleksandr Karpetnin adlı eski bir NKVD görevlisi, muhbir toplamada izlediği yolu şöyle aktarıyor:

> Geçmişinde kuşkulu bir şey bulunan insanlar aranırdı. Sözgelimi, kocası tutuklanmış bir kadın seçilirdi. Onunla şuna benzer bir konuşmaya girişilirdi:
> "Sen içten bir Sovyet yurttaşı mısın?"
> "Evet, öyleyim."
> "Peki, bunu kanıtlamaya hazır mısın? Söze gelince herkes iyi yurttaş olduğunu söyler."
> "Evet, elbette hazırım."
> "O halde bize yardım et. Pek fazla şey istemeyeceğiz. Anti-Sovyet davranışların ya da konuşmaların farkına varırsan, haberimiz olsun. Haftada bir kez görüşebiliriz. Nelerin dikkatini çektiğini, kimlerin ne söylediğini ve yanlarında kimlerin olduğunu önceden yazıya dökmelisin. Hepsi bu. Böylece senin gerçekten iyi bir Sovyet yurttaşı olduğunu anlayacağız. İşte bir sorunla karşılaşırsan sana yardımcı olacağız. İşten çıkarılırsan ya da alt dereceye indirilirsen, sana yardımcı olacağız."
> Yaptığımız şey buydu. Ardından o kişi razı olurdu.[72]

Olga Adamova-Sliyuzberg anılarında Zina adlı genç bir kadının, Lubyanka hapishanesinde tanıştığı Gorki'den gelen bir matematik öğretmeninin hikâyesini anlatır. Zina'nın tutuklanma gerekçesi haftada bir kez Moskova'dan Gorki'ye gelerek diyalektik materyalizm dersleri veren bir hocayı ihbar etmekten kaçınmış olmasıdır. Bu hoca Zina'yla sohbetlerinde Stalinist rejime yönelik eleştirilerini açıkça belirtmiştir. Gorki'de bir yatakhanede kalmasından dolayı, arkadaşlarını ağırlamak için Zina'nın dairesini kullanmış ve bir sandık dolusu kitabını oraya bırakmıştır. NKVD dairede arama yapınca, kitapların Troçkist içerikli olduğu ortaya çıkar. Zina suçunu kabul eder. Günahının kefaretini ödemeye ve NKVD'ye başka "düşman"ları ihbar ederek "vicdanındaki bütün lekeleri silmeye" karar verir. Sorguculara çalıştığı enstitüde ders veren bir profesörden söz eder. Bir gün profesör bir deney yaparken elektrik kesilmiştir. Orada hiç mum bulunmadığı için, yardımcı olmak üzere başvurduğu yöntemden sonra yaşanan olayı şöyle açıklar Zina:

> Bir cetveli parçalara ayırdım ve köylülerin yaptığı gibi, ışık sağlamak üzere bir yongayı yaktım. Profesör yonganın ışığı altında deneyini tamamladı

72 *Stalin'in Eli* (Bölüm 2) filminde yapılan mülakat, 1990.

> ve ardından [Stalin'in ünlü sözlerini alaya alarak] şöyle dedi: "Hayat artık daha güzel, hayat artık daha neşeli. Tanrı'ya şükürler olsun, yonga çağına vardık!"

Böylece profesör tutuklanır. Zina onu ihbar etmekle yanlış davrandığı kanısında değildir – sadece sorgulama sırasında onunla yüzleşmek zorunda kalınca bir parça sıkılganlık duymuştur. Olga ona böyle ufak bir şey için "birisinin hayatını mahvetme" konusunda ne düşündüğünü sorduğunda, Zina şu karşılığı verir: "Siyasette ufak şeyler yoktur. Tıpkı senin gibi, ben de ilk başta dokundurmasının suça kastını anlamakta güçlük çekmiştim, ama daha sonraları kavradım."[73]

Birçok ihbarın ardındaki saik garezdi. Bir rakibi bertaraf etmenin en kestirme yolu onu bir "düşman" olduğu gerekçesiyle ihbar etmekti. Alt kesimlerin Bolşevik elit tabakaya yönelik kızgınlıkları Büyük Terör'e yakıt sağladı. Çok katı taleplerle karşılaşan işçiler fabrika müdürlerini, köylüler kolhoz başkanlarını ihbar ettiler. NKVD ev sahipleri hakkında bilgi edinmek için sıklıkla hizmetçileri kullandı. Bir Amerikalı gazetecinin Rus eşi Markuşa Fischer'in tuttuğu dadı her tarafta "düşman"ların bulunduğuna inanan biriydi. Markuşa onun "sokaktaki kadınların ve erkeklerin zihniyetini gerçekten temsil ettiği"ni yazar. "Siyasal kuşkulara kafasını takmazdı ve her resmî beyanı gökten inmiş hakikat gibi kabul ederdi."[74] Hizmetçilerinden dolayı sürekli korku içinde yaşayan aileler vardı.

NKVD 1935'te Kirov suikastının ardından gözetimi arttırma kampanyası çerçevesinde Leningrad'daki birçok Parti görevlisinin evine yeni hizmetçiler yerleştirdi. Leningrad'ın üst düzey Parti yetkililerinden olan Anna Karpitskaya ve Pyotr Nizovtsev, eski kâhyaları Maşa'ya, şifalı otlarla ilaç hazırlayan Eski Müminler tarikatının koyu dindar mensubuna yol vermek zorunda bırakıldılar. Anna'nın o sırada on iki yaşında olan kızı Marksena, yeni kâhya Gruşa'yı "katı ve sevimsiz bir kadın" olarak hatırlıyor. "Bizi gözetlemek üzere polis tarafından evimize sokulmuştu." Marksena ve ondan küçük üvey kardeşleri Gruşa'nın yanında konuşmamaları gerektiğini içgüdüyle kavradılar. "Onunla çok seyrek konuşurduk," diye hatırlıyor Marksena. Gruşa aile odalarından ayrı olan mutfakta uyumaktaydı; oysa yıllardan beri ailenin yanında olan Milya adlı dadının bu odaların birinde kalmasına izin verilmişti. Ailenin bir parçası sayılan Milya'nın ve eski kâhyanın aksine, Gruşa'ya bir hizmetçi gibi davranılmaktaydı. Anna ve Pyotr görüşleri bakımından Stalin'e hasımdı. Marksena anne babasının evde konuşurken Kirov'un ölümünden Stalin'in sorumlu olduğu yolundaki kuşkularını

73 Adamova-Sliyuzberg, *Put,* s. 19–20.
74 Aktaran Thurston, *Life and Terror in Stalin's Russia*, s. 154.

paylaştıkları fısıltılı sohbetleri hatırlıyor. Daha önceleri Maşa'nın yanında açıkça konuşurlardı – bir Eski Mümin olarak dinsel geçmişi sessiz kalacağının bir güvencesiydi. Ama Gruşa ortalıktayken böyle görüşleri dile getirmek tehlikeliydi. Temmuz 1937'de Marksena'nın annesi ve babası tutuklandı (ve her ikisi de aynı yılın sonbaharında kurşuna dizildi). Küçük kardeşleri bir yetimhaneye verildi. Marksena dadısı Milya'yla bir komünal daireye yerleştirildi. Gruşa ortalıktan kayboldu.[75]

Bu güvensizlik, nefret ve garez ortamında ufak münakaşaların ve kıskançlıkların ihbarlara dönüşmesi işten bile değildi. Gorki bölgesinden bir köy doktoru olan Boris Molotkov 1937'de eski bir aile dostu olan yerel NKVD görevlisinin metresine kürtaj yaptırması yönündeki isteğine uymaktan kaçındı. (O sırada kürtaj yasaktı.) Bunun üzerine NKVD görevlisi bir dizi muhbiri ayarlayarak, doktoru "karşı-devrimci" diye ihbar etmelerini sağladı. Boris tutuklanıp yerel hapishaneye atıldı. Karısı da yerel hastanede bir işçinin ölümüyle ilgili uydurma suçlamalarla tutuklandı.[76]

Böyle keskin kapışmalarda çoğu kez cinsel ve romantik ilgilerin bir payı vardı. Büyük Terör sırasında çok sayıda sevgili, karı ve koca bu tür gerekçelerle ihbar edildi. Nikolay Saharov bir mühendisti. Bir rahip olan babası 1937'de kurşuna dizildi. Nikolay sanayideki uzmanlığına değer verilmesinden dolayı başına bir şey gelmeyeceğini sanıyordu. Ama bir gün karısına ilgi duyan birisi tarafından "halk düşmanı" diye ihbar edilmekten kurutulamadı. Lipa Kaplan fabrika müdürünün cinsel yılışmalarına yüz vermeyince başı derde girdi. Müdür bir muhbirin onu Kirov'un öldürülmesinden sonra yaptığı bir yorum gerekçesiyle ihbar etmesini sağladı. Lipa o sırada (ihbarın saçma sayılması nedeniyle) tutuklanmadı; ama bu olay 1937'de on yıllığına Kolima'ya gönderilmesine yetti.[77]

Kariyer güdüleri ve maddi ödüller, çoğu kez siyasal inançlarla ve korkularla karmaşık biçimde iç içe geçse de, hemen her muhbiri harekete geçiren bir teşvik unsuruydu. Alt kademelerdeki binlerce memur (rejimin de çanak tutmasıyla) amirlerini ihbar ederek Sovyet hiyerarşisinde yükselme yolunu buldu. Örneğin, İvan Miyaçin Şubat–Kasım 1937 arasında Azerbaycan'da en az on dört Parti ve Sovyet yöneticisini ihbar etmesi sayesinde kariyerini ilerletti. Daha sonraları faaliyetlerine gösterdiği gerekçe şuydu: "Bunun yapılması gereken şey olduğunu sanıyorduk. ... Herkes yazıyordu." Miyaçin belki uyanıklık sergilediğini sanıyordu. Belki üstlerinin hayatını mahvetmekten habisçe zevk alı-

75 MSP, dos. 3, op. 16, bel. 2, sat. 3–4, 63–5.

76 Lev Molotkov'la mülakat, St Petersburg, Mayıs 2003.

77 N. Adler, *Beyond the Soviet System: The Gulag Survivor* (New Brunswick, 2002), p. 216; İ. Şihiva-Gayster, *Semeynaya hronika vremen kulta liçnosti: 1925–1953* (Moskova, 1998), s. 32.



Maligin ailesinin Sestroretsk'teki evi, 1930'lar

yor ya da polise yardımcı olmaktan gurur duyuyordu. İhbarlarına özenle numara koyan ve bağlılıklarını göstermek için "Bizden biri" (*svoy*) ya da "Partili" diye imza atan bazı işgüzar muhbirler vardı. Ama kişisel terfi, daha iyi maaş ve karne ya da daha geniş yaşam alanı kesinlikle bir rol oynamaktaydı. Sakinlerinin tutuklanmasıyla boşalan bir daireye çoğu kez NKVD görevlileri el koyardı. Kimi zaman da daire hiç kuşkusuz önceki sakinler hakkında bilgi vermenin bir karşılığı olarak Stalinist rejimin müstahdem ve şoför gibi diğer uşakları arasında paylaştırılırdı.[78]

İvan Maligin Leningrad'ın kuzeyine düşen Sestroretsk'te bir mühendisti. Son derece becerikliydi ve fabrikasında onu "çar-mühendis" diye anan işçilerce çok sevilirdi. Öyle ki, NKVD tarafından tutuklanınca, işçiler onun ailesine yardım etti. Maligin bir tür yerel şöhretti. Ders kitapları, popüler broşürler ve Sovyet basınına makaleler yazan biriydi. Karısı ve iki çocuğuyla birlikte kent dışında bizzat inşa ettiği büyük bir ahşap evde oturmaktaydı. Ama çoğu kez olduğu gibi, zenginliği ve şöhreti kıskançlığa yol açtı. Maligin fabrikadaki başarısını kıskanan bir meslektaşının ihbarı üzerine tutuklandı. Bu kişi Maligin'in evini Finlilerle gizli irtibatları sağlamak üzere kullandığını ileri sürdü. Sonradan bu ihbarın Maligin'i evini 7.000 rubleye satması için zorlayan bir grup NKVD görevlisince düzenlendiği ortaya çıktı. (Yakın dönemde eve biçilen değer yarım milyon rubleye yakındır.) Görevliler evi satmaması halinde karısını tutuklama tehdidinde bulunmuştu. Maligin kurşuna dizildi; karısının ve çocuklarının zorla çıkarıldığı eve NKVD görevlileri ve aileleri yerleşti.[79] Halen evde onların soyundan gelen kişiler kalmaktadır.

Büyük Terör döneminde kariyer yapmak doğrudan ihbar biçiminde olmasa bile, Stalinist rejimle sessizce uyuşarak ahlaki ödünler vermeyi getirdi ister istemez. Aynı yıllarda kariyeri yükselişe geçen Simonov, sessiz Sovyet çoğunluğunun Büyük Terör'le işbirliğini daha sonraları olağanüstü bir açık yüreklilikle

78 Conquest, *The Great Terror*, s. 222; V. Kozlov, "Denunciation and Its Functions in Soviet Governance: A Study of Denunciations and Their Bureaucratic Handling from Soviet Police Archives, 1944–1953", *Journal of Modern History*, c. 68, no. 4 (Aralık 1996), s. 875. Daireler için *bak.* V. Buchli, *An Archaeology of Socialism* (Oxford, 1999), s. 113–17.

79 Simonov, *Glazami*, s. 55, 62.

ve pişmanlık duygusuyla yazdı. Artık ölüm döşeğinde olduğu 1979'da yazdırdığı anılarında kendisini şöyle suçlar:

> O dönem hakkında dürüst olmak gerekirse, bağışlayamayacağın kişi sadece Stalin değil, bizzat sensin. Bunun sebebi kötü bir şey yapmış olman değil – belki en azından görünüşte yanlış hiçbir şey yapmadın, ama kötülüğe kendini alıştırdın. 1937–38'de yaşanan olaylar şimdi olağandışı, insanlık dışı görünüyor; ama o sırada 22 ya da 24 yaşında bir genç olarak senin gözünde bir tür norm, neredeyse sıradan durum haline geldi. Bu olayların ortasında her şeye karşı kör ve sağır olarak yaşadın; çevrendeki bütün insanlar kuşuna dizilirken ve öldürülürken, çevrendeki bütün insanlar ortadan kaybolurken hiçbir şey görmedin ve duymadın.

Bu aymazlığı açıklamaya çalışan Simonov, son derece nüfuzlu bir yazar olan ve İspanya İç Savaşı'na ilişkin haberleri kendisinin de yer aldığı genç edebiyat çevrelerine ilham veren Mihail Koltsov'un 1939'da tutuklanmasına tepkisini hatırlar. Simonov gönlünün derinliklerinde (yazar Fadeyev'e 1949'da itiraf ettiği gibi) Koltsov'un bir casus olduğuna inanmamış, ama o sırada bir şekilde kuşkularını bastırmayı başarmıştı. İster korkudan ve korkaklıktan, ister devlete inanma arzusundan, isterse de düpedüz yıkıcı düşüncelerden sakınma içgüdüsünden olsun, Stalinist rejimin gereklerine uyum sağlamak amacıyla küçük bir içsel uzlaşma yoluna gitmişti. Ahlaki pusulasına Büyük Terör'ün manevi bataklığı içinde kariyerine ve inançlarına zarar vermeyerek ilerlemesini sağlayacak bir ayar vermişti.[80]

Simonov bir muhbir değildi, ama belki de onu muhbir yapmak isteyen Sovyet makamlarının baskısı altındaydı. Yazarlar Birliği sekreteri Vladimir Stavski tarafından 1937 ilkbaharında Edebiyat Enstitüsü'nden başka üç genç yazarla birlikte Kafkasya'da bir iş tatiline davet edildi. Onlardan istenen şey Stalin'in İç Savaş'taki ünlü Gürcü yoldaşı olan ve daha yeni intihar eden eski ağır sanayi komiseri Sergo Ordjonikidze'nin yaşam öyküsünü yazmalarıydı. Simonov yola çıkmalarından kısa bir süre önce Stavski'nin bürosuna çağrıldı. Stavski ondan "enstitüde [yapmış olduğu] anti-Sovyet konuşmalarını baştan aşağı" anlatmasını istedi. Amacı itirafta bulunup pişmanlık göstermesini ve böylece resmî makamların taleplerine karşı çıkmakta güçlük çekeceği bir konuma düşmesini sağlamaktı. Simonov böyle konuşmalar yaptığını inkâr edince, Stavski elinde onunla ilgili "istihbarat" olduğunu ileri sürdü. "En iyi yolun doğruyu söylemek" olduğunu belirtti. Stavski "görü-

80 Simonov, *Glazami*, s. 55, 62.

nüşte içtenlikten kaçınmamdan ve doğruyu söylememekten açıkçası rahatsız olmuştu", diye aktarıyor anılarında Simonov. Stavski'nin ithamlarını ve Simonov'un inkârlarını sürdürdüğü birkaç atışmadan sonra, Simonov'un işbirliği yapmayı reddetmesiyle konuşma bir çıkmaza girdi. Stavski onu "karşı-devrimci şiirleri" yaymakla suçladı ve geziye katılmasını yasakladı. Stavski'nin "istihbarat"ının kaynağı zamanla Simonov'un kafasına dank etti. Enstitü öğrencileri arasında Kipling'in şiirlerine karşı bir hayranlık vardı. Bir gün Simonov'un Kipling üzerine bir sohbete giriştiği genç bir öğretmen, ona (1921'de "karşı-devrimci" olduğu gerekçesiyle kurşuna dizilen) Nikolay Gumilyov'un şiirleri hakkında ne düşündüğü sormuştu. Simonov da Kipling'inkiler kadar olmazsa bile Gumilyov'un bazı şiirlerini sevdiği karşılığını vermiş ve öğretmenin teşvik etmesiyle Gumilyov'dan bazı dizeleri ezbere okumuştu. Olayı anılarında aktarırken belirttiği gibi, Simonov hayatında ilk kez büyük korkuya kapıldı. Sadece Gumilyov'a ilişkin görüşlerinden dolayı değil, görünüşe bakılırsa öğretmenin Stavski'ye raporunda Simonov'un Gumilyov'a düşkünlüğünü dayandırdığı soylu kökeni yüzünden de tutuklanma tehlikesiyle karşı karşıya olduğunu anladı. Simonov'un geri kalan öğrenim döneminde uzak durduğu öğretmen aynı yıl içinde tutuklandı; anlaşıldığı kadarıyla canını kurtarmak için son bir umutsuz çabayla muhbirliğe soyunmuş ve Simonov'u tuzağa düşürmeye çalışmıştı.[81]

Edebiyat Enstitüsü 1937 ilkbaharında büyük bir tedirginlik içindeydi. Diğer Sovyet kurumları gibi, o da Büyük Terör'ün birden başlamasına hazırlıksız yakalanmıştı; bu sürprizin bir "uyanıklık eksikliği"ne işaret etmesinden dolayı bir panik havası vardı. Bir dizi arınma toplantısında öğrenciler ve öğretmenler, enstitüyü bütün "biçimciler"den ve "Averbah'çılardan [Troçkistler]" temizlemek için isterik biçimde daha büyük "Bolşevik uyanıklığı ve gerçek özeleştiri" çağrılarında bulundular. Bazıları şiirlerindeki liberal ya da dinsel motiflerden, bazıları da (Sovyet basınında bireyci üslubu yüzünden eleştirilmiş olan) Boris Pasternak'ı savunmaktan dolayı çeşitli öğrenciler tutuklandı. Komsomol bir düzine kadar öğrenciyi "yeniden işledi", yani ağır biçimde eleştirildikleri bir öğrenci toplantısında önceki eserlerinden caymaya zorladı. Bu öğrencilerden biri artık gözden düşmüş bir şair olan babasını kınamayı reddedince ve üstüne çullananlara cesur bir tavırla "Babam Sovyetler Birliği'ndeki en onurlu kişidir," deyince, enstitüden atıldı ve NKVD'ye teslim edildi. Bu tutumu yüzünden on yılını Kolima'da geçirdi.[82]

Simonov'un enstitüdeki yakın arkadaşlarından ikisi Büyük Terör sırasında

81 RGALI, dos. 1814, op. 9, bel. 5, sat. 65–7; Lazar Lazarev'le mülakat, Moskova, Kasım 2003.
82 RGALI, dos. 632, op. 1, bel. 12, sat. 28–9; bel. 13, sat. 10; Semyon Vorovski'yle mülakat, Moskova, Haziran 2005.

zulme maruz kaldı: Şair Valentin Portugalov bir öğrenci arkadaşının daha önce söylediği bir şeyi polise bildirmesi üzerine Şubat 1937'de tutuklandı. Karizmatik öğretmen Vladimir Lugovskoy Nisan 1937'de 1920'lerde Rus mizacını romantik yaklaşımla işlediği ve artık "siyasal bakımdan zararlı" sayılan bazı şiirlerinin 1935'te yeniden basılmasına izin verdiği gerekçesiyle Yazarlar Birliği prezidyumu tarafından kınandı. Şiirlerini reddetmeye zorlanınca, "Hatalarım Üzerine" başlığıyla kendisini küçük düşürdüğü on sayfalık bir metin yazarak, kendisini "tarihin ilerleyişine ayak uydurmaktan" alıkoyan "bütün köhne düşünceler"den arınmaya söz verdi.[83] Büyük korkuya kapılan Lugovskoy sonraki birkaç yılda, daha sonra 1939'da bestelenecek olan "Stalin Üzerine Şarkı" dışında hiç şiir yayımlamadı.[84] Yumuşak dilli ve kibar biri olmasına karşın, düşmanların kanını dökme çağrısında bulunan bir dizi azgın siyasal konuşma yaptı. Ekim ayında bir grup Moskovalı yazara şunu söyledi: "Ülkemizi bütün o puşt düşmanlardan, Troçkistlerden temizlemenin, anayurdumuza ihanet eden bütün o insanları demir bir süpürgeyle süpürüp atmanın ve içimizdeki böyle unsurları tasfiye etmenin zamanıdır."[85]

Simonov da korktuğu için tepki verdi. Stavski'nin bürosundaki olaya kadar, örnek bir öğrenci ve sadık bir Sovyet yurttaşı sayılmıştı; ama şimdi bu itibarı şüphe altındaydı. Simonov anılarında dönüp Stavski olayına baktığında, kendisini "afallatan ve şoka uğratan şeyin ani bir tehlike duygusundan ziyade ... kendisine artık inanılmadığının ya da güvenilmediğinin farkına varış" olduğunu belirtiyor. Değerini kanıtlamak için enstitüdeki tasfiye toplantılarında "biçimci"lere ve diğer "düşman"lara yönelik bir dizi saldırıya girişti.[86] Bu konuşmaların en olağandışı olanı, 16 Mayıs'ta enstitüdeki bir açık toplantıda arkadaşı Yevgeni Dolmatovski'yi iğneleyici bir dille kınadığı konuşmaydı:

> [Enstitüde] insanların sırf kendilerinden söz ettikleri muhabbetler sıkça görülür. Özellikle Yoldaş Dolmatovski'nin dördüncü sınıfın bir toplantısındaki çirkef bir konuşmasını dinlediğimi hatırlıyorum. "Enstitü" ve "biz" yerine "ben ve enstitüm" diyordu. Tavrı şuydu: "Enstitü benim gibi kişilere yeterince ilgi göstermiyor. Enstitü ben Dolmatovski gibi iki ya da üç yeteneği eğitmek için kurulmuştur ve varlık sebebi sadece budur. Enstitü öbür öğrencilerin zararına bile olsa, her şeyin en iyisini benim gibi – Dolmatovski gibi – yeteneklerin önüne sermelidir."[87]

83 RGALI, dos. 631, op. 15, bel. 242, sat. 6–8; dos. 618, op. 3, bel. 27, sat. 5–14.
84 RGALI, dos. 653, op. 1, bel. 1087, sat. 4.
85 RGALI, dos. 631, op. 15, bel. 226, sat. 72.
86 RGALI, dos. 1814, op. 1, bel. 437, sat. 1–7.
87 RGALI, dos. 632, op. 1, bel. 15, sat. 23.

Belki de Simonov her zaman Komsomol değerler sisteminin bir parçası olan (ve kişinin en yakın arkadaşlarını eleştirmesini de içeren) özeleştiri anlayışıyla konuşmuştu. Öğrencilerden sadık ve uyanık olduklarını göstermeleri beklenirdi. Her ne kadar Dolmatovski'nin yeteneğine gösterilen büyük saygıyı açıkça kıskansa da, belki arkadaşına zarar verme gibi bir niyeti yoktu. (Bu yeteneği sıklıkla dile getiren enstitü müdürü, Simonov'u ise "ancak öğretmenlik, muhabirlik ya da editörlük işleri için yeterince iyi" sayılan daha alt bir kategoride göstermişti.)[88] Söz konusu olayda Simonov'un suçlaması Dolmatovski açısından görece küçük sonuçlar doğurdu. Enstitüden 1938'de mezun olunca, muhabir olarak çalışmak üzere Uzakdoğu'ya gönderildi – edebi değerinin epeyce altında olan ve hayatındaki en zor evre olarak nitelendirdiği bir görevdi bu. Ama çok daha kötüsü de olabilirdi. İkisinin dostluk ilişkisi sürdü ve sıkça birbirlerini övücü şeyler yazdılar; ama Simonov'un arkadaşları arasında Dolmatovski'nin ona kin beslediği kuşkusu hep vardı.[89]

Simonov'a gelince, birçok arkadaşına felaket getiren Büyük Terör onu Stalinist rejimin kayırdığı bir şair olarak hızla öne çıkardı. 1937'de Stalin kültüne birkaç şiirle katkıda bulundu. Bunlardan biri orkestra ve koro için yazılmış "Geçit Töreni" adlı şiirdi:

> Bu onu anlatan bir şarkıdır,
> Onun gerçek dostlarını anlatır,
> Gerçek dostlarını ve yoldaşlarını.
> Bütün insanlar aslında
> Dost olmuştur ona:
> Hepsini saymanız mümkün değil,
> Onlar denizdeki birer damla gibi.[90]

Simonov "Buz Muharebesi" (1938) adlı şiirinde 13. yüzyılın Rus prensi Aleksandr Nevski'ye ve Töton Şövalyeleri'ni askeri bozguna uğratışına ilişkin milliyetçi öyküyü iç ve dış düşmanlara karşı Sovyet mücadelesiyle denk tuttu. (Sergey Ayzenştayn'ın aynı yıl çekilen destansı filmi *Aleksandr Nevski*'nin de işlediği bir temaydı bu.) Ülkeyi Almanya'yla savaş olasılığına hazırlamaya dönük propaganda çabalarının bir parçası olan şiir, Simonov açısından ilk gerçek edebi başarı oldu. Onu Eylül 1938'de Yazarlar Birliği üyeliğine öneren Lugovskoy'un

88 RGALI, dos. 632, op. 1, bel. 12, sat. 13.
89 E. Dolmatovski, *Bilo: zapiski poeta* (Moskova, 1982); Lazar Lazarev'le mülakat, Moskova, Kasım 2003.
90 RGALI, dos. 1812, op. 1, bel. 96, sat. 7.

sözleriyle "şöhret ve popülarite" getirdi ona.[91] Muhbir olmayı reddetmenin Simonov'un kariyerine vermiş olabileceği zarar, anlaşıldığı kadarıyla daha sonra yazdığı yurtseverce dizelerle giderilmişti; çünkü Stavski'nin tam onayıyla Yazarlar Birliği'ne en genç üye olarak kabul edildi.

Simonov'un Dolmatovski'ye ihaneti Büyük Terör'ün çılgın ortamında alışılmamış bir şey değildi. Bir muhbir anılarında NKVD'nin arkadaşları (babasının tutuklanmasından sonra kendisine sırt çevirmiş insanlar) hakkında bilgi vermesi için onunla görüşmesi üzerine vicdanıyla nasıl mücadele ettiğini aktarır. Kendisine şunu sormuştu: "Arkadaşlarım kim? Benim arkadaşlarım yok. Dostluğumu kazanan kişiler – ve kendim – dışında, hiç kimseye bağlılık borcum olamaz."[92] Korku o dönemde dostluk, sevgi ve güven bağlarını parçaladı. İnsanların ayakta kalma yönündeki kaotik yarışta birbirlerinin kuyusunu kazmalarıyla birlikte, bir toplumu kenetleyen ahlaki bağları parçaladı.

Yevgeniya Ginzburg 1937'de tutuklandıktan sonra birçok arkadaşının ihanetine uğradı. Kazan zindanında sorguya çekildiği sırada, arkadaşları yüzüne karşı onu suçlamaya zorlandı. (NKVD böyle "yüzleşme"leri sıklıkla düzenlerdi.) Bunlardan biri de çalıştığı gazetenin yazı işleri kadrosunda bulunan yazar Volodya Diyakonov'du. "Eski arkadaştık," diye aktarıyor Ginzburg.

> Babalarımız okul arkadaşlarıydı. Onun işe girmesine yardımcı olmuş, ona muhabirlik mesleğini sevinçle ve neredeyse tutkuyla öğretmiştim. Benden beş yaş küçüktü. Çoğu kez bana bir abla gibi düşkün olduğunu söylerdi.

Yüzleşme sırasında sorguyu yapan (Rusçası zayıf olan) görevli, Diyakonov'un arkadaşı Ginzburg'u gazetedeki "karşı-devrimci bir terörist grup"un üyesi olarak ihbar eden ifadesini yüksek sesle okudu. Diyakonov bunu inkâr etmeye çalışarak, sadece yazı işleri kadrosunda önemli bir görevi olduğu yolunda ifade verdiğini ileri sürdü. Ama sorgucu böyle bir grubun varlığını doğrulayan bir ifadeye imza attığında ısrar eetti.

> "Volodya," dedim yumuşak sesle, "bunun bir numara olduğunu biliyorsun. Böyle bir şeyi asla söylemiş olamazsın. Bu ifadeyi imzalamakla yüzlerce yoldaşının, sana karşı hep dürüst olan insanların ölümüne sebep olacaksın."
>
> [Sorgucunun] gözleri neredeyse yuvalarından fırlayacak gibi oldu.

91 RGALI, dos. 631, op. 15, bel. 265, sat. 34.

92 A. Granovsky, *All Pity Choked: The Memoirs of a Soviet Secret Agent* (Londra, 1952), s. 101.

> "Tanığa baskı yapmaya nasıl cüret edersin! Seni dosdoğru en berbat ceza hücresine yollarım. Ve de sen, Diyakonov, bütün bunları dün tek başınayken imzaladın. Şimdi reddediyorsun! Seni yalancı tanıklıktan derhal tutuklatırım."
> Elini zile doğru uzatıyormuş gibi yapmasıyla birlikte, boa yılanı önündeki tavşan gibi görünen Volodya sanki inme geçirmişçesine titrek bir elle yavaşça ismini kâğıda yazdı – yeni çağın ahlaki düsturu üzerine makalelerine imza atarken dolmakaleminin hızlı dönüşünden hiç eser yoktu. Ardından neredeyse duyulmayacak şekilde şöyle fısıldadı:
> "Bağışla beni, Jenya. Daha yeni bir kızım oldu. Hayatta kalmak zorundayım."[93]

4

İnsanlar Büyük Terör sırasında meslektaşlarının, arkadaşlarının ve komşularının birden ortadan kayboluşuna nasıl tepki verdiler? Onların Sovyet basınında ileri sürüldüğü gibi gerçekten "casus" ve "düşman" olduklarına inandılar mı? Yıllardır tanıdıkları insanlar hakkında elbette böyle düşünmek içlerinden gelmedi?

Gerçek komünistler için ise Parti önderliğinin söylediği şeyler hakkında hiç kuşku duyulamazdı. Mesele Tuhaçevski'nin ya da Buharin'in bir casus olduğuna inanıp inanmamak değil, inançla bağlandıkları Parti'nin yargısını kabul edip etmemekti. Güvenilen bir arkadaşın ve yoldaşın birdenbire "düşman" haline gelmesiyle kafada uyanan soruları gidermenin her türlü yolu vardı. Kiev'deki Kızıl Ordu subaylarından biri olan Anatoli Gorbatov, Tuhaçevski ve diğer üst düzey askeri önderler casus olarak suçlanınca, ordudaki birçok kişi gibi kendini buna alıştırmasını şöyle aktarıyor:

> Dışarıdan gelen müdahalecileri ve içerideki gericileri bozguna uğratmada bu kadar önemli rol oynamış kimseler nasıl ... birdenbire halk düşmanı haline gelirlerdi? ... Bir sürü olası açıklamaya kafa patlattıktan sonra, o günlerdeki en yaygın cevabı kabullendim sonunda. ... "Besbelli ki," diyordu birçok insan o dönemde, ... "yurtdışındayken yabancı istihbarat örgütlerinin ağına düşmüşler..."

93 Ginzburg, *Journey into the Whirlwind*, s. 90–92.

General Yakir'in tutuklanması "korkunç bir darbe" oldu.

> Yakir'i iyi tanırdım ve ona saygı duyardım. Gönlümün derinliklerinde işin sadece bir hata olduğu umudunu besliyordum – "Her şey açıklığa kavuşacak ve serbest kalacak." Ama bu sadece en yakın arkadaşların kendi aralarında konuşurken söylemeyi göze alabileceği bir şeydi.[94]

İdam mangası önündeki son sözlerinin "Yaşasın Parti! Yaşasın Stalin!" olmasına bakılırsa, görünüşte bizzat Yakir Parti'nin kararını kabullenmeye hazırdı.[95]

Stalin'in zindanları Parti'nin her türden adalet kaynağı olduğuna inanmaya devam eden Bolşeviklerle doluydu. Bazıları sırf inançlarını korumak amacıyla aleyhlerindeki suçlamaları kabul ettiler. Bolşeviklerden itiraf koparmak için işkenceye sıklıkla başvurulmasına karşın, (komünist olmayan) eski bir mahkûma göre, teslim olmalarındaki "belirleyici etken" şiddet değil, şu hususdu:

> İnanmış komünistlerin çoğu ne pahasına olursa olsun Sovyetler Birliği'ne inancını korumak zorundaydı. Bu inançtan vazgeçmek güçlerinin ötesindeydi. Çürük oldukları ortaya çıksa bile, kişinin çok eski ve köklü inançlarından vazgeçmesi belli koşullarda büyük manevi güç gerektirir.[96]

Nadejda Grankina 1938'de Kazan hapishanesinde birçok Parti üyesiyle karşılaştı. Hepsi Parti çizgisine hâlâ inanmaktaydı. Onlara 1932'deki kıtlıktan söz ettiğinde, "bunun bir yalan olduğunu, Sovyet yaşam tarzına kara çalmak için konuyu abarttığını" söylediler. Onlara hiçbir sebep yokken evinden nasıl atıldığını ya da pasaport sisteminin aileleri nasıl yıkıma uğrattığını anlattığında, aldığı karşılık şuydu: "Doğru, ama senin gibi insanlarla başa çıkmanın en iyi yolu buydu."

> Aşırılıkları eleştirmemden dolayı hak ettiğim davranışı gördüğüm düşünüyorlardı. Oysa aynı şey onların başına geldiğinde, bunun düzeltilecek bir hata olduğunu sanıyorlardı – çünkü herhangi bir konuda hiç kuşku duymamışlardı ve yukarıdan gelen her türlü talimatı alkış tutarak karşılamış ve uygulamışlardı. ... Ve de Parti'den atıldıkları zaman, hiçbiri öbürüne

94 A. Gorbatov, Years off My Life (Londra, 1964), s. 103–4.

95 Conquest, *The Great Terror*, s. 203–4. Yakir'in saikleri bir ölçüde ailesini kurtarmaya yönelik olabilir; aile fertlerinin hepsi daha sonra ya kurşuna dizildi ya da kamplara gönderildi.

96 F. Beck ve W. Godin, *Russian Purge and the Extraction of Confession* (Londra, 1951), s. 86.

> arka çıkmadı; hepsi sessiz kaldı ya da ihraç kararını desteklemek üzerine elini havaya kaldırdı. Bu bir tür genel psikoz gibiydi.[97]

Halk kitlesi açısından her zaman iki gerçeklik vardı: Parti'nin doğrusu ve tecrübeye dayanan doğru. Ama Büyük Terör döneminde Sovyet basını sürekli göstermelik duruşmalara, "casus"ların ve "düşman"ların alçakça marifetlerine ilişkin haberleri verirken, propagandayla sunulan dünyanın içyüzünü çok az kimse görebildi. Bir kişinin basındaki haberlere itibar etmemesi ve terörün temel varsayımlarını sorgulaması için genellikle farklı bir değer sistemiyle bağlantılı olağanüstü bir irade gücüne gerek vardı. Eleştirel bir bakış açısı takınmayı sağlayan etken bazıları için din ya da milliyet, bazıları için farklı bir parti inancı ya da ideoloji, bazıları için ise belki yaşın getirdiği görgüydü. Rusya'da uzun süre yaşamış olan biri suçsuzluğun insanı tutuklamaktan koruyacağına haliyle inanmazdı. Ama yaşı otuzun altında olan ve sadece Sovyet dünyasını tanıyan ya da ailede tecrübeyi aktaracak kimsesi kalmayan birinin propaganda sisteminin dışına çıkması ve rejimin siyasal ilkelerini sorgulaması neredeyse olanaksızdı.

Özellikle gençler her şeye çabuk inanmaktaydı; Sovyet okulları sayesinde beyinleri bu propagandayla yıkanmıştı. Riyab Bindel anılarında şunu aktarıyor:

> Okulda bize şöyle derlerdi: "Bakın, komünizm altında yaşamamıza nasıl izin vermiyorlar; bakın, fabrikaları nasıl havaya uçuruyor, tramvayları raydan çıkarıyor ve insanları öldürüyorlar – bütün bunları halk düşmanları yapıyor." Bunu öylesine sıkça tekrarlayıp kafamıza sokarlardı ki, kendi aklımızla düşünemez hale gelirdik. Her yerde "düşmanlar" görürdük. Bize sokakta kuşku verici bir tip görünce, peşine takılmamız ve yaptıklarını bildirmemiz söylenirdi – çünkü bir casus olabilirdi. Resmî makamlar, Parti, öğretmenlerimiz, herkes aynı şeyi söylemekteydi. Başka ne düşünebilirdik ki?

Bindel 1937'de okuldan ayrıldıktan sonra, işçilerin sürekli "halk düşmanları"na küfrettiği bir fabrikada iş buldu.

> Fabrikada bir arıza olduğunda, "Yoldaşlar, sabotaj ve hainlik var!" derlerdi. Sicilinde leke olan birini arar ve onu düşman diye nitelendirirlerdi. Onu hapishaneye atar ve bu işi yaptığını itiraf edinceye kadar dö-

97 S. Vilenskii (ed.), *Till My Tale is Told* (Londra, 1999), s. 124–6.

> verlerdi. Mahkemede yargılanırken şöyle laf atarlardı: "Aramızda gizlice çalışan şu puşta bak!"[98]

Birçok işçi "halk düşmanları"nın var olduğuna inanıyor ve tutuklanmalarını istiyordu; çünkü onları ekonomik güçlüklerden dolayı suçladığı "patron"larla (Parti yöneticileri, müdürler ve uzmanlar) özdeşleştiriyordu. Aslında, elitlere yönelik bu güvensizlik, Büyük Terör'ü kendilerini etkilemeyecek olan "efendiler arası bir kavga" gibi algılayan toplumun belli kesimlerinde tasfiyelerin geniş kabul görmesini açıklamaya katkıda bulunur. O dönemde ortalıkta çok dolaşan bir fıkra böyle bir algılamayı açık seçik yansıtır. NKVD elemanları gece yarısı bir dairenin kapısını çalar. "Kim o?" diye sorar içerideki adam. "NKVD, kapıyı aç!" Adam rahatlar. "Yo, yo," der onlara, "yanlış daireye gelmişsiniz – komünistler üst katta!"[99]

Yakın bir akrabanın tutuklanması çoğu insanın "düşman"lar konusundaki inancını sarsmak için yeterli değildi. Aksine, birçok durumda bunu pekiştirdi. Babası 1937'de tutuklanan İda Slavina, Komsomol'a olan sıkı inancını 1953'e kadar korumuştu:

> Babamın bir halk düşmanı olduğuna inanmadım. Elbette onun masum olduğu kanısındaydım. Ama öte yandan, hiç kuşkusuz halk düşmanlarının var olduğuna inanıyordum. Onların sabotajları yüzünden babam gibi iyi insanların haksız yere zindana atıldığına tam kanaat getirmiştim. Bu düşmanların varlığı benim için apaçıktı. ... Basında yaptıklarını okuyor ve herkes gibi onlardan nefret ediyordum. Komsomol saflarında halk düşmanlarına karşı protesto gösterilerine katılıyordum. "Halk düşmanlarına ölüm!" diye bağırıyorduk. Gazeteler bize bu sloganları öğretiyordu. Kafamızı göstermelik duruşmalara ilişkin haberlerle dolduruyordu. Buharin'in ve diğer Parti liderlerinin korkunç itiraflarını okuyorduk. Dehşete düşmüştük. Böyle insanlar casus olabiliyorsa, demek ki düşmanlar her yerde vardı.[100]

Anne babası 1937'da tutuklanan Roza Novoseltseva, onların gerçekten "düşman" olduğunu asla düşünmedi; ama Buharin gibi üst düzey Parti liderlerinin olabileceğine inanmaya hazırdı. Çünkü o zamanki ifadesiyle, "ailesinin tra-

98 *Stalin'in Eli* (Bölüm 2) filminde yapılan mülakat, 1990.

99 Kravçenko, *I Chose Freedom*, s. 206. *Ayrıca bak.* S. Davies, *Popular Opinion in Stalin's Russia: Terror, Propaganda and Dissent, 1934–1941* (Cambridge, 1997), s. 131–5; Thurston, *Life and Terror in Stalin's Russia*, s. 143–6.

100 İda Slavina'yla mülakat, Köln, Haziran 2003.

jik durumundan sorumlu birileri olmalıydı." Sovyet diplomatları yetiştirmiş bir ailede büyüyen Vladimir Yanin, "halk düşmanları"na yönelik bütün suçlamalara inanmakta ve Yejov'u bir "büyük adam" olarak görmekteydi, hem de Büyük Terör sırasında babasının, ablasının, altı amcasının ve bir halasının tutuklanmasına rağmen. Ancak 1944'te annesinin tutuklanmasından sonra inancını sorgulamaya başladı. Annesinin tamamen masum olduğunu bildirmek ve NKVD'nin "halk düşmanları"nca ele geçirildiğinin bu tutuklamayla kanıtlandığı uyarısında bulunmak üzere Stalin'e mektup yazdı.[101]

Stalin'in mağdurları bile "halk düşmanları"nın varlığına inanmaya devam ettiler. Tutuklanmalarının suçunu "karşı-devrimci sabotaj"dan kaynaklandığı gerekçesiyle onlara yıktılar ya da gerçek "halk düşmanları"yla karıştırıldıklarını varsaydılar. Dimitri Streletski "halk düşmanı" sayılarak sürgün edilmiş bir "kulak" ailenin oğluydu. Stalinist rejimin bütün propagandalarına inanmayı sürdürdü ve 1953'e kadar ateşli bir Stalinist olarak kaldı. Dönüp hayatına baktığında, şu kanıya varıyor: "Stalin'den umudu kesmek yerine ona inanmayı sürdürerek, onun halk düşmanlarınca kandırıldığını düşünerek cezalarımıza dayanmak bizler [baskıya uğrayanlar] için daha kolaydı."

> Çektiğimiz acılar yüzünden Stalin'i suçlamak asla aklımızdan geçmedi. Kandırıldığını nasıl anlamadığına şaşardık sadece. ... Bizzat babam şöyle demişti: "Stalin'in haberi yok; bu da demektir ki er ya da geç [sürgünden] bırakılacağız." ... Bu belki de bir kendini kandırma biçimiydi, ama Stalin'in adaletine inanmak psikolojik bakımdan hayatı çok daha kolay katlanılır kılmaktaydı. İçimizdeki korkuyu silmekteydi.[102]

Yıllarca çalışma kamplarında kalan jeolog Pavel Vittenburg, "halk düşmanları"na karşı Büyük Terör'ü destekleyenlerden biriydi. Şubat 1937'de Severnaya Zemlya'daki bir keşif seferinden dönüşte karısına yazdığı bir mektupta bunu şöyle açıklamaktaydı:

> Piyatakov'un yargılanmasını radyodan duyup duymadığımı soruyorsun. Hepsini duydum – ve benim düşüşümün tamamen o alçak Troçkistler yüzünden olduğunu şimdi anlıyorum. [Sovyetler] Birliğimizi yıkmaya çalışıyorlardı. Partili olmayan birçok masum insan onların karanlık oyunlarının bir sonucu olarak sürgüne gönderilmiş bulunuyor.[103]

101 MM, dos. 12, op. 21, bel. 2, sat. 28–9; op. 32, bel. 2, sat. 17.
102 MP, dos. 4, op. 18, bel. 2, sat. 32–5, 49–50.
103 VFA, Pavel'den Yevgeniya Vittenburg'a mektup, [Şubat] 1937.

Bütün bu "halk düşmanları"nın varlığına kafası aynı ölçüde yatmayanları kuşkuya yönelten şey, (çok az insanın iddianamelerin doğruluğunu sorguladığı) göstermelik duruşmalardan ziyade, suç işlemiş olmaları akla yakın görünmeyen meslektaşların, arkadaşların ve komşuların ansızın ortadan kayboluşuydu.

Böyle can sıkıcı düşüncelerle başa çıkmanın yaygın bir yolu düşünmemek, her türlü siyasetten uzak durmak ve tamamen özel yaşama çekilmekti. Birçok insan Büyük Terör sırasında siyasal olaylara aldırışsız kalarak yaşamını sürdürmeyi başardı; çevrelerindeki ortadan kayboluşlara herhalde gözlerini kapayan siyasal elitler bile bu yola gitti. Mihail İsayev önde gelen bir Sovyet hukukçusu ve Sovyetler Birliği Yüksek Mahkemesi'nin bir üyesiydi; Moskova'da karısıyla ve dört çocuğuyla birlikte rahat bir yaşam sürdü. Kitlesel tutuklamaların birçok arkadaşlarını etkilemesine karşın, karısı Marya'nın anılarından anlaşıldığı kadarıyla, Büyük Terör dönemi boyunca evde hiç siyaset konuşulmadı. İsayev kendi evinde dahi olup bitenlerden şaşırtıcı biçimde habersiz gibiydi. Aralık 1937'de kızına yazdığı bir mektupta, birkaç gündür işe gelmeyen yaşlı kız kurusu kâhyanın ortadan kayboluşundan yakınmaktaydı. Ev düzensizlik içindeydi ve İsayev besbelli ki "önceden haber vermeksizin çekip gitmiş olmasına" kızgındı. Kâhyanın niçin ortadan kaybolduğuna dair "bir fikri" yoktu ve kafasını kurcalayan şey onu işten atmanın gerekip gerekmeyeceğiydi. Kâhyanın tutuklanmış olabileceği – işin aslı da öyleydi – ve işverenlerine mesaj iletecek kimsesinin olmayabileceği aklının köşesinden bile geçmemekteydi.[104]

Bu elit ailelerin çocuklarından birçoğu siyasal olaylardan korundu. Hukukçu bir eski Kadet (liberal) militanının kızı olan Nina Kaminskaya asla siyasete kafa yormadı; anne babasının evinde bu konuya hiç girilmezdi. Babasının bir Sovyet bankasındaki işini kaybetmesinden sonra bile, 1937'de girmiş olduğu hukuk okulunda "vurdumduymaz öğrenci yaşamı"nı sürdürdü. Yıllar sonra bu durumu bir arkadaşıyla konuştuğunda, her ikisi de Büyük Terör dönemini korkudan uzak ve hatta olup bitenlerden epeyce habersiz olarak gayet mutlu geçirdikleri konusunda görüş birliğine vardı: "Anne babalarımızın kuşağını kıskıvrak pençesine alan dehşeti ve çaresizliği basbayağı algılayamamıştık." Nina'nın arkadaşı ona 1937'de yaşadığı bir olayı aktardı. Bir partiden gece geç vakit eve döndüğünde anahtarını kaybettiğini fark etmiş:

> Kapı zilini çalıp anne babasını uyandırmaktan başka yapabileceği hiçbir şey yokmuş. Uzun bir süre kapı açılmayınca, ikinci kez zili çalmış. Biraz sonra ayak sesleri duymuş ve kapı açılmış. Karşısında yataktan çıkmak yerine

104 TsMAMLS, dos. 68, op. 1, bel. 76, sat. 77; bel. 124, sat. 19; bel. 141, sat. 88.

> sanki eve az önce girmiş ya da evden ayrılmak üzereymiş gibi giyinik halde duran babasını görmüş. Üzerinde koyu bir takım elbise, temiz bir gömlek ve düzgün bağlanmış bir kravat varmış. Baba kızını görünce sessizce onu süzmüş ve ardından tek bir söz etmeksizin suratına bir tokat indirmiş.

Nina arkadaşının babasını tanıyordu. İçinde hiçbir şiddet eğilimi taşımayan görgülü bir adamdı. Gece yarısı kapının çalınışına tepkisini ateşleyen şey besbelli ki "onlar"ın kendisini almaya geldikleri korkusuydu. Nina'nın arkadaşı ilk başta böyle bir tartaklama karşısında şoka uğramış:

> Eziklik duygusuyla gözyaşlarına boğulmuş ve babasına sitem etmiş; ama bir süre sonra olayı tamamen unutmuş. Yıllar sonra babasının solgun yüzünü, suskunluğunu ve tokadını hatırlamış – hiç kuşkusuz ömründe birine vurduğu tek olay olmalı bu. Arkadaşım bana bu hikâyeyi büyük acıyla, kendisinin ve bütün kuşağımızın anlayışsızlığının verdiği suçluluk duygusuyla anlattı.[105]

İnsanlar komünist inançlarının temel yapılarını korumak için kuşkularının üstesinden ancak bunları bastırarak ya da rasyonelleştirme yolları bularak geliyordu. Üstelik bunu bilinçli yapmıyor ve genellikle davranışlarının farkına ancak yıllar sonra varabiliyordu. Maya Rodak'ın babası 1937'de "halk düşmanı" olmakla suçlandı; çünkü Sovyet makamlarına yazdığı bir mektupta geçmişte Troçki tarafından kullanılan bir ibareye kazara yer vermişti. Onun tutuklanmasından sonra, Maya şimdi anladığına göre teröre ilişkin kuşkularını komünist inançlarıyla bağdaştırmaya çalıştı.

> Kafama üşüşen bir sürü sorudan rahatsız oldum. Buna tepki olarak, kendimi uyumlu bir kişi haline getirdim. Her ne kadar "uyumlu" kelimesini ancak şimdi kullanıyorsam da, olan şey buydu. ... Bu bir oyun değil, bir ayakta kalma stratejisiydi. Örneğin, arkadaşım Alla ve ben Stalin kültünü sevmezdik; ama bunun yanlış olduğu fikri bizim için bile basbayağı kabul edilemez bir şeydi. Kendimi sürekli düzeltme, kuşkularımı giderme gereğinin farkındaydım.[106]

Simonov anılarında üst düzey bir subay olan bir akrabasının (annesinin dayısı) 1937'de Tuhaçevski'nin ve başka komutanların yargılanmasıyla bağlantılı ola-

105 N. Kaminskaya, *Final Judgment: My Life as a Soviet Defence Attorney* (New York, 1982), s. 19.
106 MM, dos. 12, op. 23, bel. 2, sat. 37–8.

rak tutuklanmasına tepkisi üzerine düşünür. Aktardığına göre, sanığın suçu konusunda kuşkuları vardı. Çocukken dayısının Moskova'daki dairesinde sıklıkla gördüğü Tuhaçevski'yi taparcasına seven biriydi. Annesi tutuklamalardan dolayı kızgındı ve söz konusu akrabanın masum olduğuna emindi. Bu yüzden Simonov kanıtları kafasında özel itinayla tarttı, ama sonuçta Sovyet basınında okuduğu şeyleri kabul etmeye karar verdi. O dönemdeki çoğu insan gibi, vatana ihanet konusunda kesin kanıtlar olmaksızın hiç kimsenin böyle üst düzey komutanları kurşuna dizmeye cesaret edemeyeceğini varsaydı:

> Korkunç bir tertibin varlığından kuşku duymak olanaksızdı. Bu yöndeki kuşkular "akıl almaz" bir şeydi – başka bir seçenek yoktu. O dönemin anlayışından söz ediyorum: Tutuklananlar ya suçluydu ya da olayı anlamak olanaksızdı.

Simonov aynı akıl yürütmeyle akrabasının da bir suç işlediğini kabul etmeye hazırdı. Onun daha önce (1931'de) tutuklanmış ve ardından delil yetersizliğinden serbest bırakılmış olması, Simonov'da yeniden tutuklamanın mutlaka suça ilişkin daha sağlam kanıtların günışığına çıkışı anlamına geldiği kanısını uyandırdı. (Aynı şekilde 1931'de tutuklanmış olan üvey babasının bu kez polisçe rahatsız edilmemesi böyle bir vargıyı pekiştirdi.)[107] Bir başka deyişle, Simonov göstergeleri komünist inanç sistemini sağlamlaştıracak şekilde yorumladı, çünkü inançsızlık "akıl almaz" bir yoldu.

İnsanların kendi arkadaşlarının ve akrabalarının ansızın ortadan kaybolduşunu Sovyet adaletine inançla bağdaştırmalarının başka bir yolu kendilerine bazı iyi insanların "yanlışlıkla" tutuklandığını telkin etmeleriydi. Bu mantığa göre, gerçek "halk düşmanları"nı saptamada hatalara düşülmesi kaçınılmazdı; çünkü birçok "düşman" vardı ve bunlar çok iyi saklanmaktaydı. Böyle bir düşünme tarzında, gerçek düşman her zaman başkalarıydı, yani hapishane kapılarında ellerinde kolilerle kuyrukta bekleyen bütün diğer kadınların oğulları ve kocalarıydı; kişinin kendi arkadaşları ve akrabaları asla düşman olamazdı.

Olga Adamova-Sliyuzberg 1936'da kocasının tutuklanmasını anlatırken tepkisini şöyle özetliyor:

> Hayır, bu imkânsızdı; benim başıma, onun başına böyle bir şey gelemezdi! Bir şeylerin olup bittiği, tutuklamaların olduğu yönünde söylentiler elbet-

107 Simonov, *Glazami*, s. 54–5.

> te vardı (daha 1936'nın başlarında olduğumuz için söylentiler var gibiydi). Ama kesinlikle bütün bunlar başka insanların başına gelen şeylerdi; kesinlikle bizim başımıza gelmezdi.[108]

Olga'nın kocası NKVD tarafından tutuklanınca, ortada bir "yanlış anlama" olduğunu sandı. Diğer milyonlarca insan gibi, evden ayrılırken karısına her şeyin kısa sürede açığa çıkacağını söyledi. ("Bir yanlışlık olmalı.") Çok geçmeden döneceğine emin olduğundan, yanına yalnızca bir gecelik çanta aldı. Slavin ve Piyatnitski de aynı şeyi yapmıştı.

Bir hata yapıldığı kanısıyla birçok insan Stalin'e akrabalarının serbest bırakılması için dilekçe yazdı. Bir komünist olarak yetiştirilen Anna Semyonova, Haziran 1937'de babasının tutuklanması üzerine Stalin'e bir mektup yazdığını hatırlıyor. "Mektubun birkaç gün sonra Stalin'e ulaşacağını ve mektubu okuyunca 'Neler oluyor? Dürüst bir adam niye tutuklanmış? Onu derhal serbest bırakın ve ondan özür dileyin,' diyeceğini hayal ediyordum." Üç ay sonra bu kez annesi alınıp götürülünce, Anna yine "Ortada bir yanlışlık olmalı," diye telkinde bulundu kendisine.[109]

Büyük Terör'ün ardındaki NKVD şefi Yejov'un düşüşü bu inanç sistemini pekiştirdi. Yejov'un konumu 1938 sonbaharında özel yaşamıyla ilgili (hepsi de tamamen uydurma denemeyecek) bir sürü skandal suçlamasıyla sarsıldı. Eşcinsel ilişkileri, seks âlemleri, ayyaşlık rezaletleri ve bir "İngilizce casusu" olan karısına dair fantastik hikâyeler ortalığa saçıldı. Ama Yejov'un düşüşünün gerçek sebebi Stalin'in kitlesel tutuklamaların artık işe yarar bir strateji olmaktan çıktığını gittikçe sezmesiydi. Tutuklamaların aynı hızla sürmesi halinde, çok geçmeden bütün Sovyet toplumu zindanlara tıkılacaktı. Stalin NKVD'nin sırf ihbarlara dayanarak ve bunları doğrulamaksızın insanları hapse atmayı sürdüremeyeceğini açık seçik belirtti. Toplumda daha yüksek mevkilere çıkmak için ihbarlarda bulunan kariyeristlere karşı uyarılarda bulundu. Yejov'un Aralık 1938'de görevden alınmasından sonra yerine geçen, Lavrenti Beriya, Yejov dönemindeki tutuklamaların başta aşağı gözden geçirileceğini hemen duyurdu. 1940'a varıldığında 1,5 milyon dava gözden geçirilmişti; 450 bin mahkûmiyet kararı bozuldu, 128 bin dava dosyası kapatıldı, 30 bin kişi hapishanelerden, 327 bin kişi de Gulag çalışma kamplarından ve kolonilerinden serbest bırakıldı. Bu tahliyeler birçok insanın Sovyet adaletine inancını geri getirdi. İkircimli kişilerin "Yejov terörü"nü (*Yejovşçina*) sistemli bir kötü muameleden ziyade geçici bir sapmaya bağlama-

108 Adamova-Sliyuzberg, *Put,* s. 11.
109 *Deti GULAGa 1918–1956, Rossiya XXvek. Dokumenti* (Moskova, 2002), s. 272–3.

sını sağladı. Yayılan söylentiye göre, kitlesel tutuklamaların hepsi Yejov'un marifetiydi; Stalin onun hatalarını düzeltmiş ve resmî yetkilileri tutuklayarak, hoşnutsuzluğu yayarak Sovyet yönetimini baltalamaya çalışan bir "halk düşmanı" olduğunu açığa çıkarmıştı. Yejov 2 Şubat 1940'da divanıharpte yargılandı, bir terörist tertibe girişmekten ve Polonya, Almanya, Britanya, Japonya adına casusluk yapmaktan suçlu bulundu ve Lubyanka yakınlarında "düşman"ları kurşuna dizmek için bizzat yaptırdığı özel bir binada kurşuna dizildi.[110]

Beriya'nın atanması bir rahatlama duygusuyla karşılandı. "Beriya'nın bizde bıraktığı izlenimle bu saf ve ideal kişiliğin ortaya çıkışına aşırı sevindik," diye hatırlıyor Mark Laskin. Birçok insan gibi, o da "bütün masum kişilerin artık serbest bırakılacağını, sadece gerçek casusların ve düşmanların zindanda bırakılacağını" umuyordu.[111] Simonov anılarında Beriya'nın gözden geçirme kampanyasının Sovyet adaletine inancının geri gelmesine yettiğini ve akrabalarının tutuklanması karşısında kapılmış olabileceği bütün kuşkuları dağıttığını aktarıyor. Aslında, bunun Simonov üzerindeki etkisi serbest bırakılmayan ya da daha sonra tutuklanan herkesin mutlaka bir suç işlemiş olduğu yolundaki kanaatinin pekişmesi oldu. Anılarında yazar İsaak Babel'in ve tiyatro yönetmeni Vsevolod Meyerhold'un 1939'da tutuklanmalarına tepkisine değinirken şunu itiraf eder:

> Bu adamların edebiyat ve tiyatro alanındaki önemine, ansızın ortadan kayboluşlarının – daha o sırada – yol açtığı büyük şok dalgalarına, tutuklamaların birdenbire ve genelde söz konusu çevreler açısından alışılmamış tarzda olmasına karşın, böyle bir yola Yejov'un hatalarını düzeltmekte olan Beriya döneminde gidilmesi beni şöyle düşünmeye yöneltti: Belki de bu adamlar gerçekten bir suç işlemişti. Yejov döneminde tutuklanan insanların birçoğu belki masumdu; ama Yejov'un dokunmadığı bu iki kişi tam da eski hatalar düzeltilirken birdenbire tutuklanmıştı. Dolayısıyla tutuklanmalarının haklı sebeplere dayanması muhtemel görünüyordu.[112]

Meyerhold ve Babel'e yönelik suçlamalar konusunda ciddi kuşkular taşıyan insanlardan biri, Simonov'u muhbir olmaya zorlayan Yazarlar Birliği'nin eski genel sekreteri Vladimir Stavski'ydı. Taşra kasabası Penza'daki bir işçi ailesinin çocuğu olan Stavski'nin ahlaki ilkelerinden ödün vermeyi öğrenmeksizin Sovyet edebiyat çevresinin zirvesine çıkması mümkün değildi. Stalin'in "Sov-

110 O. Khlevniuk, "The Objectives of the Great Terror, 1937–1938", D. Hoffman (ed.), *Stalinism* (Londra, 2003), s. 98; Jansen ve Petrov, *Stalin's Loyal Executioner*, s. 187–8, 192.
111 SLFA, Mark Laskin, "Vospominaniya", metin, s. 41.
112 Simonov, *Glazami*, s. 59.

yet edebiyatı celladı" olarak, çok sayıda yazarın tutuklanmasına onay vermiş ve Mandelştam'ın 1938 ilkbaharında tutuklanmasına yol açan ihbarı bizzat yazmıştı.[113] Ama bütün bu dönem boyunca kuşkularla ve korkularla azap çekmişti. İçinde bulunduğu çaresizliği tıpkı Prişvin gibi kimsenin rahat okuyamayacağı ufak ve kargacık burgacık bir yazıyla kaleme aldığı güncesine döktü. Stavski özellikle özel şoförlü arabasını kerhane gibi kullanan bir Parti yetkilisi hakkında duyduğu bir hikâyeden dolayı rahatsızdı. "Bu işin nasıl olduğunu anlayamadım," demişti şoför bu yetkiliden söz ederken. "Sıradan bir oğlandı, bizden biriydi, ama derken bir sınır çizgisini geçti ve suratı pisliğe bulanmış bir domuza dönüşüverdi. Normal bir işçi ömründe bu kadar çirkefleşmez."[114] Belki de inanç kaybının bir sonucu olarak, Stavski aşırı içki içmeye başladı, kilo aldı ve hastalandı; sıklıkla son içki âleminden ayılıncaya kadar günlerce işine uğramaz oldu. Yazarların kınandığı toplantılara katılmaktan kaçınmaya ya da onlar hakkında sadece yumuşak ifadelerle konuşmaya başladı. Böylece sonunda Yazarlar Birliği Parti Komitesi'nce Kasım 1937'de şöyle suçlandı:

> Yoldaş Stavski Yazarlar Birliği'nin başındaki kişi olarak edebiyatta uyanıklığın gereği konusunda epeyce yaygara koparıyor, düşmanları açığa çıkarmaya yönelik bir kampanya çağrısında bulunuyor. Ama gerçekte Averbah'çıların gizlenmesine yardım etmiş bulunuyor, Parti içindeki halk düşmanlarını ve yabancı unsurları etkisiz hale getirmekten yana açık tavır takınmıyor ve düşmanla bağlantılara girmeyi getiren hataları konusunda sessiz kalıyor.[115]

Stavski siyasal üstlerinin artan baskısıyla karşı karşıya kaldı ve sonunda 1938 ilkbaharında Yazarlar Birliği'nin başından alındı.

Stavski gibi kitlesel tutuklamalar konusunda kuşkular besleyen birçok kişi vardı, ama buna açıkça karşı çıkanlar çok azdı. Piyatnitski'nin Parti birleşik oturumundaki protestosunun açık seçik gösterdiği gibi, etkili muhalefet olanakları son derece sınırlıydı. Kitlesel tutuklamalar konusundaki öfkelerini bildirmek üzere Parti liderlerine mektuplar yazan gruplar ve bireyler vardı; ama bunların hemen hepsi imzasızdı. "Yüz binlerce masum insan zindanlarda çürüyor ve hiç kimse sebebini bilmiyor; ... her şey yalanlara dayanıyor," diye yazmıştı isimsiz bir grup Haziran 1938'de Molotov'a. ("İsimlerimizi yazmamamızı bağışlayın, ne

113 V. Shentalinsky, *The KGB's Literary Archive* (Londra, 1993), s. 186–7.
114 RGALI, dos. 1712, op. 1, bel. 21, sat. 4, op. 4, bel. 8, sat. 37.
115 RGALI, dos. 1712, op. 3, bel. 13, sat. 1.

de olsa şikayet etmek yasak.")[116] Yörelerde Parti üyelerinin, özellikle de siyasal ahlakı Stalin'in iktidara yükselişinden önce şekillenmiş daha yaşlı Bolşeviklerin bazı protestoları vardı.

Olga Adamova-Sliyuzberg 1939'da Kolima'da rastladığı Altunin adlı bir Eski Bolşevik'in hikâyesini anlatır. Aslen Voronej ilinden olan bu kişi, Parti'ye katılmadan önce sepici olarak çalışmıştı. Yakışıklı, orta yaşlı ve kızılımsı sakallı bir adamdı; bir zamanlar çok güçlü olduğu belli olmakla birlikte, madenlerde çalışmak onu takatsiz bırakmıştı. Olga'nın onu tanıdığı sırada bir kadın inşaat takımında yer almak üzere gönderildiği Magadan'da alet ustası olarak çalışmaktaydı. Başından geçenleri Olga'ya şöyle anlattı:

> Bu işler 1937'de başladığında, önce şu yoldaş ve ardından bu yoldaş düşman diyerek onları Parti'den atmaya koyulduk ve her seferinde bütün eller havaya kalktı; derken onları hepsini, yani kendi yoldaşlarımızı öldürdük.
>
> Önceleri hasta numarasına yattım. Böylece Parti toplantılarına katılmaktan ve elimi havaya kaldırmaktan kurtuldum. Ama sonra bir şeyler yapmak gerektiğini gördüm: Bu işi böyle sürdüremezdik, Parti'yi yok ediyorduk, iyi ve dürüst insanları öldürüyorduk. Hepsinin hain olduğuna inanmıyordum, o insanları iyi tanıyordum.
>
> Bir akşam oturup bir mektup yazdım. Kopyalardan birini yerel Parti örgütüme, birini Stalin'e ve birini [Parti'nin] Merkezi Denetim Komisyonu'na gönderdim. Devrim'i katletmekte olduğumuzu yazdım. ... İçimden geçen bütün şeyleri bu mektuba döktüm. Mektubu karıma gösterdim. Şöyle dedi: "Bu intihar demek. Mektubu göndermenden bir gün sonra seni hapse atarlar." Ama ben şöyle dedim: "Varsın, hapse atsınlar. Demir parmaklıkların arkasında olmak elimi havaya kaldırıp bir yoldaşı ölüme göndermekten daha iyidir."
>
> Eh, o haklı çıktı. Mektubu gönderdim ve üç gün sonra kendimi zindanda buldum. Beni yeniden işlediler – ve de Kolima'da on yıl cezaya çarptırıldım.

Yaptığından hiç pişman olup olmadığı sorulduğunda, Altunin bu duyguya başında bulunduğu çalışma ekibinin çok ağır don altındaki ormanda ağaç köklerini temizleme görevini yerine getirememesi üzerine atıldığı tecrit hücresinde kapıldığını belirtti:

116 GARF, dos. 5446, op. 82, bel. 66, sat. 287–8. *Ayrıca bak.* L. Siegelbaum ve A. Sokolov (ed.), *Stalinism as a Way of Life: A Narrative in Documents* (Yale, 2000), s. 237–41.

> Birdenbire kendime gerçekten acıdım: Öbür insanlar yok yere cezaya çarptırılmıştı, ama ben kendimi hapse attırmıştım. Yazdığım şeyi yazmamın ne anlamı vardı? Hiçbir şey değişmeyecekti. Belki Solts [Merkezi Denetim Komisyonu'nun başkanı] bir parça utanmıştı. Peki, ya yaşlı Posbıyık [Stalin], onun umurunda mıydı? Ona ulaşmanın yolu yoktu. Oysa şu anda, diye geçirdim içimden, karımla ve çocuklarımla birlikte sıcak bir odada semaverin başında oturuyor olabilirdim. Bunu düşünür düşünmez, böyle düşüncelerin aklıma girmesini durdurmak için başımı duvara vurmaya başladım. Bütün gece böyle pişmanlıklardan dolayı kendime küfrederek hücremin içinde koşturup durdum.[117]

Somut etki yaratabilecek tek muhalefet kaynağı bizzat baskı sisteminin içindeydi. Yerel mahkemelerdeki yargıçlar cezaları yumuşatmada, hatta bazen kanıt yetersizliği gerekçesiyle davaları düşürmede çoğu kez oldukça etkiliydi. Ancak 1937 yazından sonra kitlesel tutuklamalarla toplanan insanların hemen hepsi yargıçları devre dışı bırakmak üzere (genellikle NKVD, Başsavcılık ve Parti temsilcilerinden) oluşturulan "troyka" adlı üç kişilik özel mahkemelerce hızla yargılanıp cezaya çarptırıldı.[118] NKVD içinde de, özellikle birçok yerel NKVD görevlisine 1928–33'teki kanlı kaosu hatırlatan "kulak operasyonları" sırasında, kitlesel tutuklamalara açıkça karşı çıkmaya hazır bazı cesur yetkililer vardı. Omsk ilindeki NKVD şefi Eduard Salin Temmuz 1937'de "kulak operasyonu"nu görüşmek üzere Stalin ve Yejov tarafından toplanan bir konferansta görüşünü açıkça dile getirdi:

> [Bölgemizde] bir baskı kampanyasını gerektirecek kadar halk düşmanı ve Troçkist yok; zaten genelde kaç insanın tutuklanıp kurşuna dizileceğine önceden karar vermeyi tamamen yanlış bulmaktayım.

Konferanstan kısa bir süre sonra Salin tutuklandı, yargılandı ve kurşuna dizildi.[119]

Mihail Şreyder kitlesel tutuklamalara muhalefetini açıkça belirten bir başka NKVD görevlisiydi. 1970'lerde yazdığı anılarında kendisini 1917'de Çeka'yı kuran Feliks Cerjinski'nin Leninist ideallerinden ilham alan "katışıksız bir Çeka görevlisi" olarak nitelendirmekteydi. Bu anıları Çeka'daki çalışmalarını haklı göstermek ve kendisini Büyük Terör'ün bir mağduru olarak sunmak amacıyla yaz-

117 Adamova-Sliyuzberg, *Put,* s. 77–8.
118 P. Solomon, *Soviet Criminal Justice Under Stalin* (Cambridge, 1996), s. 234.
119 M. Şreyder, *NKVD iznutri: zapiski çekista* (Moskova, 1995), s. 42.

dı. Kendi anlatımına göre, arkadaşı olan NKVD görevlilerinin 1930'larda yozlaştığını görünce Stalinist rejim konusunda hayal kırıklığına uğramıştı. temiz ve dürüst insanlar olarak bildiği yoldaşları artık kariyerlerinde yükselmek uğruna "halk düşmanları"na karşı her türlü işkence biçimine başvurmaya hazırdı. Onu rahatsız eden bir nokta tutuklamaların çapıydı. Bu kadar çok "halk düşmanı"nın var olduğuna bir türlü inanamıyordu. Ama ihbar edilme ihtimalinden dolayı kuşkularını ifade etmekten korkuyordu. Çok geçmeden birçok meslektaşının aynı korkuyu paylaştığını, ama hiç kimsenin suskunluk kumkumasını kıramadığını anladı. Güvenilir bir meslektaş ortadan kaybolduğunda bile, yoldaşları en fazla onun "dürüst bir insan" olabileceğini söylemeye cüret edebiliyordu. Hiç kimse onun masum olabileceğini ileri sürmüyordu, çünkü böyle bir şey tasfiyeyi sorgulama ithamıyla karşı karşıya kalma riskini getirirdi. "Hiç kimse bütün bu tutuklamaların niçin yapıldığını anlamıyordu," diye aktarıyor Şreyder. "Ama insanlar açıkça konuşmaktan korkuyordu, çünkü bu tutum 'halk düşmanları'na yardım ettikleri ya da onlarla iletişim halinde oldukları kuşkusunu uyandırabilirdi."[120]

Şreyder birkaç ay boyunca eski arkadaşlarının ve meslektaşlarının tutuklanıp ölüm cezasına çarptırılmalarını sessizce izledi. Teröre karşı koyamayınca, NKVD meslektaşlarının Lubyanka avlusundaki infazlarında hazır bulunmayarak bir tür vicdani retçilik tavrını benimsedi. Ardından 1938 ilkbaharında Alma-Ata'ya nakledildi ve orada Kazakistan NKVD şefi (ve Stalin'in bacanağı) Stanislav Redens'in yardımcısı konumuna getirildi. Şreyder ve Redens yakın dost oldular. Kapı komşusu oldukları için aileleri her zaman birbirilerine gidip geliyordu. Şreyder zamanla Redens'in emrindeki memurların işkence yöntemlerinden gittikçe iğrendiğini fark etti. Onun insanca duyarlılıklara sahip bir adam olduğu kanısına vardı. Redens de Şreyder'in Büyük Terör yöntemleri konusundaki kuşkularını paylaşan biri olduğunu anladı. Bir gece onu yanına alıp şehir dışına çıktıktan sonra arabayı durdurdu. İki adam arabadan çıkıp yürümeye başladı. Redens şoförün duyamayacağı bir mesafeye varınca Şreyder'e dönüp, "Feliks Eduardoviç [Cerjinski] hâlâ sağ olsaydı, bu çalışma tarzımızdan dolayı içimizdeki bir sürü kişiyi kurşuna dizdirirdi," dedi. Şreyder anlamamış gibi yaptı. Böyle bir düşünceye katıldığını belli etmek hemen tutuklanmasını sağlamaya yeterliydi ve amirinin söylediği şeyin bir provokasyon olmadığına emin değildi. Redens konuşmasını sürdürdü. Sözlerinde samimi olduğunu gören Şreyder de duyduğu sıkıntıları ona açtı. Bu itimadın oluşmasıyla, iki adam birbirine güvenir hale geldi. Redens bütün dürüst komünistler yok edilirken, Yejov gibilerine dokunulmamasına hayıflanmaktaydı. Ancak onun için konuşulması hâlâ çok tehlikeli olan

120 Ibid. s. 91.

konular vardı. Şreyder daha sonra geriye dönüp bu fısıltılı sohbetleri düşününce, onun Büyük Terör hakkında açığa vurduğundan çok daha fazla şey bildiği kanısına varacaktı: "Bulunduğu durum ve dönemin koşulları hepimiz gibi onu da şeyleri adını vererek belirtmekten kaçınmaya ve bunlar üzerine arkadaşlarıyla bile konuşmamaya mecbur etmekteydi."[121]

Redens'le sohbetlerinden cesaret alan Şreyder gittikçe pişmanlığa ve kızgınlığa kapıldı. NKVD'den eski bir meslektaşının ve karısının Moskova'da bir öğrenci olan kuzeninin tutuklanmalarını protesto etmek üzere Yejov'a bir mektup yazarak, her ikisinin suçsuzluğuna kefil olduğunu belirtti. Redens birkaç gün sonra, Haziran 1938'de Şreyder'in tutuklanması yönünde Yejov'dan bir telgraf aldı. Şreyder bu haberi onun bürosunda öğrenince, Stalin'e başvurmasını rica etti: "Stanislav Frantseviç, beni iyi tanıyorsun ve ne de olsa onun bacanağısın. Ortada bir yanlışlık olmalı." Redens şu karşılığı verdi: "Mihail Pavloviç, senin için araya gireceğim, ama korkarım ki durum umutsuz. Bugün sıra sende, yarın hiç kuşkusuz sıra bana gelecek." Şreyder Moskova'daki Butirki hapishanesine atıldı. Temmuz 1940'ta on yıl bir çalışma kampı ve ardından üç yıl sürgün cezasına çarptırıldı. Redens Kasım 1938'de tutuklandı ve Ocak 1940'ta kurşuna dizildi.[122]

5

Mayıs 1937'de babasının tutuklandığı gece Yelena Bonner, evdeki NKVD araması sırasında ortalıkta olmaması için annesi tarafından teyzesi Anya ve eniştesi Liyova'nın yanına gönderildi. On dört yaşındaki kızcağız Leningrad sokaklarından yürüyerek geçti ve akrabalarının kapısını çaldı. "Sanki beni bekliyorlarmış gibi kapı hemen açıldı," diye hatırlıyor. Teyzesine ve eniştesine olup bitenleri açıkladı. Eniştesi ürkek ve kızgındı. Ona babasının işi konusunda sorular yöneltmeye başladı:

> Nereye varmak istediğini anlayamadım ve içeriye girmeye çalıştım. Anya bir şey söyledi. Liyova basbayağı bağırarak "Anya, kahrolası, sen de her zaman..." diye çıkıştı ve sağ kolunu kapı aralığı boyunca uzatarak önümü kesti. Ardından yüksek sesli bir fısıltıyla ve çok hızlı şunu söyledi: "Seni eve alamayız, bunu yapamayız. Senin maksadın ne? Meseleyi anlamıyor musun?" Üstüme tükürükler saçarak, bu sözleri birkaç defa tekrarladı. Anya

121 Ibid. s. 104–5.
122 Ibid. s. 120.

> bir şey söyledi. Ağzını kıpırdattığını gördüm, ama Liyova'nın bir bağırtı kadar yüksek sesli fısıltısı dışında hiçbir şey duyamadım. Sırtım tırabzana yaslanana kadar kapıdan geri çekildim. Kapı bam diye yüzüme çarpıldı. Başıma ne geldiğini anlamakta güçlük çekerek oracıkta bir süre dikilip kaldım. Ardından yüzümü sildim ve merdivenden aşağıya inmeye koyuldum. Daha merdivenin dibine varmamıştım ki, kapının açıldığını duydum. Dönüp bakınca, Liyova'yı kapı aralığında gördüm. Beni geri çağıracak diye korktum. Ama hiçbir şey söylemedi ve yavaşça kapıyı kapatmaya başladı. "Alçak!" diye bağırdım ve yüzünün bembeyaz kesildiğini gördüm.[123]

Ailedeki yakın birinin tutuklanmasından sonra arkadaşlar, komşular ve hatta akrabalar tarafından böyle yüzüstü bırakılmaya dair sayısız hikâyeler vardı. İnsanlar "halk düşmanı" ailelerle temasa girmekten korkuyorlardı. Onlarla yüz yüze gelmemek için sokakta kaldırım değiştiriyor, komünal blokların koridorlarında karşılaşınca konuşmuyor ve kendi çocuklarına onların çocuklarıyla avluda oynamayı yasaklıyorlardı. İnsanlar ortalıktan kaybolan arkadaşların ve akrabaların fotoğraflarını kaldırıyor, bazen aile portrelerinde onların bulunduğu kısmı yırtıp atıyor ya da yüzlerinin üstünü karalıyordu.

Soljenitsin'e göre ortam şöyleydi:

> En hafif ve aynı zamanda en yaygın ihanet biçimi doğrudan kötü bir şey yapmamak, ama yanı başındaki mahkûm olmuş kişiyi görmezlikten gelmek, ona yardım etmemek, yüzünü öbür tarafa çevirmek ve ondan uzaklaşmaktı. Diyelim ki bir komşunuzu, işyerindeki yoldaşınız ya da yakın bir arkadaşınızı tutukladılar. Sesinizi çıkarmazdınız. Farkına varmamış gibi davranırdınız.[124]

Olga Adamova-Sliyuzberg kocasının tutuklanmasından sonra karşılaştığı tavrı şöyle aktarıyor:

> İnsanlar benimle özel bir ses tonunu takınarak konuşuyordu; benden ürküyorlardı. Bazıları onlara doğru yürüdüğümü görünce yolunu değiştiriyordu. Bazıları ise bana özel ilgi gösteriyordu, ama bu onlar için cesurca bir şeydi ve ikimiz de bunun bilincindeydik.[125]

123 Bonner, *Mothers and Daughters*, s. 304.
124 A. Soljenitsin, *The Gulag Archipelago 1918–1956: An Experiment in Literary Investigation*, 3 c. (Londra, 1974–78), c. 2, s. 637.
125 Adamova-Sliyuzberg, *Put*, s. 11–12.

Anne babalarının Haziran 1937'de tutuklanmasından sonra, İnna Gayster ve kız kardeşi Nikolina Gora'daki aile daçasından çıkarıldılar. Anne babalarının talimatı üzerine dadıları tarafından şair Aleksandr Bezimenski'nin evine götürüldüler. Babalarının eski bir arkadaşı olan bu kişinin kendilerini eve alacağını umuyorlardı. Şair onları arabasıyla en yakın istasyona götürdü ve Moskova'ya giden ilk trene bindirdi. "Bizimle ilgilenmeyi göze alamayacak kadar ürkmüştü," diye hatırlıyor İnna. "Eskiden sıkça ninemin evinde kalırdı; ama onun ve karısının yeni bir bebeği vardı ve herhalde korku dürüstlüğüne ağır basmış olmalıydı."[126]

Stanislav ve Varvara Budkeviç Temmuz 1937'de tutuklanınca, kızları Marya ve küçük erkek kardeşi ailenin Leningrad'da bir komünal dairede kaldığı iki odadan çıkarıldı. Odalarına komşu ailelerden biri, üç küçük çocuklu bir karı koca yerleşti. Bu aile 1937'ye kadar Budkeviç'lerle dostça geçinirken, kadın onları karşı-devrimci ve casus oldukları gerekçesiyle NKVD'ye ihbar etmişti. (Stanislav aslen Polonyalıydı.) Hatta tarih araştırmacısı olan Varvara'nın müşterilerini daireye getiren bir fahişe olduğunu ileri sürmüştü. Kardeşi bir yetimhaneye alınan henüz on dört yaşındaki Marya tamamen kendi başına bırakıldı. İlk birkaç gün bir okul arkadaşının yanında kaldı. Ardından tek başına yaşayacağı bir oda buldu. Eski bir aile dostu, bir Bolşevik yetkilinin karısı Marya'ya anne babasının yerini öğrenmek için eski komşularının ağzını yoklamasını tavsiye etti. Marya komünal daireye gittiğinde düşmanca bir tavırla karşılaştı:

> Tanrım, benden o kadar korktular ki, içeriye almadılar beni. Tasavvur edebiliyor musunuz? Odalarımıza el koyan kadın beni görünce rahatsız oldu ve kızdı. Kocası mı tutuklanmıştı, yoksa onu almaya geleceklerinden mi çekiniyordu, tam hatırlamıyorum. Belki de ailenin başı dertteydi. Her neyse, yardımcı olmadılar. Kadın sadece şunu söyledi: "Hiçbir şey bilmiyorum. Hiçbir şey. Anladın mı? Ve lütfen, bir daha buraya gelme!"[127]

Komşular bir gecede yabancı haline geliyordu. Turkin ailesi yaklaşık otuz yıl Nikitin ailesiyle yan yana yaşamıştı. Perm'de Sovyet ve Sverdlov caddelerinin kesiştiği köşedeki üç katlı bir ahşap evin zemin katını paylaşmaktaydılar. Yedi kişilik Turkin ailesi (Aleksandr, Vera ve iki kızları, Vera'nın annesi, erkek kardeşi ve kız kardeşi) evin sağ tarafındaki üç odada, dört kişilik Nikitin ailesi sol tarafındaki üç odada kalmaktaydı. Aleksandr Turkin geçmişte Perm'deki devrimci yeraltı hareketinde Sverdlov'un yoldaşları arasında yer alan kıdemli bir

126 MSP, dos. 3, op. 37, bel. 2, sat. 93.
127 MSP, dos. 3, op. 12, bel. 2, sat. 42–3.

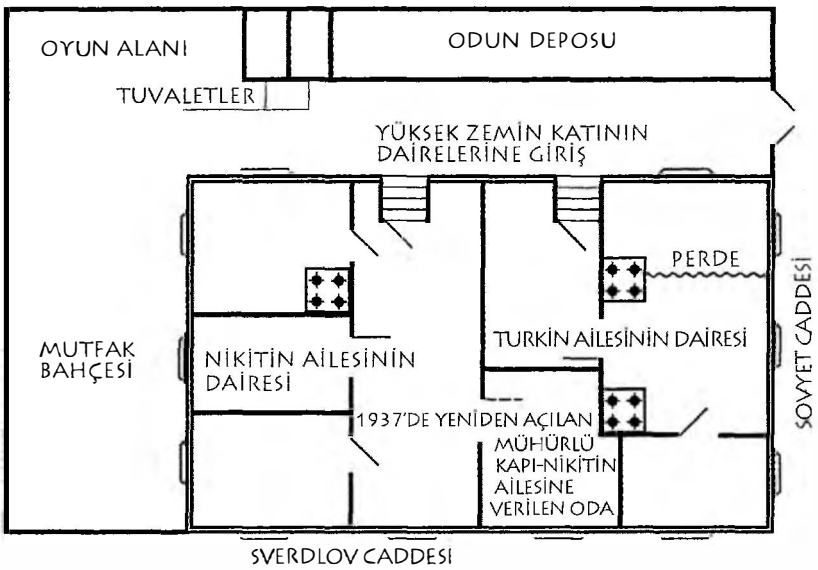
Bolşevik'ti. Bütün aile mensupları gibi, Motoviliha çelik tesisinde çalışıyordu. Ayrıca yerel gazeteye muhabirlik ve bölge mahkemesinde yargıçlık yapıyordu. Troçkist olduğu gerekçesiyle 1936'da tutuklandı. Siyasete ilgisiz bir fabrika işçisi olan karısı Vera, onun suçunu "kanıtlanmış bir olgu" gibi kabul etti. Vera'nın evdeki işleri çekip çeviren otoriter annesi de Aleksandr'ın suçlu olduğu kanısındaydı. Oturma odasındaki aile portresinden onun yüzünü kesip çıkardı. "İçimizde bir düşman varsa, onu söküp atmalıyız," dedi. Vera bir kazada yaralandıktan sonra Motoviliha tesisindeki işinden çıkarıldı. (Bir "halk düşmanı"nın karısı olmasından dolayı hastalık yardımı alamadı.) Bulabildiği tek iş bir cadde büfesinde gazete satmak oldu. Vera'nın kız kardeşi Valya ve erkek kardeşi de tesisteki işlerinden atıldı. O sırada hamile olan Valya'nın kocası, onu bırakarak siyasal gerekçeyle boşandı. Aile bir geçim mücadelesine girdi. Sofralarında hiçbir zaman yeterince yemek yoktu. Ama Vera'nın kızına göre, katlanılması en zor şey arkadaşlarca ve komşularca dışlanmaktı:

> Herkes bizden korkuyordu. Bizimle konuşmaktan ve hatta yanımıza gelmekten çekiniyordu; sanki vebalıydık ve onlara hastalık bulaştırabilirdik. ... Komşularımız bizden uzak duruyor, çocuklarının bizimle oynamalarını yasaklıyordu. ... 1936'da [Aleksandr'ın tutuklandığı yıl] hiç kimse "halk düşmanları" hakkında bir şey söylemezdi – sadece suskun kalırdı. Ama 1937'de herkes bizi "halk düşmanı" diye anmaya başladı.

Nikitin'ler de komşularına sırt çevirdi. Motoviliha tesisinde kıdemli bir muhasebeci olan Anatoli Nikitin belki de işinden olma korkusundan dolayı Turkin'lerle bütün bağlarını kesti. İki aile eskiden aynı mutfağı paylaşırdı; çocuklar dış avluda birlikte oynardı. Ama artık ayrı durmaya ve konuşmamaya başladılar. Hatta Nikitin'ler yerel sovyete eski komşularını kınayıcı bir mektup yazdılar ve karşılığında Turkin'lerden alınan bir ilave odayla ödüllendirildiler. Valya küçük bebeğiyle birlikte odasından çıkarılınca, kapının yanında erkek kardeşinin ve annesinin kaldığı odaya geçti. Valya'nın odasına Anatoli'nin kız kardeşi yerleşti ve burası yeni bir ara kapının açılmasıyla Nikitin ailesine ait tarafla birleştirildi.[128]

Osip'in Temmuz 1937'de tutuklanmasından sonra Piyatnitski ailesi benzer biçimde dışlandı. Elinde oğullarını beslemeye zar zor yetecek bir parayla dairesinden çıkarılan Yuliya, yardım için Parti'deki eski arkadaşlarına başvurdu. Önce Osip'in yaklaşık otuz yıldan beri yakın bir arkadaşı olan Aron Solts'a gitti. Kapıyı çaldığında, karşısına çıkan kâhya şöyle dedi: "Korku içinde. Seni bu-

128 MP, dos. 4, op. 6, bel. 2, sat. 6–10, 39–41, 45–9; bel. 3, sat. 1–6.



Nikitin ve Turkin ailelerinin daireleri, Perm

rada görürse beni işten atar. Geldiğinde seni tanımadığını söylememi tembih etti bana." Bunun üzerine Yuliya 1917'den beri tanıdığı bir Eski Bolşevik olan Çeçiliya Bobrovskaya'nın kapısını çaldı. O da ilk başta Yuliya'yı görmekten kaçındı, ama daha sonra işine gidişini geciktirmeyecek şekilde "birkaç dakikalığına" içeriye girmesine razı oldu. Yuliya'nın hikâyesini dinlemek istemeyerek, gözyaşları içinde şunu söyledi: "Doğrudan resmî makamlara git, Yejov'a git. Yoldaşlarından hiçbir şey isteme. Hiç kimse yardım etmez ve edemez." Birkaç gün sonra Yuliya metrodayken Bolşevik lider Viktor Nogin'in dul eşine rastladı: "Bana baktı, ama hiçbir şey söylemedi. ... Derken Lapev – Piyatnitski'yi gayet iyi tanıyan bir demiryolcu – vagona girdi: Beni gördü ve geri kalan yolculuk boyunca yüzünü öbür tarafa çevrili tuttu." Yuliya'nın oğulları İgor ve Vladimir benzer biçimde arkadaşlarınca terk edildi. Vladimir'in en iyi arkadaşı ve Stalin'in sekreterlerinden birinin oğlu olan Yevgeni Loginov onunla görüşmeyi kesti. Artık hiç kimse onlara uğramaz oldu. Vladimir okulda bir zorbalık kampanyasının hedefi haline geldi. "Beni alaya alıyor ve bana halk düşmanı diyorlardı," diye hatırlıyor. "Kendimi savunamayacağımı bildikleri için eşyalarımı, kitaplarımı ve giysilerimi çalıyorlardı." Bütün arkadaşlarınca yalnız ve yüzüstü bırakılan Yuliya, insan bağlantısının zayıf niteliğine kafa yorarken 20 Temmuz'da güncesine şunları yazdı:

> Şu günlerde insanlar birbirlerine ne kadar korkunç davranıyor! Birisi dostluk gösterdiğinde ve hatta yalnız dostça ya da "yoldaşça" davrandığında, bunun insanca ilgiden ya da iyi niyet duygularından değil, sırf bir maddi çıkardan ya da başka bir yarardan kaynaklandığına kesin kanaat getirmiş durumdayım. Her şeyimizi yitirdiğimizi, hiçbir geçim kaynağımızın olmadığını ve yiyecek bir şeyimizin kalmadığını herkes biliyor; ancak kimse parmağını bile kıpırdatmıyor. Geberiyoruz ve hiç kimsenin aldırdığı yok.[129]

Yelena Bonner'in yaşayarak gördüğü gibi, "halk düşmanı" ailelere akrabaları bile sırt çevirdi. Aleksey Yevseyev ve karısı Natalya aktif komünistlerdi. Aleksey bir doktor ve Kızıl Ordu'nun zührevi hastalıklar konusundaki baş danışmanlarından biri, Natalya ise Uzakdoğu Kerestecilik Kurumu'nda çalışan bir ekonomistti. Kızları Angelina'yla birlikte Uzakdoğu'daki Habarovsk'ta kalıyorlardı. Her ikisi de 1937'de Parti'den atıldı. (Aleksey büyük çaplı bir tasfiyeye hedef olan Uzakdoğu ordusunun başındaki Mareşal V. K. Bliyuher'le bağlantılıydı.) O sırada on beş yaşında olan Angelina, babasının Parti'den atıldıktan sonra eve dönüşündeki halini şöyle aktarıyor:

> Dehşete düşmüştü. Eve girince korkuyla şunu söyledi: "Beni tutuklayacaklar!" Daha on beş yaşında alık bir kız olduğum için, "Tutuklanıyorsan, demek ki buna gerek var," sözleri ağzımdan dökülüverdi. Babam daha önceleri, "Tutuklanıyorlarsa, demek ki buna gerek var," derdi bana hep. Ömrüm boyunca o sözler kulağımda çınlayıp durdu: "Demek ki buna gerek var." Bunun ne anlama geldiğini bilmiyordum o zaman.

Aleksey 1 Haziran'da tutuklandı ve "Sovyet yönetimine karşı bir faşist komploya" katılmaktan hüküm giydi. (Habarovsk'ta Mart 1938'de kurşuna dizildi.) Onun tutuklanmasından sonra, Natalya ve Angelina kaldıkları daireden çıkarıldılar. Kendisinin de tutuklanmasından korkan Natalya kızı Angelina'yı yanına alarak, ailesinin yaşadığı Moskova'ya kaçtı; böylece kızını akrabalarının yanına bırakmayı umuyordu. Natalya'nın tutuklanması halinde, henüz on beş yaşında olan Angelina'nın bir yetimhaneye verilme tehlikesi vardı. Natalya'nın hepsi de ateşli komünist olan akrabaları yardımcı olmadı. Bir Komsomol militanı olan küçük kız kardeşi, Angelina'yı yanına alması istendiğinde şu karşılığı verdi: "Onu Sovyet iktidarı yetiştirsin, ona ihtiyacımız yok." Natalya'nın annesi daha da düş-

129 *Golgofa*, s. 30, 32, 35; Vladimir Piyatnitski'yle mülakat, St Petersburg, Ağustos 2005.



Gülçıra Takırova ve çocukları (Rezeda ortada), 1937. Bu fotoğraf Sarapul'daki bir stüdyoda çekilmiş ve hapishanedeki Şemsuvali'ye gönderilmişti.

manca bir tutum takındı. Torununun yüzüne karşı söyle dedi: "Babandan nefret ediyorum, o bir halk düşmanı ve senden de nefret ediyorum." Natalya ve kızı birkaç gün bir parkın bankında uyudu; sonunda Aleksey'in Moskova Üniversitesi Tıp Fakültesi'ndeki öğrencilik döneminden eski arkadaşları olan Andrey Grigorev ve karısı onları evlerine aldı. Karı koca çok büyük bir kişisel riske girerek, Angelina'yı kaldıkları komünal dairede sakladılar; burası Kremlin'e bir taş atımı mesafedeydi. Angelina'nın Sovyet başkentinde kalmasını sağlayacak yasal belgeleri yoktu; ama Grigorev çiftinin komünal dairedeki komşuları (aralarında Molotov'un baldızı da vardı) evde doktorların bulunması işlerine geldiği için kaçağa göz yumdular. Kızını Moskova'da bırakan Natalya, Habarovsk'a döndükten birkaç hafta sonra tutuklandı.[130]

Şemsuvali ve Gülçıra Takırov Perm'in 140 kilometre güneybatısındaki Tatar yöresi Barda'da öğretmenlik yapan bir karı kocaydı. Şemsuvali köyü Akbaş'ta kolhoz kurulmasında öncü rol oynamış bir devrimci militandı. Bir "Müslüman milliyetçi" olduğu gerekçesiyle Barda yöresindeki otuz dört Tatar öğretmen ve din önderiyle birlikte 1936'da tutuklandı. (İki yıl sonra kurşuna dizildi). Gülçıra en büyüğü on bir yaşında ve en küçüğü birkaç haftalık olan altı çocuğuyla tek başına kaldı. Köyde (Tatarca ve Rusça) okuma yazma bilen kişilerden biri olması nedeniyle ona saygı duyan köylüler, ailesinin karnını doyurmaya yetecek yi-

130 MSP, dos. 3, op. 18, bel. 1, sat. 1; bel. 2, sat. 2–3, 7–10.

yeceği sağladılar. Takırov gibi iyi bir adamı tutuklamaktan dolayı vicdan azabı duyan kolluk görevlisi bile Gülçıra'ya ve ailesine yardımcı oldu. Onlara süt götürüyor ya da onları evine çağırıp yemek veriyordu. Haftada bir Gülçıra'dan Barda merkezinde hapis yatan Şemsuvali'ye mektup götürüp getiriyordu. Şemsuvali'ya bizzat yazdığı bir mektupta şunu belirtmişti: "Beni bağışla. Bir seçeneğim yoktu. Senin masum olduğunu bilmeme rağmen, seni tutuklamaya zorladılar beni. Şimdi suçumun kefaretini ödeyeceğim ve ailene yardım edeceğim." Gülçıra daha sonra Akbaş köy okulunda öğretmenlik yapmaya devam ettiyse de, dersleri NKVD memurlarınca sıklıkla izlendi ve anlattığı şeylerde Müslüman milliyetçiliği belirtilerinin olup olmadığı kontrol edildi.

Gülçıra ve altı çocuğu 1937'de köy sovyeti başkanının bir ihbarı üzerine evlerinden çıkarıldılar. Eşyalarını bir ata ve kağnıya yükleyerek, Şemsuvali'nin annesinin en büyük oğluyla birlikte bir odası boş olan iki katlı büyük bir evde oturduğu 20 kilometre ötedeki Yekşur köyüne yaya gittiler. Şemsuvali'nin annesi okumuş ve dindar bir kadındı; evi kitaplarla doluydu. Ama onları yanına almayı reddetti. Gülçıra'yı oğlunun tutuklanmasına yol açmakla suçladı. Gelininin kolluk görevlisiyle gittikçe artan dostluğunu duyduğu için, belki de Şemsuvali'nin tutuklanmasında aktif bir rol oynadığından kuşkuluydu. Gülçıra'nın kızı Rezeda ise baba tarafından akrabalarının aslında Gülçıra'nın kendi kocasının tutuklanmasından sorumlu ve onları da tehlikeye düşürebilecek bir "halk düşmanı" olduğu korkusuyla hareket ettiği kanısını taşıyor. Şemsuvali'nin annesi Gülçıra'ya evinin dolu olduğunu söyledi. Onu içeriye almaya ve hatta o kadar uzun yolu tepmiş çocuklara yiyecek vermeye dahi yanaşmadı. O gece Şemsuvali'nin küçük kardeşinin ailesi ikinci kattaki boş odalara taşındı. (Taşınmanın ciddi olduğunu göstermek için, esnaflık yaptığı Akbaş'taki evini sattı.) Kocasının ailesince geri çevrilen Gülçıra ve çocukları, köyün kenarında bir kolhoz işçisinden kiralayacak bir oda buldular. Şemsuvali'nin annesi bir kere onları görmeye gitti; ama çocukların yaptığı gürültüden yakınarak bir daha uğramadı. Gülçıra ve çocukları Yekşur'da on beş yıl kalmalarına karşın, kendileriyle konuşmaktan kaçınan Takırov ailesini nadiren gördüler. "En acı veren şey onları sokaktan geçerken görmemiz ve ortalıkta kesinlikle duyacak kimse yokken dahi bizimle konuşmamaları, merhaba bile dememeleriydi," diye hatırlıyor Gülçıra. Çocukları aynı köyde birlikte büyüdükleri kuzenleriyle nadiren bir araya geldiler. "Onlarla birlikte okula giderdik, ama asla onlarla oynamaz ya da evlerine gitmezdik," diye hatırlıyor Rezeda. "Bize karşı her zaman soğuktular, biz de onlara karşı."[131]

131 MP, dos. 4, op. 25, bel. 2, sat. 7–8, 13–16, 18, 19, 21–2, 26–30.

Korku insanların en kötü yanlarını ortaya çıkardı. Bununla birlikte meslektaşların, arkadaşların, komşuların, hatta bazen yabancıların çok büyük riskleri göze alarak "halk düşmanı" ailelere yardım ettikleri olağanüstü iyiliksever davranışlar da vardı. Böyle kişiler çocukların bakımını üstlendiler, yiyecek ve para verdiler ya da evlerinden atılanlara barınacak yer sağladılar. Mağdurlarının ailelerine acıyan ve tehlikelere ilişkin uyarılarda bulunarak ya da tutuklu akrabaların yerini bildirerek ellerinden geldiğince yardım etmeye çalışan Bolşevik yetkililer ve NKVD görevlileri vardı.[132]

Mimar Mihail Stroykov Mart 1937'te sürgün olarak bulunduğu Arhangelsk'te yeniden tutuklandı. Eski bir aile dostu olan Konstantin Artseulov, karısı Yelena'yı ve on yaşında kızı Yuliya'yı yanına aldı. O da Moskova'nın 100 kilometre güneybatısına düşen Mojaysk kasabasında karısı Tatyana'yla ve Yuliya'nın yaşındaki oğulları Oleg'le birlikte sürgün yaşamaktaydı. Üstelik işsizdi. Sanat eğitimi görmüş bir kişi olan Konstantin, tutuklanışından kısa bir süre önce Sovyet hava kuvvetlerindeki pilotluk görevinden alınmıştı ve bir sürgün olarak Mojaysk'ta iş bulamıyordu. İki ailenin bütün geçim yükü öğretmenlik yapan Tatyana'nın sırtındaydı. "Bizi besleyebilmek için ellerindeki her şeyi sattılar," diye hatırlıyor Yuliya. "Bizi yanlarına almakla boyunlarını tehlikeye attılar." Yuliya annesinin iş aramaya gittiği sırada Artseulov ailesinin yanında kaldı. Konstantin Kasım 1937'de bir komşusu tarafından bir "halk düşmanı"nın kızını barındırdığı gerekçesiyle ihbar edildi. Yeniden tutuklandı, hapse atıldı ve daha sonra kurşuna dizildi. Karısı Tatyana buna rağmen Yuliya'yı evde tutarak, kötü niyetli komşulardan özenle gizledi. Sonunda 1938'de annesinin bir iş bulmasına kadar Konstantin'in arkadaşlarının yanında kalmak üzere Moskova'ya gizlice gitmesini sağladı. Yelena o yaz Moskova'ya gidip kızını aldı ve Moskova'nın kuzeyinde küçük bir kasaba olan Puşkino'ya götürdü. Orada Konstantin'in bağlantıları sayesinde, Sovyet liderleri portrelerini yapmakla görevli bir kuruluş olan Moskova Kenti Sanatçılar Komitesi'nde iş bulmuştu. Yelena zamanla Sovyet yönetiminin önde gelen portre ressamlarından biri oldu – bir "halk düşmanı"nın karısı açısından ironik bir akıbetti bu.[133]

Oleg Liyubçenko'nun Ukraynalı bir gazeteci olan babası 1934'te tutuklandı ve 1937'de kurşuna dizildi. Annesi Vera'yla birlikte Kiev'den sürüldüler ve sonunda Moskova'nın güneybatısında küçük bir kasaba olan Maloyaroslavets'e yerleştiler. Moskova'ya gitmek için pasaportları yoktu; ama Arbat'taki bir komünal dairede kalmak üzere sıkça oraya gidiyorlardı. Vera'nın eskiden Riyazan'da tanınmış mülk

132 Örneğin *bak.* MSP, dos. 3, op. 4, bel. 2; MP, dos. 4, op. 4, bel. 2; V. Shapovalov (ed.), *Remembering the Darkness: Women in Soviet Prisons* (Lanham, 2001), s. 228–9; N. Ulyanovskaya ve M. Ulyanovskaya, *İstoriya odnoy semi* (New York, 1982), s. 135.

133 MM, dos. 12, op. 2, bel. 2, sat. 16–20.

sahipleri olan ailesi 1920'lerde birkaç yıl orada kalmıştı ve Vera'nın kız kardeşi hâlâ aynı dairede oturmaktaydı. Oleg ve annesi 1936'dan 1941'e kadar kaçak olarak dairede barındı. Dairenin bütün sakinleri kaçak göçmenleri barındırmaktan dolayı evden atılma ve belki de tutuklanma riskini göze alarak onlara kucak açtı. Dairenin eski bir Çeka görevlisi olan Klavdiya Kolçina adlı kıdemlisi özellikle yardımcı oldu. İç Savaş'ın sonunda Riyazan'dan Moskova'ya gelince, sokakta rastladığı Vera'nın ailesini o dairede kalmaya davet eden de oydu. Oleg'in babasını Riyazan'dan tanıyordu ve kurşuna dizilmesine yol açan suçları işlemediğine emindi. İçinde yer aldığı Çeka'nın nasıl çalıştığını bildiği için ikide bir şunu söylerdi: "Bizde yasalar vardır, ama yasalara uygunluk yoktur." Ev komitesinin başkanı da aktif bir komünist olmakla birlikte dostçaydı. Oleg'in aktardığına göre, dairede kaçakların kaldığını bilmesine karşın, kendisini ya da annesini avluda ya da bir yan kapıdan içeriye girerken gördüğü nadir durumlarda, "farkına varmamış gibi davranmaya çalışarak, sertçe bir ifadeyle daha ötede bir noktaya bakardı."[134] Büyük Terör'ün fena sarstığı başkentin mutena semtlerinden biri olan Arbat konut bloklarında bir sürü kaçak vardı.

İlya Slavin'in Kasım 1937'de tutuklanmasından sonra, karısı Esfir ve kızı İda Leningrad Sovyet Evi'nde kaldıkları üç odalı daireden çıkarıldılar. Leningrad'ın uzak bir dış mahallesinde su tesisatının ve elektriğin bulunmadığı bir komünal dairedeki 8 metrekarelik ufak bir odaya taşındılar. Beş ay sonra Esfir de tutuklandı. Kresti zindanına atıldı ve ardından Kazakistan'daki Vatan Hainlerinin Eşleri İçin Akmolinsk Kadın Çalışma Kampı'nda (ALZhIR) sekiz yıl cezaya çarptırıldı. Bir profesör kızı olarak o zamana kadar korunaklı bir yaşam sürmüş olan on altı yaşındaki İda bir anda tek başına kaldı. "Günlük hayatın meşgalelerine tamamen hazırlıksızdım," diye hatırlıyor. "Ekmeğin fiyatını ya da çamaşırımı yıkamayı bile bilmiyordum." Leningrad'da başka bir akrabası bulunmayan İda geçimini sağlayabilmekten acizdi; küçük odasının kirasını bile ödeyecek durumda değildi. Ama imdadına yetişen sınıf arkadaşları ve onların anne babaları tarafından nöbetleşe birkaç günlüğüne eve alındı. (Daha uzun süre tutmak bir "halk düşmanı"nın kızını barındırmaktan dolayı komşularca ihbar edilme riskini getirebilirdi.) Bu ailelerin birçoğu için, fazladan bir çocuğu barındırmak ve beslemek gerçekten bir yüktü. İda açısından onların sağladığı yardımın paha biçilmez bir önemi vardı: "Bana sadece yiyecek ve barınak değil, ayakta kalmam için gerekli manevi desteği verdiler."

İda okulun onuncu ve son sınıfı bitirmek ve böylece daha yüksek bir öğrenim kurumuna başvurabilmek için vermesi gereken sınavlara sıkı çalıştı. Arkadaşlarının yardımıyla bulduğu bir temizlik işi, küçük odasının kirasını ödemesini sağladı. Her gün evden okula gidiş gelişi üç saatini, temizlik işine gidiş gelişi de bir sa-

134 O. Liyubçenko, "Arbat 30, kvartira 58", *İstoçnik*, 1993, no. 5–6, s. 26–9.

atini almaktaydı. Haftada iki gece hapishane kuyruklarında bekleyerek, anne babasının nereye götürüldüğünü ve hâlâ sağ olup olmadığını öğrenmek için uğraştı.

Ona yardım eden bir başka kişi okulun müdiresi Klavdiya Alekseyeva'ydı. Eski ve saygın bir Parti üyesi olan Alekseyeva, kendi okulunda Parti'nin tasfiye kültürüne hep karşı çıkmış ve anne babalarına "halk düşmanı" yaftası asılan çocukları sessizce koruyarak buna direnmek için elinden geleni yapmıştı. Örneğin, sadece İda'yı değil, okuldaki başka birçok kimsesiz çocuğu kurtaran pansiyon sistemini kurmuştu. Bir keresinde on beş yaşında bir kızı "halk düşmanı" olarak tutuklanan annesini "ihbar etmekten kaçındığı" gerekçesiyle okuldan atmaya çalışan Komsomol'un önüne cesurca dikilmişti. İda anılarında onun görece basit bir taktiğe başvurduğunu aktarıyor. Alekseyeva aslında Stalin'in "Oğullar babalarından sorumlu değildir,"* şeklindeki ünlü "direktif"ini yerine getirmede bilinçli olarak "saf" ve "düz mantıklı" bir yaklaşım izlemekteydi.

> Okulumuzda anne babası tutuklanmış birçok çocuk vardı. Klavdiya sayesinde hiçbiri okuldan atılmadı. Öbür okullarda olduğu gibi böyle çocukların anne babalarını kınamaya mecbur edildiği o korkunç toplantılar bizde hiç olmadı. ... Annemin tutuklanışından bir gün sonra okula gittiğimde, Klavdiya beni odasına çağırdı ve öğretim yılının sonuna kadar okuldaki öğle yemeğimin veliler komitesince karşılanacağını söyledi. Sağlık gerekçesiyle okul sınavlarından muaf tutulmam için bir dilekçe yazmayı önerdi bana. [Böylece İda otomatik olarak onuncu sınıfa geçecekti.] "Ama Klavdiya Aleksandrovna, hiçbir sağlık sorunum yok ki," diye karşılık verdim. Omuz silkip gülümsedi ve bana göz kırptı.

İda sınavlardan muaf tutuldu. Ama hayatın güçlükleri sürdü ve birçok defa öğrenimini bırakmanın eşiğine kadar geldi:

> İş bulmak amacıyla okulu bırakmaktan söz etmem üzerine, Klavdiya beni odasına götürüp şunu söyledi: "Annen ve baban dönecek – buna inanmalısın. Öğrenimini tamamlamaz ve bir yere yaramazsan, seni bağışlamazlar." Bu sözler okula devam etmemi sağladı.[135]

Böylece İda bir öğretmen oldu.

135 SFA, İ. Slavina, "Tonenkiy nerv istoriy", metin, s. 31; İda Slavina'yla mülakat, Köln, Haziran 2003.

* Aralık 1935'te Parti görevlilerinin ve biçerdöver makinistlerinin katıldığı bir toplantıda, genç bir biçerdöver makinistinin bir "kulak"ın oğlu olmasına karşın sosyalizmin zaferi için savaşacağım söylemesi üzerine, Stalin şu karşılığı verdi: "Bir oğul babasından sorumlu değildir." Basın bu uydurma sloganı hemen kaptı ve allayıp pullayarak Stalin'in "direktif"i haline getirdi.

İda Slavina okul müdiresince desteklenen tek çocuk değildi. Klavdiya Alekseyeva onun sınıf arkadaşı Yelena Bonner'e de yardımcı oldu. Yelena anne babasının 1937 yazında tutuklanmasından sonra, akşamları temizlikçi olarak çalışmaya başladı; ama bu kazancı (orta dereceli okullarda 1938'den itibaren alınan) okul harçlarını ödemeye yeterli değildi. Okulu bırakmaya ve tam günlü bir işte çalışarak, harç ödemek durumunda kalmayacağı bir gece okulunda öğrenimini sürdürmeye karar verdi. Başvuru formunu onaylatmak üzere Alekseyeva'ya götürdü.

> Klavdiya Alexandrovna kâğıt parçasını elimden aldı, okudu, masasından doğrulup kalktı, odasının kapısını kapattı ve alçak sesle şunu söyledi: "Eğitimin için senden para alacağını gerçekten sanıyor musun? Çıkıp sınıfına git!"

Okul harcından bağışık tutulmak için, Yelena'nın bir Parti yetkilisine, Komsorg denen Komsomol örgütçüsüne başvurması gerekirdi. "Öğrencilerin ve öğretmenlerin siyasal ve ahlaki durumunu izleyen" bu kişi, "NKVD'nin aşikâr temsilcisi olarak okuldaki herkesi korkutmaktaydı." Bonner başvurmaktan çekindi. Okul harcını ismi açıklanmayan biri – onun kanısına göre bizzat Klavdiya – ödedi sonunda. Yelena bu olaylara değinirken, sınıfındaki yirmi dört öğrenciden on birinin anne babası tutuklanmış çocuklar olduğunu hatırlıyor.

> Kimlerin bu durumda olduğunu hepimiz bilirdik, ama üzerimize dikkat çekmemek için bunu hiç konuşmaz ve öylece normal çocuklar gibi davranmaya devam ederdik. ... O on bir çocuğun benimle aynı anda onuncu sınıfı bitirdiğine eminim – hepsini kurtaran okulun müdiresiydi.[136]

Bütün meslekler içinde, öğretmenler İda Slavina gibi çocukların koruyucuları ve hatta kurtarıcıları olarak en sık karşımıza çıkıyor. Özellikle Slavina'nınki gibi seçkin okullarda birçok öğretmen eski aydınlara özgü insancıl değerlerle yetiştirilmişti. "Öğretmenlerimizin çoğu son derece iyi eğitimli, sevecen ve açık görüşlü insanlardı," diye hatırlıyor İda.

> Beden eğitimi öğretmenimiz eski bir çarlık ordusu subayıydı ve İç Savaş sırasında Kızıl Süvari Birliği saflarında çarpışmıştı. Üç Avrupa dilini akıcı biçimde konuşurdu. ... Her ikisi de öğretmenlerimizce teşvik edilen bir tiyatro topluluğumuz ve bir şiir kulübümüz vardı; buna "Sovyet sınıf"ında yer

136 Bonner, *Mothers and Daughters*, s. 254–5 (Bonner okul müdürünün adını yanlışlıkla Klavdiya Vasileyevna diye verir); Yelena Bonner'le mülakat, Boston, Kasım 2006.

> verilmeyen 19. yüzyıl edebiyatıyla tanışmamızı sağlayacak bir yol olarak başvurduklarını şimdi kavrıyorum. Tarih öğretmenimiz Manus Nudelman hikâye anlatmada ve tarihi popülerleştirmede harika bir adamdı. Hem fikirleriyle, hem giyim tarzıyla tutuculuktan uzak, eksantrik ve bohem bir kişilikti. Derslerinde dönemin bütün tarih müfredatında zorunlu olan Stalin kültünü işlemekten özenle kaçınırdı. 1939'da tutuklandı.[137]

Svetlana Çerkesova anne babasının tutuklandığı 1937'de daha sekiz yaşındaydı. Leningrad'daki amcasının yanına yerleşti. Gittiği okuldaki öğretmeni Vera Yeliseyeva, çocuklara tembihte bulunarak, ona iyi davranmalarını, çünkü (19. yüzyıl hayır kurumlarının sözlüğündeki bir kelimeyle) "talihsiz" biri olduğunu söyledi. Svetlana o dönemi şöyle aktarıyor:

> Sınıfımızda halk düşmanları yoktu – öğretmenimizin bize söylediği şey buydu. Ortalıktan kaybolan insanların çocuklarını sınıfına almaya özen gösterirdi. Böyle çocuklar çoktu. Örneğin, sokakta kalan bir oğlan vardı; bakacak kimsesi olmadığı için hep kirli pasaklıydı, ayakkabısı ve doğru dürüst elbisesi yoktu. Öğretmenimiz kendi cebinden ona bir palto aldı ve onu yıkamak için kendi evine götürdü.[138]

Vera Yeliseyeva 1938'de tutuklandı.

Dimitri Streletski de ailesinin 1933'ten itibaren sürgün yaşadığı Çermoz'da öğretmenlerinden sevecen bir davranış gördü. Fizik öğretmeni ona ailesinin gücünün yetmediği öğle yemeği için para veriyordu. Dimitri hep ona teşekkür etmek istiyordu, ama öğretmeni parayı eline tutuştururken, konuşmaması gerektiğini bildirmek için parmağını ağzına bastırıyordu. Çünkü bir "halk düşmanı"nın oğluna yardım ettiğinin öğrenilmesi halinde başının derde girmesinden korkuyordu. Dimitri şöyle hatırlıyor:

> Aramızda hiç söz geçmezdi: Ona teşekkür etme fırsatını hiç bulamadım. Beni yemek salonunun dışında bekler ve tam içeriye geçeceğim sırada üç rubleyi avucuma sıkıştırıverirdi. Belki bir şey fısıldadığı, bana moral verecek bir şey söylediği olurdu – ama hepsi buydu. Onunla asla konuşamazdım ve o da benimle gerçek anlamda konuşmazdı; yine de ona çok büyük minnet duyardım ve o da bunu anlardı.[139]

137 İda Slavina'yla mülakat, Köln, Eylül 2004.
138 MSP, dos. 3, op. 46, bel. 2, sat. 17–18, 42–3.
139 MP, dos. 4, op. 18, bel. 2, sat. 53.

İnna Gayster'in okulu (Okul No. 19) Moskova'nın merkezinde, Sovyet liderlerinden birçoğunun oturduğu Setteki Konak'ın yakınındaydı; orada okuyan bir sürü çocuk Büyük Terör sırasında anne babasını kaybetmişti. Bolşevik elit tabakaya mensup birçok ailenin tercih ettiği ve oraya yakın Moskova Deneysel Okulu'nda (MOPSh) böyle çocuklar hemen atılır ya da tutuklama sonrasında anne babalarını tanımamaya zorlanırdı. Oysa Gayster'in okulundaki ortam farklıydı; öğretmenlerin öğrencilere karşı hoşgörülü ve kollayıcı bir tutumu vardı. İnna hem annesinin, hem de babasının Haziran 1937'de tutuklanmasından sonra, yeni öğrenim döneminin başında okuluna gitti. Olup bitenleri öğretmenlerine anlatmaktan uzun bir süre çekindi. "Pavlik Morozov hikâyesiyle yetiştirilmiştik," diye açıklıyor İnna. O kahraman oğlan gibi anne babasını tanımamasının istenmesinden korkuyordu. Ama sonunda cesaretini toplayıp öğretmenine her şeyi anlattığında, ondan sadece şunu duydu: "E, ne olacak ki? Haydi, sınıfa girelim." İnna'nın babası çokça gündeme gelen Buharin davasındaki sanıklardan biriydi; ama öğretmenlerinin hiçbiri bu noktaya dikkat çekmedi. Okul harcı uygulamasına geçildiğinde, öğretmeni kendi maaşından bunu ödedi. (Osip'in aynı okulda okuyan en küçük oğlu Vladimir Piyatnitski de bir öğretmeninden destek gördü.) Bu cesur öğretmenlerin etkisiyle, Okul No. 19 "halk düşmanı" çocukları için güvenli bir yer haline geldi. Diğer çocuklar onlara karşı kollayıcı duygular beslemeye özendirildi. İnna sınıfındaki en hoyrat oğlanlardan biriyle ilgili bir olayı hatırlıyor. Bir yetimhaneden evlat edinilen ve ciddi davranış sorunları olan bu çocuk, sınıftaki yirmi beş "Troçkist"i (yani "halk düşmanı" çocuklarını) kapsayan bir liste hazırlayıp sınıf duvarına asmıştı. Sınıftaki bütün diğer çocuklar ona saldırmıştı. İnna anılarında Tuhaçevski davasıyla bağlantılı bir olaya da değiniyor. Sovyet okullarına bu "halk düşmanı"nın resmini ders kitaplarından silme talimatının verilmesine karşın, Gayster'in okulunda farklı bir politika uygulanmıştı:

> Oğlanlardan bazıları Tuhaçevski'nin kitaplardaki resmini bir bıyık ya da bir çift boynuz ekleyerek bozuyordu. Öğretmenlerimizden Rahil Grigorevna onlara şöyle dedi: "Daha önce kızlara söylediğim şeyi şimdi size söyleyeyim. Sizlere birer kâğıt parçası vereceğim. Bunu Tuhaçevski'nin yüzünü kapatmak üzere kitaplarınıza düzgünce yapıştırmanızı istiyorum. Ama bunu dikkatli yapın; çünkü bugün o kötü bir kişi, bir halk düşmanı olabilir, ama yarın o ve başkaları aklanabilir ve hepsini yeniden iyi insanlar olarak görmeye başlayabiliriz. Böylece o zaman yüzünü bozmaksızın kâğıt parçasını çıkarıp alabilirsiniz."[140]

140 MSP, dos. 3, op. 37, bel. 2, sat. 23–5, 37.

6

Sofya Antonov-Ovseyenko 14 Ekim 1937'de Karadeniz sayfiyesi Suhumi'de tutuklandığında, kocası Vladimir'in de üç gün önce Moskova'da tutuklandığından haberi yoktu. Her ikisi de ikinci evliliğini yaşamaktaydı. Çift Ekim 1917'deki Kışlık Saray baskınına öncülük etmiş kıdemli bir Bolşevik olan Vladimir'in Sovyet büyükelçisi olarak Çekoslavakya'da bulunduğu sırada, 1927'de Prag'da tanışmıştı. (Vladimir daha sonra büyükelçi olarak Polonya ve İspanya'da görev yaptı.) Vladimir'in adalet komiserliği görevini üstlenmek üzere Moskova'ya çağrıldığı 1937'de hâlâ çok büyük bir aşkla birbirlerine bağlıydılar. Ama Sofya'nın tutuklanması buna gölge düşürdü. Tutuklandıktan sonra götürüldüğü Moskova'daki hapishane hücresinden Vladimir'e bir mektup yazarak, suçsuz olduğuna inanması için yalvardı. Sofya kocasının mektubu Moskova'nın başka bir hapishane hücresinde okuyacağını bilmiyordu.

> M[oskova]. 16/X. Hapishane.
>
> Sevgilim. Bunun eline geçip geçmeyeceğini bilmiyorum, ama her nedense sana son defa yazıyormuşum gibi bir his var içimde. Ülkemizde birisi tutuklandığında, her zaman bunun mutlak haklı bir sebebe dayandığını, bir suçtan, yani bir şeyden dolayı olması gerektiğini söylerdik birbirimize, hatırlıyorsun, değil mi? Hiç kuşkusuz benim durumumda bir şey olmalı, ama ne olduğunu bilmiyorum. Bildiğim her şeyi sen de biliyorsun, çünkü hayatlarımız hep ayrılmaz ve uyumlu oldu. Şimdi başıma ne gelirse gelsin, tanıştığımız güne daima minnettar olacağım. Senin onurunun yansımasında yaşadım ve bundan gurur duydum. Son üç gündür kendimi ölüme hazırlarken, hayatımı baştan sona düşünüyorum. Gerek başka insanlarla, gerekse devletimiz ve hükümetimizle ilişki açısından (bir insanı bir "melek"ten ayırt eden olağan kusurlar dışında) suç sayılabilecek hiçbir şey aklıma gelmiyor. ... Aynen senin gibi düşündüm hep – ve de senden daha fazla Partimize ve ülkemize bağlı kimse var mı acaba? Gönlümden geçenleri biliyorsun, davranışlarımın, düşüncelerimin ve sözlerimin içtenliğini biliyorsun. Ama burada olmam bir yanlışlık yaptığım anlamına geliyor olsa gerek – ne olduğunu ise bilmiyorum. ... Bana inanmıyor olabileceğin düşüncesine katlanamıyorum. ... Bu düşünce üç gündür beni boğuyor. Beynimin içinde yanıp tutuşuyor. Senin her türlü namussuzluğa hoşgörüsüz olduğunu biliyorum, ama sen bile yanılabilirsin. Göründüğü kadarıyla Lenin de yanılmıştı. Bu yüzden yanlış hiçbir şey yapmadığımı söylediğim-



Vladimir Antonov-Ovseyenko karısı Sofya'yla (sağda) ve üvey kızı Valentina'yla (Valiçka) birlikte, 1936

de, inan bana lütfen. İnan bana, aşkım. ... Bir şey daha: Valiçka'nın [Sofya'nın ilk evliliğinden olan kızı] Komsomol'a katılma zamanı geldi. Bu durum hiç kuşkusuz önüne engel olarak dikilecek. Annesinin bir alçak olduğunu sanacak olmasını düşünürken, yüreğim üzüntüyle doluyor. Durumumun korkunç tarafı insanların bana inanmaması, bu şekilde yaşayamam. ... Sevdiğim herkesin onlara böyle bir talihsizliği yaşatmamı bağışlamasını diliyorum. ... Bağışla beni, aşkım. Bana inandığını ve beni bağışladığını bilmem yeter! Seni seven Sofya.[141]

Büyük Terör aileleri bir arada tutan güveni sarstı. Karılar kocalarından, kocalar karılarından kuşkulandı. Çözülen bu aile bağlarının ilki genellikle anne baba ile çocuk arasındaki bağ oldu. Pavlik Morozov kültüyle yetiştirilen 1930'ların çocuklarına daima Stalin'e ve Sovyet yönetimine güvenmeleri gerektiği, anne babalarını "halk düşmanı" olarak nitelendirse bile Sovyet basınında okudukları her söze inanmaları gerektiği öğretilmişti. Okullar, Öncüler ve Komsomol bütün çocukları tutuklu akrabalarını kınama ya da eğitimleri ve kariyerleri açısından karşılaşacakları sonuçlara katlanma yönünde baskı altına almaktaydı.

Lev Tselmerovski bir yıldırım işçi ve askeri mühendis olan babasının Leningrad'da tutuklandığı 1938'de on sekiz yaşındaydı. O sırada Komsomol üyesi ve Kızıl Ordu'ya katılma düşleri kuran bir pilot adayıydı; ama babasının tutuklanmasından sonra, yargılanmaksızın "sosyal bakımdan yabancı bir unsur" olduğu gerekçesiyle Kazakistan'daki Çimkent'e sürgün edildi ve orada bir fabrikada çalışmak zorunda kaldı. Annesi ve iki kız kardeşi 500 kilometre ötedeki Kazalinsk'e yerleşti. Lev babasını kınamak ve onun suçlarından dolayı cezalandırılma ilkesine itirazda bulunmak üzere Eylül 1938'de Sovyet devlet başkanı Kalinin'e bir mektup yazdı:

> Babam hakkında birkaç söz söyleyeyim. Annem bana onun yönetimden hoşnutsuz olması nedeniyle kuzey kamplarına sürüldüğünü söyledi. Şah-

141 GARF, dos. 7523, op. 123, bel. 202, sat. 16–19.

> sen buna hiç inanmadım, çünkü onun kuzeyde Beyazlara karşı nasıl çarpıştığını kız kardeşlerime anlatışını bizzat duymuşluğum var. Bize başından geçen serüvenleri anlatırdı. S. M. Kirov suikasta uğradığında, oturup ağladı. ... Ama belki bunların hepsi sinsice bir numaradır. Varşova'da bulunduğunu bana birkaç defa söyledi sahiden. ... Sanırım, babamın kendi adına hesap vermesine fırsat tanınmalı, ama onun yol açtığı kara lekenin acısını çekmek istemiyorum. Kızıl Ordu'da görev yapmak istiyorum. Eşit haklara sahip bir Sovyet yurttaşı olmak istiyorum; çünkü buna layık olduğum kanısındayım. Bir Sovyet okulunda Sovyet anlayışıyla eğitim gördüm; dolayısıyla görüşlerim açıkça onunkilerden tamamen farklıdır. Bir yabancı kişiye özgü belgeleri taşımak benim için yürek burkucu bir şeydir.[142]

Anna Krivko her ikisi de Harkov'da fabrika işçisi olan babasının ve amcasının tutuklandığı 1937'de on sekiz yaşındaydı. Bir "yabancı unsur" olduğu gerekçesiyle Harkov Üniversitesi'nden ve Komsomol'dan atıldı. Annesine, ninesine ve henüz bebek olan kız kardeşine destek olmak için bir iş aramaya başladı. Bir süre bir domuz çiftliğinde çalıştı, ama babasının tutuklandığı öğrenilince işten çıkarıldı. Başka bir yerde iş bulamadı. Ocak 1938'de kentinin Sovyet milletvekili ve Politbüro üyesi olan Vlas Çubar'a bir mektup yazdı. Babasını kınadı ve Çubar'dan ailesine yardımcı olmasını rica etti. Sovyetler Birliği'nde temiz bir yaşam süremeyecekse, kendisini ve küçük kız kardeşini öldürme tehdidinde bulundu. Anna'nın kınama mektubu aşırıydı; sadık bir Stalinist olarak kurtarılmaya layık olduğunu kanıtlama peşindeydi. Ama ailesine böyle bir felaket getirmesinden dolayı babasından gerçekten nefret ediyor olması da mümkündür:

> Babamın ve kardeşinin neyle suçlandıklarını ya da ne kadar ceza aldıklarını bilmiyorum. Onlardan utanıyorum ve bilmek de istemiyorum. Proleter mahkemenin adil olduğuna köklü inancım var; eğer cezaya çarptırılmışlarsa, bunu hak ediyorlar demektir. Babama karşı bir kızın duygularını beslemiyorum; sadece vatana, beni eğiten Komsomol'a ve Komünist Parti'ye karşı bir Sovyet yurttaşı olarak daha yüce bir görev duygusunu taşıyorum. Tam 170 milyon proleterin sözcüsü olan mahkemenin kararını bütün yüreğimle destekliyorum ve verilen hükme seviniyorum. Babamın kendi ifadesine göre, 1919'da Denikin'in ordusuna alınarak üç ay bir Beyaz Muhafız olarak hizmet vermiş ve bundan dolayı 1929'da [bir çalışma

142 GARF, dos. 7523, op. 123, bel. 202, sat. 16–19.

> kampında] iki buçuk yıl cezaya çarptırılmış; faaliyetleri hakkından bütün bildiğim bunlar. ... Anti-Sovyet görüşlerine dair herhangi bir belirtinin farkına varmış olsaydım, babam olmasına karşın, onu NKVD'ye ihbar etmekte bir an bile duraksamazdım. Yoldaş Çubar! İnanın bana: Ona babam demekten utanıyorum. Bir halk düşmanı benim babam olamaz. Bana bütün alçaklardan, bütün düşmanlardan istisnasız ve merhamet etmeksizin nefret etmeyi öğreten halk böyle bir rolü üstlenebilir sadece. Umudumu proletaryanın, Lenin'in Komsomol'unun, Lenin ve Stalin'in Parti'sinin benim için baba yerine geçmelerine, bana gerçek kızları gibi bakmalarına ve hayat yolunda bana yardımcı olmalarına bağlıyorum.[143]

Bazı anne babalar tutuklanmalarından sonra, çocuklarının sosyal yaşam ya da kariyer olanaklarını tehlikeye düşürmeme kaygısıyla, kendilerini kınamaya yönelttiler. Olga Adamova-Sliyuzberg'in Kazan zindanında 1937'de tanıştığı Liza adlı bir kadın vardı. Devrim'den önce St Petersburg'da büyüyen Liza, annesinin bir dilenci olması nedeniyle çocukluğunu sokaklarda geçirmişti. 1917'den sonra bir fabrikada çalışmaya başladı. Parti'ye katıldı ve fabrika yönetim komitesindeki bir Bolşevik yetkiliyle evlendi. İkili iyi bir yaşama kavuştu ve büyüğü Zoya, küçüğü Liyalya adlı kızlarını birer örnek Öncü olacak şekilde yetiştirdi. Liza'nın Olga'ya anlattığına göre, "bazen fabrikada sabahları bir çocuk şenliği yapılıyordu."

> Küçük kızımız Zoya ayağa kalkar ve Öncü kaşkollu ipek elbisesi içinde şarkı söylerdi. Kocam dönüp bana: "Dünyada bizim Zoya'dan daha iyi bir kız yok. O büyüdüğünde bir halk sanatçısı olacak" derdi. Bu sözler üzerine çocukken nasıl kapı kapı dolaşıp dilendiğimi hatırlar ... ve Sovyet yönetimini uğruna canımı verecek kadar sevdiğimi anlardım.

Liza'nın kocası daha sonra Zinovyev'in destekçisi olduğu gerekçesiyle tutuklandı. "Eğer Lenin'e ihanet ettiğini bilmiş olsaydım, onu kendi ellerimle boğardım," diyen Liza da tutuklanmaktan kurtulamadı. Bir gün Liza hapiste Zoya'dan bir mektup aldı. Mahkûmlara mektup yazma izninin verildiği ve tam da Liza'nın oturup Zoya'ya yazmaya koyulduğu bir Cumartesi günü geç vakitte gelen bu mektup şöyleydi:

> Sevgili anneciğim, artık on beş yaşındayım ve Komsomol'a katılmayı tasarlıyorum. Senin suçlu olup olmadığını öğrenmek istiyorum. Kafamı

143 GARF, dos. 5446, op. 26, bel. 105, sat. 35–6.

> hep kurcalayan konu şu: Sovyet iktidarına nasıl ihanet edebildin? Ne de olsa, iyi bir yaşam sürüyorduk ve sen de, babam da işçiydiniz. Ne kadar iyi yaşadığımızı hatırlıyorum. Bize ipek elbiseler yapardın ve tatlılar alırdın. Yoksa "onlar"dan ["halk düşmanları"] para aldığın doğru mu? Keşke bunu yapacağına bizi pamuklu elbiselerle dışarıya salsaydın. Belki de suçlu değilsin, kim bilir? Böyle bir durumda Komsomol'a katılmayacağım ve sana yaptıklarından dolayı onları asla bağışlamayacağım. Ama suçluysan, bir daha sana mektup yazmayacağım; Sovyet yönetimini sevdiğim ve düşmanlarından nefret ettiğim için, seni de onlardan sayarak nefretle anacağım. Anneciğim, bana doğruyu söyle. Komsomol'a katılmayacak olsam bile, suçlu olmamanı tercih ederim. Mutsuz kızın Zoya.

Liza o sırada Zoya'ya mektubunun dört sayfasından üçünü zaten doldurmuş durumdaydı. Bir an düşündü ve son sayfaya büyük harflerle şunu yazdı:

> ZOYA, HAKLISIN. BEN SUÇLUYUM. KOMSOMOL'A KATIL. BU SANA YAZDIĞIM SON MEKTUP OLACAK. SEN VE LİYALYA MUTLU OLUN. ANNENİZ.

Liza aralarındaki yazışmayı Olga'ya gösterdi ve ardından kafasını masaya vurdu. Gözyaşlarına boğularak şunu söyledi: "Benden nefret etmesi daha iyi. Komsomol'a katılmadan, bir yabancı unsur olarak nasıl yaşayabilir ki? O zaman Sovyet iktidarından nefret eder. İyisi mi, benden nefret etsin." Olga o günden sonra Liza'nın "kızları hakkında tek bir söz etmediğini ve onlardan bir daha mektup almadığını" aktarıyor.[144]

Birçok çocuk açısından yakın bir akrabanın tutuklanması her türden kuşkuyu uyandıran bir şeydi. Birer "Sovyet çocuğu" olarak inandıkları bütün ilkeler sevdikleri insanlara dair görüşleriyle birdenbire çatışmaya girmekteydi.

Vera Turkina babasının bir "Troçkist" olarak tutuklanması karşısında neye inanacağını bilemedi. Hem annesi, hem de ninesi Aleksandr'ın suçunu doğru saymaktaydı. Sovyet basınında Perm'de tanınmış bir Bolşevik olan babasının canice işlerine dair haberler çıkmaktaydı. Vera gittiği her yerde insanların bir "halk düşmanı"nın kızı olarak kendi arkasından fısıldaştığını görüyordu. "Babam benim için bir utanç kaynağı haline geldi," diye hatırlıyor.

144 Adamova-Sliyuzberg, *Put,* s. 60–63.

> İnsanlar tutuklandığına göre onun mutlak bir suç işlediğini söylüyordu bana. "Ateş olmayan yerden duman çıkmaz," diyordu herkes. NKVD bürosuna gidip babamı soran anneme şöyle denmişti: "Bekleyip gör, her şeyi itiraf edecektir." Ben de onun suçlu olması gerektiğini varsaydım. Başka neye inanabilirdim ki?[145]

Elga Torçinskaya örnek bir Sovyet öğrenciydi. Stalin'i seviyor, Pavlik Morozov'a tapıyor, "casus"lar ve "düşman"lar hakkındaki propagandaya inanıyordu. Babası Ekim 1937'de tutuklandığında, düşünce tarzı hâlâ öyleydi. Stalin'in politikalarına gittikçe karşı çıkan kıdemli Bolşeviklerden biri olan babası, daha önce ona siyasal görüşlerinden hiç söz etmemişti. Birçok ailede olduğu gibi, Leningrad'da oturan Torçinski ailesinin evinde de siyaset çocukların yanında konuşulan bir konu değildi. Bu yüzden Elga'nın kitlesel tutuklamalarla ilgili olarak okulda öğrendiklerinin ötesinde bir perspektifi yoktu – babasının tutuklanma sebeplerini anlamasının başka bir yolu, böyle bir şeyin niçin yaşandığını kendi başına sorgulama şansı yoktu. Elga'nın iki amcası da 1938'de tutuklandı. Bunlardan biri 1939'da çalışma kamplarından dönünce, ona NKVD'nin işkenceleri üzerine korkunç hikâyeler anlattı. Bu bile Elga'nın tutuklanan birinin "mutlaka bir şey yapmış olması gerektiği" yönündeki kanaatini sarsamadı. On altı yaşına bastığı 1939'da Komsomol'a katılmak için başvuruda bulundu. Başvurusunda babasının bir "halk düşmanı" olduğunu belirtti ve annesinden boşandığı yalanını uydurdu. Bu beyan bir bakıma babasını reddetme sayılırdı; ama şimdi itiraf ettiğine göre, o sırada kafası karışıktı, herhangi bir şeyi sorgulamaktan korkuyordu ve babasına karşı tavrının sebebi bilgisizlikti. "Hepimiz birer zombiydik – şimdi böyle düşünüyorum. Tanrım, daha küçücük kızlardık. Komsomol tarafından eğitilmiştik. Bize anlatılan her şeye inanıyorduk."[146]

Suskunluk, yeterince haber ya da bilgi alamama bir ailenin kararsızlığını artırmaktaydı. Tutuklu kişiden tek bir söz gelmediği ya da suçsuzluğunu kanıtlayacak bir şey ortaya çıkmadığı için, akrabalarının tutunacağı bir şey yoktu, kamuoyundaki suçluluk varsayımına karşı koymayı sağlayacak hiçbir dayanağı yoktu.

Nina Kosterina kıdemli bir Bolşevik'in kızıydı. Örnek bir Sovyet çocukluğu geçirmiş, Büyük Terör'ün ilk sarsıntılarının siyasal bilincinde daha yeni izler bırakmaya başladığı 1936 sonunda Komsomol'a katılmıştı. Amcası tutuklandığında olayı çözmek için uğraşırken, 25 Mart 1937'de güncesine şu notu düştü:

145 MP, dos. 4, op. 6, bel. 2, sat. 37–8.
146 MSP, dos. 3, op. 4, bel. 2, sat. 24.

> Korkunç ve anlaşılmaz bir şey oldu. Mişa Amca'nın karşı-devrimci bir örgüte bulaştığını söylüyorlar. Neler oluyor? Devrim'in ilk gününden beri bir Parti üyesi olan Mişa Amca şimdi birdenbire halk düşmanı sayılıyor!

Kaldıkları evin sahibinin tutuklanması, Nina'yı tutuklama sırasının daha yakın aile çevresine gelmesi halinde nasıl bir tepki vereceğine kafa yormaya yöneltti:

> Garip bir şey oluyor. Uzun uzadıya düşününce, şu sonuca vardım: Babamın bir Troçkist ve bir vatan düşmanı olduğu ortaya çıkarsa, onun için üzülmeyeceğim! Her ne kadar bunu yazsam da, (itiraf edeyim ki) bir kuşku kurdu içimi kemiriyor.

Nina'nın babası Aralık 1937'de Parti'den atıldı ve resmî görevinden alındı. Tutuklanmayı beklediği için, önceden Nina'ya mektup yazarak uyarıda bulundu: "Babanın asla bir alçak olmadığına ... ve pis ya da aşağılık bir şeyle adını kirletmediğine emin olmalısın." Mektup can alıcı bir rol oynadı: Nina kafasının karışmasına ve umutsuzluğa kapılmasına karşın, sonunda Eylül 1938'de tutuklanan babasının suçsuz olduğu inancına sarılabildi. Bunu güncesine şöyle not etti:

> 7 Eylül
> Ne kadar uğursuz bir karanlık bütün hayatıma çöktü. Babamın tutuklanışı öylesine büyük bir darbe ki, anlatamam. ... Şimdiye kadar hep başımı dik ve onurlu tutardım, ama şimdi... Artık Ahmetev [bir sınıf arkadaşı] bana, "İkimiz talihsizlikte yoldaşız!" diyebiliyor. Ondan ve bir Troçkist olan babasından ne kadar iğrendiğimi bir düşünün yeter. Bu kâbus gibi düşünce beni gece gündüz boğuyor: Babam da bir düşman mı? Hayır, olamaz, buna inanmıyorum! Her şey korkunç bir hata olmalı!

Nina'nın babası bir troyka tarafından "yargılanmayı" bekleyerek iki yılını hapishanede geçirdi ve sonunda "sosyal bakımdan tehlikeli bir unsur" olduğu gerekçesiyle bir çalışma kampında beş yıl cezaya çarptırıldı. Kasım 1940'da eve ilk mektubunu gönderdi. Nina babasının ruhunu, kampın güçlüklerine rağmen "sağlam ve zinde" duruşunu hissettiği bu mektubun güzelliğinden çok etkilendi. Ama annesi kızıp sadece şunu sordu: "Suçlu mu, değil mi? Eğer masumsa, cezaya niçin itirazda bulunmuyor?" Sonraki mektup annesinin sorusuna fiilen cevap verir nitelikteydi. "Davam hakkında daha fazla söylenecek bir şey yok," diye

yazdı Nina'nın babası. "Ortada bir dava yok, sadece fil biçiminde bir sabun köpüğü var. Olmayan, olmamış ve asla olmayacak bir şeyi çürütemem."[147]

Bir babanın ve bir kocanın ortadan kayboluşu aileleri muazzam sıkıntıya sokan bir şeydi. Kadınların tutuklanan kocalarını reddetmelerinin sebebi, akıllarından böyle bir düşünce geçmiş olsa bile, bir "halk düşmanı" oldukları kanısına varmaları değildi her zaman; daha ziyade böyle bir tavrın ayakta kalmayı kolaylaştırması ve ailelere koruma sağlamasıydı. (Birçok koca bu yüzden karısına kendisini reddetmesini öğütlemekteydi.) Devlet "düşman"ların eşlerine kocalarını kamuoyu önünde kınamaları için baskı uygulamaktaydı. Bundan kaçınmanın getirebileceği ciddi sonuçlar vardı. Bazı kadınlar sırf "düşman eşi" olmaktan dolayı tutuklandı ve çocuklarıyla birlikte ya da tek başına çalışma kamplarına gönderildi. Bazıları ise evlerinden çıkarıldı, işlerinden atıldı, karnelerden ve yurttaşlık haklarından yoksun bırakıldı. Maaşları azaltma, tasarrufları dondurma ve kiraları yükseltme gibi mali baskılara da başvurulmaktaydı. Kadınları kocalarını reddetmeye özendirmek amacıyla, normalde bir çifte 500 rubleye mal olan boşanma masrafı bir mahkûmu boşama durumunda sadece 3 rubleye indirildi.[148]

Kadınların bu baskılara direnmeleri ve kocalarının yanında durmaları olağanüstü esneklik ve epeyce cesaret gerektiren bir şeydi. Vasili Dudarev 1937'de tutuklandığında, İrina'yla evliliği yaklaşık on beş yılı bulmaktaydı. 1920'lerin başlarında her ikisinin de öğretmenlik eğitimi gördüğü sırada Smolensk'te tanışmışlardı. İç Savaş'a katılmış bir Bolşevik olan Vasili, Orel'de üst düzey Parti yetkililerinden biri konumuna yükseldi. 1933'te Rostov'a yakın ve Don Nehri ağzında bir kent olan Azak'a gönderildi ve oranın Parti şefi oldu. İrina da bir mensucat fabrikasına girdi. Siyasetle ilgilenen bir kişi değildi, ama Vasili'ye sevgisinden dolayı Parti'ye katıldı ve bir "Partili eş" haline geldi. İrina kocasının tutuklanması üzerine, onu aramaya koyuldu – sadece zindanlarda değil, Pazar akşamları mahkûmlarla dolu trenlerin çalışma kamplarına doğru yola çıktığı 30 kilometre ötedeki Rostov ve Bataisk demiryolu depolarında da aradı onu:

> Kocamı bulma ve böylece ona yolculuk için bazı şeyler verme umuduyla trenlerin yanında raylar boyunca yürürdüm. Birçok konvoy gördüm. Buzla kaplı yük vagonlarının kapıları çivilerle sımsıkı kapatılmıştı; üst taraftaki pencereler bile ufak bir gedik bırakacak şekilde teneke parçalarıyla örtülmüştü. Vagonların içinden gelen boğuk uğultuları duyabiliyordum. Tre-

147 *The Diary of Nina Kosterina* (Londra, 1972), s. 35, 44, 53, 85, 163, 165.
148 M. Baytalski, *Notebooks for the Grandchildren: Recollections of a Trotskyist Who Survived the Stalin Terror* (New Jersey, 1995), s. 334–5.

> nin yanında ilerlerken, "Orada Dudarev var mı?" diye seslenirdim. Uğultu diner ve bazen bir ses "Yok," diye cevap verirdi. ... Derken bir gün nihayet beklediğim cevap geldi. "Dudarev mi? Evet." Konuşan tren muhafızıydı. ... Hazırladığım temiz elbiseleri çıkardım ve ufak bir torba içinde muhafıza uzattım. "İş güçle ilgili" konularda bir pusula yazmama izin verdi. Vasili'nin onu aradığını ve onu düşündüğümü bilecek olması beni öylesine mutlu etti ki. Benden haber almayınca onu reddettiğini sanmasından çok korkmuştum. ... Pusulada muhafıza teslim ettiğim şeylerin bir listesini yazıp imzamı attım: "Her şey yolunda. Seni öpüyorum." Birkaç dakika sonra muhafız boşalmış torbamı pusulayla birlikte geri verdi. Pusulanın arkasında Vasili'nin el yazısıyla şu sözler vardı: "Hepsini aldım. Sağ ol."

İrina kocasının suçsuzluğundan asla kuşku duymadı. Defalarca NKVD tarafından çağrıldı, önüne onun suç eylemlerine ilişkin "deliller" kondu ve kocasını reddetmekten kaçınması halinde tutuklanmakla tehdit edildi; ama her seferinde karşı koydu. İrina çalıştığı fabrikada kocasının devlet aleyhine suçlarını teşhir etmesinin istendiği bir Parti toplantısını hatırlıyor. Benzer durumlarda çoğu kadın kocasının suçları hakkında hiç bilgisinin olmadığını ileri sürerdi; ama İrina cesur bir tavırla kocasının herhangi bir suç işlediğini kabul etmeye yanaşmadı:

> Ben masanın bir ucunda tek başıma otururken, geri kalan herkes öbür uçtaki komite yöneticilerine olabildiğince yakın oturmuştu. Hiç kimse benimle konuşmuyordu. Parti sekreterlerinden biri orada bulunanlara Dudarev'in bir halk düşmanı olarak tutuklandığını ve şimdi benim hakkımda karar almaları gerektiğini bildirdi. Parti üyeleri sırayla söz aldı. Sloganlar dışında söyleyebilecek şeyleri yoktu. Benim hakkımda ise sadece Parti'yi aldattığını söylediler. Onlara kocamın suçlarını anlatmam ve bunları neden gizlediğimi açıklamam için üstelediler. Hiç kimse yüzüme bakmıyordu. Sakin durmaya çalışarak ve her sözümü çok dikkatle tartarak kısaca cevap verdim. Kocamla on beş yıldan beri birlikte yaşadığımı, onu iyi bir komünist olarak tanıdığımı, onun etkisiyle Parti'ye katıldığını ve yanlış bir işe karıştığına bir an bile inanmadığımı belirttim. Bu epeyce mırıldanmalara yol açtı. Birisi bağırdı: "Ama o tutuklandı!" Sanki suçun kanıtı buydu. Hepsi sırayla konuşarak, Dudarev'in suçlarını teşhir etmemin Parti görevim olduğuna ikna etmeye çalıştılar beni. Ama hiç kimse ona yönelik suçlamalarda bulunmaya cesaret edemedi. ... Benden Dudarev'i bir halk düşmanı olarak kınamamı defalarca istediler. Her seferinde reddettim.

İrina Parti'den atıldı. Fabrikanın yönetim komitesindeki görevinden oldu ve muhasebe bölümünde daha düşük ücretli bir işe aktarıldı. Birkaç gün sonra kentin sovyeti, kocasıyla birlikte birkaç yıldan beri işgal ettiği "ilave yaşam alanı"nın karşılığını ödeme gerekçesiyle, kaldığı daireye geriye dönük yüklü bir vergi koydu. Temmuz 1938'de İrina "kocasının düşmanca faaliyetlerini ihbar etmekten kaçınmaktan" dolayı tutuklandı. Aynı yılın Aralık ayında serbest bırakıldı ve Smolensk'e döndü.[149] Dudarev ise 1937'de kurşuna dizildi.*

Yuliya Piyatnitskaya kocasının tutuklanmasından sonra neye inanacağını şaşırdı. Onun hakkında en halis duyguları beslemek istiyordu; ama kendisini çaresiz bir duruma düşürmüş olması, aileye getirdiği talihsizlikten dolayı – tıpkı oğulları gibi – ona kin duymamasını güçleştiriyordu. On altı yaşındaki İgor tutukluluğuyla Komsomol'daki arkadaşlarından kopmasına yol açan babasınca rezil edildiği kanısını taşıyordu. On iki yaşındaki Vladimir ise Kızıl Ordu'da bir kariyer düşlerini yıktığı için babasını suçluyordu. "Vova [Vladimir] babasına karşı keskin bir nefret duyuyor ve İgor için üzülüyor," diye yazmıştı Yuliya güncesine. Eski arkadaşlarının zorbalığına maruz kalan ve okulda sıklıkla başı derde giren Vladimir, üyesi olduğu Öncüler örgütündeki bir olayla sarsıldı: Başkan onu babası hakkında sorguya çekmiş ve cevap vermekten kaçınması üzerine, herkesin duyacağı şekilde şunu bildirmişti: "Baban bir halk düşmanı. Şimdi sana düşen onunla ilişkin konusunda bir karara varmandır."

Yuliya ve Vladimir sürekli kavga ediyordu. Bir keresinde ev araması sırasında NKVD'nin el koyduğu oyuncak tüfeğinin ve bazı askerlik kitaplarının geri verilmesi için Yejov'a dilekçe yazmaya yanaşmaması yüzünden öfkeye kapılan Vladimir şunu söyledi: "Babamın kurşuna dizilmemesi bir ayıp, çünkü o bir halk düşmanı." Okuldan zayıf bir notla dönmesinin yol açtığı başka bir kavgada, Yuliya tepesinin atmasıyla Vladimir'e sövüp saydı. Güncesinde belirttiği gibi, "Kötü davranışlarınla bir halk düşmanının oğlu olduğunu gösteriyorsun," dedi. Gözyaşlarına boğulan Vladimir şu karşılığı verdi: "Bir düşmanın oğlu olarak doğmak benim hatam mı? Artık annem olmanı istemiyorum, bir yetimhaneye gideceğim." Yuliya kuru bir ekmek parçasıyla onu yatağa gönderme tehdidinde bulundu. Onun "boğazını keseceğini" söyleyerek karşılık veren oğlunun yüzüne iki tokat attı.[150]

Yuliya sonunda ipleri kopardı. Dairesinden çıkarılınca ve düzgün bir iş bulmakta zorlanınca, kocasını daha da yoğun biçimde sorgulamaya başladı.

149 MSP, dos. 3, op. 10, bel. 1, sat. 1; bel. 3, sat. 7, 10–11.

150 *Golgofa*, s. 41, 46, 53–4; Vladimir Piyatnitski'yle mülakat, St Petersburg, Eylül 2005.

* İrina onun öldüğünü hiçbir zaman öğrenemedi. Kendisi 1974'te ölene kadar Sovyet makamlarına yüzlerce mektup yazarak onu aramayı sürdürdü. Bu arada 1956'da yeniden Parti'ye davet edildi, ama öneriyi reddetti.

"Kafamda yalnız bir düşünce var – Piyatnitski nasıl biri?" diye yazdı güncesine.

> 20 Temmuz 1937
> ... Dün akşam Piyatnitski'yi düşündüm ve içim öfkeyle kabardı: Bizi böylesine utanç verici bir duruma nasıl düşürebilirdi? O insanlarla birlikte çalışmasına ve yöntemlerini bilmesine karşın, bizi eziyet ve açlık dolu bir yaşama mahkûm edeceklerini nasıl önceden göremezdi? ... İnsan Piyatnitski'ye karşı keskin bir kin duymaktan kendini alamıyor. Çocuklarını mahvetti; bütün paramızı bitirdi ve üstelik pek fazla şey de bırakmadı. Peki, bizden bütün şeylerimizi çalan bu adamlar tam olarak kim? İktidar artık düpedüz keyfi terörden başka bir şey değil – ve de herkes korkuyor. Aklımı kaçıracağım. Neler düşünüyorum? Neler düşünüyorum?[151]

Yuliya güncesinde bu iç sorgulamayı altı ay boyunca sürdürerek, kocasının nasıl biri olduğunu çözmeye çalıştı. Onun casuslukla ve karşı-devrimci faaliyetlerle suçlandığını öğrendiği 7 Şubat 1938'de güncesine şunları yazdı:

> O kim? On yedi yıldır tanıdığım bu adam eğer ileri sürdüğü gibi bir profesyonel devrimciyse, talihsiz biri sayılır: Kendisinin ve başka birçok kimsenin çalışmalarını sabote eden casuslar ve düşmanlarla çevrili olmasına rağmen, basbayağı bunu görememiş demek ki. ... Ama besbelli ki Piyatnitski asla bir profesyonel devrimci değildi, bir profesyonel alçak ve bir casustu; bu durum onun neden o kadar ketum ve haşin bir adam olduğunu açıklar. Besbelli ki, kendisinin sandığı gibi bir adam değildi. ... Ve de onun için hepimizin – karısı olarak benim ve çocukların – gerçek bir anlamı yoktu.[152]

İgor 9 Şubat 1938'de tutuklandı. Okulda sınıfındayken, iki asker gelip onu aldı. Butirki zindanına atıldı. Oğlu için duyduğu endişeyle çılgına dönen Yuliya tam bir umutsuzluğa kapıldı. Vladimir'in aktardığına göre, bir sinir krizi geçiriyordu – bütün günü yatakta geçiriyor ve çoğu kez intiharı düşünüyordu.[153] Onu hayata bağlayan tek şey oğulları için yaşama fikriydi ve bunu güncesinde bir mantra gibi tekrarlamaktaydı. "Ölmek en iyisi olur," diye yazmıştı 9 Mart'ta. "Ama o zaman Vovkacığım ve İgorcuğum dünyada kimsesiz kalır. Ben onların son tutama-

151 *Golgofa*, s. 33, 42.
152 Ibid. s. 41–2.
153 Vladimir Piyatnitski'yle mülakat, St Petersburg, Eylül 2005. Mayıs 1938'den beri psikiyatrik yardım görmekteydi (*bak. Golgofa*, s. 88).

ğıyım ve bu da sağ kalmak için mücadele etmem gerektiği anlamına gelir." Ancak bazı anlarda Yuliya öylesine umutsuzluğa kapılıyordu ki, aklına gelebilen tek kurtuluş yolu bütün insani bağları koparmak, hatta oğullarıyla ilişkiyi kesmekti:

> 17 Şubat 1938
> Dün gece uygun çözümü bulduğum kanısına vardım: En kolay ve en çekici çözüm olmasına karşın, zayıf iradem ve derin kederim yüzünden ölüm diyemeyeceğim. ... Ama vardığım kanı şu: Çocuklar gerekli değil: Vovka'yı devlete ver ve sadece iş için yaşa – aralıksız çalış, sadece arada bir okumaya zaman ayır, doğaya yakın yaşa, ... hiçbir insana karşı duygular besleme. Bana iyi bir çözüm gibi göründü – kendini çalışarak tüketmek ve yakınında bunu engelleyecek kimsesi olmamak. Ne diye Vovka'yı yanımda tutayım? Ona ne yararım var? Normal bir insan gibi hayatın tadına varamayacak, Vovka için yaşayamayacak kadar büyük bir dağın altına gömülmüşüm. Onun istediği şey yaşamak, arkadaşlar arasında olmak, yani güneş, sıcak bir yuva ve anlamlı bir varoluş; oysa ben bir karşı-devrimcinin karısıyım.[154]

Yuliya kocası Osip'in ve oğlu İgor'un tutuklanma sebeplerini anlamaya çalışıyordu. Vladimir'in aksine, Osip'ten bir "halk düşmanı" olarak nefret etmek içine sinmiyordu. Güncesine şu notu düştü: "Piyatnitski'den nefret etmeyi becerememiğim için Vovka bana azap çektiriyor; ilk başta ondan eninde sonunda kesinlikle nefret edeceğimi sanıyordum; ama sonuçta benim de içimde birçok kuşku var." Babasının "masum olabileceği ve bir yanlışlığa kurban gitmiş ya da belki düşmanlarca kandırılmış olabileceği" görüşünü ileri sürerek Vladimir'i ikna etmeye çalıştı.[155] Yuliya "halk düşmanları"nın varlığına inanıyordu. Güncesinde sıklıkla "kuşkulu" insanlara işaret ediyordu ve Sovyet mahkemelerinin adaleti konusunda hiç kuşkusu yoktu. Buharin davası sırasında "muzır" insanların haklı olarak kurşuna dizilme cezasına çarptırıldığına kanaat getirdi. Siyasal bakımdan toydu ve onu saran gerçekliği anlama düzeyi yavaştı. Ailesini yıkıma uğratan felaketten dolayı Buharin'i bir günah keçisi yapmaya fazlasıyla hazırdı. Buharin'in ve dava arkadaşlarının Mart 1938'deki infazı üzerine yorumda bulunurken, "onların habis kanını akıtma"nın aslında "Parti'nin çektiği acıları ödetmede çok küçük bir bedel" olduğu kanısındaydı.

154 *Golgofa*, s. 42–3, 58.
155 Ibid. s. 57, 100.

> Bugün onları yeryüzünden silecekler, ama içimdeki nefreti azaltmaya pek yaramayacak bu. Bana kalsa onlara korkunç bir ölüm tattırırdım: Karşıdevrimcilerin yer alacağı açılacak bir müzede onlar için özel bir kafes kurulsun ve biz de gidip alıkça onlara bakalım. ... Onlar için katlanılmaz bir şey olur bu: Onları birer hayvanmış gibi seyretmeye gelen yurttaşlar. Böylece onlara karşı nefretimiz hiç dinmez. Daha iyi bir hayat kurmak için nasıl çalıştığımızı, hep birlikte nasıl kenetlendiğimizi ve liderlerimizi, hain olmayan liderlerimizi ne kadar sevdiğimizi görsünler. Faşizme karşı nasıl mücadele ettiğimizi izlerken, tıpkı hayvanlar gibi tıkınmaktan başka bir şey yapmasınlar; çünkü onlar insan olarak anılmaya layık değil.

Yuliya "sadece dürüst insanların yaşamasına ve çalışmasına izin verilen" bir gelecekteki "daha iyi hayat"ı gözlerinde canlandırırken kendi ailesi için de bir umut görmekteydi:

> Belki İgor döner, aynı şekilde Piyatnitski de – yani dürüst olması ve tabii ki düşman güruhunca işlenen suçlara bulaşmamış olması ya da bütün bu sürüngenleri açığa çıkarmada bir ihmalinin bulunmaması halinde; eğer niyeti temizse, elbette o da döner. Bunu bilmeyi ne kadar isterdim! Piyatnitski – şöyle ya da böyle suçlu musun? Parti çizgisiyle görüş ayrılığına düştün mü? Liderlerimizin birine bile karşı çıktın mı? İşin doğrusunu bilsem, hayatım nasıl da daha kolay olurdu. Ve de İgor söz konusu olduğunda, aklıma F—'nin sözleri geliyor. "İyi yapılan her şey ateşe dayanır. Bir şey ateşe dayanmıyorsa, ona ihtiyacımız yok demektir."[156]

Yuliya ateşe güvenmeye karar verdi: Eğer Osip masumsa, o da terörü atlatacaktı.

Piyatnitski oğlunun da tutulduğu Butirki hapishanesine konuldu. Lev Razgon Nisan 1938 başlarında onunla (yirmi beş kişi için yapılmış olan, ama altmış yedi kişinin kaldığı) kalabalık bir koğuşta karşılaştı. Ama "yüzü yara izleriyle dolu, sıska ve çöküк bir yaşlı adam [Piyatnitski o sırada elli altı yaşındaydı]" vardı karşısında.

> [Piyatnitski] yüzüne baktığımı görünce, bu izlerin sorgucusuna ait kemerin metal tokasından kaldığını açıkladı. Onu 1937'nin ilk aylarında görmüştüm. ... Karşımda duran adam daha önce gördüğüm kişiyle alakasız

156 Ibid. s. 52, 61; Vladimir Piyatnitski'yle mülakat, St Petersburg, Eylül 2005.

> denecek kadar tamamen tanınmaz haldeydi. Sadece gözleri aynı parlaklığı taşıyordu, artık çok daha hüzünlü olmakla birlikte hâlâ canlıydı gözleri. Çok büyük bir manevi ıstırabı dışa vuruyordu.

Piyatnitski ona soruşturmasının gidişatını, neyle suçlandığını sordu. Ardından Razgon ona aynı soruyu yöneltti:

> Bir süre suskunluğa gömüldükten sonra, akıbeti hakkında bir hayale kapılmadığını, davasının sona doğru ilerlediğini ve buna hazırlıklı olduğunu söyledi. Bana nasıl aralıksız sorgulandığını, kendisine ne tür işkenceler yapıldığını, tam istenen ifadeyi koparmak için kıyasıya dövüldüğünü ve öldüresiye dayak atmakla tehdit edildiğini anlattı. Daha konuşmasını bitirmeden onu yeniden sorguya almaya geldiler.[157]

Piyatnitski 10 Nisan'da nakledildiği Lefortovo hapishanesinde sistematik olarak işkenceden geçirildi ve 12 Nisan'dan mahkemeye çıktığı Temmuz sonlarına kadar her gece sorgulandı. Bedensel baskı yöntemlerine başvurulduğunu inkâr eden baş sorgucusuna göre, Piyatnitski'nin davranışı "sakin ve ölçülüydü; ama bir ara bir sebeple gergin haldeyken, su içmek için izin istedi ve su sürahisinin yanına varınca başını sürahiye vurdu".[158] Osip 27 Temmuz'da diğer 137 tutukluyla birlikte Yüksek Sovyet Askeri Mahkemesi'nde yargılandı. Troçkistlerden ve Komintern'deki sağcılardan oluşan bir faşist casus çetesinin liderlerinden biri olmakla suçlandı. Yejov bir mahkûm listesini Stalin'e gönderdi. Kremlin'deki Devlet Başkanlığı Arşivleri'nde duran listenin başında elle yazılmış kısa bir talimat vardır: "138 kişinin tamamını kurşuna dizin. Y. St[alin]. V. Molotov."[159]

Yuliya'nın bunlardan hiç haberi yoktu. Oğluna bir koli ulaştırmak için Butirki kapısındaki kuyruklara girdiğinde, Piyatnitski'nin de orada tutulduğunu bile bilmiyordu. Osip'ten haber alamama süresi uzadıkça, onun suçsuz olabileceği umudunu beslemesi o ölçüde güçleşti. Herkes ona Osip'i unutmasını, kendisini ve iki oğlunu düşünmesini söylüyordu. Lefortovo hapishanesinde Osip'e yönelik işkencenin yeniden başladığı 12 Nisan'ın gecesinde Yuliya bir kâbus gördü. Rüyasında bir kedi ona eziyet ediyordu. Bunun manidar olduğunu düşündü ve oğlu İgor'un Butirki'de işkence gördüğüne işaret olup olmadığını merak etti. (Hapishane kuyruğundaki kadınlardan böyle şeylerin yapıldığına dair söylentiler duy-

157 I.. Razgon, *True Stories* (Londra, 1997), s. 131.
158 Starkov, "The Trial", s. 1307.
159 *Lubyanka. Stalin i glavnoye upravlenye gosbezopasnosti NKVD, 1937–1938* (Moskova, 2004), s. 544.

muştu.) İgor'un acı çekiyor olabileceği düşüncesi Yuliya'nın Osip'e yönelik duygularını değiştirdi ve bu durum güncesine şöyle yansıdı:

> Hayatım aşağıya doğru sonu gelmez bir sarmala dönüştü. Fısıltıyla kendi kendime konuşuyorum ve tam bir çaresizlik hissediyorum – Piyatnitsa [Piyatnitski] ve İgor için, ama özellikle zavallı oğlum için. On yedi yaşının baharını berbat, karanlık ve pis bir hapishanede yabancılarla dolu bir koğuşta geçiriyor. Asıl nokta onun masum olması. Piyatnitski sonuçta hayatını yaşadı – kendisini kuşatan düşmanların farkına varamadı ya da yozlaştı; bu da şaşırtıcı değil, çünkü kendisini siyasete adamıştı, ama İgor...[160]

Osip için bir şey yapmanın artık çok geç olduğu düşüncesi, Yuliya'nın henüz önünde bir hayat bekleyen İgor'a yardımcı olmak üzere gereken her şeyi yapma kararlılığını pekiştirdi. Kocasının suçlu olma ihtimalini kabullenmişti. Ama on altı yaşındaki oğlunun herhangi bir suça karışmış olabileceğini kabullenmeye hazır değildi. Böylece oğlunu kurtaracağı umuduyla kocasını reddetmeye karar verdi.

Moskova'daki başsavcılık bürosuna gitti. Kendisine Piyatnitski'nin devlet aleyhine ciddi bir suç işlediği bildirilince, şu karşılığı verdi: "Durum böyleyse, o artık benim için hiçbir şey ifade etmiyor." Başsavcı Yuliya'ya yeni bir yaşama başlamayı öğütledi. NKVD için çalışmak istediği cevabını alınca, onu resmî bir başvuruda bulunmaya teşvik ederek, destek olma sözünü verdi. Yuliya'ya göre başsavcı sempatik bir adamdı:

> Sıcak bir şekilde onunla tokalaştım. Belki bu hiçbir zaman dışa vurmaktan kendimi alamadığım bir heyecanla aşırı bir duygusallık gösterisi oldu; ama bu adama yakınlık duydum. Zor olmakla birlikte gerekli bir görevi vardı ve bir yoldaş olarak ona saygımı ifade etmek, Partimizde hınzırların kökünü kazımakta olan yoldaşlara manevi desteğimi göstermek istedim. Bir kez daha vurgulayayım: Çektiğim acılara rağmen ve masum kişilerin feda edilmesi (oğlum İgor bunlardan biri olmasın!) ihtimaline rağmen, ilkelere bağlı kalmak, disiplinli ve sabırlı olmak, aktif bir katkı sağlamanın yolunu kesinlikle bulmak zorundayım; yoksa insanlar arasında bana bir yer olmayacak.

Böylece kocasından vazgeçen Yuliya artık ona kötü gözle bakmaya hazırdı. Güncesine 16 Nisan'da şunları yazdı:

160 *Golgofa*, s. 80.

> Ah, anlayamıyorum işte! Ama eğer öyleyse, ondan o kadar iğreniyorum ki, onun alçak ve korkak, ama benim için anlaşılmaz ruhundan o kadar nefret ediyorum ki! ... Ah, ne de güzel numara yaptı! Bütün o casusların, provokatörlerin ve bürokratların "sıcak muhabbeti"yle niçin sarıldığını anlıyorum şimdi. Ama muhakkak ki gerçek dostları yoktu. Aslında bana hiç açılmayan ruhu kararmış bir adamdı o. ... Belki Parti'yi hiç sevmedi, belki Parti çıkarlarını hiç içtenlikle benimsemedi, kim bilir? Ama bizler için, benim hakkımda ve çocuklar hakkında ne düşünüyordu?[161]

Üç hafta sonra İgor üç kişilik bir mahkemenin karşısına çıkarıldı ve karşı-devrimci bir öğrenci grubunu örgütlemekle suçlandı; mahkeme bile bu kadar abes bir ithamı dikkate almadı, ama anti-Sovyet ajitasyon gibi daha hafif ve daha muğlak bir suçlamayla onu bir çalışma kampında beş yıl cezaya çarptırdı.* Yuliya'ya oğlunun mahkûmiyet kararı 27 Mayıs'ta bildirildi. İsterik bir ruh haline girdi ve başsavcıdan kendinin de tutuklanmasını istedi: "Eğer o suçluysa, ben de suçluyum." O akşam olaylara kafa yorarken, Büyük Terör'ü anlama yoluna el yordamıyla girdi:

> Belki Piyatnitski gerçekten kötüydü ve onun yüzünden hepimiz çürümek zorundayız. Ama Piyatnitski'nin aslında nasıl biri olduğunu ve İgor'un ne suç işlediğini öğrenmeden ölmek zor geliyor bana. Oğlum yanlış bir şey yapmış olamaz. Öyleyse neden onu aldılar? Bir düşmanın oğlu olmasından dolayı ileride suç işleyebilecek biri olarak görüldüğü için olabilir mi? ... Devletin güvenmediği, ama işgücünü kullanabileceği bir toplumsal kesimi zorla seferber etmenin bir yolu olabilir mi bu? Bilemiyorum, ama mantıklı. Haliyle durum böyleyse, İgor ve onunla aynı konumdaki bütün diğer insanlar asla geri gelmeyecek demektir. Devlet açısından yararlı bir amaca hizmet edecekler, ama hayattan kopacaklar. Her halükârda geride kalmak, ne olacağını bilmeksizin beklemek dehşet verici.[162]

Yuliya da 27 Ekim 1938'de tutuklandı. O sırada otuz dokuz yaşındaydı. Tutuklanırken el konulan güncesi, kocasıyla birlikte devlete karşı tertibe girişmekten mahkûm edilmesinde delil olarak kullanıldı. Kuzey uçtaki Murmansk bölgesin-

161 Ibid. s. 83–4.

162 Ibid. s. 99.

* İgor 1941'de bu sefer "halk düşmanı" çocuklarını kapsayan bir "karşı-devrimci tertip" örgütleme suçlamasıyla yeniden karşı karşıya kaldı ve cezasına beş yıl daha eklendi. Leningrad'a 1948'de dönüşünden kısa bir süre sonra karşı-devrimci ajitasyondan dolayı tekrar tutuklandı ve beş yıllık cezayla gönderildiği Norilsk çalışma kampında sekiz yıl kaldı.

de bulunan Kandalakşa çalışma kampına gönderildi. Daha yeni bir ameliyattan çıkmış olması nedeniyle çok hasta olmasına karşın, Vladimir'i de yanına almak zorunda bırakıldı. Kandalakşa'da Yuliya kampa yakın Niva-GES adlı hidroelektrik santralin inşaatında çalışmaya giderken, barakada kalan oğlunu bir NKVD muhafızı günde iki öğün besledi. Oraya varışlarından kısa bir süre sonra Vladimir kaçarak Moskova'ya ulaşmayı başardı. Orada çeşitli okul arkadaşlarının evlerinde barındı; bunlardan biri de babası Stalin'in kişisel sekretaryasında çalışan Yevgeni Loginov'un ailesiydi. Daha önce Loginov ailesi Piyatnitski'lere sırt çevirmişti, ama bir şey tutumlarını değiştirmelerine yol açtı. Sıradan nezaket gereğiydi belki bu. Vladimir üç ay Loginov ailesinin yanında kaldı. Derken bir akşam aile içindeki bir konuşamaya kulak misafiri oldu: Piyatnitski'nin oğlunu evine almakla Yevgeni'nin babasının başı derde girmişti. Vladimir onlara daha fazla sıkıntı vermemek için gidip Moskova Sovyeti'ne teslim oldu. Konuştuğu yetkili Piyatnitski'nin Ekim 1917'den eski bir yoldaşıydı. Vladimir'e sandviç ısmarladıktan sonra polisi çağırdı. Vladimir "halk düşmanı" çocuklarının Sovyetler Birliği'nın çeşitli yerlerindeki yetimhanelere gönderildiği eski Danilov Manastırı'ndaki NKVD gözaltı merkezine gönderildi.[163]

Yuliya Mart 1939'da Niva-GES'teki üç işçi arkadaşınca ihbar edildi. İddiaya göre, kocasının haksız yere tutuklandığını, suçsuz olduğunu ve onun sadece Stalin'i proletaryanın bir önderi olmaya uygun bulmadığını düşündüğünü söylemişti. Anti-Sovyet ajitasyondan suçlu bulunan Yuliya, Kazakistan'daki Karaganda çalışma kampında beş yıl cezaya çarptırıldı. İgor kampın sanayi bölümünde kalan bir mahkûmdu ve Yuliya bir şekilde onunla orada buluşmayı ayarladı. "Olağanüstü ve çok hüzünlü bir günü birlikte geçirdik," diye hatırlıyor İgor. "Ardından [kampın kadınlar bölümüne] geri gitti." Bedensel bakımdan kırılgan ve zihinsel bakımdan dengesiz olan Yuliya, kamp yaşamının güçlüklerine katlanacak durumda değildi. Hâlâ güzel olduğu için, kamp komutanının ilgisini çekti. (Bu ilgi İgor'u ziyaret etmesine niçin izin verildiğini açıklıyor olabilir). Ama onun cinsel yılışmalarına yüz vermemesi, bir set inşasında el emeği gerektiren ağır bir işte çalışarak cezalandırılmasını getirdi. Her gün beline kadar dondurucu suda on altı saat kalarak toprağı kazıyordu. Hasta düştü ve 1940 kışında kayda geçmeyen bir tarihte öldü.

Çalışma kamplarından serbest bırakılmasından sonra 1958'de, İgor'a ailenin yaşlı bir tanıdığı uğradı. Zina adlı bu kadın kendisinin de mahkûm olduğu Karaganda kampında annesini görmüştü. Onun kamp hastanesinde öldüğünü ve bir toplu mezara gömüldüğünü söyledi. İgor 1986'da artık seksenine var-

163 Vladimir Piyatnitski'yle mülakat, St Petersburg, Eylül 2005.

mış aynı kadın tarafından bir kez daha ziyaret edildi. Önceki görüşmede ona yalan söylediğini anlattı; çünkü annesi ölümüne ilişkin ayrıntıları İgor'dan saklaması için söz verdirmişti (ve itiraf ettiğine göre, kendisi de işin doğrusunu söylemekten korkmuştu). Ama bir süre önce rüyasına giren Yuliya'nın oğlunu sormasını, İgor'a annesinin son günlerini anlatması gerektiği yolunda bir işaret olarak yorumlamıştı. Yuliya'nın hastanede öldüğü doğru değildi. Zina Aralık 1940'ta Karaganda kampında onu görmeye gittiğinde, önce hiç kimse nerede olduğunu söylememişti. Daha sonra bir kadın stepin ortasındaki bir koyun ağılını işaret ederek, onu orada bulabileceğini belirtmişti. Zina yürüyerek ağıla gitmiş ve Yuliya'yı donmuş toprak üstünde koyunların arasında görmüştü:

> Can veriyordu, bütün vücudu ateşten şişmişti, kızgın ateş gibi yanıyor ve titriyordu. Koyunlar bekçi gibi çevresinde toplanmış olsa da, rüzgâra ve tümsekler halini almış kara karşı bir koruma sağlayamıyordu. Onun yanına çömeldim, doğrulmaya çalıştı, ama takati yoktu. Elini alıp nefesimle ısıtmaya çalıştım.
>
> "Kimsin?" diye sordu. Ona ismimi söyledim ve senin yanından geldiğimi, benden onu bulmamı istediğini belirttim. ...
>
> Nasıl da heyecanlandı. "İgor – oğlum," diye fısıldadı, donmuş dudakları arasından. "Küçük yavrum, ona yardım et, sana yalvarıyorum, sağ kalmasına yardımcı ol." Onu yatıştırdım ve sanki elimdeymiş gibi, sana göz kulak olacağıma söz verdim. "Bana söz ver," diye fısıldadı Yuliya. "Ona annesinin nasıl öldüğünü anlatma. Bana söz ver ..."
>
> Yarı sayıklıyor gibiydi. İyice yanına büzüldüm ve söz verdim. Derken arkadan bir muhafız bağırdı: "Nereden geldin? Buraya nasıl girdin?" Muhafız beni kaptığı gibi kargatulumba koyun ağılının dışına çıkardı. "Kimsin sen?"
>
> Bir alet atölyesinin bölüm şefi olarak geldiğimi ve tesadüfen kadını bulduğumu açıkladım. Ama gözaltına alındım. Bana gördüğüm şey konusunda ağzımdan tek bir söz kaçırmamam gerektiği bildirildi: "Ağzını kapat ve hiçbir şey söyleme!"

Yuliya koyun ağılında öldü. Hasta düşünce oraya bırakılmış ve hiç kimsesinin yanına gitmesine izin verilmemişti. Öldüğü yere gömüldü.[164]

164 *Golgofa*, s. 114–16.

5

TERÖRÜN KALINTILARI
(1938-41)

1

Tarih 28 Temmuz 1938'di, ılık bir yaz akşamıydı. Nelli'nin ninesi bahçeye ahududu toplamaya giderken, onu kız kardeşi Angelina'ya göz kulak olması için bırakmıştı; annesi Zinayda Buşuyeva da bebek yaştaki erkek kardeşine bakıyor ve yemeği hazırlıyordu. Dokuz ay önce babasının tutuklanmasından beri, Nelli henüz dört yaşında olmasına karşın, ev işlerine yardım etmeye alışmıştı. Zinayda küçük Slava'yı emzirirken, ön kapı açıldı ve içeriye iki NKVD askeri girdi. Kadına hemen giyinmesini söylediler ve onu çocuklarıyla birlikte Perm'in merkezindeki NKVD karargâhına götürdüler. Birkaç dakika sonra Nelli'nin ninesi ahududu sepetiyle döndüğünde, ev bomboştu ve ailesi yoktu.

NKVD binasında sorgucu, iki kızın çocuk yurtlarına gönderilmesi için gerekli işlemleri yaptı. "Anneniz uzun bir iş yolculuğuna çıkacak," diye açıkladı Nelli'ye. "Onu bir daha göremeyeceksiniz." Zinayda çılgına döndü. İki muhafız kızlarını almaya geldiğinde çığlıklar atmaya başladı ve kendisini tutmaya çalışan diğer muhafızları ısırdı. Nelli götürülürken dönüp arkaya baktığında, annesinin tokatlandığını gördü. İki kız kardeş farklı yurtlara gönderildi – Nelli daha koyu tenli olduğu gerekçesiyle bir Yahudi yetimhanesine, Angelina ise yakındaki bir çocuk yurduna. "Halk düşmanı" aileleri parçalamak ve çocuklara yeni bir kimlik vermek NKVD'nin politikasıydı.

Zinayda'nın zatürree olan ve emzirilmesi gereken Slava'yı yanında tutmasına izin verildi. Anne ve oğul üç hafta boyunca kalabalık bir hapishane koğuşunda tutuldu. Kocasını ihbar etmekten kaçınmakla suçlanan Zinayda, Kazakistan'daki



Angellna ve Nelli Buşuyeva, 1937

Karaganda kamp kompleksine bağlı Vatan Hainlerinin Eşleri İçin Akmolinsk Kadın Çalışma Kampı'nda (ALZhIR) sekiz yıl cezaya çarptırıldı. Perm'den Akmolinsk'e Eylül 1938'de nakledilen kalabalık bir kadın mahkûm kafilesinde yer aldı. Yola çıkacakları gün küçük gruplar halinde atlarla ve kağnılarla istasyona taşınmayı beklerken, kentin meydanlarından birinde saatlerce diz çökmüş halde oturmaya mecbur edildiler. Perm sakinleri kafilenin etrafında dikilip temaşaya koyuldular; ama hiç kimse mahkûmlara yardım etmeye çalışmadı. Sadece Zinayda'nın annesi onu Slava'yla birlikte meydanın ortasında görünce, ona bir kazak ulaştırmak için muhafızlardan birine yanaştı. "Çekil be, moruk kadın," dedi muhafız, tüfeğinin ucuyla onu iterek. İstasyonda kafile davar vagonlarına bindirildi. Trenin 1.500 kilometrelik bir yolculuk sonunda Akmolinsk'e varması on günü buldu. Zinayda adi suçluların bulunduğu bir vagondaydı. İlk başta onu taciz ettiler ve kamptan erken tahliye edilmelerini sağlayacağını sanarak, bebeğini elinden almaya çalıştılar; ama birkaç gün sonra Slava'nın hastalığı ağırlaşınca, anneye acıdılar ve bebeğe süt getirmeleri için muhafızlara bağırdılar. Kafile kampa vardığında, Zinayda oğlunu Karaganda kamplarının idari merkezi Dolinka'daki yetimhaneye bırakmak zorunda kaldı. Onu beş yıl boyunca göremedi. Uzman bir muhasebeci olmasından dolayı, Zinayda'ya kamp bürosunda çalışması önerildi. Bu bir mahkûm için ayrıcalıklı bir görevdi, ama Zinayda bunun yerine en ağır tarım işinde çalıştırılması için yalvardı. "Düşünecek zamanım olursa aklımı kaçırırım," diye açıkladı kamp komutanına. "Üç çocuğumu kaybettim. El emeğine dayalı bir işte çalışıp kendimi unutayım."

Zinayda'nın annesi meydanda kızını kucağında Slava'yla birlikte diz çökmüş halde gördükten sonra, Angelina ve Nelli'yi aramaya koyuldu. İki oğlunun yardımıyla, birkaç hafta sonra Nelli'yi buldu. Ama Angelina'ya ancak 1940 ilkbaharında ulaşabildi. O sırada dört yaşına girmiş olan Angelina, olayı biraz hatırlayabilecek kadar büyüktü:

> Vitiya dayının oğlu, kuzenim Gera yetimhaneye yakınmış meğer. Bir gün yetimhane çocukları nehir kıyısında ikişerli uzun bir sıra halinde yürüyüş yapıyordu ve ben sıranın en sonundaydım. O sırada anne babasıy-

> la birlikte nehir kenarında gezmeye çıkmış olan Gera beni hemen tanıdı. "Bakın, bizim Aka orada!" diye bağırdı. Herkes durdu. Bayağı bir didişme yaşandı. Yetimhanede görevli kadınlar akrabalarımın bana yaklaşmasına izin vermedi; ama Vitiya dayı onlardan biriyle konuşmuş ve bana Aley ya da Angelina dendiğini, gerçek adımın kesin bilinmediğini öğrenmiş. ... Ninem yetimhaneye dilekçeler yazmaya başladı ve derken bir gün beni almaya geldi. ... O günü hatırlıyorum. Yanında getirdiği parlak tokalı bir çift kırmızı pabucu bana giydirdi. Ayaklarımı havaya kaldırıp pabuçların tabanlarına baktım – pürüzsüz, tertemiz ve kıpkırmızı görünüyorlardı. İkide bir üstlerindeki tozu siliyordum. Çok parlak renge bayıldığımdan, pabuçları ayaklarımdan çıkarıp tabanlarını yalamak geliyordu içimden. Ama ninem şunu söyledi: "Yeter artık, pabuçlarını kendi haline bırak, haydi, bacın Nelli'nin yanına gidelim." O andaki kafa karışıklığım hâlâ belleğimde canlı. Bacı ne demekti? Nelli kimdi? Hiçbir fikrim yoktu. Yetimhaneden çıktığımızda, bir kız girişin yanında bekliyordu. "Bu Nelli, bacın," dedi ninem. "E, ne olmuş?" diye karşılık verdim. Anladığım tek şey adının Nelli olduğuydu; ama bacının ne demek olduğunu çıkaramadım. Kız bana doğru geldi. Kısa siyah saçlıydı. Üstünde gri bir trençkot vardı. Yakanın ucunu çiğniyordu. "Yakayı niçin yiyor?" demem üzerine, ninem ona çıkıştı: "Bak, yine yakanı kemiriyorsun!"[1]

Angelina'nın çocukluk anılarında açlık duygusu ağır basıyor. Yetimhanenin günlük yemeği (kuru esmer ekmek ve bulanık bir lapa) o kadar yavandı ki, parlak kırmızı pabuçlara ilk tepkisi onları birer domates gibi yemeye kalkışmak olmuştu. Nelli ve ninesiyle birlikte kalması, çok daha iyi bir duruma kavuşmasını sağlayamadı. Çalışamayacak kadar yaşlı ve hasta olan ninesi, Zinayda'nın 1938'de tutuklanmasından sonra aile evinden çıkarıldığı için, bir komünal dairenin küçük bir odasında feci yoksulluk içinde yaşamaktaydı. 1941 yılına varıldığında, Perm'de (1940'tan sonraki adıyla Molotov'da) kıtlığa yakın koşullar vardı. Ana bulvarların birçoğu seçkin kent sakinleri için sebze bostanlarına çevrilmişti, ama Angelina'nın ninesi onlardan biri değildi. "Her türlü şeyi yemeyi öğrendik," diye hatırlıyor Angelina. "Ihlamur ağaçlarının ilkbahar yaprakları, ot ve yosun, bizden daha iyi durumdaki insanların çöp bidonlarından topladığımız patates kabukları." Angelina açlığını bir utanç ve aşağılanma kaynağı olarak kavramaktaydı. Alt tabakaya mensup bir insan olmasını tanımlayan şey anne babasının– henüz anlayamayacak kadar küçük olduğu bir kavramla – "halk düş-

1 MP, dos. 4, op. 2, bel. 2, sat. 7–10.

manı" olarak tutuklanmasından ziyade açlıktı. Angelina fabrika işçilerinin yaşadığı sokak karşısındaki evin oğlanlar çetesinin sataşmalarına maruz kalmaktaydı. Onun çöp bidonlarından patates kabuklarını aldığını bilen oğlanlar, sokakta yanlarından her geçişinde onunla alay ediyorlardı. Angelina dilini tutmayı ve cevap vermemeyi öğrendi. Ama bir gün çetenin reisi, fabrika yetkilisi bir ailenin en büyük oğlu sokaktaki bir dilenciye tereyağı sürülmüş bir parça ekmek verdi. "Bunu sırf görmem için yaptı," diye hatırlıyor Angelina. "Beni aşağılamak istiyordu ve ben de kendimi tutamadım. Tereyağlı ekmeğin görüntüsü o kadar iç açıcıydı ki, ona sahip olmak için her şeyi verirdim ve bir dilenciye verilmesine dayanamadım. Oğlanlara bağırdım: 'Ne yapıyorsunuz? O ekmeğin üstünde tereyağı var!' Hepsi kahkahalarla güldü bana."[2]

Büyük Terör sırasında anne babasını yitiren birçok çocuk gibi, Angelina da bu kaybın tam farkında değildi. Anne babasını hatırlayamıyordu; onlar tutuklandığında daha iki yaşındaydı. Bu yüzden onları hatırlayacak kadar büyük olan Nelli'nin aksine, ortadan kayboluşlarına bağlı bir acı duygusundan yoksundu. Okumayı öğrendikten sonra kitaplardan, özellikle de Napolyon'a ve Moskova yangınına ilişkin gözde hikâyelerinden esinlenerek anne babasının ölümüyle ilgili hayaller kurmaya başladı. Savaş sonrası yıllarda, yaklaşık on yaşındayken yaşadığı bir olayı hatırlıyor:

> Ninemin arkadaşlarından biri bizi ziyarete gelmişti. Annemden ve babamdan söz etti. Ninem odamızın duvarlarına bütün çocuklarının resimlerini asmıştı. Kadın her bir fotoğrafı işaret ederek kim olduğunu sormaya başladı.
>
> "O kim?"
>
> "Nina teyze," diye karşılık verdim.
>
> "Ya o?"
>
> "Sanya dayı."
>
> "Ya o?"
>
> "Nelli'nin annesi."
>
> "Ne demek Nelli'nin annesi? O senin de annen."
>
> Hemen karşılık verdim: "Yo, o benim annem değil, Nelli'nin annesi."
>
> "Peki, senin annen nerede?"
>
> "Annem Moskova yangınında öldü."[3]

Angelina'nın yaşamında asıl anne figürü ninesiydi. Onu ve ablası Nelli'yi

2 MP, dos. 4, op. 2, bel. 2, sat. 5. *Ayrıca bak.* MM, dos. 4, op. 11, bel. 2, sat. 40–41.
3 MP, dos. 4, op. 2, bel. 2, sat. 10.

çocuk yurtlarından kurtaran ve sonunda annelerine kavuşmalarını sağlayan oydu. Ninelerince kurtarılan çocuklara dair hikâyeler o dönemin olağan olayıydı. Büyük Terör'ün başlangıcından itibaren sindirilen ailelerin dağılmış kalıntılarını bir arada tutmak için uğraşma görevi çoğu kez ninelere düştü. Onların sayısız kahramanlıkları Sovyet tarihinin en güzel işleri arasında sayılmaya layıktır.

Natalya Konstantinova ve kız kardeşi Yelena anne babalarını Büyük Terör sırasında kaybettiler. Babaları Ekim 1936'da tutuklandı ve Mayıs 1937'de kurşuna dizildi. Anneleri Liyudmila da bir "halk düşmanı"nın karısı olmaktan dolayı ertesi Eylül ayında tutuklandı ve Magadan yakınındaki bir çalışma kampında sekiz yıl cezaya çarptırıldı. On yaşındaki Natalya ve on iki yaşındaki Yelena bir yetimhaneye gönderildi. Onları oradan çelik gibi sinirlere sahip sevecen ve kibar bir kadın olan Yelena Lebedeva adlı ninelerinin NKVD'yle vardığı bir anlaşma kurtardı. Moskova'da tanınmış bir tüccar ailenin kızı olarak 1879'da doğan Yelena, dört yıllık eğitiminin ardından on yedi yaşında evlenmiş ve dördüncüsü Liyudmila (1903) olmak üzere yedi çocuk doğurmuştu. Torunlarının serbest bırakılması için NKVD merkezine başvurduğunda, kızları ancak onlarla birlikte sürgüne gitmeyi kabul etmesi halinde alabileceği bildirildi; eğer onları yetimhanede bırakırsa Leningrad'da kalabilirdi. Yelena hiç duraksamadı, kızları yanına aldı, mal varlığını sattı ve tren biletlerinin parasını cebinden ödeyerek, Orenburg ve Kazakistan arasındaki step bölgesinde ücra bir kasaba olan Ak-Bulak'a doğru yola çıktı. (Bütün sürgünlerin gidiş biletlerinin NKVD tarafından ödendiğini oraya vardıktan sonra öğrendi.)

Ak-Bulak Rusya'yı Orta Asya'ya bağlayan ana hat üzerinde küçük ve tozlu bir demiryolu istasyonuydu. Kasabanın esas olarak Ruslardan ve Kazaklardan oluşan ve yetişkinlerinin birçoğu demiryolu işletmesinde çalışan 7.000 kişilik nüfusu dışında, işsiz siyasal sürgünlerin oluşturduğu hatırı sayılır bir topluluk da vardı. Elli sekiz yaşında bir ninenin yapabileceği bir iş kesinlikle yoktu. Ama Leningrad'daki akrabaları ona düzenli olarak az miktarda nakit paranın yanı sıra, pazarda satabileceği ya da dostluklarını kazanmaya çalıştığı yerel kadınlarla alışverişlerde takas edebileceği mallar gönderdiler. Yelena kiralık bir oda bulamayınca, satın aldığı bir kulübeye torunlarıyla birlikte yerleşti ve daha sonra burayı bölerek bir kısmını başka bir sürgün aileye kiraladı. Kulübe kasabanın 19. yüzyıldan kalma en eski binalarından biriydi; deve gübresinden kerpiçlerle yapılmış ve kilden bir çatıyla örtülmüştü. Kışın bir kil ocakta tezek yakarak ısınıyorlardı. Bölgede kıtlığın hüküm sürdüğü ilk yılda, yani 1938–9'da gerçek bir hayatta kalma mücadelesi verdiler. Kızların giyecek ayakkabıları yoktu. Sürgün çocukları için teneke baraka biçiminde yapılmış okula çıplak ayakla gidip geli-



Yelena'nın Ak-Bulak'ta torunlarıyla birlikte yaşadığı ev, 1940'lar

yorlardı; burası demiryolu işçilerinin çocuklarına mahsus tuğla yapılı okuldan ayrıydı. Ama kızlar derslerinde başarılıydı ve ikinci yılda diğer okula geçmelerine izin verildi. Hatta Öncüler örgütüne girdiler. Sürgünler ve demiryolcular arasındaki ilişkiler iyiydi. "Kimse bizi sürgün olarak anmazdı," diye hatırlıyor Natalya. Her iki kızın Komsomol'a katılmak için başvurduğu 1942'ye kadar kimse babalarının bir "halk düşmanı" olduğuna işaret etmedi; üstelik Komsomol'a girişlerinin önüne bir engel çıkaran da yerel çocuklardan biri değil, Moskova'dan gönderilmiş bir ailenin çocuğuydu.[4]

Natalya Ak-Bulak'ta 1938'den 1945'e kadar geçirdiği yıllara dönüp baktığında, çektikleri bütün sıkıntılara rağmen, kendisinin ve kız kardeşinin mutlu bir çocukluk yaşadığı kanısını taşıyor. "Ninemizin küçük dünyasında büyüdüğümüz için çok şanslıydık. Hiçbir zaman yeterince yiyeceğimiz ve bizim diyebileceğimiz pek fazla eşyamız olmadı, ama ninemiz tarafından sevildiğimiz için mutluyduk. Hiç kimse bunu bizden çalamazdı." Okuldaki arkadaşları sıklıkla Natalya'ya anne babasının nerede olduğunu soruyordu. O da böyle sorulardan kaçınmaya çalışıyordu. İnsanların "tutuklandıklarına göre bir suç işlemiş olmaları gerektiğini" sanmalarından korktuğu için, anne babası hakkında hiç konuşmadı. Onların tutuklanışı Natalya için bir utanç ve kafa karışıklığı kaynağıydı. Ne yaptıklarını ya da niçin ortadan kaybolduklarını anlayamıyordu. Ama suçsuz olduklarından bir an bile kuşkuya düşmedi. Natalya'ya göre, bu inancın ayakta kalmasında ninesi can alıcı bir rol oynadı: Eğer o olmasa, daha sonraları Öncüler ve Komsomol saflarında anne babasını birer "halk düşmanı" olarak kınaması yönünde uğradığı baskılara boyun eğmesi işten bile değildi. "Ninem görmüş geçirmiş biriydi," diye aktarıyor Natalya. "Sovyet iktidarının neyin peşin-

4 MSP, dos. 3, op. 41, bel. 2, sat. 10.



Yelena Lebedeva torunları Natalya (solda) ve Yelena Konstantinova'yla birlikte, Ak-Bulak, 1940

de olduğunu anlıyordu ve hiçbir şeye kanmıyordu: Devrim olduğunda yaklaşık kırk yaşındaydı ne de olsa."

Yelena'nın değerleri farklı bir yüzyılda ve sosyal ortamda şekillenmişti; ama torunlarının Sovyet dünyasında tutunmaları gerektiğini anlıyor ve kendi anti-Sovyet görüşlerini onlara dayatmaya çalışmıyordu. Onlara anne babalarının yanlışlıkla tutuklanmış iyi insanlar olduklarını ve bir gün döneceklerini söylüyordu. Annelerinin genç kızlık çağına dair hikâyeler anlatıyordu: Ne kadar güzel olduğunu, tenis oynamayı nasıl sevdiğini, yakışıklı genç hayranlarının ne kadar çok olduğunu, babalarıyla nasıl tanıştığını ve ikisinin ne kadar mutlu bir aile yaşamı sürdüğünü. Annelerinin tıpkı kendileri gibi olduğu fikrini kafalarına işliyordu. İki kız bu hikâyeler sayesinde annelerini yakından tanıdılar ve hayatlarında onun varlığını hissettiler. Torun Yelena'nın ifadesi şöyle: "Ninemiz hayatımızdaki en önemli kişiydi, annemizden bile daha önemliydi. ... Leningrad'a [1946] dönüşümüzden ve gerçek annemize kavuşmamızdan [1951] sonra bile annemizin yerini tuttu."[5]

Torunlarına bakmak nineler ve dedeler için ağır bir yük olabiliyordu; çünkü kendi çocuklarının "halk düşmanı" olarak tutuklanmasından sonra sıklıkla konut, iş, tasarruf, emekli aylığı ve karneden yoksun kalıyorlardı. Ve de bütün torunlar kurtarılamadı. Veronika Nevskaya'nın babası Ağustos 1936'da, yani annesinin 1933'teki ölümünden üç yıl sonra tutuklandı ve Vorkuta çalışma kamplarına gönderildi. Bunun üzerine altı yaşındaki Veronika ve küçük erkek kardeşi Valentin bir yetimhaneye teslim edildi. Veronika'yı babasının halası Marya evlat edindi, hem de NKVD'nin kendisini önceden uyardığı üzere, böyle bir durumda evinin bulunduğu Leningrad'ın 1.200 kilometre doğusuna düşen Kirov bölgesine sürgün

5 MSP, dos. 3, op. 41, bel. 2, sat. 6, 11, 31–2, 54, 59, 62–3, 65.



Veronika ve Marya, Slobodskoy, Kirov bölgesi, 1939

gitmesi gerekeceğini bilerek. Yetmişli yaşların başlarında koyu dindar bir kadın olan Marya, ailesindeki bütün çocukları kollamanın Hıristiyanlık ödevi olduğu kanısındaydı: Kocası yıllar önce öldüğünden tek başına yaşamaktaydı ve hiç çocuğu yoktu. Marya yeğeninin çocuklarını yetimhanede buldu. Veronika'ya her zaman düşkünlüğü vardı. Ona hediyeler alır ve yanına oturtup klasik eserler okumaktan hoşlanırdı. Ama (bozuk bir mesaneyle doğduğundan idrarını tutamaması nedeniyle) özel bakım gerektiren ve huysuz, afacan bir oğlan olan Valentin'le başa çıkamayacak kadar yaşlı ve zayıftı. Bu yüzden Veronika'yı yanına alırken, küçük kardeşini yetimhanede bıraktı. Ondan bir daha hiç haber alamadılar, ta ki 1941'de gelen bir telgraftan onun henüz yedi yaşındayken yetimhane hastanesinde öldüğünü öğrenene kadar. Veronika dönüp bu olaylara baktığında, Valentin'le başa çıkmanın ninesi (artık böyle andığı babasının halası) için mümkün olmadığı kanısını taşıyor. Ama onun pişmanlık duygularıyla da dolu olduğunu düşünüyor. Telgrafın ulaşmasından birkaç gün sonra Marya öldü. Veronika'ya uzaktan akrabaları sahip çıktı, ama çok geçmeden bir akrabadan öbürüne taşınmaya başladı: Hiç kimse fazladan bir karın doyurmaya istekli değildi. Böylece Veronika 1946'da Vorkuta'ya giderek babasıyla buluşuncaya kadar beş yılı mesafeli aile yuvalarında istenmeyen bir konuk olarak geçirdi.[6]

Ebeveynlerin tutuklanması birçok çocuğu bir anda yetişkinlik çağına erdirdi. Özellikle en büyük çocuktan hemen bir yetişkin rolünü üstlenerek, ev işlerine yardımcı olması ve küçük çocuklara bakması beklenir oldu.[7] İnna Gayster anne babasının tutuklandığı 1937 yazında henüz on iki yaşındaydı. Moskova'da Setteki Konak'ta bulunan aile dairesinde ona, küçük kız kardeşleri Natalya (yedi yaşında) ve Valeriya'ya (bir yaşında), ayrıca kuzeni İgor'a (dokuz yaşında) bakacak tek büyük olarak ninesi kaldı. İnna evde asıl olmasa bile yardımcı bir ebeveyn rolünü yerine getirmesini gerektiren çok sayıda yeni sorumluluk yüklendi. NKVD'ye bir dilekçe yazarak, aile dairesinde bir odaya konarak mühürlenen eşyaların geri verilmesini istedi. Anne babasına koliler hazırlama ve bunları tes-

6 MSP, dos. 3, op. 6, bel. 2, sat. 6, 10, 25–6.

7 Tek ebeveynli ailelerde en büyük çocuğun yetişkin rolü üstlenmesi konusunda *bak.* MP, dos. 4, op. 24, bel. 2, sat. 39–40; op. 13, bel. 2, sat. 42–4.

lim etmek üzere bütün gece Butirki zindanı önünde kuyrukta bekleme görevini üstlendi. Annesinin Akmolinsk çalışma kampına (ALZhIR) gönderildiğini öğrendikten sonra, küçük çocuklara okuldan sonra ders vermeye dayanan bir akşam işine girdi; böylece 1939 yazından itibaren Akmolinsk'e göndermelerine izin verilen aylık koliler için biraz para toplayabildi. Gayster ailesinin çocukları anne babalarının tutuklanmasından kısa bir süre sonra kaldıkları daireden çıkarıldılar. Nineyle birlikte dört çocuk yerleştikleri kiralık bir odayı hepsi de Büyük Terör sırasında anne babalarını kaybetmiş çocuklar olan sekiz akrabayla paylaştılar. Toplam 20 metrekarelik odada on üç kişi (on iki çocuk ve bir nine) kalmaktaydı. İnna en büyük çocuk olarak bulaşıkları yıkamak, temizlik işlerine ve yemek pişirmeye yardımcı olmak zorundaydı. Yeni evinden okuluna tramvayla gitmek en az bir saatini almaktaydı; akşam dönünce bulaşıkları yıkama ve ertesi gün için kurutma işiyle boğuşuyordu. Bedenen bitkin düşüyordu. (Nitekim fotoğraflarda gözlerinin çevresinde koyu halkalar görünür.) İnna hayatının bu dönemine baktığında, ayakta kalmak için gerekli becerileri edinmesini sağladığını düşünüyor:

> Beni mücadeleye alıştıran bir yaşamdı bu. Hep ayakta kalma uğraşı içindeydim – sadece kendim için değil, Valiyuşka [Valeriya] ve Natalka [Natalya] için de. Anne babam tutuklandığında daha on iki yaşındaydım. Ama onların tutuklanmasıyla birdenbire büyüdüm. Çocukluğumun sona erdiğini anladım. Karşımıza çıkan ilk sorun dadımızın ayrılmasıydı – ninemle bir türlü geçinemiyordu. Henüz bir bebek olan Valeriya'ya bakmak benim görevimdi. Dadımızın ayrılmadan önce söylediği son şeyin şu olduğunu hatırlıyorum: "Onu her akşam yıkamalısın!" Dehşete düştüm. "Bezleri çok kirli olacaktır," dedi. ... Kendimi tamamen yeni bir durumda buldum. Çok geniş olan bütün ailenin bulaşıklarını yıkamak zorundaydım. Ve de hayatımım tamamen mahvolmaması için derslerime çok çalışmaya mecburdum. Bir de destek olmam gereken İgor ve Natalka vardı. Natalka bizim dışımızda niçin herkesin bir anne babası olduğunu sorardı. Ben de bizi çok seven bir ninemiz olduğunu söylerdim. Birçok bakımdan Natalka ve Valiyuşka için bir anne gibiydim, üstelik kendim diğer bakımlardan hâlâ bir çocukken.[8]

Yelena Lebedeva'nın yaptığı gibi, İnna'nın ninesi de sıklıkla çocuklara anne babalarını anlatıyordu. Anne babalarının kendilerini terk etmediğini, sevdiğini ve

8 MSP, dos. 3, op. 37, bel. 2, sat. 11–12, 40; İ. Şihiva-Gayster, *Semeynaya hronika vremen kulta liçnosti: 1925–1953* (Moskova, 1998), s. 36–8, 41–7, 50, 53–4, 187.



İnna Gayster (on üç) kız kardeşleri Valeriya (üç) ve Natalya'yla (sekiz) birlikte, Moskova, 1939. Bu fotoğraf Akmolinsk çalışma kampındaki (ALZhlR) annelerine gönderilmek üzere çekilmişti.

geri döneceğini bilmelerini istiyordu. Ama farklı görüşte olan nineler de vardı.

İrayda Fayvisoviç'in anne babası Urallar'da Perm'in güneyine düşen Osa adlı küçük bir kasabada berberdi. Berber salonuna gelen müşterilerin karı kocayı sıkıntılardan yakınırken duydukları yolundaki ihbarlarının ardından güya Sovyet yönetimi aleyhine bir siyasal tertip düzenlendikleri gerekçesiyle 1939 ilkbaharında tutuklandılar. Bir süre komşuların baktığı ve ardından çeşitli akrabaların yanlarına almaya yanaşmayarak birbirine postaladığı dört yaşındaki İrayda'yı sonunda anneannesi Marfa Briyuhova kurtardı. Koyu Ortodoks inançlı ve basit bir köylü kadın olan Marfa, daha önce on altı çocuk büyütmüştü ve bunların beşi kendi çocukları değildi. Damadını gevezeliğiyle kendisinin ve kızının tutuklanmasına yol açmakla suçladığı için, İrayda'ya dilini tutması gerektiğini öğretti. İrayda annesi ve babası hakkında konuşmasının ya da soru sormasının yasak olduğu bir "zorunlu suskunluk ortamı"nda büyüdü. Kökleri okulda bir yetim çocuk konumunda olmasında yatan aşağılık kompleksi duyguları, bu suskunlukla güçlendi ve onu hem korkularını, hem de anne babasına özlemini içselleştirmeye zorladı. Rüyalarında onların seslerini duyuyordu. Arhangelsk yakınındaki bir çalışma kampında tutulan annesi ona her hafta yazıyordu, ama Marfa bu mektupları açmadan yakıyordu. İrayda'nın anne babasını unutması için fotoğraflarını bile saklıyordu. "İkimiz birlikte hayatı sürdüreceğiz," diyordu torununa.[9]

Nineler ev ile çalışma kampı arasındaki yazışmalarda can alıcı bir rol oynadılar. Mektupları yazan ve okuyan kişiler olarak, anne baba ile çocuk arasındaki hayati bağı yaşattılar ve böylece milyonlarca ailenin Gulag ayrılığını atlatma-

9 MP, dos. 4, op. 22, bel. 2, sat. 3–4, 24–6, 34–5.

sını sağladılar.

Babaları 1936'da ve anneleri 1937'de tutuklanan Oleg Vorobyov ile kız kardeşi Nataşa'yı nineleri kurtardı. Tiflis'in 1905 Devrimi öncesindeki ilk kadın doktorlarından biri olan Nadejda Mihailovna cesur ve zeki biriydi. NKVD'nin çocukları bir yetimhaneye vereceği yolunda uyarılınca, hemen onları alıp Tula kırsal kesime götürdü ve vaftiz anne babalarının yanında birkaç ay sakladı. Daha sonra Moskova'ya dönerek, çocuklarla ve dedeleriyle birlikte kentin bir işçi sınıfı banliyösünde bir dizi kiralık odada kaldı. Daha önce yaşadığı başkentin merkezine göre oranın daha güvenli olacağı kanısındaydı. Genelde işçiler komşularının siyasal geçmişine daha az meraklıydı; sınıfsal ya da etnik köken temelinde düşmanca tutum takınmaları daha muhtemeldi.[10] Nadejda torunlarını korumak amacıyla evlat edindi ve isimlerini değiştirdi. Solovetski çalışma kampındaki babalarına ve Temnikovski kamplarındaki annelerine her hafta uzun mektuplar yazarak, günlük rutin yaşantılarına ilişkin ayrıntılı bilgiler verdi:

> 25 Ocak 1939.
>
> ... Oleg okula gitmek için can atıyor. Dedesi sabah saat yedi buçukta onu götürüyor – ona kaçta gidileceğini söylemesi yeterli, hemen yataktan kalkmış oluyor. Elektrikli çaydanlığı açıyoruz ve yumurta, balık, salamla taze sandviçler hazırlıyoruz; okula gitmeden önce sıcak bir çikolata, kahve, çay ya da sütle birlikte bunları afiyetle midesine indiriyor. Yiyecekler konusunda çok mızmız ve pek fazla yemiyor: Yarım bir dürüm ve bir bardak süt doymasına yetiyor. Okula götürmek için sadece yarım bir dürüm istiyor.[11]

Aslında ayrıntıların çok azı doğruydu (Oleg'in hatırladığı kadarıyla yumurta, balık ya da salam yoktu, sadece ekmek ve bazen tereyağı vardı); ama mektuplar anne babasına onların yokluğunda aile yaşamının normal biçimde sürdüğü ve dönüşlerinde bunu bulacakları yönünde rahatlatıcı bir izlenim veriyordu.

Oleg'in babası Mihail kıdemli bir mühendisti. Tutuklanmadan önce Moskova'da Savunma Bakanlığı'nda çalışmıştı. 1940'ta Solovetski'den Kuzey Kutup Dairesi'ndeki Norilsk çalışma kampına nakledildi; kısa bir süre sonra ülkenin ana nikel ve platin üretim merkezine dönüşecek olan devasa sanayi kompleksinin inşasında onun uzmanlığına çok ihtiyaç vardı. Bir uzman olmasından dolayı, Mihail'in postayla koliler almasına ve haftada bir kez mektup yazmasına

10 *Bak.* S. Davies, *Popular Opinion in Stalin's Russia: Terror, Propaganda and Dissent, 1934–1941* (Cambridge, 1997), s. 131–2.

11 *Bak.* S. Davies, *Popular Opinion in Stalin's Russia: Terror, Propaganda and Dissent, 1934–1941* (Cambridge, 1997), s. 131–2.



Oleg ve Nataşa, 1940.
Bu fotoğraf Norilsk'teki Mihail'e gönderilmek üzere çekilmişti.

izin verildi. Nadejda'yla yazışmalar sayesinde, Oleg'in ruh halini iyi bildiği için, ona dersleri, okuyacağı kitaplar, hobileri ve arkadaşları konusunda öğütlerde bulunarak mektuplar yazabildi. "Onun mektupları bende köklü bir etki bıraktı," diye hatırlıyor Oleg.

> Bu mektuplar büyüdüğüm sırada babamın yanımda olmasının sağlayabileceğinden belki de daha fazla yön verdi bana. Bir baba özlemi duymamdan dolayı, en azından mektuplarından tanıdığım kadarıyla onun onaylayacağını sandığım bir şekilde davranmaya çalıştım hep.

Oleg babasıyla böyle bir bağlantıya sahip olduğu için şanslıydı. Mektuplar anne baba sevgisinin yazılı kanıtı, çocukların inanabileceği ve anne babalarının suçsuzluğunun işareti gibi yorumlayabileceği bir şeydi. Bazen mektupların içinde sansürlü sözlerin iletemeyeceği duyguları ifade eden bir çizim ya da bir şiir dizesi, kurutulmuş bir çiçek ya da bir nakış parçası yer alırdı. İlişkiler böyle kırıntılar üzerine kurulurdu.[12]

Mihail bütün mektuplarında Oleg'in bir "küçük adam" olması gerektiğini ısrarla işliyordu.

> 25 Ağustos 1940.
> Sevgili oğlum, niçin uzun süreden beri bana yazmıyorsun? Senin tatilde olmanı anlıyorum; ... senden en azından her beş günde bir mektup yazmanı istiyorum. ... Çizdiğin resimleri mektubun içine koy ve Nataşa da azıcık yazsın. ... Onun koruyucusu olduğunu asla unutma. O hâlâ çok küçük ve bazen kaprisli, ama onunla makul biçimde konuşmalısın. Sana birçok kez yazdığım gibi, ben dönene kadar Nataşa'yı, nineni ve dedeni korumak, onların güvende olmasını sağlamak bir delikanlı olarak sana düşen bir görev. Sen benden sonraki komutansın. Küçük ailemizin reisisin. Bütün umutlarım sana bağlı.

Oleg henüz on yaşında olmasına karşın, bu mektubu alınca kendisini artık bir yetişkinmiş gibi görmeye başladı. Kendisini Nataşa'ya karşı sorumlu hisset-

12 Özellikle *bak.* MM, dos. 1, op. 1, bel. 5401; op. 3, bel. 5923; dos. 12, op. 25, bel. 2; op. 31, bel. 2.

mesi, onu dünyaya artık bir çocuk olarak bakmamaya yöneltti. Kendi ifadesiyle, "birdenbire büyüdü."[13]

2

Buşuyev, Gayster ve Vorobyov ailelerinin çocukları talihliydi, çünkü akrabaları tarafından kurtarıldılar. Ama anne babalarının tutuklanması diğer milyonlarca çocuğu tek başına bıraktı. Birçoğu on altı yaşın altındaki çocukların alındığı yetimhanelere yerleşirken, diğerleri sokaklara düşüp dilencilik yaptı ya da demiryolu istasyonlarında, pazarlarda ve büyük kentlerin öbür işlek yerlerinde ufak tefek suçların ve fuhşun büyük bir bölümünü yönlendiren çocuk çetelerine katıldı. Cezai sorumluluk yaşının 1935'te bir yasayla on ikiye indirilmesi büyük ölçüde artan çocuk suçları sorunuyla başa çıkmaya yönelikti. Sovyet mahkemeleri 1935–40 döneminde on iki ila on altı yaş arasındaki 102 bin çocuğu ufak suçlardan mahkûm etti. Bunların birçoğu NKVD tarafından yönetilen çocuk çalışma kolonilerine gönderildi.[14]

Bazı çocuklar sisteme yakalanmadı ve kendi başının çaresine bakmak durumunda kaldı. Mihail Mironov anne babasının tutuklandığı 1936'da daha on yaşındaydı. Her ikisi de Ukraynalı fabrika işçisi olan ve İç Savaş'ta Kızıl Ordu saflarına çarpışan anne babası önce Moskova'da ve ardından Leningrad'da Parti içinde yükselmişti. Mihail'in ablası Lilya tutuklanma olayından önce Moskova'da tıp öğrenimi görmek üzere Leningrad'dan ayrılmıştı. Tek başına kalan Mihail bir süre çeşitli akrabalarının yanında yaşadı; ama kendi geniş ailelerini geçindirmede zaten güçlük çeken fabrika işçileri olmaları nedeniyle hepsi için bir yüktü. Leningrad'daki Öncüler Evi tarafından açılan resim okuluna Eylül 1937'de öğrenci olarak kabul edildi. Önceki ay yanına yerleştiği teyzesi Bela, bunu ondan kurtulmak için bir fırsat olarak gördü ve onu Öncüler Evi'ne bağlı öğrenci yurduna gönderdi. Mihail (1938'de kurşuna dizilen) babasının izini hepten kaybetti ve akrabalarına mektup yazarak bozuk sicilini açığa vurması durumunda tıp okulundan atılmaktan korkan ablasından hiç haber alamadı. Sadece Vorkuta çalışma kamplarındaki annesiyle irtibatı vardı ve ona sıkça mektup yazmaktaydı. Arkadaşlardan ve aileden yoksun, yalnız ve kimsesiz bir kişiydi, anne sevgisine feci muhtaçtı. (Mektupları çoğu kez "Seni milyar defa öperim" gibi duygusal ifadelerle son bulmaktaydı.) Mihail yetene-

13 MM, dos. 1, op. 3, bel. 905 (25 Ağustos 1940); dos. 12, op. 3, bel. 2, sat. 31.

14 L. Siegelbaum ve A. Sokolov (ed.), *Stalinism as a Way of Life: A Narrative in Documents* (Yale, 2000), s. 401.

ğinin olmadığı gerekçesiyle 1941 ilkbaharında resim okulundan çıkarılınca, bir fabrika okuluna kaydını yaptı. Öncüler Evi yurdundan da atılması üzerine, bir barakada kalacağı bir oda buldu. "Hayat çok can sıkıcı," diye yazdı on beş yaşındaki delikanlı Temmuz 1941'de annesine. "Burada hiç kimse yok. Herkes gitti ve tek başınayım." Eylül ayında Alman askerlerinin Leningrad'ı kuşattığı sırada Moskova'ya kaçtı; ama oraya vardığında ablası çalıştığı tıp enstitüsünün taşınmasından dolayı çoktan Orta Asya'ya gitmişti. Moskova'daki diğer akrabalarından hiçbirinin evine almadığı Mihail sokağa düştü ve Ekim 1941'de Moskova önündeki çarpışmalar sırasında öldürüldü.[15]

Maya Norkina babasının tutuklandığı Haziran 1937'de on üç yaşındaydı. Bir yıl sonra NKVD'nin annesini de içeriye alması üzerine Leningrad'daki okulundan atılan Maya'nın bir dizi hala, amca, teyze ve dayısı vardı; ama hiçbiri onu evine almadı. "Hepsi de işini kaybetmekten korkuyordu," diye açıklıyor Maya. "Bazıları Parti üyesiydi – en çok korkan ve beni dosdoğru geri çeviren onlardı." Herkes Maya'nın bir yetimhaneye alınmasını bekliyordu. Ama hiç kimse ona uğramıyordu. Böylece kent merkezinde uygun konumlu bir komünal dairede ailesine ait üç odalı bölmede kalmaya devam etti. Akrabaları bu değerli yaşam alanına göz dikti. Amcalarından biri oraya taşınıp kendisini daire sakini olarak kaydettirdi; oysa orada daha önce kalmamıştı, karısı ve çocuklarıyla birlikte kentin başka bir kesiminde oturmaktaydı. "Tek başına ve tamamen bağımsız yaşıyordum," diye hatırlıyor Maya. On dört yaşındaki kız kitaplarını eski okul arkadaşlarından ödünç alıyordu. Öğle yemekleri için bir saat uzaklıktaki teyzesinin evine gidiyor ya da akrabalardan aldığı cep harçlıklarıyla yiyecek alıyordu; komünal dairedeki komşular bazen ona artık yemekleri veriyordu. Her gün babasına bir koli ulaştırma umuduyla Leningrad'daki NKVD merkezinin önünde kuyrukta bekliyordu. Memurlar bir süre kolileri aldıktan sonra, ona babasının "yazışma hakları olmaksızın on yıl hapis cezası"na çarptırıldığını bildirdi. (Ancak yıllar sonra öğrendiğine göre, bunun anlamı kurşuna dizildiğiydi.) Potma çalışma kamplarında bulunan annesine bir koli ulaştırması daha da zahmetliydi; tam iki gün ve iki gece kuyruklarda beklemesi gerekiyordu. Maya on sekiz yaşına bastığı Ağustos 1941'e kadar bu şekilde yaşamını sürdürdükten sonra, Leningrad'ı savunmak üzere oluşturulan Halk Gönüllüleri'ne katıldı. Resmî öğrenim görmediğinden, başka seçeneği pek yoktu.[16]

Zoya Arsenteva Vladivostok'ta 1923'te doğdu. Bir gemi kaptanı olan babası 25 Kasım 1937'de bir Petropavlovsk-Kamçatski seferi sırasında, anne-

15 GMPIR, dos. 2, no. 51291–1345; VS 11026; dos. 6, VS 1937, VS 1937 VS 1938.
16 MM, dos. 12, op. 22, bel. 1, sat. 1; bel. 2, sat. 5–6, 14.



Mihail Mironov ve çizimleri (annesine yazdığı bir mektuptan parça)

si de aynı gün Vladivostok'taki evinde tutuklandı. Zoya bir yetimhaneye yerleştirilmedi; henüz on dört yaşında olmasına karşın daha büyük görünüyordu. Ailesinin 1926'dan beri oturduğu komünal dairede başının çaresine bakmak zorunda kaldı. Kentte yardım için başvurabileceği hiç akrabası yoktu. Habarovsk'ta yaşayan teyzesi bir daçasının bulunduğu Vladivostok'a sadece yazın gelmekteydi; babasının ailesi de Leningrad'daydı. Rahat bir çocukluk geçirmişti; annesi çalışmadığından kendisini tek çocuğuna adamıştı. Ama Zoya artık her işini kendisi görmek zorundaydı. Okula gidip geliyor ve yemeklerini komünal dairenin koridorundaki küçük gazocağında pişiriyordu. Gıda ürünleri ve arada bir evin yakınındaki fabrika kantininden yemek satın almak üzere, komşuların yardımıyla aile yadigârı eşyaları (bir altın saat, annesinin gümüş kolyesi, babasının eski dürbünü ve fotoğraf makinesi, kitaplar ve biblolar) parça parça sattı. Bu şekilde elde ettiği paranın büyük bir bölümünü ("Trans-Pasifik Karşı-Devrimci Örgütü"ne üye olmakla suçlanan) babasının tahliye edilmesine yönelik itiraz işlemlerine harcadı. Babası Petropavlovsk-Kamçatski'deki zindandan ona gönderdiği haftalık mektuplarında yasa boşluklarının nasıl kullanılacağına ve banka hesaplarının nasıl geri alınacağına dair karmaşık talimatlar veriyordu. Zoya haftada bir babasına mektup yazarak davanın gidişatına ilişkin rapor sunuyor ve yine haftada bir annesine bir koli ulaştırmak üzere Vladivostok'taki zindanın önünde geceden kuyruğa giriyordu. Babası böyle büyümesinden ve aile krizini çözmeye çalışmasından etkilenmişti. Sibirya'daki Yaya'ya yakın bir çalışma kampına gönderilen karısına Mayıs 1940'ta şunu yazdı:



Zoya Arsenteva, Habarovsk, 1941

Zizika'dan [Zoya] iki mektup aldım. Durumuna çok üzülmekle birlikte, başarısından büyük keyif alıyorum; gelişiyor ve sağlıklı görünüyor – yakında on yedi yaşına girecek, daha şimdiden tamamen bağımsız. Akıllı bir kız ve cesaretinden dolayı övgüyü hak ediyor – daha on dört yaşındayken tam anlamıyla tek başına yaşamaktan korkmadı. Bundan keyif almaya bile başlamış gibi. Onu ev ve okul işlerine tam hâkim küçük bir hanım olarak tahayyül ediyorum.[17]

Zoya'nın bakış açısından tek başına hayatla boğuşmak hiç de keyifli değildi. Yıllar sonra, "Annemin tutuklanışının ertesi günü yetişkinlik çağıma girdim," diyecekti. Anne babasına yazdığı mektuplarda karşılaştığı sorunlara değinerek canlarını sıkmaktan kaçınıyordu. Anne babasının dostları pozuna giren kişiler ondan yararlanmaya çalışıyor, değerli eşyaların satışına yardımcı olmayı öneriyor ve gelen paranın yarısını cebe atıyorlardı. Annesinin kent sovyetinde sekreterlik yapan bir tanıdığı 1939 ilkbaharında eşyalarını Zoya'nın odasına taşıdı. Güya amacı onu yaşam alanını başka bir aileyle paylaşmaktan korumaktı. Oysa birkaç hafta sonra onun alınıp bir yetimhaneye konulmasını sağlamak ve böylece odaya el koymak için polisi aradı. Zoya yetimhanede oraya gönderilişini protesto etmek amacıyla bir açlık grevine girişti. Sonunda bir süre önce yazı daçasında geçirmek üzere Habarovsk'a gelmiş olan teyzesiyle yetimhanedeki görevlilerden biri aracılığıyla temas kurdu. Teyzesinin komünal dairedeki odayı geri almasına kadar üç ay yetimhanede kaldı ve on altıncı yaş gününde evine dönmesine izin verildi. Akşam derslerine devam ederek okulunda son sınıfı geçmeyi başardı ve ardından Habarovsk'taki Demiryolu Enstitüsü'ne girdi. 1940 kışında beş yıllık cezayla bir Sibirya çalışma kampına gönderilen babası orada 1942'de öldü. Annesi ise 1944'te serbest bırakıldı.[18]

Marksena Karpitskaya Leningrad'da üst düzey Parti yetkilileri olan anne babasının tutuklandığı 5 Temmuz 1937'de on üç yaşındaydı. Marksena'nın küçük erkek kardeşleri farklı yetimhanelere gönderildi –on yaşındaki Aleksey Kirov yakınında, beş yaşındaki Vladimir Tatar Cumhuriyeti'ndeki bir ço-

17 MSP, dos. 3, op. 40, bel. 2, sat. 10, 22; bel. 5 (20 Mayıs 1940).
18 MSP, dos. 3, op. 40, bel. 2, sat. 7, 18, 24, 34–5.



Marksena, Leningrad, 1941

cuk yurduna yerleştirildi. Marksena tıpkı Zoya gibi yaşından büyük görünmesi nedeniyle bir yetimhaneye konulmadı. Dadısı Milya'yla beraber bir komünal dairede bir odaya yerleşti; basit bir köylü kadını olan Milya ona yardımcı olduğu kadar onu sömürmeye de çalıştı. 1920'lerde komünist evlerde büyüyen birçok çocuk gibi, Marksena da erken yaştan itibaren sorumluluk üstlenecek şekilde yetiştirilmişti. Anne babası ona hep bir "küçük yoldaş" gibi davranmış ve küçük kardeşlerine bakma görevini vermişti. Bu alıştırma yeni ortamda epey işine yaradı:

> Milya yanımdaydı, ama para dahil her şeyden sorumlu olan bendim. Milya'ya maaşını ödüyordum, ama benden öteberi çalmaya başlaması üzerine, hizmetine artık ihtiyaç duymadığımı söyledim. Bununla birlikte odamda kalmasına izin verdim, çünkü gidecek başka yeri yoktu.[19]

Marksena on üç yaşındaki bir kızdan beklenemeyecek ölçüde becerikli çıktı. Tutuklamadan sonra anne babasının dairede mühür altına alınan kişisel eşyalarını geri alarak ve özel piyasanın son resmî kalıntısı olarak Sovyet yurttaşlarının ev eşyalarını alıp satmalarına izin verilen bir komisyon dükkânında Milya aracılığıyla satarak yaşamını sürdürmeyi başardı. Bu karmaşık işlemin anahtarı o sırada Leningrad ilinin savcısı olan ve Marksena'yı küçük kızlığından beri tanıyan aile dostu ve üst düzey Parti yetkilisi Boris Pozern'in ("Borya Amca") yardımıydı. Onun yanına verdiği bir askerin daireyi açmasıyla, Marksena evden biraz para aldı ve satılabilecek şeyleri çıkardı: Babasının takım elbisesi ve ayakkabıları, annesinin elbisesi ve bir deri ceketi, havlular ve çarşaflar. Kimsesiz kıza yardım etmek için canını tehlikeye atan "Borya Amca" 1939'da tutuklanıp kurşuna dizildi.

Marksena bu eşyaları komünal dairedeki odasına koydu. Elde kalan şeyler zamanla diğer odalardaki komşularca parça parça çalındı. Ardından Milya sev-

19 MSP, dos. 3, op. 16, bel. 2, sat. 71–2.

gilisini odaya aldı. Sonunda Marksena çifti kovma cesaretini buldu ve kapısına bir kilit taktı. Sonraki üç yıl boyunca komünal dairede tek başına kaldı. Son eşyalarını anne babasının tutuklanmasından sonra onunla konuşmaya pek yanaşmayan, ama mal varlığını elden çıkarmasında ona yardımcı olma fırsatına hemen atlayan bir halası aracılığıyla sattı. Marksena'nın kaldığı komünal daire Leningrad'ın köklü bir proleter semtindeydi; bütün komşuları fabrika işçileriydi. Bu kişiler onun – ergin olmayan bir çocuk açısından kaçak olarak – tek başına yaşadığını bilmelerine karşın polise hiç ihbarda bulunmadılar. (Anlaşıldığı kadarıyla ondan öteberi çalmak için onu yakında tutmak işlerine daha çok geliyordu.) Marksena okulda bir "halk düşmanı"nın kızı olduğu gerekçesiyle öğretmenlerinden birinin zorbalığıyla karşılaşınca, başöğretmenin daha sevecen davrandığı ve bozuk sicilini gizlemesine yardımcı olduğu başka bir okula geçti. On yedi yaşına bastığı 1941'de Marksena bütün derslerden üstün notlarla mezun oldu. Leningrad Üniversitesi Diller Fakültesi'ne kaydoldu. Üniversitenin Şubat 1942'de başka yere taşınmasından sonra, Leningrad'da kalarak Halk Kütüphanesi'nde çalıştı. Kentin Alman kuşatması altına girmesine kadar, yetimhanedeki kardeşi Aleksey'e mektup yazmayı sürdürdü. Aleksey yetimhanede derin biçimde örselenmiş olarak 1946'da Leningrad'a döndü. Küçük kardeş Vladimir ise hiçbir iz bırakmadan kayboldu.[20]

Büyük Terör yetim ve öksüz nüfusunu arttırdı. Sadece Rusya, Beyaz Rusya ve Ukrayna'da çocuk yurtlarında kalan çocuk sayısı 1935'te 329 binken, 1941'de yaklaşık 610 bine ulaştı. (Bu sayıya yetimhanelerin Sovyet çiftliklerine ve fabrikalarına "ödünç verdiği" çocuklar dahil değildir.)[21] Çocuk yurtlarının çoğu evsiz gençler ve kaçaklar, genç "serseriler" ve hafif suçlular ve 1937–38'in kitlesel tutuklamalarında anne babalarını yitiren "gariban yetimler" (yazar İlya Ehrenburg'un ifadesi) için gözetim merkezlerinden pek farklı değildi. Bu yurtlardaki koşullar öylesine berbattı ki, onlarca yetkili aşırı izdiham ve pislik, soğuk ve açlık, çocukların sistematik olarak maruz kaldığı zulüm ve ihmal konusundaki kişisel rahatsızlıklarını bildirmek üzere resmî makamlara dilekçeler yazdı. "Halk düşmanları"nın çocukları sert muamelenin özel hedefiydi. Marksena'nın küçük kardeşlerinin başına geldiği gibi, bunlar çoğu kez "düşman" aileleri parçalama politikası çerçevesinde farklı çocuk yurtlarına gönderildi. Onlara anne babalarını unutmaları söylendi ve yeterince küçük olmaları durumunda, yeni bir kimlik edinmelerini sağlamak için isimleri değiştirildi. Sıklıkla maruz kaldıkları zorbalığa ve dışlamaya, "düşman"lara sempati suçlamasıyla karşı karşı-

20 MSP, dos. 3, op. 16, bel. 1; bel. 2, sat. 25–7.
21 GARF, dos. 5207, op. 3, bel. 49, sat. 190; d.56, sat. 18.

ya kalmamak için şefkat göstermekten çekinen öğretmenler ve bakıcılar da bazen katıldı.[22]

İnessa Bulat ve ablası Mella anne babalarının tutuklanmasından sonra farklı çocuk yurtlarına gönderildiler. Üç yaşındaki İnessa Leningrad'daki bir yurda yerleştirilirken, on bir yaşındaki Mella için Smolensk yakınındaki bir yurt uygun görüldü. Onlara "halk düşmanları"nın kızları oldukları sürekli hatırlatıldı – anne babaları Piyatakov ve diğer "Troçkist"lerin Ocak 1937'deki davasıyla bağlantılı olarak tutuklanmıştı.* İnessa'nın yetimhane öncesindeki çocukluğuna dair hiçbir anısı yok. Ama orada geçirdiği iki yıldan aklında kalanlar bilincinde derin bir yara açtı:

> Koşullar korkunçtu – tuvalete bile gidemiyordum: Yerler ayak bileğine kadar boklu suyla kaplıydı. ... Bina kırmızı tuğlalı bir duvara bakmaktaydı. İnsanda bir tür cehenneme kıstırılmışlık izlenimi uyandırmaktaydı. ... Yurdun müdürü her zaman şunu söylerdi: "Anne babanızın kim olduğunu hatırlamak size yeter. Sorun çıkarmayın: Sesinizi çıkarmadan oturun ve o casus burunlarınızı hiçbir şeye sokmayın." ... İç dünyama çekildim. Kendimi dışa kapattım. Daha sonraları normal bir yaşam sürmekte çok güçlük çektim. Yetimhanede artık hiçbir şey hissetmemeyi öğrenecek kadar uzun süre kalmıştım.

Mella kaldığı yetimhanedeki "birkaç düzine" siyasal mahkûm çocuğunun durumunu şöyle aktarıyor:

> Anne babası tutuklanmış olan bizlerden hiç kimse ailesi hakkında konuşmaya cesaret edemezdi. Bize "Troçkistler" dedikleri ve bizi her zaman bir arada tuttukları için, bir tür grup oluşturmuştuk. Aramızda özel bir dostluk yoktu, ama birbirimize kenetlenmeye çalışırdık. ... Diğer çocuklar bize taş attıkları ve küfürler savurdukları için, kendimizi korumak için bir arada dururduk.

Mella arada bir Leningrad'daki ninesine mektup yazıyordu. Anne babası tutuklandığında, ninesi onun ve İnessa'nın bakımını üstlenmekten kaçınmıştı. Kendisini döven alkolik kocasından bir süre önce boşandığı için, bir bodrum odasın-

22 A. Applebaum, *Gulag: A History of the Soviet Camps* (Londra, 2003), s. 300.

* Babaları Pavel Bulat Leningrad'daki Askeri Siyaset Akademisi'nde ekonomik politika uzmanı, anneleri Nina ise mühendis ve jeologdu.

da feci koşullarda yaşamakta ve Leningrad Tütün Fabrikası'nda kontrolör olarak çalışmaktaydı. "Halk düşmanları"nın çocuklarını barındırması halinde işinden olabileceği korkusu içindeydi. Ayrıca torunlarının bir çocuk yurdunda daha iyi bakım görecekleri görüşündeydi. Ama Mella'nın mektupları onu şoka uğrattı. Torunlarının ne kadar berbat koşullarda yaşadığından haberi olmamıştı. Her iki kızı 1939'da çocuk yurtlarından çıkardı ve yanında yaşamaları için Leningrad'daki bodrum odasına götürdü.[23]

Vladimir Antonov-Ovseyenko ve karısı Sofya Ekim 1937'de tutuklandığında, kızları Valentina on beş yaşındaydı. İkisi de aynı günde, 8 Şubat 1938'de kurşuna dizildi. Vladimir aslında Valentina'nın üvey babasıydı. Gerçek babası Aleksandr Tihanov Moskovalı geniş bir işçi ailesinden gelen bir matbaacıydı; daha sonra Moskova'daki Genç Muhafız adlı yayınevinde editör olmuş ve ardından Enternasyonal Kitaplar kuruluşunda çalışmak üzere Prag'a gönderilmişti. Sofya orada Sovyet büyükelçi Vladimir'le tanışınca kocasından ayrılmıştı. Valentina'nın en son 1934'ten önce gördüğü babasıyla teması kesikti. "Moskova'ya döndüğümüzde gelip bizi görmedi," diyor Valentina. "Anneme sebebini sormadım, o da bir açıklamada bulunmadı. Hiç kuşkusuz babam hayatımıza girmek istemiyordu." Sofya ve Vladimir'in tutuklanması üzerine, Valentina eski Danilov Manastırı içinde yer alan ve "halk düşmanları"nın çocuklarının Sovyetler Birliği'nin çeşitli yerlerindeki yetimhanelere gönderildiği NKVD gözetim merkezine götürüldü. Oraya varır varmaz hastalandı. Asıl babası Aleksandr nerede olduğunu bilmesine karşın, onu kurtarma yönünde bir girişimde bulunmadı. Kısa bir süre önce yeniden evlendiği için, (daha sonra 1938'de tutuklanacak olan) yeni karısıyla ilişkilerinin tehlikeye girmesinden çekiniyordu belki de. Valentina gözetim merkezinden sonra nakledildiği Dinyepropetrovsk'taki çocuk yurdunda 1941'e kadar kaldıktan sonra Moskova'ya döndü. Hayatının bu dönemi üzerinde düşünürken şunları belirtiyor:

> Yetimhane hiç üstesinden gelemediğim bir travmaydı. İlk kez biriyle bunun üzerine konuşuyorum. Büyüdüğüm, bir anneye, bir anne babaya ihtiyaç duyduğum ve her şeyin içine işleyen bir eksiklik duygusuyla onların artık ölü olduğunu anlamaya başladığım yıllardı onlar. Yetimhanede bize yılbaşı tatlıları verirlerdi ve bazen öğretmenler bunu başımıza kakarlardı. Ama hissettiğim tek şey bu korkunç eksiklik, yani tek başına ve kimsesiz olma duygusuydu. Annesiyle bağlantısı olmayan, hiç mektup almayan tek kızdım ben. Tamamen yalnızdım. Bütün toplulukta

23 MSP, dos. 3, op. 29, bel. 2, sat. 1, 3, 14, 20–21.



Yetimhane No. 1'de kalan kızlar, Dinyepropetrovsk, 1940; Valentina (üstten ikinci sıranın ortasında)

annesi kurşuna dizilmiş tek çocuk [*uzun bir suskunluk*]. Ve bunu acıyla hissediyordum.[24]

Yetimhanenin onu umutsuzluktan kurtaran iyi bir yanı orada diğer yetim kızlarla kurduğu dostlukların gücüydü.

Yetimhanelerde büyümeye ilişkin sayısız korkunç hikâyelerin yanı sıra, orada sevgi ve "aile" bulan çocukların örnekleri de vardır. Galina Koşeleva 1937'deki "kulak operasyonu" sırasında, Leningrad'ın kuzeydoğusuna düşen Podporoje bölgesinden bir köylü olan babasının tutuklanıp kurşuna dizilmesinin ardından bir yetimhaneye konulduğunda dokuz yaşındaydı. Aile dağıldı. Galina ve erkek kardeşi Kirov'a götürüldü. Oradan kardeşi yakındaki Zuevka kasabasında bir yetimhaneye yerleştirilirken, kendisi Kirov ile Kotlas arasında kalan kuzeydeki Oparino'ya gönderildi. Galina oraya vardıktan kısa bir süre sonra zatürreeye yakalandı. "Leningrad'dan itibaren bütün yolculuğu sadece bir yazlık elbise, bir beyaz pelerin ve bir çift hafif sandaletle yapmıştım; yola çıktığımızda yazdı, ama Kirov'a vardığımızda Kasım ayına girmiştik." Galina'nın ağır hastalığı o kış boyunca sürdü. Yetimhanenin genç bir Sibiryalı kadın olan müdiresi Yelizaveta İvanova ona özenle baktı, kendi kışlık mantosunu verdi ve komşu kolektif çiftlikten kendi parasıyla süt aldı. İkisi arasında anne-çocuk bağına benzer bir ilişki doğdu. Kendi çocuğu olmayan Yelizaveta dokuz yaşındaki kızı düşkünlüğe varacak kadar seviyordu: Geceleri ona kitaplar okuyor ve okula gidemediği dönemde dersle-

24 MM, dos. 12, op. 27, bel. 2, sat. 4, 72.

rini çalışmasına yardımcı oluyordu. Onu evlat edinmek istedi, ama yaşam alanı bu haktan yararlanmasına elverişli değildi. Derken 1945'te Galina'nın annesi birdenbire ortaya çıktı. 1937'de NKVD'den kurtulmuş ve yeni doğan bebeğiyle kaçak yaşamıştı. Murmansk Demiryolu'nda bir buz kırıcı olarak çalışırken tutsak düştüğü Alman ordusunca Petrozavodsk'taki bir Fin toplama kampına gönderilmiş ve 1944'te Sovyet askerlerince kurtarıldıktan sonra çocuklarını aramaya koyulmuştu. Yelizaveta'dan ve yetimhaneden çok üzülerek ayrılan Galina, annesi ve kardeşiyle birlikte önce Podporoje'ye, ardından 1952'de Leningrad'a yerleşti. O yıllarda yetimhanedeki Yelizaveta'ya mektuplar yazmayı sürdürdü. "Onu çok sevmem annemde kıskançlık yarattı," diye aktarıyor. "Annemi onun yarısı kadar sevmiyordum ve zaten aramızdaki ilişkiler pek iyi değildi."[25]

Nikolay Kovaç 1936'da Solovetski çalışma kampında doğdu. Anne babası 1933'te on yıl cezaya çarptırılarak Beyaz Deniz ada hapishanesine gönderilmişti. Annesinin o sırada ablası Yelena'ya gebe olması nedeniyle, hapishane içinde bir aile olarak birlikte yaşamalarına izin verilmişti. Ama Ocak 1937'de NKVD bütün çalışma kamplarında birlikte yaşamı yasakladı. Nikolay'ın annesi gönderildiği bir Karelya kampında Kasım 1937'de, babası da gönderildiği Magadan'da 1938'de kurşuna dizildi. Yelena o sırada veremli olduğundan, Leningrad güneyine düşen Tolmaçyovo'da tıbbi tedavinin sağlandığı bir yetimhaneye yerleştirildi. Nikolay ise Finlandiya Körfezi kıyısında 1917'den önce Petersburg elit tabakasının gözde sayfiyesi olan Olgino'ya gönderildi; NKVD orada "halk düşmanları"nın çocuklar için Prens Oldenburg'a ait eski beyaz sarayın bir kanadında bir yetimhane kurmuştu.

Yetimhanedeki çocukların birçoğu tıpkı Nikolay gibi ailesine ilişkin anılardan yoksundu. Ama onlara sevgi, yakınlık ve belki bir aile duygusu veren mutfak işçileriyle özel bir bağ kurmuşlardı. "Mutfak bölmesine inen bir arka merdiven vardı," diye hatırlıyor Nikolay.

> Oradan aşağıya indiğimde aşçılar "Kolya, buraya gel!" derlerdi. Saçımı okşar ve bana bir parça ekmek verirlerdi. Kimsenin beni görmemesi için merdiven dibine oturup ekmeğimi yerdim. O günlerde herkes açtı – ekmek parçasını kaybetmekten korkardım. ... Yörenin sıradan kadınları olan aşçılar biz yetimlere acır ve yardımcı olmaya çalışırdı.

Çocuklar yörenin yaşlı insanlarının da yanına giderek, tarla işlerinde onlara yardım ederlerdi. "Bu bizim için çok iyiydi," diye hatırlıyor Nikolay:

25 MSP, dos. 3, op. 13, bel. 2, sat. 4–6, 21–4.

> Yardım ettiğimiz bir yaşlı dede memnun kalır ve hoş bir karşılık verirdi. Bazen sevecen sözler söyler ve saçımızı okşardı. Sıcaklığa ve sevgiye, bir ailenin bize vereceği her türlü şeye ihtiyaç duyardık – her ne kadar bu şeylerin ne olduğunu bilmesek de. Bir ailemizin olmamasını umursamazdık, çünkü ailenin ne demek olduğunu ya da böyle bir şeyin varlığını bilmezdik. Sadece sevgiye muhtaçtık.

Çoğu kez bu sevgi hayvanlarla ilişkilerde bulunurdu. "Köpeklerimiz, tavşanlarımız, atlarımız vardı," diye hatırlıyor Nikolay.

> Yetimhanedeki çitin arkasında bir at çiftliği vardı. Orayı sever ve orada kendimizi özgür hissederdik. Yazın ahır işçileri bazen atları nehre götürmemize izin verirdi. Eyersiz atlara biner, nehirde onlarla birlikte yüzer, bağırışlarla ve sevinç çığlıklarıyla yine at sırtında dönerdik. Kasabanın yakınındaki çayırda yazın at yarışları yapılırdı. Her zaman orada olurduk. Kimse atları bizim kadar iyi tanımazdı. Onlara âşıktık.

Yetimler arasında küçük ve samimi dayanışma grupları bir ailenin temel işlevlerinden birçoğunu yerine getirirdi: Aynı yaştaki oğlanlar kendilerine "halk düşmanı" diyen oğlanlardan korunmak için kenetlenir ve onları dövmeye çalışırdı; yaşça büyük çocuklar daha küçük olanları korur, derslerinde ve günlük işlerinde yardımcı olur, geceleyin ağladıklarında ya da altlarını ıslattıklarında onları avuturdu. Bütün çocuklar katı ve çoğu kez acımasız olan yetimhane öğretmenlerine muhalefet temelinde birleşirdi.[26]

Nikolay'ın zihninde anne babasının görünüşlerine dair hiçbir ipucu yoktu. Onların ölü olduğunu bile bilmiyordu. Ama rüyalarında annesini görüyordu:

> Annem sıklıkla rüyama girerdi. Onun annem olduğunu sanırdım. Simasını ve hatta endamını görmezdim. Çok mutlu rüyalardı bunlar. Annemle birlikte gökte uçardım. Beni kucağında taşır ve uçmama yardım ederdi. Ama onu göremezdim – bir şekilde sırtı bana dönük olurdu ya da yan yana dururduk. Yüksekte uçmazdık – yetimhane yakınındaki çayırların ve bataklıkların biraz yukarısına çıkardık. Mevsim yaz olurdu. Bana şöyle derdi: "Korkma, çok yükseğe ya da çok uzağa uçmayacağız." Gülümserdik, rüyalarımızda hep gülümserdik. Mutluluğu – fiziksel mutluluk hissini – sadece o rüyalarda duyardım. Bugün bile mutluluğu düşündüğümde, o rüyalar, o saf mutluluk duygusu geliyor aklıma.

26 MSP, dos. 3, op. 24, bel. 2, sat. 10, 41; bel. 4, sat. 25.

Diğer birçok yetim gibi, Nikolay da kafasında anne babasının hayali bir resmini oluşturdu. Rüyasına hiç girmeyen babasını hayalinde bir pilot, yani 1930'ların sonlarında ve 1940'larda Sovyetler Birliği'ndeki bir kahraman figürü olarak canlandırdı. Rüyalarında bir aile özlemini duymasına karşın, kendi ifadesine göre, ailenin ne olduğuna dair hiçbir fikri yoktu. On üç yaşına kadar gerçek bir aileyi, hatta çocuklu bir anneyi dahi göremedi.[27]

Aile yapısının etkisi olmadığı için, Nikolay ve yetim arkadaşları doğruya ve yanlışa ilişkin çok özgün fikirlerle büyüdüler; ahlaki anlayışları yetimhanedeki "orman yasaları" dediği kurallarla şekillendi. Bu yasalar her çocuğu kolektif çıkar için kendisini feda etmeye zorlardı. Nikolay bunu şöyle açıklıyor:

> Bir kişi hepimizin cezalandırılmasına yol açabilecek yanlış bir şey yaptığında, idareye bizzat itirafta bulunmaya mecbur edilirdi. Toplu olarak ceza almaktansa onun ceremeyi çekmesini sağlardık. Onu sözle ikna edemediğimiz zaman, suçu üstlenmesini sağlamak için kaba yöntemlere başvururduk. İçimizden birini ele vermek hoş görülmediğinden ihbar yoluna gitmezdik, ama onu itirafa zorlamanın bir yolunu bulurduk.

Topluluktan birini ele vermenin hoş görülmemesine karşın, çocuklar ile yetişkinler arasındaki ilişkilerde farklı bir yasa geçerliydi. Yetimlerin hepsi Pavlik Morozov'a hayrandı. "O bizim kahramanımızdı," diye hatırlıyor Nikolay.

> Aile konusunda bir anlayışımız ve babanın ne olduğuna dair bir fikrimiz olmadığından, Pavlik'in kendi babasını ele vermiş olmasının bizim için bir anlamı yoktu. Onu gözümüzde kahraman mertebesine çıkaran asıl önemli nokta bir "kulak"ı, bir burjuvayı yakalatmış olmasıydı. Bize göre hikâye tamamen sınıf mücadelesiyle ilgiliydi, bir aile trajedisi değildi.[28]

Yetimhane güçlü kolektif bağlara ve zayıf ailevi bağlara dayanan ahlaki sisteminden dolayı NKVD ve Kızıl Ordu için eleman bulmada başlıca kaynaklardan biri haline geldi. 1930'lardan itibaren aile yaşamına dair hiçbir şey bilmeden hayatlarını Sovyet kurumlarında – yetimhane, ordu ve çalışma kampı – geçiren milyonlarca çocuk vardı. Yetim çocuklar Sovyet rejiminin propagandasına özellikle duyarlıydı; çünkü onlara yol gösterecek ya da alternatif bir değer sistemi su-

27 MSP, dos. 3, op. 24, bel. 2, sat. 37–8.
28 MSP, dos. 3, op. 24, bel. 2, sat. 20, 39–40.

nacak anne babaları yoktu. 1930'larda bir dizi çocuk yurdunda büyüyen Mihail Nikolayev, kendisini ve yetim arkadaşlarını Sovyetler Birliği'nin dünyadaki en iyi ülke olduğuna ve bütün çocukları gözeten ülkenin babası Stalin yönetimindeki devletçe her şeyin verilmesinden dolayı dünyadaki en talihli çocuklar olduklarına inandıracak bir beyin yıkama sürecinden geçtiklerini aktarıyor:

> Eğer başka bir ülkede yaşasaydık, açlıktan ve soğuktan ölürdük – bize anlatılan şey buydu. ... Ve haliyle söylenen her söze inanırdık. Hayatı yetimhanede tanıdık, düşünmeyi ve hissetmeyi – daha doğrusu düşünmek ya da hissetmek yerine bize anlatılan her şeyi doğru kabul etmeyi – orada öğrendik. Dünyaya ilişkin bütün düşüncelerimizi Sovyet iktidarından aldık.[29]

Mihail de Pavlik Morozov efsanesinden çok etkilenmişti. Hep onun başarısına erişmenin, yani düşman ya da casus olan birisini açığa çıkarmanın düşünü kurmaktaydı; bu yüzden bir Öncü olduğunda büyük durur duydu. Birçok yetim gibi, o da Öncüler safına kabul edilişini Sovyet toplumuna tam anlamıyla girdiği an olarak gördü. O zamana kadar anne babasının kimliğinden hep utanç duymuştu. Annesine ve babasına ilişkin sadece bölük pörçük anıları vardı: Babasıyla birlikte at sırtında gidişi ve annesinin bir lamanın yanında otururken bir tabancayı temizleyişi. İkinci görüntü onda annesinin herhalde bir Parti yetkilisi olduğu izlenimini uyandırmaktaydı. Anne babasının kimler olduğunu, hatta isimlerini bilmiyordu; Mihail Nikolayev yetimhaneye ilk girdiğinde ona verilen isimdi. Dört ya da beş yaşındayken başından geçen bir olayı unutamıyordu: Çocuk yurdunda onu ziyarete gelen eski dadısı ona anne babasının "halk düşmanı" olmalarından dolayı kurşuna dizildiklerini söylemiş ve ardından "Annene ve babana yaptıkları gibi, seni de kurşuna dizmeleri gerekirdi," diye eklemişti. Mihail'in bu yüzden çocukluğu boyunca duyduğu utanç Öncüler safına katılmasıyla kalktı: İlk kez Sovyet sisteminin nezdinde kabul ve değer görüyordu. Mihail bir Öncü olarak, Stalin'e babaca otoritenin ve gözetimin bir figürü olarak bakıyordu. Bütün iyiliklerin ondan geldiğine inanıyordu. "Beslenip giydirilmemiz, öğrenim görebilmemiz, Öncüler kampına gidebilmemiz, hatta bir yılbaşı ağacı dikebilmemiz – bunların hepsi yoldaş Stalin sayesinde," görüşünü taşıyordu o zamanlar.[30]

Mihail'in yetimhanesindeki çocuklar erken yaştan itibaren işlere koşulurdu. Dört yaşında bulaşıkları yıkamaya ve avluyu süpürmeye, yedi yaşında bir kolek-

29 M. Nikolayev, *Detdom* (New York, 1985), s. 48–9, 89.
30 Ibid. s. 42, 65, 101.

tif çiftliğe ait tarlalarda çalışmaya başlar ve on bir yaşına gelince, Moskova'nın 50 kilometre doğusuna düşen yakındaki Orehovo-Zuevo'daki bir tekstil fabrikasına işçi olarak gönderilirdi. Mihail 1941 yazında Orehovo-Zuevo'nun sanayi banliyölerinden birindeki metal fabrikasında görevlendirildi. Henüz on iki yaşında olmasına karşın iri yapılı olması nedeniyle, yetimhane doktorları tıbbi muayene temelinde on beş yaşında olduğunu bildirmiş ve ona doğum tarihini – yanlış olarak – 1926 diye gösteren yeni bir kimlik belgesi vermişti. Yetim kalan çocukları askerlik hizmetine ya da sanayi işçiliğine elverişli sayılmaları için yaşlarından büyük ilan etme yönünde bir politika vardı. Mihail sonraki iki yıl boyunca yetimhaneden gelme bir çocuk takımıyla birlikte çelik tesisinde çalıştı. "Vardiyalar halinde çalışırdık – bir hafta gece on iki saat, sonraki hafta gündüz on iki saat. Haftanın yedi günü mesai vardı." Fabrikadaki berbat çalışma koşulları Mihail'in kafasına kitaplar ve filmler aracılığıyla sanayi işçiliği konusunda yerleşmiş propaganda görüntüsünden o kadar uzaktı ki, kendisine öğretilen şeylerden ilk kez kuşku duymaya başladı. Çocuklar iş tulumlarıyla fabrika kulübünün çıplak döşemesinde yatıyor ve yemeklerini kantinde yiyordu. Onlara ücret ödenmiyordu. Mihail 1943 sonbaharında fabrikadan kaçtı ve – yurtseverliğin değil, açlığın etkisiyle – Kızıl Ordu'ya gönüllü asker yazılarak bir tank sürücüsü oldu. Yaşı daha on dörttü.[31]

Mihail gibi, Nikolay Kovaç da Öncüler safına katıldığında son derece gururluydu. Ona yetimhane dışındaki dünyaya girme ve akranı olan çocuklarla eşit konuma yükselme duygusunu veren bir adımdı bu. Kovaç zamanla Komsomol'a girdi ve bir Parti militanı oldu; *Bolşevik Partisi Tarihi* "gözde kitabı"ydı. Bir delikanlıyken Kızıl Ordu'ya katıldı ve Uzakdoğu'da askerlik hizmeti yaptı. Terhis edildiğinde Sovyet kurumlarında uzun süre kalmış olması nedeniyle sivil yaşama alışamadı; bunun üzerine NKVD için çalışmaya yöneldi. Böylece elit askerlik akademisinin akşam bölümünde öğrenim görebildi. Mezun olunca NKVD bünyesinde atandığı özel birimin asıl görevi, çocuk yurtlarından kaçan çocukları yakalamaktı.[32]

3

Anne babasınca tutuklanmaları halinde kendi başının çaresine bakacak şekilde eğitilen on dört yaşındaki Marya Budkeviç, NKVD'nin Temmuz 1937'de onları içeriye almasından sonra bir yıla yakın süre bunu başardı. Ailenin Moskova'daki dairesinde 1938 yazına kadar tek başına sürdürdüğü yaşam NKVD'nin onu Da-

31 Ibid. s. 77–9, 126; Viktoriya Şvaytser'le (Mihail Nikolayev'in dul eşi) mülakat, Moskova, Temmuz 2004.

32 MSP, dos. 3, op. 24, bel. 2, sat. 16; bel. 4, sat. 21.

nilov Manastırı'ndaki gözetim merkezine götürmesiyle son buldu. Bu dönemde ona anne babasının Militsa Yevgenevna adlı eski bir arkadaşı yardımcı olmuştu. Haline acımasının sebebi anne babasının başına gelenleri bir Bolşevik yetkilisi olan ve onlardan bir süre önce tutuklanan kocasına bağlamasıydı. Ama çok geçmeden bir "düşman" kızına yardım etmeyi sürdürmesi halinde karşılaşacağı sonuçlardan ürkerek NKVD'yi aradı. NKVD elemanlarının almaya geldiği Marya'ya şunu söyledi: "Bana gücenme. ... Bir çocuk yurdunda kalmak senin için daha iyi olacak. Bundan sonrası daha kolay olacak, çünkü artık bir halk düşmanının çocuğu sayılmayacaksın."[33]

Marya götürüldüğü Danilov Manastırı'nda yirmi beş "halk düşmanı" çocuğuyla birlikte Gorki yakınındaki bir yetimhaneye nakledildi. Yetimhanenin babacan müdürü onu bozuk siciline aldırmayarak derslerine sıkı çalışmaya ve kendi adına bir kariyer edinmeye özendirdi. Marya üyeliğe kabulden önce anne babasını kınamaya zorlanacağı yönündeki uyarıya karşın Komsomol'a katıldı; esas olarak "halk düşmanları"na yönelik keskin suçlamalarda bulunmaya, toplantılarda ve yürüyüşlerde Stalin'e ve Parti'ye şükran şarkıları okumaya dayanan faaliyetlerinde yer aldı. İfadesine göre, onu Komsomol'a katılmaya yönelten anne babasının da bunu isteyeceği inancıydı: "Nasıl katılmayabilirdim ki? Annem bir Öncü ve daha sonra bir Genç Komünist olmam gerektiğini söylemişti hep. Katılmamam ayıp olurdu." Ama öte yandan – anne babasının tutuklanmasına yol açan siyasal olayları pek kavramamakla birlikte – katılmanın bir şekilde yanlış olduğunu sezmekteydi. Anne babasını kınamasının istenmemesine karşın, o dönemde sanki onlara ihanet etmişçesine bir suçluluk duygusuna kapıldığını hatırlıyor. Bu yüzden Komsomol propagandasına katılmaktan sıkılıyor ve "pek inanmadığı sözlere uygun biçimde dudak kıpırdatarak, Stalin'i övücü şarkıları sadece söylüyormuş gibi yapıyordu." Rahatsızlığının kökeninde anne babasının haksız yere tutuklandığı yönündeki içgüdüsel sezgi yatıyordu; onu 1939'da Stalin'e protesto dilekçesi göndermeye kadar götüren bu kanısı ayakta kalıp ilerlemek için benimsemek zorunda olduğu siyasal kimlikle çatışma içindeydi. Marya bir Komsomol üyesi olmasından dolayı Leningrad Politeknik Enstitüsü'ne, yani "halk düşmanı" çocuklarının nadiren alındığı önde gelen bir bilim üniversitesine girebildi.[34]

Milyonlarca çocuk Sovyet sistemi ile "düşman"ları arasındaki gri alanda, çekişen bağlılıklarla ve çelişkili dürtülerle sürekli paralanarak büyüdü. Bir yandan bozuk sicil damgası toplumum tam eşit üyeleri olma, yani Komsomol'a ve belki

33 MSP, dos. 3, op. 12, bel. 2, sat. 68.
34 MSP, dos. 3, op. 12, bel. 2, sat. 127–30.

Parti'ye katılarak Sovyet idealleriyle uyum sağlama gereğini pekiştiriyordu. Diğer yandan, bu çocuklar ailelerine böyle acılar çektirmiş sisteme karşı bir soğukluk duymaktan kendilerini alamıyorlardı.

Jenya Yevangulova anne babasının 1937 yazında tutuklanmasından sonra karışık duygular içindeydi. On dokuz yaşındaydı, okulunu yeni bitirmişti ve Moskova'da öğrenimini sürdürme şansı artık zordu. Bunun yerine babasının Leningrad'da emekli bir metalürji profesörü olan amcasının yanına yerleşti ve onun yardımıyla daha sonra Politeknik Enstitüsü'ne geçiş yolunu bulmayı umduğu İşçi Fakültesi'ne (*rabfak)* girdi. Enstitüye başvurma gününün yaklaşmasıyla birlikte, formda anne babasının tutuklandığını açığa vurması gerekeceğini bilen Jenya'nın içindeki korku daha büyüdü. Kendini bir "cüzamlı" gibi hissediyor ve giriş sınavlarında yüksek notlar almasına karşın, enstitüde okuma hakkından yoksun bırakılacağından çekiniyordu. Sonuçta 1938'de kabul edildiyse de, diğer bölümlere oranla daha az adayın bulunduğu metalürji bölümüne alındı. Jenya oradaki ilk yılı boyunca kapıldığı bunalımı ve hatta intihar düşüncelerini güncesine döktü. Kafasını kurcalayan bu üzüntüyü anne babasının ortadan kayboluşunun ardından kişiliğini "dışa kapatması" olarak açıkladı kendisine. İşçi Fakültesi'nde onların tutukluluğu sürekli bir utanç kaynağı olmuştu; öğrenci arkadaşları onu bir "vatan haini"nin kızı diye nitelendirerek, acımasızca sataşmalarda bulunmuştu. Jenya enstitüde bir örnek öğrenci olduğunu kanıtlayarak, bu damganın üstesinden gelmeye çalıştı.

Anne babasıyla bağlarını koparmak, diğer öğrencilerle bir arada olmanın keyfini sürmek ve kendi hayat yolunda ilerlemek için mücadele ettiği anlar vardı. Ama kamplardaki anne babasını hatırladığında, bu kısa mutluluk anlarını her zaman suçluluk duyguları izliyordu. Babasının tutuklanmasından kısa bir süre sonra, onun karşısına bir saldırgan olarak çıktığı bir rüya görmüştü. Bu karabasan uykularını bölmeye devam etti:

> Babam bitişikteki bir odanın sisleri arasından çıkıyor ve tabancasını kalbime bastırarak ateşliyordu. Hiçbir fiziksel acı duymuyordum, sadece onu durduramamış olma hissi içimi kaplıyordu. ... Ve ardından göğsümün kana bulandığını fark ediyordum.

Jenya enstitüdeyken bir akşam arkadaşlarıyla paten yapmaya gitti ve aylardan sonra ilk kez kendisini mutlu hissetti. Ama o gece babasını yine rüyasında gördü ve ertesi sabah "ağır bir depresyon" duygusuyla uyandı.[35]

35 E. P. Yevangulova, *Krestnyi put* (St Petersburg, 2000), s. 59, 69, 75, 77, 81.



"Karada, Denizde ve Gökte"jimnastik gösterisi, 1938: İda arka sıranın ortasında

Bu "gariban yetim"lerin birçoğu dönüp gençlik yıllarına baktıklarında, baskı damgasının sonunda kalktığı ve "Sovyet yurttaşı" olarak tanındıkları bir anı hatırlıyor – hepsinin ulaşmayı umduğu bir andı bu. Sosyal kabul görme yönündeki bu arzu neredeyse bütün "halk düşmanı" çocuklarının hissettiği bir şeydi. İçlerinden çok azı Sovyet sistemine sırt çevirdi ya da ona muhalefet etti.

İda Slavina açısından o kabul anı 1938 yazında, annesinin tutuklanmasından kısa bir süre sonra geldi. (Babası 1937'de içeriye alınmıştı). Beden eğitimi öğretmeni onu okulun bir geçit törenine katılmaya çağırdı. İda uzun boylu ve sağlam vücutlu bir atletti. On dört yaşından beri bir atlet ve jimnastikçi olarak okul yürüyüşlerinde hep yer almasına karşın, babasının tutuklanması üzerine geçit töreni takımından çıkarılmıştı. Anılarında (1995) Sovyet sporunun başarılarını kutlamaya yönelik "Karada, Denizde ve Gökte" temalı bir gösteri için bir jimnastikçi-paraşütçü olarak geçit töreni takımına tekrar alınışından duyduğu sevinci şöyle aktarıyor:

> Benimle mülakat yapanların* geçit törenindeki bir grup atleti gösteren bir fotoğrafta yer aldığımı görünce uğradığı şaşkınlığı hatırlıyorum. Annem kısa bir süre önce bir çalışma kampına gönderilmişken, bir geçit törenine katılmayı nasıl içime sindirebildiğimi sordular bana. Geriye dönüp düşündüğümde, gençliğe özgü bencilliği kavrıyorum elbette; daha on altı yaşındaydım, mutsuz olmaya dayanamıyordum, mutluluğu ve sevgiyi özlüyordum. Ama bunun ötesinde bir durum vardı. Geçit törenine katılmak parçalanmış dünyamda tekrar bütünlüğe kavuşma yönündeki derin arzumun da bir ifadesiydi. Kocaman bir "biz"in parçası olma duygusunu yeniden yaşamaktı bu. Herkesle birlikte sıraya girmiş olarak yürürken ve "Biz Sınır Tanımayız" şarkısını gururla söylerken, anayurdumun sahiden eşit bir temsilcisiymişim gibi geliyordu bana. [Şarkıdaki sözlerle] "Sovyet bayrağımızı dünyalar ve çağlar boyunca" taşıyacağımız inancıyla doluyordum.

* BBC filmi *The Hand of Stalin* (1989) dolayısıyla İda ile röportaj yapılmıştı.

> Herkesle birlikteydim! Arkadaşlarım ve öğretmenlerim yeniden bana inanıyordu – ve bunun anlamı anne babamın suçsuzluğuna da inanıyor olmaları gerektiğiydi ya da ben öyle olduğunu sanıyordum.[36]

Çoğu genç için Komsomol'a kabul edilmek "halk düşmanı" çocuğu konumundan "Sovyet yurttaşı" konumuna geçişin simgesiydi. Galina Adasinskaya babasının tutuklandığı Şubat 1938'de on yedi yaşındaydı. Anne babasının aktif muhalifler olması nedeniyle, komünist gençlik örgütünün bir üyesi olabileceği yönünde bir beklentisi yoktu. Annesiyle birlikte Leningrad'dan Yaroslavl'a sürüldüğünde, baskının damgasını ağır biçimde hissetti ve bunu her şeye rağmen Komsomol'a başvurarak aşmaya çalıştı. Okulundaki Komsomol komitesine bir dilekçe yazarak, "durumuna bakılmasını", yani babasının tutukluluğu göz önünde tutularak başvurusunun incelenmesini istedi. Kendisinin de itiraf ettiği gibi, bu tavrında bilinçli bir arınma unsuru, kolektif yapı tarafından bağışlanma ve kurtarılma umuduyla "bozuk sicil"inin açık bir beyanı vardı. Başvurunun ele alındığı Komsomol toplantısında yöneticiler Galina'nın "bir halk düşmanı olmasından dolayı üyelikten men edilmesi gerektiği" kararına vardılar. Ama sınıf arkadaşlarından biri karşı çıktı ve Adasinskaya'nın dışlanması halinde bütün öğrencilerin ayrılacağı tehdidinde bulundu. "Parti eğitmeninin yüzü öfkeden kıpkırmızı kesildi," diye hatırlıyor Galina:

> Oturduğu tabureden bağırmaya başladı: "Nedir bu? Bir provokasyon! Uyanıklık eksikliği!" Ama Komsomol'a katılınama izin verildi. Hatta sınıf örgütü sorumlusu seçildim ve örgütümüz okulda [sosyalist yarışmada] birinciliği kazandı.

Galina açısında kolektif sürüye geri döndüğü andı bu. Daha sonra 1941'de tutuklandığında, "Komsomol sicilimi gören sorgucumun gözleri yuvalarından fırlayacakmış gibi oldu," diye aktarıyor.[37]

Aile geleneklerinin ve inançlarının reddi genellikle Sovyet toplumuna girmek için şart koşulan fedakârlıktı. Liyuba Tetyueva Urallar'ın kuzey kesimindeki Çerdin kasabasında Ortodoks bir rahibin dördüncü çocuğu olarak 1923'te doğdu. Babası Aleksandr 1922'de tutuklanmış ve bir yıla yakın bir süre hapiste kalmıştı. Serbest bırakıldıktan sonra OGPU'nun muhbirlik yaparak cemaati hakkında raporlar yazması yönündeki baskısına boyun eğmedi. Rejim tara-

36 SFA, İ. Slavina, "Na vesah nadejdi i otçayaniya", metin, s. 1.
37 MSP, dos. 3, op. 42, bel. 2, sat. 23; bel. 3, sat. 1–2.

fından desteklenen kilise reformcuları (*obnovlentsi*) kilisesine el koyduğunda ikinci kez tutuklandı; ama birkaç ay sonra, 1929 sonbaharında serbest bırakıldı. Liyuba'nın annesi Klavdiya bu olaydan sonra Çerdin Müzesi'ndeki işinden çıkarıldı, erkek kardeşi Viktor da bir "sınıf düşmanı"nın oğlu olduğu gerekçesiyle okuldan atıldı. Aleksandr araya mesafe koyarak ailesini korumak için 1930'da oğlunu yanına alıp Çermoz kasabasına taşındı. Daha iyi bir gelecek sağlama umuduyla onu kilisenin müdavimi olan bir işçi ailesine evlatlık verdi; Viktor bir "işçi" oğlu olarak okulda yedinci sınıfı bitirdi ve öğretmenlik diploması aldı. Geri kalan aile mensupları yaşayamaz hale geldikleri Çerdin'den ayrılarak, 100 kilometre güneydeki yeni sanayi kasabası Solikamsk'ta Klavdiya'nın annesinin yanına yerleşti.

Solikamsk'ta büyüyen Liyuba "yerini bilecek" şekilde yetiştirildi.

> Annem bir rahip kızı olduğumu, insanlarla haşır neşir olmamaya dikkat etmem, onlara güvenmememem ve ailem hakkında konuşmamam gerektiğini sürekli hatırlatırdı bana. Haddimi bilip mütevazı olmalıydım. Sıkça söylediği şey şuydu: "Başkalarına izin var, ama sana yok."

Aile çok yoksuldu. Klavdiya yetişkinlere okuma yazma öğretmek için oluşturulan *likbez* adlı örgütte eğitmen olarak çalışmaktaydı; ama aldığı ücret her ay bir karne olmaksızın ailesinin karnını doyurmaya yeterli değildi. Çermoz'da rahiplik yapan Aleksandr'ın gönderdiği küçük meblağlar sayesinde ayakta kalmayı başardılar. Derken Aleksandr Ağustos 1937'de tutuklandı ve Ekim ayında kurşuna dizildi. Klavdiya ve çocukları eldeki son eşyaları satarak ve sebze yetiştirerek yaşamlarını sürdürdüler. Sonunda Aleksandr'ın eski cemaat mensuplarından bazıları, kilisenin kolektifleştirme sırasında yardım ettiği köylüler tarafından gönderilen para imdatlarına yetişti.

Liyuba babasını Çermoz'a taşınmasından sonra sadece bir kez görmüştü. Tutuklanmasından birkaç hafta önce, Haziran 1937'de de ziyaretine gitti. "Babam din konusundaki cehaletime çok üzüldü," diye hatırlıyor Liyuba. "Bana Eski Kilise Slavcasını öğretmeye çalışınca, buna direndim. Hayatımdaki ilk ve son din dersi oldu bu." Baskı yılları Liyuba'yı aile geçmişinden kopmaya yöneltmişti. Solikamsk'taki yeni okulunun ilk yılında din karşıtı bir propaganda kampanyasının hedefi haline gelmişti: Öğretmen parmağıyla onu işaret ederek, diğer çocuklara dinin etkisine girmeleri halinde onun gibi derslerde başarısız olacaklarını anlatıyordu. Diğer çocukların sataşmalarıyla "bir korku ve isteri" içine düşen Liyuba o dönemi şöyle aktarıyor:

> Okula gitmekten korkar oldum. Sonunda annem ve ninem beni artık kiliseye götürmemeye karar verdiler; tek bir eğitim görmemin en iyi yol olduğunu ve okulumda dinle ilgili anlatılan her şeye inanmam gerektiğini söylediler.

Liyuba Öncüler safına katıldı. Kabul edilişinin alameti olan kaşkolü takmaktan gururluydu. Zamanla bir militan haline gelerek, 1938'de "Bütün Rahiplere Ölüm!" pankartlarının taşındığı kilise karşıtı gösterilerde bile yer aldı. Okulunu bitirince öğretmen oldu – Aleksandr'ın dört çocuğundan üçünün seçtiği meslek buydu. Çocuklara yaklaşık elli yıl kilise karşıtı Parti çizgisini öğreten Liyuba, dönüp geriye baktığında ailesinin geleneklerine ve inançlarına sırt çevirdiği için pişmanlık duyuyor.* "O zamanlar hep şunu düşünürdüm: Babam rahip olacağına öğretmen olsaydı, her kızınki gibi bir babam olsaydı hayat benim için ne kadar da kolaylaşırdı."[38] Bir Komsomol toplantısında babasını resmen reddeden kardeşi Viktor'la karşılaştırıldığında, Liyuba'nın sadece Sovyet toplumunda tutunmak için kesinlikle gerekli olanı yaptığı söylenebilir.

Bir Sovyet militanı kesilmek "halk düşmanı" çocukları arasında yaygın bir hayata tutunma stratejisiydi. Bu hem nazik konumdan kaynaklanan siyasal kuşkuları uzaklaştırmakta, hem de korkunun üstesinden gelmeyi sağlamaktaydı.

Yelizaveta Delibaş anne babasının sürgün olarak yaşadığı Sibirya'nın Minusinsk kentinde 1928'de doğdu. Babası Aleksandr Yosileviç bir Leningradlı matbaacının oğlu, kıdemli bir Bolşevik ve Sovyet rejiminin kuruluşundan itibaren bir Çeka yetkilisiydi; Yelizaveta Drabkina'yla (babasını Ekim 1917'de Smolni Enstitüsü'nde bulan genç kız) birlikte yaşarken, küçük bir Gürcü memurun kızı olan Nina Delibaş'a aşık olmuş ve 1925'te onunla evlenmişti. Polisliği bırakıp 1926'da Moskova'da iktisat öğrenimine başlamasından bir yıl sonra, eski OGPU şefleriyle arasının bozulması yüzünden tutuklandı. Sibirya'ya sürülünce, kızına gebe olan Nina da peşinden gitti. Aleksandr Sovyet başkentine 1928'de bebeğiyle dönen Nina'nın ardından serbest bırakıldı ve Dış Ticaret Bakanlığı'nda bir iş buldu. Ama 1930'da yeniden tutuklandı ve Gorki yakınındaki Vetlag Gulag kompleksine bağlı Suhobezvodni çalışma kampında on yıl cezaya çarptırıldı. Aynı tarihte tutuklanan ve Sibirya'da bir dizi "özel yerleşme"ye gönderilen Nina 1932'de Moskova'ya döndü. Leningrad'da babasının ailesinin yanında kalan Yelizaveta annesini sürgünde ve Moskova'da olduğu dönemde ara sıra ziyaret etti; anne ile kız nihayet 1935'te Suhobezvodni kampındaki Aleksandr'la bir

38 MP, dos. 4, op. 12, bel. 2, sat. 10, 14, 32, 63–4.

* Komünizmin çöküşünden sonra Liyuba aktif bir kilise üyesi oldu ve babasının yaşamıyla ilgili bir kitap yayımladı (L. Tetyueva, *Jizn pravoslavnogo sviaşçennika*, Perm, 2004).

araya geldi. Ailenin bir barakada yaşamını sürdürdüğü kampta Nina bir gönüllü olarak çalışırken, Yelizaveta da okula gitti. Ama Nisan 1936'da Yelizaveta'nın hem annesi, hem de babası yeniden tutuklandı. Aleksandr Mayıs 1937'de, Nina ise on yıllık cezayla gönderildiği Solovetski çalışma kampında Kasım 1937 kurşuna dizildi.

Suhobezvodni'deki mahkûmlardan biri 1936'da serbest kalınca, anne babası tutuklanmış olan Yelizaveta'yı beraberinde Leningrad'a götürerek bir yetimhaneye gönderilmekten kurtardı. Yelizaveta çeşitli akrabalarının yanında kaldı; ama amcalarından Grigoriy Nisan 1937'de, halalarından Margo Temmuz ve Raya Ağustos ayında tutuklandı. Bunun üzerine bazı uzak akrabalarınca Leningrad'dan kaçırılıp götürüldüğü Moskova yakınındaki daçada bir süre NKVD'den gizlendikten sonra, annesinin Tiflis'teki ailesinin yanına gönderildi. Bir akrabasından diğerine aktarılışının polisten uzak tutulması kaygısından kaynaklandığını kavrayamayan küçük kız, kendisini istenmeyen bir çocuk gibi hissetmeye başladı.

Yelizaveta'nın köylü kökenli dedesi ve bir esnaf kızı olan ninesi sade insanlardı; ama her ikisi de eğitim görmüş ve Tiflis'teki aydınların liberal-Hıristiyan değerlerini özümsemişti. Okula gidemeyen Yelizaveta, 1917'den önce Tiflis Lisesi'nde öğretmenlik yapmış olan ninesinden evde ders aldı. Tasfiyeler konusunda hiç yanılgıya kapılmayan ninesi ve dedesi, ona anne babasının haksız yere cezalandırılmış masum ve dürüst insanlar olduğunu anlattı. Nina anne babasına Solovetski kampından iki kez mektup yazdı. Kızı için de birkaç avutucu ve özendirici söz ekledi. 2 Kasım 1937'de kurşuna dizilmesinden hemen önce yazdığı son mektubunu, infaz görevlilerinden biri kaçak yoldan ulaştırdı. "Babacığım, anneciğim, ben ölmek üzereyim, kızımı kurtarın," diye yazmıştı Nina. Yelizaveta'ya da kendisini geceleyin gökyüzünde Büyük Ayı takımyıldızının hemen yanında her zaman bulabileceğini bildiriyordu. "O yıldızı gördüğünde beni düşün, çünkü orada olacağım." Nina'nın mektupları ve bütün fotoğrafları erkek kardeşinin Tiflis'te Aralık 1937'de tutuklanmasından sonra yok edildi.* Ama ninesinin belki on defa okuduğu son mektubun anısı Yelizaveta'nın yüreğinde sıkı bir yer edindi: "Annemi hep bekliyordum, hep bekliyordum," diye hatırlıyor. "Büyüdüğümde bile geceleyin dışarıya çıktığımda, daima Büyük Ayı'ya bakar ve annemi düşünürdüm. Bunu 1958'e [annesinin kurşuna dizildiğini öğrendiği tarih] kadar bir gün geri geleceğinin işareti olarak gördüm."

Gürcü başkentinde kitlesel tutuklamaların sürmesi nedeniyle, dayısının

* Yelizaveta'nın elinde eski KGB arşivlerindeki dosyasını aldığı 1990'ların başlarına kadar annesinin fotoğrafı yoktu.



Yelizaveta Delibaş, 1949

tutuklanmasından sonra Yelizaveta için Tiflis'te kalmak tehlikeli hale geldi. On yaşına varmak üzere olmasına karşın, henüz okula başlayamamıştı; Tiflis'te hiçbir okul bir "halk düşmanı"nın kızını kabul edecek durumda değildi. Ocak 1938'de ninesi ve dedesi onu teyzesi Sonya'nın yanında kalmak üzere bir trene koyup Leningrad'a gönderdi. Kirov Fabrikası'nda bir sendika yetkilisi, kıdemli bir Parti militanı ve ateşli bir Stalinist olan Sonya, Büyük Terör sırasında bütün teyzeleri ve dayıları içinde tutuklanmayan tek kişiydi. Yelizaveta bu sarsıcı yıllara dönüp baktığında, terörün yaşamı üzerindeki etkisini gerçek anlamda hissetmediğini ya da anlamadığını düşünüyor. Akrabaları ona çok fazla şey anlatmamıştı. On yaşına varana kadar başından öylesine olağanüstü şeyler – sürgünde ve çalışma kamplarında büyümek, anne babasını kaybetmek, bir düzine kadar farklı evde barınmak – geçmişti ki, "normal"in nerede bittiğini ve "anormal"in nerede başladığını çok az kavramaktaydı. Şimdi hatırladığı kadarıyla, içinden geçen şey kökleri "istenmeyen ve sevilmeyen" bir çocuk olduğu kanısında yatan oldukça belirsiz ve genel bir şaşkınlık ve umutsuzluk duygusuydu. Bu kanı ninesinin ve dedesinin evindeki sıcak ve neşeli havayla kıyaslandığında, teyzesinin dairesinde hüküm süren soğuk, katı ve kocasının Ocak 1938'de tutuklanmasından sonraki gergin ortamla daha da güçlendi. Kısa bir süre sonra Parti'den atılan Sonya, her gece beklediği tutuklanışına hazırlıklı olmak için bazı elbiselerini ve birkaç kuru ekmek koyduğu bir çantayı yanında bulundurmaya başladı. Yelizaveta gittikçe içine kapandı. İçinde "insanlara karşı bir korku" uyanmasıyla "herkesten korkar" hale geldi. Anılarında teyzesinin kendisini yakındaki dükkândan bazı şeyler almaya gönderdiğinde başına gelen bir olayı aktarır. Dükkân yamağı yanlışlıkla ona fazladan 5 kopek para üstü verir. Eve döndüğünde teyzesi parayı dükkâna götürüp özür dilemesini söyler. Yelizaveta korkuya kapılır. Bunun sebebi fazla para üstü almış olmaktan dolayı duyabileceği utanç değil, tanımadığı dükkân yamağına gidip yüz yüze konuşmaktan çekinmesidir.

Kocasının tutuklanmasına, neredeyse bütün diğer akrabalarının baskı görmesine ve kendisinin Parti'den atılmasına karşın, Sonya sıkı bir Stalin destekçisi olarak kaldı. Yeğenine Sovyet basınında çıkan her şeye inanmayı ve anne babasının bir suç işlemiş olabileceğini kabul etmeyi öğretti. Babasının bir muhale-

fet grubu içinde yer aldığını ve dolayısıyla bir "halk düşmanı" olarak tutuklandığını anlattı; ancak Nina'nın büyük olasılıkla masum olduğunu da belirtti. "Sonya nadiren anne babamdan söz ederdi," diye hatırlıyor Yelizaveta. "Onlar hakkında yakışıksız bir şey söyleyebileceği düşüncesiyle soru sormaktan korkardım. Bu konuda sohbetin hoş görülmediğini anlardım." Belki de Sonya yeğeninin kendi ailesinin başına gelenler üzerine çok düşünmesi halinde Sovyet sistemine uzak duracağını ya da soğuk bakacağını düşünüyordu. Yelizaveta teyzesinin teşvikiyle Öncüler ve ardından Komsomol üyesi oldu. Her iki başvurusunda da Sonya'nın öğüdü doğrultusunda anne babasıyla ilgili gerçeği gizleyerek, 1935'te (yani "halk düşmanları"na yönelik genel tasfiyeden önce) tutuklandıklarını ileri sürdü. Yelizaveta Komsomol'a girişini şöyle aktarıyor:

> Kökleri anne babamın tutuklanmasıyla tek başına kaldığım günlere inen korku, dışarıdaki dünyaya karşı korku, her şeye ve herkese karşı korku kapladı içimi. Ailem hakkında sorular yönelteceği düşüncesiyle herhangi bir kimseyle temasa girmekten çekiniyordum. Kökenle ilgili soruların her zaman sorulduğu bir Komsomol toplantından daha ürkütücü bir şey yoktu benim için.

Yelizaveta yavaş yavaş korkularının üstesinden geldi. Komsomol'a kabul edilmek ona güven kazandırdı. "Hayatımda ilk kez artık kendimi bir yüz karası olarak görmemeye başladım," diye hatırlıyor. Derslerindeki üstün başarısıyla okul arkadaşları arasında sahici otoriteye kavuştu. Bir militana dönüşerek, önce okuldaki Komsomol'un ve ardından oturduğu Leningrad semtindeki Komsomol'un sekreterliğine seçildi. Dönüp geriye baktığında, aktivizminin onu kurtararak belirli bir denetim gücü sağladığını düşünüyor:

> Komsomol'a katılıp "biz"den biri ve akranlarımla kaynaşıp onların lideri haline gelince artık korkum kalmadı. Gidip onların istekleri için kavga edebilir ve onlar adına resmî makamlarla görüşebilirdim. Elbette kendim için de kavga ediyordum; çünkü güçlü göründüğümde korkumu dizginleyebiliyordum.[39]

"Özel yerleşme"lerde ve başka sürgün yerlerinde büyüyen "kulak" çocukları için Sovyet davasını benimsemek, doğumdan gelen damgayı aşmanın tek yoluydu. "Kulak" anne babalarıyla birlikte sürgüne gönderilen çocukların birço-

39 MSP, dos. 3, op. 11, bel. 2, sat. 39, 61, 62, 63–4, 72.

ğu 1930'ların sonlarına doğru yetişkinlik çağına ulaştı. NKVD'ye sürgünden serbest bırakılmayı ve Sovyet toplumuna alınmayı isteyen bu gençlerin dilekçeleri yağmaya başladı. Bazıları ailelerini reddeden resmî beyanlarda bulundu. 1930'ların başlarında başvuruların çok azı olumlu sonuca ulaştı; bazı "kulak" kızlarının sürgün yerlerinden ayrılıp Sovyet yurttaşlığı haklarına tam sahip erkeklerle evlenmelerine izin verildi. Ama bu örnekler dışında hükümetin görüşü "kulak" çocuklarının dönüşünün toplumda kirlenmeye ve moral bozukluğuna yol açacağı yönündeydi. Ancak 1938'in sonundan itibaren bir politika değişikliğine gidilmesiyle, "kulak" çocuklarını kalıba dökmeye ve topluma kazandırmaya yeni bir ağırlık verildi. On altı yaşında sürgün yerlerinden ayrılmalarına ve yurttaşlık haklarına kavuşmalarına artık izin verilmeye başladı – tabii ailelerini reddetme koşuluyla.[40]

Kurgan bölgesinde 1917'de doğan Dimitri Streletski böyle bir "kulak" çocuğuydu. Kolektifleştirme sırasında ailesiyle birlikte Urallar'ın kuzey kesimindeki Çermoz'a yakın bir "özel yerleşme"ye sürgün edildi. Orada büyürken "kulak" kökeninin damgasını ağır biçimde hissetti. "Kendimi bir parya gibi görüyordum," diye hatırlıyor. "Tam bir insan olmadığım, babamın sürgün edilmesinden dolayı bir şekilde lekeli ve kötü olduğum duygusuna kapılıyordum. ... Bir düşmanmış gibi suçluluk duygusu taşımasam da, ikinci sınıf insan olma duygusunu atamıyordum." Kurtuluş yolu eğitimdi: "Babam her zaman 'Çalışın, çalışın, çocuklar! Eğitim Sovyet iktidarının size verebileceği tek iyi şeydir,' derdi." Dimitri de çalıştı. Kaldığı yerleşmedeki okulun onuncu sınıfını bitiren ilk erkek çocuk oldu ve çalışkanlığının karşılığını 1937'de Komsomol'a alınarak gördü. Sonunda eşit biri olarak tanınmanın verdiği "gurur ve mutluluk"la çok geçmeden bir militana dönüştü. Dimitri kendi ilerlemesini Parti'nin idealleriyle özdeşleştirdi. Parti'yi kurtuluş şansını bulabileceği toplumsal kenetlenmenin daha yüksek bir biçimi, "aklı başında ve birinci sınıf insanların yoldaşlığı" olarak gördü. Babasının öğüdü üzerine, "özel yerleşme"nin NKVD komutanını görmeye gitti ve bir üniversitede öğrenimini sürdürmesine yardımcı olmasını istedi. Nevolin adlı komutan dürüst bir tipti. Okuldaki başarısından haberdar olduğu ve yardım edilmeye değer biri olarak gördüğü bu zeki genç adama acıdı. Bir pasaport ve 100 ruble, yani "özel yerleşme"deki aylık ücretin iki katını aşan bir parayı vererek, onu NKVD'nin bir tavsiye mektubuyla Perm'e gönderdi. Mektup üniversiteye fizik öğrencisi olarak kaydını yaptırmasını sağladı.

40 Lynne Viola, "Tear the Evil From the Root: The Children of Spetspereselentsy of the North", Natalya Baschmakoff ve Paul Fryer (ed.), *Modernization of the Russian Provinces*, *Studia Slavica Finlandensia*, özel sayı, 17 (Nisan 2000), s. 60–61.



Fizik öğretmeni Dimitri Streletski (en sağda oturan kişi) Çermoz "özel yerleşme"sinde yedinci sınıfın erkek öğrencileriyle birlikte, Eylül 1939; okulun müdürü Viktor Bezgodov sağda ayakta duruyor

Dimitri "kulak" kökenini gizlemeye hiç kalkışmadı. Üniversiteye girişte doldurduğu ankette durumunu belirtti ve bu yüzden diğer öğrencilerin sataşmalarına uğradı. Sonunda daha uzağa giderse geçmişinden dolayı kösteklenmeksizin öğrenim görebileceği bir yer bulma şansının artacağı düşüncesiyle oradan ayrıldı. Önce Sverdlovsk Madencilik Enstitüsü'ne, ardından daha doğudaki Omsk'a giderek Tarım Enstitüsü'ne kaydoldu. Ama kökeni yine başına dert açtı. Birinci sömestrin bitimine altı hafta kala, onu çağıran dekan enstitüden ayrılması gerektiğini bildirdi: "Kulak"ların, rahiplerin ve diğer "yabancı sosyal unsur"ların çocuklarını enstitüden atma talimatını almışlardı. Umutsuzluğa kapılan Dimitri, bazı akrabalarının hâlâ bulunduğu Kurgan bölgesine dönmeye karar verdi. Tekrar "özel yerleşme"nin yolunu tutmayacaksa, gidebileceği başka bir yer yoktu. Oraya vardığında sürgüne gönderilmeden önce bir süre okuduğu köy okulundaki eski öğretmenini görmeye gitti. Öğretmen onu hatırladı ve okulda fizik belletmeni olarak çalışmasını önerdi. Dimitri'nin bir yükseköğrenim diploması yoktu; ama işin doğrusu istenen tek şart Stalin'in yazdığı *Bolşevik Partisi Tarihi* konusunda sağlam bilgi sahibi olmaktı ve bu da onun gözde kitabıydı. Okulda bir yıl ders verdi. Kendisine "özel yerleşme"deki koşulların düzeldiğini yazan anne babasını görmek üzere 1939 yazında Çermoz'a gitti. Oysa yerleşmenin Nevolin'e göre daha az hoşgörülü olan yeni komutanı onu gelir gelmez tutukladı, pasaportuna el koydu ve bir çalışma kampına göndermekle tehdit etti. Dimitri bir kez daha öğrencilikteki seçkin siciliyle kurtuldu. Yıldız öğrencisini hatırlayan Çer-

moz okulunun müdürü, öğretmen kadrosuna büyük ihtiyacı olduğunu ileri sürerek NKVD'ye başvurdu. Böylece orada kalmasına izin verilen Dimitri, iki yıl boyunca yerleşmenin okulunda ders verdi. Ardından ülkenin savaşa girmesi üzerine Emek Ordusu'na alındı ve bir kerestecilik kampına gönderildi. ("Kulak" oğulları Nisan 1942'ye kadar orduda cephe hattı hizmetine verilmedi.)

Sovyet rejiminin ona çektirdiği bütün acılara rağmen, Dimitri bir Sovyet yurtseveriydi; Parti davasının doğruluğuna hararetle inanmaktaydı ve onun içinde yer almayı çok istemekteydi. "Parti'ye katılma düşü"nü şu şekilde açıklıyor.

> Eşit bir insan olarak tanınmak istiyordum, Parti'den bütün beklentim buydu. Parti'ye katılma isteğim kariyer için değildi. Benim için Parti dürüstlüğün ve adanmışlığın bir simgesiydi. Komünist olan dürüst ve temiz insanlar vardı; onlar arasında sayılmayı hak ettiğim kanısındaydım.

Parti üyeliği başvurusunun 1945'te reddedilmesi ona büyük bir düş kırıklığı yaşattı. (Olayı altmış yıl sonra anlattığında, heyecandan elleri titriyor ve konuşmakta güçlük çekiyordu.) Ama 1956'da Parti'nin Stalin tarafından sindirilmiş kesimlerden üyeler kazanmaya çalışması üzerine, sonunda yirmi yılı aşkın bir süreden beri özlemini çektiği eşitlerin yoldaşlığına kabul edildi.[41]

4

Zinayda Buşuyeva sekiz yıllık cezayla Kazakistan'daki Akmolinsk yakınında yer alan vatan hainlerinin eşleri için hazırlanmış ALZhIR adlı çalışma kampına gönderildi. Kampta beş yıl kaldıktan sonra iç hapishane mıntıkasından, koşulların daha iyi olduğu ve ailelerin bazen mahkûmlarla bir araya gelebildiği dış yerleşim mıntıkasına nakledildi. Bunun üzerine Molotov kentindeki annesine mektup yazdı. İki kızı Angelina ve Nelli'ye kavuşmak için can atmasına karşın, onları kamp yaşamının güçlüklerine maruz bırakarak "hayatlarını bozmak" istemediğini bildirdi. Ancak Molotov'da kronik gıda sıkıntıları vardı. Savaşın yıkıma uğrattığı Sovyet bölgelerinden getirilen göçmenlerle aşırı kalabalıklaşmıştı ve gıda karnesi ya da ödeneği olmayan Buşuyev'ler gibi "halk düşmanı" aileler çok dardaydı. Böylece nine iki torunun annelerine kavuşmalarının en iyi olacağına karar verdi. Kamp koşullarının Molotov'dakinden daha beter olacağı pek aklına sığmıyordu.

41 MP, dos. 4, op. 18, bel. 2, sat. 11, 16, 50, 52, 65, 76; bel. 5, sat. 22–3.



Solda: Zinayda erkek kardeşleriyle birlikte, 1936. Sağda: Zinayda (ortada) ALZhIR'de, 1942. Gulag mahkûmlarının ender özel fotoğraflarından biri olan bu kare akrabalara gönderilmek üzere çekilmiş ve masrafı azaltmak için üç kadın birlikte görüntülenmişti.

Çocukların ALZhIR'ye gidebilmeleri için önce bir yetimhaneye verilmeleri şarttı: Böylece devletin vesayetine girdiklerinde, Zinayda onların çalışma kampına nakledilmeleri için başvurabilirdi. Angelina ve Nelli yetimhanede üç ay kaldıktan sonra, nineleri tarafından alınıp trenle Molotov'dan Kazakistan'a götürüldüler. Ocak ayının bir akşamı geç vakitte Akmolinsk'e vardılar. Kızlarını karşılamak üzere istasyona giden Zinayda, onları bir kar fırtınasından korunma çabasıyla platformda otururken buldu. Kapitone bir ceket, pantolon ve keçe çizmeler, yani bir mahkûmun standart kışlık elbiselerini giymişti. Dokuz yaşındaki Nelli, annesini görünce hemen koşup kollarını boynuna doladı. Annesini en son gördüğünde daha iki yaşında olan Angelina onu hatırlamayacak kadar küçüktü. Korkuyla büzüldü. "O benim annem değil," dedi. "Kışlık elbiseler içindeki bir köylü amca (*diyadenka mujik*)." Zinayda beş yıllık ağır çalışmadan sonra kadınsı görünümünü yitirmişti; Angelina'nın aile fotoğraflarında gördüğü ve kafasında kurduğu ideal anneye benzemiyordu artık.[42]

ALZhIR Gulag sisteminde sadece kadın mahkûmların gönderildiği üç çalışma kampının (diğerleri Tomsk çalışma kampı ve Mordovya Cumhuriyeti'ndeki Temnikovski kampı) en büyüğüydü. Rejimin "halk düşman"larının eşlerini kapatacak acil hapishane ihtiyacını karşılamak üzere alelacele kurulmuş ve ilk kadın mahkûm kafilelerini Ocak 1938'de almıştı. Mahkûmların çoğu NKVD denetiminde yetim çocukların tutulduğu eski bir yerleşmeye ait barakalarda kalmaktaydı. 1941'e varıldığında kampta tahminen 10 bin kadın vardı; bunların çoğu Buşuyeva gibi tarımda veya Kızıl Ordu için üniformalar üreten tekstil fabrikasında çalıştırılmaktaydı. Kazakistan'daki kampların koşulları Uzak

42 MP, dos. 4, op. 2, bel. 2, sat. 14.

Kuzey ya da Sibirya'dakilere oranla görece iyiydi. Ama ALZhIR'de kalan kadınlar – en başta da Sovyet elit tabakasına özgü rahat yaşam tarzına alışmış olanlar – için kamp yaşamı özellikle ilk yıllarda çok zordu. İlk başta yüksek güvenlikli bir ceza kurumu kategorisinde sayılan ALZhIR "hain eşleri"ne yönelik baskı kampanyası çerçevesinde mahkûmlara son derece ağır bir "özel rejim" (*spets-rejim*) uyguladı. Barakaların bulunduğu yerleşmeden ayrı olan iç hapishane mıntıkası gözetleme kulelerinin yer aldığı ve köpekli muhafızların devriye dolaştığı bir tel çitle çevriliydi. Kadınlar sabah saat dörtte işbaşı yapmak üzere uyandırılmakta ve uyuma öncesindeki son sayım gece yarısı yapılmaktaydı; ancak birçok mahkûmun anılarında belirttiği gibi, muhafızların hesap beceriksizliği yüzünden kadınların yeni sayım için uyandırılması sıkça yaşanan bir durumdu. Yemek tayınları mahkûmların iş kotalarını yerine getirme düzeyine göre verilmekteydi; on gün arka arkaya kotasını aksatanlar "ölüm barakaları"na atılıp ölüme terk edilmekteydi. "Her sabah ölüler kağnılara doldurulup taşınır ve kampın hemen dışındaki toplu mezara gömülürdü," diye hatırlıyor eski bir muhafız. Birçok mahkûm için katlanılması en zor şey ("özel rejim"in bir gereği olarak) akrabalardan mektup alınamamasıydı.

Mayıs 1939'da "özel rejim" kaldırıldı. ALZhIR'nin bir "genel çalışma kampı" olarak belirlenmesiyle, koşullar düzelmeye başladı. İç hapishane mıntıkasındaki ceza süresini tamamlayan ya da sıkı çalışmalarının karşılığında dış yerleşmeye erken geçen kadınların sayısının artmasıyla birlikte, barakaların bulunduğu alan gittikçe genişledi.* Orada koşullar çok daha katlanılır düzeydeydi. Çitler yoktu; kadınlar muhafızlar eşliğinde çalışmaya gitmekte ve her akşam dönüşte sayımdan geçirilmekteydi; bunun dışında büyük ölçüde kendi başlarına bırakılmaktaydı. Daha sonraları görece yumuşak ve dürüst bir adam olarak hatırlanacak olan kamp komutanı Sergey Barinov'un teşvikiyle, yerleşmenin kulüp evinde canlı bir kültürel yaşam sürmekteydi. Kampta kalan kadınlar arasında çok sayıda üst düzey Bolşevik'in ve Kızıl Ordu komutanının eşleri ve akrabaları vardır; bunların bir kısmı yazar, sanatçı, aktris, şarkıcı ve hatta Moskova'daki Bolşoy Tiyatrosu'nda solistti. ALZhIR komutan yardımcısı Mihail Yusipenko'ya göre, ilk mahkûm kafilesinde 125 doktor, 400 vasıflı hemşire, 40 aktris ve 350 piyanist yer almaktaydı. NKVD'nin Kazakistan şefinin yardımcısı Mihail Şreyder, anılarında ALZhIR'yi ziyaretinde eski meslektaşlarından birçoğunun eşleriyle karşılaşmaktan ve "onlar için hiçbir şey yapamamak"tan dolayı duyduğu rahatsızlığı aktarıyor. Kamp idaresinin onu mahkûmların iyi koşullar-

* SSCB'nin Haziran 1941'de savaşa girmesinden sonra, hapishane mıntıkasında cezasını çeken mahkûmlar barakalı yerleşmede kalıp çalışmak zorunda kaldı. Böylece 1938'de üç yıl cezaya çarptırılan bir mahkûmun ALZhIR'den serbest bırakılışı 1945'e sarkar oldu.



ALZhIR'deki çocuklar, 1942; Slava Buşuyev en sağda ayakta duruyor

da yaşadığına inandırmaya çalışmasına karşın, ALZhIR ona Gulag kamplarından aşağı kalmayan "korkunç bir yer" olarak görünmüştü; bunun sebebi kampın maddi koşulları değil, çocuklarından koparılmış kalabalık bir anne topluluğunu barındırmasıydı.[43]

Bu açıdan Buşuyev'ler bir arada oldukları için talihli sayılırdı. Zinayda ALZhIR'ye varışında alınıp yetimhaneye gönderilen oğlu Slava'ya barakalı yerleşmeye nakliyle birlikte tekrar kavuştu. Bu nakil kızları Nelli ve Angelina'nın da yanına gelmesini sağladı. Hepsi uzun sıralar halinde iki katlı ranzaların bulunduğu barakaların birinde kaldı. Angelina kaldıkları yeri şöyle hatırlıyor:

> Diğer kadınlar bir aile olarak bir köşede kalabilmemiz için yerlerini yeniden düzenlediler; ikimiz üst katta ve diğer ikimiz alt katta yatıyordu; bize ait olan bir komodin ve ekmeğimiz ile reçelimizi koyduğumuz küçük bir köşe rafımız vardı. ... Yemeklerimizi kantinden alıyor ve ranzalarımızda oturarak yiyorduk. ... Hiç kimse eşyalarımızı çalmazdı. ... Barakamızda dört aile vardı. Hepsine biraz mahremiyetten yararlanabilecekleri birer köşe verilmişti. Bunun hak olduğu yolunda bir mutabakat vardı.

Angelina ve Nelli çalışma kampında okula gittiler. Hatta "halk düşmanları"nın çocuklarına Sovyet değerler sistemini aşılamak üzere resmî makamların teşvi-

43 Oksana Kozmina'yla mülakat (Moskova, 1988), Klavdiya Gonçarova'yla mülakat (Moskova, 1986), İnna İlina'yla mülakat (Moskova, 1988), Lidya Viyolina'yla mülakat (Moskova, 1988), Klavdiya Babayeva'yla mülakat (Moskova, 1988); GFA, Sergey Barinov'la mülakatlar (Akmolinsk, 1988); *Leninskaya smena*, 2 Haziran 1988, s. 2; M. Şreyder, *NKVD iznutri: zapiski çekista* (Moskova, 1995), s. 117. *Ayrıca bak.* A. Kukuşkina, *Akmolinskiy lager jen izmennikov rodini. İstoriya i sudbi* (Karaganda, 2002).

kiyle kampta faaliyet gösteren Öncüler örgütüne katıldılar. Çalışma kampında kırmızı kaşkoller olmadığı için, Öncüler kampın çevresinde cirit atan sivrisineklerin kanıyla boyanmış pamuk ipliklerinden kendilerine kaşkol örüyorlardı.[44]

Fakat ALZhIR'deki kadınlardan çoğunun ailesiyle sınırlı bağlantısı vardı. ALZhIR'nin bir genel çalışma kampına dönüşmesinden sonra, sakinlere 1939 Gulag yönetmeliğinin belirlediği yazışma kurallarına göre mektup yazma ve alma izni verildi. Mahkûmların her ay bir mektup ve bir koli hakkı vardı; ALZhIR'deki çoğu kadın gibi "karşı-devrimci suçlar"dan hüküm giymiş olanlar için bu süre üç aydı. Ama uygulamada kadınların aldığı mektup sayısı kamp muhafızlarının kaprisine, kamp içindeki rejime ve kampın bulunduğu yere bağlıydı. (Bazı çalışma kampları postayla ulaşılamayacak kadar ücra yerlerdeydi.) İnna Gayster anılarında ALZhIR'deki annesine koli göndermenin nasıl karmaşık bir işleyişe dayandığını anlatır. Normal postaneler çalışma kamplarına gönderilecek kolileri kabul etmezdi. Bu amaç için özel posta istasyonları belirlenmişti; ama (kampların varlığının Sovyet makamlarınca resmen kabul edilmemesinden dolayı) bunların yerleri kamuoyuna duyurulmadığı için, insanlar bilgi için hapishane kuyruklarında dolaşan söylentilere dayanmak zorundaydı. 1938'de Moskova'dan bütün gönderiler durdurulduğunda, İnna Moskova'nın 100 kilometre güneybatısına düşen Mojaysk kasabasına gitmek ve mahkûmları Kazakistan'a götüren özel bir trende saptanmış bir vagona kolisini teslim ederken kalabalıklarla boğuşmak zorunda kaldı.[45]

Mektuplardan yoksun kalmak ALZhIR'deki kadınlar için bir tür işkenceydi ve kimi zaman buna ilişkin duygularını açığa vururlardı. Hukukçu İlya Slavin'in karısı Esfir Slavina 1938'de ALZhIR'ye vardığında, bir sebeple çalışma kampına gönderilmiş olan ve birçoğu on altı yaşındaki kızı İda'dan küçük olan çok sayıda genç kız görünce dehşete düştü. İda'nın da bir kampta olabileceği korkusuna kapıldı, ama yazışma hakları olmadığı için kızından herhangi bir haber alabilecek durumda değildi. Aslında İda Leningrad'daki çeşitli okul arkadaşlarının evlerinde kalarak başının çaresine bakmakta ve annesine asla eline ulaşmayan koliler göndermekteydi. Esfir açlık grevine gitti. Çoğunlukla Parti üyeleri ya da Bolşeviklerin karıları olan mahkûmların Sovyet rejimine tamamen bağlı kaldığı ve işlerini yakınmaksızın titizlikle yaptıkları ALZhIR'deki ilk protesto belirtisiydi bu. Esfir siyasetle uğraşmayan biriydi. Kocasının hukuk işlerine hiç ilgi göstermemişti ve tek merak konusu ailesiydi. Yemek yemeyi reddedince bir ceza blo-

44 MP, dos. 4, op. 2, bel. 2, sat. 4, 45, 51.

45 A. Applebaum, *Gulag*, s. 234; İ. Şihiva-Gayster, *Semeynaya hronika vremen kulta liçnosti: 1925–1953* (Moskova, 1998), s. 47–8.

ğuna konuldu; ama birkaç hafta sonra bedensel çöküşün eşiğine varması üzerine, kamp idarecileri ailesinden mektuplar almasını sonunda kabul ettiler. Belki Esfir'in açlık grevi belirleyici etken değildi: Kamp yetkililerinin bir kişinin ölümünü umursamış olmaları pek akla yakın sayılmazdı; ayrıca ALZhIR'de "özel rejim"i kaldırarak, mahkûmlara akrabalarından mektup alma olanağını sağlayacak "genel çalışma kampı" statüsüne geçiş hazırlıkları zaten başlamıştı. Ama resmî makamlar Esfir'in ölümü halinde diğer mahkûmların göstereceği olası tepkiden dolayı kaygılanmış olabilirdi; çünkü bu konudaki duyarlılık çok yükselmişti ve mektup hakkının yokluğundan dolayı sıkça şikâyetlerde bulunulmuştu. Kamp yetkililerinin pes etmesinden birkaç gün sonra, İda Leningrad'daki NKVD merkezine çağrıldı ve annesine bir koli gönderebileceği bildirildi. Koli 1940'ın kış aylarında ulaştı; ALZhIR'ye koliler bir yana, mektupların bile zar zor geldiği bir zamandı bu. Esfir elde ettiği zaferle bir şöhret haline geldi. Yüzlerce kadın kolinin içindeki değerli şeyleri incelemek üzere onun barakasında toplandı. Olay başka bazı mahkûmları da kamp yetkililerini protesto etmeye yöneltti.[46]

Yazışma kurallarının gevşemesiyle birlikte, ALZhIR'deki kadınlar bütün duygularını mektuplarına dökmeye ve çoğu kez sevgilerinin belirtisi olarak çocukları için kendi yaptıkları küçük armağanları zarfların içine koymaya başladılar. "Bu şekilde çocuklarımızın elimizden çıkmış bir şeye sahip olmasını istiyorduk," diye aktarıyor ALZhIR mahkûmlarından biri.[47]

Dina Yelson-Grodzianskaya Moskova Yüksek Teknik Okulu müdürü olan kocası Yevgeni'nin Aralık 1937'de tutuklanmasının ardından 1938'de ALZhIR'ye gönderildi. (Yevgeni aynı yıl kurşuna dizildi.) O sırada beş yaşında olan kızı Gertrud'u (Gerta) ve küçük oğlunu teyzeleri evlat edinip yanına aldı. Eğitimli bir tarım uzmanı olan Dina çalışma kampının tarım işletmesinde önemli bir görev üstlendi. Böylece Gulag sisteminin bir çalışma kampında hayat memat derecesinde bir farklılık yaratabilen küçük avantajlar sağlamak üzere uzman konumuyla çalışan ya da kamp yetkilileriyle işbirliğine giren çok sayıda "güvenilir unsur"undan biri oldu.[48] Diğer mahkûmlara göre daha sık aralıklarla mektup yazmasına ve almasına izin verildi. Çoğu kez kızına kendi eliyle yaptığı bir giysi parçası ya da bir bez oyuncak gibi küçük armağanlar gönderiyordu. Bu armağanlardan biri olan hayvan desenleri işlenmiş güzel bir nakışlı havluyu Gertrud ömrü boyunca bir hazine gibi sakladı. "Gittiğim her yerde, hatta öğrenci yatakhanelerinde onu daima yatağının üstünde tuttum," diye aktarıyor. "Zihnimde bu havlu hayal gücümün

46 SFA., İ. Slavina, "Na vesah nadejdi i otçayaniya", metin, s. 6–7.

47 Oksana Kozmina'yla mülakat, Moskova, 1988.

48 Güvenilir unsurlara ilişkin en ayrıntılı değerlendirme için *bak.* A. Soljenitsin, *The Gulag Archipelago 1918–1956: An Experiment in Literary Investigation*, 3 c. (Londra, 1974–78), c. 2, s. 251–91.



Dina'nın Gertrud için yaptığı nakışlı havlu (detay)

peri masalı annesiyle eşanlamlıydı. Onun yokluğunda iyi ve güzel olan, ama çok uzakta yaşayan bir anne hayali kurmuştum kafamda."[49]

Bu anne özlemine denk bir çocuk özlemi bir çalışma kampının koşullarında bile ortaya çıktı. Ukraynalı bir matbaa işçisi olan Hava Voloviç 1937'de tutuklandığında ve Uzak Kuzey'deki bir çalışma kampına gönderildiğinde yirmi bir yaşındaydı. Kimsesizlik ve yalnızlık duygusuyla, bir çocuk sahibi olma, çocuk sevgisinin vereceği sevinci tatma özlemine kapıldı. Duygu yüklü bir anısında aktardığı gibi, kamplardaki birçok kadının duyduğu bir özlemdi bu:

> Sevgiye, şefkate ve okşanmaya ihtiyacımız delirme, kafayı duvara vurma, intiharı düşünme noktasına varacak kadar amansızdı. Hepimiz bir çocuk istiyorduk – bütün insanlar içinde en sevimli ve en cana yakın varlığı, uğruna hayatımızı vereceğimiz birini istiyorduk. Oldukça uzun bir süre bu duyguya karşı koydum. Ama o uzun yalnızlık, baskı ve aşağılanma yıllarında benim parçam olan bir eli tutmaya, sıkıca sarılacağım bir şeye ihtiyacım ve hasretim o kadar büyüktü ki.

Hava adını vermediği bir adamla ("İçlerinden hiç de en iyisini seçmedim") ilişkiye girdi ve Eleonora adını verdiği altın bukleli küçük bir kız doğurdu. Kampın annelere sağladığı özel kolaylıklar yoktu. Hava'nın doğum yaptığı barakada üç yeni anne ufak bir bölmeye sığışmıştı.

> Tahtakuruları tavandan ve duvarlardan kum gibi yağıyordu; bütün geceyi bunları çocuklardan ayıklayarak geçiriyorduk. Gündüz işe gitmemiz gerektiğinden, küçük yavruları çalışmaktan bağışık tutulan herhangi bir yaşlı kadına bırakıyorduk mecburen; bu kadınlar çocuklarımıza bıraktığımız yiyecekleri hiç sıkılmadan iç ediyordu.

49 MM, dos. 12, op. 29, bel. 2, sat. 1, 18.

Annelik Hava'ya hayata dönük yeni bir amaç ve inanç verdi:

> Ne Tanrı'ya, ne de Şeytan'a inanan biriydim. Ama çocuğumu doğurduğumda, bir Tanrı'nın olmasını büyük bir tutkuyla, ölesiye bir arzuyla ister hale geldim. ... Eğer kızımdan ayrılmayı getirmeyecekse, Tanrı çektiğim azabı bir yüz yıl daha uzatsın diye dua ediyordum. Bir dilenci ya da bir kötürüm halinde bile olsam, onunla birlikte serbest bırakılayım diye dua ediyordum. İnsanların ayaklarına kapanıp sadaka dileme durumuna düşecek olsam bile, onu büyütecek kadar yaşayayım diye dua ediyordum. Ama Tanrı dualarıma cevap vermedi. Bebeğim daha yeni yürümeye başlamışken, onun ağzından çıkan ilk sözleri, o iç ısıtıcı harika "Anne" kelimesini daha tek tük duymuşken, kış soğuğunda çaputlara sarınmış halde derdest edilip bir yük arabasına konulduk ve "anneler kampı"na nakledildik. Ve altın bukleli, tombul ve küçük meleğim orada çok geçmeden gözlerinin altında mor gölgelerle ve dudaklarını saran kabarcıklarla solgun bir hortlağa dönüşüverdi.

Hava ağaçları kesip bıçkıhaneye taşıyan bir takımda çalışmakla görevlendirildi. Çocuk yurdundaki bakıcılara rüşvet vererek, kızını normal ziyaret saatleri dışında, sabah sayımından önce ve öğle yemeği molasında görme iznini kopardı. Gördüğü manzara can sıkıcıydı:

> Bakıcıların çocukları sabahleyin nasıl uyandırdıklarını gördüm. Onları dürtükleyerek ve tekmeleyerek soğuk yataklarından zorla çıkarıyorlardı. ... Yumruklarla itip kakarak ve kaba küfürler ederek gece elbiselerini çıkarıyor ve onları buz gibi soğuk suda yıkıyorlardı. Bebecikler ağlamaya bile cesaret edemiyordu. Sadece yaşlı insanlar gibi hafiften burun çekiyor ve alçak sesle hıçkırıyordu. Ulumaya benzer bu korkunç hıçkırık seslerinin karyolalardan günlerce yükseldiği olurdu. Doğrulup oturacak ya da emekleyecek kadar büyümüş çocuklar dizlerini karınlarına çekmiş halde sırtüstü uzanarak, kumruların boğuk ötüşüne benzer bu garip sesleri çıkarırlardı.

On yedi bebekten sorumlu bir bakıcı işini çabuk yapmanın yollarını bulmuştu:

> Bakıcı mutfaktan buharı tüten bir yulaf lapası çanağı getirir ve ayrı tabaklara boşaltırdı. En yakın bebeği kaptığı gibi kollarını arkaya kıvırıp bir havluyla sıkıca bağlar ve sanki bir hindi yavrusunu besliyormuşçasına, yutmak için yeterli zaman bırakmaksızın kaşık üstüne kaşıkla sıcak yulaf lapasını boğazından aşağıya tıkıştırmaya başlardı.

Bakıcılar sadece kendi çocuklarına düzgün bakıyorlardı ve Hava'nın iddiasına göre, "özgürlüğü görecek kadar yaşayan bebekler" sadece onlardı. Eleonora hastalandı. Minnacık bedeni yara berelerle kaplıydı:

> Bir deri bir kemik kalmış ufacık ellerini boynuma dolayıp "Anneciğim, eve gidelim!" diye inleyişi hiç aklımdan çıkmayacak. İlk kez gün ışığını gördüğü ve annesiyle bir arada olduğu o böceklerle dolu barakayı unutmamıştı. ... Küçük Eleonora ... çok geçmeden "ev" yalvarmalarının boşuna olduğunu anladı. Onu görmeye gittiğimde hemen bana doğru uzanmaktan vazgeçti; artık sessizce başını çevirip öbür tarafa dönüyordu. Kısacık ömrünün son gününde (izin verildiği için onu emzirmek üzere) kucağıma aldığımda, irice açılmış gözlerini boşlukta uzak bir noktaya dikti, ardından zayıf minik yumruklarını yüzüme vurmaya başladı ve memelerimi tırmıklayıp ısırdı. Daha sonra işaretle kendisini yatağına bırakmamı istedi. O akşam kucağımda bir deste odunla döndüğümde karyolası boştu. Onu morgda yetişkin mahkûmların cesetleri arasında çıplak halde yatarken buldum. Bu dünyada bir yıl dört ay geçirdikten sonra 3 Mart 1944'te öldü.[50]

Kadın mahkûmların bulunduğu çalışma kamplarının çoğunda çocuk yurtları vardı. ALZhIR'de 1944'te dört yaşın altındaki çocukların sayısı 400 dolayındaydı ve bunların hemen hepsi kampta doğmuştu. Diğer çalışma kamplarındaki bazı kadınların gebe kalmak istemelerinin sebebi ağır çalışmadan kurtulmak, daha iyi yiyecek almak ya da küçük çocuklu kadınlara bazen tanınan af hakkından belki yararlanmaktı.[51] ALZhIR kadınlarının çoğu için af geçerli değildi; çünkü "karşı-devrimci suçlar"dan hüküm giymişlerdi. Bu kampta çocuk doğuran mahkûmlar için diğer güdüler de aynı ölçüde geçersizdi. Bir dizi eski ALZhIR mahkûmuna göre, söz konusu 400 bebeğin çoğu muhafızların, en başta da kadın mahkûmları rahat bırakmayan kamp komutan yardımcısı Mihail Yusipenko'nun tecavüzleri sonucunda doğmuştu. Yusipenko daha sonraları "ALZhIR'de birkaç bin güzel kadının, devrik Parti yöneticilerinin karıları üzerinde iktidarın tadına varmakla" övünecekti.[52]

Kadın mahkûmlar ile zindancıları arasındaki cinsel ilişkiler her zaman tecavüze ya gebe kalma arzusuna dayalı değildi. Bazı kadınlar bir muhafızın cin-

50 H. Voloviç, "My Past", S. Vilenskii (ed.), *Till My Tale is Told: Women's Memoirs of the GULAG* (Bloomington, 1999), s. 260–64.

51 Applebaum, *Gulag*, s. 293.

52 Oksana Kozmina'yla mülakat (Moskova, 1988), Klavdiya Gonçarova'yla mülakat (Moskova, 1986), İnna İlina'yla mülakat (Moskova, 1988), Lidya Viyolina'yla mülakat (Moskova, 1988), Klavdiya Babayeva'yla mülakat (Moskova, 1988), Mihail Yusipenko'yla mülakat (Akmolinsk, 1988).



Ketevan kocası Sergey ve oğulları Nikolay'la birlikte, Karaganda

sel yılışmalarına boyun eğerek onun korumasına girmek peşindeydi; tek adamla cinsel ilişki birçok adamın tecavüzüne uğramaktan daha iyiydi. Erkek ve kadın kısımlarının bulunduğu karma çalışma kamplarında kadınlar, ayrıcalıklı konumlarıyla yiyecek ve elbise veya mutfakta ya da büroda değerli bir iş sağlayabilen "güvenilir unsur"larla da cinsel ilişkilere girmekteydi.[53] Orman yasaları bir yana bırakılırsa, bu ilişkilere güvenilir unsurların kadınları koruma, taciz ve tehdit etme gücünün mü, yoksa güvenilir unsurlardan sayıca çok fazla olan kadınların cinsel gücünün mü yön verdiğini kestirmek zordur. Ama kadınların bakış açısından genellikle davranışlarının ardındaki asıl güdü ayakta kalma mücadelesiydi.

Ketevan Orahelaşvili Tiflis Operası müdürü olan kocası Yevgeni Miheladze'nin 1937'de tutuklanmasının ardından ALZhIR'de beş yıllık ağır çalışma cezasına çarptırıldı.* Gerek aynı yıl kurşuna dizilen kocasının, gerekse bir dizi yetimhanede büyüyen (ve yetişkinlik çağına girdiklerinde çalışma kamplarına gönderilen) iki çocuğu Tina ve Vahtang'ın akıbeti konusunda hiçbir haber alamadı. Genç ve güzel bir kadındı. ALZhIR'de birçok muhafızın ve Gulag idarecisinin ilgisini çekti. Serbest bırakıldığı 1942'de bu kişilerden biri olan Sergey Drozdov'la evlendi. Çift 1944'te doğan oğulları Nikolay'la birlikte Karaganda'ya yerleşti; Drozdov orada Kazakistan çalışma kamplarının idaresinde görevli bir memur olarak çalıştı.[54]

53 Bu konuda *bak.* Soljenitsin, *Gulag*, c. 2, s. 229–34; Applebaum, *Gulag*, s. 285–91.

54 MIFA, Tina Miheladze, "Vospominaniya", metin, s. 1–8; Vahtang Miheladze'yle mülakat, Moskova, Nisan 2003.

* Yevgeni o sırada Gürcü başkentinde Parti şefi olan Beriya tarafından bizzat işkenceden geçirilip vuruldu. Ketevan daha sonraları Tengis Abuladze'nin çektiği *Pişmanlık* (1984) filmindeki Ketevan Barateli karakterinin prototipiydi.

Natalya ve Yelena'nın annesi Liyudmila Konstantinova St Petersburg'da soylu kadınların okuduğu Smolni Enstitüsü'nün mezunlarından biriydi. Leningrad Pulkovo Gözlemevi'nde bir sismolog olan ilk kocasının 1936'da tutuklanmasının ardından, sekiz yıllık cezayla Magadan yakınındaki bir kampa gönderildi. Orada 1938'de köylü kökenli bir teknisyen olan Mihail Yefimov adlı bir mahkûmla tanıştı. Bir sarhoş dalaşına karışmaktan dolayı tutuklanıp "serserilik" suçundan çarptırıldığı üç yıllık cezayı tamamladıktan sonra kampta bir gönüllü işçi olarak kalmaya karar veren Mihail'in memurlara ve muhafızlara mahsus yerleşmede kendi evi vardı. Liyudmila onun yakınlaşma girişimlerini ilk başta geri çevirdi; çünkü kurşuna dizildiğini bilmediği kocasına ve ailesine kavuşacağı günü hâlâ dört gözle beklemekteydi. Derken bir böbrek enfeksiyonundan hasta düştü. Mihail ona para armağanlarıyla birlikte aşk mektupları gönderdi ve sürekli yiyecek götürdü. Hastalığı tam geçmeyen Liyudmila, artık öldüğü varsayımıyla kocasını görmekten umudunu zamanla kesti ve kendisine yoğun bir ilgi gösteren Mihail'e gittikçe bağlandı. Bir "halk düşmanı" olması nedeniyle kocasından boşanma hakkını kolayca elde ederek Mihail'le evlendi ve 1945'te serbest bırakılınca onunla birlikte Rostov-na-Donu'ya yerleşti.[55]

Kadınların kamplarda koruma için yöneldikleri kişiler Gulag yetkililerinden ibaret değildi. Kadın mahkûmların kaderi bazen kampların dışındaki güçlü koruyucular tarafından belirlendi. Film yapımcısı Anatoli Golovniya'nın eski karısı Liyuba da ALZhIR mahkûmlarından biriydi. Moskova'da Mejrabpomfilm stüdyolarının başında bulunan (ve 1939'da kurşuna dizilen) ikinci kocası Boris Babitski'nin tutuklanışından dört ay sonra, Nisan 1938'de beş yıllık cezayla çalışma kampına gönderilmişti. Bu işin başına Leningrad'ın NKVD depolarından mobilya satın alması yüzünden geldiği kanısındaydı. (Terör mağdurlarından gasp edilmiş mobilya konusundaki bu suçluluk duygusu o kadar büyüktü ki, çalışma kamplarından dönüşünden sonra hepsini sattı.). Oysa asıl tutuklanma sebebi sadece Babitski'nin karısı olmasıydı. Babitski Sovyet film dünyasında onlarca tutuklamaya yol açan bir skandala bulaşmıştı. Grigoriy Aleksandrov'un *Veselye rebyata* ("Neşeli Ahbaplar") filminin çok tutulan şarkılarının bir şekilde ABD'ye ulaşması ve bir gramofon plağı olarak piyasaya sürülmesi, 1937–38'de Mejrabpomfilm stüdyolarında casusluk suçlamalarına yol açmıştı.

Liyuba tutuklanması üzerine, NKVD çiftin üç ayrı evlilikten olan üç çocuğunu Komintern otelindeki daireden aldı. Liyuba'nın Babitski'yle evliliğinden olan iki yaşındaki oğlu Alyoşa Moskova merkezindeki bir yetimhaneye gönderilirken, Babitski'nin ilk evliliğinden olan on üç yaşında oğlu Volik ve

55 MSP, dos. 3, op. 41, bel. 2, sat. 10–12, 40–41, 83–91.

Liyuba'nın Anatoli'yle evliliğinden olan on bir yaşındaki kızı Oksana eski Danilov Manastırı'ndaki NKVD gözetim merkezine götürüldü. Oksana manastırın hepsi de tıka basa çocuklarla dolu çok sayıdaki koğuşlarından birinde yirmi kızla birlikte tutuldu. Volik on iki yaşın üzerindeki çocukların tutulduğu özel bir bölmeye alındı; bu çocuklar cezai sorumluluk yaşına vardıklarında, NKVD tarafından yönetilen özel "çocuk kampları"na ve mahkûm kolonilerine nakledilecekti. Suç dosyasına konulmak üzere Volik'ın parmak izleri alındı ve sabıka fotoğrafları çekildi.

Birkaç hafta sonra Oksana'nın babası Anatoli Golovniya manastıra uğradı. Oksana onu avluda ilk gördüğü anı şimdi gibi hatırlıyor. Üstünde bir deri paltoyla sırtının dönük olmasına karşın, uzaktan hemen onu tanımış ve koğuş penceresinden avazının çıktığı kadar "Baba! Baba!" diye bağırmaya başlamıştı. Anatoli dış kapıya doğru yürümekteydi. Müdürden Oksana'nın orada olmadığı bilgisini alması nedeniyle ayrılmak üzereydi. O sırada bir polis aracı – zanlıları evlerinden almak için kullanılan meşhur NKVD kamyonetlerinden biri – Anatoli'nin yanından geçip kapıya yöneldi ve motorundan çıkan gürültü çocuğun haykırışlarını bastırdı. Son şansının kaçacağının farkına varan Oksana, kapıldığı umutsuzlukla bir kez daha bağırdı. Bu sefer Anatoli arkaya döndü. Kızının yeniden seslenerek ellerini penceredeki demir parmaklıklar arasından sallaması üzerine, başını kaldırıp binaya baktı. Birçok pencerenin bulunması ve birçok suratın dışarıya bakması nedeniyle bir süre kızının simasını seçmekte güçlük çekti, ama sonunda kameramanlara özgü keskin gözleriyle onun bulunduğu yeri yakaladı. Koşar adımlarla müdürün odasına döndü. Oraya çağrılan Oksana, babasına Volik'in de manastıra getirildiğini söyledi. Yasal olarak hâlâ Anatoli'nin çocuğu olduğundan, Oksana'yı oradan çıkarmak nispeten kolay oldu. Ama bir yetişkin olarak kabul edilen ve üstelik Anatoli'nin oğlu olmayan Volik'i kurtarmak için NKVD'deki bağlantıları devreye sokmak gerekti. Saatlerce süren görüşmelerden ve Lubyanka'yla yapılan çeşitli telefon konuşmalarından sonra Volik serbest bırakıldı. Alyoşa'ya gelince, Anatoli onun başına ne geldiğini öğrenemedi. Ama Oksana NKVD aracının manastıra gitmeden önce onu bıraktığı yeri hatırlamaktaydı. Komintern otelindeki Babitski dairesinden sonra izledikleri güzergâhtan babasıyla birlikte yeniden geçti. Oksana'nın aktardığına göre, yetimhanenin yerini saptayan Anatoli "içeriye girdi ve yarım saat sonra kucağında Alyoşa'yla dışarıya çıktı."[56]

Böylece her üç çocuk Anatoli'nin kibirli annesi Lidya İvanovna'yla birlikte kaldığı evinde bir sığınak buldu. Bu ev Moskova'nın merkezinde yer alan bir komünal dairedeki iki küçük odadan ibaretti. Bir yıl sonra, Eylül 1939'da Volik'in anne-

56 GFA, Oksana Golovniya, "Vospominaniya", metin, s. 5–7.

si onu almaya geldi ve ikisi birlikte kırsal kesime kaçtı. Liyuba'nın ablası Polina da Alyoşa'yı Kratovo'daki Babitski daçasına götürdü. Daçanın iki küçük odasında Polina'nın diğer kız kardeşi Vera ve babası kalırken, üçüncü ve en büyük odada başka bir aile oturmaktaydı. Moskova'da çalışan ve ara sıra Anatoli'nin dairesinde kalan Polina, iki kez boşanmış ve çocuksuz bir dul olarak yaşamın acılarına sabırla katlanan biriydi. Kız kardeşinin tutuklanmasından sonra evinden çıkarılmış ve Moskova Mali Tiyatrosu'ndaki sekreterlik görevinden atılmıştı. Moskova Tiyatro Müzesi'nde bir süre hizmetçi olarak çalıştı, ama bu işten de kovuldu ve sonunda bir fabrikaya makine operatörü olarak girdi.[57] Liyuba'dan bir yıl kadar hiç haber alınamadı. ALZhIR'deki "özel rejim" nedeniyle mahkûmların akrabalarına mektup yazması yasaktı. Derken 1939 ilkbaharında, tam "özel rejim" kaldırılırken bir telgraf geldi. Polina kız kardeşine hemen cevap yazdı ve ikisi arasında yoğun bir mektuplaşma başladı. Mektupların hemen hepsi aile işlerinin ayrıntılarıyla ve çocuklarının yetiştirilişiyle ilgiliydi; ancak Oksana'ya göre, sansürden gizlemek için şifreli olarak değinilen başka epeyce şey vardı. Polina kardeşine düşkün bir abla olarak neredeyse her hafta Liyuba'ya mektup yazdı. Para, kitap, elbise, dergilerden daktiloya çekilmiş makaleler ve çocukların, özellikle Alyoşa'nın fotoğraflarını gönderdi.

Liyuba'ya daha seyrek yazan Anatoli'nin mektupları farklı bir mahiyetteydi. Ona para ve yiyecek kolilerinin yanı sıra, pratik bir mesleki beceri edinmesi için bir film makinistliği kılavuzu gönderdi. Liyuba ilk yıl bir şantiyede çalışmıştı. Ama kütük taşırken düşüp elini kırması üzerine, kamp komutanı Barinov onu daha hafif bir işe aktardı. Daha sonra da Anatoli'den gelen bir ricayı kırmayarak, kulüp evindeki sinemayı yönetmesine izin verdi. Barinov'un Liyuba'ya sağladığı tek ayrıcalık bu değildi. Polina Ocak 1942'de tutuklanacağı korkusuyla Alyoşa'yla birlikte kaçtığı Kazakistan'ın Cambul kentinde aynı yıl içinde öldü. Alyoşa'yı bir yetimhaneye yerleştiren uzak akrabalar, durumu bir telgrafla ALZhIR'deki Liyuba'ya bildirdi. Liyuba'ya Akmolinsk'in birkaç yüz kilometre güneyine düşen Cambul'a giderek, Alyoşa'yı yetimhaneden çıkarma ve ALZhIR'in dış yerleşim mıntıkasında birlikte yaşamak üzere yanında getirme izni verildi. Bu bir mahkûma verilecek olağanüstü bir ödündü ve tahliye belgelerini imzalayan Barinov büyük bir kişisel riske girerek bu işi yapmıştı. Böyle bir ödünü koparmada Liyuba'nın güzelliğinin bir rol oynamış olması mümkün olmakla birlikte, aynı görüşte olmayan mahkûm arkadaşları bunun yerine Anatoli Golovniya'nın etkisini vurgulamaktadır.

57 GFA, Anatoli'den Liyuba Golovniya'ya mektup, 22 Haziran 1940; Polina Eysner'den Liyuba Golovniya'ya mektuplar, 11 Aralık 1940, 22 Mart 1941.

Anatoli'nin Liyuba'ya mektuplarını sansür korkusu olmaksızın yazdığı açıktı. (Birçok mektubunda Sovyet sinemasının başındaki yetkililere yönelik eleştiriler vardı.) Ona duyduğu aşkı dile getirirken, kendisini terk edişini bağışladığını bildirdi ve serbest kalınca kendisine dönmesi için yalvardı. ("Bu iş sandığın gibi çok uzakta olmayabilir. ... Senin için resmî makamlara dilekçe yazarsam, bir yerlere varabileceğime eminim.") Babitski'nin akıbetinden haberi olmayan Liyuba'nın bu öneriyi savuşturmasına karşın, ısrarını sürdüren Anatoli ona *Minin ve Pojarski* (1939) ile *Suvorov* (1941) adlı filmlerinin başarısını, kazandığı ödülleri (1940'ta Kızıl Emek Nişanı ve 1941'de Stalin Ödülü), sürdüğü varlıklı yaşamı ve Kremlin'de katıldığı eğlence partilerini yazdı. Kızının ona duyduğu ihtiyacı vurgulayarak, Liyuba'nın annelik duygularından yararlanmaya çalıştı: "Sırf Oksana'nın hatırı için seni bekleyeceğim ve dönüşün için dua edeceğim. Bildiğin gibi, ben kötü bir ebeveynim ve buna ayıracak fazla zamanım yok. Kızımız artık bir annenin etkisine ihtiyaç duyduğu bir çağda. Bana karşı çekingen davranıyor."[58] Anatoli Babitski'nin dönmeyeceğini herhalde biliyordu. Bunu Liyuba'ya belli etti ve kendi yanında daha iyi durumda olacağını görmesini sağlamaya çalıştı. Açıkçası kendisine dönmeyi kabul etmesi halinde serbest bırakılışını çabuklaştıracak nüfuza sahip olduğunu sanıyordu ya da onda böyle bir izlenim bırakmak istiyordu.

5

Yazar Konstantin Simonov Ocak 1939'da Jenya Laskina'yla, yani Samuil Laskin'in üç kızından en küçüğüyle evlendi. 1936'dan beri Edebiyat Enstitüsü'nde birlikte okuyan ikili arasındaki aşk önceki ilkbaharda, Simonov'un başka bir sınıf arkadaşı olan Natalya Tipot'la hâlâ evli olduğu sırada tutuşmuştu. Ancak o günlerde Moskova öğrenci dünyasının bohem çevrelerinde medeni nikâhların pek gerçek bir anlamı yoktu. Jenya'ya göre, Simonov ilk başta Natalya için yazdığı bir romantik şiirle ("Beş Sayfa") ona kur yapmaya başladı. Yeni cinsel fetihler için önceki aşk şiirlerini devşirip başka biçime sokmak bütün genç şairlerin tipik davranışı sayılırdı ve Simonov'un o sırada kadınlarla kurduğu ilişkiler açısından kesinlikle tipikti. Simonov aceleci ve sakardı, sırılsıklam âşık olmaya yatkındı ve cinsel konularda tecrübesizdi.[59]

Jenya narin hatları olan ufak tefek bir kadındı. Ama ruhsal nitelikleri-

58 GFA, Oksana Golovniya, "Predislovye k pismam", metin, s. 42; Polina Eysner (İvanova), "Avtobiyografiya" (Şubat 1942); Oksana Kozmina'yla mülakat, Moskova, 1988; Anatoli'den Liyuba Golovniya'ya mektuplar, 23 Temmuz 1939; 1 Mart, 27 Mart, 3 Nisan 1940.

59 Aleksey Simonov'la mülakat, Moskova, Kasım 2003.



Jenya ve Konstantin Kırım'da balayında, 1939

nin de Simonov'a çekici geldiği açıktı: Gönlü zengin ve sabırlıydı, arkadaşlarına düşkündü ve (babasından aldığı bir yetenekle) hemen herkesle geçinebilme ve sevecenliğiyle onları etkileme gibi ender rastlanır bir yapıya sahipti. Edebiyat Enstitüsü'ndeki Öğrenci Birliği'nin sekreteriydi. Simonov'un sert eleştirilerle Dolmatovski'yi kınadığı 1937'deki tasfiye toplantıları sırasında, öğretim üyelerince çalışmaları insafsızca eleştirilen – ve kendilerini savunamayacak kadar zayıf olan – iki yabancı öğrenciyi cesur bir tavırla savunmuştu.[60] Jenya'yı Simonov'a çeken şeyleri ise kestirmek zordur. Ona gönlünü kaptırdı ve onu ömrü boyunca sevdi. Yakışıklılığına, şiir yeteneğine ve zekâsına, erkeksiliğine ve enstitüde onu her zaman öne çıkaran liderlik vasıflarına tutulduğuna hiç kuşku yok.

Nikâhlarından sekiz ay sonra, Ağustos 1939'da oğulları Aleksey doğdu. Zor bir doğumdan sonra her ikisi de hastalanan Jenya ve Aleksey birkaç gün hastanede karantinada tutuldu. "Minik sevgilim, seni çok seviyorum, hayatımızdaki her şey güzel olacak, buna eminim," diye yazdı Simonov karısına.

> Konuştuğum doktor her şeyin yolunda olduğunu söyledi. Bebek yavaş tavaş toparlanacak. Oğlunun en çok hoşuna giden tarafını yaz bana. ... Bugün yeni bir şiire başladım. Artık her gün yazacağım. ... Tatlım, sesini duymayı, hiç kuşkusuz solgun ve zayıf olan ufacık yüzünü görmeyi o kadar istiyorum ki. ... Sana Yahudi ciğeri gönderebilir miyim, bir sor.[61]

60 RGALI, dos. 632, op. 1, bel. 14, sat. 26–7.

61 RGALI, dos. 631, op. 2, bel. 453, sat. 21; dos. 2897, op. 1, bel. 114; A. Simonov, *Çastnaya kollektsiya* (Nijni Novgorod, 1999), s. 35–6, 49; Aleksey Simonov'la mülakatlar, Moskova, Kasım 2003; SLFA, Yevgeniya Laskina'dan Aleksandra İvanişeva'ya, 8 Eylül 1939; Konstantin Simonov'dan Yevgeniya Laskina'ya, Ağustos 1939.

Oğlunun doğumundan kısa bir süre sonra, Simonov askeri muhabir olarak ilk görevine atandı. *Geroyçheskaya Krasnoarmeyskaya* ("Kahraman Kızıl Ordu") gazetesi onu Sovyetler Birliği ve Japon denetimi altına giren Mançurya arasındaki çatışmayı izlemek üzere Halkin Gol'a gönderdi. Sovyet kuvvetlerinin yığınak yaptığı Moğolistan'da Jenya'ya bir mektup yazan Simonov "Bir Fotoğraf" başlıklı şiirini de gönderdi.

> Yolculuklara çıkarken fotoğraflarını almadım yanıma,
> Onlar olmadan göreceğiz birbirimizi hatırladıkça.
> Böylece dördüncü günde kalırken Urallar arkada,
> Onları göstermemiş oldum meraklı komşulara.[62]

Halkin Gol Muharebesi (Japonya'da bilinen adıyla Nomonhan Olayı) Japonların Mançurya'yı istilasından ve 1932'de Mançukuo kukla devletinin kuruluşundan beri mayalanmakta olan sınır savaşının belirleyici kapışmasıydı. Stalin Japonya'nın hem Sibirya'ya, hem de resmen Çin'in parçası olmakla birlikte 1921'den beri Sovyet nüfuzu altında olan Moğolistan'a yönelik emperyal emellerinden çekinmekteydi. Moğollar ve Japonlar arasındaki sınırda ufak çatışmalar çıkması üzerine, bölgeye ağır donanımlı bir askeri güç gönderdi: Toplam 57 bin piyade, ağır toplar, 500 tank ve Sovyet Hava Kuvvetleri'nin en iyi uçakları. Bunların hepsi Kızıl Ordu'nun yükselen yıldızı General Georgiy Jukov'un komutası altındaydı. Sovyet kuvvetleri Kwantung ordusunu Japonlara göre sınırın geçtiği Halkin Gol Nehri'nin ötesine püskürterek, Ruslara göre asıl sınır çizgisi olan 16 kilometre doğudaki Nomonhan'a kadar sürdü. Kızıl Ordu tanklarının ve toplarının yoğun yığınağı karşısında şaşkınlığa uğrayan Japonlar 16 Eylül'de ateşkes istedi. Sovyetler çok büyük bir zafer ilan etti. Görünüşe bakılırsa, Kızıl Ordu'nun – Sovyet propagandasınca ileri sürülen – yenilmezliği doğrulanmıştı. Oysa işin aslı pek o kadar heyecan verici değildi. Simonov tanık olduğu olaylardan bildiği gibi, Sovyet tarafının kayıpları hükümetçe resmen bildirilenden çok daha yüksekti. (Kızıl Ordu toplam 9 bin ölü ve yaralı verildiğini söylerken, gerçek kayıp 7 bini ölü olmak üzere 24 bindi.).[63] Üstelik ürkütücü görüntülerin sonu yoktu. Askeri basının sansürüne takılan Simonov, şiirlerinde daha doğru bir tablo vermeye çalıştı. "Tank" adlı şiiri Japonlara karşı güçlükle kazanılan zaferde ağır kayıplar veren bir Sovyet müfrezesinin başından geçen anlatır. Askerlerin geride bıraktığı yanık bir tankı cesaretin ve fedakârlığın bir anıtı olarak öne çı-

62 RGALI, dos. 1814, op. 1, bel. 93, sat. 20.
63 J. Colvin, *Nomonhan* (Londra, 1999), s. 169–75.

karır. Simonov'un siyasal akıl hocası, 1937'de onu "anti-Sovyet" konuşmalarından dolayı azarlamış olan Yazarlar Birliği'nin eski şefi Vladimir Stavski şiirin yayımlanmasını önledi. Onu yazarlığın propaganda misyonuna daha sıkı sarılması, yani savaşı iyimser bir görüntüyle sunması yönünde uyardı. Buna uygun olarak şiirin sonundaki yanık tank imgesinin yerine gıcır gıcır duran bir tank imgesi koymasını önerdi.[64]

Japonya'yla sınır çatışması Stalin'in Mihver devletleriyle iki cepheli bir savaşa tutuşma korkularını güçlendirdi. Alman ordularının 1939 ilkbaharında Çekoslovakya'ya girişi karşısında, Hitler'i yatıştırmaya devam eden ve Stalin'e göre Nazileri ve Japonları saldırganlıklarını Sovyetler Birliği'ne yöneltmeye teşvik eden İngilizler ya da Fransızlar bir tepki göstermedi. Fransa'nın ve Britanya'nın Doğu Avrupa'yı ve Baltık devletlerini Nazi saldırganlığına karşı savunmaya yönelik bir ittifak için Sovyet hükümetiyle müzakereler yürütmesine karşın, Çekoslovak krizi Stalin'e Batılı devletlerin iyi niyetle hareket etmediklerini gösterdi. İngilizler ve Fransızlar 1939 ilkbaharı boyunca Polonyalıların Sovyet askerlerinin sınırlarını geçmeleri konusundaki gönülsüzlüğünü bir tıkaç gibi kullanarak Sovyetler Birliği'yle müzakereleri sürüncemeye soktular; Naziler diplomatik olarak caydırmak için Sovyetler Birliği'ni yanlarına çekmeyi istemekle birlikte bir askeri pakt imzalamaya hazır değillerdi. Bu arada Almanlar planladıkları Polonya saldırısını başlatmak için tarafsızlaştırılması gereken Sovyet hükümetinin nabzını yoklamaktaydılar. Sovyetler Birliği'ne Doğu Polonya'yı ve Baltık ülkelerini bırakacak şekilde Doğu Avrupa'yı iki nüfuz alanına ayırmayı önerdiler. Ağustos ayına varıldığında Stalin artık İngilizleri ve Fransızları bekleyemedi. Bir Avrupa savaşının yakında kopacağı kanısında olduğu için, Sovyetler Birliği'nin özellikle kuvvetlerinin büyük bir bölümünü Mançurya'da tutarken Nazi Almanya'sına direnemeyeceğini biliyordu; onun bakış açısından Hitler'le bir anlaşmaya varma dışında pek seçenek yoktu. Stalin'in 23 Ağustos 1939'da Hitler Almanya'sıyla meşum Saldırmazlık Paktı'nı imzalamaya ikna eden şey, birçok kişinin sandığı gibi uzun vadeli bir hesaptan ziyade 1939'un bu ivedilikli olaylarıydı. Sovyet liderinin bakışıyla, pakt Sovyetler Birliği'ne silahlanmak ve ayrıca Doğu Avrupa ve Baltık ülkelerinde işe yarar bir tampon bölge yaratmak için gerekli soluklanma alanını sağlayacaktı. Stalin aslında Sovyetler Birliği'ne düşman olarak gördüğü iki güç – Batılı kapitalist devletler ve faşist devletler – arasındaki bir savaşta tarafsız kalmakla, her iki kampta (aynen Birinci Dünya Savaşı'nda 1917'de Rusya'da yol açtığı gibi) devrimlerin kıvılcımını tutuşturabilecek uzun ve sürün-

64 RGALI, dos. 1814, op. 1, bel. 480, sat. 106; op. 6, bel. 170, sat. 46; op. 10, bel. 339, sat. 11; K. Simonov, *100 sutok voyini* (Moskova, 1999), s. 295.

cemeli bir çatışmada birbirlerini tüketmelerini umuyordu. Komintern'e bunu şöyle ifade etmişti: "Eğer iyi bir kavgaya tutuşup birbirlerini zayıflatacaklarsa, [savaşa] karşı değiliz."[65]

Sovyet tarafsızlığını güvence altına alan Almanya 1 Eylül'de Batı Polonya'ya saldırdı; iki gün sonra Britanya ve Fransa Almanya'ya savaş ilan etti. Çok geçmeden Kızıl Ordu da Doğu Avrupa'yı Alman ve Sovyet nüfuz alanlarına ayıran Nazi-Sovyet Paktı'nın gizli protokollerine uygun olarak doğudan Polonya'ya girdi. Polonya'nın işgalinden sonra, Sovyetler Birliği sınır değişikliklerini ve topraklarında Sovyet üslerini kabul etmeleri için Baltık devletlerine ve Finlandiya'ya baskı uygulamaya başladı. Sovyet taleplerine boyun eğen Estonya, Letonya ve Litvanya, Kızıl Ordu tarafından işgal edilmelerinin yolunu açan "savunma ve karşılıklı yardım" paktları imzaladılar. İşgalci Sovyet askerlerine tutuklamaları ve idamları yürütecek NKVD birimleri eşlik etti: Smolensk yakınındaki Katin Ormanı'nda NKVD 15 bin Polonyalı savaş tutsağını ve 7 bin tutukluyu kurşuna dizdi; Polonya'dan ve Baltık ülkelerinden en az bir milyon "anti-Sovyet unsur" başka yerlere sürüldü. Finlandiya o kadar uysal bir tavır takınmayarak, topraklarında askeri üsler verme yönündeki Sovyet taleplerini geri çevirdi. Sovyetler daha önce Mançurya, Polonya ve Baltık ülkelerinde kazanılan askeri başarılardan dolayı zaferden emin bir havada Kasım 1939'da Finlandiya'ya karşı bir istila harekâtı başlattı. Ama Finlandiya'daki savaş feci bir gidişata dönüştü. Kışın çarpışmaya hazırlıklı olmayan Sovyet askerler sağlam Fin savunma hatlarını yaramadı. Sovyet takviye birliklerinin Fin direnişini sonunda kırmasına ve Fin hükümetini barış istemeye zorlamasına kadar geçen dört ayda 126 bin ölü ve yaklaşık 300 bin yaralı verildi.[66]

Dünyadaki birçok komünist gibi, Simonov için de Nazi-Sovyet Paktı çok büyük bir ideolojik şok oldu. Faşizme karşı mücadele komünist zihniyetin ve mantığın temel yönlerinden biriydi. "Benim kuşağım – Hitler'in iktidara geldiği 1933'te on sekiz yaşına girenlerimiz – Almanya'yla bir savaşa dönük sürekli beklentiyle yaşadı," diye belirtecekti Simonov 1970'lerde. "Bizim için bu savaş 1941'de değil, 1933'te başladı." İspanya İç Savaşı'nın söz konusu kuşak için özel bir anlam taşımasında, kahramanlık düşlerine ilham kaynağı olan Rus İç Savaşı'nda çarpışamamış olmanın küçümsenmeyecek bir payı vardı. Ama İspanya İç Savaşı'nın aslında komünizm ve faşizm arasındaki Sovyetler Birliği ile Nazi Almanya'sı arasında kıyasıya bir kavgayla doruğa ulaşacak son büyük mücadelenin başlan-

65 G. Roberts, "The Soviet Decision for a Pact with Nazi Germany", *Soviet Studies*, c. 44, no. 1 (1992), s. 57–78; R. Overy, *The Dictators: Hitler's Germany and Stalin's Russia* (Londra, 2004), s. 486.

66 C. Merridale, *Ivan's War: The Red Army 1939–45* (Londra, 2005), s. 44.

gıç çarpışması olduğuna da hararetle inanıyorlardı. "Halkin Gol'da bu kavga hayali olmaktan çıktı; artık gelecekte yaşanacağını öngördüğümüz bir şey değil, gözlerimizin önünde gördüğümüz bir şeydi," diye belirtiyor Simonov anılarında. Nazi-Sovyet Paktı'na ilişkin haberleri duyduğunda Halkin Gol'daydı. Aklı Sovyet kuvvetlerinin Japonlara karşı yürüttüğü kanlı mücadeleyle dolu olduğundan, ilk başta paktı Almanların "arkadan ölümcül bir darbe vurmasını" önleyecek pragmatik bir tedbirmiş gibi anladı. Hatta Polonya'ya ve Baltık ülkelerine yönelik Sovyet istilasını Alman askeri yayılmasına karşı gerekli bir savunma önlemi olarak olumlu karşıladı. Ama manevi açıdan sıkıntılıydı. Paktın Avrupa'ya, zayıfları tiranlara karşı savunma yönündeki komünist vaata bir ihanet olduğu kanısındaydı ve Nazi Almanya'sını eleştirmenin birdenbire kabul edilemez hale geldiği yeni ideolojik düzenden rahatsızdı. "Onlar hâlâ aynı faşistlerdi," diye belirtiyor Simonov anılarında, "ama onlara ilişkin düşüncelerimizi artık yazamıyor ya da yüksek sesle söyleyemiyorduk."[67]

Bu iç çatışma Simonov'un çeşitli eserlerinde, özellikle de 1940 sonbaharında Halkin Gol'dan dönüşünde yazdığı ilk önemli oyunu *Şehrimizden Bir Delikanlı*'da (*Pareniz naşego goroda*) yüzeye çıktı. Oyunun konusu atılgan ve genç bir Kızıl Ordu subayının, İspanya İç Savaşı'ndan Rusya'ya dönen ve gönüllü olarak Halkin Gol'da çarpışmaya giden Sergey adlı ateşli bir Komsomol üyesinin başından geçenlerdir. Faşizme karşı bir silahlanma çağrısı olan *Şehrimizden Bir Delikanlı* kimi zaman izleyicileri Nazi Almanya'sına yönelik düşmanlığı hissetmeye yöneltir; ama Simonov'un anılarında belirttiği gibi, Hitler–Stalin Paktı'ndan dolayı bu duygular açığa vurulamaz. Oyun Lenin Komsomol Tiyatrosu'nca Mart 1941'de ilk kez sahneye konulduğunda, Almanya karşıtı göndermeler içeren sözlere daha fazla heyecan katarak pakta muhalefetlerini sezdirme işi oyunculara bırakıldı.[68]

Oyunda farklı ve daha kişisel türden başka çatışmaların izleri de vardı. Başkahraman Simonov'un Edebiyat Enstitüsü'nden bir arkadaşı olan ve Finlandiya'yla savaşta çarpışan şair Mihail Lukonin (1918–76) örnek alınarak çizilmişti. Lukonin yaşça Simonov'dan sadece üç yıl küçük olmasına karşın, farklı bir Sovyet şairleri kuşağına mensup sayılmaktaydı; bunun asıl sebebi 1917'den sonra doğmuş olması ve Simonov'un akranlarına damgasını vuran Devrim öncesi aydın kültürünün hiçbir izini taşımayan bir proleter aileden gelmesiydi. Simonov oyunda Lukonin'i idealleştirdi. Edebiyat Enstitüsü'ne

67 RGALI, dos. 1814, op. 6, bel. 170, sat. 44–6; K. Simonov, *Glazami çeloveka moyego pokoleniya* (Moskova, 1990), s. 67; Simonov, *100 sutok voyini*, s. 292–3.
68 Simonov, *100 sutok voyini*, s. 297–8.


Valentina Serova, 1940

1937'de girmeden önce Stalingrad'da bir traktör fabrikasında çalışmış olan bu küçük şair, onun gözünde erişmek için çok uğraştığı "Sovyet" ve "proleter yazar" kimliğinin bir timsaliydi. Simonov'un 1939'da *Şehrimizden Bir Delikanlı*'nın tamamlanmış taslağını verdiği oyun yazarı Afinogenov, oyunu sevmekle birlikte kahramanın bir soyadının olması gerektiğini bildirdi. Şaşıran Simonov nasıl bir soyadı vereceğini bir türlü bilemedi. Afinogenov ona bir tercih şansı verilmesi halinde kendisine hangi soyadını seçeceğini sordu. Belki de onun kurmaca kahramanına kendisinde olmasını istediği bütün nitelikleri yakıştırdığının farkına varmıştı. Simonov hiç duraksamadan Lukonin soyadıyla anılmaktan hoşlanacağını belirtti ve böylece oyunun kahramanına bu soyadını verdi. Gerçek Lukonin bu işten memnun kalmadı: "Eğer bir futbolcuyla ilgili bir oyun yazıp ona Simonov soyadını verseydim ne hissederdin?"[69]

Şehrimizden Bir Delikanlı'nın kadın kahramanının da bir kişisel yansıması vardı: Simonov bu rolü Sovyet beyazperdesinin ve sahnesinin umutsuz bir aşkla tutulduğu yıldızı Valentina Serova'yı düşünerek yazmıştı. Onu ilk kez Halkin Gol'dan dönüşünden kısa bir süre sonra Lenin Komsomol Tiyatrosu'ndaki bir oyunda görmüştü. Evli bir adam olarak gönlünü çalma şansının herhalde az olduğunu bilmesine karşın, aktrisin daha fazla yakınına girebilmek için *Şehrimizden Bir Delikanlı*'yı o tiyatroya götürdü. Bu oyundaki kadın karakter Valentina'nın bir yorumudur, yani gerçek yaşamdaki gibi değil, Simonov'un olmasını istediği gibi inançlı, sevecen, sabırlı ve bağışlayıcıdır; oyunun başkahramanı Sergey Lukonin de Simonov'un olmayı arzuladığı gibi gerçek yaşamdakinden daha erkeksi, daha cesur ve daha Sovyet kişiliğin bir portresidir. Bu iki edebi prototip, ideal Valentina ve ideal Simonov 1940'lardaki neredeyse bütün şiirlerinde, oyunlarında ve romanlarında karşımıza çıkar.

Valentina genç, güzel, ünlü bir dul ve sinema yıldızıydı, ama onu zayıf kılan gizli bir geçmişi vardı. Doğu Ukrayna'nın Harkov bölgesinden bir hidroloji mühendisi olan babası Vasili Polovik 1930'daki sanayi tasfiyeleri sırasında, Valentina henüz on üç yaşındayken Moskova'da tutuklanıp bir çalışma kampına gönderilmişti. Daha sonra 1935'te serbest bırakılmasına karşın, 1937'de ye-

69 *Konstantin Simonov v vospominaniyah sovremennikov* (Moskova, 1984), s. 18–20.

niden tutuklandı ve Solovetski çalışma kampında sekiz yıl cezaya çarptırıldı. Valentina'nın Moskova'da çocukluğunun büyük bir bölümünü geçirdiği ve bütün önemli küçük kız rollerini oynadığı Kamerni Tiyatrosu'nda tanınmış bir aktris olan annesi bütün bu olguları özenle gizledi. Hatta bir Ukrayna soyadı olan Polovik'i Rusça olan Polovikova'ya çevirdi ve Ukrayna geçmişinin bütün izlerini silmek için büyük çaba gösterdi. Valentina babasına ilişkin bütün bilgileri inkâr edecek şekilde yetiştirildi. (Sonraki yıllarda çocukken onu hiç görmediğini ileri sürecekti.) Babasıyla görüşme cesaretini ancak 1959'da, yani Solovetski çalışma kampından serbest bırakılışından on beş yıl sonra buldu ve üstelik bu buluşma onun kendisine ulaşmasıyla gerçekleşti.[70]

Valentina 1935'te Komsomol'a katıldı ve çok geçmeden örgütün başındaki Aleksandr Kosaryov'un dikkatini çekti. Genç aktrislere dönük meşhur düşkünlüğünü Lenin Komsomol Tiyatrosu üzerindeki denetimi sayesinde kolayca tatmin eden Kosaryov, koruma altına aldığı bu güzel genç kızın kariyerine destek oldu. Ama Kasım 1938'de Stalin'in saflarındaki "karşı-devrimci"lerin kökünü kazıyamamakla suçladığı Komsomol yönetimini hedef alan bir genel tasfiyede tutuklandı (ve daha sonra kurşuna dizildi). Kısa bir süre önce Kremlin'deki bir ziyafette, Stalin ona yaklaşmış, kadeh tokuşturmuş ve kulağına şöyle fısıldamıştı: "Hain! Seni öldüreceğim!" Hamisinin tutuklanması Valentina'yı ciddi tehlikeye soktu; özellikle de Kosaryov uğruna terk ettiği eski bir kıskanç sevgilisi tarafından "karşı-devrimci" olduğu gerekçesiyle ihbar edilmesi başına dert açtı. Tiyatrocular sendikasındaki bir tasfiye toplantısında hesap vermeye çağrıldı, babasının tutuklanması konusunda sorguya çekildi ve Komsomol'dan atılmamak için onu reddetmek zorunda bırakıldı.[71]

Sonunda Valentina'yı bu zor durumdan tanışıklığı Kosaryov'un verdiği bir ziyafete dayanan yeni kocası ünlü havacı Anatoli Serov'un nüfuzu kurtardı. Pilotlar Sovyet kahramanları panteonunda seçkin yere sahipti. Hava kuvvetleri Sovyetler Birliği'nin askeri gücünün ve ilerleyişinin başta gelen simgeleri arasındaydı ve birçok genci orduya katılmaya yönelten uçağın cazibesiydi. Serov yakışıklı, düzgün ve dinç "Rus" simasıyla ve kusursuz proleter kökeniyle bu propaganda rolüne uygun ideal figürdü. İspanya İç Savaşı'ndaki başarıları efsaneleşmişti ve Valentina'yla tanıştığı sırada bir ulusal kahraman ve şöhret, en saygın pilotlardan biri ve Kremlin'in bir gözdesiydi. İlk buluşmalarından on gün sonra evlenen Anatoli ve Valentina, bir süre önce Tuhaçevski da-

70 N. Puşnova, *Valentina Serova* (Moskova, 2003), s. 10, 298–9; Marya Simonova'yla mülakat, Moskova, Mart 2004.

71 Puşnova, *Valentina Serova*, s. 48–9.

vasıyla bağlantılı olarak tutuklanan Mareşal Yegorov'dan yeni boşalmış şatafatlı daireye yerleşti. İkili Kremlin'deki, gece yarısı partileriyle ve kabul törenleriyle Stalinist elit tabakanın batık yaşam tarzının tadını çıkardı. Felaket evliliklerinin ilk yıldönümünde geldi; Anatoli uçağının yere çakılmasıyla öldü. Kazanın nasıl meydana geldiği açıklığa kavuşmadı; ama Serov ve pilot arkadaşı Polina Osipenko kötü hava koşullarında alçak irtifada uçmuşlardı. Her iki pilot dört dörtlük bir devlet merasimiyle Kremlin Duvarı'na gömüldü. Valentina dört ay sonra, Eylül 1939'da Anatoli'nin oğlunu doğurdu ve ona aynı adı verdi. Bir asker kahramanın dul eşi olarak Sovyet yönetiminden himaye görmesi, sinemada bir kariyer edinmesinin yolunu açtı. İlk önemli çıkışını sağlayan *Kişilikli Bir Kız* (1939) adlı filmde oynadığı başrol tam ona biçilmiş kaftandı. Stalin bile hayranları arasına girdi. Kremlin'de düzenlenen altmışıncı yaş günü ziyafetinde, iki ünlü pilot Anatoli Serov ve Valeriy Çkalov'un uzak masalardan birinin ucuna yakın bir yerde oturan dul eşlerinin şerefine kadeh kaldırılmasını istedi. Ardından Valentina'yı kendisiyle birlikte kadeh kaldırması için kendi masasına davet etti. Sert tokalaşma genç kadının kadehindeki şarabı dökmesine yol açtı. Valentina'nın aktardığına göre, Stalin elini sıkmış ve alçak sesle şöyle demişti: "Merak etme, bir şey olmaz. Sadece diren, yoldaş Serova, biz yanında olacağız."[72]

Simonov 1940 yazına varıldığında Valentina'ya sırılsıklam âşıktı, ama genç kadın ona karşı soğuk tavrını sürdürdü. Kocası için hâlâ yastaydı ve küçük bir oğlu vardı; aynı yaşta bir oğlu bulunan evli bir adam olarak Simonov'a cesaret vermek istemiyordu. Simonov, Jenya ve Aleksey o sırada Zubov Meydanı'na bakan Laskin dairesinde kalmaktaydı. Jenya kocasının güzel aktrise karşı artan tutkusunun tam boyutunun farkında olmasa da, evden sıkça uzak kalışı dikkatinden kaçmadı.[73] Evliliği bir yıl daha bu şekilde sürüp giderken, Simonov yeni romantik sevdasının peşinde pek sonuç almaksızın koştu. Valentina'nın genellikle ilgi duyduğu türden bir adam değildi. İltifatlarında çok müşkül, çok ciddi ve çok yavandı; ondan daha başarılı ve daha güçlü olan önceki taliplerinin sağlam duruşundan ve güveninden yoksundu. Simonov *Şehrimizden Bir Delikanlı*'nın ilk provasında Serova'ya oyun hakkındaki görüşünü sordu. Serova herkesin önünde "boktan bir oyun" olduğunu düşündüğünü söyledi. Ama bu bile Simonov'u caydırmadı. Genç kadını hediyelere boğdu. Ona uygun rollerin yer aldığı oyunlar yazdı. Ama en çok da ona bazıları öncekilerden devşirilmiş şiirlerini gönderdi:

72 Ibid. s. 96.
73 Fanya Laskina'yla mülakat, Moskova, Temmuz 2004.

Yolculuklara çıkarken hiç fotoğraf almadım yanıma.
Bunun yerine şiirler yazdım sana.
Onları hüzün yazdırdı bana,
Hep hasretini çektim
Ve seni taşıdım yanımda...

Simonov kaleminin gücüyle yavaş yavaş onun direncini kırdı. Ama Serova'nın bu ateşli tutkuya teslim olup evlenmeyi kabul etmesini ancak 1943'te Simonov'un "Beni Bekle" başlıklı aşk şiiriyle ülkenin gözde şairi ve Kremlin'de gerçekten nüfuzlu bir kişi konumuna yükselmesi sağladı. Milyonlarca insana savaşa katlanarak mücadeleyi sürdürme ilhamım veren "Beni Bekle" şiiri ikiliyi şöhrete kavuşturdu. Ama hiç kimse ne bu evliliğin hizmet ettiği siyasetten, ne de Simonov'un çocuğuyla birlikte terk ettiği önceki karısından haberdardı.[74]

74 Puşnova, *Valentina Serova*, s. 115; M. Simonova, "Ya pomniyu", *Ogonek*, 1993, no. 6, s. 22–3; Fanya Laskina'yla mülakat, Moskova, Kasım 2003.

6

"BENİ BEKLE"
(1941-45)

1

Haziran 1941'de Leonid Mahnaç nine ve dedesinin Polonya'yla Sovyet sınırının 600 kilometre ötesinde, Beyaz Rusya'nın küçük Kriçev kasabasındaki evindeydi. Oraya Moskova'dan ayrılamayan, ama oğullarının yaz sıcağının boğucu hale geldiği başkentten çıkmasını isteyen anne babasınca tatil için gönderilmişti. Leonid'in babası Vladimir Sovyet başkentine gaz sağlayan ana kurum Mosgaz'ın müdürüydü ve Parti önderliğine savaş halinde uygulanacak enerji planları üzerine önemli bir rapor yazmak üzere Moskova'da kalmak zorundaydı. Nine ve dedenin evi Kriçev'in kenarında, binaların yerini sık meşe korularına ve otlaklara bıraktığı kesimdeydi. Sovyetler Birliği'nin batı bölgelerinde küçük mülk sahibi, emekçi ve esnafların oturduğu türden mütevazı bir ahşap yapıydı bu; domuzların tutulduğu küçük bir avlusu ve elma ağaçlarıyla dolu bir bahçesi vardı.

Kriçev'in batı sınırında yer almasına karşın, 22 Haziran Pazar sabahının ilk ışıklarıyla birlikte büyük bir Alman istila gücü Sovyet topraklarına girdiğinde yürürlüğe konulacak hiçbir savunma planı yoktu. Sovyet yönetimi savaşa hazırlıklı değildi ve Kriçev gibi kasabalar o gün öğle sularında Molotov'un radyodan titrek bir sesle çatışmaların başladığını duyurmasına kadar kapıdaki istiladan habersizdi. Sonraki üç gün boyunca Kriçev'in savaşla ilgili tek haber kaynağı radyo oldu. Derken 26 Haziran'da Sovyet makamlarından bir uyarı almamış olan Kriçev Alman uçaklarınca bombalandı. Kasaba büyük yıkıma uğradı. İnsanlar korulara kaçtı. İnekler ve domuzlar doğaya salındı. Kasabanın sokaklarında cesetler yatıyordu.

Leonid'in annesi Marya bu kaosun ortasında Kriçev'e vardı. Alman askerlerince yolları kesilmeden önce ailesini kurtarma umuduyla istilanın ilk gününde Moskova'dan ayrılmıştı. Vladimir o sırada Leningrad bölgesinde kısa bir iş gezisindeydi ve Haziran sonuna kadar Moskova'ya dönmeyecekti. Bu yüzden Marya yola tek başına çıkmak zorunda kaldı. Yoğun hava bombardımanı altındaki Smolensk'e kadar yolculuk edebildi; ondan sonra batıya Sovyet sınırına doğru binebileceği hiçbir tren yoktu. Bu yüzden yoluna yaya devam etti; geri çekilmekte olan askerler ve siviller arasında ilerleyerek 120 kilometre güneybatıdaki Kriçev'e dört gün sonra ulaştı. "Geldiğinde toz ve kirden neredeyse kapkaraydı, o kadar yolu teptiği için tamamen bitkindi," diye hatırlıyor Leonid.

Kriçev ahalisi alelacele eşyalarını toplayıp doğunun yolunu tuttu. Kasaba nüfusunun neredeyse yarısını oluşturan iki bin Yahudi, Nazi vahşetine ilişkin söylentilerden dolayı telaşa kapıldıkları için ilk ayrılanlar arasındaydı; istilacı askerlerden aynı ölçüde korkan komünistler çok geçmeden onları izledi. Üst düzey bir Sovyet yetkilisine akrabalıktan dolayı Mahnaç ailesinin de olabildiğince çabuk ayrılması gerekiyordu. Marya kocası kendileriyle irtibata geçeceği umuduyla, ailenin yola çıkışını mümkün olduğu kadar erteledi. Almanların Kriçev'i almasından önceki günde, yani 16 Temmuz'da Vladimir'den hâlâ bir haber almamıştı. Bunun üzerine Moskova'daki adresine bir mektup yazdı, bazı eşyaları bir ata ve kağnıya yükledi, Leonid ve anne babasıyla birlikte yola çıktı. Küçük kafile ana karayollarına bombalar atan Alman uçaklarından sakınmak için tenha kır yollarını izleyerek yavaş bir yürüyüşle doğuya ilerledi. Marya'nın o sırada Vladimir'in onlara ulaşmak için şoförlü limuziniyle hızla batıya doğru geldiğinden haberi yoktu. "Smolensk'ten gelen karayolunda yolculuk ettiği için, birbirimizden habersiz aksi yönlere geçerken herhalde aramızda birkaç kilometreden fazla mesafe yoktu," sonucuna varıyor Leonid anılarında.

Vladimir Almanların kasabaya girişini tam görecek bir zamanda Kriçev'e vardı. Soj Nehri'nin karşı yakasındaki çayırlardan kasabadaki ahşap evlerin alevlerle tutuşmasını gördü, çığlıkları ve ardından kurşun seslerini duydu. Ailesinin katledilmek üzere olduğu düşüncesiyle, onları kurtarmak üzere nehri aşıp yayan kasabaya ulaşmaya çalıştı, ama geri çekilen Sovyet askerlerince durduruldu. Ailesinin muhtemelen öldürüldüğü kanısıyla Moskova'ya döndü. Ertesi gün karısının mektubu eline geçti: Mektupta belirttiğine göre Kriçev'in 200 kilometre doğusundaki Briyansk'a doğru gidiyordu ve oradan akrabalarının bulunduğu Stalingrad'a geçecekti. Böyle bir yolun neredeyse Almanların eline geçmek üzere olduğu söylenen Moskova'ya gitmekten daha güvenli olacağı görüşündeydi.

Moskova'ya gitmek Vladimir'e felaket getirdi. Dönüşünden kısa bir süre sonra, "bozguncu konuşmalardan ve panik yaymaktan" dolayı tutuklandı ve bir çalışma kampında on yıl cezaya çarptırıldı. Mosgaz'daki bir meslektaşıyla sohbetinde cephede tanık olduğu kaostan söz etmişti. Sovyet makamlarının askeri felakete ilişkin bütün haberleri amansızca bastırmaya çalıştığı savaşın ilk aylarında birçok insan böyle konuşmalardan dolayı tutuklandı. Moskova'daki NKVD Mahnaç'ın içeriye alınışını kentin önde gelen enerji yetkilileri arasında bir "Troçkist tertip" kurgusuna dayanak yaptı ve onlarca tutuklamaya girişti. Vladimir karısına nerede olduğunu ancak sonbaharda bildirebildi. Sibirya'ya uzun tren yolculuğu sırasında, onun Stalingrad'daki adresini taşıyan bir mektubu vagonunun penceresinden dışarıya atmıştı. Bir köylü de bulduğu mektubu postaya vermişti:

> Canlarım! Sağım ve iyiyim. Koşullar size daha önce yazmama fırsat vermedi. Beni merak etmeyin. Kendinize iyi bakın. Marya, sevgilim, senin için zor olacak. Ama umudunu yitirme. Sibirya'ya gidiyorum. Masumun. Beni bekle, döneceğim.[1]

Alman saldırısı öylesine güçlü ve hızlıydı ki, Sovyet kuvvetlerini tam bir şaşkınlığa uğrattı. Stalin bir istilaya yönelik Alman hazırlıklarına ilişkin istihbarat raporlarını gözardı etmişti. Sınırda büyük çaplı bir Alman yığınağını doğrulayan son dakika bültenlerini Sovyetler Birliği'ni savaşın içine çekmeye yönelik bir İngiliz oyunu sayarak bir tarafa itmişti (ve bu istihbaratı bildirenleri "İngiliz casusu" oldukları gerekçesiyle kurşuna dizdirmişti). Sovyet savunması tam bir kargaşa içindeydi. Nazi-Sovyet Paktı'nın imzalanmasından sonra eski savunma hatları terk edilmişti; işgal edilen Baltık ülkelerinde alelacele kurulmuş yeni tahkimatlar ağır toplardan, telsiz donanımından ve mayınlı alanlardan neredeyse yoksundu. Alman istila gücünün öncü kolunu oluşturan on dokuz Panzer tümeni ve on beş motorize piyade tümeni bu hatları kolayca yarıp aştı. Boşlukları kapatmak üzere cepheye aceleyle sürülen Sovyet birlikleri Alman tanklarınca ve havada denetimi ele geçiren Alman uçaklarınca darmadağın edildi. İstilanın altıncı gününe vardığı 28 Haziran'da Alman kuvvetleri Sovyet sınırından 300 kilometre içerideki Minsk'i ele geçirmek üzere büyük bir kıskaç harekâtıyla Beyaz Rusya'yı aşmış, daha kuzeyde de Litvanya'nın ve Letonya'nın içinden geçerek Leningrad'ı tehdit edecek bir noktaya varmıştı.

1 MFA, L. Mahnaç, "Oskolki bilogo s visoti nastoyaşçego", metin, s. 1–14; Vladimir'den Marya Mahnaç'a, Kasım 1941; TsAODM, dos. 3, op. 52, bel. 27, sat. 21.

Konstantin Simonov Beyaz Rusya Cephesi'ndeki kaosa büyük ölçüde tanık oldu. Savaş başladığında bir ordu gazetesi adına muhabirlik yapmak üzere cepheye çağrıldı ve Polonya sınırındaki Grodno yakınında konuşlanmış Üçüncü Ordu'nun siyasal işler şubesine katılmaya gönderildi. Trenle yolculuk ederek 26 Haziran sabahı Borisov'a ulaştı; ama Minsk'e giden hattın yoğun bombardıman altında olması nedeniyle daha ileriye gidemedi. Trenden inerek kendisini Minsk'e arabayla götürecek bir şoför bulduysa da, kısa bir süre sonra bozgun halinde geri çekilen Sovyet kuvvetleriyle karşılaştı. Yukarıdaki Alman uçakları makineli tüfeklerle askerlere ateş açıyor ve yola bombalar atıyordu. Askerler koruların içine kaçıyordu. Yolun ortasına dikilmiş olan bir subay, adamlarına bağırarak geri dönmemeleri halinde onları vuracağım söylüyordu. Ama askerler düpedüz onu takmıyordu. Korular ağaçların üzerinden sıyırarak geçen ve aşağıdaki kalabalıklara ateş açan Alman uçaklarından saklanmaya çalışan askerlerle ve sivillerle doluydu. Simonov ele geçirilmiş bir Sovyet uçağı, çevresindeki birkaç kişiyi biçtiği sırada ölümden kıl payı kurtuldu: Uçak ağaçların üzerinde o kadar alçaktan uçuyordu ki, içindeki Alman mürettebatın suratlarını gördü. Hava kararınca tekrar yola koyuldu ve bir komiserle, "başında bir *pilotka* [sübye arınalı kep], üstünde bir kışlık palto ve her nedense elinde bir kürek bulunan, sakalı uzamış bir genç adam"la karşılaştı. Simonov kendisini tanıtarak bir gazeteci olduğunu söyledi ve cephe karargâhına nasıl gideceğini sordu. "Ne karargâhı?" diye karşılık verdi subay. "Burada olup bitenleri göremiyor musun?"[2]

Simonov orduyla birlikte Smolensk'e çekildi. Yollar askerlerle ve sivillerle – büyük bir bölümü Yahudi olan kadınlar, çocuklar, yaşlılar – doluydu. Siviller her türden kağnıya binmiş olarak veya sırtlarında ağır ev eşyası yükleriyle yürüyerek doğuya doğru gidiyorlardı. Simonov Temmuz'un ilk günlerinde Şklov ve Orşa'dan geçti – karısıyla akraba Laskin'lerin de aralarında bulunduğu çok sayıda Yahudi aileyi barındıran "sakin kırsal kasabalar"dı bunlar. Şklov'da su içmek için uğradığı bir evde, ürkmüş Yahudiler kaçmalarının doğru olup olmayacağını sordular ona. Almanların daha Şklov'a varmadan Kızıl Ordu tarafından bozguna uğratılacağı güvencesini vererek kalmalarını öğütledi. Birkaç gün sonra Almanlar Şklov'u ele geçirdiler ve oradaki Yahudilerin hemen hepsini öldürdüler. Taranan altı bin kadar erkek, kadın ve çocuk kasaba dışındaki bir çukura gömüldü. Almanlar 16 Temmuz'da ele geçirdikleri Orşa'da bir Yahudi gettosu kurmaya giriştiler. Orşa Yahudilerinin çoğu 1943'te Nazi ölüm kamplarına nakledildi; ama Samuil Laskin'in Orşa'da dok-

2 RGALI, dos. 1814, op. 10, bel. 339, sat. 6; K. Simonov, *100 sutok voyini* (Moskova, 1999), s. 6–17.

torluk yapan kardeşi Yakov'un aralarında bulunduğu bazı kasabalılar kaçarak Kızıl Ordu'ya katıldı.[3]

Simonov daha sonraları 1941 felaketine dönüp baktığında, köklerinin Stalinist rejimin politikalarında yattığını kavrayacaktı. 1950'lerin ortalarında, *Yaşayanlar ve Ölüler* (1959) adlı büyük savaş romanını yazmaya başladığında, felaketten Stalin'i sorumlu tutmak gerektiğinin farkındaydı. Bunun sebebi sadece durumu anlamaması ve 1941'de savaşa hazırlanmaması değildi; daha temeldeki etken terör döneminin ülkeyi kendini savunmak üzere eşgüdümlü hareket etmekten neredeyse aciz kılacak kadar büyük bir korku ve güvensizlik ortamı yaratmış olmasıydı. Simonov o zaman bunu görmemişti – Şklov Yahudilerine öğüdü gerçekliğin propaganda versiyonuna inandığının açık kanıtıydı. Ama 1942'den itibaren (daha sonra *Yaşayanlar ve Ölüler*'i yazarken yararlanacağı) savaş güncelerinde bu can sıkıcı fikirlerle boğuşmaya başladı. Sovyet silahlı kuvvetlerinin 1941'deki temel sorununun 1937–38 askeri tasfiyeleriyle yaratılan ortam olduğu zihninde açıklığa kavuştu. Terörün subayların otoritesini sarstığını ve onları üstlerince cezalandırılmamak ya da her adımlarını izleyen komiserlerce ve diğer siyasal subaylarca (*politruki*) ihbar edilmemek için, askeri kararlarda ve inisiyatiflerde sorumluluk almaktan ürker hale getirdiğini anladı. Pasif bir tavırla kararların yukarıdan gelmesini beklemişlerdi ve bu kararlar sahadaki askeri durumda olumlu bir farklılık yaratamayacak kadar geç gelmişti hep.[4]

Bu fikirlerin hiçbiri savaş yıllarında (hatta 1956 "çözülme"sinden önceki dönemde) basılı olarak ifade edilmeye elverişli değildi elbette. Simonov'un güncelerine yazdığı şeyler Temmuz 1941'den itibaren muhabirliğini yaptığı Kızıl Ordu'nun ana gazetesi *Krasnaya zvezda*'da asla yayımlanamazdı. Ülkenin savaşa girmesiyle birlikte sansür sıkılaştırıldı. Hükümet savaşın üçüncü gününde bütün basılı medyayı ve radyo haberlerini denetim altına almak üzere oluşturulan Sovyet Enformasyon Bürosu (Sovinformbiuro) aracılığıyla askeri felaketi halktan gizlemeye ve moralleri yükseltmek amacıyla haberleri yönlendirmeye çalıştı. Simonov gibi gazetecilerden beklenen cephedeki felaketleri yazarken bile haberlerine olumlu ve iyimser bir yorum katmalarıydı; yazdıkları şeyler zaten sansürcülerce hemen her zaman kırpılmakta ya da değiştirilmekteydi.

3 Simonov, *100 sutok voyini*, s. 51–2; SLFA, M. Laskin, "Vospominaniya", metin, s. 55.

4 RGALI, dos. 1814, op. 4, bel. 5, sat. 7, 58. Simonov'un savaş yıllarında teröre ilişkin fikirlerinin gelişimi konusunda daha geniş bilgi için *bak.* A. Karaganov, *Konstantin Simonov vblizi i na rasstoyaniy* (Moskova, 1987), s. 88–9. Sovyet silahlı kuvvetlerinde terörün mirası için *bak.* E. Senyavskaya, "Duhovnyi oblik frontovogo pokoleniya: istoriko-psihologiçeskiy oçerk", *Vestnik MGU: İstoriya*, 1992, no. 4, s. 39–51; M. von Hagen, "Soviet Soldiers and Officers on the Eve of the German Invasion: Toward a Description of Social Psychology and Political Attitudes", R. Thurston ve B. Bonwetsch (ed.), *The People's War: Responses to World War II in the Soviet Union* (Urbana, 2000), s. 193 vd.

Simonov özellikle zor bir konumdaydı. Almanların Smolensk'i ele geçirmelerinden üç gün sonra, 19 Temmuz'da Moskova'ya vardığında, Beyaz Rusya Cephesi'nden dönen ilk muhabirdi. Başkentteki insanların askeri bozgunun boyutuna dair hiçbir fikri yoktu. Paniğe yol açmamak için Smolensk'in düşüşü örtbas edilmişti; bu bilgi ancak 13 Ağustos'ta, Sovyet kuvvetlerinin kentte yeniden bir dayanak noktası kazanma girişiminin boşa çıkmasının ardından açıklandı. Moskovalılar Simonov'u askeri durum konusunda soru bombardımanına tuttu. Ama Mahnaç gibi "bozguncu konuşmalardan ve panik yaratmaktan" dolayı ihbar edilme riskini göze almaksızın doğru cevap veremezdi. Bu yüzden dilini tutmaya ve güncesindeki "Bana yakın insanlar dahi bir bitkinlik belirtisini yanlış anlamaktaydı," sözlerine yansıyan sıkıntısını kendisine saklamaya karar verdi. Basında çıkacak yazılarında tanık olduğu olaylara ilişkin olumlu bir şey bulmak için uğraştı. "Gerçekte olup bitenleri yazmak olanaksız gibiydi," diye aktarıyor anılarında. Bunun sebebi "sadece böyle şeylerin basılamayacak olması" değildi; "içindeki bir şeyin" o kadar karanlık bir sonucu kabul edememesi de söz konusuydu. Dolayısıyla felakette belirli bir umut belirtisi bulma gereğini duydu. Öne çıkardığı olay Smolensk'e geri çekilme kaosunun ortasında yaşanmıştı. Simonov insan dalgasına karşı batıya, yani cepheye doğru yürüyen iki adamı, bir yüzbaşıyı ve bir tuğbayı görmüştü. Ona göre, bir Alman bombasının yok ettiği birliklerinden geriye kalan bu son iki adamı harekete geçiren yurtseverlik ödevi yönündeki içkin duyguda gelecekteki bir Sovyet zaferinin tohumları vardı.[5]

Sovyet medyasında güvenilir haberlerin yokluğunda söylentiler yayıldı ve insanlar telaşa düşmeye başladı. Hükümetin kaçtığı, genelkurmayda ihanetin yaşandığı, Sovyet yönetiminin Moskova ve Leningrad'ı terk etmeye hazırlandığı söyleniyordu. Almanların Temmuz ortalarında başkente karşı başlattığı bombalamaya 1937'de Kuzey Kutbu üzerinden ABD'ye bir uçuş sırasında kaybolan ünlü Sovyet havacısı Sigizmund Levanevski'nin öncülük ettiği söylentisi bile ortalıkta dolaşıyordu. Gazeteci N. K. Verjbitski güncesinde bir Moskova sokağında "hayat dolu bir yaşlı adam"la sohbetine yer vermekteydi: "Niçin kimse radyodan bir şey söylemiyor?" demişti yaşlı adam. "Bir şey söylemeleri gerekir – ister iyi, ister kötü olsun. Oysa tamamen bir sis içindeyiz ve kendi başımıza düşünmek zorundayız." Stalin'in ortalıktan kayboluşu bu belirsizlik duygusunu arttıran bir etkendi. Anlaşıldığı kadarıyla savaşın ilk günlerinde bir sinir krizi geçirerek daçasına kapanmıştı ve hiçbir şeye aldırmaz gibiydi. Ancak 1 Temmuz'da Kremlin'e döndü ve iki gün sonra ülkeye ilk savaş konuşmasını yaptı. Sanki boğazı sıkışmış gibi sıklıkla bir yudum su içmek üzere ara verdiği bu konuşma-

5 Simonov, *100 sutok voyini*, s. 17–21, 53, 121, 409–11.

da Sovyet halkına "kardeşlerim, bacılarım ve dostlarım" diye hitap etti. Onları "bütün Sovyet ulusunun savaşı" olarak nitelendirdiği bir "ölüm kalım mücadelesi" için kenetlenmeye çağırdı. Stalin Sovyet halkını böyle kardeşçe ve kucaklayıcı ifadelerle ilk kez tanımlıyordu; sözlerinde sınıf mücadelesine ya da ideolojisine bir değinme yoktu. Simonov bu konuşmanın kendisinde ve cephede askerlerde bıraktığı izlenimi şöyle aktarıyor: "Uzun süredir hiç kimse bizimle böyle konuşmamıştı. Geçen bütün o yıllarda dostluktan yoksunluğun acısını çekmiştik. Ve o konuşmada, hatırladığım kadarıyla, bizleri gözyaşına boğan şey 'dostlarım' sözüydü."[6]

Stalin'in konuşmasının ateşleyici etkisine rağmen, savaşın başlaması belki belirsizliğin ya da korkudan kurtulmanın etkisiyle Sovyet rejimine yönelik açık konuşma ve eleştiri bakımından bir patlamayı getirdi. Almanların başkentten birkaç kilometre ötede olduğu 18 Ekim'de, "İnsan daha kısa bir süre önce mahkemeye çıkarılmaya yol açmış olabilecek konuşmaları duyuyor," diye not düşmüştü güncesine Verjbitski. Bu hoşnutsuzluk büyük ölçüde savaşa hazırlığın yetersizliğini, katı çalışma disiplinini, gıda karnelerinin azaltılmasını, zorunlu askere almayı ve Parti şeflerinin cephe gerisine kaçarak sıradan insanları istilayla baş başa bırakmalarını eleştiren köylülerden ve işçilerden gelmekteydi. Savaşın ilk altı ayında Parti üyelerinin yarısının kaçtığı Leningrad'da işçilerin anti-Sovyet ruh hali o kadar güçlüydü ki, bazıları bir Alman zaferi ihtimaline dahi olumlu bakmaktaydı. Savaşın ilk aylarındaki birçok grev ve işçi gösterisi 1917'deki devrimci ortama benzer bir şeye dönüşün işaretlerini vermekteydi. Ekim 1941'de İvanovo bölgesindeki bir gösteride Parti şefleri kalabalığı sakinleştirmeye çalışınca, grev önderleri işçilere şöyle bağırdı: "Onları dinlemeyin! Onlar hiçbir şey bilmiyor! Bizi yirmi üç yıldır kandırıyorlar!" Fabrika toplantılarında işçiler savaşın patlak vermesinden ve cephedeki yenilgilerden dolayı komünistleri suçlamaktan korkmadıklarını gösterdiler. NKVD'nin gözetleme gruplarına göre, Sovyet rejimini yıkacağı gerekçesiyle istilayı olumlu karşılayan birçok işçi ve köylü vardı. Sadece Yahudilerin ve komünistlerin Almanlardan korkmaları gerektiği görüşü yaygındı.[7]

Yönetim "panik yaratıcı"lara savaş açarak bu açık muhalefete karşılık verdi. Cephedeki durumla ilgili gevşek ("bozguncu") konuşmalardan dolayı binlerce

6 *Moskva voyennaya 1941–1945: memuyari i arhivnye dokumenti* (Moskova, 1995), s. 475; C. Merridale, *Ivan's War: The Red Army 1939–1945* (Londra, 2005), s. 84; Simonov, *100 sutok voyini*, s. 50.

7 *Moskva voyennaya*, s. 478; R. Bidlack, "The Political Mood in Leningrad During the First Year of the Soviet–German War", *Russian Review*, c. 59, no. 1 (Ocak 2000), s. 101–11; G. Bordiugov, "The Popular Mood in the Unoccupied Soviet Union: Continuity and Change during the War", *The People's War*, s. 59–60; M. Gorinov, "Muscovites' Moods, 22 Haziran 1941 to May 1942", *The People's War*, s. 119–20.

kişi tutuklandı ve birçoğu kurşuna dizildi. Roza Vetuhnovskaya savaşın üçüncü gününde tutuklandı ve vatana ihanetle suçlandı. Hapishane koğuşuna girdiğinde, ağzından kaçırdığı bir söz nedeniyle tutuklanmış birçok kadından sadece biri olduğunu anladı: "Falan kişi Alman ordusunun daha güçlü olduğunu söyledi", "Filan kişi hasadımızın kötü olduğunu söyledi", "Feşmekân kişi kolhozda köleler gibi çalıştığımızı söyledi" gibi ihbarlar yapılmıştı. Bu kadınların çoğu sıradan işçiler ve köylülerdi. İrina Şçerbov-Nefedoviç Leningrad'da çalıştığı Aşı Enstitüsü'nde Parti'li bir işçi tarafından "panik yarattığı ve söylenti yaydığı" gerekçesiyle ihbar edilmesinden bir hafta sonra, 30 Temmuz'da tutuklandı. Konu araştırılınca yaptığı tek şeyin bir arkadaşına Sovinformbiuro'nun bir radyo yayınından duyduğu biçimiyle Smolensk'in bombalandığını anlatması olduğu ortaya çıktı. Buna rağmen Habarovsk yakınındaki bir çalışma kampında yedi yıl cezaya çarptırıldı ve 1946'da orada öldü. Başına ne geldiği kocasına ve kızına hiç söylenmedi. Bu yüzden Leningrad'ın bombalanması sırasında öldüğünü varsaydılar ve işin aslını ancak 1994'te öğrendiler.[8]

Smolensk'in düşmesinden sonra, Stalin 20 Temmuz'da doğrudan savunma komiserliğini üstlenerek askeri komuta kademesini (Stavka) denetimi altına aldı. Önceki savunma komiseri Mareşal Timoşenko'yu Batı Cephesi komutanlığını üstlenmeye ve Smolensk'i geri almak üzere bir karşı saldırı başlatmaya gönderdi. Moskova'ya doğru Alman ilerleyişi bir süre yavaşladı; bunda Alman ordusunun Ukrayna'nın zengin tarım alanlarını, madenlerini ve sanayi kuruluşlarını ele geçirmek üzere güneye yönelmesinin küçümsenmeyecek bir payı vardı. Ekonominin zafer için kilit unsur olduğu kanısına varan Hitler, bu kaynaklar üzerindeki denetimin Üçüncü Reich'ı yenilmez hale getireceği görüşündeydi. Böylece Ağustos ayında Ukrayna'nın fethine ağırlık vererek, Kızıl Ordu'nun Smolensk–Moskova cephesinde Alman birliklerini püskürtmesine fırsat verdi. Sovyet kuvvetleri 6 Eylül'de Smolensk'in varoşlarını geri aldıktan kısa bir süre sonra temel askeri donanımın yetersizliği nedeniyle çekilmek zorunda kaldı. Daha kuzeyde Almanlar 25 Eylül'de Ladoga Gölü kıyılarına ulaşarak Leningrad'ı fiilen kuşattılar. Hitler kuzeyde askerlerini Moskova muharebesine saklamak istediği için, Leningrad'ı ele geçirmeye çalışmak yerine kuşatmayı sürdürerek kent halkının açlıktan yok olmasını beklemeye karar verdi. Dar askeri çerçevede bakılınca, savaşın esasen Moskova ve Güney cephelerinde belirlenecek olan sonucu açısından Leningrad'ın akıbeti pek önemli değildi. Ama Rus İmparatorluğu'nun ve Devrim'in doğduğu yer, ayrıca Rusya'daki Avrupa değerlerinin ve kültürünün

8 V. Shapovalov (ed.), *Remembering the Darkness: Women in Soviet Prisons* (Lanham, Maryland, 2001), s. 150–51; MSP, dos. 3, op. 35, bel. 1, sat. 1; bel. 2, sat. 34.

bir kalesi olması itibariyle, Leningrad'ın muazzam bir sembolik önemi vardı. Bu durum Sovyet komuta kademesince niçin kaderine bırakılmadığını, daha doğrusu Leningrad halkının büyük bölümünün neredeyse bütün gıda ve yakıt ikmal hatları 1941 sonbaharında kesilen kuşatma altındaki kentte kalmayı seçtiğini epeyce açıklar. (Kuşatmanın kaldırıldığı Ocak 1944'e kadar muhtemelen bir milyon insan, yani savaş öncesindeki nüfusun üçte biri hastalıktan ya da açlıktan öldü.) Bu arada güneydeki Alman ilerleyişi ağır aksak sürdü; çünkü Sovyet kuvvetlerinin ağırlıklı bölümü Ukrayna'nın zengin sanayi ve gıda kaynaklarını korumak üzere buraya konuşlandırılmıştı. Almanlar büyük çaplı bir kıskaç hareketiyle Kiev'i ve doğu hinterlandını çevirmeyi başardılar. Sovyet askerlerinin yaklaşık yarım milyon ölüye ya da tutsağa mal olan birkaç haftalık umutsuz direnişinden sonra Almanların 19 Eylül'de girdiği kentte sokak çatışmaları bir süre daha devam etti. Ekim başına varıldığında Kiev ele geçirildiği ve Leningrad kuşatma altında kaldığı için, Hitler artık kuvvetlerini Sovyet başkentini ele geçirme hedefine yoğunlaştırdı. Moskova'yı yerle bir etmeye ve harabelerini su altında bırakarak bir yapay göle dönüştürmeye yemin etti.[9]

Almanların ülke içindeki ilerleyişi sırasında, cephe gerisinde kalan akrabalarla milyonlarca aile parçalandı. İstila başladığında birçok çocuk yaz kamplarındaydı ve Alman askerlerinin varışından önce ailelerine kavuşturulamadı. Yıllar sonra bile kamu kuruluşları ve ilanlar aracılığıyla çocuklarının izini sürmeye çalışan anne babalar hâlâ vardı. Binlerce çocuk sonuçta yetimhanelere düştü ya da ülke içinde dolaşarak, çocuk çetelerine ve hatta Kızıl Ordu birliklerine katıldı. (Bir tahmine göre savaşta orduyla birlikte yürüyen çocukların sayısı bir ara 25 bine ulaştı.)[10]

Yuriy Streletski 1941'de on iki yaşındaydı ve Leningrad'da bir yetimhanedeydi. Babası 1937'de tutuklanmış, annesi de Leningrad ile Moskova'nın ortasındaki Vişnyi Voloçek'e sürgün edilmişti. Savaşın başlaması üzerine, yetimhane Gorki yakınındaki Arzamas'a taşındı. Yetimhanede mutsuz olan Yuriy yolculuk sırasında trenden atlayıp kaçtı. Demiryolu yolcularından ufak tefek hırsızlıklarla geçimlerini sağlayan çocuk çetelerinden birine katıldı; ama bir süre sonra suça yatkınlıklarından iğrenerek polise teslim oldu. Polis tarafından teslim edildiği NKVD onu bir mühendis çırağı olarak çalışmak üzere Arzamas'taki bir askeri havaalanına gönderdi. Orada görevli mühendisler Yuriy'i maskotları olarak benimsediler. Onu içkiye ve sigaraya alıştırdılar, birime bağlı kızlara takılmaya özendirdiler. Mühendislerden yirmisi 1942 ilkbaharında Tiflis'e nakledilince onu

9 R. Overy, *Russia's War* (Londra, 1997), s. 94.
10 E. Maksimova, *Deti voyennoy pori* (Moskova, 1988), s. 235–308; Merridale, *Ivan's War*, s. 216.

da yanlarına aldılar. Yuriy askerlere yalvararak kendisini birlikte götürmeye razı etmişti. Çünkü henüz çok küçükken ailesinin ayrılmasına karşın, Gürcü başkentinde doğduğunu biliyordu ve çocukluğunda vaftiz anne babasını ziyaret etmek üzere oraya gidişlerini hatırlıyordu. Bildiği bir başka şey anne babasının tutuklanmasından sonra ablasının oraya onların yanına gittiğiydi. Tiflis'e yolculuk sırasında askerler Yuriy'i sakladılar. Gerekli belgeleri olmadığından, görüldüğünde tutuklanabilirdi. "Bana çok iyi davrandılar," diye hatırlıyor Yuriy:

> Beni yanlarına almakla büyük riske girmişlerdi, ama hiçbiri yakınmadı ve hepsi de kendi tayınından bana yiyecek verdi. Bana düşkündüler ve ailem olmadığı için bana acıyorlardı. Stalingrad'a yaklaşırken trenimiz bir devriye tarafından durduruldu. İki NKVD muhafızı belgelerimi görmek istediler. Belgelerimin olmadığını söyleyince, beni tutuklamaya kalkıştılar. Ama askerler onlardan biri olduğumda ısrar ederek beni teslim etmeye yanaşmadılar. Sonunda iki muhafız bir yüzlük [votka] karşılığında beni bırakmayı kabul etti.

Tiflis'te askerlerden ayrılan Yuriy, vaftiz anne babasının kaldığı yeri tanıyacağını umarak kentin dört bir yanını dolaştı. Sonunda kent idaresine gidip doğum sertifikasının bir kopyasını elde etti; bu ipucundan hareket ederek onlara ulaşmayı başardı. Böylece her ikisi de mühendislik yapan vaftiz anne babasının ve kız kardeşinin yanına yerleşti. Daha sonra kendisi de mühendis oldu.[11]

Sovyetler Birliği'nin batı bölgelerinden nüfus tahliyeleri de aileleri parçaladı. Sekiz milyon çocuk cephe gerisine aktarıldı. Asıl öncelik Alman tehdidi altındaki kentlerin sanayi stokunu kurtarmaktı. Haziran–Aralık 1941'de üç bin fabrika söküldü ve bir milyondan fazla demiryolu vagonuyla doğuya, Volga ve Ural bölgelerine, hatta daha öteye taşındı. Fabrika işçileri ve aileleri de beraber doğuya götürüldü. Kurumlar personelleriyle birlikte taşındı: Devlet ve kamu daireleri, üniversiteler ve araştırma enstitüleri, kütüphaneler, müzeler, tiyatrolar ve orkestralar.[12]

Birçok aile için tahliyenin hem olumlu, hem de olumsuz yönleri vardı. Natalya Gabayeva Leningrad'dan Omsk'a götürülerek, Sanatçılar Birliği'ne ait özel bir çocuk yurduna yerleştirildiğinde on bir yaşındaydı. Bir ressam olan annesi kent civarındaki Peterhof'ta eski bir sürgün olarak oturan ve Tarım Enstitüsü'nde ça-

11 Yuriy Streletski'yle mülakatlar, St Petersburg, Mayıs 2003, Şubat 2004.

12 J. Dunstan, *Soviet Schooling in the Second World War* (Basingstoke, 1997), s. 82; J. Barber ve M. Harrison, *The Soviet Home Front, 1941–1945: A Social and Economic History of the USSR in World War II* (Londra, 1991), s. 128.



Natalya Gabayeva anne babasıyla birlikte, 1934

lışan kocası Sergey'e yakın olabilmek için Leningrad'da kaldı. Sergey de 1941'de emekli bir müze işçisi olarak Leningrad'daki Ermitaj'ın bodrum katında oturan hasta ve yaşlı babasının yanına taşındı. Babasından boşanmış olan ve eski başkentin uzak bir banliyösünde oturan hastalıklı annesini her gün görmeye gidiyordu. Natalya kendi ifadesiyle "şımartılmış bir küçük kız"dı. Omsk'tan annesine "ürkütücü mektuplar" yazarak, yanına gelmesi için yalvarmaya başladı. "Hatta bir mektupta annemin gelmemesi halinde, yürüyerek Leningrad'a gitme tehdidini savurdum." Eylül 1941'de isteğine kavuştu ve annesi Omsk'a vardı. Almanların ablukayı başlatmasından hemen önce Leningrad'dan ayrılan karısının yokluğu Sergey'i zor duruma soktu. Kuşatmanın ilk haftalarında hasta düştü. Arkadaşlarına Natalya'yı görme arzusunu yazdı. Ama Ekim 1941'de kentten son kaçışların birinde eline geçen bu fırsatı tepti. Anne babasının yegâne destekçisi olduğu için, ayrılmayı içine sindiremedi. Kuşatmadan sağ kurtulamayacağını anladı; çevresindeki insanlar teker teker ölüyordu. Annesine 1 Ocak 1942'de yazdığı mektupta ölümünden önce tek isteğinin Natalya'yı bir daha görmek olduğunu belirtti. Beş gün sonra bir Alman bombasının Ermitaj'ı doğrudan vurmasıyla yaşamını yitirdi. Natalya ömrü boyunca babasının ölümü konusunda bir suçluluk duygusunu içinden atamadı: Leningrad'da kalması halinde babasını belki de hayatta tutabilecek olan annesini ayrılmaya zorlamış olmaktan dolayı kendisine kızdı. "Çocukluğumdan beri aynı soru bana azap vermiştir," diye aktarıyor Natalya. "Eğer anne babam korkunç bir tehlike altında ve benim de sadece birini kurtarma şansım olsaydı, hangisini seçerdim acaba? Kafamdan atmaya çalıştığım ve bir türlü cevabını veremediğim bu soru hep aklıma takılıp durdu."[13]

Maryanna Fursey 1941'de dört yaşındaydı. Arhangelsk'te yaşayan aydın bir ailedendi. Babası Nikolay bir sanatçı ve müzisyen, annesi Vera German

13 MSP, dos. 3, op. 3, bel. 2, sat. 14–15, 34–42; bel. 3, sat. 28.



Anastasya torunları Maryanna ve Georgiy Fursey'le birlikte, Arhangelsk, 1939

ise Leningrad'da ünlü pedagoglar yetiştirmiş bir aileye mensup bir öğretmendi. Karı koca tutuklu oldukları Solovetski hapishane kampında 1929'da tanışmış ve birlikte Arhangelsk'e sürgün edilmişlerdi. Oğulları Georgiy 1933'te, kızları Maryanna 1937'de orada doğmuştu. Nikolay Ocak 1941'de "anti-Sovyet ajitasyon" yaptığı gerekçesiyle tutuklandı ve Arhangelsk yakınındaki bir çalışma kampında on yıl cezaya çarptırıldı. Vera 1942'de tifüsten öldü. Maryanna'nın ve erkek kardeşinin bakımını Arhangelsk'te aileyle birlikte kalan nineleri Anastasya Fursey üstlendi. Savaşın ilk yılında gıda stokları çarpıcı biçimde azalan Arhangelsk kıtlığın eşiğine kadar geldi. Çocuklar hastalandı. Maryanna 1942 ilkbaharında açlıktan yürümeye takati kalmayacak kadar zayıfladı; yaşamını yitirmesi an meselesi gibiydi. Çaresiz durumdaki Anastasya tanınmış bir verem uzmanı olan Zina Gliner adlı doktora danıştı. Ondan kızı besleyebilecek ve belki hayatını kurtarabilecek bir aileye evlatlık verme tavsiyesini aldı. Anastasya ilk başta Nikolay'ın bir süre sonra çalışma kampından döneceği umuduyla buna karşı çıktı. Ama oğlunun Eylül 1942'de kurşuna dizilmiş olduğunu öğrenince, doktorun tavsiyesine gönülsüzce uyarak kız torununu evlatlık verdi ve diğer torunu Georgiy'le birlikte Sibirya'nın İrkutsk kentindeki dostlarının yanına gitti. "Beni bağışlayın, bana lanet okumamanızı rica ediyorum," diye yazdı Leningrad'daki German ailesine. "Marinka'yı [Maryanna] evlatlık verdim. Hayatını kurtarmanın tek yolu buydu." Anastasya'nın yapabileceği pek fazla şey yoktu: Maryanna İrkutsk'a yolculuğu kaldıramayacak kadar hastaydı; Arhangelsk'te ona bakacak başka akraba yoktu; German ailesinin Anastasya'yla irtibata girdiği sırada, Leningrad kuşatması kızı onlara teslim etme umudunu ortadan kaldırmıştı.

Maryanna'yı aslen Ukrayna'nın güneydoğu kesimindeki Maryupol'da oturan geniş bir Yahudi ailesinden gelen Yosif ve Nelli Goldenştayn evlat edindi. Yosif Sovyet Hava Kuvvetleri'nde görev yapan ve Arhangelsk'e 1942'de gönderilen üst düzey bir komünistti. Alman ordusu Eylül sonunda Maryupol'a saldırdığında, ailesini kurtarmak için uçakla oraya gitti. Ama korkunç bir katliama tanık oldu. Ailesinin evine yaklaşırken, avludan gelen çığlık seslerini duydu. Hitler'in askerlerinin aralarında kendi üç çocuğu da olmak üzere on dokuz aile mensubunu sıraya dizişini ve kafalarına kurşun sıkarak öldürüşünü ancak uzaktan izleyebildi. Bu olayla sarsılan Goldenştayn çiftinin bir çocuğu sevmeye müthiş ihtiyacı vardı, bu Maryanna gibi bakıp tekrar sağlığına kavuşturabilecekleri hasta bir çocuk olsa bile – hatta belki de özellikle böylesini isteyerek.

Maryanna'nın anneannesi Vera German, İrkutsk'taki Anastasya'ya bir mektup yazarak, torununu evlat edinen ailenin ismini ve adresini istedi. Ama kritik bir yanlışlık ortaya çıktı: Anastasya cevabında ismi Goldenştayn yerine Goldştayn diye yazdı. Leningrad kuşatmasının kalktığı ve German ailesinin Maryanna'yı artık arama olanağını bulduğu sırada, Goldenştayn çifti Tiflis'e taşınmış ve Arhangelsk'te onlara ilişkin bütün izler silinip gitmişti. Georgiy mutlaka üniversiteyi okuma kararını verdiği Leningrad'a 1946'da gitti. O sırada henüz on üç yaşındaydı ve Goldenştayn çiftinin asıl isimleri hatırında yoktu; German ailesiyle kayıp ablası hakkında hiç konuşmadı. Babaannesini İrkutsk'ta bırakırken verdiği daha sonra dönüp onu alma sözünü yerine getiremedi. Anastasya orada bir düşkünler yurdunda 1957'de öldü.[14]

Sevecen ve iyi kalpli Goldenştayn çifti Maryanna'yı öz kızları gibi sevdiler. Anne babasının "halk düşmanları" olarak tutuklandığını ve babasının kurşuna dizildiğini bildikleri için, bu bilgiyi Maryanna'dan saklayarak onu (ve belki kendilerini) korumaya çalıştılar. Ona anne babası hakkında hiçbir şey söylememekle birlikte, onu babası gibi müzisyen olmaya teşvik ettiler. (Ama Maryanna annesi gibi öğretmenliği seçti.) Goldenştayn çifti Tiflis'teki komünist askeri kesime mensuptu. Maryanna bu ayrıcalıklı ortamda büyüyerek, değerlerinin ve göreneklerinin birçoğunu benimsedi. Goldenştayn çiftini her zaman ebeveynleri olarak gördü, onlara "anne" ve "baba" diye hitap etti. Ama on bir yaş dolaylarında bir zamanlar farklı bir aileye mensup olduğunu kavramaya başladı. Bilincinin derinliklerine gömülmüş olan ilk çocukluk yıllarının sarsıcı anıları yüzeye çıkmaya başladı. Anlaşıldığı kadarıyla, bunu tetikleyen şey bir Öncü kampında başından geçen bir olaydı. Diğer çocuklar "terk edilmiş" biri olduğunu söyleyerek, orman içi bir geziye onu almamışlardı. Maryanna Arhangelsk'teki eski hayatına

14 MSP, dos. 3, op. 45, bel. 2, sat. 9, 53, 88, 165.

ilişkin parçaları yavaş yavaş bir araya getirmeye başladı. Goldenştayn çiftine bu anılardan hiç söz etmedi. Ama "aile"den olmadığı yönünde gittikçe güçlenen bir duygu, onu mutsuzluğunu ve belki de ergenlik çağı kızgınlıklarını bir yandan kendisine çok katı disiplinle davranan Goldenştayn çiftine, diğer yandan kendisini terk ettikleri sonucuna vardığı gerçek anne babasına odaklamaya yöneltti. Maryanna bunu şöyle açıklıyor:

> Her gece babam okul ödevlerimi incelerdi. Mükemmel hale gelinceye kadar yatağa giremezdim. ... Annem beni koruyamayacak kadar hastaydı. Vereme yakalanmıştı. On üç ya da on dört yaşında bir çocuk olarak, benden bütün ev işlerini yapmam bekleniyordu. ... Annem ve babam bana kızdıklarında, aklımdan şu düşünce geçerdi: Keşke Arhangelsk'e daha yakın bir yerde olsaydık, hemen oraya kaçıp ninemi bulurdum. [Maryanna onun öldüğünden habersizdi.] Anne babam bana kızabilirdi, ama ninem kesinlikle bu kadar öfke göstermezdi. Derken gerçek annemin ya da babamın olmadığını hatırlardım. Ve bu düşünce tamamen içe kapanınama yol açardı. Ağlama gücünü nadiren bulurdum.[15]

Stalin 1 Ekim 1941'de hükümetin Moskova'dan Volga kıyısındaki Kuybışev'e taşınması talimatını verdi. Bombalamanın yoğunlaşmasıyla birlikte Moskova'da panik yayıldı. Alman askerlerinin başkente birkaç günlük yürüyüş mesafesindeki Viazma'daki Sovyet savunma hatlarını 16 Ekim'de yardığına dair haberler dolaşıyordu. Kalabalıkların doğuya giden trenlere binmek için boğuştuğu demiryolu istasyonlarında çirkin sahneler yaşanıyordu. Verjbitski'nin aktardığına göre, insanlar arabayla Moskova'dan Kazan'a gitmek için 20 bin ruble paraya kıyıyordu. Paniğin temelinde kısmen İç Savaş sırasındaki kıtlığa ilişkin anılar yatıyordu. Sahiden de gıda durumu hızla feci hale geliyordu. Bütün dükkânların önünde çok büyük kuyruklar ve kitlesel tutuklamaların bile önünü alamadığı yaygın yağmalar vardı. Verjbitski genel ruh halini güncesinin 17 Ekim notunda şöyle özetlemişti:

> Bütün bu keşmekeşi, bu toplu kaçışı, bu hırsızlığı, bu kafa karışıklığını yaratan kim? İnsanlar daha üç gün önce tutuklanmalarına yol açmış olabilecek bir tarzda bayağı açık konuşuyor. Kuyruklar, sonu gelmez kuyruklar, patlamanın eşiğine gelmiş asabi insanlar. İsteri yönetim kademesinden kitlelere yayılmış durumda. İnsanlar memur kesiminin bütün haka-

15 MSP, dos. 3, op. 45, bel. 2, sat. 11, 46.

> retlerini, baskılarını, haksızlıklarını, zorbalıklarını ve bürokratik dalaverelerini, Parti üyelerinin kibirli ve küstah tavırlarını, sert emirleri, mahrumiyetleri, gazetelerin aldatmacalarını ve övüngen palavralarını hatırlamaya ve sayıp dökmeye başlıyor. Söylenenleri duymak müthiş bir şey. İnsanlar artık yürekten konuşuyor. Bir kent böyle bir ruh halindeyken gerçekten direnebilir mi?[16]

Aynı gün Stalin kent halkını sonuna kadar direnmeye çağıran bir radyo konuşması yaptı: Bu belirleyici bir dönüm noktası oldu. İnsanlar Sovyet rejimine bağlılıktan ziyade Moskova'ya dönük yerel yurtseverliğin güdüsüyle başkenti savunmak için kenetlendi. Moskovalılar bütün kent sakinlerinin öz-savunmaya dönük bir kolektif dürtüye ya da düşmana karşı birleşmeye dönük bir bilinçaltı gereğe uyarak merkezde toplandığını ve varoşların neredeyse tamamen boşaldığını hatırlıyor. Çeyrek milyon sivil hendekler kazdı, kağnılarla cepheye yiyecek ve ilaç taşıdı, yaralı askerleri taşıyıp evlerine götürdü. On binlerce kişi Beyaz Rusya Cephesi'nden püskürtülen dağınık ordulardan derlenmiş nizami askerlerin ve Sibirya'dan gelip Moskova'ya varır varmaz savaşa sürülen takviye kuvvetlerin yanında çarpışmak üzere yurttaş savunma birliklerine gönüllü yazıldı. General Jukov'un komutası altında askeri disiplin gittikçe yerine oturdu. Yeni kararlılık ruhunun simgesi Stalin'in Kızıl Meydan'daki Devrim Günü (7 Kasım) geçit törenini her zamanki gibi düzenleme kararıydı: Lenin Mozolesi'nin yanından geçerek yürüyen askerler dosdoğru cepheye gönderildi. Moskova komutanı K. R. Sinilov'a göre, geçit töreni halkın ruh haline hayati bir etkide bulunmuştu. Geçit töreninden önce aldığı mektuplar çoğunlukla bozguncuydu: Birçok insan kent halkını tehlikeye atmaktansa Moskova'yı terk etmekten yanaydı. Oysa törenden sonra insanlar meydan okuma mesajlarıyla dolu mektuplar yazmaya başladı.[17]

Savaşın sonucunu bu birkaç haftalık kıyasıya dövüş belirledi. Kasım ortalarına varıldığında Alman kuvvetleri kış çamuruna ve karına saplanıp kalmış durumdaydı. Bir Rus kışını geçirecek hazırlıktan yoksundular ve beş ay aralıksız yürüyüşten sonra bitkin düşmüşlerdi. İstilanın başlamasından beri ilk kez ağır kayıplardan söz etmekteydiler. Aralık ayında Sovyet kuvvetleri bir karşı saldırı başlattı ve Nisan ayına girilirken Almanları Smolensk'e doğru püskürttü. Başkenti savunmak Sovyet morali için muazzam bir itici güç oldu. İnsanlar zafere inanmaya başladı. Ülke hâlâ korkunç bir durumdaydı. 1941 sonuna varıldığında, üç milyon asker, yani savaşın başındaki ordu mevcudunun yarısından fazla-

16 *Moskva voyennaya*, s. 478, 481.
17 Ibid. s. 149, 152.

sı kaybedilmişti; Sovyet sanayisinin büyük bir bölümü yok olmuştu; savaş öncesindeki Sovyet nüfusunun yaklaşık yarısını oluşturan 90 milyon yurttaş Alman işgali altındaki topraklarda yaşamaktaydı. Ama Moskova'nın ayakta kalması can alıcı bir etkendi: Sovyet başkentini ele geçiremeyen Hitler'in kuvvetleri için Sovyetler Birliği'ni yenilgiye uğratma gibi gerçekçi bir şans yoktu artık.

2

Simonov savaşa ceketinin iç cebinde Valentina Serova'nın bir fotoğrafıyla gitti. Onun görüntüsünü hep yüreğinin yakınında tuttu. Sverdlovsk'a nakledilen Valentina'yı 1941'in son altı ayında aşk şiirlerine boğdu. Şair böylece şiirlerinde hayal ettiği kadına tutuldu:

Karımsın demek istiyorum sana,
Bana ait olduğunu duyurmak için değil,
Çoktan kestirilen ve epeyce bilinen
Gerçek bağımız öyle olduğu için.

Övünmüyorum senin güzelliğinle,
Ne de eriştiğin şöhretle ve talihle.
Usulca gelip evime giriveren
O ince, gizemli kadın bana yeter.[18]

Simonov bu dizeleri gerçek karısına yazmıyordu. Jenya Laskina oğlu Aleksey, anne babası Samuil ve Berta, iki ablası Fanya ve Sonya'yla birlikte Eylül 1941'de Urallar'daki Çelyabinsk'e taşınmıştı. Üç kız kardeş Tankograd adı takılan bu kentte tank imal edecek şekilde yeniden düzenlenen tesislerin en büyüğü olan Çelyabinsk Traktör Fabrikası'nda çalışmaktaydı. Sonya ve Jenya tedarik bürosunda görev yaparken, Fanya üretim hedeflerini ve ücret baremlerini belirlemekten sorumlu elemanlardan biriydi. Laskin'ler başka bir aileyle paylaştıkları iki odalı bir dairenin tek odasında kalmaktaydı. "Sıkışıktı, ama sıcacık ve dostçaydı," diye hatırlıyor Fanya. "Hepimiz birbirimize çok yakındık." Simonov'un anne babası da yine Urallar'daki Molotov'a taşınmıştı. Simonov'un aksine, çok sevdikleri Jenya'yla hâlâ irtibatları vardı. Aralık sonu-

18 K. Simonov, *Sobranye soçineniy*, 12 c. (Moskova, 1979–87), c. 1, s. 171. Mike Munford'un çevirisinden (www.simonov.co.uk) yararlandım.

na doğru Simonov'a yılbaşı için birkaç günlük izin verildi. Çelyabinsk'e ya da Molotov'a gitmek yerine, Valentina'yı görmeye Sverdlovsk'a gitti. Onun yakında Moskova'ya gideceği gerekçesiyle görüşmekten kaçınması üzerine, bir süre önce Kerç yarımadasını Almanlardan geri almak üzere büyük çaplı bir saldırının başlatıldığı Kırım'a uçakla geçti.[19]

Simonov'un yakınlaşma girişimlerine direnmeyi sürdüren Valentina'nın gönlü başka yerdeydi. Anlaşıldığı kadarıyla, Stalin'in oğlu Vasili'yle kısa bir kaçamağın ardından askeri kahraman General Rokossovski'ye tutulmuştu. Bu yeni aşkın başlangıcı 1942 ilkbaharında generalin savaş yaralarından dolayı yattığı bir Moskova hastanesindeki tiyatro gösterisi sırasında tanışmalarına dayanıyordu. İç Savaş'a katılmış eski bir asker olan Rokossovski 1937'de tutuklanmış ve 1940'ta Butirki zindanından serbest bırakılınca karısıyla ve kızıyla birlikte Kiev'e yerleşmişti. Savaşın başlaması üzerine Stalin tarafından Moskova'ya çağrıldı ve Smolensk yakınındaki Dördüncü Ordu'nun komutanlığına getirildi. Moskova için 1941 sonbaharında yapılan can alıcı muharebelerde görev aldı. Kiev'in Alman işgaline girmesinden sonra karısıyla irtibatı kesildi. Bu yüzden Serova'ya yönelmekte serbest olduğuna inandı – daha doğrusu buna inanmak işine geldi. Ama Serova'yla tanışmasından iki ay sonra, bir daha göreceğini beklemediği karısı ansızın kızıyla birlikte Moskova'da ortaya çıkıverdi. Almanların Ukrayna başkentini işgal etmesinden hemen önce Kiev'den çıkarılmışlardı. Kadın Moskova'ya varmasından kısa süre sonra, kocası ve Simonov'un hâlâ peşinde koştuğu film aktrisi arasındaki aşkı duydu. Sovyet elit tabakasının diline dolanan bu aşk üçgenine [ülkenin resmî adının İngilizce "USSR" kısaltmasına denk düşecek biçimde] "Serova, Simonov ve Rokossovski Birliği" adı takıldı. Rokossovski'nin karısı bu ilişkiyi bozmaya kararlıydı. Şikâyette bulunduğu Stalin, önde gelen generallerinin kişisel gönül meselelerine dalmasını tasvip etmediğinden, Temmuz 1942'de Rokossovski'ye Moskova'nın güneyindeki Briyansk Cephesi'nin komutanlığını üstlenmesini ve dikkatini savaşa vermesini bildirdi. Valentina o yaz boyunca küllenen sevdayı canlandırmaya çalıştı. Yakışıklı generale duyduğu umutsuzca aşktan, onu görmek üzere uçakla cepheye gitti. Ama Stalin'in müdahalesi üzerine, Rokossovski onunla görüşmekten kaçındı. Valentina generale dönük tutkusunun karşılık görmeyeceğinin açıklığa kavuşmasıyla birlikte, ona hediyeler ve şiirler göndermeye devam eden Simonov'a karşı yumuşadı. Onunla yatmasına karşın, onu sevmediğini yüzüne söyledi. Kimi zaman tutkunluğundan acımasız ve aşağılayıcı biçimlerde yararlanmaya kalktı.

19 Fanya Laskina'yla mülakat, Moskova, Şubat 2003; Aleksey Simonov'la mülakat, Moskova, Eylül 2003; SLFA, Sonya Laskina'nın belgeleri; RGALI, dos. 1814, op. 10, bel. 339, sat. 41.

Hatta bir keresinde onu cephedeki Rokossovski'ye bir aşk mektubunu ulaştırmaya mecbur etti.[20]

Bu arada Simonov ve Valentina "aşk"ı herkesçe bilinen bir lirik şiirler dizisinin konusu haline gelmişti. Aralarındaki gönül ilişkisi daha somutlaşmadan önce ülkenin edebi hayal gücünde gerçek bir olgu gibi yer edindi.

Bu şiirlerin en ünlüsü olan "Beni Bekle" 1941 yazında, Simonov'un henüz Valentina'nın gönlünü kazanmaktan epeyce uzak olduğu bir sırada yazıldı:

Beni bekle, geleceğim yanına,
Ama var gücünle bekle,
Hüzünlü yağmurlarla birlikte
Kasvet çöktüğünde bekle,
Karlar yerde savrulduğunda bekle,
Sıcak bastırdığında bekle,
Unutulan geçmişle birlikte
Başkalarından vazgeçildiğinde bekle.
Gidilen uzak yerlerden
Mektuplar gelmediğinde bekle,
Şimdiye kadar bütün bekleşenler
Artık yorulduğunda bekle.

Beni bekle, geleceğim yanına,
Haklı olduklarında ısrar ederek
Unutman gerektiğini söyleyenlere
Olur deme sakın.
Oğlum ve annem inansa bile
Artık benim göçtüğüme,
Dostlarım beklemekten yorulsa,
Kurulup ateşin yanına
İçseler kekre bir kadeh
Ruhum yatsın huzur içinde diye...
Bekle. Sakın acele etme onlarla birlikte
Kadeh kaldırmak için hatırama.

20 N. Puşnova, *Valentina Serova: krug otçujdeniya* (Moskova, 2003), s. 150–52, 161–5; Aleksey Simonov'la mülakat, Moskova, Kasım 2003; RGALI, dos. 1814, op. 9, bel. 2788, sat. 1.

Beni bekle, geleceğim yanına,
Sırf nispet olsun bütün ölümlere.
Beklemeyenler desinler ki
"O talihli bir adamdı."
Beklemesini bilmeyenler için
Anlamak zordur böyle bir şeyi,
Ta ateşin içindeyken bile,
Beni böyle beklemekle,
Nasıl ölümden kurtardığını.
Sadece sen ve ben biliyoruz
Nasıl sağ kaldığını –
İşin aslı senin beklemeyi bilmen
Başkasının bilmediği kadar.[21]

Simonov bu aşk şiirlerini Valentina ve kendisi için yazmıştı. Sosyalist gerçekçi şiirin zorunlu "yurttaşlık içeriği"nden yoksun olmaları nedeniyle yayımlanmaya uygun oldukları görüşünde değildi. "Bu mısraların benim şahsi meselem olduğunu sanıyordum," diyecekti Simonov 1942'de. Ama cephede yeraltı sığınaklarında kalırken okuduğu şiirler yanındaki askerlerce kaleme alınıp ezberlenmeye başladı. Şiirlerde kendi duygularının bir yankısını bulan askerler Simonov'u bunları yayımlanmak üzere *Krasnaya zvezda*'ya göndermesi için teşvik ettiler. Aralık 1941'de Simonov izinli olarak Moskova'ya döndüğünde, bazı şiirleri radyoda okundu ve daha sonra *Pravda*'da yayımlandı. "Beni Bekle" en büyük ilgiyi gördü. Şiir basında yüzlerce kez çıktı. Elle yazılarak çoğaltılan milyonlarca nüshası askerler ve siviller arasında elden ele dolaştı. Çok tutulan bir şarkıya dönüştü. Simonov'un 1942'de bu temadan hareketle senaryosunu yazdığı bir filmde (*Beni Bekle*) Valentina başrolü oynadı. Ülkenin çeşitli kentlerindeki tiyatrolarca filmin bir oyun versiyonu sahneye konuldu. Askerler şiiri albümlerine ve not defterlerine geçirdiler. Bir tılsım gibi ceplerinde taşıdılar. Ana nakaratını tanklara ve kamyonlara kazıdılar, kollarına dövme olarak işlediler. Sevgililerine yazdıkları mektuplarda duygularını ifade edecek sözler bulamayınca dosdoğru bu dizeyi aktardılar ve onlardan bu doğrultudaki bir güvenceyle karşılık aldılar. "Canım Volodenka," diye yazmıştı bir kadın cephedeki sevgilisine. "Çoktandır senden haber alamıyorum. Ama seni bekleyeceğim ve sen de geleceksin yanıma." Askerler çoğu kez kendi yaşantıla-

21 A. Todd ve M. Hayward (ed.), *Twentieth-Century Russian Poetry* (Londra, 1993), s. 623–4 (çev. L. Yakovleva).

rından bazı kişisel ayrıntıları ekleyerek, "Beni Bekle"yi taklit eden aşk şiirleri yazmaya yöneldiler.[22]

Şiirin bu kadar büyük rağbet görmesinin asıl sebebi, hayatta kalma umutlarını sevgiliye kavuşma fikrine bağlayan milyonlarca askerin ve sivilin şahsi düşüncelerini ve duygularını dile getirmesiydi. Bir grup asker Mayıs 1942'de Simonov'a şunları yazdı:

> Ne zaman gazetelerde şiirlerin çıksa, alayımızda büyük heyecan yaşanıyor. Şiirleri kesiyoruz ve kopyalarını çıkarıp elden ele aktarıyoruz; çünkü yeterli sayıda gazete gelmiyor ve hepimiz şiirleri okuyup üzerinde konuşmak istiyoruz. Hepimiz ezbere biliyoruz. Tam içimizden geçen şeyleri söylüyor bize. Hepimizin evde kalan karısı, nişanlısı ya da sevgilisi var ve hepimiz zaferle dönünceye kadar bizi bekleyeceklerini umuyoruz.[23]

Herkesin kafasında şiirin içerdiği evrensel sevdanın kendi özel versiyonu, savaş ortamındaki bir "sen" ve "ben" hikâyesi vardı. Ama romantik özlem bunun ancak yarısıydı. Şiir aynı zamanda askerlerin geride bıraktıkları eşlerin ve sevgililerin sadakatine ilişkin derin kaygılarını ifade etmekteydi. Birçok asker şarkısında bu endişe vardı. En revaçta olanlardan birinin kökleri kadınların ayrılan kocalarının ardından söyledikleri bir şarkıda yatmaktaydı; ama bir duygu çağrışımı uyandırması nedeniyle muharebeye giden askerlerce söylenmekteydi:

> Sana söyleyeceğim onca şey varken,
> Bu sözlerin bir tekini söyleyemedim.
> Sakin ama kararlı fısıldadın kulağıma:
> "Hiç kimseyi sevme benden başka!"
> ...
> Sakın merak etme savaşa gidince,
> Yüreğim hep kalacak seninle,
> Zaferle döneceksin, güzel askerim,
> Ve seni sımsıkı kucaklayacağım!

22 L. Lazarev, *Konstantin Simonov. Oçerk jizni i tvorçestva* (Moskova, 1985), s. 66–7, 71, 78–9; L. Puşkarev, *Po dorogam voyini: vospominaniya folkloristafrontovika* (Moskova, 1995), s. 56–7; B. Pankin, *Çetire Ia Konstantina Simonova* (Moskova 1999), s. 80; *Poslednye pisma s fronta. Sbornik*, 5 c. (Moskova, 1992), c. 3 (1943), s. 257.

23 RGALI. dos. 1814, op. 1, bel. 765, sat. 9.

"Beni Bekle" şiirinin çeşitlemelerinde de vurgulanan sadakatti. Urallar'dan bir grup askerin şarkısı şöyleydi:

> Seni bekleyeceğim, sevgilim,
> Hep sabırla bekleyeceğim.
> Bekleyeceğim Ural kışını,
> Bahırda çiçeklerin açışını...

Başka bir çeşitlemede geleneksel Rus halk şarkılarından alınma bülbül gibi ek motifler vardı:

> Bekleyeceğim, döneceksin, biliyorum.
> Varsın yağsın hüzünlü yağmurlar,
> Seni bekleyeceğim, tatlı bülbülüm,
> İnan mutluluğumuza sonuna kadar...[24]

Askerlerin cephedeki kocalarına sadık kalmayan eşlere ilişkin yargıları sertti. Savaşın uzamasıyla birlikte, sadakatsizlik kuşkusu birçok aileye artan bir gerginlik getirdi. Bunda savaşın gerçek koşullarında yaşamak zorunda olan çoğu kadının propaganda filmlerinde, tiyatro oyunlarında ve "Beni Bekle" gibi şiirlerde sunulan ideal Sovyet kadını (bekleyen sevgili, sadık ve vefalı eş) görüntüsüne uymayı umabilecek durumda olmamasının küçümsenmeyecek payı vardı.[25]

Bizzat Simonov askerlerin sadakatsiz bir eşe öfkesinin dışa vurulduğu bir olaya karıştı. Eylül 1943'te Briyansk Cephesi'nde Üçüncü Ordu'ya bağlı olarak görev yapmaktaydı. Komutanlardan birinin çarpışmada öldürülmesinden birkaç gün sonra, Moskova'nın kuzeydoğusuna düşen Viçuga'daki karısından bir mektup geldi. Kadın mektupta kocasına başka bir adam için ondan ayrılacağını bildirmekteydi. Mektubu açmış olan askerler bir cevap verme gereğini duydular. Simonov'dan kendi adlarına bunu yazmasını istediler ve söylemek istedikleri şeyleri belirttiler. Ama Simonov metni kaleme alma fırsatını bulamadan, cephenin farklı bir kesimine çağrıldı. İki ay sonra Yahudilere yönelik Nazi cinayetlerini *Krasnaya zvezda*'ya haber yapmak üzere Harkov'dayken, askerlere verdiği sözü yerine getiremediği birdenbire aklına geldi. Kadının ismi ve adresi hâlâ yanındaydı; ama doğrudan ona yazmak yerine askerlerin duygularını kamuoyuna duyurmak amacıyla "Viçuga'lı Kadına Açık Mektup" şiirini yazdı. Viçuga'nın

24 Puşkarev, *Po dorogam voyini*, s. 31, 57–8.
25 Bu konuda *bak*. Merridale, *Ivan's War*, s. 93, 208, 272–4.

Parti sekreterine açıkladığına göre, vefasız eşe neler söylenmesi gerektiğini bildirirken "askerlerin bizzat kullandığı ibarelerin ve ifadeler birçoğuna" şiirinde yer vermişti.[26]

Sana şunu bildirmeliyim ki
Zerre kadar utanmaksızın
Postaya verdiğin mektup
Adresteki kişiye ulaşmadı.

Kocan mektubunu almadı,
Hoyrat sözlerinle yaralanmadı,
İrkilip aklını kaçırmadı,
Geçmişten pişmanlık duymadı.

...

İşte böyle öldü eski kocan.
Ne âlâ, yeni kocanla yaşa artık.
Merhum incitemez seni
Lüzumsuz bir mektupla.

Korku ya da azap duymadan yaşa,
Artık cevaben yazamaz bir şey sana,
Savaştan dönüp gelmeyecek kasabana,
Tanık olmayacak başka eli tuttuğuna.[27]

Şair Margarita Aliger'e göre, "Beni Bekle"nin ve *Seninle ve Sensiz* (1941–45) derlemesindeki diğer şiirlerin çekiciliğinin anahtarı, evrensel duyguları böyle yoğun bir kişisel dille ifade edebilmeleriydi. Sovyet okurlar Simonov'un savaş dönemi mısralarındaki kadar duygusal ve erotik şiirlerle geçmişte nadiren karşılaşmışlardı. Savaşta önce kamusal ve kişisel alanlar kültürel ve siyasal karşıtlık içindeki bir dengeye oturtulmuştu. 1920'lerde ve 1930'larda kamusal yönelimli Sovyet şiirlerinde mahrem ya da kişisel temalara yer yoktu. Genelde "biz" (Stalin'in bütün Sovyet yurttaşlarının sözcüsü gibi sunulduğu durumlarda "o") öznesi üzerine kurulan şiirlere Devrim'in büyük kolektif temaları egemendi. (Mandelştam bile lirik şiirin Sovyet sanatına uygun olmadığını, çünkü yeni tarihsel çağın artık "bireyin insani yazgısına hiç ilgi duymadığını" ilan etmişti.) Ama savaş

26 RGALI, dos. 1814, op. 8, bel. 93, sat. 61–2.
27 Simonov, *Sobraniye soçineniy*, c. 1, s. 129–32.

döneminde Sovyet kültürü kişisel ve kamusal alanların gittikçe kaynaşmasına sahne oldu. Şiirler daha içli dışlı hale gelerek, kişisel temalara yönelerek, duygulardan ve ilişkilerden söz ederek, yeni bir konum ve güç kazandı. Şair Semyon Kirsanov'un sözleriyle:

> Savaş yüceltici şiirlere yaramaz
> Ve birçok yönüyle kitaplara sığmaz,
> Ama inancım o ki insanlar gerek duyar
> Bu açık yürekli güncenin ruhuna.
>
> ("Ödev", 1942)

"Beni Bekle" bu estetik değişimin ilk önemli belirtisiydi. İnsanlara devletten bağımsız sıcak ilişkilere dayalı kişisel bir dünyayı hatırlattı. Bir kişinin duygularından hareketle yazıldığı için, milyonlarca kişi için gerekli bir şeye dönüştü. Her yerde savaşın gürültüsü, subayların bağırışları ve komiserlerin azarları varken, insanlar bastırılmış duygularını dile getirecek şiirlere gerek duymaya, onları altüst eden üzüntü, öfke, nefret, korku ve umut duygularını ifade edecek sözlerin özlemini çekmeye başladı. "Senin şiirlerin duygularımızda hayat buluyor," diye yazmıştı bir grup asker 1945'te Simonov'a. "Bize diğer insanlara, özellikle kadınlara nasıl davranmak gerektiğini öğretiyor ve bu yüzden hepimizce seviliyor. En derin düşüncelerimizi ve umutlarımızı dile getirmeyi sadece sen başardın."[28]

Bu şiirlerin bütün kişisel etkisine karşın, propaganda açısından yararları da gören herkes için açıktı. "Beni Bekle" gibi şiirler morali yüksek tutmaya yönelik Sovyet kampanyasında güçlü silahlardı. İfade ettikleri duygular aileyi, hayat arkadaşlığını ve sevgiyi merkez alan bir tür birincil düzeyde yurtseverliği güçlendirmeye yaradı ve bu da ulusal dayanışmaya dönük daha geniş Sovyet kavrayışına bir temel sağladı. Her ne kadar Stalin'in "Beni Bekle" şiirinin sadece iki nüsha ("biri erkek için ve biri kadın için") basılması gerektiğine dair ifadesi bir söylenti olarak dolaşsa da, rejim aslında şiirin gördüğü rağbetten yararlanmak için çok çabuk davrandı. Kızıl Ordu'nun Ana Siyasal İşler Dairesi'nin başındaki Aleksandr Şçerbakov'a göre, Kremlin bir şair olarak taşıdığı değerden dolayı Simonov'u cephenin tehlikelerinden uzaklaştırmayı bile düşündü. Parti önder-

28 Lazarev, *Konstantin Simonov*, s. 38–9, 70–72; aynı yazar, *Pamyat trudnoy godini. Velikaya otechestvennaya voyina v russkoy literature* (Moskova, 2000, s. 47–9; *Autobiographical Statements in Twentieth-Century Russian Literature* (Princeton, 1990), s. 13; R. Stites, "Soviet Russian Wartime Culture: Freedom and Control, Spontaneity and Consciousness", *The People's War*, s. 175; V. Dunham, *In Stalin's Time: Middle-Class Values in Soviet Fiction* (Durham, 1990), s. 70–71; RGALI, dos. 1814, op. 1, bel. 772, sat. 362.



Serova ve Simonov
Leningrad Cephesi'nde, 1944

liği şiirlerinin birinde (Valentina'ya dönük romantik bir jest olarak) şehit düşmeyi ima eden bir dörtlükten dolayı telaşa kapılmış ve ona dikkatli olma öğüdünde bulunması için Şçerbakov'a talimat vermişti. "Beni Bekle" şiirinin gördüğü rağbetten sonra, Simonov Sovyet kültür çevresinin üst kademesine hızla yükseldi. Stalin Ödülü'nü art arda iki yıl (1942 ve 1943) kazandı. Moskova'da Leningrad Karayolu'na bakan yeni bir binadaki lüks bir daireyle ödüllendirildi. (O zamana kadar Moskova'ya gittiğinde *Krasnaya zvezda*'nın yazı işleri bürosunda yatıp kalkmıştı.) Hayatında ilk kez bir hizmetçisi oldu. Gazetecilikten ve şiirlerinden aldığı iyi ücretlerle zenginleşti; cephede kazancını harcayacak hiçbir yerin olmaması ve kişisel masraflarının büyük ölçüde resmî makamlarca karşılanması zenginliğini daha da artırdı. Anne babasına ya da oğlu için Jenya'ya para göndermek istediğinde telif hakları hesabını kullanması yeterliydi.[29]

Simonov'un artan şöhreti ve serveti Valentina'ya daha çekici görünmesini sağladı. Valentina her zaman kendisini bozuk sicilinin sonuçlarından koruyabilecek güçlü ve nüfuzlu erkeklere eğilim duymuştu. Simonov sayesinde filmlerde ve oyunlarda başroller almaktaydı. Göz kamaştırıcı ve romantik çift 1943 ilkbaharından itibaren bazen cephede birlikte çekilmiş resimleriyle Sovyet basınına sürekli konu olmaya başladı. "Beni Bekle" şiirindeki ayrı sevgililerin gerçek hayatta birbirine kavuşması, askerlerin moralini yükseltici bir unsur olarak rejim tarafından kullanılmaya fazlasıyla uygundu. Oysa gerçekte ikili ancak Ekim 1943'te evlendi ve bütün bulgular Valentina'nın bunu nikâhtan kısa bir süre önce kabul ettiğine işaret etmektedir. Nikâh sırasında Simonov üç yıl önce terk ettiği Jenya Laskina'yla yasal olarak hâlâ evliydi. (Ondan boşandığına dair hiçbir kayıt yoktur.) Alelacele ayarlanan nikâhta sadece birkaç konuk vardı; Stalin'in kişisel kutlamasını getiren kızı Svetlana ve oğlu Vasili de bunlar arasındaydı. Simonov törenden sonra hemen Briyansk Cephesi'nin yolunu tuttu. Valentina'nın 1943'te Simonov'u Briyansk Cephesi'nde ziyaret ettiği ve onunla birlikte Leningrad yakınındaki cephe hattını dolaştığı kısa süreli iki bu-

29 L. Lazarev, *Şestoy etaj. Kniga vospominaniya* (Moskova, 1999), s. 202–3.

luşma dışında, yeni evli çift savaşın sonuna kadar birbirini görmedi. Savaş bittikten sonra bile, Valentina ve Simonov oldukça ayrı yaşam sürdüler; Leningrad Karayolu'na bakan binanın aynı katında her birinde ayrı hizmetçi bulunan kendi daireleri vardı. Valentina aşırı içki içmeye başladı. Çoğu kez gün ortasında sarhoştu. Arkadaşı olan aktris Tatyana Okunevskaya'nın anılarına göre, Valentina evliliğinde mutsuzdu ve kendisini içkiye vurması günü atlatmanın (buna karşılık Simonov için onu yatağa atmanın) bir yoluydu. Okunevskaya'nın zaten bir garez beslediği Simonov'un yakın bir arkadaşı olan eski kocası Boris Gorbatov'a yönelik yoğun nefretinin derin izlerini taşıyan anılarının güvenilirliği sorgulanabilir.* Valentina'nın bir ara – büyük olasılıkla Simonov'u Sovyet kültür dünyasında önemli bir şahsiyet olarak gördüğü sırada – ona aşkla bağlanmış olması ve içkiye düşkünlüğünün kökeninde başka bir sebebin yatıyor olması pekâlâ mümkündür. Ama bu evliliğin fırtınalı geçtiğine, halka inanacağı mutlu bir şey sunmak için Sovyet makamlarınca yaratılan propagandaya dönük aile saadeti görüntüsünden bir hayli uzak olduğuna hiç kuşku yoktur. Simonov'un cepheden Valentina'ya gönderdiği aşk mektuplarında ve şiirlerinde de ifadesini bulan tutkulu sevgi gösterileriyle kesintiye uğrayan sürekli ağız kavgaları vardı aralarında; evliliğin tek meyvesi olan Marya 1950'de doğmadan önce bile Valentina çok sayıda kaçamakla Simonov'a ihanet etmeye başlamıştı.[30]

"Beni Bekle" herkesin hoşuna gitmedi. Bazı kişiler şiirin duygusal olduğu, dile getirdiği kişisel duyguların ortaya dökülmesinin yakışıksız kaçtığı kanısındaydı.[31] Simonov'un kendi annesi Aleksandra da bu kişilerden biriy-

30 RGALI, dos. 1814, op. 9, bel. 1532, sat. 4; bel. 775, sat. 1; Fanya Laskina'yla mülakatlar, Moskova, Haziran ve Eylül 2003; Puşnova, *Valentina Serova*, s. 181–2, 290; T. Okunevskaya, *Tatyanin den* (Moskova, 1998), s. 119–20.

31 Örneğin *bak*. RGALI, dos. 1814, op. 1, bel. 765, sat. 15, 66, 68, 77.

* Okunevskaya'nın 1998'de yayımlanan anılarına göre, Gorbatov'la 1937'de evlenmesinin sebebi onun tanınmış bir yazar ve *Pravda* muhabiri olarak kendisini tutuklanmaktan koruyabileceği umuduydu. (Daha önce bir çarlık subayı olmasından dolayı 1925'te tutuklanan babası 1937'de ninesiyle birlikte yeniden tutuklanarak bir çalışma kampına gönderildiğinde, kendisi de çekmekte olduğu filmdeki rolünden çıkarılmış ve oyunculukta başka bir iş bulamamıştı.) Sonraki on yılda çift, Sovyet elit tabakasına özgü lüks bir yaşam tarzını sürdü. Her zaman görüldükleri Kremlin'deki ağırlama törenlerinde Tatyana'nın güzelliği NKVD şefi Lavrenti Beriya'nın dikkatini çekti. Beriya 1947'de Tatyana'ya defalarca tecavüz etti. Bu olay Sovyet yönetiminde hemen herkesçe bilinen bir şeydi. Okunevskaya anılarında Gorbatov'un onu korumak için hiçbir şey yapmadığını ileri sürer. Gorbatov bir süre önce Merkez Komitesi'ne alındığı için, ortalığı velveleye vermek istemiyordu. Tatyana çılgına dönerek uluorta konuşmaya başladı. Kremlin törenlerinde aşırı içiyor ve patavatsızca davranıyordu. Tutuklanmaktan korkan Gorbatov, karısına Parti'ye katılarak kendisini kurtarması için yalvardı. Bunu reddeden Okunevskaya'nın aktardığına göre, Gorbatov kendi başına bir şey gelmemesi için karısının faaliyetleri konusunda resmî makamlara bilgi verdi. Tatyana tutuklandı ve casusluktan suçlu bulunarak Kolima kamplarında on yıl cezaya çarptırıldı. (Sıkça yurtdışına çıkmaktaydı ve aralarında Yugoslavya başbakanı Josip Tito'nun da bulunduğu yabancı erkeklerle kaçamakları gayet iyi bilinmekteydi.) Okunevskaya'nın tutuklanması Simonov ailesinde sıkça yaşanan münakaşaların bir sebebiydi. Okunevskaya anılarında

di; ama onun çekinceleri daha çok kişisel olarak Valentina'yı sevmemesiyle ve duygu gösterisinden sakınan doğal aristokrat ölçülüğüne göre, oğlunun ailesine karşı davranışını onaylamamasıyla daha çok ilgiliydi. Kendisine ve Sovyetler Birliği'ndeki her anneye karşı saygısızlık olarak gördüğü "Oğlum ve annem inansa bile / Artık benim göçtüğüme" dizelerinden özellikle alındı. Moskova'da Simonov'un tıka basa dolu bir salonun önünde Valentina'ya "Beni Bekle"yi okuduğu bir şiir resitaline katıldıktan sonra, Aralık 1944'te Molotov'dan oğluna şunları yazdı:

> Kirunya! Bugün telefonla yaptığımız konuşma beni mektubumu tamamlamaya yöneltti; ... çünkü konu son zamanlarda kapıldığım düşüncelerin ve endişelerin hepsini içeriyor. Hayatını öyle bir şekilde düzenledin ki, seninle açıkça konuşamıyorum. Şoförünce arabayla bir yere götürülürken yaptığımız kısacık sohbetlerde içimden geçenleri, hissettiğim ve düşündüğüm şeyleri söyleyemiyorum; ama bunu yapmaya çalışınam gerektiği kanısındayım. Yani, yavrucuğum, acı hakikati söylemek ve özel yaşamın konusunda canımın sıkıldığını bildirmek zorundayım. Bunu şiir resitalinde hissettim ve aynı his daha sonra uzun bir süre içime işledi. ... O akşam epeyce şeyi anladım...
>
> Bana kalırsa, K. Simonov harika bir şey yaptı, gençliği aşka çağırdı, duru bir sesle aşktan söz etti; kahramanların sıkı bir disiplin altında sevdiği ve yaşadığı edebiyatımızda ve şiirimizde yeni bir şeyi denedi. ... Bunu yapmak için de kendi mahrem duygularına başvurdu ve ortalıkta dolaşan söylentilerden anlaşıldığına göre, insanlar meraka kapıldı. O gece salondaki dinleyici kitlesi dinleyip derin düşüncelere dalmak üzere gelmiş aklı başında insanlardan oluşmuyordu. "O kadın"ı daha iyi görebilmek için ayağa kalkıp itişip kakışmaktan kaygı duymayan bir güruh vardı orada – dikkatle süzdükleri ve imrendikleri, ama pek de sevmedikleri bir kadın, onların gözü önünde soyduğun bir kadın. Onun böyle bir şeyi yaşamaktan keyif aldığını sanmıyorum. ... Bu teatral gösteriler senin karakterini kötü bir açıdan gösteriyor; işlediğin hataları telafi etmiyor. Son yıllarda yaptığın gibi, seni bu pis tufeyliler kalabalığıyla sarılmış halde görmek ıstırap verici; on-

Simonov'a karşı derin bir husumet göstererek, onu tıpkı Gorbatov gibi iğrenç bir Parti kariyeristi olarak tasvir eder. Simonov'la 1937'de Peredelkino'da ilk kez tanışmasını aktarırken, kendisini sıkıştırmaya çalıştığını ileri sürer ve yazarı "[Gorbatov'un bütün arkadaşları içinde] en itici, kaba ve duygusuz, incelikten yoksun, pasaklı ve derbeder" bir adam olarak nitelendirir; bu ifade aynı dönemin başka çevrelerince çizilen kültürlü ve saygın kişiliğe köklü biçimde ters düşer (T. Okunevskaya, *Tatyanin den* (Moskova, 1998), s. 65–6).

> ları gerçekte olduğu gibi görecek ne irade gücüne, ne de genel hayat anlayışına sahipsin. ... Sen ve o, o ve sen, son birkaç yıldır duyduğumuz tek şey bu. ... Ve bana öyle geliyor ki, bu kaba saba gösteride sadece bencillik ve kapris var, herhangi bir kişiye karşı gerçek sevgi yok.[32]

Sadece bir anne böyle bir mektubu yazabilirdi. Başka hiç kimse Simonov'a böyle sert ve acı bir azarı çekemezdi. Aleksandra'nın "dürüstlük" ve "doğru davranış" konusunda katı fikirleri vardı; bir tür pedagog olduğundan, insanlara nasıl davranmaları gerektiğini söylemekte duraksamazdı. Kocası Aleksandr'a Mayıs 1944'teki bir mektubunda yazdığı gibi, oğlunun Valentina'yla, "davranışlarına düpedüz tahammül edemediği bencil, kaprisli ve havai bir kadın"la evliliğini onaylamadı. Oğlunun "dalkavukluk ederek" Sovyet elit tabakasına giriş tarzından hoşlanmadı ve kutlama mektuplarındaki tondan anlaşıldığı kadarıyla, oğlunun Stalin Ödülü'nü ve başka çeşitli nişanları almasını pek önemsemedi. Onu bencil olmakla, kendisini ihmal etmekle, onu yetiştirmek için katlandığı fedakârlıkların değerini bilmemekle suçladı. Aleksandra'nın olayları dramatize etme eğiliminin olmasına ve her anne gibi, oğlundan daha fazla ilgi görmek istemesine karşın, serzenişlerinin bir ahlaki temeli vardı. Oğlunu iki aydan beri yazmamasından dolayı payladığı ("Derken birdenbire sekreterince daktiloyla yazılmış iki satırlık bir pusula geliyor. ... *Cela brusque*!" [*aynen öyle*]) ve duruma ışık tutucu bir mektubunda, kendisi ve Aleksandr "Çelyabinsk'teki herkes" gibi sefalet içinde yaşarken, sadece rahatlığını ve Valentina'yla birlikte mutluluğunu düşünmesinden dolayı azarlamaktaydı:

> Çalışarak ulaştığın ve şimdi keyfini sürdüğün rahatlık bir zamanlar sadece tarih kitaplarından ve sana büyürken anlattığım önceki yaşantıma dair hikâyelerden bildiğin türden bir rahatlık; o zamanlar benim tek sevinç kaynağım senin esenliğindi. Ben bambaşka bir dünyada doğdum. Ömrümün ilk yirmi beş yılı [1890–1915] lüks ortamında geçti; elbiselerimi bile kendim çıkarmazdım. Sonra birdenbire o yaşantı yıkılıp gitti. Ama yeniden hayata sarıldım – senin için beslediğim umutlar sayesinde. Bulaşık yıkadım, yemek pişirdim, dükkânlara alışverişe gittim ve bütün gün çalıştım; bunların hepsi senin uğrunaydı. Samimiyetle belirteyim: Yetiştirdiğim oğlumun en az yarısı kadar yaşamaya hakkım var, sanırım. Bulaşığımı yıkayabileceğim yeri olan rahat bir odada yaşamaya hakkım var.[33]

32 RGALI, dos. 1814, op. 9, bel. 1530, sat. 2; bel. 1533, sat. 29–30.
33 RGALI, dos. 1814, op. 9, bel. 2768, sat. 10; bel. 1, sat. 1; bel. 1533, sat. 18–19; bel. 2768, sat. 15.



Aleksey ve Simonov, 1944

Fakat Aleksandra'nın hoşnutsuzluğunun asıl sebebi başka bir şeydi. Jenya ve aralıklarla veremin yokladığı marazi bir çocuk olan torunu Aleksey için endişeliydi. Simonov'un ihmal ettiği Aleksey nadiren gördüğü ünlü bir babanın gölgesinde büyümekteydi. "Silkin, Kirunya, neyin var senin?" diye yazdı Aleksandra 1944'te Simonov'a:

> Çocukken apaçık bir özelliğin olan dürüstlüğüne ne oldu? Bunu cephedeki hareket tarzında korudun, ama özel yaşamında, gönlüne en yakın olması gereken insanlara karşı davranışında yitirdin! ... Alyoşa'nın [Aleksey] gündüzleri kaldığı yuvada bir oğlan var; altı üstü bir denizci olan babası her akşam onu almaya geliyor. Üstelik sıradan bir oğlan bu. Alyoşa'mn ruhsal yönleri hızla gelişiyor. ... Ona yakın durarak daha iyi bir kişi, daha zengin ruhlu bir kişi olabilirsin. ... Geçen gün yuvadan eve geldiğinde, dünyanın en iyi ninesine ve en iyi annesine sahip olduğunu belirttikten sonra bir süre düşünüp şunu ekledi: "Ve de dünyanın en iyi babasına." Kirunya, oğlun hâlâ sana inanıyor, minik çocuksu gönlünde bir babaya inanç hâlâ yaşıyor, bir baba, gerçek bir baba istiyor ve senin böyle bir baba olman için hâlâ zaman var. Alyoşa sana nasıl inanıyorsa, oğlum, sen de kendine inan. Kendine gel, gerçek ve temiz benliğine dön, kendine inan, yaptığın işlere, senin için her zaman hayatın en değerli yönü olan emeğine inan ve daha sonra bizlere, sana yakın olan, seni seven ve sana inanan insanlara inan. İradeni topla – sen iradenle daima gurur duyardın ve eğer tekrar gerçek benliğine kavuşmak istiyorsan, şimdi iradene her zamankinden daha fazla ihtiyacın var.[34]

Savaş sırasında Simonov'un annesiyle ilişkileri bozulurken, üvey babası Aleksandr'la ilişkileri daha da sıkılaştı. "Sevginde baban ve ben yer değiştir-

34 RGALI, dos. 1814, op. 9, bel. 1, sat. 3.



Simonov 1941'de

mişiz gibi görünüyor," diye yazdı Aleksandra oğluna 1944'te. "Sanki ona karşı bana gösterdiğinden daha sevecenmişsin gibi. Sebebini anlıyorum – şimdi savaş zamanındayken ona ihtiyaç duyuyorsun – ve buna önem veriyorum."[35] Aleksandr bir askerdi. Üvey oğlunu işine bağlı, uysal, disiplinli ve düzenli olacak şekilde yetiştirmişti – Simonov'un 1930'larda Stalinist rejimle özdeşleşmesinin merkezine oturttuğu askeri değerlerdi bunlar. Ama sınıf kökeninin tersliğini keskin biçimde kavrayan genç Simonov, konumunu hep belirsiz görmüştü. Ancak savaş döneminde artık toplumdaki mevkiin sosyal sınıftan ziyade kişinin devlete karşı yükümlerini yerine getirmesine göre belirlenmesiyle sistemde kendine bir yer buldu.

Ordu hizmeti onun için heyecan vericiydi. Yarbaylığa terfi ettiği 1942'de yeni konumunu zarif bir rahatlık ve tarzla taşıdı. Yazar Yirakliy Andronnikov anılarında ondan "üniformasıyla, parlak deri çizmeleriyle ve kemerindeki tabancasıyla hoş duruşlu, sakin ve kendinden emin gerçek bir Rus subayı" diye söz ediyor. "Beyaz dişleri ve yanık bir yüzü vardı. Kepini hafif yana yatık halde giyerdi." Savaş yılları Simonov'un hayatında en mutlu ve kimliğini belirleyen evreydi. "Askeri üniformaya ve yaşam tarzına çabuk alıştım," diye yazmıştı 1942'de. "Öyle ki, savaşın bitmesiyle yazacak askeri haber ve dolaşacak cephe kalmadığında, onlarca orduda edindiğim binlerce dostun yardımı olmaksızın işlerin üstesinden gelmem gerektiğinde hayatımı nasıl sürdürebileceğimi hayal bile etmek istemiyorum." Margarita Aliger anılarında onun savaşı bir tür hareket hışmıyla geçirdiğini aktarıyor. "Bütün can alıcı cephelerden haber geçer, Moskova'ya koşturur, 'içindekileri yazıya döker' ve çarpışmanın en tehlikeli boyutta olduğu yerlere tekrar koştururdu. Moskova'da asla birkaç günden fazla kalmazdı ve bu süre çoğu kez bazı arkadaşlarla kafa çekmeye ancak yetecek birkaç saatle sınırlı kalırdı." Simonov savaş sayesinde vakur hale geldi ve cesaretini kendisine kanıtladı. Cinsel bakımdan da güveni arttı. Birinci sınıf bombardıman uçağı pilotu ve Sovyetler Birliği Kahramanı nişanına sahip Marina Çeçneva'nın da aralarında bulunduğu birçok sevgilisi vardı. Sonraki sevgililerinden birine göre, Simonov askeri üniforma içindeki kadınlara özel ilgi duyan biriydi. Cephede elde ettiği bir Nazi bayrağı üstünde seks yapmaktan hoşlanırdı.[36]

35 RGALI, dos. 1814, op. 9, bel. 1533, sat. 19.

36 N. İvanova, "Konstantin Simonov 'Glazami çeloveka moyego pokoleniya' ", *Znamya*, 1997, no. 7;

Savaş Simonov'un dünyaya bakış açısına her bakımdan şekil verdi. Değerlerini bir askeri ölçeğe dayandırdı. "Ordu bir tür okuldur," diyecekti daha sonraları. "Orduda hizmet etmek insana hayatı öğreterek, toplumdaki görevlerini yerine getirmesini sağlar. Bu katı görev duygusuna sahip olmayan kişi tam bir insan değildir." Simonov görevlerini yerine getirirken titiz ve özenliydi; rutinlere ve kurallara sıkı biçimde uyar, soğuk ve umursamaz görünecek ölçüde rasyonel davranır ve insanlarla ilişkilerinde bazen oldukça baskıcı tutuma girerdi. Birçok bakımdan davranış modeli Rus düzyazı geleneğine kazandırdığı bir kişilikti: Üst makamlarca verilen emirlerin mantığını anlayan ve bunları özenle yerine getiren *zeki* subay. Sonraki yıllarda insanları savaş sırasındaki davranış biçimlerine göre değerlendirme eğilimini gösterdi:

> Kara çalmadan birinin adına
> Onu tanımak gerek karanlıkta,
> İşte kırk bir yılının kışı bize
> Böyle gerçek bir ölçüyü verdi.
>
> İşinize gelirse, bundan böyle yararı var,
> Onu elimizden kaçırmamanın,
> O düzgün ve sımsıkı ölçüyle,
> Birinin durduğu yeri yoklamanın.[37]

Simonov bu katı ölçüyü bütün bir Sovyet şairleri kuşağına ilham kaynağı olan Edebiyat Enstitüsü'ndeki karizmatik öğretmeni Lugovskoy'a uyguladı. Lugovskoy 1941'de cephede görevliyken yoğun bombardıman altında yaşadığı bir olayla fena halde sarsıldı. Alman saldırısına uğramış bir kasabanın içinde geri çekilirken, bombalanmış bir evle karşılaştı ve içinde parçalanmış birkaç kadın ve çocuk cesedi gördü. Bir sinir krizi geçirmesi üzerine Taşkent'e gönderildi. Ona yardımcı olmaya giden birçok arkadaşı arasında, 1937'de "siyasal bakımdan zararlı" diye mahkûm edilen şiirlerine getirilmiş yayın yasağını kaldırtmak için beyhude bir çabaya giren yazar Mihail Bulgakov'un dul eşi Yelena Bulgakova vardı. Sonya ve Jenya Laskina da Lugovskoy'a yardım eli uzattılar. Ona derin sevgi ve dostluk içeren mektuplar gönderdiler. Laskin'lerin Çelyabinsk'ten başkente dönüşünden kısa bir süre sonra, Jenya 1943'te "Moskova'ya gelmelisin," diye yazdı ona. "Burada sana ihtiyaç var

RGALI, dos. 1814, op. 10, bel. 339, sat. 8; Aleksey Simonov'la mülakat, Londra, Mayıs 2004; Marina Babak'la mülakat, Moskova, Kasım 2003.

37 RGALI, dos. 1814, op. 6, bel. 170, sat. 17; Aleksey Simonov'la mülakat, Moskova, Eylül 2003; Lazarev, *Şestoy etaj*, s. 213.



Simonov 1943'te

ve insanlar ihtiyaç duyulan yere daima gider. Üstelik sadece insanlar değil, senin dostlarınız; dostlarını kıramazsın." Sonya geri gelmesi ve sekiz kişinin zaten ufacık üç odaya sığıştığı Sivtsev Vrajek'teki Laskin dairesinde onlarla birlikte kalması halinde, onunla evlenme sözünü bile verdi. ("Seni bir ailenin sıcaklığıyla saracağım.") Ama Simonov böyle bir sempati göstermedi. Lugovskoy'un Taşkent'e gidişini bir korkaklık belirtisi olarak gördü ve onu yakın bir arkadaş saymayı bıraktı.[38]

Savaş Simonov'u bir "Stalinist" haline getiren evreydi: O ortamda Stalin'e inancı hayatının merkezine oturttu, rejimin siyasal ve askeri komuta hiyerarşisindeki yerini aldı, sistemin değerlerini içselleştirdi ve Parti önderliğinin talimatlarını benimsedi. Savaş başladığında aday üye olarak katıldığı Parti'ye 1942'de tam üye oldu. Daha sonraları açıkladığına göre, Parti'ye katılmasının sebebi savaştaki uğraşları yönlendirmede söz sahibi olmak istemesiydi – bir subay olarak bunun görevi olduğu kanısındaydı; ona göre Parti'nin önderliği olmadan savaşın kazanılması mümkün değildi. Parti "savaş koşullarında gerekli kararları alma ve fedakârlıklarda bulunma gücüne sahip tek kitlesel güçtü" ve hedefi bu gücün bir parçası olmaktı. Simonov böylece Parti'yle ve en başta da önderiyle uzlaştı; hatta bu işi "Stalin tarzı" bıyık bırakma, saçını arkaya yatırma ve pipoyla poz verme noktasına kadar götürdü. Dolmatovski'nin aktardığına göre, Simonov aslında içmediği pipoyu bir "yaşam tarzı" olarak benimsemişti.[39]

38 Karaganov, *Konstantin Simonov*, s. 9–10; A. Simonov, *Çastnaya kollektsiya* (Nijni Novgorod, 1999), s. 22–4; SLFA, Jenya Laskina'dan Vladimir Lugovskoy'a, 28 Ağustos 1943; Sonya Laskina'dan Vladimir Lugovskoy'a, 21 Ağustos 1943; Lazar Lazarev'le mülakat, Moskova, Kasım 2003; RGALI, dos. 1814, op. 9, bel. 1812, sat. 1–2.

39 RGALI, dos. 1814, op. 10, bel. 339, sat. 20; K. Simonov, *Segodniya i davno* (Moskova, 1978), s. 321; E. Dolmatovski, *Bilo: zapiski poeta* (Moskova, 1982), s. 58 (ayrıca RGALI, dos. 1814, op. 6, bel. 170, sat. 2).

Simonov'un Parti'ye başlıca hizmeti yazarlığıyla oldu. Vasili Grossman'a ve İlya Ehrenburg'a en azından denk sayılabilecek seçkin bir askeri muhabirdi, her ne kadar Batı dünyasında 1980'lerde yayımlanan *Hayat ve Kader* gibi sonraki romanlarıyla Batılı okurların daha iyi tanıdığı Grossman daha iyi romancı ve ahlaki bakımdan daha cesur olsa da. Burada söz konusu olan şey maddi cesaret değildi. Simonov çarpışmaların en şiddetli olduğu yerlere gitmekten hiç çekinmedi. 1942'de bütün önemli cephelerde muhabirlik yaptı: Kırım'ı Alman kuvvetlerinden geri almaya yönelik Sovyet girişiminin ilkbaharda felaketle sonuçlandığı Kerç yarımadası; Ukrayna'nın ve Don bölgesinin tahıl depolarını ve Kafkasya'nın zengin petrol yataklarını ele geçirmek için Almanların güneydoğuya yönelmesiyle birlikte Kızıl Ordu'nun Temmuz ayında Voronej'i kaybettiği Briyansk Cephesi; Almanların Ağustos ayında başlattığı ilk saldırının ardından çatışmaların sokak sokak sürdüğü Sovyet kalesi Stalingrad; Almanların Sovyet kuvvetlerini Aralık ayına doğru güneydeki Krasnodar ve Ordjonikidze'ye kadar sürdüğü Kuzey Kafkasya. Simonov'un muhabir olarak bulunmadığı tek cephe kuşatmanın ikinci yılına giren Leningrad'dı; bununla birlikte Batılı Müttefiklerin Ödünç Verme-Kiralama Anlaşması kapsamında savaş malzemeleri yardımının 1942 yazında İngiliz gemileriyle ulaşmaya başladığı Murmansk ve Arhangelsk limanlarından haberler geçti.

Halkin Gol'daki kanlı çarpışmalara bizzat tanık olmuş bir asker olmasından dolayı, Simonov savaşı hem cephe hattındaki erlerin, hem de yukarıdan gelen emirleri yerine getirmekle yükümlü subayların bakış açısından anlamayı başardı. Onun savaş muhabirliğinin ayırıcı özelliği doğrudan gözlem ve insanilikti. Ama rejimin bir gazeteci olarak ona yüklediği propaganda rolünü de tam anlamıyla benimsedi. Bütün savaş haberlerinde moral ve disiplini, Stalin'e sevgiyi ve düşmana nefreti güçlendirme amacını gözetti. Yurtsever Sovyet askerlerinin Stalin'e şan kazandırmak uğruna çarpıştığını bile yazdı. "Demir disiplinle ve Bolşevik örgütlenme ruhuyla kenetlenmiş Sovyet kuvvetlerimiz düşmana ağır bir darbe indiriyor," diye belirtmişti Odessa'dan geçtiği haberinde. "Büyük Stalin'in bize öğrettiği gibi, korku duymadan ve mücadeleden yorulmadan çarpışıyorlar. ... Odessa için! Anayurt için! Stalin için!" Simonov'un haberlerinde Stalin'in önderliği Sovyet askerleri için sürekli bir ilham kaynağı gibi sunulmaktaydı. Örneğin, Stalingrad yakınında cephe hattında karşılaştığı bir subayla ilgili saptaması şöyleydi: "Bütün gücünü büyük önderimizin muazzam davamızdaki her şeye Moskova'daki odasından yön verdiği ve böylece dehasının ve ruhunun bir kısmını sıradan bir albay olarak ona da aktardığı fikrinden alıyordu." Simonov 7 Kasım 1941'de Devrim'in yıldönümünü kutlayan şiirinde de aynı şeyi ifade etmişti:

Yoldaş Stalin, bizi duyuyor musun?
Mutlaka duyuyorsun, biliyoruz bunu.
Bu ürkütücü saatte ne oğul, ne anne,
Önce sen aklımıza geliyorsun.

Simonov'un Stalin'e inancı içtendi. Sonraki yıllarda asla bunu inkâra kalkışmadı. Anılarında bu şiirle Stalin'e yüklediği büyük önemin gerçek kanaatinin "bir abartısı olmadığını" itiraf edecekti.[40]

Savaş yazılarından bazıları rejimin askerleri çarpışmaya yöneltme kampanyasına hizmet etti. Ağustos 1941'de Sovyet cephesinin çöküşünden sonra, Stalin teslim olan ya da tutsak düşen herkesi "vatan haini" olarak mahkûm eden 270 numaralı acımasız emrini yayımladı. Bazı üst düzey komutanlar tutuklanıp kurşuna dizildi; bunlardan biri de savaşın ilk haftalarında cepheyi bir arada tutmak için kıyasıya uğraşan Batı Ordu Grubu komutanı General Dimitri Pavlov'du. Tutsak düşen subayların eşleri de tutuklamalara hedef oldu. (Stalin'in Temmuz ayında Almanlara tutsak düşen oğlu Yakov'un eşi bile tutuklanıp bir çalışma kampına gönderildi.) Simonov Sovyet cephesinin çökmesine "en iyi ihtimalle korkak ve en kötü ihtimalle Alman ajanı olan belli generallerin cürüm niteliğinde davranışlarının" yol açtığı ve bunların "kurşuna dizilmeyi hak ettiği" görüşünü benimsedi – 1941 haberlerinde de ileri sürdü. Ayrıca en cesur askerlerin öldürülme ihtimalinin daha düşük olduğu fikrini işledi – birçok askeri ölümün neredeyse kaçınılmaz olduğu durumlarda çarpışmaya yüreklendiren bir propaganda efsanesiydi bu.[41]

Simonov Stalinist rejime bu hizmetinin yanı sıra, savaş yazılarında, özellikle de daha sonra büyük savaş romanı *Yaşayanlar ve Ölüler*'i yazarken kullandığı yayımlanmamış notlarında ve gözlemlerinde başka bir hedefi de güttü. Bir Sovyet yurtseveri ve Sovyetler Birliği'nin zaferine sıkıca inanan biri olarak, insanların davranışlarında, düşüncelerinde ve duygularında zaferin belirtilerini belirlemeye çalıştı. Zaten ilk belirtiyi Haziran 1941'de Sovyet ricatı kargaşasının ortasında, askeri komuta merkezine varmak üzere batıya, Minsk'teki cepheye doğru yürüyen iki genç subayı görünce saptamıştı.[42] Simonov sıradan insanların yurtseverlik ruhunun simgesi olarak gördüğü bu sahneyi hiç unutmadı ve Sovyet zaferine ilişkin yaygın bir anlayışın gelişmesi için uğraştığı sonraki yazılarında da aynı temaya değindi. Ama öte yandan insanları çarpışmaya yönelten etkenlere ilişkin sadece belirsiz bir sezgisi vardı.

40 *Krasnaya zvezda*, 28 Ağustos 1941, s. 1; 7 Kasım 1941, s. 4; RGALI, dos. 1814, op. 1, bel. 993, sat. 37; K. Simonov, *Glazami çeloveka moyego pokoleniya* (Moskova, 1990), s. 87.
41 Simonov, *100 sutok voyini*, s. 550–51.
42 Ibid. s. 17–21.

3

Simonov sokak çatışmalarının doruğuna ulaştığı Eylül 1942'de Stalingrad'a ulaştı. Son Sovyet savunma hatları kuzeydeki fabrikalar semtiyle, demiryolu istasyonu çevresindeki alanla ve merkezdeki küçük tepeyle sınırlıydı; kentin geri kalan kesimleri Alman tanklarının, toplarının ve uçaklarının bombardımanıyla harabeye dönmüştü. Simonov üstün Alman kuvvetleri karşısında Sovyet askerlerinin her sokak ve her yıkık bina için çarpışmadaki olağanüstü kararlılığını görünce şaşkınlığa uğradı. Almanlar tarafından nehir kıyısına sürüldüklerinde bile, kenti bırakmaya ve Volga'nın doğu yakasına, asıl Sovyet ordusunun yığınak yaptığı kesime geçmeye yanaşmayacaklardı. Savaşın bu belirleyici muharebesinde dengeyi değiştiren şey işte böylesine bir kararlılık, askeri disiplinle ya da ideolojiyle açıklanamayacak bir ruhtu.

Stalingrad Savunma Komitesi'nin başındaki A. S. Çuyanov yeni gelen bir grup askerin ve yanan kentten kurtarılan yaralı bir askerin kulak misafiri olduğu sohbetini güncesine 16 Eylül'de şöyle not etmişti:

> "Kentte neler oluyor?" [diye sordu adamlar yaralı askere].
> "Bu işe akıl sır erdirmek mümkün değil," dedi asker, sağlam olan koluyla Volga'nın ötesine işaret ederken. "Bakın, bütün kent ateş altında."
> "Peki, niçin bu kadar uzun süredir yanıyor?" diye sordu diğer askerler şaşkınlıkla.
> "Her şey ateşe verildi: Evler, fabrikalar, araziler. Her türlü metal eriyor..."
> "Ya insanlar?"
> "İnsanlar mı? Onlar dimdik ayakta! Dimdik durarak çarpışıyorlar! ..."

Sovyet kuvvetlerinin cesaret dolu kararlılığı gerçekten de savaşta belirleyici etkendi ve bir propaganda efsanesi sayılarak gözardı edilemez. Bununla birlikte kaynağı tatmin edici biçimde açıklanmış değildir. Moskova, Kiev, Stalingrad ve başka bir düzine Sovyet kenti için girişilen muharebelerde birçok Sovyet askeri neden canını hiçe sayarcasına böyle amansızca çarpıştı?

Terör ve baskı konunun ancak bir kısmını açıklar. Askerlerin savaşta çarpışmasını sağlamak amacıyla, savaş öncesindeki terör sisteminin uygulamaları yeniden devreye sokuldu. Sovyet çöküşünü doruğuna vardığı ve Almanların Stalingrad'ı tehdit ettiği 28 Temmuz 1942'de, Stalin meşhur 227 numaralı emri ("Tek Bir Adım Gerilemek Yok!") yayımlayarak, askerleri Sovyet topraklarının her metresini "kanlarının son damlasına kadar" savunmaya çağırdı; görevden kayta-

ran "bozgucu"ların ve "korkak"ların en ağır cezalara çarptırılacağı tehdidini savurdu.* Mevcut NKVD birimlerini takviye etmek üzere özel "yol kesme birimleri" (*zagradotriyadi*) oluşturuldu. Bunlara verilen talimat Sovyet cephe arkasını tutmak ve geride kalan ya da kaçmaya çalışan her askeri vurmaktı. Savaş döneminde yaklaşık 158 bin asker kurşuna dizilme cezasına çarptırıldı (ayrıca birçok asker resmen hüküm verilmeksizin ya da ölümleri kayda geçirilmeksizin vuruldu); 436 bin asker hapse atıldı; 422 bin asker de mayınlı alanları temizlemek ya da Alman tahkimatlarına baskın düzenlemek gibi en tehlikeli görevlerde kullanılan özel ceza bölüklerinde (*ştrafroti*) yer alarak, "vatana karşı işledikleri" suçların "bedelini kanlarıyla ödemeye" mecbur edildi. Ancak bir bütün olarak orduda geçerli terör sistemi kadar, 227 numaralı emrin etkisinin de abartılmaması gerekir. Emir birkaç hafta içinde tahminen 13.500 Sovyet askerinin kurşuna dizildiği Stalingrad muharebesi gibi çaresiz durumlarda uygulandı. Ama başka durumlarda böyle ağır toplu cezaların askeri anlamda birliğe ve yararlılığa hizmet etmediğini tecrübeyle öğrenen komutanlar ve siyasal subaylar tarafından çoğunlukla gözardı edildi. Nitekim emrin yürürlüğe konulmasına karşın ordudan firarların artmaya devam etmesi üzerine, Stalin bile askerlerin çarpışmasını sağlamada terörün artık etkisiz bir araç haline geldiğini ve başka ikna yöntemlerinin geliştirilmesi gerektiğini kabul etti.[43]

Sovyet halkının yurtseverliğine seslenme daha başarılı sonuç verdi. Sovyet askerlerinin büyük çoğunluğu köylü kökenliydi. Kırsal kesime yıkım getiren Stalin'e ya da Parti'ye değil, kendi evlerine ve ailelerine, hayallerindeki "anayurt" kavramına bağlılıkları vardı. Stalin Eylül 1941'de Averell Harriman'a Rus halkı "bizim için değil, yurdu için dövüşüyor" demişti. Sovyet propagandası askerlere hitap etmek için gittikçe Sovyet simgelerinin yerine onlar arasında daha büyük ağırlık taşıyan eski Rusya Ana imgelerini geçirdi. Böylece Stalin'in resmi (1943–45'teki Sovyet zaferlerinin ulusal timsali ve heyecan kaynağı olarak tekrar ortaya çıkmakla birlikte) askeri felaket dönemi olan 1941–42'de daha az görünür hale geldi. "Enternasyonal" yerine yeni bir ulusal marş benimsendi; Rus tarihinden askeri kahramanların yer aldığı yeni Sovyet madalyaları hazırlandı. Kilise önderlerinin savaşa manevi destek vermesi karşılığında savaş öncesinin ibadete dönük siyasal denetim mekanizmalarından birçoğunun kaldırılmasıyla kiliseye yeni bir hayat hakkı tanındı. Kilise ve devlet arasındaki bu birlikteliğin sonucu dinsel itikadın ve Sovyet inancının garip bir kaynaşması oldu. Gazeteci Ralph Parker Moskova'daki bir demiryolu istasyonunda cepheye gitmeye hazırlanan Sibiryalı bir askeri gör-

43 Merridale, *Ivan's War*, s. 134–8.

* Sovyet silahlı kuvvetlerinin bütün birimlerine 1942'de dağıtılmış olmasına karşın, emir Sovyet halkınca ancak 1988'de *glasnost* (açıklık) politikası çerçevesinde yayımlanınca öğrenildi.

müştü. Hoparlörden bir radyo konuşmasını dinleyen asker, Stalin'in sesini tanıyınca hemen haç çıkararak "Stalin!" diye haykırmıştı.[44]

Sovyet propagandası nefret ve intikam duygularını da kullandı. Alman istilası 1941 kışına varıldığında Sovyet ailelerine öylesine büyük acılar çektirmişti ki, insanların çarpışmasını sağlamak için düşmana karşı öfkelerini körüklemek yeterliydi. Kızıl Ordu tabanında kültür ve inançlar üzerine ayrıntılı bir inceleme yürüten genç asker ve etnograf Lev Puşkarev'e göre, askerleri çarpışmaya yönelten en büyük etken Almanlara dönük nefretti. İnsanların savaştan çok önce katlandığı acılardan dolayı epeyce bastırılmış kızgınlığı da içeren bu duygunun etkisi öylesine güçlü ve kestirilemezdi ki, yabancı düşmana odaklanması için propagandacılar tarafından dikkatle yönlendirilmesine gerek vardı. Şairler bu konuda hayati bir rol oynadı. İlya Ehrenburg ve Aleksey Surkov'la birlikte edebi yeteneklerini nefret kampanyasının hizmetine koşan çeşitli Sovyet yazarlarından biri de Simonov'du. "Öldür Onu!" şiiri bu silaha sarılma çağrısının en iyi bilinen örneğiydi. Simonov'un Temmuz 1942'de – Almanların cepheyi yararak Volga ve Kafkasya'ya ulaşmanın eşiğine geldiği umutsuz bir savaş dönemecinde – yazdığı bu şiir esas itibariyle 227 numaralı emirdeki ölesiye savaş anlayışının bir tekrarıydı. Subaylar adamlarına çarpışmaya gitmeden önce sonuna kadar savaş yönünde kafa tutucu ve kararlı bir ruhu aşılamak üzere şiiri okurlardı:

Sütten epeydir kesilmiş olan
Ve ancak senin yaslanabileceğin
Memeleriyle seni emziren
Anana değer veriyorsan eğer;

Onun yanına dikilen faşistin
Çöküк avurtlarına yumruk indirmesi,
Saç örgülerini eline dolaması,
Düşüncesine katlanamıyorsan eğer;

...

Seni kucağında sallayan,
Sıkı bir asker olarak
Karpat karlarında vurulan*
Babanı unutmadıysan eğer;

44 R. McNeal, *Stalin: Man and Ruler* (Londra, 1988), s. 241; R. Parker, *Moscow Correspondent* (Londra, 1949), s. 21–2.

* Rus ordusu Birinci Dünya Savaşı'nda Karpat dağlarında çarpışmıştı.

Volga ve Don nehirleri için,
Vatanının geleceği için can veren
Babanın mezarında ters dönmesi
Düşüncesine katlanamıyorsan eğer;

Haç üstündeki asker portresinin
Tam da ananın gözleri önünde
Bir Alman tarafından yere çalınıp
Ayaklar altında çiğnenmesine...

...

O halde öldür bir Alman'ı geberesiye!
Öldür onu hemen bir an önce!
Karşına ne zaman çıkarsa bir Alman,
Geberesiye öldür onu her seferinde!

Simonov'un *Rus Halkı* adlı oyunu benzer bir etki yaratmaya yönelikti. Temmuz 1942 sonlarında *Pravda*'da tefrika olarak çıkan oyun Sovyetler Birliği'nin çeşitli kentlerindeki tiyatrolarda sahneye konuldu. İçeriği çok zayıf olmakla birlikte, zamanlaması son derece yerindeydi ve mesajı – bütün Rusların düşmana karşı kenetlenişi – dönemin kafa tutma havasına uygundu. (Yazarına 1943 Stalin Ödülü'nü kazandırdı.) *Sunday Times* için muhabirlik yapmak üzere Moskova'da bulunan Aleksandr Werth, oyunun Moskova Sanat Tiyatrosu'ndaki bir gösterimine tanık olmuştu:

> Üçüncü bölümün bitiminde perdenin inmesinden sonra en az on saniye ortalığı tam bir sessizlik kapladı; çünkü son sözler şöyleydi: "İşte görün Rus halkının nasıl ölüme gittiğini." Seyirci koltuklarındaki birçok kadın ağlıyordu.[45]

Baskı, yurtseverlik, düşmana duyulan nefret etkenlerinin hepsi belirli bir rol oynadıysa da, askerlerin savaşma kararlılığında belki de en önemli unsur fedakârlık kültüydü. Sovyet halkı 1930'ların psikolojisiyle savaşa girdi. Büyük dava uğruna herkesten daima fedakârlığın istendiği bir sürekli devrimci mücadele ortamında yaşadığı için savaşa hazırdı. Simonov'un işaret ettiği gibi, insanlar sava-

45 Puşkarev, *Po dorogam voyini*, s. 60; E. Senyavskaya, *Çelovek na voyine. İstorikopsihologiçeskye oçerki* (Moskova, 1997), s. 47–8; Lazarev, *Konstantin Simonov*, s. 68; Karaganov, *Konstantin Simonov*, s. 68; Simonov, *Sobranye soçineniy*, c. 1, s. 105–7; A. Werth, *Russia at War 1941–1945* (Londra, 1964), s. 412. Werth oyunun son sözleri konusunda yanılmaktadır; aktardığı ibare oyunun daha önceki bir bölümünde geçer.

şın yoksunluklarına – yaşam standartlarında hızlı düşüş, ailelerin parçalanışı, olağan hayatın bozuluşu – katlanmaya hazırdı; çünkü Beş Yıllık Planlar adına aşağı yukarı aynı şeyleri zaten yaşamışlardı.[46]

Kişisel fedakârlığa bu yatkınlık Sovyetler Birliği'nin en büyük silahıydı. Özellikle savaşın ilk yılında 1941'in felaketlerle dolu yazını atlatmaya çalışan Sovyetler Birliği'nin varlığı açısından hayati öneme sahipti. Fedakârlıkta bulunan çok sayıda sıradan askerin ve sivilin eylemleri askeri komuta kademesinin aksaklıklarını ve neredeyse bütün otoriteyi saran felç halini telafi etti. Fedakârlığa dayalı değerler sistemi özellikle kendilerini devletin çıkarlarına adayan Sovyet kahramanlarının efsanevi hikâyeleriyle yetiştirilmiş "1941 kuşağı"nda (1910'larda ve 1920'lerin başlarında doğan insanlarda) yoğundu: Rekor kıran pilotlar, Stahanovcu işçiler, Arktik kâşifleri, Rus İç Savaşı'nın askerleri, İspanya'da çarpışmaya giden komünistler. Birçok genç gönüllüyü savaşa koşmaya yönelten şey onların başarılarına erişme isteğiydi. 1941'deki silaha sarılma çağrısı Rus İç Savaşı'nın ve 1928–32 Beş Yıllık Plan'ın, yani Sovyet tarihinde kolektif uğraş ve fedakârlık yoluyla harika şeylerin başarıldığı söylenen iki büyük romantik evrenin kahramanlık geleneğiyle bağlantıya girmeyi sağladı. 1941'de orduya katıldığında yirmi bir yaşında olan şair David Samoylov'un sözleriyle: "İç Savaş babalarımız demekti. Beş Yıllık Plan ağabeylerimiz demekti. Ama 41 Anayurt Savaşı biziz." Birçok asker savaşma gücünü bu sürecin bir parçası olma duygusundan aldı: Leonid Kurin adlı bir teğmen 1943'te "İç Savaş sırasında 1919'da çarpışarak babamızın izinden gidiyorum," diye yazmıştı kız kardeşine.

> O benim yaşamam için çarpıştı. Şimdi ben senin çocuklarının yaşaması için çarpışıyorum. ... Sonya, ölüm üzerine epeyce düşündüm – yoksa ürkütücü mü bu? İnsan daha iyi gelecek için, çocuklarımızın mutluluğu için öleceğini bildiğinde ürkütücü değil. Ama ölmeden önce bir düzine Alman'ı öldürmesi gerekir.[47]

1941 kuşağı savaşın ilk gününden itibaren özverili bir adanmışlıkla, yiğitçe bir cesaretle ve hatta pervasızca çarpıştı. En büyük can bedelini ödedi. 1923 doğumlu askerlerden oluşan erkek nüfusun sadece yüzde 3'ü 1945'e kadar sağ kalabildi.* Yaşça daha büyük erkekler daha temkinli çarpıştı – genelde savaştan

46 K. Simonov, *Pisma o voyine, 1943–1979* (Moskova, 1990), s. 110.

47 D. Samoylov, *Podennye zapisi*, 2 c. (Moskova, 2002), c. 1, s. 140; "Zaveşçanye jivim (pisma s fronta)", *Sovetskaya Rossiya*, 9 Mayıs 1991.

* Golovin ailesinde Nikolay'ın dört oğlundan üçü 1941'deki çarpışmalarda yaşamını yitirdi: İvan (otuz dört), Nikolay (yirmi sekiz) ve Anatoli (yirmi bir).

sağ çıkanlar da onlar oldu. 1920'de doğan ve savaşta birkaç kez yaralanan Viyaçeslav Kondratyev, yaşça büyük askerlerin daha küçüklere yardımcı olmaya çalıştıklarını şöyle aktarıyor:

> Onlar daha ustalıkla, daha aklı başında çarpışıyorlardı; biz gençleri ileriye sürmek yerine arkada tutuyorlardı, çünkü hayatın değerini bizden daha iyi biliyorlardı. Benim de kırk yaşında böyle bir koruyucum vardı ve sıklıkla bana bir savaşta bile hayatıma saygı duymam gerektiğini söylerdi.[48]

Rita Kogan 1941'de orduya katıldığında daha on sekiz yaşındaydı. Kızıl Ordu'da ve partizan birimlerinde görev yapan bir milyon kadar Sovyet kadını arasındaydı – bütün Sovyet muharip mevcudunun yaklaşık yüzde 8'ini oluşturan bir sayıydı bu. (Başka birçok kadın da ulaşım, ikmal ve tıbbi yardım gibi destekleyici görevlerde aktif olarak çalıştı.).[49] Rita Beyaz Rusya'nın küçük bir sanayi kasabası olan Reçitsa'da bir Yahudi ailenin çocuğu olarak 1923'te doğdu. Kendi ifadesiyle "Sovyet tarzı modern bir aile"ydi bu. Babası bir fabrika yöneticisi, annesi bir muhasebeciydi. Rita ve kız kardeşi Yahudi görenekleri ve inançlarından ya da nine ve dedelerinden etkilenmeyecek biçimde "dönemin Sovyet anlayışı" doğrultusunda yetiştirildi. Rita'nın dünya görüşünü okul, Öncüler ve Komsomol şekillendirdi. "Öncüler ve Komsomol örgütlerini her yerde haksızlığa karşı savaş veren bir tür çocuk ordusu gibi görürdüm," diye hatırlıyor. "Okulda bir oğlanın bir kıza ya da daha küçük bir oğlana sataştığını gördüğümde, ona öyle sert çıkışırdım ki hemen şikâyet için öğretmenlerin yanında soluğu alırdı." Ona esin kaynağı olan değerler sistemi Arkadiy Gaydar'ın yaygın biçimde okunan *Timur ve Takımı* (1940) adlı çocuk kitabında kutsallaştırılmıştı. Bu kitap Moskova yakınındaki bir daça yerleşmesinde cepheye gitmiş Kızıl Ordu subaylarının evlerini koruyan genç bir milisin başından geçenleri anlatır. Timur'un hikâyesi birçok ergende askeri özlemler uyandırıcı nitelikteydi. Öncüler ve Komsomol saflarında aldıkları eğitim (düzenli yürüyüş ve idman, katı disiplin ve otoriteye boyun eğme, yarı askeri oyunlar) açıkça Kızıl Ordu'ya hazırlama işlevini görmekteydi. Bir kız olmak engel değildi: Yapılan propaganda silah taşıyan Sovyet kadınlarına ilişkin olumlu imgeleri öne çıkarmakta ve genellikle cinsel eşitliğin bir ölçüsü olarak kadınların askerleşmesini teşvik etmekteydi.

Rita savaş başladığında okuldaki son sınıfı bitirmek üzereydi. Ailesiyle birlikte taşındığı Stalingrad'da bir okulda muhasebeci olarak iş buldu; ama savaş

48 Senyavskaya, "Duhovnyi oblik", s. 49; V. Kondratyev, "Ne tolko o svoyem pokoleniy. Zametki pisatelya", *Kommunist*, 1997, no. 7, s. 122.

49 S. Conze ve B. Fieseler, "Soviet Women as Comrades-in-Arms: A Blind Spot in Soviet History", *The People's War*, s. 212.

için daha doğrudan bir şey yapmaya can attığından, askeri okula girmek için yerel Komsomol'a başvurdu. Komsomol (daha on sekiz yaşında olmasını gerekçe göstererek) başvuruyu reddetti, ama onu uçak parçalarının montajında çalışmak üzere bir mühimmat tesisine gönderdi. Sovyet basını 1942 yazında Stalingrad'ı savunmak için Kızıl Ordu'da keskin nişancı ve uçaksavar topçusu olarak çarpışan genç kadın gönüllülerin kahramanca başarılarını işlemeye başladı; okuldan yeni çıkmış bu kadınların çok azı daha önce top ateşi yapmıştı. Rita onların yolunda gitmeye kararlıydı ve bir kez daha Komsomol'a başvurdu. Yine geri çevrildi ve fabrikadaki işine devam etmesi bildirildi. "Çılgına döndüm," diye belirtiyor anılarında. "Savaşmaya gönüllü olduğumu, hayatımı feda etmeye hazır olduğumu söylememe karşın, bana küçük bir kız gibi davranmışlardı. Dosdoğru eve gittim ve ağladım." Bunun üzerine Komsomol üyesi genç kızlardan bir grup oluşturdu; hep birlikte fabrikadan kaçtılar ve Stalingrad civarındaki Alman kuvvetlerine karşı Kasım 1942'de Uranüs Harekâtı adlı Sovyet karşı saldırını başlatmaya hazırlık doğrultusunda telgraf ve telsiz operatörleri yetiştiren bir askeri okula başvurdular. Rita Mors kodu muhaberecileri için açılan sınıfa girdi. Bir grup kızla birlikte Stalingrad ile Voronej arasındaki Güneybatı Cephesi'nin karargâhına gönderildi. Aralık ayı sonlarında Güneybatı ve Voronej cephelerindeki birleşik kuvvetlerin Don Nehri kıyısında Alman orduların art cephesini yarmaya girıştiği Küçük Satürn Harekâtı'nda görev aldı. "Cephe karargâhında bağlı olduğumuz baş muhabere subayı Birinci Dünya Savaşı'nda çarlık ordusunda görev yapmış yaşlıca bir beyefendiydi," diye aktarıyor Rita. "Biz kızlarla nasıl başa çıkacağını bilmiyordu ve sert emirler yağdırmak yerine bizimle kibar bir şekilde konuşuyordu. Ama birinci sınıf bir uzmandı ve bizimle yatmak için fırsat kollayan diğer subaylardan bizi korudu." Rita'nın Ocak 1943'te Harkov'a yakın cephede görevli olarak gönderildiği gözlem noktası Alman askerlerinin saldırısına uğradı. Telsiz donanımıyla birlikte kaçmaya çalışırken, ilk kez yaşadığı çarpışmada göğüs göğse kavga ettiği iki saldırganı öldürdükten sonra ağır yaralı olarak kaçmayı başardı. İyileşince çeşitli cephelerde telsiz operatörü olarak görev yapmaya devam etti; Mareşal Konev'in komutanlığındaki Birinci Ukrayna Cephesi'nde Temmuz 1944'te Lvov yakınında Almanlara karşı bir topçu olarak çarpıştı ve Ocak 1945'te Elli Yedinci Ordu'yla birlikte Budapeşte'ye girdi.

Rita'nın Almanlarla savaşma kararlılığına ilişkin görüşleri bütün "1941 kuşağı"nı temsil ediyor olabilir.

> Daha on sekiz yaşındaydım, okuldan yeni ayrılmıştım ve dünyaya Sovyet kahramanlarımın, anayurt için büyük şeyler yapan ve başarılarını ki-

> taplarda okuduğum özverili öncülerin idealleri çerçevesinde bakıyordum. Bunların hepsi o kadar romantikti ki! Savaşın gerçekte nasıl bir şey olduğuna dair bir fikrim yoktu, ama savaşa katılmak istiyordum; çünkü bir kahramanın yapması gereken şey buydu. ... Bunu "yurtseverlik" değil, görevim olarak görüyordum; düşmanı yenilgiye uğratmak için elimden gelen her şeyi yapabilirdim ve yapmalıydım. Elbette sırf mühimmat fabrikasında çalışabilir ve savaşın dışında kalabilirdim; ama daima olayların merkezinde yer almak isteyen biriydim: Öncüler ve Komsomol tarafından böyle yetiştirilmiştik. Ben bir militandım. ... Ölümü düşünmüyordum ve ondan korkmuyordum, çünkü tıpkı Sovyet kahramanlarım gibi anayurt için çarpışıyordum.[50]

Simonov'un Stalingrad muharebesine ilişkin günce gözlemlerine dayanan *Günler ve Geceler* (1944) romanında açıklamaya çalıştığı şey işte bu ruhtu. Ona göre, askerlerin çarpışmasını sağlayan şey korku ya da kahramanlık değil, kendi evini ve topluluğunu savunmayla bağlantılı daha içgüdüsel bir şey, düşmanın yaklaşmasıyla birlikte güçlenerek insanların enerjisini ve girişimini açığa çıkaran bir duyguydu:

> Stalingrad savunması esas itibariyle bir barikatlar zinciriydi. Bunlar birbirine bağlanarak büyük bir muharebe alanına dönüşmüştü, ama başlı başına her biri sıkı direnmenin hayati önemde olduğunu bilen küçük bir topluluğun birbirine bağlılığına dayanmaktaydı; çünkü Almanlar bir yerde gedik açtığında, bütün savunma tehlikeye girecekti.[51]

Stalingrad'ın gösterdiği gibi, ne uğruna çarpıştığını bilen ve kaderini ona bağlayan askerler daha iyi çarpışmaktaydı. Leningrad ve Moskova savunmaları da aynı şeyi kanıtladı. Yerel yurtseverlik güçlü bir güdüydü. İnsanlar savaşın amacını "Sovyet anayurdu" gibi soyut bir kavramdan ziyade belirli bir topluluğu, insani bağlara dayalı gerçek bir örgüyü savunmayla özdeşleştirdiğinde çarpışmaya ve fedakârlıkta bulunmaya daha hazırlıklıydı. "Yurt" kelimesinin yerel ve ulusal anlamlarını kaynaştıran bir terim olarak *rodina*'yı savunma çağrısını esas alan Sovyet propagandası bu duyarlılığı işlemeye yönelikti.

Savaşın getirdiği ulusal birliğe ilişkin Sovyet efsanesinin aksine, Sovyet toplumu bu dönemde İç Savaş'tan beri her zamankinden daha fazla parçalanmış bir

50 Rebekka (Rita) Kogan'la mülakatlar, St Petersburg, Haziran, Kasım 2003.

51 A. Çuyanov, *Stalingradskiy dnevnik, 1941–1943* (Volgograd, 1968), s. 209; *Konstantin Simonov rasskazivayet* (Moskova, 1981), s. 106.

yapıya büründü. Etnik ayrımları körükleyen Sovyet devleti, Kırım Tatarları, Çeçenler ve Volga Almanları gibi belli ulusal azınlıkları günah keçisi haline getirerek, yerel ahali tarafından hoş karşılanmadıkları bölgelere sürdü. Savaştan önce Sovyet toplumunda büyük ölçüde sönmüş olan anti-Semitizm yaygınlaştı. Özellikle Hitler'in askerlerince işgal edilen ve Nazi ırkçı propagandasının Sovyet toplumunun geniş bir kesimini doğrudan etkilediği bölgelerde canlandı; ama benzer fikirler Sovyet askerleri ve cepheye yakın batı bölgelerinden tahliye edilen göçmenler aracılığıyla Kazakistan, Orta Asya ve Sibirya gibi ücra yerlere de taşındı. Birçok insan genellikle Bolşeviklerin Yahudi olduğu yolundaki Nazi propagandasından hareketle Stalinist rejimin aşırılıklarından dolayı Yahudileri suçladı. *Krasnaya zvezda*'nın editörü David Ortenberg'e göre, askerler sıklıkla Yahudilerin "cephe gerisine kaçarak ve Sovyet resmî dairelerinde rahat görevlere konarak askeri sorumluluklardan kaytardıkları"nı belirtmekteydi.[52] Cephe hattında görev yapanlar ile cephe gerisinde kalan "fareler" arasındaki bu uçurum, askeri yükün adaletsiz dağılımının popüler siyasal bilinçte daha genel bir eşitsizlikle özdeşleştirilmesiyle birlikte, sıradan insanlar ile Sovyet elit tabakası arasında gittikçe derinleşen bir ayrımın odağı haline geldi.

Fakat sahici bir ulusal birliğin olmamasına karşın, insanlar bağlı oldukları toplulukları savunmak için kenetlendiler. 1941 sonbaharına varıldığında dört milyon insan yurttaş savunma birliklerine (*narodnoye opolçenye*) gönüllü olarak katılmıştı; bunlar siper kazmakta, binalarda, köprülerde ve yollarda nöbet tutmakta, yaşadıkları kent saldırıya uğradığında cephedeki askerlere yiyecek ve ilaç taşımakta, yaralıları cephe gerisine götürmekte ve çarpışmalara katılmaktaydı. Moskova'da yurttaş savunma birliğinde otuzu aşkın milliyete mensup 168 bin gönüllü vardı; ayrıca yarım milyon insan savunmayla ilgili işleri yapmaya hazırdı. Leningrad'da Eylül 1941 itibariyle yurttaş savunma birliklerinde 135 bin erkek ve kadın örgütlenmiş ve ayrıca askeri işler için 107 bin kişi seferber edilmişti.[53] Sivil gönüllüler yurtseverlik heyecanıyla ve savaş için gereğince eğitim almaksızın girdikleri ilk muharebelerde cesurca dövüşmekle birlikte şok yaratacak kadar yüksek kayıplar verdiler.

Askeri bağlılık ve yararlılık açısından silah arkadaşlığı da can alıcı bir etkendi. Askerlik teorisyenlerine göre, askerler genelde güvenilir silah arkadaşlarından ya da "kafadar"lardan oluşan küçük bir gruba bir tür bağlılık duyduklarında çarpışmalara var güçleriyle katılmaktaydılar.[54] 1941–42'de Kızıl Ordu'nun kayıp

52 RGASPI, dos. 17, op. 125, bel. 190, sat. 16.

53 D. Glantz, *The Siege of Leningrad, 1941–1944: 900 Days of Terror* (Londra, 2001), s. 75–6.

54 Bu etkili teorinin klasik açıklaması için *bak.* E. Shils ve M. Janowitz, "Cohesion and Disintegration in the Wehrmacht in World War II", *Public Opinion Quarterly*, 1948, no. 12, s. 280–315.

oranı o kadar yüksekti ki küçük gruplar nadiren uzun süreliydi. Piyadelerin ortalama cephe hizmeti süresi en fazla birkaç hafta olduğundan, oluşan gruplar ölümlerle ya da yaralanmalarla dağılmaktaydı. Ama 1942–43'te askeri birimler kararlı bir yapı kazanmaya başladı ve askerler arasındaki silah arkadaşlığı onları çarpışmaya motive etmede belirleyici bir etkene dönüştü. Bu sıkı dostluklar karşılaşılan tehlikelerden doğal olarak ortaya çıkmaktaydı. Küçük kolektif gruptaki karşılıklı güven ve destek sağ kalmanın anahtarıydı. Bir asker çarpışmada ölen bir silah arkadaşının nişanlısına, "Cephedeki hayat insanları birbirlerine çok çabuk yaklaştırıyor," diye yazmıştı.

> Cephede bir kişiyle bir-iki günü birlikte geçirmek yeterli; onun bütün özelliklerini ve duygularını sivil hayatta bir yılda bile öğrenmeyeceğiniz kadar hemen anlarsınız. Cephe dostluğundan daha güçlü bir dostluk yoktur ve hiçbir şey bunu bozamaz, ölüm dahi.

Savaşa katılmış olanlar mülakatlarda bu dönemin dostluklarına özgü yakınlığı idealizmle ve nostaljiyle anıyorlar. Sanki küçük kolektif birimdeki yoldaşlığın bütün uzlaşmalarıyla ve beklenmedik durumlarıyla komünist sistemden daha temiz bir ahlaki ilişkiler ve ilkeler alanı olduğunu ima edercesine, o dönemde insanların "daha koca yürekli" olduklarını ve "içten davrandıklarını", kendilerinin de bir şekilde "daha iyi insan" olduklarını ileri sürüyorlar. Çoğu kez bu silah arkadaşı gruplarının kolektivizminde savaştan önce hayatlarında eksik olan (ve daha sonra eksik kalacak olan) bir "aile" tipini bulmuş gibi konuşuyorlar.[55]

Ocak 1943'e doğru Uranüs ve Küçük Satürn harekâtları Almanları Donets Nehri'ne, Alman ordusunun çeyrek milyon kişiye varan ileri kolunun Sovyet askerlerince kıstırıldığı Stalingrad'ın 360 kilometre batısına püskürttü. Sovyet düşmanın yanı sıra soğuk ve açlıkla da boğuşan kapandaki Almanlar, Sovyet askerlerine tutsak düşmekten feci şekilde korktukları için yoğun bir direniş gösterdiler ve toplam mevcudun yarısından fazlasını kaybettikten sonra 2 Şubat'ta teslim oldular. Bu zafer Sovyet halkınca önemli bir dönüm noktası olarak kutlandı ve moralleri muazzam ölçüde yükseltti. "O zamana kadar zafere inancın bir gereği olarak inanılıyordu," diye yazar Ehrenburg, "ama artık hiç kuşku gölgesi yoktu, yani zafer kesindi." Sovyet ordusu Stalingrad'dan sonra Kursk'a yöneldi; askerlerinin yüzde 40'ını ve zırhlı birliklerinin dörtte üçünü oraya yığarak, Al-

55 E. Senyavskaya, *Frontovoye pokolenye 1941–1945: istoriko-psihologiçeskoye issledovanye* (Moskova, 1995), s. 86; aynı yazar, "Duhovnyi oblik", s. 46–7; C. Merridale, *Night of Stone: Death and Memory in Russia* (Londra, 2000), s. 279.

man kuvvetlerinin ana gövdesini Temmuz ayında yenilgiye uğrattı. Kursk çarpışmaları Sovyet topraklarında bir zafer yönündeki Alman umutlarını kesin olarak sona erdirdi. Kızıl Ordu morali bozulmuş Alman kuvvetlerini Kiev'e doğru sürdü ve Eylül aylarında varoşlarına ulaştığı Ukrayna başkentini 6 Kasım'da geri aldı; böylece Moskova'da ertesi gün Devrim'in yıldönümü için kitlesel bir kutlamaya vesile sağladı.[56]

Sovyet askeri başarısında kitlelerin cesareti ve esnekliği belirleyici bir etkendi. Başka bir etken savaşın felaketlerle dolu ilk on iki ayından sonra, Kızıl Ordu bünyesinde otoritenin yapısında sağlanan dönüşümdü. Stalin Parti'nin (ve aynı ölçüde başkomutan sıfatıyla kendisinin) askeri komuta kademesine müdahalesinin etkinliği düşürdüğünü ve komuta eden subayları kendi başlarına bırakmanın en doğru yol olduğunu sonunda kavradı. Jukov'un Ağustos 1942'de başkomutan yardımcılığına atanması – ve böylece Stalin'in silahlı kuvvetler üzerinde aktif denetimden geri adım atması – Parti ile askeri komuta kademesi arasında yeni bir ilişkinin habercisiydi. Savaşın stratejik planlanışını ve yürütülüşünü Askeri Konsey üyesi siyasetçilerden kademeli olarak devralan genelkurmay, öncülüğü eline aldı ve sadece Parti önderliğini gelişmelerden haberdar etmekle yetindi. Komiserlerin ve diğer siyasal subayların 1930'lardaki askeri tasfiyelerin bir mirası olan gücü askeri kararlarda köklü biçimde kısıtlandı ve komuta eden subayların tek otorite olarak bırakıldığı daha küçük ordu birimlerinin birçoğunda tamamen ortadan kaldırıldı. Parti'nin sıkı denetiminden kurtulan askeri komuta kademesi yeni bir güven kazandı; özerklik inisiyatifi teşvik etti ve erbaplıklarıyla 1943–45'in zaferlerinde can alıcı rol oynayan meslekten askerlerin oluşturduğu bir heyet yarattı. Parti önderliği bu mesleki değerler sistemini pekiştirmek amacıyla, geçmişte çarlık subaylarının taktığı ve 1917'de yıkılan eski rejimin menfur bir simgesi olarak görülen apoletleri Ocak 1943'te geri getirdi; Temmuz'da da eşitlikçi "yoldaş" yerine "subay" unvanı yeniden benimsendi. Britanya'dan sırma kordon ithal edildi; bunu gereksiz süs gibi gördükleri için İngiliz yetkilileri çileden çıkaran sevkiyat aslında çok daha anlamlıydı.[57] Madalyalar da askerlik mesleğine verilen bir ödül olarak hayati bir rol oynadı. Sovyet askerlerine 1941–45 arasında – ABD'deki miktarın sekiz katını aşan bir sayıyla – on bir milyon madalya dağıtıldı. ABD'de askerler madalya için genellikle altı ay beklerken, Sovyet askerlerinin bir harekâttan sonra madalya alması ancak birkaç günü bulmaktaydı. Çarpışmalarda seçkin hizmet gören askerler Parti'ye alınma yoluyla da teşvik edildi ve bu amaçla üyelik şartları aşağıya çekildi.

56 R. Overy, *Russia's War* (Londra, 1998), s. 197.
57 J. Erickson, *The Road to Berlin* (Londra, 1983), s. 40.

Sanayi ekonomisindeki değişiklikler de Sovyet askeri canlanmasına katkıda bulundu. Kızıl Ordu 1941–42'de donanım bakımından hasımlarına göre geri olmasından dolayı çok büyük kayıplar vermişti. Ama 1942–43'te tank, uçak, araba, radar, telsiz, top, tüfek ve cephane üretimindeki çarpıcı ilerlemeler yeni tank birliklerinin ve mekanize tümenlerin oluşturulmasını sağladı; bunlar daha yüksek randımanla ve çok daha düşük can kaybıyla savaşmaya başladı. Sovyet sanayisinin hızla yeniden düzenlenmesi, Stalinist sistemin temeli olan planlı ekonominin yararlılığını gösterdiği alan oldu. Böyle kısa bir sürede devlet zorlaması olmaksızın gerekli değişikliklerin hiçbiri başarılamazdı. Binlerce fabrika işçileriyle birlikte doğuya taşındı; neredeyse bütün sanayi üretimi askeri ihtiyaçlara göre düzenlendi; doğudaki yeni sanayi tesislerini askeri cephelere bağlamak üzere demiryolları inşa edildi ya da eski hatlara bağlantılar eklendi; çalışma disiplinini ve üretkenliği sağlamak üzere fabrikalar sıkıyönetim altına alındı. Yeni çalışma rejimi uyarınca ihmal, devamsızlık, izinsiz işbaşından ayrılma, işe geç gelme gibi davranışlara ağır cezalar getirildi. (Yirmi dakikalık gecikme "emek cephesinden firar" sayıldı.) Savaş yıllarında bu suçlardan dolayı mahkemelerce verilen mahkûmiyetler 7,5 milyon gibi şaşırtıcı bir sayıya ulaştı.[58] Çoğu fabrikada haftalık yetmiş saat mesai norm haline geldi; birçok işçiler bütün öğünlerini fabrikalarda yemeye ve hatta sabah geç kalma korkusuyla bazen fabrikalarda uyumaya başladı. Maliyetleri düşürmek ve insanları (tayınlarını aldıkları) işyerlerinde tutmak amacıyla kapsamlı bir tayın sistemi yürürlüğe konuldu. Son olarak, ülkeye çok ihtiyaç duyulan yakıtları ve hammaddeleri sağlamak üzere kitlesel tutuklamalar yoluyla büyük çaplı ve yeni bir Gulag işçileri ordusu seferber edildi.

Sovyet savaş önlemlerinin en az bilinen yönlerinden biri rolü sayıca bir milyonun epey üzerinde askerden oluşan sözde "emek ordusu"nun (*trudovaya armiya*) rolüdür. Bu ordu özgür işgücüne yaptırılamayacak çeşitli işlerde kullanıldı. "Emek ordusu"na hiç değinilmeyen resmî belgelerde örtmece bir ifadeyle "emek hizmeti"nden (*trudovaya povinnost)* ve "yedek emekçiler"den (*trudovye rezervi*) söz edilir. Her iki terim de zorlama unsurunu gizlemeye yönelikti; oysa bu kategorilerin içine alınan kişiler Gulag mahkûmlarıyla aynı koşullara tabi ücretsiz işçilerdi. Muhafızlar gözetiminde kafileler halinde çalışırdı ve aynı işgücü alanlarında (ağaç kesimi, inşaat, fabrika ve tarım işleri) kullanılırdı. Gulag mahkûmlarından farklı olarak, emek ordusu askerlerinden birçoğu tutuklanmış ya da bir mahkeme tarafından cezaya çarptırılmış değildi. Bunların büyük bölümü basbayağı göç ettirilmiş milliyetler arasından NKVD ve askeri birimler aracılığıyla toplanırdı. Bu milliyetlerin başında savaşın patlak vermesi üzerine Volga

58 V. Zemskov, "Ukaz ot 26 Yunya 1940 g. (Eşçe odna kruglaya data)", *Raduga*, 1990, no. 6, s. 47.

bölgesinden Sibirya'ya ve Kazakistan'a sürgün edilen Sovyet Almanları gelmekteydi; ancak emek ordusunda çok sayıda Kırım Tatarı, Çeçen, Kalmuk, Finli, Rumen, Macar ve Koreli de vardı.

Rudolf Gotman Kırım'da oturan Lutherci bir Alman ailenin çocuğu olarak 1922'de doğdu. Gotman'lar 1931'de "kulak" kategorisi içine alındı ve Arhangelsk yakınındaki yaban ortama sürüldü. Savaş başladığında Rudolf (atalarının 1831'den beri Rusya'da yaşamasına karşın) bir "Alman uyruğu" sayılarak NKVD tarafından alındı ve Donbass kömür madenlerinde çalışmaya gönderildi. Orada "Alman" ailelere mensup yüz genç erkekten oluşan bir emek takımına alındı ve Urallar'ın kuzey kesimindeki Solikamsk'ta bir gıda işleme fabrikasına yollandı. Takım 1942 sonbaharında oraya yakın bir kerestecilik kampında ağaç kesiminde çalıştırıldı. Barakalarda kalan ve tahta peykelerde uyuyan bu işçilere açlıktan ölmeyecek kadar tayın verildi. Dondurucu soğukta çalışmaya mecbur edildikleri için, takım üyelerinin yarıdan fazlası ilk kışta yaşamını yitirdi. Takımı gözetim altında tutan NKVD muhafızları hiç acımadıkları "Alman" delikanlılara "faşist alçaklar" diye hitap etmekteydi. Rudolf yaralanıp hastaneye yatırılması sayesinde sağ kaldı; aksi halde bitkinlikten ölecekti. Sonraki on dört yıl boyunca emek ordusunda kaldı. Fabrikalarda, Sovyet çiftliklerinde ve inşaatlarda çalıştı; hatta Stalin, Molotov ve Beriya için daçalar inşa etmek üzere Kafkasya'ya gönderildi. 1948'e kadar hiçbir ücret almadı ve emek ordusundan ayrılmasına ancak 1956'da Gulag mahkûmları için çıkarılan genel af çerçevesinde izin verildi.[59]

Emek ordusuna sadece "Rus olmayan" milliyetlerden insan toplanmadı. Eski "kulak"lar da bu zorunlu hizmete koşulmaya adaydı. Urallar'daki Suksun bölgesinden İvan Bragin bir "kulak" olduğu gerekçesiyle Perm yakınındaki Krasnokamsk'da bulunan kâğıt hamuru ve kâğıt imalathanesine bağlı "özel yerleşme"ye sürülmesinden on yıl sonra, 1943 sonbaharında emek ordusuna alındı. İmalathanede kullanılan kimyasal maddelerden neredeyse körleşmiş ve romatizma ağrılarından yarı felçli duruma düşmüş olmasına karşın, Kotlas yakınındaki bir kerestecilik kampında çalışmaya gönderildi. Bu zorunlu hizmet tam tayın almamaktan yakınması nedeniyle verilen bir cezaydı. Keseceği ağaçları bile zar zor görebilen ve kerestecilik kampındaki ağır işçiliği kaldıramayan İvan dondurucu soğukta çok geçmeden hasta düştü. "Bacaklarım şişmiş durumda," diye yazdı Krasnokamsk'taki ailesine. "Şişkinlik o kadar fazla ki pantolonumu dahi giyemiyorum." Kamptaki yemekler çok kötüydü ve takatini korumasına yeterli değildi. İşler feci biçimde ağırdı. İvan 1943 sonbaharın-

59 MP, dos. 4, op. 15, bel. 2, sat. 7–9; bel. 3, sat. 2.



İvan Bragin ve ailesi, 1937

da bir gün artık bitkinlikten çöktü. Götürüldüğü hastanede yavaş yavaş toparlandı. Ocak 1944'te ailesine ayaklarının "nihayet hayat belirtileri gösterdiğini" yazdı. Bir süre sonra hastaneden taburcu edileceği ve sakat sayılarak ailesinin yanına dönmesine izin verileceği konusunda umutluydu. Kotlas'tan 1.000 kilometre ötedeki Suksun'a kışın yolculuk etmek çok zor bir işti ve "dondurucu havada başının dönmesiyle buz üstüne düşme" ihtimalinden dolayı ilkbahardan önce yola çıkmaktan korkuyordu. Ama gücünü toparlar toparlamaz yürüyerek de olsa eve dönmekte kararlıydı. "Yeter ki bir çift geniş keçe çizmem olsun, eve döneceğim." İvan çalışma kampından Şubat 1944'te, uzun yolculuğa koyulacak kadar toparlanmasından çok önce serbest bırakıldı. Evine ulaşamadı. Hastaneden daha birkaç yüz metre uzaklaşmışken, ayakları kaydı ve düştüğü buzlu yolda donarak öldü.[60]

Gulag işgücü savaş dönemi ekonomisinde de önemli bir rol oynayarak, bütün Sovyet cephanesinin belki yüzde 15'ini, ordu üniformalarının ve gıda ürünlerinin büyük bir kısmını üretti. Kampların nüfusu 1941–43'te yarım milyon kadar mahkûmun cephede savaşarak "suçlarının bedelini ödemek" üzere serbest bırakılmasıyla geriledi. Ama 1943 sonundan itibaren Sovyet ordusunun Almanlarca boşaltılan bölgelere girmesi ve peşinden giden NKVD birimlerinin düşmanla işbirliği yaptıklarından ya da Sovyet rejimine karşı milliyetçi başkaldırıları desteklediklerinden kuşkulanılan yüz binlerce insanı tutuklaması sonucunda hızla arttı. Gulag işgücünün sömürülüşü savaş sırasında daha da yoğunlaştı. Maden ocaklarında ve kerestecilik kamplarında yakıt stoklarını arttırmak uğruna mahkûmlar ölesiye çalıştırılırken, tayınlar ancak sağ kalmalarına yetecek asgari düzeye indirildi. Gulag çalışma kamplarında ölüm oranı

60 MP, dos. 4, op. 11, bel. 2, sat. 26–8.

1942'de yüzde 25 gibi inanılmaz bir düzeye çıktı, yani o yıl her dört Gulag işçisinden biri öldü.[61]

Savaş sırasında kerestecilik kamplarının ve maden ocaklarının yanı sıra yeni tipte bir Gulag ekonomisi ortaya çıktı; hapishanelerdeki işgücü NKVD denetimi altındaki büyük ölçekli sanayi alanlarındaki (Gulag kentlerindeki) fabrikalara ve inşaatlara bağlandı. Kuzey Kutup Dairesi'ndeki Norilsk kompleksi bu yeni tipte sanayi gelişiminin iyi bir örneğidir. Norilsk bölgesinin çok zengin nikel, platin ve bakır rezervleri jeologlarca 1920'lerde saptandı; ama ilk büyük çaplı saha araştırması ancak 1930'da bu değerli cevherlerin sanayileşme programı açısından temel önem kazanmasıyla yürütüldü. Norilsk dünyanın bilinen nikel (yüksek nitelikli çelik üretiminde kullanılan hammadde) yataklarının yaklaşık dörtte birini ve platin rezervlerinin üçte birinden fazlasını barındırmaktaydı. Hem ergitme işleminde, hem de Kara Denizi'ne ürün taşımada bir enerji kaynağı olarak kullanılan zengin kömür yataklarından dolayı bölgenin doğal koşulları bu cevherleri çıkarmaya ve işlemeye son derece uygundu. Ama insanların bölgede barınması neredeyse olanaksızdı. Kışın sıcaklık eksi 45 dereceye kadar düşmekteydi ve neredeyse sürekli kar fırtınaları vardı. Yılın birkaç ayı boyunca hava hep karanlıktı. Bir de yazın zemin bataklığa dönüşürken, insanları ısıran sivrisinekler her yeri sarmaktaydı. Hiçbir işçinin kendi isteğiyle Norilsk'e gitmesi beklenemezdi.

Bölgenin imarı 1935'te sivil bakanlıkların çalışmakta isteksiz olduğu ücra bölgelerde büyük çaplı inşaat projelerinin üstesinden gelme konusundaki şöhreti gittikçe artan NKVD Gulag idaresine devredildi. (Metalürjiden sorumlu olan Ağır Sanayi Bakanlığı söz konusu Norilsk projesini üstlenmekten kaçınmıştı.) Norilsk kampının ve madencilik kompleksinin inşası için donmuş zemindeki kazı çalışmaları sadece kazma ve el arabası kullanan 1.200 Gulag mahkûmunca yürütüldü. Çalıştırılan mahkûmların sayısı 1939'a doğru 10 bine ulaştı; ama bu arada daha yüksek sayıda mahkûm yaşamını yitirdi. Moskova'daki Gulag idaresinin yavaş ilerlemeye karşı sabrı artık taştı. Norilsk'in ilk müdürü Vladimir Matveyev 1939'da tutuklandı ve on beş yıllık cezayla bir çalışma kampına gönderildi. Yerine Magnitogorsk'taki madencilik kompleksinin eski dinamik şefi Avraam Zavenyagin, getirildi. Bu atama rejimin Norilsk projesine verdiği önemin bir işaretiydi. Yüksek nitelikli çeliğe dönük askeri talep savaşta Norilsk nikeline hayati önem kazandırdı. Norilsk'in çalışma rejimi sıkılaştırıldı. Üretim ya da inşa-

61E. Bacon, *The Gulag at War: Stalin's Forced Labour System in the Light of the Archives* (Londra, 1994), s. 144; L. Borodkin ve S. Ertz, "Coercion versus Motivation: Forced Labor in Norilsk", Paul Gregory ve Valery Lazarev (ed.), *The Economics of Forced Labor: The Soviet Gulag* (Stanford, 2003), s. 78.

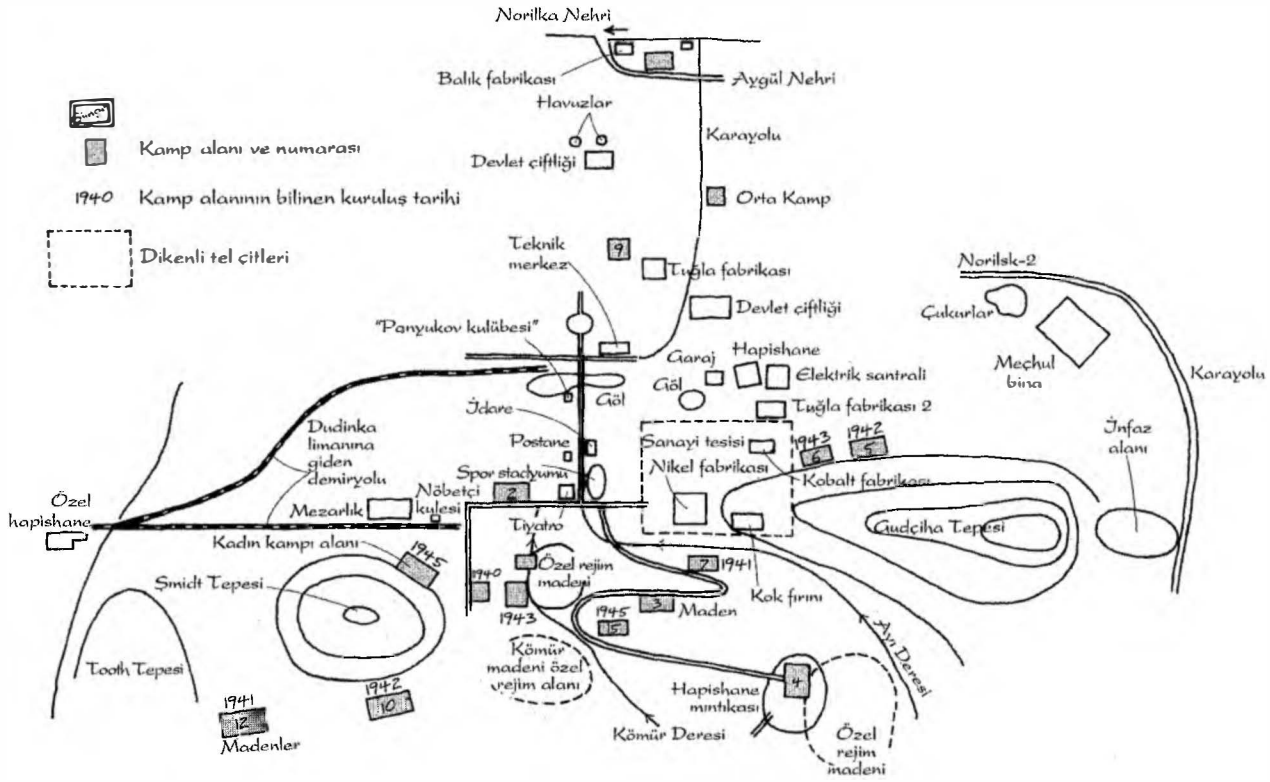
at işlerinde çalıştırılan Grup A mahkûmları 1941'den 1944'e kadar ayda üç günden az tatil yapabildi (hatta birçok eski mahkûma göre mesaisiz gün hiç yoktu); bütün mahkûmlar on bir saatlik vardiyalarla çalıştırıldı; kötü hava koşullarında boş geçen günlerin sayısı azaltıldı (kar fırtınalarında halatlara tutunarak işe gidilmekteydi). Zavenyagin, normlarını aşan "Stahanovcu" mahkûmlar (1943'te sayıca yaklaşık beşte bir) için daha iyi koğuş, elbise, tayın, hatta ufak parasal bahşiş gibi teşviklere ve ödüllere dayalı bir sistemi uygulamaya koydu. Ayrıca idarecilik ve uzmanlık görevleri önererek, özgür işçilerin ve "gönüllü"lerin sayısını (savaşın sonuna doğru 10 bine varacak ölçüde) arttırdı. Ama en yüksek artış hapishane kaynaklı işgücünde sağlandı ve bunların sayısı 1944'te 100 bine ulaştı.[62]

Norilsk'e mahkûmlar Sovyetler Birliği'nin her köşesinden, ama özellikle "milliyetçiler"e ve "düşman işbirlikçileri"ne yönelik kitlesel tutuklamaların ardında büyük ölçüde Gulag'a işgücü sağlama ihtiyacının yattığı Ukrayna, Kuzey Kafkasya ve Baltık bölgesinden getiriliyordu. Bu uzun yolculuğun ilk varış noktası trenle gidilen Krasnoyarsk'tı; Norilsk'in de yer aldığı Sibirya idari bölgesinin merkezi olan bu kent, çalışma kampının 2.000 kilometre kadar güneyindeydi. Mahkûmlar Krasnoyarsk'tan sonra vapurla Yenisey Nehri üzerinden Norilsk kompleksinin limanı Dudinka'ya ve oradan demiryoluyla kampa taşınıyordu. Norilsk çevresindeki vahşi Arktik ortamı öylesine ıssızdı ki çalışma kampı için bir çit kurmaya gerek yoktu. Aklı başında hiçbir mahkûm kaçmaya kalkışmayı düşünemezdi ve zaten hiç kimse de bunu yapmadı. (Bununla birlikte Kuzey Buz Denizi üzerinden 5.000 kilometre ötedeki Alaska'ya kaçışlara dair hikâyeler vardı.)[63]

Vasilina Dimitruk Norilsk'e gönderildiğinde daha on beş yaşındaydı. Batı Ukrayna'nın Ternopol bölgesindeki geniş bir köylü ailesinin çocuğuydu. Köyünün 1943'te Almanlardan geri alınmasından sonra Kızıl Ordu'ya bağlı NKVD birimlerinin Ukraynalı milliyetçi partizanları desteklemekle suçlayıp topladığı onlarca kızdan biriydi. (Köyün bütün genç erkekleri de asker olarak Kızıl Ordu'ya alındı.) Yöredeki kasabaya götürülen kızlar "vatana ihanet" suçunu itiraf edene kadar Rus NKVD sorgucularınca dayaktan geçirildiler. (Rusça bilmedikleri için birçoğunun anlamadığı bir suçlamaydı bu.) Ardından (yine Rusça) yargılandıkları bir askeri mahkeme tarafından Norilsk'te on yıl cezaya çarptırıldılar. Norilsk havaalanının inşasında çalıştırıldılar. Dondurucu soğuğa rağmen, tek barınak-

62 S. Ertz, "Building Norilsk", *The Economics of Forced Labor*, s. 127–50; *O vremeni, o Norilske, o sebe ... Vospominaniya*, 5 c. (Moskova, 2001–6), c. 3, s. 12; Borodkin ve Ertz, "Coercion versus Motivation", s. 77, 86–8.

63 MM, dos. 12, op. 18, bel. 2, sat. 27.



Norilsk Çalışma Kampı ve Madencilik Kompleksi (Gorlag)
Bir Norilsk mahkûmu olan Leonid Konovalov'un 1949'da çizdiği haritaya dayanmaktadır. Bu harita kamp alanlarına verilen numaralar açısından güvenilir değildir ve "infaz alanı" mahkûmların sandıkları kadar büyük olmayabilir.

ları benzer bir şekilde Norilsk'e getirilmiş başka birkaç yüz genç Ukraynalı kadınla paylaştıkları büyük bir çadırdı.[64]

Anna Darvina bir "gönüllü işçi" olarak Norilske gönderildiğinde on altı yaşındaydı ve Krasnoyarsk'ın 120 kilometre doğusuna düşen Uyar kasabasındaki bir okulda öğrenciydi. Krasnoyarsk bölgesinden Eylül 1943'te Norilsk'e götürülen bin dolayındaki sözde "Komsomol gönüllüleri"nden biriydi. "Norilsk istasyonundan büyük bir kalabalık bizi karşıladı; bir koro ve orkestra da vardı," diye hatırlıyor Anna.

> Trenden dışarıya çıktığımızda hava soğuktu. Yola ayaklarımızda sandaletlerle çıkmıştık, oysa yerler çoktan karla örtülüydü. İnsanlar çok yoksuldu. Üstlerinde paçavra giysiler vardı. Ama bize battaniyeler ve keçe çizmeler verdiler. Bizim gönüllü olduğumuzu sanıyorlardı. Onlara savaşta can veren askerlerin yetimleri olduğumuz söylenmişti. Hâlbuki hepimiz tercih şansı olmaksızın askerlerce toplanıp götürülmüştük. Bir savaş vardı ve ne kadar zayıf olsak da, ordu hepimize işçi olarak ihtiyaç duymaktaydı.[65]

Semyon Golovko Norilsk'e 1943'te vardığında on sekiz yaşındaydı. Kuzey Kafkasya'daki Stavropol bölgesinde kolektifleştirme sırasında "kulak" kategorisine sokulan ve bütün mal varlığından yoksun bırakılan bir Kazak ailesinin on bir çocuğundan ikincisiydi. Kızıl Ordu'da asker olan babası ve ağabeyi Haziran 1941'de Smolensk yakınında çarpışırken ölmüştü. Hayattaki en büyük erkek olarak ailesinin sorumluluğunu üstlenen Semyon, annesinin ve dokuz kardeşinin geçimini sağlamak üzere okulu bırakmış ve bir kolektif çiftlikte traktör şoförü olarak çalışmaya başlamıştı. Eylül 1942'de Alman ordusunun Kuzey Kafkasya'yı istila etmesi üzerine Kızıl partizanlara katıldı; ama tutsak düştüğü Almanlar ailesini kurşuna dizme tehdidiyle onu zorla yedek inzibat birliğine (*Schutzmannschaft*) aldı. Dört ay sonra yöre yeniden Kızıl Ordu'nun eline geçince, Semyon bir "düşman işbirlikçisi" olduğu gerekçesiyle tutuklandı ve Norilsk'e gönderildi. Çeşitli madenlerde ve fabrikalarda çalıştı; kısa sürede bir takım lideri ve hatta Stahanovcu oldu. Bir Gulag işçisi olarak savaşa katkısından dolayı çeşitli madalyalar kazandı.[66]

Tanınmış mineraloglardan biri olan Olga Lobaçeva 1944'te Norilsk'e gönderildi. Kocasının 1938'de tutuklanmasının ardından "karşı-devrimci ajitasyon"

64 Vasilina Dimitruk, Vera Pristupa ve Marya Treymanis'le (eö Fişçuk) mülakatlar, Norilsk, Temmuz 2004.
65 Anna Darvina'yla mülakat, Norilsk, Temmuz 2004.
66 Semyon Golovko'yla mülakat, Norilsk, Temmuz 2004.

suçundan sekiz yıl cezaya çarptırılmış ve sonunda kendisini Sibirya'daki bir çalışma kampında bulmuştu. Kamptayken doğurduğu oğlu bir yetimhaneye gönderildi. Olga 1943 sonbaharında NKVD tarafından bir uzman olarak Norilsk madenlerinde çalışmakla görevlendirildi. Krasnoyarsk'ın 350 kilometre batısına düşen Marinsk'te, Sibirya çalışma kamplarından getirilen jeologların ve diğer madencilik uzmanlarının oluşturduğu bütün kafilenin peyderpey toplanmasına kadar altı hafta hapiste kaldı. Kuzeye uzun yolculuk için Krasnoyarsk'a nakledildiğinde, zatürree olmasından dolayı bir doktor heyetince seyahate elverişsiz bulunması üzerine, 400 kilometre doğudaki Tayşet çalışma kampına gönderildi. Tayşet mahkûmlar arasında "ölüm kampı" olarak anılıyordu; çünkü ölüme terk edilen sakat ve yaşlı insanlarla doluydu. Olga oraya varışından kısa bir süre sonra NKVD tarafından tekrar listeye alındı ve zatürree olmasına karşın, acilen Norilsk'e gönderilmek üzere görevlendirildi. Mühendisler, elektrik teknisyenleri, metalürji uzmanları ve inşaat ustalarından oluşan bir kafileyle birlikte, Norilsk'e varışı hızlandırmak amacıyla Krasnoyarsk'ta özel bir NKVD uçağına bindirildi. Bir jeoloji araştırmacısı olarak çalıştığı teknik kesimde üniversiteden tanıdığı birçok arkadaşıyla yeniden bir araya geldi.[67]

Bu arkadaşlarından biri Yelizaveta Drabkina, uzun süre önce kayıplara karışmış babası Bolşevik devrimci Sergey Gusev'le Ekim 1917'de Smolni Enstitüsü'nün kantininde karşılaşan genç kızdı. Aralık 1936'da "Troçkist" olarak tutuklanan Yelizaveta, beş yıl cezaya çarptırılıp Yaroslavl hapishanesine konulmuştu. Cezası 1939'da on beş yıla çıkarılmış ve Norilsk çalışma kampına gönderilmişti. İlk üç yıl kömür madenlerinde çalıştırıldıktan sonra teknik kesime nakledilerek ithal kitapları ve kılavuzları çevirmekle görevlendirildi. Yurduna içten bağlılığından dolayı gerçek bir Stahanovcu gibi çalıştı. Kampta yaptığı işlerle Sovyet ekonomisine katkıda bulunduğu kanısındaydı. Cephedeki orduya katılmak için 1941–45 arasında dört defa başvuruda bulundu. Başvurularının hep reddedilmesine karşın, çalışkanlığından dolayı uzmanların kaldığı kesimde bir odayla ödüllendirildi. Odada görevden alınmış bir Bolşevik'in oğlu olan ve 1938'de tutuklanan kocası Aleksandr Danyets'le birlikte kalmaktaydı. Tanışıklıkları Leningrad'a kadar inen ikili, eski Norilsk komşularınca evlerinde köpek besleyen sakin bir çift olarak hatırlanıyor. Drabkina'nın maden ocağındaki bir kaza sonucunda sağırlaşması, insanlarla yakınlık kurmasını zorlaştıran bir etkendi. Çift küçük bir arkadaş çevresiyle Marx'ın ve Lenin'in kamp kütüphanesinde bulunan eserlerini incelemeye yönelik bir Marksist çalışma grubu kurmuştu, ama yabancılara karşı kuşkulu bir tutum içindeydi. Çevrenin bir üyesi

67 MM, dos. 2, op. 5 ("Hranit veçno!", metin).

1945'te tutuklandı ve daha sonra "karşı-devrimci ajitasyon" suçundan kurşuna dizildi. Çevreye NKVD adına çalışan bir mahkûmun sızdığı kuşkusuna kapılan çift, çalışma grubunu dağıtıp yeraltına geçti ve köpekle yürüyüşler sırasında mezarlığa giden yolda arkadaşlarıyla gizlice buluşmaya başladı. Gerek Yelizaveta, gerekse kocası birkaç dili iyi biliyordu. Evdeyken bitişik odadan davetsiz kulak misafirliklerine karşı bir önlem olarak aralarında Fransızca konuşuyorlardı.[68]

4

Ahmatova 1940'larm sonunda bir ara Nadejda Mandelştam'la birlikte Leningrad'da yürürken birdenbire şu saptamada bulundu: "Ömrümüzün en güzel yıllarının birçok insanın can verdiği, açlık çektiğimiz ve oğlumun angarya işlerde çalıştığı savaş dönemi olması ne kadar garip." Ahmatova gibi 1930'ların terörüne maruz kalan herkese savaş herhalde bir kurtuluş gibi gelmiş olsa gerek. Nitekim Pasternak *Doktor Jivago* (1957) romanının sonunda şöyle yazacaktı: "Savaşın beraberinde getirdiği gerçek dehşet, gerçek ölüm tehlikesi yalanın gayri insani gücüyle karşılaştırıldığında bir nimet, bir rahatlamaydı; çünkü hükümsüz sözün büyüsünü bozdu." Bu rahatlama elle tutulur düzeydeydi. İnsanların savaştan önce akıldan bile geçirilemeyen şekilde davranmalarına izin verildi. Zorunluluktan kendi inisiyatifleriyle hareket etmek durumunda kaldılar – siyasal tehlikeleri düşünmeksizin birbirleriyle konuştular ve birbirlerine yardım ettiler. Bu kendiliğinden uğraşlar yeni bir ulusal bütünlük duygusu doğurdu. Bu sebeple savaş yılları daha sonra nostaljiyle anılacaktı. Pasternak'ın sözleriyle "bir canlılık dönemi", "herkesle dayanışma duygusunun kısıtsız ve keyifli geri gelişi" olarak hatırlanacaktı.[69]

Yazar Viyaçeslav Kondratyev'e göre, bu aidiyet duygusu dönemin belirleyici özelliğiydi:

> O yıllarla gurur duyuyoruz ve cephe nostaljisi hepimize heyecan veriyor; bunun sebebi sadece akılda daima tatlı hatıralar bırakan gençlik dönemini o yıllarda yaşamış olmamız değil, aynı zamanda kendimizi kelimenin gerçek anlamında birer yurttaş olarak hissetmiş olmamızdır. Daha önce ya da daha sonra tatmadığımız bir duyguydu bu.[70]

68 RGALI, dos. 3084, op. 1, bel. 1390, sat. 1, 13; MSP, dos. 3, op. 22, bel. 2, sat. 19–21, 36–7; bel. 4, sat. 15–16; Natalya Babaylova'yla mülakatlar, Severodvinsk, Mart ve Kasım 2005; Nina Sajnova'yla mülakat, Saratov, Kasım 2004; Nina Levina'yla mülakat, Krasnoyarsk, Ağustos 2005.

69 N. Mandelstam, *Hope Abandoned* (Londra, 1989), s. 252; B. Pasternak, *Doctor Zhivago* (Londra, 1958), s. 453; O. İvinskaya, *V plenu vremeni: godi c B. Pasternakom* (Moskova, 1972), s. 96.

70 Kondratyev, "Ne tolko o svoyem pokoleniy", s. 224.

Yeniden kazanılan kişisel ve kolektif sorumluluk duygusu özellikle Alman istilasının bir sonucu olarak Stalinist rejimin altyapısının neredeyse çöktüğü ve insanların kendi olanaklarına dayanmak ve nasıl hareket edeceklerine kendi başlarına karar vermek zorunda kaldıkları 1941–43 döneminde belirgindi. O sırada bir askeri tabip olan tarihçi Mihail Gefter, söz konusu yılları "Stalinizm'in kendiliğinden tasfiyesi"nin yaşandığı bir dönem olarak nitelendiriyor:

> Gözlerimizin önünde kaderin cilvesine tabi bir kişinin ölüm karşısında beklenmedik biçimde kendi iradesine göre davranma özgürlüğüne kavuşmasıdır bu. ... Bir görgü tanığı ve tarihçi olarak şunu belirtebilirim: 41 ve 42 yıllarında Stalinizm'in kendiliğinden tasfiyesine yönelik bir süreci yaratan çok sayıda durum ve karar vardı. ... Rus olarak, Sovyet olarak kaldık, ama o yıllarda içimize evrensel insan ruhu da girdi.

Savaş yıllarını bir tıp enstitüsünde çalışarak geçiren Ada Levidova açısından, Stalinizm'in kendiliğinden tasfiyesinin yansıması iktidarın geçmişte hastaneyi resmen denetleyen Parti yetkililerinden doktorlara ve hemşirelere geçişiydi. "Görev başındaki insanların resmî makamlardan izin almaksızın can alıcı bir ölüm kalım kararı almasını gerektiren, böylece resmî kurallara aldırmaksızın harekete geçmek ya da el yordamıyla ilerlemek durumunda kaldığımız durumlar fazlasıyla karşımıza çıkmaktaydı."[71]

İnsanlar savaşta bir işe yarama duygusunu edindi ve bir farklılık yaratacağını sezdi. Bu katılım hissinden bir yurttaş özgürlüğü ve bireysel sorumluluk sezgisine vardı. Hedrick Smith 1970'lerin başlarında bir Yahudi bilimcinin evindeki bir sohbeti aktarır. Savaşın kendi kuşağı için "ömrün en güzel dönemi" olduğunu söyleyen bilimci, şaşkınlık içindeki arkadaşlarına şu açıklamayı yapar:

> Çünkü hepimiz o sırada kendimizi devletimize ömrümüzün diğer dönemlerine oranla daha yakın hissediyorduk. Bu ülke onların değil, bizimdi. Şunun ya da bunun yapılmasını isteyen onlar değil, bizdik. Bu savaş onların değil, bizimdi. Savunduğumuz şey kendi ülkemizdi, savaşı biz yürütüyorduk.

Eski bir muharip olan Kondratyev'e göre, komuta eden subayların sürekli kötü davrandığı ve kendisini bir hiç gibi görme durumuna düşürdüğü en sıradan as-

71 M. Gefter, "Stalin umer vçera ...", *Inogo ne dano* (Moskova, 1988), s. 305; VFA, A. Levidova, "Vospominaniya", metin, s. 118.

ker bile muharebe alanında saldırıya geçtiğinde kendi generali haline gelmekteydi:

> Orada sana hiç kimse emir veremez. Her şey senin kontrolün altındadır. Savunma siperinde tetik olmak zorundasın; ... aksi halde Almanlar hattı yarıp geçer. ... Kendini Rusya'nın kaderini avucunda tutuyormuş gibi ve sen olmadığında her şey farklı hale gelebilirmiş gibi hissedersin. Barış zamanında toplumumuzda hiçbir şey bireye bağlı değildi. Oysa savaşta durum değişti: Herkes zaferde kişisel katkısı olduğunu hissetti.[72]

Stalin kültünün ve Parti'nin gölgesinde büyümüş olan "1941 kuşağı" açısından bu yeni özgürlük sisteme yönelik bir şoktu. 1941'de liseden dosdoğru savaşa giden edebiyat tarihçisi Lazar Lazarev, "1941–42 askeri felaketi bizi ilk kez Stalin'i sorgulamaya yöneltti," diye hatırlıyor:

> Savaştan önce hiçbir şeyi sorgulamaz, Stalin'le ilgili her türlü propagandaya inanır ve Parti'yi adaletin timsali sayardık. Ama savaşın ilk yıllarında gördüğümüz şeyler geçmişte bize anlatılanlar üzerine düşünmeye yöneltti bizi. İnançlarımızı sorgulamamızı sağladı.[73]

Ortam Kruşçev "çözülme"sinin ilk yılı olan ve Yuliya Neyman'ın "1941" şiirini yazdığı 1956'daki değerler değişiminin habercisi gibiydi:

> O Moskova günleri... Savaşın çığları...
> Sayısız kayıplar! Aksilikler ve yenilgiler!
> Ancak o yılın yoldaşları işin doğrusunu anlatıyor:
> O ışıltılı yıl parlak bir meşale gibi alevler saçtı!
> Ufalanan sıva gibi, bahaneler birer kabuk gibi düştü,
> Sebeplerin üstü açıldı, sonuçlar ortaya çıktı;
> O karartmalar ve kamuflajlar içinde
> Yoldaşlarımızın maskesiz yüzlerini gördük.
> Ölçerken kullandığımız şüpheli mihenkler –
> Formlar, anketler, kıdem, rütbe ve yaş –
> Bir tarafa atıldı ve doğruyu ölçer olduk artık:

72 H. Smith, *Russians* (Londra, 1976), s. 369; V. Kondratyev, "Paradoks frontovoy nostalgiy", *Literaturnaya gazeta*, 9 Mayıs 1990, s. 9.

73 Lazar Lazarev'le mülakat, Moskova, Kasım 2003.

O yıl mihengimiz cesaretti, sadakatti.
Ve de bütün bunları yaşayıp gören bizlerin
Bizlerin belleğinde hâlâ dipdiri ve kutsal duruyor,
Saatler, çatılar ve yaylım ateş balonları,
Moskova'nın patlamaya hazır kargaşası,
Kamuflaj giysilerine bürünmüş binalar,
Hava akınlarının ve sirenlerin senfonisi –
Çünkü o zaman gerçeklik kazandı nihayet
Yurttaşlık gururumuz, saf ışıltılı gururumuz.[74]

Yurttaşların yeni özgürlüklere kavuşmalarıyla, Parti'nin ve Stalin kültünün ideolojik etkisi kaçınılmaz olarak zayıfladı. Savaş yıllarında üye sayısının neredeyse ikiye katlanmasına karşın, Parti savaş öncesindeki devrimci ruhunu büyük ölçüde yitirdi; çünkü en kararlı Bolşevikler 1941–42 çarpışmalarında can verdi. 1945'e varıldığında Parti'nin 6 milyon üyesinin yarısından fazlası silahlı kuvvetlerde silah altındaydı ve bunların üçte ikisi Parti'ye savaş sırasında katılmıştı. Bu taban 1930'ların Stalinist Parti yapısından önemli ölçüde farklıydı: Daha pragmatikti, ideolojik düzeyi (ve hatta Marksist-Leninist ideolojik eğitimi) düşüktü, dünyaya sınıfsal açıdan bakmaya daha az eğilimliydi ve bürokrasi karşısında sabırsızdı.[75] Yeni ruh halinin özeti *Pravda*'nın Haziran 1944'te, Parti'nin savaş öncesi ilkelerine keskin bir tezatla, "her Parti üyesinin kişisel nitelikleri"ni sınıfsal kökeninden ya da ideolojik doğruluğundan ziyade "savaştaki uğraşlara pratik katkısı"na göre değerlendirmek gerektiğini ileri sürmesiydi. Parti'ye ordu saflarından katılan Lazarev'e göre, Bolşevik ideolojisi savaşta neredeyse hiç rol oynamadı, Stalin kültünü ve Parti'yi öne çıkaran savaş öncesi sloganlar gücünü ve anlamını büyük ölçüde yitirdi:

> Askerlerin "Stalin İçin!" diye bağırarak saldırıya geçtiği yolunda bir efsane var. Oysa gerçekte asla Stalin adını ağzımıza almazdık ve muharebeye girince "Anayurt İçin!" diye bağırırdık. Öbür savaş naralarımız müstehcen sözlerdi.

Savaşla birlikte Stalin karşıtı tamamen yeni bir tekerleme ve şarkı repertuarı ortaya çıktı. 1942'ye ait bir örnek şöyleydi:

74 P. Blake ve M. Hayward (ed.), *Dissonant Voices in Soviet Literature* (New York, 1962), s. 164–7 (çev. Walter Vickery).

75 Savaşta Parti'nin ideolojik eğitim merkezlerinin çöküşü için *bak.* R. Brody, *Ideology and Political Mobilization: The Soviet Home Front During World War II* (Pittsburgh, 1994), s. 24–6.

> Değerli Yosif Stalin!
> Elinden çıktı Tallin!
> Bize yedirdiğin zıkkım!
> Leningrad'ın düşmesi yakın![76]

Birçok insan savaşla birlikte rejimden korkmaktan kurtuldu. Ömründe belki de ilk ve son kez davranışının siyasal sonuçlarına bakmaksızın hareket etmeye yöneldi. Herkesin dikkati savaşın "gerçek dehşet"i üzerinde toplanırken, NKVD'nin elinden çekilecek olası terör bir şekilde daha az tehdit edici ya da genel mücadele içinde daha kolay baş edilebilir göründü. Hedrick Smith tarafından aktarılan sohbette, Yahudi bilimci savaş yıllarındaki şöyle bir olayı anlatır:

> Kazan'da odamda uyuyordum. ... Gece yarısı Çeka'dan birisi gelip beni uyandırınca hiç korkmadım. Bir düşünün! Kapımı gece yarısı çalıp beni utandırıyor ve ben korkmuyorum. Otuzlu yıllarda bir Çeka görevlisi bunu yapmış olsaydı, dehşete düşerdim. Böyle bir olay savaştan sonra, Stalin'in ölümünden hemen önce başıma gelseydi, aynı ölçüde ürkütücü olurdu. ... Ama o zamanlar, yani savaş sırasında kesinlikle korkum yoktu. Tarihimizin benzersiz bir dönemindeydik.[77]

Yeni özgürlük duygusu önemli bir ölçüde rejimin 1941'den sonra siyasal ve hatta dinsel mekanizmaları gevşetmesinin bir sonucuydu. Bu durumdan "halk düşmanları"nın çocukları özellikle yararlandı. Savaş döneminin acil ihtiyaçlarını karşılayacak alanlarda çalışmaya istekli ya da uygun olmaları durumunda, bozuk sicilleri savaştan önceki gibi pek büyük bir engel değildi. Her ne kadar resmî bir politika olmasa da, pragmatik yetkililerin iş için başvuranların sosyal geçmişini ve gerekli öğrenim düzeyinde olmamasını görmezlikten gelmeleri yaygın bir uygulamaydı.

Yevgeniya Ştern Moskova'da Bolşevik bir ailenin çocuğu olarak 1927'de doğdu. Babası "Alman casusu" olduğu gerekçesiyle tutuklandıktan iki yıl sonra kurşuna dizildi. Annesi ise Kolima çalışma kamplarında beş yıl cezaya çarptırıldı. Bunun üzerine küçük kız Sibirya'nın Altay bölgesindeki ninesinin yanına gönderildi. 1943'te Moskova'ya dönüp halasının yanına yerleşti. Dışarıdan bir öğrenci olarak derslere devam etmesine izin verilen okuldaki öğretmenleri, yeteneklerinin farkına varıp onu korudular. Yevgeniya 1944 yazında bir gün Moskova Üniversitesi'nin yanından geçerken, lise öğrencilerini Fizik Fakültesi'ne baş-

76 Merridale, *Ivan's War*, s. 141;Werth, *Russia at War*, s. 943; *Pravda*, 24 Haziran 1944, s. 2; Lazar Lazarev'le mülakat, Moskova, Kasım 2003; MSP, dos. 3, op. 30, bel. 2, sat. 23.
77 Smith, *Russians*, s. 370.

vurmaya çağıran bir duyuru gördü. Aslında hiç hoşlanmadığı fizikte pek başarılı değildi, ama Sovyetler Birliği'nin en saygın üniversitesine girme fırsatının tepilemeyeceğini anladı. Halasının da teşvikiyle şansını denemeye karar verdi. "Daha on altı yaşındaydım," diye aktarıyor Yevgeniya.

> [Başvuru işlemi çerçevesinde doldurulması zorunlu olan] ankette anne babamın tutuklanmış olduğunu belirtmedim. Babamın öldürüldüğünü yazdım. ... Her halükârda beni alacakları kanısındaydım; çünkü fizik öğrenimi görmek isteyen yeterli sayıda kişi yoktu ve o sırada, yani 1944'te fizikçilere acil ihtiyaç vardı.[78]

Savaş yılları sosyal kökenini gizleme yolunu öğrenen "kulak" kızı Antonina Golovina'ya benzer fırsatlar sundu. Antonina'nın tutkusu Leningrad'daki Tıp Enstitüsü'nde öğrenim görmekti. Oraya 1941'de başvurdu; ama lise notlarının kesinlikle yeterli düzeyde olmasına karşın kabul edilmedi. Ona göre, büyük olasılıkla bunun gerekçesi kuşkulu sosyal kökeniydi. Savaşın başlamasıyla kuşatma altına giren Leningrad'a ilişkin düşleri son buldu. Antonina bir süre Pestovo'daki köy okulunda yardımcı öğretmen olarak çalıştıktan sonra, 1943'te Sverdlovsk Üniversitesi'ne başvurdu. Orada öğrenci olan eski bir okul arkadaşı, doktorlara ihtiyaç duyulması ve üniversitenin kabul kurallarını gevşetmesi nedeniyle Tıp Fakültesi'ne alınabileceğini çıtlatmıştı. Nitekim "kulak" kökenine rağmen, üniversiteye kabul edildi. Kısa sürede fakültenin en iyi öğrencileri arasına girdi. Sosyal kökenini gizli tutan profesörlerinden tam destek gördü. "Hayatımda ilk kez değerimden dolayı ilerlememe fırsat verildi," diye belirtiyor anılarında. Leningrad kuşatmasının Ocak 1944'te kaldırılmasından sonra, Antonina öğrenimini sürdürmek üzere Leningrad Pediatri Enstitüsü'ne başvurdu. Leningrad'da kalmak için pasaportu yoktu ve Sverdlovsk'taki hocalarının sıcak destek mektuplarına karşın, "kulak" kökeni normalde elenmesine yol açacak bir engeldi. Ama Leningrad'ın kuşatmayla yetim kalan on binlerce hasta ve sorunlu çocuğun bakımı için pediatri uzmanlarına büyük ihtiyacı vardı. Antonina'nın enstitüye alınmasını tavsiye eden yetkiliye göre, "o zamanda böyle bir öğrenciyi reddetmek günah" olurdu. Leningrad'da kalacak bir pasaportunun olmaması nedeniyle enstitüye resmen kaydedilemeyen Antonina, *resen* öğrenim gören ve bir bodrum odasında barınan ("yabancı sınıf kökenli") on dört "kaçak"tan biri oldu. Bu konumuyla burs alması, kütüphane kitaplarını dışarıya çıkarması ya da öğrenci kafeteryasında yemek yemesi mümkün değildi. Geçimini sağla-

78 MM, dos. 12, op. 25, bel. 2.

mak için akşamları kaçak olarak garsonluk yaptı. Nihayet 1945'te yasal bir dayanak bulunarak pasaport verilen on dört öğrenci enstitüye kaydedildi. Pragmatik bir komünist olan enstitü müdürü kentin ihtiyaçlarının acilen öğrenci yetiştirmeyi gerektirdiğinde ısrar ederek, onlar adına Leningrad Parti Komitesi'ne başvurmuştu. Antonina açısından bu resmî tanıma, güvenini arttıran önemli bir etken oldu. Savaştan önce duyduğu ağır korkuyu kısmen gidererek, Sovyet rejiminin niteliği ve ailesi açısından doğurduğu sonuçlar üzerine daha eleştirel düşünmesini sağladı.[79]

Rejimin dinsel alandaki ödünleri de kapsamlı sonuçlar doğurdu. Kilise üzerindeki denetimin gevşemesi 1943'ten çoğu ödünün geri alındığı 1948'e kadar dinsel yaşamda çarpıcı bir canlanmayı getirdi. Yüzlerce kilise yeniden açıldı, müdavimlerin sayısı yükseldi ve dinsel nikâh, vaftiz ve cenaze törenleri yaygınlaştı.

İvan Bragin'in ailesinin kiliseyle güçlü bağlantıları vardı. Akrabaları arasında birkaç rahip vardı ve karısı Larisa da bir rahip kızıydı. Ailenin "kulak" sayılarak mal varlığından yoksun bırakıldığı ve Krasnokamsk'a sürgün edildiği 1930'larda bu bağlantılar sıkı biçimde gizli tutuldu: İvan ve Larisa kiliseye gitmeyi ve haç takınayı bıraktı, ikonlarını bir sandığa sakladı; geleneksel olarak ikonların konulduğu kapı girişinin yukarısına bir Stalin portresi astı. Çocuklarını Öncüler örgütüne girmeye ve kuşkuları uzaklaştırmak amacıyla din karşıtı kampanyalara katılmaya özendirdi. Ama aile 1944'ten sonra dinsel alışkanlıklarına dönmeye başladı. Köylülerin bir tank için para toplaması karşılığında 1944'te yeniden açılmasına izin verilen yakındaki bir köy kilisesinde çocukların hepsi vaftiz edildi. Larisa en değerli ikonunu sandıktan çıkardı ve odanın bir köşesine bir perdeyle yarı yarıya örtülmüş olarak astı. Odaya girerken ya da çıkarken ikon önünde haç işareti yapar oldu. Kızı Vera bu süreci şöyle aktarıyor:

> Yavaş yavaş yortuları kutlamaya başladık. Bize bunların önemini anlatan annem, savaş ortamındaki güçlüklere karşın her yortuda özel bir yemek pişirirdi. Bize her zaman şöyle derdi: "Soframızda yemek varsa apukuryadayız demektir. Hiç yemek yoksa büyük perhizdeyiz demektir." Noel, Epifani, Tebliğ, Paskalya ve Teslis yortularını kutlardık.[80]

Savaş yıllarının belki de en çarpıcı yönü yeni ifade özgürlüğüydü. İnsanlar akrabalarının yok oluşundan açıkça söz etmeye, daha önce düşünülemeyecek bi-

79 MSP, dos. 3, op. 14, bel. 2, sat. 46–53, 87–90; bel. 3, sat. 27–33.
80 MP, dos. 4, op. 11, bel. 2, sat. 10, 34–7.

çimde duygu ve düşüncelerini belirtmeye, siyasal tartışmalara girmeye başladılar. Savaşın getirdiği belirsizlikler ve bu arada Sovyet iktidarının sallantıya girişi siyaset üzerine konuşma ve hatta rejimi eleştirme yönündeki korkuyu ortadan kaldırmıştı.

Vera Pirojkova anılarında 1942'de memleketi Pskov'a döndüğünde gördüğü ortamı şöyle nitelendirir: "Herkes siyaset üzerine açıkça konuşuyordu, hem de hiç korkmadan." Cephedeki bir Kızıl Ordu subayının karısı olan yirmi iki yaşındaki bir kadın ile "ateşli bir anti-komünist" olan on yedi yaşındaki kız kardeşi arasında geçen bir münakaşayı aktarır. Abla çalışma kamplarından haberdar olduğunu inkâr edince, küçük kardeş alaycı bir tavırla "Demek bilmiyordun, öyle mi?" der. "Bütün ülkenin kamplardan haberi varken, senin haberin yoktu, ha? Bilmek istemiyordun, subayının arkasına saklanıyordun ve her şey yolundaymış gibi kendini kandırıyordun." Bir başka vesileyle küçük kardeş bir dizi akrabanın savaştan önce iş bulamamasına karşın, işsizlik sorunundan haberdar olmadığını ileri süren ablasını eleştirir. "Nasıl haberin olabilirdi ki? Evlendikten sonra aileni tamamen unuttun ve fakirlerin ne durumda olduğuna aldırmadın." Vera ablanın kocasının aileyle birlikte yaşadığı savaş öncesinde, sırf ihbar edilme korkusundan bile olsa, hiç kimse böyle serbestçe konuşmaya cesaret etmediği yorumunda bulunur.[81]

Gıda kuyrukları siyasal tartışma ve yakınma için özellikle verimli bir zemindi. Orada kızgınlık ve hayal kırıklığı insanları birleştirerek, onlara açık konuşma cesaretini verirdi. (Muhbirlerin ve polislerin sıkça kuyruklara uğramasının sebebi buydu.) Nisan 1942'de Moskova'daki dükkânların dışında çeşitli kuyrukları izleyen bir muhbir, "Stoklar tükendiğinde anti-Sovyet görüşler açıkça dile getiriliyor," diye bildirmişti. Bir gazyağı kuyruğundaki yaşlı bir adamın şöyle dediği duyulmuştu: "Parti asalakları her yerde var. Orospu çocukları! Onlar her şeye sahipken, biz işçiler ipe çekilecek boyunlarımızdan başka hiçbir şeye sahip değiliz." Bir kadın bu sözlere şunu eklemişti: "İşte bu yüzden berbat durumdayız." Başka bir Moskova kuyruğunda muhbirler şu sohbeti rapor etmişti:

> DRONİN [bir asker]: Şu anda 1929'dan önce olduğu gibi yaşasak daha iyi olurdu. Kolhoz politikasını uygulamaya koymalarıyla birlikte her şey ters gitti. Kendime soruyorum. Ne uğruna savaşıyoruz? Savunulacak ne var ki?
>
> SİZOV [bir asker]: Birer köle olduğumuzu ancak şimdi anlıyorum. Bi-

81 V. Pirojkova, *Poteryannoye pokolenye* (St Petersburg, 1998), s. 154.

zim için iyi şeyler yapmaya çalışan [Bolşevik lider] Rikov gibi insanlar vardı, ama onu bertaraf ettiler. Bizi düşünen başka bir kişi çıkar mı artık acaba?

KARELİN [bir marangoz]: Bize bütün Almanların hırpani ve bitli olduğunu anlattılar. Oysa Mojaysk yakınındaki köyümüze geldiklerinde, her gün et yediklerini ve kahve içtiklerini gördük...

SİZOV: Hepimiz açız, ama komünistler her şeyin yolunda olduğunu söylüyor.[82]

Diller dikkate değer bir ölçüde açıldı. Roza Novoseltseva anılarında 1942'de Moskovalı bir ayakkabı tamircisiyle karşılaşmasını aktarır. Anne babasının tutuklanmasından beş yıl sonra başkente henüz yeni dönmüştü. Bu tutuklamadan dolayı Sovyet rejimini gerçek anlamda hiç sorgulamış değildi. Anne babasının suçsuzluğuna inanmasına karşın, 1938'de bizzat ifade ettiği gibi "temizlenmesi gereken yabancı unsurlar"ın, yani "halk düşmanları"nın gerçekten var olduğunu kabul etmeye yatkındı. Ama söz konusu ayakkabı tamircisine uğramasından sonra görüşü değişti. Adam onun ayakkabılarını tamir ederken, bir yandan da ülkenin başındaki bütün dertlerden sorumlu tuttuğu Sovyet hükümetine küfürler yağdırdı ve ona 1930'larda haksız yere tutuklanışının hikâyesini anlattı. Besbelli ki Roza gibi hiç tanımadığı bir yabancıyla bu şekilde konuşmanın tehlikelerine aldırdığı yoktu. Bu şekilde açık konuşması daha önce böyle bir durumla hiç karşılaşmamış olan Roza'yı hayatında ilk kez "durup bu şeyler üzerine düşünme"ye yöneltti.[83]

Ordu safları da eleştiri ve tartışmanın önemli bir alanıydı. Askerlerin cephede oluşturduğu küçük silah arkadaşlığı grupları konuşmak için güvenli bir ortam yarattı. "Yönetime küfürler savururduk," diye hatırlıyor eski muhariplerden biri. "Niçin hiç uçak yoktu? Yeterli top mermisi niçin yoktu? Bütün o kargaşanın sebebi neydi?" Başka bir muharip de askerlerin akıllarından geçenleri söylemekten dolayı baskıya uğrama korkusu duymadıklarını aktarıyor: "Buna pek aldırmazlardı. ... Ölüm riski altında yaşayan askerlerin hiçbir şeyden korkusu yoktu." Lazar Lazarev 1945 ilkbaharında cepheden dönerek bir süre Kuybışev'deki bir hastanede kalmıştı:

Bütün askerler gibi, 1945'te benim çenem de düşüktü. Aklımdan ne geçerse aynen söylerdim. Orduda bir rezalet olarak bulduğum şeylerden söz

82 TsAODM, dos. 1870, op. 3, bel. 1, sat. 15–17; bel. 3, sat. 33–4.
83 MM, dos. 12, op. 21, bel. 2, sat. 31–2.

> ederdim. Hastanedeki doktor "dilimi tutmam" konusunda uyarınca şaşırdım; çünkü Sovyet devleti için savaştığıma göre, diğer askerler gibi konuşma hakkımın olduğunu düşünüyordum. ... Köylerden gelen askerlerin kolektif çiftliklerden yakınışını ve savaş kazanıldıktan sonra hepsini ortadan kaldırma gereğinden söz edişini sıklıkla işitirdim. Konuşma özgürlüğü öyle bir düzeydeydi ki, buna benzer görüşleri uluorta dile getirmek tamamen normal sayılıyordu.[84]

Bu tarz konuşmalardan yeni bir siyasal bütünlüğün ana hatları belirmeye başladı. İnsanlar arasında artan güven ve etkileşim yeni bir yurttaşlık anlayışını ve ulusal birlik duygusunu doğurdu. Bu dönüşümün özünde değerlerdeki temel bir değişim yatmaktaydı. Savaştan önce genel güvensizlik havası öylesine ağırdı ki, Parti'nin yönlendirmesi olmaksızın hiçbir bütünlüğün kendi başına ortaya çıkması mümkün değildi; bütün yurttaşlık görevleri devletten gelen emirler olarak yerine getirilirdi. Ama savaşta yurttaşlık görevleri somut bir şeye, ülkeyi savunmaya yönelikti; bu da insanları devlet denetiminden bağımsız olarak bir araya getirdi ve bir dizi yeni kamusal tutumlar yarattı.

Değişime işaret eden birçok insan vardı. Yazar Prişvin 1941'de güncesine not ettiği üzere, "savaşın başlamasıyla insanların daha sevecen hale geldiği, herkesin anayurt için duyulan korkuda birleştiği" kanısındaydı. Ayrıca sınıf ayrımlarının savaşta ortaya çıkan ulusal ruhla silindiği görüşündeydi. "Aslında 'halk'ın gözle görülür bir şey değil, hepimizin içindeki derin bir şey olduğunu ancak şimdi anlamaya başlıyorum," diye yazdı 1942'de. "Köylülerden ve işçilerden çok daha fazlasını, hatta Puşkin, Dostoyevski ya da Tolstoy gibi yazarlardan çok daha fazlasını ifade eden 'halk' hepimizin içinde olan bir şeydir." Bazıları da savaş dönemindeki bu ulusal birliği işyerindeki yeni bir dayanışma duygusu olarak yaşadı. Ada Levidova anılarında Leningrad'da çalıştığı tıp enstitüsünün personeli arasında eski mesleki hiyerarşileri aşan yeni bir "yakınlık"tan şöyle söz eder:

> Enstitü yuvamız haline geldi. Profesörler ile sıradan görevliler arasındaki sınırlar ortadan kalktı. Bizi birbirimize çok yakınlaştıran bir ortak dava duygusu, enstitüye, hastalara, meslektaşlarımıza dönük bir ortak sorumluluk vardı. Bu demokrasi ruhu (tam ifadesi bu), bir aile olduğumuz duygusu, Leningrad kuşatmasından sağ kurtulan herkesin paylaştığı bir şeydi. Savaştan sonra da içimizde kaldı.

84 E. Zubkova, *Russia After the War: Hopes, Illusions and Disappointments, 1945–1957* (Londra, 1998), s. 17; "Voyina, kotoruyu ne znali: iz dnevnika, prokommentirovannogo samim avtorom 45 let spustya", *Sovetskaya kultura*, 5 Mayıs 1990, s. 4; Lazar Lazarev'le mülakat, Moskova, Kasım 2003.

Bir piyade müfrezesinin komutanı savaşın kendisini insani değerleri ve ilişkileri üzerine yeniden düşünmeye yönelttiğini aktarıyor:

> Cephede insanlar başkalarının en önemli niteliklerini kısa sürede keşfederdi. Savaş sadece gücün değil, insanlığın da bir sınavıydı. Alçaklık, korkaklık ve bencillik hemen açığa çıkardı. Düşünce düzeyinde olmasa bile içgüdüyle insani hakikatler çok kısa sürede anlaşılırdı – barış zamanında öğrenilmesi yılları alan ve hatta bazen hiç öğrenilemeyen hakikatlerdir bunlar.

Savaşın birçok kimseye bir tür manevi arınma, önceki yıllarda her türlü siyasal tartışmayı boğmuş olan "yalanın gayri insani gücü"nden sert bir sıyrılma gibi görünmesi şaşırtıcı değildir. "Savaş bizi değerlerimizi ve önceliklerimizi yeniden düşünmeye yöneltti," diye yorumlar Lazarev. "Bizlerin, sıradan askerlerin farklı türden bir hakikati görmesini, hatta yeni bir siyasal gerçekliği hayal etmesini sağladı."[85]

Bu yeniden düşünme savaşın sonunun yaklaşması ve geniş Sovyet ordusunun büyük bir bölümünün, askerlerin farklı yaşam tarzlarını gördüğü Avrupa'ya girmesiyle daha da yaygınlaştı. Sovyetler Birliği 1944 başlarında Doğu Cephesi'ne 6 milyon kişilik bir orduyu, yani Alman ordusunun iki katını aşan bir gücü yığmıştı. Haziran 1944'te Müttefiklerin Kuzey Fransa'ya yönelik harekâtı tam başlattığı sırada, Kızıl Ordu Beyaz Rusya Cephesi'nin büyük bölümünde Alman kuvvetlerine karşı saldırıya geçti; Minsk'i 3 Temmuz'da geri aldıktan sonra Litvanya'yı aşarak Ağustos sonuna doğru Prusya sınırına ulaştı. Bu arada Ukrayna Cephesi'ndeki Sovyet askerleri Doğu Polonya'yı hızla geçerek Varşova üzerine yürüdü. Alman kuvvetlerinin kısa sürede çöktüğü güneyde Romanya'ya ve Bulgaristan'a giren Kızıl Ordu Eylül 1944'te Yugoslavya'ya vardı. Sovyet ilerleyişi amansızdı. Ocak 1945'in sonuna varıldığında, Ukrayna Cephesi'ndeki askerler Silezya içlerine sızarken, Jukov komutasındaki Beyaz Rusya Cephesi kuvvetleri Oder Nehri'ne ulaşmış ve Berlin'e görüş alanına girecek kadar yaklaşmıştı.

Sovyet askerleri arasında daha önce Avrupa'yı görmüş olanlar neredeyse yok gibiydi. Çoğunluğu Sovyet kırsal kesiminin dar dünya görüşleri ve görenekleriyle ve dış dünyaya ilişkin propagandanın şekillendirdiği bir hayal gücüyle orduya ka-

85 M. Prişvin, *Sobranye soçinenij*, 8 c. (Moskova, 1986), c. 8, s. 392, 435–6; VFA, A. Levidova, "Vospominaniya", metin, s. 119; S. Guskov, *Esli ostanus jiv* (Moskova, 1989), s. 215; Lazar Lazarev'le mülakat, Moskova, Kasım 2003.

tılmış köylü gençlerdi. Karşılarına çıkacak ortama hazırlıklı değildi. "Avrupa'nın ve bizim Sovyetler Birliği'nin yaşam standartları arasındaki tezat duygusal ve psikolojik bir şok yarattı ve milyonlarca askerin dünyaya bakışını değiştirdi," diye gözlemde bulunmuştu Simonov. Askerler sıradan insanların daha iyi evlerde yaşadığını, savaşa ve Kızıl Ordu'nun yağmasına rağmen dükkânların daha bol mallarla dolu olduğunu, Almanya'ya giderken yanından geçtikleri özel çiftliklerin harap halde bile Sovyet kolektif çiftliklerinden çok üstün olduğunu gördüler. Hiçbir propaganda gözlerinin önündeki olguları hiçe saymalarını sağlayamazdı.

Batı dünyasıyla karşılaşma askerlerin kendi ülkelerinde geleceğe dönük beklentilerini şekillendirdi. Köylü askerler savaşın sonunda kolektif çiftliklerin ortadan kaldırılacağına kanaat getirdi. Ordu içinde çoğu Jukov'un askerlere verdiği sözlere dayanan bu türden birçok söylenti vardı. Askerlerin ailelerine gönderdikleri bir milyon dolayında mektupla aktarılan bu beklentiler kırsal kesime yayılarak, kolektif çiftliklerde bir dizi köylü grevine yol açtı. Bazı askerler kiliseleri yeniden açma, daha fazla demokrasi tanıma, hatta Parti sistemini tepeden tırnağa sökme gereğinden söz etmekteydi. Sinema yönetmeni Aleksandr Dovjenko anılarında bir "Sibiryalı delikanlı" olan asker şoförüyle Ocak 1944'teki bir konuşmasını aktarır. "Hayatımız berbat," demişti şoför. "Anlayacağınız, hepimiz hayatımızda değişiklikler ve düzelmeler olmasını bekliyoruz sadece. Hepimizde bu beklenti var. Herkeste var. Herkesin bunu söylememesine bakmayın siz." Dovjenko daha sonra güncesine "Duyduğum şeyler karşısında şaşırdım," diye not düşmüştü. "İnsanların başka tarzda bir hayata muazzam bir ihtiyacı var. Bunu her yerde duyuyorum. Duymadığım tek yer liderlerimizin bulunduğu ortamlar."[86] Subaylar ordudaki bu reform akımının ön safındaydı. Sovyet sistemine dönük eleştirilerini ve değişim umutlarını açıkça ifade ediyorlardı. Bir teğmen 1945'te Sovyet devlet başkanı Mihail Kalinin'e gönderdiği mektupta, "Yüksek Sovyet Prezidyumu'nun bir sonraki toplantısında gündeme getirmesini istediği bir dizi mülahaza"yı bildirdi. Polonya'daki Nazi ölüm kampı Maidanek'i gezmiş ve Almanya'da diktatörlüğün sonuçlarını görmüş bir subay olarak, içinde Maidanek'ler bulunduğunu söylediği Sovyetler Birliği'nde keyfi tutuklamalara ve hapsetmelere son verilmesini ve emrindeki askerlerin anlatımlarından bir felaket olduğunu bildiği kolektif çiftliklerin dağıtılmasını talep etti. Mektubunda askerlerinin devlet başkanına iletilmesini istediği daha küçük çapta başka şikâyetlerden oluşan bir listeye de yer verdi.[87]

86 GARF, dos. 9041, op. 2, bel. 202, sat. 8; RGASPI, dos. 558, op. 11, bel. 868, sat. 56; dos. 17, op. 122, bel. 122, sat. 27–30; *Pravda*, 11 Eylül 1989.

87 GARF, dos. 7253, op. 16, bel. 79, sat. 173; Merridale, *Ivan's War*, s. 292–3.

Parti liderleri bütün bu adamların reformcu fikirleriyle dönüşünden anlaşılır bir kaygı duymaktaydı. Dönüp tarihe bakmayı umursayanlar için, 1812–15'te Napolyon'a karşı yürütülen savaşla apaçık bir paralellik vardı; cepheden dönen subayların beraberlerinde Çarlık Rusya'sına getirdikleri Batı Avrupa'ya özgü liberal düşünce 1825 Dekambrist ayaklanmasına ilham kaynağı olmuştu. Nitekim İkinci Beyaz Rusya Cephesi'nde Şubat 1945'teki bir konferansa katılan siyasal militanlar Batı'nın zararlı etkisine karşı koyacak çabalar gösterilmesi çağrısında bulundu:

> 1812 savaşından sonra askerlerimiz gördükleri Fransız yaşam tarzını Çarlık Rusya'sının geri yaşam tarzıyla karşılaştırdılar. O sırada Fransız etkisi ilericiydi. ... Dekambristler çarlık diktatörlüğüne karşı mücadele etme gereğini kavradılar. Ama günümüzde durum farklıdır. Doğu Prusya'nın malikâneleri bazı kolektif çiftliklerimizden belki daha iyi olabilir. Bu izlenim geri bir kişiyi sosyalist ekonomiye karşı özel mülkiyetten yana bir sonuca varmaya yöneltebilir. Oysa böyle bir şey geriye gidiştir. Dolayısıyla bu zihniyete karşı acımasız bir mücadele yürütülmelidir.[88]

Bu Batılı fikirlerin 1945'te yarısından fazlası orduda hizmet veren Parti üyelerine etkisi konusunda özellikle bir endişe vardı. Parti önderliğine göre, onların terhis edilmesi sivil kuruluşlara siyasal reform yönündeki tehlikeli liberal kavramları kaçınılmaz olarak bulaştıracaktı.

Aslına bakılırsa böyle fikirler siviller arasında, özellikle de siyasallaşmış ve eğitimli kesimlerde zaten yayılmaktaydı. Britanya ve ABD'yle ittifak savaşın bitiminden çok önce Sovyet toplumunu Batı etkisine açmıştı. Dışa kapalı yıllardan sonra Sovyet kentlerine Hollywood filmleri, Batılı kitaplar ve Amerika'yla Ödünç Verme-Kiralama anlaşması çerçevesinde ithal edilen mallarla doldu. Milyonlarca insan gerçekte olduğu biçimiyle Batı'daki hayatın tadına bir ölçüde vardı – bu belki Hollywood'un gösterdiği kadar ideal değildi, ama Sovyet propagandasının 1930'larda aktardığı iç karartıcı görüntülerden de çok uzaktı. Moskova'nın caddelerinde lokantaların ve ticari mağazaların yeniden belirmesi, NEP benzeri bir şeyin belki geri gelebileceği izlenimini uyandırdı. Bütün bunlar savaş bittiğinde Sovyetler Birliği'ndeki hayatın daha kolay ve Batı'ya daha açık olacağı beklentisini körükledi. Yazar ve propaganda uzmanı Vsevolod Vişnevski 1944 yazında Dış Kültürel İlişkiler Derneği'ndeki bir konuşmasında bunu şöyle ifade etmişti:

88 Senyavskaya, "Duhovnyi oblik", s. 49–50.

> Savaş bittiğinde hayat çok hoş olacak. ... Epeyce gidiş gelişler ve Batı'yla birçok temas olacak. Herkesin istediği şeyleri okumasına izin verilecek. Öğrenci takasları olacak ve Sovyet yurttaşlarının yurtdışına çıkışı kolaylaştırılacak.

Siyasal reform düşünceleri aydınlar arasında sansür korkusu olmaksızın (ve belki de savaş bitinceye kadar insanların çarpışmasını sağlayacak böyle teşvikler sunmaya teşne Parti önderliğinin onayıyla) açıkça tartışılmaya başlandı. "Geniş bir aydın çevresi liberalleşmeden yanaydı," diye aktarıyor anılarında Simonov. "Genel bir ideolojik iyimserlik havası vardı." Bu çevrelerdeki çoğu kimse için liberalleşme devletle reform konusunda bir "diyalog" demekti. Çok az insan komünist diktatörlüğe açıkça karşı çıkmaya hazırdı, ama birçoğu sistemin kendi içinde açılmasına elverecek biçimde siyasal karar alma sürecine daha büyük çapta katılmayı istemekteydi. Şair David Samoylov'un sözleriyle şöyle bir yaklaşım vardı:

> Zihniyetimize göre yurttaşlık görevinin esası yararlılığına inandığımız siyasal misyonlara hizmet etmekti. ... Bir yurttaşlık misyonu üstlendiğimizde, devletten dürüstlük görmeyi hak ettiğimiz anlayışındaydık. ... Devletin düşüncelerini bize açıklaması ve bizi kararlarının akıllıca olduğuna inandırması gerekirdi. Devletin yapmak istediği her şeyin aptal uygulayıcıları olmayı kesinlikle istemiyorduk.

Ekonomik reform bile kabul edilebilir bir tartışma konusuydu. Sovyetler Birliği'nin en büyük araba üreticisi olan Moskova'daki Stalin Fabrikası'nın müdürü İvan Lihaçyov, işçileri daha yüksek ücret dereceleri aracılığıyla teşvik etmek üzere sanayi ekonomisine daha fazla yerel finansal özgürlüğe dayalı bir iç piyasa unsurunu katma fikrini ortaya attı –planlı ekonominin temel niteliğini değiştirecek bir programdı bu. Bazı ekonomistler de planlama sistemini açıkça eleştirdi ve savaştan sonra üretimi canlandırmak amacıyla piyasaya dönüşü önerdi.[89] Bu kamusal açıklık ortamında insanlar özel yaşamlarında da Sovyet rejiminin ilkelerini ve değerlerini sorgulama cesaretini buldu.

Savaştan önce genç bir Stalinist olan Elga Torçinskaya anılarında siyasal inançlarını gözden geçirmesine yol açan belirli bir olayı aktarıyor. Bir Komsomol militanı olarak 1941'de Leningrad'ın savunulmasında bir grup üniversite öğrencisiyle birlikte kentin dışına hendek kazmaya gönderilmişti. Siperlerde yatıp kal-

89 T. Dunmore, *Soviet Politics 1945–53* (Londra, 1984), s. 129; Zubkova, *Russia After the War*, s. 94; Bordiugov, "The Popular Mood", s. 66, 68.

kan öğrencilerden biri bu koşullardan pek memnun kalmadığı için takım liderine şikâyette bulundu. Liderin tepkisi ise onu cezalandırmak, korkutmak ve sonunda bir Komsomol toplantısında açıkça suçlamak oldu. Öğrenci tutuklanıp hapishaneye atıldı. Elga açısından bu sindirme davranışı bir uyanış anı oldu. Babası 1937'de tutuklandığında, onun mutlaka yanlış bir şey yaptığını varsaymış, rejimin "halk düşmanları" konusundaki propagandasına inanmıştı. Oysa şimdi insanların sebepsiz yere tutuklandığını görmekteydi. Arkadaşının tutuklanışını bir grup öğrenciyle birlikte protestoya kalkışması bir işe yaramadı. O andan itibaren Komsomol'a ve Parti'ye farklı bir açıdan bakmaya, artık demokratik kurumlar olarak değil, yetkilerini kötüye kullanan kapalı elit zümreler olarak görmeye başladı. Komsomol'dan istifayı düşündü ve toplantılarına katılmayı bıraktı. Yeni algılamaları Leningrad kuşatması boyunca kaldığı komünal dairedeki davranışlarına da yansıdı:

> Hoş bir daireydi. Ağız kavgaları nadiren olurdu. Ama arka taraftaki odada kalan bir kadın vardı: Kendisini döven ayyaş kocasıyla hep münakaşa ederdi. Derken Parti'ye katıldı. Birdenbire çok kibirli biri olup çıktı. Odamızı elimizden aldı. Artık ekmeğe, mobilyaya, her şeye sahipti. Her nasıl olduysa, ona Parti'yle aynı görüşte olmadığımı söylemeye cüret ettim. Çok iyi hatırlıyorum. Tutuklanınam işten bile değildi.[90]

Leningrad Halk Kütüphanesi'nde çalışan ve anne babasının tutuklanmasından sonra bir komünal dairede yek başına kalan Marksena Karpitskaya açısından uyanış anı bir gün NKVD merkezine çağrılmasıyla geldi. Sırf ısınmak için kütüphaneye girip gezinen ve personele ufak tefek işlerde yardım eden emekli bir çarlık subayına yönelik suçlamaya katılması istendi. Bunu reddetmesi üzerine, NKVD sorgucusu gözlerini ona dikti ve buna şaşırmadığını, bir "halk düşmanı"nın kızı olmasından "dolayı böyle düşmanları koruduğunu" söyledi. Bu hakaret Marksena'nın içinde bir şeyin kopmasına yol açtı. Biraz içinden gelen adalet duygusunun, biraz da zararsız subayı, hem de anne babasını savunma gereğinin etkisiyle ahmakça olsa da cesur bir kafa tutmaya kalkıştı:

> Öfkeyle patladım. Anne babamın halk düşmanları olduğunu hiç kimsenin henüz kanıtlamadığını ve bizzat söylediği şeyin bir suç olduğunu belirttim. Benim için durum birdenbire açıklığa kavuştu. Ama söyleyişimi bir görseniz! Sadece gençlikten gelen ahmaklık beni böyle cesur kılabilirdi! Adam ayağa fırladı ve sanki bana vuracakmış gibi üstüme doğru geldi. Hiç kuş-

90 MSP, dos. 3, op. 4, bel. 2, sat. 41–2, 46, 57–8.

> kusuz insanları dövmeye alışkındı. Kalıp doğruldum ve kendimi korumak istercesine taburemi kaptım. Elimde tabure olmazsa, adam bana vuracaktı. Aklı başına geldi, masasına oturdu ve belgelerimi istedi.

Marksena birkaç gün sonra Leningrad'dan ayrılması yönünde bir NKVD emri aldı. Ama gitmeye yanaşmadı. "Leningrad memleketimdi, benim için her şeydi ve onu bırakmak akıl almaz bir şeydi," diye belirtiyor Marksena. "Kendi kendime düşündüm. Ne diye ayrılayım? Sahip olduğum tek şey [komünal dairedeki] şu ufak köşe. İsterlerse beni tutuklasınlar, ayrılmayacağım." Ertesi gün Marksena'ya kıdemli bir kütüphaneci yardım eli uzattı. Liyubov Rubina adlı bu kadın savaşta ve savaş sonrası yıllarda birçok Leningradlıyı NKVD terörüne karşı savunan cesur bir Parti üyesiydi. Marksena'nın– semt Parti hücresinin eski bir sekreteri olan – üvey babasını tanıyor ve temiz bir adam olarak görüyordu. Kendisi de 1930'ların tasfiyeleri sırasında bir erkek kardeşini ve bir kız kardeşini kaybetmişti. (1948–53'teki Yahudi karşıtı terörde başka akrabalarını da kaybedecekti.) Dobra bir komünist olarak "Stalin'i ve diğer Parti yöneticilerini eleştirirken sözünü sakınmadığını" aktarıyor Marksena. "Onun gözünde hepsi birer 'sürüngen'di." Rubina kendi işyeri odasında Marksena için bir yatak hazırladı ve kütüphane personeline onun yerini polisten gizlemelerini söyledi. Genç kızı saklamak Rubina'nın hapsi boylamasına yol açabilecek cesur bir davranıştı; ama kütüphaneciler arasındaki büyük manevi otoritesi nedeniyle kimse tek söz etmedi ve Marksena orada bir yıla yakın bir süre barındı. "Bana öz çocuğuymuşum gibi baktı," diye hatırlıyor Marksena. Rubina'nın odasında yaptıkları sohbetler Marksena için bir siyasal eğitim işlevini görerek, böyle açık konuşma özgürlüğünü hiç bulamamış olan anne babasının değerleriyle tanışmasını sağladı:

> Rubina cesur ve güçlü karakteriyle olağanüstü bir kişiydi, herkes için adalet anlayışına derinden bağlı olan komünist bir idealist. Bana içini açıkça döktü. Sadece Stalin'i değil, her şeyi konuştuk. Bir sohbetimizde kolektifleştirmenin ülkeyi yıkıma uğratan korkunç bir hata olduğunu söyledi; ona göre diğer hatalar hepsi de mahkûmların emeğine dayanan Beyaz Deniz Kanalı ve diğer inşaat projeleriydi. ... Bana [1937–38'deki] tutuklamalardan söz etti ve anne babamın suçsuz olduğunu belirtti. Daha önce anlayamadığım birçok şeyi açıkladı. Bütün gece konuşurdu. Onu ele vermeyeceğimi, kimseye tek bir söz etmeyeceğimi biliyordu ve benimle konuşurken yüreğini açıyordu.[91]

91 MSP, dos. 3, op. 16, bel. 2, sat. 30–34, 74–8, 98.

5

Simonov savaşın son muharebesini izlemek için Berlin'deydi. "Tanklar ve tank zırhlı araçlar, Katyuşalar, binlerce kamyon, her boyda toplar," diye yazdı güncesine 3 Mayıs'ta:

> Bana öyle görünüyor ki, tümenler ve kolordular, bütün Rusya her yandan Berlin'e giriyor. ... I. Wilhelm'in kocaman ve zevksiz anıtı önünde bir grup asker ve subay fotoğraf çektiriyor. Her seferinde beşerli, onarlı, yüzerli gruplarla, bazıları tüfekli, bazıları tüfeksiz, bazıları yorgun, bazıları güleç yüzlü.[92]

Simonov beş gün sonra Almanya'nın teslim belgesini imzalayışını haber yapmak üzere Karlshorst'taydı. Ardından zafer kutlamaları ve geçit törenleri için Moskova'ya döndü.

Moskova'nın merkezi 9 Mayıs'ta şenlikler için toplanmış askerlerle ve sivillerle doluydu. Samuil Laskin'in yeğeni Mark, Manej Meydanı'na bakan ABD büyükelçiliğinin dışındaki kalabalıkları görünce şaşkınlığa uğradı. Bu insanlar "Müttefikleri desteklemek üzere evlerde yapılmış pankartlarla çılgınca tezahüratta bulunurken, birçoğunun elinde viski şişeleri bulunan Amerikalı diplomatlar ve askerler de pencerelerden ve balkonlardan onlara el sallıyordu." Olay ona 1917'den beri "demokrasi için bir gösteri"ye en yakın şey gibi görünmüştü. Mark daha sonra bir aile kutlaması için Sivtsev Vrajek'teki Laskin dairesine döndü. Bütün Laskin'ler – Samuil ve Berta, Fanya, Sonya, Jenya ve oğlu Aleksey – 1943'te Çelyabinsk'ten Moskova'ya dönmüştü. "Zafer için kadeh kaldırdık," diye belirtiyor Mark. "Stalin'in şerefine içtik (ona kadeh kaldırmak zorunluydu) ve hepimizin içini bir sevinç kapladı." O akşam daha da büyük kalabalıklar Moskova'nın merkezinde toplanarak, "ülkenin babası" Stalin'in kilometrelerce öteden görülebilecek şekilde Kremlin'in yukarısına asılmış ve projektörlerle aydınlatılmış devasa bir portresini selamladı.[93]

Altı hafta sonra, 24 Haziran'da Kızıl Meydan'da zafer için resmî bir geçit töreni düzenlendi. Beyaz bir Arap aygırına binmiş Mareşal Jukov bardaktan boşanırcasına yağan bir yağmur altında düzgün bir sıra halindeki askerlerin ve tankların önünde meydana girerken, askeri bandolar Glinka'nın "Slavsya!" ("Şanın İçin!") adlı yurtseverlik marşını çaldı. Ellerinde Nazi bayrakları taşıyan iki yüz

92 Simonov, *Sobranye soçineniy*, c. 9. s. 639.
93 SLFA, M. Laskin, "Vospominaniya", metin, s. 72.

asker Lenin Mozolesi'ne doğru yürüdüler ve yüzlerini Stalin'e doğru çevirip bayraklarını yere savurdular. Stalin üst düzey komutanlar için verdiği muhteşem bir ziyafette, ünlü kutlama konuşmasında kadehini "büyük devlet mekanizmasında birer küçük vida (*vintiki*) olan, ama onlarsız hepimizin, cephelerdeki ve ordulardaki mareşallerin ve komutanların beş para etmeyeceği ... on milyonlarca basit, sıradan, mütevazı insan" için kaldırdı.[94]

Zafer Sovyet halkının genel ve ortak sevinciyle kutlandı. İçten ulusal birliğin ortaya çıktığı bir andı bu – belki de Stalin yönetimi boyunca yaşanan tek an. Gulag çalışma kamplarındaki mahkûmlar bile savaşın bitişini yurtseverce bir gururla karşıladılar: Zafere kendilerince bir katkıda bulundukları kanısını taşıyorlardı ve hiç kuşkusuz kendilerine bir af getireceğini umuyorlardı. "Hayatımda yalın sevinçten ve mutluluktan bu kadar çok insanı hiç öpmedim," diye yazmıştı bir ALZhIR mahkûmu kadın 9 Mayıs akşamı oğluna:

> Erkekleri bile öptüm. Yedi buçuk yıllık ayrılığımızda bütün üzüntülerimi ve acılarımı unuttuğum ilk gündü bu. Yerleşmede [hapishane kampının dış kısmında] akordeon çalınıyor ve gençler dans ediyor. Sanki burada değil, orada sizinle birlikteymişiz gibi.[95]

Zamanla askerler evlerine döndü. Birçok erkek ve kadın sivil hayata ayak uydurmada çok büyük sorunlar yaşadı. İki milyon kişi savaştan malul döndü. Sovyet makamlarının cüzi aylıklar bağladığı ve müthiş ihmal ettiği bu insanlar iş bulmada güçlük çekti ve birçoğu sonunda dilenci olarak sokaklara düştü. Daha da yüksek sayıda insan savaştan psikolojik yaralarla, muharebe stresi, travma ya da şizofreniyle döndü; ama Sovyet tıp camiasının bu hastalıkların çok azını tanıması ve eski muhariplerin de sıkıntılarını bildirmeyecek kadar acılarına katlanmaya alışkın olması nedeniyle, sorunun gerçek ölçeği meçhul kaldı.[96]

Diğerleri açısında "normal yaşam"a dönüş hayal kırıklarıyla doluydu. Evlerin ve ailelerin kaybedilişi, savaşta yaşananları dostlara ve akrabalara aktarma güçlüğü, cephede diğer askerlerle silah arkadaşlığının ve karşılıklı anlayışın yokluğu gibi etkenlerin hepsi savaş sonrası yıllarda yaygın depresyona yol açtı. "Ordudan eski silah arkadaşlarımın çoğu savaş bittikten sonra kendisini ölümüne içkiye verdi ya da canına kıydı – daha kısa bir süre önce intihar eden biri bile çıktı," diye yazacaktı Kondratyev 1990'larda.

94 *Pravda*, 27 Haziran 1945.
95 *Çelovek v istoriy. Rossiya – XX vek: sbornik rabot pobediteley* (Moskova, 2002), s. 293.
96 *Bak.* Merridale, *Ivan's War*, s. 232–4.

> Kendimizi istenmeyen özürlüler gibi hissettik. ... Stalin'in bizi sırf bir makinedeki "küçük vida"lara benzetmesiyle hakarete uğramış gibiydik. Cephede öyle hissetmiyorduk. Rusya'nın kaderini avucumuzda tuttuğumuzu sanıyorduk ve birer yurttaş olduğumuz inancıyla buna uygun davranıyorduk.

Kondratyev'in o yıllar üzerine düşünürken vardığı sonuç şöyle:

> Faşistleri yenilgiye uğratmış ve Avrupa'yı kurtarmıştık, ama zafer kazanmış hissiyle dönmedik, daha doğrusu bu hissi çok kısa bir süre için, değişim umutlarımız hâlâ varken taşıdık. Bu umutlar boşa çıkınca, ilk başta kendimize savaşa bağlı fiziksel yorgunluk olarak açıkladığımız hayal kırıklığı ve soğuma bizi tamamen pençesine aldı. Rusya'yı, anayurdumuzu kurtarmakla Stalinist rejimi de kurtardığımızı gerçekten anlıyor muyduk? Belki hayır. Ama anlamış olsaydık bile, içimizden çıkmış totaliterliği Hitler tarzı versiyona tercih ederek aynı şekilde dövüşürdük; çünkü kişinin yabancılara oranla kendi insanlarından gelen şiddete katlanması daha kolaydır.[97]

Aileleri yeniden toparlamak askerlerin mektuplarında hayal etmiş olduklarından çok daha zordu: Sevgililer onları beklemedi; kadınlar askerlerin düşlerine uyum sağlayamadı; ayrılığın ve dönüşün getirdiği baskılarla evlilikler çöktü. Simonov 1944 yazında yazdığı *Hayat Böyle* adlı oyununda cepheden Moskova'ya dönen bir subayın hikâyesini anlatır. Alman işgali altındaki topraklarda kalan karısından ve çocuğundan uzun süre haber alamayınca kaybolduklarına artık emin olan subay, bir profesör kızıyla evlenerek yeni bir yaşama başlar. Oyunun ana fikri, yani insanların savaş bittiğinde hayatı sürdürmesi gerektiği teması "Beni Bekle" şiirinin mesajından ancak bu kadar uzak olabilirdi.

Savaşın bitişi Gulag mahkûmlarının ilk büyük çaplı tahliyesiyle çakıştı. 1937–38'de milyonlarca "siyasal" mahkûmun aldığı sekiz yıllık ceza 1945–46'da sona erdi. (Cezası 1945'ten önce biten mahkûmlar da serbest bırakılmak için savaşın sonunu beklemek zorunda kalmıştı.) Aileler yeniden birleşmeye başladı. Bu kavuşmada başı çeken kadınlar bazen kocalarını ve çocuklarını bulmak için ülkeyi bir uçtan öbür uca dolaştı. Eski mahkûmların kalabileceği yerler konusunda sıkı kısıtlamalar vardı. Çoğunun büyük kentlerde oturması yasaklandı. Bu yüzden bir arada olmak isteyen aileler çoğu kez Sovyet-

97 Kondratyev, "Ne tolko o svoyem pokoleniy", s. 112–16; aynı yazar, "Paradoks frontovoy nostalgiy".

ler Birliği'nin ücra köşelerine taşındı. Bazen kalacak tek yeri Gulag kuşağı içinde bulabildiler.

Nina Bulat 1945'te Magadan'daki bir çalışma kampından serbest bırakıldı. Kızı İnessa'yı (ninesinin ölümünden sonra yerleştirildiği) Yaroslavl'daki bir yetimhaneden almak ve Magadan kampında birlikte kalacağı eve getirmek için 16.000 kilometre yolculuk etti. Kalacak yer konusunda çok az seçeneği vardı: "Eksi 100" kaydıyla, yani birçok eski mahkûmun hareket alanını sınırlayan ve listesi çıkarılmış yüz kente yerleşmesini yasaklayan bir yasal kısıtlamayla serbest bırakılmıştı.[98]

Marya İlina'nın serüveni daha da çetindi. Eskiden Kiev'deki büyük bir tekstil fabrikasının müdürü olan Marya, üst düzey bir Parti yetkilisi olan kocasından dolayı bir "halk düşmanı"nın karısı olarak 1937'de tutuklanmış ve Mordovya'daki Potma çalışma kamplarında sekiz yıl cezaya çarptırılmıştı. 1945'te serbest bırakılınca çocuklarını aramaya koyuldu. Tutuklandığı sırada iki yaşında olan kızı Marina ile daha büyük oğulları Vladimir ve Feliks bir dağıtım merkezine götürülmüştü. Diğer kızının 1936'da tutuklanmasıyla zaten birkaç toruna bakma yükü altında olan nineleri, bu üç çocuğu almaya yanaşmadı. Dağıtım merkezine götürülüşünden kısa bir süre sonra on altı yaşına giren Vladimir, bir "halk düşmanı" sayılarak tutuklandı ve Magadan'daki bir çalışma kampında beş yıl cezaya çarptırıldı. Feliks Kiev'deki bir yetimhaneye gönderildi; önce yakındaki Buça kasabasında farklı bir yetimhaneye yerleştirilen Marina ise 1939'da Ukrayna başkentinin 200 kilometre güneyine düşen Çerkesya'daki başka bir yetimhaneye nakledildi. Marya kaldığı Potma kamplarından çeşitli Sovyet makamlarına dilekçeler yazarak çocuklarının yerlerini öğrenmeye çalıştı. Magadan'da 1942'den önceki bir tarihte kayıtlara geçmeksizin ölen Vladimir'in izine hiç rastlayamadı. Savaşın başlaması üzerine yetimhanesi Batı Kazakistan'daki Terekti bölgesine taşınan Feliks hakkında bir bilgiye ulaşması on sekiz yılını aldı. Sonunda onun 1943'te henüz on iki yaşındayken yetimhaneden kaçtığını ve birkaç ay ülke içinde tek başına dolaştıktan sonra, Sibirya'nın İrkutsk bölgesinde 2.500 kilometre doğudaki ücra Çeremhovo kasabasına yerleştiğini ve orada bir fabrikaya işçi olarak girdiğini öğrendi.

Marina konusunda şansı daha yaver gitti. Bir tesadüf eseri Çerkesya'daki yetimhanenin doktorlarından Antonina Mazina'nın bir kız kardeşi onunla aynı çalışma kampındaydı. Marya onun aracılığıyla yetimhane görevlilerinden kızının sağlığına ilişkin düzenli haber aldı. Buça yetimhanesine varışından kısa bir süre sonra kızıla yakalanan Marina ölümün eşiğinde gittiği Çerkesya'da

98 MSP, dos. 3, op. 29, bel. 2, sat. 5–6.



Antonina Mazina kızı Marina'yla ve Marina İlina'yla (solda) birlikte, Çimkent, 1944

Antonina'nın bakımıyla sağlığına kavuştu. Antonina onu toparlanıp yetimhaneye dönebilecek duruma gelinceye kadar evinde aynı adlı kızıyla birlikte tuttu. Ona getirdiği yiyeceklerin ve helva gibi tatlıların annesi tarafından gönderildiğini söyledi. Potma'dan düzensiz olarak az miktarda paralar ve savaşın başlamasına kadar Marina'nın ninesinden ara sıra gıda kolileri gelmesine karşın, çoğu kez işin aslı böyle değildi; ama doktor küçük kızın hayatta kalması için umuda ihtiyacı olduğunun, sevecen bir annenin varlığına inanmaya gerek duyduğunun farkındaydı. "Anneme dair hiçbir anım yoktu," diye belirtiyor Marina.

> Annenin ne demek olduğunu gerçek anlamda bilmiyordum. Ama yetimhanede yaşça büyük çocuklar sıklıkla annelerinden ve ne kadar iyi olduklarından söz ederlerdi – savaştan önce mutlu yaşadıklarını, hiç aç kalmadıklarını, çünkü her zaman yiyecek ekmek, tereyağı ve tatlı şeyler bulunduğunu anlatırlardı. Böylece tatlılar, çikolata ve helva hayal ettiğim iyi ve ideal annenin simgeleri haline geldiler. ... Bunlar sırf birilerinin bana verdiği tatlılar değil, "annemin tatlıları"ydı.[99]

Yetimhane 1941'de Çerkesya'dan Güney Kazakistan'daki Çimkent'e taşındı. Ama Marya'ya yazmayı sürdüren yetimhane görevlileri aracılığıyla aile bağlantısı korundu. Marina henüz annesine yazamayacak kadar küçüktü (on yaşına varıncaya kadar hiç eğitim görmedi); ama bakıcılar onun adına mektuplar yazdılar ve bu arada yetimhaneyi olumlu bir yaklaşımla sunmaya yönelik standart ibareleri eklemekten geri kalmadılar:

99 MM, dos. 1, op. 1, bel. 1942; bel. 1944; dos. 12, op. 16, bel. 2, sat. 12–15, 68–9.

> Çimkent, 1 Ocak 1944
> Selamlar S[ayın] Marya Markovna!
> Size kızınız Marinoçka'dan yazıyorum: "Anneciğim, seni hatırlıyorum. Yakında evde olacaksın, öyle değil mi? Seni çok, ama çok özledim. İyi yaşıyorum, bizi iyi besliyorlar. Şarkı söyleyip dans edebiliyorum ve yakında okula gideceğim. Anneciğim, bana bir fotoğrafını gönder. Hoşça kal, seni öpüyorum, kızın Marinoçka."
> Ona başka ne söylemek istediğini sordum. Bu kadarı yeter dedi. Sağlığı yerinde. Mutlu bir çocuk, kolektifimizdeki bütün diğer çocuklarca seviliyor. ... Kiev'deki ninesine düzenli mektup gönderiyoruz. Özel bir kabinde çekilen fotoğraflar 22 rubleye mal oluyor. ... Eğer bir tane istiyorsanız para gönderin. ...
> Bak[ıcı] Aleksandra Zaharovna Gerasimçuk.[100]

Yetimhane 1945'te geri döndü, ama Çerkesya'daki eski yerine değil, Ukrayna'nın Polonya sınırındaki Lvov'a yakın bir çiftliğe ait yıkık binalara taşındı. Antonina ortalıktan kayboldu. Marina annesini bekledi. "Onun resmini hiç görmemiştim, nasıl biri olduğunu bilmiyordum, ama annemi bekleme hissini taşıyordum, tıpkı insanın Tanrı'yı, bir kurtarıcıyı beklemesi gibi," diye belirtiyor. Yetimhanedeki diğer çocukları almaya gelen anneler vardı. "Hepsini çılgınca kıskanıyor ve bir sonraki sıranın bana geleceği düşünü kuruyordum." Marina bu diğer çocukların kendisinden farklı olduğunun bilincinde değildi – onların anne babaları "halk düşmanları" değil, basbayağı savaşta çocuklarından ayrı düşmüş kişilerdi. Ama yetimhanedeki bakıcıların "fısıltılı konuşma"larına kulak misafiri olduğu kadarıyla, "halk düşmanı" ibaresi zihnine "hakkında konuşulamayacak kötü bir şey olduğu sezgisiyle" işlendi. Marina 1945 yılı boyunca annesine düzenli mektup yazdı. Artık yetimhanedeki okulun ikinci sınıfındaydı ve kendi başına yazabilecek durumdaydı. Genelde öğretmenler çocuklara ne yazacaklarını söylerken, anne babalarına yetimhanede mutlu olduklarını bildirmeye yönelik bazı standart ibarelere yer verirlerdi. Ama Marina'nın mektupları farklı bir ruh halini ileten nitelikteydi. Örneğin, 17 Ağustos'ta annesine şöyle yazdı:

> Merhaba anneciğim, nasılsın? Anneciğim, tek mektup bile olsa bana yaz ki, benimkinin eline ulaştığını bileyim. Sana şimdiye kadar yedi mektup yazdım, ama belki hiçbiri eline geçmedi. Anneciğim, ben iyiyim, hasta değilim. Burada kış şimdiden geldi ve hava çok soğuk, ama hâlâ okula gidi-

100 MM, dos. 1, op. 1, bel. 1944.

> yoruz. Anneciğim, yakında beni almaya gel ya da alacak birini gönder, buradan sıkıldım artık. ... Diğer kızlar beni dövmüyor, ama bazen kavgalar oluyor. Anneciğim, sanırım ilkbaharda gelip beni alırsın.

Marina annesiyle birlikte yaşamanın nasıl bir şey olduğunu bilmiyordu, ama yetimhanede mutsuzdu. Diğer çocuklar gibi annesinden savaştan dolayı ayrıldığını ve savaş bittiğinde annesinin kendisini almaya geleceğini sanıyordu; böylece diğer çocukların savaştan önce aileleriyle birlikte yaşadıklarına dair anılarından bildiği mutlu hayatı tadacaktı.[101]

Marina'nın annesi çalışma kampından 1945'in sonunda serbest bırakıldı. Kiev'e dönmesi yasaklandığı için, çocuklarını aramayı sürdürürken çeşitli kentlerde arkadaşlarının yanında kaldı. Yeğeninin bir Parti militanı ve tarihçi olan kocası aracılığıyla, Ukrayna başkentindeki Stalinist elit tabakanın bir mensubu olan (ancak özel konuşmalarda rejimi eleştiren) şair Pavlo Tiçina'yla irtibat kurdu ve onun sayesinde kızının nerede olduğunu öğrendi. Marina annesinin devlet yetkililerince kullanılan şoförlü bir arabayla geldiğini hatırlıyor. Kalabalık bir çocuk grubu şanslı kız için kimin geldiğini görmek üzere girişte toplanmıştı:

> "Birisi senin için gelmiş," diyordu herkes bana. ... Dışarı çıktım. Orada yabancı bir kadın duruyordu. Ne yapacağımı bilemiyordum. Koşup onu kucaklamam halinde cezalandırılmaktan korkuyordum. Bakıcıların yetimhaneyi kötü bir yer gibi göstereceği gerekçesiyle, çocukların ziyarete gelen birinin boynuna sarılmalarından hoşlanmadığını biliyordum. Her şeyin hoş olduğunu ve oradan ayrılmayı istemediğimiz izlenimini vermemiz gerekiyordu. ... Ayrıca çok utangaçtım da. Annem daha sonraları buluşmamızda bir sevinç havası olmadığını ve ürkek göründüğümü anlattı bana. Her şeyden korkuyordum. ... Oradan alınmama ihtimalinin aklımdan geçtiğini hatırlıyorum. Hiç kimse bana o kadının annem olduğunu söylememişti. Ve de onu tanımıyordum, çünkü onu hiç görmemiştim, bir fotoğrafta bile. Artık genç değildi. Başında saygın görünmesi için birinden ödünç alınmışa benzeyen eski bir şal vardı. Bir hanımefendi gibi giyinmemişti, kürkü, şapkası, cicili bicili şeyleri yoktu. Yoksul ve mutsuz görünüyordu, yaşlı bir kadın gibiydi. Hayalimde canlandırdığım bir anneye benzemiyordu. Kafamda nasıl bir anne vardı? Güzel ve şık giyinmiş biri, genç ve çarpıcı, hayat dolu. ... Oysa o kadın kır saçlıydı.[102]

101 MM, dos. 1, op. 1, bel. 1944; dos. 12, op. 16, bel. 2, sat. 27, 29, 69.
102 MM, dos. 12, op. 16, bel. 2, sat. 32–3.

Marina annesiyle birlikte gittiği Lvov'da bir otelde kaldı. Kahvaltıda kakaonun yanında yediği yumuşak sandviçleri ilk kez tattığı bir lüks olarak ömrü boyunca unutmayacaktı. Birkaç gün sonra Çerkesya'ya giderek, bir pansiyonun küçük bir odasına yerleştiler. Marina okula başladı. Anne kızın aralarındaki yabancılığı aşmaları çok güç oldu. "İlk haftalarda annemle hiç konuşmadım," diye hatırlıyor Marina.

> Yetimhaneden çıkma yabani bir çocuktum ve içimden konuşmak gelmiyordu. O da beni zorlamaya kalkmadı, halimden korkmuş gibiydi. ... Belki de içimde yabani bir şey gördüğünden, bununla nasıl başa çıkacağını kestirmeye çalışıyordu. ... Annem daha sonraları sadece çok utangaç değil, çekingen ve ürkek de olduğumu söyledi. Beni çağırdığında yanına gitmiyordum ve ondan asla bir şey istemiyordum. Ona uzun bir süre "*vi*" ["siz"] diye hitap ettim ve bir türlü "anne" diyemedim. Bir şey, içimdeki bir duvar beni bundan alıkoyuyordu. Ona "anne" demek için kendimi zorlamam gerekti, hem de uzun bir süre.

Anne kız sonraki on iki yıl boyunca birlikte yaşamalarına karşın, asla yakın bir ilişki kuramadılar. İkisi de birbirlerine açılamayacak kadar örselenmişlerdi. Marina'nın annesi 1964'te öldü. Çalışma kamplarında başından geçen şeyleri kızına hiç anlatmadı. "O anlatmaktan çok korkuyordu, ben de sormaktan," diye açıklıyor bunu Marina. Annesinin çalışma kamplarındaki yaşamına dair bildiği şeyleri onun Gulag arkadaşlarından öğrendi. Feliks'in tekrar ortaya çıktığı ve Vladimir'in ölümüne ilişkin bilginin alındığı 1955'e kadar kayıp kardeşlerinin varlığından bile haberi olmadı. Derin depresyona giren Marya içine kapandı ve geçmişi üzerine hiç konuşmadı. "Neredeyse tam suskunluk içinde birlikte yaşadık," diye aktarıyor Marina.

> Korkunç bir şeydi. Halen anlayabilmiş değilim. Konuşmaktan niçin o kadar ürküyordu? Sanırım, beni sıkıntıya sokmak istemiyordu. Mutlu olmamı, Sovyetler Birliği'ndeki yaşama karşı buruklaşmamamı istiyordu. Ailemize yapılan her şeyin bir haksızlık olduğunu biliyordu, ama benim öyle düşünmemi istemiyordu.[103]

103 MM, dos. 12, op. 16, bel. 2, sat. 34, 71–2, 85.

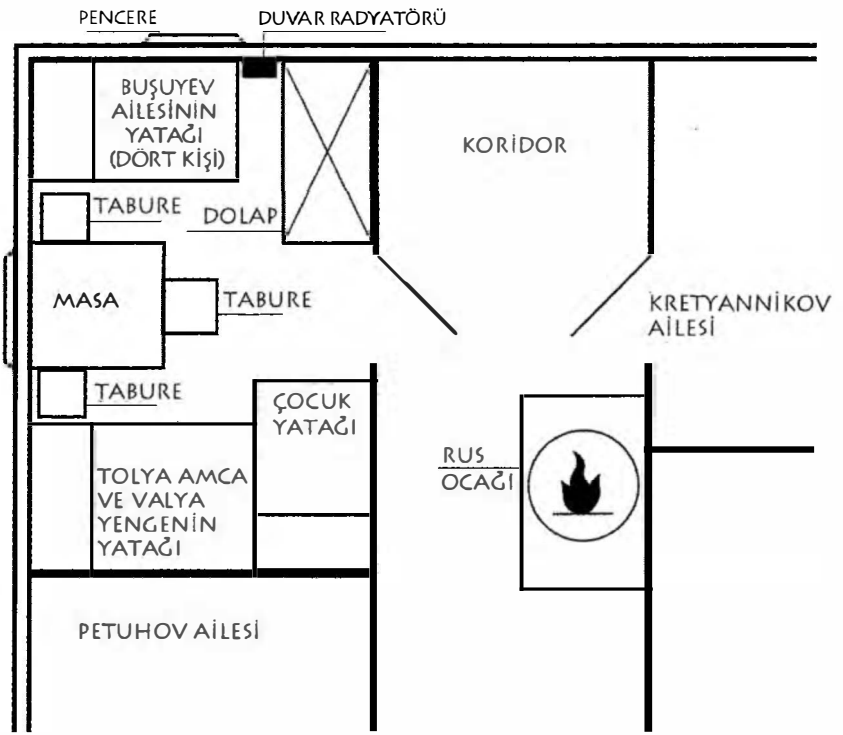
7

SIRADAN STALİNİSTLER
(1945-53)

1

Buşuyev'ler ALZhIR çalışma kampından Perm'e Aralık 1945'te döndüler. Zinayda ve üç çocuğu – Nelli, Angelina ve küçük erkek kardeşleri Slava – Sovyet Sokağı'ndaki bir komünal daireye yerleştiler. Orada 11 metrekarelik bir odayı Zinayda'nın annesiyle ve iki küçük çocukları olan erkek kardeşi Tolya ve karısıyla paylaştılar. Zinayda üç çocuğuyla beraber tek bir yatakta, Tolya ve karısı henüz bebek yaştaki kızlarıyla başka bir yatakta, nine de Tolya'nın diğer çocuğuyla beraber uyuyordu. O sırada on yaşında olan Angelina, "Yaşantımız bir kâbustu," diye hatırlıyor. "Hayatta kalmayı nasıl başardığımızı bilemiyorum." Buşuyev'ler çalışma kampından geldiklerinde bütün eşyaları tek bir valize sığmıştı. O sırada on iki yaşında olan Nelli, "Yatak örtülerimiz ve üstümüzdeki elbiseler dışında hiçbir şeyimiz yoktu," diye aktarıyor. Annem 'Acaba hepimizin ayrı birer yatağa sahip olduğu günü görebilecek miyim?' derdi hep." Kaldıkları konut bloğu baştan aşağı kırık döküktü. Savaşın başlangıcından beri hiç tamirat görmemişti. Su ya da elektrik tesisatı yoktu, çatı yıkıktı, kanalizasyon sistemi bozuktu ve her tarafta haşereler vardı.

Perm savaş alanından epeyce uzaktı; ama hiç bombardımana uğramamasına rağmen, cephe gerisindeki birçok kent gibi feci durumdaydı. Savaş alanından toplu göçmen akını kentin konut, yiyecek ve yakıt kaynaklarına çok büyük bir yük bindirmişti. Ana caddeler sebze yetiştirmek üzere bostanlara çevrilmişti. Kentte hiç araba yoktu, sadece fabrikaların civarında birkaç kamyon vardı.



Sovyet Sokağı 77 numaralı binadaki komünal dairede
Buşuyev ailesinin "köşe" odası, Perm, 1946–48

Kentteki tahta döşemelerin, bankların ve çitlerin büyük bölümü, ayrıca ağaçların çoğu yakacak odun için kesilmişti.[1]

İkinci Dünya Savaşı'ndan hiçbir ülke Sovyetler Birliği'nden daha fazla zarar görmedi.* En güvenilir tahminlere göre, 1941–45 arasında (üçte ikisi siviller olmak üzere) 26 milyon Sovyet yurttaşı yaşamını yitirdi, 18 milyon asker yaralandı (Sovyet makamlarınca resmen belirtilen rakam çok daha düşüktü)† ve 4 milyon kişi kayboldu. Savaşın demografik sonuçları felaketti. Yaşamını yitiren insanların dörtte üçü on sekiz ila kırk beş yaş arasındaki erkeklerdi. Savaş bittiğinde bu yaş aralığındaki kadın nüfus erkek nüfusunun iki katıydı ve şiddet-

1 MP, dos. 4, op. 2, bel. 2, sat. 64–89.

* Nüfusa oranla Polonya'nın daha fazla zarar gördüğü söylenebilir; ama mutlak sayılar bakımından Sovyet can ve mal kaybı çok daha büyüktü.

† Sovyet makamları çalışma gücüne sahip yaralı bir muharibi savaş malulü saymama görüşünü benimsedi. Bu yaklaşım yaralı eski muharipleri iş bulmaya – böylece dayanıklılık kazanıp toparlanmaya – özendirdiği gibi, yaklaşık 3 milyon eski muharibe sadece cüzi bir maluliyet aylığı verilmesini sağladı (B. Fieseler, "Sovyetler Birliği'nde 1945–64 Arasında Savaş Malullerinin Durumu", Slav ve Doğu Avrupa Araştırmaları Okulu'nda sunulan bildiri, Londra, Eylül 2006).

li çarpışmalara sahne olan Stalingrad, Voronej, Kursk ve Krasnodar gibi yerlerde oran bire üçtü. Dengesizlik kırsal alanlarda özellikle keskindi; çünkü birçok köylü asker köyüne dönmek yerine, fabrika işgücüne talebin çalışma olanağı sağladığı kasabalara ve kentlere yerleşti. Hiçbir askerin savaştan dönmediği köyler vardı. Sovyet tarımı bu demografik kaybı hiçbir zaman gerçek anlamda dolduramadı. Kolhoz kadınlara, çocuklara ve yaşlılara uygun bir yere dönüştü.[2]

Maddi yıkım emsali görülmemiş düzeydeydi: Savaşta 70.000 köy, 1.700 kasaba ve kent, 32.000 fabrika ve 65.000 kilometre demiryolu hattı yıkıma uğradı. Alman işgali altına giren yerlerde konutların yarısı hasar gördü ya da yıkıldı. En büyük zararı gören kent olmamasına karşın, Moskova'da 1945'te binaların yüzde 90'ında ısıtma sistemi, yüzde 48'inde su tesisatı ya da kanalizasyon sistemi yoktu. Toplam 20 milyon insan savaş yüzünden evsiz kaldı. Sovyet makamları yaşam standartlarının sürekli gerilediği kırsal kesimden büyük çaplı göçlerle daha da ağırlaşan kentsel konut krizine çözüm bulmada çok ağır davrandı. 1950'lere varıldığında hâlâ binaların harabelerinde, bodrumlarda, barakalarda ya da yeraltı sığınaklarında barınan milyonlarca insan vardı.

Smolensk bölgesinden 1947'de Sovyet milletvekili seçilen Simonov, seçmenlerinden konut için yardımcı olmasını isteyen yüzlerce mektup aldı. Tipik örneklerden biri 1946'da terhis olan Parti üyesi bir subayın gönderdiği mektuptu. Üç küçük çocuğu ve yaşlı annesini de kapsayan altı kişilik ailesiyle birlikte Kaluga'da ısıtmanın olmadığı, tavanın su sızdırdığı ve duvarları nemli küçük bir bodrum odasında kalmaktaydı. Aile Smolensk'teki evlerinin bombardımanla yıkıldığı 1941'den beri oradaydı. Subay iki yıl boyunca barınacak yeni bir yer için dilekçeler vermiş, ama Sovyet makamlarından hiç cevap alamamıştı. Simonov'un yardımıyla aile sonunda Smolensk'e yeniden yerleştirilecek kişiler arasına alındı, ama bürokratik gecikmelerden dolayı taşınma ancak 1951'de gerçekleşti.[3]

Sovyet ekonomisi savaştan feci bir halde çıktı. Art arda 1945 ve 1946'da yaşanan kötü hasatlar ülkeyi kıtlığın eşiğine getirirken, en az 100 milyon insan yetersiz beslenme sorunuyla karşılaştı. 1946–48 arasında gerçek bir kıtlık ortaya çıktı ve en kötü etkilenen Ukrayna gibi yerlerde 2 milyon kadar insan açlıktan öldü.[4] Sanayinin ordu ihtiyaçlarına göre düzenlendiği savaş sırasında tüke-

2 E. Zubkova, *Russia After the War: Hopes, Illusions and Disappointments, 1945–1957* (Londra, 1998), s. 20–21, 38; *Liyudskye poteri SSSR v period vtoroi mirovoy voyini: sbornik statey* (St Petersburg, 2005), s. 130.

3 M. Heller ve A. Nekrich, *Utopia in Power: The History of the Soviet Union from 1917 to the Present* (Londra, 1986), s. 472–3; RGALI, dos. 1814, op. 10, bel. 387, sat. 4; bel. 389, sat. 10.

4 Zubkova, *Russia After the War*, s. 11, 40. Daha düşük bir ölüm oranı (1,5 milyon ölü) veren bir kaynak için *bak.* M. Ellman, "The 1947 Soviet Famine and the Entitlement Approach to Famines", *Cambridge Journal of Economics*, 24 (Eylül 2000), s. 615.

tim malları üretimi neredeyse durma noktasına varmıştı. İyi hayata dönüş yönündeki propaganda vaatlerine karşın, Soğuk Savaş'ın askeri gerekleri bir on yıl daha Sovyet sanayisinin asıl önceliklerinin çelik ve demir, enerji ve mühimmat üretimi olarak kalmasını getirdi. Özellikle herkesin yamalı elbiseler ve yırtık ayakkabılar giydiği Perm gibi taşra kentlerinde temel ev mallarının arzı kıttı.

Zinayda Buşuyeva bir devlet sigorta kuruluşunda iş buldu; ama karnesi aileyi beslemeye yetmediği için, Nelli'nin bir büro ulağı olarak işe girmesini ve böylece ailenin ikinci bir karne edinmesini sağladı. Bu durumda bile Buşuyev'lerin ancak ekmek, çorba ve patatese yetecek kadar parası vardı. Devlet dükkânlarında tamamen ortadan kalkan ve ancak köylülerce kaçak olarak üretilip satıldığı kırsal kesimden edinilebilen sabunu alacak maddi güçleri yoktu. Evde üç çocuk için tek bir çift ayakkabı vardı; bunu sırayla giyip okula gidiyorlardı. Zinayda'nın maaşı çocuklara elbise satın almaya yetmiyordu; pazardan aldığı çaputlardan onlara elbise yapıyordu. Çocuklar dışarıya çıkmaktan utanıyordu. Angelina bir teyze tarafından tiyatroya davet edildiklerinde yaşadıkları bir olayı hatırlıyor. Bu davet birkaç yıl sonra, yani maddi koşulların biraz düzeldiği ve bütün çocukların artık elbisesinin ve ayakkabısının olduğu 1950'de gelmişti, ama mahcubiyet duygularını hâlâ üstlerinden atamamışlardı:

> Çok utandığımız için tiyatroya gidemedik. Bütün giyim kuşamım yıl boyunca giydiğim, çadır bezi bağcıklı ve üç rublelik bir çift sandalet ile annemin 1946'da bana diktiği pamuklu bir elbiseden ibaretti. Bana bir manto alabilecek parayı ancak 1957'de denkleştirebildik. Çok kötü dikilmiş ve ikinci el olarak satın aldığımız siyah bir yünlü mantoydu.[5]

Eylül 1945'de Parti Merkez Komitesi Urallar ve Sibirya'daki savunma tesislerinde bir dizi büyük çaplı grevi ve gösteriyi araştırmak üzere bir komisyon atadı – o sırada ülke genelinde işçilerin giriştiği birçok protesto hareketi vardı. Komisyon grevlerin ardındaki ana sebebin işçileri onur kırıcı duruma düşüren kronik konut ve tüketim malları sıkıntısı olduğu sonucuna vardı. Omsk'taki 174 No'lu Fabrika'nın 12 bin işçisinin greviyle ilgili komisyon raporunda şunlar belirtilmekteydi:

> İşçiler ve aileleri elbise, ayakkabı ve çarşaf konusunda çok muhtaç durumdadır. 1945'te ortalama olarak işçi başına 0,38 giyim parçası ve 0,7 çift ayakkabı verilmiştir. Ayakkabı ve giysi sıkıntısından dolayı 1944'te

5 MP, dos. 4, op. 2, bel. 2, sat. 13, 19–20, 24–6, 76–9.

> 450 çocuk okula gidemezken, bu yıl aynı durumdaki çocukların sayısı 1.300 dolayındadır. Birçok işçi halka açık yerlere çıkamayacak kadar perişan hale gelmiştir. İşçi ailelerinin sofra takımı ya da mutfak kapları, kaşıkları, kadehleri, kâseleri yoktur; yeterince yatağı, taburesi, lavabosu ve diğer temel ihtiyaç malları yoktur. Çoğunlukla ücrete ikame olarak verilen karnelerin dağıtımında uzun gecikmeler olmaktadır. İşçiler neredeyse hiç sabun, tuz ya da gazyağı almamaktadır.[6]

Savaş döneminde yaşadıkları olaylardan cesaret alan insanlar artık hoşnutsuzluklarını ifade etmekten çekinmemekteydi. Rusya Cumhuriyeti NKVD'si sadece 1945–46'da bir bütün olarak ülkedeki durumdan şikâyetçi Sovyet yurttaşlarından yarım milyonu epey aşan mektup adlı. Bir fabrika işçisi öfkeli mektubunda ismini ve adresini bile vermişti:

> İşte geldiğimiz nokta bu! Stalinist Dördüncü Beş Yıllık Plan'da devletin emekçi insanların maddi ihtiyaçlarına dönük kaygısı diye nitelendirdiğiniz şey bu! Böyle kaygıları tartışmak için neden toplantılar düzenlenmediğini şimdi anlıyoruz – bu toplantılar bir anda başkaldırıya ve isyana dönüşebilir. İşçilerin hepsi şöyle diyecek: "Ne uğruna savaştık biz?"[7]

Savaş bittiğinde insanlar Sovyetler Birliği'ndeki yaşamın düzeleceğine inanmıştı. Yazar İlya Ehrenburg bunu şöyle anlatır:

> Herkes zaferin kazanılmasıyla birlikte insanların gerçek mutluluğu tanıyacağı beklentisi içindeydi. Ülkenin yıkıma uğradığının, yoksullaştığının, sıkı çalışmamız gerektiğinin elbette bilincindeydik ve öyle altın dağları gibi hayallerimiz yoktu. Ama zaferin adalet getireceğine, insan onurunun üstün geleceğine inanıyorduk.

Avrupa'yla, Batılı kitaplarla ve filmlerle karşılaşmanın güçlendirdiği reform beklentisi, daha geniş bağımsızlık anlayışı ve daha iyi bir yaşam hayali bir araya gelerek yeni bir siyasal bütünlük heyecanını uyandırdı. İnsanlar savaşla birlikte değişmişti; eski korkuyu bir ölçüde yenip daha özgürce konuşur hale gelmişti. Eski muharip kulüplerinde, öğrencilerin buluştuğu kahvehanelerde ve birahanelerde insanlar ilk kez savaşta tattıkları serbestliğe kendilerini kaptırmış

6 RGASPI, dos. 17, op. 117, bel. 530, sat. 37–8.

7 "İz sujdeniy sovetskih liyudey o poslevoennih sorunah i o jizni v SSSR", *İstoriya oteçestva v dokumentah, 1945–1993* (Moskova, 1995), s. 17.

durumdaydı. Herkes yaşam standardını yükseltme gereğinden söz etmekteydi. En üst kademelerde bile değişim bir siyasal zorunluluk olarak görülmekteydi. NKVD'nin 1946'da banda aldığı bir özel telefon sohbetinde, "Kesinlikle herkes mevcut yaşamdan hoşnutsuzluğunu açıkça dile getiriyor" demişti üst düzey bir general bir başkasına. "Herkes her yerde bunu konuşuyor." Politbüro üyesi Anastas Mikoyan, anılarında belirttiğine göre, savaşın bitişiyle birlikte ülkenin 1920'lerdeki NEP'e benzer bir şeye döneceği kanısındaydı.[8]

Anti-Stalinist kanaatlerin nadiren açıkça ifade edilmesine karşın, belirli sosyal, etnik ve mesleki kesimleri, mahpusları ve sürgünleri, hatta bazen rejime husumet duymak için haklı sebepleri olan kentlerin tamamını birleştiren gayri resmî söylemde örtük bir unsur vardı. Leningrad'ın savaş döneminde kuşatma sonucunda yaşadığı olaylar kent halkında güçlü bir Moskova karşıtı duyguyu besledi; Leningradlılar yaygın bir şekilde bunu yurttaş bağımsızlığının ve hatta Kremlin'e muhalefetin bir belirtisi olarak anlamaktaydı. Bu görüş ayrılığı kuşatma folklorunda, kurbanlar için dikilen kamusal anıtlarda, kent jargonunda, fıkralarda ve anekdotlarda örtük olarak ifadesini bulmaktaydı.

Maryanna Gordon savaş üzerine gönderildiği Çelyabinsk'ten Leningrad'a 1945'te döndüğünde on yedi yaşındaydı. Babası kuşatma boyunca Leningrad'da kalmıştı. Sovyet ticaret heyetlerine hizmet veren bir tercümandı; aktif bir teosofist olmasından dolayı 1920'lerde ve 1930'larda birkaç sefer tutuklanmış biriydi. Maryanna dönüşünde babasının Stalinist rejimden hoşnutsuzluğunu daha açık ifade eder hale geldiğini fark etti. 1945'te babasının savaştan önce evin kapalı ortamında bile göze alamayacağı bir yorumda bulunduğu bir olayı şöyle aktarıyor:

> Radyo açıktı. Babam yatakta uzanmış bir şeyler okuyor ve ben de döşemeyi siliyordum. Şarkıcı [Yuriy] Levitan radyodan o sırada her yerde duyulan "Şanın Yücelsin Yoldaş Stalin! Büyük Önderimiz!" şarkısını söylemeye başladı. "Maryanna, şu *kleine Sachs*'ın sesini kes!"* dedi babam. Benden sadece radyoyu kapatmayı istiyordu, ama tam anlamıyla afallamıştım. O zamana kadar Yoldaş Stalin'in kazandığımız zaferin yaratıcısı olduğu fikrini az çok benimsemiş ve içimden geçen kuşkuları hep bastırmıştım. Babamın sözleri beni daha kuşkucu düşünmeye yöneltti.[9]

8 İ. Ehrenburg, *War, 1941–45* (Londra, 1964), s. 124; R. Service, *A History of Twentieth-Century Russia* (Londra, 1997), s. 299 (anlaşılması için alıntı değiştirilmiştir); A. Mikoyan, *Tak bilo: razmişleniya o minuvşem* (Moskova, 1999), s. 513–14.

9 Maryanna Gordon'la mülakat, St Petersburg, Ekim 2003.

* "Küçük [Hans] Sachs" (Wagner'in *Nürnberg'in Usta Şarkıcıları* operasından).

Kuşkuculuk ve görüş ayrılığı özellikle muhalefete dönük açık ifadelerin daha yaygın olduğu savaş sonrası öğrenci topluluğunda gelişti. Savaş sırasında büyüyen öğrenci kuşağı 1941'den önce erginlik çağına varan çocuklara oranla daha bağımsız düşünmeye yatkındı. Bu gençlerin birçoğu savaşta, yani rejime yönelik eleştirilerin sıkça duyulduğu bir dönemde yetişkinlerin dünyasıyla tanışmıştı. Her ne kadar çoğu komünist ideale inanmaya devam etse de, yaşadıkları olaylar Sovyet propagandasına ve tutucu Komsomol kültürüne karşı kendine has bir bağımsızlığı ve mesafeli duruşu besledi. 1938'de tutuklanmış bir Bolşevik yetkilinin kızı olan Valentina Aleksandrova, 1947'de kaydolduğu Leningrad Politeknik Enstitüsü'nde öğrenci arkadaşları arasındaki bu değerler çatışmasını şöyle anlatıyor:

> O dönemin anlayışına göre kesinlikle yurtseverdik. Anayurdumuz büyüktü ve savaşı kazanmıştık; kendimizi Genç Muhafızlar gibi görüyorduk, hatta aynı adla bir kulüp kurmuştuk.* Ama toplumun yozlaşması olarak gördüğümüz şeylere de tepki duyuyorduk – derslerinin kötü olmasına karşın sırf örnek bir işçinin ya da mühendisin kızı olması nedeniyle iyi notlar alan öğrenci gibi konulardı bunlar. Hoşumuza gitmeyen başka birçok şey vardı: Parti tarihine ilişkin zorunlu dersler; öğretmenimizin alıştırma kitaplarımızın kapağına kaç yıllık Komsomol üyesi olduğumuzu yazdırması; bizi belirli bir şekilde tepki vermeye yöneltici propaganda çabalarının içtenlikten yoksun oluşu. Komsomol bize kariyeristlere uygun bir yer gibi göründüğü için ondan uzak durarak, enstitüde kendi çevremizi oluşturduk; böylece bir araya gelip kafa çekiyor ve siyasal fikirleri tartışıyorduk. Birilerinin sohbetlerimize kulak misafiri olması halinde tutuklanmamız işten değildi; ama tehlikeli şeyleri konuşmamız bizi daha sıkı kenetlenmeye yöneltti sadece. Çevremizde Stalin kültüne muhalefet aidiyetin bir işaretiydi. Biraz içtikten sonra bazen birisinin çok cüretkârlaşarak alaycı bir şekilde "Yoldaş Stalin'in şerefine!" kadeh kaldırmayı önerdiği olurdu ve hepimiz kahkahaya boğulurduk.[10]

Bu türden birçok gayri resmî öğrenci grubu vardı. Çoğu bağımsız düşünmenin teşvik edildiği ve ayrıca resmen onaylananlardan daha geniş yelpazeli kitapların okunduğu küçük tartışma çevreleriydi. Ama genellikle NKVD tarafından izlenen

10 Valentina Aleksandrova'yla mülakat, St Petersburg, Aralık 2003.

* Aleksandr Fadeyev'in İkinci Dünya Savaşı'nda işgal altındaki Ukrayna'da bir yeraltı gençlik örgütünü anlatan ve 1946'da Stalin Ödülü'nü kazanan *Genç Muhafızlar* adlı yarı-gerçek romanına bir gönderme.

ve Komsomol'a "kariyerist unsur"ların egemen olmasına tepki olarak bir tür komünist dirilişi savunan daha siyasal nitelikli gruplar da vardı. Bu grupların sayıca bir avuç öğrenciyi nadiren geçecek kadar küçük olmalarına karşın, ifade ettikleri görüşler birçok genç tarafından paylaşılmaktaydı. Örneğin, Çelyabinsk'te NKVD kendi adına bir almanak yayımlayan bir öğrenci çevresini açığa çıkardı; almanakta mistik şiirler ve Komsomol'da Leninist devrimci ruhun canlandırılması çağrısında bulunan siyasal makaleler yer almaktaydı. Bir yerel Parti komisyonunun Eylül 1946'daki raporu, söz konusu tavırlardan birçoğunun yabancı edebiyata, cinsel konulara ve felsefeye dönük ilgilerine hitap edememesinden dolayı Komsomol'dan aynı ölçüde soğumuş Çelyabinsk'li öğrencilerce geniş çapta paylaşıldığını saptamaktaydı.[11]

Yelena Şuvalova 1945'te annesiyle birlikte Leningrad'a döndü ve üniversite öğrenimine başladı. Aile 1930'larda babasının Almanya'daki annesiyle mektuplaşmasını cezalandırmak üzere Voronej'e sürülmüştü. Yelena'nın anne babası 1939'da boşandı. Sürgünde büyümenin damgasını taşıyan Yelena kendi ifadesiyle "içe kapanık" ve Sovyet sistemine "içeriden dirençli" bir kişilik kazandı. Evde yalnızken alaycı bir tavırla "ülkenin babası" olarak nitelendirdiği Stalin'in portrelerinde uzmanlaşmış bir ressam olan annesi onun bu içsel direnişini pekiştirdi. Annesi tarafından "Tanrı'ya inanacak ve her zaman doğru konuşacak" şekilde yetiştirilen Yelena, geçmişiyle ilgili gerçekleri gizlemek zorunda kaldığı üniversitenin sosyal ortamına gittikçe yabancılaştı. Açıklık ve yalın konuşma kişiliğini kabul ettirmeyle eşanlamlı hale geldi. Kendisi gibi bozuk sicile sahip ve en güvenilir bulduğu iki arkadaşı Nataşa ve Yelena'yla birlikte bir tartışma çevresi kurmaya önayak oldu. "Amacımız birbirimize karşı tam anlamıyla açık olmaktı," diye aktarıyor anılarında. "İlk oturumumuzu (*zasedanye*) Yelena'nın bir komünal dairedeki odasında yaptık. Yeni üyeleri nasıl kazanacağımızı tartıştık. 'Bizim' gibi kişilere, yani aykırı tiplere ihtiyacımız vardı." Çevre hiçbir zaman ortaya çıkmadı; çünkü Yelena neler yaptığını dedesine açıkladığında, eski bir çarlık memuru olan adam ürkerek onu durdurdu. Onu uğraşlarından caydırmak için bir aile sırrını açığa vurdu: Yelena'nın anne babası 1930'larda sadece Alman bağlantılarından dolayı değil, gizli bir dinsel örgüte katıldıkları için de cezalandırılmıştı.[12]

Liyudmila Elyaşova kıdemli bir Bolşevik ve Leningrad'ın tanınmış bir nörologu olan babasının tutuklanmasından iki yıl sonra, 1940'ta Leningrad Üniversitesi'ne

11 RGASPI, dos. 17, op. 125, bel. 424, sat. 58–71. Bu gruplar için *bak.* J. Fürst, "Prisoners of the Self? Political Opposition Groups in Late Stalinism", *Europe-Asia Studies*, c. 54, no. 3 (2002), s. 353–75; H. Kuromiya, " 'Political Youth Opposition in Late Stalinism': Evidence and Conjecture", *Europe-Asia Studies*, c. 55, no. 4 (2003), s. 631–8.

12 MSP, dos. 3, op. 20, bel. 2, sat. 53, 59.

öğrenci olarak girdi. Üniversiteyle birlikte 1941'de gittiği Saratov'dan Leningrad'a 1944'te döndü ve 1946'da mezun oldu. O sırada Stalinist rejim hakkında aykırı görüşlere çoktan varmıştı. Düşünce tarzına önemli etkide bulunan kişilerden biri, çok sayıda "halk düşmanı" çocuğunu üniversiteye kabul ederek kurtaran ve parlak bir siyasal iktisatçı olan üniversite rektörü Aleksandr Voznesenski'ydi. Liyudmila medeni cesarete sahip, insancıl, karizmatik ve yakışıklı Voznesenski'yi "ideal Sovyet insanım" diye anıyor. "Hatta ona mektup yazıp bunu söyledim. Gözümde ideal insan olan babamın yerini tuttu bir ölçüde." Voznesenski'nin dersleri Liyudmila'nın Marx'la tanışmasını sağladı ve Marx'ın özellikle hakikatin kaynağı olarak benimsediği ilk eserleri Stalinist rejime ahlaki muhalefetinin temelini oluşturdu. "Marx büyük bir hümanistti," diye düşünüyor Liyudmila.

> Voznesenski'nin derslerini dinledikten ve Marx'ın eserlerini okuduktan sonra, gerçek sosyalizmin, komünist tasarının Stalin yönetimi altında yaşadığımız durumla hiç alakasının olmadığını anlamaya başladım. Görevimiz babam gibi insanların asla tutuklanmayacağı gerçek sosyalist topluma dönmekti.

Liyudmila'nın kişisel eşyaları arasında Stalin'in bir resmi yerine Marx'ın bir portresi vardı. Her gün önünde haç işareti yapmayı ve sanki dua edercesine "Karl Marx, bana nasıl yaşayacağımı öğret!" demeyi alışkanlık edindi. Üniversiteden bazı arkadaşlarıyla birlikte, haftada bir Halk Kütüphanesi'nde toplanan bir Marksist çalışma grubu oluşturdu. 19. yüzyılın yeraltı devrimci çevrelerinde olduğu gibi, bu çalışma grubunda da dostlukların kuruluşu ve bozuluşu siyasal ilkeler temelindeydi. Liyudmila tipik bir olayı hatırlıyor:

> Bir gün Halk Kütüphanesi'nde içimizden birkaç kişi merdivende dikilmiş konuşuyordu. Birisi şöyle dedi: "19. Parti Kongresi'nin toplanması niçin bu kadar çok gecikti? Bu kesinlikle Parti kurallarının bir ihlalidir!" 18. Parti Kongresi'nden [1939] beri beş yılı aşkın bir süre geçmişti [19. Kongre ancak 1952'de toplandı] ve böyle bir şey bize göre Parti demokrasisinin ilkelerine aykırıydı. [Bu ilkeler 1917–25 arasında her yıl kongreye gidilmesini öngörmüştü ve 1956–86 arasında da her beş yılda bir kongre yapılmasını güvence altına alacaktı.] Derken o kız "Stalin en doğrunu biliyordur mutlaka!" dedi. Onun yüzüne bakarken, içimden "Bu iş bitti!" düşüncesi geçti. O artık benim için bir insan olmaktan çıktı.*

* Hâlâ hayatta olan bu kişi daha sonra Leningrad Üniversitesi'nde Parti Tarihi Bölümü'nün başkanı oldu.

Grup derslerde önerilen literatürün dışında kitaplar okumaya başladı. Sonraki muhaliflere benzer bir tavırla, onların çabası da Liyudmila'nın ifadesine göre "temel ilkeleri her türlü ahlaki düsturu yadsıyan bir toplumda ikiyüzlülüğe düşmeden daha dürüst yaşayabilmelerini" sağlayacak bir "ahlaki düstur" belirlemeye yönelikti.

> Marx'tan "Kim ne derse desin, sen doğru bildiğin yolda git," düsturunu aktardığı Dante'yi öğrendik. Bunu sıkça tartıştık ve her ne kadar başkalarının kanaatlerini tamamen gözardı etmek mümkün olmasa da, insanın genellikle ilkelerinden ödün vermeksizin ya da kalabalığa uymaksızın doğru bildiği yolda gitmeye çalışması gerektiği sonucuna vardık.[13]

Stalin her türlü siyasal reform fikrini bir tarafa itmekte gecikmedi. Savaş sonrası dönemin ilk önemli konuşmasını yaptığı 9 Şubat 1946'da, Sovyet sisteminde hiçbir gevşeme olmayacağını açık seçik belirtti. Soğuk Savaş gerginliklerinin tırmandığı bir ortamda, Sovyet halkına savaşın hasarlarını atlatmak ve kapitalist sistemin gündeme getirmesi kaçınılmaz olan sonraki küresel çatışmaya hazırlanmak üzere yeniden disiplinli ve fedakârca davranmaya çağırdı. ("Kapitalizm var olduğu sürece savaşlar olacaktır ve Sovyetler Birliği buna hazırlıklı olmalıdır.") Stalin astlarına her türlü demokrasi lafazanlığına yaygınlaşma fırsatını tanımadan "güçlü bir darbe" indirme talimatını verdi. Sansür özellikle kolektif tecrübelerin genelde reform fikirlerine yol açtığı savaş anıları konusunda sıkılaştırıldı.[14] NKVD güçlendirildi ve Mart 1946'da iki ayrı bürokrasi olarak yeniden düzenlendi. MVD iç güvenliği ve Gulag sistemini denetlerken, MGB (KGB'nin öncüsü) karşı-istihbarat ve dış istihbaratla görevlendirildi; ancak rejim düşmanlarının *fiilen* "yabancı casus" sayılmaları nedeniyle, MGB'nin yetki alanı iç siyasetin de gözetimine taşacak nitelikteydi. Savaş sonrası yıllar 1930'ların düzeyinde bir teröre sahne olmadı; ama her yıl – birçoğu Soğuk Savaş'ta Batı'dan yana tavır yakınmakla suçlanan Yahudiler ve başka milliyetlere mensup kişiler olmak üzere – on binlerce insan "karşı-devrimci" faaliyetler gerekçesiyle tutuklandı ve mahkemelerce cezaya çarptırıldı.[15]

13 MSP, dos. 3, op. 47, bel. 2, sat. 21, 31, 35, 38, 55.

14 *Bak.* N. Tumarkin, *The Living and the Dead: The Rise and Fall of the Cult of World War II in Russia* (New York, 1994), s. 104; L. Lazarev, *Pamyat trudnoy godini. Velikaya oteçestvennaya voyina v russkoy literature* (Moskova, 2000), s. 61–3.

15 *Pravda*, 10 Şubat 1946; A. Applebaum, *Gulag: A History of the Soviet Camps* (Londra, 2003), s. 415.

Stalin savaşın bitmesinden hemen sonra, "liberal" reformcu olarak algılanan gruplarca oluşturulmuş rakip güç merkezlerini kişisel otoritesi için bir tehdit kaynağı saydığından, ordu ve Parti önderliği içinde yeni bir tasfiye başlattı. Stalin'in ilk önceliği 1945 zaferinin bir sonucu olarak çok büyük itibar kazanan ordu üst kademesini ve insanların reform umutlarının odağı haline gelmiş olan Mareşal Jukov'u saf dışı etmekti.* MGB üst düzey komutanların telefon konuşmalarını izlemeye başladı. Azameti dayanılmaz boyutlara ulaşmış olan Jukov hakkında bir dosya tutuldu. Almanya'daki Sovyet işgal bölgesinin askeri idarecisi olarak Berlin'de düzenlediği bir basın toplantısında kendisine Sovyet zaferinde aslan payını yakıştırmıştı. Bu övüngenliği Stalin tarafından kınanan Jukov hemen Moskova'ya çağrıldı, Askeri Konsey önüne çıkarıldı ve Politbüro üyeleri tarafından Sovyet devletine yönelik bir Bonapartist tehdit kaynağı olarak suçlandı. (Toplantıda biri hariç generallerin hepsi mareşali savunan konuşmalar yaptı.) Stalin'in talimatıyla Jukov tenzili rütbeyle Odessa askeri bölgesi komutanlığına atandı; daha sonra silik bir görevle Urallar'a gönderildi. (Daha da beteri olabilirdi, çünkü Jukov'un Stalin'e karşı bir askeri darbe planladığı yolunda söylentiler vardı.) Jukov'un adı Sovyet basınında geçmez oldu; Büyük Anayurt Savaşı konusunda artık Stalin'i zaferin tek mimarı olarak sunan Sovyet anlatılarından çıkarıldı. Diğer popüler askeri kahramanlar benzer bir akıbete uğradı. Eski genelkurmay başkanı Mareşal Antonov komutan olarak Transkafkasya askeri bölgesine sürgün edildi; Rokossovski, Konev, Voronov, Vatutin ve daha birçok kişinin ismi resmî savaş kayıtlarından silindi; çeşitli üst düzey komutanlar 1946–48 arasında uydurma vatana ihanet suçlamalarıyla kurşuna dizildi ya da hepse atıldı.[16]

Stalin Moskova'dan güçlü bir bağımsızlık eğilimi taşıyan, kökleri 19. yüzyılın Avrupa değerlerine dayalı canlı bir edebi kültüre sahip olan ve dolayısıyla aydınların reform umutlarının bir kalesine dönüşen Leningrad kentindeki Parti yönetimine karşı da harekete geçti. Leningrad'ın Parti yöneticileri ne liberal, ne de demokrattı; daha ziyade Sovyet sistemini rasyonelleştirme gereğine inanan teknokratlardan oluşmaktaydı. Savaş sırasında bunların bir kısmı büyük ölçüde Leningrad'ın eski Parti şefi Andrey Jdanov'un güçlü himayesi sayesinde Moskova'da üst düzey mevkilere yükselmişti. Savaş sonrası yıllarda Parti aygıtının başında olan Jda-

16 R. Overy, *Russia's War* (Londra, 1997), s. 304–7.

* Moskova'da 24 Haziran 1945'te Jukov'un beyaz bir Arap aygırına binmiş olarak askeri birliklerin önünde Kızıl Meydanı boydan boya geçtiği zafer törenine dair bir efsane vardır. Buna göre Stalin geçit töreninin başında yer almaya niyetlenmiş, ama prova sırasında aygırın üstünden düşmüştü. Efsane asılsız olmakla birlikte, Stalin'in Jukov tarafından devrilmesi yönündeki yaygın arzuya işaret eder.

nov ideolojik konuların yanı sıra dış politikanın yönetiminden sorumluydu. Bir kalp krizinden öldüğü 1948'de Politbüro'da Leningradlıların orantısız bir ağırlığı vardı; bunlardan ikisi, Nikolay Voznesenski ve Aleksey Kuznetsov yaygın olarak Stalin'in potansiyel ardılları olarak görülmekteydi. Leningrad Üniversitesi rektörü olan kardeşi Aleksandr gibi, Nikolay Voznesenski de bir siyasal iktisatçıydı. Genç, dinamik ve yakışıklıydı. Gosplan şefi olarak Sovyet savaş ekonomisinin planlanmasını başarıyla yürüten beyindi. 1945'ten sonra Sovyet sanayisinin yeniden inşasını rasyonelleştirme yollarını ararken, İç Savaş'taki yıkımdan sonra ülkeyi yeniden canlandırmaya büyük katkıda bulunmuş olan NEP dönemine özgü birçok fikri benimsedi.* Kuznetsov Merkez Komitesi'nin güvenlik işlerinden sorumlu sekreteriydi; ama daha çok Leningrad kuşatmasının askeri kahramanlarından biri olarak tanınıyordu. Leningrad'da çok sevilmesinin ve aynı zamanda Stalin için sürekli bir rahatsızlık kaynağı olmasının asıl sebebi buydu.

Stalin 1949'da Parti sekretaryasının şefi ve Voznesenski ile Kuznetsov'un amansız bir düşmanı olan Grigoriy Malenkov'u Leningrad Parti örgütünü teftiş etmekle görevlendirdi. Malenkov'un ziyaretinin bahanesi semt Parti komitelerince yapılan seçimlere ilişkin suçlamaları soruşturmaktı; ama asıl amacı kentteki iktidar tabanını yıkmaktı. İlk hedefi içindeki sergide kuşatma tarihini büyük ölçüde Parti'nin önderliğinden bağımsız olarak kent halkının kolektif bir kahramanlığı gibi sunan Leningrad Savunma Müzesi oldu. Müze kapatıldı ve yöneticileri tutuklandı. Kentin bağımsızlık ve cesaret ruhuna ilişkin bütün belleği silmek istercesine, kişisel belgelerin ve anıların saklandığı paha biçilmez müze deposu yok edildi. Ardından Ağustos 1949'da daha sonra "Leningrad Olayı" olarak anılacak tasfiyeyle, Kuznetsov ve Voznesenski aralarında üniversite rektörünün de bulunduğu bağımsız düşünceli diğer bazı Leningrad yetkilileriyle birlikte tutuklandı. Britanya adına casusluktan hovardalığa kadar çeşitli uydurma ithamlar yöneltilen Voznesenski ve diğerleri Ekim 1950'deki gizli bir yargılamada suçlu bulundu ve aynı gün kurşuna dizildi.

Savaş sonrasındaki siyasal kısıtlamaya planlı ekonomi doğrultusunda kemer sıkma politikasına dönüş eşlik etti. Stalin'in 9 Şubat 1946'daki konuşmasında uyardığı, uluslararası gerginliğin yaşandığı bir ortamda gevşemeye fırsat verilemezdi. Aynı yıl yeni bir Beş Yıllık Plan yürürlüğe konuldu. Ülkenin altyapısını yeniden kurmak üzere devasa inşaat projeleri hazırlandı. Sanayi üretimi için

* Voznesenski karma ekonomiye dönüşü savunmamakla birlikte, arz ve talep durumunu daha iyi yansıtması açısından fiyatlar üzerindeki devlet denetimlerinin kaldırılmasından yanaydı. Ayrıca kooperatif sektörünün genişletilmesini ve tekstil gibi tüketime dönük sanayilere daha fazla yatırım yapılmasını savunmaktaydı; her iki önlem de NEP'in ilk baştaki başarılarında önemli rol oynamıştı.

belirlenen olağanüstü hedeflere ancak Stahanovculardan oluşan bir işgücüyle ulaşılabilirdi. Sovyet propagandası halkı yeni bir fedakârlık dönemine hazırlanmaya çağırırken, mesajını sıkı çalışmanın ucuz tüketim mallarıyla ödüllendirileceği yolundaki bildik vaatle şirinleştirmeye çalıştı. Ne var ki, halkın çoğunluğu açısından, böyle vaatlere inanmak için pek sebep yoktu. Çok azı bulunabilen temel tüketim mallarının fiyatlarındaki yükseliş gerçek ücretleri eritmekteydi. Rejim enflasyon sorunuyla başa çıkmak için, 1947'de bir para birimi reformunu uygulamaya koyarak, eski paraları bire onluk bir kur üzerinden yeni paralarla değiştirme yoluna gitti; bu da özellikle kırsal nüfusun satın alma gücünü çarpıcı biçimde düşürdü. Köylülerin ufak çaplı ticareti üzerindeki kısıtlamaların gevşetildiği savaş döneminde bahçe sebzelerinin ve el işçiliği ürünlerinin pazara satışından sağlamış oldukları tasarrufu silip götürdü.[17]

Stalin'in ve danışmanlardan oluşan "mutfak kabinesi"nin dayattığı bir politika uyarınca, zorunlu çalışma savaş sonrası Sovyet ekonomisinde gittikçe önemli bir rol oynamaya başladı. Savaşın bitişiyle birlikte devletin sömürmek için kullanabileceği ücretsiz işgücü havuzu olağanüstü büyüdü. Gulag mahpusları ve emek ordusu askerleri dışında, iki milyon Alman savaş tutsağı ve ayrıca diğer Mihver milliyetlerine mensup yaklaşık bir milyon savaş tutsağı vardı; bunların çoğunlukla ağaç kesimi, madencilik ve inşaat işlerinde kullanılmasına karşın, vasıflı olanları ara sıra Sovyet sanayisinde çalıştırılmaktaydı. Bazı fabrikalarda Alman savaş tutsakları üretimin öylesine ayrılmaz bir unsuru haline gelmişti ki, fabrika sahaları içinde gözetim kampları kuruldu ve yetkililer bu tutsakların Almanya'ya geri verilmesini önlemeye çalıştı. 1945 affıyla birçok mahpusun serbest bırakılmasına karşın Gulag nüfusu da arttı. Büyük ölçüde Kızıl Ordu'nun işgalden kurtardığı ya da ele geçirdiği, ama Sovyet iktidarının gerçek anlamda benimsenmediği bölgelerde "milliyetçi"lere (Ukraynalılar, Polonyalılar, Beyaz Ruslar, Letonyalılar, Litvanyalılar ve Estonyalılar) yönelik kitlesel tutuklamaların bir sonucu olarak 1945–50 arasında kamplara bir milyonu epeyce aşan yeni mahpus girdi. Gulag sistemi genişleyerek 1949 itibariyle 2,4 milyon (yani savaştan önceki 1,7 milyon olan düzeyden daha yüksek sayıda) kişiden oluşan tutsak bir işgücünün çalıştığı 67 kamp kompleksini, 10.000 ayrı kampı ve 1.700 koloniyi kapsayan muazzam bir sanayi imparatorluğuna dönüştü. Zorla çalıştırılan bu insanların 1945–48 arasında Sovyet sanayi işgücünün toplam yüzde 16 ila 18'ine tekabül ettiği tahmin edilmektedir. Bu kesim özellikle özgür işgücünü çalıştırmanın imkânsız olmasa bile çok maliyetli olduğu soğuk ve ücra

17 A. Danilov ve A. Pijikov, *Rojdenye sverhderzhavi: SSSR v pervye poslevoennye godi* (Moskova, 2001), s. 108.

bölgelerde değerli metal cevherlerini çıkarma açısından önemliydi. (Dolayısıyla Sovyet ekonomisine katkısı rakamların işaret ettiğinden bile daha anlamlıydı.) Köle emeği 1940'ların sonlarında en azından resmî düzeyde Sovyet sisteminin savaş sonrası güvenini ve atılımını simgeleyen büyük inşaat projelerinde kullanılan işgücünü de oluşturdu: Volga–Don kanalı, Kuybışev hidroelektrik santrali, Baykal-Amur ve Arktik demiryolları, Moskova Metrosu'nun ek hatları, söz konusu yıllarda başkentin çevresine şatafatlı "Sovyet İmparatorluğu" mimari üslubuyla dikilen düğün pastası görünümlü yedi yapıdan ("Stalin katedralleri") biri olan Lenin Tepeleri'ndeki Moskova Üniversitesi yerleşkesi.[18]

Savaş sonrası yıllar Gulag ekonomisi ve sivil ekonomi arasında tedrici bir kaynaşmayı getirdi. Çoğunlukla inşaat alanında ve sivil bakanlıkların işgücü sıkıntısından yakındığı yerlerde olmak üzere, her yıl yaklaşık yarım milyon Gulag işçisi sözleşmeyle sivil sektöre verildi; çoğunlukla uzmanlardan oluşan aşağı yukarı aynı sayıda özgür işgücü de Gulag sanayilerinde ücretli olarak çalıştırıldı. Gulag sistemi zorunlu çalışan kişileri bile motive etmeye yönelik maddi teşviklere gittikçe daha fazla başvurmaya mecbur kaldı. Kamplardaki nüfus daha itaatsiz ve zapt edilmesi zor hale geldi. 1945'te cezaları indirilen ya da kaldırılan adi suçluların ağırlıkta olduğu bir milyon kadar mahpusun affedilmesiyle birlikte, kamplarda Sovyet rejimine düşman olan ve şiddetten korkmayan "siyasal" mahkûmlar yüksek bir orana ulaştı; bunlar 1930'larda kampları dolduran aydın tipler değil, savaşta asker olarak çarpışmış güçlü gençler, yabancı savaş tutsakları, Ukrayna ve Baltık "milliyetçi"leriydi. Bir ödüllendirme sistemi olmadığında, bunlar belirlenmiş hedefleri yerine getirmeye düpedüz yanaşmamaktaydı. Mahpusları gözetim altında tutmanın maliyeti de astronomik boyutlara varmaktaydı. 1953'e varıldığında MVD kampların içinde çeyrek milyon muhafız bulunduruyor ve Gulag'ın bakımına üretimden sağlanan gelirin iki katı kadar harcama yapıyordu. Bazı üst düzey MVD yetkilileri zorunlu çalışmanın verimliliğini ciddi biçimde sorgulamaya başladı. Gulag'ın bazı kesimlerini kapatma ve mahpusları kısmen sivil işçilere dönüştürme yönünde Beriya ve Malenkov'un desteğiyle ortaya atılan planlar bile vardı; ama Stalin'in Gulag sisteminin sıkı bir destekçisi olması nedeniyle, bu tasarıların hiçbiri ciddi olarak önerilmedi.[19]

18 GARF, dos. 9401, op. 2, bel. 234, sat. 148, 153; bel. 199, sat. 392; S. Fitzpatrick, "Postwar Soviet Society: The 'Return to Normalcy', 1945–1953", S. Linz (ed.), *The Impact of World War II on the Soviet Union* (Totowa, 1985), s. 143–5.

19 . P. Gregory, "An Introduction to the Economics of the Gulag", P. Gregory ve V. Lazarev (ed.), *The Economics of Forced Labor: The Soviet Gulag* (Stanford, 2003), s. 14, 16; G. Alexopoulos, "Amnesty 1945: The Revolving Door of Stalin's Gulag", *Slavic Review*, c. 64, no. 2 (Yaz 2005), s. 274; Y. Gorlizki ve O. Khlevniuk, *Cold Peace: Stalin and the Soviet Ruling Circle, 1945–1953* (Oxford, 2004), s. 130–31, 268–71.

Norilsk kompleksi savaş sonrasında Gulag ekonomisi ve sivil ekonomi arasındaki yakınlaşmanın iyi bir örneğidir. Kompleksin mahkûm mevcudu 1945–52 arasında üç katlık bir artışla 100 binden yaklaşık 300 bine çıktı. Yeni gelenlerin çoğu Avrupa'dan ve eski Nazi işgal bölgelerinden dönüşlerinde "düşman işbirlikçileri"nin sorgulamayla ayıklandığı "eleme kampları"ndan geçmiş olan Sovyet savaş tutsakları ya da Baltık bölgesinden ve Ukrayna'dan "milliyetçi" oldukları gerekçesiyle toplanan askerler ve sivillerdi. Ama özgür işgücünde de sayıca düzenli bir artış vardı; tahliye edilmelerinden sonra ücretli sözleşmelerle Norilsk kompleksinde kalan (ya da kalmak zorunda bırakılan) mahkûmlar da katıldığında, bu kesim 1949'da toplam işgücünün yaklaşık üçte birini oluşturmaktaydı. Son olarak, Norilsk'e gönüllü olarak gelen ateşli Komsomol üyelerinden ve aileleriyle bir arada yaşamak üzere gelen mahkûm akrabalarından oluşan büyük bir topluluk da vardı.[20]

Lev Netto Moskova'ya 1917'de yerleşen Estonyalı komünist bir ailenin çocuğu olarak 1925'te doğdu. Babası Devrim sırasında Lenin'in iktidarı ele geçirmesinde hayati bir rol oynayan Letonya Piyade Tugayı'nın subaylarından biriydi; Dışişleri Bakanlığı'nda bir memur olan annesi ona Lev adını Troçki'ye hayranlığından dolayı vermişti. Lev 1943'te Kızıl Ordu'ya alındı ve Estonya'da Alman hatlarının gerisinde çarpışmaya gönderilen özel bir NKVD partizan biriminde görevlendirildi. Düşmana tutsak düştüğü 1944'te Letonya'nın Dvinsk kentinde hapse atıldı ve daha sonra Almanya'nın Frankfurt-am-Main kenti yakınındaki bir savaş tutsağı kampına gönderildi. Nisan 1945'te Almanlar savaş tutsaklarını daha batıya nakletti. Lev birkaç tutsakla birlikte konvoydan kaçtı ve ABD askerlerince kurtarıldı. İki ay bir Amerikan kampında kaldı. Ülkesine dönmemesi yolundaki ikna girişimlerine karşı koyarak, Mayıs 1945'te Sovyetler Birliği'nin yolunu tuttu. Yirmi yaşında bir genç olarak, niyeti bir üniversitede öğrenim görmekti. Sovyet sınırına ulaştığında bir eleme kampına gönderildi ve tekrar Kızıl Ordu'da silah altına alındı. Sonraki üç yıl boyunca işgalden yeni kurtulmuş Batı Ukrayna'da sıradan bir asker olarak görev yaptı. Nisan 1948'de ABD için casusluk yaptığı gerekçesiyle Rovno'da tutuklandı ve NKVD sorgucularının haftalarca süren işkencelerinin ardından, savaş sırasında mensup olduğu partizan takımını Almanlara ihbar etmekle suçlandı. Anne babasının tutuklanacağı tehdidi karşısında, yüklenen suçların hepsini kabul eden bir ifade imzaladı; Norilsk'te yirmi beş yıl ağır çalışma ve daha sonra beş yıl sürgün cezasına çarptırıldı.[21]

20 Norilsk'te yeniden bir araya gelen ailelerin iyi bir örneği için *bak.* Kuznetsova-Babaylova arşivi, MSP, dos. 3, op. 22, dd. 2–5.

21 MM, dos. 12, op. 20, bel. 2.

Marya Drozdova Nisan 1945'te Berlin'de Kızıl Ordu birimlerince tutuklandıktan sonra Norilsk'e gönderildi. Dört yıl önce on yedi yaşındayken, anne babasıyla birlikte yaşadığı Leningrad yakınındaki Krasnoye Selo kasabasında Almanlara tutsak düşmüştü. Alman ordusunca götürüldüğü Estonya'da bir sahra hastanesinde hemşire olarak çalıştı; daha sonra Berlin'de üst düzey bir Nazi yetkilisinin evinde hizmetçi olarak görevlendirildi. Almanların kendisini casus yapma yönündeki çeşitli girişimlerine direndi ve hatta bu yüzden birçok kez dayak yedi; ama yara izlerini inandırıcı bulmayan Sovyet askeri mahkemesi onu "vatana ihanet" suçundan Norilsk'te on yıl cezaya çarptırdı.[22]

Norilsk'in değerli metal cevherleri Stalin'in savaş sonrasında Sovyet ekonomisini yeniden inşaya ilişkin düşüncelerinde önemli bir rol oynadı. Kamp idaresi Norilsk işgücünü teşvik etmek üzere çalışma puanlarına ve parasal ödüllere gittikçe daha fazla başvurdu. 1952'ye doğru Norilsk mahkûmlarının çoğunluğu için parasal ücretler norm haline geldi. Her mahkûm ayda ortalama 225 ruble, yani sivil işçilere uygulanan normal ücret derecesinin yaklaşık üçte birini kazanmaktaydı; ancak Norilsk'te yemek ve barınma "bedava"ydı. Gönüllü işçilerin birçoğu Gulag sistemi dışında kazanabileceklerinden çok daha yüksek olan özel ("kuzey") ücret dereceleri üzerinden aylık almaktaydı.[23] Norilsk'te garip bir melez sistem, mahkûmlara ücret ödenen bir hapishane sistemi ortaya çıkmaya başladı. Ama hiçbir ücret düzeyi içinde yaşayıp çalışmak zorunda bırakıldıkları onur kırıcı durumu ve insanlık dışı koşulları telafi edemezdi. İsyan etmeleri artık bir an meselesiydi.

2

Savaş sonrası yıllar yeni tipte bir eğitimli Sovyet "orta sınıf"ının pekişmesine sahne oldu. Üniversitelerdeki ve yüksek okullardaki öğrencilerin sayısı 1945–50 arasında ikiye katlanarak, sonraki yıllarda Sovyet sisteminin önde gelen görevlilerine ve ayrıcalıklılarına dönüşecek teknisyenlerden ve yöneticilerden oluşan genç bir meslek sahipleri sınıfı doğurdu. Bu yeni elit tabaka 1930'ların Sovyet kadrolarından farklıydı. Mensupları daha eğitimliydi, daha istikrarlıydı ve daha az ideolojik bir bakış açısına sahipti. Mesleki vasıfları onlara Sovyet sisteminde üst düzey makamları sağladığı gibi, sınıfsal ya da ideolojik katışıklık gerekçesiyle rüt-

22 MSP, dos. 3, op. 8, bel. 2.

23 L. Borodkin ve S. Ertz, "Coercion versus Motivation: Forced Labor in Norilsk", Gregory ve Lazarev (ed.), *The Economics of Forced Labor*, s. 102–3.

be tenzilinden muaf olmalarını da âdeta güvence altına aldı. Sovyet elit tabakasının egemen ilkelerinde proleter değerlerin yerini mesleki yeterlilik almaya başladı.

Böyle bir mesleki sınıfın yaratılması hem kapitalist ekonomilerle yarışma, hem de daha sağlam bir sosyal tabanla Sovyet sistemini istikrara kavuşturma açısından mühendislere, idarecilere ve işletme yöneticilerine dayalı daha geniş ve daha bir güvenilir katmanın gereğini kavrayan Stalinist rejimin bilinçli bir politikasıydı. Rejim 1945'ten sonra siyasal reform yönünde daha geniş sosyal baskılarla boğulmamayı sağlayacak sadık bir m desteğine muhtaçtı; bu bağlılığı saplamanın en doğrudan aracı insanların burjuva özlemlerine karşılık vermekti. Bu yeni Sovyet burjuvazisi sağlam ve dolgun ücretli işlerle, özel apartman daireleriyle ve rahat bir yuvanın evcimen zevkleriyle ödüllendirildi. Savaştan hemen sonraki yıllarda özlemleri karşılayacak tüketim malları çok azdı; ama 1930'larda olduğu gibi "iyi hayat" vaatleri bolca vardı. Sovyet propagandası, filmler ve kurmaca eserleri, iyi öğrenim gören ve sebatla çalışan kişilerin önünde duran kişisel ve maddi mutluluk hayalini işledi. Savaş sonrası filmlerde ve kurmaca eserlerde kişisel zenginleşme çalışkanlığın ve bağlılığın haklı bir ödülü olarak özendirildi; şahsi mutluluk, aile yaşamı ve maddi mallar peşinde koşma yeni bir olumlu ("sovyetik") değer olarak sunuldu.[24]

Yükseköğrenim sisteminin yaygınlaşması bu ın yaratılmasında kilit unsurdu. 1950'lerin başlarında, Sovyet üniversitelerinde 1,7 milyon öğrenci, teknik okullarda ve yüksekokullarda 2 milyonun epey üzerinde öğrenci vardı.[25] Bu öğrenci kitlesi temelde aydın ailelerden gelen çocukların, daha büyük bir oranda olmak üzere mevcut Sovyet elit tabakasından gelen çocukların ve mütevazı geçmişe sahip olmakla birlikte savaşta ordu saflarında yükselen ve daha ileri eğitim için ayrıcalıklı şans tanınan hatırı sayılır bir orandaki gençlerin bir bileşimine dayalıydı. Yönetici ve teknik elit tabakaya yeni katılanlar, başarılarını 1930'ların *vidvijentsi* kesimi gibi sınıf kökenlerine ya da siyasal gayretkeşliklerine değil, Sovyet okullarında ve üniversitelerinde eğitim görmüş olmalarına borçluydular. Sistemle özdeşleşmeleri mesleki kimlikleriyle yakından bağlantılıydı. Kariyerleri Sovyet sisteminin verimli işlemesini sağlama hedefine göre belirlenen mühendisler ve teknisyenler, yöneticiler ve planlamacılar olarak, planlı ekonominin ve toplumun rasyonelliğini kolaylıkla benimsediler, siyasal bakımdan ya da ailelerinin gördüğü baskıdan dolayı Stalinist rejime muhalefet etmek için haklı sebepleri olsa bile.

24 V. Dunham, *In Stalin's Time: Middle-Class Values in Soviet Fiction* (New York, 1976).
25 N. DeWitt, *Education and Professional Employment in the USSR* (Washington, 1961), s. 606–7, 638–9.

İnsanların bu kariyer yolunda başarıya ulaşmak için rejimin taleplerine en azından dışa dönük olarak uyum sağlamaları gerekiyordu. Bir mühendis bunu 1950'de şöyle açıklamıştı:

> İşte ilerlemek için gayretli ve sebatkâr olmak, ağzını kapatmayı bilmek ve bir maske takmak gerekir. ... "Yaşasın Stalin!" diye bağırmayı ... ve "Bir insanın böyle özgürce nefes alıp verdiği başka bir ülke bilmiyorum," havasındaki teraneyle şakımayı beceren kişi başarıya ulaşır.

O dönemde mülakat yapılan bir grup göçmene göre, en yaygın Sovyet görevlisi tipi artık 1930'ların inançlı ve coşkulu komünisti değil, Parti'ye ya da hedeflerine inanmasa dahi emirlerini yerine getiren kariyeristti.[26] Bu sıradan Stalinistler, emirlere uyan milyonlarca teknokrat ve ufak memur sayesinde rejim rutinleşti, uygulamaları bürokratikleşti ve teröre yol açmış olan devrimci dürtüler zamanla meslek sahibi sadık bir elit tabakanın istikrarlı kültürüne dönüştü.

Duyguları gizlemek Sovyet Rusya'da her zaman hayata tutunmak için gerekli bir beceri olmuştu; ama sınıfsal köken ve siyasal bağlılık gereklerinin dışarıya karşı uyum gösterisinin yanında ikincil düzeye düştüğü savaş sonrası yıllarda maske takma sanatı yetkinlik düzeyine ulaştı. Polonya'da savaş sonrasının komünist sisteminde yaşayan Czesław Miłosz, insanların kamusal alanda davranış biçimine alışarak bunu artık doğal görmeye başladığı kanısındaydı:

> Bir insan uzun süre haşır neşir olduğu role öylesine sıkıca alışır ki, gerçek benliğini büründüğü benlikten artık ayırt edemez; böylece birbirlerine çok yakın kişiler bile Parti sloganlarıyla konuşur. Asıl benliğin mecburen oynanan rolle özdeşleşmesi rahatlama getirir ve tetikliğin gevşemesine olanak verir. Uygun andaki uygun refleksler gerçekten otomatik hale gelir. ... İnsanlık tarihinde buna yakın ölçekte bir oyunculuk pek sık yaşanmamıştır.[27]

Çok az insan büründüğü kamusal rolde benliğini tamamen kaybetti. Bölünmüş bir kimlik muhtemelen Sovyet zihniyetini daha fazla temsil eden durumdu. Çoğu yurttaş sahnedeki gösterisini hesaba katan bir oyuncu gibi, özel ve kamusal benlikleri arasındaki farklılık konusunda keskin bir bilinci korudu; potansiyel olarak tehli-

26 A. Inkeles ve R. Bauer, *The Soviet Citizen: Daily Life in a Totalitarian Society* (Cambridge, Mass. 1959), s. 289, 326–7.

27 C.Miłosz, *The Captive Mind* (Londra, 1953), s. 55, 57.

keli düşünceleri ve dürtüleri bastırma stratejilerinden vicdanları rahatsız eden ahlaki ikilemleri çözme yöntemlerine kadar uzanan birçok yolla iki kimliği ayrı tuttu.

1940'ların sonlarında ve 1950'lerin başlarında meslek sahibi genç sınıf 1930'larda anne babalarının yaşadıklarına kıyasla yeni ikilemlerle karşılaştılar. Birçok durumda anne babalarından devraldıkları bozuk bir sicilin yükü altında olmalarından dolayı, (anne babalarının aksine) çok azının içten inandığı sisteme katılmanın bir yolunu bulmak zorunda kaldılar –duygularını gizlemeyi (ve kendini kandırmayı), ortama uyum sağlamayı ve ahlaki ödünlerde bulunmayı gerektiren karmaşık bir stratejik oyundu bu. Kariyer yolunda birçok kimsenin önüne dikilen ilk ahlaki tercih, bir işe ya da üniversiteye girerken doldurulması zorunlu ankette akrabaların tutuklanmış olduğunu bildirip bildirmemekti. Bozuk bir sicili açığa vurmak reddedilme riskine girmek demekti; ama bunu gizlemek de gerçeğin resmî makamlarca öğrenilmesi durumunda potansiyel olarak daha ciddi sonuçlar doğurabilirdi.

İrina Aleksandrova 1946'da Leningrad Politeknik Enstitüsü'nün İktisat Bölümü'ne kaydını yaptırdığında, babasının tutuklanmış olduğunu gizledi. Ne var ki, ikinci yılında bir inceleme gezisine çıkmadan önce öğrencilerden doldurmaları istenen başka bir ankette gerçeği açıkladı. "Dönemin değiştiği, daha özgür bir ortama girildiği" ve "bir halk düşmanı aileden gelmenin artık utanılacak bir tarafı kalmadığı" kanısına varmıştı; oysa şimdi dönüp bu olaylara baktığında, aileleri hiç baskı görmemiş arkadaşlarının liberal umutlarından etkilendiğini düşünüyor. Enstitüdeki Komsomol örgütü onun ikinci anketteki cevabını görünce, sınıfındaki bütün öğrencilerin katıldığı bir "arınma toplantısı" düzenledi ve onu "sosyal kökenini gizleme" konusunda düşmanca tavırlı bir sorgulamaya çekti. Komsomol yöneticileri onu "rezilce", aynen "halk düşmanı" babası gibi "anti-Sovyet tarzda" davranmakla suçladı. Toplantıda İrina'nın enstitüden atılması yolunda bir tavsiye kararı alındı. İrina'yı hocalarından biri, 1930'ların başlarındaki sanayi tasfiyeleri sırasında tutuklanmış olan ve kısa bir süre önce savaş cephesinden dönen bölüm müdür yardımcısı kurtardı. "O sırada enstitüdeki ahlaki yaklaşıma hâlâ cepheden dönmüş askerler egemendi," diye açıklıyor İrina. "Tasfiye kültürünün geri getirilmesine katlanacak halleri yoktu ve öğrenci militanların benim gibilere zorbalık etmelerine fırsat vermemek için derslikleri ve yatakhaneleri sıkı denetim altında tutuyorlardı." Hocanın atılmamasını ve hatta inceleme gezisi listesine yeniden alınmasını sağladığı İrina enstitüden üstün dereceyle mezun oldu. Ama bu hoca 1949'da Leningrad Olayı'yla bağlantılı olarak enstitüde girişilen bir genel tasfiyede görevden alındı.[28]

28 İrina Aleksandrova'yla mülakatlar, St Petersburg, Mayıs, Kasım 2003.



İnna Gayster (ortada) Moskova Üniversitesi'nde iki arkadaşıyla birlikte, 1947

Birçok kişi ankette anne babasının tutuklanmış olduğunu bildirmenin "yapılacak en dürüst iş" olduğu kanısındaydı. Sovyet anlayışıyla, özel yaşamın kamusal denetime açık olması gerektiği inancıyla yetişmiş bu kişilere göre en önemli şey doğru sözlü olmaktı. Bazıları ise anne babalarının tutukluluğunu yadsımanın bencilce amaçlar için onlara sırt çevirmekle eşdeğer olduğu görüşündeydi; tersine bir ifadeyle, anne babalarının bozuk sicilini kabul etmek bir bakıma onlara bağlı kalmanın gereğiydi. İnna Gayster Moskova Üniversitesi'ne 1944'te kaydoldu. Anne babasının tutuklanmasıyla ilgili gerçeği her zaman anketlere yazdı; çünkü doğruyu kısmen yazması ya da yalan atması halinde, onları kınama durumuna düşeceği bir tehlikeye girmekten çekiniyordu.

> Bundan çok ürküyordum. ... Anne babam hakkında yalan söylemem halinde, bir şekilde onlardan kopmaktan korkuyordum. ... Bir halk düşmanının kızı olduğumu açıkça belirtmekle, babamı reddetme yönünde bir baskı altına girmekten kendimi koruduğumu düşünüyordum; onun ölü olduğunu bilmeme karşın, bunu yapmak bana çok kötü bir şey gibi geliyordu.[29]

Bazı insanlar kariyerlerini tehlikeye düşürmemek amacıyla bozuk sicillerini gizleme yolunu seçtiler. Bu davranışı kendilerince haklı göstermenin birçok yolu vardı: Anne babanın aslında "halk düşmanı" olmaması nedeniyle herhangi bir suçu gizlemiş olmama, bizzat anne babanın da topluma girme açısından bunu istemiş olacağı ya da dürüst Sovyet yurttaşı olmanın tek yolunun böyle bir gizli-

29 MSP, dos. 3, op. 37, bel. 2, sat. 44–5.

likten geçtiği gibi gerekçeler. Leonid Mahnaç 1949'da Moskova Sinema Okulu'na girmek için başvurduğunda, 1941'de tutuklanıp bir Sibirya çalışma kampında on yıl cezaya çarptırılmış olan babası Vladimir'in savaş sırasında "iz bırakmaksızın kaybolduğu"nu yazdı.[30] Asıl soyadı Zikkel olan Vladimir Vlasov anne babasının tutuklanmasından sonra kendisini Leningrad'daki evine alıp büyüten halası Olga Vlasova'nın soyadını alarak kimliğini gizleme yoluna gitti. Böylece 1948'de bir gizli askeri tesiste bir iş buldu. O dönemi şöyle anlatıyor:

> Her ankette daima aynı şeyi yazdım. Ablam her seferinde kesinlikle aynı cevabı vermek üzere başvurabileceğim bir kopya kâğıdı hazırlamama yardımcı oldu. Daima aynı sahte doğum yerini ve tarihini vererek, anne babamı küçük yaşta kaybettiğimi belirttim. "Babama dair hiç bilgim yok," diye eklerdim. Anneme gelince, her zaman [sahte] Nina İppolitovna ismini verdim. Savaşta üç madalya aldığı ve hiç evlenmediği hikâyesini uydurdum. Ona Boris Stepanoviç adlı bir sevgili yakıştırdım; bu adam güya Paris'ten Rusya'ya gelmişti ve o sırada çok küçük olmamdan dolayı, anneme birçok resim yapan bir tür sanatçı olduğu dışında ona dair hiçbir şey hatırlamıyordum. Bu kurmaca hikâyeyi annemi nihayet ölü gösterdiğim 1980'e kadar sürdürdüm. O sırada sözde seksen altı yaşına varmıştı.[31]

Böyle yalanları bu kadar uzun sürdürmek ancak Sovyetler Birliği'nde, dünyada idarenin en bürokratik ve gülünçlüğe varacak ölçüde sakar olduğu bir ülkede mümkündü.

Geçmişlerini geride bırakmak isteyenler açısından, baskı görmüş anne babayla ilişkide bir değişim kaçınılmazdı. İnna Gayster'in korktuğu gibi, böyle anne babadan kopma yönünde bir dürtü her zaman vardı. Angelina Buşuyeva Perm'de aktif bir Komsomol üyesi oldu. Annesiyle ve kız kardeşiyle birlikte 1946'da döndüğü ALZhIR çalışma kampında Öncüler safına katılmıştı daha önce. En çok istediği şey "eşit bir Sovyet yurttaşı" olarak tanınmak, diğer yurttaşlarla aynı haklardan yararlanmak ve anne babasından gelen damgayı aşmaktı. Perm'de 1951'de girdiği Pedagoji Enstitüsü'nde kısa sürede Komsomol sekreteri konumuna yükseldi. Stalin'i seviyordu ve babasının 1937'de tutuklanmasından ya da annesinin 1938'de tutuklanışının ardından ailesinin yıkıma uğramasından onun sorumlu olduğuna inanmayı içine sindiremiyordu. Annesinin farklı bir görüşte – 1950'lerin başlarında savunulması hâlâ tehlikeli bir görüş-

30 MFA, L. Mahnaç, "Oskolki bilogo s visoti nastoyaşçego", metin, s. 76.
31 MSP, dos. 3, op. 34, bel. 2, sat. 4. *Ayrıca bak.* MM, dos. 12, op. 32, bel. 2, sat. 77–8.



Nelli ve Angelina Buşuyeva, 1953

te – olması nedeniyle, aile hiçbir zaman geçmişi konuşmadı. Angelina babasını düşünmemeye çalıştı. Ancak onu yadsıyarak ilerleyebildi ve Perm'de bir fabrikada kariyere kavuşabildi. Fabrikadaki komünist yetkililerden biri olan kocasına babasından asla söz etmedi:

> Ailemde hep şunu söylerdik: "Ne kadar çok şey bilirsen, o kadar çabuk yaşlanırsın!" ya da "Ne kadar az şey bilirsen, o kadar kolay yaşarsın!" Hiç kimseye babamdan söz etmedim, ta 1991'de fabrikadan emekli olup emekli aylığı hakkını kazanıncaya kadar.[32]

Leonid Saltıkov 1927'de doğdu. Bir rahip olan babasının 1937'de tutuklanmasından sonra, beş çocuğun en büyüğü olarak, bir posta işçisi olan ve geliri aileyi geçindirmeye yetmeyen annesine karşı kendisini sorumlu hissetti. Zeki bir çocuk olmasına karşın, beşinci sınıftayken bozuk sicilinden dolayı okuldan atıldı. Çeşitli geçici işlerden sonra, babasının tutuklanmış olduğunu gizleyerek bir fabrika okuluna girmeyi başardı. Anılarında aktardığına göre, amacı bir mühendis olmak ve rejimin yüksek değer verdiği bir meslekte başarıya ulaşarak, "birinci sınıf Sovyet yurttaşı" olmayı hak ettiğini kanıtlamaktı. 1944'te Çelyabinsk'teki bir mühimmat fabrikasında elektrik teknisyeni olarak iş buldu. Bu arada akşamları bir teknik yüksekokulda öğrenimini sürdürdü. Doldurduğu bütün formlarda babasının 1942'de öldüğünü yazarak, savaşta yaşamını yitirmiş gibi bir izlenim verdi. "Hiç kimse böyle bir tarihi görünce işin aslını kurcalamazdı," diye akıl yürütmüştü Leonid.

32 MP, dos. 4, op. 2, bel. 2, sat. 32–3.



Leonid 1944'te

Bu anlatıma yıllarca bağlı kaldım, ta ki 1958'de mühimmat fabrikasında işletmeden sorumlu "gizli grup"taki özel kesimin başına getirilinceye kadar. O zaman kayıtları düzeltmem gerektiği kanısına vardım. ... Bu "gizli grup"ta hayat hikâyemin incelenmesinden ve yalan söylediğimin ortaya çıkması halinde, casuslukla suçlanmaktan korktum.

Leonid aslında 1938'de kurşuna dizilmiş olan babasının başına gelenleri ancak 1963'te öğrendi. O zamana kadar akıbeti konusunda bir bilgisi olmadığını belirtmeyi sürdürdü. "Tek derdim kariyer merdiveninde yukarıya tırmanmaktı," diye itiraf ediyor. "Bunun için de geçmişimi gizlemek zorundaydım. ... Babamın tutuklanışının ardındaki gerçek itibarıma leke düşürecek ve kariyerimi mahvedecekti." Leonid 1965'te Parti'ye katıldı. Çalıştığı fabrikadaki Parti komitesinin sekreteri, yani fiilen 1.500 komünistin lideri oldu. Ateşli bir Stalinist olarak onun ölümünde yas tutmuştu ve emekliye ayrıldığı 1993'e kadar onun resmini masasında tuttu. Bugün hâlâ koruduğu bir görüşle, babasının tutuklanmasından Stalin'in sorumlu olduğuna inanmadı. Aksine, bir köy rahibinin oğlu olarak sıradan bir konumdayken yükselerek üst düzey bir fabrika şefi olma fırsatından dolayı Stalin'e hep minnettarlık duydu.[33]

Kariyer amaçları uğruna geçmişten kopmak birçok ailedeki ilişkilere zarar verdi. Yuriy Streletski 1946'da Tiflis'teki liseden üstün dereceyle mezun oldu. Niyeti çocukluğunun geçtiği Leningrad'a dönerek Politeknik Enstitüsü'nde mühendislik öğrenimi görmekti; ama başvurusunda anne babasının "halk düşmanı" olarak tutuklanmış olduğunu itiraf edince geri çevrildi. Leningrad'ın çeşitli fabrikalarında yarım mesaili işler bulması, enstitüdeki akşam sınıflarına dışarıdan bir öğrenci olarak devam etmesine olanak verdi; ancak mezuniyet sınavlarına girmesi ya da diploma alması mümkün değildi. Matbaacılığın Almanya'dan ithal edilen yeni teknolojiye geçtiği 1948'de Leningrad'da ana Parti matbaasında gayri resmî sıfatla bir teknik tasarımcı olarak işe alındı. Yeni makinelerin kurulmasında çok önemli bir rol oynadı; ama gayri resmî bir çalışan olması nedeniyle, başarısının karşılığında hiçbir ödül ya da takdir alamadı. Tam tersine, kurulan yeni makineler çalışır hale gelir gelmez işten atıldı; çünkü bir ankette babası geçmişte tutuklanan biri olduğunu belirtmişti. Sonraki üç yıl boyunca bir dizi geçici

33 MP, dos. 4, op. 13, bel. 2, sat. 37–8, 39, 42–3, 56.

işte çalıştı. Kazakistan'da sürgünde bulunan annesi 1951'de Leningrad'a döndü. Kocasının ölümüyle ve sürgün yıllarıyla derinden sarsılmış bir kişi olarak, bir iş bulamadı ve tek başına çok yoksul bir hayat sürdü. Yuriy annesini görmeye hiç gitmedi ve ona maddi yardımda bulunmaktan bile kaçındı. Bir mülakatta itiraf ettiği gibi, başından gecen acı olaylar onu bencilleştirmişti.

> Egoist biri olup çıktım ve başkalarına karşı, hatta anneme karşı duyguların katılaştı. Onu kafamdan silip attım ve unuttum; çünkü onu gereksiz bir yük olarak görüyordum. İtiraf etmek utanç verici, ama işin doğrusu böyle.

Yuriy 1953'te bir kıdemli teknisyen kadrosu için Pulkovo Gözlemevi'ne başvurdu. Bu sefer bozuk sicilini bildirmek yerine anne babasının ölü olduğunu yazdı ve böylece işe girdi.[34]

Kariyer edinme tutkusu bazı gençleri NKVD için muhbirlik yapmaya yöneltti. Güvenlik kurumları kullandıkları muhbirlerin birçoğunu "halk düşmanları"nın çocukları arasından devşirdiler. Zira onların aciz durumda olduğunu ve birçoğunun saygın Sovyet yurttaşı olarak kendini kanıtlamaya dönük güçlü bir arzu taşıdığını biliyorlardı.

Tatyana Elagina 1917'den önce çok varlıklı olan tüccar bir ailenin çocuğu olarak 1926'da Leningrad'da doğdu. Elagin'ler 1935'te Kirov cinayetinin ardından Kazakistan'a sürgün edildi. Tatyana 1945'te Moskova Üniversitesi'nde matematik öğrenimi görmek için başvuruda bulundu. Liseden üstün dereceyle mezun olmasına karşın, "yabancı sosyal köken" gerekçesiyle başvurusu reddedildi. Bunun üzerine yetenekli öğrencilere ihtiyaçtan dolayı aile geçmişinin aynı ölçüde dikkate alınmadığı Moskova Elektromekanik Enstitüsü'nün Ulaşım Mühendisliği Bölümü'ne kaydını yaptırdı. Moskova'da öğrenim görmek Tatyana için düşlerinin gerçekleşmesi demekti. Ama öğrenime başlamasından kısa bir süre sonra, enstitü "sosyal bakımdan sakıncalı" öğrencilere yönelik bir genel tasfiyeye gidileceğini duyurdu. Leningrad'a kaçan Tatyana Elektrik Mühendisliği Enstitüsü'ne girdi: Böyle yüksek dereceli diplomaya sahip bir öğrenci edinmekten memnun olan yöneticiler onun bozuk siciline göz yumdular. Ama öğrencilerin enerji santrallerindeki "gizli" çalışmalara karıştığı son yılında güvenilmez unsurların ayıklanması yoğunlaştı. Tatyana sınıf arkadaşları hakkında rapor yazmak üzere seçildi:

34 Yuriy Streletski'yle mülakatlar, St Petersburg, Mayıs 2003, Şubat 2004.

> Bunda utanılacak hiçbir şey olmadığını söylediler ve ben de bir şekilde kendimi haklı olduklarına inandırdım. Öğrencilerin özel bir sohbette bile olsa enstitü hakkında olumsuz bir şey söylediklerini ya da herhangi bir konuda yakındıklarını duymam halinde, kendilerine hemen bildirmemi ve rapor ettiğim kişilerin bundan haberdar olmamasına özen göstermemi tembih ettiler.

Tatyana elinden geldiği kadar az şey bildirmeye çalıştı: Belirli isimler vermeksizin, duyduğu söylentileri aktardı. Ama daha somut istihbarat sağlaması yönünde gittikçe artan baskıyla karşılaştı; bundan kaçınması halinde, önceki sınıftan başka kişilerin başına geldiği gibi, enstitü mezunlarını işe almada önceliğe sahip Elektrik Enerjisi Bakanlığı'nca Kuzey Kutbu'nun ücra bölgelerinde çalışmaya gönderilebilirdi. Tatyana son sınavlara girmeden önce, üç öğrencinin tutuklanmasına yol açan bir rapor verdi. Moskova'da Hidroelektrik Kurumu'nda itibarlı bir işe girdi.[35]

Valentina Kropotina bütün kariyerini muhbirlikle kazandı. Tarımın kolektifleştirilmesi sırasında "kulak" oldukları gerekçesiyle baskıya uğrayan bir Beyaz Rus köylü ailesinin çocuğu olarak 1930'da doğmuştu. Aile evi ve çiftliği yıkıldı. Valentina'nın babası sürgüne gönderilince, annesi iki genç kızıyla birlikte evin molozlarından yaptığı derme çatma bir kulübede barındı. Bir "kulak" kızı olmasından dolayı okula alınmayan Valentina, çocukluğunu annesiyle birlikte çeşitli düşük ücretli işlerde çalışarak geçirdi; daha sonra Sibirya'nın Altay bölgesindeki İrkutsk'a ve ardından Abakan'a göç ettiler. Abakan'da aile birbirine kavuştu. Valentina'nın çalışma kamplarında geçirdiği yıllarda hasta ve sakat durumda olan babası bir okulda hademe olarak iş bulurken, annesi temizlikçi olarak çalışmaya koyuldu. Valentina okula ancak on üç yaşında başladı. O zamana kadar okuma yazma bilmiyordu. İçinde bulunduğu durumu şöyle anlatıyor:

> Esasen paçavra giysiler içinde ve yalın ayaklı bir sokak çocuğuydum. ... Bütün çocukluk anılarımda açlık duygusu ağır basar. ... Açlık ve dahası sefaletten korkuyordum. Bu korku beni yozlaştırdı.

Valentina okulda "kulak" kökeninden gelen damganın acısını ağır biçimde çekti. Anne babasının yoksulluğundan, Beyaz Rus geçmişinden ve cehaletinden gittikçe utanır hale geldi. (Her ikisi de okuma yazma bilmiyor ve Rusça konuşamı-

35 PFA, "Vospominaniya", metin, s. 17, 22–4; Tatyana Elagina'yla mülakatlar, Moskova, Mayıs, Ekim 2003 (bilgiyi veren kişinin isteği üzerine isim değiştirilmiştir).



Valentina Kropotina ve kocası Viktor, 1952

yordu.) Derslerine sıkı çalışarak bu durumdan kurtulmaya kararlı olan Valentina, Öncüler ve ardından Komsomol saflarına katıldı. Ona göre, "içinde büyüdüğü sefaletten ve açlıktan kurtuluş umudunu sunan" tek yol buydu. Böylece Stalin'in "tarihteki en büyük insan" olduğuna inanacak şekilde yetiştiği. Parti'nin "casus"lara ve "düşman"lara ilişkin propagandasını tamamen benimsedi. Devletin bunları yakalamasına yardımcı olabileceği düşüncesiyle bir hukukçu olmayı bile düşündü. "Gulag'a gönderilen insanlara tıpkı Stalin gibi hiç acımıyordum," diye belirtiyor.

Valentina on sekiz yaşına vardığı 1948'de evden kaçtı. Bir muhasebe yüksekokuluna girdi ve mezun olunca Sahalin adasındaki bir deniz üssünde stajyer muhasebeci olarak iş buldu; orada daha yüksek ücret derecesi ve özel askeri personele mahsus gıda karnesi elde etti. Bir deniz subayıyla evlendi. Güvenilir bir mensubu haline geldiği deniz üssünün personel binasında çalıştığı için, bütün personelin özel dosyalarına ulaşma olanağına sahipti. Bu konumundan dolayı MVD tarafından diğer deniz subaylarının eşleri hakkında bilgi vermek üzere muhbir olarak tutuldu. Görevi bu kadınlarla dostluk kurmak ve bağlı olduğu denetçiye özel yaşamlarını ve görüşlerini bildirmekti:

> Bazen kadınlara yaklaşmak için, onlardan satın alınacak bir şey yapmalarını istiyordum: Birçok kadın boş zamanlarını dikiş ve örgü işleri yaparak geçiriyordu. Bazen de kadınlarla ahbaplığa girerek, beni evlerinde çaya çağırmalarını sağlıyordum. Onları işyerlerinde ziyaret ettiğim de oluyordu. Giysi "siparişleri" için gerekli parayı denetçim veriyordu. (Ağırlıklı olarak manto ve kazak olmak üzere, "müşteri"lerimin bana yaptığı bir sürü eşya hâlâ duruyor.) İlk teması kurabilmem ve kadınların güvenini kazanabilmem açısından çay davetleri için pasta ya da başka bir ikram satın almak için gerekli parayı veren de oydu. Asıl önemli nokta bir bağlantı kurmaktı. Bu gerçekten kolaydı. Tek bir kural vardı: Önemli bir şey üzerine sohbete girmek için biriyle önce baş başa kalmak gerekiyordu. İnsanlar ancak o zaman serbestçe konuşuyordu.

Valentina birkaç yıl muhbirlik yaptı. Haklarında rapor verdiği onlarca kişi daha sonra tutuklandı. Ona iyi ücret ödendi – yaşlı anne babasına yüklü miktarda para göndermesine ve otuz dokuz yaşına vardığı 1959'da kocasıyla birlikte emekliye ayrılıp yerleştiği Abakan'da bir ev satın almasına yetecek düzeydeydi bu. Onunla yapılan mülakatlarda, istemediği halde muhbir olarak çalışmaya zorlandığında hâlâ ısrar ediyor. Kendisini de baskının bir mağduru olarak görüyor:

> Reddetmem olanaksızdı, çünkü anne babam ve "kulak" kökenleri hakkında her şeyi biliyorlardı. ... Geçmişte babamı tutukladıklarını biliyordum ve beni de tutuklamalarından korkuyordum. ... Ayrıca, işbirliği yapmaktan kaçınmam halinde, kocam zarar görebilirdi.

Öte yandan Valentina ihbar ettiği kişilerin gerçekten halk düşmanı", "ispatlı casus" olduklarında ısrar ediyor. Yaptığı şeylerden pişmanlık duymuyor. Nitekim "karşı casusluk" olarak nitelendirdiği çalışmaları karşılığında aldığı nişanlardan gurur duyuyor.[36]

3

Yazar Simonov'un kariyeri 1945'ten sonra yeni doruklara yükseldi. Savaştan, geçtiği muharebe haberleri için verilmiş bir göğüs dolusu madalyayla döndü. Stalin'in kayırılan iç aydınlar çevresinde yer alan güvenilir bir Parti üyesi olarak, Kremlin tarafından Mayıs 1946'da, dünyanın Soğuk Savaş'ın eşiğinde olduğu bir sırada ABD'ye gönderilen küçük bir nüfuzlu muhabirler heyetinin başına getirildi. Kremlin'de Dışişleri Bakanı Molotov'un verdiği birifingde, Stalin tarafından Amerikalıları Sovyetler Birliği'nin bir savaş istemediğine ikna etmekle görevlendirildi. Gezi Simonov'un resmî ayrıcalığın gerçek tadına ilk kez varmasını sağladı. Gezi giderleri için verilen muazzam avans karşısında şoka uğradı; hatta belki kendi durumu ile sıradan Sovyet insanlarının bildiği yaşam koşulları arasındaki uçuruma sinirlendi. Ama öyle olsa bile bu duygu gelip geçiciydi. Simonov Batı dünyasının zevklerine vardı. ABD'de bir uluslararası şöhret olarak karşılandı. *Günler ve Geceler* romanı ülkede en çok satılan kitaplardan biriydi. "Beni Bekle" şiirini herkes biliyordu. Oyunları New York, Boston, Washington ve San Francisco tiyatrolarında sahneleniyordu. Gary Cooper, Lion Feuchtwan-

36 MP, dos. 4, op. 7, bel. 2, sat. 3, 7, 11–12, 26, 28, 39–40.

ger ve sonradan düzenli mektuplaşacağı Charlie Chaplin gibi parıltılı simalarla birlikte fotoğraf çektirdi.[37]

Amerika turu Simonov'un savaştan hemen sonraki yıllarda çıktığı çeşitli yurtdışı gezilerinden sadece biriydi. Her seferinde Sovyet hükümetince ona önemli bir görev verildi. Londra'ya 1947'de yaptığı ziyarette J. B. Priestley ve George Bernard Shaw gibi önde gelen yazarları Sovyet davasına kazanma olasılığını yokladı.[38] Amerika'ya giderken uğradığı Paris'te göçmen Rus yazarı İvan Bunin'i Sovyetler Birliği'ne dönmeye ikna etmek için çalıştı. O zamana kadar Nobel Edebiyat Ödülü kazanmış tek Rus yazar olan Bunin, kimlik değiştirerek Devrim'den kaçtığı 1920'den beri yurtdışında yaşıyordu. Artık yetmişli yaşların ortalarındaydı; ama Stalin yurtseverlik duygusunun ve vatan hasretinin onu ülkesine dönmeye ikna edebileceğini umuyordu. Sovyetler Birliği'nin 1945'teki olumlu görüntüsü birçok göçmenin aklını çelmiş ve nitekim bazıları dönmeye karar vermişti. Simonov Paris'te Bunin'le bir dizi şık restoranda buluştu; Sovyet hükümetince verilen parayla hesapları ödedi. Kendi soylu kökenini vurgulayarak, Sovyetler Birliği'ndeki yaşamı coşkulu sözlerle cilalayarak anlattı. Bunin'in kendisini evinde yemeğe davet etmesi üzerine, bir "kolektif yemek" önerisinde bulundu. Bunun için Moskova'dan uçakla gönderilen Valentina Serova yaşlı adamın vatan hasretini daha da keskinleştirmek için beraberinde Rus lezzetlerinden (ringa, domuz yağı, siyah ekmek ve çeşitli votka çeşitleri) oluşan kocaman bir armağan sepeti götürdü. Hatta ona Rusça şarkılar söyledi. Ama Bunin anti-Sovyet tutumunu değiştirmedi. Bir ziyaret için bile olsa Sovyetler Birliği'ne dönmeyi reddetti.[39]

Yazarlar Birliği'nin örgütlenme yapısı 1946'da Politbüro tarzında yeniden düzenlendiğinde, Aleksandr Fadeyev genel sekreterliğe getirildi ve Simonov da üç yardımcısından biri olarak belirlendi. Yazar Korney Çukovski 16 Kasım 1946'da güncesine şu notu düştü: "Yazarlar Birliği'nin şefleri çok taş suratlı. Âdeta donmuş gibi. En fecisi de Tihonov. Suratında hiç ifade olmaksızın saatlerce insanı dinleyebiliyor. ... Fadeyev ve Simonov da çok taş suratlı. Herhalde başkanlıktan gelme bir alışkanlık olsa bu." Simonov Yazarlar Birliği'nin yönetimine seçilmesinden iki hafta sonra, Sovyetler Birliği'nin en eski ve en saygın edebiyat dergisi *Novyi mir*'in ("Yeni Dünya") editörlüğüne atandı. Mart 1950'de *Novyi mir*'i bı-

37 RGALI, dos. 1814, op. 10, bel. 360, sat. 45; K. Simonov, *Glazami çeloveka moyego pokoleniya* (Moskova, 1990), s. 82; A. Karaganov, *Konstantin Simonov vblizi i na rasstoyaniy* (Moskova 1987), s. 103.

38 RGALI, dos. 1814, op. 10, bel. 346.

39 K. Simonov, *Segodniya i davno* (Moskova, 1978), s. 143–4; N. Puşnova, *Valentina Serova* (Moskova, 2003), s. 215–16.



Simonov 1946'da

rakıp ülkenin başta gelen edebiyat yayın organı *Literaturnaya gazeta*'nın editörlüğünü üstlendi. Stalin verdiği kişisel talimatla ondan başyazılarında Soğuk Savaş'a ilişkin kültür siyaseti üzerine alternatif bir perspektifi dile getirmesini istedi. Bu perspektif Batı'ya karşı sert politikalardan gerçek anlamda ayrılmaksızın, edebiyat çevresindeki aydınların bağımsızlık arzusunu tatmine yetecek ölçüde Kremlin'in çizgisinden farklı görünmeliydi. Böyle nazik ve çetrefilli bir görevin verilmesi, Stalin'in Simonov'a güveninin bir belirtisiydi.[40]

Sovyet elit tabakasına yükselmek Simonov'un görünümünde köklü bir dönüşümü getirdi. Savaş yıllarının "asker havası"ndan sıyrılarak, ısmarlama şık İngiliz takım elbiseleri ya da daha gündelik ortamlarda Amerika'dan alınmış balıkçı yaka süveterler, mont ve savaş sonrası yıllarda moda olan kısa siperli kasket giymeye başladı. Uzun boylu ve çarpıcı derecede yakışıklı bir erkek olarak, bir Avrupalı beyefendi görünümüne büründü. Doğuştan gelen aristokratik kökenine özgü tavırların birçoğunu yeniden kazandı. Artık güzel yaşamayı seven ve misafirlerini cömertçe ağırlayan biriydi; hizmetçilere, özellikle sekreterlere ve şoförlere karşı kibar ve vefalıydı; kapıda kadınlara yol vermeye, mantolarını çıkarmalarını yardımcı olmaya ve onları ellerinden şövalyece bir öpücükle selamlamaya başladı.[41]

Simonov'un yaşam tarzı da köklü bir dönüşüm geçirdi. Artık birkaç evi vardı: Moskova'nın hemen dışında edebiyat çevrelerinin oturduğu mutena Peredelkino sayfiyesinde 1946'da yazar Gladkov'dan çeyrek milyon ruble gibi o dönemde büyük servet sayılacak bir parayla satın aldığı ferah bir daça; Suhumi yakının-

40 K. Çukovskiy, *Dnevnik, 1901–1969*, 2 c. (Moskova, 2003), c. 2, s. 210; RGALI, dos. 631, op. 15, bel. 1004, sat. 150; Simonov, *Glazami çeloveka moyego pokoleniya*, s. 116.

41 Aleksey Simonov'la mülakat, Moskova, Kasım 2003; Marina Babak'la mülakat, Moskova, Kasım 2003.

da Karadeniz'e bakan Gulripşi köyünde 1949'da satın aldığı bir ev; Moskova'da Gorki Caddesi'nde 1948'den sonra Valentina'yla birlikte oturduğu büyük bir apartman dairesi. Çift iki hizmetçi, bir kâhya, bir sekreter ve Amerika'dan ithal limuzini kullanan özel bir şoför tutmuştu. Daire zarif ve pahalı antika eşyalarla doluydu. Duvarlarda değerli tablolar asılıydı; bunlardan biri de Kuzma Petrov-Vodkin'in herhalde devletçe el konulmuş bir özel koleksiyondan çıkma bir tabloydu. Daire Moskova'nın edebiyat ve tiyatro dünyasının elit tabakasına dönük moda partilerin verildiği bir yerdi. Harika bir aşçı olan Simonov bazen bu partiler için mükellef yemekler pişirirdi; ama daha sıklıkla yakındaki ünlü Aragvi Gürcü lokantasının baş aşçısını ekibiyle birlikte konuklarına bir ziyafet hazırlamaya çağırırdı.[42]

Novyi mir personeli arasında Simonov "senyör" tavrıyla nam salmıştı. Şiir bölümünde görevli Lidya Çukovskaya, o sırada otuz bir yaşında olan yeni editörün genç görünümüne hayran kaldı. Ama dikkatini çeken bir başka yönü, ona çok daha yaşlı bir adam otoritesini kazandıran olağanüstü güveniydi. İş sırasında Simonov görüşmelerinde ciddi ve ölçülüydü; astlara talimat verirken aynen Stalin tarzında piposunu çekerdi. (Masasında her zaman yarım düzine kadar farklı pipo bulunurdu.) Çukovskaya'ya göre, Simonov *Novyi mir* personeliyle ilişkilerinde kibirli ve buyurgandı. Güncesinde yazı işleri bürosunu "dalkavukların ve yalakaların" her yerde efendinin emrine amade olarak koşturduğu bir 19. yüzyıl malikânesine benzetmişti. Özellikle 1946'da eserlerini *Novyi mir*'e vermeye ikna ettiği iki şaire karşı Simonov'un takındığı karakuşi davranışa kızgındı. Bunlardan biri olan Nikolay Zabolotski bir çalışma kampındaki sekiz yıllık cezasını yeni tamamlayıp dönmüştü. Simonov bir şiirini yayımlamayı kabul etti, ama siyasal gerekçelerle onu bazı mısraları değiştirmeye zorladı. Diğer şair ise Sovyet edebiyat dünyasında büyük bir sima ve Simonov'un babasına denk sayılabilecek şekilde elli altı yaşında olan Boris Pasternak'tı. Simonov'un *Novyi mir*'de yayımlamayı kabul ettiği bir şiiri için avans ricasında bulunmuştu. Ama Simonov bunu reddetti; çünkü isteğini avansın ödenmemesi halinde, şiirini geri çekme yönünde bir tehdit olarak gördü. Çukovskaya'ya "yardımcı olmak için her şeyi yaptığı" Pasternak'ın "tehdit edici" tavrını gayri ahlaki bulduğunu belirterek, "Ben onun yerinde olsaydım böyle davranmazdım," dedi. Pasternak'a bir ders vermek için, kabul ettiği şiirini hiç yayımlamama kararını aldı. Bir yazarın (Korney Çukovski) kızı olarak eski aydınların değerlerine göre yetişmiş olan Çukovskaya'ya göre, Simonov'un davranışı dehşet vericiydi; çünkü sanatın

42 RGALI, dos. 1814, op. 10, bel. 343, sat. 1; N. Biyanki, *K. Simonov i A. Tvardovskiy v "Novom mire"* (Moskova, 1999), s. 7; L. Fink, *Konstantin Simonov* (Moskova, 1979), s. 220, 235, 251, 274.

özerkliği karşısında devlet gücünün üstünlüğünü benimsediğine işaret etmekteydi. "O [Simonov] bir hami olmak istiyor ve minnettarlık bekliyor," diye yazdı güncesine.

> Oysa insanlar sadaka istemiyor. Hak ettiği saygıyı istiyor. Zabolotski'nin şiiri kamplarda sekiz yıl geçirdiği için değil, iyi yazıldığı için yayımlanmalı. Simonov iyilik yapmak için değil, buna *mecbur* olduğu için Pasternak'a destek vermek zorunda; çünkü o şiirden sorumlu ve bu alanda Pasternak'a karşı en büyük sorumluluğu duymalı. ... Pasternak'a para vermenin Rus kültürüne ve halkına karşı görevi olduğunu anlamıyor. Bunu Pasternak'ın kendisine minnettar olmasını gerektiren bir kişisel iyilik olarak görüyor.[43]

Savaş sonrasındaki Stalinist sistemin bütün yetki sahipleri gibi, Simonov da olağanüstü bir himaye uygulayabilecek durumdaydı. *Novyi mir*'in şefi ve Yazarlar Birliği'nin şef yardımcısı olarak, Sovyetler Birliği'ndeki hemen her yazarın kariyerini yükseltebilir ya da çökertebilirdi. İnsanlara birçok yoldan yardımcı olabilir, konut ya da iş bulmalarını sağlayabilir ve hatta onları tutuklanmaktan koruyabilirdi, tabii resmî makamlar nezdindeki nüfuzunu kullanacak kadar cesur olması kaydıyla. Sistemin işleyişi öyleydi. Simonov meslektaşlardan, arkadaşlardan, arkadaşların arkadaşlarından, gelgeç tanıdıklardan, savaşta tanıştığı askerlerden gelen kişisel ricalara boğuldu. Haliyle hepsine yardım edemedi; ama yardım edeceği insanları seçişi tavrını açığa vurucu nitelikteydi.

Örneğin, otuzlu yaşlarının ortasında ufak tefek, çekici bir kadın olan ve *Novyi mir* kadrosuna 1946'da katılan özel sekreteri Nina Gordon'a karşı çok kollayıcı ve sıcaktı. Nina daha önce İspanya İç Savaşı üzerine makaleleriyle genç Simonov'a ilham kaynağı olan yazar Mihail Koltsov'un yanında çalışmıştı. Soylu bir aileden gelme bir film kurgucusu olan kocası Yosif Gordon 1937'de tutuklanmış ve Magadan yakınındaki bir çalışma kampında beş yıl cezaya çarptırılmıştı. Daha sonra 1942'de cephede çarpışmak üzere serbest bırakılmıştı. Nina özel sekreteri olması için desteğini isterken, Simonov'a kocasının gözden düşmüş biri olduğunu bildirdi. O sırada Yosif bir mühendis olarak çalıştığı Riyazan'da sürgündeydi. Simonov bu yüzden başının derde girebileceğini belirten Nina'ya kulak asmadı. Hatta Yosif'e yardımcı olmak için MVD'ye yazacağını söyledi. Nina onun iyiliğini istismar etmek istemediği için bu yardımı geri çevirdi. Zaten *Novyi mir*'de işe alınma-

43 L. Çukovskaya, *Soçineniya v 2 tomah* (Moskova, 2000), c. 2, s. 182, 186, 216. Simonov *Literaturnaya gazeta* editörüyken benzer biçimde diktatörce davranışla suçlandı (*bak.* RGASPI, dos. 558, op. 11, bel. 878, sat. 55).

sı Simonov açısından tatsız sonuçlar doğurabilirdi. Nitekim 1948'de birkaç günlüğüne Moskova'ya gitme izni verilen Yosif'in beklenmedik biçimde yazı işleri bürosunda görünmesi böyle bir olaya yol açtı. Tesadüfen orada olan bir *İzvestiya* muhabiri açıkça bir sürgün görünümü taşıyan Yosif'i dikkatle izledi. Ertesi gün Nina dergide MVD'nin gözü ve kulağı işlevini gören özel şubede sorgulamaya alındı. (Her Sovyet kurumunun kendi özel şubesi vardı.) Sorgucular Nina'nın bir siyasal sürgünle evli olduğunu niçin gizlediğini öğrenmek istedi ve yeterli uyanıklığı göstermemekten dolayı hakkında rapor verme tehdidinde bulundu. Simonov olayı duyunca küplere bindi; bunu editörlük yetkisine bir tecavüz olarak gördü. Özel şube Nina'ya bir kınama cezası vermenin yanı sıra "kuşkulu kişi"lerin büroya alınmaması yolunda bir duyuru yayımladı; ama başka bir tedbire başvurulmadı.[44]

Simonov kişisel alanındaki insanlara çoğu kez iyi davranırken ve resmî makamlar karşısında yardımcı olma cesaretini gösterirken, kamusal alandaki insanlar söz konusu olduğunda cesur olmaktan çok uzak bir tavır sergiledi. Savaş sonrasındaki baskılar sırasında birçok yazar yardım için ona başvurdu. Simonov onlara temkinli yaklaştı. Kişisel duygularına bağlı olarak bazılarına yardımcı olmakla birlikte diğerlerine aynı ölçüde yardımcı olmaktan kaçındı; ama yardım ederken bile her zaman kendi konumunu riske atmamaya ya da hakkında kuşkular uyandırmamaya dikkat etti. Örneğin, Edebiyat Enstitüsü'nden eski sınıf arkadaşı olan ve Yazarlar Birliği'ne üyelik başvurusunda bulunan şair Portugalov için Eylül 1946'da bir tavsiye mektubu yazdı. Onun 1937'de tutuklandığına ya da Kolima çalışma kamplarında kaldığına değinmedi; eski bir "halk düşmanı" için aracı olduğu izlenimini vermemek açısından, "orduda yedi yıl geçirmiş" olmasını arada geçen sürede hiçbir eserinin yayımlanmayışına sebep olarak gösterdi. Üyelik isteği geri çevrilen Portugalov, Kruşçev çözülmesinin doruğunda olduğu 1961'de yeniden başvurdu. Bu sefer tavsiye mektubunda daha açık sözlü davranan Simonov, onun 1960'ta çıkan ilk şiir kitabının yirmi yıl önce yayımlanmamış olmasının tek sebebi olarak "haksız tutuklama"ya işaret etti.[45] Simonov'un yayın açısından destek verdiği bir başka kişi kararlı bir komünist ve Laskin'lerin yakın dostu olan şair Yaroslav Smelyakov'du. Önce 1934'te tutuklanıp bir çalışma kampında beş yıl kalan ve savaşta cesurca çarpışan Smelyakov, daha sonra ikinci Gulag hükümlülüğü sırasında Moskova yakınındaki bir kömür madeninde çalışmıştı.[46] Ama

44 RGALI, dos. 1814, op. 9, bel. 229, sat. 16, 20; Biyanki, *K. Simonov i A. Tvardovskiy v "Novom Mire"*, s. 16; B. Pankin, *Çetire Ia Konstantina Simonova* (Moskova, 1999), s. 19, 23, 35–5; Aleksey Simonov'la mülakat, Moskova, Kasım 2003; Marina Babak'la mülakat, Moskova, Kasım 2003.

45 RGALI, dos. 1814, op. 9, bel. 2590, sat. 1, 2. Portugalov'un Kolima'daki durumuna ilişkin dokunaklı anılar için *bak.* Varlam Şalamov in RGALI, dos. 2596, op. 2, bel. 133, sat. 1–10.

46 Karaganov, *Konstantin Simonov*, s. 136. Smelyakov için *bak. Slujili dva tovarişça: kniga o jizni kinodramaturgov Dunskogo i Frida* (Moskova, 2002), s. 592–5.

Simonov'dan yardım isteyen diğer yazarlar o kadar talihli olamadı. Örneğin, Simonov Edebiyat Enstitüsü'nde eski öğretmeni olan ve 1941'in ilk muharebelerinde bir sinir krizi geçirdiği için savaş yıllarını Taşkent'te geçiren şair Lugovskoy'a yardım etmekten kaçındı. Lugovskoy Moskova'ya dönüşünden sonra ona bir mektup yazarak, yeni bir daire bulmasına yardımcı olmasını istedi. O sırada karısıyla beraber bir komünal dairede oturmaktaydı, ama kırılgan ruh halinden dolayı mahrem ortama ihtiyacı vardı. "Artık genç değilim," diye yazdı eski öğrencisine.

> Hasta bir kişiyim. Yan odada altı kişilik bir ailenin kaldığı bir komünal dairede yaşamaya katlanamıyorum. ... Sinirlerim sürekli gergin ve sonunda bir akıl hastanesine yatırılmam şaşırtıcı olmayacak. ... Yardım istemek zor bir şey; ... ama senin insancıl bir kişi olman sana başvurma cesaretini veriyor bana. Bağışla beni! Seni seviyorum ve seninle gurur duyuyorum.[47]

Simonov cevap vermedi. Ona göre, Lugovskoy yardıma layık biri değildi. Her şeyden önce, zaten kalacak bir yeri vardı ve daha da önemlisi savaşta cesaretsiz davranmıştı – bu da Simonov'un gözünde bağışlanmaz bir suçtu.

Simonov'un Sovyet askeri fedakârlık idealine sıkı bağlılığı Stalin'in savaş sonrasındaki baskı kampanyalarına bulaşmasını bir ölçüde açıklar. Bunun ilk adımı "Jdanovşçina"da, yani Stalin'in baş ideologu Andrey Jdanov öncülüğünde sanat ve bilim çevrelerinde "anti-Sovyet" eğilimlere karşı başlatılan resmî sindirme kampanyasında yer almasıydı.

Jdanovşçina'nın kökleri Sovyet yönetiminde yabancı düşmanı bir milliyetçiliğin ortaya çıkmasına yol açan 1945 askeri zaferinde yatmaktaydı. Sovyet zaferinden duyulan gurura SSCB'nin kültürel ve siyasal üstünlüğünün işlenişi eşlik etti. (Rejim bununla aslında Stalin'in Sovyetler Birliği'ndeki en önemli unsur olarak nitelendirdiği Rusların üstünlüğünü kastetmekteydi.) Sovyet-Rus milliyetçiliği rejimin egemen ideolojisi olarak savaş öncesi yıllardaki enternasyonalizmin yerini aldı. Marksist-Leninist ideolojinin yol göstericiliğinde Sovyet biliminin sağladığı atılımlara ilişkin saçma iddialar ortaya atıldı. Ulusal gurur donmuş kutup topraklarında yetişecek yeni bir buğday çeşidi geliştirdiğini ileri süren sahte genetik uzmanı Trofim Lysenko gibi düzenbazların ve çatlakların desteklenmesine yol açtı. Uçak, buhar makinesi, radyo, akkor lamba – Sovyetlerin kendisine mal etmediği bir icat ya da buluş neredeyse kalmadı. Soğuk Savaş'ın başlamasıyla birlikte, Stalin kültür alanında bütün anti-yurtsever – yani Batı yanlısı – unsurları tasfiyeye dönük bir demir disiplin çağrısında bulundu. Tarihsel olarak Büyük Petro'nun St

47 RGALI, dos. 1814, op. 1, bel. 454, sat. 43, 45; bel. 643, sat. 1–2; op. 9, bel. 1812, sat. 4.

Petersburg'u kurduğu 18. yüzyıl başlarından beri Rusya'daki aydınların Batı bilimi ve kültürü önünde diz çöktüğünü ileri sürdü: Sovyetler Birliği'nin kendisini Batı'ya karşı savunması için bu "hastalığı" iyileştirmek gerekirdi.

Stalin'in talimatıyla Jdanov Sovyet kültüründe Batı etkilerine karşı sert bir kampanya başlattı.* Stalin'e göre, bu kampanyanın başlangıç noktası hiç sevmediği bir Avrupa kenti olan ve Moskova'dan bağımsızlığı savaşla birlikte büyük ölçüde güçlenen Leningrad olmalıydı. Sindirme kampanyası 14 Ağustos 1946'da, Merkez Komitesi'nin iki büyük Leningradlı yazar Mihail Zoşçenko ve Anna Ahmatova'nın eserlerini yayımlamalarından dolayı *Zvezda* ve *Leningrad* dergilerini sansür eden bir kararnamesiyle başladı. Kremlin saldırı için bu yazarları seçmekle Leningradlı aydınlara Sovyet rejimine bağlılık gereğini göstermeyi amaçlamaktaydı. Ahmatova savaş sırasında olağanüstü bir manevi nüfuz kazanmıştı. Şiirlerinin 1925'ten beri Sovyetler Birliği'nde nadiren yayımlanmasına karşın, milyonlarca Rus'un gözünde Leningrad'ın kuşatmayı atlatmasını sağlayan dayanma ruhunun ve insanlık onurunun canlı bir simgesi olarak kaldı. Moskova'daki İngiliz büyükelçiliğine birinci sekreter olarak atanan Oxford'lu felsefeci Isaiah Berlin'e 1945'te anlatılan şey şuydu:

> [Ahmatova'nın savaş sırasında] cepheden aldığı mektuplar insanı şaşırtacak kadar çoktu. Bu mektuplarda hem yayımlanmış şiirlerinden, hem de çoğunlukla yazma nüshalarla elde ele dolaşarak yayılmış şiirlerinden alıntılar yapılırdı; imzalı cevap göndermesi, metinlerin sahihliğini doğrulaması, şu ya da bu konudaki tutumunu belirtmesi yönünde istekler yer alırdı.

Zoşçenko söz konusu Merkez Komitesi kararnamesinin Moskova'daki Politeknik Müzesi'nde tıka basa dolu bir salonda Ahmatova'nın verdiği bir şiir resitalinin Stalin'in kulağına gitmesinden sonra çıkarıldığı kanısındaydı. Ahmatova şiirlerini okumayı bitirince dinleyicilerden bir alkış tufanı kopmuştu. "Bu ayakta coşkulu alkışı kim örgütledi?" diye sormuştu Stalin.[48]

48 I. Berlin, "Meetings with Russian Writers in 1945 and 1956", *Personal Impressions* (Oxford, 1982), s. 160–61; N. Mandelstam, *Hope Abandoned* (Londra, 1989), s. 375.

* Jdanov'un siyasal bakımdan ılımlı bir liberal reformcu olduğu, ama 1945–46'da Batı'yla ilişkilerin bozulmasıyla birlikte Stalin'in yönetici kliğindeki Malenkov gibi sertlik yanlılarına teslim olduğu sıkça ileri sürülen bir görüştür. Bu görüşe bakılırsa, sert kültür politikalarını dayatan aslında Jdanov'un Parti önderliğindeki rakipleriydi. Oysa arşivler Jdanov'un hiçbir bağımsız siyasal fikrinin olmadığını, yönetici klik içinde politik tutumların Stalin'den gelen çeşitli sinyallere göre ortaya çıktığını ve Stalin'in bütün Sovyet sanat ve bilim çevrelerine Parti'nin Batı karşıtı duruşuna katı bir ideolojik uygunluğu dayatmak için Jdanov'u kullandığını göstermektedir.

Zoşçenko da diktatör için bir baş belasıydı. Stalin'in tahammül edemediği bir edebiyat geleneğini oluşturan Sovyet yergicilerinin son temsilcisiydi – Mayakovski, Zamyatin ve Bulgakov artık hayatta değildi. Ona yönelik saldırının görünürdeki ilk sebebi *Zvezda*'da 1946'da yayımlanan ve bir maymunun hayvanat bahçesinden kaçtıktan sonra insan gibi eğitilişini anlatan "Bir Maymunun Serüvenleri" adlı çocuk hikâyesiydi. Ama aslında Stalin öteden beri Zoşçenko'nun hikâyelerinden rahatsızdı. "Lenin ve Muhafız" (1939) adlı hikâyesinde yer alan ve Lenin'in ufak bir çocukmuş gibi davrandığı bıyıklı, kaba saba ve sabırsız "güneyli tip" olarak çizilen muhafız karakterinde kendisini hemen tanımıştı.[49]

Yazarlar Birliği'nin önde gelen bir üyesi olarak, Simonov'un bu kampanyayı destekleme dışında bir seçeneği pek yoktu. *Novyi mir*'in editörü olarak çıkardığı ilk sayıda Merkez Komitesi'nin kararnamesinin yanı sıra Jdanov'un bir konuşmasının metnine yer verdi. Konuşmada Ahmatova "Sovyet edebiyatına tamamen yabancı, kof ve içi boş aristokratik salon şiirinin bayraktarlarından biri" ve (geçmişte Sovyet eleştirmenlerce kullanılan bir ibareyle) bir "yarı rahibe, yarı fahişe, daha doğrusu günahları ibadetle iç içe geçmiş fahişe-rahibe" olarak nitelendirilmekteydi.[50]

Simonov anne tarafından ailesinin özdeşleştiği Leningrad aydınlarına zorbalık edenler arasında yer almaktan belki biraz rahatsızlık duydu; ama bu konudaki duyguları ne olursa olsun, devlete karşı daha yüce ödev olarak gördüğü bu işe katılmaktan geri kalmadı. Hayatının son yılında bu olaylar üzerine düşünürken, aydınları etki altına alan "ideolojik gevşeklik ortamı"na karşı koymak için "gerçekten bir şey yapılması gerektiği" inancıyla Jdanovşçina'yı desteklediğini itiraf eder. Ona göre, önünün alınmaması halinde bu ortam tam da Sovyetler Birliği'nin Soğuk Savaş'a bağlı yoğun ideolojik mücadeleye hazırlanmasını gerektiren bir dönemde "tehlikeli liberal reform beklentileri"ne yol açacaktı. Aynı sav o dönemde Merkez Komitesi'ne yazdığı bir mektupta şöyle yer alır:

> İdeolojik cephede emsali görülmemiş şiddette bir küresel mücadele yürütülüyor. Gelgelelim, bu koşullara rağmen "nefes alma alanı" üzerine teorileri hararetle anlatıp duran insanlar var – kastettikleri şey de hepimizin bir kahvehaneye oturup reform üzerine konuşması. Şunu da unutmamak gerekir ki, bunlar çoğunlukla nefes alma alanına ihtiyacı olmayan insanlar; zira savaşta çok az yoruldular, aslına bakılırsa büyük bölümü hiçbir şey

49 G. Carleton, *The Politics of Reception: Critical Constructions of Mikhail Zoshchenko* (Evanston, 1998), s. 231–2.

50 "Doklad t. Jdanova o jurnalah *Zvezda* i *Leningrad*, *Novyi mir*, 1946, no. 9, s. iv–xix.

> yapmadı. ... Eğer istiyorlarsa, Sovyet sanatı alanında çalışmalarının önüne geçerek onlara nefes alma alanı sağlayabiliriz; ama bu arada geri kalan bizler çalışmaya ve savaşmaya devam edeceğiz.[51]

"Mücadele"den kaçınan aydınlara yönelik bu küçümseme – Simonov'un eskiden beri benimsediği bir görüş olarak – özellikle Zoşçenko'ya husumetini açıklar. Ahmatova konusundaki tutumu ise farklıydı. Onun şiirlerini sevmemesine ve hatta doğru dürüst bilmemesine karşın, Jdanov'un ona karşı kullandığı sert dile karşı çıktı; çünkü "Ahmatova'nın savaşta yaptığı gibi halkla birlikte acı çekmiş bir kişi hakkında hiç kimsenin böyle konuşmaması gerektiği" görüşündeydi.* Buna karşılık, Zoşçenko savaş yıllarını göçmen olarak Taşkent'te geçirmişti ve onu korkaklıkla suçlayan Sovyet basınına göre, cephede çarpışmamak için Leningrad'dan kaçmıştı. Simonov bu korkaklık suçlamasına inandı. İşin aslını bilmediği gibi, araştırıp öğrenme zahmetine de girmedi: Resmî makamlar savaş başladığında kırklı yaşların ortalarında ve sağlığı bozuk olan Zoşçenko'ya Leningrad'dan ayrılma talimatını vermişti. Simonov aslında Zoşçenko'yu savaşta çarpışmayan herkese uyguladığı aynı katı ölçüye göre değerlendirdi ve Soğuk Savaş'ın getirdiği ideolojik mücadeleye katılma gereğini kavramaktan geri kalan aydınlar karşısında da aynı yolu izledi. Simonov'u iyi tanıyan tiyatro eleştirmeni Aleksandr Borşçagovski, Zoşçenko gibi kişileri mahkûm etme yönündeki bu furyanın tamamen önyargıya dayandığına işaret eder. Simonov'un da şu eğilimine dikkat çeker:

> Savaş yıllarını cephe gerisinde geçiren ve askerlerin cephedeki kanlı fedakârlıklarına katılmayan herkese – özellikle de bir aydın olduğunda – güvensizlik [duyardı]. Herbir kişinin hayat hikâyesine daha derinlemesine bakma yönünde en ufak çaba göstermeksizin varılan bu genel kuşkuculuk, cephe gerisindeki milyonlarca insanın cephedeki milyonlarca yoldaşı zafere ulaştıracak donanım için kıyasıya çalıştığını hesaba katmamaktaydı.[52]

51 Simonov, *Glazami çeloveka moyego pokoleniya*, s. 104–7; RGASPI, dos. 17, op. 132, bel. 229, sat. 21.

52 Simonov, *Segodniya i davno*, s. 337–8; A. Borşçagovski, *Zapiski balovnya sudbi* (Moskova, 1991), s. 235.

* Simonov Eylül 1946'da *Pisagorculara İnanacak Olursak* adlı oyunu *Pravda*'da sert eleştiriye uğrayan yazar Vasili Grossman'ı aynı gerekçeyle savundu. Gazetenin editörüne yazdığı mektupta, "bütün savaşı cephede çarpışarak geçirmiş" bir yazar olan Grossman'ın "ciddi ideolojik hatalar" işlemiş olsa dahi, eleştirmence kullanılan küfürlü dille eleştirilmeyi hak etmediğini belirtti (RGALI, dos. 1814, op. 9, bel. 1384, sat. 2).

Simonov her ne kadar Zoşçenko'ya yönelik saldırılara katıldıysa da, Ahmatova'ya kara çalmada doğrudan yer almadı. *Pravda* kendisinden ikisini kınayıcı bir makale istediğinde, sadece Zoşçenko aleyhinde yazacağı karşılığını verdi ve sonuçta ortaya çıkan makale neredeyse tamamen bu yazara odaklıydı. Ancak Simonov birkaç ay sonra Zoşçenko'nun cephe gerisine taşınmasıyla ilgili gerçeği öğrenince ve yazar Yuriy German'dan onun Birinci Dünya Savaşı'nda onurla çarpışmış cesur bir adam olduğunu duyunca geri adım attı. Hatasının farkına vararak, durumu düzeltecek bazı çabalara girişti: Zoşçenko'nun 1943'te yazdığı *Partizan Hikâyeleri*'ni çok iyi bulmamasına karşın bizzat yayıma hazırladı ve basılması için Jdanov'a öneride bulundu. Jdanov'un hikâyeleri okumaya yanaşmamasına karşın, Mayıs 1947'de Stalin'in de katıldığı bir toplantıda Zoşçenko'nun çaresiz ve yardıma muhtaç olduğu gerekçesiyle yayın konusunu tekrar gündeme getirdi. Sovyet liderinin hiç hoşlanmadığı bir yazar için Jdanov'u aşarak dosdoğru Stalin'den yardım istemek cüretkâr ve cesur bir adımdı. Stalin ona kendi editörlük yetkisiyle hikâyeleri basabileceğini, ama yayından sonra bunları okuyunca kararı konusunda bir kanaate varacağını belirtti. Simonov'un anılarında aktardığına göre, bu sözlerde "Stalin'in mizah anlayışıyla bir tehdit çıtlatması"ndan daha fazlası vardı; ama yayınından vazgeçmediği hikâyeler Eylül 1947'de *Novyi mir*'de çıktı.[53]

Fakat Simonov durumu düzeltme yönünde çaba göstermekle birlikte, Zoşçenko'ya şefkat göstermekten kaçındı. Leningrad'a 1954'te gelen bir grup İngiliz öğrenci, Ahmatova ve Zoşçenko'yla görüşme isteğinde bulundu. Görüşmeye Yazarlar Birliği'nin Leningrad'daki bazı Partili üyeleri de katıldı. Anti-Sovyet duygularını açığa vuran safdil öğrenciler, Ahmatova ve Zoşçenko'ya Merkez Komitesi'nin Ağustos 1946 kararnamesiyle ilgili görüşlerini sordular. Ahmatova kararnameyi doğru bulduğunu belirtti; hiç kuşkusuz aksini söylemesi halinde başına geleceklerden korkmuştu. Ama Zoşçenko o kadar temkinli davranmadı. Kararnamenin bir haksızlık olduğu karşılığını verdi ve kendisine yönelik korkaklık suçlamalarını sertçe reddetti. Yazarlar Birliği'nin yönetimi hemen Zoşçenko'yu "anti-yurtsever davranış"la suçladı ve "onu yeniden işlemek üzere" Leningrad'a Simonov'un başkanlığında bir heyet gönderdi. Zoşçenko isterinin eşiğine kadar varan yürek burkucu bir savunma konuşmasında, yazı hayatının bittiğini ve mahvolduğunu bildirerek, huzur içinde ölmesine izin verilmesini rica etti. Simonov bu ricaya aldırmadı ve düzenlenen arınma toplantısında bir savcı tavrıyla ona yüklendi. "Yoldaş Zoşçenko şefkat duygularımıza sesleniyor,

53 RGALI, dos. 1814, op. 9, bel. 331, sat. 1–2; Simonov, *Glazami çeloveka moyego pokoleniya*, s. 118–20, 137, 141; Lazar Lazarev'le mülakat, Moskova, Kasım 2003.

ama hiç dersini almamış ve bundan utanç duyması gerekir," diye ilan etti, bir kez daha savaş siciline ve 1945'ten sonraki "anti-yurtsever" davranışına göndermede bulunarak.[54]

Ahmatova ve Zoşçenko'ya yönelik saldırıları çok geçmeden bütün sanat ve bilim çevrelerinde "anti-Sovyet unsur"ları hedef alan bir dizi baskıcı önlem izledi. Devlet Modern Batı Sanatı Müzesi kapatıldı. Sovyet müziğinde "biçimciliğe" ve diğer "yoz Batı etkileri"ne yönelik bir kampanya, "Sovyet halkına ve sanatsal zevkine yabancı" müzik yapmakla suçlanan (Şostakoviç, Haçaturyan ve Prokofyev gibi) çeşitli bestecilerin resmî kara listeye alınmasını getirdi. Politbüro Ocak 1947'de Ajitprop (Merkez Komitesi Ajitasyon ve Propaganda Dairesi) şefi G. F. Aleksandrov'un yazdığı *Avrupa Felsefesi Tarihi*'ne (1946) karşı bir kararname çıkararak, kitabı Batı felsefe geleneğine Rus katkısını değersiz göstermekle suçladı. Bir süre sonra Aleksandrov görevden alındı. Merkez Komitesi Temmuz 1947'de "halkımıza yakışmayan yabancı ve gerici burjuva Batı kültürüne boyun eğdikleri ve uşaklık ettikleri" gerekçesiyle bilimci Nina Kliyeva ve kocası Grigoriy Roskin'i kınayan meşum bir mektup yayımladı. Karı koca 1946'da ABD'ye yaptıkları bir gezide kanser araştırmalarına ilişkin bilgileri Amerikalılara vermekle suçlanmıştı. Dönüşlerinde apar topar bir "şeref mahkemesi"nin önüne çıkarıldılar; Sovyet düzenine karşı anti-yurtsever nitelikteki eylemleri incelemek üzere oluşturulmuş bu yeni kurumda 800 seyirci önünde husumet dolu sorulara muhatap oldular.[55]

Soğuk Savaş'ın yoğunlaşmasıyla birlikte, yabancılara dönük korku toplumda kök saldı. Amerikalı gazeteci Harrison Salisbury 1949'da bir dış muhabir olarak ikinci kez gittiği Moskova'da, 1944'teki ilk ziyaretinden tanıdığı Rusların hiçbirinden bilgi alamadı. Eski tanıdıkları olan Ehrenburg ve Simonov, gönderdiği mektuplara cevap vermediler. Salisbury'ye göre, 1944'te ülke yoksuldu, ama 1930'lara kıyasla yeni bir özgürlük havası ve insanların zafer umutlarından kaynaklanan canlı bir ortam vardı. Oysa 1949'da ülke tekrar bir korku havasına girmiş gibiydi:

> Ruslar ile yabancılar arasında her türlü sıradan insani ilişki tamamen kopmuştu. Bu durum basbayağı Sovyet yönetiminin çarpıcı yabancı düşmanlığını yansıtmaktaydı. Öyle ki, Sibirya'ya ya da daha uzak yerlere tek yönlü bir bilet edinmenin en çabuk olmasa bile en kesin yolunun bir yabancıyla herhangi bir ilişkiye girmek olduğu bütün Ruslara belletilmişti.

54 SLFA, "K.M.". DVD formatında iki bölümlü film, birinci bölümde Benedikt Sarnov'un yirmi altı dakika süren yorumları; Lazar Lazarev'le mülakat, Moskova, Kasım 2003.

55 B. Schwarz, *Music and Musical Life in Soviet Russia, 1917–1970* (Londra, 1972), s. 208, 218; Gorlizki ve Khlevniuk, *Cold Peace*, s. 35–8; Zubkova, *Russia After the War*, s. 119–23.

Yabancılarla çok kısa bir temas dahi casusluk gerekçesiyle tutuklanmaya yol açabilirdi. Sovyet zindanları yurtdışı gezilerine çıkmış insanlarla doluydu. Şubat 1947'de Sovyet yurttaşları ile yabancılar arasında evliliği yasaklayan bir yasa çıkarıldı. Polis yabancı erkeklerle buluşan Sovyet kızlarını kollamak üzere otelleri, lokantaları ve büyükelçilikleri sürekli gözetim altında tutmaktaydı.[56]

İsrail'in Mayıs 1948'de kurulmasından ve Soğuk Savaş'ta ABD'nin yanında yer almasından sonra, Sovyet sistemine her zaman sadık kalmış olan iki milyon Sovyet Yahudi'si Stalinist rejim tarafından potansiyel bir beşinci kol olarak sunuldu. Stalin kişisel olarak Yahudilerden hoşlanmamasına karşın, Ortadoğu'da bir Sovyet uydusuna dönüşebileceği umuduyla, Filistin'de bir Yahudi devletini ilk başta desteklemişti. Ama ortaya çıkan devletin Sovyet yaklaşımlarına düşmanca tavır takınması üzerine, Sovyet Yahudileri arasında İsrail yanlısı bir eğilimden gittikçe çekinir hale geldi. Golda Meir'in ilk İsrail büyükelçisi olarak 1948 sonbaharında Moskova'ya gelişiyle birlikte korkuları yoğunlaştı. Meir gittiği her yerde Sovyet Yahudilerinin oluşturduğu kalabalıklarca sevinçle karşılanmaktaydı. Yom Kippur'da (13 Ekim) bir Moskova sinagogunu ziyareti sırasında binlerce kişi caddelere dizildi; birçoğu "*Am Yisroel khay*" ("Yaşasın İsrail halkı!") diye bağırdı – dünya genelinde Yahudilerin ulusal dirilişini onaylayıcı bir ifade olarak kullanılan bu geleneksel tezahürat, Stalin'in gözünde Sovyet devletinin otoritesini sarsan "burjuva Yahudi milliyetçiliği"nin tehlikeli bir belirtisiydi.[57]

Meir'in gördüğü coşkulu karşılama Stalin'i aslında aylardır yürütülen Yahudi karşıtı kampanyayı hızlandırmaya yöneltti. Moskova'daki Yahudi Tiyatrosu'nun müdürü ve Yahudi Anti-Faşist Komitesi'nin (JAFC) lideri Solomon Mihoels Ocak 1948'de MVD'nin marifeti olan bir araba kazasında yaşamını yitirdi. JAFC Sovyet savaş uğraşlarına Batılı Yahudilerin yardımını sağlamak üzere 1942'de kurulmuştu; ama örgüte katılan ve aralarında önde gelen yazarların, sanatçıların, müzisyenlerin, oyuncuların, tarihçilerin ve bilimcilerin bulunduğu birçok Sovyet Yahudi'sinin gözünde daha geniş amaç SSCB'de Yahudi kültürünün gelişimini desteklemekti. Savaştan hemen sonraki yıllar bu hedef açısından görece elverişliydi. Mihoels'e 1946'da Stalin Ödülü verildi. Radyoda sıklıkla Yahudi skeçleri yayınlanmaya başladı. JAFC Sovyet Yahudilerinin uğradığı Nazi kıyımını anmaya yönelik büyük çaplı bir proje hazırladı: Vasili Grossman ve İlya Ehrenburg'un yayına hazırladığı *Kara Kitap* adlı bir belge koleksiyonu. Stalin Ortadoğu'daki genç Yahudi devletine yaranmak için JAFC'yi kullanabileceğini ummuştu. Ama

56 H. Salisbury, *American in Russia* (New York, 1955), s. 16–20, 38; G. İvanova, "Poslevoyennye repressiy i Gulag", *Stalin i holodnaya voyina* (Moskova, 1998), s. 255.

57 J. Brent ve V. Naukov, *Stalin's Last Crime: The Doctors' Plot* (Londra, 2003), s. 96.

yeni devletin ABD müttefiki olmaya daha yatkın olduğunun açığa çıkması üzerine tutumunu değiştirdi. MGB'ye JAFC hakkında "anti-Sovyet milliyetçi örgüt" suçlamasıyla dava açılmasını sağlayacak bir zemin hazırlama talimatı verildi. *Kara Kitap*'ın yayımlanması süresiz ertelendi. Mihoels cinayetinden sonra Yahudi Tiyatrosu kapatıldı. Aralık 1948'de yüzü aşkın JAFC üyesi tutuklandı, "anti-Sovyet faaliyetleri" itiraf ettirmek amacıyla işkenceden geçirildi ve bir bölümü kurşuna dizilirken, bir bölümü de çalışma kamplarına gönderildi.[58]

Sovyet edebiyat dünyasında Yahudilere yönelik saldırı "kozmopolit"leri hedef alan bir kampanya biçimine büründü. Bu terim ilk kez 19. yüzyılda ulusal kimliği taşımayan ya da reddeden yazarları ("köksüz kozmopolit"ler) belirtmek üzere edebiyat eleştirmeni Vissaryon Belinski tarafından ortaya atılmıştı. Rus milliyetçiliğinin ve Yahudi karşıtı duyguların yükselişe geçtiği savaş yıllarında tekrar belirdi. Örneğin, Fadeyev Kasım 1943'te Yahudi yazar Ehrenburg'u "enternasyonalizmi kaba bir kozmopolit kavrayışla anlayan ve yabancı her şeye kölece hayranlığı aşamayan aydın çevresinden" geldiği için sert biçimde eleştirdi.[59] Terim 1945'ten sonra Sovyet edebi yayınlarında gittikçe muntazaman kullanılır oldu.

"Kozmopolit"lere yönelik kampanya Fadeyev'in tanınmamış bir gazeteciden (Natalya Begiçeva) aldığı bir mektubu 10 Aralık 1948'de Stalin'e aktarmasıyla başladı. İlk başta bir ihbar olarak MVD'ye yazılan mektup, edebiyat camiası içinde çalışan bir "düşman" grup bulunduğunu ileri sürmekte ve bu "anti-yurtsever grup"un liderleri olarak biri hariç hepsi Yahudi olan yedi eleştirmenin ve yazarın ismini vermekteydi. Stalin'in baskısıyla Fadeyev 22 Aralık'ta Yazarlar Birliği'nde bir konuşma yaptı. "Sovyet tiyatrosunu gözden düşürmeye çalışmak"la suçladığı bir grup tiyatro eleştirmenini sertçe eleştirirken, Begiçeva'nın ihbar mektubunda yer alan altı Yahudi yazardan dördünü (Altman, Borşçagovski, Gurviç ve Yuzovski) ismen andı. Bu nispeten ılımlı bir konuşmaydı: Fadeyev görünüşe bakılırsa Stalin'in uşağı rolünü oynamada isteksizdi. Geçmişte dürüst bir insanken, vermek zorunda bırakıldığı ahlaki ödünlerle sarsak bir alkolik durumuna düşmüştü. Stalin *Pravda*'nın "kozmopolit"lere karşı yeterince uyanık olmadığı gerekçesiyle Fadeyev'e saldırmasını sağlayarak ve yakında Yazarlar Birliği'nin başından alınacağına dair söylentileri yayarak baskıyı arttırdı. Daha fazla direnemeyen Fadeyev *Pravda*'da "Anti-Yurtsever Bir Grup Üzerine" başlığıyla 29 Ocak 1949'da imzasız bir makale çıkmasına izin verdi. Makale Büyük Terör'ün retoriğini sıkıca çağrıştıran bir dille, bazı tiyatro eleştirmenlerini "köksüz kozmopolit"ler ola-

58 "Yevreyskiy antifaşistskiy komitet", *İzvestiya TsK KPSS*, 1989, no. 12, s. 40; *Reyabilitatsiya: politiçeskye protsessi 30–50-h godov* (Moskova, 1991), s. 326.

59 Aktaran A. Weiner, *Making Sense of War: The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution* (Princeton, 2001), s. 195.



Fadeyev Yazarlar Birliği'nde, 22 Aralık 1948.
En solda Simonov, onun yanında da Ehrenburg görülüyor.
Portrenin altındaki pankartta "Büyük Stalin'e Şükürler!" sözleri yazılı.

rak kınamakta ve Sovyet edebiyatında "ulusal gurur"a ilişkin sağlam ilkeleri sabote etmeye yönelik bir "burjuva" edebiyat komplosunun tohumlarını ekmekle suçlamaktaydı.[60] İsmi verilen bütün eleştirmenler Yahudi'ydi. Makaleyi Parti tetikçisi ve *Pravda* muhabiri David Zaslavski'nin yazdığı neredeyse kesindi. Bolşeviklere 1921'de katılmadan önce bir Menşevik ve aktif Siyonist olan Zaslavski, günahlarının kefaretini ödemek ve Sovyet elit tabakasına yükselişini çabuklaştırmak için geçmişte de Stalin adına çeşitli tetikçilik işleri yapmıştı.*

Pravda makalesini çok geçmeden öbür Sovyet basın organlarında da "köksüz kozmopolit"lere yönelik bir dizi saldırı izledi. Stalinistler Sovyet şiiri, müziği, sanatı ve sinemasını baltaladıklarını ileri sürdükleri "anti-yurtsever grup"ları kınamak için âdeta yarışa girdiler.[61] Bu saldırgan makalelerde adları geçen Yahudiler ağır sonuçlarla karşı karşıya kaldı. Birçoğu işinden oldu, Parti'den ya da üye olduğu meslek birliğinden atıldı, fiilen geçim kaynağından yoksun kaldı. Bazı-

60 RGALI, dos. 1814, op. 9, bel. 2645, sat. 3–4, 9, 18; Borşçagovski, *Zapiski balovnya sudbi*, s. 3, 77, 94; G. Kostirçenko, *Taynaya politika Stalina. Vlast i antisemitizm* (Moskova, 2001), s. 319 vd.

61 A. Gerasimov, "Za sovetskiy patriotism v iskusstve", *Pravda*, 10 Şubat 1949; N. Gribaçev, "Protiv kosmopolitizma i formalizma v poeziy", *Pravda*, 16 Şubat 1949; T. Hrennikov, "Burjuyaznye kosmopoliti v muzikalnoy kritike", *Kultura i jizn*, 20 Şubat 1949; "Do kontsa razoblaçit kosmopolitov-antipayrioterov", *Pravda*, 26–27 Şubat 1949; L. Bolşakov, "Razgromit" burjuyaznyi kosmopolitizm v kinoyiskusstve", *Pravda*, 3 Mart 1949; vs.

* Şostakoviç'in *Mtsensk'li Lady Macbeth* operasını yeren 1936 tarihli ve "Müzik Yerine Keşmekeş" başlıklı meşhur *Pravda* makalesini yazan da muhtemelen Zaslavski'ydi. Bu zat Parti'ye bağlılığını göstermek için 1929'da öz kardeşini "Troçkist" olduğu gerekçesiyle ihbar etmişti. Fadeyev'in girişimiyle ve Stalin'in mutabık kalmasıyla, Zaslavski ve Ehrenburg Aralık 1948'deki tutuklamadan kısa bir süre önce JAFC üyeleri listesinden çıkarıldı (RGALI, dos. 2846, op. 1, dd. 75, 101, 187, 310, 311).

ları tutuklandı. Çok azı "hata"larını itiraf ederek ya da "köksüz kozmopolit"lerle arasına mesafe koyarak kurtuldu. Fadeyev'in kınadığı tiyatro eleştirmenlerinden sadece biri, *Sovyet Art* dergisinde çıkan nefret dolu ve hafif örtük anti-Semitizm'in işlendiği çirkin bir makaleye hedef olan Yogann Altman tutuklandı. "Bu dünyadaki Altman'ların Sovyet kültürünü birer leş gibi kirlettiklerini Sovyet halkı adına duyururuz," diye ilan ediyordu makale. "Havayı arıtmak için onların çürük kokularından kurtulmalıyız." Altman Yazarlar Birliği'nin bir toplantısında, anti-Semitik kampanyanın bağnaz bir destekçisi ve alkolik Fadeyev'in uzun yoklukları sırasında Yazarlar Birliği'nde önemli bir güç olan Anatoli Sofronov tarafından sertçe kınandı. Hem Yazarlar Birliği'nden, hem de Parti'den atıldı ve Mart 1953'te Stalin'in öldüğü gece tutuklandı. Altman ve Fadeyev yıllarca iyi dost olarak kalmışlardı. Altman'ın Yahudi Tiyatrosu'nda Mihoels'le birlikte çalışması gerektiğinde ısrar eden Fadeyev'di. "Onun bir danışmana, bir komisere ihtiyacı var; bu işi bir Parti emri olarak düşün!" demişti Fadeyev. Altman sorguculların Mihoels'le birlikte nasıl çalışmaya başladığına ilişkin soruları karşısında Fadeyev'le ilgili hiçbir şey söylemedi. Yazarlar Birliği'nin başındaki kişinin adını vermekle kendisini kurtarabileceğini bilmesine karşın, Fadeyev'i bir "Siyonist tertip" olarak anılan olaya bulaştırmak istemedi. Hiç kuşkusuz onun da aynen karşılık vererek, kendisini kurtarmak üzere devreye gireceğini ummaktaydı. Ama Fadeyev kılını kıpırdatmadı; Altman'ın ihraç edildiği Yazarlar Birliği toplantısında yoktu ve hiç kimse onu Moskova'da bulamadı. (Simonov onun sorumluluktan kaçınmak için ortalıktan kaybolarak bir içki âlemine daldığı kanısındaydı.) Fadeyev'in ihanetini bir türlü içine sindiremeyen Altman Mayıs 1953'te hapisten bırakıldıktan iki yıl sonra gönlü kırık bir adam olarak öldü.[62]

Simonov da "anti-kozmopolit" kampanyanın içine sürüklendi. İlk başta ılımlı bir tutum takınmaya çalıştı. Kampanyaya açıkça karşı çıkmamakla birlikte, Sofronov ve diğer sertlik yanlılarının safında da yer almadı. Anti-Semitik bir eğilimi yoktu. *Novyi mir*'in editörü olarak, Yahudi kökenli çeşitli yazarların eserlerine yer vermişti. İlk iki eşi Yahudi'ydi; hatta ikinci eşi Jenya Laskina, Begiçeva'nın MVD'ye ilk ihbarında "Sovyet edebiyatı düşmanları" arasında saydığı yazar Boris Laskin'in kuzeniydi. Simonov'un ılımlı tutumu Parti ve Yazarlar Birliği içindeki sertlik yanlılarını kızdırdı. Aslında birçok düşmanı vardı: Genç yaşta Sovyet düzeninin üst kademesine yükselmesine büyük katkıda bulunan "Stalin'in gözdesi" konumunu kıskanan eleştirmenler ve Stalin'in korumasından dolayı Parti önderliğinin geri kalan kesimine kafa tuttuğunu düşü-

62 Kostirçenko, *Tajnaya politika Stalina*, s. 334–5; Borşçagovski, *Zapiski balovnya sudbi*, s. 185, 188–91; RGASPI, dos. 83, op. 1, bel. 5, sat. 92–5.

nen Merkez Komitesi üyeleri. Stalin'le arasını açmak isteyen bu sertlik yanlıları, Simonov'u "kozmopolit"leri korumaya çalışmakla suçladı. En ağır suçlama *Sovyet Art* editörü Viktor Vdoviçenko'dan geldi. Vdoviçenko Yazarlar Birliği bünyesindeki bir Siyonist örgüt olarak nitelendirdiği ve sekseni aşkın Yahudi ismin yer aldığı uzun bir ihbar listesini Malenkov'a gönderdi. İhbar mektubunun büyük bir bölümü Siyonistleri korumakla suçladığı Simonov'a yönelikti. Vdoviçenko birçok Yahudi'yi ("eşi dostu olmayan insanlar") barındırdığını belirttiği *Novyi mir* yazı işleri kadrosuna dikkati çekti; özellikle de Kruşçev'in gözde yazarı Aleksandr Korneyçuk'un bir oyununu eleştirmesinden dolayı gözden düştüğü Ukrayna'dan Moskova'ya Simonov'un yardımıyla gelen tiyatro eleştirmeni Aleksandr Borşçagovski'yi hedef seçti. Simonov "sakin ve mütevazı bir adam" olan Borşçagovski'ye düşkündü; derginin yazı işleri kadrosundan Natalya Biyanki'ye göre, *Novyi mir*'de onun edebi görüşlerine her zaman başvurulurdu. "Simonov neredeyse hiçbir şeye onsuz karar vermezdi. 'Borşçagovski ne diyecek, bir bakalım, sıkça yaptığı bir yorumdu." Borşçagovski'nin "*Novyi mir* kadrosunda yer almayı hak edecek tek bir eser" vermediğini ileri süren Vdoviçenko, dergideki etkisini tamamen Simonov'un Yahudi sempatisine bağladı. Simonov'un bir Yahudi'yle evlendiğine ve birçok Yahudi dostu olduğuna işaret etti.[63]

Tıpkı Fadeyev gibi, Simonov da sertlik yanlılarının baskısına sonunda boyun eğdi. Stalinist elit tabakadaki konumunu kaybetmekten korktu ve Yahudilere yönelik kampanyaya katılarak bağlılığını kanıtlaması gerektiğini düşündü. *Pravda* editörüne yazdığı bir mektupta, Borşçagovski'yle ve *Novyi mir*'de iş verdiği diğer Yahudi eleştirmenlerle arasına mesafe koyarak, sertlik yanlılarının Yahudi muhipliği suçlamalarına karşılık verdi.[64] Kremlin Simonov'un Yazarlar Birliği'ndeki bir açılış konuşmasında imzasız *Pravda* makalesindeki ("Bir Anti-Yurtsever Grup Üzerine") temaları açmasında ısrar etti. Fadeyev içkiden harap olmuş durumdaydı ve Sofronov bu işi yapmaya hevesliydi; ama Malenkov tam da ılımlı tavrıyla tanınmasından dolayı Simonov'un "anti-kozmopolit" kampanyaya daha fazla inandırıcılık katacağı kanısındaydı. Fadeyev de kendisinin kaçınması halinde konuşmayı Sofronov'un yapacağı uyarısında bulunarak Simonov'u sıkıştırdı. Sert bir anti-Semitik olarak Yazarlar Birliği'nde siyasal hırslar peşinde koşan ve Fadeyev'den sonra başa geçmek için Kremlin'in gözdesi olarak Simonov'un yerini almayı uman Sofronov'un, Yazarlar Birliği'nden atılacak Yahudi yazarlar ve eleştirmenler listesine bir düzine ismi daha ekleyeceği kesin-

63 RGASPI, dos. 17, op. 132, bel. 237, sat. 13–15. *Ayrıca bak.* RGASPI, dos. 77, op. 4, bel. 73, sat. 7–11; Biyanki, *K. Simonov i A. Tvardovskiy v "Novom Mire"*, s. 19.

64 RGASPI, dos. 17, op. 118, bel. 229, sat. 17.

di. Sofronov'un eline böyle bir gücün geçmesinden çekinen Simonov, teklifi kabul etti ve konuşmasını Yazarlar Birliği'nin 4 Şubat 1949'daki birleşik oturumunda yaptı. Simonov'un ilk karısı Yahudi yazar Natalya Sokolova (eö Tipot), onun "anti-yurtsever grup"a dönük suçlamaları yöneltişi sırasındaki ürkütücü ortamı güncesinde şöyle anlattı:

> Konuşma bir buçuk saat sürdü, ardından bir ara verildi ve bunu bir buçuk saatlik başka bir oturum izledi. İnsanlar dinlerken gergin ve diken üstündeydi; ara sıra duyulan "Yeni birisinin ismini verdi mi?", "Duydun mu?", "Başka bir kozmopolit mi?", "Yeni bir kozmopolit mi?" gibi fısıltılar dışında hiç kimseden çıt çıkmadı. Benim de yaptığım gibi, bazı insanlar sayılan bütün isimlerin bir listesini tuttu.[65]

Sonraki yıllarda Simonov "anti-kozmopolit" kampanyanın aşırı görüşlü Sofronov'un kontrolüne girmesini önlemek amacıyla konuşmayı yaptığı yolundaki savını sürdürdü. Üstlendiği rolden dolayı pişmanlık duymasına karşın, amacının öncülüğü üstlenerek Yahudi yazarlara yönelik kampanyayı yumuşatmak olduğunda ısrar etti. Arkadaşı olan tiyatro eleştirmeni Borşçagovski'nin anıları bunu destekler niteliktedir. Borşçagovski onun Gorki Caddesi'ndeki dairesindeyken, Malenkov telefonla arayarak Stalin'in söz konusu konuşmayı yapması yönündeki isteğini iletmişti. Ahizeyi yerine bırakan Simonov "üzgünce bana baktı ve gözlerini pencereden dışarıya dikti," diye aktarıyor Borşçagovski. "Karara varması on dakikadan az bir süreyi buldu." Ardından söylediği şey şuydu:

> "Konuşmayı yapacağım, Şura [Aleksandr]. Başkası yerine benim yapmam daha iyi olur." Bu noktada karar kıldıktan sonra, "aktif katılım"ını haklı gösterecek bir gerekçe, bu düzmece kampanyada sarılabileceği dürüst bir bakış açısı bulmaya çalıştı. "Bütün bu caniliğe (*hamstvo*) ve kabalığa son vermeliyiz. Farklı bir düzeyde tartışmayı, dilimizi medenileştirmeyi öğrenmeliyiz. Biçimcilerle, konstrüktivist reddiyecilerle, bizi Batı kültürüne köle yapmak isteyen insanlarla sorunumuz vardı ve hâlâ var; onlar hakkında konuşmalıyız."[66]

65 N. Tipot (Sokolova), "Dnevnik", özel arşiv. Fadeyev'in yerine geçme konusunda Sofronov ve Simonov arasındaki rekabet üzerine Borşçagovski'nin düşünceleri için *bak.* A. Borşçagovski, *Pustotelyi monolit* (Moskova, 2002), s. 133–4.

66 RGALI, dos. 1814, op. 9, bel. 19 ("Vospominaniya o kampaniy po borbe s kosmopolitizmom", metin, 1976); Borşçagovski, *Zapiski balovnya sudbi*, s. 214.

Simonov'un konuşmasında bazı kaba Siyonist fitneleri sayıp dökmek yerine "anti-kozmopolit" kampanyayı daha geniş bir siyasal ve düşünsel bağlama oturtmaya çalıştığı da doğrudur. Nitekim Sovyet basınında çıkan ve 4 Şubat konuşmasındaki fikirlerini geliştirdiği bir dizi makalede, "kozmopolit"leri "Maksim Gorki'nin yerine [Jean-Paul] Sartre'ı ve Tolstoy'un yerine [Henry] Miller pornografisini geçirmek"le suçladı.[67] Soğuk Savaş hiç kuşkusuz Simonov'un Sovyet "ulusal kültür"ünü "Amerikan emperyalizmine ... ve doların uluslararası gücüne köle" durumuna düşürmek isteyen "köksüz kozmopolit"lere karşı savunma gereği üzerine düşüncesini etkiledi. Ama başka açılardan Simonov'un katılımının Yahudilere yönelik kampanyayı medenileştirici bir etki olarak tasarlandığı yönünde çok az bulgu vardır. Kullandığı dil kışkırtıcıydı. "Anti-yurtsever grup"u "militanca burjuva ve gerici bir program"a sahip olmaları, yani Soğuk Savaş'ta Batı dünyası için çalışmaları nedeniyle sırf "estetik" meraklılarıyla karıştırılmamaları gereken "cani"lerin ve Sovyet kültürü "düşman"larının bir kumpası olarak nitelendirdi. Yahudileri yaşadıkları sorunların birçoğuna bizzat yol açmakla suçladı. Sovyet toplumuyla kaynaşmaktan kaçındıklarını ve 1945'ten sonra "Yahudi milliyetçiliği"ni benimsediklerini belirtti. *Novyi mir* yazı işleri kadrosundaki bütün Yahudilerin görevine son verdi. Hatta Yazarlar Birliği adına Stalin'e yazarak, Yazarlar Birliği'nden ihraç edilmek üzere hepsi de Yahudi olan pasif yazarları içeren uzun bir liste sundu.[68]

Simonov arkadaşı Borşçagovski'yi de bu listeye aldı. Zaten "anti-kozmopolit" kampanyanın başından itibaren, "anti-yurtsever grup"un başlıca liderlerinden biri olarak hedef seçilen tiyatro eleştirmeniyle arasına yavaş yavaş mesafe koymuştu. Kariyerine bizzat destek olduğu arkadaşını eninde sonunda reddetmeye zorlanacağını biliyordu. Malenkov'un "anti-yurtsever grup" aleyhine konuşmayı kabul etmesini sağlayan telefonundan sonra, davranışını haklı gösterme çabasıyla Borşçagovski'ye şu açıklamayı yaptı: "Bu işi ben yaparsam, beni daha güçlü bir konuma getirir. Böylece insanlara yardımcı olabileceğim, şu anda da en önemli şey bu." Birleşik oturuma gelmemesi için uyardığı tiyatro eleştirmenine ayrılacağı sırada şunu söyledi: "Eğer gelirsen, seni daha da sert ifadelerle yermeye mecbur kalacağım." Borşçagovski onun tarafından "tiyatro sabotajcısı", Sovyet edebiyatının "burjuva düşmanı" ve "edebi çirkef"* olarak nitelendirildi-

67 Örneğin *bak.* K. Simonov, "Zadaçi sovetskoy dramaturgiy i teatralnaya kritika", *Pravda*, 27–8 Şubat 1949 (Sartre ve Miller alıntıları buradandır); aynı yazar, "Zadaçi sovetskoy dramaturgiy i teatralnaya kritika", *Literaturnaya gazeta*, 5 Mart 1949.

68 RGASPI, dos. 17, op. 132, bel. 226, sat. 1–6; bel. 229, sat. 30; Kostirçenko, *Taynaya politika Stalina*, s. 339–40.

* "Edebi çirkef" (*literaturnye podonki*) ibaresi Merkez Komitesi'nin 14 Ağustos 1946'daki kararnamesinde Zoşçenko'yu nitelendirmek için kullanılmıştı.



Aleksandr Borşçagovski, 1947

ği konuşma metinlerini ya da makaleleri okumadı. Simonov'a güvenmiş, onu bir dost olarak görmüştü; "ritüel bir ideolojik dans yapmak" zorunda kaldığı düşüncesiyle durumu sineye çekti.

Borşçagovski Yazarlar Birliği'nden ve Parti'den atıldı. *Novyi mir*'deki işinden oldu ve edebiyat bölümünün başında bulunduğu Kızıl Ordu Tiyatrosu'ndan kovuldu. Moskova'da annesi, karısı ve küçük kızıyla birlikte oturduğu daireden çıkarıldı. Bir süre arkadaşlarınca ağırlanarak, evlerinin bir köşesinde ya da daçalarında kaldılar. (Simonov bile onlara Peredelkino'daki daçasını açtı.) Borşçagovski uğradığı baskıyı doğal karşıladı; 1930'ları atlatan bir kişi olarak olabildiğince hayata tutunmayı öğrenmişti. Geçimini sürdürmek için eşyalarını (çoğunlukla kitaplarını) sattı ve arkadaşlarından borç para aldı; borç verenlerden biri de Borşçagovski'ye göre "vicdanını rahatlatmak" için bunu yapan ve parasını geri almaya yanaşmayan Simonov'du.[69]

Arkadaşına karşı suçluluk duygusu içinde olan Simonov, 1949'dan yasağın nihayet kaldırıldığı 1953'e kadar onunla elinden geldiği kadar sık görüştü, ama mahut konuşmasından hiç söz etmedi. Borşçagovski'ye göre, bu buluşmalarda "sanki bir açıklama yapma gereğini düşünüyormuş gibi tedirgin bakan" bir havası vardı. Simonov Temmuz 1950'de Borşçagovski'nin Kırım Savaşı'nı konu alan *Rus Bayrağı* adlı yurtsever romanının yayımlanmasına destek verdi. Sansür heyetine yazdığı raporda, "ustaca yazılmış, ağırbaşlı ve okunması gereken bir kitap" olduğu yargısını belirtti. "Derin yurtsever içeriğinin okurların yüreğine işleyeceği kanısındayım. ... Borşçagovski'nin bir anti-yurtsever kişilik olarak ciddi hatalara düştüğü açıktır, ama bunun bedelini çekmiş ve hatalarını kavramıştır." Kitaba yayın izni 1953'te çıktı.[70]

Borşçagovski elli yıl sonra, yani 2003'te yapılan mülakatta Simonov'un incitici davranışını hâlâ sineye çeken bir tutum içindeydi. "İnsan acıya zamanla alışıyor", demekle yetindi sadece. Ama karısına göre, hayatının son yıllarında 1949 olayları aklına gittikçe daha fazla takılacaktı.* Nitekim anılarında

69 Borşçagovski, *Zapiski balovnya sudbi*, s. 19, 35–6, 49, 187, 200, 204, 215, 223, 272, 278–9; Aleksandr Borşçagovski'yle mülakat, Moskova, Kasım 2003.

70 Borşçagovski, *Zapiski balovnya sudbi*, s. 266, 279; Aleksandr Borşçagovski'yle mülakat, Moskova, Kasım 2003; RGALI, dos. 1814, op. 9, bel. 4, sat. 4.

* Aleksandr Borşçagovski Mayıs 2006'da doksan dört yaşında öldü.

Simonov'un kendi arkadaşlarını ve yazar meslektaşlarını Yazarlar Birliği'ndeki sert anti-Semitiklere karşı savunacak medeni cesareti göstermediğini belirtir. Simonov'un korkudan veya vicdansızlıktan değil, daha ziyade kişisel tutkudan ve özellikle bir tür siyasal itaatkârlıktan dolayı böyle davrandığı kanısını taşır: Düpedüz daha cesur bir tutum takınamayacak kadar Stalin'e bağlı ve iktidar havasına sevdalı olduğunu aktarır.[71]

Savaş sonrası yıllardaki "küçük terör" 1937–38'in Büyük Terör'ünden çok farklıydı. Korkmuş insanların canlarını ve ailelerini kurtarmaya dönük kıyasıya mücadelede ihanetlere ve ihbarlara razı olduğu bir mahşer ortamında değil, korkunun artık insanları ahlaki duyarlılıktan yoksun bırakmadığı nispeten olağan ve kararlı bir varoluş ortamında gerçekleşti. Savaş sonrası yıllardaki baskılar Simonov gibi kariyere düşkün bürokratlar ve görevliler tarafından yürütüldü. Bu insanlar baskı sistemine katılmaya mecbur değildi. Simonov tutuklanma şöyle dursun, Yazarlar Birliği'nden atılma tehlikesi altında değildi muhtemelen. Yahudilere yönelik suçlama korosuna katılmayı reddetseydi, en fazla Yazarlar Birliği'nin yönetiminden düşürülme ve *Novyi mir*'in editörlüğünden alınma sıkıntısını yaşayabilirdi, her ne kadar kendisi haliyle çok daha büyük korkuya kapılmış olabilse de. Asıl önemli nokta Simonov gibi insanların bir tercih şansının olmasıydı. Diğer milyonlarca kişinin ayrıcalıkları ve maddi ödülleri yitirme pahasına bile olsa yaptığı gibi, onların da siyasal sorumluluk tuzaklarının kenarından geçen bir kariyer yolunu izlemeleri mümkündü. Açık bir tavır takınamayacak durumda olanlar için, ahlaki ilkelerine ters düşen siyasal kararlara katılmaktan sakınmanın daha sessiz yolları vardı. Borşçagovski'nin 1949'da kendisini arkadan vuran insanlar için belirttiği gibi, çıkıp konuşmama, Yazarlar Birliği'nin birleşik oturumunda görünmeme ya da hasta numarası yapma yoluna kolaylıkla gidilebilirdi: Söz konusu kişiler Parti disiplinine tabi değildi. Borşçagovski'ye göre, o dönemdeki baskılar ve bunlara çanak tutanların davranışları temelde sıradan Stalinistlerin ayırt edici özelliği olarak her kesime sinmiş olan Stalinist rejime boyun eğme tavrı yatmaktaydı:

> Sadece o yılla sınırlı kalmayan 1949 fenomeni korkuyla açıklanabilir bir şey değildir – öyle olsa bile insan ruhunun diğer unsurları içinde çok önce erimiş bir korku olduğu söylenebilir ancak. ... [Daha önemli nokta] alt kademedeki bürokratların yarı-resmî talimatlarına bile karşı ko-

71 Aleksandr Borşçagovski'yle mülakat, Moskova, Kasım 2003; Borşçagovski, *Zapiski balovnya sudbi*, s. 4, 240.

yamayacak kadar düşük cesarete ve ahlaka sahip işgüzar dalkavukların itaatkârlığıdır.[72]

Simonov'unkine benzer bir sorumluluk konumunda olmakla birlikte "anti-kozmopolit" kampanyaya katılmaya yanaşmayan insanlar kesinlikle vardı. Örneğin, Bilimler Akademisi'nin başkanı Sergey Vavilov, akademi içindeki bir "anti-yurtsever grup"u suçlama yönündeki yoğun baskıya sessizce direndi ve Yahudi bilimcilerin görevden alınmasını önlemek için kendi bürokrasisine sekte vurdu. (Genetik uzmanı olan kardeşi Nikolay 1940'ta tutuklanmış ve 1943'te hapishanede açlıktan ölmüştü.)[73] Yazarlar Birliği içinde de Yahudilere yönelik kampanyaya destek vermekten kaçınan Boris Gorbatov gibi insanlar vardı. Yazarlar Birliği Prezidyumu'nun Parti üyesi sekreteri ve Simonov'un yakın arkadaşı Gorbatov'un bir Yahudi olması, Simonov'a oranla daha fazla korkmasını gerektirecek bir durumdu. Karısı 1948'de "yabancılara casusluk yapma" gerekçesiyle tutuklanıp on yıl cezaya çarptırılmıştı. Kendisi de siyasal kuşku altında sayılırdı; çünkü 1937'de Donbass'ta Beş Yıllık Plan'ın uygulanışıyla ilgili bir proletarya destanı olan *Şehrimiz* adlı ilk romanında "Troçkist" görüşleri yaymakla suçlanmış ve Parti'den atılmaktan ucu ucuna kurtulmuştu. "Troçkist" olduğu gerekçesiyle tutuklanan kardeşi ise 1938'de kurşuna dizilmişti. Ancak Gorbatov kendisini "anti-yurtsever grup"un bir "Yahudi sempatizanı" olarak suçlayan Yazarlar Birliği'ndeki Stalinist sertlik yanlılarının yoğun baskısına rağmen, Yahudi meslektaşlarının sindirilmesine katılmaya yanaşmadı. Bu nedenle Parti'deki ve Yazarlar Birliği'ndeki bütün görevlerini bırakmaya zorlandı. Borşçagovski anılarında onunla 1949'da Simonov'un Peredelkino'daki daçasında görüşmesini aktarırken, Stalin'in gözünden düştükten sonra "bir köşeye itilmiş olmaktan dolayı kırgın" olduğunu, ama ahlaki onurunu ve ilkelerini korumayı başardığını belirtir.[74]

Simonov her bakımdan daha karmaşık, belki de trajik bir karakterdi. Besbelli ki bir vicdanı vardı; "anti-kozmopolit" kampanyanın bazı yönlerinden ra-

72 Ibid. s. 261–2.

73 *Bak.* A. Kozhevnikov, "President of Stalin's Academy: The Mask and Responsibility of Sergei Vavilov", *Isis*, c. 87, no. 1 (Mart 1996), s. 18–50; N. Tolstoy (ed.), *Bratya Nikolay i Sergey Vavilovi* (Moskova, 1991); M. Popovsky, *The Vavilov Affair* (Hamden, 1984); S. İvanoviç, *Vavilov: oçerki i vospominaniya* (Moskova, 1991). Vavilov resmî kararları el altından engellemeye çalıştığı için muhalefet yıllarca bilinmedi – Soljenitsin tarafından "Bilimler Akademisi'nin dalkavuk başkanı" olarak kötülenmesinin sebeplerinden biri belki bu olabilir: A. Soljenitsin, *The Gulag Archipelago 1918–1956:An Deney in Edebi Soruşturma*, 3 c. (Londra, 1974–78), c. 2, s. 638.

74 RGASPI, dos. 17, op. 132, bel. 237, sat. 14–15; RGALI, dos. 1814, op. 9, bel. 1365, sat. 1; dos. 2203, op. 1, bel. 333, sat. 1; dos. 631, op. 16, bel. 90; dos. 2203, op. 1, bel. 333, sat. 5; bel. 336, sat. 11; Nina Arhipova'yla mülakat, Moskova, Kasım 2003; Borşçagovski, *Zapiski balovnya sudbi*, s. 321.



Simonov (önde oturanlar arasında sağdan üçüncü) Beyaz Rusya Cumhuriyeti'ndeki Sovyet Yazarlar Kongresi'nde, Minsk, 1949

hatsızdı ve hatta iğrenmekteydi. Ama Stalinist sistemde kendisini kaybetti. Aristokrasiden miras aldığı askeri değerler ve kamusal hizmet değerleri Sovyet sisteminin ahlaki kategorilerine ve gereklerine öylesine sıkıca bağlanmıştı ki, elinde kendi davranış biçimini yargılayacak ya da ayarlayacak çok az araç kalmıştı. Simonov'un dünyaya bakış açısını belirleyen aşırı bir kamusal görev ve sorumluluk anlayışı vardı. "Kamusal görev disiplini olmadan, kişi tam bir insan olamaz," demişti bir keresinde. Mizaç itibariyle bir militandı; zor bir ahlaki tercihte bulunmaya mecbur kalmamak için hasta numarasına yatmaya asla kalkışamazdı. Simonov'un kanaatine göre, kamusal sorumluluktan kaçınmak korkaklıkla eşdeğerdi. Kararsızlığa, zayıflığa ya da savsaklamaya yatkın insanlara hiç tahammülü yoktu; bunların hepsini insan kusurları sayardı. Rasyonel ve mantıklı insanlara hayranlık duyardı. Bunlar kurmaca kahramanlarına yakıştırdığı ahlaki niteliklerdi – daha cesur olmak üzere kendisi gibi nesnel bulgulardan doğru sonuçlar çıkarabilen ve kararlı davranabilen kişiler.[75]

Simonov'un siyasal itaatkârlığını belirleyen şey görevi yüce bir erdem düzeyine çıkarmasıydı: Kamusal erdemi Parti çizgisine boyun eğmeyle karıştıran biriydi. Stalin'e karşı korkuyla karışık bir saygısı vardı. Savaş sonrasındaki not defterleri Stalin'in eserlerinin özetleriyle, onun konuşmalarından alıntılarla, kullandığı ibarelerden ve dile getirdiği fikirlerden oluşan listelerle doluydu; si-

75 RGALI, dos. 1814, op. 6, dd. 70, 173; bel. 170, sat. 17; Lazar Lazarev'le mülakat, Moskova, Kasım 2003; Aleksey Simonov'la mülakat, Moskova, Temmuz 2004.

yasal bilincini derinleştirmek amacıyla bunları iyice öğrenmeye koyulmuştu.[76] Stalin'in gücüne büyülenmişçesine sevdalıydı. Onun varlığını hep hisseder, yaptığı hemen her şeyde onun tarafından izleniyormuş gibi bir his taşırdı. Stalin onun efendisi ve hamisi, öğretmeni ve rehberi, eleştirmeni ve günah çıkarıcısı, belki de kimi zaman hayalinde zindancısı, işkencecisi ve infazcısıydı.

Sovyet liderinden gelecek en ufak eleştiri Simonov'u tam bir bedbahtlığa düşürmek için yeterliydi. *Dim oteçestva* ("Vatandan Tüten Duman") adlı kısa romanı 1948'de, ona göre "hikâyeden son derece hoşnutsuz kalan" Stalin'in kişisel desteğiyle Ajitprop'un ana dergisinin (*Kultura i jizn*) sert eleştirisine uğradı. Korkan ve morali bozulan Simonov, en sevdiği eserleri arasında yer alan kitaptaki tersliğin ne olduğunu bir türlü anlayamadı. Daha sonraları bir arkadaşına, "bunu yazarken Parti'ye ... ve o sırada, savaşın bitişinden iki yıl sonra gözümde en yüce otorite olan Stalin'e karşı görevimi yerine getirdiğimi sanıyordum," diye anlatacaktı. Kısa romandaki ana kişilik 1947'de yurtdışından Sovyetler Birliği'ne dönen komünist bir eski muhariptir. Ülkesine karşı görevini yerine getirdiği inancıyla, savaş sonrası yılların zorlu koşullarında özel yaşamını toparlamaya çalışır. Kısa roman o sırada yaygın bir ruh halini doğru biçimde yansıtmaktaydı ve Sovyetler Birliği ile ABD arasında lehte karşılaştırmalarla dolu olan yurtseverce bir eserdi. Ama özellikle 1946–47 kıtlığı üzerine bazı açık sözlü ifadeler içermekteydi ve bu da o dönemde yapılmayan bir şeydi. (Sovyet edebiyatının sosyal sorunları ele alması ancak Kruşçev çözülmesiyle başladı.) Parti önderliğini söz konusu kınamaya yönelten asıl sebep buydu. Simonov eserine yönelik saldırı karşısında sarsıldı. Bu olayın yine Stalin'in talimatıyla ve Ajitprop dergisinde Fadeyev'in *Genç Muhafız* (1947) romanına yönelik saldırıyla çakışması, tiranın Yazarlar Birliği yöneticilerini tasfiyeye hazırlandığı kuşkusuna yol açtı. Stalin'in eserinden niçin hoşlanmadığını anlamaya çalışan ve onayını sağlayacak şekilde bunu düzeltmeye can atan Simonov, tavsiye almak için Jdanov'un yanına gitti; ama Stalin'in baş ideologunun konuya ışık tutacak bir bilgisi yoktu ve aslında kısa romanı sevmişti. Bunun üzerine Simonov "*Vatandan Tüten Duman*'ı bir daha yayımlamama" kararını verdi.[77]

Kısa bir süre sonra Jdanov'un sekreterlerinden biri Simonov'u arayarak, Stalin tarafından Batı'ya hizmet etmekle suçlandıktan sonra gözden düşen Kliyeva ve Roskin adlı bilimcilerle ilgili tiyatro oyununu ne zaman teslim edeceğini sordu. Stalin Mayıs 1947'de Kremlin'de Fadeyev ve Simonov'la bir görüşmesinde bu konu üzerine bir roman tasarısını önermişti. Ona göre, aydınların

76 RGALI, dos. 1814, op. 1, bel. 500.
77 Simonov, *Glazami çeloveka moyego pokoleniya*, s. 126–8; Fink, *Konstantin Simonov*, s. 229.

Batı'ya boyun eğişini teşhir edecek yurtseverce edebi eserlere daha fazla ihtiyaç vardı. Simonov öneriyi kabul etmekle birlikte temanın bir oyuna daha uygun olduğunu belirtmişti. O sırada hâlâ *Vatandan Tüten Duman*'ı yazmakla meşgul olduğundan, oyunu yazmayı savsaklamıştı; Kliyeva ve Roskin'le ilgili malzemelere bakmak üzere Jdanov'un bürosuna uğramasına karşın, bu ciddi siyasal siparişi bir yük olarak görmüştü. Ajitprop'tan gelen saldırının ardından Jdanov'un sekreterinin bu kadar çabuk araması, Stalin'in beklediği oyununun teslim edilmesi halinde Simonov'un kısa romanıyla işlediği hataları bağışlayacağı yönünde açık bir mesajdı. Yeniden göze girmeyi çok isteyen Simonov 1948'in ilk aylarında Batı'ya hayranlığı anayurduna ihanet etmesine yol açan bir Sovyet mikrobiyologla ilgili kaba bir propaganda oyunu olan *Yabancı Gölge*'nin ilk taslağını hazırladı. Utanç verici bir siyasal dalkavuklukla, taslağı onay için Jdanov'a ve onun tavsiyesi üzerine ayrıca Molotov ve Stalin'e gönderdi. Simonov'a telefon açan Stalin oyunu nasıl yeniden yazması gerektiğine dair kesin talimatlar verdi. Oyunun başkarakteri bilimcinin bencilliğine ("yaptığı araştırmaları kişisel malı gibi görme" tavrına) daha büyük ağırlık vermesini ve oyunu Stalin'in talimatı doğrultusunda sağlık bakanının yanlış yoldaki bilimciyi bağışladığı ve araştırmalarını sürdürmesine izin verdiği bir son sahneyle bitirerek devletin iyilikçiliğini öne çıkarmasını öğütledi. "Ben oyunu böyle görüyorum," dedi Stalin. "Düzeltmen gerekir. Bunu nasıl yapacağın sana kalmış. Gerekli düzeltmeyi yaptığında, oyun kabul edilir." Simonov oyununun sonunu yeniden düzenledi, Stalin'in önerdiği değişiklikleri yaptı ve onay için ikinci taslağı ona gönderdi. "Yaptığım şeyin gerekliliğine kendime inandırma çabasının getirdiği baskı altında kıvranarak yazdım oyunu," diye aktarır anılarında Simonov. "Hiç yazmama yolunu seçebilirdim, tabii direnecek karakter gücünü sergilemem halinde. Aradan otuz yılın geçtiği günümüzde, böyle bir cesaretten yoksun olduğum için utanıyorum."[78]

Olay trajikomik biçimde sonuçlandı. *Znamya* dergisinde yayımlanan oyun başka bazı oyunlarla birlikte Stalin Ödülü'ne aday gösterildi. Eserlerin ilgili komiteye gönderilmeden önce değerlendirildiği ve Simonov'un da hazır bulunduğu Yazarlar Birliği sekretaryasının toplantısında, bazı meslektaşları oyunun (bizzat Stalin tarafından önerilmiş) sonunu "bilimciyi cezalandırmak yerine bağışlamanın aşırı zayıf, aşırı liberal, neredeyse bir siyasal teslimiyet" olduğu gerekçesiyle eleştirdi. Simonov onlara Stalin'le telefon konuşmasından hiç söz etmedi. "Öyle

78 RGALI, dos. 1814, op. 1, bel. 563; op. 4, bel. 10; op. 9, bel. 5, sat. 69–70; RGASPI, dos. 82, op. 2, bel. 1458, sat. 49; dos. 558, op. 11, bel. 806, sat. 164; Simonov, *Glazami çeloveka moyego pokoleniya*, s. 128–31.

sessizce oturup meslektaşlarımın Stalin'in liberalizmini eleştirmesini dinledim." Oyun Stalin Ödülü'nü kazandı.[79]

Simonov özeleştiriye ve öz-sansüre alışkındı. Sovyet yönetimine kendi hatalarını itiraf eden birçok mektup yazdı. Sansürcülerin asla yayınına izin vermeyeceğini bildiği için, taslak halinde çekmecesine koyup bıraktığı çeşitli hikâyeleri vardı. Alman yazar Christa Wolf 1973'te ona siyasal bakımdan geçerli bildiği şeyleri yazma baskısını hiç duyup duymadığını sorduğunda, yazarlığı ve içindeki sansürcü yan arasında ömür boyu süren bir mücadeleyi doğrulayacak ve hatta korkaklığının üstün geldiği durumlarda tiksinti duygusuna kapıldığını teslim edecekti.[80]

Ara sıra Simonov'un yazarlık yanının sansürcü yanına isyan ettiği ve şairlik yanının siyasal vicdanına göre konuştuğu durumlar oldu. Örneğin, Jdanovşçina'nın doruğuna vardığı Ekim 1946'da, daha önce yayımlanmak üzere bir dizi şiirini gönderdiği *Ogonyok* dergisinin editörü Aleksey Surkov'a öfkeli bir mektup yazdı. Surkov'un eserlerinde yaptığı ufak tefek kırpmalarla ve değişikliklerle "öz bakımından ve ilke olarak" keskin görüş ayrılığı içinde olduğunu bildirdi; buna ("yurtseverlik" gerekçesiyle) yabancıların ve siyasal bakımdan gözden düşmüş Sovyet şahsiyetlerinin isimlerinin çıkarılması da dahildi. Simonov 1943'te Kremlin'in yazı işleri kadrosundaki bazı Yahudi meslektaşlarının atılması yönündeki talimatına uymayınca Kızıl Ordu gazetesi *Krasnaya zvezda*'nın editörlüğünden alınan eski arkadaşı David Ortenberg'e adanmış bir şiirinin kırpılmasına özellikle itiraz etti. Ortenberg ordunun bazı kesimlerinde ve Sovyet cephe gerisinin birçok alanında saptadığı "dizginsiz anti-Semitizm" karşısındaki hoşnutsuzluğunu ifade etmek üzere Parti önderliğine cesurca bir mektup yazmıştı. "Bu şiire yer verilmesini istiyorum," diye diretti Simonov. "Onu bir bütün olarak seviyorum. Sevdiğim bir kişiye adanmıştır ve yazıldığı gibi kalmasını istiyorum."[81]

Belki de Simonov Sovyet Yahudilerine yönelik edebi sindirme kampanyasına bulaşmasıyla birlikte Ortenberg'i konu alan şiirine daha fazla anlam yükledi. Stalinist rejimin baskıcı önlemlerine katıldığında bile vicdanı çoğu kez sızladı ve bu çatışma bir yazar ve bir insan olarak onu neredeyse çökertti. Üstlendiği siyasal sorumlulukların bedensel ve zihinsel stresi değişen çehresine yansıdı: Otuz üç yaşında olduğu 1948'de hayatının baharındaki bir genç adam gibi görünüyordu; sadece beş yıl sonra kır saçlı ve orta yaşlı bir adam görünümüne bü-

79 Ibid. s. 135–7.

80 RGALI, dos. 1814, op. 9, bel. 809, sat. 1–6; Karaganov, *Konstantin Simonov*, s. 88–9; Simonov, *Segodniya i davno*, s. 609–10.

81 K. Simonov, *Sobranye soçineniy*, 12 c. (Moskova, 1979–87), c. 12, s. 41.



Simonov 1948'de (solda) ve 1953'te (sağda)

ründü. Elleri sinirsel bir deri sorunu nedeniyle yıprandı ve ancak kendisini aşırı içkiye vurarak sinirlerini yatıştırabildi.[82]

Simonov ömrünün son yılında yazdırdığı anılarında, vicdanını özellikle rahatsız eden ve Stalin tiranlığının kendisi gibi görevlilerin korkakça suç ortaklığına dayandığı gerçeğiyle yüz yüze gelmesini sağlayan bir olayı aktarır. Bu olay 1952'de Stalin Ödülü'nün sahibini belirlemek üzere Kremlin'de yapılan bir toplantıda yaşanır. Ödülün Stepan Zlobin'in *Stepan Razin* romanına verilmesi konusunda az çok mutabakata varılmıştır; ama Malenkov onun savaşta Almanlara kolayca tutsak düşmesinden dolayı kötü bir davranış sergilediğini öne sürerek itiraz eder. Oysa herkes Zlobin'in olağanüstü cesaret sergilediğini ve hatta tutulduğu toplama kampında bir grup savaşçının direnişine öncülük ettiğini bilmektedir. Malenkov'un görüşünü belirtmesinden sonra odaya bir ölüm sessizliği çöker. Stalin ayağa kalkıp odanın içinde dolanmaya başlar; koltuklarına çakılıp kalmış Politbüro üyelerinin ve Yazarlar Birliği yöneticilerinin yanından geçerken, sanki kendi kendine konuşuyormuş gibi, ama düşünüp taşınmalarını da ister bir eda içinde, "Onu bağışlasak mı, bağışlamasak mı?" diye yüksek sesle sorar. Odada suskunluk vardır. Stalin odanın içinde dolanmayı sürdürür ve tekrar sorar: "Onu bağışlasak mı, bağışlamasak mı?" Yine suskunluk vardır; hiç kimse ağzını açmaya cüret edemez. Dolanmaya devam eden Stalin üçüncü defa sorar: "Onu bağışlasak mı, bağışlamasak mı?" Sonunda sorusuna kendisi cevap verir: "Onu bağışlayalım." Herkes masum bir insanın akıbetinin o ana kadar sallantıda durduğunu anlamıştır: Ya Stalin Ödülü'nü kazanacaktır ya da Gulag'a yol-

82 Aleksey Simonov'la mülakat, Moskova, Kasım 2003; RGALI, dos. 1814, op. 1, bel. 454, sat. 28–41.

lanacaktır. Toplantıdaki bütün yazarların Zlobin'le en azından bir tanışıklığının olmasına karşın, hiç kimse onu savunacak bir şey söylememiştir, hem de Stalin tarafından buna davet edilmişken. Simonov'un açıklamasına göre, onların "gözünde" konu "sırf suçlu bir kişiyi bağışlayıp bağışlamama sorunu" değildi; Malenkov gibi üst düzey bir şahsiyetin ortaya attığı "bir suçlamaya açıkça karşı çıkıp çıkmama sorunu" söz konusuydu. Bu suçlamayı besbelli ki doğru sayan Stalin açısından ise sorun suçlu bir kişiyi bağışlayıp bağışlamamaktı. Simonov dönüp bu olaya baktığında, Stalin'in aslında Zlobin'e yönelik suçlamalardan öteden beri haberdar olduğu ve bu "küçük oyun"u sahnelemek amacıyla kitabını bizzat kasıtlı olarak Stalin Ödülü'ne aday gösterdiği sonucuna varır. Hiç kimsenin Zlobin'i savunmaya cesaret edemeyeceğini bildiğinden, insanların yazgısına sadece ve sadece kendisinin karar verdiğini ortaya koymayı amaçlamıştı.[83]

4

"Anti-kozmopolit" kampanya Sovyetler Birliği'nde mevcut anti-Semitizm'in önündeki bent kapaklarını açtı. Anti-Semitizm Rus İmparatorluğu'nda uzun bir geçmişe sahipti. 1917'den sonra özellikle kentsel alt sınıflar arasında varlığını sürdürdü; onların ticaret erbabı Yahudilere dönük nefreti Stalin'in iktidara yükselirken yararlandığı NEP'le ilgili yaygın kızgınlık önemli bir etkendi. Alt sınıfların 1930'lardaki tasfiyelere yaygın kayıtsızlığı da terörün başta gelen kurbanlarının, yani Parti yöneticilerinin sonuçta silme "Yahudi" oldukları yönündeki algılamayla şekillendi kısmen. Ama savaş öncesinde genellikle Sovyet yönetimi çarlık geçmişinin bir kalıntısı saydığı anti-Semitizm'i yok etmek için ciddi girişimlerde bulundu ve Sovyet Yahudileri görece olarak ayrımcılık ya da husumet sıkıntısı çekmedi. Bu durum Sovyetler Birliği'nin Alman işgaline girmesiyle tamamen değişti. Nazi propagandası Ukrayna ve Beyaz Rusya'da anti-Semitizm'in uykuya yatmış gücünü açığa çıkardı; Yahudi olmayan nüfusun önemli bir kesimi Yahudilerin yok edilmesini sessizce destekledi ve Yahudilerin kurşuna dizilmek ya da kamplara sürgün edilmek üzere toplanmasında yedek güç olarak rol oynadı. Sovyet cephe gerisinin ücra doğu bölgelerinde bile, batı bölgelerinden aktarılan askerlerin ve sivillerin Yahudilere dönük nefreti kızıştırmasıyla bir anti-Semitizm patlaması yaşandı.[84]

Savaştan sonra Rus milliyetçiliğinin Stalinist rejimin egemen ideolojisi ola-

83 Simonov, *Glazami çeloveka moyego pokoleniya*, s. 185–9.

84 *Bak. Gosudarstvennyi antisemitizm v SSSR: ot naçala do kulminatsiy, 1938–1953* (Moskova, 2005), s. 27–61.

rak benimsenmesi, Yahudilere "yabancı unsur", potansiyel "casus" ve "düşman", İsrail ve ABD'nin müttefiki damgasının vurulmasını getirdi. Borşçagovski "anti-kozmopolit" kampanya örtüsü altında gelişen "Çıfıtları Öldürün!" ortamını şöyle aktarıyor:

> "Köksüz", "kozmopolit", "anti-yurtsever" kelimeleri Kara Yüzler* için yararlıydı – eski "Çıfıt" teriminin arkasında saklanabileceği maskelerdi. Maskeleri çekip çıkarmak ve kulağa hoş gelen o kadim kelimeyi kullanmak risklerle doluydu: Kara Yüzler gibi olmak alçaklıktı ve anti-Semitizm ceza kanununda sıkı cezaların öngörüldüğü bir şeydi.[85]

Yahudilere yönelik kampanyayı genişleten resmî makamların dili benzer biçimde maskeliydi. 1948-53 arasında on binlerce Sovyet Yahudi'si tutuklandı, işten kovuldu, üniversitelerden atıldı ya da evlerinden zorla çıkarıldı; ama onlara bu eylemlerin asıl sebebinin etnik kökenleriyle ilgili olduğu asla söylenmedi (ve belgelerde de hiç yer almadı). Sovyetler Birliği'nde böyle bir ayrımcılık en azından resmen yasalara aykırıydı.

Savaştan önce Rusya'nın büyük kentlerindeki Yahudilerin çoğu ancak kısmen Yahudi kimliğinin bilincindeydi. Taşradaki geleneksel Yahudi yaşam tarzını geride bırakmış ve Sovyetler Birliği'nin kent kültürünü benimsemiş ailelere mensuptu. Bunlar Museviliğin ve Yahudi etnik kökenin yerine Sovyet enternasyonalizminin ilkelerine dayalı yeni bir kimlik geçirmişlerdi. Kendilerini "Sovyet yurttaşları" olarak görüyorlardı ve evlerinin mahremiyetinde Yahudi göreneklerini, alışkanlıklarını ve inançlarını korusalar bile Sovyet toplumuyla kaynaştıklarından, Yahudilere 1917'den önce kapalı olan mevkilere yükselmeleri mümkündü. Savaş sonrası yıllardaki Yahudi karşıtı kampanyalar bu Yahudileri kendilerini tekrar Yahudi olarak görmeye zorladı.

Gayster ailesi Sınırlı Alan'dan ayrılarak Sovyetler Birliği'nde yeni bir yurt edinen Yahudilerin tipik bir örneğiydi. Aron Gayster 1937'de tutuklanmadan önce tarım komiseri yardımcısı olarak Sovyet yönetiminde önemli bir yere sahipti; karısı Rahil Kaplan da Ağır Sanayi Komiserliği'nde üst düzey bir ekonomistti. Sovyet yurttaşları olarak yetişen kızları İnna ve Natalya evrensel kültürü ve Rus edebiyatını özümsemişti; Yahudi kimliğine ilişkin bilinçleri Moskova'daki evlerinde varlığını sürdüren kalıntılarla sınırlıydı – Sovyet bayramlarındaki aile törenlerinde yenilen yemekler ve ninelerinin anlattığı pogrom hikâyeleri. İnna

85 Borşçagovski, *Zapiski balovnya sudbi*, s. 267.

* Çarlık döneminde anti-Semitik Rus milliyetçilerine verilen ad.

1944'te Moskova Üniversitesi Fizik Fakültesi'ne girdi. Geçimini sağlamak ve ALZhIR çalışma kampından 1945'te serbest bırakıldıktan sonra Moskova'nın 100 kilometre kuzeydoğusundaki Kolçugino'ya yerleşmiş olan annesine yardımcı olmak için, akşamları profesörlerinden birinin laboratuvarında çalışmaya başladı. Küçük kız kardeşinin 1948'de Moskova Üniversitesi'ne girme başvurusu reddedildi. İnna bunun sebebini sormaya gittiğinde, Parti komitesi sekreteri ona kız kardeşinin anketine bakmasını söyledi: Natalya anketin milliyet kategorisine "Yahudi" yazmıştı.* İnna bu şekilde ilk kez Yahudiliğinin bilincine vardığını belirtiyor. Natalya'nın yerine üniversiteye kabul edilen daha düşük puanlı Rus delikanlısı daha sonra profesörlüğe yükselecekti.

İnna üniversitede diploma tezini savunduğu Nisan 1949'da tutuklandı. "Bir halk düşmanının kızı" olduğu gerekçesiyle Kazakistan'da beş yıl sürgün cezasına çarptırıldı. Kasvetli ve ücra step kasabası Borovoye'de öğretmen olarak iş buldu. İki ay sonra Natalya da tutuklandı; bunun gerekçesi 1948'de öğrenci olarak kabul edildiği Moskova Pedagoji Enstitüsü'nde Komsomol'a katılmak için başvururken ankette anne babasının geçmişte tutuklandığını belirtmemesiydi. Babasının reddetmek yerine bir fotoğrafını yanında tutması, sorgucular tarafından "sosyal bakımdan tehlikeli bir unsur" olma suçunun kanıtı sayıldı. Natalya da Kazakistan'da beş yıl sürgün cezasına çarptırıldı. Borovoye'ye gidip İnna'nın yanına yerleşti; daha sonra anneleri de onlara katıldı.[86]

Vera Bronştayn Batı Ukrayna'da bir Yahudi ailenin çocuğu olarak 1893'te doğdu. Odessa'da öğrenciyken 1907'de Bolşeviklere katıldı ve devrimci yeraltı hareketinin aktif bir üyesi olarak, Bolşeviklerin Ekim 1917'de Moskova'da iktidarı ele geçirişinde yer aldı. Bir Rus fabrika işçisiyle evlendi ve 1926'da doğan kızına Svetlana adını verdi. Zamanla bir anti-Semitik olduğu ortaya çıkan kocasından 1928'de kendisini bir "Troçkist" olarak ihbar etme tehdidi üzerine ayrıldı. Devlet Arşivleri İdaresi'nde çalışırken, bir yandan Kızıl Profesörler Enstitüsü'nde öğrenim görerek tarih profesörü oldu. 1938'de hoca olarak girdiği Moskova'daki Frunze Askeri Akademisi'nde askerlere Stalin'in *Kısa Parti Tarihi* kitabını kesin doğrular olarak aktardı. Büyük Terör'de dokunulmayan Vera, eski kocasının bir ihbarına dayanılarak tutuklandığı 1948'e kadar kızıyla birlikte Sovyet elit tabakasının konforlu hayatını yaşadı. "Karşı-devrimci faaliyet" gerekçesiyle Potma çalışma kamplarında beş yıl cezaya çarptırıldı. O sırada Moskova Üniversitesi'nde öğrenci olan Svetlana bir Komsomol militanıydı. Üniversiteden

86 MSP, dos. 3, op. 37, bel. 2, sat. 13, 52; İ. Şihiva-Gayster, *Semeynaya hronika vremen kulta liçnosti: 1925–1953* (Moskova, 1998), s. 72–3, 78–9, 257.

* Natalya'nın Yahudiliğini öne çıkarması söz konusu değildi; milliyet ya da etnik köken bütün resmî belgelerde belirtilmesi gereken bir kategoriydi.

atılma tehdidiyle, diğer "Yahudi milliyetçisi" öğrencileri ve profesörleri ihbar etmesi yönünde gittikçe artan baskı altına alındı; ama "Siyonist tertip"lere ilişkin propagandaya inanmadığından buna yanaşmadı. Hatta safça bir tavırla Stalin'e mektup yazarak, üniversitede Yahudi öğrencilere yönelik ayrımcılıktan yakındı. Bu girişimi 1952'de tutuklanmasına ve Viyatka çalışma kampında on yıl cezaya çarptırılmasına yol açtı.[87]

Olga Loputina-Epştayn bir Yahudi ailenin çocuğu olarak 1913'te doğdu. Ailesi 1917'den sonra Sınırlı Alan'dan ayrılarak Poltava'ya yerleşti. Olga 1930'ların başlarında taşındığı Leningrad'da aynı şekilde Sınırlı Alan'dan gelme bir Yahudi olan Boris Epştayn'la evlendi ve Lenin Fabrikası'na muhasebeci olarak girdi. Oğulları Mark 1937'de doğdu. Savaş sırasında Olga ve oğlu Çelyabinsk'e nakledildi. Boris ise 1944'te Beyaz Rusya Cephesi'nde yaşamını yitirdi. İkinci evliliğini yapan Olga, yeni kocası ve Mark'la birlikte 1945'te Leningrad'a döndü. Kentte kronik bir konut sıkıntısı vardı; Olga'nın MVD'de görevli olan erkek kardeşinin yardımıyla ancak bir komünal dairede ufacık bir oda bulabildiler. Çoğunlukla işçi olan komşuları arasında anti-Semitik tutumlar güçlüydü ve münakaşalar sırasında sıklıkla açığa çıkmaktaydı. "Daire her an patlamaya hazır etnik nefretle dolu bir çakmak kutusu gibiydi," diye hatırlıyor Mark.

> Çoğu kez sarhoş olan komşular ne zaman bir şikâyetleri olsa, bize küfürler, beddualar ve tehditler savurarak, Filistin'e gitmemiz gerektiğini söylerlerdi. Bunun üzerine annem katışıksız bir Rus olan üvey babama şöyle derdi: "Kolya, şu kabileci hemşerilerinle niye başa çıkamıyorsun?" Ortam zehirliydi. Bazen tehditler çok ciddileşince, annem [komünal dairenin karşısındaki Smolni binasında bulunan] Parti merkezine koşardı, ama şikâyetlerinden hiçbir sonuç çıkmazdı.

Okulda Mark "pis Çıfıt"ın yanında oturmaya yanaşmayan diğer çocukların sataşmalarına maruz kaldı. Oturduğu binanın kapısına boyayla "Çıfıt" yazmışlardı. Olga birçok kez okul idaresine şikâyette bulundu. Hatta durumu Parti önderliğine yazdı. Ama bunlar hiç işe yaramadı. Şikâyetini MVD'ye bildirmesinin de anlamı yoktu; çünkü kardeşi diğer birçok Yahudi MVD görevlisiyle birlikte Leningrad Olayı'yla bağlantılı olarak tutuklanmıştı. Olga endişeden hasta düştü ve 1949–53 arasında geçirdiği çeşitli kalp krizleriyle fiilen yatalaklaştı. İkinci kocasının 1955'teki ölümüyle birlikte tamamen oğluna muhtaç hale geldi. Anne oğul

87 MM, dos. 2, op. 5, bel. 3; dos. 12, op. 30, bel. 2, sat. 27.

Olga'nın öldüğü 1987'ye kadar aynı anti-Semitik komşularla birlikte aynı dairede kaldı. Altmış beş yaşına vardığında Mark evlendi ve oradan taşındı.[88]

Yahudi karşıtı kampanyalardan Laskin ailesi de nasibini aldı. Laskin'ler savaş sırasında nakledildikleri Çelyabinsk'ten Moskova'ya 1943'te dönmüşlerdi. Samuil ve Berta en büyük kızları Fanya'nın Arbat'taki dairesine yerleştiler; Jenya'nın oğlu Aleksey ve kız kardeşi Sonya da orada kalırken, Jenya ailenin Zubov Meydanı'na bakan dairesinde oturmaktaydı. Samuil ticaret işine dönerek, devletin gıda mağazaları şebekesi Gastronom'a salamura balık sağladı. Fanya traktör sanayisi idaresindeki işini sürdürürken, Sonya Moskova'nın devasa oto tesisi Stalin Fabrikası'nda çalışmaya başladı ve kısa sürede metal ve teknik tedarik bölümünün başına geçti. Bu önemli bir işti; çünkü savaş sonrası yıllarda Stalin Fabrikası daha hafif arabaların ve kamyonların seri üretimi için yeni teknolojiye ve daha yüksek kalitede çelik kullanımına geçmişti. Sonya kendisini işine adamış biriydi. Komintern'de görevli bir Macar komünisti olan kocası Ernst Zaydler Aralık 1937'de tutuklanıp kurşuna dizilmişti ve çiftin çocukları yoktu. Bir radyoda editör olarak çalışan Jenya, çoğu kez hasta olan oğlu Aleksey'le elinden geldiği kadar ilgilenmekteydi. Simonov'dan yardım istemeyi kendisine yediremediği için, çocuğunun bakımını anne babası üstlendi. Simonov'un anne babası onlara yardım etmekteydi. Aleksey'i yakalandığı veremden sonra toparlanması için 1947'de sahilde uzun bir tatile götürdüler.[89]

Simonov'un oğlu Aleksey'e ayıracak pek zamanı yoktu. Onu yılda sadece bir ya da iki kez görmekteydi. Aleksey'e yaş günlerinde kutlama mektubu yazması için annesi Aleksandra'nın hatırlatmasına gerek vardı. Aleksey'in on üçüncü yaş gününün kutlandığı 1952'de, Simonov telgrafının ulaşmaması üzerine daha sonra ona şunları yazdı:

> Sevgili Alyoşa!
>
> Biraz rahatsızdım ve Moskova'da değildim. Yaş gününde sana yazdığım telgrafın bir yanlış anlama yüzünden gönderilmediğini ancak bugün fark ettim. ... Geleceğin konusunda inançlıyım ve ilerleyen yıllarda büyüyüp küçük bir arkadaş olacağını umuyorum. Her geçen yıl seni buna yaklaştırıyor. ... Haftada iki defa Moskova Üniversitesi'nin yeni binasının yanından geçiyorum ve her seferinde senin bir gün orada okuyacağını düşünüyorum. Daha sonra çalışma hayatına başlayacaksın – devletin seni gönde-

88 Mark Epştayn'la mülakatlar, St Petersburg, Haziran ve Ekim 2003.

89 SLFA, çeşitli belgeler; Fanya Laskina'yla mülakat, Moskova, Haziran 2003; Aleksey Simonov'la mülakat, Moskova, Kasım 2003; RGALI, dos. 1814, op. 9, bel. 1533; RGASPI, dos. 495, op. 199, bel. 207 (Zaydler).

> receği yere gideceksin. Bunu coşkuyla düşün, seni ve senin gibi milyonlarca çocuğu bekleyen mutlu çağrıya doğru sevinçle çalış. ...[90]

Aleksey bu mektuptaki resmiyet havasına gücenmedi: Babasıyla bütün ilişkileri zaten böyleydi ve aralarındaki iletişimin çok sınırlı olması nedeniyle her mektubuna büyük değer verdi. Babasından gelen mektupların genellikle daktilo edilmiş olması bir sekretere yazdırıldıklarının işaretiydi. Pedagojik yaklaşım açısından bir babadan oğluna değil, bir Parti görevlisi edasıyla yazılmış mektuplar gibiydi bunlar. Aleksey'in henüz sekiz yaşında olduğu 1948 yazındaki bir mektubu şöyleydi:

> Sevgili Alyoşa,
> Mektubunu ve çizdiğin resmi aldım. Resim konusunda bir şey söylemem gerekirse, kanaatimce fena değil, özellikle de yavru horoz. Ama böbürlenmek için bir sebep yok. Unutma, baban senin yaşındayken senden daha iyi çizebiliyordu, bu nedenle yetişmek için daha çok çalışmalısın. Yüksek notlar alacağına dair sözlerinin sadece kâğıt üstünde kalmamasını ve gerçeğe dönüşmesini umarım. Buna çok sevineceğim.[91]

Aleksey babasının "kan bağları"na özel önem vermediğini kendisine sıklıkla söylediğini aktarıyor: Ailesine meslektaşlarıyla ve astlarıyla aynı düzeyde davranmak "demokratik ilke"lerinden biriydi. Aleksey babasının ilkelerinin bedelini ödedi. Herkesçe o kadar sevilen ünlü babasının kendisine niçin çok az zaman ayırdığını bir türlü anlayamıyordu. Babası ara sıra kendisini almaya geldiğinde sıkılganlığa kapılıyor ve uzun süreli suskunluklar yaşanıyordu; ama babası asla ondaki tedirginliğin farkına varmıyordu. Simonov 1947 ilkbaharında oğluna ABD'deki bir gezisinde satın aldığı bir takım elbise (kahverengi ceket, kahverengi şort ve bir kep) gönderdi. Aleksey giymesi halinde avludaki oğlanlarca alaya alınmasına ve hatta dövülmesine yol açacak şortu sevmediği için bir çekmeceye koydu. Birkaç hafta sonra bir resmî araba onu babasına götürmek üzere Zubov Meydanı'na bakan evlerinin önünde belirdi. Aleksey babasını bir yıldan beri görmemişti. Ninesi Berta babasına hediyesinden hoşlandığını göstermesi için ona kahverengi takım elbiseyi giydirdi. Aleksey limuzini incelemek üzere avluda toplanmış bütün diğer oğlanların önünden yürüyüp geçerek arabaya bindi. Götürüldüğü Grand Hotel'de Simonov arkadaşlarını ağırlamak üzere özel

90 A. Simonov, *Çastnaya kollektsiya* (Nijni Novgorod 1999), s. 61.
91 RGALI, dos. 1814, op. 9, bel. 1541, sat. 36; bel. 1770, sat. 2.



Samuil ve Berta, Sonya, Aleksey ve Jenya, yak. 1948

bir yemek odasını tutmuştu. Yedi yaşındaki oğlan oradaki zevata tanıtıldı ve babası tarafından geçen yıl okuldaki ders durumu üzerine onlara bir "rapor" vermeye çağrıldı. Oğlunun okuldaki başarısından haberdar olan Simonov onun için bir sürpriz tasarlamıştı: Beyaz giysilere bürünmüş ve başına kocaman bir beyaz külâh takmış olan bir aşçı gümüş tabak üstünde taşıdığı (dondurmadan yapılmış) bir "sürpriz omlet"le içeriye girdi. Küçük çocuk tek başına bir köşede "omlet"ini yemek üzere bırakılırken, babası arkadaşlarıyla sohbetini sürdürdü. Aleksey'in gözünde babası "her şeye gücü yeten ve neredeyse büyülü" biri gibiydi. Simonov bir ara oğluna doğru döndü ve elbisenin hoşuna gidip gitmediğini sordu. Aleksey kibar bir karşılık verdi. Kısa bir süre sonra da, kendi ifadesine göre, "devlet işleriyle ne kadar meşgul olacağına bağlı olarak onunla belki bir ay, belki altı ay sonraki buluşmayı beklemek" üzere arabayla evine geri götürüldü.[92]

Annesi Aleksandra dışında Simonov'u oğlunu ihmal etmekten dolayı eleştirmeye cesaret edebilen tek kişi Sonya'ydı. Aleksey'in hasta olduğu ve Laskin ailesinin gerekli gıdaları ve ilaçları almaya gücünün yetmediği Ekim 1947'de Sonya ona bir mektup yazdı:

> Oğluna karşı yükümlülüklerini ikinci (sadece ikinci?) bir sefer hatırlatmak zorunda kalmak hoş bir şey değil. Onu şaşırtıcı bulduğum derecede ihmal etmeyi içine sindiriyorsun. İnan bana, çocuğun için gerekli olmasa, ne ben, ne de Jenya sana başvururduk; ama senden bir iyilik istemekten rahatsız oluyoruz diye Alyoşa'nın acı çekmesine yol açmak doğru olmaz – böyle bir duyguya kapılmamız tamamen senin davranışının bir sonucudur. Durum farklı olsaydı, seni silip atardım. Oğlunun kendisine iki

92 Simonov, *Çastnaya kollektsiya*, s. 59–61.

saat bile ayıramayan bir babayı sevmesinin önüne geçerdim. Sana bunu daha önce söylemiştim.[93]

Sonya Mayıs 1950'de tutuklandı ve Moskova'daki Lefortovo hapishanesinde tutulduğu bir tecrit hücresinde, Stalin Fabrikası Olayı'yla bağlantılı olarak sorguya çekildi. Oto tesisindeki Yahudi işçilerin ABD için casusluk yapmakla suçlandığı bu olayın geçmişi 1948'de bazı fabrika işçilerinin Moskova'daki Yahudi Tiyatrosu'na toplu geziler düzenlemeye başlamasına kadar iniyordu. Stalin Fabrikası'nın çoğunlukla JAFC'yi ve İsrail'in kuruluşunu destekleyen mühendislerden ve idarecilerden oluşan geniş bir Yahudi kadrosu vardı. Onların kültürel faaliyetlerini teşvik eden müdür yardımcısı Aleksandr Eydinov fabrikadan Amerikan büyükelçiliğine bir ziyarete de önayak oldu. Bu "kanıt" MGB'nin Stalin Fabrikası'nda sanayi sırlarını ABD'ye aktaran "anti-Sovyet bir burjuva Yahudi milliyetçi grubu" uydurması için yeterliydi. Soruşturma girişimi Aralık 1949'dan beri Parti'nin Moskova şefi olan Nikita Kruşçev'den geldiyse de, büyük olasılıkla bu talimatı o sıralarda her yerde "Yahudi casuslar" ve "tertipçiler" gören Stalin verdi. Bir askeri mahkeme tarafından mahkûm edilen Eydinov, daha sonra kurşuna dizilen on dört "lider"den biriydi. Fabrikanın yüzü aşkın Yahudi çalışanının yanı sıra Sovyetler Birliği'nin değişik kesimlerindeki fabrikalardan birkaç yüz Yahudi işçi daha çeşitli çalışma kamplarına gönderildi.[94]

Sonya Uzak Kuzey'deki Vorkuta kamplarında yirmi beş yıl ağır çalışma cezasına çarptırıldı. Fanya ve Jenya ceza süresini Samuil ve Berta'dan saklayarak, sadece beş yıl ceza verildiğini bildirdiler; çünkü işin doğrusunu öğrenmenin onları yaşamdan koparacağı korkusu içindeydiler. Vorkuta'daki tuğla fabrikasına gönderilen Sonya her zamanki enerjisi ve inisiyatifiyle çalıştı. Gulag'da bile kendisini Sovyet sanayi davasına tam anlamıyla adadı. Ödül olarak çalışma kampında kütüphanecilik gibi ayrıcalıklı bir göreve verildi; ama eve gönderdiği mektuplarında, kitap dosyaları düzenlemek yerine kıdemli bir sanayici olarak çalışmakla ülkesine daha iyi hizmet edebileceği düşüncesinden kaynaklanan hayal kırıklığını sıklıkla dile getirdi.

Sonya'nın tutuklanışı Samuil'in sağlığına ağır bir darbe vurdu. Fanya'nın aktardığına göre, kızının yokluğuyla çok büyük bir üzüntünün altında çökmüş gibiydi. Sonya tutuklandığında yetmiş bir yaşında olan Samuil hâlâ hayat ve enerji dolu, neşeli bir adamdı; ama bu olaydan sonra yaşlı ve kırılgan biri olup çıktı. Artık eski temposuyla çalışamaz oldu. Bununla birlikte evde gelenekler

93 RGALI, dos. 1814, op. 9, bel. 2581.
94 Kostirçenko, *Taynaya politika Stalina*, s. 619–26.

sürdü. Sonraki beş yıl boyunca her Pazar günü aile geçmişte olduğu gibi meşhur "Laskin ziyafeti"nde eş dostla buluştu. Bu buluşmalarda Berta leziz Yahudi yemeklerini hazırlarken, Samuil de mutfak meclisini toplardı. Simonov hiç uğramazken, anne babası çoğu zaman konuk olurdu. "Onlar farklı bir sınıfa mensup farklı insanlardı," diye aktarıyor Fanya. "Ama anne babamızla iyi uyuşurlardı, Jenya ve Aleksey'i severlerdi." İlk kadeh kaldırma her zaman aynıydı: "Dönüş için!" Önceki hafta Sonya'dan bir mektup gelmişse, yüksek sesle okunur ve toplanan konuklar onun verdiği haberleri tartışırdı. Her zaman biraz gözyaşı dökülürdü. Herkes Jenya'nın yazacağı cevap mektubunda Sonya'ya iletilmek üzere selamlarını bildirirdi.

Gulag idarecilerinin mahkûmları daha büyük çaba göstermeye yöneltecek yollar aramalarıyla birlikte, 1950'lerin başlarında birçok kampta koşullar düzelmeye başladı. Sonya gibi gözde işçilerden haftalık mektuplar gelmesi artık olağanlaştı. Sansürcüler hâlâ yazışmaları okumaktaydı, ama kurallar daha gevşekti; mahkûmların ve akrabalarının yeni bir açıklıkla yazmaları mümkündü. Sonya'nın ailesine telefon açmasına izin verildiği durumlar bile vardı – bu görüşmelerde duyguların aşırı kabarması doğru dürüst konuşmaya fırsat vermezdi. Jenya böyle bir telefondan sonra Sonya'ya şunları yazdı:

> Hepimizi, ama özellikle anne babamızı nasıl büyük sevince boğduğunu bilemezsin. Bu da onlar için beklemeyi kolaylaştırıyor. Babam ilk dakikada titriyordu ve ağzından tek bir söz çıkmadı. Sesini duymanın onları ne kadar mutlu ettiğini anlatamam. ... Aleksey – o kadar büyüdü ki onu görsen tanımazsın – seninle konuşurken çok tedirgindi, sesinin garip gelmesinin sebebi buydu. Tıraş olmayla ilgili saçma bir şey söyledi ve daha sonra bu yüzden bunalıma girdi.

Jenya 1952'de bir süre Sonya'nın yanında kalmak üzere Vorkuta'ya gitti. Mahkûmların akrabalarca ziyaret edilmelerine izin verilmesi Gulag sistemindeki gevşemenin bir parçasıydı. Jenya Vorkuta'ya giden ilk ziyaretçilerden biriydi. Yola çıkışından önceki gece Simonov'dan Zubov Meydanı'na bakan eve gelmesini istedi. Aleksey anne babasının konuşmasına kulak misafiri oldu. Jenya çalışma kampında tutuklanma ihtimalinden korkmaktaydı; akrabalar arasında yaygın bir korkuydu bu. Simonov'dan başına bir iş gelmesi halinde, oğullarını kendi dönüşüne kadar Samuil ve Berta'nın yanında bırakacağına dair ciddi söz vermesini istedi. Jenya genellikle güngörmüş bir diplomattı. Her türden insanla onları yargılamaksızın iyi geçinme yönünde olağanüstü bir yeteneği vardı, ama onun



Jenya (solda) ve
Sonya Vorkuta'da, 1952

için bir ilke sorunu olan bu konuda çok katıydı: Aleksey asla Simonov'la birlikte yaşamamalıydı.

Jenya hiçbir zaman Simonov'dan kendisi için bir şey istemedi. 1951'de Yahudilere yönelik genel tasfiye çerçevesinde radyodaki işinden atıldı. Uzun bir süre iş bulamadı. Onlarca edebiyat dergisine ve gazeteye başvurdu, yayımlanacağı umuduyla onlara makaleler yolladı. Ama yardım için Simonov'a gitmedi. Sonya söz konusu olduğunda bunu yaptı. O sırada Jenya'nın uğraşı büyük ölçüde Sonya'nın tahliyesi için temyiz başvurusuna yönelikti. Bütün ilgili makamlara yazdı: Sonya'yı cezalandıran askeri mahkemeye, davanın yeniden görülmesinden sorumlu askeri savcıya, hatta adaletin yerine geleceği umuduyla *Pravda* editörüne. Sonunda Simonov'a başvurdu. Altı ayı aşkın bir süre boyunca bilgi ve tavsiye alabileceğini umarak onunla birkaç defa görüştü. Jenya'nın Sonya'ya yazdığına göre, Simonov bu meseleye bulaşmaya isteksizdi:

> Kostya'nın [Simonov] ne kadar değiştiğini tahmin edemezsin. Eskiden tanıdığım kişiden hiç eser yok. Son birkaç yıldır onunla çok az görüştüm ve hiçbir görüşmem birkaç dakikadan fazla sürmedi; bu yüzden yeni kişiliği karşısında büsbütün şaşkınım – sen de görsen şaşardın. ... Mesele sırf yaşlanması değil (hâlâ yaşına göre genç görünüyor), tecrübeyle akıllanması ya da ulaştığı yüksek mevki ve refaha bağlı bir durum da söz konusu değil. Hayır, bambaşka bir şey var onda. ... Kostya gerek duyduğumuz bilgiyi ulaştırmaya söz verdi. Bu bilgi muhtemelen güvenilir olacağından beklemeye değer diye düşündüm, ama hâlâ sözünü yerine getirmiş değil. Hiç kuşkusuz çok meşgul olmalı. ... Daha fazlasını yapabilirdi, ama – Tanrı'ya

> havale ediyorum – varsın sakin ve rahat hayatını sürdürsün o. Basbayağı ona saygı duymuyorum artık.

Simonov açısından bakıldığında, Sonya'nın yanında yer alıp konuya müdahale etme yolunu seçmiş olsaydı bile, muhtemelen yapabileceği fazla bir şey yoktu. Laskin ailesinin ona sevgiyle ve saygıyla davranmayı sürdüren öbür mensuplarının benimsediği görüş kesinlikle buydu. Onu gördükleri ender durumlarda Sonya'nın serbest bırakılması konusunu asla gündeme getirmediler. "Stalin'e yakın olduğunu ve onunla rahat konuşabileceğini biliyorduk, ama hiçbirimiz konuyu hiç açmadık – bir türlü içimizden gelmedi işte," diye açıklıyor Fanya.[95]

Zaten o sırada Simonov Yahudilere yönelik Stalinist kampanyalara o kadar bulaşmıştı ki, Laskin'ler için bir şey yapmaya kalkıştığında kendisini zor bir duruma düşürecekti. 1950'de *Literaturnaya gazeta*'nın başına getirildiğinde, Kremlin ona bu edebiyat gazetesini "anti-kozmopolit" kampanyadaki çizgisine getirme talimatını vermişti. Önceki editör aşırı yumuşaktı ve Stalin nüfuzlu yayın organını Sovyet kültüründe "yabancı burjuva unsurlara karşı mücadele"de Parti'nin öncü koluna dönüştürmede Simonov'a bel bağlamaktaydı. Simonov editörlüğü devraldığında, personelin hepsi de Yahudi olan on bir mensubunu "yetersiz çalışma ve siyasal hatalar" gerekçesiyle görevden uzaklaştırdı. Onun denetiminde gazete "kozmopolitliğe" ve "Batı uşaklığına" karşı "ideolojik mücadele" kisvesiyle ince biçimde örtülmüş bir anti-Semitizm'i içeren makaleleri ve başyazıları düzenli olarak yayımladı. Anti-kozmopolit kampanyanın ilk başlarında bir "ılımlı" olan Simonov, göründüğü kadarıyla sertlik yanlıları arasına girme yolundaydı. Bu tutumunu Stalinist rejimin sonuna kadar sürdürdü. Stalin'in ölümünden iki haftayı aşkın bir süre sonra, 24 Mart 1953'te Yazarlar Birliği sekretaryası adına Merkez Komitesi'ne yazdığı raporda, Yazarlar Birliği'nden ("hamule" oldukları gerekçesiyle) tasfiye edilmesi gereken Yahudi yazarların bir listesini verdi. Daha da geç bir tarihte, eski dostu ve savaştaki silah arkadaşı olmasına karşın, *Literaturnaya gazeta*'nın uluslararası editörü Aleksandr Krivitski'nin tasfiyesi için diretti; Merkez Komitesi'ne ilettiği suçlayıcı yazıdaki "belli biyografik hususlar" arasında Yahudi milliyetçilere karşı yeterince uyanıklık gösterilmemesi de vardı.[96]

Uyanıklık tam da Simonov'un sergilemeye çalıştığı şeydi. Kremlin'in desteğine sahip görünen anti-Semitiklerin bir dizi saldırısının gittikçe artan baskısı altın-

95 Fanya Laskina'yla mülakatlar, Moskova, Haziran 2003, Temmuz 2004; Aleksey Simonov'la mülakatlar, Moskova, Kasım 2003; SLFA, Yakov Haron'dan Sonya Laskina'ya, 8 Mart 1954; Yevgeniya'dan Sonya Laskina'ya, 28 Mayıs 1954.

96 RGALI, dos. 1814, op. 1, bel. 454, sat. 32; op. 10, bel. 92, sat. 37; RGASPI, dos. 17, op. 133, bel. 390, sat. 81–4; bel. 389, sat. 158–63; Lazar Lazarev'le mülakat, Moskova, Kasım 2003. Simonov'un 24 Mart tarihli mektubu yazdığının kanıtı için *bak. Naş sovremennik*, 1999, no. 1, s. 206.

da, her zamanki gibi tepki verdi: Bağlılığını ortaya koymak için çılgınca uğraştı. Simonov'a yönelik kampanya 1951'de Yahudi yazarların takma adlar kullanmasıyla ilgili açık bir tartışmayla başladı. Stalin Ödülü'nün görüşüldüğü bir toplantıda, Stalin yazar Orest Maltsev'in niçin Yahudi soyadını (Rovinski) kullanmadığını sordu ve Rusça takma ad kullanan herkesin bundan böyle bütün resmî belgelerde Yahudi soyadını parantez içinde vermesinin zorunlu kılınmasını önerdi.* Yahudilerin ve devrimcilerin pratikte eşanlamlı görüldüğü çarlık döneminde resmî görenek böyleydi; ama 1917'den sonra bu uygulama anti-Semitik sayılarak kaldırılmıştı. Takma adların kullanılması 1949'dan itibaren Sovyet basınında yaygın olarak tartışılırken, sertlik yanlıları Yahudi soyadlarını belirtme sistemine dönüş için dayattı. Şubat 1951'de *Komsomolskaya pravda*'da Mihail Bubennov'un "Edebi Takma Adlar Hâlâ Gerekli mi?" başlıklı bir makalesi çıktı. Bubennov açıkça anti-Semitik mahiyetteki bu çirkin makalede, Yahudi yazarları takma adlar benimsemelerinden dolayı alaya aldı ve onları "bukalemun gibi ... toplumdan saklanmak"la suçladı. Simonov *Literaturnaya gazeta* editörü sıfatıyla makaleye cevap vererek, takma ad kullanmanın özel bir mesele olduğunu ileri sürdü ve yazarlara böyle bir hakkı tanıyan 1920'lerden kalma yasalara işaret etti. Makaleye "Konstantin (Kirill) Simonov" imzasını koydu. Bu cesur bir çıkıştı. Ardından *Komsomolskaya pravda* Bubennov'u savunmak üzere beklenmedik bir ismi, meşhur *Durgun Akardı Don* romanının yazarı Mihail Şolohov'u öne sürdü. Makaleyi gerçekten Şolohov'un yazdığından kuşkulu olan Simonov, onu arayıp erkek erkeğe bir konuşmayla ne tür bir baskı altında kaldığını sormak istedi, ama daha sonra vazgeçti. Bunun yerine *Literaturnaya gazeta*'da ikinci bir makale yayımlayarak, Şolohov'u ve Bubennov kampanyasını "ucuz sansasyon" peşinde koşmakla suçladı ve artık bu tartışma hakkında başka bir şey yazmayacağını bildirdi.[97]

Binlerce insan ise yazmayı sürdürdü. Tartışma bir okur mektupları çığına yol açtı. Birçoğu Yahudi ve diğerleri isimsiz olmak üzere bazı okurlar Simonov'u destekler nitelikte mektuplar yazdı. Ama okurların büyük bölümü Bubennov'la aynı görüşteydi; kimisi "herkesin soya bakılmaksızın eşit olduğu" Sovyetler Birliği'nde takma adlara gerek olmadığını, kimisi de Yahudilerin gizleyecek bir şeylerinin bulunduğu ileri sürmekteydi. Mektuplar birçoğu sert bir anti-Semitik dille yazılmıştı ve Simonov'u "Yahudilerin savunucusu gibi davranmakla" suçlamaktaydı.[98]

97 Simonov, *Glazami çeloveka moyego pokoleniya*, s. 189–204.

98 RGALI, dos. 1814, op. 1, bel. 802, sat. 95.

* Maltsev (Rovinski) aslında Rus asıllıydı, ama *İzvestiya*'nın tanınmış Yahudi editörlerinden biriyle soyadı benzerliği vardı. (Stalin muhtemelen ikisini karıştırmıştı.) Yazar ilk romanlarından birine gösterilen anti-Semitik tepkiden sonra Rovinski soyadını Maltsev olarak değiştirdi.

O aşamada Simonov'a yönelik bir fısıltı kampanyası başladı ve Yahudi olduğu söylentisi yayıldı. Yazarlar Birliği'nin önde gelen üyelerinden ve anti-Semitik kampanyanın karşıtlarından Aleksey Surkov 1952'nin sonuna doğru Simonov'la yakın temasa girdi. Ona yıl içinde Merkez Komitesi'ne bağlı üst düzey bürokratlarla yaptığı bir dizi görüşmede hakkında bir "gizli Yahudi" olduğuna dair çeşitli suçlamaların dile getirildiğini aktardı. Bazıları asıl soyadının Simanoviç olduğunu ve bir Yahudi zanaatkâr olan babasının malikânesinde çalıştığı "Kontes Obolenskaya" tarafından evlat edinildiğini, bazıları ise vaftiz edilmiş St Petersburg'lu bir Yahudi'nin oğlu olduğunu ileri sürmekteydi. Hepsi "Yahudi çehresi"ne ve bir takma ad (Kirill yerine Konstantin) kullanmasına işaret etmekteydi. Simonov'un ilk tepkisi bütün bu söylentileri saçma sayarak aldırmamak oldu: Annesi kontes değil, prensesti ve malikânesi falan yoktu. Ama Simanoviç hikâyesi kıdemli bir Parti üyesi olan Vladimir Orlov'un tehdit edici bir ihbarına zemin oluşturdu. Bu kişi Simonov'u *Literaturnaya gazeta*'yı bir "Siyonist örgüt"e dönüştürmek amacıyla gazetenin yazı işleri kadrosuna Yahudileri toplamakla suçladı. Tehdit Ocak 1953'te daha da büyüdü. Simonov'u tekrar ziyaret eden Surkov, ona kendisiyle görüşen yazar Vladimir Krujkov'un elinde Moskova'daki bir edebiyatçı grubunun Doğu Avrupa ve Sovyetler Birliği'ndeki Yahudi milliyetçilerle bağlantılarına dair kanıtların bulunduğu iddiasını aktardı. Krujkov'a göre, bu grubun lideri Simonov'du. Surkov konuyu Simonov'a anlatmakla büyük bir kişisel riske girmekteydi; çünkü Krujkov ağzından birşey kaçırmaması için ona yemin ettirmişti. "Çevrende altını oymaya çalışan bazı puştlar var," diye uyarıda bulundu Surkov. "Senin mezarını kazıyorlar."[99]

Yahudi karşıtı kampanya o sırada doruğuna ulaştı. Son olay ipe sapa gelmez Doktorlar Komplosu'ydu. Sözde komplonun geçmişi 1948'de Kremlin Hastanesi'nde görevli olan ve aynı zamanda MGB için çalışan Lidya Timaşuk adlı bir doktorun Stalin'e Jdanov'un ölümünden iki gün önce bir mektup yazarak, doktorların hastalıktaki ağırlaşmayı saptayamadığım ileri sürmesine kadar inmekteydi. Stalin önemsenmeyen ve bir dosyaya konup kaldırılan mektubu üç yıl sonra Kremlin doktorlarını Jdanov'u ve öbür Sovyet yöneticilerini öldürmeye yönelik bir "Siyonist tertip" içinde yer almakla suçlamak için kullandı. Jdanov'u tedavi eden doktorların hiçbiri Yahudi değildi; bu nedenle Stalin'in ölümü Siyonistlere bağlamanın bir yolunu bulması gerekiyordu. Komplo uydurması Kasım 1950'de akrabalarına ve arkadaşlarına anti-Sovyet düşünceler belirtmekten dolayı tutuklanmış teşhis uzmanı Dr Yakov Etinger'den işkenceyle alınan

99 RGASPI, dos. 17, op. 119, bel. 452, sat. 4–6; Simonov, *Glazami çeloveka moyego pokoleniya*, s. 220–22; Fink, *Konstantin Simonov*, s. 112.

itirafa dayandırıldı. Etinger bir Yahudi milliyetçisi olduğunu ve MGB şefi Viktor Abakumov'dan koruma gördüğünü itiraf etti. Abakumov'un Temmuz 1951'de tutuklanmasının ardından yüzlerce doktorun ve MGB yetkilisinin tutuklanıp işkenceden geçirilmesiyle elde edilen itiraflar temelinde, Stalin tıp camiasındaki, Leningrad Parti örgütündeki, MGB'deki ve Kızıl Ordu'daki Sovyet Yahudilerini İsrail'e ve ABD'ye bağlayan büyük bir uluslararası tertibi uydurdu. Ülke Yahudilerin "halk düşmanları" rolüne büründürüldüğü bir 1937 ortamına döner gibi oldu. Stalin Aralık 1952'de bir Merkez Komitesi toplantısında "her Yahudi'nin potansiyel ABD casusu" olduğunu belirterek, bütün Yahudi topluluğunu terörün hedefi haline getirdi. Binlerce Yahudi tutuklandı, işinden ve evinden atıldı, "köksüz asalak" sayılarak büyük kentlerden Sovyetler Birliği'nin ücra bölgelerine gönderildi. Stalin Uzakdoğu'da bütün Yahudilerin gönderileceği büyük çaplı bir yeni çalışma kampları şebekesi kurulması talimatını verdi. Sovyetler Birliği genelinde insanlar Yahudileri lanetledi. Hastaların muayene olmaktan kaçındığı Yahudi doktorlar mesleğin dışına itildi ve birçok durumda işçi olarak çalışmak zorunda bırakıldı. Doğum servislerindeki bebekleri öldüren doktorlara ilişkin söylentiler yayıldı. Gebe anneler hastanelere gitmekten kaçındı. İnsanlar basına Sovyet makamlarını "asalak"ları "temizleme"ye ve "bu hınzırları doluştukları büyük kentlerden sürme"ye çağıran mektuplar yağdırdı.[100]

Ve de bu isteri doruğundayken Stalin öldü.

5

Stalin bir inme geçirerek beş gün komada yattıktan sonra 5 Mart 1953'te öldü. İlk günde doktorların çağrılması halinde kurtulabilirdi; ama Doktorlar Komplosu'nun yarattığı panik ortamında Stalin'in iç çevresinden hiç kimse inisiyatif almaya cesaret edemedi. Stalin'in şahsi doktoru dinlenmesi gerektiğini söylediği için işkenceden geçirildi. Stalin komadan çıkıp başucunda doktorları gördüğünde, onların çağrılmasını bir sadakatsizlik belirtisi sayabilirdi.[101] Stalin'in ölümünü izlediği siyasetin çabuklaştırmış olması ona uygun düşen bir ironidir.

Stalin'in öldüğü akşam Simonov Sovyet liderliğinin bir genel toplantısı için Kremlin'deydi. Toplantıda Yüksek Sovyet'in ve Merkez Komitesi'nin 300 üyesi hazırdı. Herkes vahim durumdan haberdardı ve çoğu delege Sverdlov Salonu'na erkenden gelmişti. "Hepimiz birbirimizi tanıyorduk," diye aktarıyor

100 Brent ve Naukov, *Stalin's Last Crime*, s. 9, 129, 176, 184; SLFA, M. Laskin, "Vospominaniya", metin, s. 86; Zubkova, *Russia After the War*, s. 137.

101 S. Sebag Montefiore, *Stalin: The Court of the Red Tsar* (Londra, 2003), s. 568.

Simonov anılarında. "Birbirimize aşinaydık ve çalışmalarımızda birçok kez karşılaşmıştık."

> Orada omuz omza oturuyor, birbirimize bakıyorduk, ama kimseden çıt çıkmıyordu. Hiç kimse başkasına bir şey sormadı. Bana öyle geliyor ki, hiç kimse konuşma gereğini bile duymadı. [Oturum] başlayıncaya kadar salonda öyle bir sessizlik vardı ki, kendim orada kırk dakika bulunmuş olmasam, üç yüz insanın bu kadar sıkı biçimde yan yana oturup hiç ses çıkarmamasının mümkün olduğuna inanmazdım.

Sonunda Prezidyum üyeleri geldi* ve Stalin'in ölmekte olduğunu duyurdu. Simonov bu haberle Molotov dışındaki bütün iç çevre mensuplarının rahatlamış olduğu yönünde güçlü bir izlenim edindi: Bunu yüzlerinden okumak ve seslerinden sezmek mümkündü.[102]

Kremlin'den *Pravda* bürosuna geçen Simonov orada editörle birlikte otururken, Stalin'in öldüğünü haber veren telefon geldi. Bunu beklemesine karşın, haber onun için bir şok oldu. "İçimden bir ürperti geçti," diye hatırlıyor. "Hayatımın bir kısmı sona ermişti. Yeni ve meçhul bir şey başlamıştı." O anda birdenbire düşüncelerini şiire dökme ihtiyacını duydu: Yazıp yazamayacağını bilemiyordu, ama başka bir şey yapmayacağına emindi. Evine gidip masanın başına geçti:

> İlk iki mısraı yazdım ve birdenbire, beklenmedik biçimde gözyaşlarına boğuldum. İstesem şimdi bunu inkâr edebilirim; çünkü ister benden, isterse başkasından dökülsün gözyaşları hoşuma gitmez. Fakat yaşadığım şoku sadece o gözyaşları dışa vurmaktaydı. Üzüntümden ya da ölüye acıdığımdan ağlamıyordum: Bunlar duygusal gözyaşları değil, şoktan kaynaklanan gözyaşlarıydı. Bir devrim olmuştu ve etkisi o kadar büyüktü ki bedensel bir şeyle, o durumda beni birkaç dakika boyunca tutan sarsıntılı bir ağlamayla ifade edilmesi gerekiyordu.

Simonov daha sonra yazar arkadaşlarıyla konuştuğunda, onların da aynı duyguya kapıldığını saptadı. Birçoğu onun yaptığı gibi, Stalin'in ölümü üzerine içten ağıtlar kaleme almıştı. Anlaşıldığı kadarıyla, şok ve keder duygusu Stalin dö-

102 Simonov, *Glazami çeloveka moyego pokoleniya*, s. 223–7.

* Stalin 1952 sonbaharında Parti yönetiminde yeni bir tasfiyeye hazırlık olarak Politbüro'nun yerine yirmi beş üyeli daha geniş bir Prezidyum'u geçirmişti.

nemini epeyce farklı biçimlerde yaşamış insanları etkiledi. Stalin'in ölümünden sonraki gece Simonov şunu yazdı:

> Öyle dayanılmaz bir acı ve üzüntü ki bu
> Hiçbir söz yok ifade edecek durumumuzu,
> Yoldaş Stalin, anlatacak hiçbir söz yok
> Hep birlikte sana nasıl yas tuttuğumuzu!

Ailesini 1930'larda reddeden "kulak" oğlu Tvardovski şunu yazdı:

> Bu büyük hüzün saatinde
> Uygun sözler bulamıyorum
> Tam ifade etmek için
> Bütün halkımızın kaybını...

Büyük Terör sırasında iki yıl hapis yatan Olga Berggolts bile işkencecisi için yaslı bir şiir yazdı:

> Kanayan bu yürek...
> Bizim, canımızın içi!
> Tutarak başını kucağında,
> Bütün ülke ağlıyor sana.[103]

Stalin'in ölümü resmen 6 Mart'ta duyuruldu. Üç gün sonra düzenlenen cenaze törenine kadar, naaşı Kızıl Meydan yakınındaki Sütunlar Salonu'nda katafalkta tutuldu. Büyük kalabalıklar ona saygı bildirmek üzere ziyarete geldi. Başkentin merkezi Sovyetler Birliği'nin her köşesinden Moskova'ya gelen yaslı insanlarla doldu; izdihamda yüzlerce insan ezilerek yaşamını yitirdi. Stalin'in naaşı başında nöbet tutmak için seçilenler arasında Simonov da vardı. Böylece kuyruk oluşturmuş sıradan insanların naaş yanından geçerek gösterdikleri tepkileri gözleme açısından benzersiz bir fırsat buldu. Güncesine 16 Mart'ta şu notu düştü:

> Sahnenin doğru bir tasvirini nasıl vereceğimi ve hatta bunu nasıl kelimelere dökeceğimi bilemiyorum. Herkes ağlıyor, herkes hıçkırıyor değildi, ama bir şekilde herkeste derin bir duygu hali görülüyordu. Kuyruktaki her

103 Ibid. s. 229.



Stalin'in naaşı katafalkta

kişinin tabut içindeki Stalin'i ilk gördüğü anda bir tür manevi sarsıntı geçirdiğini sezebiliyordum.[104]

Bu "manevi sarsıntı" Sovyetler Birliği'nin her yanında hissedildi. Stalin'i sevmesi için hiçbir sebep bulunmayan Mark Laskin haberi duyduğunda gözyaşlarına boğuldu. Kendi duygusal tepkisine şaşarak, bunun hayatında Stalin'in oynadığı baskın rolle ilgili olabileceği kanısına vardı:

> Bütün yetişkinlik hayatımı Stalin'in gölgesinde yaşamıştım – Lenin 1924'te öldüğünde henüz on altı yaşındaydım. Bütün düşüncelerim Stalin'in varlığıyla şekillenmişti. Onun ağzından çıkacak sözleri beklerdim. Bütün sorularım ona yönelikti ve bütün cevapları kısa ve özlü olarak, kesin bir dille ve kuşkuya yer bırakmayacak biçimde veren oydu.[105]

Laskin'le yaşıt ya da ondan küçük insanlar için Stalin ahlaki referans noktasıydı. Neredeyse Stalin dönemindeki yaşantılarına bağlı olmaksızın kapıldıkları keder onun ölümü karşısında kaçınılmaz olarak duydukları şaşkınlığa doğal bir tepkiydi,.

Hatta terörün bazı mağdurları Stalin'in ölümü üzerine içten bir üzüntü duydu. Kocası 1937'de tutuklanmış ve kendisi de hayatının baharını ALZhIR çalışma kampında geçirmiş olmasına karşın, Zinayda Buşuyeva haberi duy-

104 RGALI, f, 1814, op. 4, bel. 10, sat. 5.
105 SLFA, M. Laskin, "Vospominaniya", metin, s. 87–8.

duğunda gözyaşlarına boğuldu. Angelina evde annesinin o günkü halini şöyle aktarıyor:

> Hepsi, annem, kız kardeşim ve ninem ağlıyordu. Ninem onun yerine keşke ben ölseydim diye dövünüyordu. Stalin'den dört yaş büyüktü. Onu severdi. Ona sıklıkla mektup yazardı. Ailesine yeniden kavuşması için [çalışma kampındaki] kızına mektup yazmasına Stalin'in izin verdiğine inanmaktaydı. ... "Keşke ben ölseydim ve o yaşasaydı," diye söylenip duruyordu ninem. Ona karşı çıkacak durumda değildim – ben de Stalin'i seviyordum. Ama bugün [2003] olsa şöyle derdim ona: "Nineciğim, ne diyorsun sen?" O da büyük acı çekenlerdendi. Kızı tutuklanmıştı. Torunları yetimhaneye gönderilmişti. Damadı kurşuna dizilmişti. Kendi kocası bile bir rahip olmaktan dolayı baskıya uğramıştı. ... Ancak Stalin'i kurtarmak uğruna hayatını vermeye hazırdı.[106]

Fakat daha yaşlı kuşağa mensup ve görüşleri daha erken yaşta şekillenmiş olanlardan bazıları için Stalin'in ölümü bir sevinç vesilesi olmaya aynı ölçüde yakındı.

Svetlana Sbitneva Sibirya'nın Altay bölgesindeki Barnaul'da 1937'de doğdu. Babası onun doğumundan önce tutuklandı ve 1938'de kurşuna dizildi. Annesi aslen Omsk'luydu ve ailesi 1917'den önce sosyal demokrat harekette aktif olarak yer almıştı. Annesinin akrabalarından on altısı Büyük Terör sırasında tutuklandı: Svetlana'nın ninesi dışında hepsi ya Bolşevikler tarafından kurşuna dizildi ya da kamplarda can verdi. Svetlana'ya ailesi hakkında çok az şey anlatıldı. Büyüyünce örnek bir Sovyet öğrencisi oldu ve bütün kız öğrenciler gibi Stalin'i sevdi. Onun ölümünün duyurulduğu gün okuldan saçına siyah kurdele takmış olarak döndü: Okulda bir yas töreni düzenlenmiş, çocuklar Stalin'in portresini palmiye yapraklarıyla ve beyaz zambaklarla süslemiş ve bu olay onu derinden etkilemişti. "Hepimiz ağlıyorduk," diye hatırlıyor. "Dünyanın sonu gelmiş gibi görünüyordu bize." Eve varır varmaz, yalnız kalmak istediğinde oturmayı sevdiği tavan arasına çıktı. Orada ninesiyle karşılaştı:

> Orada oturmuş sessizce ağlıyordu ve daha önce hiç görmediğim biçimde eliyle haç işareti yapıyordu. Benim de ağladığımı görünce şöyle dedi: "Merak etme, canım, mutluluktan ağlıyorum. Çünkü o adam ailemi yok etti: Oğullarımı, kardeşlerimi, kocamı, babamı – Stalin hepsini öldürterek, yal-

106 MP, dos. 4, op. 2, bel. 2, sat. 13, 30.

> nız beni ve anneni bıraktı." Bunu ilk kez duyuyordum. Ardından ikimiz yan yana oturup birlikte ağladık, sevinçten ve kederden.[107]

Stalin'in ölümü ne anlama gelirse gelsin, Sovyet halkının büyük çoğunluğu için korkudan kurtulmayı getirmedi. Aslında, korkularının artması daha yüksek bir olasılıktı; sonra ne olacağını bilemiyorlardı. Nadejda Mandelştam duygularını paylaştığı çok az kişiden biri olan terzisiyle Stalin'in ölümünden kısa bir süre sonraki bir konuşmasını şöyle aktarıyor:

> "Niçin böyle hüngürdüyorsun?" diye sordum ona. "Senin için onun ne anlamı vardı?" İnsanların onunla birlikte yaşamayı bir şekilde öğrendiğini açıkladı. Kim bilir, şimdi ne olacaktı? İşler daha da kötüye gidebilirdi. ... Sözlerinde haklılık payı vardı.[108]

Boris Drozdov Magadan'da anne babasıyla birlikte yaşamaktaydı. Berzin'in yakın arkadaşlarından biri olan babası gönderildiği bir çalışma kampından 1951'de bırakılmıştı. "Stalin öldüğünde herkes ürktü," diye hatırlıyor Boris. "Babam korku içindeydi. İnsanlar Beriya'nın iktidara gelmesinden çekiniyordu ve ondan ödleri kopuyordu. Gulag sistemi Stalin'le değil, Beriya ve MVD'yle özdeşleştiriliyordu; birçok kimse Stalin'in kamplarla ilgili gerçeklerden haberi bile olmadığı kanısındaydı."[109]

Vera Bragin'in annesi Stalin'e tapan biriydi, hem de "kulak" olduğu gerekçesiyle sürgüne gönderilmesine ve emek ordusuna yazılan kocasının 1944'te orada ölmesine karşın. "Stalin öldüğünde, annem onun portresini atmadı," diye hatırlıyor Vera. "Duvarda babamın resminin yanı başında tuttu." Bir köy toplantısındaki manzarayı şöyle aktarıyor:

> Herkes ağlıyordu. ... İnsanlar Stalin'i savaşta kazandığımız zaferle, fiyatların aşağıya çekilmesiyle ve karne sisteminin sona erdirilmesiyle özdeşleştiriyordu. Hayatın yavaş yavaş daha iyiye gittiğini düşünüyor ve bundan sonra kötüleşmesinden korkuyordu.

Kırsal kesimdeki birçok insan benzer bir endişe içindeydi. Savaş yıllarını emek ordusunda geçiren ve daha sonra Krasnoyarsk yakınındaki bir kolhozda çalışan "kulak" kızı Klavdiya Rubliyova, "Savaş sırasında durum bizim için zordu, ama

107 MP, dos. 4, op. 23, bel. 2, sat. 15.
108 Mandelstam, *Hope Abandoned*, s. 385.
109 MM, dos. 12, op. 9, bel. 2, sat. 67.



Kiev'deki Gorki Tank Fabrikası'nda yas töreni, 6 Mart 1953

son yıllarda [Stalin'in ölümünden önce] hayat biraz daha iyileşti," diye hatırlıyor. "Stalin öldüğünde neler olacağını bilmiyorduk ve insanlar korkuyordu."[110]

Stalin'in ölümünün yeni bir kitlesel tutuklama dalgasına yol açacağı korkusu birçok aileyi, özellikle terör sırasında bir yakınını kaybetmiş olanları heyecanlandırdı. Elga Torçinskaya bu duyguyu şöyle aktarıyor:

> Ailemizdeki genel tepki "Bundan sonra ne olacak?" sorusuna dayalıydı. Devletten korkuyorduk, ondan neyi beklemek gerektiğini bilmiyorduk ve Stalin'in ölümüne misilleme olarak daha fazla tutuklamalara girişmelerinden ürküyorduk.[111]

Korku ancak Doktorlar Komplosu'nun bir resmî tezgâh olduğunun açığa çıkmasıyla yatıştı. Doktorlar Komplosu'yla ilgili gerçeği açıklama kararı anlaşıldığı kadarıyla Beriya'dan geldi. Anti-Semitik kampanyalara karşı eleştirel bir tutum takınmış olan ve sözde komplo sonrasındaki MGB tasfiyesinden muhtemelen zarar gören Beriya 5 Mart'ta iktidarı üstlenen "kolektif önderlik"te öne çıkıp kontrolü eline almıştı. Halkın ondan yaygın olarak korkmasına yol açan güvenlik polisi geçmişine rağmen, aslında bir siyasal reformcu sayılırdı. Gulag sistemini ("ekonomik randımansızlık gerekçesiyle") ortadan kaldırmak, Sovyet polisinin işkence uygulamalarına son vermek, Batı Ukrayna, Baltık ülkeleri ve Doğu Almanya'daki Sovyetleştirme politikasını tersine çevirmek ve ülkeyi Stalin kültünden kurtarmak istiyordu – diktatörlüğü için halk desteği sağlayacağını dü-

110 MP, dos. 4, op. 11, bel. 2, sat. 46; op. 5, bel. 2, sat. 12.
111 MSP, dos. 3, op. 4, bel. 2, sat. 31.

şündüğü bir programdı bu. Beriya 4 Nisan'da Doktorlar Komplosu'nun incelenmesi talimatını verdi. *Pravda* "soruşturmayı yanlış yürütmekten" sorumlu kişilerin tutuklandığını ve "cezai sorumluluk altına girdiğini" duyurdu. Bu konuda kamuoyu bölündü. *Pravda*'ya gönderilen işçi mektuplarından oluşan bir örneklemin gösterdiği gibi, birçok insan iktidar sahnesinin ardında "kaçamak düşmanlar" bulunduğuna ve bizzat doktorların aklanmasının en yüksek devlet kademelerinde "Yahudi etkisi"nin bir belirtisi olduğuna inanmaya devam etmekteydi. ("Yoldaş Stalin'in yokluğunda devletimiz Yahudilere boyun eğmiştir," gibi saptamalar vardı.) Ama diğer insanlar Yahudi hekimlere yönelik kasıtlı bir karalama olduğu ortaya çıkan olaydan dolayı kızgındı ve haksız tutuklamalara bir açıklama getirilmesini talep etmekteydi.[112]

Torçinski ailesi açısından Doktorlar Komplosu'nun vardığı sonuç büyük bir rahatlama demekti. Bunu "düşman"larca girişilmiş bütün "komplo"ların devletçe uydurulduğunun ve yeni bir tutuklama dalgasından korkmalarına gerek kalmadığının güçlü kanıtı olarak gördüler. Korkudan kurtulan Elga'nın güveni arttı ve kendisine zorbalık eden insanlara karşı açıkça konuşmaya başladı. Bir asistan olarak çalıştığı Leningrad Etnografya Müzesi'nde kıdemli meslektaşlarından Marya Nesterova ateşli bir Stalinist ve "ürkütücü bir anti-Semitik"ti. "Antikozmopolit" kampanyaya yaygaracı bir tavırla destek vererek, müzedeki Yahudi göreviler hakkında onlarca ihbar yazmış ve bunlardan bazılarının işten atılmasını sağlamıştı. Doktorlar Komplosu'nun kitlesel isteri ortamında Yahudilere yönelik suçlamalarında daha da şamatacı kesilerek, sözgelimi Yahudi doktorların yaptığı doğumlarda bebeklerin mavi tenli doğduğunu, çünkü kanlarının Yahudilerce emildiğini herkese anlatmaya koyulmuştu. Elga kendisinden açıkça nefret eden Nesterova'yla tartışmanın anlamsız olduğunu bildiği ve işini kaybetmekten korktuğu için, sessiz kalarak içine kapanmıştı. Ama Doktorlar Komplosu'nun açıklığa kavuşmasından sonra onunla yüzleşme yoluna gitti:

> Ona ne konuştuğunu bilmediğini ve belirttiği her şeyin gıda kuyruklarında insanlarca konuşulan kulaktan dolma bilgiler olduğunu söyledim. ... Marya beni tehdit etmeye başladı: "Sana neler yapabileceğimi biliyor musun? Kes sesini!" Nereden aldığımı anlayamadığım bir cesaretle ona şu karşılığı verdim: "Lütfen, beni tehdit etme, senden korkmuyorum."[113]

112 A. Knight, *Beria: Stalin's First Lieutenant* (Princeton, 1993), s. 185; A. Lokşin, " 'Delo vraçey': 'Otkliki trudyaşçihsya'", *Vestnik evreyskogo universiteta v Moskve*, 1994, no. 1, s. 52–62.

113 MSP, dos. 3, op. 4, bel. 2, sat. 43–4.

Stalin'in ölümüne sevinenler çoğunlukla bunu açıkça göstermeyecek kadar temkinliydi. Her türlü sevinç belirtisini gizlemek gerekiyordu. Krasnodar'da bir fabrika işçisi olan Zinayda Belikova kentteki birçok aydın, doktor, öğretmen ve hatta Parti yetkilisinin Stalin öldüğünde heyecanını gizlemekte güçlük çektiğini belirtiyor. "Krasnodar'daki yas törenleri daha çok bir bayram havasındaydı. İnsanlar yaslı bir surat takınmışlardı, ama gözlerinde sevindiklerini açık seçik belli eden bir parıltı vardı, selamlaşmalarının altında bir gülücük emaresi vardı."[114]

Gayster'ler Stalin'in ölümünü haber aldıklarında hâlâ Kazakistan'da sürgünde yaşıyorlardı ve Doktorlar Komplosu'yla bağlantılı olarak her an yeniden tutuklanmayı bekliyorlardı. İnna'nın annesi Rahil 6 Mart'ta dükkândan eve bir kilo şekerle döndü. Dükkânda hiçbir zaman şeker bulunmazdı, ama o gün her nedense vardı. Yerleşmedeki hiç kimse kutlama belirtisi olarak görülebileceği için şeker satın almaya cesaret edememişti. Ama Rahil bu talihli durumdan yararlanmakta hiçbir sakınca görmedi. Şekeri kızlarına gösterdiğinde, dehşete düştüler. "Zavallı annemizin üstüne atıldık ve isterik hale geldik," diye hatırlıyor İnna. "Böyle bir günde nasıl şeker satın alabilirdi? Sonra hakkımızda ne düşünürlerdi? Zavallı anneciğim! Korku aklımızı başımızdan almıştı."[115]

Stalin'in ölümünün gizlenmeyen sevinçle karşılandığı tek yer Gulag kampları ve kolonileriydi. Elbette istisnalar vardı ve bazı kamplarda resmî makamların tetikliği ya da muhbirlerin varlığı mahkûmları mutluluklarını göstermekten alıkoydu; ama Stalin'in öldüğü haberi genellikle kendiliğinden neşe patlamalarıyla kutlandı. İnta kampında 6 Mart'ta Yuriy Dunski ve Valeriy Frid arkadaşları şair Smelyakov'la buluşarak bir gece yarısı partisi düzenlediler. Herkesin o gün biraz içmek istemesi yüzünden hiç içki bulamadıkları için, bir torba tatlı aldılar ve "bir çay partsindeki çocuklar gibi ... hepsini bir oturuşta yiyip bitirdiler." Viyatka çalışma kampında Vera Bronştayn ve mahkûm arkadaşları haberi duyunca iş aletlerini yere bıraktılar ve şarkı söyleyip dans etmeye başladılar: "Eve gidiyoruz! Eve gidiyoruz!" Stalin'in ölümüyle serbest bırakılacakları varsayımı mahkûmlar arasında yaygındı. Umutlar ve beklentiler son derece yüksekti. Olga Adamova-Sliyuzberg haberi Kazakistan'daki Karaganda'da sürgünken duydu. Sevincinin iş arkadaşlarınca görülmemesi için yüzünü örterek, sinirli bir heyecanla sarsılmaya başladı: "Ya şimdi ya da hiç. Her şey değişmeli. Ya şimdi ya da hiç."[116]

Bazı çalışma kamplarında beklentiler o kadar yüksekti ki, Stalin'in ölümünden sonra mahkûmların serbest bırakılmaması kitlesel protestolara ve ayaklan-

114 Zinayda Belikova'yla mülakat, St Petersburg, Mayıs 2003.

115 Şihiva-Gayster, *Semeynaya hronika*, s. 175.

116 *Slugili dva tovarişça*, s. 357; MM, dos. 12, op. 30, bel. 2, sat. 22; O. Adamova-Sliyuzberg, *Put* (Moskova, 2002), s. 201.

malara yol açtı. Norilsk ve Vorkuta çalışma kamplarında 1953'ün ilkbaharında ve yaz başlarında büyük çaplı grevler ve protestolar patlak verdi; bunu 1953–54'te başka birçok kampta daha küçük çaplı gösteriler izledi.[117] Bu "köle ayaklanmaları" sadece Sovyet yönetiminin zaten sorguladığı Gulag sisteminin kaldırılmasını sağladıkları için değil, Stalinist rejimin tiranlığına karşı büyük ölçekli ilk gerçek protesto oldukları için önemli bir dönüm noktasıydı.

Gulag tarihindeki başkaldırıların en büyüğü olan Norilsk ayaklanmasına, çalışma rejiminin özellikle sert olduğu madencilik ve sanayi kompleksi Gorlag hapishanesine bağlı altı kamp mıntıkasındaki yaklaşık 20 bin mahkûm katıldı. Gorlag mahkûmlarının çoğu eski Kızıl Ordu askerleri, yabancı savaş tutsakları, Ukrayna ve Baltık milliyetçileriydi; birçoğu 1943–45'te Sovyet kuvvetlerine karşı direniş hareketlerinde yer almaktan dolayı yirmi beş yıllık cezaya çarptırılmıştı. Bunlar Stalinist rejime düşmandı, bir kavgaya hazırdı ve pek kaybedecek şeyleri yoktu. Karaganda kamplarında bir silahlı ayaklanmaya katılan büyük bir mahkûm topluluğu 1952 sonbaharında Gorlag'a nakledilmişti. Bu asilerin gelişi Norilsk kampı içindeki siyasal havaya radikal bir etkide bulundu. Bütün Gorlag kamp mıntıkalarında gelişigüzel "grev komiteleri" ortaya çıktı. Lev Netto'nun kaldığı dördüncü mıntıkada "Gerçek Leninistler" olarak da bilinen "Demokratik Parti" adıyla gizli bir okuma ve tartışma kulübü bile vardı. Orada mahkûmlar askeri temelde bir örgütlenme için örnek almak üzere Lenin'in devrimci yeraltı hareketine ilişkin fikirlerini öğrenmekteydi.

Stalin'in ölümü onların tahliye umutlarını arttırdı. Ama Beriya'nın 27 Mart'ta açıkladığı affın kapsamı ceza süreleri beş yıldan az (esas olarak adi suçlardan hüküm giymiş) mahkûmlarla sınırlı kaldı. Gorlag'daki koşullar daha da kötüleşti. Mesai saatleri uzatıldı, mahkûmlar çok soğuk havalarda çalışmaya zorlandı ve tayınlar asgari düzeye indirildi. Muhafızlar mahkûmlara kasıtlı bir acımasızlıkla davranmaya başladılar. Kampta kalan adi suçluları "siyasal" mahkûmlarla kavgalar çıkarmaya kışkırttılar ve ardından "siyasal" mahkûmları vahşice şiddetle bastırdılar. Mart–Mayıs ayları arasında yirmiden fazla "siyasal" mahkûm muhafızlarca öldürüldü. Ayaklanmalara sahne olan diğer kamplarda olduğu gibi, muhafızların giriştiği provokasyonların Gulag sistemini sürdürmeye yönelik olduğu neredeyse kesindi. Beriya en tehlikeli suçlular dışında herkesi serbest bırakmak üzere Gulag sistemini ortadan kalmaya niyetli olduğunu belli etmişti; bu bakımdan "siyasal" mahkûmların serbest bırakılmasının toplum için bir tehlike oluşturacağı gösterilmezse, on binlerce Gulag muhafızı ve idarecisi işsiz kalacaktı.

117 *Bak.* Applebaum, *Gulag*, s. 435–53.

Gorlag grev komitelerinde ve gizli gruplarında görevli mahkûmlar ne yapılması gerektiği konusunda görüş ayrılığına düştü. Bazıları bir ayaklanmadan yanayken, diğerleri başarısızlığın kaçınılmaz olduğu kanısındaydı. Sonunda savunma amacıyla silahlanmaya karar verdiler. Bir atölyede gizlice silah yapımını örgütleyen Netto, "Çelik kırpıklarından bıçak yaptık," diye belirtiyor anılarında. Ortada bir ayaklanma planı yoktu, ama bu tırmanan gerginlik anında yeni bir provokasyonun ayaklanmaya yol açması işten değildi.[118]

Lev Netto açısından bu gelişme 1944'te Estonya'daki partizanları örgütlemek üzere paraşütle Alman hatlarının gerisine indirilmesiyle başlayan uzun bir siyasal uyanış sürecinin birikimine dayalıydı. Moskova'daki bir Estonyalı ailenin çocuğu olan Lev kendisini her zaman Estonya asıllı bir Sovyet Rus olarak görmüş ve yurtseverce bir görev duygusuyla hareket etmişti. Ama anne babasının memleketinde tanık olduğu olaylar (Kızıl Ordu'nun yağma, tecavüz ve köy yakma eylemleri) Sovyet kuvvetlerini Estonya'nın "kurtarıcı"ları olarak görme düşüncesini gözden geçirmesine yol açtı. Yerli halk Sovyet kuvvetlerine "Stalinist haydutlar" adını takmıştı ve onun da bu görüşe katılmaması mümkün değildi.

Almanlara tutsak düşen Lev binlerce Sovyet savaş tutsağının bulunduğu bir kampa konuldu. Bu olay onun için bir uyanış anı oldu; çünkü o zamana kadar hiç Sovyet savaş tutsağı olmadığı, sadece firariler olduğu yolundaki Sovyet propagandasına hep inanmıştı. Oysa gördüğü manzara farklıydı:

> Tıpkı benim gibi Sovyet rejimince topların önüne yem olarak sürülen binlerce sıradan insan [vardı]. ... Beni böylesine kandıran ve bizleri [askerleri] adam yerine koymayan Stalin'e ve Sovyet sistemine karşı bir tür tiksinti duymaya başladım.

Lev daha sonra ABD kuvvetlerinin idaresindeki bir kampta kaldığı 1945 ilkbaharında Sovyet sistemini Amerikalıların tutumuyla karşılaştırma fırsatını buldu:

> Amerikalılar bir harekâttan dönünce tüfeklerini teslim ederlerdi. Ertesi gün onlara farklı bir tüfek verilirdi. Oysa [Sovyet ordusunda] her asker kendi tüfeğinden sorumluydu ve onu kaybettiğinde hapse atılmak ve hatta bazen kurşuna dizilmek üzere bir mahkemeye çıkarılırdı. Amerikalılar bireye daha yüksek bir değer vermekteydi. Bizde ise birey bir hiçti.

118 A. Makarova, "Norilskoye vosstanye. May-avgust 1953 goda", metin; Applebaum, *Gulag*, s. 437, 440; MM, dos. 12, op. 20, bel. 2, sat. 74–5, 89, 91.

Lev Sovyetler Birliği'nde dönüşünde bir eleme kampına gönderildi ve ardından tekrar Kızıl Ordu'ya alındı. 1948'de "yabancı casus" olduğu gerekçesiyle tutuklanıp Norilsk'e gönderildi. Orada tanıştığı Demokratik Parti lideri Fyodor Smirnov'un yönlendirmesiyle Stalinist rejimi Marksist ilkelerden bir sapma olarak görmeye başladı. Demokratik Parti'yi bir arada tutan şey gayri resmî güven ve yoldaşlık bağlarıydı.* Muhbirlerin sürekli bir tehlike kaynağı olması nedeniyle hiçbir şey yazıya dökülmüyordu; herkes partiye mevcut bir üyenin kişisel tavsiyesiyle katılıyor ve daha sonra da onun sorumluluğu altında kalıyordu. Bu ortamda Lev gibi mahkûmlar siyasal kimliklerini geliştirip ifade etme olanağını buldular.[119]

Ayaklanma 25 Mayıs'ta başladı. Bazı muhafızlar işe giden bir mahkûm kafilesine ateş açmıştı. Kadın bölümü dahil bütün Gorlag'a bir protesto grevi hızla yayıldı; direnişin kalesi militan ve örgütlü Batı Ukraynalı, Polonyalı, Baltıklı mahkûmların bulunduğu dördüncü ve beşinci mıntıkalardı. Bu mahkûmlar baltalar, bıçaklar ve kazmalarla donanmıştı, ama asıl silahları kamp yetkililerini baskı altına almaya yönelik açlık greviydi. "Sloganımız 'Ya özgürlük ya ölüm'dü," diye aktarıyor Netto. "Özgür olmak istiyorduk ve özgürlük için ölümüne dövüşmeye kararlıydık. O gayri insani koşullarda çalışıp yaşamaktansa çarpışarak ölmenin daha iyi olduğu kansındaydık." Stalin'in kölelerinin birer yurttaş olduklarını kanıtlamalarının zamanıydı. İsyancılar koğuşlarına kapandılar ve yoldaşlarının keyfi biçimde öldürülüşünü protesto etmenin bir simgesi olarak siyah bayraklar astılar. Her alanın kendi grev önderleri vardı, ama resmî makamlara talepleri bildirmek üzere çarçabuk bir genel grev komitesi kuruldu. Netto çeşitli mıntıkalar arasında bir ulak ve eşgüdümcü olarak hizmet verdi; bir alandan öbürüne gidişte vurulma riskinden dolayı tehlikeli bir görevdi bu.[120]

Grevcilerin talepleri tamamen saygın ve onurlu yaşamla ilgiliydi. Ölüm kalım sloganlarına karşın, istedikleri şeyler aslında oldukça ılımlıydı ve hiçbir biçimde anti-Sovyet değildi.[121] Muhafızların kendilerine hapishane giysilerindeki

119 MM, dos. 12, op. 20, bel. 2, sat. 34, 48; dos. 1, op. 1, bel. 1925, sat. 11–30.

120 MM, dos. 12, op. 20, bel. 2, sat. 92; MSP, dos. 3, op. 8, bel. 2, sat. 18; bel. 3, sat. 20–22; Vasilina Dimitruk'la mülakat, Norilsk, Temmuz 2004.

121 Kazakistan'daki Steplag özel kampının Kengir bölümünde Mayıs–Haziran 1954'teki ayaklanmanın benzer ılımlı talepleri için *bak.* S. Barnes, "'In a Manner Befitting Soviet Citizens': An Uprising in the Post-Stalin Gulag", *Slavic Review*, c. 64, no. 4 (Kış 2005), s. 823–50.

* Lev'in parti içindeki en yakın dostlarından Andrey Starostin, hepsi de Spartak Moskova futbol takımının yıldızı olan dört ünlü Starostin kardeşten biriydi. Onunla tanışıklığı küçük kardeşi İgor'un Moskova Dinamo'nun genç takımında oynadığı 1930'lu yıllara kadar iniyordu. (İgor Netto daha sonraları Spartak Moskova'da şık hareketler yapan bir orta saha oyuncusu olarak parladı ve Lev'in halâ Gulag'da olduğu 1952'den itibaren Sovyet milli takımının kaptanlığını yaptı.) Lev kendisini derinden etkileyen Starostin'in fikirlerini bir not defterine kaydetti. Bugün de hayatının "yol gösterici ilkesi" olarak gördüğü bir fikir Tolstoy'dan alınmaydı: "Gerekli olan ve içinden gelen şeyi yap; her şey olacağına varır."

numaralarla değil, ismen hitap etmelerini ve bu giysilerin kaldırılmasını istiyorlardı. Koğuşlarda parmaklıksız pencereler istiyorlardı. Dayak uygulamalarına son verilmesini ve mahkûmları öldüren muhafızların cezalandırılmasını istiyorlardı. Çoğu mahkûmun zorla çalıştırıldığı on beş saatlik vardiyalar yerine normal on saatlik mesai istiyorlardı. Akrabalarına yılda sadece iki mektup yerine serbestçe yazma hakkını istiyorlardı. Yerel şeflerin her halükârda Moskova'dan izin almaksızın ödün veremeyeceğinin bilincinde olan grev komitesi Norilsk yetkilileriyle pazarlığa oturmaktan kaçınarak, Moskova'daki hükümetle görüşme talebinde bulundu. Beriya birkaç gün sonra, 5 Haziran'da üst düzey yetkililerden birini grev önderleriyle konuşmaya gönderdi. Bu olağandışı bir emsaldi: Daha önce Kremlin mahkûmların taleplerine sadece kaba kuvvetle karşılık vermişti. Beriya'nın temsilcisi grevcilerin taleplerini hükümette iletme sözünü verdi. Ama çalışmalarının çok değerli olduğunu ve bir bütün olarak ülke için önem taşıdığını belirterek, yeniden işbaşı yapmalarını rica etti. Bu kurnazca bir manevraydı; çünkü grevcilerin en çok istedikleri şey emeklerinin takdir edilmesiydi. Netto bunu şöyle açıklıyor:

> Ülkeye nikel sağlamak için büyük fedakârlıklarda bulunmuştuk, yaptığımız işlerle gururluyduk ve bu şükran sözlerini üstelik Beriya'nın temsilcisi olan bir zattan duymak bize manevi ilaç gibi geldi. Moralimizi yükseltti ve bizi işleri sürdürmeye yatkın hale getirdi. Daha da büyük fedakârlıklarda bulunmaya hazırdık, bize insan gibi davranmaları, bizimle insan gibi konuşmaları yeterliydi.[122]

İsyancılardan bazılarının grevi sürdürmek istemesi, bazılarının ise Moskova'yla işbirliğine girerek ödünler koparma umuduyla işe dönmeyi tercih etmesi bir bölünme yarattı. Doğrusu, kavgayı sürdürmekten yana olanların kazanmak şöyle dursun, direnmek bakımından da gerçek bir şansı yoktu: Hapishane mıntıkasına sıkışmış, askerlerce kuşatılmış ve geri kalan Norilsk mahkûm topluluğunun çok az desteğine sahip bir durumdaydılar. Hoparlör sisteminden grevcilere seslenen Norilsk başsavcısı dağılmaları çağrısında bulununca ve cezalandırılmayacakları sözünü verince, mahkûmların çoğu buna uydu. Dışarıya çıkan mahkûmlar kamp muhafızlarınca gruplara ayrıldı. Elebaşılar alınıp götürülürken, geri kalanların koğuşlara dönmelerine izin verildi. Birkaç bin grevci direndi. Altıncı mıntıkada 7 Temmuz'da bin kadar kadın siyah bir bayrağın etrafında dört sıra derinliğinde bir insan halkası oluşturdu ve askerlerce sürüklenip gö-

122 MM, dos. 12, op. 20, bel. 2, sat. 98, 101.

türülmek istenince slogan atmaya ve ıslık çalmaya başladı; bu velvele hortumlarla su sıkılan topluluğun dağıtılmasına kadar beş saat sürdü. Beşinci mıntıkada 1.400 mahkûm grevi bırakmayı reddetti ve çıkan büyük arbedede askerlerin ateş açmasıyla yirmi mahkûm öldü. Raporlara göre, en inatçı direnişin görüldüğü üçüncü mıntıkada birkaç yüz grevci koğuşlara kapandı ve 10 Temmuz'a kadar askerlere karşı koydu. Bu isyancıların umulmadık lideri, Kuzey Kafkasyalı genç bir Kazak olan ve umutsuz kavgaya öncülük etme cesaretini birdenbire bulan Semyon Golovko'ydu. "Bende böyle bir cesaret olduğunun farkında değildim," diye aktarıyor o günleri anarken. "İlk başta askerler kapılara vurunca ve ateş açma tehdidinde bulununca çok korktum. Dua edip durdum. Ama bir kere başa geçince, bu korkuyu üstümden attım." Askerlerin kampı ele geçirmesine kadar tahminen 500 mahkûm öldürüldü ve 270 mahkûm yaralandı.[123]

Grevler bastırıldı. Ama çalışma kampları asla gerçek anlamda yatışmadı. Mahkûmların insanlık onuru talebi sonuçta bastırılabilecek bir şey değildi. Daha küçük çaplı grevler ve gösteriler 1953–54 boyunca sürdü, ta ki Gulag sistemini artık sürdüremeyeceğini anlayan rejim mahkûmları serbest bırakmaya başlayıncaya kadar.

123 *İstoriya stalinskogo gulaga: konets 1920-h – pervaua polovina 1950-h godov. Sobranye dokumentov v semi tomah*, c. 6, *Vosstaniya, bunti i zabastovski zakliyuçennih* (Moskova, 2004), s. 320–413; Applebaum, *Gulag*, s. 441–2; Semyon Golovko'yla mülakat, Norilsk, Temmuz 2004.

8

DÖNÜŞ
(1953-56)

1

Uzun ertelemelerden sonra Sonya Laskina nihayet Kasım 1955'te Vorkuta'dan döndü. Bütün Laskin ailesi onu karşılamak üzere Yaroslavl İstasyonu'nda trenini bekliyordu. Çalışma kampında ziyaretine gelen kız kardeşi Jenya dışında hiçbiri son beş yılda onu görmemişti. Sonunda Sonya'nın treni geldi. Yolcu kalabalığı arasında vagonundan inerken çok yorgun, solgun ve zayıf görünüyordu. Sonya ailesine doğru yürüdü. Samuil ve Berta'nın önüne vardığında valizlerini yere bıraktı, platformda dizüstü çöktü ve anne babasından onlara yaşattığı bedbahtlıktan dolayı kendisini bağışlamalarını diledi.

Stalin'in çalışma kamplarından dönen birçok insan gibi, Sonya da tutuklanmasının yol açtığı kederden dolayı bir suçluluk duygusuyla yüklüydü. Vorkuta'da eve biraz para gönderebilmek için boğazından kesmiş ve tehlikeli biçimde zayıflamıştı. Dönüşünden sonra ailesi için yaşadı. Kocası ya da çocukları olmayan kırk dört yaşında bir kadın olarak, kendisini anne babasını ve iki bacısının çocuklarını rahat yaşatmaya adadı. "Bizim için yapmayacağı hiçbir şey yoktu," diye hatırlıyor yeğeni Aleksey. "Gerekli olduğuna inandığında her şeyini vermeye, ilaç için dükkânları dolaşmaya ya da bazı ayak işlerine koşmaya hazırdı. Aileye bağlılığının neredeyse dinsel bir niteliği, kendini ihmal etmeye varacak ölçüde bir diğerkâmlık yanı vardı, üstelik zerre kadar dindar biri olmamasına karşın."[1]

1 SLFA, Spravka MVD, 11 Kasım 1955; Yevgeniya'dan Sonya Laskina'ya, 8 Eylül 1955, 5 Ekim 1955; Fanya Laskina'yla mülakat, Eylül 2003; Aleksey Simonov'la mülakat, Kasım 2003.

Bir çarın ölümünden sonra mahkûmları serbest bırakma yönündeki Rus geleneğine uygun olarak, 27 Mart 1953'teki afla bir milyon mahkûm çalışma kamplarından serbest bırakıldı; bu rakam Gulag'daki toplam nüfusun yaklaşık yüzde 40'ına denkti. Af ceza süresi beş yıldan düşük hükümlülerin yanı sıra ekonomik suçlardan ceza almış mahkûmları, küçük çocuklu mahkûm kadınları, çocuk hükümlüleri ve emeklilik yaşma varmış mahkûmları kapsamaktaydı. Siyasal mahkûmlar affın dışında bırakılmıştı. Onların dosyaları Sovyet adli makamlarınca gözden geçirilecekti ve bu da özellikle Sonya'nın davasında olduğu gibi, üst düzey Parti yöneticilerinin (Sonya açısından Kruşçev'in) "anti-Sovyet tertip" savının uydurulmasına karıştığı durumlarda birkaç yılı alabilecek bir süreçti. Nisan 1955 sonuna varıldığında, Sovyet adli makamları siyasal mahkûmlardan gelen 237.412 temyiz başvurusunu (Mart 1953'ten itibaren yapılan temyiz başvurularının dörtte birinden azını) incelemiş, ama bunların ancak yüzde 4'ü ilgili mahkûmların serbest bırakılmasıyla sonuçlanmıştı.[2]

Verilen kararlarda bir tutarlılık ya da mantık yoktu. Örneğin, Sonya'nın da karıştığı Stalin Fabrikası Olayı'nın geçmişi Moskova'daki Yahudi Tiyatrosu'nun eski müdürü Solomon Mihoels'in önayak olduğu öne sürülen "Siyonist tertip"e dayanmaktaydı. Mihoels ölümünden sonra 3 Nisan 1953'te aklandı ve ardından Sovyet basınında sıklıkla ülkesine bağlı bir yurtsever olarak övüldü. Oysa aynı yılın Kasım ayında Sovyet başsavcılığı Sonya'ya davasının gözden geçirilmesi için bir gerekçe bulunmadığını bildirdi. Yine Stalin Fabrikası Olayı'yla bağlantılı olarak tutuklanıp İnta çalışma kampına gönderilmiş bir mahkûm benzer bir cevap alınca küplere bindi. Kararı bildiren mektupta "Davanın yeniden incelenmesi için bir gerekçe yoktur," şeklinde tek bir cümle vardı; bu durumda kararı öğrendiğini belirtmek üzere imzalayıp başsavcılığa göndermesi gerekiyordu. "Bunun hiçbir mantığı yok," diye yakındı mahkûm arkadaşlarına. Mihoels masum olduğuna göre, niçin kendisi değildi? Mahkûmlardan biri şöyle karşılık verdi: "Sen şimdi mektubu imzala – onlar daha sonra mantığı gönderir."[3]

Sovyet yönetimi mahkûmları serbest bırakmada ne kadar ileri gidilebileceği konusunda görüş ayrılığı içindeydi. Stalin'in ölümünden hemen sonra, Beriya 1,7 milyon siyasal sürgünü de kapsamak üzere "toplum için ciddi tehlike oluşturmayan" bütün mahkûmlara yönelik bir genel affı önermişti. Stalin'in ölümü üzerine kontrolü ele alan Politbüro üyelerinin oluşturduğu kolektif önderlikte Beriya'nın baskın bir konumu vardı. MVD ve MGB'den aldığı güce dayana-

2 *Reyabilitatsiya: kak eto bilo. Dokumenti prezidiyuma TsKPSS i drugye materyali: mart 1953–fevral 1956* (Moskova, 2000), s. 213.

3 SLFA, Sonya Laskina'dan Dimitri Şepilov'a, 4 Haziran 1955; V. Frid, *58½: zapiski lagernogo pridurka* (Moskova, 1996), s. 358–9.

rak, devlet işlerini Malenkov (Bakanlar Kurulu başkanı) ve Voroşilov'la (Yüksek Sovyet Prezidyumu başkanı) birlikte yürütmekteydi; ancak Kruşçev (Parti Merkez Komitesi sekreteri) şiddetle muhalif olduğu Beriya'ya karşı başından itibaren Nikolay Bulganin'in (yeni savunma bakanı) desteğiyle bir kampanyaya girişti. Üst düzey Parti yöneticileri ve askeri liderler Beriya'nın Gulag sistemini hemen ortadan kaldırmayı ve yeni ilhak edilmiş Batı Ukrayna, Baltık bölgesi ve Doğu Almanya topraklarında Sovyet politikalarını gevşetmeyi öngören programından kesinlikle kuşkuluydu. Beriya 1953 ilkbaharında Doğu Almanya yönetimine bir dizi reformu zorla kabul ettirdi. Berlin'deki sertlik yanlısı komünistlerin tedbirleri uygulamaya ayak diremeleri, bir hafta boyunca Doğu Berlin sokaklarında ancak Sovyet tanklarınca bastırılabilen kitlesel gösterilere yol açtı. Beriya Moskova'ya dönüşünde bu ayaklanma nedeniyle Kruşçev, Bulganin, Molotov ve hatta Malenkov tarafından suçlandı. Kruşçev'in Sovyet başkentindeki ordu üst kademesiyle birlikte düzenlediği bir Kremlin darbesi sonucunda 26 Haziran'da tutuklandı. Moskova Askeri bölgesinin Karargâh Merkezi'ndeki bir yeraltı sığınağında Aralık 1953'te gizlice yargılandı ve ardından kurşuna dizildi. (Yargılamadan önce kurşuna dizilmiş olması bile mümkündür.) Darbenin hukuki bir temeli yoktu: Beriya'ya yönelik suçlamalar son derece muğlaktı (kolektif önderliğin mutabakatı olmaksızın hiçbir şey yapmamıştı); hakkında verilen hüküm yargılanmasından çok önce Parti'ye duyuruldu. Ama yöneticilerden hiçbiri darbeye karşı çıkmadı ve hatta meşruiyetini sorgulamadı. Parti çizgisine Stalinist itaat gelenekleriyle yetiştirilmiş oldukları için, tepede bir iktidar değişikliğini sezdiklerinde çarçabuk ilkelerini eğip büken uysal bir memur grubu gibi davrandılar. Kruşçev darbeden yeni güven kazanmış olarak çıktı. Simonov anılarında Beriya'nın infazının açıklandığı 24 Aralık'taki Parti birleşik oturumundan söz eder. Beriya'nın "yakalanışı"nı anlatırken Kruşçev'in sergilediği "hararetli memnuniyet" karşısındaki şaşkınlığını belirtir: "Anlatım tarzından Kruşçev'in bizzat başrolü oynadığını, ... hareketi başlattığını ve [boyun eğmekten başka seçeneği olmayan] diğer liderlerden daha kavrayışlı, daha yetenekli, daha enerjik ve daha kararlı bir tutum ortaya koyduğunu çıkarmak mümkündü."[4]

Malenkov'un resmen Sovyet hükümetinin başında olmasına karşın, Kruşçev kolektif önderlik içinde gücünü gittikçe arttırdı. İzlenecek politikalarla hiçbir ilgisi olmayan darbe apaçık bir iktidar mücadelesiydi. Beriya'nın programını desteklemiş olan Kruşçev bunu kendi çizgisiymiş gibi uygulamaya koyuldu. Sovyet

4 Y. Gorlizki ve O. Khlevniuk, *Cold Peace: Stalin and the Soviet Ruling Circle, 1945–1953* (Oxford, 2004), s. 131; D. Şepilov, *Neprimknuvşiy* (Moskova, 2001), s. 267; A. Knight, *Beria: Stalin's First Lieutenant* (Princeton, 1993), s. 209–10; K. Simonov, *Glazami çeloveka moyego pokoleniya* (Moskova, 1990), s. 246–7.

dönemi boyunca hep kullanılan, ama asla çok ciddiye alınmayan "sosyalist meşruiyet" ilkelerini pekiştirmek üzere 1953 sonundan itibaren bir dizi reforma girişti. Sovyet adli makamlarına 1921'den beri "karşı-devrimci suç"larla ilgili bütün davaları gözden geçirme talimatını verdi. Rakibi Malenkov'un geçmişte Stalin'in asıl yardakçısı olarak rol oynadığı Leningrad Olayı'na özel bir ilgi gösterdi. Leningrad Olayı sırasında Malenkov'la yakından bağlantılı bazı MGB yetkilileri Nisan 1954'te tutuklandı. Hedefte Malenkov'un olduğu besbelliydi. Kruşçev kolektif önderlikte hâlâ desteğine ihtiyaç duymasından dolayı, Malenkov aleyhinde topladığı delilleri bir süre saklı tuttu; ama 1955'in ilk aylarında Parti'yi denetim altına alma girişimiyle birlikte, Malenkov'un Leningrad Olayı'nda "ahlaki sorumluluk"la suçlanmasını ve Bakanlar Kurulu başkanlığından indirilip Elektrik İşleri Bakanlığı'na atanmasını sağladı.

Kruşçev aslında Stalin'in suçlarını teşhir etmeyi yönetimdeki konumunu güçlendirmek ve rakiplerini zayıflatmak için kullandı. (Malenkov'a 1955'te yaptığını 1961'deki Parti Kongresi'nde Kaganoviç, Molotov ve Voroşilov'a yapacaktı.) Bu tehlikeli bir oyundu, çünkü bizzat Kruşçev önce 1935–38'de Moskova Parti şefi olarak 1930'ların kitlesel baskılarına derinden bulaşmış ve ardından Ukrayna Parti şefi olarak en az çeyrek milyon insanı tutuklatmıştı. Ama Kruşçev kendi çıkarlarına ters düştüğünde adli makamların faaliyetlerini sınırlayacak güce sahipti. Stalin Fabrikası Olayı böyle bir örnekti. Kruşçev'in bu davaya karışmış olması nedeniyle, aleyhinde suçlayıcı delilleri ortaya çıkarabilecek mahkûm temyiz başvurularının incelenmesi uzun süre geciktirildi. Haziran 1954'te Sonya Laskina'ya temyiz başvurusunun Ağustos'ta karara bağlanacağı sözü verildi; Ağustos geldiğinde meselenin Eylül'de hallolacağı bildirildi; Eylül'de tarih Ekim'e, ardından Kasım'a sarktı; derken Şubat 1955'te işin Mart sonuna kadar biteceği söylendi. Dosya nihayet Eylül 1955'te ele alındı.[5]

Diğer Parti yöneticileri gibi, Kruşçev de Stalin'in bütün mağdurlarının birdenbire serbest bırakılması halinde olabilecek şeylerden çekinmekteydi. "Ürküyorduk," diye yazar anılarında. "Çözülmenin kontrol edemeyeceğimiz ve hepimizi boğacak bir taşkına dönüşmesinden korkuyorduk." Otuz yılı aşkın bir süre Politbüro üyesi olarak görev yapan Mikoyan'a göre, bütün "halk düşmanları"nın bir anda masum ilan edilmesi siyasal bakımdan olanaksızdı; çünkü bu durum "ülkenin meşru bir hükümetçe değil, bir grup gangsterce yönetildiğini" açık seçik ortaya koyacaktı. Siyasal mahkûmların serbest bırakılışını hızlandırmada

5 V. Naumov, "Repression and Rehabilitation", W. Taubman, S. Khrushchev ve A. Gleason (ed.), *Nikita Khrushchev* (New Haven, 2000), s. 90–91; SLFA, Sonya Laskina'dan Dimitri Şepilov'a, 4 Haziran 1955; Konstantin Simonov'dan Yevgeniya Laskina'ya, 24 Eylül 1955.



Laskin ailesi Moskova yakınındaki İlinskoye daçasında, 1956.
Soldan sağa: Jenya, Berta, Sonya, Samuil, Fanya

Parti yönetiminin gerçek bir çıkarı yoktu. Aynı şey siyasal tutukluların kovuşturulmasında hatalarını kabul etmeye, hele Stalin terörü sırasında onlara karşı delillerin uydurulmasındaki rollerini itiraf etmeye isteksiz olan adli makamlar için de geçerliydi. Her iki kurumun çıkarlarına uygun olarak 1954'te Sovyet adli makamlarının personel sayısı üçte iki oranında kısıldı ve böylece prosedür gecikmeleri uzatıldı.[6]

Laskin'ler şanslı ailelerden biriydi. Ev yaşamının eski ritimlerine dönebildiler ve Sonya'nın çalışma kampından geri gelmesiyle birçok bakımdan daha da kenetlendiler. Sonya da Stalin Fabrikası'ndaki eski işini üstlenmeye davet edildi. Aylarca adli makamlara dilekçeler yazdıktan ve Sovyet resmî dairelerindeki memurlarla boğuştuktan sonra, aleyhindeki bütün suçlamalardan aklanmasını, yurttaşlık haklarını geri almasını ve çalışma kampında boşa giden beş yıla karşılık olarak düşük meblağda bir tazminata hak kazanmasını sağlayan bir iade-iitibar belgesi elde etti. Ona ayrıca Moskova'nın varoşlarındaki bir komünal dairede küçük bir oda verildi; burası Laskin'lerin yaşadığı bütün yerler gibi çeşitli akrabaların kullanımına sunuldu. Zubov Meydanı'na bakan evdeki meşhur Laskin ziyafetleri her zamanki Pazar akşamları sürdürüldü. Daire her zaman aile fertleriyle ve dostlarla doluydu; bu dostlardan biri de, Simonov'un Edebiyat

6 N. Kruşçev, *Khrushchev Remembers: The Last Testament*, çeviren ve yayına hazırlayan S. Talbott (Boston, 1974), s. 79; A. Hochschild, *The Unquiet Ghost: Russians Remember Stalin* (Londra, 1994), s. 223; N. Adler, *Beyond the Soviet System: The Gulag Survivor* (New Brunswick, 2002), s. 90–93.

Enstitüsü'ndeki eski öğretmeni olan ve geniş sülalenin bir parçası haline gelen şair Lugovskoy'du. Sonya döndüğünde on altı yaşına varmış olan Aleksey, Laskin evindeki ortamı şöyle aktarıyor:

> Dedemin [Samuil Laskin] bakış açısı uyarınca olağanüstü sıcaklığın ve konukseverliğin yaşandığı bir yerdi. Bunu sağlayan kuralı şuydu: Evimize gelen herkes bir aile ferdi gibi ağırlanmalıydı. Bir keresinde bu kuralı test ettim. Birkaç Pazar günü arka arkaya sokaklardan rastgele seçtiğim çeşitli kızları akşam yemeği için eve getirdim. Hiç kimse tek bir söz etmedi, hatta ahlak bakımından çok katı olan annem bile; çünkü Samuil'in kuralları böyleydi.[7]

Çalışma kamplarından akrabaların dönüşü birçok ailede bağları sıkılaştırdı. Ayrılık yılları geçmişte tamamen siyasete göre yaşayan Bolşeviklere bile ev yaşamının sevinçlerini getirdi. Ruth Bonner 1937'de tutuklanmadan önce, iki çocuğunun yetişmesine çok az ilgi göstermişti. Tamamen Parti'deki işleriyle meşguldü. Ergenlik çağındaki kızı Yelena'ya ALZhIR'den yazdığı mektuplar soğuk ve sevgiden yoksundu; derslerine sıkı çalışması, "ninesine yardımcı olması" ve "örnek bir Komsomol üyesi olması" gibi talimatlarla doluydu. Asıl derdi 1937'deki Komintern tasfiyesinde tutuklanmış olan kocasını kurtarmaktı; bu amaçla (eski bir arkadaş olan) Mikoyan'a gönderdiği rica mektuplarında onun "her zaman Parti'ye sadık olduğunu" ısrarla belirtmekten geri kalmadı. 1946'da serbest bırakıldığında Leningrad'a dönmesine izin verilmeyen Ruth, 135 kilometre güneydeki Luga'ya yerleşti; orada Yelena'nın genç şair arkadaşlarının yardımıyla Yazarlar Birliği'nin Öncü kampında yurt memuru olarak iş buldu. Savaş yıllarında bir askeri hemşire olarak hizmet verdikten sonra ordudan ayrılıp Leningrad'a dönmüş olan Yelena ise Tıp Enstitüsü'nde pediatri öğrenimi görmekteydi. Aralarında İda Slavina'nın da bulunduğu çeşitli kız arkadaşlarıyla paylaştığı bir odada kalıyordu ve Öncü kampının kapalı olduğu kış aylarında Ruth yanına geliyordu. İlk başta ilişkileri gergindi. "Savaş sonrasındaki şen şakrak havamızı paylaşmadığını ve yaşam tarzımızı onaylamadığını sezebiliyordum," diye aktarıyor Yelena anılarında.

> İkimizin başından ayrı şeylerin geçtiğini şimdi anlıyorum. Kocasının ölümünü, hapishaneyi ve kampı yaşamıştı o. Benim de kendime göre kayıpla-

7 SLFA, Yevgeniya'dan Sonya Laskina'ya, 16 Eylül 1955; Vladimir Lugovskoy'dan Yevgeniya Laskina'ya, 20 Temmuz 1956; Maya Bikova'dan Yevgeniya Laskina'ya, 25 Aralık 1974; Aleksey Simonov'la mülakat, Moskova, Haziran 2003.

> rım ve o zaman göründüğü haliyle tamamen farklı bir yaşantım vardı. Birbirimize karşı nasıl açık olacağımızı ikimiz de bilmiyorduk ve ben bunu istemiyordum Annemin bana hâlâ geride bıraktığı on dört yaşındaki kız gibi davranmasına kızıyordum ve soruları beni çılgına çeviriyordu: "Nereye gidiyorsun?" "Ne zaman döneceksin?"

Yelena mülakatta o yıllara değinirken şunu itiraf ediyor: "Annemin cehennemin dibine gitmesini sıklıkla diliyordum içimden. Onu kovup başımdan atamazdım; ama sırf ondan kurtulmak için enstitüyü bırakıp bir yere, geçimimi sağlayabileceğim her yere kaçmaya hazırdım." Yelena'nın kızı Tanya'nın 1950'de doğmasından sonra, Ruth'un önceliklerinde köklü bir değişim oldu. "Ortak bir odak noktası bulduk – torununun yetiştirilmesi; bu da bizi birbirimize yaklaştırdı," diye belirtiyor Yelena. O andan itibaren Ruth'un siyasete gerçek bir merakı kalmadı. Leningrad'a dönüşünden ve 1954'te aklanışından sonra Parti'ye yeniden katılmasına karşın, hiçbir zaman aktif bir rol üstlenmedi ve Yelena'nın ifadesine göre, üye olarak kalmasının "asıl sebebi bizlerin, her şeyden önce de torunlarının başına bir şey gelebileceği korkusu"ydu.* "Onun için sadece torunları [Tanya ve kardeşi Aleksey] önemliydi," diye hatırlıyor Yelena. "İçinde onlara bu kadar büyük sıcaklık ve ışıltı barındırması şaşırtıcıydı." Ruth kendi annesinin, Yelena'nın sevgili ninesi Batanya'nın değerlerini yeniden keşfediyordu; Batanya da çocuklarının kendilerini Parti çalışmasına adadıkları dönemde torunlarının bakımını üstlenmişti. Yelena Bonner annesinin karakterindeki bu dönüşümü yorumlarken, Aralık 1987'de Ruth'un cenazesinin kaldırıldığı sabah içinden geçenleri şöyle anlatıyor:

> Dolaptan örtüleri çıkarıp sabah sofrası için masaları kuruyordum. Renkli nakışlarla süslenmiş ağır bir bez düştü üstüme önce. ... Altında pembe masa örtüsü vardı! Defalarca yıkandığından artık soluk bir pembe tonu kalmıştı sadece ve annemin güzel, narin yaması parlak pembe rengiyle hemen göze çarpıyordu. Burjuva eğilimlere karşı ve aşırı ölçüde katı bir Parti elemanı olan annemin, Egorka'ya ya da bana tatlı bir söz söylemekten yüksünen annemin masa örtülerini yamayacağı, bana elbiseler

* Kremlin'in Yelena Bonner'e ve ikinci kocası Andrey Saharov'a karşı kampanyasının doruğa çıktığı 1978'de, Tanya'nın ve kardeşi Aleksey'in ABD'ye göç etmesinden hemen sonra Parti'den ayrıldı. Parti'ye 1956'da katılan Yelena Bonner 1968'de Çekoslovakya'ya yönelik Sovyet işgalinin ardından Parti aidatı ödemeyi bırakmıştı. Buna karşılık Ruth Bonner hem korkudan, hem de torunlarının esenliği için 1972'ye kadar gizlice aidat ödemeyi sürdürmüştü. (Yelena Bonner'le yapılan mülakat, Boston, Kasım 2006)

> dikeceği, Tanya'yı giydireceği, "çılgın" bir nineye ve büyük nineye dönüşeceği, torunlarını ve torunlarının çocuklarını "penceredeki ana ışık", ömründeki bütün kayıpların telafisi olarak göreceği hiç aklıma gelir miydi? Onun pencere pervazındaki saksı çiçeklerini seveceği, onlara gözü gibi bakarak büyümelerini ve canlı kalmalarını sağlayacağı aklımın köşesinden bile geçmezdi. Aynı şekilde Parti kimlik kartını belli bir gururla ve kafa tutmayla geri verebileceğini hayal etmezdim. Parti uğruna bir gösteri ya da bir hesap görme değildi bu. ... O zor, neredeyse olanaksız adımı atmakla kendisini, soyut fikirlerden ve ilkelerden daha yüce ve daha büyük olan sıcak ve canlı sevgisini tamamen bize verdi. Ölümünden önce hayatı basbayağı iyi ve sevecen bir tarzda yaşamak gerektiğini söyledi bize âdeta.[8]

Ailelerin Stalin döneminde maruz kaldıkları baskılara rağmen ayakta kalma yönünde mucizevi bir yeteneği vardı. İnsan varoluşunun neredeyse bütün geleneksel dayanaklarının – mahalle, köy ve kilise – zayıflatıldığı ya da yok edildiği bir toplumda terör dolu yıllardan sağlam olarak çıkabilen tek kurum aileydi. Birçok kişi için aile güvenebilecekleri yegâne ilişkileri, bir aidiyet duygusunu hissedebildikleri biricik ortamı temsil etmekteydi; bu bakımdan akrabalarıyla yeniden kenetlenmek için her yola başvurdular.

Çok az insan Leningrad'da 1928'de doğan Valentin Muravski kadar fedakârlıkta bulundu. Bir telsiz mühendisi olan babasının "halk düşmanı" olduğu gerekçesiyle 1937'de tutuklanıp kurşuna dizilmesinden sonra, kız kardeşi Dina ve annesiyle birlikte sürgün edildiği Özbekistan'dan Leningrad'a 1940'ta döndü. Savaş sırasında Stavropol yakınındaki Çerkessk'e nakledilen aile Almanlara tutsak düşerek, Avusturya ve Almanya'daki çeşitli fabrikalarda çalıştırıldı. Nürnberg yakınındaki bir fabrikada çalışan Dina 1945'te kentin ABD askerlerince kurtarılmasından sonra, bir Amerikalı subayla evlendi ve ABD'ye göç etti. Valentin ise Leningrad'a döndü ve tekrar annesiyle bir araya geldi. Savaş onu Sovyet sistemi ve babasının tutuklanma sebepleri üzerine daha eleştirel bir yaklaşımla düşünmeye yöneltmişti. Almanya'da gördüğü şeylerden dolayı Batı'da daha özgür yaşanabileceği kanısındaydı ve bu görüşünü Amerika'daki kız kardeşine yazdığı mektuplarda açıkça belirtti. 1947'de MGB tarafından tutuklanıp sorguya çekildi. Kız kardeşini Sovyetler Birliği'ne dönmeye ikna etmesi yönündeki teklifi reddetmesi üzerine, "anti-Sovyet propaganda" yapmakla

8 E. Bonner, *Mothers and Daughters* (Londra, 1992), s. 89–90, 328, 330–31; Yelena Bonner'le mülakat, Boston, Kasım 2006.

suçlandı ve Krasnoyarsk yakınındaki bir çalışma kampında üç yıl cezaya çarptırıldı. Annesi de 1948'de Dina'yla mektuplaştığı gerekçesiyle tutuklandı ve on yıllık cezayla ALZhIR çalışma kampına gönderildi. Valentin 1950'de tahliye olunca, Karadeniz kıyısında Krasnodar'a yakın Anapa'daki bir teyzesinin yanına gitti ve bir çimento fabrikasında iş buldu. Ama çok geçmeden Sovyet donanmasına alındı ve gönderildiği Sivastopol'de dört yıl zorunlu askerlik yaptı. Sivastopollü on dokuz yaşında bir kızla evlendi ve 1953'te bir kızları oldu.



Valentin Muravski kızı Nina'yla birlikte, Karaganda, Kazakistan, 1954

Donanmadan 1954'te terhis edilen Valentin memleketi Leningrad'a dönmek yerine, Kazakistan'daki annesine yakın bir yerde yaşamaya karar verdi; karısını ve kızını da beraberinde götürdü. Bu kararıyla Leningrad'daki iyi iş olanaklarını tepti; çünkü üstün başarı gösterdiği donanmadan mükemmel bir sicille ayrılmıştı. Ama vicdanı ona çalışma kampında geçirdiği yıllarla bedenen zayıf düşen ve zihnen yıpranan altmış bir yaşındaki annesine yardımcı olması gerektiğini söyledi. Valentin geçmişe dönüp kararına baktığında, bunu çocukluğunda kendisine öğretilen ilkeler çerçevesinde açıklıyor:

> Annem her zaman ahlaklı ve dürüst olmamı, 19. yüzyılın büyük Rus yazarlarının, özellikle de gençliğinde eserlerini okuduğu Herzen'in öğütlediği gibi hakikatli bir yaşam sürmemi söylerdi. ... Karımla evlendiğimde annemin bir çalışma kampında bulunduğu gerçeğini gizleyemeyeceğimi ve olabildiğince anneme yardımcı olmaya çalışacağımı anlattım ona. ... Başka türlü davranamazdım. Anneme yardım etmek ahlaki görevimdi.

Valentin'in sürgündeki annesinin yakınına yerleşme kararını Dekambrist eşlerinin, Aralık 1825'teki ayaklanmanın başarısızlığa uğramasından sonra Sibirya'ya siyasal sürgün olarak gönderilen kocalarının peşlerinden giden, soylu kadınların sergilediği örnek kısmen etkilemişti. Bizzat ifade ettiği gibi, kararında belki de bilinçli bir siyasal muhalefet unsuru, Sovyet sisteminden ve Leningrad'da kendisini bekleyen kariyer yolundan bilerek uzak durma tavrı-

nın etkisi vardı; bu tavır örselenmiş olmanın ve haksızlığa uğrama duygusunun sonucuydu.[9]

Kazakistan'da Valentin step ortasındaki büyük bir kolektif çiftlikte biçerdöver sürücüsü olarak çalıştı. Sovyet hükümeti o sırada Bakir Topraklar Kampanyası çerçevesinde yeni teknolojiye yatırım yapmaktaydı; sonuçta felaketle biten bu iyimser proje Kazakistan ve Sibirya'da kıraç step arazilerini buğday ekimine açmaya yönelikti. Valentin'in çalıştığı kolhoz en az 19 milyon hektarlık otlak alanların sürüldüğü 1954'te kampanyanın ilk uygulandığı yerler arasındaydı. Karısı ve kızıyla birlikte ücra bir step yerleşmesindeki ilkel bir barakada kalan Valentin, haftada bir Akmolinsk'e giden 100 kilometrelik yolu teperek, ALZhIR çalışma kampındaki annesini ziyaret ediyor, ona elbise ve yiyecek götürüyordu. Hasta ve yaşlı annesine bakma yükü ve stepteki yaşamın zorlukları, Valentin'in böyle bir fedakârlığa hazır olmayan karısıyla ilişkilerinde katlanılmaz bir gerginlik yarattı. Sonunda kadın 1956'da Kırım'daki ailesinin yanına dönerek, Valentin'i üç yaşındaki kızıyla ve annesiyle baş başa bıraktı. Valentin aynı yıl kamptan serbest bırakılan annesini de yanına alarak Leningrad'a gitti ve bir komünal dairedeki küçük bir odaya yerleşti. Leningrad Metrosu'nun inşaatında amele olarak iş buldu. Çalışma kampındaki sekiz yıllık yaşamın tamamen çökerttiği annesi 1957'de öldü. İki yıl sonra aileye yeniden katılan karısından iki çocuğu daha oldu; ama kadın 1964'te bir kez daha çekip gitti. Valentin üç çocuğu kendi başına büyüttü.[10]

Maryanna Fursey ailesine çok olağanüstü bir şekilde tekrar kavuştu. Henüz dört yaşında ve ağır hasta olduğu 1942'de kendisini Goldenştayn ailesine evlatlık veren ninesi, daha sonra onun erkek kardeşi Georgiy'le birlikte İrkutsk'a gitmişti. Savaştan sonra Georgiy annesinin Leningrad'da oturan ailesinin yanına döndü. Bir türlü Maryanna'yı bulamadılar; çünkü Goldenştayn'larla bütün irtibatları kesilmişti ve gerçek soyadlarını dahi bilmiyorlardı. Maryanna Tiflis'te Goldenştayn çiftinin yanında büyüdü. Onları anne babası sanıyordu ve asıl ailesine dair hiçbir şey hatırlamıyordu. Ama ergenlik çağına girmesiyle birlikte işler değişmeye başladı.

Maryanna 1949'da bir Öncü kampında diğer çocukların onu "terk edilmiş" biri diye alaya almalarıyla Goldenştayn'ların gerçek anne babası olmadığı kuşkusuna ilk kez kapıldı. Olay Arhangelsk'teki ilk çocukluk yıllarının sarsıcı anıla-

9 Bunu Sovyet rejiminden ahlaki olarak uzaklaşırken benzer biçimde Herzen'i okumaktan etkilendiğini aktaran muhalif Liyudmila Alekseyeva'nın anılarıyla ve Dekambristler örneğiyle karşılaştırın: L. Alekseyeva ve P. Goldberg, *The Thaw Generation: Coming of Age in the Post-Stalin Era* (Boston, 1990), s. 34–5.

10 MSP, dos. 3, op. 33, bel. 2, sat. 33, 39.

rını geri getirdi. Ninesini ve bir erkek kardeşi olduğunu belli belirsiz hatırlar gibi oldu. Büyüdükçe Goldenştayn ailesinin katı disiplinine isyan etmeye başladı ve sisler içindeki anılara daha büyük önem vererek, çoktan kaybolmuş ailesine ilişkin âdeta efsanevi bir tablo yarattı kafasında. Arhangelsk'te bir hastanede kalışına dair anıdan hareketle, kardeşinin izini sürmeye koyuldu:

> On altı yaşındaydım – yıl 1954'tü. Arhangelsk'e, oradaki Tıp Enstitüsü'ne bir mektup gönderdim. Zarfın üstüne şöyle yazmıştım: Birinci Sınıf, Birinci Grup, Alfabetik Sıraya Göre İlk Kız Öğrenci. Mektupta o kıza çocukken Arhangelsk'te, Pavlin Vinogradov Sokağı'ndaki bir evde kaldığımı, bir erkek kardeşimin bulunduğunu ve onun hakkında belki bir şey bilen bir kadın doktor olduğunu bildirdim. Acaba onu bulabilir miydi? Ve de inanır mısınız, o kız izini sürüp doktora ulaştı! Doktor ona ninemin ve Georgiy'in nasıl perişan ve aç olduğunu anlatmış. Kız ayrıca tanıdıkları aracılığıyla kardeşimin Leningrad'da bir yerde fizik öğrenimi gördüğünü öğrenmiş. Bütün bu bilgileri içeren cevabı geldiğinde, çılgınca bir heyecana kapıldım. Leningrad'daki bütün enstitülere mektuplar göndererek, Arhangelsk'ten gelen Georgiy adlı bir öğrenciyi bulmalarını rica ettim. Böylece Politeknik Enstitüsü'nde okuduğu ortaya çıktı. Bana mektup yazdı ve bir fotoğrafını gönderdi.[11]

Georgiy 1954 yazında Tiflis'te üç ay Maryanna'nın yanında kaldı. Her ne kadar kız kardeşinin "kendisi yabancılara verilirken onun ninesiyle kalmış olmasından dolayı" biraz kıskançlık duyduğunu sezse de, yeniden kavuşmalarının sevinçli bir olay olduğunu aktarıyor. Goldenştayn çifti Maryanna'yı öz kızları gibi seven düzgün insanlardı. Ona gerçek anne babası hakkında hiçbir şey anlatmamalarının sebebi kısmen onu tutuklanmış bir çiftin çocuğu olma durumundan korumak istemeleriydi; ama anlaşıldığı kadarıyla esas etken gerçeği öğrendiğinde evden ayrılmasından korkmalarıydı. Georgiy'e göre, onların "materyalist değerleri" gerek sanatçı ve müzisyen Fursey ailesinin, gerekse Leningrad'daki kültürel elit tabakaya mensup olan German ailesinin değerlerinden çok farklıydı. Maryanna 1954 sonbaharında Leningrad'da bir hafta German ailesiyle birlikte kaldı. Ona bütün akrabalarının fotoğraflarını ve bu arada kendisinin Arhangelsk'te çekilmiş resimlerini gösterdiler; ama anne babasının tutuklandığını ve çalışma kamplarında öldüğünü söylemeyerek, sadece ikisinin de savaşta yaşamını yitirdiğini belirttiler. Maryanna dönüp bu ziyarete baktığında,

11 MSP, dos. 3, op. 45, bel. 2, sat. 47.



Maryanna, Yosif ve Nelli Goldenştayn'la birlikte, Tiflis, 1960

German'lar ve Goldenştayn'lar arasında gerçeği ondan saklama yönünde bir mutabakat olması gerektiğini düşünüyor. Durum belki de öyleydi.* Anne babasının akıbetini bilen Georgiy de ondan gerçeği gizlemişti. Maryanna o sırada Leningrad Üniversitesi'nde bir fizik öğrencisi olan (ve daha sonra profesörlüğe kadar yükselen) kardeşinin suskunluğunu açıklamaya çalışırken, "Gerçek onun açısından sakıncalıydı," sonucuna varıyor. "Onun için tek önemli şey öğrenim görmek ve başarılı olmaktı."[12]

Maryanna Tiflis'teki Hafif Sanayi Enstitüsü'nde okudu ve daha sonra Gürcü başkentinde öğretmen olarak çalıştı. Anne babasının gerçek hikâyesini ancak 1986'da Arhangelsk'te babasının tablolarının yer aldığı bir sergiyi izlemeye davet edilince öğrendi; orada babasının eski arkadaşları ve meslektaşları ona her şeyi anlattı. Katı bir komünist aile ortamında yetişmiş olan ve geçmişte hep babasının savaşta bir asker olarak çarpışırken öldüğünü sanan Maryanna için, elli yaşına yaklaşırken aslında babasının bir "halk düşmanı" olarak kurşuna dizildiğini öğrenmek bir şok oldu. Ailesini etkilemediği yolundaki safça inançla daha önce görmezlikten geldiği Sovyetler Birliği'ndeki baskıların tarihine gözlerini açtı. "O insanlar (öz anne babam) için üzüldüm," diye aktarıyor:

> Onlara yakınlık duydum, böyle iyi ve yasalara saygılı insanların bu kadar haksızca nasıl sindirilmiş olabileceğini merak ettim. ... Bir türlü anlayamadım. Yani, bir suç işledikleri kuşkusu var idiyse, niçin bir soruşturma

12 MSP, dos. 3, op. 45, bel. 2, sat. 132, 166.

* Maryanna'nın o sırada on sekiz yaşında olan kuzeni Katya Bronştayn (eö German) bunu doğrulamıyor.

> yapılmamıştı? Niçin mahkemeler gereğince işlememişti? [Goldenştayn'lar tarafından] hiç eleştirisiz benimseyecek şekilde yetiştirildiğim Sovyet sistemini sorgulamaya başladım. ... Zamanla gerçek anne babamın değerlerini paylaştığının farkına vardım, her ne kadar üç yaşımdan beri onlardan ayrı olsam bile.[13]

Stalin'in ölümünden sonraki yıllar mahkûmların dönüşünün yanı sıra, birçoğu akrabalarından habersiz büyümüş olan on binlerce çocuğun yetimhanelerden ve diğer çocuk yurtlarından serbest bırakılmasına sahne oldu.

Nikolay Kovaç on altı yaşma vardığı 1953'te yetimhaneden çıkınca aile yaşamına dair hiçbir fikri yoktu. Kendisi daha bir yaşındayken çalışma kamplarında kurşuna dizilen anne babasını, farklı bir yetimhaneye gönderilmiş olan ablasını hiç hatırlamıyordu. Bir aileyle birlikte yaşamanın ne olduğunu ilk kez Bakir Topraklar Kampanyası'nın ilk hasadına yardımcı olmak üzere Komsomol tarafından Kazakistan'a gönderilince tattı. (Komsomol 1954 hasadı için 300 binden fazla kişiyi gönüllü olarak toplamıştı.) Traktör takımının liderlerinden olan yaşça büyük bir işçi Nikolay'a babaca bir ilgi duydu. Onu karısıyla ve üç çocuğuyla birlikte oturduğu evine aldı; hepsi onu evin eşit bir üyesi olarak kabul etti. "Basbayağı sıradan bir Rus ailesiydi," diye aktarıyor Nikolay. "Her üç çocuk küçüktü ve bana karşı düşkünlüğe varan bir sevgiyle doluydu. Onlarla oyunlar oynardım ve ben de onları severdim." Nikolay 1957'de ordu tarafından askere alınıncaya kadar on sekiz ay onlarla birlikte kaldı. "Eskiden ailenin ne demek olduğunu hiç bilmezdim," diyor.

> Ama o ailenin nasıl bir işleyişe dayandığını ve bütün ilişkilerin nasıl yürüdüğünü gözlemledim; bu benim için iyi bir tecrübe oldu. Daha sonraları çocukların aile ortamında yetişmesini açıklayan psikoloji kitapları okudum. Çocukken bir ailem yoktu ve herhangi bir aile yaşamını öğrenmeden yetişkin biri olup çıktım. Böyle harika insanlarla karşılaştığım için şanslıydım. Derken [1962'de] evlendim ve kendim bir aile yetiştirdim. Krasnoyarsk'taki tecrübe olmasa, bunu başaramazdım. ... Bana saygının ve sevginin önemini öğretti – her zaman birbirlerine yardımcı oluyorlardı, birbirlerini ve beni gözetiyorlardı. Bunu daha önce görmemiştim, yetimhanede kesinlikle böyle bir şey yoktu.[14]

13 MSP, dos. 3, op. 45, bel. 2, sat. 26–7, 89–90, 134.
14 MSP, dos. 3, op. 24, bel. 2, sat. 38.

Yelizaveta Perepeçenko 1946'da kendisini yetimhaneden almaya gelen babası hakkında hiçbir şey bilmiyordu. Babasının tutuklandığı 1935'te henüz bir bebekti; bir çalışma kampında ve sürgün olarak Kazakistan'da geçirdiği on yıl boyunca babasından hiç haber alınamamıştı. Bir çalışma kampında ölen annesinin hiç akrabası olmadığından, Yelizaveta'nın Alma-Ata'da jeolog olarak çalışan babasının yanına yerleşme dışında pek seçeneği yoktu. Büyük bir komünal evin başka birkaç aileyle paylaştıkları bodrum katında kalıyorlardı. Genç kızlığa daha yeni adım atan Yelizaveta, kampta yaşadığı şeylerle derinden örselenmiş, ketum ve geçimsiz bir kişi olan babası için bütün ev işlerini üstlendi. Ona alışmada ve onunla bir baba olarak ilişki kurmada özellikle güçlük çekti, çünkü daha önce erkeklerle hiç yakınlığı olmamıştı. (Kaldığı yetimhanedeki görevliler kadındı.) Çalışma kamplarından dönmüş birçok ebeveyn gibi, Yelizaveta'nın babası da katı ve denetimciydi. Nerede ve kiminle olacağını kesin olarak öğrenmeden, akşamları dışarıya çıkmasına izin vermiyordu. Her ikinin de iradesini dayatmaya çalışması nedeniyle, aralarında sıklıkla çatışmalar çıkıyordu. Yelizaveta şöyle bir olayı aktarıyor: "Bir keresinde tek lokma ekmek yemeyi bile reddettiğim için, masa başında karşılıklı birbirimize bakarak bir saatten fazla öylece oturduk. İkimiz de aynı ölçüde inatçıydık." Babası ona kendi geçmişinden, o da babasına yetimhanedeki yaşamından hiç söz etmiyordu. Bu şekilde karşılıklı yabancılaşmayla bir arada yaşadılar. Yelizaveta 1953'te Leningrad'a taşındı ve iş için MVD'ye başvurdu; babasının geçmişte bir "halk düşmanı" olarak tutuklandığından haberi yoktu. Kızının başvurusunu öğrenen baba hemen Leningrad'a giderek, onu işe olacak yetkililere kendi bozuk sicilini bildirdi. Ankette bu bilginin yer almamasından dolayı kızının cezalandırılabileceğinden korkmuştu. Onun ricası üzerine MVD Yelizaveta'ya babasının geçmişini anlatmamayı kabul etti. Yelizaveta tutuklama olayını ancak 1959'da öğrendi.[15]

Ebeveynlerinden ayrılık yıllarında çocuklar haliyle kafalarında annelerine ve babalarına ilişkin bir hayal kurdular. Bu hayaller onlara kavuşunca karşılaştıkları gerçeklikten çoğu kez epey farklıydı.

Galina Ştayn 1936'da babası Aleksandr Sagatski tutuklandığında sekiz yaşındaydı.* Leningradlı bir iktisat profesörü olan babasının başına gelenleri öğrenmeden büyüdü. Onun tutuklanışından sonra kütüphanedeki işinden atılan annesi, kocasıyla bütün bağlarını koparmış ve kızlık soyadına dönmüştü. Galina savaş sırasında annesiyle birlikte Sibirya'ya nakledilince, amansız biçimde bir baba ihtiyacı duymaya başladı. Bunu şöyle anlatıyor:

15 MSP, dos. 3, op. 35, bel. 2, sat. 40–54.

* Galina'ya annesinin adı verilmişti.

> Herkes "cephedeki baba"sından, babasının nasıl bir kahraman olduğundan ya da nasıl öldüğünden söz ediyordu. Bir eksiklik hissetmeye başladım. Benim bir babam yoktu. Kim olduğunu, nerede olduğunu ya da nasıl biri olduğunu bile bilmiyordum. Görünüşü hakkında hiçbir fikrim yoktu, çünkü annem onun bütün fotoğraflarını yok etmişti.

Galina babasının küçük kardeşinin izini bulmak umuduyla Leningrad'daki Adresler Bürosu'na dilekçe yazdı; ama Leningrad kuşatmasında öldüğü bildirildi. Babasını bulmaktan umudunu kesmişti ki, 1947'de tesadüfen izine denk geldi. O sırada Leningrad Üniversitesi'nde biyoloji okuyordu. Bir gün kütüphane kuyruğunda beklerken, bir öğrencinin Sagatskaya soyadını söylediğini duydu. Öğrenci Marksizm-Leninizm dersleri veren bir hocayı kastediyordu. Galina derslikler-den birinin dışında hocayı bekledi:

> İçeriden orta yaşlı ve çekici yüzlü bir kadın çıktı. Çok tedirgindim. Onu rahatsız ettiğim için defalarca özür diledikten sonra şunu sordum: "Acaba Aleksandr Pavloviç Sagatski'nin bir akrabası olabilir misiniz?" Bir an sessiz kaldı. Ardından "Sen Galina mısın?" dedi. Böylece babamın ilk karısı olduğunu öğrendim.[16]

Galina'nın babası Norilsk'teydi. Bir çalışma kampında on yıl cezaya çarptırılmış ve 1948'de tahliye olunca, beş yıllık bir sürgün için Gulag yerleşmelerinden birine gönderilmişti. Galina ona bir mektup yazdı ve adresi olarak Leningrad'daki ana postaneyi verdi. "Annemi endişelendirmek istemedim," diye açıklıyor bunu.

> Babamdan cevap gelip gelmediğini öğrenmek için her gün postaneye gidiyordum. Gidişlerim sonbaharda [1947] başlamıştı ve kışın hâlâ sürüyordu. Hiçbir cevap yoktu. Derken Nisan 1948'de postaneye son bir defa gitmeye ve hiçbir şey çıkmazsa bu işten vazgeçmeye karar verdim. Bu son ziyareti yaptığım için talihliydim. Bankoda bana şişkin dört zarf verdiler. Zarflar bir tür kaba kâğıttan elle yapılmıştı. Her birinin içinde açık mavi yazı kâğıdına yazılmış birer uzun mektup vardı.

İlk mektup duygu yüklüydü:

16 MSP, dos. 3, op. 39, bel. 2, sat. 27, 29.

4 Nisan 1948. Norilsk
Mektup No. 1
(Her üç mektubu aynı anda 6.IV'te gönderiyorum)

Sevgili kızım Galya!
Mektubun yüreğimi sevinçle doldurdu. ... Hayatının en büyük trajedilerinden biri sevdiğim çocuktan yıllarca ayrı kalmış olmaktır. Şöyle yazmışsın: "Mektubum hiç kuşkusuz bir sürpriz olacaktır, ama bununla birlikte hoş bir sürpriz olur umarım." Cevap veriyorum: 1. Bir sürpriz – evet; 2. Hoş – daha da fazlası – bir sevinç. Düşüncelerini kelimelere döküş tarzında bile, o güzel "bununla birlikte" ibaresinde kendimi görüyorum! Senin yerinde olsam tam aynı şeyleri yazardım. Sende kendi izlerimi görmek gülümsetiyor beni. ... İnan bana, Galya, seni yıllar önce kaybeden, ama seni sevmekten asla vazgeçmeyen babanı buldun.[17]

Mektuplar aracılığıyla Galina babasıyla yoğun bir ilişkiye girdi. Onu kitaplarda okumuş olduğu türden bir romantik kahraman olarak hayal etti: "Cesur adamlara, gözü pek bilimcilere, korkusuz kâşiflere ya da babam gibi aksiliklere rağmen ayakta kalabilen insanlara hayrandım. Hayatımda böyle insanlara hiç rastlamamıştım." İlk yazışmalarda babası ideal hayaline uyar gibiydi. Mektuplar tutkulu ve duygusal bakımdan çekiciydi; nasıl yaşadığına, neler okuduğuna ve son yıllarda görüşlerinin nasıl değiştiğine dair ayrıntılarla doluydu. Galina bu edebi kişiliğe tutuldu. "Zihnimde geçen bütün o yıllar boyunca özlemini çektiğim babamla ilgili bir fantezi vardı," diye belirtiyor.

İçimi dökebileceğim, kesinlikle her şeyi söyleyebileceğim ve beni her zaman dinleyecek, bana öğütlerde bulunacak vb. türden bir adam gibiydi. Benim için yeni bir yaşam başladı ve kendimi tamamen buna kaptırdım. Çekingen mizacıma ve genelde ağzı sıkı olmama karşın, sonuçta onun gibi duygusal bir kişi olduğumu sandım. Gerçek hayata kıyasla mektuplarda duygusal olmanın benim için daha kolay olduğunu elbette anlıyorum şimdi.[18]

Aleksandr 1956'da Galina'yı görmek üzere Leningrad'a gitti. Ama buluşma bir hayal kırıklığı oldu: Mektuplarda sağlamış oldukları bağlantıyı yüz yüze görüşmede aynen kuramadılar. Kısa bir süre önce Norilsk'teki sürgün hayatından

17 MSP, dos. 3, op. 39, bel. 3, sat. 1–5.
18 MSP, dos. 3, op. 39, bel. 2, sat. 31.



Aleksandr ve Galina, Leningrad, 1956

kurtulan Aleksandr, Parti tarafından aklanmıştı ve siyasal kariyerini canlandırma uğraşı içindeydi. Galina'ya göre, onunla ilgilenemeyecek kadar Parti'deki işleriyle meşguldü. "Bana artık ilgi duymadığı izlenimini edindim," diye belirtiyor.

> Beni beğenmediğini bile düşündüm. Bana bir keresinde "Tam bir şıllık gibi olmuşsun," dediğini hatırlıyorum Niçin öyle düşünüyordu? Mao Zedong'un şiirlerine ilgi göstermediğim için. Okumamı istediği bazı siyasal makaleleri okumadığım için. Benim siyasete merakım yoktu. Ama onun hayatı siyasetti.

Aleksandr 1956'da Lenin'in doğum yeri olan Volga kıyısındaki Ulyanovsk'a yerleşti. Üniversitede siyasal iktisat dersleri veriyor ve çeşitli dergilere bu konuda makaleler yazıyordu. "Babam Stalin'den nefret etmekle birlikte, hâlâ inançlı bir Leninist'ti," diye aktarıyor Galina. "Çektiği onca şeye rağmen, başka bir yol olmadığına inanmayı sürdürdü. Kendisi haksız davranışa maruz kalmıştı, ama Sovyet tarihi doğruydu." Aleksandr'ın hayata tutunması için çok gerekli olan komünist ideale bu sarsılmaz inancı, daha kuşkucu olan, ama siyasal tartışmaya girmeyi anlamsız bulan Galina'yla iletişime girmesinin önünde bir engel haline geldi. "İnanmış biriyle tartışmanın ne anlamı vardı? Görüşlerinde hepten katıydı. Hayatının merkezinde yer alan siyaset üzerinde sohbet edemeyeceğimiz bir konuya dönüştü." Galina 1958'de babasını görmek için Ulyanovsk'a gitti. Bu oraya ilk ve son gidişi oldu. İşleri konusunda karşılıklı bazı kibarca sorular sorma dışında pek konuşamadılar. Galina bir görev duygusuyla babasına 1960'ların başlarına kadar mektup yazmayı sürdürdü. Fakat şunu itiraf ediyor:

> Ona söyleyecek bir şeyim yoktu aslında. İlk yıllarda olduğu gibi ona gönlümü açma isteğini duymuyordum artık. Onun bana yazdığı mektuplar da aslında siyasal raporların pek ötesine geçmiyordu. Hepsi katıldığı Parti konferanslarıyla ya da okuduğu kitaplarla ilgiliydi. Mektuplarında kişisel hiçbir şey yoktu. Düşlerimdeki babamı yitirmiştim.[19]

2

Bulat Okudjava'nın *Düşlerimin Kızı* (1988) adlı "otobiyografik masalı" çalışma kamplarından dönen annesiyle ilk karşılaşmasını anlatır. Geleceğin şairi ve güftecisi 1937'de, Gürcü asıllı bir komünist yetkili olan babasının tutuklanmasının ardından annesi tutuklandığında ve Karaganda çalışma kamplarında on yıl cezaya çarptırıldığında henüz on iki yaşındaydı. Moskova'da anneannesi tarafından büyütüldü, daha sonra babasının Tiflis'teki ailesinin yanına yerleşti. On yedi yaşına girdiği 1941'de, liseden mezun olmasına az bir süre kala gönüllü olarak orduya yazıldı. 1945'te terhis olunca Tiflis Üniversitesi'ne girdi. Gulag'da toplam on sekiz yıl geçiren annesi kamplardan 1955'te döndü.

Okudjava *Düşlerimin Kızı*'nda onun döndüğü geceyi tekrar yaşar. Anlatıcı arkadaşıyla birlikte tek odalı bir dairede kalan bir öğrenci, "masum bir delikanlı"dır. Âşık olduğu için mutludur. Hayatındaki tek üzüntü kaynağı annesinin yokluğudur. Onun "iri kahverengi badem gözleri"yle gençliğinde çektirdiği bir fotoğrafını hep yanında taşır; yumuşacık gülüşü ve ince sesi hiç aklından çıkmaz. Bir gün bir telgraf gelir: "501'i karşıla. Annen." Delikanlı istasyona giderken tekrar buluşmalarını mutlu ve yalın bir olay gibi hayal eder:

> Onu karşılıyorum. Evde sofraya oturuyoruz. İkimiz yalnızız. O bana hayatını anlatıyor, ben ona kendi hayatımı. Bu işte kusuru olanların güdülerini tahlil etmiyoruz ya da anlamaya çalışmıyoruz. Her ne olduysa artık geride kalmış ve şimdi yeniden birlikteyiz. ... Ardından biraz rahatlayıp içi açılsın diye onu sinemaya götürüyorum.

Fakat olaylar farklı gelişir. Özel trenin, yani mahkûmları taşıyan 501'in varışında birkaç sefer rötar olur. Delikanlı gece yarısı treni karşılamaya gittiğinde, bir saat önce geldiğini öğrenir. Annesini evine doğru yürürken yolda bulur. Kucaklaşırlar ve sessizce birlikte eve yürürler. İçeri girdiklerinde annesi mutfak masa-

19 MSP, dos. 3, op. 39, bel. 2, sat. 36, 47, 52, 54.

sında oturur ve sürekli sigara içer. Genç adam onun gözlerinin içine baktığında, "iri kahverengi badem gözleri" değil, başka bir şeyi görür:

> Gözleri soğuk ve kuytuydu. Bana bakıyordu, ama beni görmüyordu. Yüzü donuktu, taşlaşmış gibiydi, dudakları hafif aralıktı, güneşten yanmış ellerini cılızca dizlerinde tutuyordu. Tek bir söz etmiyordu.

Kadın bir türlü sohbete giremez. Oğlunun söylediği şeyleri anlamaz. Bir şey yemek isteyip istemediğini soran oğluna "Ne?" der ve soru tekrarlanınca "Ben mi?" diye karşılık verir. Oğluna hayatı hakkında hiçbir şey sormaz. Birbirinden kopuk kelimeleri, kaldığı kampın yakınındaki yerlerin adlarını mırıldanır sadece. Oğlunun oda arkadaşından ürker; onun da kamplardan mı geldiğini sorar, ayrıca bir muhbir olabileceğinden kuşku duyar. Evden çıkmaktan korkar. Oğlu onu çekiştirerek sinemaya götürdüğünde, birkaç dakika sonra, daha film başlamadan çıkar.[20]

İnsanlar çalışma kamplarından bedenen ve manen çökmüş olarak döndü. Gulag'ta birkaç yıl kalmak bir kişiyi vaktinden önce yaşlandırmaya yeterliydi. Bazı mahkûmlar o kadar yaşlanmışlardı ki, eve döndüklerinde akrabalarınca zar zor tanınabildiler. İvan Uglitskih Kolima'dan serbest bırakılıp Çerdin'e döndüğünde otuz üç yaşındaydı. Bir mülakatta eve gelişini şöyle aktarıyor:

> Kasım 1953'te döndüm. Ailemi on üç yıldan beri görmemiştim. Küçük kardeşim eski evimizde kalıyordu. Gittiğimde orada değildi, biraz saman almaya gitmişti ve karısı beni tanımıyordu. Oturup biraz çay içtikten sonra, bana bakıp kocasına benzediğimi söyleyince, kardeşi olduğumu belirttim, ama geldiğinde ona hemen söylememesini tembih ettim. Ona sürpriz yapmak istiyordum. Kardeşim geldi, sırtındaki samanı ambara koydu ve bize katılmak üzere yanımıza geldi. ... Konuklar olduğunu anladı – masanın üstünde semaver ve bir şişe votka duruyordu. ... Karısı "Bu adamın kim olduğunu biliyor musun?" diye sorunca, "Yo, kimmiş? Yoldan geçen yaşlı bir adam mı?"dedi. Ardından bana dönüp, "Nereye gidiyorsun, ihtiyar?" diye sordu. Beni hiç tanıyamamıştı. Öylece oturup çay içtik... [*İvan kendini tutamayıp ağlıyor ve mülakatı sona erdiriyor*].[21]

20 B. Okudjava, "Devuşka moyey meçti", *İzbrannye proizvedeniya v dvuh tomah* (Moskova, 1989), c. 2, s. 283–94.

21 MP, dos. 4, op. 10, bel. 2, sat. 9, 28.



Fruza Martinelli, 1956

İnsanlar kamplardan bedensel sakatlıklarla ve kronik hastalıklarla döndüler. 1937'de tutuklanmadan önce Dallag Gulag kompleksinin müdürünün karısı olan Fruza Martinelli, Kazakistan çalışma kamplarından Moskova'ya döndüğünde yatalak haldeydi. Çalışma kamplarında işkence görmüş ve ağır dayaklar yemişti; vücudu yara izleriyle kaplıydı. Kızı Yelena'nın bu dayaklardan hiç haberi olmadı, ta ki annesinin öldüğü 1960'ta doktorlar yara izleri ve çürükler konusunda onu sorguya çekinceye kadar. "Böyle hasar görmüş bir vücudu hiç görmediklerini söylediler," diye hatırlıyor Yelena. "Kalbi bile dayak sonucunda yerinden oynamıştı."

> "Anneniz bir çalışma kampında mıydı?" diye sordular. Annemin böyle bir halde nasıl hayatta kalabildiğine akılları ermiyordu. Annemin kamptan dönüşünde niçin o kadar kaba ve acımasız olduğunu ancak o zaman anlayabildim. Öfke nöbetlerinde her zaman küfürler savurur, bizlere vurur ve eşyaları kırardı. Ona kampta dövülüp dövülmediğini sorduğumda, konuşmaktan kaçınırdı. "İnsanın konuşamayacağı şeyler vardır," der dururdu. Zamanla ben de ona hiç sormaz oldum.

Yelena çalışma kampından dönüşünden sonra bağnazlık derecesinde dindarlaşan ve delilik belirtileri gösteren annesiyle birlikte yaşamakta gittikçe güçlük çekti. Fruza onun 1953'te özürlü doğan oğluna karşı çok sertti. Oyuncaklarını kırıyordu ve tatlılarını çalarak başka yiyeceklerle birlikte yatağına saklıyordu. Davranışlarıyla başa çıkamayan Yelena 1958'de Leningrad'a taşındı.[22]

Gertrud Yelson-Grodzianskaya ALZhIR çalışma kampındaki annesini kafasında "uzak diyarda yaşayan iyi ve güzel bir kadın" olarak tasarlamıştı. Gönderdiği mektuplardan ve hayvan resimlerinin bulunduğu nakışlı havlu gibi bizzat eliyle onun için yaptığı ufak tefek hediyelerden hareketle kurduğu bir hayaldi bu. Gertrud on dört yaşındayken, annesi çalışma kampından serbest bırakıldı ve Moskova'nın 100 kilometre çevresindeki yasak alanın dışına yerleşmesine izin verildi. Vladimir yakınında tarım uzmanı olarak iş bulduğu bir kolektif çiftlikte kalmayı seçti. ALZhIR'den Vladimir'e gitmek için bindiği tren, kızının am-

22 MM, dos. 12, op. 29, bel. 2, sat. 20.

casının yanında kaldığı Moskova'dan geçecekti. Gertrud onu karşılamak için istasyona gitti:

> Birdenbire trenden bir kadın indi. Koyun postundan bir elbise içindeydi, elinde kontrplak bir bavul ve sırtında bir çanta vardı. Başı tıraşlıydı. Korkunç kötü kokuyordu. Bir haftadan beri yoldaydı. Onu eve götürdüğümüzde, benden yıkanmasına yardımcı olmam istendi. ... Mutfak ocağı üstünde su ısıttım ve soyunmasına yardım ettim. Koku dayanılır gibi değildi. Gerçek bir şoktu bu. Vücudunun her tarafında bitler kaynıyordu ve elbiselerinde hamamböcekleri dolaşıyordu. İğrendim. O kadını annem olarak değil, başka birisi olarak gördüm.[23]

Esfir Slavina ALZhIR çalışma kampından 1943'te serbest bırakıldı. Leningrad'a ve Sovyetler Birliği'nin diğer büyük kentlerine gitmesi yasaklanmıştı. Novosibirsk'te öğretmen olarak görev yapan kızı imdadına yetişti ve birlikte oturmak üzere okuldaki boş bir odayı ayarladı. İda annesinin o sıradaki görünüşünü şöyle aktarıyor:

> Çok zayıftı, Kazakistan güneşi altında yandığından esmerleşmişti ve yüzünde sıtma geçirmiş olmanın bütün belirtileri vardı. Eski yapısından eser yoktu. Tanıdığım annem değildi. Hastaydı, güçlükle hareket edebiliyordu ve her iş için bana muhtaçtı.

Esfir 1944'te Moskova'da araştırma uzmanı olan ve onunla birlikte kalması için izin alan oğlunun yanına gitti. Novosibirsk'te bir öğretmenle evlenen İda 1945'te Leningrad'a döndü ve beş ailenin daha kaldığı bir komünal daireye yerleşti. Esfir onun yeni doğan ve sıklıkla hasta düşen oğlunun bakımına yardımcı olmak amacıyla kaçak olarak kızıyla birlikte oturmaya başladı. Leningrad'da kalma izni olmadığından, 1949'da pasaport hükümlerine aykırı davranma gerekçesiyle yeniden tutuklandı ve 110 kilometre güneydoğudaki Malaya Vişera kasabasına sürüldü. Orada feci koşullar altında yaşadı. Tek başına kendisini idare edecek durumda değildi, işi yoktu ve onu bir "siyasal" mahkûm olduğu için "faşist" gibi gören yerel sakinlerce sürekli taciz ediliyordu. Malaya Vişera'ya varışından altı ay sonra bu sefer "anti-sosyal unsur" olduğu gerekçesiyle bir daha tutuklanıp Batı Sibirya'daki Şadrinsk'e sürüldü. Bu kasabanın varoşlarında en ucuz kiralık odaların birinde kaldı. Bir işte çalışmadığından, geçimini İda'nın her ay gönderdiği parayla sağ-

23 MSP, dos. 3, op. 38, bel. 2, sat. 19, 36.



Solda: Esfir ve İda 1938'de. Sağda: Esfir 1961'de.

layabildi. Nihayet 1951'de Leningrad'a dönmesine izin verildi. Bakımını üstlenen İda, "Tamamen çökmüştü," diyerek durumunu şöyle anlatıyor:

> Neredeyse sürekli suskundu. Konuşmaktan korkuyordu ve yalnız fısıltıyla konuşuyordu. Ağzından kerpetenle söz almak gerekiyordu: Bir şeyi söyler söylemez hemen bundan pişmanlık duyuyordu. Bana kamp hakkında asla bir şey anlatmadı. İçini dökmesini sağlamaya çalıştım, kardeşim de çok uğraştı, ama bir yararı olmadı. Evden dışarı çıkmaya korkuyordu. Sokaktayken bir polis gördüğünde koşup bir binanın girişine saklanıyordu ve polis gözden kayboluncaya kadar oradan çıkmıyordu. Bu durum karakterine tamamen tersti; eskiden hep güçlüydü ve kendinden emindi. Kamptan eve farklı bir kişi olarak geldi. Güveni yok olmuştu, aynı şekilde sağlığı da; dönüşünü izleyen ilk üç yılda iki inme geçirdi. Canlılığını ve sokulganlığını büsbütün yitirmişti. Kimseyi görmek istemiyordu. Son yıllarını yatağa bağlanmış olarak geçirdi.[24]

ALZhIR kampı Zinayda Buşuyeva üzerinde farklı bir etki yarattı. Serbest bırakıldığında on yaşında olan kızı Angelina'ya göre, soğuk ve katı birine dönüşmüştü. Geçmişi hakkında konuşmaktan hoşlanmıyordu. Duygusal bakımdan içine kapanıktı. "Onunla birlikte yaşamak çok zordu," diye anlatıyor Angelina.

> Sürekli suskundu. Bizimle düşünceleri ya da duyguları üzerine asla konuşmuyordu. Bu yüzden ona çıkışıyordum. Konuşmasını istiyordum. Ama

24 SFA, İ. Slavina, "Tonenkiy nerv istoriy", metin, s. 17; İda Slavina'yla mülakat, Köln, Haziran 2003.

> belki de çektiği onca şeyden bizi korumak istiyordu. ... Bize karşı her zaman çok mesafeliydi. Asla sevecenlik göstermiyor, saçımızı okşamıyor ya da bizi kucaklamıyordu. Ona göre annelik görevi karnımızı doyurmamızı, okula gitmemizi ve bedenen sağlıklı kalmamızı sağlamaktan ibaretti – hepsi bu kadardı. Bize manevi ya da duygusal bakımdan hiçbir şey vermedi. İşin doğrusu, kamptan sonra bize verecek hiçbir şeyi kalmamıştı.

Angelina annesinin duygusal katılığını geride bıraktığı çocuklarını düşünecek zaman bulmamak için özellikle kol gücünü gerektiren ağır işleri istediği çalışma kampına bağlıyor. Dışa kapanmak onun için hayata tutunmanın bir mekanizması haline gelmişti ve daha sonra dönüş sorunlarıyla başa çıkmanın bir aracı olarak sürdü. Aynı içgüdü takıntılı yemek yiyişinde de kendisini dışa vurmaktaydı: Yanında sürekli ekmek parçaları taşıma, sağa sola yiyecek yığma ve geceleri uyanıp bir şeyler atıştırma alışkanlığı vardı; çünkü açlık hissini yaşamaktan korkuyordu.[25]

Liyuba Babitskaya ALZhIR çalışma kampından Moskova'ya 1947'de döndü. Aslında oturmasının yasak olduğu başkente kaçak olarak gidiş sebebi iş bulmak, akrabalarla ve dostlarla görüşmek içindi. Daha önce onu kendisine dönmeye razı etmek için çok uğraşan ilk kocası film yapımcısı Anatoli Golovniya, genç bir yapım asistanı (ve muhtemelen bir NKVD ajanı) olan Tatyana Lobova'yla gönül ilişkisine girmişti. Tatyana onu fena halde etki altına alarak bütün akrabalarından, en çok da aralarındaki ilişkiyi bir ihanet olarak gören kızı Oksana'dan uzaklaştırmıştı. Moskova'daki eski dostlarının çoğu bedenen çökmüş ve sinema yıldızı havası tamamen kaybolmuş Liyuba'dan kaçındı. "İnsanlar Golovniya'nın eski karısı, kurşuna dizilen Babitski'nin dul eşi olduğunu anlar anlamaz, onunla karşılaşmamak için yollarını değiştiriyorlardı," diye hatırlıyor Oksana. Liyuba'nın yardımına koşan tek kişi aktris Liyubov Orlova oldu. Bu eski arkadaşı belki de bir suçluluk duygusuyla böyle davrandı; çünkü NKVD'yle yakın bağları olan sinema yönetmeni kocası Grigoriy Aleksandrov geçmişte Babitski'nin tutuklanmasına yol açan Mejrabpomfilm stüdyolarına yönelik suçlamaların ardındaki kişiydi. Orlova evine aldığı Liyuba'ya jeoloji bakan yardımcısı olan Mihail Gureviç'le irtibata geçmeyi önerdi; Moskova'da kalmak için izin almasına ve bir iş bulmasına onun yardımcı olabileceğini belirtti. "Hayatı boyunca sana âşıktı," diye açıklayan Orlova, Gureviç'e telefon açtı ve ahizeyi Liyuba'ya uzattı. Gureviç ona nerede olduğunu sorduktan sonra şöyle dedi: "Beni bekle, şimdi geliyorum. Evleneceğiz." Bu evlilik sayesinde Liyuba Moskova'da oturma ve çalışma hakkı elde ederken, Gureviç görevinden alındı.

25 MP, dos. 4, op. 2, bel. 2, sat. 23–4, 43–5.



Liyuba kamptan dönüşünden sonra, Moskova, 1947

Liyuba 1938'de tutuklandığında, kızı Oksana on bir yaşındaydı; tam dokuz yıl sonra döndüğünde ise, kızı artık evli ve çocuk sahibi bir kadındı. "İkimizin arasındaki ilişkiler çok sıkıntılıydı," diye belirtiyor Oksana. "Aramızdaki bağda bir şey kopmuştu – hepsi yabancılaşma duygusuyla iç içe geçmiş o kadar çok acı, sevgi ve kıskançlık vardı ki, bir yandan yakınlaşma, birbirimizi anlama özlemini çekerken, diğer yandan iletişime girecek kelimeleri bulmada acizdik." Liyuba kızının hayatını kontrol altına almaya kalkıştı. 1948'de bir Amerikalı diplomatla ilişkiye girmesi üzerine korkuya kapıldı ve ayrılmaması halinde bir yabancıyla irtibat kurduğu gerekçesiyle MVD'ye ihbarda bulunacağı tehdidini savurdu. Oksana'nın Odessa'lı bir Alman-Yahudi ailesinden gelen deniz subayı kocası Albert Rihter zaten "casusluk" gerekçesiyle tutuklanıp Magadan'da on yıl cezaya çarptırılmıştı; bu yüzden ihbar büyük olasılıkla kızının tutuklanmasına yol açacaktı. Sonunda Liyuba kocası Gureviç'in bağlantıları sayesinde Oksana'yı bir jeolojik keşif seferinde asistan olarak Sibirya'ya göndererek ilişkiye son verdi.

Liyuba kamplardan farklı bir kişilikle döndü: Geçmişte bir anne olarak gösterdiği sıcaklık ve sevecenlik gitmiş ve bunun yerini yeni bir haşinlik ve duyarsızlık almıştı. Torunlarına hiç sevgi göstermedi. Düşüp bir taraflarını incittiklerinde, ayağa kalkmalarını ve ağlamayı kesmelerini, çünkü onları incitecek, "gerçekten ağlatacak daha beter" şeyler olduğunu söylerdi. Liyuba kampların âdetlerini de eve getirdi. Yemek söz konusu olduğunda bencil ve hatta açgözlüydü; bazen zalimliğe ve şiddete varacak ölçüde asabiydi; duygusal bakımdan herkese kapalıydı. "Onu tekrar almaya gelmeleri ihtimaline karşı, yatağının altında kışlık elbiselerle ve kuru yiyeceklerle tıka basa dolu bir valiz tutardı," diye hatırlıyor torunu. "Geceleyin telefon ve kapı zili çaldığında dehşete düşerdi ve sokakta polisleri görünce ürkerdi." Bu kamp izleri karakterinde hep kaldı. Liyuba 1983'te ölümünden hemen önce son defterine, "Kamplardan serbest bırakılan bir kişi özgürlükten korkar," diye yazacaktı. "Bir kere derin yara aldınız mı, artık ilelebet kolayca incinirsiniz."[26]

26 GFA, Anatoli'den Liyuba Golovniya'ya mektup, 5 Aralık 1940; O. Golovniya, "Predislovye k pismam", metin, s. 70; L. Golovniya-Babitskaya, "Predsmertnye zapiski", metin, s. 4; A. Baçinskiy, "Jizn, liyubov i smert" Anatoliya Golovni", *Stolitsa S*, 17 Ocak 1997; Yevgeniya Golovniya'yla mülakat, Moskova, Temmuz 2004.

Birçok insan kamplardan sinirsel alışkanlıklarla ve saplantılarla geldi. Yelena Çerkesova evde yürürken adımlarını sayardı. Temnikovski kamplarında randımanını azami düzeye çıkarmanın ve her türlü gereksiz efordan kaçınmanın bir yolu olarak edindiği bir alışkanlıktı bu. Kamplara gönderilmeden önce hiç çalışmamış biri olduğundan, oradaki çalışma düzeniyle bitkin düştü ve açlığın eşiğine kadar vardı. Özellikle Gulag mahkûmlarının iş kotalarının yükseltildiği savaş yıllarında çoğu kez kotasına ulaşamadı ve bu daha az ekmek almasına yol açtı. Enerjisini tasarruflu kullanmak için kendisini adımlarını asgari bir düzeyde tutmaya alıştırdı. Çalışma kamplarından eve benzer bir saplantıyı getirenlerden biri Aleksandra Fillipova'ydı. İnsanların ona ait yiyecekleri çaldığı konusunda bir paranoyası vardı. Kızıyla beraber bir komünal dairede kalırken, ufak tefek yiyecek parçalarını odadaki zulalara saklar ve daha sonra yemeyi unuturdu. Yiyeceği arayıp bulamadığı zaman, kızını ya da diğer komşuları almakla suçlardı. Kızıyla ilişkileri o kadar bozuldu ki, Aleksandra onu başka bir yere taşınmak zorunda bıraktı.[27]

Mihail Nikolayev bir çocuk yurdunda büyümüştü. Anne babasının kim olduğunu bilmiyordu. Gençliğini Kızıl Ordu'da ve ardından on beş yılını çeşitli çalışma kamplarında geçirdi. Bulunduğu her kurumda yiyecek konusunda bir didişme, en dolu tabağı ya da bardağı ele geçirme yönünde sürekli bir kavga vardı; bu yüzden başkasını düşünmeksizin elinden geldiğince her şeyi kapmayı öğrenmişti. Otuz altı yaşında çalışma kampından serbest bırakıldığında, normal bir aile evinde nasıl davranılması gerektiğine dair hiç fikri yoktu. İriyarı, gür sakallı ve yakışıklı Mihail'e gönlünü kaptırıp onunla evlenen Viktoriya Şvaytser'in aktardığına göre, Moskova edebiyat çevrelerinde ona takılan isim "Mars'tan gelen yaban adam"dı. Viktoriya onu ilk kez ailesiyle tanıştırdığında, sofra görgüsü karşısında şoka uğramıştı. Diğerlerine bırakmamacasına masadaki yemeği nasıl rahatça tabağına doldurabildiğini bir türlü anlayamadı. Uzun bir süre hiçbir şey söylemedi, ama bir gün sonunda sabrı taştı ve ailede âdet olduğu üzere son portakalı çocuklara bırakmak yerine kaptığı için onu azarladı. "Mihail 'Bilmiyordum, hiç kimse bana bunu öğretmedi, daha önce niye açıklamadın?' karşılığını verdi," diye belirtiyor Viktoriya. "Açgözlü değildi, ama kendisinin de söylediği gibi, eli sıkıydı." Hatta bencilliğe vardığı söylenebilecek bu durum yetişme tarzının sonucuydu. Mülakatta anlattığına göre, Viktoriya aslında tanımadığı bir adama âşık olduğunu bu noktada kavradı. "Ona yeniden âşık olmayı öğrenmek zorundaydım; ancak bu sefer gerçek Mişa'yı, yetimhane çıkışlı delikanlıyı tanımalıydım ki, onun gereğince anlayayım ve normal bir yaşama alışmasını sağlayayım."[28]

27 MSP, dos. 3, op. 46, bel. 3, sat. 43; MM, dos. 12, op. 29, bel. 2, sat. 34–5.
28 M. Nikolayev, *Detdom* (New York, 1985), s. 96; Viktoriya Şvaytser'le mülakatlar, Moskova, Temmuz 2004; Amherst, Kasım 2006.

Çalışma kamplarından dönen insanların akrabalarla ilişkileri canlandırmaları çoğu kez bir hayli zordu. Yıllarca Gulag'da kaldıktan sonra, ne tür bir "normal aile yaşamı"nı sürdürmeyi umabilirlerdi ki? O insanlara uygun psikolojik danışmanlık ya da psikanaliz yoktu, bedensel ve davranışsal bozukluklara yardım olanağı yoktu, yaşadıkları travmaların kavranması bile söz konusu değildi. Öte yandan, dönenler de aradan geçen yıllarda ailelerin yaşadığı gerginliği ya da dehşeti anlamaktan çoğu kez uzaktı. Her iki taraftaki insanlar – kamplardan dönenler ve evlerde kalanlar – gözden çıkarılmış ve uzak tutulmuş olma duygusu içindeydi.

Kamplardan sağ kurtulanlar "öbür tarafta" başlarından geçen şeyleri konuşmakta çeşitli sebeplerle güçlük çektiler ve ailelerine karşı içe kapandılar. Bazılarının konuşmaktan çekinmesinin sebebi ceza korkusuydu. (Tahliyeler sırasında mahkûmlara başlarından geçenleri alenen görüşme konusu yapmamaları tembih edilirdi ve birçoğu bu yüzden özel ortamlarda da geçmişlerini konuşmaktan ürkerdi.) Diğerlerinin akrabalarına bir şey anlatmamalarının ardında onlara sıkıntı vermekten kaçınma ya da çekilen acıları anlayamamalarından korkma tavrı vardı. Anne babaların çocukları karşısındaki çekingenlikleri özellikle Sovyet sisteminden soğumalarına ya da resmî makamlarla başlarının derde girmesine yol açabilecek bir şey söylemek istememelerinden dolayıydı.

Konuşmanın olağan hale geldiği aileler içinde bile, anne babalar çocuklarına söyleyecekleri şeyler konusunda temkinli davrandılar. Kolima'dan dönen Olga Adamova-Sliyuzberg kendi yokluğunda oğlunun aktif bir Komsomol üyesi olarak yetiştiğini ve bağnazlık derecesinde Stalin'e bağlı olduğunu gördü. Bir gün akşam sofrasında Stalin'in hastalığına ilişkin haberin doğru olup olmadığını sordu:

> Hiç kimse bilmiyordu, ama oğlum anlamlı bir vurgulamayla şu cevabı verdi: "Hasta olup olmadığından haberim yok, ama eğer hastaysa ve ona canımı vermem gerekirse, bunu seve seve yaparım." Bunun bana yönelik bir ders ve uyarı olduğunu anladım ve dilimi tuttum.[29]

Adamova-Sliyuzberg çalışma kamplarında yaşadığı şeylerle rejime karşı kuşkucu bir tavra girmişti, ama oğlunun kendi başından geçenleri anlamasını istese bile, bunu söyleyemeyeceğini biliyordu. Bu duyguyu şöyle anlatıyor:

29 O. Adamova-Sliyuzberg, *Put* (Moskova, 2002), s. 153.

> Ona "öbür tarafta" neyi kavradığımı anlatmaktan çekiniyordum. Ülkemizde epeyce şeyin ters gittiğine ve idolü Stalin'in kusursuzluktan uzak olduğuna onu ikna etmeyi muhtemelen başarırdım, ama oğlum henüz on yedi yaşındaydı. Ona her şeyi açıklamam ve bana katılmasını sağlamam halinde, Stalin'in adını alkışlayamayacak, Stalin'e mektuplar yazamayacak, sınıfta ülkemizin doğru yolda olduğunu kasılarak söyleyemeyecek duruma düşerdi. Ve de o zaman ölmüş olurdu. Belki ikili bir yaşam sürdürme yolunu bulurdu. Ama ona bunu çektiremezdim. Onunla açıkça konuşmaktan çekiniyordum. Ama bir şekilde zamanla onun dostluğunu kazandım. Ağzımdan çıkacak söze dikkat kesilir oldu. Birkaç ay sonra bana şunu söyledi: "Anneciğim, seni seviyorum."[30]

Karşıt yöndeki dinamik daha yaygındı. 1930'ların Bolşevik ideallerine bağlı kalan anne babalar çalışma kamplarından eve döndüklerinde, sansürün tedricen gevşemesini ve Stalin döneminin Sovyet medyasında yeniden değerlendirilmesini getiren Kruşçev çözülmesinin görece liberal ortamında çocuklarının farklı fikirler ve tutumlar edindiklerini gördüler çoğu kez. Özel konut bloklarının inşa edildiği, tüketim mallarının daha fazla bulunabildiği ve Batı'dan yeni teknolojilerin, modaların, sanatın ve müziğin ithal edildiği Kruşçev yıllarındaki ekonomik canlanmanın etkisiyle gençler siyasetten uzaklaştı ve kişisel mutluluk peşinde koşmaya yöneldi. Ancak bu gelişme rejimin özel alan üzerindeki denetiminin gevşediği her evrede komünistlerce dile getirilen korkuyu, yani bireyci eğilimlerin gençlik kesimindeki sosyal aktivizmi, kolektivizmi ve diğer Sovyet değerlerini bozacağı yönündeki korkuyu kaçınılmaz olarak doğurdu. Böylece Sovyet gençliğinin Komsomol'a katılması ve ayrıca Bakir Topraklar Kampanyası gibi kolektif projelerde "gönüllü" olarak yer alması için yeni çağrılar yapılmaya başladı.[31]

Potma çalışma kamplarından dönen Marya İlina'nın karşısına kızı Marina'yla bu tür bir kuşak uçurumu çıktı. Geçmişte Kiev'de büyük bir tekstil fabrikasının müdürü olan Marya, kentin Parti şefi olan kocasının tutuklanıp kurşuna dizildiği 1937'de tutuklanmıştı. 1945'te serbest bırakılınca, iki yaşından beri görmediği ve artık on yaşına varmış olan kızı Marya'yı bir Ukrayna yetimhanesinde buldu. Anne kız sonraki on iki yıl boyunca önce Çerkesya'da ve ardından

30 Ibid. s. 154–5.

31 Bu konuda *bak.* D. Field, "Communist Morality and Meanings of Private Life in Post-Stalinist Russia, 1953–64" (doktora tezi, Michigan Üniversitesi, 1996). Gençlik kültürü için *bak.* J. Fürst, "The Importance of Being Stylish: Youth, Culture and Identity in Late Stalinism", aynı yazar (ed.), *Late Stalinist Russia: Society between Reconstruction and Reinvention* (Londra, 2006), s. 209–30.

Moskova'da birlikte yaşadılar. 1958'de Kiev'e taşınan Marya'nın 1964'teki ölümüne kadar her bayramda birbirilerini gördüler. Ancak aralarındaki ilişki sıkıntılıydı. İtibarının geri verilmesiyle 1956'da Parti'ye yeniden katılan ve Parti davasının aktif bir propagandacısı haline gelen Marya, kızının yaşam tarzına yön vermek ve tutuklanışından önceki gençlik gibi örnek bir komünist olmasını sağlamak istiyordu. Kızının ifadesiyle, "onu ve babamı gençliklerinde ayakta tutan komünist ideallere inanmaya ihtiyacı vardı; aksi halde yaptığı fedakârlıklar katlanılmaz ölçüde ağır gelecekti."

Marya kendisini tamamen kızının siyasal eğitimine verdi. Ona komünist fikirleri ve tutumları aşılamak için Sovyet ve Rus klasiklerinin karışımından oluşan bir okuma programı hazırladı. Örneğin, Tolstoy'un *Anna Karenina*'sı kötüydü; çünkü Anna bencildi ve "bir kadın için asıl önemli şey aşk değil, yoldaşlık ve topluma karşı ödevdi."

> Güçlü ve kararlı, mert ve cesur olmamı, aktif bir Öncü ve Komsomol üyesi olmamı isterdi. ... Tıpkı Sovyet edebiyatının kahramanları gibi kendi irademe sahip olmamı, içimdeki olumsuz yanların üstesinden gelmemi, kendimi sürekli geliştirmemi isterdi. Anneme göre en önemli şey kişinin kendi iradesine sahip olmasıydı. ... Bana her zaman anlatılan ise yapmak istemediğim şeyler yapmak zorunda olduğumdu.

Marya kızının her işine karıştı. Edebiyat öğrenimi görüp öğretmen olmak istemesine aldırmayarak, onu itibarlı Moskova Elektrik Mühendisliği Enstitüsü'nde okumaya zorladı. Marina Komsomol'a katıldı ve enstitüdeki Komsomol komitesinin başkanı oldu. Mühendislik diploması aldıktan sonra, Moskova'daki bir araştırma enstitüsünde çalıştı. Marya onun Parti'ye üye olmasını istiyordu ve çalıştığı fabrikanın Parti sekreterinden büyük uğraşlarla gelmesini sağladığı daveti kabul etmesi için yalvardı. Ama Marina'nın artık farklı fikirleri vardı. Birçok arkadaşı gibi, Kruşçev çözülmesinin getirdiği liberal ortamın heyecanına kapıldı. Kendine güvenen ve bağımsız düşünceli biri olarak, siyasete karşı gittikçe kuşkucu bir tutuma girdi. Parti'ye katılmanın kendisine aşırı yük getireceği, kamusal alandaki çalışmalar için harcamaya hazır olduğundan çok daha fazla çabayı gerektireceği kanısındaydı. Enstitünün üçüncü sınıfındayken evlendiği yeni kocası İgor'un etkisi bu fikirleri pekiştirdi. Sovyet sistemine karşı eleştirel tavır takınan İgor sık sık Marya'yla tartışmaktaydı. Ama Marina onların siyasal tartışmalarına ilgisizdi. Parti'yi ve siyaseti reddetmesi ailesinin başına gelen trajedinin sebepleri üzerine derinlemesine düşünmesi yüzünden değildi; ak-

sine, geçmişi unutmak ve "mutlu bir hayat"a başlamak istemesinden dolayıydı. Asıl ilgi alanları müzik ve sinema, dans ve arkadaşlarıyla eğlenmekti. Bir mühendis olarak iyi aylık alan ve onun işi bırakıp evinde oturması düşünü kuran İgor bu ilgi alanlarına yönelmesini teşvik etti. Marina'nın kişisel görünümüne gösterdiği itina, komünist inançları ve Sparta tutumları böyle "küçük burjuva" sapmalara yer vermeyen annesi için sürekli bir hoşnutsuzluk kaynağıydı. Marya her zaman düzgün ve tertipliydi. İyi bir endamı vardı. Ama çalışma kamplarından döndükten sonra, asla güzel görünümünden yararlanma yoluna gitmediği gibi, nasıl göründüğünü de pek umursamadı. Düşük gelirinden dolayı giyime ya da kozmetiğe fazla para harcayacak maddi gücü yoktu. Ama kızına göre, böyle şeylere ilgisizliğinin başka bir sebebi vardı: Kamplarda yaşadığı olayların yarattığı derin bunalım hali 1955'te oğlu Vladimir'in Gulag'da öldüğünü öğrenmesiyle daha da ağırlaştı. Marina onun "başından geçen onca şeyden sonra" düştüğü durumu şöyle anlatıyor:

> Kendisini salıp bıraktı. Asla aynada kendisine bakmaz, ... parfüm sürmez ya da makyaj yapmazdı. ... Sadece bir kez kendisine yakışan bir manto aldı; arkadan bakılınca çok güzel görünürdü. Uzun boylu ve narindi; ince bacakları ve hoş bilekleri vardı. Yolda arkamızdan gelen erkekler hızlanıp önümüze geçer ve dönüp ona bakarlardı – ama şaşkınlığa uğrarlardı. Annemin önden görünüşü tamamen farklıydı. ... Saçları kır ve seyrekti, yüzünde kırışıklıklar vardı.

Paraya sıkışan Marya mantosunu sattı ve onun yerine Gulag'daki mahkûmların giydiğine benzer bir kapitone ceket edindi.[32]

Moskova'nın gaz dağıtımını sağlayan Mosgaz Kurumu'nun eski şefi Vladimir Mahnaç, Tayşet çalışma kampında on dört yıl kaldıktan sonra Haziran 1955'te Sovyet başkentine döndü. Artık yirmi iki yaşında bir genç olan oğlu Leonid, onun "bozuk sicil"inden gelen damgaya uzun süreden beri kızgındı. Sovyet elit tabakasına özgü ayrıcalıklı koşullarda büyüyen bir çocukken, babasının tutuklanışının ardından annesiyle birlikte feci bir sefalet içinde yaşamıştı. Annesinin hiçbir geliri yoktu. Bir komünal dairede kaldıkları tek oda "halk düşmanı akrabalar" aleyhine suçlayıcı deliller arayan polisçe birkaç kez basıldı. Bir yere varma derdindeki Leonid, Moskova Sinema Okulu'na (VGIK) girmek için başvurduğunda babasının tutukluluğu konusunda yalan söyledi. Babasının kamptan döndü-

32 MM, dos. 12, op. 16, bel. 2, sat. 78, 79–80, 85, 97.

ğü sırada, çözülmenin liberal ortamında canlanan sinema dünyası bohem çevrelerine takılan bir gençti artık. Ayrıca MGB'yle bağlantılara girmişti. Nişanlısı Tamara 1929'da Gulag sistemi tasarısının geliştirilmesine önayak olan ve Sovyet başkentinde münzevi bir yaşam süren Naftali Frenkel'in üvey kızıydı. Frenkel damat adayına yakın ilgi göstermekteydi.

Vladimir'in dönüşü kaçınılmaz olarak Leonid'in canını sıktı. Genç adam birdenbire karısı ve çocuğu üzerinde otoritesini tekrar sağlamak için direten bir babayla karşı karşıya kaldı. Oğluna göre, Vladimir "geçinilmesi zor bir mizaca sahipti."

> Bedbin ve ketumdu. Kamplar hakkında hiç konuşmazdı. Duygusal bakımdan bize kapalıydı. Eve kamplarda edindiği alışkanlıkları ve korkuları beraberinde getirmişti ve bizden bunlara uyum sağlamamızı beklemekteydi. O sırada kırk altı yaşında olan annemle aynı yatakta yatmazdı. Bir gün annemin gözyaşları içinde ona, "Senin için artık bir kadın olmaktan çıktım!" dediğini hatırlıyorum.

Vladimir çalışma kamplarında geçirdiği yıllara rağmen, sadık bir Leninist olarak kaldı; Stalin'in 1930'ların başlarındaki politikalarının – tarımda zorla kolektifleştirme ve Beş Yıllık Plan'lara dayalı sanayileşme programı – temelde doğru olduğuna inanmayı sürdürdü. Kendisi de bu politikaların uygulanmasında öncü bir rol oynamıştı. Stalin'in 1930'ların sonlarında bir komünist olmaktan çıktığı kanısındaydı. Vladimir'in gözünde dönüş süreci bir saati geriye alma sorunuydu. 1921'e inen üyeliğini geriye dönük olarak geçerli sayan Parti'ye yeniden katıldı. Eski çalışma alanına tekrar girdi ve 1956'da Moskova Yakıt ve Enerji İdaresi müdür yardımcılığına atandı. Hatta kendisine şoförlü bir araba ve geçmişte Serebryanyi Bor'da Mahnaç ailesinin kaldığına yakın bir daça verildi. Ama Vladimir tutuklanmasından sonra yaşanan sosyal değişimleri kavramaktan uzaktı. Stalin'in 1930'ların başlarındaki sanayi devrimi sırasında Sovyet elit tabakasına yükselen köylü kuşağındandı. Siyaset anlayışı radikaldi, ama sosyal tavırları tutucuydu. (Leonid doğduğu zaman "üst düzey bir Parti yöneticisi eşinin evde oturması gerektiği" düşüncesiyle Marya'yı işini bırakmaya zorlamıştı.) Yeniden ailenin ataerkil reisi olma yönünde tam bir beklentisi vardı. Leonid'in geceleyin geç saatlere kadar dışarıda kalması hoşuna gitmeyen bir şeydi; bunda kamp döneminden kalma ağır uykusuzluk sorunun payı da küçümsenmeyecek düzeydeydi. İkisi arasında bu yüzden sürekli tartışmalar çıkmaktaydı. Bir gece Leonid bir partiden eve gece yarısı döndü. Çıkan münakaşa bir kavgaya dönüş-

tü. Vladimir oğlunun suratına bir yumruk indirdi. Leonid hiddetle evden çıktı ve dosdoğru Frenkel'in evine gitti; Tamara'yla 1958'de evlenene kadar orada kaldı. Leonid'in anlatımına göre, Vladimir'le bozuşmadan sonra Frenkel hayatındaki asıl baba figürü haline geldi. Kruşçev çözülmesine muhalif olan Frenkel'in MGB'yle süren güçlü bağlantıları, Leonid'in orada sinema yönetmeni olarak işe alınmasını ve Soğuk Savaş'taki Sovyet casuslarını konu alan propagandaya dönük ilk filmini çekmesini sağladı.[33]



Vladimir 1956'da

Kamplardan sağ kurtulanlar arasındaki yaygın bir duygu, başlarından geçenleri iletememe ve kamplarda bulunmamış insanlarla oluşmuş uçurumu kapatamama sıkıntısıydı. Marya Drozdova Norilsk'teki yirmi yıllık hapis ve sürgün yaşamından sonra 1962'de Krasnoye Selo'daki ailesinin yanına döndü. "Onlara ne anlatabilirdim ki?" diye yazar anılarında:

> Sağ olarak dönmüştüm. Peki ama, oradaki yaşantım üzerine onlara ne söyleyebilirdim? Bir kafilede Norilsk'e nasıl yolculuk ettiğimi mi? "Kafile" kelimesinin gerçekte ne anlama geldiğini nasıl anlayabilirler ki? Ne kadar ayrıntılı tarif edersem edeyim, onlar için anlaşılmaz bir şey olarak kalacaktır. Hiç kimse bizim çektiklerimizi anlayamaz. Sadece bunun nasıl bir şey olduğunu bilenler anlayabilir ve duygudaşlık kurabilir.[34]

Birçok eski mahkûm gibi, Marya da Norilsk arkadaşlarına ailesinden çok daha fazla yakınlık duymaktaydı ve serbest kaldıktan sonra onlarla düzenli görüşmeyi sürdürdü. "Çalışma kamplarında oluşan dostluklar ömür boyu sürecek dostluklardı," diye yazar bir eski mahkûm. Gulag'dan sağ dönenlerin birçoğuna göre, kamplarda birlikte kalan insanlar memleketteki akrabalara ve dostlara oranla genelde birbirlerini daha fazla kollamaya eğilimliydi. Eski mahkûmlar sıklıkla önyargıya ve gareze maruz kaldıkları bir toplumda özel itimat ve karşılıklı güven bağları kurdular. Aileleriyle kamplar hakkında konuşmazken, Gulag'dan tanıdıkları arkadaşlarıyla konuşmakta hiç sıkıntı çekmiyorlardı. Mektuplaşıyor,

33 MFA, L. Mahnaç, "Otets", metin, s. 3–8; Leonid Mahnaç'la mülakat, Moskova, Temmuz 2004.
34 MSP, dos. 3, op. 8, bel. 2, sat. 24.

bayramlarda buluşuyor, birbirlerini ziyaret ediyor ve yeniden buluşmalara aracılık ediyorlardı. Sonya Laskin'in Vorkuta kampından tanıdığı eski arkadaşlara dayalı geniş bir şebekesi vardı. Moskova'daki dairesinde daima onlardan biri bulunurdu. Bazıları fiilen geniş Laskin ailesinin fertleri gibiydi ve bütün Laskin yıldönümü kutlamalarına katılırdı. "Yoldaşlık ruhu olağanüstüydü," diye belirtiyor Valeriy Frid, İnta çalışma kampındaki eski arkadaşlarından söz ederken. "Bir muhabbete, uzun sohbetlere gerek kalmadan, rahatça birbirimize yardım ederdik." Frid'e göre, Gulag'ı anlatan büyük yazar Varlam Şalamov'un kamplardaki yaşantıdan bir mahkûmun alabileceği hiçbir olumlu şey bulunmadığı saptaması yanlıştı. Kendisinin film yapımcısı Yuriy Dunski'yle ömür boyu dostluğu ve işbirliği İnta'daki birlikte geçirdikleri yıllarda güçlenmişti. "Bana dostluğun anlamını öğrettiği ve birçok arkadaş kazandırdığı için kamplara minnettardım," diyor Frid.[35]

Bazı mahkûmlar "öbür taraf"ta tanıştıkları yeni eşlerle döndüler. Özellikle kadınlar açısından bu "Gulag evlilikleri"nin ardındaki güdü hayata tutunma mücadelesiydi. Ama mahkûmlar arasında sıklıkla gelişen karşılıklı anlayışa ve güvene de dayalıydı.

Mineraloji uzman Olga Lobaçeva 1946'da Norilsk çalışma kampından tahliye vakti gelince Norilsk'te bir gönüllü görevli olarak kaldı. Saratov Üniversitesi'nden gönüllü bir öğrenci olarak gelen ve kendisinden yirmi yaş küçük olan Vladimir adlı bir jeologla evlendi. Çift Norilsk öncesinde Olga'nın ilk kocası Mihail'in tutuklanmasının ardından sürgün olarak kaldığı Semipalatinsk'e 1956'da birlikte döndü. Mihail'in başına ne geldiğini bilmeyen Olga, ondan haber gelmeyince öldüğünü varsaymış ve bu yüzden Vladimir'le evlenmeyi kabul etmişti. Aslında Mihail on yıllık cezayla gönderildiği Karaganda kamplarında genç ve güzel bir Macar Yahudi'si olan Sofya Oklander adlı bir mahkûmla evlenmiş ve 1948'de ondan bir kızı olmuştu. "Onları da bir araya getiren kamplardaki sevgi ve dostluk ihtiyacıydı," diye düşünüyor Olga ve Mihail'in oğlu. "Kendi hatalarından olmasa da, annem ve babam yaşça kendilerinden küçük iki kişiye âşık olmuş ve sonuçta birbirlerine vefasızlık etmişlerdi." Mihail 1956'da yeni karısı ve kızıyla birlikte Alma-Ata'ya taşındı. Olga'yla irtibata girdi ve onu görmek üzere Semipalatinsk'e gitti. Hatta onu kendine dönmesi için ikna etmeye çalıştı. Ama Olga eski kocasının öncelikle kendisini bulmaya çalışmadan Sofya'yla evlenmesini bağışlamaya yanaşmadı.[36]

35 L. Elyaşova, " 'Kak jit''? O jizni Sofi Mihailovni Firsovoy", *Sankt-Peterburgskiy Universitet*, no. 22 (3489), 20 Ekim 1998, s. 24; Frid, *58½*, s. 389; *Slujili dva tovarişça: kniga o jizni kinodramaturgov Dunskogo i Frida* (Moskova, 2002), s. 146.

36 MM, dos. 12, op. 18, bel. 2, sat. 12–14, 17–19.

Liyudmila Konstantinova da çalışma kamplarında tanıştığı biriyle evlendi. Novgorod yöresinden güçlü ve yakışıklı bir köylü olan Mihail Yefimov, Kolima'ya ufak bir "serserilik" suçundan dolayı 1934'te gönderilmişti ve Magadan yerleşmesini kuran işçi takımlarının birinde görevliydi. Üç yıllık cezasını tamamladığı 1937'de Novgorod'a dönecek parası olmadığından gönüllü olarak Magadan'da kaldı. Liyudmila onunla 1938'de havalandırma borularını döşediği bir pamuk fabrikasında mahkûm işçi olarak çalışırken tanıştı. Kolima'ya 1937'de gelmişti ve 1936'da tutuklanan kocasının başına ne geldiğini bilmiyordu. Yefimov'la tanışmasından kısa bir süre sonra, bir böbrek enfeksiyonuyla ağır hastalandı. Yefimov ona özel ilaçlar alarak ve yiyecekler getirerek sağlığına kavuşmasına yardımcı oldu. Liyudmila 1944'te kızları Natalya ve Yelena'nın ninelerince yetimhaneden alındığını ve sürgünde yaşamak üzere ücra step kasabası Ak-Bulak'a götürüldüğünü öğrendi. Bir yıl sonra Natalya ve Yelena nineleriyle birlikte Leningrad'a döndüklerinde, Yefimov onlara koliler ve para göndermeye başladı. Liyudmila 1945 sonbaharında çalışma kampından serbest bırakıldı; ama Leningrad'a yerleşmesine izin verilmeyen Yefimov'un yanında olmak için Magadan'da kaldı ve 1947'de onunla evlendi. Liyudmila'nın kocasının tutuklanmasının üzerinden on yıl geçmişti; Sovyet makamlarından ona dair hiçbir bilgi alamayınca öldüğünü varsaydı.* İlk kocasından boşanma hakkının tanınmasından sonra, "Birini sonsuza kadar beklemek mümkün değil," diye yazdı annesine 1945'te. "İnsanların gerçek dünyada yaşaması gerekiyor."

Liyudmila aslında Yefimov'a âşık değildi. Annesine yazdığı mektuplarda onu "Kolima'daki ilk acılı günlerden beri iyi bir yoldaş" diye nitelendirmişti. Güçlü, sevecen ve kollayıcıydı, aralarında Gulag tecrübesine dayanan kalıcı bir dostluk vardı ve serbest bırakılmasından sonra duygusal olarak ayakta kalmasını ona borçluydu. Liyudmila 1948'de Yefimov'la birlikte Rostov-na-Donu yakınındaki Novoçerkassk'a yerleşti ve 1992'deki ölümüne kadar orada kaldı. Mutlaka yılda bir kez kızlarını ve annesini görmek üzere Leningrad'a giderdi. Bazen ona eşlik eden Yefimov, üvey kızlarının gözünde uzak bir kişilik olarak kaldı; ona normalde yabancılarla konuşurken kullanılan kibarca "siz" (*vı*) hitabıyla seslenirlerdi. "Annemin ölümünden kısa bir süre önce [gayri resmî] '*ti*' hitabını kullanmaya başladım," diye aktarıyor Natalya. Yelena ve Natalya 1968'de ölene kadar çok sevdikleri ninelerinin yanında kaldılar; bir aile olarak hiçbir zaman anneleriyle bir araya gelmediler.[37]

İlya ve Aleksandra Fayvisoviç Urallar'da Perm'in güneyine düşen küçük Osa

37 MSP, dos. 3, op. 41, bel. 2, sat. 37–41, 83–6; bel. 3, sat. 2.

* Kocasının 1937'de kurşuna dizilmiş olduğunu ancak 1989'da öğrendi.



Soldan sağa:
Yelena Konstantinova,
annesi Liyudmila,
ninesi Yelena Lebedeva
ve kız kardeşi Natalya,
Leningrad, 1950

kasabasında berberlik yapan bir çiftti. Müşterilerinin sıkıntılardan yakındıkları yolundaki ihbarları üzerine 1939'da her ikisi de tutuklandı. İlya Gorki yakınındaki bir çalışma kampında on yıl, Aleksandra ise Arhangelsk yakınındaki bir çalışma kampında beş yıl cezaya çarptırıldı. Aleksandra'nın 1945'te dönmesine kadar, kızları İrayda'yı ninesi büyüttü. Dört yıl sonra İlya serbest bırakıldı. Aleksandra onun dönüşünü sabırla beklemişti. Nihayet o gün geldi. Ev Aleksandra'nın akrabalarıyla doluydu; Aleksandra kocasının yuvaya dönüşü için özel bir yemek hazırlamıştı. Ama İlya görünmedi. Onun yerine Perm'den gelen kız kardeşi Lida, İlya'nın bir genç kadınla, yeni karısıyla birlikte kendi evine vardığını bildirdi. Aleksandra kızıyla birlikte kocasını görmeye gitti. İrayda o sahneyi şöyle aktarıyor:

> Kapı açıldı ve babam karşımdaydı – onu on yıldan beri görmemiştik. Beni sıkıca kucaklayıp öptü. ... Nina [yeni karısı] odada ayakta bekliyordu. Annem ağlamaya başladı. Lida onu yatıştırmaya çalıştı: "Birbirinizi on yıl görmeyince başka ne beklenir ki?" dedi. Annem ağlamayı sürdürdü. Babam beni sıkıca yanında tuttu, sanki yapabileceğim hiçbir şey yoktu der gibiydi. Aşırı içki içmişti ve sanırım sarhoştu. Annem lanetler okumaya başladı. "Hayatımı mahvettin! Ailemizi yıktın!" Bağırıp duruyordu. ... "Niçin iki satır yazıp seni beklemememi bildirmedin ki?"

Aleksandra bir sinir krizi geçirdi ve dört ay bir psikiyatri hastanesinde kaldı. Sverdlovsk yakınındaki küçük bir kasabaya taşınan İlya ve Nina eski bir hamama yerleşti. Leningradlı genç bir Yahudi doktor olan Nina'nın hastanesinde ça-



Nina ve İlya, Sverdlovsk yakınındaki evlerinin dışında, 1954

lıştığı çalışma kampında tanışmışlardı. Nina aç halde ağaç keserken bitkinlikten bayılarak birkaç gün öylece kaldıktan sonra ciddi bir donma vakasıyla hastaneye getirilen İlya'nın hayatını kurtarmıştı. Sonraki bakım sürecinde onu tekrar sağlığına kavuşturmuş ve bu arada ona gönlünü kaptırmıştı. İlya çalışma kamplarından sakat olarak döndü. Ancak Nina'nın koluna girmesiyle yürüyebilecek durumdaydı. Yılda bir kez Osa'ya giderek Aleksandra ve İrayda'yı görüyordu. Arada bir onlara mektup da yazıyordu, ama aile bir daha hiç yakınlaşamadı. Nina'nın 1978'de ölmesinden sonra, İrayda babasını Aleksandra'ya dönmesi için ikna etmeye çalıştıysa da, başka biriyle evlenmesinin önüne geçemedi. Aleksandra bir daha evlenmedi ve İlya'nın ihanetini içine sindiremedi. Kızına göre, hâlâ ona âşıktı. Yatağının başucunda tuttuğu fotoğrafı, öldüğünde de yanındaydı.[38]

Zinayda Levina Yahudi bir ailenin kızı olarak 1904'te doğduğu Ukrayna'da Öncü örgütünün kurucularından biriydi. 1937'de tutuklandı ve Kolima çalışma kamplarında sekiz yıl cezaya çarptırıldı. Mühendis kocası Danyil de bir "halk düşmanı akrabası" olarak tutuklanıp üç yıllığına Türkmenistan'a sürüldü. (Serbest bırakıldıktan sonra orduda askerlik yaptı ve cephede yaralanınca Sibirya'ya sevk edildi.) Anne babasının tutuklandığı sırada dört yaşında olan Larisa, Kiev'de bütün ailenin paylaştığı komünal dairede ninesince büyütüldü. Danyil 1945'te Sibirya'dan yeni karısı Regina'yla ve ondan olan kızıyla birlikte döndü. Danyil'in üç kız kardeşinin kaldığı iki küçük odaya yerleştiler. Yanlarına aldıkları Larisa üvey kardeşiyle iyi geçindiyse de, Regina ve halaları tara-

38 MP, dos. 4, op. 22, bel. 2, sat. 16, 29, 35, 50, 53, 59. MP, dos. 4, op. 22, bel. 2, sat. 16, 29, 35, 50, 53, 59.

fından hiç sevilmedi. Larisa'ya göre, Danyil'in Zinayda'yı reddederek boşanmasının sebebi sürgünden dönüşünde hâlâ bir "halk düşmanı"yla evli olmasından dolayı yeniden tutuklanmaktan korkmasıydı. Ama Zinayda'nın annesi bir zampara olarak gördüğü damadının düpedüz karısının tutuklanmasını fırsat bilerek genç ve güzel Regina'yla evlendiği kanısındaydı. Bu yüzden onların evine gitmeyi kendine yediremedi. Böylece ninesinden kopan Larisa'nın baba evindeki durumu daha da zorlaştı.

Zinayda 1946'da serbest bırakılınca, verilen resmî talimat doğrultusunda Kiev'e yakın küçük Zvenigorodka kasabasına yerleşti. Bir gün annesinin dairesine Valeriy adlı ufak bir çocukla birlikte geldi ve onu oğlu olarak tanıttı. Kolima kamplarındayken Eylül 1941'de Kiev'in Yahudi topluluğuna yönelik Babi Yar katliamını öğrenmiş ve ailesinin yok edilmiş olabileceği korkusuyla, (otuz yedi yaşında bir kadın olarak) çok geç kalmadan başka bir çocuk yapmaya karar vermiş ve 1942'de Valeriy'i doğurmuştu. Babasının kim olduğunu söylemekten hep kaçındı ve sırrını mezara götürdü; ama herkes çocuğun bir hapishane gardiyanından olduğunu varsaydı. Zinayda Yahudilere yönelik kampanyanın doruğuna ulaştığı 1949'da bir "anti-sosyal unsur" olduğu gerekçesiyle yeniden tutuklandı ve Potma çalışma kamplarında üç yıl cezaya çarptırıldı. (Cezası bitince de Kazakistan'daki Cambul'a sürgün edildi.) Valeriy'i yanına alan yaşlı nine birkaç ay sonra öldü. Larisa babasına Valeriy'e sahip çıkması için yalvardı. Ciddi davranış bozuklukları gösteren huysuz üvey kardeşine karşı sorumluluk duydu: "Bir şey bende ona karşı sevgi yarattı. İçimde bir sorumluluk duygusu doğdu. Bir ailem yoktu ve onu öz kardeşimmiş gibi korumak istedim." Ama Valeriy bir hapishane gardiyanının oğluna devletin bakması gerektiğini ileri süren Danyil'in kız kardeşlerince bir yetimhaneye verildi. İzi kaybolan Valeriy'den ancak 1953'te Batı Ukrayna'daki Ujgorod'da bulunan başka bir yetimhaneden Larisa'ya yazdığı mektupla haber alınabildi. Larisa onu oradan alıp Cambul'daki annesinin yanına götürdü; her üçü sonraki iki yılı birlikte geçirdi. "O dönem" Larisa'da şu izlenimi bıraktı:

> Annemi pek tanımıyordum. Doğru dürüst bir arada yaşamamıştık; 1953'ten 1954'e kadar süren o dönemi ilk kez onunla birlikte geçirdim. ... Beni sevgisiyle boğdu. ... Bu beni bunalttı. Böyle bir şeye alışkın değildim. ... Ama çok geçmeden aile sevgisinin verdiği hazzı keşfettim.

Zinayda 1955'da Cambul'daki başka bir Yahudi sürgüne, Babi Yar'da ailesini kaybetmiş bir adama gönlünü kaptırdı. Valeriy'le arasının düzelmesine yardım-

cı olan ve onu öz oğluymuş gibi seven bu adamla 1956'da evlendi. Sürgün cezasının bitiminde döndükleri Kiev'de bir aile olarak yeni bir yaşama başladılar.[39]

Bazı mahkûmlar için aile yaşamı artık olanaksızdı. Hayal kırıklığı, bir yük olma kaygısı, bağlantı kurma sıkıntısı nedeniyle bundan çekindiler.

Natalya İznar St Petersburg'da avukat bir ailenin çocuğu olarak 1893'te doğdu. 1920'lerde Moskova Sanat Tiyatrosu'nda ve Stanislavski'nin Opera Stüdyosu'nda bir grafik sanatçısı ve sahne tasarımcısı olarak çalıştı. İlk kocasından 1932'de boşanarak, Eğitim ve Güzel Sanatlar Komiserliği'nde küçük bir memur olan Grigoriy Abezgauz'la evlendi. Abezgauz'un 1937'de tutuklanıp kurşuna dizilmesinden sonra, o da tutuklandı ve ALZhIR çalışma kampında sekiz yıl cezaya çarptırıldı. 1946'da serbest bırakılınca Dolinka'da kalarak, MVD'nin çalışma kamplarında propagandaya dönük sanat ve tiyatro çalışmalarından sorumlu Siyasal Şubesi'nde dekorasyon sanatçısı olarak çalıştı. Moskova ve Leningrad'da akrabaları, ayrıca ilk evliliğinden bir kızı vardı. Ama ailesinin yanına dönmek yerine Gulag'da kalmayı seçti. Çalışma kampındaki ayrılık yıllarının gönlünde kırmış olduğu şeyin onarılması artık mümkün değildi. Natalya bunu açıklamak üzere Moskova'daki görümcesine bir mektup yazdı:

> Çistye Prudi 15, Daire 27
> Yelena Moyiseyevna Abezgauz
>
> Tatlım, Liyudmila Aleksandrovna'nın [ALZhIR'den bir arkadaş] bunu size elden teslim edecek olması iyi bir şans. Durumu anlayabileceğiniz şekilde açıklayabilirim nihayet. Özgürlüğüme kavuşmamın üzerinden altı hafta geçmesine rağmen, bu henüz ilk mektubum. Nasıl açıklayabilirim? Uzun ayrılık yıllarından sonra artık aramızda giderilemez bir kopukluk oluştuğunun farkına varmak can sıkıcı bir şey. Sözde özgürlüğü tattığım bu kısa sürede sizlere yeniden yakınlık duyınamın mümkün olmadığını kavradım. Yanınıza dönmeyi aklımdan geçirdiğimde, bana ihtiyaç duyulmayacağı, yabancı gibi kalacağım ve sizlere bir yararımın dokunmayacağı yönündeki dehşet verici düşünce beni boğuyor. Annelik güvenini yitirdim. Onca yıldan sonra artık farklı bir kişiyim – daha makul olmayı öğrendim. Çalışmak istiyorum. Bir aileye gerek duymaksızın yaşamaya, bu duyguyu sanki başından beri içimde yokmuşçasına silmeye kendimi alıştırmak için uğraşıyorum. İşim dışında gerek duyduğum bir şey yok. ... Liyudmila Aleksandrovna sizlere yaşam tarzım, kişiliğim, görünümüm vb. konusunda her

39 MM, dos. 1, op. 1, dd. 841, 2676; dos. 12, op. 4, bel. 2, sat. 59–80.

şeyi anlatacak. O benim için dünyadaki en değerli kişi, bana herhangi bir ailenin olabileceğinden daha yakın biri; çünkü hep benimle birlikteydi ve kampta aynı şeyleri yaşadı. Kesinkes iyi bir kişiyle karşılaşmak öylesine sevinç verici bir şey ki. ... Gönlümde hepinizi yitirdiğim kanısındayım. Bir aileye artık ihtiyaç duymuyorum – bu duygu içimde yok oldu. ... Kötü bir şey değil bu. Durum işte öyle...[40]

3

Vorkuta çalışma kampından serbest bırakılan Sonya Laskina'ya iki şey verildi: Çalışma kampının iki idarecisince imzalanmış bir tahliye belgesi ve Moskova'ya ikinci mevki bir tren bileti. Sonya'nın Moskova'ya vardığında bulacağı bir aile, bir iş ve bir daire vardı. Diğer mahkûmlar o kadar talihli değildi. Gidecekleri bir yer yoktu: Aileleri dağılmış ya da başka yere taşınmıştı veya evleri yıkılmış ya da başkalarının eline geçmişti yahut geçmişte oturdukları kente dönmeleri yasaktı. Büyük merkezlere yerleşme yasağı getirilen birçok eski mahkûm, ikamet hakları tanımada çoğu kez isteksiz davranan Sovyet makamlarına mukim olarak kayıt yaptırabildikleri yerlerde geçici konutlarda sığınıtı gibi yaşamak zorunda bırakıldı. Kendi şehirlerine ve evlerine dönmelerini önleyen yasal engelleri ve kurumlaşmış ayrımcılığı aşma mücadelesi uzun ve çapraşık bir süreçti.

Liyudmila Tideman (eö Obolenskaya) 1935'ten beri sürgün yaşadığı Orenburg'dan Leningrad'a yetmiş sekiz yaşına vardığı 1953'te döndü. Simonov'un üç teyzesinin en büyüğü olmasına karşın, sürgünün güçlüklerine katlanarak hayatta kalabilen sadece oydu. (Dolli ve Sonya Orenburg'da ölmüştü.) Epeyce dilekçeler verdikten sonra, oğlu ve kızıyla birlikte tutuklanmadan önce kaldığı komünal dairedeki eski odasına tekrar taşınmak için kent sovyetinden izin alabildi. Ancak daireye gittiğinde, ev komitesi odada daha önce ailesinden üç kişinin kaldığı ve bu nedenle tek başına oturamayacağı gerekçesiyle, onu bir sakin olarak kaydetmeyi reddetti. Liyudmila odada tek başına oturma hakkını kabul ettirmek için uğraşırken polis karakolunda, yerel konut dairesinde, kent sovyetinde ve çeşitli diğer kuruluşlarda birkaç hafta kuyruklarda beklemek zorunda kaldı. "Bütün bu işin en iğrenç tarafı her yerde bana sanki bir dolandırıcıymışım gibi bakmalarıydı," diye yazdı yeğeni Simonov'a. "Daha fazla yaşam alanı elde etmek için [sovyetten alınmış konut tezkeresine] ilave isimler eklediğimi söylediler." Resmî makamlar orada tek başına kalmasına izin vermedikleri

40 GFA, N. İznar, "Avtobiyografiya"; Natalya İznar'dan Yelena Abezgauz'a, tarihsiz.

gibi, konut tezkeresindeki isimleri değiştirmeye de "hata yapmış olamayacakları" savıyla yanaşmadılar. Böylece konu sürüncemede kaldı. Aylar sonra nihayet Liyudmila'ya evine dönme izni verildi.[41]

Simonov'un özel sekreteri Nina Gordon aynı ölçüde sıkıntılı bir dönem geçirdi. Kocası Yosif'in yeniden tutuklanması ve ceza olarak Krasnoyarsk'a gönderilmesi üzerine 1951'de yanına gitmişti. Çift 1954'te Moskova'ya dönünce, oturacak bir yer buluncaya kadar Simonov'un evinde kaldı. Nina ve Yosif'in aslen Moskovalı olmalarına karşın, kent sovyetine ve hatta Moskova milislerinin şefine "son yıllarda bu kadar talihsizlik yaşamış dürüst ve çalışkan çift" adına mektuplar yazan Simonov'un yardımıyla bile, ikamet kayıtlarını yaptırmaları mümkün olmadı. Sonunda Moskova'da bir yıl kalmalarına izin verildi ve Simonov'un onlar için bir komünal dairede bulduğu bir odaya yerleştiler. Yosif kurgucu olarak Gorki Film Stüdyoları'nda işe girerken, Nina tekrar Simonov'nun yanında çalışmaya başladı. Ama oturma hakları kısa bir süre sonra belirgin bir gerekçe gösterilmeksizin iptal edildi ve çifte başkentten bir ay içinde ayrılmaları bildirildi. Simonov MVD'nin Moskova şefine yazdığı protesto mektubunda şunu belirtti:


СССР
МИНИСТЕРСТВО ВНУТРЕННИХ ДЕЛ
АХ
СПРАВКА № 071228

Sonya'nın tahliye belgesi. Hapse giriş ve çıkış tarihlerini veriyor, Yüksek Askeri Mahkeme Heyeti'nin aleyhinde açılmış davayı "suçlamaların kanıtlanamadığı gerekçesiyle" düşürme kararına atıfta bulunuyor ve ikamet yeri olarak Moskova'ya dönmesine izin veriyor.

> Varılan sonuç yalın olarak ortada: Herhangi bir suç işlemeden yıllarca hapishanede ve sürgünde kalan ve haksız yere koparıldığı işine sonunda dönen bir kişi tekrar işini bırakıp başka yere gitmeye zorlanıyor. Onun yanında olmak için daha önce de işinden vazgeçen karısı, eğer onunla birlikte olmak isterse, şimdi yine işinden vazgeçmeye ve doğduğu kentten bir daha ayrılmaya mecbur. Bu düpedüz haksızlıktır, insanlık dışıdır.

Simonov'un dilekçeleri sayesinde, çiftin geçici bir ikametle Moskova'da kalmasına izin verildi. Karı koca sonunda sürekli ikamet hakkıyla kayıt yaptırana kadar,

41 RGALI, dos. 1814, op. 9, bel. 2581, sat. 28–36.

dört yıl boyunca sekiz farklı odada ve dairede oturdu. Simonov 1958'de Gorki Film Stüdyoları çalışanları için inşa edilmekte olan bir apartman bloğunda bir müstakil daire için bekleme listesine alınmalarını sağladı. Ama inşaatın ertelenmesi Yosif ve Nina'yı bir kez daha geçici barınma yerleri bulmaya zorladı. Çift ancak 1966'da, Yosif'in ölümünden kısa bir süre önce nihayet küçük bir daire edinebildi.[42]

Çalışacak iş bulmak kalacak yer bulmak kadar zahmetliydi. Sovyet yetkilileri genellikle eski mahkûmlara karşı güvensizdi ve işveren konumundaki birçok kişi onlara potansiyel baş belası ve "halk düşmanı" olarak kuşkuyla bakmayı sürdürdü. Siyasal mahkûmların dönüşü, Mart 1953'teki affın bir sonucu olarak çalışma kamplarından adi suçluların serbest bırakılmasını izledi. Sovyet halk kitleleri "siyasal" mahkûmlar ile adi suçlular arasında bir ayrım yapmadığı için, Gulag'dan tahliye edilenlerin hepsini 1953'ten sonra suçların ve "serserilik" olaylarının artışıyla ilişkilendirdi. (Aynı şekilde 1956 Macar Ayaklanması'ndan sonra onları Sovyet basınının yoğun propagandasını yaptığı "iç tehditlerin ve iç düşmanların" tekrar ortaya çıkışıyla bağlantılı gibi gördü.) İtibarlarının geri verilmesinden sonra bile, birçok eski mahkûma iş vermekten kaçınıldı. Bizzat aklanma olgusu daha birkaç yıl önce siyasal "suçlu" yaftası vurulmuş bir kişiyi işe alma riskine girmek istemeyen işverenler arasında sıklıkla bir önyargı ve kuşku vesilesi oldu. Eski mahkûmlardan biri Harkov'daki bir fabrika müdürünün kendisine, "Aklanmış olsan dahi, benim gözümde hâlâ utanç verici geçmişe sahip bir kişisin," dediğini aktarıyor. Kruşçev'in 1956'daki Yirminci Parti Kongresi'nde Stalin'in suçlarını açıkça mahkûm etmesine kadar, halkın dönen Gulag mahkûmlarına karşı tutumu güvensizlik ve düşmanlık arasında bocaladı. İnsanlar kamplardan geri gelen eski "düşman"larla bir bağlantıya girmekten çekinmekteydi. Dönen bu mahkûmların görüntüsü yurttaşları çalışma kamplarında çürürken görece rahat bir yaşam sürdürmüş olan birçok kişide yakışıksız anıları, hatta belki suçluluk ve utanç duygularını uyandırdı. Çoğu kimse aynen Stalin döneminde kaybolan milyonlara değinmekten sakındığı gibi, dönen eski mahkûmları görmezlikten gelmeyi ve düşünmemeyi tercih etti. Lev Kopelev anılarında çalışma kampından dönüşünden sonra, Stalin döneminin tasfiyelerinden kurtulmayı başaran becerikli insanlarla ilişkilerde tedirginlik duyduğunu ve "bir şekilde şansı yaver gitmemiş" insanlarla ahbaplık etmeyi yeğ tuttuğunu belirtiyor. Onların yanındayken en azından karşısında kariyerini baskı sistemiyle işbirliğine girerek yapmış birisinin bulunmadığına emin olduğunu açıklıyor.[43]

42 RGALI, dos. 1814, op. 9, bel. 229, sat. 15, 17, 18, 21, 32, 47, 48.

43 MM, dos. 2, op. 1, bel. 45, sat. 1105; A. Soljenitsin, *The Gulag Archipelago 1918–1956: An Experiment in Literary Investigation*, 3 c. (Londra, 1974–78), c. 3, s. 455.

İş ve konut bulma sorunu o kadar ağırdı ki, bazı eski mahkûmlar sonunda çalışma kamplarına dönme yolunu tuttu. 1953'ten sonra birçok kamp görünüşte özgür işgücünü, ama esas olarak tahliye edilmiş mahkûmları çalıştıran özel ekonomik bölgeler olarak faaliyetini sürdürdü. Bu işçiler bir ücret almakla birlikte, dolaşmalarına getirilen yasal kısıtlamalardan dolayı ücra yerleşmelerden ayrılma bakımından serbest değildi. Ayrıca kendilerini toplumun içine dönmeye hazır hissetmedikleri için kamplarda ve yerleşmelerde kalan kişiler vardı. Bazı çalışma kamplarında eski mahkûmlar 1960'lara kadar eski barakalarda barınmaya devam etti. Eski mahkûmların sırf tutuklanmak ve en azından bir ekmek tayınının mutlaka verildiği kamplara dönmek amacıyla hafif suçlar işledikleri örnekler bile görüldü.[44]

İvan Uglitskih 1953'te Kolima kamplarından döndükten sonra, memleketi Çerdin'de bir türlü çalışacak iş ya da kalacak yer bulamadı; polis ona oturma hakları için gerekli pasaportu vermeye yanaşmadı. Kolima'da elektrik teknisyeni olarak çalışırken biriktirdiği parayla geçimini sağlarken, bir yandan da iş aramak üzere ülkenin çeşitli yerlerini dolaştı. Önce Moskova'nın yolunu tuttu. Kızıl Meydan'ı görmek onun için büyük bir özlemdi. Ama yamalı ve buruşuk kamp ceketiyle o kadar pejmürde kılıklıydı ki, polisçe hemen durduruldu ve kent dışına sürüldü. Zaten Moskova'ya gitmesi yasaktı. Daha sonra başkentin güneydoğusuna düşen Briyansk bölgesinde küçük bir kasaba olan ve eski karısının yeni kocası ve iki çocuğuyla birlikte yaşadığı Novozibkov'a gitti, ama orada da çalışacak iş bulamadı. Ardından maden ocaklarında bir iş bulma umuduyla Donbass'a geçti; kalacak yeri olmamasından dolayı bir mukim olarak kaydını yaptıramayınca, hiç kimse onu işe almaya yanaşmadı. Jdanov ve Taganrog'da aynı sorunla karşılaştı. Aylarca süren beyhude dolaşmalardan sonra, Azak Denizi kıyısı yakınında bütün işçilerin yeraltı sığınaklarında barındığı bir devlet çiftliğine vardı, ama orada bile iş bulamadı. Kolima'dan aldığı tahliye belgesine şöyle bir bakmak, çiftlik yetkililerinin onu reddetmesine yetti. İvan tam Kolima'ya dönme kararını vermişken, nihayet iş buldu. Dönüş yolculuğu sırasında, eski bir çalışma kampına ait barakada yaşayan kardeşinin ailesini görmek üzere Krasnokamsk'a uğradı. Bu arada kampa bağlı tuğla fabrikasındaki bir yetkiliye iş için başvurdu. İlk başta geri çevrilmesine karşın, rüşvet olarak verdiği bir saat yetkiliyi fikrini değiştirmeye ikna etti. İvan 1981'de emekliye ayrılıncaya kadar tuğla fabrikasında kaldı.[45]

Sovyet makamları 1953–57 arasında birçoğu ölümlerinden sonra olmak üzere tahminen 612 bin eski mahkûmu akladı. Sovyet yönetiminin retoriğin-

44 A. Applebaum, "After Gulag", *New York Review of Books*, c. 49, no. 16 (24 Ekim 2002), s. 41.
45 MP, dos. 4, op. 10, bel. 2, sat. 10–13.

de aklama süreci doğruları yerine oturtmaya, 1917'de sağlanan adalet ilkelerine inancı canlandırmaya yönelikti ve dışarıdan bakıldığında böyle bir idealist niteliği sanki taşır gibiydi. Ama yurttaşlık haklarını geri almaya çalışan sıradan insanların perspektifinden uygulamadaki gerçeklik çok farklıydı. Onlar için işleyişin esası resmî kuruluşlara bir dizi vakit alıcı ve aşağılayıcı başvuru demekti; bu başvurular kuyruklarda beklemelerini, formlar doldurmalarını ve çoğu kez işlemlerinde düşmanca tavır takınan memurlarla didişmelerini gerektirdi. Adli inceleme ve aklama sürecinin 1956'dan sonra hızlanmasına karşın, temyiz girişiminin Sovyet makamlarınca kabul edilmesi için eski bir mahkûmun bir düzine kadar dilekçe yazması olağandışı değildi. Temyize başvuranlar bazen MVD ya da Adalet Bakanlığı dairelerinde bir komisyona ifade vermeye çağrılmaktaydı; eski mahkûmlar kendilerinde korku uyandıran bu yerlere çoğu kez kışlık paltolarıyla gitmekte ve onlara tekrar çalışma kamplarına gönderilecekleri kanısıyla ağlaşan akrabalar eşlik etmekteydi. Böyle korkuların ve engellerin birçok kişiyi (muhtemelen resmî makamların amaçladığı gibi) aklanmak için başvurmaktan büsbütün caydırması şaşırtıcı olmayan bir sonuçtu. Gerekli adli incelemeler ve bürokratik işlemler son derece isteksiz bir tavırla yürütülmekteydi. Sovyet yetkililerin ayak sürümesinin ardında apaçık bir saik vardı: Birçoğu "halk düşmanları"na karşı uydurduğu davalar sayesinde yükselmişti ve haksızlıkların ortaya çıkması halinde kovuşturmaya uğramaktan çekinmekteydi. Bu davalardan hiç olmazsa bir şey kurtarma girişimlerinden bazıları adice ve gülünçtü. Örneğin, eski bir muharip 1947'de (bazı "anti-Sovyet" fıkralar anlatmasına dayanan) "anti-Sovyet propaganda" gerekçesiyle bir çalışma kampında on yıl cezaya çarptırılmıştı. 1954'te yaptığı temyiz başvurusu sonunda cezası beş yıla indirildi ve hemen salıverildi. Adli incelemeyi yürüten tetkik yargıcı, fıkraların sonuçta anti-Sovyet olmadığına karar verdi. Ama içlerinden birinin anti-Sovyet gibi anlaşılmaya elverişli olduğu gerekçesiyle ilk kovuşturmayı yerinde gördü ve böylece davayı bozup mahkûmu aklamaktan kaçındı.[46]

Son olarak, aklamanın kabul edildiği durumlarda, bu karar bir çalışma kampında boşuna geçirilmiş yıllar şöyle dursun, haksız tutuklama için bile yurttaştan özür dilenmesini getirmedi. Çoğu yetkilinin gözünde, eski bir suçlunun aklanması suçunu tamamen ortadan kaldıran bir şey değildi. KGB'nin önemli bir yöneticisi 1960'ta eski bir mahkûma şunu hatırlatacaktı: "Aklanma masum ol-

46 Adler, *Beyond the Soviet System*, s. 30–31; A. Applebaum, *Gulag: A History of the Soviet Camps* (Londra, 2003), s. 460; C. Hooper, "Terror from Within: Participation and Coercion in Soviet Power, 1924–64" (doktora tezi, Princeton Üniversitesi, 2003), s. 377.

duğun anlamına gelmez; sadece işlediğin suçların pek ağır olmadığını ifade eder. Her zaman geriye kalan bir kısım vardır!"[47]

Birçok kimse için aklanma ihtiyacı hiçbir engelin caydırmayacağı kadar güçlüydü. Bu özellikle eski Parti üyeleri ve kendilerini 1917 Devrimi'nin kamusal değerlerine adayanlar açısından önemliydi. Uygun yurttaş olarak tanınmak onların kişisel onurunun temeliydi. Böyle insanların birçoğu aynı sebeple Parti'ye yeniden alınmayı istedi. Onlara göre, ancak Parti kimlik kartları geri verildiğinde Sovyet yurttaşı kimlikleri tam geçerlilik kazanacaktı. Bir "halk düşmanı"nın ALZhIR çalışma kampında on iki yıl kalan dul eşi ancak kocasının emekli aylığını ve ölümünden sonra yeniden Parti üyesi sayıldığına dair bildirimi aldığında onuruna kavuştuğunu belirtiyor. Bir Parti üyesinin dul eşi olmasından dolayı, baskıya uğramış diğer ailelere tanınmayan birçok özel haktan yararlanmıştı (ve bu da aklananların genellikle taşıdığı konuma ilişkin çarpık bir görüşe varmasına yol açmıştı.) Ama bu avantajlar öncelikle toplumla yeniden bütünleşmenin bir simgesi olarak önemliydi:

> Siyaset ve yurttaşlık bakımından nihayet tekrar tam bir kişi haline geldiğimi hissettim. Dahası, "günün kahramanı" havası içindeydim. Aklanan Parti üyelerinin sosyal statüsü yükseldi. Konut, tatil, maddi yardım vb. için kuyruğa girdiğimizde en başa konulurduk.[48]

Bazıları için aklanmanın önemi hayatlarına ve siyasal inançlarına yeniden anlam kazandırmasmdandı. Birçok kimse uğradığı haksızlıklara rağmen, Sovyet idealine hâlâ sıkıca bağlıydı. Bu inanç hayatlarına ve belki de fedakârlıklarına anlam katan bir şeydi. Hatta birçoğu kamplarda harcadığı emeğin Sovyet davasına bir katkıda bulunduğu düşüncesinden gurur duymaktaydı. Lenin Tarım Enstitüsü uzmanlarından Aleksandr Degtyarev 1970'lerde gazeteci Anatoli Jukov'a bunu şöyle açıklayacaktı:

> Çalışma kampında kendime ayırsam beni bir mültimilyoner yapacak kadar değerli metali ellerimle kazıyarak çıkardım. Benim de komünist sisteme katkım buydu. O sert koşullarda ayakta kalmamı sağlayan en önemli etken, Leninist Parti'mize ve hümanist ilkelerine sarsılmayan ve sönmeyen inancımdı. Bana o çilelere katlanma gücünü veren Parti'ydi. Parti moralimizi ve bilincimizi canlı tutarak mücadele etmemize yardımcı oldu.

47 Soljenitsin, *The Gulag Archipelago*, c. 3, s. 451.
48 RGASPI, dos. 560, op. 1, bel. 37, sat. 487.

> Komünist Parti saflarına yeniden alınmak bütün hayatımın en büyük mutluluğuydu.[49]

İsmine yapıştırılmış utancı sileceği için aklanma peşinde koşan başka bir insan kategorisi de vardı. Norilsk kamplarından serbest bırakılan Marya Drozdova, itibarının iade edilmesine kadar kendisini gerçek anlamda özgür hissetmedi: "Ancak o zaman insanların gözlerinin içine bir onur duygusuyla ve gururla bakabildim. Artık kimse bana lanet okuyamazdı."[50]

Kıdemli bir Bolşevik olan Perm'li gazeteci Aleksandr Turkin'in "Troçkist" olduğu gerekçesiyle 1936'da tutuklanmasından beri bir "halk düşmanı"nın akrabaları olma damgasını taşıyan Turkin ailesine onun aklanışı büyük bir rahatlama getirdi. Aleksandr'ın karısı ve iki kızı yirmi yıl boyunca onun devlet aleyhine bir suç işlemiş olduğuna inandılar: Eski dostların ve komşuların husumetini açıklamalarının tek yolu buydu. Aleksandr'ın kaynanası oturma odasında asılı aile resminden onun yüzünü kesip çıkarmıştı. ("Eğer aramızda bir düşman varsa, onu söküp atmalıyız.") O zamandan beri aile ondan söz etmekten hep kaçınmıştı. Bu nedenle Aleksandr'ın karısına kocasının masum olduğunun bildirilmesi ve ardından temyiz sonundaki aklama kararının gelmesi aile için bir kurtuluş demekti. Yitirilen koca ve baba hakkında artık bir utanç duygusuna kapılmaksızın konuşabilirlerdi.* "İnsanlar babamın aklandığını öğrenince, bize karşı tutumlarını yumuşatmaya başladılar," diye aktarıyor Aleksandr'ın kızı Vera. "Bizim için moral bakımından önemliydi, çünkü biz de ondan kuşkulanmıştık ve yanılmış olduğumuz ortaya çıktı."[51]

Herkes aklanmayı yeterli bir çözüm olarak görmedi. Bazıları suçsuzluklarını her zaman bildiklerini ve haksızlığını kanıtlamış olan bir sistemce temize çıkarılmaya gerek duymadıklarını belirttiler. Bu çoğunlukla Lenin'in yoldaşı olan ve Stalin'i bir "karşı-devrimci" sayan daha yaşlı Parti üyeleri arasında rastlanan bir bakış açısıydı. Norilsk ayaklanmasının liderlerinden biri olan ve 1956'da çalışma kampından serbest bırakılan Lev Netto gibi bazı kişiler ise aklanma için başvurmaktan "ilke olarak" kaçındı. Ayaklanmadaki yoldaşlarının duygularına tercüman olan Netto bunu şöyle açıklıyor: "Hepimiz aslında bize karşı bir suç işlemiş olan devletçe bağışlanmaya ihtiyacımızın olmadığı kamsındaydık. Bu bir özsaygı ve onur meselesiydi."[52]

49 MM, dos. 2, op. 1, bel. 29 (Anatoliy Brat [Jukov], "Jutkye godi").
50 MSP, dos. 3, op. 8, bel. 2, sat. 28.
51 MP, dos. 4, op. 6, bel. 2, sat. 28–30, 39–40.
* Turkin'ler aklanma belgesiyle birlikte, Aleksandr'ın 1936'da tutuklanmasından birkaç hafta sonra bir çalışma kampında öldüğüne dair bilgiyi de aldılar. O sırada henüz elli iki yaşındaydı.
52 MM, dos. 12, op. 20, bel. 2, sat. 124.

Birçok Parti üyesi ve onların aileleri için, Parti'ye yeniden alınmaksızın aklanmak adaletin sağlanmasına yeterli değildi. (Böyle bir hak devletten ilave tazminat almak demekti.) Ama yeniden üyelik süreci son derece yavaş işledi, özellikle de birçok Parti örgütünün başında "halk düşmanları"na karşı davalar uydurarak yükselmiş olan ve hatalarını kabul ettiklerinde her şeylerini kaybetme riskiyle karşılaşacak olan eski şeflerin hâlâ durduğu yerlerde. Aleksandr Turkin 1936'da Perm'de "Troçkist" oldukları gerekçesiyle tutuklanan otuz Bolşevik'ten biriydi. Onun aklandığı 1956'da yerel basın bu kişilerin tekrar Parti üyesi olarak kabul edilmesini gündeme getirdi; ama ailelerin çabalarına rağmen konu Parti örgütünce örtbas edildi ve yeniden ortaya atıldığı 1980'lerin *glasnost* döneminde bile kentin Parti yöneticileri ayak sürüdü. Parti'nin lağvedildiği 1991'den önce söz konusu otuz Bolşevik'ten hiç biri yeniden üye olarak tanınmış değildi.[53]

Aklanan eski mahkûmlara Parti'ye yeniden alınmaları kaydıyla ödenen tazminat öylesine gülünç bir rakamdı ki, birçoğu bunu almayı reddetti. Zinayda Buşuyeva 1957'de aklandığında, ona ALZhIR çalışma kampında geçirdiği sekiz yılın karşılığı olarak, tutuklanma yılı 1938'in değerleri üzerinde hesaplanan iki aylık ücret, ayrıca 1938'de kurşuna dizilen ve "suçlamaların kanıtlanamadığı gerekçesiyle" ölümünden sonra aklanan kocası için yine iki aylık ücret ödendi. O da bu parayı iki kızına birer manto, oğluna bir takım elbise ve Perm'de kent sovyetince verilen tek odalı dairesine altı tabureli bir masa satın almak için kullandı.[54]

Olga Adamova-Sliyuzberg kendisinin ve kocasının aklanması için 1954'te başvurdu. Davasının yeniden incelendiğini ve suçlamaların kanıt yetersizliğinden dolayı düşürüldüğünü belirten malum belgeyi almak için iki yıl bekledi. "Bu hatanın bedelini ömrümün yirmi yılını ve kırk bir gününü vererek ödemiştim," diye yazar anılarında. Kendisi ve ölü kocası için iki aylık ücrete, ayrıca öldüğü sırada kocasının üstünde bulunan 115 rubleye karşılık olarak 11 ruble 50 kopek tazminata hak kazandı. Moskova'daki Yüksek Sovyet binasında ona bu armağanın sunulduğu dairenin bekleme odasında hepsi de benzer belgeler almaya gelmiş yirmi kadın daha vardı. Yaşlı bir Ukraynalı kadın, oğlunun hayatına biçilen değeri öğrenince çılgına döndü: Yaşlı Ukraynalı kadın bağırmaya başladı: "Oğlumun kanı için verdiğiniz paraya ihtiyacım yok. Sizin olsun, katiller!" Belgeyi yırtıp yere fırlattı.

> Belgeleri dağıtmakta olan asker ona doğru yaklaşarak, "Sakin ol, yurttaş," diye konuşmaya başladı.

53 MP, dos. 4, op. 6, bel. 2, sat. 29.
54 MP, dos. 4, op. 2, bel. 2, sat. 26.

> Fakat yaşlı kadın bir daha "Katiller!" diye bağırdı. Askerin yüzüne tükürdü ve bir öfke nöbetiyle boğulur gibi oldu. Bir doktor iki yardımcısıyla içeriye koştu ve onu alıp götürdü. Herkes suskun ve sinmiş durumdaydı. Sağdan soldan bastırılmış hıçkırık sesleri geliyordu. Ben de kendimi tutmakta güçlük çektim. ... Polisin artık beni çıkaramayacağı daireme döndüm. Evde hiç kimse yoktu ve ağlamak için özgürdüm. Daha otuz yedi yaşında, gücünün ve yeteneğinin doruğundayken Lubyanka zindanlarında can veren kocama, halk düşmanı çocukları damgasıyla yetim olarak büyüyen yavrularıma, kederden ölen anne babama, yaşadığım yirmi yıllık işkenceye, aklandıklarını görecek kadar yaşayamayan ve Kolima'nın donmuş toprakları altında yatan arkadaşlarıma ağladım.[55]

Milyonlarca insan kamplardan dönemedi. Mahkûmların nerede olduğuna ve başlarına ne geldiğine dair nadiren bilgi verilen akrabaları açısından, 1953'ten sonraki yıllar onların dönüşleri ya da akıbetlerine ilişkin haber için uzun ve acılı bir bekleyişi getirdi. Birçok durumda bu bekleyiş "açıklık" anlamındaki *glasnost*'un Sovyet yönetiminin sloganı haline geldiği 1980'lere ve hatta Sovyet rejiminin çöktüğü 1991'in sonrasına kadar sürdü.

Zinayda Buşuyeva kocasının 1938'de kurşuna dizilmiş olduğunu asla öğrenemedi; 1992'de öldüğünde hâlâ onun akıbetinden habersizdi. Oysa ölü olduğunun öğrenmesi halinde kocasının yasını tutabilecek veya sağ olmasına karşın ailesine dönmemeyi seçtiğinin bildirilmesi halinde muhtemelen zaten suçlu olduğu kanısına varacaktı.[56]

Afanasya Botova 1981'de ölene kadar, kocasının hâlâ yaşıyor olabileceğine inandı. Kocası 1937'de Perm'deki demiryolu istasyonuna bağlı makine atölyesinde işinin başındayken tutuklanmıştı. Önce Baykal–Amur demiryolu hattının inşası için kurulan Gulag kompleksi Bamlag'a ve oradan da Magadan yakınındaki bir kampa gönderilmişti. Kızı Nina'ya ancak 1989'da verilen bilgiye göre, bu kampta Kasım 1940'da bitkinlikten ölmüştü. Bütün bunlardan habersiz Afanasya'ya Ocak 1941'de ulaşan pusulada şu yazılıydı: "Halen sağım. Hava sıcaklığı eksi 50 derece." Bu ufacık soluk kâğıt parçası Afanasya'nın tam kırk yıl boyunca kocasının bir gün döneceği umudunu korumasına yetti.[57]

Yelena Çerkesova da 1982'de ölene kadar, kocasının sağ olduğu inancına sıkıca sarıldı. Leningrad Madencilik Enstitüsü'nde bir jeolog olan kocası Vsevolod 1937'de tutuklanmış ve Şubat 1938'de kurşuna dizilme cezasına çarp-

55 Adamova-Sliyuzberg, *Put,* s. 207–8.
56 MP, dos. 4, op. 2, bel. 2, sat. 46.
57 MP, dos. 4, op. 43, bel. 2, sat. 2.

tırılmıştı. İnfazdan önce karısına telefon açmasına izin verildi. Karısına artık birbirlerini hiç göremeyeceklerini bildirdi; ama infaz edilmek üzere olduğunu söylemedi. Bunun yerine hiç kuşkusuz infazcıların talimatı doğrultusunda, "mektuplaşma haklarından yoksun bırakılma" cezasına çarptırıldığını belirtti. Sevdikleri yakınları çalışma kamplarına gönderilmiş diğer milyonlarca insan gibi, Yelena da "mektuplaşma haklarından yoksun bırakılma"nın Gulag şifresinde ölüm cezası demek olduğunu anlayamadı. 1953'ten sonra cezasının bitmiş olması gerektiği varsayımıyla kocasının izini bulmaya çalıştı. Konuyu Leningrad'daki MVD merkezinde soruşturdu ve Moskova'daki Sovyet adli makamlarına dilekçeler yazdı; ama hiçbir yetkili ona bir açıklama yapmadı. MVD merkezine gidişinden kısa bir süre sonra, ziyaretine gelen yabancı bir kadın, Vsevolod'la aynı çalışma kampında mahkûm olarak kaldığını ve birkaç yıl önce onu gördüğünü söyledi. Böylece Yelena'yı kocasının hâlâ yaşadığına inanmaya teşvik etti.[58]

MVD'nin kurşuna dizilmiş mahkûmların akrabalarını kandırmak için yaygın olarak başvurduğu bir numaraydı bu. Sovyet yetkilileri cinayetlerinin ardındaki gerçekleri örtbas etmeye büyük özen gösterdiler. Asıl amaçları 1937–38'deki muazzam can kaybını gizlemekti; dolayısıyla o yıllarda infaz edilen insanların daha sonra, genellikle de savaş sırasında öldüğünü ileri sürdüler. Düzmece ölüm belgeleri hazırlayarak, yıllar önce öldürülmüş mahkûmların kalp krizinden ya da başka bir hastalıktan öldüğünü bildirdiler.

İda Slavina 1955'te temyiz başvurusuyla babasının aklanmasını sağladı. Leningrad'daki adli kayıt bürosu ona aklanma belgesiyle birlikte, babasının Nisan 1939'da kalp krizinden öldüğünü belirten bir ölüm belgesi verdi. Bu belge İda'nın kafasını karıştırdı; çünkü Sovyet makamları 1945'te babasının sağ olduğunu bildirmişti. Leningrad'daki MVD merkezine gittiğinde, ölüm belgesindeki ifadeye güvenmesi tavsiye edildi. On yıl sonra, yani 1965'te bilgi almak için Moskova'daki KGB'ye başvurduğunda, yine aynı öğüdü aldı. İda belgedeki ifadeye inanmaya devam etti, ta ki 1991'de babasının KGB arşivlerindeki dosyasına ulaşıncaya ve tutuklanmasından sadece üç ay sonra, 28 Şubat 1938'de kurşuna dizildiğini öğreninceye kadar. Dosyada ayrıca 1955'te bir KGB yetkilisince verilmiş bir talimatı buldu; talimatta "devlet güvenliği gerekçesiyle" İda'ya babasının 1939'da kalp krizinden öldüğü yolunda yanlış bilgi verilmesi gerektiği bildirilmekteydi.[59]

58 MSP, dos. 3, op. 46, bel. 2, sat. 51–4; bel. 3, sat. 49–50.

59 TsAFSB, Arhivno-sledstvennoye delo I. V. Slavina (P-51969); "Delo reyabilitatsiy" (N4N-012826/55); SFA, İ. Slavina, "Put na plahu", metin, s. 3–6, 103; İda Slavina'yla mülakat, Köln, Haziran 2003.

İrina Dudareva güneydeki Azak kentinde Parti komitesinin lideriyken 30 Ağustos 1937'de tutuklanan kocasını bulma umudunu hiç kaybetmedi. Ondan hiç haber alamadığı on yılın sonunda ceza süresi dolduğu için, MVD'ye ve yaşadığı Rostov bölgesinin diğer mahkûm akrabalarından isimlerini ve adreslerini topladığı bütün çalışma kamplarına dilekçeler yazmaya başladı. Kısa bir süre sonra ziyaretine gelen bir adam, kocasının Azak'taki Parti üyesi arkadaşlarından biri, onu bir çalışma kampında sağ salim gördüğünü ileri sürdü. İrina dilekçeler yazmayı sürdürdüğü resmî makamlardan kocasının sağ olduğu, ama bir çalışma kampında "mektuplaşma haklarından yoksun" olarak hâlâ cezasını çekmekte olduğu bilgisini aldı. 1953'ten sonra, çalışma kamplarında kimsenin on beş yıldan fazla kaldığını duymadığı için, kocasının mutlaka serbest bırakılmış olması gerektiği varsayımıyla daha sıkça dilekçeler verdi; cezasının bir sebeple uzatılmış olması halinde, kendisine bilgi verilmiş olacağını sanmaktaydı. Nihayet 1957'de İrina'ya kocasının 1944'te bir hastalıktan öldüğünü belirten bir belge verildi. Bütün bildiği 1974'teki ölümüne kadar bununla sınırlı kaldı. Ama kızı Galina 1995'te babasının KGB arşivlerindeki dosyasına bakma iznini alınca, daha tutuklandığı gece infaz edildiğine dair bilgiyi gördü.[60]

4

"Tutuklanmış olanlar şimdi dönecek ve iki Rusya birbirinin gözünün içine bakacak: Bu insanları kamplara gönderen Rusya ve oradan geri gelen Rusya."[61] Şair Ahmatova bu sözleriyle kamplardan dönen mahkûmların kendilerini ihbar etmiş olan meslektaşlarıyla, komşularıyla ve arkadaşlarıyla yüzleştiklerinde yaşanan dramı önceden görmüştü.

Marya Budkeviç Leningrad'da anne babasının 1937'de tutuklanmasından önce erkek kardeşi ve anne babasıyla birlikte kaldığı komünal daireye 1954'te döndü. Oturduklara iki odaya kapı komşuları olan üç çocuklu bir çift el koymuştu. Kadın 1937'deki kitlesel tutuklamalara kadar çok dostça ilişkiler içinde olduğu Budkeviç'leri "karşı-devrimci" ve "yabancı casus" oldukları gerekçesiyle ihbar etmişti. (Marya'nın babası Polonyalı asıllıydı.) Hatta Marya'nın annesinin müşterilerini eve getiren bir fahişe olduğunu ileri sürmüştü. 1954'te artık yaşlı, sıska ve uzun beyaz saçlı bir kadına dönüşmüş olan aynı kişi odalarda tek başına kalmaktaydı; büyüyen çocukları daireden ayrılmış ve kocası da 1941'de

60 MSP, dos. 3, op. 10, bel. 2, sat. 15, 30–31; bel. 3, sat. 34–5. *Ayrıca bak.* MSP, dos. 3, op. 38, bel. 2, sat. 23–6; MM, dos. 12, op. 2, bel. 2, sat. 28–30.

61 L. Çukovskaya, *Zapiski ob Anne Ahmatovoy*, 3 c. (Paris, 1980), c. 2, s. 137.

bir çalışma kampına gönderilmişti. Marya'nın geçmişte ailesinin orada oturduğuna tanıklık etmesi için kadına bir belge imzalatması gerekiyordu. Her ikisi de 1937'de kurşuna dizilen anne babası hakkındaki aklanma kararını bir süre önce aldırmıştı; onların tutuklanması sırasında Budkeviç'lerin el konulan yaşam alanı ve kişisel eşyaları konusunda tazminat başvurusunda bulunmak için böyle bir belgeye ihtiyacı vardı. Marya'nın kendisini tanıtmasıyla birlikte kadının yüzü bembeyaz kesildi. "Bir gün döneceğini sanmıyordum," dedi. Marya ziyaret amacını açıkladı ve yaşam alanı üzerinde hak iddia etme niyetinde olmadığını belirterek kadının içini rahatlattı. Kadın belgeyi okuyup imzalayıncaya kadar Marya'yı içeride oturmaya davet etti. Marya odaya göz gezdirince, annesinin porselen kap kacak koleksiyonunu, babasının Minsk'ten getirmiş olduğu deri kaplı kanepeyi, çocukluğundan beri aşina olduğu minderleri, lambaları ve koltukları tanıdı. Kadın belgeyi imzaladıktan sonra, Marya'dan kendisiyle birlikte kanepeye oturmasını rica etti. "Sana anlatmam gereken bir şey var," dedi fısıltıyla. Kocasının tutuklandıktan kısa bir süre sonra çalışma kampından bir mektup gönderdiğini belirterek anlatmaya koyuldu. Korkudan yok ettiği bu mektupta, sorgulanırken dayaktan bütün dişlerinin döküldüğünü, çalışma kampından artık döneceğini sanmadığını ve kendisini beklemeyerek başka birisiyle evlenmesi gerektiğini yazmıştı. Kocası sahiden de çalışma kampından dönmemişti. Açıklamasına göre, Marya'ya bunları anlatmasının sebebi kendisinin de acılar çektiğini ve anne babasının başına gelenleri üzüldüğünü bilmesi içindi.[62]

Yuriy Ştakelberg 1948'de Leningrad Üniversitesi'ndeki bir "Yahudi milliyetçi öğrenci" grubu içinde yer aldığı gerekçesiyle tutuklandı. İddiaya göre grup Sovyetler Birliği'ne karşı bir "casus çetesi" olarak bir Alman baron tarafından örgütlenip finanse edilmişti. Yuriy üniversitede anti-Sovyet propagandayı yaymak üzere gizli bir matbaa kurmakla suçlandı. İthamlar temelsizdi ve tamamen uydurma bir hikâyeye ve üniversitedeki öğrenci arkadaşlarından dördünün imzaladığı bir ihbara dayanmaktaydı. Anlaşıldığı kadarıyla büyük ölçüde yabancı düşmanlığının harekete geçirdiği bu gençler Ştakelberg'e yabancı soyadından dolayı takmışlardı. (Yuriy'in babasının Aralık 1941'de "Alman propagandasını yayma" gerekçesiyle tutuklandığını öğrenmiş olmaları da mümkündür.) Yuriy Mart 1949'da Leningrad'daki bir mahkeme tarafından yirmi beş yıl ağır çalışma cezasına çarptırıldı. Babasının 1942'de yaşamını yitirdiği Bamlag kampına gönderildi ve demiryolu için köprü inşasında çalıştırıldı. 1956'da bir düşme sonunda ağır yaralandı ve sakatlık gerekçesiyle serbest bırakıldı. Bir süre Luga'da kaldıktan sonra Leningrad'a döndü ve Halk Kütüphanesi'nde bir iş buldu. Davasının ka-

62 MSP, dos. 3, op. 12, bel. 2, sat. 60–67, 131–3.

yıtlarına bakmak üzere KGB'ye çağrıldığında, kendisini ihbar etmiş olan öğrenci arkadaşlarının adlarını gördü. Onlara sırayla uğradı. "Hepsi de bu işi yaptıklarını öğrendiğimi anladı," diye aktarıyor Yuriy.

> Kadın olan bir ihbarcı dönüşümün bir farklılık yaratmadığını ve hiçbir şeyin değişmediğini, çünkü o zaman olduğu gibi şimdi de puştun teki olduğumu belirtti. ... Kurşuna dizilmiş olmam gerektiğini söyledi. Erkek olanlardan biri – her zaman provokatörce ve ahmakça davranan kişi – beni evine götürdü ve girişte bana büyük bir kâğıt destesi gösterdi. Büyük mağazalarda bazen satılan türden bir partiydi bu. Şunu söyledi bana: "Eğer istiyorsan hiç çekinmeden biraz al. Belki matbaanı çalıştırmanın zamanı gelmiştir." Gülüp geçmekle birlikte, iliklerime kadar işleyen bir ürperti duydum. Kâğıdın çok küçük kesilmiş olması nedeniyle bir matbaada işe yaramayacağını söylemek geçti içimden, ama tek bir söz etmedim.[63]

İbragim İzmailzade 1938'de "Azeri milliyetçilerden oluşan bir anti-Sovyet grup" içinde yer aldığı suçlamasıyla tutuklandığında, Bakü Tıp Enstitüsü'nde kıdemli bir tıp profesörü ve bir bölüm başkanıydı. Kolima kamplarından serbest bırakıldıktan sonra döndüğü Bakü'de aynı enstitüde alt kademede bir görev üstlendi. 1930'larda çığır açıcı araştırmalar yürütmüş bir kişiyken, artık rutin klinik işlerinde çalışmaktaydı. Azerbaycan'ın eski Parti şefi M. D. Bakırov'un 1955'teki yargılanması sırasında, savcılığın bir tanığı olarak ifade vermeye çağrıldı ve bu konumu itibariyle, Bakırov'un Bakü'deki terör kampanyasına öncülük ettiği 1938'den kalma dosyasına bakmasına izin verildi. Böylece onun ayrılışından sonra enstitüdeki bölümün başkanlığına kadar yükselen gözde öğrencisi tarafından ihbar edilmiş olduğunu öğrendi. İbragim'in Kolima'da bulunduğu sırada bu eski öğrencisi karısı ve kızını sıklıkla ziyaret etmiş ve onlardan bir aile ferdi gibi yakınlık görmüştü. Ama İbragim'in dönüşünden sonra davranışlarında belirgin bir soğukluk ortaya çıktı; evine artık nadiren gelir oldu ve onunla birlikte sofrada yemek ya da içmek zorunda kalacağı akşamlar hiç uğramamaya başladı. İhbarın ortaya çıkmasından sonra, İbragim ve ailesi onunla mecburen birkaç defa görüştüler; yaptığı işten hiç söz etmemelerine karşın, hainliğini bildikleri açıktı. Bir gün enstitünün siyasal işlerden sorumlu müdürü, İzmailzade ailesinin evine uğradı. İbragim'den eski öğrencisiyle ilgili hiçbir şikâyetinin olmadığını belirten bir belge imzalamasını istedi ve bu şekilde aralarındaki ilişkinin dostça kalacağını bildirdi. İbragim imzayı atmaya yanaşmadı ve yetkiliyi tekme

63 MSP, dos. 2, op. 51, bel. 2, sat. 3–7.

tokat dışarıya atmamak için kendisini zor tuttu. Kızının anlatımına göre, pek ehliyetli görmediği birinin altında çalışmaya mecbur kalmak zaten ihanet yüzünden canı sıkılmış olan İbragim'in gururuna dokunmaktaydı. Belgeyi imzalamasının istenmesi bardağı taşıran son damla olmuştu.[64]

Obuhovo'da Komsomol'un eski lideri olan ve 1930'daki kolektifleştirme kampanyası sırasında Golovin'leri "kulak" diye ihbar eden Kolya Kuzmin 1953'te Golovin'lerin Sibirya sürgününden sonra yerleşmiş olduğu Vologda'ya yakın Pestovo adlı küçük kasabaya taşındı. Bu ihbardan önce onların evinde sıklıkla konuk olarak ağırlanmış biriydi; hatta Nikolay Golovin köyün en yoksul ailesinin çocuğu olarak haline acıyıp onu deri atölyesinde çalıştırmıştı. Nikolay ve karısı Yevdokiya dindar insanlardı. Stalin'in ölümünden kısa bir süre sonra ziyaretlerine gelen Kolya sadece ihbarından değil, Nikolay'ın kardeşinin öldürülmesindeki payından dolayı bağışlanmasını isteyince, onu bağışladıkları gibi Pestovo'da yanlarında kalmaya davet ettiler. O sırada Leningrad yakınındaki Kolpino'da doktor olarak görev yapan Antonina, anne babasının bu âlicenaplığına karşı çıktı ve tutumlarını değiştirmelerini sağlamak için epey uğraştı. "İvan'ı [Nikolay'ın kardeşi] öldürdü ve ailemizi mahvetti. Böyle bir adam nasıl bağışlanabilir?" diye akıl yürüttü. Ama Yevdokiya "gerçek bir Hıristiyan'ın düşmanlarını bağışlaması gerektiğine" inanmaktaydı. Golovin'lerin hemen bitişiğindeki bir eve yerleşen Kolya, geçmişte yaptığı şeylerden dolayı mahcuptu ve Golovin'lerin ayak işlerine koşturarak yanlışlarını telafi etmeye çalıştı. Cumartesi günleri Nikolay'la birlikte hamama, Pazar günleri her ikisiyle birlikte kiliseye gitmeye başladı. Yevdokiya 1955'te, Nikolay ondan üç yıl sonra ve Kolya Kuzmin de 1970'te öldü. Her üçü şu anda Pestovo'da aynı kilise avlusunda gömülü.[65]

Birçok eski mahkûm geçmişte kendilerini ihbar etmiş insanlara karşı şaşırtıcı ölçüde bağışlayıcıydı. Bu bağışlama eğiliminin Golovin'lerde olduğu gibi dindarca tutumdan kaynaklanması tek tük görülen bir durumdu; çoğu kez temelde yatan etken Gulag sisteminin hapishanelerinde ve kamplarında yaşamış herkesçe paylaşılan şu anlayıştı: Normal koşullarda ne kadar iyi olursa olsun, hemen her yurttaş NKVD'nin baskısı altında bir muhbire dönüşebilirdi. Gazeteci İrina Şerbakova baskı mağdurlarını temsil etmek üzere kurulan Moskova Anılar Derneği'nin 1980'lerin sonlarındaki bir toplantısında tanık olduğu bir olayı aktarıyor:

> Yaklaşık 1939'da tutuklanmış bir kadın bana tamamen sakin bir sesle şunu söyledi: "Bak, beni ihbar eden adam şurada duruyor." Ve onu ga-

64 MM, dos. 12, op. 10, bel. 2, sat. 18–23.
65 MSP, dos. 3, op. 14, bel. 2, sat. 66–8; bel. 3, sat. 54–5.

> yet normal biçimde selamladı. Şaşkın yüz ifademi görünce, şu açıklamayı yaptı: "Haliyle bizler o sırada daha on sekiz yaşındaydık, onun anne babası baskıya uğramış Eski Bolşeviklerdi ve onlar [NKVD] beni de muhbir yapmaya çalıştılar. O da daha sonraları baskıya uğradı elbette." Sözlerinin geçmişe dönük aldırışsızlıktan ya da geçmişi unutma isteğinden değil, sistemin insanlara yapmış olduğu utanç verici şeyleri kavramış olmaktan kaynaklandığını sezdim.[66]

Bu kavrayışın gelişmesinde acılı anıların belki zamanla yumuşadığı ve tarih konusunda bilgilenen baskı mağdurlarının Sovyet sistemine ilişkin daha nesnel bir anlayışa vardığı 1980'lerin ortamı kesinlikle daha elverişliydi. Ama bireyleri kınamaktan kaçınma eğilimi daha 1950'lerde saptanan bir şeydi; Sovyet sürgünlerinin sıradan Parti görevlilerine karşı düşmanca davranmadıkları apaçıktı, çünkü onların aslında güçsüz ve belki de aynı sistemin mağdurları olduğunu anlıyorlardı.[67]

Stalin'in mahkûmlarının dönüşü, kamplara gönderilmelerine yardım etmiş olan insanlarda şaşırtıcı olmayan bir gelişmeyle büyük bir korkuyu körükledi. "Bütün katillerin, provokatörlerin ve muhbirlerin ortak bir özelliği vardı," diye belirtiyor Nadejda Mandelştam. Mağdur ettikleri kişilerin bir gün döneceğini hiç düşünmemişlerdi:

> Öbür dünyaya ya da kamplara gönderilen herkesin temelli bertaraf edildiğini sanıyorlardı. Bu hortlakların dirilebileceği ve mezar kazıcılarından hesap sorabileceği akıllarının ucundan bile geçmiyordu. Dolayısıyla aklanmaların başladığı dönemde düpedüz paniğe kapıldılar. Zamanın tersine döndüğünü ve "kamp tozu" adını taktıkları kişilerin birdenbire yeniden ete kemiğe büründüklerini ve tekrar isimlerine kavuştuklarını düşündüler. Dehşete düştüler.

Böyle "perişan kadın muhbir"lerden biri sağlar ve ölüler hakkında daha önce vermiş olduğu ifadeleri geri almak üzere sürekli savcılık makamına çağrılmaktaydı. Mandelştam'ın aktardığına göre, her seferinde yaptığı iş geçmişte ihbar etmiş olduğu kişilerin ailelerine koşup kendini savunmaktı. "Tanrı şahidimdir

66 İ. Şerbakova, "Gulag in Memory", L. Passerini (ed.), *International Yearbook of Oral History and Life Stories*, c. 1: *Memory and Totalitarianism* (Oxford, 1992), s. 114 (anlaşılması açısından çeviri biraz değiştirilmiştir).

67 *Bak.* A. Inkeles ve R. Bauer, *The Soviet Citizen: Daily Life in a Totalitarian Society* (Cambridge, Mass. 1959).

ki," diye başlayarak, onlar hakkında "asla kötü bir şey söylemediğini" ve "savcılığa tek gidiş sebebinin bir an önce aklanabilmeleri için bütün ölüler hakkında iyi şeyler söylemek olduğunu" bildirmekteydi. Mandelştam'ın vardığı sonuç şu:

> Kadının uzaktan yakından vicdan diye bir şeyi yoktu; ama düştüğü durum kaldırabileceğinden daha fazlaydı ve geçirdiği bir inme sonucunda felçli kaldı. Herhalde bir ara öylesine ürkmüş olmalı ki, bu aklamaların ciddi olduğuna ve bütün iftiracıların ve diğer yardakçıların mahkeme önüne çıkarılabileceğine gerçekten inanmış galiba.[68]

Mandelştam Taşkent'teki bir üst düzey MVD yetkilisinin hikâyesini de aktarır. Bu adam Stalin'in ölümünden sonra emekliye ayrılmasına karşın, "bir mucizeyle sağ kalıp kamplardan dönen eski mağdurlarla yüzleşmeye ikide bir çağrılır." Buna dayanamayarak sonunda kendini asar. Mandelştam onun Merkez Komitesi'ne hitaben yazdığı intihar mektubunun bir karalamasını okuma fırsatı bulduğunu belirtir. Parti için her zaman çok çalıştığını yazan bu yetkili, halka değil, "bir tür Bonapartizm"e hizmet etmiş olabileceğinin aklından hiç geçmediğini belirtmekteydi. Suçu başkalarına yıkmaya çalışmaktaydı. Bizzat sorgudan geçirdiği ve ona göre her türden düzmece itirafa imza atarak davalarına bakan yetkilileri yanıltan kişileri, "sorgulama işlemlerini basitleştirme" talimatıyla ve kotalara ulaşma dayatmasıyla Moskova'dan gönderilen yetkilileri ve onlardan pek geri kalmamak üzere, gönüllü ihbarlarıyla gizli polisi birçok insana karşı tedbir almaya mecbur eden muhbirleri suçlamaktaydı.

MVD yetkilisinin ölümü örtbas edildi. İntiharından önce çok fazla sayıda görevlinin ve muhbirin ismini vermişti. Ama kızı "babasının ölümüne yol açanlardan" öç almaya kararlıydı. Mandelştam şu saptamada bulunur:

> Öfkesi bu kâbus gibi işi kızıştıranlara yönelikti. "O sırada resmî makamlarda bulunan insanları biraz gözetmiş olmaları gerekirdi! Bütün bu şeyleri onlar başlatmadı, yaptıkları şey sadece emirleri yerine getirmekti."[69]

Stalin'in intihar eden uşaklarından biri de Yazarlar Birliği'nin 1954'te görevden alınan alkolik lideri Aleksandr Fadeyev'di. Uzun süreden beri bunalımda olan Fadeyev, Stalin'in ölümüyle tamamen zıvanadan çıktı. Yazarlar Birliği'nin bir üyesine, "Hastalığım karaciğerimde değil, aklımda," diye yazdı. Simonov'a da

68 N. Mandelstam, *Hope Against Hope* (Londra, 1989), s. 48.
69 Ibid. s. 49.

"müflis" bir yazar olduğu itirafında bulundu. Sosyalist gerçekçi bir yaklaşımla Parti'nin sanayi sabotajlarına karşı mücadelesini konu alan ve 1930'lardaki yargılamalara ilişkin belgelere dayanan son romanı üzerinde çalışmaktan vazgeçti; çeşitli arkadaşlarına açıkladığına göre, bunun sebebi sanayi sabotajlarının yapılmamış olmasından dolayı temanın tamamen yanlış olduğunu kavramasıydı. Fadeyev zamanla Yazarlar Birliği'nin başındayken yazarlara yönelik baskıdaki rolünden dolayı pişmanlık duygularına kapıldı. "Meğer ne alçak biriymişim," diye yazdı Çukovski'ye. Özellikle hapishaneden tahliyesinden iki yıl sonra, 1955'te ölen eski arkadaşı Yogann Altman konusunda vicdan azabı çekmekteydi. Altman'ı "anti-kozmopolit" kampanya sırasında yermiş ve 1949'da tutuklanıp hapse atıldığında onu kurtarmak için hiçbir şey yapmamıştı. Altman'ın ölümünden sonra aşırı içki içtiği bir dost meclisinde, bir arkadaşına aslında suçsuz olduklarını bilmesine karşın, birçok yazarın tutuklanmasına onay verdiğini itiraf etti.[70]

Fadeyev 1953'ten sonra resmî makamlara yaptığı başvurularda çalışma kamplarına gönderilmiş yazarların serbest bırakılmasını ve aklanmasını isteyerek kendisini kurtarmaya çalıştı. Malenkov ve Kruşçev'e mektuplar yazarak, Parti'nin kültür alanı üzerindeki ideolojik denetimini gevşetmesi çağrısında bulundu; ama girişimleri umursanmadı ve görevinden uzaklaştırıldı. 1956'ya varıldığında artık yalnız kalmış bir kişiydi; baskıya uğramış yazarlar lehine sonraki çabaları hakkında hiçbir şey bilmeyen edebiyat dünyasındaki aydınlarca sabit fikirli bir Stalinist olarak yaygın biçimde kınanmaktaydı. Kendisini vurarak canına kıymasından hemen önce, 13 Mayıs 1956'da Merkez Komitesi'ne yazdığı ve 1990'a kadar Parti arşivlerinde saklı kalan mektubunda şu ifadeler vardı:

> Daha fazla yaşama olanağını hiç görmüyorum, çünkü ömrümü verdiğim [Sovyet] sanat davası Parti'nin küstah ve aldırışsız yönetimince yok edilmiş bulunuyor. ... En iyi yazarlarımız iktidarda bulunanların canice göz yummasıyla daha verimli çağdayken helak oldu ya da öldü. ... Bir yazar olarak kendi hayatım bütün anlamını yitirdi; garezin, yalanların ve iftiranın ezdiği ruhun barındığı bu pespaye varoluştan kurtulma duygusuyla, neşe içinde hayata veda ediyorum.[71]

70 *Vokrug Fadeyeva: neizvestnye pisma, zametki i dokumenti* (Moskova, 1996), s. 12, 122; RGALI, dos. 1814, op. 9, bel. 5, sat. 30; V. Kaverin, *Epilog: memuyari* (Moskova, 2002), s. 313–24.

71 *İzvestiya TsK KPSS*, 1990, no. 10, s. 147.

Fadeyev'i yıkan şey iyi bir komünist olma ve iyi bir insan olma arasındaki çatışmaydı. Mağdurlarından birçoğunun teslim ettiği gibi, mizaç olarak iyiliksever bir kişiydi; ama vicdanı, kişiliği ve sonuçta yaşama iradesi Stalinist rejimin hizmetinde bulunduğu yıllar boyunca verdiği ödünler ve girdiği uzlaşmalar yüzünden gittikçe yok oldu.[72]

Fadeyev'in edebiyat dünyasının durumu konusundaki kötümserliğine rağmen, Sovyet yazarlar çözülmenin başlamasında öncü bir rol oynadı. Rejimin yazarlar üzerinde doğrudan bir veto yetkisini kullanmayı bırakmasıyla birlikte, edebiyat kişisel ve özel yaşama, Stalinist bürokrasinin yersiz müdahalelerine karşı çıkışa yeni bir vurgulamanın odağı haline geldi. Sovyet yazarlar sosyalist gerçekçiliğin kamusal temalarından ve kahramanlarından uzaklaşarak, gerçek insanları ailevi ve sosyal bağlamları içinde sunmaya yöneldi. O yıllardaki en cüretli edebi eser olan Ehrenburg'un *Buzların Çözülüşü* (1954) romanı bilinçli olarak kışkırtıcıydı; yeni ortamda nereye kadar gidilebileceğini sınar gibiydi sanki. Romanın konusu gittikçe yozlaşıp insanlıktan çıkan ve Beş Yıllık Plan'ın üretim kotaları hedefine ulaşma uğraşıyla, işçilere konut yapmak üzere ayrılmış parayı çalarak fabrikaya yatıran despot bir fabrika müdürünün, bir "küçük Stalin"in başından geçen olaylardır. Müdürün karısı böyle acımasız bir adamla birlikte kalmaya katlanamaz ve ilkbaharda yeni ve daha iyi bir hayatın müjdecisi olarak buzların çözülmesiyle birlikte ondan ayrılma cesaretini bulur. Çözülmenin henüz yeni başladığı 1954'ün siyasal ortamı Sovyet okurlarının romanda zaten belirgin olmayan anti-Stalinist yaklaşımı değerlendirmeleri için çok erkendi. Bunun yerine romanın öbür temasına, bir ressamla ilgili ikincil olay örgüsünün içerdiği sanatçının bağımsızlığı konusuna yoğunlaştılar. Sanatçı devletin isteği doğrultusuna eserler verir ve bu sayede rahat bir yaşam sürer; ama sisteme hizmet etme uğruna sanatlarından ödün vermeyen diğer ressamların yanında vasat kaldığının farkına varır.

Buzların Çözülüşü'nün yayımlanması Sovyet edebiyat dünyasını böldü. *Novyi Mir* ve romanın ilk kez tefrika edildiği *Znomia* gibi liberal dergiler, bu çıkışla birlikte yazarların artık dürüst ve içten olabilecekleri, rejimin çıkarlarını yansıtmaktan ziyade özel duyarlılıkları şekillendirmeye yönelik gerçek rollerine dönecekleri yeni bir dönemin başlayacağı umudu içindeydi. Ehrenburg 1954'te bir Moskova kütüphanesinde düzenlenen bir tartışma toplantısında, sanatın "duygulara dayalı kültürü" ifade etmeyi ve "bireyin hemcinsi insanları anlaması-

72 Fadeyev'in iyilikseverliği için *bak.* K. Çukovskiy, *Dnevnik, 1901–69, 2 c.* (Moskova, 2003), c. 2, s. 282–3; A. Borşçagovski, *Zapiski balovnya sudbi* (Moskova, 1991), s. 21; Ahmatova'nın oğlu Lev Gumilyov'un bir Sibirya çalışma kampından serbest bırakılması yönündeki çabalarına teşekkür etmek üzere Fadeyev'e 10 Mart 1956'da yazdığı mektup ("Bu korkunç yıllarda herkesten daha sıcak ve yakın oldun"), *Vokrug Fadeyeva*, s. 161.

na" yardımcı olmayı amaçlaması gerektiğini savundu.[73][73] Sovyet düzeninin tutucu kesimleri bütün bu liberal konuşmalardan telaşa kapılarak, çözülmenin liberal yazarlarına karşı bir dizi saldırıya giriştiler. Ağustos 1954'te bir "kulak" oğlu olan şair Tvardovski'nin *Novyi mir* editörlüğünden alınmasını sağladılar. Ehrenburg'u eleştirme görevi de Tvardovski'nin yerine *Novyi mir* editörü olan Simonov'a düştü. Simonov'un seçilmesinin sebebi ılımlı bir tutucu ve dolayısıyla Sofronov gibi Stalinist sertlik yanlılarına oranla daha güvenilir olarak görülmesiydi. Simonov *Literaturnaya gazeta*'da çıkan iki uzun makalede, *Buzların Çözülüşü*'nü sert biçimde eleştirerek, çizdiği Sovyet Rusya tablosunun aşırı karanlık olduğunu ve ikincil olay örgüsünden çıkan yargının basite indirgeyici olduğunu ileri sürdü. Ona göre, hem iyi bir sanatçı olmak, hem de devlete hizmet etmek mümkündü.[74]

Simonov reform anlayışını benimsemeye başladığı 1956'ya kadar Stalinist kampta kaldı. Stalin'in gölgesinde yaşamış birçok kişi gibi, o da liderin ölümüyle birlikte kafası karışmış ve yönünü şaşırmış bir haldeydi. İlk başlarda Kremlin siyasetinin hangi yolu tutacağı açık olmaktan uzaktı: Teröre bir dönüş oldukça ihtimal dâhilindeydi. Bu belirsizlik ortamında Simonov'unkine benzer konumda olan insanlar açısından, Stalin'in ölümünden önceki siyasal zemine sıkıca bağlı kalarak işi sağlama almak mantıksız değildi. "O yıllarda Stalin'e karşı tutumum sürekli değişti," diye belirtiyor Simonov anılarında. "Çeşitli duygular ve bakış açıları arasında bocaladım." 1953'ün büyük bir bölümünde ağır basan duygu "büyük bir adamın kaybından duyulan köklü bir keder"di ve onu *Literaturnaya gazeta*'da "Yazarın Kutsal Görevi" başlığıyla şaşırtıcı bir ağıt yazmaya yöneltti. Bu yazıda "ölümsüz Stalin'in büyüklüğünü ve dehasını bütün halklara ve bütün gelecek kuşaklara göstermenin Sovyet edebiyatının en yüce görevi olduğunu" ileri sürdü. Makaleye kızan Kruşçev onun gazete kadrosundan çıkarılması için diretti. Simonov 1954 boyunca Stalinist köklerine sadık kalarak, Stalin'in bir portresini hep masasında tuttu. Bu özellikle sevdiği bir resimdi: Gulag işgücünün anıtı Volga–Don kanalına gözlerini dikmiş Stalin. Aslında Stalin'in hayatta olduğu dönemde, Simonov onun bir portresini makam odasına ya da evine asla asmamıştı. İlk defa bunu yapmasının sebebi, sağken Sovyet liderine sevgilerini tantanayla belirten, ama ölümüyle birlikte hemen onu yerden yere vuran "dönek"lere ve "kariyerist"lere karşı duyduğu tiksintiydi. "Beni [fotoğrafı sergilemeye] yönelten Stalinizm değil, soylu ya da aydınca onur düşüncesine daha yakın bir şeydi," diye belirtiyor Simonov anılarında. Geçmişi inkâra yanaşmama

73 RGALI, dos. 618, op. 16, bel. 88, sat. 16.
74 *Literaturnaya gazeta*, 17 Temmuz 1954, s. 2–3; 20 Temmuz 1954, s. 2–3.

yönündeki bu tutum onu 1955'teki bir şiir derlemesine 1943'te yazmakla birlikte hiç yayımlamadığı ve Sovyet liderini bütün tarihte görülmüş en büyük insan olarak göklere çıkardığı "Stalin'e Övgü" adlı gerçekten berbat bir şiiri almaya da yöneltti.[75]


Simonov oğlu Aleksey'le birlikte, 1954

Simonov'un Ehrenburg'u hedef alan eleştirisini liberal çözülmeye öncülük eden diğer yazarlara yönelik bir dizi saldırı izledi. *Pravda*'da Temmuz 1954'te çıkan önemli bir makalede, Simonov sosyalist gerçekçilik geleneklerinin edebiyatta reddedilişini ve hiciv yönündeki gittikçe güçlenen eğilimi yerdi; Ukraynalı oyun yazarı Aleksandr Korneyçuk'u tiyatronun "Sovyet halkına Sovyet sistemini sevmeyi ve üstün tutmayı öğretme" sorumluluğundan vazgeçmekten dolayı eleştirilerinin ana hedefine oturttu.[76]

Simonov *Novyi mir*'in editörü konumuyla, Vladimir Dudintsev'in tefrika halinde yayımlanmak üzere önce dergiye verilen ve büyük tartışma uyandıran *Sırf Ekmekle Yaşanmaz* romanına karşı da eleştirel bir tutum takındı. Roman bir mucidin, kendisini Sovyetler Birliği'ndeki hayatı daha iyi düzeye çıkarmaya adamış bir fizik öğretmeninin başından geçenleri anlatır. Sovyet memurlarının ufak çıkarlara dönük dalavereciliği ve yetersizliği onun yaratıcılığını boğarak yok eder. Simonov romanın bütün sistem hakkında kuşkular uyandırabileceği korkusuyla, *Novyi mir*'de 1956'da yayımlanmasından önce Dudintsev'i bürokrasiye yönelik saldırısını yumuşatmaya zorladı. Ancak dayattığı değişikliklere rağmen, kitap reformcu çevrelerden düzene karşı bir koçbaşı olarak büyük övgü topladı. Romanla ilgili ilk açık tartışma Yazarlar Birliği'ne birçok insanı çekti ve hatta bazı öğrenciler ikinci katın pencerelerinden tartışmayı dinlemek amacıyla su borularına tırmandı; biriken kalabalıkları dağıtmak için atlı polisi çağırmak gerekti.[77]

Pasternak'ın *Doktor Jivago* romanını yayımlamama konusunda *Novyi mir*'in aldığı can alıcı kararda da Simonov'un payı vardı. Eylül 1956'da derginin yazı iş-

75 Simonov, *Glazami çeloveka moyego pokoleniya*, s. 248–53; Lazar Lazarev'le mülakat, Moskova, Kasım 2003.

76 *Pravda*, 4 Temmuz 1954, s. 3.

77 RGALI, dos. 1814, op. 9, bel. 1770, sat. 21–2. Halkın romana tepkisi için *bak.* D. Kozlov, "Naming the Social Evil: The Readers of Novyi mir and Vladimir Dudintsev's Not by Bread Alone, 1956–1959", P. Jones (ed.), *The Dilemmas of De-Stalinization: A Social and Cultural History of Reform in the Khrushchev Era* (Londra, 2005), s. 80–98.

leri kurulu adına Pasternak'a bir mektup yazarak, Devrim ve İç Savaş ortamında destansı bir insan dramını anlatan romana yönelik siyasal itirazlarını ana hatlarıyla bildirdi. Sovyet yönetimi 1958'de Pasternak'ı Nobel Ödülü'nü reddetmeye zorlamak için açtığı kampanyada bu mektuptan yararlanacak ve ondan açık alıntılar yapacaktı.* Simonov'un roman hakkındaki kanısı çok olumsuzdu; oğluna yazdığı bir mektupta romanı "zevksizliği ve bazı yerlerde düpedüz anti-Sovyet tutumuyla berbat ve garez dolu bir eser" olarak nitelendirdi. Pasternak'ın romanında Rus aydınlarının 1917 Ekim Devrimi'ni kabul etmekle doğru karar verip vermediği sorusunu ortaya atarken, olayları ancak olumsuz cevap verilecek şekilde kurduğu görüşündeydi: Güya aydınlar Bolşeviklere uymakla Rus halkına, Rus kültürüne ve insanlığa ihanet etmişti. Simonov'a göre, roman böyle bir tarafgirlikten dolayı anti-Sovyet olmanın yanı sıra bütün meslek sahibi kuşağa, annesi ve üvey babası gibi siyasal tercihten dolayı değil, öncelikle Rus yurtseverleri olarak Sovyet Rusya'da kalıp Bolşevikler için çalışan insanlara bir hakaretti.[78]

Simonov çözülme sürecinin gelişmesiyle ve Kruşçev yanlısı reformcuların Sovyet yönetiminde üstünlük kazanmasıyla birlikte Moskova'nın edebiyat dünyasında gittikçe yalnızlaşan bir kişiye dönüştü. Reformun liberal anlayışı görüşlerini değiştirmeye direnen Stalinist müminlere karşı hoşgörülü değildi. Simonov 1956'de bunu şöyle ifade etti:

> Editör şiirimden Stalin adını
> Kırpıp çıkarabilir elbette,
> Ama ruhumda kalan Stalin için
> Bir yararı dokunmaz bana.

Simonov içindeki Stalin'i ancak Kruşçev'in 1956'da Yirminci Parti Kongresi'nde Stalin'i yeren konuşmasından sonra ve çok tedrici bir süreçle tasfiye etmeye başladı.[79]

Kruşçev'in konuşması, Sovyet halkına 1917'den beri hükmeden terör sisteminin yavaşça çöküşünde can alıcı ve Stalin'in ölümünden daha önemli bir eşikti. Bu konuşmayla Sovyet yönetiminin nihayet Stalin'in terör dönemiyle arasına mesafe koyduğu açığa çıktı; insanların geleceğe dair korkusu ve belirsizliği git-

78 RGALI, dos. 1814, op. 9, bel. 1770, sat. 15; K. Simonov, *Segodniya i davno* (Moskova, 1978), s. 78; *A za mnoyu şum pogoni: Boris Pasternak i vlast". Dokumenti 1956–72* (Moskova, 2001), s. 89–90.

79 L. Lazarev, *Şestoy etaj: kniga vospominaniya* (Moskova, 1999), s. 201.

* Sovyetler Birliği'nden dışarıya kaçak yollardan çıkarılan ve ilk kez İtalya'da 1957'de yayımlanan *Doktor Jivago* uluslararası düzeyde çok satan kitaplar arasına girdi ve Pasternak 1958 Nobel Edebiyat Ödülü'ne aday gösterildi. Ama Yazarlar Birliği'nin baskısı ve Sovyet basınınca estirilen milliyetçi taciz fırtınası altında ödülü reddetmek zorunda kaldı.

tikçe dağılmaya başladı.

Stalin'in ölümünden sonraki ilk kongre olan Yirminci Parti Kongresi 14 Şubat 1956'da Büyük Kremlin Sarayı'nda toplandı. Oy hakkına sahip 1.355 delege Parti yönetiminin nihayet Stalin sonrası çizgisini açıklayacağı ve ölü liderin statüsünü açıklığa kavuşturacağı beklentisi içindeydi. Özel bir komisyonun 1935–40 arasında Parti üyelerine yönelik baskılar üzerine raporunu 9 Şubat'ta Merkez Komitesi'ne sunmasından sonra, ne kadar ileriye gidileceği konusunda sert tartışmalar çıkmakla birlikte, Stalin'in suçlarını teşhir etme ve kınama kararı kolektif önderlikçe alınmıştı. Komisyonun bulguları hem kitlesel tutuklamaların ve idamların muazzam boyutu, hem de bu terör dalgasının dayandırıldığı kanıtların uydurulması açısından önderliği şaşkına uğratmıştı. Bu yüzden Parti Kongresi öncesinde hakikatin sadece delegelerin katılacağı kapalı ve gizli bir oturumda anlatılması kararına varıldı. Konuşma metni kolektif olarak hazırlandı ve ifşaatın ardındaki ana itici güç olan Kruşçev 25 Şubat'ta konuşmayı yapma sorumluluğunu üstlendi.

Kruşçev'in güdüleri karmaşıktı. Kaganoviç, Molotov ve Voroşilov gibi diğer Parti yöneticileri önemli roller oynamış oldukları bir rejimin suçlarını teşhir etme fikrinden açıkça rahatsızlık duyarken, ifşaatın gerekli olduğunu savunmak kesinlikle cesur bir tavırdı. Kruşçev 9 Şubat'taki görüşmelerde yürekli davranma çağrısında bulunmuştu:

> Herkesi yok eden bir lider nasıl biridir? Cesur olmak ve hakikati anlatmak zorundayız. ... Hepimiz Stalin'le birlikte çalıştık, ama bu bizi töhmet altında bırakmaz. Ortaya çıkan gerçekleri dile getirmek zorundayız, aksi halde onun yaptığı şeyleri haklı göstermiş oluruz. ... Duru bir sesle konuşabiliriz. Utanç duymuyoruz. Korkacak hiçbir şeyimiz yok ve dar görüşlü münakaşalarla tatmin olmamız için bir sebep yok.

İfşaat Kruşçev'in iktidar girişimine de uygun düşmekteydi. Stalin'in suçlarının teşhir edilmesini liderlik için başlıca rakiplerini zayıflatmak ya da onlara gözdağı vermek ve toplumun çözülmeyi ve siyasal reformu benimseyen kesimlerinde bir destek tabanı oluşturmak için kullandı. Ama belki de hepsinden önemlisi, geri kalan Parti yöneticileri gibi, Kruşçev de Stalin'in suçlarından söz etmemeleri halinde onların yerine halkın konuşmasından ve çözülme ortamında Parti'yi eleştirenlerin bütün yönetimi sorumlu tutmasından çekinmekteydi. Çalışma kamplarından yeni dönen ve konuşmasında tanıklığına yer verdiği eski bir Partili yoldaşı, "Ya önümüzdeki kongrede anlatırsanız ya da kendinizi soruşturma altında bulursunuz,"

diye uyarıda bulunmuştu. Kruşçev Parti yöneticilerinin terörle ilgili gerçekleri ancak yakın dönemde, komisyonun 9 Şubat'ta verdiği rapor sonucunda öğrendiği izlenimini vermekle, suçu Stalin'e yıkmayı ve diğer liderleri "bilmedikleri" gerekçesiyle kuşkudan arındırmayı başardı. Aynı amaçla Parti'nin 1935'ten beri yaptığı haksızlıklar konusunda oldukça temize çıkarıcı bir açıklama sundu: Stalin'i şahsen bütün haksızlıklardan sorumlu tutarken, diğer Parti liderlerini onun "canavarca" suçlarının mağdurları gibi gösterdi. (Troçki ve Buharin yanlılarının bile ölmeyi hak etmediklerini belirtti.) Sovyet sistemini suçlamak söz konusu değildi – işlenen tek konu "kişilik kültünü aşmaya" çalışmak gerektiğiydi. Konuşmanın bütün amacı Leninizm'in tekrar iktidara gelmesini sağlamaktı.[80]

Kruşçev konuşmasını gizlilik yönündeki bir çağrıyla bitirdi:

> Bu konu basına sızmak şöyle dursun, Parti sınırlarının dışına çıkmamalıdır. Meseleyi kapalı bir oturumda konuşmamızın sebebi budur. ... Düşmanlarımıza cephane sağlamamalıyız, yaralarımızı açıp onlara göstermemeliyiz. Kongre delegelerinin bunu anlayıp uygun biçimde davranacağını varsayıyorum.

Konuşma bittiğinde toplantı salonunda bir "ölüm sessizliği" vardı. Daha sonraları Gorbaçov'un *glasnost* politikalarında öne çıkacak olan Aleksandr Yakovlev kongre delegelerinden biriydi. Sahneyi şöyle aktarıyor:

> Balkonda oturuyordum. Kruşçev'in konuşmasından sonra içimi karamsarlığa varmasa bile derin rahatsızlık duygusunun sardığını gayet iyi hatırlıyorum. Salondaki sessizlik derindi. Hiçbir koltuk gıcırdaması, öksürük, fısıltı yoktu. Kimse başkasına bakamıyordu – belki az önce yaşananların beklenmedik oluşundan, belki de tedirginlik ve korkudan. ... Toplantı salonundan başımız eğik halde çıktık.

Girişe kadar taşmış delegeler arasında yer alan Simonov, uzun süre bir şok ve kafa karışıklığı halinde kaldıktan sonra, Merkez Komitesi'nin kültür işleri danışmanı İgor Çernoyutsan'la birlikte sigara içip konuşmaya koyuldu. "Epeyce şeyi zaten biliyorduk," diye belirtiyor Çernoyutsan. "Ama hakikatin önümüze seriliş tarzı karşısında afalladık. Peki, hepsi doğru muydu?"[81]

80 *Reyabilitatsiya: kak eto bilo*, s. 349–51; W. Taubman, *Khrushchev: The Man and His Era* (Londra, 2003), s. 270, 272, 274, 278.

81 *Reyabilitatsiya: kak eto bilo*, s. 5–6; Taubman, *Khrushchev*, s. 273–4.

9

ANILAR
(1956-2006)

1

Kruşçev'in "gizli konuşması" uzun süre gizli kalmadı. Broşür halinde basılan bir metin bütün işyerlerindeki komünistlere okunması talimatıyla Sovyetler Birliği'nin her yanındaki Parti örgütlerine gönderildi. Yirminci Parti Kongresi'ni izleyen haftalarda konuşma Sovyet fabrikalarında ve resmî dairelerinde, üniversitelerde ve okullarda 7 milyon Parti üyesi ve 18 milyon Komsomol üyesi tarafından duyuldu. Konuşma metni Doğu Avrupa'nın komünist yönetimlerine de gönderildi. Doğu Alman lider Walter Ulbricht bunu halktan gizlemeye çalışırken, Polonyalı yöneticiler yayımladı. Böylece bir nüsha *New York Times*'ın eline geçti ve 4 Haziran'da birinci sayfasında manşet olarak çıktı. Kruşçev'in konuşma metni Batı'dan gelerek Doğu Almanya'ya sızdı ve bu yoldan Sovyetler Birliği'nin geri kalan insanlarına ulaştı.[1] Konuşma Parti'yi kafa karışıklığına sürükledi. Ülke genelinde yerel Parti bürolarında ifşaattan ne anlam çıkarılacağına dair canlı tartışmalar vardı; bazı Parti üyeleri daha önce açık konuşmaktan kaçınan yöneticileri suçlarken, diğerleri Kruşçev'i uygunsuz bir dönemde bu sorunları gündeme getirdiği için eleştirmekteydi. Tabandaki bu muhalif seslerden kaygılanan Merkez Komitesi Haziran 1956'da bir gizli genelgeyle yerel Parti yöneticilerine, kabul edilir sınırları aşan üyeleri tasfiye ederek ve hatta hapse atarak eleştirileri bastırma talimatını verdi.[2]

1 W. Taubman, *Khrushchev: The Man and His Era* (Londra, 2003), s. 282–3.
2 P. Jones, "From the Secret Speech to the Burial of Stalin: Real and Ideal Responses to De-Stalinization", aynı yazar (ed.), *The Dilemmas of De-Stalinization: A Social and Cultural History of Reform in the Khrushchev Era* (Londra, 2005), s. 47.

Parti dışında bazı korkusuz insanlar Kruşçev'in konuşmasını her şeyi tartışmanın ve sorgulamanın bir sinyali olarak gördü. İlk konuşan aydınlar oldu. Moskova Üniversitesi mezunu olan ve daha sonraları muhaliflere katılıp ABD'ye göç eden Liyudmila Alekseyeva yeni ortamı anlatırken, "Kongre Sovyet sistemini sorgulamadaki yalnızlığımıza son verdi," diyor.

> Gençler görüşlerini, bilgilerini, inançlarını, sorularını paylaşma korkusundan sıyrıldılar. Her gece tıka basa dolan dairelerde toplanarak şiirler, "gayri resmî" yazılar okumaya ve karşılıklı hikâyeler anlatmaya başladık; bunlar bir araya gelince ülkemizde olup bitenlerin gerçekçi bir tablosunu vermekteydi.[3]

Kruşçev'in konuşması Gulag'dan döndükten sonra suskunluğa gömülen birçok mahkûmun korkusunu ortadan kaldırdı – onlar da konuşmaya başladı. Sürgünden Leningrad'a 1956'da dönen Zinayda'nın kızı Larisa Levina, "Yirminci Kongresi içimizdeki bir çözülmenin başlangıcıydı," diye hatırlıyor.

> Annem çalışma kamplarında [1937'den 1946'ya kadar Kolima, 1949'dan 1953'e kadar Potma kamplarında] yaşadığı şeyleri pek anlatmazdı. ... Ama Yirminci Kongre'den sonra konuşmaya başladı. Ve de konuştukça fikirlerimiz daha da değişti – daha kuşkucu hale geldik. İlişkilerimiz de değişti – annemin korkularından kurtulmasıyla bir aile olarak daha sıkı kenetlendik.[4]

Stalin'in mahkûm ettirdiği insanların çocukları o zamana kadar "bozuk sicil"e bağlı dezavantajlar altında ezilirken, haksızlığa uğrama duygularını dile getirme cesaretini birdenbire buldular. Angelina Yevseyeva Leningrad'da çalıştığı mühimmat fabrikasında Kruşçev'in konuşma metninin Parti görevlilerine okunacağını birisinden öğrendiğinde, toplantıyı izlemek üzere gizlice Parti bürosuna girmenin bir yolunu buldu. Okuma biter bitmez bir isteriye kapıldı ve kendini tutamayarak hıçkırmaya başladı. O anı şöyle aktarıyor:

> Kimse derdimin ne olduğunu anlamadı. Kusursuz bir özgeçmişim (*anketa*) vardı, hatta kent sovyetine delege olarak seçilmiştim. Babamın 1937'de bir

3 L. Alexeyeva ve P. Goldberg, *The Thaw Generation: Coming of Age in the Post-Stalin Era* (Boston, 1990), s. 4.

4 MM, dos. 12, op. 4, bel. 2, sat. 47, 78.

> halk düşmanı olarak tutuklandığını kimse bilmiyordu. Bu konuda kimseye tek söz etmemiştim. Sırrımın ortaya çıkmasından hep korkuyordum. Ama konuşmayı dinleyince, bu korkudan sıyrıldığımı hissettim. Ağlamamın sebebi buydu. Kendimi tutamadım. O olaydan sonra insanlara geçmişimle ilgili gerçeği anlatmaya başladım.[5]

Babası 1938'de kurşuna dizilen Lidya Babuşkina açısından, Kruşçev'in konuşması çocukluğundan beri beslediği haksızlığa uğrama duygusunun resmen onaylanması demekti. Oysa 1956'dan önce bu duyguyu annesine ve ninesine bile anlatmaktan çok ürkmüştü; onların da Lidya'nın babasının tutuklanmasından hiç söz etmemelerinin asıl sebebi bu bozuk sicilin ortaya çıkması halinde, çalıştıkları mühimmat fabrikasından atılma korkusuydu. Onların suskunluğu Lidya'yı bazen babasının masumiyeti konusunda kuşkuya düşürmekteydi. Ama Kruşçev'in konuşmasından sonra böyle bir kuşkusu kalmadı. Sonunda cesaretini toplayarak annesine babasının tutuklanması hakkında sorular yönelttiği gibi, Smolensk yakınında çalıştığı fabrikanın işçilerine de duygularını açtı. Bir gece fabrikaya ait yatakhanede, diğer kızlara Stalin'in "gerçek halk düşmanı" olduğunu, çünkü babası gibi masum yurttaşların tutuklanması emrini verdiğini söyledi. Diğer kızlar ürktü: "Sus, sus, böyle sözlerden dolayı seni tutuklayabilirler!" Ama Lidya'nın gözü korkmadı: "Varsın, tutuklasınlar. Onlara aynen Kruşçev'in sözlerini söylediğimi anlatacağım, hem de yüksek sesle ve açık seçik. Dinlesinler de bunun gerçek olduğunu anlasınlar."[6]

Fakat böyle konuşmalar henüz istisnaiydi. 1956'dan sonra bile sıradan insanların büyük çoğunluğu hâlâ Lidya gibi açık ya da eleştirel tavırla konuşamayacak ölçüde Stalinist rejimin anılarından dolayı sinik ve ürkekti. Kruşçev çözülmesiyle birlikte ülke çapında tartışmanın ve siyasal sorgulamanın yaşandığı yolundaki genel kabul gören anlayışı büyük ölçüde halkı temsil ettikleri söylenemeyecek lafazan aydınların anıları şekillendirdi. Açık konuşma muhtemelen çözülme sürecini terörün tarihiyle hesaplaşmak için bir fırsat gibi kullanan kent aydınları arasında geçerli kuraldı; ama hayatlarına yön veren güçler konusunda eskisi gibi şaşkın ve bilgisiz olan Sovyet halk kitleleri açısından, metanet ve suskunluk geçmişle başa çıkmanın daha yaygın yollarıydı.

Osa'lı berber Aleksandra Fayvisoviç tutuklanışını ve Arhangelsk yakınındaki çalışma kampında geçirdiği yılları kızı İrayda'ya ilk kez 1957'de anlattı. Kısa

5 MSP, dos. 3, op. 18, bel. 2, sat. 21–2.
6 MP, dos. 4, op. 26, bel. 2, sat. 12–14.

bir süre önce aldığı aklanma belgesi ona geçmişindeki bu evreden söz etme güvenini vermişti. İrayda aralarındaki konuşmayı şöyle aktarıyor:

> Elinde [aklanmayla birlikte verilmiş] yeni bir pasaport bulunduğunu, tutukluluk sabıkasının "silindiğini", artık suçsuz sayıldığını ve dolayısıyla konuşabileceğini anlattı bana. Ama dili sadece babamın "boşboğazlığı" [dükkânda sıkıntılardan dolayı yakındığı duyulmuştu] yüzünden hapse atıldığını ... ve kendisinin de sırf onun karısı olmaktan dolayı tutuklandığı söylemeye vardı. Kamplardan birçok insanın öldüğünü ("sinekler gibi cansız yere seriliyorlardı"), hastalandıklarında hiç kimsenin aldırış etmediğini anlattı. "Bize birer köpekmişiz gibi davranıyorlardı." Bütün söylediği buydu.

Aleksandra sonraki çeyrek yüzyıl boyunca, yani 1980'deki ölümüne kadar İrayda'ya tutuklanışı ya da çalışma kampı konusunda başka bir söz etmedi. Kızı sorular yönelttiğinde sadece şunu söylemekle yetindi: "Yeni bir pasaportum var. Artık temizim."[7]

Zinayda Buşuyeva kamplar hakkında hiç konuşmadı. Çocuklarına kendisinin ya da 1938'de kurşuna dizilen kocasının tutuklanma koşullarını anlatmadı. Ömrünün son yıllarını yaşadığı 1980'lerin sonlarında bile, geçmişine ilişkin soruları kendisine özgü savunma yöntemleriyle hep geçiştirdi. Angelina bu durumu şöyle anlatıyor:

> Ailemizde hiç kimse annemin tutuklanma sebeplerini ya da babamızın niçin hayatta olmadığını konuşmazdı. Bu kapalı bir konuydu. Yirminci Parti Kongresi'nden sonra daha fazla bilgi edinmeye çalıştım; ama annem sadece "Ne kadar az şey bilirsen, o kadar kolay yaşarsın!" ya da "Ne kadar çok şey bilirsen, o kadar çabuk yaşlanırsın!" demekle yetindi. Konuşmayı kestirip atmak için dağarcığında böyle birçok ibare vardı.

Kızına göre, Zinayda siyasete ilgisizdi. "İçinden geçeni açığa vuramazdı." Kamplardan beraberinde getirdiği korku onu Sovyet rejimince anlatılan her şeyi "eleştirisiz kabullenme" tutumunu benimsemeye yöneltti. Propaganda ve gerçeklik arasındaki çelişkileri gören, rejimin haksızlıklarını doğrudan yaşayan biriydi; ama diğer milyonlarca sıradan Sovyet yurttaşı gibi, gözlemlediği gerçekliği "eleştirel yaklaşımla düşünmeye hiç kalkışmadı." Sov-

7 MP, dos. 4, op. 22, bel. 2, sat. 14, 62–4.

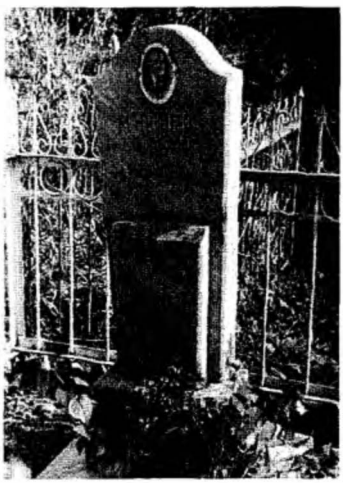


Zinayda Buşuyeva (ortada) kızı Angelina ve oğlu Slava'yla birlikte, 1958

yet gerçekliğini kabullenmek hayata tutunmasını sağlayan bir başa çıkma mekanizmasıydı.[8]

Nadejda Maksimov ailesinin geçmişinden tamamen habersiz büyüdü. Novgorod bölgesinden bir köylü olan babası Leningrad'da bir marangoz olarak çalışmıştı. 1920'lerde iki kez tutuklandıktan sonra, Nadejda'nın henüz üç yaşında olduğu 1932'de yeniden tutuklanarak ailesiyle birlikte Arhangelsk'e sürgün edildi. Nadejda çocukluğunu orada geçirirken, niçin Kuzey Kutup Dairesi'nde kaldıklarından bihaberdi. Babasının 1938'de tutuklanmasının ve kısa bir süre hapis yatmasının (Nadejda'ya babasının bir iş gezisine çıktığı söylenerek saklanan olayın) ardından aile Penza'ya yerleşti. Nadejda 1946'da Leningrad'daki Tıp Enstitüsü'ne girdi ve mezun olarak hekimliğe başladı. Babasının başından birçok tutuklama geçtiğini ve sekiz yılını çeşitli hapishanelerde, çalışma kamplarında ve "özel yerleşme"lerde geçirdiğini ancak annesinin 1992'deki ölümünden kısa bir süre önce öğrenebildi. Sovyet rejiminin çöküşünden sonra gazetede aklanan ölü siyasal mahkûmlara ilişkin bir listede babasının yanı sıra dedesinin ve amcasının isimlerini görmüştü. Listeyi gösterdiği annesi ilk başta şöyle dedi: "Hepsi çok eskide kaldı. Şimdi kalkıp yeniden kurcalamanın ne faydası var?" Ama Nadejda'nın ısrarı üzerine, ona her şeyi anlattı. Anne babası bozuk sicilini bildirmeye mecbur kalacağı bir duruma düşmemesini sağlayarak onu korumak istemişti. Nadejda bu sayede "ömrü boyunca bir anket doldurması istenirken" yaşadığı rahatlığı şöyle açıklıyor:

8 MP, dos. 4, op. 2, bel. 2, sat. 36–41.



Nadejda'nın babası İgnatiy Maksimov'un mezarı, Penza, 1994

Yasaklı akrabalarının bulunup bulmadığının sorulduğu kısma "Hayır" diye yazabiliyordum; çünkü babamın durumunu bilmiyordum. Bunu temiz bir vicdanla belirtebiliyordum, hem de yalan söylemeye mecbur kaldığımda duyabileceğim hiçbir endişe olmaksızın. Böyle bir sorunu her zaman bu sayede atlattığıma eminim.

Anne babası 1956'dan sonra bile suskunluklarını korumuşlardı; çünkü arkadaşlarına anlatabileceği ya da siyasal koşulların değişebileceği ihtimalinden dolayı, kızlarına geçmişlerini anlatmanın çok tehlikeli olduğu kanısındaydılar. Nadejda bunun bir sonucu olarak, bizzat itiraf ettiği üzere, altmış üç yaşına varıncaya kadar Stalinist rejimin kurbanlarına pek aldırmadı – terörün yaşamlarını doğrudan etkilemediği diğer Sovyet yurttaşlarınca hiç kuşkusuz paylaşılan bir kayıtsızlıktı bu. Nadejda 1930'lu ve 1940'lı yıllardaki yaşantısını yorumlarken şunu belirtiyor:

> Baskıları duymuştum, ama bende bıraktıkları bir etki pek yoktu. Örneğin, 1946'da Penza'daki komşu köyde kitlesel tutuklamalar oldu, ama her nedense beni es geçtiler; olup bitenleri anlamadığım gibi anlamaya da çalışmadım. ... Şimdi bunu, yani hayatımla paralellik içinde meydana gelen olayların beni zerre kadar etkilememiş olmasını açıklamakta zorlanıyorum. Bir şekilde bundan sakınmayı başarmıştım.[9]

Tamara Trubina babasının akıbetini elli yılı aşkın bir süre boyunca öğrenemedi. Annesi Kapitolina'nın anlattığı tek şey onun çeşitli inşaatlarda gönüllü işçi olarak çalışmak Uzakdoğu'ya gittiği ve orada kaybolduğuydu. Kapitolina 1935'te genç bir doktorken Komsomol tarafından Vladivostok'a yakın küçük bir kasaba olan Siçan'daki Gulag idaresine gönderilmiş ve orada Gulag'a bağlı bir şantiyede mahkûm işçi olarak çalışan mühendis Konstantin'le tanışıp evlenmişti. Konstantin 1938'de yeniden tutuklandı. Kapitolina sadece kocasının sürgün olarak Sibirya'nın kuzeydoğu kesiminde Dalstroy Gulag şebekesindeki bir çalışma kampına gönderildiğini öğrenebildi. Küçük Tamara'yı Perm'deki annesinin yanına bıraktıktan sonra, doktor olarak çalışmak üzere Kolima çalışma kampları-

9 MSP, dos. 3, op. 19, bel. 2, sat. 5, 24–33.



Tamara ve Kapitolina, 1948

na gitti. Konstantin'le evliliğinin tescil edilmemiş olması ve kızlık soyadını koruması sayesinde, bozuk sicilini birkaç yıl gizleyebildi. Çalıştığı Gulag kesiminin komutanı durumu öğrenmesine karşın, kamplarda doktorlara duyulan büyük ihtiyaç nedeniyle konuyu örtbas ederek onu korudu. Kapitolina NKVD ve ardından MVD için doktorluk yapmayı otuz yıl sürdürdü; KGB'nin Sağlık İşleri Bölümü'nde binbaşı rütbesine kadar yükseldikten sonra 1965'te emekliye ayrıldı. Görevli olarak Kolima çalışma kamplarında dolaşırken, Konstantin'i bulma ya da hakkında bir şey öğrenme umudunu uzun süre yitirmedi. Onunla aynı durumdaki diğer mahkûmlara yardımcı olmakla, kendi ifadesine göre, en azından kayıp kocasıyla dolaylı bir bağlantıyı sürdürmüş oldu. Derken 1956'da gerçek kendisine bildirildi: Konstantin Kasım 1938'de kurşuna dizilmişti.

Kapitolina yaklaşık yirmi yıl boyunca kocasının bir "halk düşmanı" olduğunun meslektaşlarınca öğrenileceği korkusuyla yaşamıştı. Kendi ailesiyle bile Konstantin hakkında konuşmaktan çekinmişti. Kocasının kurşuna dizilmiş olmasını pekâlâ ciddi bir suç işlemiş olabileceğinin kanıtı olarak gördüğünden, olayın ortaya çıkması daha da içine kapanmasını ve onunla ilgili suskunluğunu sürdürmesine yol açtı. Babasını gittikçe artan bir sıklıkla soran kızına hiçbir şey söylemedi. "Annem babam hakkında hiç konuşmazdı," diye aktarıyor Tamara.

> Onun [1930'lardan kalma] bütün mektuplarını ve bazı telgraflarını saklamasına karşın, bana bunları asla göstermedi. Her zaman konuşmayı başka konulara kaydırırdı. "Onun ne yaptığını bilmiyordum," derdi. "Belki dili yüzünden başı derde girmiştir," ötesinde bir açıklamaya girmedi.

Annesinin 1992'de ölmesinden sonra, Tamara'nın KGB'de üst düzey bir yetkili olan dayısı ona Vladivostok'taki polis meslektaşlarına bir mektup yazarak Konstantin hakkında bilgi istemesini öğütledi. Gelen cevapta babasının 1938'de bir "Troçkist örgüt"e mensup olma gerekçesiyle kurşuna dizildiği bildirilmekte, ama bir çalışma kampında hapis kaldığına hiç değinilmemekteydi. Bu yüzden annesinin daha önce kendisine anlattığı gibi, babasının Uzakdoğu'da bir gönüllü uzman olduğuna ve 1938'de Sovyet makamlarının gözünden düştüğüne inanmaya devam etti. Bütün hikâyeyi ancak 2004'te bu kitapla bağlantılı olarak Perm'de kendisiyle yapılan mülakatta öğrendi. Babasının Gulag'da uzun süre mahkûm olarak kaldığını kanıtlayan belgeler gösterildiğinde, ilk başta bunlara inanmaktan kaçındı ve ortada bir yanlışlık olması gerektiğinde ısrar etti. Kendisini öğretmen olarak başarılı bir kariyere kavuştuğu ve kurulu düzenin bir mensubu olarak algıladığı Sovyet sisteminde bir "baskı mağduru" olarak görmeye zihnen hazır değildi. Bizzat Tamara'nın kabul ettiği gibi, belki de başarısını annesinin suskunluğuna borçluydu: Babasıyla ilgili gerçeği öğrenmesi halinde, bir kariyer edinme çabasına girişmekte pekâlâ duraksayabilirdi.[10]

Sarsıcı anıların bastırılması baskı mağdurlarının bir psişik öz-savunma mekanizması olarak bütün totaliter rejimlerde yaygın olarak saptanan bir olgudur. Ama Sovyetler Birliği'nde Stalin'in mağdurlarının geçmişi unutmaları için özel sebepler vardı. Her şeyden önce, hiç kimse Kruşçev'in başlattığı çözülmenin sürüp sürmeyeceğinden emin değildi. Bunu çok geçmeden baskıya bir dönüşün izlemesi mümkündü; nitekim çözülme kısa ve sınırlı bir süreç olarak kaldı. Kruşçev dönemi boyunca rejim Stalinist baskıların bir bütün olarak Sovyet sistemine yönelik eleştiriye yol açabilecek şekilde tartışılmasına göz yummaya yatkın olmadığını açık seçik belli etti. Kruşçev çözülmesinin doruğuna ulaştığı 1960'ların başlarında – Stalin'in naaşının Lenin Mozolesi'nden çıkarıldığı, Kaganoviç, Molotov ve Malenkov gibi Stalinist sertlik yanlılarının Parti'den atıldığı ve Soljenitsin'in yürek dağlayıcı Gulag romanı *İvan Denisoviç'in Yaşamında Bir Gün*'ün (1962) yayımlanmasıyla Stalinist rejime ilişkin algılamanın temelli değiştiği bir dönemde – bile, geçmişte milyonlarca kişinin öldüğü ya da sindirildiği resmen kabul edilmedi, hiçbir kamusal anıt dikilmedi, devletten resmî bir özür gelmedi, isteksizce aklanan mağdurlara doğru dürüst tazminat ödenmedi.

Kruşçev'in yerine Leonid Brejnev'in geçtiği 1964'te, çözülmenin getirdiği görece liberal ortam şıp diye kesildi. Sansür sıkılaştırıldı. Sovyet savaş zaferi-

10 MP, dos. 4, op. 19, bel. 2, sat. 26–7, 41–5; bel. 3, sat. 1; bel. 4, sat. 1–3.

nin yirminci yıldönümü vesilesiyle Stalin'in "büyük savaş önderi" şöhreti canlandırıldı; diktatörün Kremlin Duvarı yakınındaki mezarına bir büstü konduruldu. Brejnev *samizdat* [yeraltı edebiyatı] yazarları Yuliy Danyel ve Andrey Sinyavski'nin Şubat 1966'daki göstermelik yargılanmasına karşı bir protesto hareketi olarak örgütlenen "muhalif"leri bastırdı. Muhaliflerin sindirilmesi Stalin'in suçlarının tartışılmasını önleyen güçlü bir caydırıcı etkendi. Stalinist rejime ilişkin anılarından dolayı Sovyet sistemi hakkında daha eleştirel düşünmeye ya da konuşmaya yönelebilecek milyonlarca kişi, Stalin'in suçlarına göndermeleri Brejnev rejimine muhalefetin bir biçimi olan muhaliflere yakınlık izlenimi verme korkusuyla geri çekildi. İnsanlar bir kez daha anılarını bastırdı, yani geçmiş üzerine konuşmaktan kaçındı ve dış görünüş itibariyle sadık ve sessiz Sovyet çoğunluğuna ayak uydurdu.

Stalin'in eski mahkûmlarının gözünde yeniden tutuklanma tehdidi bu sessizliği 1956'dan sonra yıllarca pekiştirmeye yetecek kadar somuttu. Terörün bitmesiyle gücü zayıflamış olsa da, KGB birçok değişik acımasız cezaya başvurma olanağına hâlâ sahipti ve kolunun her yere ulaşmasını sağlayan gözetim yetkileri anti-Sovyet olarak görülebilecek tarzda düşünmeye, konuşmaya ya da davranmaya yeltenecek olanlara korku salmaktaydı.

İnna Gayster 1977'de Moskova'daki Tsvetmetavtomatika Laboratuvarları'nda mühendis olarak çalışırken, telefonla arayan bir KGB görevlisi Lubyanka'ya gelmesini istedi. "Haliyle titremeye başladım," diye hatırlıyor o anı. "Ne yapacağımı düşünemez hale geldim." Aklı hızla Nisan 1949'da Moskova Üniversitesi'ndeki tez savunmasının tam ortasında benzer bir şekilde çağrılıp tutuklanmasına, Haziran 1949'da kız kardeşinin tutuklanmasına, henüz on iki yaşında olduğu kırk yıl önce, 1937'de anne babasının tutuklanmasına gitti. Telefondaki kişiye bir deneyin ortasında olduğunu ve bu yüzden hemen gelemeyeceğini bildirdi. KGB görevlisi yarım saat sonra tekrar arayacağını söyledi. İnna hem onların da çağrılabileceği uyarısında bulunmak, hem de dönememe ihtimaline karşı gideceği yeri bildirmek amacıyla arkadaşlarını aramak üzere çılgınca telefona sarıldı. KGB'den ikinci defa arandığında yine Lubyanka'ya gitmekten kaçınması üzerine, görevli ona kısa bir süre sonra Sovyetler Birliği'nden sürülecek olan eski Gulag mahkûmu ve muhalif yazar Lev Kopelev'le tanışıklığı konusunda sorular yöneltmeye başladı. Kopelev başka yüzlerce Moskovalı gibi İnna'nın da tanıdığı biriydi ve evinde okuma resitalleri vermişti. KGB telefonunu dinlemeye alarak ya da daha büyük olasılıkla okuma resitallerinin birine katılmış bir muhbirden bilgi alarak bunu öğrenmiş olmalıydı. İnna dehşete düştü. Sonraki birkaç günü hemen tutuklanacağı bek-

lentisiyle geçirdi. KGB'nin arama yapması ihtimaline karşı dairesindeki bütün muhalif literatürü çıkarıp attı ve evinde düzenleyeceği okuma resitallerini iptal etti. Sonuçta İnna tutuklanmadı ve olaydan başka bir şey çıkmadı. Ama telefon acılı anılarını canlandırmış ve onu yıllarca rahatsız edecek endişe ve korku duygularını uyandırmıştı. "Ömrüm boyunca bu korkuyla boğuştum," diye yorumluyor İnna. "İçimde daima korku var." Onu neyin korkuttuğunu söylemek zor. "Somut bir şey değil," diye açıklıyor. "Daha çok bir aşağılanma, belirsiz bir kusur işleme duygusuna benziyor."[11]

Bu endişe Stalin'in eski mahkûmlarınca paylaşılan bir şeydi. Zinayda Buşuyeva 1960'lı ve 1970'li yıllar boyunca yeniden tutuklanacağı yönünde sürekli kaygı ve hatta beklenti içinde yaşadı. Korkusu bir çalışma kampında kaldığını belirten işaretin bulunmadığı temiz bir pasaportu 1981'de almasıyla azalmaya başladı ancak; bununla birlikte kızına göre, "terörün geri dönebileceği ürküntüsünü ta öldüğü güne kadar hep taşıdı". 1945'te tutuklandıktan sonra Norilsk çalışma kampında on yıl kalan Marya Vitkeviç bugün bile ürkekliğini koruyor. "Korkudan kurtulamıyorum," diye açıklıyor.

> Bunu bütün yetişkinlik hayatımda hissettim, şimdi [2004] hissediyorum ve öleceğim gün de hissedeceğim. Bugün bile beni izleyen insanlar olduğu korkusunu taşıyorum. Elli yıl önce aklandım. Utanmamı gerektirecek hiçbir şey yok. Anayasa özel yaşamıma karışamayacaklarını belirtiyor. Ama hâlâ korkuyorum. Ellerinde beni tekrar uzaklara gönderecek yeterli istihbarat bulunduğunu biliyorum.

1952'de on yıl cezaya çarptırılan Svetlana Bronştayn, hâlâ 1955'teki tahliyesinden önce cezasının üç yılını çektiği Viyatka çalışma kamplarıyla ilgili kâbuslar görüyor. Formalitelerle uğraşmak ve Amerikan büyükelçiliği önünde kuyrukta beklemek için gerekli enerjiyi bulması halinde, korkusunun ortadan kalkacağına inandığı ABD'ye göç etmek için çalışacağını belirtiyor.[12]

Stalin'in mağdurlarının çoğunluğu sindirildikleri ve susturuldukları için sarsıcı anıları ve duyguları metanetle bastırdılar. "İnsanın hayatta kalmasını sağlayan şey unutma becerisidir," diye yazar Varlam Şalamov *Kolima Hikâyeleri*'nde. Korkunç acılar çeken insanlar yaşadıkları şeyleri anlatmadılar. Çok nadiren ağladılar. "Bugün dahi ağlayamıyorum," diye belirtiyor İnna Gayster. "Stalin dö-

11 İ. Şihiva-Gayster, *Semeynaya hronika vremen kulta liçnosti: 1925–1953* (Moskova, 1998), s. 266–7; MSP, dos. 3, op. 37, bel. 2, sat. 31–2, 76.

12 MSP, dos. 3, op. 8, bel. 2, sat. 25; MP, dos. 4, op. 2, bel. 2, sat. 23; MM, dos. 12, op. 30, bel. 2, sat. 36–8.

neminde insanlar ağlamazdı. Ağlamaya karşı içimde hep taşıdığım bir tür iç yasak o dönemden kalmadır."[13]

Bu metanet tarihçilerce yaygın biçimde gözlemlenmiş bir olgudur. İngiliz tarihçi Catherine Merridale, Sovyet Rusya'da ölüm ve bellek üzerine kitabında, Rusların – bilinçsiz kaçınma ("yadsıma") duygusundan ziyade bilinçli bir strateji ya da başa çıkma mekanizması olarak – duygularını bastırmaya ve çektikleri acıları sessizce sineye çekmeye son derece alıştıklarına dikkat çeker. Öyle ki, "psikolojik travma kavramlarının Rus zihni için sahiden anlaşılmaz, Sibirya kışında tutukluk yapan ve çalışmayan ithal makineler kadar yabancı" olup olmadığı merakını uyandırabileceğini belirtir.[14]

Psikiyatri konuşmanın mağdurlarca yaşanan travma üzerinde tedavi edici bir etkisi olduğunu, buna karşılık duyguları bastırmanın travmayı, öfkeyi ve korkuyu kalıcılaştırdığını öngörür.[15] Suskunluk ne kadar uzun sürerse, mağdurların dile getirilmeyen anılar içinde sıkışıp kalması ve boğulması olasılığı o ölçüde artar. Metanet insanların hayata tutunmasını sağlayabilir, ama onları pasif ve kaderine razı hale de getirebilir. Stalin'in kalıcı başarısı metanetin ve pasifliğin her kesimde sosyal normlara dönüştüğü bir toplum yaratmış olmasıydı.

Hiç kimse çilekeşlik, yani kaderine razı olma bakımından Nikolay Lileyev'in eline su dökemez. 1921 doğumlu Nikolay on sekiz yaşındayken Kızıl Ordu'ya alındı, 1941'de Almanlara tutsak düştü ve bir savaş tutsağı olarak önce Estonya'daki bir çiftlikte, ardından Almanya'nın çeşitli maden ocaklarında ve fabrikalarında çalıştırıldı. Sovyetler Birliği'ne döndüğü 1945'te tutuklandı ve Komi çalışma kamplarında on yıl cezaya çarptırıldı. 1955'te serbest bırakılınca doğum yeri Leningrad'a dönmesine izin verilmediği için, 1964'e kadar Luga'da kaldı. 2002'de "Talihsizler Yaşamaz" başlığıyla yazdığı anılar, zerre kadar ironi ya da kara mizah taşımadığını ısrarla belirttiği şöyle bir girizgâhla başlar:

> Ben her zaman, özellikle de hayatımın zorlu dönemlerinde son derece talihli olmuşumdur. Babam tutuklanmamış olduğu için, okuldaki öğretmenlerim iyi olduğu için, Fin Savaşı'nda çarpışmadığım için, hiç kurşun yemediğim için, tutsaklığımın en ağır yılı Estonya'da geçtiği için, Almanya'daki maden ocaklarında çalışmaktan ölmediğim için, Sovyet makamlarınca ya-

13 V. Şalamov, "Dry Rations", *Kolyma Tales* (Londra, 1994), s. 43; MSP, dos. 3, op. 37, bel. 2, sat. 45. *Ayrıca bak.* op. 1, bel. 2, sat. 33–4; op. 36, bel. 2, sat. 7–9.

14 C. Merridale, *Night of Stone: Death and Memory in Russia* (Londra, 2000), s. 21.

15 C. Garland (ed.), *Understanding Trauma: A Psychoanalytical Approach* (Londra, 1998), s. 4–5; D. Laub, "Truth and Testimony: The Process and the Struggle", C. Caruth (ed.), *Trauma: Explorations in Memory* (Baltimore, 1995), s. 61–75.

kalandıktan sonra firar suçundan hemen kurşuna dizilmediğimi için, sorguda işkenceden geçirilmediğim için, 1,80'lik boyumla 48 kiloya düşmüş halde çalışma kampına gönderildiğim konvoyda can vermediğim için, Gulag dehşetinin inişe geçtiği dönemde bir Sovyet çalışma kampında bulunduğum için şanslıyım. Başımdan geçen şeylerden dolayı buruk değilim ve hayatı olduğu gibi kabul etmeyi öğrenmiş biriyim.[16]

2

Simonov 1956'da aktris Valentina Serova'dan boşandı ve o sırada çocuğuna gebe olan dördüncü karısı Larisa Jadova'yla evlendi. Larisa üst düzey bir generalin, bütün Sovyet Kara Kuvvetleri'nin komutan yardımcısının kızı olan bir sanat tarihçisiydi. Babası 1953'te ölen ilk kocası şair Semyon Gudzenko'yla evlendiğinde küplere binmişti; Simonov'la evleneceğini bildirdiğinde ise "Bir şair yeterli değil mi?" diyerek, onu ve üç yaşındaki kızını aile evinden kovma tehdidinde bulundu. Larisa ciddi ve oldukça sert bir kadındı; Valentina'ya kıyasla soğuk sayılırdı. Simonov'un özel yaşamını denetimi altına aldı ve onun yakın yol arkadaşı oldu; ama ona romantik şiirler yazacak bir ilham vermedi.[17] Belki de Simonov'un istediği şey hayatına düzen ve sükûnet getirmekti.

Valentina'dan ayrılışı onunla birlikteliği kadar çalkantılı oldu. İkili arasındaki kopma kızları Maşa'nın (Marya) 1950'de doğmasından sonra başladı. Her zaman aşırı içki içen Valentina, güzelliğinin solmasıyla ve tiyatrodaki kariyerinin sürekli gerilemesiyle kronik bir alkoliğe dönüştü. Mali Tiyatrosu'nda çıkardığı bir dizi rezalet yüzünden yetkililerce birkaç kez azarlandı ve sonunda 1952'de görevden uzaklaştırıldı. Valentina'nm davranışları o sırada Yahudilere yönelik kampanyada Stalinist sertlik yanlılarının artan baskısı altındaki Simonov için büyük bir rahatsızlık kaynağıydı. Simonov ondan ayrılmaya hazırlandığını sezmesiyle içki âlemleri ve şiddetli öfke nöbetleri daha da berbat bir hal alan Valentina'yla sürekli kavga etmekteydi. 1954'te Gorki Caddesi'ndeki daireden ayrılıp başka yere taşındı. Valentina'nın da haberdar olduğu Larisa'yla görüşmeye çoktan başlamıştı. Aralarındaki ilişkiyi kurtarmaya yönelik son bir çabayla, Valentina'mn Moskova Sovyet Tiyatrosu'nun bir oyununda başrolü almasını sağladı ve "kendisine çekidüzen vermesi" halinde ona döneceğine söz verdi. Ama onun da herhalde bildiği üzere, Valentina böyle bir şeyi yapmaktan acizdi. Hastaydı ve yardıma muhtaçtı.

16 MSP, dos. 3, op. 15, bel. 3, sat. 1.

17 Aleksey Simonov'la mülakat, Moskova, Kasım 2003; Marina Babak'la mülakat, Moskova, Kasım 2003; Nina Arhipova'yla mülakat, Moskova, Kasım 2003.



Simonov ve Valentina Serova, 1955

Simonov nihayet 1956 ilkbaharında Valentina'dan boşanmaya karar verdi: Larisa'nın ona gebe olduğunu bildirmesi üzerine, onunla evlenmekten kaçınarak başka bir skandala bulaşmayı göze alamazdı. Valentina boşanmak istemedi. Çiftin dostlarından birçoğu gibi, kocasının tam da desteğine en fazla ihtiyaç duyduğu sırada kendisini terk etmekte olduğu görüşündeydi. Bu belki haksız bir suçlamaydı. İçkiye aşırı düşkünlüğün genelde Rus ulusal karakterinin bir parçası sayıldığı Sovyetler Birliği'nde alkolizm pek anlaşılmış bir konu değildi ve tıbbi destek olmadan Simonov'un yapabileceği pek fazla şey yoktu. Valentina umutsuzluğa kapıldı ve ağır sarhoşluktan sonunda hastaneye kaldırıldı. Hemen ardından boşanma resmîleşti. Valentina sinir krizi geçirdi. Sonraki dört yıl içinde beş sefer bir psikiyatri hastanesine yatırıldı. Maşa bu dönemin büyük bölümünü anneannesinin yanında geçirdi. Alkolik bir anneyle birlikte yaşamanın ve babanın ortadan kayboluşunun sıkıntıları küçük kızı derinden sarstı.[18]

Valentina'nın yatırıldığı hastanenin baş danışman-psikiyatrı olan Dr Zinayda Sinkeviç 1960'ta Simonov'a bir mektup yazarak, onu Valentina'nın ruhen çökmesine yol açmakla suçladı:

> Valentina Vasilevna kendisini tamamen size verdi. ... Hayatının elinizde olmayan hiçbir veçhesi yoktu – bir kadın olarak özsaygısı, bir tiyatro ve sinema aktrisi olarak kariyeri, başarısı ve şöhreti, ailesi ve dostları, çocukları, maddi refahı. ... Siz kalkıp onu bıraktınız ve ayrılışınız her şeyi yok etti! Bütün güvenini, tiyatroyla ve sinemayla bağlarını, dostlarını ve ailesini, özsaygısını kaybetti. ... Şarap elinde kalan ve sarılabileceği tek şeydi, ama siz olmayınca gerçeklikten kaçışın bir aracı haline geldi.

Simonov 1969'da Katya'ya (Larisa'nın ilk evliliğinden doğan ve 1956'dan itibaren Simonov'la birlikte kalan on altı yaşındaki kızı) yazdığı bir mektupta, geçmişe dönüp bu olayları değerlendirirken, Valentina'dan boşanma sırasında alkolik karısına karşı "dostluk duygusu bir yana zerre kadar saygı" duymadığını ve

18 RGALI, dos. 1814, op. 9, bel. 1538; V. Puşnova, *Valentina Serova* (Moskova, 2003), s. 258–84; Marya Simonova'yla mülakat, Moskova, Mart 2004.

kendisini kusurlu bulduğu "tek pişmanlık" noktasının onu "yıllar önce" bırakmamak olduğunu itiraf etti.[19]

Simonov artık hoşlanmadığı ya da işine pek yarar görmediği insanları hayatından koparıp atmada bu soğuk ve rasyonel beceriyi her zaman göstermişti. Siyasal bağlılıkların kişisel bağlılıklardan daha üstün sayıldığı 1930'lu ve 1940'lı yıllarda, birçok ilişkiyi kesip atmıştı ve bu yüzden 1956'da manevra alanı sıkıştığında yakın arkadaşsız kaldı. Bu durumun belki de sonuç itibariyle kamusal yaşamda bir Stalinist olarak davranırken sisteme özgü ahlakın kişisel ilişkileri zedelemesinin önüne geçmenin olanaksızlığını gösterdiği söylenebilir.

Simonov boşandıktan sonra Valentina'ya 1975'teki ölümüne kadar maddi yardımda bulunmayı sürdürmekle birlikte, hayatından onunla ilgili her şeyi kesip atma yönünde bilinçli bir çaba gösterdi. Yeni bir daire ve daça satın aldı. Kızı Maşa'yı yaş günü kutlamalarına, aile yıldönümlerine, kitap ya da film törenlerine çağırmayarak ailenin dışında tuttu. Maşa'yla görüşmesine izin verilmemesinin sebebini öğrenmek için üsteleyen Katya'ya 1969'daki mektubunda, ikisinin ayrı durmalarının niçin en iyi yol olduğunu şöyle açıkladı:*

> Annesince benimkinden çok farklı görüşlerle ve kurallarla yetiştirilmiş olan on dokuz yaşında bir kız [Maşa] var şu anda – dolayısıyla benim soyadımı taşımasına karşın, manevi olarak bana yabancı biri. Onu hayatımın bir parçası saymıyorum, her ne kadar az çok normal bir hayat sürmesini sağlamaya yıllarca epey zaman ve gayret harcamış olsam da. Kaldı ki yirmi yılı aşkın bir süreyi ayyaş, sonra iyileşmiş, tekrar ayyaş ve yeniden iyileşmiş olarak geçiren bir anneyle birlikte yaşamasından dolayı böyle bir görevi yerine getirmem neredeyse olanaksızdı.
>
> Bu kızı tanımanı, onunla görüşmeni ya da ilişki kurmanı hiç istemedim, çünkü bu hem onu, hem de seni mutsuz edecekti. Şimdi onunla tanışman için bir sebep de görmüyorum. İkinizin de buna ihtiyacı yok. Hayatta verilmesi gereken zor kararlar vardır; böyle durumlarda bir insanın başkalarından yükü taşımalarını istemeksizin sorumluluk üstlenmesi ve doğru olduğu inandığı şeyi yapması gerekir.[20]

Simonov ancak 1970'lerda Maşa'ya karşı tutumunu yumuşattı; böylece o da aile toplantılarında görülmeye başladı.

19 Puşnova, *Valentina Serova*, s. 322; RGALI, dos. 1814, op. 9, bel. 775, sat. 1.

20 Marya Simonova'yla mülakat, Moskova, Mart 2004; RGALI, dos. 1814, op. 9, bel. 775, sat. 1.

* Moskova'da 2004'te mülakat yapılan Maşa Simonova gerek bu mektubun varlığından, gerekse içinde ifade edilen duygulardan haberdar değildi.

Simonov açısından Larisa'yla evliliği ve kızları Aleksandra'nın doğumu yeni bir yaşamın başlangıcı demekti. "Kız kardeşine gelince, bugün sekiz haftalık oldu," diye yazdı oğlu Aleksey'e Mart 1957'de.

> Morarmış görüntüsünü atlatıyor ve yavaşça yüzüne kan geliyor – yani umut var: Hayata dair sağlıklı görüşlere sahip güçlü bir kişi olacak, herkes gibi yürüyecek, yiyecek ve konuşacak – kısacası sağlam ilkelere sahip biri olacak.

Simonov'un aile mutluluğu Kruşçev çözülmesiyle çakıştı. İlk başta Stalin'in reddi konusunda çekincelerinin olmasına karşın, ona göre 1956'nın getirdiği değişimler manevi bir kurtuluşu ifade etmekteydi. Aleksey onun 1956'dan sonraki halini şöyle aktarıyor:

> Babam daha mutlu ve daha rahat bir havaya girdi. İşlerinin aşırı yükü ve baskısı altında değildi artık. Çocukluğumdan beri hatırladığım bir sinirsel durum nedeniyle kullanmakta sıkıntı çektiği elleri tekrar normal hale döndü. Yakın çevresindeki insanlara karşı daha ilgili ve daha sıcak hale geldi. Siyasetteki çözülme yüreğini bağlayan buzları da eritmişti sanki ve yeniden yaşamaya başladı.[21]

Laskin ailesi Ağustos 1957'de Samuil ve Berta'nın evliliklerinin altın yıldönümünü bir Moskova lokantasındaki ziyafetle kutladı. Şenlikleri Samuil'in mizahçı ve yergici olarak tanınan yazar yeğeni Boris Laskin düzenledi. Basılı davetiyeler ve lokantadaki süslemeler "Mutluluğun 50 Yılı – Kolay Bir Yük!" ve "Aile Birliğiniz Komünizmin Bir Okuludur!" gibi sloganlarla Sovyet propagandasına yönelik bir taşlama gibiydi. Simonov Sovyet iktidarını alaya alan şakalardan genelde hoşlanmamasına karşın, kutlamalara katıldı ve hatta masraflara katkıda bulundu. Laskin ailesiyle ilişkileri 1956'dan sonra iyileşti. Jenya'yla dost olarak kaldı, ona para yardımında bulundu, edebi konularda sıklıkla tavsiyesine başvurdu ve eline ulaşan şiir ve düzyazı metinlerini ona göndererek, çözülme yanlısı *Moskva* dergisindeki editörlük kariyerinde ilerlemesine destek oldu.* Simonov'un eski karısına karşı özenli tutumunda belki bir suçluluk duygusu unsuru vardı. Çözülme anlayışını benimsemesiy-

21 RGALI, dos. 1814, op. 9, bel. 1770, sat. 18; Aleksey Simonov'la mülakat, Moskova, Eylül 2003.

* Jenya 1957'de girdiği *Moskva* dergisinde (Yevgeni Yevtuşenko'nun şiirlerini yayımlamasından dolayı) "ciddi ideolojik hatalar" gerekçesiyle kovulduğu 1969'a kadar çalıştı.

le birlikte, *samizdat*'ın korkusuz bir savunucusu olan Jenya'nın sansürlü yazarların eserlerini yayımlanmasına verdiği destek ile kendisinin Sovyet edebiyat düzeninde oynadığı rol arasındaki ahlaki tezat herhalde canını sıkmış olsa gerek. Jenya'nın 1964'teki ellinci yaş günü kutlamaları çerçevesinde akrabalarını ve dostlarını Moskova'nın kuzey kesiminde havaalanı Metro istasyonu yakınındaki yeni dairesinde ağırladığı bir akşam bu yazarlardan bazıları onun için yazdıkları şiirleri okudular. Sıcak ve mizaha açık, Jenya'ya dönük incelik ve sevgiyle dolu bir ortam vardı. Simonov uzayıp giden savruk bir nutuk çekmeye koyuldu. Medeni cesaretinden ve cömertliğinden, kendisine gelecek tehlikelere aldırmaksızın başka insanlara yardım etme hevesinden dolayı Jenya'ya hayran yazarlarla dolu bir odada onun hakkında konuşmaktan belirgin biçimde rahatsızdı. Onu odaya giren ve kendisine doğru koşan yedi yaşında kızı Aleksandra kurtardı. Simonov kızını kucakladı ve "Haydi, Jenya teyzeni kutla – çabuk!" dedi. Aleksandra mikrofonu alarak şöyle konuştu: "Sevgili Jenya teyze, sana mutlu ellinci yaş günü ve Alyoşa'ya [Aleksey] sakalını kesmesini söyle!"[22]

Aleksey açısından çözülme süreci Simonov'la yeni bir ilişkinin başlamasına denk geldi. On altı yaşındaki delikanlı 1956'da babasına yazdığı bir mektupta, geçmişte onun Valentina'yla birlikteliği sırasında baba-oğul olarak birbirlerine soğuk olmalarından ve gelecekte daha çok yakınlaşmaları yönündeki umudundan söz etti:

> Sana sadece bir baba olarak değil, aynı zamanda iyi, zeki ve saygın bir insan, eski bir dost olarak inanıyorum. Bu inanç benim için bir güç kaynağıdır ve sana ufacık da olsa bir yararının olması beni mutlu eder. Henüz çok genç olsa ve pek güçlü olmasa bile, oğlunun sana her zaman destek olacağını unutma. ... Özel yaşamlarımız üzerine nadiren konuştuk – sanırım sadece bir sefer konuştuk. ... Senin evinde kendimi asla rahat hissetmezdim – öyle bariz bir şey değildi, ama sen "dışarıda" olduğunda yapılan konuşmalar beni sıkardı. Sen orada olmadığında evine gelmekten kaçınırdım. Maşa'yla ilişkilerim de sıkıntılıydı – onu bir türlü kız kardeşim olarak kabul edemedim. ... Bunların hiçbiri önemli değil artık. Şimdi işlerin farklı olacağını hissediyorum. Senin daha sakin, daha mutlu olman güzel bir şey. Yeni eşinle arkadaş olacağıma eminim – ona karşı duygularım daha

22 SLFA, Yevgeniya Laskina'dan Aleksey Simonov'a, 28 Ağustos 1957; Mark Laskin, "Vospominaniya", metin, s. 15; RGALI, dos. 1814, op. 10. bel. 342, sat. 20; Fanya Laskina'yla mülakat, Moskova, Temmuz 2004; A. Simonov, *Çastnaya kollektsiya* (Nijni Novgorod, 1999), s. 42, 44–5, 148.

> şimdiden çok sıcak. Babacığım, daha yakın olacağız birbirimize ve evinde sırf bir misafir gibi olmayacağım.[23]

Aleksey 1956 yazında okulunu bitirince, babasının teşvikiyle Doğu Sibirya'daki ücra Yakutsk bölgesine bir bilimsel keşif seferine katıldı. Onun açısından bu sefer, tıpkı benzer bir yaşta okulu bırakıp çalışmaya çalışan babası gibi erkekliğe geçişini kanıtlamanın bir vesilesiydi. "Babama yüzünü kara çıkarmayacağımı söyle," diye yazdı annesi Jenya'ya ilk mektubunda. Babasına yazdığı mektuplarda da seferi onun Birinci Beş Yıllık Plan'ı uygulayan fabrikalardaki "hayat üniversitesi"yle karşılaştırdı. Simonov ona daha önce hiç görmediği sevecen ve sıcak bir tavırla karşılık verdi. Aleksey'in ömrü boyunca bir hazine gibi sakladığı bir mektubunda şunları yazdı:

> Böyle mektuplarda bir babanın oğluna nasihatlerde bulunması âdettendir. Genellikle bunu yapmaktan hoşlanmam – ama yola çıkmandan önce kış konusunda sana azıcık nasihatte bulunacağım. Savaşta korkaklık suçu işlemediğimi hiç kuşkusuz duymuşsundur ya da konuyla ilgili yazdıklarımdan kestirebilirsin. Burada sana söylemek istediğim şey şu: İnsanlık onuru anlayışıma ve erkeklik gururuma göre yapmam gereken şeyi yaptım; ama şunu unutma ki, şimdi sırf bir mezara ya da hatıraya değil, canlı ve sağlıklı bir babaya sahip olmanın keyfini sürüyorsan, bunun sebebi asla saçma risklere girmemiş olmamdır. Her ne kadar başım beladan hiç kurtulmadıysa da, gerçek bir tehlikenin söz konusu olduğu bütün durumlarda çok dikkatli, ihtiyatlı ve tedbirli davrandım. Sana bunu niçin yazdığım açık olsa gerek. ...
>
> Ve şimdi, dostum, çarçabuk Yazarlar Birliği'ne gitmeliyim ve genç yazarlara nasıl yazmaları ve yazmamaları gerektiğini anlatmalıyım – ve bu arada sen eksik noktalama işaretlerini koymada ve gramer hatalarımı düzeltmede kendini rahat hisset. Tamam mı?
>
> Tatlı yavrum, seni öpüyorum ve pençeni sıkıyorum. Baban. 31 Ağustos 1956.[24]

Simonov Eylül ayında üç günlüğüne Yakutsk'taki Aleksey'in yanına gitti. Kendisine savaş dönemindeki hayatını hatırlatan seferin ilkel koşullarını ve yol-

23 RGALI, dos. 1814, op. 9, bel. 2199, sat. 2.

24 SLFA, Aleksey Simonov'dan Yevgeniya Laskina'ya, 19 Ağustos 1956; Aleksey Simonov'dan Konstantin Simonov'a, 24 Ekim 1956; Konstantin Simonov'dan Aleksey Simonov'a, 31 Ağustos 1956.

daşlığını keyifle tattı. ("Sırtında bir çantayla hâlâ yürüyüşe çıkabildiği için çok memnundur," diye açıkladı Jenya oğluna.) Ömründe ilk kez kamp ateşi başında oğluyla birlikte oturup içki içti ve kendi hayatı, siyaset ve geleceğe dönük umutları üzerine açıkça konuştu. Edebiyat camiasında yalnızlaşan Simonov, oğlunda bir ruh ikizi ve sadık bir destekçi buldu. Dönüşünden sonra onunla görüşen Jenya, "Her bakımdan çok memnun kalmış senden," diye yazdı Aleksey'e. "Bedensel ve ruhsal bakımdan sağlam çıkmandan ve akranlarının sana bakışından memnun kalmış." Aleksey'e gelince, babasını daha önce hiç o kadar mutlu ve heyecanlı görmemişti: "Yirminci Kongre'yle, yeni ailesiyle, kızıyla, yeni eviyle, yeni romanı *Yaşayanlar ve Ölüler*'le içi fıkır fıkır kaynıyordu. Yeni bir sayfa açması ve farklı bir tarzda yaşaması mümkünmüş gibi görünüyordu ona." Aleksey Yakutsk'taki o üç gün içinde Simonov'a âdeta tutuldu. Yıllar boyunca kafasında tasarladığı ideal baba nihayet gerçekleşmişti. Bu durum Aleksey'i canlandırdı; babasıyla yeni bağlantısı ona bir bağımsızlık ve olgunluk duygusu kazandırdı. Yakutsk'tan yazdığı mektuplarda Simonov'a edebiyat ve hayat üzerine düşüncelerini açıklayarak, erkek erkeğe öğütlerini istedi. "Yakındaki görüşmemizi büyük umutlarla bekliyorum," diye yazdı ona Şubat 1957'de. "Sana anlatmam ve sormam gereken şeyler o kadar çok ki, bir mektuba sığdırmam mümkün değil."[25]

Aleksey'in babasıyla yakınlığı kısa sürdü. Yakutsk'ta ulaştıkları sıcak ilişki Simonov'un oğluna ayıracak zaman bulamadığı Moskova'da tekrar yaşanamadı. Siyaset onları ayırdı. Aleksey babasının tamamen karşı çıkmamakla birlikte kuşkucu yaklaştığı çözülmenin demokratik ruhuyla savruldu. Babasının siyasetine karşı açık bir muhalefete kalkışamayacak kadar genç ve siyasal bakımdan toydu. Örneğin, babasının Budapeşte'deki anti-Sovyet göstericileri ezmek için tanklar gönderilmesini desteklediği bir ortamda, Kremlin'in 1956 Macar ayaklanmasını kanlı biçimde bastırmasına ilişkin kendine özgü gerçek bir düşüncesi yoktu. Ancak içinde belki Laskin ailesinin geçmişiyle bağlantılı olan örtük bir protesto ve karşı çıkış unsuru vardı. Aleksey 1956'da ilk pasaportu için başvurdu. Her Sovyet yurttaşından etnik kökenini bildirmesinin istendiği kısma Yahudi diye yazmaya kararlıydı; oysa baba tarafından ailesinin milliyeti olarak Rus kaydını yaptırma hakkı vardı ve böyle bir şey hayatını çok daha kolaylaştırırdı. Onu kararından caydırmayı ancak bütün Laskin'lerin ortak çabaları – özellikle de Samuil ve Berta'nın ısrarı – sağlayabildi. Aleksey için, Yahudi kökeniyle özdeşleşmek Sovyet rejiminin değerlerine siyasal karşı çıkış yönünde bilinçli bir davranıştı. Diğer konulardaki görüşlerinde de aynı tutumu ortaya koy-

25 SLFA, Yevgeniya Laskina'dan Aleksey Simonov'a, 26 Eylül 1956; Simonov, *Çastnaya kollektsiya*, s. 67; Aleksey Simonov'dan Konstantin Simonov'a, 7 Şubat 1957.

du. Komsomol'un yalancılığını ve ikiyüzlülüğünü itici buldu. Dudintsev'in Sovyet bürokrasisine sert eleştiriler yönelten *Sırf Ekmekle Yaşanmaz* romanından derin biçimde etkilendi ve ülkenin büyük ihtiyaç duyduğu siyasal reforma dönük bir deha eseri olduğunu bildirmek için yazarına bir mektup yazdı. Romanı anti-Sovyet duygulara çanak tuttuğu gerekçesiyle eleştiren ve *Novyi mir*'de tefrika edilmesinden önce Dudintsev'i bürokrasiye yönelik saldırısını yumuşatmaya zorlayan Simonov'la bağlantı kurulmasından kaçınmak için, mektubu babasının soyadı yerine dedesinin soyadıyla ("Aleksey İvanişev") imzaladı. Simonov çözülme sürecinin reformist anlayışına karşı oğluna oranla çok daha temkinli bir yaklaşım içindeydi. "Şöyle bir dakika geriye çekilip ülkenin durumuna ve insanların ruh haline bakılırsa," diye yazmıştı Aleksey'e Şubat 1957'de, "1953'ten beri muazzam bir mesafe aldığımız hiç abartısız söylenebilir. Ama bir yazar gereksiz bir isyanı körüklemeyi görev bilirse, ona yakınlık duymam."[26]

Simonov'un Stalinizm'den arınması çok yavaş ilerledi. Yirminci Parti Kongresi'ndeki açıklamalar onu hem heyecanlandırdı, hem de sarstı ve bunları sindirmesi biraz zaman aldı. Simonov için Stalinist rejime ilişkin can alıcı ahlaki sınama ölçüsü savaştaki hareket tarzı olarak kaldı. Savaşın gündeme getirdiği ana ahlaki sorunla, rejimin dehşet verici biçimde can kaybına yol açmasıyla cebelleşmeye ancak büyük savaş romanı *Yaşayanlar ve Ölüler* (1959) üzerinde çalışırken başladı. Bu roman savaşla ilgili resmî söylemin dışında tutulan konuların birçoğunu ele alır: Terörün askeri komuta kademesi üzerindeki yıkıcı etkisi; savaşın ilk haftalarında ülkeye çöken kargaşa ve şaşkınlık; birçok masum gencin yaşamına mal olan güvensizlik ortamı ve subayların ehliyetsizliği. Güncelerine ve savaş anılarına dayanan Simonov bu romanda subayların ve askerlerin olaylara anlam vermek ve bütün engellere rağmen görevlerini yerine getirmek için uğraştıkları bir dizi canlı sahne aracılığıyla çarpışmaların gidişatını aktarır. İnsanların savaşta yaşadıkları olaylarla nasıl değiştiklerini, düşmana karşı nasıl daha kararlı ve kenetlenmiş hale geldiklerini gösterir ve Sovyet zaferini sağlayan temelin bu insan ruhu olduğunu örtük olarak yansıtır. Simonov geçmişte hep Stalin'in önderliğini savaşta can alıcı bir etken olarak görmüştü. Ama *Yaşayanlar ve Ölüler*'de Stalin'in rolünü yeniden değerlendirmeye başladı ve ömrünün son yıllarında geliştireceği popülist anlayışa, yani savaşı Sovyet halkının kazandığı ve üstelik bunu Stalin'in önderliğine rağmen başardığı görüşüne yöneldi. Bu yaklaşımına göre, Stalin'in terör döneminin ordu içinde beslediği kar-

26 Aleksey Simonov'la mülakat, Moskova, Kasım 2003; SLFA, Aleksey Simonov, Günce, 23 Aralık 1956; Aleksey Simonov'dan Vladimir Dudintsev'e, 13 Aralık 1956; RGALI, dos. 1814, op. 9, bel. 1770, sat. 15–17, 22.



Aleksey ve Konstantin Simonov, 1967

gaşa ve güvensizlik 1941 askeri felaketine doğrudan yol açan etkendi; krizi tersine çeviren ve felaketi zafere dönüştüren ise kitabındaki kahramanlar gibi sıradan insanların yurtseverlik ruhu ve inisiyatifiydi. Simonov savaş gözlemleriyle dolu 1941–45 güncelerinde bu fikirlerin bazılarına değinmiş ve 1953'ten önce bunları aralarında yazar Lazar Lazarev'in bulunduğu arkadaşlarıyla tartışmıştı. Ama 1960'ta Frunze Askeri Akademisi'ndeki bir edebiyat gecesinde bizzat itiraf ettiği gibi, Stalin hâlâ sağken bu fikirleri yayımlayacak "yeterli medeni cesaret"i gösterememişti.[27]

Simonov yaşamı boyunca Stalin'in anısına duygusal bir bağlılığı korudu. Kişisel geçmişi ve kimliği Stalin'in mirasını hepten reddetmeye elvermeyecek kadar rejime sıkıca bağlıydı. Bu sebeple ona bir insan ve lider olarak Stalin'e ihanet ve bizzat kendi geçmişine ihanet gibi görünen Kruşçev çözülmesini içtenlikle benimsemeyi asla kendine yediremedi. Kendisini yadsımanın ötesine gidecek kadar Stalin'i yadsıması mümkün değildi. Kruşçev çözülmesinin doruğunda bile, Stalinist diktatörlüğün birçok dogmasına sıkıca sarıldı. 1956 Macar krizi konusunda sert bir tutum takındı. "Macaristan'daki olaylarda birkaç bin kişi öldürüldü," diye yazdı Aleksey'e 1957'de Kalküta'dayken. "Oysa İngilizler Hindistan'ın bölünmesi sırasında daha fazla kan döktüler, hem de halkın çıkarları [Simonov'a göre Budapeşte'deki Sovyet harekâtının ardındaki saik] için değil, basbayağı dinsel nefreti ve ayaklanmaları körüklemek için."[28]

Simonov 1956'dan sonra liberal reformcular tarafından sabit fikirli bir Stalinist, eski Stalinistler tarafından ise tehlikeli bir liberal olarak görüldü; ama işin

27 K. Simonov, *Glazami çeloveka moyego pokoleniya* (Moskova, 1990), s. 12; Lazar Lazarev'le mülakat, Moskova, Kasım 2003; RGALI, dos. 1814, op. 2, bel. 127, sat. 2–3, 8.
28 RGALI, dos. 1814, op. 9, bel. 1770, sat. 12.

doğrusu Kruşçev dönemi boyunca ılımlı bir tutucu olarak kaldı. Stalin'in hatalarını kavramakla ve sınırlı siyasal reform gereğini görmekle birlikte, Stalin'in 1930'larda ve 1940'larda yarattığı Sovyet sistemini insanlığın ilerlemesi için tek sağlam temel olarak savunmayı sürdürdü. "Komünizme giden yolda hatalar yaptık," diye yazdı Aleksey'e. "Ama hatalarımızı kabul etmek komünist ilkelerimizin doğru olduğu inancımızda bir an bile bocalamamıza yol açmamalıdır."[29]

Brejnev'in 1964'te iktidara gelmesinden sonra, Kruşçev'in Stalinizm'den arınma politikalarının gittikçe tersine dönmesiyle ve Kremlin'in Sovyetler Birliği'nde ya da Varşova Paktı'na üye diğer ülkelerde gerçek bir siyasal reforma karşı çıkmasıyla birlikte, Simonov'un ılımlı tutuculuğu resmî kayırma gördü. Simonov 1960'ların ortalarından itibaren Sovyet edebiyat çevrelerinde kıdemli bir devlet adamı olarak öne çıktı. Kitapları geniş çapta yayımlandı, Sovyet okullarında ve üniversitelerinde okunacak standart eserler arasına girdi; Sovyet medyasında sıklıkla görünmeye başladı; Sovyet edebiyatının resmî siması olarak dünyanın dört bir yanını dolaştı; Sovyet elit tabakasının standartlarıyla bile ayrıcalıklı bir yaşam tarzı sürdü.

Simonov 1945'teki Sovyet zaferinin yirmi beşinci yıldönümü vesilesiyle 9 Mayıs 1970'te *Sosyalist Sanayi* gazetesinde çıkan bir mülakatta savaşın bitişinden sonraki Sovyet tarihine ilişkin görüşünü şöyle açıklığa kavuşturdu:

> Büyük Anayurt Savaşı'nın tarihini incelemeye epeyce zaman harcadım ve savaş bittiğinde bildiğimden çok daha fazlasını biliyorum şimdi. Haliyle anlayışım bir hayli değişti. Ama ülkenin her tarafını inşanın günümüzde sürdüğüne tanık olunca, geçmişte ve şu anda yapılanları görünce varılması kaçınılmaz olan asıl hissim o zaman güttüğümüz davanın haklı olduğudur. Ne kadar sıkıntı çekilmiş olursa olsun, ne kadar büyük can kaybı yaşanmış olursa olsun, halkımız savaş sırasında yapılması gerekeni yaptı. Bu zorlu uğraşta başarısız olunsaydı, ülkemiz bugünkü durumda olmazdı, başka bir sosyalist ülke olmazdı, sömürgeciliğe karşı dünya çapındaki özgürlük ve bağımsızlık mücadelesi olmazdı. Bunların hepsi ancak zaferimizle mümkün oldu.[30]

Simonov'un kuşağına mensup insanlar için savaş, hayatlarının belirleyici olayıydı. 1917 Devrimi dolaylarında doğan bu insanlar yetişkinlik çağına temel değerlerin Stalinist rejimce şekillendirildiği 1930'larda girdiler ve Brejnev döneminde emeklilik çağına doğru ilerlediler. 1960'larda ve 1970'lerde dönüp geriye bak-

29 RGALI, dos. 1814, op. 9, bel. 1770, sat. 13.
30 RGALI, dos. 1814, op. 6, bel. 170, sat. 17.

tıklarında, nostaljiyle hatırladıkları savaş yılları gençliklerinin en güzel evresiydi. Yoldaşlığın yaşandığı, sorumlulukların ve acıların paylaşıldığı, birbirlerine yardımcı olmaları ve güvenmeleri gerektiği için "insanların daha iyi insanlar haline geldikleri" bir dönemdi bu. O sırada hayatlarının daha yüce bir amacı ve anlamı vardı; çünkü savaş uğraşına bireysel katkılarıyla ülkenin kaderinde bir farklılık yarattıkları görüşündeydiler. Bu gediklilerin anılarında savaş büyük kolektif atılımın sağlandığı, kendileri gibi insanların zafer için muazzam fedakârlıklarda bulunduğu bir dönemdi. Onların gözünde 1945 Sovyet tarihinde ve belleğinde neredeyse kutsal bir zaman-uzamıydı. Eski muharip ve yazar Kondratyev bunu şöyle ifade eder:

> Kuşağımız için savaş hayatımızın en önemli, ama en önemli olayıydı. Bugün böyle düşünüyoruz. Dolayısıyla o dehşet verici, zorlu ve unutulmaz yıllarda halkımızın büyük başarısını herhangi bir biçimde küçümsemeye hazır değiliz. Şehit düşen bütün askerlerimizin anısı çok kutsaldır, yurtsever duygularımız çok halistir ve bu bakımdan derindir.[31]

Büyük Anayurt Savaşı'nı anma törenleri Sovyet sisteminin başarısını hatırlatmayı sağlayan bir vesileydi. Aralarında Simonov'un da bulunduğu sadık yurttaşların gözünde, 1945 zaferi Sovyet rejimini ve 1917'den sonra yaptığı her şeyi haklı gösteren bir gerekçeydi. Ama sıradan insanların belleğine bunun bir "halk savaşı" olarak işlenmesi Sovyet diktatörlüğü için potansiyel bir tehdit unsurunu da ifade etmekteydi. Savaş "Stalinizm'in kendiliğinden tasfiyesi"nin yaşandığı bir dönem olmuştu; çoğu kez Parti'nin etkili önderliğinin ya da denetiminin yokluğundan dolayı Sovyet halkı her zamankinden daha fazla eylemlerinin sorumluluğunu üstlenmek ve savaş için kendi kendine örgütlenmek zorunda kalmıştı. Savaş sonrasında rejimin çekindiği gibi, bu özgürlüğe ve inisiyatife ilişkin kolektif belleğin siyasal reform fikirlerini doğurması tehlikeli olabilirdi.

Yıllarca savaş anıları Sovyet rejiminin resmî kültüründe önemsiz gibi gösterildi. Zafer Günü 1965'e kadar resmî bir Sovyet bayramı bile değildi; kutlamaların ve geçit törenlerinin düzenlenmesi eski muhariplerin oluşturduğu topluluklara bırakıldı. Savaşla ilgili yayınlar sıkı sansürden geçirildi ve savaş romanları siyasal denetime tabi tutuldu.* Savaş döneminin gazeteleri halk kütüphanelerin-

31 V. Kondratyev, "Ne tolko o svoyem pokoleniy. Zametki pisatelya", *Kommunist*, 1997, no. 7, s. 122

* Gerçekten dikkate değer tek istisna Viktor Nekrasov'un savaşı sıradan askerlerin gözünden ve Parti'nin akıllıca önderliğine ilişkin bildik klişeden kaçınarak canlı bir dille anlattığı *Stalingrad Siperlerinde* (1946) romanıdır. Yazara bu romandan dolayı 1946'da Stalin Ödülü'nün verilmesi aynı ölçüde şaşırtıcı sayılabilir..



Rusya Ana, Volgograd'daki Mamayev Kurgan Savaş Anıtı kompleksinin bir parçası

den çekildi. Savaş anıları üzerindeki bu denetim araçları 1956'dan sonra kısmen gevşetildi. Eski muhariplerin anıları basılı olarak çıkmaya başladı. Gençlik çağlarında savaşta çarpışmış yazarlar askerlerin gözünden savaş gerçeğini – sıkça kullanılan terimle "siperlerin gerçeği"ni (*okopnaya pravda*) – yansıtmak üzere hikâyeler ve romanlar yayımladılar; bunlar savaşın propagandaya dönük anlatımına karşı bir tür ahlaki karşı denge unsuru işlevini gördü.† Böyle yayınlar Kruşçev çözülmesinin izin verdiği sınırları zorlar nitelikteydi: Parti askeri aksaklıklar nedeniyle Stalin'i suçlamaya hazırdı, ama komünist disiplinin ve önderliğin bir zaferi gibi sunulan resmî savaş anlatısını sorgulamaya hazır değildi. Politbüro'nun baş ideologu Mihail Suslov 1962'de Grossman'a, *Znamya* dergisine verilmesinden sonra KGB tarafından ele geçirilen *Hayat ve Kader* adlı savaş romanının en az 200 yıl daha yayımlanamayacağını bildirdi. (Roman Rusya'da ilk kez 1988'de yayımlandı.)

Sovyet zaferinin anılmasını halkın bağlılığına ve kendi siyasal meşruiyetine ilişkin güçlü bir gösteri yaratmada kullanan Brejnev rejimi savaş anılarını daha da sıkı bir denetim altına aldı. Zafer Günü 1965'te bütün Parti önderliğinin büyük şatafatla kutladığı ve Kızıl Meydan'da bir askeri geçit töreninin düzenlendiği bir resmî Sovyet bayramı oldu. Bu yıldönümü vesilesiyle yeni bir Silahlı Kuvvetler Müzesi açıldı; buradaki geniş çaplı hatıralar sergisi savaşın anılmasını bir kült düzeyine çıkardı. İki yıl sonra Kremlin Duvarı'nın yakınma dikilen Meçhul Asker Mezarı kısa sürede Sovyet devleti için kutsal bir yere ve yeni evlenmiş Sovyet çiftlerinin saygı duruşunda bulunduğu bir uğrağa dönüştü. Volgograd'daki (daha önce Stalingrad) anıtsal yas alanı 1967'de tamamlandı. Alanın ortasına 52 metrelik yüksekliğiyle dünyada ilk sırayı alan ve elinde kılıç taşıyan devasa Rus-

† Bu kategoriye dört kurmaca eser girer: Simonov'un *Yaşayanlar ve Ölüler*, Nekrasov'un *İkinci Gece* (1960), Okudjava'nın *Şansın Bol Olsun Öğrenci* (1961) ve Vasil Bikayu'nun *Ölüler Acı Duymaz* (1965) romanları.

ya Ana heykeli konduruldu. Aynı dönemde ha bire tekrarlanan "20 milyon ölü" istatistiği dünyanın kurtuluşu uğruna Sovyetler Birliği'nin katlandığı emsalsiz fedakârlığın bir simgesi olarak Sovyet propagandasına girdi.

Simonov'un asker yanı ve savaşın gerçeklerine aşinalığı savaş anılarının resmî amaçla kullanılmasına alet olmaya elvermeyecek bir düzeydeydi. Savaşın anlamı ve Sovyet zaferinin sebepleri hakkında yıllarca düşünmüştü. Savaşa kafa yorması Stalin ve bir bütün olarak Sovyet sistemi üzerine bir tür ahlaki tefekküre dönüştü: Savaşı kazanmak için bu kadar cana kıymaya değer miydi? İnsanları zafere doğru dürten şey zorlama mıydı, yoksa içlerindeki daha derin bir şey, manevi yurtseverlik gücü ya da siyasetle hiç bağlantısı olmayan çilekeşçe dayanıklılık mıydı? Simonov ömrünün son on yılında askerlerin anılarını ve tanıklıklarını derledi. 1979'da öldüğünde anılardan, mektuplardan ve banda alınmış birkaç bin saatlik mülakatlardan oluşan geniş bir arşiv biriktirmişti.* Bu tanıklıkların birçoğu *Bir Asker Gitti* (1975) adıyla, her bölümü mülakatlarla ve Simonov'un eserlerinden parçalarla her biri askerlerin yaşadıkları şeylerin farklı bir veçhesini yansıtacak "yedi bölümlü bir sinemasal şiir" halinde filme çekildi. Film o dönem açısından olağanüstü bir yaklaşımla, savaşın yaşattığı dehşetleri ve en zorlu koşullarda cesaretle ve esneklikle davranan sıradan insanlar gibi sunulan askerlerin çektiği acıları canlı biçimde gözler önüne serer. Filmin en uzun bölümlerinden biri askerlerin yaralanmalarını ele alır; yedi defa yaralanan bir piyadenin hâlâ Berlin'e doğru yürüyüşünü işler. Film savaş üzerine yazılarında genellikle subay perspektifini esas almış bir adamın Kızıl Ordu tabanına, Sovyet zaferini sağlayan milyonlarca meçhul ve unutulmuş kahramanın cesaretine ve dayanıklılığına bir saygı ifadesiydi. Filmin yönetmeni (ve Simonov'un o sıradaki sevgilisi) Marina Babak'a göre, bu saygı ifadesinde güçlü bir kişisel saik vardı; çünkü "Simonov [hayatında] yeterli cesareti asla gösteremediği" kanısındaydı. "Simonov filmde hiç görünmemesinde diretti," diye aktarıyor Babak. "Bir askerin yanında görünmeye değmediğini söyledi."[32]

Film cesur gerçekçiliğine ve savaşa halkçı yaklaşımına itiraz eden askeri çevrenin engeline çattı. (Sansürcüler Brejnev'in bir savaş önderi olarak saygıyla anıldığı bir bölümün eklenmesi için diretti.) Brejnev yönetimi savaşta insanların çektiği acıları anmaya dönük bütün girişimleri devleti sorgulama yönünde bir çaba olarak görmekteydi. Simonov'un savaşla ilgili yazılarının birçoğu-

32 mülakat Marina Babak, Moskova, Kasım 2003.

* Simonov ömrünün son yılında Moskova'nın hemen dışındaki Podolsk'ta bulunan Savunma Bakanlığı Arşivleri'nde askerlerin anılarının yer alacağı özel bir koleksiyon oluşturmaya çalıştı, ama yüksek rütbeli ordu komutanları bu fikre karşı çıktı ("O popitke K. Simonova sozdat arhiv voyennih memyuarov", *Oteçestvennye arhivi*, 1993, no. 1, s. 63–73).

na 1960'ların ortalarından itibaren ya yayın yasağı konuldu ya da sansürlenmiş haliyle yayımlanma izni verildi. 1941'den kalma savaş güncelerini 1967'de bir kitap (*Savaşın Yüz Günü*) olarak yayına hazırladığında, bu girişim Parti yönetimine bizzat başvurmasına rağmen, Sovyet sansürcülerince engellendi. (Kitap ancak 1999'da yayımlandı.) Jukov üzerine makaleleri ve 1941–45 savaş güncelerı (*Savaşın Değişik Günleri*) aynı akıbete uğradı ve 1977'de yayımlanmalarına ancak büyük kırpmalarla izin verildi.[33] Belgesel filmi *Yuvana Değer Veriyorsan* sansürcülerce uzun bir kavgadan sonra ve epeyce kırpılarak 1966'da gösterime girebildi. *Yaşayanlar ve Ölüler*'in ikinci cildini oluşturan *İnsan Asker Doğmaz* (1964) romanının film versiyonu Sovyet sansürcülerince öylesine feci doğrandı ki, Simonov romanının adını ve hatta kendi adını geri çekti. Filmin son hali seyircilere 1967'de *Bedel* adıyla ulaştı.

Sansürle bu kavgalar Simonov'un savaşa ve Stalinist rejime ilişkin gerçekleri araştırma kararlılığını güçlendirdi. Bu dönemden kalma defterleri Stalin'le karşılaşmalarına dair anılarla, diktatörün yakın çevresindeki biri olarak onun bildiği ve bilmediği (ya da bilmek istemediği) suçları konusunda içe dönük sorgulamalarla doludur. Stalin'in yalanlarını ve cinayetlerini öğrendikçe, geçmişinden uzaklaşmaya daha fazla çalıştı. "Her ne kadar bazı kuşkular taşısam da, Stalin'i sevdiğim bir dönem vardı," diye yazdı 1966'da. "Fakat bugün onun hakkında öğrendiğim bütün şeyleri bilen biri olarak, artık sevmiyorum ve sevmem mümkün değil. Şimdi bildiklerimi o zaman bilseydim, onu sevmezdim."[34]

Simonov ömrünün son yıllarında Stalinist rejimdeki rolünden dolayı gittikçe pişmanlığa kapıldı. Sanki günahlarının bedelini ödemek istercesine, Stalin döneminde sansürlenmiş ya da sindirilmiş yazarların ve sanatçıların eserlerini tanıtmak için çok uğraştı. Karısının da teşvikiyle resimde Sovyet öncü akımının özel bir koleksiyoncusu ve savunucusu oldu. (Çoktan unutulmuş ressam Vladimir Tatlin'in önemli bir retrospektif sergisini düzenledi.) Osip Mandelştam, Korney Çukovski, Vsevolod İvanov'un eserlerinin ve Jaroslav Hašek'in *Aslan Asker Şvayk* oyununun Rusça çevirisinin yayımlanması yönündeki kampanyada öncü bir rol oynadı. Geçmişte acılar çekmiş Borşçagovski, Vera Panova ve Nadejda Mandelştam gibi yazarlara para yardımında bulundu ve başka birçok kişi adına konut, iş ve Yazarlar Birliği'ne yeniden üyelik için aracılık etti.[35]

Simonov 1966'da Mihail Bulgakov'un sarsıcı şaheseri *Usta ile Margarita*'nın yayımlanmasını sağlayan süreci başlattı. Şeytanın Moskova'ya gelişini ve anar-

33 K. Simonov, *Sto sutok voyini* (Smolensk, 1999); aynı yazar, *Raznye dni voyini: dnevnik pisatelya*, 2 c. (Moskova, 1977–8).
34 RGALI, dos. 1814, op. 9, bel. 11, sat. 1–21; op. 8, bel. 58, sat. 98.
35 RGALI, dos. 1814, op. 9, dd. 2590, 681, 1857.

şik muziplikleriyle herkesin içindeki kötülükleri açığa çıkarışını anlatan bu fantastik sosyal taşlamanın Stalin hayattayken yayımlanması olanaksızdı; metin yazarın 1940'daki ölümünden beri bir çekmecede saklıydı. Simonov 1956'da Bulgakov'un edebi terekesinden sorumlu kurulun başkanlığına getirilmişti; bu kararı veren yazarın dul eşi Yelena Bulgakova aslında Simonov'un annesinin eski bir tanıdığıydı. Simonov *Usta ile Margarita*'nın metnini o sırada *Moskva* dergisinde çalışan Jenya Laskina'ya verdi. Edebiyatta çözülme sürecinin sona ermesiyle birlikte oldukça yavan ve sönük bir dergiye dönüşen *Moskva* (konumunu ve devletten aldığı yardımı belirleyen) aboneliklerindeki düşüşü tersine çevirmek için heyecan uyandırıcı yazılara muhtaç durumdaydı. Simonov aslında Jenya'nın o sırada edebiyat üzerindeki denetimi sıkılaştıran sansürcülerden kitabı geçirebileceğinden kuşkuluydu. Hatta Yelena Bulgakova'ya kitabı yayımlatmak açısından bazı kırpmalara razı olmasını tavsiye etmişti. *Moskva*'nın baş editörü Yevgeni Popovkin bir hafta sonu daçasına kapanarak metni okuduktan sonra, kendisine şöhret kazandıracağı kanısına varmakla birlikte, yayımlamaktan çekindiğini itiraf etti. Jenya'ya metni *Moskva*'nın editörlerinden emekli bir sansürcüye götürmesini öğütledi. Edebi sansür komitesi Glavlit'le iyi bağlantıları olan bu kişi, editörlüğü sırasında hiçbir metnin sansürcülerce geri çevrilmemesini başarmış biriydi. Bu emekli sansürcünün yardımıyla, Bulgakov'un metni nispeten küçük kırpmalarla geçti ve Kasım 1966'dan itibaren *Moskva*'da tefrika edildi. Kasım sayısı (150 bin nüsha) anında satıldı. Brejnev döneminin başlarındaki baskıcı ortamda Sovyet okurlarına bir mucize gibi görünen olağanüstü romanın tefrikasının sürdüğü sonraki iki yıl boyunca dergiye abone olmak için büyük bir talep ortaya çıktı. Başarılarından çok keyif alan Jenya ve Simonov bu tarihsel olayı, sansürcü tarafından kırpılmış bütün pasajların yer aldığı bir kupür albümü hazırlayarak kutladılar. Kitabın üç nüshasını yaptılar: Biri Simonov, biri Jenya ve biri Yelena Bulgakova için.[36]

Simonov'un bu girişimlere verdiği destek, siyasetinin açık bir ifadesiydi. Baskıya uğramış sanat ve edebiyat eserlerini kurtarmaya soyunmakla, kurulu Sovyet düzeninin liberal kanadında saf tutmuş oldu. Herhangi bir Sovyet kurumunda ya da dergisinde resmî görevi olmaksızın inisiyatifiyle giriştiği bu çabalarla birçok sanatçının ve yazarın gözünde saygınlık kazandı; bu nedenle 1960'larda ve 1970'lerde çeşitli edebiyat kurullarının ve Merkez Edebiyat Evi

36 Simonov, *Çastnaya kollektsiya*, s. 147–55. Altmış daktilo sayfasını bulan kırpılmış kısımlar hemen *samizdat*'ta ortaya çıktı ve romanın 1969'dan sonraki dış baskılarında yer aldı. Roman Sovyetler Birliği'nde eksiksiz olarak ilk kez 1973'te yayımlandı. *Bak.* M. Bulgakov, *The Master and Margarita* (Londra, 1997), çevirmen R. Pevear'in yazdığı "Giriş" bölümü ve metinle ilgili notları, s. vii–xix.

gibi kuruluşların başına getirildi. Simonov Batı yanlısı ve anti-Sovyet muhalifler tarzında bir liberale dönüşmedi; ama Brejnev dönemindeki birçok komünist reformcu gibi, Sovyet sisteminin siyasetinde ve kültüründe temel bir değişim fikrine açıktı. Brejnev yönetimini açıkça eleştirmemekle birlikte, özel konuşmalarda politikalarının birçoğuna karşı çıktı – Aleksandr Dubček'in reformcu hükümetinin başlattığı "Prag Baharı"nı bastırmak amacıyla Ağustos 1968'de Çekoslovakya'nın istila edilişinde de aynı tutumdan geri kalmadı. Siyasal çizgisinin gelişiminde önemli bir dönüm noktası olan 1968 kriziyle birlikte radikalleşti. Brejnev'in önderliğinde büründüğü durağan haliyle tek partili sistemin ayakta kalmasının mümkün ve hatta geçerli olup olmadığım sorgulamaya başladı. Oğluna göre, Simonov birkaç yıl daha yaşamış olsaydı, Gorbaçov'un reformlarını olumlu karşılardı:

> Kıdemli bir Parti üyesi olarak gidebileceği nokta ancak bu kadardı elbette. Örneğin, Soljenitsin'e destek çıkması için Parti kalıbını tamamen kırmış olması gerekirdi ve bunu yapamazdı. Kendisini frenlemek amacıyla aklından gerçekte neler geçtiğini ve kendisini nasıl bir düşünce tarzına zorladığını bilmiyorum, ama siyasal bakımdan evrimden geçmeyi sonuna kadar sürdürdüğünü biliyorum. Bana göre en güçlü vasfı buydu – değişme yetisini hiç kaybetmedi.[37]

Son yıllarında Simonov'un siyasal fikirlerinin gelişimi geçmişini yeniden gözden geçirmesiyle yakından bağlantılıydı. Stalin dönemindeki hareket tarzı konusunda gittikçe pişmanlık duydu. Hatalarını kendisine itiraf ettikçe, onu bunlara yönelten siyasal sisteme karşı daha eleştirel bir tutum takındı. Simonov'un o sıradaki yakınları arasında yer alan Lazar Lazarev'e göre, pişmanlık duyguları bazen kendisinden iğrenmenin sınırına varacak kadar yoğundu. Lazarev onun açık toplantılarda hem bir yazar, hem de bir insan olarak kendisini kınamaktan geri kalmadığını aktarıyor. Simonov aşırı tevazu ironisiyle tanınan biriydi. Dostları ve hayranları bunu kişisel cazibesinin bir parçası sayardı. Ama özeleştirilerinin daha karanlıktaki dürtülerden kaynaklandığının farkına herhalde vardıkları anlar da vardı. 1965'te Merkez Edebiyat Evi'nde ellinci yaş günü kutlaması vesilesiyle onu övücü konuşmaların yapıldığı ve 700'den fazla konuğun katıldığı gecede bir ara hakkında söylenen şeylerden bıkmışçasına bir havaya girdi. Gecenin sonunda gözle görülür biçimde heyecandan titreyerek mikrofona yaklaştı ve şu olağandışı sözleri söyledi:

37 Aleksey Simonov'la mülakatlar, Moskova, Eylül, Kasım 2003, Şubat 2004.

> Böyle durumlarda – birisi elli yaşına vardığında – haliyle insanlar esas olarak ona dair güzel şeyleri hatırlamaktan hoşlanır. Burada bulunan insanlara, burada toplanmış olan yoldaşlarıma hayatımda yaptığım şeylerin birçoğundan utandığımı, yaptığım her şeyin iyi olmadığını – bunu biliyorum – her zaman en yüksek ahlaki ilkelere, en yüksek yurttaşlık ilkelerine ve en yüksek insanlık ilkelerine göre davranmadığını dosdoğru söylemek isterim. Hayatımda hoşnutsuzlukla hatırladığım şeyler, yeterli irade gücünü, yeterli cesareti göstermeksizin hareket ettiğim durumlar var. Bunu biliyorum. Ve de bunu deyiş yerindeyse bir tür pişmanlıktan dolayı söylemiyorum; sonuçta pişmanlık kişinin özel meselesidir. Tek sebep şu ki, insan geçmişi hatırlayarak aynı hatalara tekrar düşmekten kaçınmak ister. Ben de bunları tekrarlamamaya çalışacağım. ... Şu andan itibaren, ne pahasına olursa olsun, geçmişte verdiğim ahlaki ödünleri tekrarlamayacağım.[38]

Bu pişmanlık duyguları zamanla daha da yoğunlaştı. 1930'larda Stalin ve Beyaz Deniz Kanalı üzerine yazdıklarından pişmanlık duydu. Stalinist rejimin savaş dönemi propagandasına katılmış olmaktan, Stalin'in 1941'de geri çekilme emrini veren Sovyet generallerinin "canice davranış"ına ve "vatana ihanet"ine dair yalanlarına uymuş olmaktan dolayı pişmanlık duydu. Yazarlar Birliği'nde 1946–53 arasındaki utanç verici davranışlarından dolayı pişmanlık duydu. Fadeyev üzerine bir makalede yazdığı gibi, "hatırlarken acı çektiği" yıllardı bunlar: "İnsanın duygularını gizlemeksizin hatırlamasının zor olduğu birçok şey ve açıklamasının daha da zor olduğu başka birçok şey vardır." Hayatının son yıllarında Simonov Yazarlar Birliği'ndeki davranışlarını anlamak için uzun bir uğraşa girdi. Kendi belleğini sorguladı; "anti-kozmopolit" kampanyadaki rolü konusunda kişisel hesap vermeye dönük olan ve arşivinde kilitli kalan çeşitli taslaklar yazdı. Ancak o yıllardaki davranışlarını savunmaya ya da mazur göstermeye hiç çalışmadı. Lazarev anılarında 1970'te elli beşinci yaş gününü kutlamak üzere Simonov'un evinde buluştukları bir akşama değinir. Yazar Aleksandr Krivitski toplanan konukları kadeh kaldırmaya çağırırken, Simonov'un 1946'da çekilmiş bir fotoğrafını elden ele dolaştırır ve meşhur bir şarkının "O zaman nasılsa şimdi de öyle," şeklindeki sözlerine içmeyi önerir. Lazarev bu dokundurmaya, yani Simonov'un bir Stalinist olarak kaldığı imasına bozulur ve kadeh kaldırma sırasını alarak, "değişmekten ve geçmişle bağlarını koparmaktan" korkmayan ev sahibinin cesaretine içme çağrısında bulunur. Böylece Simonov'un deği-

38 RGALI, dos. 1814, op. 10, bel. 376, sat. 20–21; *Konstantin Simonov v vospominaniyah sovremennikov* (Moskova, 1984), s. 291; N. Biyanki, *K. Simonov i A. Tvardovskiy v "Novom Mire"* (Moskova, 1999), s. 32–3.

şip değişmediği ve bunun iyi bir şey olup olmadığı üzerine hararetli bir tartışma başlar. Ertesi gün Lazarev özür dilemek için Simonov'a telefon açar. Ama Simonov ortada hiçbir yanlışlık görmez. "Aksine," diye aktarır Lazarev, "tartışmanın son derece eğitici olduğunu, çünkü kendisi hakkında karara varmasına yardımcı olduğunu belirtti: Bir kişinin değişmesi daha iyidir, yeter ki bu değişim daha iyi yönde olsun."[39]

Simonov'un 1970'lerdeki uğraşlarından birçoğuna geçmişteki davranışlarını telafi etme ihtiyacı yön verdi. Yahudi yazarlara yönelik Stalinist saldırıların anıları bir türlü aklından çıkmadığı için, Mayakovski'nin son dönem şiirlerinin birçoğuna ilham kaynağı olan Lilya Brik'i savunmaya dönük cesur bir kampanyaya öncülük etti. Brik büyük Sovyet şairiyle ilgili anılardan bütün Yahudi unsurları temizlemek açısından yaşamına ilişkin anlatılardan onun çıkarılmasını isteyen Suslov'un yönlendirdiği edebiyat eleştirmenlerinin sert ve açıkça anti-Semitik bir saldırısına hedef olmuştu. Simonov 1954'te Ehrenburg'a yönelttiği saldırılardan duyduğu pişmanlıkla, onun savaş muhabirliğiyle ilgili bir kitabının yayımlanmasına da önayak oldu. Derlemede 1944'te yazmış olduğu ve bütün savaş muhabirlerinin en iyisi olarak nitelendirdiği bir makale de yer aldı. Kitap 1979'da, Simonov'un ölümünden kısa bir süre önce yayımlandı. Simonov yayınevinin gönderdiği bir nüsha eline ulaştığında hastanedeydi. Kitabı yayına hazırlayan Lazarev'i telefonla arayarak, Ehrenburg'la "barışmış" olmaktan dolayı son derece mutlu ve huzurlu olduğunu bildirdi.[40]

Edebiyat dünyasının reformcu aydın çevrelerinde birçok kimse Simonov'un gecikmeli pişmanlıkla sergilediği hoşgörü karşısında kuşkucuydu. Onlara göre, kıdemli bir Stalinist'in böyle köklü bir dönüşüm geçirmesi pek akla yakın değildi. Simonov bir hoşgörü uğraşıyla ortaya çıktığında her zaman ikiyüzlülük kuşkusu doğdu. "Simonov bin bir suratlı adamdır," diye yazmıştı Soljenitsin. "Hem soylu edebiyat şehididir, hem de bütün resmî çevrelere girebilen saygın tutucudur."[41]

Simonov'un hoşgörü eğilimlerine hiç de uymayan biçimde davrandığı anlar gerçekten vardı. Örneğin, Kremlin'in Viktor Erofeyev, Yevgeni Popov ve Vasili Aksiyonov tarafından derlenip hazırlanan ve ABD'de Ardis tarafından ("Moskova, 1979" künyesiyle) yayımlanan *Metropol* adlı bir edebiyat almanağını sin-

39 L. Lazarev, *Şestoy etaj: kniga vospominaniya* (Moskova, 1999), s. 208, 210; Lazar Lazarev'le mülakat, Moskova, Kasım 2003; Simonov, *Sto sutok voyini*, s. 550–54; RGALI, dos. 1814, op. 9, bel. 5, sat. 63; op. 9, bel. 19 ("Vospominaniya o kampaniy po borbe s kosmopolitizmom", metin, 1976).

40 K. Simonov ve İ. Ehrenburg, *V odnoy gazete: reportaji i stati 1941–1945* (Moskova, 1979); Lazarev, *Şestoy etaj*, s. 201–2.

41 A. Soljenitsin, *The Oak and the Calf: Sketches of Literary Life in the Soviet Union* (Londra, 1980), s. 299.



Simonov 1979'da

dirme girişiminde yer aldı. *Metropol* muhalif bir yayın değildi; Erofeyev'in sonradan yaptığı tarifle, "durgunluk koşullarında durgunlukla mücadeleye yönelik bir girişim"di. Her türlü basım üzerindeki denetimlerini sarsmaya yönelik bu girişim karşısında öfkeye kapılan Brejnev rejiminin yaşlı yöneticileri *Metropol*'ün editörlerinden öç aldılar. Erofeyev ve Popov Yazarlar Birliği'nden atılırken, almanakta yer alan diğer bazı yazarlar protesto amacıyla Yazarlar Birliği'nden istifa etme ya da Sovyetler Birliği'nden ayrılma yoluna gittiler. Simonov bu yayını "anti-Sovyet" olarak kınaması için baskı yapan Suslov tarafından *Metropol* aleyhindeki kampanyanın içine çekildi. Simonov'un bu işte bir çıkarı da vardı. O sırada yirmi iki yaşında olan kızı Aleksandra, Viktor Erofeyev'in genç bir sanat tarihçisi olan kardeşi Andrey'e âşıktı ve kısa bir süre önce onunla nişanlanmıştı. Aleksandra ve Andrey'in hepsi de Sovyet elit tabakasının çocukları olan bohem bir arkadaş çevresi vardı. (Andrey'in babası üst düzey bir diplomattı.) Bu çevre bir tür aykırılık gösterisi olarak hippiler gibi giyinmekte ve rock müziği dinlemekteydi. Edebiyat skandalının patlak vermesi üzerine, Simonov bu gönül ilişkisini sona erdirmeye karar verdi; amacı muhaliflerle ya da onlara yakın çevrelerle bağlantısını kendisi için potansiyel tehlike olarak gördüğü Erofeyev ailesinden uzak durmaktı. Andrey'in düşündüğü gibi, belki Aleksandra'nın Sovyet düzeniyle daha uyumlu bir ailenin çocuğuyla evlenmesini istiyordu. Belki de (Batı dünyasında bir protesto fırtınasına yol açan) Metropol Olayı'nın daha sorunlu hale gelmesinden ve Aleksandra'nın Erofeyev ailesiyle yakın bağının sonuçlarından zarar görmesinden çekiniyordu. Simonov'un Sovyet rejimiyle ilişkilerinde korku hiç eksik olmadı – kurulu Sovyet düzeninde ağırlığı olan bir şahsiyet statüsü taşıdığı ve görünüşe bakılırsa hiç korkmaması gereken bu son yıllarında bile. Suslov'un çalışma odasında *Metropol* üzerine hazırladığı edebi raporunda sadece Viktor'u değil, Andrey'i de "anti-Sovyet muhalif" olarak kınadı. Aleksandra bunu aktaran Andrey'e inanmayarak, onu babasını karalamakla suçladı ve nişanı bozdu. Daha sonra doğruyu söylediğini öğrenecekti.[42]

42 Viktor Erofeyev'le mülakat, Moskova, Kasım 2003; Andrey Erofeyev'le mülakat, Moskova, Nisan 2004; Nina Arhipova'yla mülakat, Moskova, Kasım 2003; D. Gillespie, "Metropol" ", *The Literary Encyclopedia*, 19 Kasım 2005.

Simonov'un kronik bronşite bağlı ölümü yavaş ve sancılı oldu. Doktorlar Komplosu'nu izleyen yıllarda Sovyetler Birliği'nde yaygın yaşanan bir sorun olarak, Kremlin doktorları tedavisinde sorumluluk üstlenmekten korktu ve bir türlü doğru ilaçları veremedi. İkide bir hastaneye girip çıktığı son aylarında geçmişi üzerine düşünmeye ve Stalinist terör sırasında ondan yardım isteyen insanlara niçin daha fazla yakınlık göstermediğini kendisine sormaya devam etti. Son notlarının bir bölümünde, mevcut benliği ile geçmişinin çeşitli evrelerindeki "diğer üç benlik" arasında bir sohbet biçiminde tasarladığı bir oyunda (*Dört "Ben"*) kendisini sanık sandalyesine oturttu:

> "Peki, tanıdığın biri karşına çıkıp senden yardım istediğinde basıl davrandın?"
>
> "Duruma göre değişirdi. Bazen telefonla arar, bazen mektup yazar, bazen de benimle doğrudan görüşüp ricada bulunurlardı."
>
> "Senden ne isterlerdi?"
>
> "Duruma göre değişirdi. Bazen birisine yardım etmek için aracı olmamı ister, o kişinin ne kadar iyi biri olduğunu söylerlerdi. Bazen bana mektup yazarak, tanıdıkları birinin suçlu olduğuna inanamadıklarını, suçlandığı şeyi yapmış olacağını inanamadıklarını anlatırlardı – buna inanmayacak kadar iyi tanıdıkları biriydi o."
>
> "İnsanlar gerçekten bunu yazdılar mı?"
>
> "Evet, bazen. Ama daha sıklıkla yaptıkları şey 'Konu bana düşmez, bir yargıya varamam, belki suçlama doğrudur, ama...' diye söze girmek ve ardından o kişi hakkında bildikleri bütün iyi şeyleri sıralayarak, yardımcı olmaya çalışmamı rica etmekti."
>
> "Sen de yardımcı olmaya çalıştın mı?"
>
> "Doğrusu, mektuplara cevap vermediğim durumlar oldu. İki sefer. Birinde sebep ilgili kişiyi hiç sevmemem ve hoşlanmadığım, hakkında pek bir şey bilmediğim bir kişiye yardım etmemenin doğru olduğunu düşünmemdi. Diğerinde ilgili kişi iyi tanıyordum, hatta cephede onunla birlikte bulunmuş ve onu çok sevmiştim; ama savaş sırasında onu hapse attıklarında, suçlu olduğuna, bir tertibe karışmış olabileceğine inandım, her ne kadar hiç kimse böyle şeyler konuşmasa da – konuşmak olanaksızdı. Bana mektup yazdı. Cevap vermedim, yardım etmedim. Ona ne diyeceğimi bilemediğim için, işi savsakladım. Ardından serbest bırakılınca utandım. Utancımı daha da arttıran şey, yoldaşlarımızdan birinin, benden bile daha zayıf ve daha korkak olduğunu sandığım birinin ona cevap verdiğini ve birçok in-

sanın elinden gelen biçimde ona yardım ettiğini öğrenmem oldu – ona koli ve para göndermişti."[43]

Simonov hastaneye bu son yatışlarının birinde, *Kuşağımdan Bir Kişinin Gözüyle* adını taşıyan ve ölümüyle yarıda kalan anılarını yazdırdı.[44] Anılarını önceki benlikleriyle başka bir sohbet biçiminde kurguladı; geçmişte herhangi bir evrede aslında neler düşündüğünü bilmenin olanaksızlığını kavramakla birlikte, belleğiyle girdiği bu diyalog aracılığıyla hayatına dair gerçeği aradı. Stalin konusundaki uzun süreli takıntısını, rejimle işbirliğini ve pençesine girdiği Stalinizm'in niteliğini açıklamak için uğraşırken, kendisini hiç sakınmadan sorguladı – ve sert biçimde yargıladı.

Simonov 28 Ağustos 1979'da öldü. Külleri Haziran 1941 çarpışmalarında can veren birkaç bin askerin yattığı Mogilyov yakınındaki eski bir muharebe alanına serpildi. Dünyanın her tarafından basın büyük bir Sovyet yazarının, "Stalin'in gözdesi"nin ölümünü duyurdu. Simonov'un eserleri 1980'lerde Sovyet okullarında ve üniversitelerinde klasikler arasında okunmaya devam etti. Birçok dile çevrildi. Ama Sovyet rejiminin çöküşünden sonra, edebi itibarı düştü ve kitaplarının satışı çarpıcı biçimde geriledi. Yeni bir şey isteyen daha genç Rus okurlarına onun yazıları bayat ve aşırı "Sovyet" göründü.

3

Stalin'in suçlarına bazıları NKVD görevlisi ya da hapishane gardiyanı olarak dolaysız, bazıları da bürokrat olarak dolaylı katılmış milyonlarca insan 1956'dan sonra "normal" bir hayat sürmeye devam etti. Bunların çoğu ideoloji ya da haklılık sağlayıcı başka bir efsane temelinde davranışını rasyonelleştirip savundu veya olup bitenleri "bilmeme" ya da "sadece emirleri yerine getirme" gerekçesiyle masum olduğunu öne sürdü. Böylece geçmişte yaptığı şeyleri unutmanın bir yolunu bilinçli ya da bilinçsiz olarak buldu ve bir suçluluk duygusundan kaçınabildi.[45] Çok azı Simonov'un sergilediği gibi dürüst biçimde suçuyla yüzleşme cesaretini gösterebildi.

43 Simonov, *Glazami çeloveka moyego pokoleniya*, s. 7–8.

44 Ibid. Anılardan parçaların ilk kez yayımlandığı kaynak için *bak. Znamya*, 1988, no. 3, s. 3–66; no. 4, s. 49–121; no. 5, s. 69–96.

45 Örneğin *bak.* A. Mikoyan, *Tak bilo: razmişleniya o minuvşem* (Moskova, 1999), s. 589 ("Elbette büyük bir sorumluluk taşımaktayız. Ama hangi koşullarda çalıştığımızı anlamalıyız. Bilmediğimiz, inandığımız epeyce şey vardı, ama her halükârda düpedüz değiştirebileceğimiz hiçbir şey yoktu.")

Çoğu tahminlere göre, Sovyetler Birliği'nde 1956'dan sonra bir milyon civarında eski kamp muhafızı vardı. Geçmişleri hakkında konuşanların çok azı öyle büyük bir pişmanlık ya da vicdan azabı belirtisi gösterdi. Lev Razgon anılarında 1970'lerde bir Moskova hastanesinde karşılaştığı Niyazov adında bir Sibirya Tatar'ından söz eder. Aralarındaki konuşmadan Niyazov'un Habarovsk yakınındaki Bikin aktarma kampında görev yapan eski bir muhafız olduğu ve binlerce mahkûmun infazına nezaret ettiği ortaya çıkar. Hikâyesi basittir. Bir hademenin oğlu olan Niyazov okulunda zorbalığıyla nam salmış ve delikanlılık çağında ufak hırsızlıklara ve çete işlerine karışmıştı. Polisçe yakalandıktan sonra önce Omsk'ta bir hapishane gardiyanı olarak çalıştırıldı ve ardından muhafız olarak Gulag'a gönderildi. Habarovsk ve Vladivostok arasındaki Bikin aktarma kampı Gulag sisteminde mahkûmların kurşuna dizilmeden önce birkaç gün tutulduğu birçok "özel tesis"ten (*spetsobekti*) biriydi. Niyazov açık kaldığı 1937'den 1940'a kadar Bikin kampında tahminen 15 bin ila 18 bin infazın büyük bir bölümünde yer aldı. İnfazlardan önce ve sonra ona hep votka verilmişti. Razgon'un aktardığına göre, Niyazov yıllar sonra kurbanlarının masum olduğu anlatıldığında pişmanlık ya da suçluluk duygusuna kapılmış değildi ve kendi ifadesiyle geceleri rahat uyumaktaydı. Savaş sırasında Kızıl Ordu'ya asker olarak alındı. Almanya'da çarpıştı ve bir bankanın yağmalanışına katıldı. 1945'ten sonra bir askeri deponun güvenlik sorumlusu olarak görevlendirildi; hırsızlıklarla ve sahtekârlıklarla zenginleşti. Razgon'la tanıştığı hastaneye getirilmesinin sebebi yeni bir Parti şefince görevden alındıktan sonra bir kalp krizi geçirmesiydi.[46]

İvan Korçagin kadınların kaldığı ALZhIR kampında bir muhafızdı. Yoksul bir köylü çocuğu olarak, sadece dört yıl kırsal eğitim görmüştü ve 1941'de henüz on altı yaşındayken orduya katıldığında doğru dürüst okuma yazması yoktu. Savaştan sonra Gulag'ta çeşitli işlere koşturulan bir askeri birime alındı. ALZhIR'de 1946'dan 1954'e kadar bir kamp muhafızı olarak görev yaptı. Onunla 1988'de mülakat yapıldığında, çalışma kamplarını dolduran kitlesel tutuklamaların haksız olduğunun farkındaydı, ama yaptığı şeylerden dolayı pişmanlık duymuyordu. Baskı sistemine katılmasını kendine özgü yarım yamalak ideolojiyle, hayattan çıkardığı ahlaki derslerle ve mahkûmlara karşı duyduğu sınıf nefretiyle rasyonelleştiren ve haklı gösteren bir tutum içindeydi:

> Sorarım sana, Sovyet iktidarı nedir? Bir baskı aracı! Anladın mı? Örneğin, diyelim ki, burada oturup konuşuyoruz ve iki polis kapıyı çalıyor: "Bizimle gelin!" diyorlar. İşte o kadar! Sovyet iktidarı budur! Seni alıp götürebi-

46 Lev Razgon, *True Stories* (Londra, 1997), s. 21–34.

lir ve hapse koyabilir – hem de yok yere. Düşman ol ya da olma, kimseyi suçsuzluğuna ikna edemezsin. Bu iş böyle. Mahkûmları kollama emrini alırım. Bu emre mi inanacağım, yoksa sana mı inanacağım? Sana belki acırım, belki acımam, ama ne yapabilirim ki? Bir domuzu öldürdüğünde, ciyaklıyor diye ona acımazsın. Birisine acısam bile, nasıl yardım edebilirim ki? Savaşta cepheden geri çekilirken, öleceklerini bilmemize rağmen, yaralı askerleri bırakmak zorundaydık. Onlara acırdık, ama ne yapabilirdik ki? Kampta hasta çocuklu annelerin başında muhafız olarak bekledim. Ağlayıp duruyorlardı. Ama ne yapabilirdim ki? Kocaları yüzünden ceza çekiyorlardı. Ama bu benim işim değildi ki. Benim yapmam gereken işim vardı. Hani derler ya, bir oğul babasından sorumlu değil, ama bir anne kocasından sorumludur. Eğer o koca bir halk düşmanıysa, anne nasıl bir oğul yetiştirebilir? Kampta bir sürü çocuk vardı. Ama ne yapabilirdim ki? Onlara yazıktı. Ama belki öyle anneleri olmazsa daha iyi olurdu. O düşmanlar gerçekten birer asalaktı. Çıkıp yurtdışında dolaşırlardı. Müzikleriyle, daçalarıyla ve şık elbiseleriyle hep caka satarlardı. Ve de fakir insanlar açtı, yiyecek yağları yoktu, hayvanlardan beter yaşarlardı. O halde halk düşmanı kim? Başka birine ne diye ağlayayım? Kaldı ki, işimin kimseye zararı yoktu. Devlete bir hizmette bulunuyordum.[47]

Gulag idarecilerinin rolünün kitle iletişim araçlarında tartışılmaya başladığı 1980'lerin sonlarındaki *glasnost* döneminde, çok sayıda eski muhafız eski mahkûmlara mektup yazarak, kampta yumuşak ve düzgün davranışıyla temiz sicilli olduğunu doğrulamalarını istedi. Bu muhafızlardan biri Mihail Yusipenko'ydu. Topraksız bir ırgatın oğlu olarak 1905'te Akmolinsk doğmuştu. Birinci Dünya Savaşı patlak verdiğinde sadece üç yıl kırsal eğitim görmüştü. Askerlik hizmeti için babasının köyden ayrılmasıyla okulu bırakıp çalışmak zorunda kaldı. Babası savaştan dönmedi. Yusipenko 1920'lerde annesinin ve küçük kardeşlerinin geçimini sağlamak için bir çiftlik işçisi olarak çalıştı. 1931 kıtlığında karısını ve iki çocuğunu kaybetti. Kazakistan'daki Gulag kamplarının idari merkezi Karaganda'ya 1934'te bir Parti görevlisi olarak gitti. Çok geçmeden NKVD bünyesine alındı ve Akmolinsk yakınındaki ALZhIR çalışma kampının komutan yardımcılığına atandı. Kampta 1939'dan 1944'e kadar görev yaptığı beş yıllık sürede, iddialara göre çok sayıda kadın mahkûma tecavüz etti; ama hakkında hiçbir cezai soruşturma açılmadı ve yalnız bolca söylenti dolaştı. Kruşçev çözülmesi yıllarında bu durumdan rahatsız olmaya başlayan Yusi-

47 İvan Korçagin'le mülakat, Akmolinsk, Eylül 1988.



İvan Korçagin, Karaganda, 1988

penko, 1961–88 arasında birkaç yüz eski mahkûma ve ayrıca ALZhIR'den serbest bırakıldıktan sonra ölmüş olan birçok kadının çocuklarına mektuplar göndererek, iyi davranışına ilişkin bir tanıklık belgesi yazmalarını rica etti. Kadınların yirmi ikisinden ALZhIR çalışma kampındaki diğer birçok görevliye kıyasla onu kesinlikle iyi kalpli ve temiz bir adam olarak hatırladıklarını belirten ifadeler aldı. (İfadelerden birkaçı tecavüz mağdurları arasında olduğu söylenen kadınlarca yazılmıştı.) *Leninskaya smena* gazetesinde ALZhIR kampıyla ilgili olarak 1988'de çıkan bir haberde mahkûmlara cinsel saldırılardan suçlu olduğunun ima edilmesi üzerine, Yusipenko bu tanıklık belgelerini "tarihsel kayıtları düzeltmeye" yönelik uzunca bir yorumla birlikte, çeşitli ulusal ve yerel gazetelerin editörlerine ve ayrıca Kazakistan'daki Parti örgütlerine gönderdi. Yorumunda mahkûmların masumiyetini "her zaman bildiğini", "başından itibaren" onlara "derin sempati gösterdiğini", "hiçbir zaman onlarla buyurgan havada konuşmadığını", konumu ve hatta hayatı açısından "büyük risk"e girme pahasına, resmen izin verilenden daha fazla mektup ve koli olanağını sağlayarak ve erken tahliye edilmeleri yönünde raporlar hazırlayarak "dertlerini hafifletmek için mümkün olan her şeyi yaptığını" ileri sürdü. "Halk düşmanlarına yakınlık göstermekten dolayı suçlanmam işten bile değildi," diye yazdı. "Böyle bir durumda mahvolurdum. Ama şimdi olduğu gibi, o zaman da doğru şeyi yaptığım kanısındaydım." Yusipenko gazetelerin yorumuyla birlikte tanıklık belgelerini yayımlamasını sağlamakla sadece vicdanının rahat olduğunu ortaya koymayı amaçlamamaktaydı. Maksadı *glasnost* döneminde yerleşen ibareyle "Stalinist baskı"lara karşı bile çıktığını ve aslından kendisinin de bu baskıların bir mağduru olduğunu göstermekti.[48]

Birçok eski Gulag yetkilisi geçmişi hakkında benzer efsaneler uydurdu. Dalstroy Gulag kompleksinin planlama dairesi baş muhasebecisi ve müfettişi Pavel Drozdov 1938'de tutuklandı ve Magadan çalışma kamplarında on beş yıl cezaya çarptırıldı. 1951'de tahliye edildikten sonra, bir gönüllü eleman olarak Magadan'da kaldı ve kısa bir süre sonra karısı ile oğlunu yanına aldırdı. Pavel'in oğluna an-

48 IFA, "Kommentariy k pismam", metin, 1988; Mihail Yusipenko'dan M. Zelder'e, 29 Aralık 1988; Mihail Yusipenko'dan Sergey Barinov'a, 18 Ağustos 1988; Oksana Kozmina'yla mülakat, Moskova, 1988.



Mihail Yusipenko, Karaganda, 1988

lattığı hikâyeye göre, eski Gulag şefi kampları yöneten Dalstroy Kurumu'nda gerçek yetkiden yoksun sıradan bir uzmandı sadece. Dalstroy Kurumu'nun başındaki Eduard Berzin'in 1937'de tutuklanmasının ardından Pavel'in basit bir muhasebeci mertebesine indirildiği ve kısa bir süre sonra da tutuklandığı göz önünde tutulunca, bu hikâyede bir gerçeklik payı vardı. Kruşçev döneminin sonuna doğru, Pavel eski Dalstroy Kurumu anılarını yazmak üzere bir araştırmaya girişti. Amacı Berzin'i ekonomi alanında geniş ufuklu bir reformcu, insancıl ve aydın bir kişi gibi sunarak itibarlı bir konuma çıkarmaktı. Ama eski Dalstroy mahkûmlarından bazılarıyla yazışmaları onu derinden sarstı. Dalstroy Kurumu'nun planlama bölümünü yönettiği sırada çekilen insan acılarının bütün boyutlarını unutmuş ya da bir şekilde aklından silip atmıştı. Üzüntüden bir dizi kalp krizi geçirdi. Doktorların tavsiyesi üzerine, anılarını yazmayı bıraktı. Geçmişiyle ilgili gerçekler yüzleşemeyeceği kadar rahatsız ediciydi. Pavel 1967'de öldü. Oğlu onun lekesiz bir bürokrat, Berzin'in "nispeten insanca ve ilerici bir yaklaşımla" yönettiği Dalstroy Gulag kompleksinde sadece bir muhasebeci ve aslında Stalinist rejimin bir mağduru olduğuna hâlâ inanıyor.[49]

Uydurmaların ve anıların iç içe geçmesi her aileyi ayakta tutan bir şeydir; ama milyonlarca yaşamın paramparça olduğu Sovyetler Birliği'nde özel bir rol oynadı. Psikanaliz travma mağdurları açısından yaşanan olayları onlara anlam ve amaç katacak daha geniş bir anlatının bağlamına oturtmanın yararlı olduğunu öngörür. Yahudilere yönelik Nazi savaşının kurtarıcı bir anlatıdan yoksun mağdurlarının aksine, Stalinist baskı mağdurlarının hikâyelerini içine oturtarak çilelerine bir tür anlam bulabilecekleri iki ana kolektif anlatı vardı. Bunlar Gulag mahkûmlarının anı edebiyatının yansıttığı biçimiyle çekilen acıların sağ kalan kişinin insan ruhuyla aşıldığı sağ kalma anlatısı ve çekilen acılara komünist idealin, Büyük Anayurt Savaşı'nı kazanmanın ya da Sovyetler Birliği'nin başarılarının bedeli olarak açıklama getirildiği Sovyet anlatısıydı.

Kruşçev çözülmesini izleyen on yılda yayımlanan Gulag anıları, sıradan insanların Stalin dönemindeki aile geçmişlerini hatırlayışlarına güçlü bir etkide bulundu. Bu etki kısmen travma mağdurlarının kendi anılarını ele alış tarzlarına dayanmaktaydı. Psikanalistlerin ortaya koyduğu üzere, sarsıcı anıları olan insanlar genelde geçmişlerinin bazı kısımlarını zihinlerinden uzaklaştırırlar. Anı-

49 MM, dos. 1, op. 2; dos. 2, op. 5; dos. 12, op. 9, dd. 2, 3.

ları düz sıralı bir kronolojiden ziyade, birbirinden kopuk (anne babanın tutuklanışı ya da ailenin evden çıkarılışı gibi) bir dizi olayın sıralandığı parçalı bir yapıya bürünür. Böyle insanlar özellikle yaşlılığa bağlı olarak hatırlama yetilerinin zayıfladığı dönemde hayat hikâyelerini kurgulamaya çalışınca, anılarındaki boşlukları okudukları şeylerle ya da başlarından benzer olaylar geçmiş başka kişilerden duydukları şeylerle doldurma eğilimi gösterirler.[50] ABD konsolosluk kâtibi olarak çalışırken "casusluk" gerekçesiyle 1948'de tutuklanan ve Kazakistan'daki bir çalışma kampına gönderilen Alexander Dolgun 1970'lerde yazdığı anılarının girişinde bu anı sürçmelerini şöyle açıklar:

> Hikâyemin büyük bölümü gerçekten hatırladığım şeyler, ama bir bölümü de herhalde olmuş gibi görünen şeylerdir. Hafızama öylesine derinden kazınan bazı olaylar, simalar, sözler ve hisler var ki, aradan ne kadar zaman geçerse geçsin yıpranmaları mümkün değil. Buna karşılık uykusuz bırakılmaktan, açlıktan ya da dayaktan bitkin düştüğüm, hastalık ateşinden yandığım ya da soğuktan uyuştuğum anlarda her şey öylesine bulanıklaşırdı ki, olup bitenleri ancak böyle anlar arasında bir bağlantı kurmaya girişerek bir araya getirebiliyorum şimdi.

"Son derece iyi bir hafıza"ya sahip olduğunu iddia etmesine karşın, Dolgun'un aklında Moskova'dan bir mahkûm treniyle ayrılması ve Kazakistan'daki kampa ait bir taş ocağında çalışmaya başlaması arasındaki iki haftalık döneme ilişkin "bir anı kesinkes yok"tu.[51]

İnsanlar böyle boşlukları doldurmak için birbirlerinin anılarından ödünç şeyler aldılar. Stalin döneminin amatör anı yazarlarının tasvir ettiği sahnelerin birçoğu terörü konu alan Yevgeniya Ginzburg'in *Anafora Doğru* (1967) ya da Soljenitsin'in *Gulag Takımadaları* (1973) gibi ünlü kitaplarındaki sahnelerle çarpıcı bir benzerlik taşır. Önce Batı'da yayımlanan her iki kitap Rusya'da ancak 1980'lerin sonlarında resmen basılmakla birlikte, bundan çok önce *samizdat* aracılığıyla geniş bir çevreye ulaştı ve daha o zaman amatör hatırat yazımında bir patlamaya yol açtı.* Başkalarının benzer olayları yazmış olması ne-

50 Hafıza ve anlatı arasındaki ilişki için *bak.* V. Skultans, *The Testimony of Lives: Narrative and Memory in Post-Soviet Latvia* (Londra, 1998).

51 *Alexander Dolgun's Story: An American in the Gulag* (New York, 1975), s. 4

* Sovyetler Birliği'nin çeşitli kentlerinde baskı mağdurlarını anmak ve anılarını kayda geçirmek üzere 1980'lerin sonlarında kurulan Anılar Derneği'nin arşivlerinde böyle binlerce hatırata rastlanabilir. Ayrıca 1989'da kurulan Moskova Tarih ve Edebiyat Derneği'nin ("Vozvraşçenye") Arşivi'nde ve 1996'da Moskova'da açılan Andrey Saharov Halk Merkezi ve Müzesi'nde bu döneme ilişkin yayımlanmamış hatıratlardan oluşan zengin koleksiyonlar vardır..

deniyle, bu anılarda yer alan sahnelerin doğrudan yaşanmış bir şeyi mi yansıttığı, yoksa yazarca "herhalde olmuştur" tahminiyle hayal mi edildiği açık değildir. 1980'lerde mülakat yapılan birçok Gulag mağdurundan biri olan İrina Şerbakova, bu tarzda anıları kendine mal etmenin nasıl ortaya çıktığı konusunda şu görüşü ileri sürer:

> Zamanla Gulag'daki yaşam sonu gelmez söylentiler, efsaneler ve menkıbeler doğurdu; bunların en yaygınları Moskova'da kurşuna dizildiklerine uzun süreden beri inanılan, ama uzak bir kampta birilerince görüldükleri söylenen meşhur kişilerle ilgiliydi. Böyle hikâyelerde sürekli tekrarlanan temalar ve ayrıntılar vardı. Örneğin, en az dört kadın tam tamına aynı sahneyi anlattı bana: Yıllar sonra ilk kez aynaya bakma fırsatını bulup kendisini gördüğünde bunun annesinin yüzü olduğunu sanmak. Daha 1970'lerde bana sözlü olarak aktarılan olayların aslında Soljenitsin'in *Gulag Takımadaları* kitabında veya basılmış başka anılarda tasvir edilmiş sahnelerle bire bir uyuştuğunu fark ettim. Şu anda [1992] kamplara ilişkin hikâye anlatıcılığı o kadar genelleşmiş durumda ki, sözlü anıları kayda geçirmek çok daha zorlaşmış bulunuyor. İnsanların içlerini dökerken verdikleri bilgilerin büyük bir bölümü çoğu kez bildikleri her şeyin bizzat başlarına geldiklerini sanma noktasına varacak ölçüde kendi anılarının bir tarafa itilmesiyle ortaya çıkmış görünüyor.[52]

Sağ kalan Gulag mağdurlarının birçoğu Ginzburg, Soljenitsin ya da Şalamov'un kitaplarında tasvir edilen sahnelere tanık olduğunu, bu eserlerde sözü edilen muhafızları ya da NKVD sorgucularını tanıdığını ve hatta belgesel verilerce doğrulanmamasına karşın, kamplarda söz konusu yazarlarla karşılaştığını ısrarla belirtiyor.[53]

Gulag mağdurlarının yayımlanmış anıları bu şekilde kendilerine mal etmelerinin bir dizi sebebi vardır. *Gulag Takımadaları* gibi kitapların *samizdat* aracılığıyla elden ele dolaştığı 1970'lerde ve 1980'lerde, Stalinist baskıların birçok mağduru kamplarla ilgili gerçeği anlamanın anahtarı gibi gördüğü bu ideolojik tutumla öylesine güçlü bir özdeşleşmeye girdi ki, kendi bağımsız anılarını bir tarafa bıraktı ve bu kitaplarla kendini ifade etme yoluna gitti. Anılarına anlam verecek bir yapısal çerçeveye ya da siyasal anlayış bağlamına sahip olmayan baskı

52 İ. Şerbakova, "Gulag in Memory", L. Passerini (ed.), *International Yearbook of Oral History and Life Stories*, c. 1: *Memory and Totalitarianism* (Oxford, 1992), s. 112–13 (anlaşılması açısından çeviri biraz değiştirilmiştir).

53 Örneğin *bak.* MSP, dos. 3, op. 42, bel. 3, sat. 1–24.

mağdurları çoğu durumda yaşadıkları olaylara ilişkin berrak bir kavramsal kavrayıştan yoksundu. Bu boşluk kendi karışık ve parçalı anılarının yerine söz konusu yazarların tutarlı ve açık anılarını geçirme eğilimini pekiştirdi. Bir tarihçinin Büyük Terör mağdurlarıyla yaptığı mülakatların tecrübesinden vardığı gözlem şöyle:

> "1937'de tutuklandığını bildiğiniz kaç kişi var?" gibi görünüşte apaçık bir soruyu yönelttiğinizde, muhtemelen şaşkınlık dolu bir bakışla şöyle bir cevap verilir: "Soljenitsin'i okumadınız mı? Herkesin tutuklandığını bilmiyor musunuz?" "Peki, aile fertlerinizden hiç tutuklanan oldu mu?" diye sürdürecek olursanız, pekâlâ bir duraksama olabilir. ... "Şey, yok, ailemde olmadı, ama başka herkes tutuklandı." Ardından şunu sorarsınız: "Kaldığınız komünal dairede kaç kişi tutuklandı?" Çok uzun bir duraksamayı şöyle bir cevap izler: "Şey, hım, doğrusu hatırlamıyorum, ama evet, evet biri vardı, İvanov diye bir adam, uçtaki odada kalırdı, evet, şimdi hatırlıyorum."[54]

Bu örnek sözlü tanıklıkların çoğunlukla geçmişin daha sahici bir anlatımı gibi görülen edebi anılardan niçin genelde daha güvenilir olduğunu gösterir. Her anı gibi, bir mülakatta verilen ifade de kesin güvenilir sayılamaz; ama bir kitaptan farklı olarak, çapraz sorgulama ve başka bulgularla karşılaştırıp sınama yoluyla gerçek anılar başkasından alınmış ya da hayal edilmiş anılardan ayırt edilebilir.

Yayımlanan Gulag anıları sadece sahnelerin ve insanların hatırlanışını değil, bizzat yaşanan olaylara ilişkin anlayışı da etkiledi. Stalin terörüne ilişkin bütün anılar sağ kalanların kurguladığı anlatılardır.[55] Aktardıkları hikâye genellikle anlatıcının ölümü ve çileyi aştığı bir acı çekme ve bedel ödeme niteliğindedir – Gulag "cehennem"ine girmeyi ve tekrar "normal yaşam"a dönmeyi getiren bir yolculuk gibidir. Bu manevi yüceliş edebi anıların diğer Gulag mağdurlarının kendi hikâyelerini hatırlayış biçimine çekici etkisini açıklamayı sağlar. Özellikle Ginzburg'un anıları mağdur anlatısı için bir örnek oluşturdu ve edebi kurgusu onunkinden pek de farklı sayılamayacak hayatlar geçirmiş sayısız amatör hatırat yazarınca taklit edildi. Ginzburg'un anılarının birleştirici teması sevgi sayesinde diriliştir – bir edebi eser açısından üslubuna güçlü etkide bulunan bir temadır bu. Ginzburg kamplarda sağ kalmasını insanlara inanç meselesi olarak açıklar; başkalarında uyandırdığı ve hayatta kalmasına yardım eden insanlık parıl-

54 M. McAuley, *Soviet Politics 1917–1991* (Oxford, 1992), s. 56–7.

55 Bir edebi tür olarak Gulag anıları için *bak.* Leona Toker, *Return from the Archipelago: Narratives of Gulag Survivors* (Bloomington, 2000).



Norilsk, Temmuz 2004

tıları insanlara duyduğu inancın bir sonucudur. Anılarının birinci cildi *Anafora Doğru*'da Kolima'daki bir yuvada çalışmasını öne çıkarır; çocuklara bakmak ona oğlunu hatırlatır ve yaşamaya devam etme gücünü kazandırır. İkinci cilt *Anaforun İçinde* (1981) çocuk yuvasından bir hastaneye nakledilen Ginzburg'un kampta doktor olarak hizmet veren bir mahkûma âşık olmasını anlatır. Sürekli ayrılıkların yarattığı kedere rağmen, ikisi de hayatta kalır ve Stalin'in ölümüne kadar bir şekilde temasta kalmayı başarır; özgürlüğe kavuşmakla birlikte büyük Rus kentlerinin uzağında sürgün tutulan sevgililer evlenir ve bir çocuğu evlat edinir.[56] Bu anlatı izleği anı edebiyatında sonu gelmez biçimde tekrarlanan bir şeydir. Temel yapı, biçim ve ahlaki vurgu açısından neredeyse tıpatıp aynı olan "aile tarihleri"nin ve "belgesel hikâyeler"in tekörnekliği dikkat çekicidir ve tek başına bir edebiyat modasıyla açıklanamaz. Hepsi olağandışı hayatlar sürmüş bu hatırat yazarları belki de hayat hikâyelerini bir edebi prototipe göre aktararak kendi kaderlerini benzer insanlarınkine bağlama gereğini duymuş olabilir.

Sovyet anlatısı farklı türden bir teselli sunarak, mağdurların katlandıkları fedakârlıkları kolektif hedeflere ve başarılara hizmet olarak görmelerini sağladı. Ortak bir Sovyet amacı fikri sırf bir propaganda efsanesi değildi. İnsanlara Sovyet ideali uğruna mücadelede oynadıkları rolle hayatlarını geçerli kılan bir duygu kazandırarak, çektikleri çileleri kabullenmelerine yardımcı oldu.

Büyük Anayurt Savaşı'na ilişkin kolektif bellek bu anlamda çok güçlüydü. Eski muhariplerin acılarını ve kayıplarını gurur duydukları 1945 zaferin-

56 E. Ginzburg, *Into the Whirlwind* (Londra, 1968); *Within the Whirlwind* (Londra, 1981).

de ifadesini bulan daha büyük bir amaca ve anlama kavuşma olarak düşünmelerine olanak verdi. Sovyet ordusunun savaştaki durumuyla ilgili kitabı için Kursk'taki eski muhariplerle mülakatlar yapan tarihçi Catherine Merridale, yaşadıkları olaylardan buruklukla ya da yerinmeyle söz etmedikleri, bütün kayıplarını metanetle sineye çektikleri ve "savaşın en acımasız sahnelerini aktarmak yerine, Sovyet devletini ortadan kaldıracak tehlike dilini benimseme eğilimi göstererek, onur ve gurur, haklı intikam, anayurt, Stalin ve mutlak inanç gereği üzerine konuştukları" saptamasında bulunur. Onun açıklamasına göre, Sovyet savaş efsanesiyle bu özdeşleşme eski muhariplerin acılı anılarıyla birlikte yaşamalarını sağlayan bir başa çıkma mekanizmasıydı:

> O zamanlar, yani savaş sırasında ruhen yıkılmak, her dehşetin derinliğiyle sarsılmak oldukça kolaydı, ama ölümcül sonuç da doğuracak bir şeydi. Hayatta kalmanın yolu acıları metanetle kabul etmek, kendini eldeki işe vermekti. Erkekliğin lügati sağduyu ve iyimserlikti; zira bunun dışındaki her şey umursuzluk doğurabilirdi. Altmış yıl sonra da kendini acındırmak ya da düpedüz kan dondurucu hikâyeler anlatarak ilgi çekmek kolaydı. Ama böyle bir şey bu insanlar için kolektif gurur kaynağını, yaşam tarzını oluşturan değerlere bir ihanet olurdu.[57]

Çalışma kamplarından dönen insanlar benzer biçimde Gulag emekçileri olarak Sovyet ekonomisine bir katkıda bulundukları yolundaki Stalinist fikirde teselli buldular. Birçoğu kuruluşunda çalıştığı fabrikalara, barajlara ve kentlere daha sonraları büyük bir gururla baktı. Bu gurur uğradıkları haksızlıklara karşın kısmen Sovyet sistemine ve ideolojisine inançlarının sürmesinden, kısmen de çektikleri acılara daha büyük bir anlam bulma gereğinden kaynaklanmaktaydı. Ginzburg *Anaforun İçinde* kitabında, Kolima kamplarındaki mahkûm arkadaşlarıyla birlikte inşa ettikleri bir kent olan Magadan'a dönüşünde kapıldığı izlenimi şöyle aktarır:

> İnsanın yüreği ne kadar garip! Buzla kaplı bu yerde donmuş toprağı masum insanlar kanlarıyla ve gözyaşlarıyla çözerek bir şehir inşa etme fikrini tasarlayanlara bütün benliğimle lanet yağdırıyordum içimden. Ama öte yandan saçma bir gururun da farkındaydım. ... Uzak kaldığım yedi yıl içinde bizim Magadan ne kadar da büyümüş ve ne kadar da güzelleş-

57 C. Merridale, *Ivan's War: The Red Army 1939–1945* (Londra, 2005), s. 334; A. Applebaum, "The Real Patriotic War", *New York Review of Books*, c. 53, no. 6 (6 Nisan 2006), s. 16, 18.



Vasili Romaşkin, 2004

miş! Basbayağı tanınmayacak kadar değişmiş. Her sokak lambasına, her asfaltlı kesime ve hatta Kültür Evi'nin *Dolar Prensesi* operetini sunduğunu duyuran afişe bile hayran kaldım. Hayatımızın her parçasına, en acı olanlarına bile değer veririz.[58]

Norilsk'te bu gurur kent ahalisinin (yaklaşık 130 bin kişi) daha eski sakinleri arasında hâlâ güçlü biçimde hissediliyor. Söz konusu kesimler büyük ölçüde eski Gulag mahkûmları, onların çocukları ve torunlarından oluşuyor; ayrıca Gulag sisteminin kaldırılmasından sonra çalışma kampı idarecilerinin ve gönüllü uzmanların küçük bir azınlık olarak bu Arktik yerleşmesinde kalan aileleri var. Birçok kişinin kalma sebebi gidecek başka yerinin olmamasıydı. Sanayi kompleksi idaresinin Gulag'dan Ağır Sanayi Bakanlığı'na devredildiği 1953'ten sonra, Norilsk ahalisi Sovyet yönetiminin bütün bildik kurumlarıyla (okullar, Öncü ve Komsomol örgütleri, Parti hücreleri vb.) tamamen bütünleşti; bu da Gulag anılarının üstünü örten bir Sovyet bilincinin – ve bir dereceye kadar Norilsk'ten duyulan gurura dayalı bir yerel Sovyet yurtseverliğinin – yaratılmasını sağladı. Kent bugün bile şarkılarda ve hikâyelerde yüceltiliyor. İnsanlar hâlâ şu şarkıyı söylüyor:

> Burada Norilsk adında bir şehir var,
> Toprağı kazarak çıkarırız nikel ve bakır.
> Burada insanların güçlü bir ruhu var,
> Rusya'daki herkes Norilsk'i tanır.

Kitaplar ve filmler Norilsk'i kurmak için berbat hava koşullarına göğüs geren erkekleri ve kadınları anar, tabii çoğu kez büyük bölümünün eski mahkûmlar olduğu gerçeği geçiştirilerek. (Hayatta kalmanın unutmaya bağlı olduğu bu hayalet dolu kentte Gulag anıları halkın bilincinde yüzeyin hemen altında tutulur.) Kentle duyulan gurur Kuzey Kutbu keşiflerinin romantik ve çığır açıcı ruhuyla bağlantılıdır. Aynı ruh Norilsk'in haşin koşullarına dayanmak için özel bir gücün gerekli olduğu yolundaki yaygın fikirde ifadesini bulmaya devam ediyor:

58 Ginzburg, *Within the Whirlwind*, s. 201.

> Özel cevherden yapılmıştır buradaki insanlar.
> Hemen kaçıp gider zayıf olanlar.
> Rüzgârların uluyarak estiği,
> Kar fırtınalarının kudurduğu,
> Yazın hiç yaşanmadığı
> Bu diyarda onlara yer yok.[59]

Ayrıca kentteki insanların ortak Gulag tecrübesinden ve bu koşullarda hayata tutunmak için ortak mücadeleden doğan özel bir sıcaklık ve yoldaşlık duygusu taşıdığı yolunda yaygın bir inanç vardır. Ama bu hemşerilik gururunun kökleri 2004'te çocuklarıyla ve torunlarıyla birlikte hâlâ yaşayan şehir kahramanlarından Vasili Romaşkin gibi Norilsk sakinlerinin emeğinde yatıyor.

Moskova bölgesindeki bir köylü ailenin çocuğu olarak 1914'te doğan Vasili, "kulak" olduğu gerekçesiyle 1937'de tutuklandı ve 1939'da Norilsk'e gönderildi. Oradaki madencilik kompleksinde emekliye ayrıldığı 1981'e kadar – önce bir mahkûm, ardından bir "gönüllü işçi" olarak – çalıştı. Norilsk'e geçen emeğinden dolayı birçok kez nişanlar aldı. Hatta mahkûmken bir gerçek Stahanovcu olarak tanındı. Özellikle Sovyet savaş uğraşlarına katkısından duyduğu gururu bir mülakatta şöyle açıklıyor:

> Bu madalyaların hepsi [sosyalist yarışmalardaki] birincilikler için – Metalürji Birinciliği, Dokuzuncu Beş Yıllık Plan [1971–75] Birinciliği. ... Şunun niçin verildiğini unuttum. ... Bunlar da "[Norilsk] Kompleks Emektarı" ve "SSCB Emektarı" – üstün gayret ve işe bağlılık için verildi. Ve şu da kompleksin askeri tesise dönüştürüldüğü sırada Büyük Anayurt Savaşı muhariplerine verilen bir jübile madalyası. ... Savaştaki katkımdan dolayı gururluyum – bir yurttaş olarak yurtseverlik görevimi yerine getirdim.[60]

Vasili çalışma kampının özellikle dondurucu soğuklarda çıkarılan değerli metallerin Sovyet zaferi için temel önem taşıdığı savaş döneminde Sovyet ekonomisine katkısını yücelten kuşağın duygularına tercüman oluyor. Kendi elleriyle kurdukları bir kent olan Norilsk'in "güzelliği"ne sıklıkla dile getirdikleri tutkunlukla kastettikleri şey kısmen bu başarı duygusudur. (Göründüğü kadarıyla kimse kent atmosferinin toksik sarı dumanlarla sürekli zehirlendiğinin ve kentte ağaçların yetişmediğinin farkında değil.) Norilsk çalışma kampına 1950'lerin başla-

59 *O vremeni, o Norilske, o sebe: vospominaniya*, 5 c. (Moskova, 2001–4); A. Macqueen, "Survivors", *Granta*, 64 (Kış 1998), s. 39.

60 Vasili Romaşkin'le mülakat, Norilsk, Temmuz 2004.

rında gönderilen ve kentten bir daha ayrılmayan Olga Yaskina, "güzel bir kent" diye nitelendirdiği bu yere "bizim küçük Leningrad'ımız" diyor.[61] Kentin merkezindeki binaların birçoğu gerçekten de (kölelerce kurulmuş başka bir kent olan) St Petersburg'a özgü neo-klasik üslupla inşa edilmiştir. Norilsk şaşırtıcı bir paradoksu temsil eder: Kökleri Stalinist rejim için harcadıkları köle emeğine dayanan hemşerilik gururuna sahip Gulag mahkûmlarının kurduğu ve barındığı büyük bir sanayi kenti.

Stalin'e dönük popüler nostaljinin temelinde de benzer bir paradoks yatar. Diktatörün ölümünün üzerinden yarım yüzyılı aşkın bir sürenin geçtiği günümüzde bile birçok mağdurunu da kapsayan milyonlarca insan bu özlemi duyuyor: Bütün Rusya Kamuoyu Araştırmaları Merkezi'nin Ocak 2005'teki bir anketine göre, Rus halkının yüzde 42'si "Stalin gibi bir lider"in geri gelmesini istemekteydi. (Ankete katılan altmış yaşın üzerindeki kişilerin yüzde 60'ı "yeni bir Stalin"den yanaydı.)[62] Bu nostaljinin siyasetle ve ideolojiyle sadece gevşek bir bağı vardır. Stalin dönemini hatırlayan yaşlı insanlar açısından, geçmişin anılarına yüklenen duygularla daha çok ilgilidir. Onların gözünde dükkânların mallarla dolu olduğu, sosyal düzenin ve güvenliğin bulunduğu, hayatın düzenli olduğu ve Beş Yıllık Plan'ların basit hedefleriyle anlam kazandığı, her şeyin siyah-beyaz ayrımlarla belirgin göründüğü, çünkü Stalin'in halk yerine düşünüp ne yapacaklarını bildirdiği gençlik çağlarının efsanevi dönemidir bu. Stalin'in "eski güzel zamanı"na dönük bu nostalji, özellikle Sovyet rejiminin 1991'deki çöküşünden beri emeklilik hayatlarındaki belirsizliği yansıtıyor: Yükselen fiyatlarla alım güçlerinin birçok mala yetmemesi; enflasyonla tasarruflarının erimesi; tırmanan suç oranının evlerinde yalnız yaşayan yaşlı insanları ürkütmesi.

Bu nostaljiye kapılan insanlar geçmişte belli bir statü taşımış olanlarla sınırlı değildi. Geniş bir orduyu oluşturan Sovyet idarecileri ve küçük memurları, kamp muhafızları, polisler, özel şoförler, demiryolu kondüktörleri, fabrika ve kolhoz müdürleri, apartman yöneticileri ve kapıcıları kendi yetki alanlarında birer "küçük Stalin" olarak kesintisiz bir komuta zinciriyle Büyük Önder'e bağlı oldukları günleri elbette özlemle anmaktaydı. Ama sıradan yurttaşlar, yani Stalinist rejimde özel bir konuma sahip olmamakla birlikte hayatları onun kaderiyle iç içe geçmiş bazı insanlar da aynı nostalji içindeydi. Mihail Baytalski anılarında 1970'lerde karşılaştığı eski Stalinistlerden birinin durumunu an-

61 Olga Yaskina'yla mülakat, Norilsk, Temmuz 2004. Bu paragraf Temmuz 2004'te Norilsk'te elliyi aşkın kişiyle yapılmış mülakatlara dayanmaktadır. *Bak.* "Kaynaklar" bölümündeki Mülakatlar Listesi.

62 *Moscow News*, 4 Mart 2005.



Leonid Saltıkov, 1985

latır. 1920'lerde Komsomol'dan yoldaşı olan bu kişi, Stalin'in fabrikalarından birinde ara kademe idareciliğe yükselmiş bir mühendistir ve hâlâ Stalin'in bağnaz bir destekçisidir. Gerçekleri artık bildiği için diktatörü savunmaya kalkışmaz, ama Tuhaçevski'nin ve diğer "halk düşmanları"nın suçluluğu gibi birçok Stalinist varsayıma hâlâ inanır ve bunları sorgulamaktan kaçınır. Baytalski eski arkadaşının herhangi bir Stalinist ideolojiye değil, daha ziyade "o ateşli gençlik yıllarında bizzat taşımış olduğu niteliklerden duyulan gurur"a sarıldığı sonucuna varır. 1920'lerde ve 1930'larda savunduğu inançları, kişiliğinin bir parçası haline gelmiş inançları inkâr etmek istemez ve tam da bu niteliklerin "en yakın yoldaşlarının kurşuna dizilişine kadar varmak üzere her şeye, mutlak olarak her şeye boyun eğmeye içsel yatkınlığını" beslediğini kabul etmeye yanaşmaz.[63]

Bu nostalji Stalin'in mağdurları, onların çocukları ve torunları için de meçhul bir şey değildi. Leonid Saltıkov 1938'de kurşuna dizilmiş olan bir rahibin oğluydu. Bir fabrikaya işçi olarak girdiğinde ve daha sonra bir mühendis olduğunda, babasının sabıkasını gizledi. 1965'te Parti'ye katıldı ve çalıştığı fabrikadaki Parti komitesinin sekreterliğine kadar yükseldi. Hayatı boyunca Stalin'in bağnaz bir destekçisi oldu. Stalin'in ölümünde yas tuttu ve fabrikadan emekliye ayrıldığı 1993'e kadar masasında onun bir resmini bulundurdu. Kendisiyle yapılan mülakatlarda, babasını da kapsayan 1930'lardaki kitlesel tutuklamalardan Stalin'in sorumlu olduğunu şöyle yadsıyor:

> Evet, babam ve başka birçok kişi de acı çekti; ama Stalin yine de şimdiki liderlerimizin hepsinden daha iyiydi. Dürüst bir adamdı, çevresindeki insanlar öyle olmasa bile. ... Unutmayın ki, onun sayesinde savaşı kazandık ve bu da büyük bir başarıydı. Eğer bugün birileri buna benzer bir savaşı yürütmeye kalksa, Rusya'nın kazanacağının hiçbir garantisi yok, hiçbir garanti. Stalin fabrikalarımızı ve demiryollarımızı kurdu. Ekmeğin fiyatını düşürdü. Hepimizi sıkı çalışmaya teşvik etti; çünkü derslerimize iyi çalışıp bir enstitüye girdiğimizde, iyi bir iş kapmamızın ve hatta çalışaca-

63 Mihail Baytalski, *Notebooks for the Grandchildren: Recollections of a Trotskyist Who Survived the Stalin Terror* (New Jersey, 1995), s. 97–8.

> ğımız fabrikayı seçmemizin garanti olduğunu bilirdik. Her şey kişinin ne kadar iyi çalıştığına bağlıydı.[64]

Vera Minusova Perm'de bir demiryolu makinisti olan babasının tutuklanıp kurşuna dizildiği 1937'de on yedi yaşındaydı. Kendi ifadesiyle, sonraki yıllarda neredeyse sürekli korku altında yaşadı, hem de 1947'de Perm'deki bir üst düzey Parti yetkilisiyle evlenmesine karşın. Onunla 2004'te yapılan mülakatlarda, terörle bağlantılı birçok konuyu konuşmaktan hâlâ çekinmekteydi ve birkaç noktada teybin kapatılması için ısrar etti. Anlattıklarına göre, Stalin'in başta olduğu yıllara "hayatın temel ihtiyaçlarının herkesçe satın alınabildiği" ve "şimdikinden daha fazla disiplin ve düzen"in bulunduğu bir dönem olarak nostaljiyle bakmaktaydı. Sovyet demiryolu idaresinde elli yılı aşkın bir süre muhasebeci olarak çalışmıştı. İnsanların "bugün çalışmak istememesi"nden şikâyetçiydi ve "herkesin zorla çalıştırıldığı" Stalin döneminde durumun daha iyi olduğu kanısındaydı.

> Disiplin temeldir. İnsanları denetim altında tutmalı ve gerekirse kamçı kullanmalısınız. Bugün Stalin'in geçmişte kullandığı yöntemlere dönmeleri gerekir. İnsanların işe geç gelmelerine ya da diledikleri zaman işi bırakmalarına göz yumulamaz. Eğer o işte kalmak istiyorlarsa, kurallara göre çalışmaya mecbur edilmeleri gerekir.[65]

İrayda Fayvisoviç Osa'da berberlik yapan anne babasının tutuklanıp Gulag'a gönderildiği 1939'da dört yaşındaydı. O da 2003'te yapılan mülakatlarda hayatın Stalin döneminde daha iyi olduğunu ileri sürmekteydi. "İnsanlar sokaklarda birbirini öldürmüyordu! Geceleyin dışarıya güvenle çıkılabiliyordu." İrayda'ya göre, Stalin döneminde siyasal liderler dürüsttü: "Elbette bazen yiyecek ya da giyecek sıkıntıları vardı, ama genelde verdikleri sözleri tutarlardı." Bir komünal dairede büyümüş olan birçok yaşlı insan gibi, İrayda da bir emekli olarak şimdiki yalnız hayatına kıyasla daha mutlu bir varoluş gibi hatırladığı o yılların kolektivizmini özlüyor:

> Stalin döneminde hayat manevi bakımdan daha zengindi – daha huzurlu ve daha mutlu yaşardık. Hepimiz aynı ölçüde yoksul olduğumuzdan, maddi değerleri çok fazla umursamazdık, ama epeyce eğlenirdik – dostlar ve aileler arasında her şey açıktı, her şey paylaşılırdı. İnsanlar birbirine

64 MP, dos. 4, op. 13, bel. 2, sat. 18.
65 MP, dos. 4, op. 24, bel. 2, sat. 64–7.



Vera Minusova, Yekaterinburg yakınındaki Baskı Mağdurları Anıt Kompleksi'nde, Mayıs 2003. Yaktığı mum babasının (yanlış yazılmış) isminin yanında duruyor.

yardım ederdi. Birbirimizin odalarında kalırdık ve bayramları sokakta herkesle birlikte kutlardık. Günümüzde her aile kendi başına yaşıyor.

İrayda insanların hayatta daha büyük umut ve anlam bulduğunu şöyle ifade ediyor:

> Geleceğin iyi olacağına inanırdık. Sıkı ve dürüst çalışmamız halinde, hayatın daha iyiye gideceği kanısındaydık. ... Bir yeryüzü cenneti yaratmakta olduğumuz hayaline kapılmazdık, ama herkese yeterli şeyin verileceği, barışın sağlanacağı ve artık savaşların çıkmayacağı bir toplum kurmakta olduğumuzu gerçekten düşünürdük. ... Bu inanç sahiciydi ve hayata sarılmamıza yardımcı olurdu; çünkü maddi sorunlara kafamızı takmak yerine gelecek için eğitimimize ve işimize yoğunlaşmamızı sağlardı. Yaptığımız işten şimdikine oranla daha fazla gurur duyardık. İnançsız yaşamak zordur. Bugün neye inanıyoruz? Hiçbir idealimiz yok.[66]

4

Nostalji bir yana bırakılırsa, Stalinist rejimin yıkıcı mirası diktatörün ölümünden yıllar sonra da onun kurbanlarının çocuklarınca hissedilmeye devam etti. Sorun sadece kopan ilişkiler, hasara uğrayan hayatlar ve aileler değil, kuşaktan kuşağa aktarılan travmalardı.[67*]

66 MP, dos. 4, op. 22, bel. 2, sat. 67–71.

67 Genel olarak bu olgu için *bak.* H. Krystal, *Massive Psychic Trauma* (New York, 1968); D.Wardl, *Memorial Candles: Children of the Holocaust*, Londra, 1992; N. Burchardt, "Transgenerational Transmission in the Families of Holocaust Survivors in England", D. Bertaux ve P. Thompson (ed.), *International Yearbook of Oral History and Life Stories*, c. 2: *Between Generations: Family*

Yelizaveta Delibaş 1937'de kurşuna dizilen anne babasından Sovyet makamları karşısında ömür boyu süren bir korkuyu devraldı ve daha sonra bunu kendi çocuklarına da aktardı. Tiflis'teki nine ve dedesinin yanında ve ardından ateşli bir Stalinist olan teyzesiyle birlikte Leningrad'da büyüyen Yelizaveta, ergenlik yıllarında Komsomol'a katılarak ve militan bir öğrenci kesilerek içindeki korkunun üstesinden gelmişti. Okulda çok çalışarak yüksek notlar alması, 1947'de bir dil öğrencisi olarak Leningrad Üniversitesi'ne girmesini sağladı. Ama korkudan hiçbir zaman tam sıyrılamadı. "Anne babamın başına gelen şeylerden dolayı kendimi hep aşağı ve güvensiz konumda hissettim," diye aktarıyor. "Bu iç korkuyu, bir eksiklik ve acizlik duygusunu, bir insan olarak tam değerli olmadığım ve yetki sahibi insanlarca her an hakarete uğrayabileceğim ya da aşağılanabileceğim yönünde bir hissi ömrüm boyunca taşıdım." Leningrad'da tutuklanmaktan çekindiği için lisansüstü araştırma tutkusundan vazgeçen Yelizaveta, Kuban bölgesinde sakin bir kasaba olan Krasnodar'a kaçtı. Orada 1954'e kadar öğretmen olarak çalıştıktan sonra, bir fizik öğrencisi olan kocası Yosif Liberman'la birlikte Leningrad'a döndü ve bir kütüphaneci olarak iş buldu.

Yosif Sovyet rejimine sessizce muhalefet eden Leningradlı bir Yahudi ailedendi. Teyzesinin katı görüşlerine ters düşen bu tutum sayesinde gözleri açılan Yelizaveta, Yirminci Parti Kongresi'ndeki açıklamalardan da cesaret alarak, anne babasının ortadan kayboluşuyla ilgili olayları daha eleştirel biçimde düşünmeye başladı. Nihayet 1958'de her ikisinin de kurşuna dizildiğini öğrendi. Onun için bir şoktu bu; çünkü o zamana kadar annesinin hâlâ yaşıyor olabileceğini ummuş ve Solovetski çalışma kampından gelen son mektubunda annesinin öğütlediği gibi, gökyüzündeki Büyük Ayı yıldız kümesine bir umut simgesi olarak hep bakmıştı. Gerçeği öğrenmek Yelizaveta'nın Sovyet sistemine yabancılaşma duygusunu yoğunlaştırdı. Mihail Molostvov'un kurduğu muhalif öğrenci

Models, Myths and Memories (Oxford, 1993), s. 121–37. Psikolog Marina Gulina'nın Leningrad kuşatmasından sağ kurtulanlarca yetiştirilmiş çocuklar arasında bu konularla ilgili olarak yürüttüğü ilginç bir pilot çalışmanın ayrıntıları için *bak.* "Malenkiy prints v blokadnom Leningrade: psihoanalitiçeskoye issledovanye", *Sankt-Peterburgskiy Universitet*, no. 9 (3698), 5 Mayıs 2005, s. 32–5.

* Bu psikolojik miras çeşitli yollarla, anne babaların endişeleri ve fobileri, çocuklara yönelik aşırı kollayıcılıkları, onlara yükledikleri beklentiler ve hatta onlarla oynanan oyunlar aracılığıyla aktarılabilir. Yahudi soykırımından sağ kurtulanlara ve onların çocuklarına yönelik tedavide uzmanlaşmış olan Macar psikanalist Terez Virag, çocukken Leningrad kuşatmasını yaşamış bir annenin durumunu örnek verir. İki yaşındaki kızı asla Noel Baba bisküvileri yememekte ve bunlar verildiğinde protesto amacıyla ağlamaktadır. Anne kendi çocukluğunda, Leningrad kuşatması sırasında çocukları yemek üzere öldüren insanlara dair hikâyelerin anlatılmasıyla travmaya uğramıştır. Virag'a göre, annenin bu travmayı aktarmasına aracılık eden şey, kızını yıkarken ayağını ağzına alarak "Şimdi seni yiyeceğim," demesine dayanan bir banyo oyunudur (T. Virag, *Children of Social Trauma: Hungarian Psychoanalytic Case Studies* (Londra, 2000), s. 43).

grubuna katılmaktan dolayı 1958'de kocasıyla birlikte tutuklanıp Leningrad'dan sürüldü. Çift daha sonra 1964'te "asalaklık" suçlamasıyla yargılanıp kuzeyde beş yıllık sürgün cezasına çarptırılacak olan Leningradlı şair Yosif Brodski'nin çevresinde yer aldı. (Dünya genelindeki protestolar 1965'te bu cezanın hafifletilmesini sağladı.) 1960'ların sonlarında çiftin *refusenik*'lerle yakın bağlantıları vardı; Sovyetler Birliği'nden çıkış vizesi verilmeyen bu Sovyet Yahudilerinin protestoları insan hakları hareketinin önemli bir parçası haline geldi.

Bütün bu süreçte Yelizaveta korku içinde yaşadı. Tezini tamamlamasından sonra (öğretim üyesi maaşı hakkını sağlayacak) doktora diploması yıllarca verilmeyen Yosif için korkmaktaydı. Gerçi bu engelleme muhalefet çevrelerine katılma açısından görece bir küçük cezaydı, ama daha kötüsünün gelebileceği tehdidini de barındırmaktaydı. Gittikçe içine kapanan Yelizaveta'nın bir başka korku sebebi çocukları Aleksandr (d. 1955) ve Anna'ydı (d. 1960). Muhalif görüşlerinin tutuklanmasına ve tıpkı kendi başına geldiği gibi, çocuklarının da annelerinden kopmalarına yol açacağı dehşetiyle bir "gizli yaşam" sürdü. "Annemi kaybetmek hayatımdaki en güçlü duyguydu," diye açıklıyor bunu. "Beni çocuklarım için korkmaya yöneltti."

Kızı Anna'ya göre, Yelizaveta bir anne olarak aşırı koruyucuydu.* Ona ailesinin geçmişini anlatmadı. "Çocukluğum boyunca bir tabu konuydu bu," diye hatırlıyor Anna. On dört yaşına vardığında, erkek kardeşinden ninesinin ve dedesinin Büyük Terör sırasında kurşuna dizildiğini öğrendi. Ama konuyu annesine sorduğunda, ondan savaşta öldürüldükleri cevabını aldı. Yelizaveta anne babasıyla ilgili gerçeği *glasnost* dönemine kadar kızından sakladı. Anna çocukken anne babasının muhalefet çevrelerinde yer aldığından tamamen habersizdi: "Beni korudular ve kendi faaliyetlerinden uzak tuttular." Anne babasının arkadaşlarından birçoğunun muhalif olduğunu, Brodski'nin evlerine uğradığını ve anne babasının evde okudukları metinlerin yasadışı *samizdat* yazıları olduğunu ancak 1980'lerde fark etti.

Annesinin her zaman ısrarla belirttiği bir şey derslerine sıkı çalışmaları gerektiğiydi. "Okuldaki diğer çocuklardan çok fazla çalışmamız gerektiğini kafamıza işlerdi," diye aktarıyor Anna. "Çünkü Yahudi soyadı taşımamız yüzünden nasılsa notlarımız düşürülecekti." Anna bu baskıyı bir yük olarak gördü; ondan annesinin üniversite sonrasındaki öğreniminin kesintiye uğramasına bağlı açığı kapatması bekleniyor gibiydi: "Tanrı saklasın, hele okuldan üst sıradaki gruba girememiş olarak bir döneyim. Zeki olmaya mecburdum – başka bir şansım yoktu." Anna'nın proleter kökenli çocukların arasına karışması yasaktı; çünkü an-

* Aleksandr 1991'de bir dağ tırmanışı kazasında öldü.

nesi aile geçmişinin ortaya çıkması halinde onlardan bir tehlikenin gelmesinden çekinmekteydi. "Dönüp geriye bakınca," diye yorumluyor Anna, "annemin bizim gibi baskıya uğrayan eğitimli ailelerin çocuklarıyla arkadaş olmamı istediğini kavrıyorum." Anna mütevazı davranacak, toplulukta sivrilmeyecek, uyumlu ve siyasal düzene bağlı olacak, Öncüler ve Komsomol saflarında yer alacak şekilde yetiştirildi; ancak resmî makamlara karşı bu itaatin "sırf göstermelik" olduğunu içgüdüyle sezdi.

Anna içinde var olan köklü bir korkuyu, bir güven eksikliğini ve sosyal çekingenliği saptıyor ve bunların aslında annesinin yetiştirme tarzından kaldığını düşünüyor:

> Bunun nasıl bir korku olduğunu söylemek zor, çünkü çocukluğumdan beri hissettiğim bir şey. Bürokrasiyle her türlü temastan korkarım. ... Aşağılanmaktan duyduğum bir korku bu. ... Davranışının resmî makamlarca eleştirilebileceği her durumdan kaçınmak bana daha küçükken öğretilen bir şeydi. ... Ergenlik çağımdan beri arkadaşlar arasında açık, ama sosyal bakımdan içe kapanıktım. ... Yabancılarla birlikte olmaktan korkardım ve her zaman uzak durmaya çalışırdım.

Anna'nın duyduğu korku tehdit ediciydi, ama belirsizdi ve tam tanımlanmış değildi; çünkü çocukluğunda ona ailesinin uğradığı baskı hiçbir zaman gerçek anlamda anlatılmadı. Bozuk sicilinin sonuçlarını ilk kez fark ettiğinde, onu şiddetle sarstı. Anna o anı gayet iyi hatırlıyor: Öğretmenlerinden birine üniversiteye gitmek istediğini söyleyince, bunu başarması konusunda kuşkulu olduğunu görmüştü; sebep ise yeteneğinin uygun olmaması değil, öğretmenin açıklamasına göre, "böyle [Yahudi] soyadı olanlara en yüksek notların verilmemesi"ydi. Anna "çılgın"a döndü. Bu tam da korktuğu aşağılanmaydı.

Anna turizm öğrenimi göreceği üniversiteye girebilmek için, Sovyet pasaportu için kayıt yaptırdığında babasının Yahudi milliyeti yerine annesinin Gürcü milliyetini bildirdi. Komsomol'a katıldı ve daha sonra ideolojisi karşısında hayal kırıklığına uğrayınca, ayrılmanın üniversite yetkilileriyle başının derde girmesine yol açacağı korkusuyla üye olarak kaldı. Siyasete hiç ilgi duymadı ve muhaliflerle asla ilişki kurmadı; her ne kadar Sovyet sisteminin adaletsizliğini her zaman bildiğini öne sürse de, kendi düşüncelerine ve meraklarına sansür koydu ve bağlılığı konusunda kuşkular uyandıracak şekilde davranmaya hiç yeltenmedi.[68]

68 MSP, dos. 3, op. 11, bel. 1, sat. 1–2; bel. 2, sat. 53–60, 74–84.

Anna'nın ifadesiyle bu "genetik korku" Stalin'in mağdurlarının çocuklarını okul arkadaşlıklarından kariyer tercihlerine kadar birçok değişik açıdan etkiledi. Örneğin, Vladimir Korsakov 1930'ların ve 1940'ların tasfiyelerinden zarar görmüş Leningradlı eski bir aydın ailedendi. Leningrad kuşatması sırasındaki çocukluk anılarının yarattığı derinden travmayla, 1950'lerin sonlarında Kirov Balesi'nde bir dansçı olarak kariyer edinme fırsatını tepti ve bunun yerine devasa bir gemi ve makine yapım tesisi olan Baltık Fabrikası'nda çalışma yoluna gitti; çünkü kendi ifadesine göre, bu seçimi yaptığında bile bir "halk düşmanı" oğlu damgasını yemekten korkuyordu ve "proleter kitlelerle kaynaşarak" kendisini korumak istiyordu.[69]

Aleksey Yurasovski 1950'lerde ve 1960'ların başlarında Moskova'da Haneyevski ailesinin kaldığı komünal dairede büyüdü. Annesi Birinci Dünya Savaşı'nda soyluluk unvanı verilmiş Aleksey Haneyevski adlı bir askeri tabibin kızı, babası ise soylu bir Rus-Gürcü sülalesindendi. Aleksey'in baba tarafından dedesi ve bazı büyük amcaları İç Savaş'ta Beyaz Ordu saflarında çarpışmıştı. Anne babasının ve ninesinin proleter komşularından son derece çekinmesi nedeniyle, Aleksey dilini tutmayı ve herkese karşı güvensizlik duymayı öğrendi. "Bana rejimden korkmam gerektiği aşılandı," diye belirtiyor.

> Ninem konuya epeyce irrasyonel unsurlar kattı; çünkü uyarıları bir çocuk için inandırıcı olmakla birlikte oldukça hayal ürünüydü. Örneğin, Fin Büyükelçiliği'nin ön merdivenine tek ayağını basınca hemen tutuklanan ve bir daha haber alınamayan bir oğlanın hikâyesini anlatmıştı bana. Bu hikâye beni gerçekten ürküttü. Böyle birçok cin masalı vardı.

Korku Aleksey'i aşırı temkinli yaptı. Moskova Üniversitesi'nde öğrenciyken çevreden kopuk bir yaşam sürdü; dış dünyayla tek güvenilir irtibat aracı BBC'yi dinlemek üzere kendi yaptığı kısa dalga bir radyoydu. Komsomol'a üyelikten ve itici bulduğu öğrenci siyasetine her türlü katılımdan kaçındığı için, izlemesi gereken en makul stratejinin siyasal eğilimlerinden kuşku duyabilecek arkadaşlardan uzak durmak olduğu sonucuna vardı. Bir arkeolog ve Arap kültürü uzmanı olmak üzere eğitim gördüğü yirmili ve otuzlu yaşları boyunca aynı stratejiyi sürdürdü. Aleksey geriye dönüp kariyerine baktığında, tercihlerinin her zaman öngörülemeyecek biçimde değişen kurallarla ve tehlikelerle dolu bir "mayın tarlası" olarak algıladığı Sovyet sisteminin siyasal baskılarından bir "kaçış

69 MSP, dos. 3, op. 37, bel. 2, sat. 63; Vladimir Korsakov'la mülakat, St Petersburg, Mayıs, Ekim 2003.

arzusu"yla belirlendiğini düşünüyor. Çocukken duyduğu korku tedricen dağılarak, yerini kendi ifadesiyle Rusya ve Sovyet rejimi konusunda "karamsarlığa ve kuşkuculuğa" bıraktı. Temkinliliği eşini seçmesinde de bir rol oynadı; Anna üçüncü dereceden kuzeniydi ve yakın akrabaları Stalinist rejimin baskılarına uğramıştı. "Aynı geçmişten gelmemiz haliyle yararlı oldu," diye belirtiyor Aleksey. "Bu bizi birbirimizi yaklaştırdı ve aramızdaki ilişkiye özel bir anlayış ve dayanışma kazandırdı."[70]

Geçmişten devralınan korku birçok evliliğe doğrudan etkide bulundu. Örneğin, anne babası tutuklanmış bir kadının kendisini koruyacağına inandığı Parti yetkilisi ve buna benzer konumda biriyle evlenmesi olağandışı değildi. Babası 1937'de tutuklanıp kurşuna dizilen Vera Minusova, fiziksel görünümünü itici bulduğu ve kendisinin neredeyse iki katı yaşta olan yerel Parti şefiyle evlendi; çünkü annesinin öğütlediği gibi, bu adamın maddi bakımdan rahat geçinmesini ve çocuklarını gelecek korkusu duymaksızın büyütmesini sağlayacağı kanısındaydı. "Evlendiğimde ağladım," diye aktarıyor. "Fakat annem sürekli, 'Onunla evlen! Onunla evlen!' diyordu. Sevimsiz biri olduğu için ondan hoşlanmasam da, doğan kızımı büyüttüm ve çok sevdim." Anne babasının 1937'de tutuklanıp kurşuna dizilmesi üzerine ergenlik çağında tek başına kalan Marksena Karpitskaya, daha sonra Leningrad'da üst düzey bir askeri uzman ve Parti yetkilisiyle evlendi. Bu evliliğin onu nasıl bir durumla karşı karşıya getireceğini bilmesi açısından, kocasına aile geçmişiyle ilgili her şeyi anlattı. Bununla birlikte evliliği resmen tescil ettirmemede diretmesine getirdiği açıklama şöyle: "Anne babamın aklanmasından sonra bile, eski halk düşmanı bir çiftin kızıyla evli olmayı kaldıramadığı anda ona benden rahatça ayrılma fırsatını vermek istedim."[71] Bozuk sicile sahip birçok kişi müstakbel eşine durumunu ancak evlenmek üzereyken anlattı. Tıpkı Marksena gibi, onlar da hayat arkadaşlığına başlamadan önce geçmişlerinin bilinmesini istemekteydi; ama bir eş adayına bunu önceden anlatmak ürküp uzaklaşmasına yol açabilirdi. Lidya Babuşkina babasının "halk düşmanı" olduğu gerekçesiyle tutuklanıp kurşuna dizildiğini nişanlısına ("katı Stalinistlerle dolu bir asker ailesinden gelen katı bir Stalinist") anlatma cesaretini yaklaşık üç yıllık kur döneminin ardından ancak 1965'te nikâh masasına oturmaya yakın bulabildi. Boris Kaşin de babasının "karşı-devrimci" olduğu gerekçesiyle 1938'de kurşuna dizildiğini nişanlısına anlatmak için nikâhın hemen öncesine kadar bekledi. "Bu büyük bir riske girmek olacaktı," diye aktarıyor Boris. "Ama ona güveniyordum ve sahte bir kisve altında onunla evlenerek hayatını mahvet-

70 Aleksey Yurasovski'yle mülakatlar, Moskova, Temmuz 2004, Ekim 2005.
71 MP, dos. 4, op. 24, bel. 2, sat. 36–7, 44–7; MSP, dos. 3, op. 16, bel. 2, sat. 91.

mek istemiyordum. Sakin bir tepki gösterdi ve kendi dedesinin de bir kulak sayılarak baskıya uğradığını, bu yüzden böyle şeyleri bildiğini söyledi."[72]

Her ikisi de baskıya uğramış ailelerden gelen kişiler arasındaki evliliklerin çok olması çarpıcıdır. Sanki bir şey bu insanları birbirlerine çekmekteydi. Larisa ve Vitaliy Garmaş 1955'te Moskova İktisat ve İstatistik Enstitüsü'nde birinci sınıf öğrencisiyken birbirlerine âşık oldular. Larisa'nın annesi Zinayda Levina (muhtemelen bir hapishane gardiyanından doğurduğu bir erkek çocukla 1946'da döndüğü) Kolima kamplarında sekiz yıl ve daha sonra Potma kamplarında üç yıl geçirmiş, ardından Kazakistan'a sürgün edilmişti. Larisa da Moskova'ya gelişinden önce annesiyle birlikte sürgünde kalmıştı. Henüz bir öğrenciyken 1949'da tutuklanan Vitaliy enstitüde Larisa'yla tanıştığı ilk günde henüz yeni aklanmıştı. Aralarındaki karşılıklı çekim hayatlarında ilk kez güven duyacakları ve anlayış görecekleri birisiyle geçmişleri üzerine konuşmanın mümkün olduğunu sezmeleriyle bağlantılıydı. Larisa bunu şöyle aktarıyor:

> Amfide yanıma oturdu. Onun hakkında hiçbir şey bilmiyordum, kesinlikle hiçbir şey, ama konuşmaya başladık. ... Tutuklanma olayından haberi olan Moskovalı arkadaşlarıyla haliyle konuştuğu oluyordu ve en yakın arkadaşı kısa bir süre önce çalışma kamplarından dönmüştü; ama belki onlarla ilişkilerinde aynı duygusal açıklığı bulamıyordu. Çünkü birdenbire bana içini dökerek bütün geçmişini anlattı. ... Ardından ilişkimiz çok çabuk gelişti. Aynı sorunları paylaşıyor olmamız, aile geçmişlerimizin karışık olması çok büyük bir rol oynadı.[73]

Nikolay Meşalkin nişanlısı Elfrida Gotman'la 1956'da tanıştığında, ailesinin "kulak" olma gerekçesiyle 1933'te Penza'dan sürüldüğünü ve hâlâ Komi bölgesinde sürgün yaşadığını ona anlatmadı.* Elfrida'nın aynı şekilde savaşta Komi bölgesine sürülmüş Kırımlı Sovyet Almanları olan ailesi hakkında hiçbir şey bilmiyordu. (Komi bölgesi sürgün Sovyet Almanlarıyla doluydu.) Ama onların da Stalinist rejimden baskı gördüğünü sezdi ve bu yüzden ona yakınlık duydu. Ona aşk mektupları yağdırdı. Elfrida gönlünü bir Rus'a açmada birkaç yıl isteksiz davrandı. "Hoş bir Alman delikanlısını seçeceğimi sanıyordum," diye aktarıyor Elfrida. Ama Nikolay ısrar etti ve yaşı otuza yaklaştığı için bir eş bulamayabile-

72 MP, dos. 4, op. 26, bel. 2, sat. 6–8; op. 3, bel. 2, sat. 37.

73 MP, dos. 12, op. 4, bel. 2, sat. 75–6.

* Nikolay anne babasının kendisinden gizlediği bir aile sırrını ancak 1990'larda, Penza arşivlerinde bizzat yürüttüğü araştırmalar sırasında öğrendi; ailesinin bir köy meyhanesi ve bir fırını vardı – bu da Sovyet standartlarına göre burjuva sayılmaları için yeterli mal varlığıydı.



Nikolay ve Elfrida Meşalkin kızları Marina ve İrina'yla birlikte, Perm, 2003

ceğinden endişelenen Elfrida onunla evlenmeyi sonunda kabul etti. Yavaş yavaş birbirlerine ailelerini anlatmaya başladılar; ortak geçmiş ve duygudaşlık daha da kenetlenmelerini sağladı. Yaklaşık elli yıllık evlilikten sonra, Nikolay bu karşılıklı anlayışın ilişkilerindeki en önemli unsur olduğu kanısını taşıyor:

> Bu karşılıklı anlayışa dayanışma diyorum. Şu kadınla ilişkimde her zaman böyle bir duyguyu, yani dayanışma duygusunu hissettim; çünkü o da acı çekmişti, o da baskıya uğramıştı. ... Sanırım, onun bana karşı beslediği duygu da aynı. Sanırım, ortak yanımız aşk değil, dayanışmaydı ve bu her ikimiz için de daha önemliydi. Aşk kaybolup gider, ama dayanışmanın gideceği bir yer yoktur.[74]

Nikolay ve Elfrida baskı mağdurlarına tazminat öngören yeni bir kararnameyle ilgili haberi okudukları 1992'ye kadar kızlarına bozuk sicillerinden söz etmediler. Daha önce onları sıkıntıya sokacağı ya da Sovyet sisteminden soğutacağı korkusuyla geçmişlerini tam anlatmaktan kaçınmışlardı. Geçmişe dair sohbetleri babalarının Büyük Anayurt Savaşı'nda oynadığı rol gibi daha olumlu konulara yönlendirmişlerdi daima.[75]

Meşalkin'lerin bu konudaki davranışı olağandışı değildi. Sovyet rejiminin son yıllarında, *glasnost*'un liberal ortamında bile sıradan Sovyet ailelerinin büyük çoğunluğu geçmiş hakkında konuşmaktan ya da baskılara ilişkin hikâyeleri çocuklarına aktarmaktan kaçındı. *Glasnost*'un etkisi büyük ölçüde önde gelen

74 MP, dos. 12, op. 16, bel. 2, sat. 23; op. 17, bel. 2, sat. 52.
75 MP, dos. 12, op. 17, bel. 2, sat. 52–3.

kentlerle sınırlı kaldı; taşrada, Meşalkin ailesinin yaşadığı Perm gibi kentlerde Stalin'in hayaleti hâlâ canlıydı. Şair Boris Slutski'nin 1986'da ölümünden hemen önce yazdığı şu dizeler bunu yansıtır:

> Taşra kenarda ve gözden ıraktır,
> Toprağı çözülmeyecek kadar donuktur,
> Orada Stalin bugün bile canlıdır.
> Ölmüş olsa da cesedi hâlâ sıcaktır.[76]

Rejimin çöküşünden on beş yıl sonra taşrada kendi çocuklarına dahi geçmişlerini anlatamayacak kadar korkan insanlar hâlâ var.[77]

Antonina Golovina neredeyse bütün ömrünü bozuk sicilinin sırrıyla geçirdi. "Kulak" kökenini kızına ancak 1990'larda, yani Sibirya'ya bir genç kız olarak sürgün edilişinden altmış yılı aşkın bir süre sonra anlattı. Ailesinin geçmişine dair gerçeği her ikisiyle de yirmi yıldan fazla birlikte yaşadığı kocalarından sakladı. İlk kocası Georgiy Znamenski'yle 1947'de, Leningrad Pediatri Enstitüsü'nde son sınıf öğrencisiyken tanıştığında, geçmişini gizlemek için eski bir sevgilisinin soyadıyla yaşamaktaydı. Leningrad'da yasal bir oturma hakkından yoksun olması nedeniyle, enstitüye girerken gizlediği "kulak" kökeninin açığa çıkması halinde "anti-sosyal unsur" olarak yeniden tutuklanıp sürgüne gönderilme ihtimalinden dolayı korku içindeydi – (kendi babası dâhil) rejimin kentlerde kapsamlı bir tasfiyede kararlı olduğu savaş sonrası yıllarda birçok eski "kulak"ın başına gelen bir akıbetti bu. Antonina durumunu şöyle aktarıyor:

> Bütün belgelerim sahteydi. Sokakta bir polisçe durdurulmaktan feci korkuyordum. Pasaportum bazılarını Sverdlovsk'taki kız kardeşimin uydurduğu sahte mühürlerle ve imzalarla doluydu. ... [Leningrad'da] oturma hakkımın dolmasının üzerinden altı aydan fazla süre geçmişti.

Muhbir olduğuna dair yaygın bir kanı bulunan ateşli bir Stalinist Antonina'nın kaldığı komünal dairede ev kıdemlisiydi ve Antonina hakkında belirgin kuşkuları vardı. Bir keresinde bir komşu yeni bir çift ayakkabıyla gösteriş yapma-

76 B. Slutskiy, *Sudba. Stihi raznih let* (Moskova, 1990), s. 40.

77 Örneğin *bak.* MP, dos. 4, op. 5, bel. 2, sat. 20; op. 24, bel. 2, sat. 70–73. Bazı sözlü tarihçiler Vladimir Putin'in otoriter yönetimi altında 2000'den sonra Rusların Sovyet dönemindeki gibi "ağzı sıkılığa alıştırıldığını" ve 1990'ların başlarına oranla "samimi mülakatlar vermede isteksiz" olduğunu ileri sürmüşlerdir (D. Bertaux, P. Thompson ve A. Rotkirch (ed.), *On Living through Soviet Russia* (Londra, 2004), s. 8–9).

ya kalktığında, Antonina ayakkabıcı olan babasının daha iyisini yapabileceğini söylemekle bir açık verdi. (Ayakkabıcılık kırsal kesimden "kulak"larla özdeşleştirilirdi.) Bu yüzden Georgiy Znamenski'nin evlilik teklifi, kimliğinin açığa çıkacağı korkusu içindeki Antonina'ya büyük bir rahatlama sağladı. Leningrad doğumlu bir mühendis olan Znamenski'yle evlenmek ona yeni bir soyadı ve kentte kalması için bir dizi yeni belge kazandıracaktı.

Antonina sonraki kırk yıl boyunca "kulak" kökenini Georgiy'den gizledi. Önceki yaşamları çift arasında nadiren konuşulan bir konuydu. Antonina ailesinden söz ederken yoksul köylü olduklarını belirtmeye her zaman özen gösterdi. Gerçeği bütün arkadaşlarından ve Fizyoloji Enstitüsü'ndeki meslektaşlarından saklı tuttu. (Bütün arkadaşlarının baskıya uğramış ailelerden geldiğini çok sonraları öğrendi.) 1961'de Parti'ye (1991'e kadar süren bir bağla) üye olduğunda, bunun sebebi ideolojisine inanması değil, bu katılımın üzerindeki kuşkuları uzaklaştıracağı düşüncesiydi. (Birçok durumda bir arkadaşa yardımcı olmak için Parti kurallarını gizlice çiğneyecekti.) Asıl istediği şey tıp kariyerini ileriye götürmek ve üniversiteye başvurma çağma yaklaşan on dört yaşındaki kızına bir tür koruma sağlamaktı. "Kızımın geleceği konusunda çok endişeliydim," diye belirtiyor Antonina.

> Onun geçmişimi öğrenmesini istemiyordum. Gittiği [elit] okuldaki diğer her kızın annesi gibi normal bir anne olduğum izlenimini edinmesini istiyordum; bütün okul öğrencilerinin anne babaları ya da en azından babaları Parti üyesiydi.

Antonina 1968'de boşandıktan ve Boris Yoganson adında bir Estonyalıyla evlendikten sonra da Georgiy'den bozuk sicilini gizlemeyi sürdürdü. Georgiy'in halalarından biri 1987'de Antonina'yı ziyaret ettiğinde, yeğeninin çarlık donanmasında görev yapmış ve İç Savaş'ta Beyaz Ordu saflarında çarpışmış bir tuğamiralin oğlu olduğunu ağzından kaçırdı. Böylece Antonina eski kocasının da tıpkı kendisi gibi geçmişte kökenini hep sakladığını anladı. Çocukluğunu çalışma kamplarında ve "özel yerleşme"lerde geçiren Georgiy, proleter kimlik edinme yönünde bilinçli bir çabayla mühendis olmaya karar vermişti. İlk fabrika işi için başvurduğunda ankete yazdığı biyografik ayrıntıları uydurmuş ve başka bir form doldurduğunda aykırılığa düşmemek amacıyla bu uydurma biyografiyle ilgili bir kopya kâğıdını yaşamı boyunca hep elinin altında tutmuştu. Georgiy ve Antonina garip bir içgüdüyle birbirlerinde kendi ayna görüntülerini bulmuşlardı.



Antonina Golovina, 2004

Boris Yoganson da baskıya uğramış bir ailedendi; hem babası, hem de dedesi 1937'de tutuklanmıştı. Antonina bundan habersiz kaldığı gibi, kendi geçmişini de ondan gizli tuttu, ta ki 1990'ların başlarında Sovyet sisteminin çöküşünden sonra Stalinist rejimin baskıları hakkında resmî açıklamaların ve tartışmaların verdiği cesaretle geçmişleri hakkında konuşmaya başlamalarına kadar. Yine bu dönemde Antonina ve Georgiy kırk yılı aşkın bir süreden beri birbirlerinden saklamış oldukları gizli geçmişlerini açığa vurdular. Ancak bu bilgileri öğretmen olarak kariyer edinmiş olan kızları Olga'dan gizli tutma konusunda anlaştılar; Stalinistlerin iktidara dönmesi halinde, geçmişlerinden habersiz olmanın onu koruyacağını düşünüyorlardı. Antonina ömür boyu süren korkusunu tedricen aşabildi ve kızına "kulak" kökenini anlatacak cesareti topladı. Bu değişime yol açan şey iki olaydı.

İlk olay 1995'te yetmiş iki yaşındaki Antonina'nın kendi ailesinin 1931'de Sibirya'ya sürgün edilmeden önce yaşadığı Obuhovo köyüne dönmesiydi. Obuhovo'yu en son 1956'da babasının ölümünden birkaç hafta önce babasıyla ve erkek kardeşiyle birlikte ziyaret etmişti. Evlerinin bulunduğu alan boştu. Geçmişte diğer köylülerle birlikte oturup sohbet ettikleri değirmentaşının çevresini yaban otları sarmıştı. Burada dikilip etrafa baktıkları sırada, Antonina arkadan gelen bir ses duymuştu: "Kulaklar dönmüş! Kulaklar dönmüş! Onları başlarından savdıkları için, şimdi yeni cici elbiseler giymiş olarak geri geliyorlar." Antonina sesin geldiği yöne doğru dönünce, konuşan kişi ortadan kaybolmuştu. Bu son ziyaretin anısı her zaman Antonina'nın canını sıktı. "Doğduğum yere döndüğümde oranın hâlâ yuvam diyebileceğim bir yer olduğunu hissetmek istiyordum," diye belirtiyor. "İnsanların beni tanımalarını, benimle konuşmalarını ve beni içlerinden biri olarak kabul etmelerini istiyordum."

Antonina Obuhovo'ya 2 Ağustos 1995'te, babasının 1930'da tutuklanışının altmış beşinci yıldönümünde döndü. Eski köyden geriye pek bir şey kalmamıştı. Evlerin sadece dokuzunda hâlâ insanlar oturuyordu. Kolektifleştirmeyi izleyen altmış yıl diğer binlerce köy gibi Obuhovo'nun zindeliğini ve enerjisini bitirmişti. Obuhovo 1930'da yaklaşık yarısı çocuk olmak üzere 317 kişinin yaşadığı yoksul, ama canlı bir tarım beldesiydi. Kendi köy kilisesi ve okulu, kooperatif dükkânı ve Golovin'ler gibi birçok ailenin de ayakkabılar ve başka mallar üreten deri atölye-

leri vardı. Obuhovo'nın nüfusu 1960'a varıldığında, çoğu yaşlı çift ya da yalnız yaşayan emekli olmak üzere 68'e kadar inmişti. Antonina'nın 1995'teki ziyaretinde ise köyde sadece 13 kişi vardı ve ikisi dışında hepsi altmışlı ya da yetmişli yaşlardaydı. Eskiden 2 Ağustos'ta kutlanan yortu çoktan köylülerce unutulmuştu, ama konukseverliğe dönük Rus köylü geleneği ölmemişti. Antonina'nın gelişi şerefine ailesinin köydeki son mensubu İvan Golovin'in evinde, köy kadınlarınca bir akşam yemeği düzenlendi. İlk baştaki gerginliğin geçmesinin ardından, köylüler Antonina'nın babasını kolektif çiftlikte çalışkanlığı özlenen iyi bir çiftçi olarak yad etti. "Golovin'ler dürüst, temiz ve ağırbaşlı insanlardı," dedi bir yaşlı kadın. "Onların tutuklanması yanlıştı. Tonya [Antonina], sen bizden birisin, gerçek bir köylü kadınısın, senin gibi daha fazla insana ihtiyacımız var."[78]

Antonina'nın geçmişiyle barışmasındaki diğer dönüm noktası 1931–34 arasında ailesiyle birlikte sürgün kaldığı Şaltır "özel yerleşme"sini görmek üzere Sibirya'nın Altay bölgesine yaptığı ziyaretle geldi. Yerleşme yıllar önce terk edilmişti; ama yüksek bir dikenli tel çitin ardında hâlâ duran baraka yıkıntılarını yoldan görmek mümkündü. Antonina o civarda kendisiyle aynı yaşta bir yerel kadınla karşılaştı. Ona yerleşmenin içine girilip girilemeyeceğini sordu ve böylece aralarında bir sohbet başladı. Kadın çocukken orada kaldığını söyledi. "Ben bir kulak kızıyım," dedi. "Buraya 1930'da gönderildim, ama asıl evim Barnaul'dadır." Antonina bu yalın ifade karşısındaki tepkisini şöyle aktarıyor:

> Sarsıldım. Kimsenin aynen benim gibi bir kulak kızı olduğunu söylediğini hiç duymamıştım. Bu kadının açıkça gurur duyarak söyleyişi şöyle dursun, bu sözlerin utanç duymaksızın söylenebileceği bile aklımdan hiç geçmemişti. Ömrüm boyunca "kulak" kökenimi saklamaya çalışmıştım. Kadın konuşunca, başka biri duyuyor mu diye etrafa baktım. Daha sonra düşünmeye başladım. Dinleyen birisinin olup olmadığını anlamak üzere niçin etrafa bakmıştım? Ortada korkacak ne vardı? Birdenbire kendi korkumdan utandım. Ardından yüksek sesle, "Ben bir kulak kızıyım," dedim. İçimden belki bin defa fısıldamış olsam da, bu sözleri ilk kez yüksek sesle söylüyordum. Etrafta beni duyacak hiç kimse yoktu. Metruk bir yolda tek başınaydım. Yine de sonunda konuşmaktan dolayı kendimle gurur duydum. Nehir kıyısına indim ve nehre girip yıkandım. Ardından anne babam için bir dua okudum.[79]

78 MSP, dos. 3, op. 14, bel. 3, sat. 52–4.

79 MSP, dos. 3, op. 14, bel. 2, sat. 41–5, 59–64, 76, 85–9, 93, 119; bel. 3, sat. 34, 39–40, 45–6. Antonina Aralık 2006'da öldü.

SONSÖZ VE TEŞEKKÜRLER

Karanlıkta Fısıldaşanlar'ın uzun bir geçmişi var. Kitap fikrinin ortaya çıkışı Moskova'da bir lisansüstü araştırmacı olarak bulunduğum 1980'lerin ortalarına kadar iniyor. Rus Devrimi ve İç Savaş üzerine çalışan biri olarak, o dönemi hâlâ hatırlayan herkesle görüşmeye can atıyordum. Film yapımcısı Anatoli Golovniya'nın torunu Jenya Golovniya'yla arkadaş olmuştum. Annesi Oksana bana ailenin 1920'lerdeki ve 1930'lardaki geçmişiyle ilgili birçok hikâye anlattı ve Birinci Dünya Savaşı öncesindeki yıllar için kullanmaktan hoşlandığı ifadeyle "barış zamanı"nda doğmuş bazı ahbaplarıyla irtibata geçmemi sağladı. Sonraki aylarda Oksana'nın bir düzine kadar ahbabının evine gittim. Ağırlıklı olarak yaşlı hanımlardı bu kişiler, İç Savaş hakkında herhangi bir şey hatırlayamıyacak kadar gençtiler ve hayatlarına gerçekten şekil vermiş olan dönem, yani Stalin'in başta olduğu yıllar hakkında derinlemesine konuşmaktan kaçınacak kadar tedirgin görünüyorlardı.

Bir sözlü tarihe dönük bu ilk girişim bana Sovyet tarihinin resmî anlatısına karşı bir denge unsuru olarak aile anılarına önem verme gereğini öğretti. 1991'den sonra *Karanlıkta Fısıldaşanlar*'ın konusu üzerine bir kitap için araştırmaya girme olanağını tekrar düşündüm. Stalinist baskılara ilişkin kişisel anıların birdenbire ortalığa dökülmesi bu fikri teşvik etti. Ama içgüdüm yaşlı insanların genelde komünistlerin tekrar başa geçmeyeceğine emin olana kadar düşüncelerini ve duygularını kendilerine saklayacakları ve bunun da yılları alabileceği yönündeydi. Bazı bakımlardan yanıldım: Şimdi 1990'ların başları yaygın olarak eski Sovyetler Birliği'nde sözlü tarihin civcivli dönemi olarak görülüyor; otoriter yönetimin yeniden kurulmasının birçok Rus insanını ketum alışkanlıklarına döndürdüğü Putin yıllarıyla karşılaştırıldığında böyle olduğu kesin. Ama diğer bakımlardan içgüdüm doğru çıktı. Çünkü insanların anılarını aktarma yönündeki o ilk furyada kayda geçmesini istedikleri şey iç dünyalarındaki hasardan, geçmişlerine şekil veren kişisel ihanetlere ve kopan ilişkilere dair acılı anı-

lardan ziyade gördükleri baskılara ilişkin olgular, tutuklanma, hapse atılma ve aklanma süreçlerinin ayrıntılarıydı.

Nataşa'nın Dansı üzerine çalışmamı bitirdiğim 2002'de, meçhul alana girme vaktinin nihayet geldiği kanısına vardım. 1953'ten önce yetişkinlik çağına varan son kuşağın hızla dünyadan göçmekte olması nedeniyle, sıradan ailelerin ve bireylerin iç dünyaları aracılığıyla Stalin dönemini anlamak için bunun son gerçek şans olduğu yönünde bir ivedilik söz konusuydu. *Karanlıkta Fısıldaşanlar* için araştırma projesine mülakatlarla ve arşivlerle katkıda bulunan insanların ortalama yaşı seksendi. Bildiğim kadarıyla, bunların en az 27'si (toplam örneklem kitlesinin yüzde 6'sı) kitabın tamamlanmasından önce öldü.

İlk araştırmalarım Rus devlet ve kamu arşivlerine yönelikti; bu kaynaklarda aile yaşamıyla ilgili kişisel belgeler bulmayı ve ardından onları bağışlayan kişilerle mülakatlar yapmayı umuyordum. Bu girişim çoğu kez zar zor çözülebilecek bir karalamayla yazılmış olan ve herhangi bir sonuca varmayı güçleştirecek kadar az bilgi unsurları veren mektup, defter, günce ve anı koleksiyonlarında çok uzun süreli ve sonuçta kısır bir taramayı getirdi. (Bu arşivlerden *Karanlıkta Fısıldaşanlar*'a neredeyse hiçbir şey girmedi.) Araştırmamın bu aşamasında bana şu görevliler yardımcı oldu: Moskova arşivlerinde benimle birlikte çalışan Katya Bunina ve Yuliya Şarapova; St Petersburg arşivlerinden malzemeleri derleyen Nikolay Mihailov; Orel ve başka yerlerdeki arşivler üzerine çalışan Nikolay Kuzmin. Bu ilk araştırma aşamasındaki desteklerinden dolayı iki eski hocama ve yoldaşıma da teşekkür etmek isterim: Araştırmama yakın ilgi gösteren ve RGAE'de kapıların açılmasına yardımcı olan Sovyet köylülüğü tarihçisi Viktor Danilov (1925–2004); Moskova Sosyal ve İktisadi Bilim Okulu'nun projeme destek vermesini sağlayan Teodor Şanin.

Arşivlerdeki taramamla eşzamanlı olarak, insanları evlerinde ziyaret ederek, Stalin dönemine ilişkin hikâyelerini dinledim ve verebilecekleri özel belgeler olup olmadığını sordum. Proje irtibata girdiğim kişilerin arkadaşlarına çalışmamdan söz etmeleriyle – Rusya'da çalışmanın hâlâ en etkili yöntemi olarak – ağızdan ağza yayıldı. Mülakat yapmam için ricada bulunan, yayımlanmasını istedikleri (ya da belki satmayı umdukları) aile hatıratlarını, mektupları, defterleri ya da başka bazı değerli metinleri sunan insanların ilgisi altında boğuldum. Bu aşamada bana yardımcı olan (ve isimleri Mülakatlar Listesi'nde yer alan) herkesi burada teşekkür için anmak pratik olarak mümkün değil. Ama bazı kişilere özel şükran borcumu belirtmeliyim: St Petersburg'daki bir dizi arkadaşıyla ve tanıdığıyla mülakat yapmayı incelikle kabul eden Saşa Kozirev; kendi arşivlerinden çeşitli mülakatlar, birçok belge ve fotoğraf veren ve bana ailesiyle ilgili makaleler

ve bilgiler gönderen İda Slavina; projeye mülakatlarla ve aile arşivleriyle katkıda bulunan Yevgeniya Vittenburg, Ada Levidova, Bella Levitina, Olga Ramenskaya ve Galina Petrova; anılarını anlaşılır bir dille yazıya döken ve elindeki değerli belgeleri veren Leonid Mahnaç; çeşitli mülakatlar veren ve Tiflis'teki ailesiyle irtibata geçmemi sağlayan Vahtang Miheladze; aile arşivlerinin kopya çıkarma ve tarama işlerini yapmanın yanı sıra, *İzmennitsi* (1990) filmi için ALZhIR çalışma kampının eski mahkûmlarından ve idarecilerinden derlediği birçok mülakatı ve belgeyi kullanmama izin veren Jenya Golovniya. Jenya ayrıca Sovyet sinema dünyasının karmaşık tarihi, söylentileri, entrikaları ve kişilikleri üzerine tavsiyelerde bulundu ve beni Stalin dönemine ait ilginç hikâyelere ve arşivlere sahip birçok aileyle tanıştırdı.

En büyük şükran borcunu duyduğum Aleksey Simonov'la da Jenya sayesinde tanıştım. Aleksey'i bir sinema yönetmeni, muhabir, insan hakları ve basın özgürlüğü militanı olarak önceden tanıyordum. (1999'da Moskova'daki *Glasnost*'u Savunma Vakfı'nın başkanlığına getirildi.) Ama ailesinin olağanüstü tarihini bilmiyordum; Moskova'da Konstantin Simonov Caddesi'nden hemen sonra dönülen köşedeki dairesinde ilk görüşmemize hazırlık için ünlü babasıyla ilgili olarak okuduğum biyografilerde annesinin mensup olduğu Laskin ailesinin hikâyesi neredeyse hiç yoktu. Aleksey annesi Jenya Laskina'nın 1992'deki ölümünün ardından Laskin ailesinin arşivini bir çekmecede tutmuştu. Bu malzemelere dayanarak 1999'da anne babasına ilişkin dokunaklı anılarını (*Çastnaya kollektsiya*) yazmıştı. Ama başından itibaren ilgime sıcak karşılık verdi ve kendi ifadesiyle "ailenin tarihçisi" olmam konusunda bana güvendi. Laskin arşivinin bir kopyasını çıkarmama izin verdi. Ailesinin geçmişine ilişkin ayrıntıları açıklamak ve hatalarımı düzeltmek üzere, epeyce dolu çalışma programından bana birçok saati ayırdı. Aleksey'in harika bir hikâyeci olduğunu söylemeliyim. Dairesindeki mutfak masasının başında çoğu kez gece yarılarına kadar süren birçok mülakatımızda ve sohbetimizde, Laskin ailesinin evindeki özel ortamı – eşi Galina'yla birlikte kendi evinde sürdürmeyi başardığı sıcaklığı ve samimiyeti – öylesine canlı bir dille aktardı ki, kendimi sadece bir tarihçi değil, fiilen geniş ailenin bir mensubu gibi hissetmeye başladım. Aleksey'in hayatta kalan son teyzesi Fanya Samuilovna'yı, aile içindeki adıyla Dusya'yı her ziyaret edişimde de aynı duyguya kapıldım. Fanya oğluyla birlikte İliç Meydanı'na yakın modern bir apartmanın on birinci katındaki bir dairede otuyordu. Bu daireye ailenin yaklaşık altmış yıl yaşadığı Sivtsev Vrajek'teki evden kız kardeşi Sonya'yla birlikte 1990'da çıkarıldıktan sonra taşınmıştı. Sonya 1991'de öldü. Bana son mülakatını verdiğinde doksan yedi yaşında olan Fanya'nın hafızası tutuktu. Ama bazen ona

daha önce birçok kez konuştuğumuz bir şeyi sorduğumda, Laskin ailesi hakkında çoktan unutulmuş ve başka bir kaynaktan asla öğrenilemeyecek bir ayrıntıyı birdenbire hatırladığı oluyordu. Bu sebeple, ama esas olarak cazibesinden dolayı, Dusya'yla birlikte geçirdiğim her ana değer vermeyi öğrendim.

Aleksey'e babasının RGALI'deki çok geniş arşivinden tam ve kısıtsız yararlanmamı sağladığı için derinden minnettarım. Simonov'un kişisel arşivinin eskiden kapalı bölümlerinden (*opis* 9 ve 10) elde ettiğim belgelerin çoğu daha önce hiçbir uzman tarafından görülmemişti. Aslında en hassas malzemelerden bazılarının bizzat aile tarafından da bilinmediği ortaya çıktı. Ne yazık ki, bazı aile üyelerinin acılı anılarını depreştiren bulgularımın bir sonucu olarak, Simonov'un edebi terekesinden sorumlu komisyonun başkanı Katya Simonova (Gudzenko) Ekim 2005'te arşivi 2025'e kadar araştırmacılara kapatma kararını aldı.

Simonov'un arşivlerinin açığa çıkardıklarının dışında, yazarın yaşamı ve kişiliği konusunda meslektaşlarıyla, arkadaşlarıyla ve akrabalarıyla mülakatlardan epeyce şey öğrendim. Marya Simonova, Lazar Lazarev, Nina Arhipova, Aleksey ve Sofya Karaganov, Andrey Erofeyev ve Marina Babak'a özellikle minnettarım; Simonov'un yer aldığı dünyayı anlamamda boşlukları doldurmaya katkıda bulunan diğer birçok kişi arasında Yunna Morits, Viktor Erofeyev, Viktoriya Şvaytser, Galina Kravçenko ve Aleksey Şçmarinov'u saymalıyım.

2003 ilkbaharına varıldığında, bir düzine kadar aile üzerinde süren projelerle uğraşmaktaydım; ama çalışmalarımı genişletmek ve daha sistematik bir temele oturtmak için bir araştırma ekibine çok ihtiyacım vardı. Bu bakımdan o yıl içinde biri Güzel Sanatlar ve Beşeri Bilimler Araştırma Konseyi, diğeri Leverhulme Vakfı'ndan olmak üzere iki önemli bağış almak hayati bir atılım sağladı. Bu İngiliz kurumlarının cömert desteği olmasaydı, gerek *Karanlıkta Fısıldaşanlar*'ı yazmak, gerekse kitapla bağlantılı daha geniş araştırma projesini tamamlamak mümkün olmazdı. Her ikisine de son derece minnettarım.

Bu bağışların sağladığı destekle, St Petersburg, Moskova ve Perm'de Anılar Derneği'nden elemanları Stalin dönemi mağdurlarıyla mülakat yapmak, kopya çıkarma ve tarama için aile arşivlerini toplamak üzere görevlendirdim. Anılar Derneği'nin bu üç şubesini seçmem zor olmadı. Her ne kadar benim için yürütecekleri çalışma bireylerin iç dünyasına ve aile ilişkilerine ağırlık verilmesinden dolayı, daha önce yürüttükleri Gulag tarihine odaklı projelerinden birçok bakımdan farklı olsa da, sözlü tarih konusunda mükemmel bir sicilleri vardı. Her üç şubenin de geniş ve aktif bir üye tabanı vardı ve projemize katılanları büyük ölçüde bu tabandan seçtik; ancak baskı mağdurlarından oluşan bu do-

ğal kitlenin çok ötesine geçilerek, Stalinist rejim altında durumu gayet iyi olan birçok aileyi de kapsamak üzere çok daha geniş yelpazeli bir örneklem üzerinde çalıştık. St Petersburg ve Moskova'da asıl avantaj yazılı belgeleri korumuş olan eğitimli ailelerin görece yüksek bir oranda olmasıydı. Perm'de ise kentin 1941–45'teki işgal bölgesi dışında kalması nedeniyle, Stalin dönemine ilişkin anılar savaşın travmasıyla karışmamıştı; ayrıca bir zamanlar çalışma kamplarıyla ve "özel yerleşme"lerle dolu olan bu yörede çok sayıda eski sürgün ve Gulag mahkûmu vardı.

St Petersburg'daki ekibi akıllıca içgörülerinin ve tavsiyelerinin yanı sıra eleştirileri de projeye çok değerli katkı sağlayan İrina Flige yönetti. İrina'yla birlikte çalışmaktan çok keyif aldım ve epeyce şey öğrendim; ona her zaman şükran borcu duyacağım. St Petersburg'daki ekibin diğer elemanları candan bir dinleyici olan ve tıpkı İrina gibi, mülakatlardan beklenebilecek olandan çok daha fazlasını elde etmeyi bir şekilde başaran Tatyana Kosinova ve büyük ustalıkla mülakatları yapan ve arşivleri düzenleyen Tatyana Morgaçeva'ydı. İrina Flige ve Tatyana Kosinova ayrıca Norilsk'e yapılan geziye öncülük etti; İrina mülakatlar yapmak ve malzemeler toplamak üzere tek başına Moskova, Saratov, Petrozavodsk, Krasnoyarsk ve Stavropol'a yolculuklar yaptı.

Alyona Kozlova Moskova'daki ekibi sakin bir otoriteyle yöneterek, her zaman ince düşünceli ve zekice tavsiyelerde bulundu. İrina Ostrovskaya, Olga Binkina, Natalya Malihina ve Alyona Kozlova mülakatları büyük duyarlılıkla yürütürken, Galya Buvina arşivleri örnek bir verimlilikle düzenledi. Hepsine derinden minnettarım.

Perm'deki ekibi becerikli ve şevk dolu Aleksandr Kalih örgütledi; ona Yelena Skriyakova yardım etti. Mülakatları Robert Latipov, Andrey Grebenşçikov, Svetlana Grebenşçikova ve Mihail Çerepanov yürüttü. Hepsine, özellikle de mülakatların çoğunu yürüten, her zaman ilginç sonuçlar çıkaran ve yararlı yorumlar yazan Robert ve Andrey'e teşekkür etmek isterim.

Projenin metodolojisi üzerine birkaç söz söylemek yerinde olur. Proje kapsamına alınacak aileleri araştırma ekiplerinin toplam binden fazla kişiyle telefon görüşmeleri yaparak derlediği bir veritabanından seçtim. Üzerinde durduğum asıl nokta her ailenin mülakatlar sırasındaki ifadeleri doğrulayacak bir tür arşivinin olması ilkesine sıkıca bağlı kalırken, nihai örneklemin temsili bir sosyal tabana dayanmasını sağlamaktı. (Özellikle Moskova ve St Petersburg'da aydınlara ağırlık veren bir sapmaya düşmek işten bile değildi.) Yurtlarından koparılmış eski "kulak"ların ve diğer Stalinist rejim mağdurlarının yoğun olarak bulunduğu bir yöre olan Perm'de bu iş zordu. Telefonla görüşülen insanların büyük çoğun-

luğunun elinde kişisel belgeler hiç yoktu (ve birçoğunda anne babalarının bir fotoğrafı bile bulunmuyordu). Ama aile arşivlerine sahip olanlar sahiden de taranıp bulunmaya değerdi.

İlk mülakatta insanların (sözlü tarihin standart bir uygulaması gereğince), hayat hikâyelerini asgari müdahaleyle aktarmalarına fırsat verildi; bununla birlikte mülakatçılar için bir anket hazırladım ve veritabanında zaten ipuçları belirlenmiş belli temaları geliştirmelerini istedim. Genellikle birkaç saat süren ve sıklıkla birkaç güne yayılan bu mülakatlar çok uzundu. Yazıya geçirilmiş metinleri inceledikten sonra, izlenecek ana doğrultuya karar verdim ve ikinci mülakat için belirli temaları derinlemesine irdelemeye yönelik sorular belirledim. Her aile için genellikle iki ya da üç mülakat yapıldı. Ayda bir kez araştırma ekipleriyle bir araya gelerek, mülakatları görüştük ve aile arşivlerinden kopyası çıkarılacak ve taranacak malzemeleri seçtik. Arşivleri ayıklama işlemi görece basitti: 1960'tan önce yazılmış olma ya da Stalin dönemine ışık tutma kaydıyla olabildiğince çok şeyi aldık – kişisel belgeler, günceler, anılar, defterler, bir bütün olarak mektup dizileri. Buna karşılık, mülakatlarda eski Sovyetler Birliği'nde sözlü tarihle uğraşanların büyük bölümüne aşina oldukları birçok güçlükle karşılaştık. İnsanların hayatları üzerine daha derinlemesine düşünmelerini, doğrudan anıları sonradan edinilmiş izlenimlerden ve kanaatlerden ayırmalarını, geçmişi esas almalarını ve geriye dönük bir bakış olmaksızın o zamanki düşüncelerini hatırlamalarını, yabancılarla konuşma korkusunu aşmalarını sağlamak için teknikler geliştirmek gerekti. Yavaş yavaş güvenlerini kazanmak hayati önemdeydi. Değerli belgelerin kopyalanmak üzere ekiplerimize teslim edilmesini sağlamak çoğu kez bir düzine kadar ziyareti gerektirdi. (Taşınabilir tarayıcılar ve dijital kameralar bu işin evde çabuk yapılmasını mümkün kıldı.)

Anılar Derneği projesine katkıda bulunan (ve Mülakatlar Listesi'nde isimleri yer alan)bütün ailelere derinden minnettarım. Hepsini burada teşekkür için bireysel olarak anmak pratikte mümkün değil. Ama zamanlarından birçok saati ve değerli belgelerini projeye veren Antonina Znamenskaya, İnna Şiheyeva, Marksena Nikiforova, Yelizaveta Delibaş, Angelina Buşuyeva, Valentina Tihanova, Nina Feofilaktova, Marya Vitkeviç, Maryanna Barkovskaya, Georgiy Fursey, Marya Kuznetsova, Yevgeniya Vasileva, Nikolay Kovaç, Valentin Muravski, Rada Poloz, Anjelika Sirman, Zoya Timofeyeva, Nikolay Lileyev, Vladimir Piyatnitski, Lev Netto, Yuliya Volkova, Larisa ve Vitaliy Garmaş, Maya Rodak, Galina Adasinskaya, Roza Novoseltseva, Veronika Nevskaya, Svetlana Hlistova, Vera Minusova, Nikolay Meşalkin, Elfrida Meşalkina, Leonid Saltıkov, Dimit-

ri Streletski, İrina Mikuyeva, Rezeda Taysina, Liyubov Tetyueva, Vera Vasiltseva, Natalya Stepantseva, İvan Uglitskih, Sofya Ozemblovskaya, Valentina Kropotina, Tamara Trubina ve Vera Turkina'ya özel teşekkürlerimi belirtmeliyim. İrina Flige'nin Anılar Derneği projesi çerçevesinde Boston'da mülakat yaptığı Yelena Bonner'e de *Anneler ve Kızlar* adlı kitabının Antonina W. Bouis çevirisinden (Londra: Hutchinson, 1992) alıntılar yapmama izin vermesinden dolayı teşekkür ederim.

Bu insanlar *Karanlıkta Fısıldaşanlar*'ın kahramanlarıdır. Bu kitap gerçek anlamda onlarındır: Ben sadece onların söylediklerini aktardım. Bunlar bizim için hikâyeler, onlar için ise hayatlarının ta kendisidir.

Bu kitap üzerine çalışmanın her aşamasında, bir tarihçi olarak bu insanların hikâyelerini başlarından geçen şeylerin aslına uygun bir yansıması olarak görecekleri şekilde anlatmayla görevli olduğum yönünde keskin bir duyarlılık taşıdım. Bu kitapta isim verilmeden aktarılmış hiçbir ifade yoktur: Bir ya da iki istisna dışında, mülakatlarla ya da belgelerle katkıda bulunan bütün insanlar isimlerinin açıklanmasını kabul ettiler. Bu bakımdan son taslaktan bölümler gerekli düzeltmeleri yapmaları ve metinde değişiklikler önermeleri için Rusça'ya çevrilip ilgili ailelere verildi. Böyle bir çalışma uzun ve karmaşık bir süreci gerektirdi – bir kişinin kendi biyografisine bakış tarzının çoğu kez onun anılarını, mektuplarını, güncelerini ve yazılı sözlerini okumayla varılan izlenimden çok farklı olmasının bunda küçümsenmeyecek payı vardır. Ama bu kitaba konu olan kişilere bir düzeltme şansının tanınması önemliydi. Genel yorumumu değiştirmemi gerektiren bir durum olmazken, birçok durumda ailenin verdiği bilgilerle görüşlerim zenginleşip gelişti. Sadece bir aile, Şiheyev'ler (Gayster'ler) açısından bir sorun çıktı: Bazı aile mensupları İnna'nın büyük kızının anlatımına itiraz etti ve onların ricası üzerine bu kısım taslak metinden çıkarıldı. İnna geri kalan bütün Gayster bölümlerini görüp doğruladı, ama daha sonra Anılar Derneği'ndeki arşivini kapattı. Janna Bogdanoviç ve Natalya Leşçenko'ya kitabın bazı bölümlerini Rusça'ya çevirdikleri, İrina Flige, Alyona Kozlova ve İrina Ostrovskaya'ya nihai taslakları gözden geçirdikleri, Leo Viprinski'ye Slavin bölümlerine cömert ve nazik yardımda bulunduğu, Aleksey Simonov'a Laskin'ler ve Simonov'lar üzerine İngilizce metni düzeltmenin yanı sıra bana "K.M." muammasını yeniden düşünme gereğini gösterdiği için teşekkür ederim.

Karanlıkta Fısıldaşanlar'a ilişkin araştırma projesiyle ortaya çıkan malzemelerin çoğuna internetten (http://www.orlandofiges.com) ulaşılabilir. Bu adreste mülakatların metinleriyle ve ses kayıtlarından parçalarla birlikte ana aile arşivlerini bulacaksınız. Malzemelerden bazıları İngilizce'ye çevrilmiştir. Bu web

sitesi olmasa, bu arşivlerin birçoğu sahiplerinin göçmesinden sonra kaybolacaktı; çünkü Rusya'daki genç kuşak Sovyet geçmişine çok az ilgi duyuyor ve böyle şeyleri akılda tutmaya pek eğilim göstermiyor. Web sitesinin tasarımındaki ve kuruluşundaki yardımlarından dolayı Emma Beer, Aibek Baratov ve Ding Zhang'a teşekkür etmek isterim. Jerry Kuehl'in desteğiyle, Emma ayrıca bir video projesine ilgi çekme çabasına önayak oldu. Projenin amacı web sitesinden yayınla *Karanlıkta Fısıldaşanlar*'ın kahramanlarının tanıtılacağı ve mülakatların yer alacağı bir film arşivi yaratmaktı.

Bu proje üzerindeki çalışma epeyce dolaşmamı, aylarca ailemden uzak kalmamı gerektirdi. Bu yüzden epeyce güçlüğe katlanan Stephanie, Lydia ve Alice'in şimdi bunlara değdiğini göreceğini umarım. Onların sevgisi ve desteği bana bir ailenin anlamını hep hatırlattı.

Arkadaşım Robert (Lord) Skidelski'ye Moskova'daki cömertçe konukseverliği, Aleksey Yurasovski'ye bana karşı gösterdiği iyi ev sahipliği için teşekkür etmeliyim. Ayrıca Yelena (Helen) Volkonskaya'ya beni ikinci taslağın büyük bir bölümünün 2006 yazında yazıldığı Toskana'da sevimli evinde kalmaya davet ettiği için teşekkür etmek isterim.

Bir yazar olarak gördüğüm harika destekten mutluyum. Temsilcim Deborah Rogers adıma girişiği çabalarında her zamanki gibi içten ve hevesle çalıştı; ABD'de Melanie Jackson da bana birçok bakımdan yardımcı oldu. Penguin'den Simon Winder ve Metropolitan'dan Sara Bershtel her yazar için bir rüya editör ekibidir. Bu kitabın yazılmasına kendi farklı tarzlarında çok büyük bir etkide bulundular; Simon coşkulu yorumlarıyla ve teşvikiyle ilham kaynağı olurken, Sara da daktilo metni olağanüstü tutkuyla ve özenle satır satır gözden geçirerek yayıma hazırladı. Her ikisine de büyük şükran borcum var. Tashih okumasını yapan David Watson'a, Rusça adların yazımını kontrol eden Merle Read'e, daire planlarını çizen Alan Gilliland'e ve ilave editörlük desteği sağlayan Donald Winchester'e de teşekkür etmek isterim. ITAR-TASS Photo Agency'den Andrey Bobrov'a ulaşılamayan bazı fotoğrafların izini sürmeye yardımcı olmasından dolayı minnettarım.

Ayrıntılara ilişkin hususlarda bana yardımcı olan ve beni bilmediğim kaynaklara yönlendiren şu uzmanlara teşekkür etmek isterim: Valeriy Golofast, Katerina Gerasimova, Stephen Wheatcroft, Catriona Kelly, Boris Kolonitski, Jonathan Haslam, Daniel Beer ve Daniel Pick. Sözlü tarihin güçlükleri konusundaki bilgi birikimini benimle paylaşan Rob Perks'e şükran borcum var. Jennifer Davis'e Anılar Derneği'yle sözleşmelerin hukuki yönlerine ilişkin yararlı tavsiyelerinden dolayı çok teşekkür ederim. Raj Chandarvarkar sayısız bakımdan

bana sıkı destek ve yardım verdi. Keşke şu anda hayatta olup benimle kitabı tartışabilseydi.

Son olarak, Stalin döneminin en iyi ve en titiz tarihçilerinden biri olan ve bir kusur gibi yorumlanabilecek her türlü şeyi sorgulaması yönündeki kesin isteğim doğrultusunda metni okuyan eski dostum ve meslektaşım Hiroaki Kuromiya'ya teşekkür etmek isterim. Kalan bir hata varsa bana aittir.

Londra
Nisan 2007

İZİNLER

Aşağıda (yer aldıkları sayfalarla birlikte sıralanan) istisnalar dışında, bütün fotoğraflar sahiplerinin izniyle özel aile arşivlerinden ve Anılar Derneği arşivlerinden (MM, MP, MSP) alınarak kullanılmıştır: GARF: 21; GMPIR: 330; RGAE: 23, 225, 226; RGALI: 2, 61, 135, 140, 199, 403, 407, 409, 495, 507, 617; TASS: 229, 232, 375, 500; TsGAKFD: 152, 486, 504, 524, 527, 609, 627.

KAYNAKLAR

Arşivler

Kamu arşivleri

AFSBTO Tambov İli Federal Güvenlik Kuruluşu Arşivi, Tambov

AFSBVO Vologda İli Federal Güvenlik Kuruluşu Arşivi, Vologda

AMILO Moskova Tarih ve Edebiyat Derneği ("Vozvraşçenye") Arşivi

ARAN Rusya Bilimler Akademisi Arşivi, Moskova

GAOO Orel İli Devlet Arşivi, Orel

GAPO Perm İli Devlet Arşivi, Perm

GARF Rusya Federasyonu Devlet Arşivi, Moskova

GARK Komi Cumhuriyeti Devlet Arşivi, Siktivkar

GASO Sverdlovsk İli Devlet Arşivi, Yekaterinburg

GAVO Vologda İli Devlet Arşivi, Vologda

GMPIR Rusya Siyasal Tarihi Devlet Müzesi, St Petersburg

GOPAPO Perm İli Devlet Sosyal-Siyasal Arşivi, Perm

HP Harvard Projesi ("Sovyet Sosyal Sistemi Üzerine Proje"), Harvard Üniversitesi, ABD

IISH Uluslararası Sosyal Tarih Enstitüsü, Amsterdam

IRL RAN Rusya Bilimler Akademisi Rus Edebiyatı Enstitüsü, ("Puşkin Evi"), St Petersburg

MM* Anılar Derneği Arşivi, Moskova

MP* Anılar Derneği Arşivi, Perm

MSP* Anılar Derneği Arşivi, St Petersburg

OR RNB Rus Ulusal Kütüphanesi Yazmalar Bölümü, St Petersburg

RGAE Rusya Ekonomi Devlet Arşivi, Moskova

RGAKFD Rusya Belgesel Filmler ve Fotoğraflar Devlet Arşivi, Krasnogorsk

RGALI Rusya Edebiyat ve Sanat Devlet Arşivi, Moskova

RGASPI Rusya Sosyal ve Siyasal Tarihi Devlet Arşivi, Moskova

SPbF ARAN Rusya Bilimler Akademisi Arşiv St Petersburg Şubesi
SSEES Slavonic ve Doğu Avrupa Araştırmaları Okulu, Londra Üniversitesi
TsAFSB Federal Güvenlik Kuruluşu Merkez Arşivi, Moskova
TsAODM Moskova Sosyal Hareketler Merkez Arşivi
TsDNA Belgeler Merkezi, "Halk Arşivi", Moskova
TsGAIPD Tarihsel Siyasal Belgeler Merkez Devlet Arşivi, Moskova
TsGASP St Petersburg Merkez Devlet Arşivi
TsIAM Moskova Merkez Tarih Arşiv
TsKhDMO Gençlik Örgütleri Belgelerini Koruma Merkezi, Moskova
TsMAMLS Moskova Kişisel Koleksiyonlar Merkez Arşivi-Müzesi

Özel arşivler

AFA Alekseyeva Aile Arşivi, Moskova
GFA Golovniya Aile Arşivi, Moskova
IFA Yusipenko Aile Arşivi, Akmolinsk, Kazakistan
LFA Levitina Aile Arşivi, St Petersburg
MFA Mahnaç Aile Arşivi, Moskova
MIFA Miheladze Aile Arşivi, Tiflis, Gürcistan
MUFA Muratov Aile Arşivi, Moskova
PFA Pavluhina Aile Arşivi, St Petersburg
RFA Ramenski Aile Arşivi, Strugi Krasnye
SFA Slavin Aile Arşivi, Köln, Almanya
SLFA Simonov-Laskin Aile Arşivi, Moskova
VFA Vittenburg Aile Arşivi, St Petersburg
VOFA Voytinski Aile Arşivi, St Petersburg

Mülakatlar Listesi

Adasinskaya, Galina Antonovna (St Petersburg)
Akkuratnova, Maya Pavlovna (Moskova)
Aksiyonova, İrayda Petrovna (Usole)
Aleksandrova, İrina Mihailovna (St Petersburg)
Aleksandrova, Valentina Lvovna (St Petersburg)
Alyavdina, Veronika Anatolevna (St Petersburg)
Alkayeva, Rayfa İzmagilovna (Krasnokamsk)

* Anılar Derneği arşivlerine göndermede bulunulan bütün malzemeler bu kitapla bağlantılı araştırma projesince derlenip düzenlenmiştir. Çoğuna projeyle daha geniş ayrıntıların yer aldığı http://www.orlandofiges.com adresinden ulaşılabilir.

Anastaseva, Margarita Viktorovna (Moskova)
Andreyev, Oleg Grigoreviç (St Petersburg)
Arapov, Aleksandr Pavloviç (St Petersburg)
Arhipova, Nina Nikolayeva (Moskova)
Atapov, Sergey Mihailoviç (Tambov)
Avdaşeva, Ninel Nikolayevna (St Petersburg)
Babayeva, Klavdiya Mihailovna (Moskova)
Babaylova, Natalya Borisovna (Severodvinsk)
Babak, Marina Mihailovna (Moskova)
Babikova, Yevgeniya Spiridonovna (Norilsk)
Babina, Rada Lvovna (Moskova)
Babitskaya, Vlada Alekseyevna (Moskova)
Babuşkina, Lidya Vasilevna (Perm)
Badayeva, Valentina Fyodorovna (Perm)
Badyayeva, Galina İvanovna (Perm)
Baygulova, Yelena Alekseyevna (Moskova)
Balandin, Grigoriy Pavloviç (Perm)
Baranenko, Nadejda Pavlovna (Perm)
Barinov, Sergey Mihailoviç (Akmolinsk)
Barkovskaya, Maryanna Yosifovna (Izobilnoe, Stavropol bölgesi)
Batin, Pyotr Yefimoviç (Usole)
Batişçeva, Marya Karlovna (Norilsk)
Batrakova, Nina Dmitrevna (Perm)
Bazilevskaia, Valentina Borisovna (Voronej)
Bazilevskaya, Vladilena Borisovna (Moskova)
Bekker, Valentin Vladimiroviç (St Petersburg)
Belikova, Zinayda Vasilevna (St Petersburg)
Beloborodov, Nikolay Nikolayeviç (Perm)
Beloyusov, Arkadiy Sergeyeviç (Penza)
Belova, Anna Pavlovna (Krasnokamsk)
Beneta, Svetlana Anatolevna (Norilsk)
Blagoveşçenski, Andrey Borisoviç (Moskova)
Bletsko, Tatyana Nikolayevna (St Petersburg)
Blium, Arlen Viktorovich (St Petersburg)
Bliyum, İgor Vsevolodoviç (St Petersburg)
Bogdanov, Sergey Nikolayeviç (St Petersburg)
Bogdanova, Natalya Borisovna (Moskova)

Bolçis, Tatyana Vasilevna (St Petersburg)
Bonner, Yelena Georgiyevna (Boston, ABD)
Borodina, Valentina Semyonovna (Norilsk)
Borozna, Mihail Danilovich (Orel)
Mihailoviç (Moskova)
Bronştayn, Svetlana Aleksandrovna (Moskova)
Bronştayn, Yekaterina Mihailovna (St Petersburg)
Budkeviç, Marya Stanislavovna (St Petersburg)
Bulat, İnessa Pavlovna (St Petersburg)
Burylovna, Zoya Pavlovna (Perm)
Buşuyeva, Angelina Vladimirovna (Perm)
Çeçik, Yelizaveta Natanovna (Moskova)
Çerepanova, Praskovia Iakimovna (Perm)
Çerkasova, Karina Leonidovna (Moskova)
Çerkasskaya, Bella Martynovna (St Petersburg)
Çerkesov, Oleg Vsevolodoviç (St Petersburg)
Çerkesova, Svetlana Vsevolodovna (St Petersburg)
Çernyayev, Boris Dimitrieviç (Tambov)
Çernyayeva, Dalita Artiomovna (Krasnokamsk)
Çesnokov, Vladimir İvanoviç (St Petersburg)
Çulkova, Antonina Alekseyevna (Perm)
Çuprun, Gerta Yevgenevna (Moskova)
Dadzis, Lidya Ianovna (St Petersburg)
Danilenko, İrina Aleksandrovna (Norilsk)
Danilov, Viktor Petroviç (Moskova)
Danilova, Natalya Stepanovna (Moskova)
Daniloviç, Liya Yakovlevna (Perm)
Darvina, Anna Andreyevna (Norilsk)
Davydova, İnna Pavlovna (Voronej)
Delibaş, Yelizaveta Aleksandrovna (St Petersburg)
Dmitrenko, İrina Aleksandrovna (Norilsk)
Dimitruk, Stepan Kuzmiç (Norilsk)
Dimitruk, Vasilina Korneyevna (Norilsk)
Dobrovolskaya, Ella Dimitriyevna (Moskova)
Dombrovskaya, Yelena Petrovna (Moskova)
Drozdov, Boris Pavloviç (Moskova)
Dudareva, Galina Vasilevna (St Petersburg)

Eysenberg, Vera Ignatevna (Kolpino)
Elyaşova, Liyudmila Leonidovna (St Petersburg)
Elyaşova, Marksena Leonidovna (St Petersburg)
Ender, Zoya Borisovna (Roma, İtalya)
Epştayn, Mark Borisoviç (St Petersburg)
Erofeyev, Andrey Vladimiroviç (Moskova)
Erofeyev, Viktor Vladimiroviç (Moskova)
Feofilaktova, Nina İvanovna (St Petersburg)
Filimonova, Larisa Fyodorovna (St Petersburg)
Filippova, Kira İvanovna (St Petersburg)
Fomin, Vladimir Leonidovich (St Petersburg)
Fursey, Georgiy Nikolayeviç (St Petersburg)
Gabayeva, Natalya Sergeyevna (St Petersburg)
Galçinskaya, Liyudmila Mihailovna (St Petersburg)
Galitski, Pavel Kalinikoviç (St Petersburg)
Garmaş, Larisa Danilovna (Moskova)
Garmaş, Vitaliy İvanoviç (Moskova)
Gavrilov, Boris Nikolayeviç (St Petersburg)
Genişta, Vladimir Sergeyeviç (Novosibirsk)
Genişta, Yevgeni Sergeyeviç (Moskova)
Gernet, Galina Yevgenevna (St Petersburg)
Glazova, Margarita Nikolayevna (St Petersburg)
Godes, Anri Mihailoviç (St Petersburg)
Goldevskaya, Yekaterina İvanovna (St Petersburg)
Goldobin, Andrey Borisoviç (St Petersburg)
Golovanova, Genriyetta İvanovna (Severodvinsk)
Golovko, Semyon Georgiyeviç (Norilsk)
Golovniya, Oksana Anatolevna (Moskova)
Golovniya, Yevgeniya Viktorovna (Moskova)
Golubyatnikova, Natalya Nikolayevna (Norilsk)
Gonçarov, Yevgeni Yefimoviç (Norilsk)
Gonçarova, Klavdiya (Moskova)
Gorbaç, Larisa Fyodorovna (Perm)
Gordon, Maryanna Lvovna (St Petersburg)
Gorşkova, Tamara Filippovna (Perm)
Gotman, Rudolf Gotlibovich (Perm)
Gremyakina, Antonina Dmitrevna (Krasnokamsk)

Gribelnaya, Nina Andreyevna (St Petersburg)
Grigoreva, Natalya Vasilevna (Moskova)
Gukovski, Maksim Stepanoviç (Voronej)
Gureviç, Sergey Grigoreviç (St Petersburg)
Gurova, İrina Gavrilovna (Moskova)
Yablokov, Yuriy Yevgenevich (Moskova)
Yakovlev, Gennadi İlaryonoviç (Usole)
Yakovlev, Mihail İvanoviç (St Petersburg)
Yakovleva, Lelita Andreyevna (Adler, Krasnodar bölgesi)
Yakovleva, Nina Andreyevna (St Petersburg)
Yakuboviç, Vladimir Andreyeviç (St Petersburg)
Yanchevskaya, Marya Leopoldovna (St Petersburg)
Yanin, Vladimir Andreyeviç (Moskova)
Yanoviç, Yelena Petrovna (St Petersburg)
Yaşkov, Anatoli Vasileviç (St Petersburg)
Yaskina, Olga Ivanovna (Norilsk)
Yazikov, Vladimir Aleksandroviç (Moskova)
İbragim-Zade, Dilara İbragimovna (Moskova)
İlina, İnna Vasilevna (Moskova)
İlina, Liyana Lvovna (St Petersburg)
Yodis, Praskovya Andreyevna (Norilsk)
Yurasovski, Aleksey Mihailoviç (Moskova)
Yuşkeviç, Mihail İvanoviç (St Petersburg)
Yusipenko, Mihail Terenteviç (Akmolinsk)
Iusopova, Antonina Samsonovna (Krasnokamsk)
İvanişçeva, Sofya Nikolayevna (Krasnokamsk)
İvanov, Aleksey Petroviç (Voronej)
İvanov, Sergey Borisoviç (Tambov)
İvanova, Margarita Fyodorovna (Krasnokamsk)
İvanova, Marina Nikolayevna (St Petersburg)
İvanova, Olga Stepanovna (St Petersburg)
İvanova, Tatyana İvanovna (St Petersburg)
Kagner, İrina Borisovna (Moskova)
Kalnina, Maya Konstantinovna (St Petersburg)
Kanepeiy Yelena Vasilevna (Yeisk, Krasnodar bölgesi)
Kasatkina, Lidya Dmitrevna (Perm)
Kaşin, Boris Romanoviç (Perm)

Kashtanov, Aleksey Mihailoviç (Penza)
Kasimova, Saniye İsliyamovna (Berezniki)
Katseylidi, Vera Dmitrevna (Krasnokamsk)
Katseylidi, Yekaterina Dmitrevna (Krasnokamsk)
Kavelina, Olga Aleksandrovna (Moskova)
Kazakova, Zoya Pavlovna (Perm)
Kem, Vilgelmina İvanovna (Usole)
Kharitonova, Ella İliniçna (St Petersburg)
Hlistova, Svetlana Venyaminovna (Perm)
Kiselyova, Yevgeniya Konstantinovna (Moskova)
Kleymenova, Zoya İzrailevna (Moskova)
Kofman, Maya Lazarevna (Moskova)
Kogan, Rebekka (Rita) Samoylovna (St Petersburg)
Kolla, Galina Nikolayevna (Perm)
Kollakova, Yuliya Vasilevna (Moskova)
Kollang, Rene Almaroviç (St Petersburg)
Kolobkov, Viyaçeslav Petroviç (St Petersburg)
Koltsova, Laura Vladimirovna (St Petersburg)
Kondratenko, Dina Vladimirovna (St Petersburg)
Kondrateva, Adalina Venyaminovna (Moskova)
Konstantinova, Yelena Aleksandrovna (Petrozavodsk)
Konstantinova, Natalya Aleksandrovna (St Petersburg)
Korçagin, İvan Petroviç (Karaganda)
Korsakov, Vladimir Georgiyeviç (St Petersburg)
Kosaryov, Vladimir Valentinoviç (St Petersburg)
Koşeleva, Galina Andreyevna (St Petersburg)
Kovaç, Nikolay İvanoviç (Yeisk, Krasnodar bölgesi)
Kojin, Viktor Aleksandroviç (St Petersburg)
Kozmina, Oksana Yevdokimovna (Moskova)
Kozirev, Aleksandr Nikolayeviç (St Petersburg)
Krayeva, Klara Maksimovna (Perm)
Krayevski, Karl Borisoviç (Moskova)
Krasilnikov, Grigoriy Pavloviç (Krasnokamsk)
Krasnova, Yelena Yosifovna (St Petersburg)
Krasnova, Yelena İvanovna (St Petersburg)
Krasovitov, Mihail Gavriloviç (Krasnokamsk)
Krauze, Yelena Fridrihovna (Moskova)

Kreynes, Natalya Mihailovna (Moskova)
Krivulina, Yuliya Aleksandrovna (Ufa)
Kropotina, Valentina Andreyevna (Perm)
Kruglova, Tatyana Sergeyevna (Moskova)
Krutilova, Larisa Solomonovna (St Petersburg)
Krilov, Nikolay Arhipoviç (Perm)
Krilova, Irma Adolfovna (St Petersburg)
Krilova, Valentina İvanovna (Perm)
Kulak, Lidya Fyodorovna (Krasnokamsk)
Kurko, Nadejda Adolfovna (St Petersburg)
Kuroçkina, Olga Aleksandrovna (Perm)
Kuznetsov, Anatoli Pavloviç (Perm)
Kuznetsova, Yuliya Nikolayevna (Perm)
Kuznetsova, Marya İliniçna (Moskova)
Kuznetsova, Tatyana Borisovna (St Petersburg)
Lapchev, Vasili Stepanoviç (Perm)
Lapko, Laris İvanoviç (Gaiva)
Lapko, Rem İvanoviç (Yekaterinburg)
Lapko, Stanislav İvanoviç (Krasnokamsk)
Lapko, Stanislav İvanoviç (Perm)
Laryonov, Maksim Mihailoviç (St Petersburg)
Larkov, Sergey Alekseyeviç (Moskova)
Laskina, Fanya Samoylovna (Moskova)
Lazarev, Lazar İliç (Moskova)
Lazareva, Valentina Grigorevna (Krasnokamsk)
Lazareva, Zoya Grigorevna (Krasnokamsk)
Lebedeva, Nadejda Mihailovna (St Petersburg)
Lebedeva-Epştayn, Tatyana Valerevna (Moskova)
Leşçukova, Marya İvanovna (Usole)
Leven, Leonid Petroviç (St Petersburg)
Levidova, Ada Lvovna (St Petersburg)
Levin, Valeriy Pavloviç (Moskova)
Levina, Nina Pavlovna (Krasnoyarsk)
Levitina, Bella Yosifovna (St Petersburg)
Liberman, İrina Solomonovna (St Petersburg)
Lihaçyov, Sergey İvanoviç (Penza)
Lileyev, Nikolay İvanoviç (St Petersburg)

Liyubavskaya, Mella Pavlovna (St Petersburg)
Liubich, Olga Aleksandrovna (Moskova)
Liverovskaia, Olga Alekseyevna (St Petersburg)
Lobaçev, Vladimir Mihailoviç (Moskova)
Lomakin, Yuriy Mihailoviç (Tambov)
Lopatin, Roman Aleksandroviç (Stavropol)
Lorentsson, Lilya Vikinitevna (Perm)
Loşkareva, Taisia Grigorevna (Romanovo, Usole bölgesi)
Lovyagina, Polina Nikiforovna (Perm)
Lukomski, Georgiy Vladimiroviç (St Petersburg)
Mahnaç, Leonid Vladimiroviç (Moskova)
Makridin, Vasili Platonoviç (St Petersburg)
Maksimov, Vladimir İvanoviç (St Petersburg)
Malahovskaya, Terezya Valeriyanovna (St Petersburg)
Malaniçev, Nikolay İvanoviç (Krasnokamsk)
Margulin, Valentin Mihailoviç (St Petersburg)
Markelova, Galina Georgiyevna (St Petersburg)
Martinelli, Yelena Arvidovna (St Petersburg)
Medvedeva, Marina Sergeyevna (Moskova)
Melnikova, Çeçiliya Vladimirovna (Köln, Almanya)
Meşalkin, Nikolay İvanoviç (Perm)
Meşalkina, Elfrida Gotlibovna (Perm)
Mezentseva, Klara İsaakovna (St Petersburg)
Miftahov, Tolgat Latfyllinoch (Krasnokamsk)
Miftahova, Asya Sadıkova (Krasnokamsk)
Mihailov, Valentin Mihailoviç (Tambov)
Mihailova, Nadejda Nikolayeva (Moskova)
Miheladze, Vahtang Yevgeneviç (Moskova)
Mikova, Nina Grigorevna (Usole)
Mikuyeva, İrina İliniçna (Perm)
Mikuyeva, Tamara Nikolayevna (Stavropol)
Mikuyeviç, Anatoli Pavloviç (Voronej)
Mileyko, Vitaliy Bronislavoviç (St Petersburg)
Milkeviç, Vladimir Vilkentiviç (Berezniki)
Minusova, Vera Viktorovna (Perm)
Mitina, Valentina Nazarovna (Moskova)
Moyiseyenko, Yevgeniya Mitrofanovna (Moskova)

Moyiseyeva, Antonina Mihailovna (Perm)
Molotkov, Lev Vladimiroviç (St Petersburg)
Monko, Yanina Davydovna (Moskova)
Morozov, Nikita Fyodoroviç (St Petersburg)
Mukhina, Nina Nikolayeva (Perm)
Muravnik, Leonid Yakovleviç (Moskova)
Muravski, Valentin Tihonoviç (St Petersburg)
Muravski, Vladimir Valentinoviç (St Petersburg)
Nardina, Zoya Yakovlevna (Norilsk)
Nemişçenko, Galina Parfenevna (Moskova)
Netto, Lev Aleksandroviç (Moskova)
Neverova, Nina Vasilevna (Usole)
Nevskaya, Veronika Aleksandrovna (St Petersburg)
Nikiforova, Marksena Mihailovna (St Petersburg)
Norkina, Maya Nikolayevna (Moskova)
Noskova, Tatyana Aleksandrovna (Perm)
Novikova, Minora Zinovevna (Moskova)
Novoseltseva, Roza Aleksandrovna (Moskova)
Obst, Yelizaveta Yosifovna (Norilsk)
Orlova, Yekaterina Aleksandrovna (St Petersburg)
Osipov, Pavel Aleksandroviç (Orel, Usole bölgesi)
Ostaşeva, Larisa Sergeyevna (Moskova)
Ovçinnikova, Nadejda İgnatevna (St Petersburg)
Ozemblovskaya, Sofya Aleksandrovna (Perm)
Paçes, Nikolay İvanoviç (Perm)
Paduçih, Lidya Andreyeva (Orel, Usole bölgesi)
Panova, Nonna Vladimirovna (St Petersburg)
Paramonova, Margarita İvanovna (St Petersburg)
Paramonova, Nina Pavlovna (St Petersburg)
Pavloviç, Aleksandr Georgiyeviç (Moskova)
Perepeçenko, Yelizaveta Dimitrievna (Moskova)
Petrova, Galina İvanovna (Strugi Krasnye)
Petroviç, Valentina Yakovlevna (Perm)
Piyatnitski, Vladimir Yosifoviç (St Petersburg)
Pikulova, Anastasya Nikolayevna (Perm)
Pişçalnikova, Aleksandra Gavrilovna (Moskova)
Pleskina, Anastasya Gavrilovna (Krasnokamsk)

Poloz, Rada Mihailovna (Moskova)
Ponomaryov, Nikolay Yakovleviç (Usole)
Popkova, Linda Emmanuilova (Usole)
Potapova, Nona Petrovna (Perm)
Potapova, Olga Mihailovna (Petrozavodsk)
Potter, Nadejda Nikolayevna (St Petersburg)
Pristupa, Vera İgnatevna (Norilsk)
Proskurina, Marina Semyonovna (Krasnokamsk)
Puhova, Lidya Aleksandrovna (St Petersburg)
Radzevski, Nikolay Semyonoviç (Krasnokamsk)
Ragozina, Nadejda Nikolayeva (Perm)
Ramenskaya, Olga İvanovna (Strugi Krasnye)
Reyfşneyder, Ninel Kirillovna (Moskova)
Remçuk, Olga Grigorevna (Norilsk)
Riyabova, Tamara Nikolayevna (Perm)
Riyabtseva, Tatyana Yevgenevna (St Petersburg)
Riyabuşinski, Mihail Petroviç (Stavropol)
Rimm, Eduard Robertoviç (Perm)
Rodak, Maya İsaakovna (Moskova)
Roginski, Martin Aleksandroviç (St Petersburg)
Romanov, Sergey Dimitrieviç (Krasnokamsk)
Romanova, Natalya İvanova (Krasnokamsk)
Romaşkin, Mstislav Antonoviç (Penza)
Romaşkin, Vasili Feyoktistoviç (Norilsk)
Rozonovskaya, Svetlana Leonidovna (St Petersburg)
Sakulina, Ella Yakovlevna (Perm)
Saltıkov, Leonid Konstantinoviç (Perm)
Samyeva, İnessa Petrovna (Puşkino)
Samsonov, Gennadi Mihailoviç (Stavropol)
Sajnov, İgor Natanoviç (Norilsk)
Sajnova, Nina Petrova (Saratov)
Seduhina, İnessa Mihailovna (Perm)
Selezneva, Vera Petrovna (Krasnokamsk)
Serbin, Semyon Semyonoviç (Usole)
Serpokril, Nina Vasilevna (St Petersburg)
Şabrova, Yiya İvanovna (Moskova)
Şangina, Tatyana Mstislavovna (St Petersburg)

Şçegoleva, Yevgeniya Sergeyevna (Usole)
Şçerbakova, Emiliia Aleksandrovna (Perm)
Şçukina, Klavdiya Pavlovna (Perm)
Şçurenkova, Vera Anatolevna (Moskova)
Şenshina, İnna Yevgenevna (Perm)
Şiheyeva, İnna Aronovna (Moskova)
Şirkunova, Aleksandra Romanovna (Krasnokamsk)
Şirokih, Pyotr Grigoreviç (Perm)
Şişkina, Emma İvanovna (Usole)
Şliyapnikova, Klara Konstantinova (Krasnokamsk)
Şmelyov, Boris Vasileviç (St Petersburg)
Ştakelberg, Yuriy İvanoviç (St Petersburg)
Ştayn, Galina Aleksandrovna (Kirishi, Leningrad bölgesi)
Şumatov, Aleksandr Petroviç (Perm)
Şumilo, Vera İvanovna (Norilsk)
Şumovski, Teodor Abramoviç (St Petersburg)
Şuvalova, Yelena Vladimirovna (St Petersburg)
Şvartsvald-Hmiznikova, Yelena Pavlovna (St Petersburg)
Şvartsvald-Hmiznikova, Konstantin Pavloviç (St Petersburg)
Şvaytser, Viktoriya (Moskova)
Simonov, Aleksey Kirilloviç (Moskova)
Simonova, Anna Yosifovna (St Petersburg)
Simonova, Marya Kirillovna (Moskova)
Simonova, Tatyana Petrovna (Krasnokamsk)
Sirman, Anjelika Alekseyevna (St Petersburg)
Siuz-sin-Nian, Boris İvanoviç (Moskova)
Skaçkova, Aleksandra Petrovna (Moskova)
Skaçkova, Varvara Petrovna (St Petersburg)
Skançenko, Nadejda İvanovna (Moskova)
Skorobogatov, Mihail Mihailoviç (Perm)
Skripnik, Marta İvanovna (Moskova)
Slanskaya, Veronika Petrovna (St Petersburg)
Slavina, İda İliniçna (Köln, Almanya)
Smelskaya, Valentina Stepanovna (St Petersburg)
Smirnova, Yevgeniya Vladimirovna (Moskova)
Soboleva, Nina Aleksandrovna (Perm)
Sorokina, Yekaterina Nikolayevna (Usole)

Stepanova, Antonina Fyodorovna (Perm)
Stepantseva, Natalya İliniçna (Perm)
Stogova, Alla Aleksandrovna (Moskova)
Stogova, Liyubov İvanovna (Moskova)
Streletski, Dimitri Nikolayeviç (Perm)
Streletski, Yuriy Sergeyeviç (St Petersburg)
Striyapunin, Vasili Nikolayeviç (Krasnokamsk)
Suhobayevski, İgor Yureviç (Norilsk)
Suşentseva, Liyudmila Vasilevna (Perm)
Suutarinen, Khugo İvanoviç (Şemeynyi, Usole bölgesi)
Suvorov, Artur Mihailoviç (Moskova)
Suvorova, Diana Mihailovna (Moskova)
Suvorova, Yelizaveta Petrovna (Usole)
Svetlov, Yuriy Valentinoviç (Moskova)
Taysina, Rezeda Şemsuvalievna (Perm)
Tamanov, Boris Borisoviç (Voronej)
Tarasova, Nina Fyodorovna (Krasnokamsk)
Tell, Vilgelm Tosifoviç (Moskova)
Tetyueva, Liyubov Aleksandrovna (Perm)
Tihanova, Valentina Aleksandrovna (Moskova)
Tihantovskaya, Margarita Vasilevna (Perm)
Tihomirov, Sergey Aleksandroviç (St Petersburg)
Tihomirova, Elvina Georgiyevna (Perm)
Timofeyeva, Zoya Andreyevna (St Petersburg)
Titorenko, Nikita Stepanoviç (Voronej)
Tokmaçeva, Yevgeniya İvanovna (St Petersburg)
Torçinskaya, Elga Grigorevna (St Petersburg)
Treymanis, Marya Aleksandrovna (Norilsk)
Trofimova, Galina Yevgenevna (St Petersburg)
Tronina, Anna İvanovna (Perm)
Tropina, Sofya Mihailovna (Kolpino)
Trubina, Tamara Konstantinovna (Perm)
Turkina, Vera Aleksandrovna (Perm)
Uglitskih, İvan İvanoviç (Krasnokamsk)
Usanina, Valeriya Viktorovna (Perm)
Vangengeim, Eleonora Alekseyevna (Moskova)
Vasileva, Tatyana Pavlovna (St Petersburg)

Vasileva, Yevgeniya Pavlovna (St Petersburg)
Vasileva-Ruzova, Tatyana Sergeyevna (St Petersburg)
Vasiltseva, Vera İvanovna (Perm)
Veber, Nina Vasilevna (Moskova)
Veksler, Arkadiy Favişeviç (St Petersburg)
Verzakova, Liyudmila Nikolayevna (Krasnokamsk)
Vikhrova, Aleksandra Antonovna (Norilsk)
Vilenski, Nikolay Alekseyeviç (Moskova)
Vinogradov, Yuriy Abramoviç (St Petersburg)
Viyolina, Lidya Mihailovna (Moskova)
Vişniyakova, Angelina Dmitrevna (Perm)
Vitkeviç, Marya İvanovna (St Petersburg)
Vittenburg, Yevgeniya Pavlovna (St Petersburg)
Vlasov, Vladimir Aleksandroviç (St Petersburg)
Volkonskaya, Yelena (Cettona, İtalya)
Volkov, Sergey Aleksandroviç (St Petersburg)
Volkova, Yuliya Mihailovna (Moskova)
Volynets, Viktor Flegontovich (St Petersburg)
Vorobyov, Aleksey Mihailoviç (Moskova)
Vorovski, Semyon Leonidovich (Moskova)
Yefremova, Nina Aleksandrovna (Perm)
Yegorovna, Vera Nikolayevna (Usole)
Yelsukova, Liyudmila Anatolevna (Perm)
Yevangulova, Yevgeniya Pavlovna (St Petersburg)
Yevgenova, İrina Nikolayevna (St Petersburg)
Zagurskaya, Lilya Grigorevna (Moskova)
Zagurskaya, Tamara Grigorevna (Moskova)
Zaletaeva, Avgusta Pavlovna (Krasnokamsk)
Zavadskaya, Olga Sergeyevna (İrkutsk)
Zelenina, Nina İgnatevna (Perm)
Zelenina, Valentina Abramovna (Romanovo, Usole bölgesi)
Zeziulina, Anna Leonidovna (Perm)
Juravleva, Margarita Udovna (St Petersburg)
Zimniaia, İrina Nikolayevna (Moskova)
Znamenskaya, Antonina Nikolayevna (St Petersburg)
Zorin, İlya Mihailoviç (Romanovo, Usole bölgesi)

DİZİN

Abakumov, Viktor 561
ABD 39, 134, 144, 201, 268, 406, 424, 462, 483, 487, 509, 521, 532, 533, 534, 544, 549, 553, 555, 561, 571, 581, 582, 636, 644, 663, 671, 700, 705, 708
Abezgauz, Grigoriy 611
adalet 74, 111, 178, 216, 266, 313, 340, 485, 486, 499, 616
Adamova-Sliyuzberg, Olga 301, 303, 319, 323, 327, 343, 569, 600, 619
Adasinskaya, Galina 79, 388, 698
Afinogenov, Aleksandr 296
ahlak 32, 45, 49, 52, 57, 66, 73, 84, 120, 162, 199, 580
Ahmatova, Anna 255, 528
aile 32, 33, 34, 38, 39, 40, 46, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 56, 60, 63, 65, 79, 80, 81, 84, 86, 87, 88, 89, 90, 93, 94, 96, 102, 108, 112, 114, 115, 116, 120, 121, 122, 125, 126, 128, 132, 133, 134, 135, 141, 142, 143, 146, 147, 148, 153, 158, 160, 161, 162, 164, 165, 167, 175, 177, 189, 192, 194, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 206, 209, 210, 211, 216, 220, 222, 248, 251, 259, 261, 266, 286, 288, 291, 298, 304, 305, 313, 327, 328, 329, 334, 341, 346, 356, 361, 365, 366, 367, 369, 373, 375, 379, 380, 382, 389, 397, 399, 408, 427, 428, 431, 432, 443, 457, 461, 477, 480, 487, 491, 497, 502, 511, 516, 518, 519, 549, 556, 579, 580, 582, 586, 587, 599, 600, 607, 609, 610, 611, 612, 618, 624, 636, 639, 646, 648, 649, 670, 673, 674, 681, 684, 686, 687, 693, 694, 695, 696, 698, 699, 703
Ajitprop 532, 544, 545
aklanma 614, 617, 618, 621, 623, 638, 694
Aksiyonov, Vasili 663
Aleksandr Nevski (film) 93, 310
Aleksandrov, Grigoriy 406, 597
Aleksandrova, İrina 513
Aleksandrova, Valentina 501
Aleksandrovna, Liyudmila 611
Alekseyeva, Klavdiya 336, 337
Alekseyeva, Liyudmila 584, 636
Aliger, Margarita 237, 440, 447
Alliluyev, Fyodor 214
Alliluyeva, Nadejda 191
Alliluyeva, Svetlana 275, 338, 442, 550, 565, 644, 697, 698, 707, 708, 711, 715
Almanya 52, 94, 217, 266, 267, 268, 274, 279, 289, 310, 321, 412, 413, 414, 482, 487, 502, 505, 507, 509, 517, 567, 577, 582, 635, 645, 667, 706, 713, 716
Altay bölgesi 29, 138, 278, 475, 519, 565, 692

altın üretimi 155
Altman, Yogann 536, 628
alyanslar 198
ALZhIR bak. Vatan Hainlerinin Eşleri İçin Akmolinsk Kadın Çalışma Kampı
Amur çalışma kampı 128
"anti-kozmopolit" kampanya 536, 537, 538, 539, 542, 549, 558, 628, 662
"anti-yurtsever grup"lar 534, 535, 538, 539, 542
Ana 203
Andrey Saharov Halk Merkezi ve Müzesi 581
Andronnikov, Yirakliy 447
anılar 34, 35, 39, 200, 201, 202, 243, 432, 526, 645, 673, 697, 698
Anılar Derneği 39, 625, 671, 696, 698, 699, 700, 703, 705, 706
anketler (*anketa*) 75, 473, 636, 639, 698
anma 294, 656
Anna Karenina (Tolstoy) 602
anne baba 128, 162, 293, 341, 369, 370
anti-Semitizm 41, 107, 460, 536, 546, 548, 549, 558
anti-Sovyet duvar yazıları 191
anti-Sovyet ruh hali (1941) 425
Antonov-Ovseyenko, Sofya 340
Antonov-Ovseyenko, Valentina 10, 341
Antonov-Ovseyenko, Vladimir 10, 57, 341, 378
Ararım Bulurum (çocuk oyunu) 65
Arbat semti, Moskova 10, 185, 186, 334, 335, 552
Arhangelsk 10, 11, 153, 154, 180, 253, 254, 255, 334, 429, 430, 431, 432, 450, 464, 584, 585, 586, 639
Arhangelsk çalışma kampı 368, 430, 608, 637
Arktik demiryolu 508
Arktik Gulag'ları 94, 247
Arsenteva, Zoya 11, 373, 374
Artek tatil kampı 166, 288
Artseulov ailesi 334
Asker Gitti (film) 658
askeri fedakârlık ideali 527
askeri tasfiyeler 423, 462
Askeri Tıp Akademisi, Petrograd 55
askerler 146, 158, 422, 437, 482
Astoriya Oteli 56, 230
Asya'da Fırtına 203
Avdeyenko, Aleksandr 230, 231, 233
Averbah, Leopold 296
Averbah'çılar 308
Avrupa Felsefesi Tarihi (Aleksandrov) 532
Avtozavod İstasyonu, Moskova 189
aydınlar 35, 47, 150, 228, 484, 521, 530, 632, 636
Ayzenştayn, Sergey 310
azınlıklar 273, 279, 460

"Baba" 98
Babak, Marina 448, 523, 526, 646, 658, 696
Babel, İsaak 291, 321
Babi Yar katliamı (1941) 610
Babitskaya, Liyuba (eö İvanova, eskiden Golovniya) 597
Babitski, Boris 10, 205, 233, 406
Babitski, Volik 10, 207
Babuşkina, Lidya 637, 686
Bakırov, M. D. 624
Bakir Topraklar Kampanyası 584, 587, 601
Bakü Tıp Enstitüsü 624
Baltık devletleri 413
Baltık Fabrikası 685
Bamlag kompleksi 620, 623
Barinov, Sergey 398, 399, 669
Batı Cephesi 426
Batılı devletler 274, 412
Baygulova, Yelena 216, 220, 221
Baykal-Amur demiryolu 508
bayramlar 58, 62, 87, 107, 187, 194, 222, 252
Baytalski, Mihail 35, 70, 217, 678, 679
Bazanov, Filipp 253
Begiçeva, Natalya 534

Belbaltlag çalışma kampı 151
Belih, Grigoriy 54, 391, 406, 506, 532, 597, 611, 707, 711
Belikova, Zinayda 191, 569
Belinski, Vissaryon 534
"Beni Bekle" 5, 41, 418, 436, 437, 439, 441, 442, 443, 489, 521
Berg, Raysa 65
Berggolts, Olga 563
Beriya, Lavrenti 320, 321, 405, 443, 464, 508, 566, 567, 568, 570, 573, 576, 577
Berlin, Isaiah 528
Berman, Matvey 139
Berzin, Eduard 154, 252, 670
"Beş Sayfa" 409
Beş Yıllık Planlar 225, 230, 456
"Beyaz Deniz Kanalı" 233
Beyaz Deniz Kanalı (Belomorkanal) 132, 172
Beyaz Ordu 46, 204, 230, 255, 266, 685, 690
Beyaz Rusya 108, 128, 134, 137, 144, 145, 201, 276, 300, 376, 419, 421, 422, 424, 433, 457, 481, 483, 543, 548, 551
Beyaz Rusya Cephesi 422, 424, 433, 481, 483, 551
Bezgodov, Viktor 395
Bezimenski, Aleksandr 328
Bikin aktarma kampı, Habarovsk 667
Bikov, Rolan 223
Bilimler Akademisi 245, 542, 705, 706
Bindel, Riyab 314
1941 kuşağı 456, 458, 473
"Bir Fotoğraf" 411
Bir Maymunun Serüvenleri (Zoşçenko) 529
Birinci Dünya Savaşı (1914-18) 45, 70, 90, 96, 97, 108, 167, 178, 212, 239, 265, 274, 412, 454, 458, 531, 668, 685, 693
Birleşik Emek Okulları 61
Birleşik Muhalefet 111, 275
Bliyuher, Mareşal V. K. 331
Bobrovskaya, Çeçiliya 330
Bolotnaya Meydanı, Moskova 104
Bolşevik eğitim politikası 50, 61
Bolşevik Partisi Tarihi 192, 384, 395
Bolşevik Pasta Fabrikası 175
Bolşoy Tiyatrosu, Moskova 105, 200, 398
Bonner ailesi 56
Bonner, Yelena 55, 77, 81, 83, 174, 282, 326, 331, 337, 581, 582, 699
Borç Verme-Kiralama Anlaşması 450, 483
Borşçagovski, Aleksandr 12, 530, 537, 540, 541
boşanma 52, 197, 198, 347, 406, 607, 647
Botova, Afanasya 620
bozuk sicil 302, 385, 388, 603, 636
Bragin ailesi 11, 465, 477
Bragin, İvan 11, 464, 465, 477
Brejnev, Leonid 192, 642
Brik, Lilya 663
Britanya (İngiltere) 231, 321, 412, 413, 462, 483, 506
Briyansk Cephesi 435, 439, 442, 450
Briyuhova, Marfa 368
Brodski, Yosif 683
Bronştayn, Katya (eö German) 586
Bronştayn, Svetlana 644
Bronştayn, Vera 550, 569
Bubennov, Mihail 559
Budkeviç ailesi 55, 284, 328, 384, 622, 623, 708
Buharin, Nikolay 48, 50, 110, 111, 112, 113, 137, 191, 235, 268, 276, 312, 315, 319, 351, 634
Bulat ailesi 377, 490, 592, 708
Bulgakov, Mihail 232, 448, 659
Bulgakova, Yelena 448, 660
Bulganin, Nikolay 577
Bunin, İvan 522
burjuva kültürü 49
burjuva uzmanlar 111

burjuvazi 47, 49, 90, 149, 173
Buşuyev ailesi 11, 371, 396, 399, 495, 496, 498
Butirki zindanı, Moskova 113, 253, 350, 367, 435
"Buz Muharebesi" 310
Buzların Çözülüşü (Ehrenburg) 629, 630
Bütün Rusya Kamuoyu Araştırmaları Merkezi 678
Bütün Birlik Devlet Sinema Enstitüsü (VGIK) 300
Bütün-Birlik Sovyet Bütçe Komisyonu 256
Büyük Anayurt Savaşı 505, 655, 656, 670, 674, 677, 688
Büyük kopuş (1928-32) 5, 122, 173, 190, 197
Büyük Sovyet Ansiklopedisi 154
Büyük Terör (1937-38) 40, 112, 229, 255, 272, 273, 274, 277, 278, 280, 289, 291, 295, 298, 301, 302, 304, 305, 306, 307, 308, 310, 311, 312, 314, 315, 316, 317, 320, 324, 325, 326, 335, 339, 341, 345, 355, 362, 363, 367, 376, 392, 534, 541, 550, 563, 565, 673, 683

Cerjinski, Feliks 324
ceza bölükleri 453
Ceza Kanunu 121, 242, 549
cezai sorumluluk yaşı 287, 371, 407, 568
Chaplin, Charlie 522
cinsel tutumlar 198
Conquest, Robert 136
Cooper, Gary 521

Çağdaş Mimarlar Birliği 51, 189
çalışan anne 427
çalışma kampları 120, 121, 150, 151, 154, 155, 244, 245, 252, 400, 561, 574
Çapayev (Furmanov) 99
çarlık 30, 45, 47, 61, 72, 76, 88, 89, 94, 96, 97, 101, 104, 108, 217, 221, 270, 274, 337, 443, 458, 462, 483, 485, 502, 548, 559, 690
Çayusova, Marya 201
Çeçenler 460
Çeçik, Yelizaveta 221, 222, 223
Çeçneva, Marina 447
Çeka 10, 71, 76, 97, 204, 205, 230, 324, 335, 390, 475 *Ayrıca bak.* KGB; MVD; NRVD; OGPU
Çekoslovakya 412, 581, 661
Çelik Enstitüsü 105
çelik üretimi 466
Çelyabinsk 83, 204, 434, 435, 445, 448, 487, 500, 502, 516, 551, 552
Çelyuskin, SS 257
Çerdin 9, 10, 80, 155, 156, 388, 389, 593, 615
Çeremhovo, İrkutsk 142, 490
Çerkesov, Vsevolod 621
Çerkesova, Svetlana 338
Çerkesova, Yelena 599, 620
Çerkesya yetimhanesi 490, 491, 492, 494, 601
Çermoz 11, 141, 142, 338, 389, 394, 395
Çernoyutsin, İgor 266, 267, 271, 288, 330, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 366, 367, 572, 602, 603, 634, 707, 715, 717
çilecilik, Bolşevik ideali 56, 58, 59, 195
Çimento (Gladkov) 57
Çin Kültür Devrimi 77
çocuk çalışma kolonileri 371
çocuk oyunları 222
çocuk yardımı 198
çocuk yurtları, yetimhaneler 137, 142, 163, 176, 359, 363, 376, 377, 378, 384, 404, 587
çocuklar 10, 11, 30, 32, 33, 50, 53, 54, 55, 58, 61, 62, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 73, 77, 81, 84, 85, 86, 88, 89, 92, 93, 109, 113, 115, 116, 120, 127, 128, 129, 133, 136, 139, 146, 147, 159, 162, 163, 164, 166, 167, 168, 172, 179, 198, 199, 210, 214, 216, 220, 222, 223, 227, 239, 244, 248, 252, 266, 270, 282, 293, 306, 329,

332, 333, 336, 337, 338, 339, 341, 343, 355, 356, 360, 362, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 371, 376, 377, 378, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 389, 390, 393, 394, 399, 401, 403, 407, 408, 422, 427, 431, 456, 475, 478, 490, 491, 492, 493, 495, 518, 552, 565, 569, 575, 581, 588, 600, 601, 620, 622, 636, 647, 664, 676, 679, 682, 683
çözülme (1956-64) 423, 473, 578
Çubar, Vlas 342
Çukovskaya, Lidya 524
Çukovski, Korney 95, 522, 524, 659
Çuyanov, A. S. 452

daçalar 198, 464
dadılar 54, 88, 90
Dallag Gulag kompleksi 594
Dalstroy (Uzak Kuzey İnşaat Kurumu) 155, 252, 640, 669, 670
Danilov Manastırı gözetim merkezi 356, 378, 384, 385, 407
Danilova, Natalya 292
dans 115, 180, 196, 254, 284, 488, 492, 540, 569, 603
Danyel, Yuliy 643
Danyets, Aleksandr 470
Darvina, Anna 469
davar sayısı 131
definler 94
Degtyarev, Aleksandr 617
Dekambristler 483, 584
Delibaş, Nina 390
Delibaş, Yelizaveta 11, 390, 392, 682, 698
Demokratik Parti (Norilsk) 570, 572
Deneysel Okul (MOPSh) 339
Denikin, Anton 255, 342
Devlet Yidiş Tiyatrosu 107
Devrim (1905) 45, 369
Devrim (1917) 76, 104, 224, 300, 617, 655
Dış Ticaret Enstitüsü 55
Dimitrov, Georgi 267, 269
Dimitruk, Vasilina 467, 469, 572
dine karşı kampanya 47, 49
Ditsklan, Aleksey 247
Diyakonov, Volodya 311
Dmitrov çalışma kampı 250
Doğu Almanya, Sovyet yönetimi 217, 567, 577, 635
Doğu Çin Demiryolu 279
doğum oranında gerileme (1930'lar) 197
Dobriyakova, Alina 221
Doktor Jivago (Pasternak) 471, 631, 632
Doktorlar Komplosu (1948) 560, 561, 567, 568, 569, 665
Dolgun, Alexander 671
Dolmatovski, Yevgeni 69, 237, 309
Dovjenko, Aleksandr 482
Dört "Ben" 665
Drozdov ailesi 11, 252, 255, 405, 566, 669, 708
Dubček, Aleksandr 661
Dubov ailesi 175
Dudarev ailesi 347, 348, 349
Dudinka 467
Dudintsev, Vladimir 631, 653
Dunski, Yuriy 569, 606
duvar gazeteleri 64
Düşlerimin Kızı (Okudjava) 592

edebiyat 34, 40, 96, 106, 225, 230, 232, 237, 296, 307, 321, 473, 522, 523, 524, 529, 534, 535, 540, 557, 558, 599, 628, 629, 632, 650, 652, 654, 655, 660, 663, 674
"Ekim çocukları" 62
Ekim Devrimi (1917) *bak.* Devrim (1917)
ekonomi 110, 190, 192, 225, 506, 508, 509, 670
Elagin ailesi 518
Elektrik Mühendisliği Enstitüsü, Moskova 602
"eleme kampları" 509
elit tabaka (Sovyet) 192, 510
Elyaşov ailesi 9, 59
emek ordusu 396
enflasyon 507

Engels, Friedrich 53, 192
Enternasyonal 58, 130, 378, 453
enternasyonalizm 106, 268, 527, 534, 549
Epştayn ailesi 551, 552, 709, 712
Ermitaj 429
Erofeyev ailesi 663, 664, 696, 709
Eski Bolşevikler 192
Eski Müminler 88, 252, 280, 304
esnaf 47, 49, 103, 137, 150, 173, 229, 391
Estonya 104, 413, 509, 510, 571, 645
Estonyalılar 507
Etinger, Yakov 560
evden çıkarma 52, 63, 178, 294, 593, 596
evlilik 40, 50, 143, 175, 597, 690
Evlilik ve Aile Yasası (1918) 51
Eydinov, Aleksandr 555
Eyhmans, Fyodor 247
Eysmont, N. B. 191

Fabrika Çırak Okulları (FZU) 102, 103, 156, 175, 176, 190, 192
fabrikalar 194, 225, 452, 463
Fadeyev, Aleksandr 45, 501, 522, 627
Fadeyev, Seryoja 165
faşizme karşı mücadele 229, 352, 413, 414
Fayvisoviç ailesi 12, 368, 607, 637, 680
Feuchtwanger, Lion 521
Fillipova, Aleksandra 599
Finlandiya'da Sovyet istilası (1939) 413
Finliler 174, 279
Firari 203, 233
Firin, Semyon 230
Fischer, Markuşa 304
fiyatlarda enflasyon 105, 507
Fomin, Vladimir 84, 85
Franco, General Francisco 268
Fransa 52, 144, 268, 412, 413, 481
Frenkel, Naftali 150, 152, 604, 605
Frid, Valeriy 66, 281, 300, 569, 606
Froebel, Friedrich 64
Frunze Askeri Akademisi 550, 654
Furmanov, Dimitri 99
Fursey, Anastasya 430, 431
Fursey, Georgiy 11, 430, 698
Fursey, Maryanna 12, 429, 584
FZU *bak.* Fabrika Çırak Okulları

Gabayeva ailesi 11, 428, 429, 709
Galitski, Pavel 192
Garmaş ailesi 687, 698, 709
Gavrilov, Boris 85, 86
Gaydar, Arkadiy 457
Gayster ailesi 11, 35, 89, 108, 199, 200, 221, 222, 224, 305, 328, 339, 366, 367, 368, 371, 400, 514, 515, 549, 550, 569, 643, 644, 699
Gayster, İnna 11, 89, 199, 328, 339, 366, 368, 400, 514, 515, 643, 644
Geçici Hükümet (1917) 45, 234
"Geçit Töreni" 310
Gefter, Mihail 34, 472
Genç Muhafız yayınevi 378, 544
Genç Muhafız (Fadeyev) 378, 544
"General" 238
gerçeği gizleme 35, 274, 393, 513, 514, 531, 567, 585, 586, 637, 642, 657, 666, 672, 676, 683, 689
German ailesi 430, 431, 585
Gerştayn, Emma 292, 293
Gerştayn, Margarita 293
gıda sıkıntıları (1941) 396
Ginzburg, Moisey 104
Ginzburg, Yevgeniya 35, 282, 311, 671
Gladkov, Fyodor 57
glasnost (1980'ler) 31, 34, 453, 619, 620, 634, 668, 669, 683, 688
Glavlit 660
Gliner, Zina 430
Goldenştayn ailesi 12, 431, 432, 584, 585, 586, 587
Golovina, Antonina 9, 13, 29, 31, 90, 182, 476, 689, 691
Golovko, Semyon 469, 574
Golovniya, Anatoli 10, 83, 203, 205, 406, 407, 408, 597, 693

Golovniya, Liyuba (eö İvanova, daha sonra Babitskaya) 10, 12, 205, 207, 408, 409, 598
Golovniya, Oksana 10, 294, 407, 409
Golovniya, Pyotr 203, 204
Gorbaçov, Mihail 31, 634
Gorbatov, Anatoli 312
Gorbatov, Boris 443, 542
Gordon, Maryanna 500
Gordon, Nina 525, 613
Gordon, Yosif 525
Gorki Caddesi 195, 524, 538, 646
Gorki Edebiyat Enstitüsü 236
Gorki Film Stüdyoları 613, 614
Gorki, Maksim 46, 63, 230, 539
Goslitizdat (Devlet Yayınevi) 233, 236
Gosplan 89, 189, 199, 506
Gotman, Elfrida 687
Gotman, Rudolf 464
görgü 38, 88, 96, 126, 138, 472
göstermelik duruşmalar 73, 106, 273
gözetim 70, 291, 298, 299, 306, 478 *Ayrıca bak.* muhbirler
Grankina, Nadejda 313
Grigorevna, Rahil 339
Gromiko, Andrey 192
Gromov, Vladimir 174
Grossman, Vasili 450, 530, 533
Guberman, Samuil 269
Gudzenko, Semyon 646
Gulag sistemi 149, 245, 507, 508, 510, 566, 604 *Ayrıca bak.* çalışma kampları; mahkûmlar; "özel yerleşme"ler
Gulag Takımadaları (Soljenitsin) 671, 672
Gumilyov, Nikolay 308
Gureviç, Mihail 597
Gusev, Sergey (Yakov Drabkin) 43, 76, 470
günce yazımı 296
Güneybatı Cephesi 458
Günler ve Geceler 459, 521

Habarovsk 11, 331, 332, 373, 374, 426, 667
Habarovsk çalışma kampı 426, 667
Habarovsk Demiryolu Enstitüsü 374
Haçaturyan, A. İ. 532
halk düşmanları 30, 129, 182, 285, 314, 315, 316, 317, 319, 325, 329, 338, 344, 351, 377, 378, 380, 385, 393, 399, 431, 475, 479, 485, 492, 518, 561, 578, 616, 619, 679
halk mahkemeleri 108
Halkin Gol Muharebesi (1939) 411
Haneyevski ailesi 10, 212, 213, 221, 685
Harkov Üniversitesi 108, 342
Harkov, Ukrayna 100, 108, 256, 298, 342, 415, 439, 458, 614
Hašek, Jaroslav 659
Hatayeviç, Mendel 123
hatıratlar 671, 694
Hayat Böyle* 489
Hayat ve Kader* (Grossman) 450, 657
Herson Soylular Meclisi 204
Hindus, Maurice 134
Hitler, Adolf 229, 274, 412, 413, 414, 426, 427, 431, 434, 460, 489
hiyerarşi *bak.* sosyal hiyerarşi
Hotel Lux 205, 269

İç Savaş (1918-20) 46, 47, 48, 49, 52, 54, 55, 56, 57, 59, 65, 68, 70, 72, 75, 79, 84, 89, 90, 93, 97, 99, 100, 104, 111, 112, 116, 117, 120, 126, 127, 130, 131, 160, 165, 201, 230, 237, 255, 266, 307, 335, 337, 347, 371, 432, 435, 456, 459, 506, 632, 685, 690, 693
idamlar (1930'lar) 40, 272, 278, 279, 413, 633
İdeoloji ve Ütopya (Mannheim) 224
ifade özgürlüğü 477
İgor, Piyatnitski 352
İhanete Uğrayan Devrim (Troçki) 194
ihbar 62, 76, 118, 147, 158, 160, 161, 162, 165, 166, 167, 169, 181, 190, 196, 199, 210, 217, 218, 277, 288, 291, 298, 299, 300, 302, 303, 304,

305, 306, 311, 325, 328, 334, 335, 336, 343, 349, 356, 359, 382, 416, 423, 424, 426, 478, 509, 521, 534, 535, 537, 550, 551, 568, 598, 622, 624, 625, 626
İkinci Dünya Savaşı (1941-45) 106, 496, 501
İktisat ve İstatistik Enstitüsü, Moskova 687
İlin ailesi 115, 119, 283
"iltimas ekonomisi" (blat) 209
İnsan Asker Doğmaz (film) 659
insancıl öğretmenler 337
İnta çalışma kampı 576, 606
İsayev, Mihail 317
İspanya İç Savaşı 237, 268, 274, 307, 413, 414, 416, 525
İspanya, Halk Cephesi hükümeti (1936) 268
İsrail 533, 549, 555, 561
"iş-eğitim kolonileri" 138
İşçi Fakültesi 386
işçiler 32, 47, 129, 168, 190, 196, 209, 234, 248, 249, 250, 304, 306, 369, 425, 426, 456, 463, 478, 615
işgücü 91, 117, 120, 122, 154, 188, 197, 245, 463, 465, 466, 467, 507, 508 *Ayrıca bak.* çalışma kampları
işkence 124, 276, 313, 325, 353, 400, 405, 509, 534, 561, 567, 594, 646
işsizlik 49, 478
işyeri mahkemeleri 327
itirafa zorlama 382
İvan Denisoviç'in Yaşamında Bir Gün (Soljenitsin) 642
İvanişev, Aleksandr (eö Obolenskaya) 9, 97, 100
İvanişev, Aleksandr 9, 97, 100
İvanov, Vsevolod 659
İvanova, Marina 199
İvanova, Tamara 230
İvanova, Yelizaveta 379
İzci hareketi 66
İzmailzade, İbragim 624
İznar, Natalya 611, 612
İzvestiya 121, 124, 227, 238, 258, 526, 534, 559, 628

JACF *bak.* Yahudi Anti-Faşist Komitesi
"Jdanovşçina" 527, 529, 546
Jadova, Larisa 477, 609, 610, 636, 646, 647, 649, 687, 698, 709, 712, 714
Japonya 274, 321, 411, 412
Jdanov, Andrey 505, 527
Jukov, Anatoli 617
Jukov, General Georgiy 411, 462, 481, 482, 487, 505

kadınlar 50, 71, 97, 133, 139, 158, 200, 347, 356, 361, 398, 399, 400, 401, 402, 404, 405, 422, 489, 606
Kafkasya, Alman başarıları 450, 469
Kaganoviç, Lazar 188, 269, 270, 277, 278, 578, 633, 642
kâhyalar 304
Kalinin, Mihail 190, 193, 482
Kamenev (Lev Borisoviç Rosenfeld) 111, 235, 268, 275, 287
Kamerni Tiyatrosu 416
Kaminskaya, Nina 227, 317
Kandalakşa çalışma kampı 356
kapıcıların muhbirliği 217
Kaplan, Lipa 305
Kaplan, Rahil 89, 549
Kara Kitap (Grossman&Ehrenburg) 533, 534
karaborsa 208, 209
Karaganda çalışma kampları *bak.* Vatan Hainlerinin Eşleri İçin Akmolinsk Kadın Çalışma Kampı
Karelya 150, 260, 380
kariyeristler 69, 73, 75, 277, 320, 501, 502, 630
karne sistemi 47, 113, 156, 194, 566
Karpetnin, Aleksandr 303
Karpitskaya, Anna 53, 88, 304
Karpitskaya, Marksena 11, 374, 485, 686
Karyakin, Vasili 212

Kaşin, Boris 686
Katayev, Valentin 231
Katin katliamı 413
Kazakistan 12, 125, 132, 136, 180, 256, 300, 325, 335, 341, 356, 359, 363, 396, 397, 398, 400, 405, 408, 460, 464, 490, 491, 518, 550, 569, 572, 583, 584, 587, 588, 594, 595, 610, 668, 669, 671, 687, 706
Kazaklar 363
Kazan zindanı 282, 311, 313, 343, 475
Kem çalışma kampı 10
kentler 194, 226
Kerç saldırısı (1942) 435, 450
Kerenski, Aleksandr 234
KGB 36, 38, 322, 391, 504, 616, 621, 622, 624, 641, 642, 643, 644, 657 *Ayrıca bak.* Çeka; MVD, NKVD; OGPU
Kırım Tatarları 460
Kırımlı Sovyet Almanlar 687
kırsal gençlik 163
Kısa Parti Tarihi (Stalin) 550
kıtlık 32, 136, 142, 144, 165, 245, 497
Kızıl Meydan 187, 202, 433, 487, 563, 615, 657
Kızıl Muhafızlar 43, 44, 45
Kızıl Mühimmat Fabrikası, Leningrad 192
Kızıl Ordu 46, 54, 65, 66, 70, 75, 93, 97, 116, 127, 160, 179, 199, 201, 212, 266, 277, 279, 312, 331, 341, 342, 349, 371, 382, 384, 397, 398, 411, 413, 414, 422, 423, 426, 427, 441, 450, 454, 457, 458, 460, 462, 463, 467, 469, 478, 481, 482, 507, 509, 510, 540, 546, 561, 570, 571, 572, 599, 645, 658, 667
Kızıl Ordu Tiyatrosu 540
Kızıl Profesörler Enstitüsü 89, 550
Kızıl Putilov Fabrikası, Leningrad 71
Kızıl Terör (1918) 47, 97
Kızıl Üçgen Fabrikası 192, 239
Kızıllar ile Beyazlar, çocuk oyunu 65
Kiev 12, 246, 276, 312, 334, 427, 435, 452, 462, 490, 492, 493, 567, 601, 602, 609, 610, 611
Kipling, Rudyard 308
Kirov Balesi 685
Kirov Fabrikası 392
Kirov maden ocağı, Hakasin 143
Kirov, Sergey 206, 229, 273
Kirsanov, Semyon 441
kişisel fedakârlık kültü 45
kişisel görünüm 57, 195, 603
kişisel hijyen 196, 212
kişisel yaşam 197
Kliyeva, Nina 532
Kogan, Rebekka 108
Kogan, Rita 457
Kolçak, Amiral Aleksandr 46, 266
Kolçina, Klavdiya 335
kolektif bellek 674 *Ayrıca bak.** İkinci Dünya Savaşı
kolektif konut 50
kolhoz (kolektif çiftlik) 115, 120
Kolibin, Pronya 166
Kolima altın madenleri 96, 246
Kolima çalışma kampları 244, 475, 526, 609, 640, 641
Kolima Hikâyeleri (Şalamov) 155, 644
Kolobkov, Viyaçeslav 281
Koltsov, Mihail 307, 525
Komi çalışma kampları 124, 144, 645, 687
Komintern 353
Komintern oteli 205, 406, 407
Komsomol (Komünist Gençlik Birliği) 30, 32, 52, 61, 67, 69, 70, 71, 75, 79, 80, 81, 83, 85, 86, 87, 106, 112, 116, 117, 118, 123, 126, 129, 130, 132, 163, 164, 166, 167, 169, 172, 175, 176, 178, 179, 180, 182, 184, 193, 196, 199, 229, 235, 236, 237, 288, 300, 308, 310, 315, 331, 336, 337, 341, 342, 343, 344, 345, 349, 364, 384, 385, 388, 390, 393, 394, 414, 415, 416, 457, 458, 459, 469, 484, 485, 501, 502, 509, 513, 515, 520, 550,

580, 587, 600, 601, 602, 625, 635, 640, 653, 676, 679, 682, 684, 685
Komsomolskaya Pravda 130, 559
komünal daireler 31, 51, 211, 213, 214, 221, 298
komünal yaşam 213, 224
Komünist Akademi 10, 212, 242, 243, 244, 245
Komünist Parti, komünistler (Bolşevikler) 30, 45, 52, 62, 66, 69, 72, 111, 124, 195, 266, 274, 312, 315, 325, 342, 420, 456, 479, 618
komünizm 61, 66, 230, 274, 314, 413
Komünizmin Alfabesi* 50
Kondratyev, Nikolay 10, 261
Kondratyev, Viyaçeslav 10, 261, 262, 457, 471, 472, 473, 488, 489, 656
Kondratyeva, Yelena ("Alyona") 10, 261, 262
Kondratyeva, Yevgeniya 261
Konev, Mareşal 458
Konstantinova ailesi 11, 12, 363, 365, 406, 607, 608, 711, 716
konstrüktivist 51, 187, 538
konstrüktivist akım 187, 189
konut azlığı 209, 551
kooperatif sektörü 506
Kopelev, Lev 130, 228, 614, 643
Korçagin, İvan 12, 667, 668, 669
Korçagin, Pavel 83
Koreliler 174, 279
Korenkov, Konstantin 75
korku 30, 31, 37, 38, 65, 84, 100, 176, 182, 183, 184, 260, 292, 294, 295, 302, 304, 328, 386, 389, 392, 393, 423, 441, 450, 459, 519, 532, 541, 566, 616, 638, 643, 644, 664, 680, 683, 684, 685, 686, 689
Korneyçuk, Aleksandr 537, 631
Kornilov, Vladimir 81
Korsakov, Vladimir 685
Kosaryov, Aleksandr 416
Kosigin, Aleksey 192
Kosiyor, Stanislav 287
Kosterina, Nina 345, 347
Kostikova, Antonina 87
Koşeleva, Galina 379
Kotlas çalışma kampları 138, 145, 287, 379, 464, 465
Kovaç, Nikolay 380, 384, 587, 698
köle ayaklanmaları 570
köle emeği 139, 149, 150, 508, 678 *Ayrıca bak.* çalışma kampları; mahkûmlar
kömür üretimi 122, 147, 151, 196, 470
köylüler 47, 65, 90, 91, 92, 115, 116, 117, 121, 123, 124, 125, 126, 132, 134, 135, 137, 160, 163, 190, 300, 304, 332, 389, 692
Krasnaya zvezda gazetesi 423, 437, 439, 442, 451, 460, 546
Krasnodar 450, 497, 569, 583, 682, 710, 711
Krasnokamsk kâğıt hamuru ve kâğıt imalathanesi 464, 477
Krasnokamsk tuğla fabrikası 615
Krasnovişersk kâğıt hamuru ve kâğıt imalathanesi 155
Krasnoyarsk 129, 142, 467, 469, 470, 471, 566, 583, 587, 613, 697, 712
Krasnoye Selo 291, 510, 605
Kremençug 101, 167, 178
Kremlin Hastanesi 560
Kresti zindanı 335
Krivitski, Aleksandr 558, 662
Krivko, Anna 342
kronik sıkıntılar 48, 189, 396
Kronstadt isyanı (1921) 47, 55
Kropotina, Valentina 9, 12, 128, 519, 520, 699
Kruglov ailesi 292
Krujkov, Vladimir 560
Krupskaya, Nadejda 10, 12, 35, 46, 59, 60, 113, 153, 154, 157, 158, 191, 210, 211, 212, 221, 228, 275, 313, 369, 370, 471, 566, 626, 639, 640, 659, 707, 712, 713, 714, 715, 716
Kruşçev, Nikita 277, 555

"kulak"lar 29, 30, 31, 32, 33, 37, 38, 47, 65, 67, 78, 111, 117, 118, 119, 120, 121, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 135, 137, 138, 140, 141, 142, 143, 144, 146, 150, 155, 158, 159, 160, 161, 165, 166, 168, 169, 170, 172, 173, 174, 175, 180, 181, 182, 183, 217, 228, 229, 231, 235, 260, 272, 273, 278, 282, 293, 294, 296, 299, 300, 301, 302, 316, 324, 336, 356, 357, 359, 379, 382, 393, 394, 395, 452, 464, 469, 471, 476, 477, 492, 501, 519, 521, 525, 556, 563, 566, 625, 630, 677, 687, 689, 690, 691, 692, 697
Kurgan bölgesi 126, 127, 394, 395
Kurin, Leonid 456
"kurtuluş" 351, 394, 471, 520, 618
Kursk 461, 462, 497, 675
Kursk çarpışması (1943) 462
Kurucu Meclis 45, 79
Kuşağımdan Bir Kişinin Gözüyle 666
kuşak kopukluğu (1920'ler) 81
Kuybışev 299, 432, 479, 508
Kuybışev hidroelektrik santrali 508
Kuzey Kutbu keşifleri 676
Kuzmin, Kolya 117, 132, 133, 625
Kuznetsov, Aleksey 506
"küçük burjuva" aile 61
Küçük Satürn Harekâtı 458, 461
"küçük terör", savaş sonrasında 541
kürtaj 60, 148, 198, 305
Kütüphanecilik Enstitüsü 193

Laskin ailesi 9, 10, 12, 40, 41, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 113, 185, 186, 236, 321, 409, 417, 422, 423, 434, 448, 449, 487, 526, 536, 552, 554, 556, 558, 561, 564, 575, 579, 580, 606, 649, 650, 652, 695, 696, 699, 706
Laskin, Boris 536, 649
Laskin, Mark 321, 564, 650
Laskin, Moisey 104
Laskin, Samuil 103, 105, 107, 109, 113, 236, 409, 422, 487, 580
Laskin, Yakov 423
Laskina, Berta 12, 104, 106, 107, 108, 113, 434, 487, 552, 553, 554, 555, 556, 575, 579, 649, 652
Laskina, Fanya 10, 104, 105, 106, 107, 108, 110, 113, 185, 189, 417, 418, 434, 435, 443, 487, 552, 555, 556, 558, 575, 579, 650, 695, 712
Laskina, Yevgeniya (Jenya) 41, 410, 578, 580, 650, 651, 652
Lazarev, Lazar 237, 308, 310, 449, 473, 475, 479, 480, 481, 531, 532, 543, 558, 631, 654, 661, 663, 696
Lebedev, Yevgeni 101, 178
Lebedeva, Yelena 11, 12, 363, 365, 368, 608
Lefortovo hapishanesi 353, 555
Lenin Komsomol Tiyatrosu 414, 415, 416
Lenin Mozolesi 109, 187, 202, 433, 488, 642
"Lenin ve Muhafız" (Zoşçenko) 529
Lenin, V. İ. 9, 40, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 53, 62, 63, 64, 65, 66, 71, 72, 76, 88, 109, 110, 111, 187, 192, 202, 265, 270, 340, 343, 414, 415, 416, 433, 470, 488, 508, 509, 529, 551, 564, 570, 591, 617, 618, 642
Leningrad 9, 10, 11, 12, 30, 45, 53, 54, 55, 56, 62, 65, 68, 71, 75, 79, 82, 84, 85, 88, 94, 102, 108, 118, 153, 157, 165, 192, 193, 199, 203, 206, 210, 211, 214, 218, 220, 222, 225, 226, 229, 230, 231, 239, 240, 242, 243, 244, 246, 247, 249, 250, 251, 257, 273, 275, 280, 281, 283, 284, 291, 297, 304, 306, 326, 328, 335, 338, 341, 345, 355, 363, 365, 366, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 385, 386, 388, 390, 391, 392, 393, 400, 401, 406, 420, 421, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 442, 443, 450, 459, 460, 470,

471, 475, 476, 477, 480, 484, 485, 486, 500, 501, 502, 503, 505, 506, 510, 513, 515, 517, 518, 528, 529, 530, 531, 551, 561, 568, 578, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 588, 589, 590, 591, 594, 595, 596, 607, 608, 611, 612, 620, 621, 622, 623, 625, 636, 639, 645, 678, 682, 683, 685, 686, 689, 690, 716
Leningrad Elektrik Mühendisliği Enstitüsü 518, 602
Leningrad Etnografya Müzesi 568
Leningrad Halk Kütüphanesi 297, 376, 485, 503, 623
Leningrad kuşatması (1941-4) 430, 485, 682, 685
Leningrad Madencilik Akademisi 75
"Leningrad Muhalefeti" 275
"Leningrad Olayı" 506
Leningrad Öncüler Evi 371, 372
Leningrad Pediatri Enstitüsü 476, 689
Leningrad Politeknik Enstitüsü 385, 386, 501, 513, 517, 585
Leningrad Savunma Müzesi 506
Leningrad Teknoloji Enstitüsü 297
Leningrad Üniversitesi 242, 243, 376, 502, 503, 506, 586, 589, 623, 682
Leningrad-Murmansk demiryolu 153
Leningrad dergisi 528
Leninskaya smena gazetesi 399, 669
Leonhard, Wolfgang 180, 227, 229, 300
Lesgaft, Pyotr 63
Letonya 413, 421, 509
Letonya Piyade Tugayı 509
Letonya'daki Sovyet istilası (1939) 414
Letonyalılar 279, 507
Levanevski, Sigizmund 424
Levidova, Ada 59, 472, 480, 695
Levin ailesi 712
Levin, Danyil 609, 610
Levitan, Yuriy 500
Liberman ailesi 682, 712
Lihaçyov, İvan 484
Lileyev, Nikolay 645, 698
Lilina, Zlata 50
lişentsi 80, 105, 113
Literaturnaya gazeta 473, 523, 525, 539, 558, 559, 560, 630
Litvanya 413, 421, 481
Litvanya'da Sovyet istilası (1939) 413
Litvanyalılar 507
Liyalya "özel yerleşme"si, Urallar 159
Liyubçenko, Oleg 334
Lobaçeva, Olga 469, 606
Lobova, Tatyana 597
Loginov, Yevgeni 330, 356
Loputina-Epştayn, Olga 551
Lubyanka hapishanesi 303
Lugovskoy, Vladimir 237, 309, 449, 580
Lukaç, General *bak.* Zalka, Mate 1
Lukonin, Mihail 414
Lunaçarski, Anatoli 50, 61
lüks mallar üretimi 194
Lysenko, Trofim 527

Macar Ayaklanması (1956) 614
Magadan çalışma kampları 155, 218, 252, 323, 363, 380, 406, 490, 525, 566, 598, 607, 620, 669, 675
Magadan kenti 607, 669
Magnitogorsk 148, 188, 209, 210, 466
mahkûmlar 150, 152, 155, 230, 231, 233, 234, 243, 244, 248, 249, 250, 255, 397, 398, 400, 401, 404, 406, 408, 465, 466, 467, 470, 486, 488, 489, 508, 509, 556, 569, 570, 571, 572, 573, 576, 578, 587, 593, 603, 605, 606, 611, 612, 614, 615, 616, 621, 622, 667, 669, 676
Mahnaç, Leonid 202, 419, 515, 605, 695
Mahnaç, Marya 203, 421
Mahnaç, Vladimir 10, 12, 201, 203, 603
Makedonov, Adrian 170
Maksimov ailesi 10, 12, 153, 154, 639, 640, 713
Malenkov, Grigoriy 506
Maligin, İvan 306
Maltsev, Orest (Rovinski) 559

Mamlin, Yevgeni 214, 221
Mançukuo 279, 411
Mançurya'da Japon işgali 274, 411, 412
Mandelştam, Nadejda 35, 113, 210, 228, 471, 566, 626, 659
Mandelştam, Osip 228, 659
Mankov, Arkadiy 192, 295, 297
Mannheim, Karl 224
Markelova, Galina 222
Martinelli ailesi 12, 594, 713
Marx, Karl 503
Maryan ailesi 36, 65, 166, 167
Maryupol'a yönelik Alman saldırısı (1942) 448
Matveyev, Vladimir 466
May-Guba kerestecilik kampı 246
Mayakovski İstasyonu 188
Mayakovski, V. 56
Mazina, Antonina 11, 490, 491
Medvedev ailesi 164
Medvejegorsk çalışma kampı 233
Meir, Golda 533
Mejrabpomfilm stüdyoları 205, 233, 406, 597
mektuplaşma 408, 502, 621, 622
Menşevikler 45, 79, 255
Merkez Edebiyat Evi 660, 661
Merkez Komitesi 266, 268, 269, 277, 443, 498, 506, 528, 529, 531, 532, 537, 539, 558, 560, 561, 577, 627, 628, 633, 634, 635
Merkezi Denetim Komisyonu 75, 76, 87, 323, 324
Merridale, Catherine 38, 645, 675
Mesunov, Anatoli 149
Meşalkin ailesi 688, 689
Metro sistemi, Moskova 186, 187, 508
Metropol 214, 663, 664
Meyerhold, Vsevolod 321
MGB 504, 505, 534, 555, 560, 561, 567, 576, 578, 582, 604, 605 *Ayrıca bak.* Çeka; KGB; NKVD; OGPU
Miheladze ailesi 695
Mihoels, Solomon 533, 576
Mihver devletleri 274, 412
Mihver devletlerinin uyrukları 412
Mikoyan, Anastas 174, 500
Miller, Henry 539
"milliyetçiler", savaş sonrası tutuklamalar 467
milliyetçilik 109
Miłosz, Czesław 512
mimari 51, 187, 253, 508
Mimarlık Enstitüsü, Moskova 253
Minsk 12, 79, 144, 201, 300, 421, 422, 451, 481, 543, 623
Minsk Cephesi 451
Minusova, Vera 9, 13, 66, 680, 681, 686, 698
Mironov, Mihail 11, 371, 373
Mirski, Dimitri 230
Miyaçin, İvan 305
Moğolistan 411
moda 37, 57, 200, 523, 524
Modern Batı Sanatı Devlet Müzesi 532
Mogilyov 108, 201, 202, 243, 666
Mojaysk 334, 400, 479
Molostvov, Mihail 682
Molotkov, Boris 305
Molotov, (V. M. Skriyabin) 193, 261, 269, 270, 277, 288, 322, 332, 353, 361, 396, 397, 419, 434, 435, 444, 464, 521, 545, 562, 577, 578, 633, 642
MOPR *bak.* Uluslararası İşçilere Yardım Derneği
Morozov, Pavlik 160, 163, 165, 166, 199, 302, 339, 341, 345, 382, 383
Mosgaz, Kurumu 202, 603
Moskova 9, 10, 11, 12, 32, 33, 34, 35, 36, 38, 39, 41, 44, 46, 48, 49, 51, 55, 56, 57, 58, 60, 61, 63, 65, 66, 68, 69, 73, 76, 78, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 89, 90, 96, 97, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 113, 121, 122, 130, 132, 148, 150, 154, 156, 157, 164, 170, 172, 173, 174, 175, 178, 180, 182, 185, 186, 187, 188,

189, 190, 191, 195, 196, 198, 200, 202, 204, 205, 207, 208, 209, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 218, 219, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 237, 238, 239, 240, 242, 243, 244, 247, 250, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 266, 267, 269, 270, 276, 277, 278, 279, 281, 291, 293, 294, 295, 296, 298, 299, 300, 302, 303, 305, 308, 310, 317, 319, 320, 324, 326, 328, 331, 332, 334, 335, 339, 340, 353, 354, 356, 362, 363, 364, 366, 367, 368, 369, 371, 372, 378, 384, 385, 386, 390, 391, 398, 399, 400, 401, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 412, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 441, 442, 443, 444, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 454, 455, 456, 457, 459, 460, 461, 462, 466, 467, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 478, 480, 481, 483, 484, 487, 488, 489, 497, 499, 500, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 514, 515, 518, 519, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 540, 541, 542, 543, 546, 547, 548, 550, 551, 552, 553, 555, 558, 560, 563, 569, 571, 572, 573, 574, 576, 577, 578, 579, 580, 592, 593, 594, 595, 597, 598, 599, 600, 602, 603, 604, 605, 606, 611, 612, 613, 614, 615, 619, 621, 626, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 636, 643, 644, 646, 647, 648, 649, 650, 652, 653, 654, 658, 659, 660, 661, 662, 663, 664, 666, 667, 669, 671, 672, 677, 685, 686, 687, 689, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 700, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 715, 716, 717, 718

Moskova Sinema Okulu 515, 603
Moskova Sovyeti 105
Moskova Tarih ve Edebiyat Derneği 671, 705
Moskova Üniversitesi 11, 252, 262, 332, 475, 508, 514, 518, 550, 552, 636, 643, 685
Moskova-Volga Kanalı 188, 234, 244, 250
Motoviliha çelik tesisi 329
Moyiseyenko, Mitrofan 218
Moyiseyev ailesi 293
"muhalif"leri sindirme 643
muhbirler 70, 298, 299, 306, 478
Muravski, Valentin 12, 582, 583, 698
Murmansk demiryolu 153
mühendisler 85, 94, 168, 251, 253, 427, 511
Müslüman 332, 333
Müslüman Basmacı asiler 237
Müslüman milliyetçiliği 333
MVD 504, 508, 520, 525, 526, 533, 534, 536, 551, 566, 575, 576, 588, 598, 611, 613, 616, 621, 622, 627, 641 *Ayrıca bak.* Çeka; KGB, NKVD, OGPU

Narkomfin Binası, Moskova 51, 56
Nazi hareketi 77
Nazi-Sovyet Paktı (1939) 413, 414, 421
Nekrasov, Viktor 656
Nenets halkı 247
NEP *bak.* Yeni Ekonomi Politikası
Nesterova, Marya 568
Netto, İgor 572
Netto, Lev 509, 570, 571, 618, 698
Nevskaya, Veronika 11, 365, 698
New York Times 635
Neyman, Yuliya 473
Nijni Novgorod 104, 110, 113, 153, 283, 410, 449, 553, 607, 639, 650
Nikitin ailesi 328, 329
Nikolay II, Rus çarı 198
Nikolayev, Mihail 162, 383, 384, 599
Nikolina Gora 200, 328

nine ve dedeler 108, 457
Niva-GES hidroelektrik santrali 356
Nizovtsev, Pyotr 53, 88, 304
NKVD (İçişleri Halk Komiserliği) 39, 137, 151, 159, 206, 217, 218, 230, 233, 245, 250, 251, 252, 253, 255, 260, 269, 270, 271, 272, 273, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 292, 296, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 308, 311, 315, 316, 320, 324, 325, 326, 328, 333, 334, 337, 343, 345, 348, 349, 353, 354, 356, 359, 363, 366, 367, 369, 371, 372, 378, 380, 382, 384, 385, 391, 394, 396, 397, 398, 399, 401, 406, 407, 413, 421, 425, 427, 428, 443, 453, 463, 464, 465, 466, 467, 470, 471, 475, 485, 486, 499, 500, 501, 502, 504, 509, 518, 597, 625, 626, 641, 666, 668, 672 *Ayrıca bak.* Çeka; KGB; MVD; OGPU
Noel 183
Nomonhan Olayı (Halkin Gol) 411
Norilsk çalışma kampı 606
Norilsk çalışma kampı kompleksi 355, 369, 470, 644, 677
Norkina, Maya 372
Novikova, Minora 214, 219, 221, 222, 223, 224
Novoseltseva, Roza 315, 479, 698
Novyi mir dergisi 522, 524, 525, 529, 531, 536, 537, 539, 540, 541, 630, 631, 653

Oblenskaya, Aleksandra *bak.* İvanişeva, Aleksandra
Obolenskaya, Darya ("Dolli") 239, 240, 241, 612
Obolenskaya, Liyudmila (daha sonra Tideman) 612
Obolenskaya, Sonya 241
Obolenski ailesi 96, 97, 239, 240
Obolenski, Leonid 96
Obolenski, Nikolay 90
Obruçev, Vladimir 54
Obuhovo köyü 10, 90, 91, 92, 115, 116, 117, 118, 120, 122, 132, 133, 138, 159, 625, 691, 692
OGPU (siyasal polis) 80, 101, 119, 123, 125, 131, 139, 143, 144, 149, 150, 151, 152, 154, 160, 165, 178, 181, 191, 230, 231, 232, 233, 236, 246, 247, 253, 299, 388, 390 *Ayrıca bak.* Çeka; KGB; MVD; NKVD
Oklander, Sofya 606
Okorokov ailesi 146, 147, 148
Okudjava, Bulat 592
Okunevskaya, Tatyana 443
olağanüstü hal tedbirleri (1928) 121
Olgino yetimhanesi 380
Olgino, daça sayfiyesi 95, 222, 232, 271
Olitskaya, Yekaterina 87
Omsk 324, 395, 428, 429, 498, 565, 667
Omsk Tarım Enstitüsü 395, 428
Oparino yetimhanesi 379
Orahelaşvili, Ketevan 11, 405
Ordjonikidze, Sergo 307
Orenburg 239, 240, 241, 363, 612
Orlov, Vladimir 560
Orlova, Liyubov 597
Orlova, Raysa 226
Orlova, Vera 213
Orşa 103, 104, 105, 422
orta sınıf 337, 511
ortadan kayboluşlar 317, 321, 362
Ortenberg, David 460, 546
Osipenko, Polina 417
Osipoviçi, Beyaz Rusya 145, 300, 301
Osorgin ailesi 292
Ostrovski, Nikolay 83
oturma hakları 175, 613, 615
Ozemblovski ailesi 9, 144

öğrenciler 140, 183, 237, 308, 531, 565, 631
ödüller 189, 193, 305

Ödünç Verme-Kiralama Anlaşması 450, 483
"Öldür Onu!" 454
Öncüler 61, 66, 67, 68, 69, 79, 81, 86, 162, 163, 166, 167, 179, 183, 288, 341, 349, 364, 371, 372, 383, 384, 390, 393, 400, 457, 459, 477, 515, 520, 684
özel konuşmalar 493, 661
özel konut 601
özel mülkiyet 110, 113, 120, 122, 195
Özel Solovetski Kampı (SLON) 119, 150, 152, 153, 154, 391
özel yaşam 1, 3, 4
"özel yerleşme"ler 139, 245

Palçinski, Pyotr 234
Panova, Vera 659
Panteleyev, Aleksey 54
para birimi reformunu (1947) 507
Paramonova, Nina 214, 216, 218, 220
Parti Ahlakı (Solts) 72, 78
"Parti Tavanı" 60, 82
Partizan Hikâyeleri (Zoşçenko) 531
pasaport sistemi 147
Pasternak, Boris 228, 308, 524, 632
Patoliçev, Nikolay 225
Pavlov, General Dimitri 451
Pedagoji Enstitüsü 170, 515, 550
Pedagoji Enstitüsü, Moskova 170, 515, 550
Peredelkino 296, 444, 523, 540, 542
Perekovka *bak.* "yeniden kalıba dökme"
perekovka (dergi) 140, 231, 232, 234, 235, 237, 243, 244, 248, 249
Perepeçenko, Yelizaveta 588
Perm (Molotov) 277, 322, 332, 361
Pestovo 10, 29, 138, 158, 159, 182, 184, 476, 625
Petro, Büyük 527
Petropavlovsk-Kamçatski zindanı 373
Petrov-Vodkin, Kuzma 524
Petrozavodsk toplama kampı 232, 380, 697, 711, 715
Pilsudski, Mareşal Jozef 279
Pirojkova, Vera 478
pişmanlık, Parti içinde 74, 235
Piyatakov, Georgiy 276
Piyatakov, Yuriy 74
Piyatnitskaya, Yuliya 265, 288, 349
Piyatnitski ailesi 266, 289, 329
Piyatnitski, İgor 265, 320, 350
Piyatnitski, Osip 10, 265, 270
Piyatnitski, Vladimir 267, 269, 270, 272, 280, 289, 331, 339, 349, 350, 352, 356, 698
Podlubni, Stepan 180
Politbüro 125, 131, 137, 151, 154, 191, 230, 342, 500, 505, 506, 522, 532, 547, 562, 576, 578, 657
Politeknik Müzesi, Moskova 528
Polovik, Vasili 415
Poloz ailesi 10, 257
Popov, Yevgeni 663
Popovkin, Yevgeni 660
Portugalov, Valentin 309
Potapov, Pyotr 283
Potma çalışma kampları 372, 490, 550, 601, 610
Potupçik, İvan 161
Pozern, Boris 375
"Prag Baharı" 661
Pravda 122, 131, 148, 163, 166, 180, 182, 188, 196, 199, 229, 256, 265, 437, 443, 455, 474, 475, 482, 488, 504, 530, 531, 534, 535, 537, 539, 557, 562, 568, 631
Preobrajenski ailesi 93, 94
Priestley, J. B. 522
Prişvin, Mihail 36, 290
Priyajka Psikiyatri Hastanesi, Petrograd 93
Prokofyev, Sergey 532
"proletarya" 199
Pudovkin, Vsevolod 83, 203
Puhova, Nadejda 157
Pulkovo Gözlemevi 406, 518
Puşkarev, Lev 454
Pyatnitski, İgor 266

Radçenko ailesi 9, 45, 63, 64, 112, 202
Radek, Karl 276, 285
rahipler 47, 86, 174, 243, 395
RAPP *bak.* Rusya Proleter Yazarlar Birliği
Razgon, Lev 352, 667
Razumihina, Zina 94
Redens, Stanislav 325
refusenik'ler 683
resmî aracı mağazalar 208
Reyfşneyder ailesi 10, 219
Rikov, A. İ. 191, 235, 268, 276, 278, 479
Riyabuşinski konağı 232
Riyazan 9, 87, 89, 97, 98, 100, 239, 240, 334, 335, 525
Riyutin, N. N. 191
Rodak, Maya 221, 222, 318, 698
Rodçenko, Aleksandr 231
Rokossovski, General Konstantin 435, 436, 505
Romaşkin, Vasili 13, 68, 70, 676, 677
Roskin, Grigoriy 532
ROVS *bak.* Rus Genel Askerî Birliği
Rubina, Liyubov 486
Rubliyov ailesi 9
Rus Genel Askeri Birliği (ROVS) 278
Rus Halkı 455
Rus Ortodoks Kilisesi'ne karşı kampanya 74, 80, 83, 87, 88, 100, 104, 164, 265, 368, 388
Rusların kültürel/siyasal üstünlüğü 527
Rusya Proleter Yazarlar Birliği (RAPP) 169, 296

"sabotajcı"ların tutuklanması 190
Sağ Muhalefet (1930'lar) 191, 268
Sagatski, Aleksandr 12, 588
Saharov, Andrey 581, 671
Saharov, Nikolay 305
sahte ölüm belgeleri 621
Salin, Eduard 324
Salisbury, Harrison 532
Saltıkov, Leonid 12, 13, 516, 679, 698
samizdat edebiyatı 643, 650, 660, 671, 672, 683
Samoyedler 247
Samoylov, David 456, 484
Sanatçılar Komitesi, Moskova 334
sanayi, sanayileşme 89, 111, 154, 202, 466, 604
sansür 484
Saratov 78, 87, 102, 176, 177, 178, 179, 293, 471, 503, 606, 697, 715
Sartre, Jean-Paul 539
savaş komünizmi 47, 48
savaş sonrasında cinsiyet dengesizliği 486
savaş tutsağı kampları 509
savaş tutsakları 507, 508, 509, 570
Savaşın Değişik Günleri 659
Savaşın Yüz Günü 659
Sazonov ailesi 212, 221
Sbitneva, Svetlana 565
Semaşko, Nikolay 56
Semyonova, Anna 320
Seninle ve Sensiz 440
Serebryanyi Bor 202, 604
Serov, Anatoli 416, 417
Serova, Valentina 11, 12, 41, 415, 416, 418, 434, 436, 443, 522, 646, 647, 648
"serserilik" 406, 607, 614
Setteki Konak, Moskova 200, 256, 266, 280, 290, 339, 366
Severnaya Zemlya 251, 316
Shaw, G. B. 522
"sığ bit" 56
sınıf savaşı 65, 100
Sınırlı Alan 41, 89, 103, 106, 108, 109, 549, 551
Sırf Ekmekle Yaşanmaz (Dudsintsev) 631, 653
Sibirya 9, 29, 46, 85, 94, 121, 123, 125, 126, 127, 128, 129, 131, 133, 135, 138, 139, 142, 146, 149, 151, 155, 159, 160, 165, 244, 246, 252, 253, 278, 279, 373, 374, 390, 398, 411, 421, 430, 433, 460, 464, 467, 470, 475, 490, 498, 515, 519, 532, 565, 583, 584, 588, 595, 598, 609, 625,

629, 640, 645, 651, 667, 689, 691, 692
silah arkadaşlığı 460, 461, 479
Silahlı Kuvvetler Müzesi 657
Simonov, Aleksey 12, 96, 97, 106, 108, 185, 409, 410, 435, 436, 448, 523, 526, 543, 547, 552, 558, 575, 580, 646, 649, 650, 651, 652, 653, 661, 695, 699
Simonov, Kirill (Konstantin) 11, 12, 40, 96, 233, 238, 409, 410, 415, 422, 423, 438, 441, 447, 449, 455, 459, 522, 524, 526, 544, 546, 560, 578, 651, 652, 654, 662, 695
Simonov, Mihail 96
Simonova, Aleksandra (eö Obolenskaya, dahasonra İvanişeva) 560, 612
Simonova, Aleksandra (kızı) 607, 608, 649, 650, 664
Simonova, Marya (Maşa) 416, 647, 648, 696
sinagogların kapatılması 107
Sinilov, K. R. 433
Sinkeviç, Zinayda 647
Sinyavski, Andrey 643
siyasal göçmenlerin dönüşü 335
Siyon proleterleri 109
Siyonizm 109
Skaçkov, Marya 87
Skaçkov, Pyotr 87
Skaçkova, Nadejda 210
Slavin ailesi 9, 108, 109, 110, 242, 243, 244, 245, 284, 320, 335, 400, 699, 706
Slavin, İlya 108, 242, 243, 284, 335, 400
Slavin, İsaak 109
Slavina, Esfir 400, 595
Slavina, İda 10, 12, 62, 68, 108, 109, 242, 243, 245, 287, 315, 336, 337, 338, 387, 580, 596, 621, 695
SLON *bak.* Özel Solovetski Kampı
Slutski, Boris 689
Smelyakov, Yaroslav 526
Smidoviç, Sofya 75
Smirnov, Fyodor 572
Smirnov, İ. N. 191
Smirnov, İvan 287
Smith, Hedrick 472, 475
Smolensk 125, 169, 170, 171, 172, 175, 347, 349, 377, 413, 420, 422, 424, 426, 433, 435, 469, 497, 637, 659
Smolensk Pedagoji Enstitüsü 170
Smolni Enstitüsü 9, 43, 44, 53, 83, 84, 93, 96, 390, 406, 470
Soğuk Savaş 35, 39, 498, 504, 521, 523, 527, 529, 530, 532, 533, 539, 605
Sobolev, İvan 158
Sofronov, Anatoli 536
Sokolniki Sanayi Okulu, Moskova 105
Sokolova (Tipot), Natalya 237, 538
Sokolovskaya, Aleksandra 287
Sol Muhalefet (1920'ler) 191, 256, 268
Soljenitsin, A. 153, 327, 401, 542, 614, 663
Solomeyn, Pavel 162
Solovetski kamp 119
Solts, Aron 57, 72, 329
sosyal dışlanma 174
sosyal hiyerarşi 196
Sosyal kabul görme arzusu, çocuklarda 387
sosyal sınıf değişikliği 173
Sosyalist Devrimci Parti 79, 87, 261
sosyalist gerçekçilik 230, 296, 631
"sosyalist meşruiyet" 578
Sovyet adları 53
Sovyet adli makamları 576, 578, 579, 621
Sovyet Enformasyon Bürosu 423
Sovyet geri çekilmesi (1941) 424, 662
Sovyet Hukuk Enstitüsü 242
Sovyet karşı saldırısı (1941-2) 426, 433, 458
Sovyet kayıpları (1941-2) 411
Sovyet okulları 61, 65, 66, 80, 81, 85, 103, 113, 163, 179, 314, 339, 511, 655, 666
Sovyet ölü sayısı 152, 272

Sovyet rejimi 32, 35, 40, 56, 76, 79, 82, 96, 99, 116, 131, 137, 162, 163, 168, 176, 191, 197, 199, 217, 224, 225, 239, 250, 251, 274, 382, 390, 396, 400, 425, 433, 465, 477, 484, 508, 528, 620, 639, 652, 656, 666, 678, 682, 686, 688
Sovyet tiyatrosu 534
Sovyet tüketim kültürü (1930'ların ortaları) 195
Sovyet yergicileri 529
Sovyetler Birliği 76, 82, 131, 686 *Ayrıca bak.* Rusya; Sovyet rejimi
Sovyetler Sarayı 187, 188
Spaso-Yefimeyev Manastırı, Suzdal 261
SR *bak.* Sosyalist Devrimci Parti
Sretenskaya Sokağı 105
St Petersburg (daha sonra Petrograd ve Leningrad) 30, 35, 36, 39, 45, 52, 59, 61, 63, 70, 85, 86, 88, 93, 94, 95, 96, 108, 158, 165, 187, 188, 191, 193, 199, 214, 216, 218, 220, 221, 222, 223, 240, 246, 247, 249, 250, 251, 261, 265, 269, 270, 272, 280, 281, 283, 289, 295, 297, 305, 331, 343, 349, 350, 352, 356, 386, 406, 428, 459, 478, 497, 500, 501, 513, 518, 528, 552, 560, 569, 611, 678, 685, 694, 696, 697, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 715, 716, 717, 718
Stahanov, Aleksey 196
Stahanovculuk 196, 456, 467, 469, 470, 677
Stalin Fabrikası Olayı 555, 576, 578
Stalin Fabrikası, Moskova 188, 484, 552, 555, 576, 578, 579
Stalin karşıtı şarkılar 474
Stalin, Yosif 1, 3, 4, 12, 29, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 45, 47, 49, 56, 57, 71, 72, 74, 75, 110, 111, 112, 113, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 131, 136, 139, 148, 149, 150, 151, 152, 157, 161, 166, 186, 187, 188, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 198, 202, 203, 206, 208, 210, 211, 214, 218, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 235, 256, 257, 260, 261, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 287, 288, 291, 293, 296, 297, 299, 301, 303, 304, 307, 309, 310, 313, 315, 316, 318, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 330, 336, 338, 341, 343, 345, 347, 353, 356, 369, 383, 385, 387, 392, 395, 396, 409, 411, 412, 413, 414, 416, 417, 421, 423, 424, 425, 426, 432, 433, 435, 440, 441, 442, 445, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 462, 464, 466, 472, 473, 474, 475, 477, 484, 486, 487, 488, 489, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 510, 511, 512, 515, 517, 520, 521, 522, 523, 524, 527, 528, 529, 531, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 550, 551, 552, 555, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 575, 576, 577, 578, 579, 582, 584, 587, 591, 600, 601, 604, 614, 618, 625, 626, 627, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 635, 636, 637, 642, 643, 644, 645, 649, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 666, 670, 671, 673, 674, 675, 678, 679, 680, 685, 689, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 701
"Stalin'e Övgü" 631
Stalin'in mağdurları 32, 316, 642, 644, 679, 685
Stalingrad (sonradan Volgograd) Muharebesi (1942) 453
Stalingrad çarpışması 453, 459
"Stalinizm'in kendiliğinden tasfiyesi" (1941-2) 472, 656
Starostin, Andrey 572
Stavski, Vladimir 307, 308, 309, 311, 321, 412

Stepan Razin (Zlobin) 547
Streletski ailesi 11, 126, 127, 141, 142, 316, 338, 394, 395, 427, 428, 517, 518, 699, 717
Streletski, Dimitri 11, 126, 127, 141, 316, 338, 394, 395, 698
Streletski, Nikolay 142
Streletski, Yuriy 427, 428, 517, 518
Stroykov ailesi 10, 252, 254, 255, 334
Subbotniki 68
Suharevka çarşısı 103
Suhobezvodni çalışma kampı 390
Surkov, Aleksey 454, 546, 560
suskunluk 30, 290, 295, 325, 368, 379, 494, 547, 637
Suslov, Mihail 657, 663
Suzdal özel tecritli hapishane kampı 79
sürgünler 9, 139, 144
Sverdlov, Yakov 9, 44, 45
Sverdlovsk 12, 36, 69, 160, 162, 395, 434, 476, 608, 609, 689, 705
Sverdlovsk Madencilik Enstitüsü 395
Sverdlovsk Üniversitesi 476

Şalamov, Varlam 154, 526, 606, 644
Şaltır "özel yerleşme"si 138, 139, 140, 158, 159, 692
Şaporina, Liyubov 280
Şçerbakov, Aleksandr 441
Şçerbov-Nefedoviç, İrina 426
Şehrimizden Bir Delikanlı 414, 415, 417
şenlikler 196, 487
Şerbakova, İrina 625, 672
şeref mahkemesi 532
şiirler 162, 234, 236, 418, 435, 436, 437, 441, 502, 636, 646
Şkid Cumhuriyeti (Belih) 54
Şklov, Almanların eline geçmesi (1941) 422
Şklovski, Viktor 231, 232
Şolohov, Mihail 559
Şostakoviç, Dimitri 532, 535
Şreyder, Mihail 324, 398
Ştakelberg, Yuriy 623
Ştayn, Galina 12, 588
Ştern, Yevgeniya 475
Şubat Devrimi (1917) 45
Şuvalova, Yelena 502
Şvaytser, Viktoriya 384, 599, 696

tahıl 47, 65, 89, 110, 112, 117, 120, 121, 130, 131, 132, 133, 136, 161, 166, 207, 450
Takırov ailesi 332, 333
takma adlar, Yahudi yazarlarca kullanılan 559
"Tank" 411
Tambov ayaklanması (1921) 79
Tarım Akademisi 201, 202
tarım 115, 118, 120, 121, 123, 125, 131, 132, 134, 135, 141, 158, 160, 161, 165, 166, 195, 208, 304, 332, 333, 584, 678 *Ayrıca bak.* Kolhoz
tarımda kolektifleştirme 118
tasfiyeler 192, 548
Tatarlar 460
Tatlin, Vladimir 659
Taysina, Rezeda 291, 699
Tayşet çalışma kampı 470, 603
teknik uzmanlar 155
Tell, Vilgelm 294
Temnikovski çalışma kampı 369, 397, 599
Tetyuev ailesi 9, 80
Tiçina, Pavlo 493
Tideman, Liyudmila 612
Tideman, Maximilian 239
Tiflis 12, 85, 198, 369, 391, 392, 405, 427, 428, 431, 517, 584, 585, 586, 592, 682, 695, 706
Tiflis Üniversitesi 592
Tihanov, Aleksandr 378
Tihanova, Valentina 57, 698
Timaşuk, Lidya 560
Timoşenko, Mareşal S. K. 426
Timur ve Takımı (Gaydar) 457
Tipot, Natalya *bak.* Sokolova, Natalya
Tito, Josip 443

Tolmaçyov, V. N. 151, 191
Tolmaçyovo yetimhanesi 380
Tolstoy, Aleksey 231
Tolstoy, Leo 54, 539, 572
Tomsk çalışma kampı 397
Tomski, Mihail Pavloviç 326
Torçinskaya, Elga 345, 484, 567
Torgsin dükkânları 208
"Trans-Pasifik Karşı-Devrimci Örgütü" 373
Troçki ailesi 276
Troçki, Aleksandr 287
Troçki, Lev 46, 47, 52, 53, 71, 97, 107, 110, 111, 191, 194, 197, 200, 201, 218, 251, 255, 256, 268, 275, 276, 287, 318, 509, 634
Trubina ailesi 12, 640, 699, 717
Tselmerovski, Lev 341
Tuhaçevski, Mareşal M. N. 276, 278, 284, 312, 318, 319, 339, 416, 679
Turba Enstitüsü 202
turba sanayisi 63
Turkin ailesi 328, 618
tutuklamalar 31, 112, 269, 272, 273, 279, 280, 281, 322, 324, 451, 463, 482, 567, 568, 622, 640
tüketim malı sektörü 194
tüketim malları 110, 196, 497, 498, 511
Tvardovski ailesi 169, 170
Tvardovski, Aleksandr 10, 169, 172
Tverskaya (sonra Gorki) Caddesi 84, 226

Uboreviç, General 276
"Ufuk" 236
Uglitskih, İvan 155, 593, 615, 699
"ulusal operasyonlar" 279
Ukrayna 9, 84, 126, 127, 136, 137, 166, 180, 255, 256, 276, 279, 376, 415, 416, 426, 427, 431, 435, 450, 458, 462, 467, 481, 490, 492, 493, 497, 501, 508, 509, 537, 548, 550, 567, 570, 577, 578, 601, 609, 610
Ukrayna Cephesi 458, 481
Ukraynalılar 139, 507
Ulbricht, Walter 635
ulusal birlik 480
Uluslararası İşçilere Yardım Derneği (MOPR) 103
Urallar 80, 125, 127, 132, 148, 154, 155, 160, 169, 170, 204, 256, 293, 301, 368, 388, 394, 411, 434, 439, 464, 498, 505, 607
Uranüs Harekâtı 458
Usta ile Margarita (Bulgakov) 659, 660
Ustyujna 118, 119
uyanıklık 180, 288, 305, 308, 558
Uzak Kuzey çalışma kampları 149, 151, 161, 397, 402
Uzakdoğu Kerestecilik Kurumu 331
Uzakdoğu ordusu 331

Üçüncü Sovyetler Konağı 10, 214, 219
üniversiteler 428

Vasili Blajenni Katedrali 187
Vatan Hainlerinin Eşleri İçin Akmolinsk Kadın Çalışma Kampı (ALZhIR) 11, 12, 335, 356, 360, 367, 368, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 404, 405, 406, 408, 488, 495, 515, 550, 564, 569, 570, 580, 583, 584, 592, 594, 595, 596, 597, 606, 611, 617, 619, 667, 668, 669, 695
Vatandan Tüten Duman 544, 545
Vavilov, Nikolay 542
Vavilov, Sergey 542
Vaygaç seferi (1931) 247, 248
Vaygaç, Gulag 94
Vdoviçenko, Viktor 537
Ve Çeliğe Su Verildi (Ostrovski) 83
Venivitinov, Dimitri 267
Verhneuralsk hapishane kampı 256, 259
Verjbitski, N. K. 424
Vesnin kardeşlerin mimarlık atölyeleri 185, 186, 187, 188, 189
Vetlag Gulag kompleksi 390
Vetuhnovskaya, Roza 426

VGIK *bak.* Bütün Birlik Devlet Sinema Enstitüsü
"Viçuga'lı Kadına Açık Mektup" 439
vidvijentsi 192, 511
Virag, Terez 682
Vişinski, Aleksandr 273
Vişlag kâğıt hamuru ve kâğıt imalathanesi 154, 155, 156, 464
Vişnevski, Vsevolod 483
Vişniyakova, Nina 69
Vitkeviç, Marya 644, 698
Vitkovski, Dimitri 152
Vittenburg ailesi 9, 95
Vittenburg, Pavel 10, 94, 151, 245, 247, 249, 316
Viyatka çalışma kampları 551, 569, 644
Vladivostok, Sibirya 94, 373, 640, 642, 667
Vlasov, Vladimir (Zikkel) 515
Vlasova, Olga 515
Volga Almanları 139, 174, 460
Volga-Don kanalı 508, 630
Volkonskaya, Yelena 84
Vologda bölgesi 91, 92
Voloviç, Hava 402
Vorkuta çalışma kampları 12, 365, 371, 570, 612
Vorobyov ailesi 11, 369, 371, 718
Voronej 113, 163, 212, 323, 450, 458, 497, 502, 707, 708, 710, 713, 717
Voronej'in düşüşü (1942) 450
Voroşilov, Kliment 116
Voşçinski, Mihail 10, 185, 189
Voytinski ailesi 59
Voznesenski, Aleksandr 503
Voznesenski, Nikolay 506

Werth, Aleksandr 455
Wolf, Christa 546

yabancı düşmanlığı, savaş sonrasında 532, 623
Yabancı Gölge 545
yabancılarla temas 533, 684
Yagoda, Genrih 150
Yahudi Anti-Faşist Komitesi (JAFC) 533, 534, 535, 555
Yahudi Tiyatrosu 533, 534, 536, 555, 576
Yahudiler 107, 422, 504, 535 *Ayrıca bak.* "anti-kozmopolit" kampanya; anti-Semitizm; Yidiş kültürü
Yakir, General 276, 313
Yakovlev, Aleksandr 634
Yakovleva, Nina 79
Yakutsk ayaklanması (1927) 246
Yalan (Afinogenov) 296
Yanin, Vladimir 316
Yanson, N. M. 151
Yaroslavl zindanı 470
Yaskina, Olga 678
yaşam alanı azlığı 50, 208
Yaşayanlar ve Ölüler 423, 451, 652, 653, 657, 659
Yazarlar Birliği 12, 41, 169, 226, 296, 307, 309, 310, 311, 321, 322, 412, 522, 525, 526, 529, 531, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 544, 545, 547, 558, 560, 580, 627, 628, 631, 632, 651, 659, 662, 664
Yefimov, Mihail 406, 607
Yejov, Nikolay 270, 271, 275, 277, 316, 320, 321, 324, 325, 326, 330, 349, 353
"Yejov terörü" 320
Yeliseyev mağazası (1 Numaralı Market) 84
Yeliseyeva, Vera 338
Yelson-Grodzianski 11, 401, 594
Yeni Ekonomi Politikası (NEP) 48, 49, 50, 57, 60, 75, 79, 86, 91, 100, 103, 104, 105, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 121, 122, 125, 129, 131, 173, 191, 194, 236, 261, 483, 500, 506, 548
yeraltı sığınakları 138, 140, 210, 437, 497, 615
yetimhaneler 356, 371, 374, 378, 427
yetimler 162, 376, 404 *Ayrıca bak.* çocuk yurtları, yetimhaneler

Yevangulova ailesi 35, 85, 297, 386, 718
Yevangulova, Yevgeniya (Jenya) 85
Yevseyev ailesi 331
Yevseyeva, Angelina 54, 636
Yevtuşenko, Yevgeni 649
yılbaşı âdetleri 183, 199
"Yılbaşı Şerefine" 238
"yıldırım işçi" 196, 250
Yidiş kültürü 107
Yoganson, Boris 30, 690, 691
"yoğunlaşma" politikası 51, 211, 212
yoksulluk 49, 195, 361
yoldaşlık 199, 222, 572, 602, 677
Yosileviç, Aleksandr 390
Yurasovski, Aleksey 212, 221, 685, 686, 700
yurtseverlik 162, 302, 424, 451, 455, 459, 460, 487, 522, 546, 654, 658, 677
yurttaş savunma birlikleri 433, 460
Yusipenko, Mihail 12, 398, 404, 668, 669, 670
Yuvana Değer Veriyorsan (film) 659
yükseköğrenime giriş 511

Zabolotski, Nikolay 524
Zafer Günü 656, 657
zafer kutlamaları 487, 656
Zalka, Mate (General Lukaç) 237
Zalkind, A. B. 67
Zamyatin, Yevgeni 51
Zapregayeva, Olga 135
Zaslavski, David 535
Zavenyagin, Avraam 466
Zaydler, Ernst 552
Zinovyev, Gregoriy 111, 235, 268, 275, 278, 287, 343
"Zinoyevciler" 275
Zlobin, Stepan 547
Znamenski, Georgiy 30, 689, 690
Znamya dergisi 447, 545, 657, 666
zorbalık ve sataşma 30, 330, 513, 529, 568
zorunlu çalışma 32, 94, 230, 507
Zoşçenko, Mihail 231, 232, 528
Zubov Meydanı 109, 113, 185, 417, 552, 553, 556, 579
Zuevka yetimhanesi 379
Zvezda dergisi 528, 529

Rusya'nın her tarafından Stalin teröründen sağ kurtulanların gizli çekmecelerde ve döşek altlarında sakladığı mektuplara, günlüklere, fotoğraflara, kişisel belgelere ve sözlü tanıklıklara dayanılarak kaleme alınan *Karanlıkta Fısıldaşanlar* birçok Sovyet ailesinin gizli geçmişini açığa çıkarırken, Stalin'in zorba yönetimi altında yaşayan sıradan insanların iç dünyasına daha önce yapılmadığı ölçüde ışık tutuyor. Stalin terörünün kişisel ve ailevi yaşam üzerindeki etkisini derinlemesine inceleyen bir ilk kitap.

"*Karanlıkta Fısıldaşanlar*, her sayfada varlığının hissedilmesine karşın, Stalin'le ya da rejimin siyasetiyle ilgili değildir; Stalinizmin bütün değerleri ve ilişkileri etkileyecek biçimde insanların zihinlerine ve duygularına girişiyle ilgilidir. Elinizdeki kitap terörün kökleri muammasını çözmeye ya da Gulag'ın yükselişini ve çöküşünü ortaya koymaya çalışmıyor; ama polis devletinin Sovyet toplumunda nasıl kök salabildiğini ve milyonlarca sıradan insanı nasıl suskun seyirciler ve işbirlikçiler olarak terör sistemi içine katabildiğini açıklamaya girişiyor. Stalinist sistemin gerçek gücü ve kalıcı mirası ne devlet yapıları ne de lider kültüydü; Rus tarihçi Mihail Getter'in ifadesiyle, 'hepimizin içine giren Stalinizm'di."

ISBN 978-975-08-1902-5
58 TL
9 789750 819025